MHA 1755

KÖNY... TÁR

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. évfolyam

1996

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCE LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESS

112. ÉVFOLYAM 1996/1. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)
BORSA GEDEON
FÜLÖP GÉZA
KULCSÁR PÉTER
MONOK ISTVÁN
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestriell**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Ez a szám a József Attila Alapítvány támogatásával jelent meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénz forgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MHA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1996
112. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES
és
TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

1876–1996 1
Csapodi Csaba: Az ősnyomtatványok tartalma 283
Czagány Zsuzsa: Egy 13. századi graduále két töredéke 145
Gerics József–Ladányi Erzsébet: Gesta és legenda a krónikában: gesta Ladislai regis ... 273
Hopp Lajos: Könyvtörténet és forráskutatás 175
Jónás Károly: A Magyar Országgyűlés könyvtárának vezetői 1952-ig 478
Kerekes Imre: Egy pécsi napilap, a Dunántúl története 1911–1944 67
Kindlovits Kálmán: Egy elfeledett nemzetiségi hetilap a 19. század második évtizedéből 461
Knapp Éva–Tüskés Gábor: Barokk kori mirákulumos könyvek illusztráció-sorozatai ... 23
Knapp Éva–Tüskés Gábor: Jezsuita szentek emblematikus életrajzai a 17–18. században 320
Kolozs Barnabásné: A veszprémi piarista gimnázium tanári könyvtára (1711–1948) 192
Köpeczi Béla: Az angol hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról 161
Lakatos Éva: Tallózás a „magyar különszámok" birodalmában 205
Pavercsik Ilona: David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről. I. 292
Pavercsik Ilona: David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről. II. 429
Rózsa Mária: A bécsi „Wanderer" magyar vonatkozású közleményei 1851–1861 41
Sebestyén Mihály: Janus Pannonius bujdosása 2
Soltész Zoltánné: Neves possessorok újabban felismert kötetei 451

KÖZLEMÉNYEK

Bartók István: Alsted feltételezhető gyulafehérvári görög nyelvtana 96
Bódyné Márkus Rozália: Néhány adalék az 1780-as évek sajtótörténetéhez 235
Csepregi Zoltán: A „Laubáni Biblia" hamis impresszuma 376
Debreczeni Attila: Az „őstörténész" Csokonai 523
Ecsedy Judit, V.: A felsőmagyarországi kánonok kiadásairól 361
Fehér Katalin: Felvilágosodás kori újságok híradásai a Georgikonról 108
Fehér Katalin: Álcázott pedagógiai röpirat 1802-ből 407
Fehér Katalin: Egy pedagógiai hetilap 1849-ből 532
Fekete Csaba: Az 1758-ra keltezett „Laubáni Biblia" 106
Földvári Sándor: Habina Lukács egri szláv könyvhagyatékáról 385
Hangodi Ágnes: A Vedomosti és a Mercurius Veridicus 97
Hangodi Ágnes: Magyar volt I. Péter Hollandiából származó természetrajzi tárának első rendezője? 233
Hangodi Ágnes: A könyvnyomtatás feltalálásáról folyó vita I. Péter könyvtárosának beszámolójában (1721) 382
Hubert Gabriella, H.: 17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában 82
Kókay György: Rendőrminiszteri jelentések I. Ferenchez Koppi Károly egyik munkájáról (1793) 514
Koltai András: Privigyétől Rómáig. Mösch Lukács és Rátay Egyed kéziratos útleírásai 494
Kunkin Zsuzsanna: Alvarus latin–szlovák–magyar grammatikájának ismeretlen nagyszombati kiadása 93

Lőkös Péter: III. Ince pápa De miseria humanae conditionis című traktátusának recepciója kódex-irodalmunkban ... 356
Németh S. Katalin: Új hungarikumok Wolfenbüttelben ... 89
Németh Noémi–Schaffer Andrea: Adalékok a tübingeni heterodoxia Nyugat-magyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években ... 223
Ojtozi Eszter: Néhány könyv Kazinczy Ferenc könyvtárából ... 115
Ojtozi Eszter: Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben, IV. (Nemesek és polgárok könyvei.) ... 508
Orosz Beáta: Csokonai Vitéz Mihály történeti-földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. I. ... 391
Orosz Beáta: Csokonai Vitéz Mihály történeti-földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. II. Az anyag keletkezése és háttere ... 517
Popa, Klaus: Neue Erkenntnisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trapoldner ... 358
N. Szabó József: Az emigráció szerepe a II. világháború utáni magyar kultúrdiplomáciában (1945–1947) ... 251
Szecskó Károly: Az első római katolikus könyv- és folyóiratszemle hazánkban: Irodalmi Szemle 1876–1893. ... 244
Varga Imre: A honfoglalás, honalapítás, az állam- és egyházszervezés a magyarországi színjátszás tükrében ... 371

FIGYELŐ

Benke Zsófia: A „Régi Magyar Kódexek" első tizenhat kötete ... 259
Borsa Gedeon: Befejeződött a 16. századi német nyomtatványok első bibliográfiai áttekintésének megjelentetése ... 263
F. G.: Pável Ágoston emlékülés ... 266
Ferenczi László: Az Archives du Futur könyvsorozatról ... 417
Haiman György: Magyarok a chicagói könyvművészetben ... 120
Haiman György (1914–1916) ... 540
Horváth Géza: A kormáromi sajtó kétszáz éve ... 541
Klinda Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1994. évi külföldi beszerzéseiből ... 123
Kókay György: Új magyar irodalomi Lexikon ... 118
Kókay György: Hopp Lajos (1927–1996) ... 414
Kókay György: Komlovszky Tibor (1929–1996) ... 540
Kuntár Lajos: A régi vasi nyomdászok emlékezete ... 414
Nagy Zoltán: Tibeti könyvek Budapesten ... 121

BIBLIOGRÁFIA

Ecsedy Judit, V.: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1995-ben ... 543

SZEMLE

Augenlust und Zeitspiegel. Katalog und Handbuch von Büchern, Musikalien, Landkarten, Veduten, Zeitungen und Zeitschriften von österreichischen Verlagen des 18. und 19. Jahrhunderts. Hrsg. Peter R. Franck–Helmut W. Lang. Köln–Weimar, 1995. *(Kókay György)* ... 425

Bényei Miklós: Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról. Debrecen, 1994. *(Kókay György)* ... 270
Bibliographie analytique des écrits relatifs à Voltaire 1966–1990. Oxford, 1992. *(Hopp Lajos)* ... 424
Bibliotheca Apponyiana. Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében. Szerk. Salgó Ágnes. Bp. 1996. *(Rozsondai Marianne)* ... 268
Bonfini, Antonio: A magyar történelem tizedei. Ford és az utószót írta Kulcsár Péter. Bp. 1995. *(Veszprémy László)* ... 419
Boros István: a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. Bp. 1994. *(Zvara Edina)* ... 137
Dicke, Gerd: Heinrich Steinhöwels „Esopus" und seine Fortsetzer. Tübingen, 1994. *(Lőkös Péter)* ... 143
Eladó az egész világ. Képes (és képtelen) hirdetéstörténet. Szerk. Szokács Eszter. Bp. 1994. *(Indali György)* ... 422
Gerics József: Állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. *(Csapodi Csaba)* ... 267
Klaniczay Tibor–Klaniczay Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. Bp. 1994. *(Vizkelety András)* ... 125
Knigge, Adolph Freiherr von: Ausgewählte Briefe. Knigges Leben. Hrsg. Wolfgang Fenner. Hannover, 1996. *(Fried István)* ... 425
Lakatos Éva: A magyar színházi folyóiratok bibliográfiája (1778–1948). Bp. 1993. *(k.gy.)* ... 271
Meschendörfer, Hans: Siebenbürgen auf alten Karten. Gundelsheim, 1996. *(Borsa Gedeon)* ... 557
Mészáros István: A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája. 996–1996. Bp. 1996. *(Erdélyi Ilona, T.)* ... 555
Popp, Vasilie: Disertaţie despre tipografiile românesti în Transilvania. Ed. Eva Mârza şi Iacob Mârza. Cluj-Napoca, 1995. *(Ecsedy Judit, V.)* ... 139
II. Rákóczi Ferenc fohászai. Kiad. Déri Balázs, Kovács Ilona, Hopp Lajos, Csóka Gáspár. 1994 *(Tüskés Gábor)* ... 132
Reisner Ferenc: A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertóriuma (1887–1944). Bp. 1995. *(Kőhegyi Mihály)* ... 271
Rózsa György: Kulturális örökség és információs társadalom. Bp. 1995. *(Fülöp Géza)* 554
Scheiber Sándor: Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992. Bp. 1993. *(Kőhegyi Mihály)* ... 420
Short-title catalogue of Hungarian books printed before 1851 in the British Library. London, 1995. *(Borsa Gedeon)* ... 422
Tanulmányok Újszászy Kálmán emlékére. A Kazinczy Ferenc társaság Évkönyve, 1995. Sátoraljaújhely. Szerk. Kováts Dániel. *(Erdélyi Ilona, T.)* ... 135
Tarnóc Márton: Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541). Bp. 1994. *(Varga Imre)* ... 130
1000 Jahre Buchmalerei in Göttweig. Sonderausstellung der Bibliothek des Stiftes Göttweig/Niederösterreich anläßlich des Milleniumsjahres 1996. 27. April bis 31. Oktober 1996. Bad Vöslau, 1996. *(Sarbak Gábor)* ... 558

NÉVMUTATÓ

Aba Sámuel (magyar király) 375
Aba-Novák Vilmos 211
Abádi Benedek 416–417
Abaffy András 432
Abaffy Csilla, N. 260–262
Abaffy Erzsébet, E. 259
Abaffy Miklós 432, 449
Abafi Lajos 175, 241
Ábel Jenő 7
Abul-Gázi Bahadur (Horezm kánja) 525, 531
Ács Tivadar 253
Acsádi Jakab 536
Acsády Ignác 312
Adalbert (Szent) 374
Adams, Alison 353
Adams, H. M. 264
Adanson, Michael 397
Addison, Joseph 161
Ady Endre 207–208, 213
Aemilius, Georgius 19
Ágai Adolf 60
Ágnes, Szent (Sziléziai) 129
Agnet, Ján 454–455, 457–458
Ágost (szász választófejedelem) 168
Ágoston, Szent 187, 196, 264
Agricola, Johannes 228
Aichinger, Hans Wolf 307
Aida (álnév) l. Vajda Ernő
Aigner Lajos 193
Ákos Ferenc (dr.T.i.) 79
Alajos, Szent (Gonzagai) 324, 327–330, 332–333, 336, 342, 345–346, 352
Alapy Gyula 542
Alart, Jeremias 18
Alart, Michael 18
Albani, Alexander 504
Albert István 79
Alberti, Michael 510
Alciatus, Andreas 335–336, 341
Áldásy Antal 272
Alexander Bernát 120, 197
Alfonz, I. (ferrarai fejedelem) 340
Alfonz, X. (spanyol király) 404
Almássy Miklós 136
Almásy Pál 478
Almelo 166
Alsóki Mészáros György 377–378
Alsted, Johann Heinrich 309–310, 318, 437–438
Altmann (passaui püspök) 558
Alvarus (Alvarez) Emmanuel 93–96
Ambrus, Szent 187
Ambrus József 247
Ambrus László 249
Ammirato, Scipione 345
Amrosovszky Mihály 386
Anasztáz (magyar főpap) 373
Anatolijevskij 100
Andersen, F. G. 36
Andlern, Isackh 233
András, I. (magyar király) 376
András, II. (magyar király) 515
Andrássy Gyula 209
Andrássy Kálmán 246
André, Christian Carl 400
Andreae, Johann Valentin 225, 227
Andreas, Pannonius 131
Androvics Miklós 385–387, 389
Angyal Dávid 45, 55
Angyal Endre 67
Angyal János 248
Angyal Pál 68, 79
Anna (angol királynő) 163, 167
Anonymus (P. mester) 481, 528
Anson, George 397

Antal, Szent (Paduai) 501
Antalóczy Lajos 387–389
Apafi Mihály (erdélyi fejedelem) 451–452
Aphtonius 514
Apollodorosz 196
Apponyi Albert 209
Apponyi Antal 269
Apponyi Rudolf 268–269
Apponyi Sándor 268–270
Apponyi Sándorné 270
Áprily Lajos 209, 212
Aquaviva generális 346
Arany János 60, 64–65, 198, 213, 483
Arató Endre 461
Archilochos 473
Arescine, Robert 234
Aresi 341
Arisztotelész 196, 403, 458
Árkay Bertalan 211
Arnauld, A. 134
Arndt, Johann 224, 226, 228
Arnold, Geoffrey 106
Árpád (fejedelem) 371, 514–515
Artamonov, V. A. 97
Artner, Erhard 224–226
Artner, Erhard II. 224–225, 232–233
Artner, Wilhelm 225
Artner, Wolfgang 225
Árvai György 329
Árvay József 136
Asbóth János 113
Aster (Asterius) 188
Athanasius 189
Attila (hun király) 419
Aubry, Jean 453
Augustini-család 314
Augustini, Christian 314
Augustini Samuel 314
Avramov, M. 102

Babics Kálmán 197
Babik József 246–247
Babits Mihály 74, 120, 208, 210, 212, 527
Bach, Alexander Freiherrn von (belügyminiszter) 42–44, 49–50, 55
Bachmann, W. 65
Bacsinszky András 387
Bádoky Soós Károly 74
Bahil György 377, 380
Bahil Mátyás 379
Bajar András 497, 499
Bajcsy Zsilinszky Endre 119
Bajomi Lázár Endre 206
Bajtay Antal 495, 502, 504, 507
Bajza József 117, 198
Bakócz Tamás 131
Baksay József 247
Bal Jeromos 306
Balabán Péter 256
Balanyi György 272, 494–495
Balassa Iván 135
Balassa M. Iván 135
Balassi Bálint 541
Balásy Ferenc 249
Balázs Éva, H. 240, 242, 281
Balázs János, P. 260
Balázs Judit 260–261
Balickij, G. B. 99–102
Bálint József 136
Bálint Sándor 32, 498
Balits Antal 246
Balog Zsigmond 135
Balogh Albin 272
Balogh József 206
Balogh Péter 513
Balvi, Stephan 90
Bán Imre 358, 499, 501
Bánffy-család 14
Bánffy Dénes 451–452
Bánffy György 451–452
Bangha Béla 76
Barabás Györgyi 421
Barankovics István 119
Bárány György 376–380, 381–382
Bárány János 377, 379
Bárány Péter 242
Baranyai Katalin 137
Baranyai László l. Váradi Baranyi László
Baranyay József 542
Baráthová, Nora 442
Barber, G. 424
Barber, W. H. 424
Barberini-család 504
Barcza József 365
Bárdos István 390
Bariţiu, George 140, 142
Baritz György 116
Barkóczy Ferenc 385–386

Barlaeus 403
Barlay Ödön Szabolcs 453
Barna Gábor 498, 501
Báróczi József 248
Baronio, Cesare 187, 325, 530
Baróti Szabó Dávid 271
Barsi Ernő 137
Barta Lajos 527
Barta Sándor 215
Bartal Antal 509
Bartalos Gyula 246
Bartholomeus Francofordinus, Pannonius 131
Bartilicius, Bernardus 507
Bartók Béla 214, 253
Bartók Béláné 253
Bartók István 246, 249
Bartoniek Emma 199, 454
Bassaeus, Nicolaus 455
Bassó Ármin 479–480
Batári Gyula 542
Bath, Michael 352
Báthori András (erdélyi fejedelem) 452, 456
Báthori István (erdélyi fejedelem) 15, 18
Báthori István (nádor) 4
Báthori Kristóf 14–16, 452
Báthori Miklós 121, 452
Báthori Zsigmond (erdélyi fejedelem) 17, 452
Batsányi János 248, 413, 514
Batthyán Baltazár 453
Batthyány Ádám, I. 453
Batthyány Boldizsár 452–453
Batthyány Ferenc, II. 453
Batthyány Ignác 138, 147
Batthyány József 138
Batthyány Kristóf 452–453, 499
Batthyány Lajos 270
Baudelaire, Charles 74
Baulin, Honoré 164
Baumann, Georg 293, 297–298, 304, 309–310
Bayer Ferenc 248
Bayer, Johann Wolfgang 404
Beatrix (magyar királyné) 131
Beck, Christoph 404–405
Beck, Karl 62
Beckmann, Johann Christoph 394–395, 517
Beda Venerabilis 187, 357
Beély Fidél 536–537
Behogel 172
Beigler, Stefan 472
Beitl, K. 29
Beke Antal 439
Beke Margit 390
Békeffy Kálmán 79
Békefi Remig 272, 362
Békés Gellért 272
Békés Vera 526
Békési Gábor 137
Békési Imre 495, 500–501
Bél Mátyás 141, 234, 377, 380, 396, 425
Béla (herceg) 280
Béla, I. (magyar király) 280, 376
Béla, IV. (magyar király) 248, 529
Belitska Sándor 209
Bellér Béla 48
Bellus Ibolya 420
Bem József 207
Benczúr József 514
Benda Kálmán 97–98, 102–105, 499, 515, 555
Bene Sándor 90
Benedek, XIII. (pápa) 179, 342
Benedek Marcell 120
Benedetti l. Hieronymus de Benedictis
Beniczky-család 456
Beniczki András 434, 449
Benk Vilmos 492
Benke Zsófia 259–263
Benkendorff Anna 269
Benkendorff Dorottya 269
Benkendorff Sándor 269
Benkő Loránd 259
Bentinus, Michael 451
Bényei Miklós 270–271
Beöthy István 256
Beöthy Ottó 491–492
Béranger, Pierre Jean de 65
Berchmann, Joannes 324, 330
Bercsényi Miklós 98, 163, 167–169, 172
Berecz Ágnes 98, 104
Berkov, P. N. 99–102
Berlász Jenő 294
Bernardin, Szent (Sienai) 356
Bernát, Szent (Clairevaux-i) 129–130, 189
Bernáth Aurél 208

Bernáth Lívia l. Scheiber Sándorné 421
Bernhard, Christoph 90
Bernhard, Karl 209
Bernini, Giovanni Lorenzo 505
Bernolák Anton 463
Bernoulli, Johann III. 398
Bertalan, Szent 187
Bertalan Imre 256
Bertóti Ferenc 171
Bertram, Bartholomaeus 438
Bertrand, Jean 177
Berwalo, Alvén 257
Berzeviczy Albert 50
Berzeviczy Gergely 240
Berzeviczy Pál 524
Berzeviczy Valéria 497
Besold, Christoph 224–225
Bessel, Gottfried 559
Bessenyei Anna 137
Bessenyei György 137, 198
Besterman, Th. 424
Besztercebányai K. János 7
Besztuzsev-Rjumin, A. P. 101
Bethencourt 522
Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 224, 228–231, 308, 310–311, 432, 446
Bethlen Gáborné (erdélyi fejedelem felesége) 432
Bethlen István 209
Bethlen Kata (Árva) 20
Bethlen Mihály 499, 502
Bethlen Miklós 498
Bewick, Thomas 120–121
Bezerédi Zsigmond 501
Bezerédj István 63
Bezerédy Imre 170
Bezzel, Irmgard 264
Bianco, Secondo 209
Bianu, Ioan 139
Bibliander, Theodor 19
Bickle, P. 37
Bidembach, Wilhelm 226–227
Biéchet, Francoise 424
Bihari József 387, 389
Binder, Johann Philipp 30–31
Birisits Géza 68
Birken, Sigmund von 91
Bíró Imre 494–495
Bíró Mátyás l. Dévai Bíró Mátyás
Bíró Vencel 494–495
Biron, Marcel 418
Bitonto, Antonio da 126
Bitskey István 385–387, 389, 453
Bitter Illés 68, 79
Bitterli, Urs 521, 531
Blaeu (kiadó) 93
Bland, D. 24
Blumauer 426
Bobrova, E. I. 99, 384
Boccaccio, Giovanni 289
Boccalinus, Trajanus 227
Bocskai István (erdélyi fejedelem) 509
Bócz József l. Köpeczi Bócz József
Bodemann, E. 384
Bodinus, Johannes 511
Bodnár Károly, N. 137
Bodnár Szilvia 216
Bódyné Márkus Rozália 235–244
Bojtor István 137
Bokor György 508–509
Bolanden, Conrad von 250
Boldis Dezső 79
Boleszláv, II. (lengyel király) 501
Bolgár Ferenc 256
Bolgár Mihály 195
Bolland, Jean 189
Bollók János 281
Bona, G. 134
Bonfini, Antonio 131, 419–420
Bónis György 12
Bonnac, Jean Louis Dusson 166
Bonnet, Antonius 325
Bontempelli, 212
Boodt 340
Bor Pál 208
Borbély Gábor (Roffi) 510
Bordás István 136
Borián Gellért 90
Bornemisza Anna (Apafi Mihály felesége) 451–452
Bornemisza Géza 210
Bornemisza János 441
Bornemisza Kata 451–452
Bornemisza Pál 7
Boros István 137–139
Borovszky Samu 509
Borsa Gedeon 7, 82, 89–90, 106, 263–266, 359–361, 422–423, 557–558

Borselli, Girolamo (Hieronymus Albertucci de Borsellis) 126
Borzsák István 402–403
Bosák Nándor 386–387, 389
Boschius, Jacobus 326, 340–341, 345–346, 352
Botos Péter 407
Botta István 84
Bottyán János 171
Bougainville 521
Bouhours 345
Bovio, Carlo 328, 331–333, 335–336, 338, 341–343, 345–346, 348, 352
Bozóky Géza 67–68, 79
Bozzay János 512
Bozsik Pál 386–387, 389
Böhm János 246, 248
Böhm Vilmos 257–258
Bőle Kornél 127
Bölöni György 255
Bötte, Berd-J. 89
Bradács János 387
Brahe, Tycho 302
Brandis, Tilo 284
Branik, Georgius 455
Brant, Sebastian 143
Braun Lujza 79
Braunhoffer, Innocentius 507
Bredenbach, Tillmann 452
Brednich, R.-W. 23, 36
Breidenbach, Heribert 321, 353
Brenner, Martin 500–501
Brescia, Albertano de 356
Breuer, D. 37
Brewer, Bruno 317–318
Brewer, Lorenz 310, 316–318, 429–430, 432, 435, 437, 448–449
Brewer-nyomda 103, 318
Briasson, Antoine 93
Brieg, Johann Christian 300, 306
Bringéus, N.-A. 23
Brodarics István 4, 419
Broughton 381
Brown, A. 424
Brown, Edward 92
Brózik K. 199
Bruckner, Josephus 498–499, 507
Bruckner Győző (Viktor) 294, 297, 432
Brunauer, Stephen 253
Bruns, Paul Jakob 405–406
Bruzen de la Martiniére 393
Bruyninex 163, 165, 168
Brückner, W. 23, 35–37
Brzeg, Alberti Iohannis de 145
Bubenheimer, Ulrich 223–224
Bucher, B(runo) 62
Bucher, Caspar 227
Bucher János 224
Buchmann Károly 47
Buchwald-Pelcowa, Paulina 327
Bucsay Mihály 381
Budai Ézsaiás 400, 402–403, 518–519, 522
Budai Udalrik 5
Budenz József 259
Bukoveczky Sándor 246
Bulla Károly 110
Bullock, George 455
Buno, Johann 393
Buonaccorsi, Filippo 131
Buquoy, Karl Bonaventura von 231
Burbianka, Marta 298
Burnet (püspök) 170
Burns, Robert 65
Busa Margit, V. 137, 242
Buza Sándor 246
Bünderlin, Johannes 224
Bürger, Thomas 89
Büsching, Anton Friedrich 398, 406, 519, 525, 527, 529

Cabollerot, Feran 250
Caffarini, Tommaso 126–128
Caligula, Cajus 181
Callimachus 419
Calmet, Antoine 178
Calmet, Dom Augustin 176–183, 186, 190
Calveras, I. 321
Camerarius, Joachim 335, 341, 351–352
Camilla, Petrus Paulus 503
Campe, Joachim Heinrich 401
Cantor, Petrus 145–160
Cantu, Caesar 248
Capinius, Martinus 5
Čaplovič, Ján 299, 433–434, 438–440
Caraffa, Antonio 429
Carlquist 258
Carrio, Ludovicus 19

Carver, David 215
Caspar, Erich 273
Cassianus 189
Castle, Eduard 45
Castro, Paulus de 8
Cato, Dionysius 512
Caussin, Nicolas 323
Cavallier József 76
Cellarius (Keller), Christoph 392–393, 396, 517, 519
Cellius, Johann Alexander 223, 227
Cennerné Wilhelmb Gizella 268
Cetto, Benedek 525, 527
Chasteu, Buillaume 330
Chatelain, Jean-Marc 321
Chaussignand-Nogaret, Guy 424
Chytraeus, David 19
Cioranescu, A. 179
Cipariu, Timotei 140, 142
Claudianus, 336
Clementis, Michael 306
Cléry, Jean-Baptiste 116
Clouzier, Gérvais 92
Cluverius (Klüver), Philippi 392–393, 517
Cnoll, Christoph 302
Codurius, Joannes 324
Coignard, Jean Baptiste 183
Collaltor 229
Colombo, Ferdinando 270
Concilia Emil 246, 251
Conrádi Norbert 495
Consigny, P. 424
Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 526
Conti, Honuphrius 506
Cook, James 397–399, 407, 521
Cook, M. 424
Coppin, Jean 92
Coras, Jean de 453
Cornides Dániel 141, 300, 448, 525, 528
Corrozet 341
Corsini, Eduardus 504
Courtin, A. 134
Cörver Elek 495
Cörver János 495–496, 502–505, 508
Cramer, Daniel 312
Cramer, Johann Friedrich 405
Crinitius, Petrus 19
Cronk, N. 424
Crosnensis Ruthenus, Paulus 4
Crouy-család 515
Cubrzynska 386, 389
Cuspinianus, Johannes 530
Cwittinger Dávid 141, 294
Cyrill, Szent 189
Czagány Zsuzsa 145–160
Czervenka Ignác 499
Czigány Lóránt 423
Czirbesz, Andreas Jonas 294
Czuczor Gergely 60, 200, 248

Csáky-család 445
Csáky Imre 138
Csáky István 211, 343, 444
Csala Károly 217
Csanak Dóra, F. 244
Csánky Dezső 11
Csaplár Benedek 201
Csapodi Csaba 260, 267, 283–291
Császár Edit l. Mályuszné
Császár Elemér 540
Császár Ferenc 56–57, 59, 62
Csatáry Jeromos Gergely 509
Csathó István 233
Csatkai Endre 116
Cse-cse (álnév) l. Szeép László
Csécsi János l. Öreg Csécsi János
Csekó Gábor 246
Csekonics Iván 209
Csengery Antal 59, 63–64
Csepregi Zoltán 106–107, 376–382
Cserei Mihály 371
Cseresnyés, A. 145
Csermák Ede 67
Csihálek Sándor 76
Csiky Gergely 248
Csilléry Klára, K. 39
Csók Ernő (álnév) l. Linder Ernő
Csóka Gáspár 132–135
Csóka Lajos 277–278
Csokonai Vitéz Mihály 137, 391–407, 413, 517–532
Csomasz Tóth Kálmán 83
Csonka Nándor 79
Csontosi János 457
Csontváry Kosztka Tivada 215
Csorba Csaba 136
Csősz Imre 246

Csuka Zoltán 215
Csukovits Sándor 195

Daguerre, Louis 210
Dajka János l. Keserűi Dajka János
Daka Sándor 492
Dalmases, C. de 321
Dalos György 217
Danica (álnév) l. Hang Dániel
Danielik János 532, 534
Dankanits Ádám 2, 6, 14
Dankó Imre 136
Dankó Katalin 135
Dankó László 138–139
D'Annunzio, Gabriele 212
Dante Alighieri 197, 202, 248, 250, 289, 356
Darholcz Ferenc 433
Daubenton, Guillelmus 325
Dávid, Szent (ószövetségi) 85
Dávid Ferenc 19
Dayka Gábor 521
Deák Ferenc 51–53, 57–58, 63–66
Debreceni Ember Pál 362–365, 370
Debreczeni Attila 401, 521, 523–532
Debreczeni Kornélia, Sz. 270
Dedinszky Erika 216
Deé Nagy Anikó 21
Defoe, Daniel 161, 164–165, 173, 401
Démoszthenész 3, 8
Dempsey J. J. 206
Den Brincken, Anna-Dorothee v. 359
Dénes, Karthauzi 357–358
Denis, Karl 515
Denis, Michael 141
Denkó György 246
Denyse, Nicolaus 457
Deremble, Fr. 178
Déri Balázs 132–135
Dernő (álnév) l. Linder Ernő
Dersi Tamás 272
Déry Tibor 208, 214–216
Des Alleurs (francia követ) 166, 171
Descartes, René Renatus Cartesius 178, 197
Deschamps, Eustache 356
Desericius l. Dezsericzky Ince József
Despotovich, Joannes 333, 341
Dessewffy Aurél 58–59
Dessewffy József 116, 270
Detrich Márta 65
Dévai Bíró Mátyás 415–416
Dezsényi Béla 239, 272, 461
Dezsericzky (Dezericzky) Ince József 496, 507, 525, 527, 531
Dézsi Lajos 175, 268
Dezső (érsek) 281
Dicke, Gerd 143–144
Didot 93
Digot, Aug. 181
Dimitrov, Ivan 211
Dimler, G. Richard 320–321, 328–329, 353–354
Dión 189
Diószegi Sámuel 199
Divéki Adorján 209
Dobai Székely-család 314
Dobai Székely Sámuel 294
Dobai Székely Zsuzsanna 314
Dobrova, E. I. 234
Dobrovsky 473
Dobszay László 152
Doby Antal l. Feöldi Doby Antal
Dolgorukij, V. L. 101
Domonkos, Szent 499
Donat, Dietrich 226
Donato, Alessandro 324, 416, 503
Döbrentei Gábor 259
Döme Károly 413
Dömötör Adrienne 260
Draskóczy István 281
Drugeth János l. Homonnay Drugeth János
Dubri, Daniel 226
Dubri, David 226
Duby, Georges 129
Duchemin, M. 177
Dudek János 247
Dugonits András 30, 32, 240–241, 413
Duguet, J.-J. 134, 178
Duilhe de Saint Projet 246
Dukkon Ágnes 293, 302
Duliškovič 387
Dunamenti (álnév) l. Nyáry Pál
Duplessis, Stanislas 180
Dux Adolf 60–62, 64–65

Eckhardt mester 224
Eckhardt Sándor 515

Ecsedy Judit, V. 85–86, 139–142, 361–371
Eder, Edmundus 497
Eder, Georg 454
Edmund (angol herceg) 375
Edward (angol herceg) 375
Eggerer, A. 25, 28
Egressy Gábor 64
Egri Lukács 362
Egry Sándor 511
Ehrard, J. 424
Eleázár 186
Elek, Szent 129
Elischer 201
Elzevir, Daniel 93
Ember Ervin 208
Ember János (E.J.) 79
Ember Pál l. Debreceni Ember Pál
Emich Gusztáv 58
Emisenius, Eusebius 187
Emond, Paul 417
Endrei Zalán 202
Endter, Georg 442
Endter, Martin 90
Endter, Wolfgang 90, 442, 444–445
Engel, Johann Christian 524–525, 528–529
Engel Pál 555
Engelhardt, Karl August 397, 400
Enten Manó 421
Enyedi A. l. Wolphard
Eörsi István 217
Eötvös József 52–53, 61, 64, 137
Eötvös Károly 198
Eperjesi Eszter l. Pocsainé Eperjesi Eszter
Ephremus, Szent 188
Epiphanius, Szent 187
Erasmus, Desiderius Rotterdamus 19, 132, 458
Erasmus, Johann Georg 269
Erath, Augustinus 342, 345
Erdélyi Ilona, T. 135–137, 555–557
Erdélyi József 198, 213
Erdélyi Károly 196
Erdélyi Pál 86
Erdélyi Zsuzsanna 262
Erdődy György 508
Erdődy Kristóf 496
Erdőss István 496, 502, 507
Ernő (szász választófejedelem) 442
Ernst Lajos 452
Ernuszt Johanna 6
Erzsébet, Boldog (Árpádházi) 127, 129, 278–279
Erzsébet (magyar királynő) 201
Este, Ferrdinand 142
Estello, Diego de 224
Esterházy Alexandra l. Apponyi Sándorné
Esterházy Antal 169, 172
Esterházy Miklós 229
Esterházy Pál 90
Esterházy Péter 217
Esterházy Zsófia l. Révay Mártonné
Estienne, Charles 93
Esze Tamás 97, 103
Eszterházy 439
Eszterházy Károly 138, 385–387, 389
Evagrius 188
Eyb, Albrecht von 356

Faber Ferenc (medgyesi) 7
Fabian, Bernhard 89
Fabinyi Tihamér 76
Fábri 518–519
Fabri, Johann Ernst 398, 406
Fábry Gergely 381
Fabritius, K. 359
Fajardo, Saavedra 335–336, 342
Falconieri, Alexandro 498
Falk Miksa 41, 44–45, 48, 53–58, 62
Falk Zs[igmond] 199
Fallenbüchl Zoltán 443
Faluhelyi Ferenc 79
Faluhelyi Ferencné 76
Fangé, Dom Aug. 180
Farenbühler, Antonij 233
Farkas E. 201
Farkas Gyula 205
Farkas Lajos 459
Farkas Vilmos 260
Farkas Vladimir 217
Fatio, Guillio 324
Fauth, Dieter 223, 225, 229
Favier, J. 424
Fáy János 511
Fayer, Placidus 497–499, 507
Fazekas Mihály 199
Fehér Erzsébet 136

Fehér Gyula 246
Fehér József 137
Fehér Katalin 108–115, 407–414, 532–539
Fehérváry Klára 68–69, 72
Fejér György 413, 475
Fejérpataky László 247
Fejes Jánosné 385
Fejtő Ferenc 214–215, 555
Fekete Csaba 106–107, 365, 376–377, 391, 393, 517–518
Felix, Minutius 189
Felkai László 48
Fenner, Wolfgang 425–426
Feöldy Doby Antal 239
Ferdinánd, I. (magyar király) 12
Ferdinánd, II. (magyar király) 229–230, 311, 314, 444
Ferdinánd, III. (magyar király) 439–440, 442
Ferenc, Szent (Assisi) 126, 129
Ferenc, Szent (Borgia) 324, 326–327, 330, 333, 340–341
Ferenc, Szent (Regisi) 324–325, 329–332, 342, 353
Ferenc, Szent (Szalézi) 352
Ferenc, Szent (Xaveri) 324, 326, 328–330, 332, 340–342
Ferenc, I. (magyar király) 270, 514–516
Ferenczi Imre 233
Ferenczi László 417–418
Ferenczy György 532, 538
Ferenczy Viktor 256
Ferjencsik Sámuel 57
Ferrari, Giovan Francesco Giolito de 454
Ferro de'Rotaru, Giovanni 341, 352
Festetics György 108–115, 400, 524
Feuerstein, Petra 89, 91
Fêvre, Justinus 322
Ficino, Marsiglio 131
File András 240–241
Fináczy Ernő 386, 389
Fischer Annie l. Tóth Aladárné
Fischer Béla 80
Fischer, Johann Eberhard 525, 527, 529
Flammrion, Camille 199
Flavius, Josephus 186, 189–190, 458
Fleming, Paul 91
Fletcher, D. J. 424
Fleury, Claude 175–177
Fleury, M. l'Abbé 182
Florentinus 187
Florián Jakab 86
Florus, Lucius Annaeus 510
Foching 172
Foci, Joannes 494, 497–498, 507
Fodor Zoltán 514
Fogarasi János 200
Foglár Ludwig 63
Folkus (álnév) l. Falk Miksa
Folkusházy (álnév) l. Falk Miksa
Follmann János 249
Font Zsuzsa 84
Fónyad Pál 417
Forgách Imre 455
Forgách Simon 168
Forster, Georg 399
Forster, J. R. 399
Fortunat (Fortunatus) 188
Foulerus, Ioannes 455
Fox-Bourne, H. E. 161
Földvári Sándor 385–391
Földváry László 379–380
Förster Jenő 306
Fraknói (Frankl) Vilmos 1, 199, 201, 247, 272
Franck, Caspar de Ortrand 455
Franck, Sebastian 224, 226
Francke, Gotthilf August 377–379
Francke, Johann 226
Franco, Giovanni Domenico 497, 506
Frank, Peter R. 425
Frankenburg Adolf 60
Frankl, Ludwig August 44
Frankovicz Pál 495, 497, 506
Fráter György (álnév) l. Újlaky Dezső
Freitag, Adam 302
Fried István 55, 425–426
Friedrich Endre 495–497
Frigyes, II., Nagy (porosz király) 379
Frischmuth, Barbara 216
Frobenius, Ambrosius 456
Frobenius, Aurelius 456
Frobenius, Hieronymus 458
Frobenius, Johannes 93
Frőber, Friedrich 248
Fröhlich 201
Frölich, David 90, 292–319, 429–450, 501

Fuhrmann, M. 25
Fulgentius, Szent 189
Fulnesics János 251
Fulton, Robert 253
Fügedi Erik 281
Fülöp Áron 482–484
Fülöp Géza 100–101, 266, 508, 553–555
Füssy Tamás 272
Füst Milán 215–216

Gaál Gaszton 486
Gaál László 391, 518, 520
Gabányi Árpád 202
Gadó István 75
Gál György 84
Gál Kelemen 19
Galavics Géza 456
Gáldi László 212
Galénosz 19
Galeotto, Marzio 131
Gálffi János 14–16
Gali, Tobias 306
Galilei, Galileo 302
Galle, Cornelius 330
Galli Katalin 365
Gallik G. 201
Galuska Imre 136
Gara László 215
Garaguly Károly 257
Garay János 65
Garázda Péter 131
Gáspár Endre 208
Gatterer, Johann Christoph 525–526
Gebaur Iz. 201
Gebhárdi Lajos Albert 525–526, 529
Géczy József 76
Gedő József 412
Gehl, Paul F. 121
Gelenius, Sigismundus 458
Gellért, Szent 1, 374–375
Gellért Oszkár 74
Gemma, Reinerus 19
Gemmarius, Thomas 358–361
Gentillet, Innocent 459
Geoffrey Arnold 423
Ger'e, V. 384
Gere Gábor 79
Geréb László 138, 419
Gerencsér István 495
Gergely, I., Szent (Nagy) 187
Gergely, VII., Szent (pápa) 273–282
Gergely, XIII. (pápa) 17
Gergely (provinciális) 127
Gergely Sámuel 432
Gergely, Tours-i (történetíró) 185
Gerics József 267, 273–282
Geringer, Karl 58
Germain, Marie-Odile 424
Germano 498
Gevers, Marie 418
Géza (fejedelem) 1, 371–372, 556
Géza, I. (magyar király) 273–282
Ghyczy Kálmán 479
Giesswein Sándor 246, 248
Gilly, Carlos 227
Gimignani, Lodovico 330
Giner, Severino 507
Giovio, Paolo 342
Girolamo de Benedetti 3, 6
Giskra 473
Giunta, Philippo de 93
Giuria, Josephus Maria 504
Gizella, Szent (magyar királyné) 372
Gjutok Jontan Gonpo 122
Glauber Henrik 208
Gobinet, Ch. 134
Godwin, Joscelyn 352
Goethe, Johann Wolfgang 201
Golonya Jenő 205
Gombási István 412
Gombos Albin Ferenc 278–279
Gondán Felicián 79
Gondáné Saláki Márta 392, 395–396, 519
Gorrotius, Andreas 453
Gosler, Thomas 297
Gömbös Gyula 75
Gömöri György 92, 216
Göncz Lajos 79
Gönczi György 83, 85, 362
Görgei Artúr 46, 64, 315
Göring, Hermann 211
Görög Demeter 524, 532
Grabner, E. 24, 29
Gráfik Imre 266
Gragger József 205
Granada, Luis de 224
Grass, Moritz 45, 57
Gray, Maria 209

Gréb Gyula 314
Gregorius Transilvanus 8
Grenzmann, Ludger 284
Grimm, C. 37
Grisza Ágost 132
Groll, Adolpus 507
Grossinger, Ferenc Rudolf 514–516
Groszmann Zsigmond 421
Grotius, Hugo 185
Grueber, Leopold 333
Gruitrode, Jacobus van 357
Grüll Tibor 226
Grünwald Béla 199
Gryphius 93
Guagnini, Alessandro 19
Guarinus de Giaco (Guérin de Guy l'Éveque) 128
Guerin, Hyppolite-Louis 183
Guignes, Joseph de 525, 527–528
Gulyás József 115
Gulyás Pál 514
Gulyás Zoltán 135
Guntherus 442
Gutenberg, Johann 290
Guttsmittel, Christof 430
Guzmics Izidor 250

Gyallay Domokos 209
Gyalogi János 329
Gyárfás Ágnes 242
Gyárfás István 429
Gyömörey Zsigmond 67
Gyöngyösi (festő) 256
Györffy György 127, 530
Győri József 88
Györkös József 75
Gyula 373–374
Gyulai Ferenc 509–510
Gyulai Pál 61
Gyulay Rudolf 542
Gyürki Ödön 248

Haader Lea 260
Habina Lukács 385–391
Haebler, Konrad 458
Haechtanus, Laurentius 336, 341
Haes, Frans de 417
Hafenreffer, Matthias 229
Hafiz l. Sadi
Hahn Ida 250
Haiman György 120–121, 141, 540
Hain Gáspár 306, 310–311
Hain, Ludwig 283, 357
Hajdú Helga 559
Hajnal István 255
Halász Antal 79
Halász Gábor 205
Haliczky András 240–241, 244
Halikowsky, Franciscus 506
Haller László 385
Hám Sándor 195, 197, 199, 202
Hámori László 256
Hanacius Ferenc 495
Hanapus, Nicolaus 457
Hancke, Valentin 299–302
Handó György 131, 138
Hang Dániel 79
Hangodi Ágnes 97–106, 233–235, 382–384
Hankiss János 210
Hanny Gábor 68
Hanse, Joseph 418
Hantos Béla 79
Harlampovics, K. V. 100
Harms, Wolfgang 353
Harper, Anthony J. 353
Harsányi István 362–363, 365, 367, 370
Harster, Johann 431
Hartleben, [Konrád Adolf] 193
Hartmann, Georg 292
Hartnack, Daniel 393
Hartvik (püspök) 281
Hartwig, Otto 481–482
Hassenstein de Lobkowitz Buhuslas 116
Hatvany Lajos 295
Haubenreich György 224
Havel, Vaclav 21
Háy Gyula 216
Haynau, Julius Jakob 421, 538
Házi Jenő 224–225
Hechtel, Joachim 300, 438–440
Hederich, Bernhard 19
Hegedndorff 416
Hegedűs István 7
Hegyháti (álnév) l. Albert István
Hegyi József 529
Heinsius 352
Heister, Siegbert 164, 166, 170–171

Hell Miksa 527
Hellebrant Árpád 8, 201, 264, 292, 440
Hellinga, Lotte 384
Hellinga, Wytze 384
Heltai Gáspár 144, 419
Heltai János 82
Hemlin, Erik 258
Henkel, Arthur 334–336, 340–342, 352
Henrik, I. (Madarász, német császár) 372
Henrik, II., Szent (német császár) 372, 374
Henrik, III. (német császár) 375
Henrik, IV. (német császár) 273–282
Herberger, Valerius 228, 231
Herberstein Bárónő l. Windischgrätz Anna Sidonie von
Herczeg Ferenc 210
Herczog Manó 421
Herder, Johann Gottfried 473
Herepei János 19, 451
Hering, Michael 226
Herlicius, David 302, 308, 435, 437
Hermann Egyed 272
Hermann Ottó 199
Herner János 84, 456
Herpay Gábor 509
Hervay Ferenc 82
Hesius, Guillelmus 327
Hevenesi Gábor 328, 331–332
Hieronymus de Benedictis 3
Hiersemann, Anton 383
Hiller, Erhardt 453
Hinka Miklós 68
Hintzius, Tobias 509
Hippokratész 199
Hirdovicz, Georgius 507
Hitler, Adolf 77, 120
Hobson, M. 424
Hodinka Antal 385–387, 389, 390
Hodoş, Nerva 139
Hofmann (Hoffmann), Johann Jacob 393, 395–396, 517, 522
Hoffinger (titkár) 516
Hoffmann, Donatus 504
Hoffmann Edith 452–453
Holder-Egger 276
Holik Flóris 357
Holl Béla 82, 500
Holovics Flórián 445
Holtzinger 202
Homérosz 3, 200–201, 387, 403, 473
Homonnai Drugeth János 434, 449
Homonnai Drugeth Mária l. Széchy Györgyné
Honterus János 132, 558
Hopp Lajos 132–135, 175–191, 415, 424
Horánszky József 512
Horányi Elek 141, 240–241, 244, 495, 515
Horatius, Quintus Flaccus 197, 336, 399, 403, 406
Horl, M. 448
Horler, Stanislaus 300
Hornius (Horn), Georg 392–393, 517
Horozco y Covarrubias, Juan de 334, 336, 352
Horster, Johann 306
Hortis, Christian Augustini 432, 444
Horthy Miklós 211–212
Horvát István 455, 475
Horváth Ádám 413
Horváth Ambrus 514–516
Horváth [Aranka, Todoreszkuné] 142
Horváth Cyrill 127, 248
Horváth Géza 541–542
Horváth István l. Palocsai Horváth István
Horváth Iván 84, 239
Horváth János, ifj. 281
Horváth József, V. 246
Horváth Ker. János 239, 241
Horváth Márton 532
Horváth Mihály 247, 537–538
Horváth Stansith Boldizsár 314
Horváth (nyomda) 68
Hosszutóthy László 431
Hrabovsky, Sigismundus 456
Hrabowskij, Joan. 456
Hradszky József 300
Hoványi 199
Hőgye Mihály 137
Hörcsik Richárd 135
Hubay Ilona 115
Huber, Antonius 504–505
Hubert Gabriella, H. 82–89
Hugó (Hugues de Vaucemain) 128
Hulini Jónás 495–496, 508
Hulsius 372
Hunfalvy János 199

Hunfalvy Pál 64, 205
Hunyadiak 11
Huszár Gál 84, 366, 417
Huszár Károly 70, 79
Huszti József 6, 8
Huttkay Lipót 246
Hübner, Johann 395, 399, 401–402, 405, 407, 517–519, 522

Ignác, Szent (Loyolai) 189, 320–355
Ihász Gábor 246, 249, 251
Ijjas (álnév) l. Halász Antal
Illésházi Gáspár 316, 431, 438, 447
Illyés Ferenc 458
Illyés Gyula 74–75, 137, 208, 212–213, 215–216, 257
Ilona, Szent (Magyarországi) 126
Imre, Szent (herceg) 277–279, 373, 375
Ince, I., Szent (pápa) 189
Ince, III. (pápa) 356–358
Ince, XII. (pápa) 499
Indali György 422
Ines, Albert 328
Ipolyi Arnold 247, 250
Irénéus, Szent 187
Iselin, Jacob Christoph 404–405, 519
Isocrates 458
Isselburgius, Henricus 509–510
István, I., Szent (magyar király) 1, 275, 371–372, 374
Istvánffi Pál 7
Iunta, Iacobius 455
Ivánczy Zoltán, K. L. (álnév) l. Kocsis László
Ivánka Imre 47, 57
Ivanov, Larion 99
Iványi Béla 359, 453–454, 498, 500–501

Jaeger, Maximilian 210
Jaich, M. 30, 32
Jajczay János 211
Jakab, II. (angol király) 165
Jakó Klára 6
Jakó Zsigmond 10, 20
Jákóffy György 312
Jakusich György 385
Jani, Christian David 406
Janich András 32
Jankovich József 502
Jankovich Miklós 115, 294, 381, 469
János, Szent (apostol) 181, 187, 189
János, Szent (Aranyszájú) 187
János, Szent (Berchmann) 330
János, Szent (Damascusi) 188
János (Janus) (Vata fia) 248, 376
János (főherceg) 113
János Frigyes (szász választófejedelem) 458
János, Szapolyai (magyar király) 12
Jánossi Lajos 255
Jánossy Gusztáv 272
Jánossy János 247
Jánosy Alois 113
Jansen, Cornelis 185
Janssen, Roman 223–224
Janssonius, Johannes 93
Jantsó Ferenc 373
Janus Pannonius 2–22, 130, 541
Jászberényi András 7
Jellačić, Josip 533
Jennis, Lucas 227
Jeromos, Szent 19, 187
Johannes (lector Colocensis) 138
Johannes de Piano de Carpini 525
Johannes Vercellensis 127
Jókai Mór 62, 65, 198, 202
Jónás Károly 478–493
Josephus a S. Georgio 507
Jouvancy, Joseph 326
Jovius, Paulus 459
József, Szent (Kalazanci) 495, 504, 506
József, I. (magyar király) 167, 172
József, II. (magyar király) 47, 242, 261, 270, 495, 514–515, 555
József (főherceg) 505
József Attila 212, 215–216
Jöcher, Christian Gottlieb 296, 315, 512
Judás, Szent (apostol) 188
Judás, Szent (Thadeus) 188
Judici, Georg 306
Jugareanu, Veturia 360
Juhász Ferenc 216
Juhász Géza 524
Juhász István 20
Juhász Kálmán 439
Juhász Vilmos 527
Julow Viktor 520
Juncker, Christian 406
Jungmann 463, 473

Juntke, Fritz 510
Justh Gyula 483
Justinus, Szent 187
Juvenalis, Decimus Junius 336

Kabdebó Lóránt 206
Kácsor, Christianus 494
Kadet (álnév) l. Újlaky Dezső
Kállay Ernő 208
Kálmán, Könyves (magyar király) 281
Kálmán Farkas 88
Kálmán Kata 210
Kaltnecker Pál 79
Kálvin János 83
Kamody Miklós 136
Kampuš, I. 25
Kandra Kabos 246–247
Kanizsai Orsolya 415
Kant, Immanuel 525–527
Kanz (cenzor) 516
Karacs Ferenc 403
Karácsonyi János 246, 272, 456–457, 508
Karaman, I. 25
Kardos Tibor 419
Kárffy Titusz 65
Karinthy Frigyes 207
Kármán Tódor 253–254
Karner Károly 226
Károli Gáspár l. Károlyi Gáspár
Károly, Szent (Borromei) 346
Károly, III. (magyar király) 173
Károly, IV. (cseh király) 473
Károly, V., (német-római császár) 3, 458
Károly, XII. (svéd király) 104
Károlyi Árpád 55
Károlyi Gáspár 361–363, 367
Károlyi Mihály 253
Károlyi Sándor 162, 172
Károlyi Zsuzsanna l. Betlen Gábor felesége
Kárpáti Aurél 210
Karsch Lollion 246
Kassák Lajos 208, 212, 215
Katalin, Brandenburgi (fejedelemasszony) 306–308, 446
Katalin, Szent (Sineai) 126, 128
Katona István 357, 525, 529
Katus László 50
Kaufmann Aurél 306
Kayser, Matthias 306, 315
Kazaly Imre 246
Kazinczy Ferenc 115–117, 137, 239, 242, 400, 403, 413–414, 469, 522, 524, 555
Kazinczy Gábor 116–117
Kazinczy Istvánné 116
Kecskeméthy Aurél 45, 48, 53–58
Kecskés András 453–454
Kecskés János 453–454
Keczer Ambrus l. Lipóczi Keczer Ambrus
Keczer András l. Lipóczi Keczer András
Keglevich János 495, 503
Kehrn Wilhelm 113
Kelemen, Szent (Alexandriai) 181, 187
Kelemen, VIII. (pápa) 494
Kelemen, XIII. (pápa) 504
Kelemen, XIV. (pápa) 385
Kelemen Mihály 67
Kelényi B. Ottó 241, 244
Keller 210
Keller, Ch. l. Cellarius
Kemény György 272
Kemény József 141
Kemény Lajos 307–308
Kemény Zoltán 256
Kemény Zsigmond 48, 53–54, 59, 63
Kempelen Béla 509–510, 512–514
Kempen (rendőrminiszter) 54
Kempis Tamás 134
Kenéz Győző 102
Kenyeres Ágnes 117, 383
Kepes György 120
Kepler, Johannes 302
Kerekes Imre 67–81
Kerékgyártó Gizella 137
Kerényi Ferenc 271
Kerényi Károly 256
Kerman János 380
Kerman József 379–380
Kerner, Anton Joseph 63
Keresztes-Fischer Ferenc 76
Keresztury Dezső 253
Kertbeny Károly 64–65
Keserics Ferenc 69
Keserű Bálint 223, 451, 456
Keserűi Dajka János 83
Késmárky István 80–81
Kesztyüs Tibor 526–527, 530
Ketteler Vilmos 246

Keussen, Hermann 359
Keveházi Katalin 226, 456
Kilián István 372, 496, 502
Kilian, Wolfgang 330
Killeswart, Symon 359
Kindlovits Kálmán 461–477
Kinizsi Pál 261
Kinszki Imre 210
Király György 176
Király Imre l. Pécseli Király Imre
Kirchanek Ödön 79
Kircher, Athanasius 352
Kircherus, Christophorus 403, 513
Kis András 113
Kis János 462, 469
Kisfaludy Á. Béla 246, 272
Kisfaludy Károly 198
Kisfaludy Sándor 198, 469
Kiskanizsay István (álnév) l. Újlaky Dezső
Kiskunsági (álnév) l. Sági Ernő
Kisovics József 193, 195
Kiss Áron 361–364, 367, 370
Kiss István 496, 503–504
Kiss Jenő 526
Kiss Mihály 512
Klaniczay Gábor 125–130
Klaniczay Tibor 125–130, 456
Klebelsberg Kuno 486
Klein 141
Klement János Mihály 173
Klimeš, Vladimir 461
Klimó György 138
Klöss (Klösz) Jakob (nyomdász) 87, 370, 435, 437, 440
Klüver, Philippi l. Cluverius
Knapp Éva 23–40, 320–355
Knappich, Wilhelm 303
Knauz Nándor 17
Kner-család 540
Kner Albert 120–121
Kner Erzsébet 121
Knigge, Adolph Freiherr von 425–426
Knuber, Johann 226
Kochol, Viktor 461
Kocsis Béla 79, 81
Kocsis László 79
Koczányi Ferenc 535
Kodály Zoltán 215
Koháry Ferenc 400
Kohn Ármin 175
Kókay György 1, 118–120, 205, 270–271, 272, 408, 415, 425, 461, 514–516, 540–541
Kolbenheyer, Moritz 64
Kollányi Ferenc 453
Kollár Ádám 21, 514
Kollár, Ján 473, 476
Kollonitz László 138
Kolozs Barnabásné 192–204
Kolozsvári Jeremiás 17–18, 20
Kolozsvári Mihály 17
Koltai András 494–508
Koltai Virgil 248
Komáromy Sándor 137
Komelova, G. N. 253, 383
Komjáti Benedek 132
Komlóssy Gyöngyi 260
Komlovszki Tibor 540–541
Komócsy István 72–73
Komoróczy Géza 421
Komorová, Klára 454–455, 457–458
Koncz László 247
Konrád, II. (német-római császár) 373–374
Konstantin, Nagy, Szent (császár) 273, 275
Konstantin, VII. (Bíborbanszületett) 525, 530
Kontra Vazul 246
Kontuly Béla 211
Kónyi Manó 53
Kopernikusz, Mikolaj 302
Koppi Károly 239, 241–244, 514–516
Kormos István 216
Kósa János 240–241, 244
Kosáry Domokos 55, 234, 268, 495, 526–530, 532
Kosinszky Imre 256
Kossuth Lajos 51–52, 58–60, 270, 533
Kosztka Pál 334
Kosztolányi Dezső 93, 210, 212, 418
Kosztolányi Lőrinc 509
Kotvan, Imrich 458
Kovachich Márton György 235–244, 515
Kovács Attila, Selmeczi l. Selmeczi Kovács Attila
Kovács Béla 453, 500
Kovács Endre 50, 97
Kovács Ilona 132–135
Kovács József László 225–226

Kovács Pál l. Lisznyai Kovács Pál
Kovács Sándor Iván 137, 309, 432–433, 499–502, 505
Kovács Zsuzsa 260
Kovásznai Tóth Sándor 21
Kováts Albert 135
Kováts Dániel 135–137, 245
Kováts Mihály 413
Kowalewski, J. E. 123
Kozár Mária, M. 266
Kozma Ferenc 412
Kozma Gergely 407–414
Kozma Miklós 76
Kozma Vazul 58
Ködöböcz József 136
Kőhegyi Mihály 271–272, 420–422
Köhler, Johann David 403, 519
Kölcsey Ferenc 63, 198, 522–523
Kölving, Ulla 424
König Károly 68
König-Nordhoff, Ursula 323
Königsacker József 495
Köpeczi Béla 133, 161–174, 179, 268, 270, 389, 495
Köpeczi Bocz József 513–514
Körmendy Károly 67
Kőrösi Csoma Sándor 121–123
Kőszegi László 206
Kőszegi Rájnis Ferenc 116
Kövesi Lajos 202
Kracker, Johann Lucas 299, 301
Kraffszky József 248
Kramer, Johann Daniel 393
Kramerius 473
Kraus, W. 62
Krausz Mihály 479, 506
Krausz Tamás 383
Kreager, Elizabeth 424
Kreimel, Ignatius 507
Kretschmar, Elias 302
Kretzenbacher, L. 35–36
Kriebel, Johann 294
Kriss-Rettenbeck, L. 25, 29
Kristó Gyula 278, 530
Kriza Ildikó 262
Krleža, Miroslav 215
Krmann Dániel 380
Krüger, Peter 302
Kubránszky, Ladislaus 507
Kudlák Lajos 208
Kulcsár Péter 309, 419–420, 500, 502
Kultsár István 462, 524–526, 529
Kummer, L. 29
Kunczynska-Iracka, A. 24
Kunffy Lajos 208
Kunkin Zsuzsanna 93–96
Kunt, Ernő 23
Kuntár Lajos 266, 415–417
Kupa (Koppány) 373
Kussinszky Endre 73
Kuzmány, Karl 364, 370
Kvideland, R. 24
Küffere Béla 480–483
Kürthy Menyhért 176, 181

La Brouë, Claudius 325
Labynchev 386, 390
Lackner Kristóf 224–225
Lacko Michael 385, 390
Lacretelle, Jacques 210
Lactantius Firmianus, Lucius Caecilius 189, 196
Ladányi Erzsébet 267, 273–282
Ladányi Zsigmond 500–501
Laimarius, Guillelmus 458
Lajos, II. (magyar király) 12
Lajos, XIV. (francia király) 233
Lakatos Éva 205–222, 271
Lake, Brian 161
Lakits György Zsigmond 239
Lamberg, Sigismund 171
Lammel Annamária 262
Lamnius, Leonhardus 228
Lampe, Friedrich Adolf 363, 370
Lampel Róbert 193
Lampert, Hersfeldi 275–277
Lang, Helmut W. 425
Lang, Johann 306–307
Lars, Erik 258
Laskai Osvát 287
László, I., Szent (magyar király) 250, 273–282
Lauffer-testvérek könyvkereskedése 193
Laurentiana, Bursa 359
Lauter, Ch. 25
Lázár Miklós 250
Lazius, Wolfgang 558
Lebedeva, I. N. 234

Lechner, Gregor M. 558–559
Lechner Kornél 68
Le Clerc, Sébastien 99
Lecomte, Marcel 418
Lederman László 256
Ledesma y Buitrago, Alonse 326, 332
Leewis, Dionysius de Rickel 512
Léh, Stephanus 495
Lehár Ferenc 257
Lehár Ferencné 257
Leibniz, G. W. 384
Leicht Emil 79
Le Jay, Gabriel François 325, 329, 331
Le Moyne 345
Lenau, Nikolaus 44
Lengyel Imre 405, 519
Lengyel József 216
Lenhart, John M. 283
Lenkei Lajos 70
Lenner Jenő 269
Leo, I., Szent (Nagy) (pápa) 189
Leó, XIII. (pápa) 272
Leo, VI. (Bölcs) (bizánci császár) 525, 530
Leonarczyk 386, 389
Lépes György 138
Lerberghe, Charles Van 418
Lerch, Giovanni Martino 27, 330
Lessing, V. F. 233–235, 383
Leuch, Paul Vindisch 310
Lévay Botond 540
Lévay Imre 193
Levente 376
Levinson, L. 233–235, 383
Levis (álnév) l. Leicht Emil
Lewes Gy. 201
Lewis, R. E. 356
Leydecker, Melchior 393
Libertinus, Carcius 329, 332–333
Liebald, Julius 113
Linder Ernő 71–72, 79, 81
Lindner, Ernst 64
Lipóczi Keczer Ambrus 429
Lipóczi Keczer András 429–430
Lipót, Szent 25, 27
Lipót, II. (magyar király) 270, 514–515, 556
Lippay György 439, 441, 444, 449
Lipsiai Gheda Péter 446
Lipsius, Justus 19
Lipták, Johann 294, 297, 301, 315, 430, 448
Lissoni, Aldo 209
Lisznyai Kálmán 65
Lisznyai Kovács Pál 393
Locke, John 411
Longhi, Giofesso 92
Lonicer, Philippus 19
Lonkay Antal 272
Lonovics József 270
Lorínț 141
Lossius, Lucas 19
Lósy Imre 439
Lotman, J. 36
Lőkös Péter 143–144, 356–358
Lőw Lipót 49, 420
Lubomirski, Stanislaw 307
Lubrich Ágost 197
Lucanus, Marcus Annaeus 197, 336
Lucas de Bistricia 359
Lucianus, Marcus Annaeus 189
Lucretius, Titus Lucretius Carus 336
Luga László 244, 246, 249
Luidprand 525, 530
Lukács György 491
Lukács László 334, 497
Lukinich Imre 20
Luppov, S. P. 234, 382, 384
Luther Márton 107, 143, 263, 290, 510
Lutova, K. V. 384
Lutter, Ferdinand 48
Luyts, Johann 394, 396, 402–404, 517
Lübke 202

Mabillon, Dom Jean 178
Maccarone, M. 357–358
Maczky Valér 248
Madas Edit 260
Maeterlinck, Maurice 418
Maggiolo, L.-E. 181
Magyar Benigna 261
Magyary Kossa István 510
Magyary László 240, 242
Magyi Sebestyén 4–5, 16
Majer István 534–535
Majthényi Flóra 61
Maksay Ferenc 97–98, 281
Malba, Constant 418
Maleter János 234–235
Maléter Judit 217
Mályusz Elemér 281

Mályuszné Császár Edit 527
Mándi István 528
Mándoky Sándor 79
Mankusz (álnév) l. Csonka Nándor
Mannasser, Johann Caspar 25, 28
Mantskovit Bálint 366–367, 370
Manuzio, Aldo 4, 7, 93
Marcellus (gyóntatóatya) 127
Marcellus, Janus Jacobus Antonius 3, 8
Marczali Henrik 501
Márffy Ödön 255
Margit, Szent (Árpád-házi) 125–130, 260, 278–280
Margitay Lajos 76
Mária, Szűz 187, 335, 346, 372–373, 505
Mária Terézia (magyar királynő) 386, 389, 504
Máriássy-család 310
Máriássy Ferenc 310–311, 448
Mariette, Pierre-Jean 183
Marinetti, Filippo Tommaso 212
Marius 302
Márk, Szent (apostol) 181, 189
Márki József 535, 539
Márki Sándor 91, 105, 133
Márkus Rozália l. Bódyné Márkus Rozália
Maróthi György 404–405, 519
Marschall Ferenc 210
Marscot, Marcus Antonius 8
Marsin, Ferdinand 164
Martin, Gabriel 183–184
Martin, Pierre 182
Marton József 12
Mârza, Eva 139–142
Mârza, Iacob 139–142
Mansen, Jacob 327, 336
Mason, H. T. 424
Máté, Szent (apostol) 187–188
Matt, Leonard von 325
Matthäus, Klaus 443
Mattis-Teutsch János 208
Mátyás, Szent (apostol) 188
Mátyás, Hunyadi, I., (magyar király) 4–5, 10–12, 130–132, 242, 419
Mátyás, II. (magyar király) 429
Mátyási József 413
Maurer, Joseph 386, 390
Maurisperg, Antonius 324, 328, 332, 334–336, 342, 344
Mayr, Johannes Baptista 328, 336
McLuhan 554
Mécs László 74
Medgyesi Pál 435, 437
Megyericsei János 5, 131
Megyesi Gusztáv 217
Meggyes László 208
Meissner Ferenc 404, 518
Melanchton, Philipp 263, 319
Melander, Otho 510
Melchior Gottlieb Minor 378
Meleter, Johann 306
Mélius Juhász Péter 415
Mellené, Jacob von 269
Melzer, Jakob 293, 297, 314, 444
Menant, S. 424
Mendlik Oszkár 253
Menestrier, Claude-François 323, 326–327, 329, 335, 340–342, 345, 352
Mensikov, A. D. 98, 105, 234
Mervaud, C. 424
Meschendörfer, Adolf 209
Meschendörfer, Hans 557–558
Mészáros György l. Alsóki Mészáros György
Mészáros István 214, 555–557
Mészáros József 69, 81
Meszlényi Antal 272
Mészöly Gedeon 259
Metternich-Winneburg, Clemens Wenzel Lothar 471
Mettinger Ferenc 248
Meusel, Johann Georg 404, 519
Meyer 201, 210
Meyer, Bernhard 49
Mezey László 4–5, 16, 127–128, 150
Michalek Manó 246, 248
Michaud, M. de 178, 180
Michelangelo, Buonarroti 499, 505
Micheli, Gio. Domenico 454
Miczkiewicz, Adam 60
Middleton, Robert Hunter 120–121
Migne, J. P. 357
Mihály, Szent 14
Mihályfi Ákos 272, 386, 390
Mikecz Ödön 76
Mikes Kelemen 135, 175–191, 415
Miklós Ödön 361
Mikó Izidor 93

Miksa, II. (német-római császár) 5
Mikszáth Kálmán 480
Miller Jakab Ferdinánd 141, 511
Milton, John 197
Mindszenti Sámuel 381
Mindszenty Gedeon 246–247, 249–250
Minelli, Johann 406
Miskolczy István 504
Misson, Maximilien 503
Mittai László 208
Mockel, Albert 418
Moholy-Nagy László 120, 208, 215
Mokos Gyula 361–362, 365
Moll Jeromos 244
Moller, Albin 292
Molnár J. 29
Molnár János 397–398, 404, 520–521, 530–531
Molnár C. Pál 211
Moltke, Max[imilian] 61
Monok István 19, 226, 309, 451, 456, 500–501
Monoki István 421
Monsberger R. Ulrik 293
Montagu, Jennifer 327
Montaldo, Horatio 323
Montanea, Georgia 341
Monte kardinális 345
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 521–522
Monti, Ersilia Cortese de 345
Mór (pécsi püspök) 556
Morgondai János 10, 13
Morgondai Mihály 10
Móricz Zsigmond 207, 210
Morvay Győző 193–194
Mosen, Hans 226
Mosonyi Dénes 67–68, 72, 76
Mossóci Institóris Mihály 376, 381
Mossóczi Zakariás 453–456
Moureau, F. 424
Mózes Huba 457
Möhler, G. 29
Mösch Lukács 494–508
Mőser-Mersky, Gerlinde 275
Mudron, Joannes 499
Muling, Johann Adelphus 144
Munkay János 246
Murat 472
Muratori, Lodovico Antonio 386, 525, 531
Murr, Christoph Gottlieb von 404
Musculus, Wolfgang 19
Muslea, Ian 140
Müller-Baur, Harald 223–224
Müller János Nepomuk 113
Müller Károly 68
Müller-Mertens, Eckhard 274
Mylius, Joannes 294

Nadal, Jeronimo 321
Nádasdi Bálint 452, 456–457
Nádasdy Ferenc 431, 434–435, 438, 501
Nádasdy Lipót Fl. 107
Nádasdy Pál 228–229, 231, 509
Nádasdy Tamás 415–417
Nádass József 208
Nadeau, Maurice 215
Nagl, Johann Willibald 45
Nagy Anikó l. Deé Nagy Anikó
Nagy Erzsébet l. Szőkefalvy Nagy Erzsébet
Nagy Gábor 400
Nagy Géza 135
Nagy Ilona 262
Nagy Imre 214, 491
Nagy István 423, 475
Nagy Iván 10, 310–311, 314, 429, 431–435, 443, 445, 451–453, 458–459, 511–513
Nagy József 113, 389
Nagy Lajos 246
Nagy László 216
Nagy Miklós 485–490
Nagy Sámuel 413
Nagy Zoltán 121–123
Nagyszombati Márton 131
Napóleon, Bonaparte I., (francia császár) 468, 471–472
Náprági Demeter 452
Nassingerius, Leonhardus 455
Nausea, Friedrich 455
Nedeczky Sándor 105
Nemcsényi Adolf 494, 507
Nemes György 272
Nemes Nagy Ágnes 216
Németh Antal 210
Németh G. Béla 532

Németh János 141
Németh S. Katalin 89–93
Németh László 137, 216, 403, 413, 540
Németh Noémi 19, 223–233, 451
Nendtvich Andor 75
Nesztor 525, 531
Neuber, Wolfgang 353
Neumann János 253
Neumayr, Franz 373
Névtelen, Karthauzi 358
Nicephorus 188
Nicht, Guido 504
Nicole, P. 134
Nider, Johannes 356
Niederhauser Emil 233
Nitzsche Frigyes 197
Nilus, Szent 188
Nitzky Kristóf 237
Nordmann, Johannes 65
Nováll János 246
Nunkovich, J. 29
Nyholm, E. 36

Nyárád Gállfalvi Nagy Susánna 407
Nyáry Pál 79
Nyers Lajos 203
Nyilassy Károly 195
Nyireő István 511
Nyirő-család 512
Nyirő Sámuel 512
Nyíry Erzsébet 242
Nyujtódy András 261–262
Nyujtódy Judit 261

Ocskay László 170
Ojtozi Eszter 115–117, 386, 389–390, 508–514
Okolicsányi Kristóf 168
Okolicsányi Pál 167
Oláh Miklós 419, 457–458
Oldenbourg, Friedrich 90, 442
Olmützer, Johann 306
Olsavszky Mihály Mánuel 385–388
Oltványi Ambrus 53
Opatowski, Venceslaus 506
Oporinus, Joh. 456
Oppianus 346
Orbán, II. (pápa) 275
Orbán Balázs 199
Orczy Lőrinc 385
Origenes 189
Origanus, David 293, 296, 443
Ormándy Jenő 253
Orosius, Paulus 189
Orosz Beáta 391–407, 517–523, 527
Orosz Zsigmond 502–505, 508
Orozco, Sebastián de Covarrubias 326, 340, 352
Ortelius, Abraham 511
Osiander, Lukas 223
Ostrosith-család 311
Ostrosith István 311, 448
Ottó, I. (Nagy) (német császár) 372
Ottó, Freisingi 525, 530
Ovidius, Publius Naso 336, 340, 342
Oxenstierna, Axel von 93

Ömich, Theodor 224–226, 228–229, 233
Öreg Csécsi János 136
Örkény István 215
Ötvös János 519
Ötvös Péter 226

Padron, Ruiz (spanyol herceg) 471
Pál, Szent (apostol) 181, 188
Pál, Szent (Remete) 25, 36
Pál József 555
Palaczky František 467
Pálffy-család 498
Pálffy István 91
Pálffy Miklós 91
Pálffy Pál 442–443, 449
Pálffy Zsófia 441
Pálfy János 172
Palkovič, Juraj (Jiři) 461–477
Pallavicino, Sforza 326
Pálly Ede 246
Palma Károly Ferenc 525, 528–529
Palmer Kálmán 485
Palocsai Horváth István 432
Palugyai Ferenc 315–316
Palugyai Pongrác 440, 449
Pancratis 443
Panka Károly 487–490
Pap László 97
Pápai-Páriz Ferenc 201
Pápay József 527
Papini 212

Papp Endre 175–176
Papp Géza 85
Papp György 385, 390
Papp Zsolt, M. 137
Papp Zsuzsanna 260
Paracelsus, Theophrastus 224, 227
Pármai Izabella 505
Párvy Sándor 246
Paschgall Adolf 495
Pasor, Georgius 513
Pásztor Lajos 29, 503
Pásztory 113
Pásztory Ditta l. Bartók Béláné
Patachich Ádám 138
Pataki Judit 422
Pataky D. 29
Pátzay Pál 211
Pauler Gyula 199
Pauler Tivadar 238–240
Paulinus, Szent 188
Paulus, Venetus 360
Paupié, Kurt 41–42
Pauschner, Sebastian 359–360
Pável Ágoston 266
Pavercsik Ilona 292–319, 364–365, 429–450
Payr Sándor 83, 224, 229–230, 380–381
Pázmándy Dénes (apa és fia) 63–64
Pázmány Péter 198, 247, 434, 439, 505
Péchy Zsigmond l. Újfalussy Péchy Zsigmond
Péczeli 520
Pécseli Király Imre 82
Pécsváradi Gábor 500
Pekar, Athanasius B[asilius] 385, 390
Pekarskij, P. P. 233–234, 382–384
Pelesz, Julian 386, 390
Penke Olga 520
Perczel Mór 533
Perényi Gábor 4
Perényi József 97, 104
Perghold Lukács 511
Perivall János Fridrik 113
Persián Ádám 69, 81
Pesti Gábor 132
Pesty Frigyes 199
Péter, Szent (apostol) 181, 186, 188, 273–276
Péter, Szent (Canisius) 330
Péter, I. (aragon király) 275
Péter, I. (magyar király) 375
Péter, I., Nagy (orosz cár) 97–106, 168, 233–235, 382–384
Péter László 118, 294, 532
Peterborough 172–173
Péterfi Tibor 255
Pethe Ferenc 110, 113, 469
Petheő János 376
Pethő Jakab 241
Petki Antal 11
Petki László 11
Petki Miklós 11
Petneki-család 14
Petőfi Sándor 60–61, 64–65, 198, 207–208, 425
Petrenková, Emília 454–455, 457–458
Petrik Géza 370, 378
Petru, Rares (vajda) 14
Phillip, Arthur 397
Philo, Judeus 197
Philon 189
Philosztratosz 189
Phótiosz 188
Picanyol, Leodegarius 496
Piccolomini, Aeneas Sylvius 525, 530
Pichler Antal 116
Picinelli, Filippo 341–342, 345
Pierre Thomas (ferences) 127
Pieske, Ch. 23, 36
Pietrasanta, Silvestro 324–326, 340, 345–346
Pigorini, Luigi 269
Pilátus, Pontius 187
Pileatoris, Martinus 9
Pilinszky János 216
Pillursky, Seiffried 44
Pindarosz 473
Pintér Sándor 248
Piotrovskogo, B. B. 234
Pirandello, Luigi 212
Pirhalla Márton 315, 432, 434
Piscator, Johannes (Neapolitanus) 19
Pistorius, Johannes 525, 531
Pistorius, Marcus 446–447
Pišut, Milan 461
Pius, II. (pápa) l. Piccolomini, Aeneas Sylvius
Platón 189, 196, 393–394, 403

Planocarpii l. Johannes de Piano de Carpini
Plechl Béla 484–486
Plihál Katalin 557
Plinius, Caecilius Secundus Caius 185, 346, 407
Plótinosz 189
Plöchl, Willibald M[aria] 386, 390
Plutarkhosz 3, 5, 8, 189, 196
Pocsainé Eperjesi Eszter 135
Podmaniczky József 239, 241
Pogány Nelli 253
Pogorelov, V. 99–101
Póka-Teleki Kondé József Benedek 116
Polányi Károly 254
Polikarpov, F. 102–103
Polo, Marco 199
Polovcov, A. A. 382
Pólya Katalin 260
Pomeau, R. 424
Pompéry János 44, 57
Pontanus, Johannes Jovianus 19
Pontanus [Spanmüller], Jacobus 321, 323
Popa, Klaus 358–361
Popp, Vasilie 139–142
Porta, Johannes Baptista de 228
Possevino, Antonio 323
Potocki József (kioviai palatinus) 104
Pótsi Katalin 405
Powell, M. 36
Pozbai Dezsőné 137
Praetorius, Bartholomeus 297
Praetorius, David 296–297, 318, 432
Praetorius, Euphrosina 297
Pray György 127, 515, 525–528, 530
Praz, Mario 320
Prévost, Antoine François 531
Procopus 188
Prohászka Ottokár 246
Propertius, Sextus Aurelius 336
Prudentius, Aurelius Prudentius Clemens 189
Pruzsinszky József 113
Puchmájer 473
Puecher 233
Puffendorf, Samuel 405, 519
Puky István 400
Pulszky Ferenc 175, 269
Pusch Ödön 203
Pusztai István 260, 356
Pusztai-Popovits József 205
Putterberger, Johann 307
Putz Lőrinc 114
Püsky János 439–440
Pyrlaeus, Christian 311

Quaghebeur, Marc 417–418
Quentell, Petrus 455
Querck, Ignatius 325, 328, 333, 336, 340–342

Rába György 216
Rabutin de Bussy, Jean Louis 167–168
Rácz Sámuel 239, 241
Radákovits József l. Vas Gereben
Ráday Gedeon 98
Ráday Pál 97–99, 103–105, 413
Radecius (Radeczky) Valentinus 18, 20
Radoschius 435
Raff György 400–401, 521
Rahner, Hugo 325
Raith Tivadar 208
Rajati, Franciscus 326
Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 62, 97–98, 103–105, 132–135, 161–176, 181, 269, 415
Rákóczi Ferencné 168
Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 363, 431, 438–439, 449
Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 93, 435, 446, 514
Rákóczi Pál 431, 434
Rákosi Jenő 208
Ranolder János 201
Ransano, Pietro 126, 131, 419
Rapaics Raimund 246–247
Ráskai Lea 127, 263
Rassem, Mohammed von 500
Rát Mátyás 271, 408
Rátay Egyed 494–508
Ráth György 268
Ráth Mór 193
Ravasz János 48
Ravisius, Joh[annes] Textor 512
Récsei Viktor 197
Regino 525
Reguly Antal 60
Reicherstorffer, Georg 13

Reiffenberg, Fridericus 326–327
Reiner, Imre 120
Reinhard, Laurent 392
Reinle, A. 25
Reiske, Johann 393
Reisner Ferenc 271–272
Reiter Róbert 208
Remellay Gusztáv 57–58
Reményik Sándor 209
Répánszky József 250
Répássy János 247–248
Repčák, Jozef 441
Repiczky János 62
Reusner 309
Reuter, Georg Ulrich 306, 315
Révai László 458–459
Révai Miklós 241, 248, 271–272, 413, 526
Révay-család 458
Révay Adalbert 497, 500
Révay Ferenc 459
Révay Kristóf 459
Révay László 458
Révay Márton 458
Révay Mártonné 458
Révay Péter 459
Révész Imre 361, 363–367, 370
Révész Kálmán 361–363, 367
Reymann, G. 379
Rheda Péter l. Lipsiai Rheda Péter
Rhédey Ferenc 528
Rhédey Lajos 528
Ribadeneyra, Pedro 324
Ribay, Ján 462
Ridarcsik Imre 246
Ries 113
Rinaldi, Odorico 525, 530
Ringbom, S. 36
Ripelin Argentinensis, Hugo 145
Ripple-Rónai József 418
Ritoók Zsigmondné 85
Róbert, Szent (Bellarmino) 322, 330
Rodenback 48
Rogács Ferenc 133
Rohonin, Juraj 468
Rollenhagen, Gabriel 342
Római Róbert 76
Rómer Flóris 559
Rónay György 215
Roscius, Julius Hortinus 325
Rosenbaum, Karol 461
Rosinszky, Ambrosius 507
Rosner Károly 210
Rousseau, Jean-Jacques 248, 401, 514
Roxer, Paul 509
Rózsa Erzsébet 527
Rózsa György 554–555
Rózsa Mária 41–66
Rózsa Sándor 62–63
Rózsa T. Endre 215
Rózsaági Antal 62
Rozsondai Marianne 3, 260, 268–270
Rubinyi Mózes 526
Rubriwuis 199
Rubruk, Guiljelmus 525, 530
Rudbeck, Olof 525–526
Rudolf, II. (német császár) 297
Rudolf, P. R. 357
Rufinus, Tyranius 188
Ruh, K. von 357
Rumy Károly György 113, 115, 468
Ruscelli, Girolamo 345–346, 352
Ruysch, Frederik 235
Rüel, Georg 306
Rybakova, B. A. 233

Sadeler, Aegidius 339
Sadi [Hafiz] (perzsa költő) 399
Šafarik, Pavol Jozef 473
Safirov, M. P. 101
Sági Ernő 79
Sajnovits János 525–527
Saktorová, Helena 454–455, 457–458
Saláki Márta l. Gondáné Saláki Márta
Salamon (magyar király) 273–282, 375
Salgó, W. Ágnes 268–270, 451–460
Salgó Béla 491
Samarjai János 82
Samassa József 251
Sancho Ramirez (aragon király) 275
Sander, D. 200
Sanders, Nicholas 455
Sándor, VII. (pápa) 352
Sándor, I. (orosz cár) 471
Sándor István 141
Sándor János 96
Sándor Lipót (főherceg) 425–426
Sanson, N. 394
Sántha György 494–495, 497–498, 504

Saphir, Moritz G. 62
Sarbak Gábor 558–559
Sárffy Zoltán 256
Sárkány Ármin (dr. S. Á.) 79
Sárközi György 120
Sárközy István 398
Sárközy Péter 389, 495–496
Sárosy Béla 256
Sarto, Andrea del 505
Sartoris János 377–379, 382
Sartre, Jean Paul 214
Sárváry Antal 513
Sauder, Gerhard 322
Sauer, Manfred 283
Saurau (rendőrminiszter) 515–516
Saverkina, I. V. 105
Saxe-Zeits (érsek) 169, 171
Scaligerus, Julius Caesar 512
Schaffer Andrea 223–233
Schalckh, J. C. 330
Scharf, M. 59
Scharffenberg, Johann 297
Scharrer, A. 25, 27
Schaurek Rafael 79
Schedius Lajos 244, 413
Scheiber Hugó 208
Scheiber Sándor 420–422
Scheiber Sándorné Bernáth Lívia 421
Scherer, Wilhelm 144
Schickmayer Jakab 241, 244
Schleichen, Clement 226
Schlözer, August Ludwig 403, 519, 525–527, 529–531
Schmerling, Anton 55
Schmidt Károly 79
Schöne, Albrecht 334–336, 341–342, 352
Schöpflin Aladár 120, 209–210
Schramm, Percy Ernst 273
Schrauf, Karl 360
Schudt, Ludwig 503
Schulcz, Daniel 308
Schullenberg, Johann Georg Schüller von 510
Schultz Károly 246
Schumacher, J. D. 382–384
Schunk, Michael 320
Schünemann, Konrad 205
Schwandtner, Johann Georg 528
Schwarczenberg József 175, 181
Schwartner, Márton 515, 525–526
Schwartz, Johann Konrad 393
Schwarzer, Ernst von 44–45
Schwenckfeld, Caspar 224
Scriverius, Petrus 384
Seba, Albert 234–235
Sebald, Heyden 416
Sebestyén György 216
Sebestyén Mihály 2–22
Sebestyén Vendel 535–536
Sebők László 246
Sedlaček, J. V. 476
Segesváry Viktor 99, 104
Seidler, Andrea 236, 242
Seidler, Wolfram 242
Seidlitz, Julius (Ignaz Jeitteles) 53
Seilern, J. Friedrich 166
Seivert, Johann 141, 510
Selberg, T. 24
Selényi Miklós 79
Selmeczi Kovács Attila 39
Seneca, Lucius Annaeus 189, 336, 345, 403, 510
Senex (álnév) l. Békeffy Kálmán
Sennyei László 497–501
Serédi János 84, 435, 437
Serpilius, Joannes 296–297, 315–316, 318, 448
Severini, Ján 525, 527
Severus, Sulpicius 189
Seyfried, Ferdinand Ritter von 45, 54
Shakespeare, William 197
Sickingen, Franz von 171
Siculus, Diodorus 403
Siegler Mihály 542
Siewierkowicz, Adalbertus 506
Sík Endre 491
Sík Lajos 75
Simenon, Georges 418
Simon (kalocsai érsek) 138
Simon Gyula 48
Simonescu, Dan 139
Simonyi Ernő 166
Simonyi Zsigmond 197, 200
Sina báró 62
Sinai Miklós 392, 519
Sinka István 213
Sipos Gábor 19
Sixtus Senensis 455

Skerlecz Miklós 238, 241
Šlepeckij, Andrij 386, 390
Slotboom, Richard 459
Smetius, Henricus 509, 511
Smith, D. W. 424
Socinus, Faustus 19
Sojcher, Jacques 418
Soltész Zoltánné 268, 383, 451–460
Somló Sándor 202
Somlyó György 216
Sommervogel, Carlos 324–325, 329
Somogyi Ede 201
Somogyi Éva 50
Somogyi Károly 532–539
Somov, V. A. 105
Somssich Pál 56, 58
Soós Károly l. Bádoky Soós Károly
Sopko, Julius 145–160
Sozomenus 189
Sörös Pongrác 272
Sőtér István 215
Spaics István 240–241
Spanmüller, Jacobus l. Pontanus Spanmüller, Jacobus
Spear, Frederick A. 424
Spies Viktor 68
Spiró György 217
Spitteler 210
Spittler, Ludwig Timotheus 525, 527, 529
Stackmann, Karl 284
Stagl, Justin 500–501, 503
Staizinger, M. 25–26
Stanek, Michale 432
Stanislaus 438
Staud Géza 372
Steele, Richard 161
Stefanovszky Sándor 246
Steindl Imre 481
Steinhöwel, Heinrich 143–144
Steinmetz, Mauricius 19
Stepney, George 163, 165–168, 172
Stifft, Andreas Freiherr von 45
Stoer, Jacob 453, 459
Stoll Béla 85, 88–89
Stöckel Albert 246, 248
Strada, Fammiano 324, 326
Straffmann, Moritz 61
Strehlik, Fr. 63
Strém István 208
Strutius (német nyomdász) 416
Stubkjaer, F. T. 36
Stupan, Anton 505
Stupan, Felix 505
Sturm Anna 229
Sturm, Robert 61
Suetonius, Caius Suetonius Tranquillus 189
Sugár István 439
Sullay István 246
Sulyánszki János 250
Sulzer, Dieter 322
Sunderland, Charles 166
Surányi János 246
Susich Károly 513
Sükösd Ferenc 208
Süle Sándor 109, 111
Swift, Jonathan 161, 173
Sylvester János 132, 415–417
Sylvester Mihály 416–417
Symon, Transilvanus 359

Szabad György 52
Szabó András 135
Szabó Csilla, T. 260–261
Szabó Dávid l. Baróti Szabó Dávid
Szabó F. 357
Szabó Géza 269
Szabó Géza (sz. g.) 70, 74, 79
Szabó Imre 536
Szabó József 402
Szabó N. József 251–258
Szabó Károly 83, 86, 197, 199, 201, 264, 292, 361, 364–365, 370
Szabó Lajos 136–137, 210, 438
Szabó László, Cs. 137
Szabó Lőrinc 213
Szabó Miklós 6, 9, 18
Szabó Piroska 492
Szabolcsi Bence 120
Szabolcsi Miklós 461
Szalai Sándor 254
Szalatnai Rezső 461
Szamota István 197
Számpl Pál 79
Szaniszló, Szent (Kosztka) 324, 327–330, 332–336, 342, 344–346, 501
Szántó György Tibor 63–64
Szarvas Gábor 200, 259
Szász Károly 202

Szászky-Tomka János 517–519
Szathmári György 131
Szathmári István 4, 137
Szathmári P. Károly 21
Szauder József 389, 496
Széchényi Ferenc 268, 364, 400, 403, 406, 455, 464, 520, 524–525, 530
Széchényi Ferencné 524
Széchenyi István 49, 53, 55–57, 59, 63–64
Széchényi Pál 163
Széchy György 312
Széchy Györgyné Homonnai Drugeth Mária 312, 430, 448–449
Szécsen Antal 56
Szecskó Károly 244–251
Szederkényi Nándor 248
Szeép László 79
Szegedi Maszák Aladár 253
Szegedy Rezső 79
Székely György 281
Székely József 60
Székely Sámuel l. Dobai Székely Sámuel
Székely Zsuzsanna l. Dobai Székely Zsuzsanna
Szekér Joákim 525, 527
Szelestei Nagy László 60, 239, 241, 380, 452, 457, 500
Szemere Bertalan 63
Szemző Piroska 272
Szénássy Árpád 541–542
Szenci Kertész Ábrahám 85–86, 88–89, 365–367, 370
Szenci Molnár Albert 82–84, 86–87, 89, 318
Szende Katalin, G. 226
Szendrei Janka 145–160
Szent-Györgyi Albert 255
Szentimrei Mihály 86, 136
Szentiványi Menyhért 315
Szentiványi Mihály 315
Szentiványi Róbert 145, 147, 435
Szentjóbi Szabó László 556
Szentkereszty Zsigmond 208
Szentpétery Imre 276
Szent-Simoni József 514
Szép Ernő 208
Szepsi Csombor Márton 309, 431
Szerb Antal 120, 262
Szerb Judit 269
Szerdahelyi György Alajos 237, 240–242
Szétségi Ferentz 413
Szigligeti Ede 62
Sziklay László 461–462
Szilády Áron 248, 259
Szilágyi Dezső 483
Szilágyi Ferenc 58, 391, 524, 528
Szilágyi Márton 20, 522–523
Szilágyi Sándor 199, 201
Szilárd Leó 253
Szilárdfy Zoltán 33
Szilasi Móricz 175–176
Szilasi Vilmos 257
Szilvek Lajos 79
Szinnyei József 8, 61, 197, 199, 234, 240, 244, 246, 248, 297, 379, 454, 458–459, 514, 542
Szirmay Miklós 166, 168
Szlávik Mátyás 86
Szlopnyay, Alexius 507
Szmida Viktor 246, 249–250
Szmrecsányi Miklós 386, 391
Szmrecsányi Péter 315
Szoboszlai Margit 422
Szokács Eszter 422
Szokolczy, Wenceslaus 507
Szókratész 188
Szolcsányi Gyula 246
Szombathi János 381
Szomory Dezső 208
Szondi Lipót 257
Szőke Erzsébet (álnév) l. Braun Lujza
Szőke Sándor 246
Szőkefalvi Nagy Erzsébet 532
Szőllőssy Károly 246
Szőnyi Etelka 84
Szőnyi Ottó 76
Sztehlo Lili 211
Sztrabón 185
Sztripszky Hiador 86, 370, 388, 391
Szuly János 67
Szűts László 526
Szvorényi József 248, 250–251
Szvorényi Mihály 240

Tablic, Bohuslav 462
Tábori Pál 216
Tacitus, Publius Cornelius 116, 189
Takács Béla 136

Takács József 195
Takács Marianna 372
Takács Miklós 266
Takács Péter 52
Takáts Sándor 482, 542
Talabér János 250
Tállyai Dániel 464
Tamás, Szent (apostol) 188
Tamás, Szent (Aquinoi) 196, 200, 248, 455
Tamás Aladár 208
Tamburini generális 325
Tácsics Mihály 198
Tapolcsányi, Gregorius 507
Tar László 422
Tárkányi Béla 247, 250–251
Tarnai Andor 293, 389
Tarnóc Márton 4, 130–132
Tarnóczy János 512
Tasso, Torquato 197
Tatai György 431–432, 449
Tauler, Johann 224, 226, 232
Tauler, Pseudo 224
Taurinus, Stephanus 131
Tavasi Lajos 532
Teleki József 20–22, 60
Teleki Mihály 21, 451–452
Teleki Sámuel 8, 20–22
Teleki Sándor 21
Tell Vilmos 210
Tellenbach, Gerd 275
Teller Ede 253
Temesvári Pelbárt 248, 287
Teng, Clemens 507
Teremi Gyárfás 2, 6
Tersánszky Józsi Jenő 208
Tersztyánszky Dániel 239, 241, 244
Tertina Mihály 237, 244, 251
Tertullianus, Quintus Septimus Florens 186–187
Tesauro, Emanuele 352
Teuffel, Christoph 312
Teutsch, Friedrich 446
Teutsch, Georg Daniel 11
Teréz, Szent 134, 505
Thabiássi-család l. Tóbiási
Thabiasius, Georg l. Tóbiási György
Thalaba Máté 98, 105
Thaly Kálmán 103, 176–177, 199
Thamm, M. 23, 36
Theil, Rudolf 10–11, 13
Theobaldus, Zacharias 513
Theopompus 403
Thewrewk József 261
Thinsz Géza 216
Thököly-család 432
Thököly Anna 311
Thököly Imre 165–166, 429
Thököly István 292, 311, 442, 447
Thököly Mihály 91
Thumm, Theodor 223, 226
Thun-Hohenstein, Leo 48
Thuróczy János 131, 420
Thurzó Ádám 434
Thurzó György 429
Thym-Hochrein, N. 23
Tibérius császár 187
Tibullus, Albius 336
Tihanyi Endre 136
Tihanyi János 79
Tillemont 185
Timon Ákos 246–247
Tintoretto, Jacopo Robusti 505
Tisza István 487
Titurel, B. (álnév) l. Bitter Illés
Titus Flavius Sabinus Vespasianus 181, 186
Tóbiási-Thabiássi család 9–17
Tóbiási Anna 11
Tóbiási Bálint 10
Tóbiási I. György 6–17
Tóbiási II. György 11–13
Tóbiási I. István 10–11
Tóbiási II. István 12
Tóbiási János 13
Tóbiási László 10–13
Tóbiási Péter 12–13
Todoreszku Gyula 142
Tolvay 170
Tolvay, Emericus 327
Tomeján Sándor 495
Tomek Vince 494–495
Tomka-Szászky János 396, 399, 407
Tompa Mihály 198
Tonk Sándor 6, 8–9, 11–12, 18–19
Tooke, Benj. 92
Tordai György 492–493
Torkos András 377
Tosti, Oswaldo 495
Tótfalusi Kis Miklós 540

Tóth Aladár 257
Tóth Aladárné 257
Tóth Béla 393, 403, 405, 519
Tóth Erika 523
Tóth Farkas 240–242
Tóth István 7
Tóth Kálmán l. Csomasz Tóth Kálmán
Tóth Mike 246
Tóth Sándor l. Kovásznai Tóth Sándor
Townson, R. 399, 518–519
Tölcséry Ferencz 192–196
Török-család 435
Török András 434–435
Török Aurél 269
Török Bálint 435
Török János 57–58
Török Miklós 79
Traganer, Franz 308
Trapoldner, Lucas 358–361
Trattner, Mathias 255
Trausch, Joseph 8
Trautmannsdorf, Maximilian von 440, 443
Trenka (budai cenzor) 475
Trócsányi György 488–491
Trócsányi Zoltán 485
Trócsányi Zsolt 14
Tschizewskij, Dimitrij 226
Túróczi János 525, 528, 531
Turóczi László 329
Turóczi-Trostler József 61
Turowszky Sándor 20
Tuschleitner, Cajetanus 508
Tusnády László 136
Tutchin 161
Türsch, Johann David (nyomdász) 365
Tüskés Gábor 23–40, 132–135, 320–355
Typotius, Jacobus 339–340, 345–346, 349

Udvari István 386–387, 389, 391
Uhl Gabriella 260–261
Uhland 65
Újfalussy Péchy család 314
Újfalussy Péchy Zsigmond 314, 448
Újfalvi Imre 82–83
Újházy László 46
Újlaky Dezső 79
Újszászy Eszter 136
Újszászy Kálmán 135–137
Ujvári Zoltán 135
Ukraincev (I. Péter cár követe) 98
Ulászló, II. (magyar király) 419
Ullmann, Walter 274–275
Urbich, P. (orosz követ) 171
Urházy György 57
Ursinus, Benjamin 296
Utas (álnév) l. Újlaky Dezső
Uther, H.-J. 23, 36

Váczy János 137, 239, 242
Vadai István 84
Vadas Ernő 210
Vágh fivérek (festők) 256
Vágh-Weinmann fivérek 256
Vajay István 71
Vajda Ernő 79
Vajda György Mihály 555
Vajda Szabolcs 256
Vajlok Sándor 461
Valero, Jacobus Antonius 508
Váli Béla 201
Valvassori, Luigi 454
Vámbéry Rusztem 243
Váradi Antal 202
Váradi Baranyi László 405
Váradi Ferenc 7
Váradi Pál 438
Váradi Péter 131, 138
Váradi-Sternberg János 98, 103–104
Várdai Ferenc 6
Várdai Pál 85
Varga András 89, 451
Varga Imre 130–132, 371–376
Varga István 381
Vargha Balázs 391–392, 518, 524
Varjas Béla 60
Varjú Elemér 145–147, 511
Varró Margit 120–121
Varzecha, Josephus 506
Vas Gereben 50, 52, 57, 61, 201
Vas István 215–216
Vas Zoltán 253
Vásárhelyi Győző 256
Vásárhelyi Judit 452
Vásárhelyi Miklós 217
Vásáry István 526–527
Vasváry Ferenc 72
Vasváry Károly 478, 490
Vasváry Ödön 253

Vata 375–376
Vayer Lajos 505
Vazul, Szent (Nagy) 189
Vazul (Vászoly) 280, 374–376
Veit, Bernhard 444
Vekerdy Lilla 260
Velenczei Katalin 451–460
Venuti, Filippo 454
Vercruisse, J. 424
Veresmarti Mihály 250
Veress Endre 5, 8–9, 452, 495–496, 500
Vergilius, Publius Maro 116, 336
Verhaeren, Émile 418
Verhovácz Miksa 238, 241
Veridikus (álnév) l. Bozóky Géza
Vernage, E.-F. 134
Vértes György 491
Verzár Frigyes 256
Vespasianus, Titus Flavius 186
Veszprémy László 419–420
Veterán (álnév) l. Szilvek Lajos
Vezza Gábor 239
Vidmar, Antonio 208
Vietor Jeromos 416
Viga Gyula 135
Vigh Károly 461
Vignon, Eustathius 453
Vilibaldi, Paulus 503
Villich, Ant. Flor. 241, 244
Vincartius, Joannes 325, 327, 340, 341, 346, 350
Vincze Alajos 246–247, 249
Virág Benedek 198, 413
Virág Ferenc 75
Virchow, Rudolf 269
Viski István 512
Visnya Ernő 80
Vita Zsigmond 20
Vitéz János 5, 11–12, 130–131
Vitkovics Mihály 248, 250
Vittorio, Emmanuele (olasz király és császár) 212
Vizkelety András 125–130, 456
Vizkelety István 511
Vladár Zsuzsa l. Constantinovitsné
Vochler Alajos 246
Volf György 259–260, 357–358
Volkov, B. 102–103
Volkra János Ottó 192
Voltaire 180, 424
Vörös Ferenc 510–511
Vörös Imre 521
Vörös János 76
Vörösmarty Mihály 60–62, 198
Vrichnossa György 31
Vyvijalová, Mária 461, 463, 472, 476

Waghenaer, Lucas Jansz 459
Wagner Károly 243, 294
Wagner, Martin 437
Wagner, P. 153
Waldapfel József 237, 244
Waldbauer Henrik 77, 79
Walden, Herwarth 208
Walder, Georg 127
Waldis 143
Wallaszky Pál 141, 236, 377
Wallenberg, Raul 257
Waltherr László 423
Warszewicki, Stanislas 324
Weber Simon István 461, 474–475
Wechelus, Andreas 93, 453
Weczirka, Iacobus 506
Wehli Tünde 452–453
Weidmann, Christian 91
Weigel, Johann Christoph 403
Weigel, Valentin 224, 226, 233
Weisgerber, Jean 418
Weiss, Th. 24
Weitenauer, Ignatius 353
Welfram, Iohannis de 145
Welsenfeld, Ernst 61
Weöres Sándor 137, 215–216
Werbőczy István 131, 198
Werner József 75
Wertheimer, Eduard von 44
Werthes, Friedrich August Klemens 242–243
Werwe, Hermann van dem 90
Wesselényi Miklós 63–64
Wesseling, Petrus 21
Wessely Antal 68
Wessely Károly 68–69, 81
Weszprémi István 292–294, 381
Widacka, H. 24
Widmann, Hans 223, 383–384
Wiehr (Wiherus) Zacharias 430
Wieland, Christoph Martin 242

Wieruszewski, Kazimierz 325, 331
Wigner Jenő 253
Wild, Andreas 229
Wild Anna l. Sturm Anna
Wild, Annamaria 229
Wild, Bartholomeus 21
Wild, Eberhard 223–224, 225–226, 228–229, 232
Wild, Esther 229
Wild, Georg 231
Wild, Magdalena 229
Wilde, Jacob de 235
Wilhelmb Gizella l. Cennerné Wilhelmb Gizella
Williams, D. 424
Winckler, Johann 41–43
Winckler Pál 138
Windisch Éva, V. 237–238, 240–241, 243–244, 498
Windischgrätz-család 91
Windischgrätz, Anna Sidonie von 91
Windischgrätz, Gottlieb von 91, 533–534
Wirz, Heinrich 513
Witsen, Nicolaes 235
Wollner Ildikó 106
Wolphard (Enyedi) Adorján 4–9, 12, 16, 22
Wolphard Hilláriusz 5–7, 9, 12
Wosinsky Mór 269
Wratislaw, Johann Venzel 167
Wurzbach, Constant von 43–44, 441, 505
Wühr, Hans 209
Wyclif, John 356

Ybl Ervin 209–210

Zabler, Peter 306
Zajkányi, Leonardus 507
Zákány Balázs 7
Zalai-Gaál István 269
Zapadova, A. V. 100
Zay Károly 49–50, 55–56
Zdenko (álnév) l. Schmidt Károly
Zeidler, Jakob 45
Zelk Zoltán 215
Zemplén Jolán, M. 293–294, 302, 311
Zenker, Ernst 41, 45
Zetzner, Lazarus 227
Zichy Gyula 67–69, 71, 73, 76
Zichy Mihály 269
Zierfandli (álnév) l. Mándoky Sándor
Zilahi Sámuel 21
Zillich, Heinrich 208–209
Zimmermann, Albert 359
Zimonyi Zoltán 136
Zinner, Ernst 292, 299–302, 309, 311, 437
Zinner Erzsébet 210
Zolnai Béla 176–177, 181
Zoltai Lajos 511
Zomborcsevics Vince 93
Zoványi Jenő 19, 315, 361–362, 364–365, 370, 435, 437
Zrínyi Dorottya 453
Zrínyi Miklós 90, 268, 270
Zuber Marianne 235, 237
Zvara Edina 137–139
Zvingeri, Th. 199
Zvonarics Imre 229
Zweig, Stefan 418
Zwinger, Theodor 456
Zwingli, Ulrich 264

Zsadányi Oszkár 73
Zsámboki János 4, 16, 270, 341, 419–420
Zsasskovszky család 247
Zsasskovszky Endre 246–247, 251
Zsasskovszky Ferenc 247
Zsasskovszky József 246, 249
Zsatkovics Kálmán György 385–386, 391
Zsedényi Béla 490
Zsedényi Ede 52
Zsendovics József 246
Zsidvei Mihály 9
Zsigmond Irma 3
Zsikó Gyula (Zs.) 79
Zsirai Miklós 526
Zsiskovics József 249
Zsoldos Jenő 177

1876 – 1996

1996 jelentős hazai évfordulók esztendeje. Ebben az évben ünnepeljük Európába érkezésünk millecentenáriumát és a hazai iskolázás millenniumát.

Nemzeti és európai létünk, valamint művelődésünk ezen nagy jelentőségű eseményei mellett ez az esztendő könyvkultúránk története szempontjából is fontos határkő. Mintegy ezer esztendő telt el ugyanis azóta is, hogy a Géza fejedelem és Szent István király által behívott térítő püspökök ajándékaiként az első könyvek Magyarországra érkeztek. E kéziratos művek kezdettől fogva szinte egyidejűleg szolgálták a keresztény hit terjesztését, az iskolai oktatást és a tudományos munkát. Gondoljunk Szent Gellért példájára, aki a király által biztosított nyugodt körülmények között, a hittérítés küzdelmes éveiben is, keleti és nyugati forrásművek birtokában jelentős írói és tudományos tevékenységet folytatott.

1996 szerény évfordulót jelent a magyar könyvkultúrát alapításától kezdve szolgálni kívánó Magyar Könyvszemle számára is, melyet 120 esztendővel ezelőtt, 1876 márciusában indított útjára a Nemzeti Múzeum Könyvtára és a Magyar Tudományos Akadémia. Első szerkesztője, Fraknói Vilmos, a neves történettudós a folyóiratot a magyarországi könyv- és könyvtártörténet szolgálatába állította. Utódai nagy része alatt is e hézagpótló szerepet töltötte be, és a 20. század végére az interdiszciplináris kutatások egyik jellegzetes orgánuma lett.

A Magyar Könyvszemle világviszonylatban is a legrégibb élő könyvtörténeti folyóirat. Fennállásának 120 éves, tehát mintegy négy nemzedékre kiterjedő folyamatosságát csak az magyarázhatja meg, hogy e hosszú időszakon keresztül – a kiegyezést követő évtizedtől kezdve a 20. század végéig – mindig volt igény iránta. Jellemző, hogy mindössze kétszer: a világgazdasági válság (1935–1936) és a sztálini diktatúra éveiben (1948–1954) szünetelt, bár létét máskor is fenyegették.

Fenyegetettségben ma sincs hiány. Mint minden jelenlegi hazai tudományos folyóiratnak, a Magyar Könyvszemlének is az anyagi nehézségek okozzák a legnagyobb gondot. Az a szorongás, ami a Gutenberg-galaxis elmúlásától és általában a humán kultúra elhalásától való félelemből származik, a könyv történetének kutatóit nem nyugtalaníthatja. Hiszen ismeretes a művelődéstörténetből, hogy a könyv végül is túlélte az inkvizíciót, a cenzorokat, a máglyákat, a zúzdákat és mindenféle könyvharácsolást. Igaz, hogy ez a jövőben csak addig lesz így, amíg lesznek, akik ellen tudnak szegülni a dehumanizálódás legújabb formáinak is. Hisszük, hogy a Magyar Könyvszemle 13. évtizedében is ezt fogja tenni, munkatársaival és olvasóival együtt.

KÓKAY GYÖRGY

SEBESTYÉN MIHÁLY

Janus Pannonius bujdosása

Szinte két évtizeddel ezelőtt egy kisebb közleményben (*Egy könyvbejegyzés és környéke*)[1] foglalkoztunk először a marosvásárhelyi Teleki Téka állományában található, Janus Pannonius több 16. századi kiadását felölelő gyűjteményes kötettel (a T q-674-es jelzetű kolligátummal). Figyelmünket akkor leginkább egy Dankanits Ádám által nem jelzett „tulajdonos-bejegyzés" kötötte le, ugyanis ennek nem akadtunk nyomára a kiváló szerző *XV. századi olvasmányok* címet viselő nagylélegzetű erdélyi olvasmányelemzésében.[2] Az akkori „hiány", mely nem kevés örömmel töltött el, hisz végre mi is felfedeztünk valamit, mára mindenképpen idézőjelek közé küldendő, ugyanis kitűnő elődömet és néhai barátomat ennyi év után meg kell kövétnem: neki volt igaza, s nem e sorok akkor (még) ifjonc és magabiztos állításának.

Az újra kézbe vett, sokszor fellapozott Janus-kolligátum azonnal számos kérdőjelet vetett föl, a nyugtalanító láncszem-szakadásokhoz meg kellett lelnünk a folytonosságot, a kapcsolódásokat.

A négy Janus Pannonius-nyomtatvány 1513 és 1523 között jelent meg az itáliai egyetemi városban, Bolognában. A második kötéstábla az egybefűzés időpontjáról is tájékoztat: 1523. február 11., más szóval ekkorra készült el a compactor a sötétbarna bőrrel bevont kötéssel. A görgetők segítségével díszített reneszánsz ízlésű, a kötéstáblákba sajtolt növényi-indás és szív alakú motívumok közül kiemelkedik a hátsó fedőborító középlemezéből csúcsíves keretbe foglalva az első tulajdonos névbetűje G. T. és az egybefűzés ideje M.D.XXIII. XIX. CALEN. MARTII. Vagyis 1523-ban, tizenkilenc nappal március kalendája, hókezdete előtt. Az első fedőlapon hasonló mintakincstől övezve olvasható a szerző neve és a művek összefoglaló rövid címe: IO. PANNONII OPERA. Mind az első, mind a végső feliratot aranyfüsttel futtatta be a könyvkötő. A kötetzáró kapcsoknak az idők folyamán, sajnos, nyoma veszett. A kötéstáblák motívumai és kivitelezésük itáliai műhelyre

[1] Könyvtár. A »Művelődés« melléklete. 1978. 3. 5–6.

[2] DANKANITS Ádám: *A XVI. századi olvasmányok.* Bukarest, Kriterion. 1974. 64.: „A század húszas éveiben jutott el Janus Pannonius verseinek egyik kiadása Teremi Gyárfás kolozsvári plébánoshoz" – írja. A jegyzetekben nem hagy kétséget afelől, hogy a Teleki téka T q-674. kolligátumára vonatkozik kijelentése. *Uo.* 100–101.

vallanak.[3] S még van egy okunk, amely megerősít feltételezéseinkben. De erről a továbbiak folyamán...

Fontos az alább következő fejtegetések szempontjából a nyomtatványok megjelenésének napra meghatározható feltüntetése is. Az egybefűzés, a kolligálás sorrendje sem elhanyagolható esetünkben, ugyanis ez G. T. – az első tulajdonos – óhajának figyelembevételével történt:

1. Ioannis Pannonii episcopi... Panegyricus Iacobo Antonio Marcello Patritio Veneto. Záradéka: Typis excusum Hieronymus de Benedictis Bononiae imprimebat XIII. Cal. Decemb. Negyedrétű nyomtatvány, 60 számozatlan levélen (RMK III. 250.). A kolofon tanúsága szerint a nyomdai munkálatokat a bolognai Girolamo de Benedetti 1522. november 19. zárta le.

2. Ioannis Pannonii Episcopi Quinque Ecclesiarum, poetae clarissimi Sylva panegyrica in Guarini Veronensis Praeceptoris sui Laudem condita. Kolofon: Hieronymus Plat. impressit Bononiae... Calend. Febr. M. D. XIII. Negyedrétű nyomtatvány, 30 sztlan levéllel (RMK III. 182.). Tehát 1513. február 1-jén jelent meg Girolamo de' Benedetti-Platonides műhelyében Bolognában.

3. Ioannis Pannonii Elegiarum liber unus. Záradéka: Bononiae, Hieronymus de Benedictis, imprimebat Quarto nonas Januarias Anno Domini M. D. XXIII. Negyedrétű kiadvány, 32 sztlan levél (RMK III. 256.). Ugyanabban a nyomdában került kiadásra 1523. január 2-án.

4. Plutarchi Cheronei Philosophi Libellus, quibus modis ab inimicis ivvari possimus... Eiusdem De Negotiositate libellus. Oratio Demosthenis, contra Regem Philippum. Fabula ex Homero de Glauci et Diomedis armorum permutatione. A záradékban: Bononiae, Hieronymus de Benedictis imprimebat, Quarto Idus Decemb. Anno Domini M. D. XXII. Negyedrétű, 30 sztlan levélen (RMK III. 251.). Vagyis ugyanott jelent meg, de egy hónappal korábban, mint az előbbi, 1522. december 10. Az antológiát Janus Pannonius görögből fordította latinra.

A legkésőbb napvilágot látott nyomtatvány ezek szerint 1523. január első napjaiban hagyta el de Benedetti mester könyvsajtóját, ugyanakkor a kötetek összefűzésével a könyvkötő már február 11-én elkészült Bolognában, azaz a nyomtatás és bekötés között csupán 40 nap telt el. (A 18. század végéig a könyveket gyakran csak a megvásárlás után kötötték be.) Csupa friss, még nyomdafesték szagú munka, egy kivételével, amely már egy évtizeddel korábban kikerült a könyvpiacra. Az első tulajdonosnak, G. T.-nek tehát Bolognában kellett tartózkodnia (vagy legalábbis meg kellett fordulnia a városban 1523 februárjában), hiszen a nyomtatványok terjesztése az egyetemi város falain kívül meglehetősen nehézkes, bizonytalan volt, tekintetbe véve az útviszonyokat és főleg a háborús állapotokat, ugyanis Itália városállamai hosszú és véres csatározásokba bonyolódtak egymással, a franciákkal és V. Károly német-római császárral. Rablók és zsoldosok dúlják a napverte talján földet, amely majd néhány év múltán a Sacco di Romával, a pápai város teljes kifosztásával fogja elérni a háború mélypontját.

[3] Itt szeretnénk köszönetet mondani ROZSONDAI Marianne-nak és ZSIGMOND Irmának, a Teleki–Bolyai könyvtár főmunkatársának a kötés meghatározásában nyújtott segítségéért.

Ki lehetett G. T., ez a névbetűk mögé rejtőző Janus-rajongó? Mielőtt a kérdésre megkísérelnénk a válaszadást, el kell árulnunk, hogy mind a négy könyv sajtó alá rendező filosza Magyarországról származik, ugyanis a Janus Pannonius-kultusz igazából a Jagelló-korban (1490–1526) tetőzik, ekkor jelenik meg a legtöbb műve. A 16. század folyamán tizenkét kiadást értek meg Csezmiczei János koszorús poéta és pécsi püspök alkotásai, mind részleges kiadások, holott minden editor vágyálma a teljes Janus-életmű nyomdába küldése lett volna. Részmunkák, hiszen „kiadták, azt amit találtak, vagy amit »megtaláltak«" írja Zsámboki János 1568-as bécsi Janus-editiójának előszavában.[4] A pusztulás nem a török kezétől esett meg, hanem Báthori István nádor hadaitól, akik el sem érkeztek a mohácsi csatába, ám a menekülő pécsi káptalan szekereit tisztességesen kifosztották 1526. augusztus legutolján, aranyat, ezüstöt, templomi ékszereket és miseruhákat ragadtak el a jámbor csuhásoktól, sárba taposva a püspöki könyvtár értékes kéziratait, több más mellett a Janus költeményeit, prózai írásainak köteteit is. Most még azonban a tragikus csatavesztés előtt vagyunk: „Janus csillaga Európa egén a Jagelló-korban ragyogott a legfényesebben." Ő ugyanis a „nemzeti klasszikus". „A külföldi egyetemeken tanuló magyarországi diákok az ő nevével és műveivel igazolták a tudós világ előtt: nem barbár nép a magyar, hiszen olyan nagy költőt adott Európának, mint Janus Pannonius. Műveinek kiadását, szövegeinek gondozását humanistáink legjava tudományos és hazafias kötelességének tekintette" – írja legfrissebb összefoglalójában művelődésünk e korszakáról Tarnóc Márton.[5]

A sort Brodarics István humanista történetíró és püspök nyitná meg, aki 1506-ban Szathmári István püspök megbízásából Olaszországba utazik, s tárgyal Aldo Manuzióval, a neves velencei nyomdásszal Janus verseinek kiadásáról. A vállalkozó nyomdatulajdonos és kiadó azonban nem lát ebben nagyobb üzleti lehetőséget, a kísérlet tehát kudarcba fullad, s csak hat év múlva valósulhat meg az első nyomtatott Pannonius-kötet. Bécsben Perényi Gábor költségén jelentette meg Paulus Crosnensis Ruthenus. E kiadásnál már segédkezett az az erdélyi diák, akinek még fontos szerepet szánunk e hasábokon: Adrianus Wolphardus, vagy Wolphard (Enyedi) Adorján, aki éppen Bécsben hallgatja az egyetem előadásait. Először tehát a *Guarinóhoz* intézett *panegyricus* (RMK III. 177.) látott nyomdafestéket: 1512-ben.[6]

A következőre 1513-ban Bolognában kerül sor, arról a Magyi Sebestyén által sajtó alá rendezett *Sylva panegyricá*ról van szó, amely a mi kolligátumunkban is fellelhető kettős sorszámmal (RMK III. 182.). A krakkói egyetemen tanult humanista még 1508-ban érkezett vissza Nagyváradra (ahol egykor Janus is élt!), s néhány

[4] MEZEY László: *Janus Pannonius XVI. századi utóéletéről.* In: Janus Pannonius. Tanulmányok. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 527.

[5] TARNÓC Márton: *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541).* Bp. Balassi Kiadó, 1994. 104–105.

[6] MEZEY: *i. m.* 526.

év után ismét felkerekedett, Itáliában, a bolognai egyetemre iratkozott be továbbtanulás végett. Itt tartózkodása alatt jelentette meg tehát azt a nyomtatványt, amelyet G. T. egy évtized múltán még megtalált valamelyik librárius nál. (Magyi Sebestyén 1516–1522 között a nagyváradi székesegyház mellett működő káptalan kanonokja lett, hol e kései magyar humanisták kis kört alkottak, a múzsákkal való társalgás mindennapos szokásaik közé tartozott.)[7]

A másik három Janus Pannonius tollából származó művet (1522–1523) egyetlen személy gondoskodása, szorgalma, mondhatni rajongása tette közzé, a már említett nagyenyedi születésű, a Szepességből beköltözött cipszercsalád ivadékáé, Wolphard Adorjáné (1491–1544). Tervezte, mint utána mások is, Janus valamennyi fellelhető írásának megjelentetését, ugyanis már korábban hozzáfogott a kéziratban terjedő művek gyűjtéséhez és másolásához, s az egyik általa kiadott mű előhangjában meg is jegyzi, hogy nagyenyedi „múzeumában", azaz könyvtárában több más, még meg nem jelentetett Janus Pannonius szerzőségére valló vers és történeti írás található. A művek a Jagelló-korban Magyarország-szerte másolatokban terjedtek. „Ha előbb nem, Megyericsei János (1470–1517 körül; kolozsi főesperes) – a Vitéz [János]-rokonság tagja – révén eljutottak a pannóniai költő művei Erdélybe is. Várdai Ferenc püspök idején – 1524-ben halt meg – mindenesetre a Janus-hagyaték nagy része megvolt Gyulafehérvárott [is], az epigramma-kötete, az elégiák és a beszédek, vegyes költemények, a Plutarkosz-fordítás. Ezt Adrianus Wolphardustól tudjuk, a lelkes enyedi szásztól, akit amaz »aethernum desiderium« oly tevékeny és előrelátó munkára ösztönzött. Wolphardus az erdélyi káptalan tagja és a székesegyház prépostja volt. János pécsi püspök költői hagyatékát tehát hazájában, Budán a királyi udvar és az országos hivatalok chartophilatiuma, az egykori székváros Pécs pedig legfőképpen, azután rokonság, barátság, összetartozás révén érdekelt püspöki székhelyek: Esztergom, Bécs, Zágráb, Veszprém, Várad, Vác, Erdély (Gyulafehérvár) őrizték."[8]

Adorján fivérével, Hilláriusszal együtt külföldön tanult, hiszen idehaza Mátyás megbukott pozsonyi kísérlete óta már nincs felsőfokú tanintézet. Az idősebbik Wolphard, a könyvek kiadója Budai Udalrik fehérvári kanonok ösztönzésére 1509-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, s 1512-re elnyerte a szabad művészetek és a bölcselet professzora címet. Bécsben még verset is publikál: Miksa császár tiszteletére üdvözlő költeményt ír (1512. – *Panegyris ad invictissimum Caesarem Maximilianum semper augustum* címmel. – RMK III. 178.) Költői zsengéjét a bécsi polgármesternek ajánlotta, az erdélyi szász Martinus Capiniusnak, aki a szűkebb pátriájából az osztrák fővárosba tanulni érkező szász diákok támogatója volt. Bécsi tanulmányainak befejeztével Adorján magistert kinevezték a gyulafehérvári káptalani iskola elöljárójává, s hamarosan a kanonoki kar tagja lett. Gyorsan emel-

[7] *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864.* Kiadja VERESS Endre. Bp. MTA 1941. 76–78. (A továbbiakban VERESS.)

[8] MEZEY: *i. m.* 526.

kedett az egyházi ranglétrán, Várdai Ferenc püspöknek kedves embere ezekben az években, nem csoda, ha Várdai Itáliába küldi továbbtanulni a Janus-rajongót, hiszen egykor maga is olaszországi stúdiumokat folytatott. 1521-ben kelt útra Hillarius nevű testvérével együtt, megszerezni a jogi doktori kalapot, a káptalan tagjai ugyanis a kánon és római jog tudóivá kívánták tenni mindkettejüket. Óhajtásuk találkozott Adrian Wolphard régi vágyával, hogy az európai reneszánsz hazáját végre felkereshesse. 1523-ban Bolognában fejezik be az egyetemet. E rövid két esztendő alatt Enyedi Adorján doktor sokat dolgozott a három említett Janus Pannonius-művön. Aprólékos filológiai munkát végzett, gondosan előkészítette nyomtatásra mindhárom kéziratot, rendezte a sorokat, javítgatott, megkísérelte megközelíteni az eredeti szöveghűséget.[9]

A fenti hosszabb vargabetű után újra feltehető a kérdés: ki volt a könyv első birtokosa?

Már Dankanits Ádám is erdélyi tulajdonost sejdített, szerinte a négy Janus Pannonius-mű Teremi Gyárfás, kolozsvári plébános könyvtárát gazdagította. A névbetűk valóban megegyeznek a Gervasius (= Gyárfás) de Terem(i) monogramjával, de ebben az időben, a 16. század elején Gervasius nevű hallgató vagy erdélyi értelmiségi mai tudomásunk szerint nem tartózkodik Itáliában.[10] Holott az Itáliából Erdélybe tartó út legkevesebb egy hónapot vett igénybe még a 16. században is, márpedig ki kell zárnunk annak lehetőségét – egyszerűen fizikai képtelenség –, hogy valaki januárban könyvet vásárol Bolognában, hazautazik és otthon kötteti be a könyvet, ami február derekán már készen is van. Persze, akárki ellenünk vetheti: megveszi az érdeklődő a könyveket, bekötteti Bolognában, s aztán utazik haza, csakhogy...

...a kötetet fellapozva, az első kolligált mű címlevelének hátoldalán (verzóján) azonnal szemünkbe ötlik egy név egy vers élén, s ez a név még egyszer előfordul a harmadik Janus-mű, az elégiák oldalain is. Nem kézzel írott ex libris bejegyzés formájában, hanem az üdvözlőversek írójaként, melyeket Adrian Wolphardus kinyomtatott több hasonló üdvözlőverssel közösen messer Girolamo de Benedettis officinájában. A Georgius Thabiasius Transylvanusé. Ott bábáskodik a Janus-kiadásoknál 1522–1523-ban, miként arról tizenöt soros verse tanúskodik:

[9] Életéről bővebben lásd: ERNUSZT Johanna: *Adrianus Wolphard.* Bp. 1939. Újabban bővebb adatokkal szolgál JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604).* Szeged, Scriptum. 1991. 43–49. Lásd még HUSZTI József: *Janus Pannonius.* Pécs, 1931. 295.

[10] Vö. TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban.* Bukarest, Kriterion. 1979. 757–758. sz. tételeivel, ill. SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a kora újkorban 1521–1700.* Szeged, Scriptum. 1992. 890. sz. tételével. (A továbbiakban: TONK 1979, illetve SZABÓ–TONK.)

Az erdélyi Tóbiási György
az Elégiák könyvéhez szóló tizennégy szótagos phaléroszi verssorai

Állj elő kis könyvecske, mit késlekedel,
mért menekülsz a fénytől; épp eleget
remegtél az egerektől, a fekélyektől és a ciripelő
tücsköktől; eleget és sokáig gyászoltál
a sötétben, az Úr mennyei kezére várva;
a gonosz sors észrevétlenül semmivel sem
sújthatott tégedet, aki érdemesültél;
sem nem végezhet véled;
nehogy megzavarjanak téged a többi
elfekvő könyvecskék a te igyekezetedtől felbuzdulva.
Napvilágra hozzák majd az orvosok az elrejtett könyveket, s néked
biztosítanak hóragyogású napokat.
Jóvá kell hagynia azt Phoebusnak, amit
Jó néven vesz ő, az összes istenek királya.
Állj elő kis könyvecske, mit késlekedel![11]

Ugyanaz az igyekezet hevíti Thabiásit (Tóbiásit), mint barátját Adrian doktort, mint annak öccsét, Hillariust, meg a többi dedikátort, Istvánffi Pált, szegedi Zákány Balázst, Jászberényi Andrást, a medgyesi Faber Ferencet vagy Besztercebányai K. Jánost. Többen közülük szintén az olasz egyetemek padjaiban szoronganak ebben az évben, vagy jártak már Itáliában, Janus-rajongók, humanista körök tagjai, kiktől Wolphard Adorján verset kért a kötethez, vagy már korábban összegyűjtötte az írásokat, hiszen azzal a csöppet sem titkolt szándékkal kereste fel az olasz földet, hogy kiadóra leljen. S ez nem is volt túlságosan nehéz, ugyanis Aldus Manutiusszal (Aldo Manuzio) szemben, 1510-től kezdve Benedetti-Benedictis nyomdájában adják ki műveiket a magyarok, s itt jelenik meg a legtöbb magyar vonatkozású nyomtatvány is (versek, levelek, írások magyarokhoz és magyarokról).[12]

Tóbiási Györgynek – könnyebbség kedvéért döntöttünk e névforma mellett, ugyanis a családtagok nevét a különböző iratok legalább öt formában rögzítették – is tudomása van arról, hogy Janusnak a költői művek mellett volt egy befejezetlen történeti feljegyzéseket tartalmazó verses *Annales*e, évkönyve, mely azóta valahol rejtőzködik, ha végleg el nem tűnt az utókor és az irodalom legnagyobb sajnálatára:

Amíg Janus a drága haza évkönyveit összegyűjti;
és panaszolkodva tudós énekeket fűz egybe;
valamint tréfás szavakkal hibátlan epigrammákat
költ, meg görög írókat fordít;
míg a dicsőséget zengi, akárcsak hírneves férfiak
szörnyű csatáit, addig a halál oly sok jó dolgot elvitt.[13]

[11] TÓTH István prózafordítása. A kiváló költőnek és műfordítónak ezúton is szeretném hálámat kifejezni a versek átültetéséért. Latin nyelvű eredeti szövegét újra megjelentette ÁBEL Jenő és HEGEDŰS István: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia.* Bp. 1903. 450–451. egyetlen sor kommentár nélkül.

[12] BORSA Gedeon: *Bornemisza Pál megemlékezése Váradi Ferencről és a többi Mohács előtti bolognai magyar vonatkozású nyomtatvány* = ItK LXXXVII. (1983). 58.

[13] TÓTH István prózafordítása.

Az utóbbi versrészlet az első *Panegyricus* előhangjában olvasható, ám mind a négy kötetre vonatkozik, ami azt jelenti, hogy a kiadó szándékának megfelelően és a Janus-életmű ismeretében fog a verses dedikáció megírásához.

Tóbiási György (Georg Thabiasius) személyéről jóformán semmit sem tud az irodalomtörténet. A mindenre figyelő, szorgalmas pozitivista Szinnyei József nem veszi föl *Magyar írók élete és munkái* című hatalmas életrajzgyűjteményébe, ahogy a szász Joseph Trausch *Schriftsteller-lexikon*a sem tartja számon,[14] bár Georgius Thabiasius Transylvanus erdélyi szász az ún. Kétszékből, azaz Medgyes és Selyk vidékéről származik. Furcsa módon Veress Endre óriási apparátussal kidolgozott, a magyarországi diákok olasz egyetemjárásával foglalkozó adattára is elbizonytalanodik, amikor hősünkhöz érkezik. Holott a megoldás ott hevert előtte, de a tudós óvatosságával nem foglalt állást az azonosítás kérdésében. Arról természetesen értesít, hogy Tóbiási György beköszöntőt ír Janus Jacobus Antonius Marcellust dicsőítő panegyricuszához, s azt is feljegyzi, hogy a Plutarkhosz, Demosztenész és a többi görög szerző fordításainak végéhez az erdélyi szász diák endecasyllabust (tizennégyszótagos verset) fűz, de már az adatgyűjteményének következő oldalain jelentkező Georgius vagy Gregorius transylvanicust nem meri Tóbiásival egyszemélynek venni, ugyanis zavarosnak találta a bolognai egyetem anyakönyvében olvasható két bejegyzést e személy(ek)kel kapcsolatban. Tonk Sándor az erdélyi diáknévsorok összeállítása során fontosnak tartotta felhívni a figyelmet egy igen gyakori régi vétségre: „a forrásanyag tanulmányozásakor azt tapasztaltam, hogy ezt a két nevet [ti. Georgiust = Györgyöt és a Gregoriust = Gergelyt] gyakran cserélték föl."[15]

A Veress Endre által közzétett egyetemi matrikulából arról szerzünk tudomást, hogy Georgius transilvanus 1523. december 19-én felmentést kért további tanulmányai alól és vizsgára állott, míg 1523 december 23-án Gregorius tansilvanus és egy Paulus de Castro nevű diáktársa kiállván a vizsgákat, a Szent Doktorok Testülete feleleteiket elfogadta, és a kánonjog doktoraivá avatta mindkettejüket, átnyújtva nekik az erről szóló diplomát, melyet eskütétel követett.[16]

[14] Bár TELEKI Sámuel újra kiadta az üdvözlőverseket is = JANUS PANNONIUS: *Opusculorum pars altera.* Utrecht, 1784. 270. skk., a hallgatás forrása az lehet, hogy az 1896-ban megjelentetett RMK III. 250–251. és 256. tételei alatt HELLEBRANT Árpád nem tüntette föl az üdvözlőversek szerzőit, csupán a dedikációíró Adrianus Wolphardusra tért ki. Minthogy a múlt század végén e kötetekből csak 2–3 példány volt ismeretes köz- vagy magángyűjteményekben, senki nem nézett utána a teljes bibliográfiai leírásnak. TELEKI Sámuel után másodszor Thabiassiusról – tudomásunk szerint – valamivel bővebben szólt HUSZTI József (*i. m.* 255. és 259., vö. 9. sz. jegyzetünkkel.)

[15] TONK 1979, 232.

[16] VERESS 81, 83, 86.: „1523. dec. 19. Fuit dispensatum cum domino Georgio transilvano super obstantibus. Die 23 ejusdem D. Gregorius transilvanus et Paulus de Castro plebis... fuerunt examinati et approbati super Sacrum Collegium et in receptione punctorum suorum; praesens fuit suprascriptus vicarius episcopi et capituli, qui creavit eosdem Doctores... Insignia vero ambobus tradidit d. Marcus Antonius Marscot... et jurarunt in forma... etc."

Átböngészve a Tonk Sándor és Szabó Miklós kiadta erdélyi diáknévsorok húszas éveinek tanulóit, *nem* találtunk az említett Georgius vagy Gregoriuson kívül egyetlen egy hasonló nevű *erdélyi* származású peregrinust sem a bolognai egyetemen. Tóbiásit nem vették fel a vásárhelyi szerzők név szerint, kizárólag arra szorítkoztak, amit Veress is közölt már 1941-ben. A korban szokás volt a nehezen írható, ejthető család-, vezeték- vagy eredethelyből képzett neveket a könnyebbség kedvéért a nép- és országnevekkel behelyettesíteni, így aztán a martikolák tele vannak bajosan azonosítható Transylvanicusokkal, Hungaricusokkal, Pannoniusokkal vagy Saxonicusokkal.[17]

Hogy tényleg Bolognában időzik 1522/23-ban G. T., akit mi tehát Tóbiási Györggyel azonosítunk, azt a Janus kötetének versei, illetve supralibrosa bizonyítja, ama aranyozott betűkkel ékesített itáliai kötése a kolligátumnak 1523 februárjából. Erdélyben ugyanis ebben az időben még a korábbi gótikus ízlésű, ún. vaknyomásos német–lengyel könyvkötések dominálnak, ezeket utánozza az a kevés erdélyi mester, aki ekkortájt itthon dolgozik, majd csak a 16. század vége felé, a Báthoriak korában hódít teret a talján módi a könyvek borításában is. Annak felette a mi Györgyünknek vagy Gregoriusunknak még decemberig Itáliában kellett tartózkodnia, hiszen csak az év utolsó hónapjában áll vizsgára, mindenképpen meg akarta szerezni a doktori címet kánonjogból, hogy aztán idehaza egy derék jövedelmű plébániát vagy más magasabb egyházi/világi hivatalt nyerhessen.

A kolligátum összefűzésének rendje is feltételezésünket erősíti meg. Tóbiási olyan módon kötteti egybe a négy kiadványt, hogy a saját beköszöntője szerepeljen a gyűjtemény élén. Ez tehát a dedikáció-szerző saját példánya volt, amit Adrian Wolphardustól elsők között vett át, vagy maga hozott el a nyomdából. Ismerte Adrian Wolphardus szándékait, hiszen megvárta, míg megjelenik az utolsó darab is 1523. január 2-án, csak azután köttette be valamennyit, ugyanis e kolligátum harmadik nyomtatványában olvasható Tóbiási másik verse, mint már említettük, az utolsó levelek egyikén. Nem tévedünk nagyot, úgy hisszük, ha természetes emberi hiúságot is érzékelünk a bekötés mikéntje mögött: díszes kötést rendelt a műveknek, önnön névbetűit és minden írott szót a két fedőlapon bearanyoztatott. (A könyvön hiába kerestük, nem találtuk meg a compactor szignóját.)

Fáradságos munkával sikerült viszont néhány adatot összeszednünk a Thabiássi családról, sőt Tóbiási György személye is némiképpen előbontakozik a századok homályából. Érthetővé válnak életének bizonyos csomópontjai, melyek talán igazunkat is alátámasztják közvetett módon. Az ecceli (Hetzeldorf–Medgyesszék) elő-

[17] Tonk 1979: 1519-ben Bolognában tanul Martinus Pileatoris Nagyszebenből (1465. sz.); 1520 előtt Michael de Zsidve, aki 1520-ban már Ferrarában folytatja stúdiumait (1712. sz.); 1521 táján — 1523 márciusáig Adrian és Hillarius Wolphard (15. és 769. sz.). Szabó — Tonk: 1523-ban avatják doktorrá az említett, de családnévvel nem azonosított Georgiust vagy Gregoriust (623. sz.); még egyszer előfordult Hillarius Wolphard (925. sz.). A következő bolognai Erdélyből jött peregrinusok csak 1539-ben iratkoznak be, mindkettőt Thomasnak hívják, domonkosrendi szerzetesek Segesvárról, illetve Udvarhelyről. (Szabó — Tonk: 2723. és 2724. sz.)

névvel élő szász gerébcsalád nevét ekképpen, magyaros végződéssel írta. A família vagyonszerző ősét ugyancsak Georgiusnak hívták. A családfa tőle a következőképpen ágazik szét:[18]

I. György neve 1452-től bukkan fel az okmányokban, amikor birtokokat vásárol, zálogosít el vagy vesz zálogba, cserél más birtokosokkal a Szászföldön kívül, főleg Küküllő és Fehér vármegyében, Királyhalmán, Galacon, Bábahalmán, Oláhkocsárdon, Bordon és másutt. Thabiássi I. Györgyöt, aki 1478 körül hunyt el, (szász)almási előnévvel is emlegetik a korabeli iratok, akárcsak apját Bálintot. Ennek a Bálintnak egyik fitestvére már egyházi pályára lépett, 1423–1430 között plébános volt a család főfészkében, Eccelen.[19]

I. György 1458-tól kisebb megszakításokkal Medgyes és Selyk, a „két szász szék" gerébje, vagy királybírája volt. Erőszakos ember, akit nem kevésszer kell Mátyás királynak, sőt egy ízben magának a pápának is megfegyelmeznie, ugyanis túlkapásai, vagyont harácsoló törekvései révén többször került éles ellentétbe környezetével, a szász népközösséggel, más birtokosokkal, illetve az egyházi vagyonra is rá szerette volna tenni a kezét. 1467-ben, amikor az erdélyi vajda és hívei, köztük a szászok főkirálybírája is összeesküvést szőnek Mátyás ellen, Thabiássi György okos számítással az uralkodó hűségén marad. Ezért aztán Korvin Mátyás különböző privilégiumokkal jutalmazza meg állhatatosságát, a „két szék" főkirálybírói székébe ülteti a hűtlenségbe esett Morgondai János helyett. Ezzel Mátyás tulajdonképpen a szászok autonómia jogát csorbította, a királyföldi németek ugyanis a korábbi években már jogot nyertek arra, hogy önállóan, a király vagy a vajda beleszólása nélkül válasszák meg elöljáróikat, a gerébeket, királybírákat. Ennek felette az id. Thabiássi György megkapja a királytól Morgondai János és fia, Mihály minden birtokát is. Ám Mátyás nem haragtartó, legalábbis nem nyúlik hosszúra a Morgondaiak kegyvesztettsége, mert 1472–1473-ban arról értesítenek a kordokumentumok, hogy Thabiássiék, az apa és fiai, László, valamint Tóbiási és I. István vonakodnak visszaadni Morgondai Jánosnak és családjának azokat a birtokokat, amelyeket a király '67-ben nekik adományozott, de 1472-ben elvette a megjutalmazottaktól és a kegyekbe visszafogadott másik szász gerébcsaládnak juttatott újra. Hiába követeli a király az erdélyi vajdától és alvajdától, hogy a törvény teljes szigorával lépjenek fel a már „bitorlóvá" lett Thabiássi famíliával szemben.[20]

[18] A családi leszármazási táblát adja THEIL, Rudolf: *Die Hetzeldorfer Erbgrafen* = Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. XXX. (1901.) 444 2. lábjegyzetben és hiányosan – NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* Pest, 1865, 229–230. Ezekhez képest az utóbb megjelent okmánytárak alapján javításra szorul mindkét családfa. Lásd *Kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556).* Közzéteszi JAKÓ Zsigmond. Bp. Akadémiai Kiadó. 1990. 3394. és 5074. sz. regesztáit. (A továbbiakban: *Kolozsmonostor.*)

[19] THEIL: *i. m.* 432. lábjegyzetben.

[20] *Uo.* 432 skk.; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* Bukarest, 1975. V. Band. Dpl. 2777, 2811, 2896, 2949, 3002, 3080. és VI. Band. Bukarest, 1981. Dpl. 3144–3978 passim. (Lásd bővebben a kötet névmutatóit.); *Kolozsmonostor:* 1103, 1790–1791, 1963, 2171, 2268. sz. regesztái.

A birtokgyarapítást I. Tóbiási és I. István folytatják. Amikor 1505-ben perre kerül sor az előbbi kettő és unokaöccseik, a Petki fivérek között (ők hárman: Petki Miklós, Antal és László Thabiássi Anna gyerekei), akkor derül ki, hogy a 16. század elejére mekkora földvagyonnal rendelkezik a család a vármegyei területeken, a Küküllő jobb partján, a két Küküllő között és a Maroson innen, rész- vagy egész birtokaik vannak a következő falvak határában: Pipén, Magyarzsákodon, Feleken, Szederjesben, Szászalmáson, Somogyomban, Szénaverősön, Darlacon, Borzáson, Désfalván, Pócstelkén, Kissároson, Kocsárdon, Gyulásban, Bordon, Bábahalmán, Magyarbényében, Gyákoson, Szászszentiványban vagy például Domáldon.[21]

A harmadik Thabiássi fivér, László-Ladislaus (I. György legidősebb fia), az elsőszülött más pályát futott be, s ez unokaöccsének, II. Györgynek, a Janushoz verset írónak jövendő sorsát is befolyásolhatta. László, az okmányokban Ladislaus de Thabiassi, 1460-ban a bécsi egyetemre iratkozott be, talán jogi, de minden bizonnyal teológiai tanulmányokat folytatott. Tanult emberré vált, a joghoz, a közigazgatáshoz is értő férfivá, akit 1466-ban már Mátyás király kancelláriáján mint királyi nótáriust, jegyzőt említenek folyamatosan 1472-ig. Működése különösen áldásos Eccelre, a család falujára nézve, ugyanis 1466-ban a helységnek pallosjogot szerez, vagyis a helyhatóság felléphet a településen garázdálkodókkal szemben, törvényt ülhet felettök, s akár ki is végeztetheti a gonosztevőket. Ugyanaznap még egy kiváltságlevelet udvarolt ki Mátyás királytól: Eccelen ezentúl évente kétszer országos, és szokott hetivásár tartható. Fontos privilégium, ugyanis ez a gazdasági fellendülés egyik legbiztosabb útja a középkorban, ilyformán, vásárai révén a falu a környék legfontosabb településévé válik. A templomot fallal és bástyákkal kerítik körül, s a család ezentúl 1557-ig a templomban saját sírboltjába temetkezik.[22]

Ami közleményünk szempontjából azonban sokkal lényegesebb, hogy Thabiássi László akkor működik a budai királyi kancellária kötelékében, amikor Vitéz János és Janus Pannonius a királyi kancellária szellemi irányítói. Lászlónak tehát ismernie kellett a kiváló humanistákat, és, mint láttuk, alkotásaik éppen ebben a szűk, de annál nagyobb hatású értelmiségi-főhivatalnoki körben váltak ismertté, itt terjedtek világi közegben. Thabiássi László valószínűleg már Bécsben belekóstolt a Magyarországon újnak számító eszmékbe és műveltségbe, Budán alkalma volt kapcsolatot tartani Janusszal és körével, s ezt a szellemet közvetítette, és minden bizonnyal kéziratos másolatokat is hozott magával Gyulafehérvárra. 1473 körül ugyanis már nincs a királyi fővárosban, hanem az Erdélyi Püspökség székhelyen

[21] CSÁNKY Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* Bp. 1913. V. 844, 967. Birtokaik vannak Doboka vármegyében is, Babócon, illetve Fehér vármegyében: Hidegvízen, Bolyában, Saldorfban, Mihályfalván, Szászvessződön, Szentiványfalván, Kövesden stb. Vö. THEIL: *i. m.* 458.

[22] Tanulmányaira lásd TONK 1979. 1244. sz. tételét. Jegyzői működésére: *Urkundenbuch* VI. 3772, 3833, 3646. stb. sz. okleveleket. Az említett kiváltságlevelek *uo.* 3504–3506 és TEUTSCH, Georg Daniel: *Geschichte der siebenbürger Sachsen.* Köln–Wien, Böhlau Verlag. 1984. I. 180–181.; THEIL: *i. m.* 456–457.

bukkan fel, mint plébános, majd prépost. Nem kizárt, hogy akkor vált meg, vagy távolították el a jegyzői hivatalból, mikor Janus és Vitéz János 1471–72-es Mátyás elleni összeesküvésére fény derült. Mátyás még 1464-ben átszervezte a kancelláriát, majd 1471-et követően gyakori személycseréket hajtott végre a központi hivatalokban. Ennek során kerülhetett el Thabiássi László a Duna partjáról a Maros mellé.[23] Nem hisszük, hogy megérte a Jagellók korát, ugyanis 1490 után nem említik az élők között, de egyike lehetett azoknak, akik Fehérváron továbbéltették Janus szellemét. Végeredményben a magyar humanisták utolsó teljes nemzedéke még mind Mátyás kreatúrája volt. Valamennyien nosztalgiával emlékeztek vissza az ország fokozatos leromlása és hanyatlása idején, a Mohács előtti húsz–harminc esztendőben, a Corvin-könyvtárra, a szellemi és anyagi jólét elmúlt aranyszázadára.

II. György, aki 1522–1523-ban a bolognai univerzitás „polgára", valószínűleg a 15. század utolsó éveiben született, tekintetbe véve, hogy az erdélyi diákok általában életük harmadik évtizedében iratkoztak be a külföldi felsőiskolákba. Késztetést a családi környezettől éppenúgy kaphatott, mint Gyulafehérvárról, ahová, úgy gondoljuk, iskolába járhatott. Tekintetbe véve, hogy a család birtokai főleg Küküllő és Fehér vármegyékben találhatók, emezek pedig egyházilag az Erdélyi Püspökségnek vannak alárendelve (míg a szászföldi plébániákat kivették a fehérvári püspökség hatásköréből, s amazok egyenesen Esztergomhoz tartoztak, ugyanakkor Selyk és Medgyes a 14. században a fehérvári főesperességbe tagozódott be), minthogy a Tóbiási-Thabiássi család a vármegyei nemesség szokásai szerint élt, az iskolaválasztáskor Gyulafehérvár káptalani scholája gyakorolhatta a nagyobb vonzerőt az ecceli Thabiássiakra. Ismernie kellett már itthonról a Wolphard testvéreket, akikkel, mint láttuk Bolognában kapcsolata még szorosabbá vált. Hillariusszal talán egyidős, Adrian ugyanis néhány évvel korosabb volt náluk, s nem kizárt, hogy példájuk, biztatásuk hatására peregrinált ő is Itáliában.[24]

Biztos mecénással rendelkezik, aki tanulmányi költségeit fedezhette: testvére, Péter († 1528). Emez politikai, közigazgatási pályát futott be, 1515 és 1528 között, akárcsak nagyapja, I. György († 1478 körül), Medgyes és Selyk székek királybírája, 1521-ben II. Lajos királytól kiváltságlevelet kap, s már 1515-ben örökös gerébbé nyilvánítják, és a vármegyei nemességgel egy sorba emelik. A két szász törvényhatóság első és talán legvagyonosabb politikai tényezője. A Mohács utáni kettős királyválasztás (1526) zűrzavarában I. Ferdinánd király híveivel szemben Szapolyai János pártjára áll. A kettősség amúgy is megosztotta az erdélyi németeket, Ferdinánd mindenképpen igyekezett a maga számára megnyerni nyelvtestvéreit. Ezért is kül-

[23] TONK 1979. *uo.;* BÓNIS György: *Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp. Akadémiai Kiadó. 1971. 234, ill. 226–227.

[24] Első okleveles említése *Kolozsmonostor.* 3394. sz. regesztájában, fivéreivel (II.) Istvánnal és Péterrel együtt. Az egyházmegyei beosztásra lásd *Erdély története.* Bp. Akadémiai Kiadó. 1986. I. 370 – térkép; MARTON József: *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története.* Gyulafehérvár, (1993) 29.

dötte Erdélybe és Moldvába Georg Reicherstorffert, az ismert diplomatát és földrajzi utazót, titkárát és ügynökét. Tóbiási Péter (Petrus Thabyassius) ellenszegül az ügynök szándékainak, ezért Reicherstorffer két orgyilkost küld ellene és Morgondai János házába. Mindkettejüket legyilkolják, Pétert éppen fürdőházában lepték meg a fizetett orvok az 1528. év szökőnapján.[25]

II. Tóbiási György, a Janus-kolligátum tulajdonosa és dedikátora 1523 után, úgy hisszük, már nem folytatott újabb tanulmányokat, hiszen a Mohácsot követő fejetlen közállapotok, a bizonytalan politikai légkör, testvérének meggyilkolása nem kedveztek többé a múzsáknak. Annyit azonban még 1524 körül elért, hogy a Szeben tőszomszédságában fekvő Szenterzsébet (Hammersdorf, más néven Gusteriţa) jövedelmező plébániáját megkapta, hol 1543 vagy 1544-ben hunyt el.[26] Hogy megérintette volna a lutheri reformáció vagy állhatatos maradt katolikus hitében, erre nem tudunk felelni. Könyvtára azonban – kell másutt is rejtőzködnie G. T. szignójú köteteknek – szétszóródott, s a Janus Pannonius Bolognában nyomtatott műveinek újabb tulajdonosa negyven évvel később jegyzi be magát a könyvbe.

Mielőtt a következő könyvgyűjtőkről szólnánk, engedtessék meg, hogy néhány fogalmat a magyar olvasó számára világosabbá tegyünk. Meg kell magyaráznunk azt a kettősséget, amely a szász székek és a vármegyei jogállapotokat jellemezte a birtokviszonyok és életmód tekintetében.

A már többször szóba hozott gerébek a 13. században az Erdélybe települő és telepített német („szász") népcsoportok katonai vezetői voltak. Vezető szerepüket megőrizték a következő századok folyamán is, hiszen egy személyben örökös jogon töltötték be a bírói, közigazgatási és katonai parancsnok tisztét. A szászok felmentést kaptak a királyi kiváltságok alapján, mint hospesek, vagyis telepítettek, attól, hogy személyesen hadba vonuljanak az uralkodó vagy a vajda hívására, ellenben bizonyos számú katonát kellett kiállítaniuk a közösség költségén. Erről gondoskodott a gereb, akinek kezébe a kollektív adót is letették a székek. A vezetőnek magánvagyona is volt, ingatlanok birtokosa, akárcsak a nemesség tagjainak és a szabadállású királyi alattvalóknak. Lényegében őket is a nemesség közé számították. Ugyanakkor a gerébeket kötik a szász közösségi jogszokások („jus theutonicus"), amelyek akadályozták hogy birtokot szerezzenek a Szászföldön. Éppen ezért arra törekedtek, hogy az ún. Királyföldön kívül jussanak posszesszióhoz. A Thabiássiak, mint utaltunk erre, elsősorban a Küküllő jobbpartjától északra kerültek tekintélyesebb porciók és egész falvak birtokába. Thabiássi István fia, János, a vármegye legnagyobb birtokosaként 1542-ben küküllői főispán gyanánt fordul elő egy oklevélben,

[25] *Archiv.* XV. (1879.), 55.; *ua.* XXVI. (1894.), 268.; *ua.* XII. (1874.), 290.; THEIL: *i. m.* 444–447, 459–463.

[26] THEIL: *i. m.* 444. Egy a szebeni Állami Levéltárban őrzött oklevél szerint, úgy tűnik, 1544-ben még él és fivérével, Jánossal együtt egy ékszervásárlási ügylet és zálogosítás szereplői. Vö. *Inventarul protocoalelor primăriei Sibiu 1521–1700.* Bucuresti, D. G. A. S. 1958. Nr. 201.

s ugyanakkor az alakuló erdélyi állam első ideiglenes fejedelmi tanácsának tagja is lesz. Következőként járt Petru Rares vajdánál Moldvában az előző esztendőben.[27]

Családi nevüket az eredetközségtől Tabiástól vagy Táblásról (románul Dupuş, németül Tobesdorf) kölcsönözték, s mindvégig az i vagy j, y magyar képzőt is használták, akárcsak a többi szász főrangú családok, pl. Talmácsi, Kelneki, Alvinci, Vingárti Geréb stb. famíliák. Ez a gerébréteg a vármegyei nemesség életformáját is igyekezett mindenben követni, összeházasodott a legvagyonosabb magyar családokkal. A Tóbiásiak esetében, amint a családfán is látható, leány- és fiúágon a Petkiekkel és a Bánffyakkal léptek házassági szövetségre, de a század derekára-végére, már csak leányágon öröklődött tovább a vagyon. A Thabiássiak címerét befelé fordíthatták az ecceli kripta fölött.[28]

És még egy érdekesség: a Thabiássiak két nemzedékében is előfordul a Ladislaus–László keresztnév, amely a magyarság körében különösen népszerű, hiszen László egyike a három magyar szent királyoknak; a Nagyváradon eltemetett uralkodó sírjánál történt csodatételek, legendás élete igen vonzóvá tették kultuszát Erdélyben is, elsősorban a magyarok között, mint katonaszentét, athleta patriaenak, a haza bajnokának címezték gyakorta. Szent Mihály mellett Erdély másik védszentje volt. Talán nem tévedünk, ha ebben a névválasztásban is a magyar nemességhez való közeledést, a beolvadási szándékot sejtjük.

Itt következnék a szerecsenmosdatás: egykori tévedésünk helyreigazítása. Akkoriban (1978-ban) így írtunk: „A kolligátum járt Dankanits Ádám kezében, aki említi is a XVI. századi erdélyi olvasmányok során, de figyelmét, úgy látszik elkerülte a második munka utolsó lapján és a harmadik címoldalán található bejegyzés, mely a könyv birtokosainak egyik hiányzó láncszemét pótolja. Írója kocsárdi Gálffi János, ki e könyvet patrónusának, Báthori Kristóf erdélyi fejedelemnek ajándékozta hódolata jeléül. S bár a szövegek nem árulják el az adományozás időpontját, sikerült mégis megközelítő pontossággal meghatároznunk azt.

Minthogy magát Gálffi a bejegyzésben főudvarmesternek és belső fejedelmi tanácsosnak mondja, e két méltósággal Báthori Kristóf országlása idején csak 1578 márciusa után találjuk őt, miről kinevezési okmánya is tanúskodik. Ez tehát az adományozás alsó időhatára. A felső természetszerűleg egybeesik Báthori Kristóf halálával, mely 1581 májusában következett be. Ezek szerint tehát a kötet 1578 márciusa és 1581 májusa között került Báthori Kristóf tulajdonába. [...] Nincs semmiféle említés arra nézve, hogy Gálffi átadta volna a kötetet patrónusának, de nincs okunk, hogy kételkedjünk eredeti szándéka megváltoztatásában. Egy nagyon merész feltételezéssel azt is megkockáztatjuk, hogy a könyv Váradon került Gálffihoz, minthogy ebben a városban élt. Másfelől azt sem szabad számításon kívül

[27] *Archiv.* XII. (1874.), 104.; TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Bp. Akadémiai Kiadó. 1980. 35.; *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt.* Kronstadt, 1896. III. 100. 1551-ben már mint özvegyről beszélnek (*Kolozsmonostor.* 5074. sz. regeszta).

[28] *Erdély története. I.* 332–333.

hagyni, hogy a török hódoltság (1660) előtt Várad fontos humanista központ, ahol Janus Pannonius kultusza élt és hathatós művelődési tényező volt. Különben Gálffit a fejedelemhez igen bensőséges viszony fűzte, 1571-től Báthori haláláig annak közvetlen környezetében szolgált."[29]

Nos, tévedésünk forrása akkor és ott saját felületes olvasatunkban rejtőzött. Mikor a régi közleményt ismét előhalásztuk az iratrendező mélyéről, feltűnt, hogy a bejegyzés szövegét nem közöltük, csupán a feljebb ismertetett és kommentált „átiratát". Elő hát az inkriminált részekkel! A több éves, azóta szerzett tapasztalatok birtokában – már régen nem hiszünk tévedhetetlenségünkben – rögtön meglepett az azonos kéztől származó bejegyzés különös kettészakítottsága, s főleg helyének rendhagyó volta. Ez a két levélre terjedő, különben egybetartozó „ajándékozási szándék" sehogy sem magyarázható, hiszen a megajándékozott és az adományozó személye mindig együtt szokott szerepelni az autográf bejegyzésekben, nem két különböző részre szakítva, a kolligátum két darabján egymástól elválasztva. Mint arról az eredeti 1523-as kötés tanúskodik, a könyvet nem bontották szét, nem külön-külön írták bele az ajánlásokat, majd újra összefűzték, ami minden elemi logikának élesen ellentmondana. Világosabban fogalmazva: a második kolligátum (*Sylva panegyrica Guarini*) zárólevelének hátoldala, a verzója eredetileg tiszta volt, egyetlen nyomtatott betűt sem sajtoltak rá. Ide került fel harántirányban, természetellenes módon, azaz a könyv nyomtatott soraihoz viszonyítva merőlegesen („keresztben") a Báthori Kristófhoz intézett hódoló széptevés: Spectabiliac magnifico domino d[omi]no Christophoro Bathori de Somlio Vaivode Transilvanie et Siculorum Co[mitis] d[omino] d[omino] nobis Clementissimo. (Tekintetes és nagyságos somlyói Báthori Kristóf, erdélyi vajdának és a székelyek ispánjának, legkegyelmesebb urunknak.) A harmadik kolligátum (*Elegiarum liber unus*) címoldalán, az előbbi írással szemben, a könyv címe fölött ugyanaz a személy ezt jegyezte be: Magnifico d[omi]no Joanni Galphi de Kotsiard Supremo cubi[c]ul[ario] ac intimo Consil[iario] Illustri[ssim]e do[min]e Vaivode Transil[vanie] d[omino] d[omino] suo Gratio[si]ssi[m]o. (Nagyságos kocsárdi Gálffi János főudvarmester úrnak, a kegyelmes erdélyi vajda őnagysága belső tanácsosának, urának, a legháládatosabban.) Formailag és ténylegesen kimeríti az ajánlás fogalmát, de nem a könyv ajándékozására vonatkozik.

Egyrészt, ha ragaszkodnánk eredeti feltevésünkhöz, és a könyvet valóban Báthori István bátyjának adományozták volna, akkor ez a szöveg az első kolligátum első oldalára, vagy az előzéklapok valamelyikére került volna, azaz a könyv legelejére, hogy azonnal szembetűnjék, s nem rejtik el a kötet belsejébe. Ugyanis, ha igaz az a megállapításunk, hogy a Gálffi és Báthori Kristóf egyidejű említése a megjelölt címekkel csak 1578 és 1581 között volt lehetséges, és a sorok élő államférfiakra vonatkoznak, nem pedig történeti feljegyzések számára készült emlékeztető sorok, akkor bizony könyvünk említett kezdőlapjai még teljes tiszták voltak, senki semmit

[29] Lásd az 1. sz. jegyzetet.

nem írt reájuk, ugyanis az első ismert tulajdonos, aki Georgius Tabiasiust követte és bejegyezte magát a Janus írásait tartalmazó gyűjteménybe, az majd csak 1585-ben cselekszik ilyképpen, amikor Báthori Kristóf „vajda" már nincs az élők sorában.

Másfelől, a könyv egyik nem azonosítható, közbeeső birtokosa, mielőtt levélhez, folyamodvány íráshoz vagy kérvényezéshez fogott volna, íráspróbát tartott a keze ügyébe eső tiszta lapokon, gyakorolta a megszólítást, a címzést, ami majd reákerül tiszteletteljes felfolyamodványára. Ezúttal rögtön gondolkodóba ejtett: ha az ajánlás tényleg Gálffi Jánostól származik, miért nevezi önmagát rendhagyó módon és szerénytelenül magnificusnak, nagyságosnak, midőn ezt csak mások teszik, ha Gálffihoz intézik szavaikat vagy soraikat. Ilyformán a legnagyobb valószínűséggel csupán arról árulkodnak a tollpróbák, hogy egy meg nem nevezett személy levelet kívánt átnyújtani, küldeni Báthorinak és/vagy Gálffi János fejedelmi tanácsosnak és főudvarmesternek, s a biztonság kedvéért előbb leírta a nevezettek teljes címét, hogy majd el ne vétse, amikor a tisztázati példányt fogalmazza. Meglehet, hogy nem bízott latin tudásában, megkért valakit, hogy diktálja le neki a két főúr titulusait. Erre vallanak a szokatlan elhelyezésen kívül a két szövegben az apróbb javítások is. Az sem kizárt, hogy előbb a kérvénnyel magát Báthori Kristófot akarta nyaggatni, utóbb azonban meggondolta magát, s alábbadta, úgy gondolta, Gálffin keresztül biztosabban vezet az út a fejedelem kegyéig. Különben az, hogy Gálffit domino suo-nak, urának mondja, nem jelenti föltétlenül, hogy Gálffival szemben ténylegesen hűbéresi viszonyban állott volna. Lehet ez udvariassági forma, hízelgés, törleszkedés, de talán a rokonszenv sem kizárt még a mord 16. századvég idején sem...

*

„Janus nem élhetett tovább, ahogy a Jagelló-kori Janus-filológia [...] továbbélését megtervezte: az iskolán keresztül és a deákos nemzet közműveltségének részeként – állapítja meg Mezey László a reneszánszkor magyar költészetéről, benne Pannonius utóéletéről szólva. – Irodalomtörténeti sorsa ezzel megpecsételődött. Irodalmi tudatot, alkotást már az iskoláskortól befolyásoló auktor nem lett belőle. Ilyen értelemben nem is élt tovább. Továbbélését nem az iskola, hanem a könyvtár biztosította. S ez a hűséges Sambucus érdeme. Kiadások körül szorgoskodó gondoskodásával elérte, hogy ha nem is sokan, de tudtak a költőről, egy kevéssé olvasták is. De hogy szélesebb körben váljék ismertté, azt nem sikerült elérnie." Holott a kiadásokat tulajdonképpen Zsámboki és elődei, Magyi Sebestyén vagy Wolphardus Adrian tankönyvnek szánták a poétika osztályok számára. Hogy nem lettek azzá, annak magyarázata a felekezeti megosztottságban rejlik, „mert a katolikus és protestáns tanrendek nem biztosítottak számára helyet". Nem fért bele az oktatás szűkebbre szabott eszmei, morális kereteibe.[30] Ezért találunk olyan ritkán az

[30] MEZEY: *i. m.* 531–532.

iskolai könyvtárak állományjegyzékében Janus Pannonius-műveket. Inkább a magánkönyvtárakban őrizgeti az értők megfogyatkozott kis serege a 16–17. században.

A fenti idézet a mi esetünkben is megállja a helyét, ugyanis akadt Tóbiási György után két olyan tulajdonosa a kötetnek, akik érdeme szerint becsülték a jó és míves latin verset. Erről győz meg a kolligátum előzéklapján olvasható bejegyzés: Hunc librum Michael Colosuari dono dabat fr[atr]i suo Jeremiae Colosuari pro memoria fraterni amoris. Anno d[omi]ni 1585 10 Aprillis iuxta nouum Calendariu[m]. (Ezt a könyvet testvéri szeretete emlékéül ajándékon adja Kolozsvári Mihály testvérének, Kolozsvári Jeremiásnak az Úr 1585. esztendejében, április 10-én az új naptár szerint.) A „novum Calendarium" ez esetben a Gergely pápa által 1582-ben elrendelt naptárreformra utal. Erdélyben hivatalosan 1590 karácsonyától vezették be, ekkor igazították hozzá a kalendáriumi időszámítást a reális csillagászati időhöz, tíz nappal ugrottak előbbre, hogy behozzák a Julianus-Ptolemaiosz féle napszámításból eredő lemaradást. (Az országgyűlés határozata 1590. szeptember 21-én született meg: „Továbbá megbecsülvén a nagyságod [Báthori Zsigmond fejedelem] ennyiszer való megtalálását és kegyelmes intését, és azt is tekintvén, hogy a napokban való kölönbözés több confusiót ezután közinkbe ne szerezzen, az új kalendáriumot, melyet a többi szomszéd keresztyén országokban is bévettettenek immár, mi is bévettük és országul acceptáljuk, de ilyen conditioval, hogy semmiben a medgyesi generális gyűlésben [1588] végeztetett articulusoknak ne derogáljon, és evvel való élésünk ideje a jövendő [1590.] nagy karácsony napján kezdessék." A medgyesi országgyűlésen, mint emlékezetes, Báthori Zsigmondot olyan feltételek mellett választották meg a rendek, hogy az országból kitiltja hivatalosan a Jézus Társaság tagjait, akiknek jelenlétét a protestáns rendek sérelmezték. Erre hivatkoznak a naptárreform bevezetésekor is, mert a közhiedelem ebben a kolozsvári jezsuiták mesterkedését látta, ugyanis a külföldről jött atyák voltak az időszámítás erdélyi kiigazításának legfőbb szószólói. Magyarországon az országgyűlés már két esztendővel korábban hivatalossá tette a Gergely-naptárat.)[31]

A hosszabb zárójelet nem olcsó tudományoskodásból nyitottuk, vagy, hogy jólértesültségünket csillogtassuk az olvasó előtt, hanem mert Kolozsvári Mihály, aki az emlékkönyvet öccsének nyújtja át, 1585-ben már az új naptár szerint keltezi ajánlását, amikor az még nem vált hivatalossá Erdélyben, sőt ellenszenvet vált ki a protestánsokból. Ezek szerint Mihály és valószínűleg öccse is a jezsuita módi híve, s a Janus-kolligátum a Szászföldről elkerülve Kolozsvárott bukkan föl, ami nem meglepő, hiszen a város egyre inkább Erdély szellemi központjává növi ki magát, lakosságának a fele még mindig szász, akik többé-kevésbé még ápolják a kapcsolatot, már csak a nyelvi azonosság folytán is, a szebeniekkel, brassaiakkal vagy segesváriakkal. A régen holt pécsi püspök művét akadt aki még olvasta, becsülte a Jagelló-kor tűntén is. Talán nem vétünk a történeti igazság ellen, ha feltételezzük, hogy ama Michael Colosuari azonos Michael Alart Claudiopolitanusszal, aki 1585-

[31] EOE III. 374.; KNAUZ Nándor: *Kortan hazai történelmünkhöz alkalmazva.* Bp. 1876.

ben körülbelül kamaszkorú, úgy 12–13 esztendős, szép írású, értelmesnek ítélhető kézvonásai alapján, ekkor fejezhette be az iskola poétika osztályát. Szülei ugyan protestánsok voltak, de ő minden bizonnyal a Báthori István alapította kolozsvári Jezsuita Kollégiumba (a „Báthori-egyetemre") járt, ugyanis két esztendő múltán, 1587-ben Krakkóban belépett a rendbe, 1600-ban Rómában a Jezsuiták Szemináriumának hallgatójaként látjuk viszont. Három évvel később hívják haza, szükség van Erdélyben tanult katolikus papokra, szerzetesekre, mert a reformáció egészen megritkította soraikat. Kolozsváron működik, majd még 1604-ben Gyulafehérvárra rendelik tanítani. Midőn két nemesúr kibékítésére igyekezett, akkor gyilkolták meg fejedelmi vadaskertjében, egy kis erdő mélyén.[32]

Kolozsvári Jeremiásról semmi közelebbit nem lehetett kideríteni, nem szerepel, vagy nem azonosítható a közzétett kolozsvári polgárjegyzékekben. Egyetlen tény, amit hozzáfűzhetünk, hogy nevét többször is megörökítette a könyvön, a címoldalon, a díszítőkeret címerpajzsában. Írásából ítélve megérte a felnőttkort.

*

Közvetett bizonyítékok alapján állíthatjuk, hogy a könyv visszakerült, vagy el sem hagyta Kolozsvárt, ugyanis a következő név viselője közismert kolozsvári polgár volt, nem is akárki, hanem az erdélyi unitáriusok püspöke, Valentinus Radecius, vagy eredeti nevén Radeczky († 1632). Övé a Janus-gyűjtemény 1621-ben, amikor nevét feltünteti az első címlapon. Azt állíthatjuk tehát, hogy a bolognai kiadású Pannoniusok továbbra is német közegben keringenek, ti. Michael és Jeremias Alart is, nevük után ítélve, a szász „náció" tagjai lehettek, Radetius pedig, minthogy Lengyelországból került Kolozsvárra, soha nem tanult meg magyarul, németül prédikált és értekezett, holott az egész erdélyi antitrinitárius irányzat superintendense, egyházi vezetője volt, nem csupán a szász szentháromságtagadóké. Hívei 1605-ben hívták Lukavicéből Kolozsvárra másodpapnak. Szülővárosa a Balti-tengerparti Dancka volt. Rövidesen az erdélyi város unitárius iskolájának rektora lett (1605–1606). Amikor a kötet birtokába jutott, már öt esztendeje püspökként és négy éve a város első papjaként működött. Valószínűleg 40 dénárnyi nevetséges összegért vásárolja meg a ritka kötetet Kolozsvári Jeremiástól, ugyanis ez az összeg áll a Radetius előtti tulajdonos neve után, ugyanolyan tintával és hasonló írással bejegyezve, mint K. J. aláírása. A püspök nagy bibliofil hírében állott, számos könyvet hozhatott magával Lengyelországból, még többet szerzett Kolozsvárott és Erdély-szerte. Könyvtárának darabjai majd minden jelentősebb hagyományos közgyűjteményben felbukkannak, ami azt jelenti, hogy fiai elavultnak ítélhették és eladogatták a fő-

[32] Szabó — Tonk: 1914. sz. tétel.

leg 16. századi kiadású köteteket, noha mindhárom Radetius-utód értelmiségiként kereste kenyerét.[33]

*

1632 után a könyv sorsa megint ködbe vész. Hiányoznak a hidak, amelyek összeköthetnék a tulajdonosokat egymással. Lehet, hogy a kolozsvári Református Kollégium szerezte meg, kapta adományként, de erre egyetlen egy vonás sem utal a kolligátum lapjain, ugyanis az iskolai bibliothéka 1666–1668-as katalógusában szerepel egy „Joannis Pannonii Poemata" tétel, amely negyedrétű, mint a mi kolligátumunk valamennyi darabja, de e tétel mellé egy későbbi kéz a leltárellenőrzés során odaírta, hogy hiányzik.[34] Mindez csak tapogatózás a sötétben, túlságosan simulnának egymáshoz a tények, ha feltételezésünket bizonyosságként igyekeznénk felmutatni. A kételyek és kérdőjelek mindig ott lappanganak a tanulmányok sorai mögé húzódva.

[33] ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Bp. 1977. 497.; GÁL Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900).* Kolozsvár, 1935. I. 128., II. 391. A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtárban a következő könyvek találhatók a Radetius-gyűjteményből: 1. GUAGNINI Alessandro: *Rerum Polonicarum tomi tres.* (Frankfurt am Main, 1584.) B o-5229.; 2. PONTANUS, Johannes Jovianus: *Carminum... omnia pars 1–2.* (Basel, 1531.) T o-1470 a; 3. CHYTRAEUS, David: *Libellus de morte et vita aeterna. Pars. 1–2.* – AEMILIUS, Georgius: *Imagines mortis... epigrammatis.* (Wittemberg, 1590.) T o-224.; 4. GEMMA, Reinerus: *Arithmeticae practica methodus facilis.* (Leipzig, 1588.); 5. LOSSIUS, Lucas: *Arithmetices erotemata puerila.* (Leipzig, 1593.); 6. PISCATOR, Johannes (Neapolitanus): *Arithmeticae compendium pro studiosis.* (Leipzig, 1592.); 7. STEINMETZ, Mauricius: *Arithmetica praecepta in quaestiones redacta.* (Leipzig, 1575.); 8. HEDERICH, Bernhard: *Libellus atronomicus.* (Rostock, 1598.) A 4–8. sorszámúak egyetlen gyűjtőkötetbe foglalva. Jelzet: o-30483.; 9. HIERONYMUS Sanctus: *Opus epistolarum I–II.* (Basel, 1524.) B f-193.; 10. BIBLIANDER, Theodor: *Temporum ... supputatio.* (Basel, 1558.); 11. [Koran.] *Machumetis Saracenorum principis.* (Ed. Theodor Bibliander.) (Basel, 1550.) A két utóbbi egybefűzve, jelzete: B f-532.; 12. GALÉNOSZ: *Simplicium medicamentorum facultatibus lib. XI.* (Paris, 1543.) 0785.; 13. LIPSIUS, Justus: *Antiquarum lectionum.* (Antwerpen, 1575.); 14. LIPSIUS, Justus: *Electorum liber I.* (Antwerpen, 1580.); 15. CARRIO, Ludovicus: *Antiquarum lectionum commentarii III.* (Antwerpen, 1576.) Az utóbbi három egybekötve, jelzet: o-1005.; 16. MUSCULUS, Wolfgang: *In ambas apostoli Pauli ad Corinthios epistolas.* (Basel, 1559.); 17. MUSCULUS, Wolfgang: *In epistolam apostoli Pauli ad Romanos commentarii.* (Basel, 1555.) A 16–17. egybekötve, jelzete: o-2287.; 18. ERASMUS, Roterodamus, Desiderius: *Adagiorum chiliades.* (Basel, 1559.) o-2390.; 19. SOCINUS, Faustus-Dávid Ferenc: *De Jesu Christi invocatione disputatio.* [Raków, 1595.] o-2715.; 20. CRINITIUS, Petrus: *De honesta disciplina lib. XXV.* (Lyon, 1543.) o-2867.; 21. LONICER, Philippus: *Chronicon Turcicorum I–II.* (Frankfurt am Main, 1584.) T o-3417 a. Ezekhez csatlakozik már bemutatott négy Janus Pannonius-mű is, mellyel együtt Marosvásárhelyen 25 munkát őriznek az egykori kolozsvári unitárius püspök gyűjteményéből.

[34] SIPOS Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században.* Szeged, 1991. 78: 96/b számú lábjegyzet.; *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed...* (Szerk. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor.) Szeged, 1991. 57.; HEREPEI: *Adattár.* III. 257.

Van viszont egy sokkal szilárdabb támpontunk, amely nyilvánvalóan mutat már a cél felé, a könyv útjának végső szakasza ettől kezdve zökkenőmentesebb. A *Panegyricus Iacobo Antonio Marcello Patritio Veneto,* tehát az elsőnek bekötött Janus Pannonius-verskötet címlapján Kolozsvári Jeremiás és Radecius Bálint neve után egy harmadik tulajdonos-bejegyzés fogad: Coll. N. Enyed., majd vele szemben az előzéklap verzóján az enyedi református kollégium főtanodájának könyvtári helyrajzi száma is: Tc. Teleki ord. 4r. lib. 43. Ezek szerint tehát az iskolai gyűjtemény ún. Teleki-thékájában tartották a könyvet, a negyedik polcon, mint a 43. számú kötetet. Ne tévesszen meg senkit a Teleki-théka megjelölés. A közismert marosvásárhelyi könyvesház mellett ezzel a névvel illették Nagyenyeden, Székelyudvarhelyen vagy Sepsiszentgyörgyön is azokat az adományként szerzett állományokat, melyeket a Teleki-család valamelyik tagja végrendeletileg hagyományozott vagy adott a mondott kollégiumoknak a századok folyamán. A Telekiek, mint Erdély egyik legismertebb és gazdagabb református famíliája, gondviselői, kurátorai, támogatói voltak a hazai protestáns iskolaügynek és egyháznak. (A családi legenda szerint rokonságot tartottak Janus Pannoniusszal, akit őseik sorában oldalági rokonnak tekintettek, mint a Garázda nemzetség tagját, melyből a Telekiek magukat is származtatták. Ez a „vérségi" kapcsolat is vezérelte Teleki Sámuel grófot, a vásárhelyi könyvtáralapítót, midőn hozzákezdett Janus Pannonius valamennyi fellelhető művének összeszedéséhez és kiadásához a 18. század második felében.)

A nagyenyedi Teleki-théka alapítója Teleki József († 1732), Árva Bethlen Kata (1700-1759) második férje volt. A Teleki-família minden nemzedékében szép számmal akadtak könyvszerető, könyvgyűjtő emberek, Teleki József a sorostélyi kastélyában gyarapodó könyvesháza számára szerezte meg a kötetet, talán éppen Kolozsvárott. Felesége, sokak szerint éppen e gyűjtemény láttán, olvastán, hitvestársa buzdítására kapott kedvet, hogy maga is magyar bibliothécát alapítson. A Teleki József-féle gyűjtemény a tulajdonos végakarata szerint a nagyenyedi református kollégiumába került; Bethlen Kata 1739 körül adta át az iskolának. A kötetet a kollégium diákkönyvtárosa, Szilágyi Márton látta el a tulajdont bizonyító írott exlibrisszel és helyrajzi számmal. (Az 1744-ben beiratkozott Márton deák 1751–52-ben kapta a feladatot a könyvtárat felügyelő professzortól, hogy a Teleki-théka valamennyi kötetét leltárba vegye.)[35] Teleki József, különben az enyedi kollégium főkurátora volt.

[35] Lukinich Imre: *A bethleni Bethlen család története.* Bp. 1927. 524. A könyvtár enyedi sorsához lásd: Turowszky Sándor – Vita Zsigmond: *Biblioteca Bethlen din Aiud.* Bucuresti, 1957. 9.; Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség.* Bukarest, Kriterion. 1976. 211.; Vita Zsigmond: *A Bethlen Kollégium diákkönyvtárosai a XVII–XIX. században.* In: Uő: *Művelődés és népszolgálat.* Bukarest, Kriterion. 1983. 32.; Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848.* Bukarest, Kriterion. 1979. 156.

Az előbbinek unokaöccse volt, a nagy Teleki Mihály († 1690) unokája, Sándor fia, Teleki Sámuel (1739–1822), a marosvásárhelyi Téka birtokosa. József nagybátyja örökébe lépve, az iskola főgondnoka is, 1767-től kezdődően haláláig.[36]

Teleki Sámuel klasszika-filológiai érdeklődése közismert. Figyelmét Janus Pannonius költészetére Petrus Wesseling (1692–1764) holland történész professzora hívta fel Utrechtben, s ennek sarkallására mélyedt el a Janus-filológia útvesztőiben. A kitartó kutatómunka eredménye két évtized múltán mutatkozik meg, mikor 1784-ben Utrechtben két kötetben jelenteti meg modern kritikai jegyzetek kíséretében Janus Pannonius műveit. Amint egyik levelében Kollár Ádámnak, a bécsi császári könyvtár tudós őrének írja 1764-ben „úgy elragadott a népszerű és elegáns költő iránti szerelem, hogy nem kímélek semmi fáradságot és költséget, hogy vele foglalkozzam és őt helyreállítsam". Valóban gyűjteményében nem csupán az elérhető, megvásárolható Janus-kiadások sorakoznak a polcokon (szinte hiánytalan a 16. században megjelentek köre), de ott vannak azok a másolatok is, melyeket 1760-as évektől kezdve írattat és ír le Bécsben és más gyűjteményekben található példányok, manuscriptumok alapján.[37]

Erdélyben is tudakozódik a létező kötetek iránt, így bukkan rá az enyedi kolligátumra. Megvásárolta, ajándékba kapta, elcserélte? Nem kideríthető egyelőre. Tény, hogy 1767 és 1780 között került tulajdonába. A kiadványok szövegét segítőtársaival, főleg Kovásznai Tóth Sándor marosvásárhelyi professzorral együtt tüzetesen átvizsgáltatja, összeveti a későbbi-korábbi változatokkal, filológusi pontossággal törekszik helyreállítani a szöveghűséget. Bartholomeus Wild utrechti nyomdász szinte tökéletes kéziratot kap kézhez, s ha valami homályos lenne, ott van kéznél a városban tanuló Zilahi Sámuel, Teleki Sámuel alumnusa, Kovásznai Sándor professzor kedvenc tanítványa.[38]

Nyomozásunk végére érve, illik a szerzőnek önmagát mentegetni. Így tettek már elődeink is. Tudjuk, hogy sok részlet felderítése még várat magára, s a múlt nem adja meg magát egykönnyen a vizsgálódónak. Szüntelen faggatni kell, fáradhatatlanul ostromolni kérdésekkel. A könyv- és művelődéstörténész legtöbbször morzsákból, törmelékekből épít, ha nem is palotát, legalább egy szerény múzeumot az elődöknek, eleinknek.

Vagy miként Václav Havel írja valahol: „A történelem eszén éppen úgy nem lehet túljárni, ahogy a növényekén sem. De a történelmet is lehet öntözni. Mindennap, türelemmel. Nem csak megértéssel, nem csak alázattal, hanem szeretettel is."

[36] A főgondnokok névsorát közli: SZATHMÁRI P. Károly: *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története.* Nagyenyed, 1868. 285.

[37] DEÉ NAGY Anikó: *Teleki Sámuel és a Teleki téka.* Bukarest, Kriterion. 41–43.

[38] *Uo.*

SEBESTYÉN, MIHÁLY

Les pérégrinations de Janus Pannonius

L'étude publie des résultats de recherche nouveaux à propos du volume contenant des oeuvres de Janus Pannonius, parues au XVIe siècle, conservé à la Téka Teleki de Marosvásárhely. Les quatre imprimés parurent à Bologne entre 1513 et 1523. L'auteur s'occupe par la suite du personnage du premier propriétaire de l'ouvrage paru le plus tard, d'un certain GT, puis du personnage de Mme Adorján Wolphard qui publia les trois autres imprimés. Il découvre l'identité du premier possesseur de ces ouvrages aussi. Ce fut György Tóbiási. A propos de sa famille (Thabiássi) il publie des données nouvelles aussi. P. ex.: László Thabiássi était en fonction à la chancellerie royale de Buda précisément à l'époque, quand János Vitéz et Janus Pannonius étaient les dirigents de la chancellerie. György Tóbiási II, le propriétaire du recueil, fonctionnait à la paroisse de Szenterzsébet (Hammersdorf), à la proximité de Nagyszeben. Puis l'auteur corrige une de ses thèses antérieures selon laquelle cet ouvrage aurait été donné à Kristóf Báthori. A la base des notes trouvées dans le volume, il jette de la lumière aux propriétaires ultérieurs aussi, mais, après 1632, on ne peut savoir pendant quelque temps rien de certain sur le sort du livre. Plus tard, il apparaîtra à Nagyenyed, chez József Teleki. C'est de là qu'il passa enfin dans la collection de Marosvásárhely de Sámuel Teleki, entre 1767 et 1780.

KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR

Barokk kori mirákulumos könyvek illusztráció-sorozatai

A barokk vallási képnyelv populáris megjelenési formái között különleges hely illeti meg az illusztrációs és az áhítati grafika csoportjait.[1] A használati kritériumok alapján elkülönített két csoport között széles átmeneti terület található, amelyet az eddigi kutatás viszonylag kevés figyelemben részesített. Ide tartoznak többek között mindazok a belső illusztrációk, címlapelőzékek, illusztráció sorozatok, amelyek az áhítati irodalom különféle kiadványtípusaiban láttak napvilágot.[2]

A barokk áhítati irodalom egyik Európa-szerte elterjedt kiadványtípusa a mirákulumos könyv. Ezekben a gyakran előforduló címlapelőzékek és egyes illusztrációk mellett néha több darabból álló, összefüggő illusztráció sorozatok találhatók. Míg a címlapelőzékek és az egyes illusztrációk az eredeti szövegösszefüggéstől elszakadva gyakran más kontextusban (pl. szentképként, imalapon, ponyvafüzet címlapján) is előfordulhatnak, a sorozatok tagjai az adott összefüggés nélkül értelmüket vesztik, ezért másutt nem használhatták fel őket. Az illusztráció sorozatok a mirákulumus könyvekben rendszerint a különböző elbeszélő szövegekhez kapcsolódnak, s jelentősen hozzájárulnak azok megértéséhez, értelmezéséhez és rögzítéséhez.

Ezzel már utaltunk arra a másik kutatási területre, amellyel ezeknek az ábrázolásoknak az elemzése összekapcsolódik: a történeti elbeszéléskutatásra. Ma már nem kell hangsúlyozni, hogy a képkutatás és az elbeszéléskutatás – mivel szorosan összefüggő kommunikációs folyamatokat vizsgálnak – egymást kiegészítő területek. A mirákulumos könyvek illusztráció sorozatai csupán egyet jelentenek a lehetőségek közül az elbeszélés- és képkutatás együttműködése számára.[3] Ebben az összefüggésben nem hagyható figyelmen kívül a művészettörténet, amely régó-

[1] A tanulmány német nyelvű változata eltérő képanyaggal megjelent: *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain XXII (1989),* 41–57. és *Bild-Kunde – Volks-Kunde.* Die III. Internationale Tagung des Volkskundlichen Bildforschung Komitee bei SIEF/UNESCO, Miskolc (Ungarn) 5–10. April 1988. Hg. Ernő KUNT. Miskolc, 1990. 253–274.

[2] R.-W. BREDNICH – W. BRÜCKNER – Ch. PIESKE – M. THAMM – H.-J. UTHER: *Bildquellen, Bildzeugnisse.* In: *Enzyklopädie des Märchens.* 1977. Bd. 2. 328–373.

[3] W. BRÜCKNER: *„Bildlore" und nonverbale Kommunikation* = Ethnologia Europaea XII (1981). 18–22., N.-A. BRINGÉUS: *Volkstümliche Bilderkunde.* München, 1982., N. THYM-HOCHREIN: *The Illustrations of Grimm's Fairy Tales: Illustrations of „The Goose-Girl" and their*

ta elemzi a képzőművészeti alkotások elbeszélő módszereit, s amelyben a könyvillusztráció kutatása a könyvtörténettel együttműködve önálló terület.[4]

Történeti összefüggések

A mirákulumos könyvek illusztráció sorozatainak vizsgálatakor mindenekelőtt szem előtt kell tartani azt a tényt, hogy ezek az ábrázolások szoros egységet alkotnak a zarándoklatok egyéb ikonográfiai, elbeszélő és szokásszerű megnyilvánulásaival. Ikonográfiai szempontból a legtöbb sorozat tagjai a búcsús képeknek ahhoz a csoportjához állnak közel, amely a kultusztárgyon kívül az adott hely legendáját vagy a legenda egyes kiemelt motívumait is ábrázolja. A képek témája rendszerint a kegyhelyhez kapcsolódó legenda hagyomány, csodás gyógyulások, megmenekülések (mirákulumok) és történeti események bemutatása. Használati összefüggéseik révén az illusztrációk szoros kapcsolatban állnak a kultusz devóciós szférájával, amennyiben a mirákulumos könyvek egy adott helyen kibontakozó kultusz fellendítését, a különböző használói rétegek áhítatának elmélyítését szolgálták.

A 17–18. században Magyarországon számbavett kb. 150 zarándokhely közül mintegy húsz, csaknem kivétel nélkül nagy jelentőségű helyről adtak ki összesen mintegy ötven nyomtatott mirákulumos könyvet.[5] A legtöbb könyvben csak címlapelőzék vagy egy-két belső illusztráció található, illusztráció sorozattal mindössze négy helyről jelent meg kiadvány. A négy hely közül három szerzetesi gondozás alatt álló, országos jelentőségű zarándokhely a barokk korban. A negyedik az egyik legjelentősebb, ugyancsak szerzetesi gondozású középkori zarándokhelye volt az országnak, amely a török alatt elpusztult és a barokk időben nem éledt újjá. Mindez mutatja, hogy illusztrált mirákulumos könyvek megjelentetésére, a képsorozatok megrendelésére kizárólag a jelentős anyagi eszközökkel rendelkező szerzetesrendeknek volt lehetősége. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy például a szomszédos osztrák zarándokhelyek közül is csupán a legjelentősebbekről készültek illusztráció sorozattal ellátott mirákulumos könyvek (Mariazell,[6] Maria

relation to the Style and Structure of the Tale. In: R. KVIDELAND – T. SELBERG (Ed.): *The 8th Congress for the International Society for Folk Narrative Research,* Bergen, June 12th–17th 1984. Papers IV. Bergen 1985. 299–324.

[4] D. BLAND: *A History of Book Illustration.* London, 1958., vö. E. GRABNER: *Die Bilderwand zu Rattersdorf.* Zu einem ikonographischen Programm einer burgenländischen Wallfahrt. Eisenstadt, 1972., E. GRABNER: *Das mariologische Programm der Wallfahrtskirche zu Rattersdorf* = Burgenländische Heimatsblätter 1976/1. 65–90., A. KUNCZYNSKA-IRACKA: *Malarstwo ludowe kregu Czestochowskiego.* Wroclaw–Warszawa–Kraków–Gdansk 1978., H. WIDACKA: *Ikonografia Częstochowy w grafice XVII i XVIII w.* = Studia Claromontana 4 (1983). 289–337.

[5] TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről* = ItK 1985/1. 90–100.; TÜSKÉS Gábor: *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében.* Bp. 1993. 387–395.

[6] Th. WEISS: *Diva virgo Cellensis* ... Wien, 1637.

Taferl,[7] Wien – Franziskanerklosterkirche zu Hl. Hieronymus,[8] Klosterneuburg,[9] 1–2. kép).

Időben legkorábban keletkezett az 1672-ben Grácban kiadott latin nyelvű zágrábremetei mirákulumos könyv 15 darabból álló rézmetszet sorozata.[10] A kötet szöveganyagának humanista közvetítésű antik mitológiai utalásai és az illusztrációk szalagdíszes keretezései egyaránt későreneszánsz jegyeket mutatnak. A könyvet Johann Caspar Mannasser gráci metsző allegorikus címlapelőzéke díszíti, s minden valószínűség szerint ő készítette az egész szignálatlan sorozatot is. A képek kivétel nélkül a könyv nagyobb részét kitevő, mintegy 120 mirákulumszöveg egyes darabjaihoz kapcsolódnak arányos elosztásban. Ezek a szövegek egyben az ábrázolások közvetlen forrását jelentették. A metsző rendszerint az ún. tipikus szükséghelyzeteket választotta ki, amelyek látványosságuk révén jó alkalmat kínáltak az ábrázolásra (3–4. kép). A 18. század közepén az illusztrációk közvetlen előképül szolgáltak a zágrábremetei kolostortemplom falfestményeihez.[11] További párhuzamként megemlíthető, hogy pl. a klosterneuburgi káptalani terem egy részéhez az 1670-ben megjelent mirákulumos könyv szövegei szolgáltatták a kiindulópontot.[12] Ugyanígy a brügge-i Notre Dame de la Poterie 1520 körül keletkezett mirákulumos könyvének mirákulumszövegei és ezekhez kapcsolódó kvalitásos tollrajzai a 16. század közepén három faliszőnyeghez szolgáltak előképül.[13]

A zágrábremetei sorozat után hatvan évvel, 1732-ben Bécsben jelent meg a következő illusztrált kiadvány.[14] Ez jóval több, mint egyszerű mirákulumos könyv: a „vita et miracula" középkori program keretében a pálos rend védőszentjének, Remete Szt. Pálnak a legendás életrajzát, Budaszentlőrincre került ereklyéjének sorsát és a hozzá kapcsolódó csodás eseményeket tartalmazza. A két részre osztott mű mindkét részéhez újra kezdődő számozással egy-egy 35, illetve 25 darabból álló metszetsorozat kapcsolódik. A kötet szövegrészét és a metszeteket egyaránt Matthias Fuhrmann osztrák pálos szerzetes és műkedvelő rézmetsző készítette. Fuhrmann ezenkívül több más rendi vonatkozású munkát is írt, amelyeket sajátos barokk stí-

[7] *Oesterreichischer Myrrhen-Berg* ... Crembs, 1748. és további kiadások.

[8] M. STAIZINGER: *Ausführlich und Gründlicher Ursprungsbericht* ... Wien, 1725. és további kiadások. Vö. Ch. LAUTER: *Die Ursprungslegenden auf den österreichischen Wallfahrtsbildchen.* Wien, 1967. 42–43.

[9] A. SCHARRER: *Oesterreichische Marg-Graffen* ... Wien, 1670.

[10] A. EGGERER: *Pharmacopaea coelestis* ... Graecii, 1672.

[11] Vö. I. KAMPUŠ – I. KARAMAN: *Das tausendjährige Zagreb.* Von den einstigen Siedlungen bis zur modernen Großstadt. Zagreb, 1978. 117–119.

[12] *Der Heilige Leopold.* Landesfürst und Staatssymbol. (Katalog) Stift Klosterneuburg 30. März – 3. November 1985. Wien, 1985. 149–150.

[13] L. KRISS-RETTENBECK: *Ex Voto.* München, 1972. Abb. 67. Vö. A. REINLE: *Das stellvertretende Bildnis.* Plastiken und Gemälde von der Antike bis ins 19. Jahrhundert. Zürich–München, 1984. 30.

[14] M. FUHRMANN: *Decus solitudinis* ... Wien, 1732.

1. kép M. Staizinger: Ausführlich und Gründlicher Ursprungsbericht, Wien 1740, 104. p. mellett: *A bécsi ferences templom kegyképe a rászorulókkal* — rézmetszet.

2. kép A. Scharrer: Oesterreichische Marg-Graffen, Wien 1670, 118. p. mellett: *J. M. Lerch: Szent Lipót csodái* — rézmetszet.

3. kép A. Eggerer: Pharmacopaea coelestis, Graecii 1672, 23. p.: *J. C. Mannasser: Egy vízbe esett lány életéért a szülők a zárgábremetei Máriához fohászkodnak* — rézmetszet.

4. kép A. Eggerer: Pharmacopaea coelestis, Graecii 1672, 72. p.: *J. C. Mannasser: A lábfájós asszony meggyógyul a zágrábremetei Mária segítségével* — rézmetszet.

lusában maga illusztrált.[15] A könyv szöveganyaga jórészt középkori legenda- és mirákulumszövegekre, valamint a rend történeti hagyományára nyúlik vissza. Egyben tükrözi a szerzőnek azt a törekvését, amellyel a szent ereklyéje körül kialakult középkori zarándokhelyet kívánta újjáéleszteni.[16] Fuhrmann minden fejezethez egy-egy ábrázolást mellékel, ebben az összefüggésben különösen a második sorozat darabjai érdemelnek figyelmet. A sorozatok egyes tagjai a 18. század közepén előképül szolgáltak az ekkor újjáépített tüskevári pálos kolostor sekrestye szekrénye egyéni kidolgozású domborművű fafaragásainak.[17]

A harmadik illusztrált mirákulumos könyv 1742-ben jelent meg a Pozsony melletti Máriavölgyről, ugyancsak latin nyelven.[18] A mű első kiadása 1734-ben jelent meg németül, ez azonban nem tartalmaz ábrázolásokat.[19] Viszont ugyanez a metszetsorozat megjelent még a munka egy 1773-as kiadásában is.[20] A kötet elmondja a hely legendás és történeti eseményeit, s 128 mirákulum részletes leírását közli. A kilenc darabból álló illusztráció sorozat a könyvben a bevezető részek között, a kiadási engedélyek előtt egy tömbben található. Készítőjük a nagyszombati rézmetsző Joseph Jäger, aki több más zarándokhelyről is készített búcsús képeket, címlapelőzékeket. A könyv bevezető részéből megtudjuk, hogy a metszetek a szent kút felett 1697-ben emelt kápolna falait díszítő freskók alapján készültek.[21] A kötet közli ezeknek a freskóknak a rövid leírását, amely egyúttal az illusztrációk értelmezéseként olvasható. Ezek a leírások – amelyek egyébként az illusztrációk nélküli kiadásokban is szerepelnek – utalnak arra is, hogy az ábrázolt esemény részletes elbeszélése a könyvben hol található.

A kegyhelyeken látható ábrázolások előképként való felhasználásának a mirákulumos könyvek illusztrációihoz az európai anyagban több párhuzama ismert. Így például a hely történetéből és mirákulumaiból mintegy ötven jelenetet ábrázoló, 1520 körül keletkezett ún. Grosser Mariazeller Wunderaltar táblaképei alapján először egy 26 tagból álló fametszet sorozat készült.[22] A két sorozat a továbbiakban alapvetően meghatározta a kegyhely ikonográfiáját, s többek között előképül szolgált az 1638-ban megjelent mirákulumos könyv rézmetszetű illusztrációihoz.[23]

[15] PATAKY D.: *A magyar rézmetszés története.* A XVI. századtól 1850-ig. Bp., 1951. 127.

[16] KNAPP Éva: *Remete Szent Pál csodái.* (A budaszentlőrinci ereklyéhez kapcsolódó mirákulumföljegyzések elemzése) = Századok 1983/3. 511–557.

[17] MOLNÁR J.: *A nagyjenő-tüskevári páloskolostor.* Bp., 1936. 88–92., 5–17. kép.

[18] L. KUMMER: *Puteus aquarum viventium* ... Tyrnaviae, 1742.

[19] L. KUMMER: *Puteus aquarum viventium* ... *Marianischer* ... Pressburg, 1734.

[20] L. KUMMER (Ford. J. NUNKOVICH): *Puteus aquarum viventium* ... *Quinque-Ecclesiae.* 1773.

[21] PÁSZTOR L.: *A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században.* = Regnum 1942/43. 563–600. itt: 568.

[22] K. BEITL: *Votivbilder.* Zeugnisse einer alten Volkskunst. Salzburg, 1973. 25–26.

[23] E. GRABNER: *Kultstätte und Heilbrauch.* Zur therapeutischer Bedeutung des Wallfahrtsortes am Beispiel von Mariazell in Österreich. In: L. KRISS–RETTENBECK – G. MÖHLER (Hg.): *Wallfahrt kennt keine Grenzen.* München–Zürich, 1984. 418–428.

A metsző itt nagy szabadsággal kezeli az előképeket, s elsősorban az időközben számos elbeszélő motívummal bővült mirákulumszövegek eseményeinek folyamatos bemutatására törekszik.

A máriavölgyi freskók és az illusztrációk összevetéséből kitűnik, hogy a metsző pontosan igyekezett követni az előképeket, a kisebb módosulások többnyire a technika megváltozásából adódnak. A freskók részben fekvő képmezőit az illusztrátornak álló formátumra kellett átalakítania, a cartouche-os keretezés eltűnik, a perspektivikus hatás növelése érdekében a padlózaton néha a kedvelt hálós beosztást alkalmazza. A freskók némileg egyénített arcvonásai a metszeteken típusokká egyszerűsödnek, a táji környezet elemei jelzésszerűvé, az architekturális részletek hangsúlyosabbá válnak. A tárgyi eltérések – mint például a két földön fekvő gyermek közül az egyiknél a terítő elhagyása, a kútból előbukkanó kegyszobor eltűnése vagy kút helyett forrás ábrázolása – általában jelentéktelenek, s a képek szerkezetét vagy tartalmát nem érintik.

A negyedik és egyben utolsó illusztráció sorozatnak nem elsősorban a keletkezéstörténete, mint inkább az utóélete érdemel figyelmet. Ez a 12 darabból álló rézmetszet sorozat először 1763-ban jelent meg a máriaradnai kegyhely német nyelvű mirákulumos könyvében.[24] Készítője az a Johann Philipp Binder, akitől eddig a legtöbb zarándokhellyel kapcsolatos grafikai ábrázolást ismerjük. A sorozat darabjai a kegyhely fejezetekre osztott történetéhez, illetve legendájához és az első legenda-szerű mirákulumhoz kapcsolódnak (5. kép). Ugyanezek az ábrázolások megjelennek a könyv egyik 1771-es német nyelvű kiadásában is, azzal a különbséggel, hogy a sorozat talán elveszett utolsó darabját egy ugyanazt a jelenetet ábrázoló másik rézmetszettel pótolták.[25] Az újrametszés során az eredeti ábrázolásnak a tükörképe jött létre, amelyen apróbb részletek elmaradtak, a kegykép bemutatása elnagyolt, a térelválasztás kérdése megoldatlan. Minden valószínűség szerint az eredeti, 1763-as Binder-sorozat alapján készült a másik, 1771-es máriaradnai kiadás ugyancsak 12 darabból álló fametszetsorozata.[26] A kétféle technika alkalmazása ugyanannak a műnek két azonos nyelvű kiadásában arra utal, hogy a kiadó ekkor már a vásárlók különböző igényeit és anyagi lehetőségeit is igyekezett figyelembe venni. Az ismeretlen fametsző a lehetőségekhez mérten igyekezett követni az előképeket, s csupán néhány apróbb részletet hagyott el, illetve módosított. Ugyanez a fametszetsorozat megjelenik még a könyv 1773-as[27] és 1796-os magyar nyelvű,[28] valamint 1824-es horvát nyelvű kiadásában is[29] (6. kép). Utolsó alkalommal a sorozat 1843-ban tűnik fel Dugonics András *Radnai történetek* című, részben a korábbi mirákulumos könyveken alapuló, 1808–1810 között írt munkájának második, név-

[24] *Wunder-scheinender Wald-schatten* ... Ofen, 1763.
[25] *Wunder-scheinender Wald-schatten* ... Ofen, 1771. (Rézmetszetekkel.)
[26] *Wunder-scheinender Wald-schatten* ... Ofen, 1771. (Fametszetekkel.)
[27] *Világos berkes hegy* ... Temesvár, 1773.
[28] *Világos berkes hegy* ... Vác, 1796.
[29] M. JAICH: *Istinito izpisanje* ... U Aradu, 1824.

5. kép Wunder-scheinender Wald-schatten, Ofen 1763, 2. p.: *J. Ph. Binder: Vrichnossa György egy olasz képkereskedőtől megvásárolja a későbbi radnai kegyképet* — rézmetszet.

6. kép Világos berkes hegy, Temesvár 1773, p. 32.: *A radnai templom éjjel fényességben tündököl* — fametszet.

telenül megjelent kiadásában. A dúcok a többszöri felhasználás következtében teljesen elkoptak, s ez lehet a magyarázata annak, hogy 1857-ben egy újabb kiadvány számára részben ismét fába metszették őket.[30] Ez a sorozat már csak kilenc darabból áll, s darabjai párhuzamba állíthatók az előképül szolgáló sorozat megfelelő tagjaival. A két sorozat összevetése azt mutatja, hogy a 9 tagú sorozat szerkezetileg követi ugyan az előképet, de a 19. századi metsző részleteiben módosítja, a megváltozott körülményekhez alkalmazza, mintegy „modernizálja" az ábrázolásokat. Ez a törekvés megfigyelhető például a házak és a berendezési tárgyak formáján. Ezenkívül a metsző több alkalommal megváltoztatja a perspektívát, s gazdagabb árnyalást, a keretezésben barokk kacsok helyett copf virágdíszeket alkalmaz (7. kép).

7. kép M. Jaich: Ausführliche Geschichte, Ofen 1857, 30. p.: *Janich András ferencest a radnai templom megújítása miatt a lippai bég talpa megpálcázására ítéli* — fametszet.

[30] BÁLINT S.: *Az Etelka és Máriaradna.* Dugonics András írói műhelyéből. In: Uő.: *A hagyomány szolgálatában.* Bp. 1981. 121—127. itt: 127., M. JAICH: *Ausführliche Geschichte* ... Ofen, 1857.

Szöveg és kép viszonya

A mirákulumos könyvek szöveganyagának és illusztráció sorozatainak viszonyát alapvetően meghatározza, hogy szöveg és kép egyaránt adott értelmi összefüggések közvetítését szolgálja. Míg az áhítati kiadványok belső illusztrációi gyakran csupán dekoratív jellegűek és a szöveggel való közvetlen kapcsolatuk nem mindig kimutatható, a mirákulumos könyvek illusztráció sorozatainál megfigyelhető a törekvés a szövegek fontosabb tényeinek konkretizálására, informatív megjelenítésére. A különböző műfajú és felépítésű szövegekhez rendszerint különböző képszerkezet kapcsolódik, amely szoros összefüggésben áll az adott szöveg szerkezetével. A leggyakrabban illusztrált szövegtípus ezekben a kiadványokban a kegyhelylegenda és a mirákulum, s mivel mindkettő elbeszélő műfaj, az ábrázolások közös vonása a képek elbeszélésszerű felépítése. A szövegek felépítését és az általuk közvetített tartalmat a képek azzal támasztják alá, hogy feloldják a szövegek időbeli vonatkozásait és a képek különböző részei a különböző időben lejátszódó események egymásutániságát egymás mellett, egy időben ábrázolják. A legenda- és mirákulumszövegek alapvető szerkezeti különbsége az ábrázolásokon abban ragadható meg, hogy míg a mirákulumokhoz rendszerint csupán egyetlen kép kapcsolódik, amely az ugyanazon szigorú séma szerint lejátszódó, önmagukban nem értelmezhető eseményeket egyszerre mutatja be, a legendák több különböző, önállóan is értelmezhető, egymáshoz csak lazán kapcsolódó motívumból épülnek fel, amelyek ábrázolása csupán több különálló kép segítségével lehetséges. Az illusztrációk másik jellemző vonása a címlapelőzékekkel és a búcsús képekkel szembeállítva figyelhető meg:[31] míg ugyanis ez utóbbiakon a kultusztárgy és környezete áll a középpontban, az illusztrációkon a legenda vagy mirákulum eseményeinek bemutatása foglal el nagyobb teret, s a kultusztárgy második helyre kerül.

Kép és szöveg viszonyára utalnak a metszetek feliratai. A zágrábremetei és a máriaradnai könyvekben az ábrázolások szöveges részt nem tartalmaznak, itt az értelmezést és indoklást kizárólag a könyv szövege nyújtja. Különösen feltűnő a feliratok hiánya a zágrábremetei képeken. Ezek mind ún. mirákulum képek: a fogadalmi képek szerkezetét követik, melynek szoros tartozéka a szöveges információ, amit itt teljes egészében a mirákulum leírások tartalmaznak. A budaszentlőrinci mirákulumos könyv illusztrációi alatt a szöveges részek rövid kivonatát közlő feliratok olvashatók latin és német nyelven. Ezek mindig azonosak annak a fejezetnek a címével, amelyhez az ábrázolást mellékelték. A feliratok ezzel egyértelműen jelzik a képek közvetlen kapcsolatát egy meghatározott szövegrésszel.

Külön kell említeni a máriavölgyi sorozat képaláírásait, amelyek megegyeznek az előképül szolgáló freskók képbe komponált feliratával. Ezek a bibliai idézetek, Mária allegóriák és a Salve Reginából választott részletek tulajdonképpen lemmák, amelyek a képeknek a bemutatott konkrét eseményen túlmutató, szimbolikus értel-

[31] SZILÁRDFY Z. — TÜSKÉS G. — KNAPP É.: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről.* Bp. 1987.

met adnak, s az ábrázolásokat az emblémák felé közelítik. A képeknek ez az értelmező, kísérő felirata közvetlenül mutatja az illusztrációk didaktikus funkcióját. Az eljárás következtében az olvasó az illusztrációkat nem csupán a szöveg valamelyik részéhez, hanem annak egészéhez tartozóként is észleli, s ezzel további aktív cselekvésre, kép és szöveg továbbgondolására, elmélkedésre kap ösztönzést. Így ezek a képek annak a folyamatnak egy szeletét is tükrözik, melynek során az allegorikus-emblematikus képtípusok ikonográfiája az áhítati irodalom sokszorosított grafikai illusztrációinak közvetítésével kapcsolatba került a szélesebb rétegekkel.

Formai és motivikus sajátosságok

Az ábrázolások formai és motivikus sajátosságait két tényező határozza meg alapvetően: egyrészt az alapul szolgáló szöveges vagy képi forrás, másrészt a metsző művészi képességei és elbeszélő perspektívája. A szöveg determináló szerepe különösen jól látható a mirákulumképeken, amelyek három fő motívuma a szövegszerkezetnek megfelelően az események alanya környezetével, a szükséghelyzet és a kultusztárgy. Ezenkívül negyedikként néha előfordul a kapott segítség, a szükséghelyzetből való megszabadulás ábrázolása. Ezekhez a fő motívumokhoz alkalomszerűen további kiegészítő motívumok kapcsolódnak. Így az alany és környezete motívumhoz a fogadalomtétel (segítségül hívás) motívuma, a szükséghelyzet motívumhoz valamilyen szimbólum, a kultusztárgyhoz pedig a kultuszhely ábrázolása járulhat. A fogadalomtételre (segítségül hívásra) a bajban lévő személy vagy a további szereplők tipizált imádkozó tartása (kitárt kar, összetett kéz, térdelés) utal. A szükséghelyzethez kapcsolódó, azt kifejező vagy nyomatékosító szimbólumok között leggyakoribb a halál csontvázként történő allegorikus ábrázolása szokásos attributumaival (nyíl, kasza, homokóra, sírásás közben, szállítóeszköz mozgatójaként), ezenkívül előfordul az ördög és különböző démonok szimbolikus bemutatása. A kultusztárgyak környezetének (a zarándokhelyek) ábrázolásai a búcsús képek többségével ellentétben általában nem az adott templom korabeli képét mutatják, hanem egy templomra emlékeztető épületet vagy fantáziaképet adnak. Az eseményeket a mirákulumképeken rendszerint táji környezetbe vagy építészeti keretbe helyezik, ami a képkivágással (a zágrábremetei képeken az ovális mezőt alkotó ornamentális keretezéssel) együtt színpadi hatást eredményez. Ez a megoldás nem csupán a „színházi" általános hatását mutatja a barokk képzőművészetre, ezen belül az illusztrációkra, hanem szimbolikus jelentése is van: a táj és az építészeti környezet az evilágot jelzi, szembeállítva a kultusztárgy elkülönített ábrázolásával, amely a túlvilágra, természetfelettire utal. A kettő közti kapcsolat lehetőségét az ember részéről az imádkozó tartás, az égi hatalom részéről a fénysugár tanúsítja. A különböző időben készített mirákulumképek összehasonlításából az is kitűnik, hogy a szükséghelyzetek epizodikus-realisztikus ábrázolását fokozatosan felváltja a rövidített formulaszerű képi utalás (pl. betegágy), melynek elbeszélő tartalma már lényegesen szűkebb.

A mirákulumképek és az eredetlegenda részleteit bemutató ábrázolások között alapvető formai különbség, hogy míg az előbbieken a kultusztárgyat a földi szférától elkülönítve ábrázolják, az utóbbiakon a kultusztárgy (patrónus) és környezete rendszerint belekapcsolódik a földi történésbe. A mirákulumképek és a legendaciklusok ábrázolásai között mintegy átmenetet alkotnak azok az illusztrációk, amelyek a konkrét mirákulumokat az eredetlegenda részeként vagy függelékeként jelenítik meg. Az elbeszélő motívumok bemutatásán kívül a máriavölgyi és különösen a budaszentlőrinci sorozatban több olyan illusztráció is található, amely rendi vonatkozású vagy egyéb szimbolikus tartalmú ábrázolás, illetve amely a hely vagy a patrónus általános csodatévő jellegét hangsúlyozza.

A három eredetlegendát bemutató illusztráció sorozat csak azokat az elbeszélő motívumokat jeleníti meg, amelyek az adott helyhez hozzákapcsolódtak és a szövegekben is megtalálhatók. Az ábrázolások bizonyos értelemben mégis reprezentatívnak tekinthetők az egész legendaanyag szempontjából is, mivel mindhárom hely körül jelentős legendakör alakult ki. Néhány esetben lehetőség van az azonos motívumok párhuzamba állítására a magyar és az osztrák anyagban, ami többek között mutatja az ábrázolások szerkezeti hasonlóságát és a metszők kvalitásbeli különbségeit. A történeti tényre utaló elbeszélési egységek közül megtaláljuk az illusztrációkon a kultuszhely alapításának és építésének, a kultusztárgy vásárlásának, átvitelének, oltárra helyezésének, valamint konkrét történeti (rendszerint hadi) eseményekkel való kapcsolatba kerülésének a motívumát. A máriaradnai sorozatban meghatározó a templomépítést akadályozó, szerzeteseket üldöző török és a törökök eszén mindig túljáró ferences szerzetes motívuma, amelyek a legendaképződés fő alakító tényezői. A vándormotívumok közül a máriavölgyi legendaciklusban együtt fordul elő a csodás megtalálás és az elrejtés ábrázolása, mégpedig az előbbi a forrás (kút), az utóbbi a fa motívummal összekapcsolódva, ami egyben utal a két utóbbi motívum másutt is megfigyelt szoros összefüggésére.[32] Több változatban szerepel a megsértett kegykép motívuma (felégetési, rablási kísérlet, a tettes általában a török, egy alkalommal egy oláh lány), egy esetben az épen maradás, többször a büntető csoda motívummal összekapcsolódva.[33] A figyelmeztetést célzó büntetés motívum kétszer a tettes csodálatos helyhez kötésében, egy alkalommal a tettesek üldözésében jut kifejezésre a felgyújtott kegytemplom égő zsindelyei által. A büntetés motívum áll a középpontjában annak az illusztrációnak, amely a pálos rend tagjait üldöző diósgyőri várnagy álmában történt megbotozását ábrázolja a rend patrónusa által. A kultusztárgy csodás voltára utaló elbeszélő motívumok közül megtalálható még a hely éjjel fényben való tündöklésének a bemutatása angyali körmenettel. Két legendában szerepel az ún. revocatus motívum, tehát egy halott meghatározott

[32] W. BRÜCKNER (Hg.): *Maria Buchen. Eine fränkische Wallfahrt.* Würzburg, 1979. 52.

[33] L. KRETZENBACHER: *Das verletzte Kultbild.* Voraussetzungen, Zeitschichten und Aussagewandel eines abendländischen Legendentypus. München, 1977.

időre történő visszahívása az életbe.[34] A budaszentlőrinci legendában az ítéleten megjelent lélek Remete Szt. Pál közbenjárására 30 nap haladékot kap a bűnbánatra, a radnai legendában pedig a motívum az aradiak Radnára vezetett fogadalmi processziójának eredetéhez kapcsolódik.

Képszerkezet

A képi elbeszélés eszközeinek alkalmazása szempontjából az illusztrációk többféle megoldást mutatnak. Ezek az eszközök jórészt a középkori ikonográfiában fejlődtek ki, így a metszők csupán a megoldások többé-kevésbé tehetséges alkalmazóinak tekinthetők. Az időbeliség ábrázolásának egyik lehetősége a közvetlen (direkt) elbeszélés. Ennek legegyszerűbb módja az ún. egyepizódos ábrázolás, egyetlen meghatározott helyzet, központi alak vagy motívum kiemelésével. Ezt rendszerint olyan szövegeknél alkalmazták, amelyek „egydimenziós", kevés időbeli változást tartalmazó eseményekről tudósítanak. Ezt a megoldást figyelhetjük meg például a zarándokhelyek legendaciklusaiba ékelt történeti események bemutatásánál. A többepizódos elbeszélés egyik módja a ciklikus ábrázolás, amikor az időben egymás után következő eseményeket egymástól elkülönített képmezőkben ábrázolják[35] (8/1. kép). Ez az ábrázolásmód figyelhető meg az egylapos nyomtatványok, illusztrált röplapok, búcsús képek, képkivágó ívek elbeszélő képsorozatainál, ahol az önálló mezőkre bontott ábrázolásokat rendszerint egymás mellett sorban vagy egy központi kép körül helyezik el.[36] Lényegében ennek felel meg a kegyhelyek egész legendaciklusainak motívumokra vagy kisebb egységekre bontott bemutatása több önálló kép segítségével, azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy technikai okok miatt a legendaciklusok képei a könyvekben nem egymás mellett, hanem egymás után találhatók. A képek közötti összefüggést részben az ábrázolt személyek vagy tárgyak azonossága, részben a hozzájuk kapcsolódó szöveg jelzi.

A többepizódos események bemutatásának másik lehetősége a folyamatos elbeszélés, amikor az egymást követő eseményeket egyetlen képen belül ábrázolják (8/2. kép). Rendszerint ezt az eljárást alkalmazzák a mirákulumképeken, amelyeken a szimultán ábrázolás révén az időbeli különbségek eltűnnek ugyan, de az esemé-

[34] L. KRETZENBACHER: *Legende und Sozialgeschehen zwischen Mittelalter und Barock.* Wien, 1977. 49. Vö. Uő.: *Legendenbilder aus dem Feuerjenseits.* Zum Motiv des „Losbetens" zwsichen Krichenlehre und erzählenden Volksglauben. Wien, 1980.

[35] A 8. sz. kép forrása S. RINGBOM: *Some pictorial conventions for the recounting of thoughts and experiences in late medieval art.* In: F. G. ANDERSEN — E. NYHOLM — M. POWELL — F. T. STUBKJAER (ed.): *Medieval Iconography and Narrative.* A Symposium. Odensee, 1980. 38—69. itt: 39.

[36] R.-W. BREDNICH: *Die Liedpublizistik im Flugblatt des 15. bis 17. Jahrhunderts. I—II.* Baden-Baden, 1974., R.-W. BREDNICH — W. BRÜCKNER — Ch. PIESKE — M. THAMM — H.-J. UTHER (2. jegyzet) 346., *Wallfahrten im Bistum Passau.* Ausstellung im Grossen Hofsaal der Neuen Residenz in Passau 3. Mai bis 25. Oktober 1986. Passau, 1986. 38—42. Abb. 21—22., vö. J. LOTMAN: *Die künstlerische Natur der russischen Volksbilderbögen.* In: Jahrbuch für Volkskunde 1986. 34—47.

nyek és az ábrázolás sajátos logikáját ismerőnek nem okoz gondot az időrend és az oksági összefüggések megállapítása. A zágrábremetei sorozat darabjain a különböző jelenetek összetartozását a perspektivikus ábrázolás, a tér folyamatossága is hangsúlyozza. Ugyanez a szimultán technika figyelhető meg a legendaképek egy részén, melyeken több összetartozó esemény látható egymás mellett. Itt a részjelenetek, a látszólag összefüggéstelen képi motívumok helyes sorrendje kizárólag a képhez tartozó szöveg segítségével állapítható meg. A radnai sorozat egyes tagjain például a metsző szándékosan megtöri a tér folyamatosságát, s a képmezőn belül több kisebb, egymástól részben elhatárolt jelenetet helyez el, amelyek között csak a szöveg ismerete teremt kapcsolatot. A többepizódos képek helyes „olvasata" általában balról jobbra történik, de előfordul a jobbról bal felé haladás, valamint a különböző epizódoknak egy háromszög csúcsainál való, esetleg szabálytalanul történő elhelyezése is.

Az ábrázolások másik fő típusa az ún. közvetett (indirekt) elbeszélés, melynek változatai beszédtartalmak, gondolatok, álmok, látomások és más természetfeletti események bemutatására szolgálnak. Ezek a megoldások a mirákulumképeken és a legendaképeken egyaránt előfordulhatnak. Az első modell itt elvben egy ciklus különálló jeleneteinek folyamatos összekapcsolása, ezt azonban a mirákulumos könyvek illusztrátorai a technikai lehetőségek korlátozottsága miatt nem alkalmazzák (8/3. kép). A második módszer az események alanyának és a cselekvés (álom, látomás stb.) tartalmának az egymás mellé helyezése (8/4. kép). Ezeken az ábrázolásokon a cselekvő személy valamilyen attributuma (felszerelése, tartozéka) vagy egy mellékmotívum jelzi a következő eseményt. További lehetőség az indirekt képi elbeszélésre az egyes motívumok szintbeli eltolása, a valóságszintek elkülönítése (8/5. kép). Ez a megoldás rendszerint az események alanya és a természetfeletti közti kapcsolat érzékeltetésére szolgál, rendszerint további motívumokkal (pl. imádkozó mozdulat, felhőkoszorú, fénysugár) kiegészítve. Az utolsó ábrázolási elv egy mellékmotívum függelékként, a képszerkezetben azonos szinten, de valamilyen módon elkülönítve (pl. ablakkeretben) történő megjelenítése (8/6. kép).

Összegzés

A mirákulumos könyvek illusztráció sorozatait a barokk kori társadalom szélesebb rétegei vizuális kultúrájának összetevőjeként értelmeztük.[37] A képek alkalmat adtak arra, hogy segítségükkel bepillantást nyerjünk a sokszorosított áhítati grafika egyik sajátos csoportjának kétszáz éves történetébe. Megfigyelhettük, amint az ábrázolások a technika és az ikonográfia egyszerűsödésével, a szimbolikus tartalmak háttérbe szorulásával párhuzamosan az őket tartalmazó kiadványtípus külső megjelenési formájával együtt fokozatosan popularizálódtak és a magasabb rétegek köréből egyre szélesebb rétegek használatába kerültek át. A zágrábremetei sorozat

[37] Vö. C. GRIMM: *Kunst und Volk im 17. Jahrhundert.* In: W. BRÜCKNER – P. BICKLE – D. BREUER (Hg.): *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert.* Wiesbaden, 1985. Bd. I. 341–356.

Narrative devices (Direct Narration)

1. Cyclic narrative

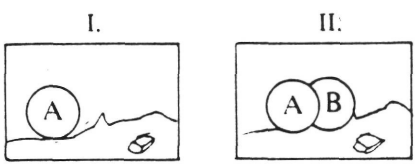

A B = protagonists of story

I, II = phases of story

hence: I-II represents temporal flow

2. Continuous narrative

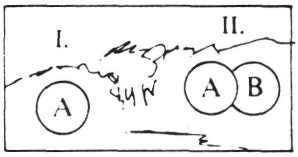

Devices for depicting the content of speech, dreams, visions, thoughts etc. (Indirect Narration)

3. *Contiguity* of scenes of a cycle

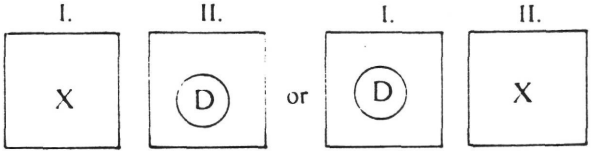

D = speaker, dreamer, thinker, author etc.

X = content of speech, dream, vision, thought, text etc.

4. *Juxtaposition* of speaker etc. and content

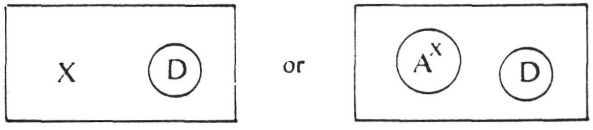

(where (A^X) is qualified with attributes and paraphernalia suggesting X)

5. *Differentiation* of levels

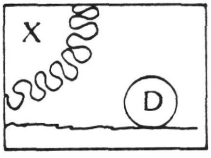

6. *Appendage* of subordinate motif

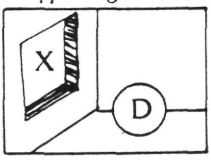

8. kép Az időbeliség ábrázolásának lehetőségei, Ringbom (vö. 35. jegyzet), 39. p. alapján.

annak a folyamatnak az egyik állomását is szemlélteti, melynek során a mirákulumkép típusa az illusztrációk közvetítésével hatott a fogadalmi képek ikonográfiájára és szokásszerű elterjedésére. Megfigyelhettük komplex elbeszélő és ikonográfiai programok átvételét, illetve közvetítését, a grafikák előképként történt felhasználását azonos és más műfajokban, valamint az időtényező térbeli konkretizálásának különböző lehetőségeit. Több példát láthattunk a műfaj nemzetköziségére, a különböző rétegeknek egyaránt hozzáférhető, viszonylag stabil ábrázolási konvenciók és szimbólumok, egy univerzális képi nyelv következetes alkalmazására és elhagyási folyamatára, valamint a változatok keletkezésére és az illusztrációk modernizálására.

A vizsgált forrásanyag művészeti összetevőit alapvetően meghatározza az elbeszélő hagyomány hatása és az ábrázolások instrumentális jellege. Ezért, bár a történeti stílusok lecsapódása jól nyomon követhető, a hagyományos stílusfogalmak helyett a keletkezéstörténeti, intencionális, funkcionális és befogadástörténeti szempontokat helyeztük előtérbe. A legtöbb bemutatott ábrázolás komplex képi szerkezettel rendelkezik, és sokat közülük nehéz vagy lehetetlen megérteni a hozzá tartozó szöveg nélkül. Más esetekben a képek a szövegtől függetlenül is olvashatók. Míg egy sorozaton belül nagyobb formai és stílusbeli eltérések nem figyelhetők meg, az elbeszélésszerkezet és a képszerkezet viszonya legtöbbször különbözik.

A képek az írott szövegekhez viszonyítva általában nem tartalmaznak új motívumot, nem hoznak létre elbeszélésváltozatokat, s az elbeszélő motívumok párhuzamos változatai közül csak egyet rögzítenek. Ezzel szükségképpen szelektálnak és megerősítik az írott szöveg hitelességét. Ezek az ábrázolások az irodalmi hagyományhoz való szoros kapcsolódásuk révén tulajdonképpen olyan narratív szerkezetek, amelyek legfontosabb feladata a popularizálandó elbeszélő tartalmak szervezése, illusztratív megvilágítása, értelmezése és bizonyítása a hagyományos kifejezési eszközökkel. A zarándoklatoknak, ezen túlmenően a kegyelemközvetítésnek ez a vizualizált narratív teológiája teljes egészében a katekézist, a tanítást szolgálta: a képek az érzéki megjelenítés révén a különböző vallási, erkölcsi és szociális tartalmakat kézzelfogható valósággá, bizonyosságként megélhetővé tették és tárgyi megjelenéshez segítették.

Az illusztráció sorozatokat a kitűzött célnak megfelelően csupán néhány szempontból vizsgáltuk. Nem foglalkoztunk részletesen például a képek történeti hűségével, az ikonográfia hatásával az elbeszélő hagyományra, az ábrázolások szerepével az elbeszélő szövegek és a különböző legendamotívumok elterjedésében. Kívánatos volna a részletes összehasonlítás a műfaj nemzetközi példáival. Szükség lenne az áhítati irodalom más kiadványtípusaihoz és az egyéb elbeszélő műfajokhoz kapcsolódó grafikai anyag (pl. képkatekézis, illusztrált ponyvafüzetek)[38] vizsgála-

[38] Vö. pl. TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *Illusztrációk a 18. századi vallásos ponyvairodalomban.* In: Történeti népművészet. Tanulmányok K. Csilléry Klára 70. születésnapjára. Szerk. SELMECZI KOVÁCS Attila. Bp. 1993. 143–162.; G. TÜSKÉS – É. KNAPP: *Graphische Darstellungen in den Publikationen barockzeitlicher Bruderschaften* = Zeitschrift für Kunstgeschichte 52 (1989). 353–372.

tára és összevetésére ezekkel az illusztrációkkal. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása az irodalomtörténet, a művészettörténet, a könyvtörténet és a néprajz eszközeinek együttes alkalmazása révén lesz eredményes.

KNAPP, ÉVA – TÜSKÉS, GÁBOR

Die Illustrationsserien barockzeitlicher Mirakelbücher

Einen in ganz Europa verbreiteten Publikationstyp der geistlichen Literatur im Barock bilden die Mirakelbücher. Neben dem häufigen Vorkommen der Frontispize und Einzelillustrationen sind in diesen Büchern manchmal auch zusammenhängende Illustrationsserien aus mehreren Bildern zu finden. Letztere knüpfen sich regelmässig an die verschiedenen Erzählgattungen an, und tragen zum Verständnis dieser Texte bei.

Im 17./18. Jahrhundert wurden in Ungarn etwa fünfzig gedruckte Mirakelbücher etwa über zwanzig (von den 150 in Ungarn befindlichen) Wallfahrtsorten herausgegeben. Ganze Serien wurden nur Publikationen über vier Orten beigefügt (Zágrábremete/Remete, Budaszentlőrinc, Máriavölgy/Marianka/Mariatal, Máriaradna/Radna). Die Herausgabe der mit Serien illustrierten Mirakelbücher war ausschliesslich eine Angelegenheit der Orden.

Nach den entstehungsgeschichtlichen Zusammenhängen der Publikationen und der Serien wird das Verhältnis von Wort und Bild analysiert. Die Beschreibung der formalen und motivischen Eigentümlichkeiten bereitet die Analyse der Bildstruktur nach funktionalen und rezeptionsgeschichtlichen Gesichtspunkten vor. (Die bibliographischen Angaben der deutschen Fassung des Aufsatzes mit alternativem Bildmaterial befinden sich in der Anmerkung 1.)

RÓZSA MÁRIA

A bécsi „Wanderer" magyar vonatkozású közleményei 1851–1861

A *Wanderer* című bécsi napilap magyar vonatkozású közleményeinek feldolgozását az 1850-es évvel zártuk le, mert ekkorra ért véget az 1848/49-es események értékelése az újságban.[1] A lap a Bach-rendszerben, a legszigorúbb elnyomás évei alatt is megkülönböztetett figyelmet szentelt a magyar eseményeknek, nem utolsó sorban egyik főmunkatársának, a Bécsben élő kitűnő újságírónak, Falk Miksának köszönhetően kimondottan magyarbarát szellemben. Munkánk célja a *Wanderer* szerzője, illetve témája okán magyar vonatkozású írásainak elemzése. A rövid hírekkel, egy-két kivételtől eltekintve – még ha azok magyar tudósítóktól származnak is – terjedelmi korlátok miatt nem foglalkozunk, vizsgálatunk a hosszabb írásokra, vezércikkekre, tárcákra, magyarországi levelekre, reflexiókra és könyvismertetésekre terjed ki. Figyelmünk főleg a fontosabb politikai eseményekre irányul, mert ezek határozták meg a lap Magyarországhoz való viszonyát, illetve azokra a problémakörökre, melyek a *Wanderer* szerkesztőségét állásfoglalásra késztették. Falk Miksa esetében azonban még jobban leszűkítettük a tárgyalt írások körét, nem ismertetjük az ő külpolitikai, pénzügyi és gazdasági témájú cikkeit, mert azok nem kapcsolódnak közvetlenül a magyar politikai élethez, még akkor sem, ha rejtetten találhatók bennük Magyarországra vonatkozó utalások.

A sajtó helyzete jelentősen megváltozott azután, hogy a császár 1849. március 4-én feloszlatta a kremsieri birodalmi gyűlést és Olmützben oktrojált alkotmányt adott ki. Ezt követően március 13-án és 14-én két sajtóügyekkel kapcsolatos pátens jelent meg, az első a sajtó „visszaéléseivel" foglalkozott, a második a sajtó „túlkapásai" esetén szükséges eljárást szabályozta.[2] Ez a két rendelet még nem avatkozott be túl durván a sajtó létébe, csak kaució letételét, köteles példány leadását és a szerkesztő osztrák állampolgárságát követelte meg. A sajtó fejlődésének gátja volt azonban az 1850. szeptember (Paupié szerint november) 6-án jelentősen

[1] RÓZSA Mária: *A bécsi „Der Wanderer" magyar vonatkozású közleményei. 1814–1850.* = MKsz 107. (1991) 1–2. 62–87.

[2] WINCKLER, Johann: *Die periodische Presse Österreichs.* Eine historisch-statistische Studie. Wien, 1875. 80. – Az osztrák sajtó 1849 utáni történetéhez felhasználtam még: ZENKER, Ernst Victor: *Geschichte der österreichischen Journalistik.* Wien, 1900. 47–53., 56–57. – PAUPIÉ, Kurt: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte. 1848–1959.* Wien–Stuttgart, 1960. I. 2–5.

megemelt hirdetési adó, mert ezzel a független, nagy lapok léte a legmesszebbmenőkig veszélybe került. A napilapok bevételét ugyanis a hirdetésfelvétel jelentősen növelte, és ez a rendelkezés éppen ezt a jövedelemforrást csökkentette. 1851. július 6-ával, a bírságolási rendszer bevezetésével a sajtót puszta látszatlétre ítélték és újra visszatért a Vormärz adminisztratív önkénye. Az 1852. május 27-én életbe léptetett büntető törvény a véleménynyilvánítás szabadságát még jobban korlátok közé szorította és az elnyomást tovább fokozta. E rendelet célja volt a napilapokat teljesen a kormánytól függővé tenni; a vállalkozás gazdasági veszélyeztetésével az a szerkesztőt szinte saját maga cenzorává tette. Egyes számok elkobzása, az újság ideiglenes vagy végleges felfüggesztése, a lapalapításhoz aránytalanul magas kaució (a politikai lapok esetében 5000–10 000 forint között) követelése, a szerkesztőség munkatársai számára szabadságvesztés kiszabása mindennapos dolgok voltak. Mindezek a rendelkezések és az általános politikai elnyomás a lapok számának drasztikus csökkenéséhez vezetett. 1852. volt ebben a tekintetben a mélypont, ekkor Ausztria területén az 1848-ban létezett 306 politikai laphoz képest mindössze 59 jelent meg.[3] A lapok árának folyamatos csökkenésével együtt nőtt az eladott példányok száma. 1848 után a napilapok iránti igény óriási mértékben megnövekedett, mindenki számára hozzáférhetővé váltak, olyan rétegek is olvastak újságot, amelyeknek korábban sem igénye, sem lehetősége nem volt erre. 1855-ös adat szerint a 18 hivatalos, félhivatalos lapnak (Winckler a *Wanderer*t ekkor még ide sorolta) együttvéve 20 550 volt számonként a példányszáma, a 10 liberális és nemzeti lapnak viszont jóval magasabb, 33 580, ami az irántuk való nagy keresletet mutatja.[4] Az 1854. június 6-i rendelet szabályozta, hogy állami alkalmazottaknak tilos volt a sajtóban feletteseik beleegyezése nélkül publikálni.[5] A napilapokat tehát rendkívül sokfelől ellenőrizték, büntető és rendőri rendszabályokkal korlátozták, ehhez társultak továbbá olyan gazdasági megszorító intézkedések, amelyek a lapok pénzügyi hátterét érintették érzékenyen. Az 1857. október 27-i rendelkezés után 1858. január 1-jén újra életbe léptették az 1848 óta nem használatos „újságbélyeg" intézményét, majd 1858. július 8-án a hirdetési adót ismételten felemelték. Miután a solferinói ütközettel (1859. június 24.) és Bach belügyminiszter felmentésével (1859. augusztus 22.) az osztrák abszolutizmus összeomlott, 1859. november 27-én új sajtótörvény született, amely azonban – ahogy Paupié mondja – „csak gyengén cukrozott keserű pirula volt", de azért azután a sajtó helyzete némileg javulni kezdett. Ez a rendelkezés megszüntette a megrovást, ugyanakkor korlátozta a sajtót azzal, hogy büntetést helyezett kilátásba minden olyan lap számára, amely „hamis híreket" közölt. 1861. október 4-én új sajtótörvény került a birodalmi tanács elé, melyet a császár 1862. december 17-én kézjegyével látott el, de amely csak 1863.

[3] WINCKLER: *i. m.* 85.
[4] WINCKLER: *i. m.* 94.
[5] WINCKLER: *i. m.* 89.

március 9-én lépett életbe. A periodikák száma az érezhető enyhülés következtében az 1859-es 246-hoz képest 1862-ben 345-re emelkedett.[6]

A *Wanderer* gyakran reagált a sajtót érintő rendeletekre, elemezte a sajtó helyzetét. 1851. július 11-i számában *Die neue Preßordnung* címen vezércikkben írtak a július 6-án bevezetett bírságolási rendszerről, kifejtve, hogy 1849. március 13. óta nincs sajtószabadság, nincs politikai irodalom Ausztriában. (Itt jegyezzük meg, hogy a napi két – reggeli és esti – kiadásban megjelenő *Wanderer* írásaira való hivatkozáskor csak az esti kiadást jelezzük, különben mindig a reggeli kiadás értendő.) 1857. augusztus 18-án az újságbélyeg esetleges bevezetésének várható következményeit latolgatják (mint már jeleztük, 1858. január 1-jén be is vezették) és az írás szerzője azt jósolja, 10 éven belül nem lesznek lapok, a független újságírást lehetetlenné fogják tenni, s ez nem pusztán anyagi természetű intézkedés, hanem politikai. 1861. március 5-én a *Das constitutionelle Österreich und die Tagespresse* című vezércikk szerint a sok be nem tartott ígéret rezignációhoz és apátiához vezetett. Az írás aláhúzza a napilapok szerepének fontosságát, az álláspontok rajtuk keresztül világossá válnak, előítéletek szűnnek meg, majd végül leszögezi, hogy az osztrák sajtó mind a mai napig nem szabad, és nem liberális abszolutizmusra, hanem igazi alkotmányosságra van szükség. Az 1861. október 9-i *Die neuen Preßvorlagen* című cikkében reagált a *Wanderer* az október 4-i új sajtótörvényre olyan formán, hogy az új sajtótörvény mindent a régiben hagy és bizonyítékok nélkül a vádlottak padjára ültethet bárkit. Október 15-én folytatva ezt a gondolatsort leszámol az illúziókkal, úgy foglalja össze az új törvény lényegét, hogy az 1852-es sajtótörvényből kicsit átvett, a kaució mértéke némileg csökkent, a liberalizmusnak látszólagos engedményeket tett, de a valódi sajtószabadságtól messze van.

Ennyire korlátozott véleménynyilvánítási lehetőségek között a *Wanderer* mozgástere is igen szűk volt. A *Wanderer*nek Winckler által a hivatalos lapok között kijelölt helye azonban nem olyan egyértelmű, ha elolvassuk az 1856-ban megjelent, de az 1854-es évet jellemző Wurzbach-féle bibliográfiai-statisztikai áttekintésben a lapra vonatkozó részt.[7] A bécsi lapokról általában ezt írja: „A főváros nagy politikai lapjai, a *Presse,* a *Lloyd,* az *Ostdeutsche Post* és a *Wanderer* több-kevesebb sikerrel igyekeznek követni a nagy angol és francia lapok példáját és példányszámukat tekintve majdnem el is érik azokét. A lapok vezércikkeiről elmondható, hogy nem hiányzik belőlük bizonyos alaposság és a mostani idők történetében való jártasság." A főváros politikai lapjainak fontos részét képezi a feuilleton (a tárca), melyben a fővárosi kulturális élet eseményeit (színházak műsora, koncertek, kiállítások, irodalmi újdonságok) ismertető írások jelennek meg, és amelyek „nem mindig erre

[6] WINCKLER: *i. m.* 98.

[7] WURZBACH, Constant von: *Bibliographisch-statistische Übersicht der Literatur des österreichischen Kaiserstaates.* Vom 1. Jänner bis 31. Dezember 1854. Zweiter Bericht [...] im Auftrage seiner Excellenz des Herrn Ministers des Innern Alexander Freiherrn von Bach. Wien, 1856. 16.

hivatott és kompetens tollaktól erednek". „A lapoknak tulajdonképpeni pártszínezetük nincs" – írja. Miután ez a kimutatás Bach megrendelésére készült, az 50-es évek elnyomó intézkedéseinek következtében szigorúan kordában tartott lapok politikai jellegtelenségére történő célzás nagyjából megállja a helyét, hiszen a helyzet valóban nem tette lehetővé az eszmék nyílt vállalását. A *Wanderer* feuilletonjáról, melyet ekkor Ludwig August Frankl bécsi orvos, költő és újságíró, Lenau barátja és életrajzírója szerkesztett, igen „elítélően" nyilatkozik Wurzbach: 'A Wanderer' feuilletonja előszeretettel szépirodalmi volt. A toll, amely ezt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy kritikai feuilletont szervezzen meg, sem a szükséges ügyességgel, sem az ügyhöz elengedhetetlen hozzáértéssel nem bír. A 'Wanderer'-ben már régóta működött az az újabb irodalomban uralkodó tagadási szellem, amely minden a régebbi irodalomban – különösen a Monarchián belül – megállapodott személyiség elleni tiltakozással lépett fel és ott akart ismét okítani, ahol már minden oktatást kimerítettek." Ennél jobban sikerültek az osztrák műegylet kiállításairól írt levelek – véli. Az ő ítélete tulajdonképpen dicséret, arra lehet belőle következtetni, hogy a *Wanderer* haladó nézeteket valló szerkesztői az irodalmi megújulás szellemét képviselték, a meggyökeresedett irodalmi irányzatok, s így a biedermeier elleni határozott fellépést, realista tendenciák elterjedését sürgették.

Egy titkosügynök 1856-os jelentése[8] még jobban megerősít bennünket abban, hogy a *Wanderer* szerkesztői liberális eszméik mellett még ilyen körülmények között is kiálltak. Ezt írja: „A 'Wanderer' Sommer tulajdona, a politikai részt névleges szerkesztője, Seiffried Pillursky, egy lengyel, sőt ultralengyel vezeti. Irányzata a »Donau«-éhoz[9] hasonló, csak azzal a különbséggel, hogy még durvábban viselkedik, mint amaz. Minden legitimitás ellensége és a sajtóbizottság szigorú figyelmével tünteti ki, Oroszországot és Poroszországot gyűlöli, Ausztriát lenézésével szerencsélteti." Végezetül még egy fontos adatra bukkanhatunk ebben az írásban: „3000 előfizetője van, Steierországban, Galíciában és Magyarországon nagyon elterjedt". A *Wanderer* előfizetőinek számára vonatkozóan álljon itt még egy információ kicsit későbbről, Falknak Pompéry Jánoshoz intézett 1861. június 2-i levelében, amelyben Falk beszámol a Pompéry kérésére Gräss-szal, a *Wanderer* szerkesztőjével a lap esetleges eladásával kapcsolatos tárgyalásáról azt írja Falk, hogy amennyiben megvennék a lapot, azzal „mintegy 5000 előfizetőt és jó hangzatú nevet" kapnának.[10]

A *Wanderer*t 1849 és 1854 között Ernst von Schwarzer (1808–1860), az 1848-as Doblhoff-Wessenberg kabinet közmunkaügyi minisztere, a „bécsi újságírás egyik

[8] *Ungedruckte Briefe eines geheimen Wiener Agenten aus dem Jahre 1856.* Mitgeteilt und mit einer Einleitung versehen von Eduard von WERTHEIMER = Deutsche Revue. Jg. 32. 1907. Bd. 3. Juli–Sept. 230.

[9] A *Donau*ról azt írta korábban a titkosügynök, hogy „a legtisztábban demokratikus, amit csak a sajtóbizottság tud kordában tartani". In: *Ungedruckte*... (l. a 8. sz. jegyzetet) 230. A *Donau*t egyébként 1854-ben Ernst von SCHWARZER, a *Wanderer* korábbi szerkesztője alapította.

[10] Falk Miksa – Pompéry Jánoshoz. OSZK Kézirattár. Fond IV/41.

szellemi atyja"[11] vezette, bár szerkesztőként Ferdinand Ritter von Seyfried (?–1865) (róla már korábbi írásunkban szóltunk) neve állt a lapon. Schwarzer nekrológja az 1860. március 20-i *Wanderer*ben jelent meg, s megemlítik benne, hogy a lap szerkesztője volt, s hogy politikai beállítottsága mérsékelt liberális, de néha extrem liberális tendenciákat is érvényesülni engedett. A vezércikkeket Andreas Freiherr von Stifft (1819–1877) „szállította, aki a legradikálisabb politikai nézeteket kötötte össze mély vallásos áhítattal."[12] Schwarzer kiválása után ténylegesen Seyfried vezette a lapot, a tárcarovatot pedig a már említett Frankl. Később a *Wanderer* a kitűnő zsurnaliszta, Moritz Grass (?–1901) tulajdonába ment át, aki 1856. augusztus 21-étől már a lap társszerkesztője volt, és aki Falk Miksához fűződő barátsága révén is még határozottabban engedte a különböző magyar véleményeket kifejezésre jutni.

A *Wanderer* az aktuális magyarországi politikai eseményeket mindig figyelemmel kísérte és a magyar érdekeket szem előtt tartva az évtized meghatározó politikai kérdéseiben józanul foglalt állást.[13] 1851 során magyarországi levelezők többször foglalkoztak az alkotmány kérdésével. Az 1851. január 1-jei pesti levélíró kifejti, hogy az 1849. március 4-i charta szellemében az egyes tartományok alkotmányainak életbe kellett volna lépniük, de ez nem történt meg. Nincs országgyűlés, ahol a nép akaratát kifejezhetné. A hivatalos szervek nem tudnak megfelelően működni, mert nem bírják a nép bizalmát. Végezetül leszögezi, hogy a legkorlátozottabb alkotmányt is előnyben részesítenék a legjóindulatúbb abszolutizmussal szemben. Január 13-án „é-j" pesti tudósító arról ír, hogy egy működőképes alkotmányhoz az ország nemzeti hagyományait is figyelembe kell venni, és a polgárokat is be kell vonni az előkészületekbe. Március 14-én szintén az alkotmány helyreállítását sürgette egy pesti levelező.

Több cikk foglalkozott a magyarországi pártrendszerrel. Például 1851. június 14-én és 17-én a *Pesti Napló* és a *Magyar Hírlap* nyomán azt írták, hogy a liberálisok és a konzervatívok között közeledés fog létrejönni. A hivatalos *Magyar Hírlap* a magyarok követeléseit három pontban foglalja össze: 1) a polgári közigazgatást helyre kell állítani, 2) a törvényhatóságok helyzetét rendezni kell, 3) sajtótörvényt kell alkotni. A cikk írója végezetül a magyar lapokat elemzi pártállásuk szerint, mert – mint írja – a sajtó a pártélet hű tükre volt 1848 előtt is és az írás idején is.

[11] ZENKER: *i. m.* 51.

[12] NAGL, Johann Willibald – ZEIDLER, Jakob: *Deutsch–österreichische Literaturgeschichte.* Hrsg. v. Eduard CASTLE. Bd. III/3. 1848–1890. Wien, 1927. 361–362. – Andreas Stifftről említés történik még: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése.* Szerk., bev. és jegyz. ell. ANGYAL Dávid. Bp., 1925. 253–254.

[13] Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a *Wanderer* 1852-es évfolyama sem az Osztrák Nemzeti Könyvtárban, sem más bécsi könyvtárakban nem volt megtalálható, de aztán munkám során sikerült Grazból mikrofilmen megkapnom, az év azonban így is hiányos, csak a márciustól decemberig terjedő időszak van meg.

A provizórium megszüntetése érdekében a *Wanderer* több alkalommal szót emelt. 1851-én „é-j" Nyugatmagyarországról küldött levele a provizórikus közigazgatásról, a be nem fogadott, a helyi viszonyokat nem ismerő hivatalnokrétegről szól. Ugyanez a téma a március 28-i pesti levélben, amelyben a főispánok kinevezése kapcsán a 48 előtti hivatalnokréteg, vagy április 6-án, amikor az *Österreichische Reichszeitung* által a „forradalomba belekeveredett, kompromittálódott" személyeknek nevezett hivatalnokok hatalomba való visszakerüléséről írnak. 1851. május 7-én a pesti tudósító a megszállás megszüntetését követeli, valamint azt, hogy az adminisztrációnak törvényileg szabályozott úton kell folynia, s legyen vége az önkénynek, mert csak ez vezethet a kedélyek megnyugvásához. 1852. június 4-én az *Ungarns Hoffnung* című, Pesten keletkezett írás szerzője leszögezi, hogy amióta provizórium van Magyarországon, a kísérletek az újrarendezésre rendre kudarcot vallottak. Vannak, akik még mindig a magyarok szeparatizmusától tartanak – írja – s megjegyzi ezenkívül, hogy Magyarország gazdasági felemelkedése a cél.

1851. február 25-én az esti lapban a magyar emigránsok amerikai helyzetével foglalkoznak. A cikkből megtudhatjuk, hogy Újházy László (aki a szabadságharc alatt kormánybiztos volt, Görgeyvel harcolt) New Buda néven kolóniát alapított. Ez az írás a *Pesti Napló*ból származik, s a cikk szerzője megjegyzi, hogy ugyanezt az írást a *Pester Zeitung* nemzetellenes hangvételben, megcsonkítva, míg a *Spiegel* szó szerinti fordításban, hűen hozta le. Az emigrációról a *Pesti Napló* levelezője nyomán tudósít ismét a *Wanderer* 1851. július 9-én, beszámolva a rossz körülményekről, amelyek között a magyar emigránsok Észak-Amerikába utaztak.

A törvénykezés kérdésével foglalkozik az 1853. április 30-i pesti levél a polgári törvénykönyv esetleges hatályba lépése okán. A cikk írója kifejti, hogy a nemességnek is rá kell jönnie, hogy mindenkinek azonos jogai vannak. 1853. május 1-jén aztán életbe is lépett az osztrák polgári törvénykönyv és az ősiség megszüntetését szabályozó rendelet. A kivételes állapotot 1854. május 1-jén szüntették meg Magyarországon és ezután a polgári hatóságok és bíróságok teljes hatáskörüket gyakorolhatták.

Az arisztokrácia helyzete volt a témája az 1851. augusztus 19-i *Magyarische Briefe* című sorozat egyik írásának. A cikk szerzője nagy történelmi neveket sorol fel, akiknek jogaik és előjogaik, hatalmas földbirtokaik vannak, akik a konzervativizmust képviselik, és elítéli pompakedvelő életvitelüket, pazarlásukat. Az 1856. május 3-i *Ungarns Adel und geistige Capacitäten in erneuter Tätigkeit* című írásban arról szólnak, hogy az arisztokráciának fel kell adnia passzivitását és össze kell fognia az értelmiséggel, melynek nincs pénze, viszont rendelkezik szellemi kapacitásokkal. Példaként említik a cseh nemességet, amely nagy ipari vállalkozásokban vesz részt.

A betelepítés eredménytelenségét a *Wanderer* többször is szóvá tette. Például az 1851. július 25-i *Über die Ansiedlung in Ungarn* című írás arról szól, hogy a betelepítés sikertelen és a Monarchia érdekében áll a parlagon fekvő területek hasznosítása. A szabadságharc leverése után az abszolutista kormány Dél-Magyarországon,

a Temesi bánság és szerb vajdaság területén nagyobb arányú telepítésbe akart kezdeni, de végül is csak kevés számú község létesült. 1856. május 11-én a *Nach Osten* című írás az *Augsburger Allgemeine Zeitung* támadására felel. A *Wanderer* szerint a kolonializációval a német kultúrát akarják terjeszteni, ezért küldik a kivándorlókat a nyakunkra, s nem az az oka, hogy munkaerőhiány lenne Magyarországon. A kőszén- és ércbányászat fellendítésére cseh és cseh–német lakosságot telepítettek be, de maga a betelepítési törvény csak 1858-ban jelent meg.[14]

Szintén támadásokra válaszolva, sok írás bizonygatta a magyar nép jó tulajdonságait. Az 1852. július 20-i *Ungarns geistige Richtung* című vezércikkben is kijelentik, hogy a magyar nem lusta nép, csak az előnytelen körülmények miatt ez a látszat. Valójában a mezőgazdaság, a kereskedelem és a technika fejlesztése a fontos, sőt vannak is már bizonyos törekvések. Egyébként több írás leszögezi, hogy mindenekelőtt való cél Magyarország jólétének emelése, ehhez tőkebefektetés, vonathálózat kiépítése az alapfeltételek. 1856. február 19-én Magyarországról küldött tudósításban az általános hangulatot jellemzik, az írás szerzője szerint a közélet megakadt, s ennek fő oka, hogy nincs alkotmány. A magyar jellem nyitott, becsületes, egyszerű, csak korábbi jogait akarja visszakapni. Magyarország népe és a trón között csak olyan kipróbált, megbízható emberek képesek hidat képezni, akik mindkét fél bizalmát élvezik. 1860. február 2-án Ivánka Imre pesti levelező válaszol az *Allgemeine Zeitung* támadására, mely szerint a magyarok fenn hordják az orrukat, a puszta félbarbárai, és kijelenti, hogy a magyarok nem maradnak el más nemzetek mögött, a magyar paraszt és iparos szorgalmas.

Az elnémetesítési törekvések elleni tiltakozás hangja is felerősödött időről időre a *Wanderer* hasábjain. 1859. november 26-án „H. T." *Ungarischer Separatismus* címen tiltakozik a németesítési törekvések ellen, véleménye szerint a magyar nemzetiség felolvasztása kivihetetlen. Az 1860. január 6-i *Die Landessprachen in ihren Wechselwirkungen* című vezércikk leszögezi, hogy minden nép ragaszkodik a maga nyelvéhez. Mi úgy találjuk – írja a cikk szerzője –, hogy a nemzetiségi kérdés csak a német elemmel szembeni ellenérzés jeleként került előtérbe. A tartományokban ugyanilyen sietséggel kellene a magyar és a szlovák nyelvet is terjeszteni, s az ezekben az országrészekben dolgozó osztrák hivatalnokoknak is meg kellene tanulniuk ezeket a nyelveket. 1860. július 11-én Ivánka Imre írt *Zur Sprachenfrage in Ungarn* címen. Magyarországon mindenkit magyarnak tartanak, aki a szent korona fennhatósága alá tartozó területen született. Visszautal arra, hogy II. József németesítési kísérlete is kudarcba fulladt. Jelenleg egyetlen dolgot követelünk – írja –, hogy a törvények magyar nyelven legyenek megfogalmazva.

Az oktatásügy területéről említést érdemel az az írás 1851. augusztus 23-áról, mely a gimnáziumi oktatás reformjának tervezetét hiányosságai ellenére is üdvözli. Az év folyamán, december 10-én megjelent helytartósági rendelet szabályozta a reáliskolák szervezetét és tanrendjét. Az 1852. április 29-i *Bürgerschulen und Real-*

[14] BUCHMANN Károly: *A délmagyarországi telepítések története.* Bp. 1936. 107.

wissenschaften című cikk szerzője síkra szállt a polgári iskolák létrehozásáért. Azért szükséges ez – véli –, mert ilyen típusú iskolák eddig még nem voltak, és polgárság sincs Magyarországon. Bár maga az iskola nem teremthet polgárságot, de a szemléletváltáshoz mindenképpen szükséges. A reáltudományok el vannak hanyagolva és az iskolák túl németek. 1854. december 8-án a *Die Frage der Unterrichtssprache* című pesti írásban arról van szó, hogy vegyes lakosságú területeken eldönthető lesz, mi legyen az oktatás nyelve. December 16-án aztán megjelent az a kultuszminiszteri rendelet, mely egységesen szabályozta a középfokú iskolák tanrendjét. 1860. május 3-án Ferdinand Lutter a pesti főgimnázium igazgatója reagál az *Allgemeine Zeitung* cikkére, melyben helytelenül ábrázolták a gimnáziumok helyzetét. Kifejti, hogy kevés az állami gimnázium. A Leo Thun-Hohenstein gróf kultuszminiszter által 1849-ben kiadott szabályzat, az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* germanizálási törekvésétől eltekintve, sok értékes újítást tartalmazott, a középfokú oktatást új alapokra fektette. Nyolcosztályossá tette a gimnáziumokat, új iskolatípust, a reáliskolát vezetett be, a felsőfokú oktatásban is előrelépést tett lehetővé a szakképesítés felé, például megszervezte a műegyetem elődjét, a Politechnikumot. Természetesen ez az egységesítés iskolák összevonásával és megszüntetésével is járt, melyek főleg a protestáns intézményeket sújtották, míg a katolikus egyház nagy befolyása az oktatásban megmaradt.[15]

A vallási kérdések közül a protestáns egyház helyzetével kapcsolatos a legtöbb írás, melyek többsége a protestáns egyház jogainak visszaállításáért küzd. Erre példa az 1851. február 10-i „E. M. aus Gömör" aláírású cikk. 1859. szeptember 18-án és 19-én *Das Protestantengesetz* címen reagálnak a szeptember 1-jei protestáns pátensre. Az írás szerzője először az egyház helyzetéről ad történeti áttekintést, majd részletesen kifejti, hogy nem történt meg a katolikus egyházzal való egyenjogúsítása. A protestáns pátens szabályozta az állam és a protestáns egyházak viszonyát, s nem csak a magasabb egyházi tisztségviselők, hanem a lelkészek és a falusi tanítók megválasztását is a kormányhatóságok megerősítésétől tette függővé. Természetesen ez ellen tiltakozási hullám indult meg. A protestáns pátens utóéletéhez tartozik még, hogy 1859. október 31-én a négy református egyházkerület vezetőinek sárospataki értekezlete elhatározta, hogy a pátens rendelkezéseinek nem tesz eleget. 1859. november 19-én a protestánsok miskolci egyházi gyűléséről tudósított a *Wanderer*, helyesebben a tudósításhoz Kemény Zsigmond levele szolgált alapul, melyet Falk majdnem szó szerint lefordított.[16] 1860. május 1-jén a Tiszáninneni Református Egyházkerület nyíltan szembehelyezkedik a protestáns pátenssel, megválasztja és beiktatja új püspökét és főgondnokát. Ebben a kérdésben aztán az uralkodónak végül is vissza kellett lépnie, 1860. május 15-i legfelső kéziratában hatálytalanította a protestáns pátenst.

[15] Ravasz János – Felkai László – Bellér Béla – Simon Gyula: *A magyar nevelés története.* A feudalizmus és a kapitalizmus korában. Bp. 1960. 94–98.

[16] Falk – Kecskeméthy: *i. m.* 482–484.

A vallási élet területének másik fontos témája a zsidókérdés. 1851. február 5-én az esti számban egy zsidó orvost ért megkülönböztetésről számolnak be Pestről, február 23-án „Z. aus Ungarn" (gróf Zay Károly) arról írt, hogy a kormány az első alaptörvényben a polgári és politikai jogok gyakorlását vallási hovatartozástól függetlennek nyilvánította és kinyilvánította mindenki egyenlőségét a törvény előtt, de ez még nem valósult meg, hiszen számtalan hír érkezik a zsidók jogainak megsértéséről. 1860. június 2-án *Die Juden in Ungarn* című, Pestről keltezett cikk egy konkrét eset ürügyén mélyebb és általánosabb támadásokat fogalmaz meg. A nemzeti törekvés közös fellendülést tett lehetővé vallási különbségek nélkül – így kezdődik az írás, mely aztán azt veti a zsidók szemére, hogy nem adakoznak eleget az Akadémia épületére, a Kazinczy-emlékműre és Széchenyi-rekviemet sem tartottak. Dicséretes, hogy a *Wanderer* valóban igyekezett objektív maradni, minden véleménynek hangot adott, és erre a cikkre is lehozta a választ június 6-án *Eine Stimme für die Juden in Ungarn* címen, mely Bécsben íródott. A cikk szerzője a zsidók védelmére kel, kifejti, hogy az emancipáció valóban sikeresen végbement. Egyes zsidók adakoztak az említett célokra, a zsinagógában nem tartottak gyászistentiszteleteket, mert az nem odavaló, de másutt megemlékeztek Széchenyiről, s mindez azt bizonyítja, hogy a zsidók valódi patrióták. A lap Löw Lipót főrabbi *Noch einmal die Juden in Ungarn* című cikkével 1860. június 12-én a vitát lezártnak tekintette.

Az évtized egy fontos és nagy visszhangot kiváltó írásműve volt az Alexander Bach által sugalmazott és Bernhard Meyer tollából származó, Bach belügyminiszter rendszerét dicsőítő, 1857. októberében megjelent *Rückblick auf die jüngste Entwicklungsgeschichte Ungarns* című, névtelenül és a kiadó neve nélkül megjelent röpirat, melyet a *Wanderer* cikksorozatban ismertetett, leszögezve, hogy kritikáról szó sem lehet, mert az írás nem a nyilvánosság számára készült. (1857. október 29., 31., november 7., 8.) A röpirat lényegét a következőképpen adja vissza: Magyarország helyzete megváltozott az összbirodalmon belül, régi különállásának véget kell vetni, de ami jó volt a magyar közigazgatásban, azt meg kell tartani. Magyarországot ezért öt közigazgatási területre osztották fel. Az új rendszer előnye – így a *Rückblick* szerzője –, hogy nem csak a birodalom teljes egységét, hanem az egyes részek önállóságát is garantálja. Az utolsó két rész a nyelvi helyzettel és az oktatási nyelvvel foglalkozik. Belső használatra a német nyelv jelöltetett ki, ennek a magyar nyelv fejletlensége az oka, de e mellett a többi tartomány nyelvét is lehet használni, az oktatásban a helyi lakosság többsége dönthet a nyelvhasználatról. Mindezeket a *Wanderer* minden kommentár nélkül közölte.

1860. október 23-án az Októberi Diploma teremtette helyzetről ír az aláírás nélküli bécsi vezércikk *Die Neugestaltung der Monarchie* címen. Bár a régi magyar alkotmányt helyreállították, hiányolja a sajtóviszonyok rendezését. Nem tagadja le azonban, hogy a Magyarországról jövő hangok nem teljes megelégedésről számolnak be, fő ellenérvük, hogy a diploma nem a Pragmatica Sanctión alapul. 1860. november 3-án *Die Stellung der 'Liberalen' in Ungarn* című, Pesten íródott cikk ismerteti a liberálisok viszonyulását az Októberi Diploma utáni helyzethez; kitarta-

nak Magyarország különállása mellett, programjuk ismét a Pragmatica Sanctión és a 48-as törvényeken alapul, de a cikk írója elismeri a konzervatívok érdemeit is, akik utat törtek idáig. November 4-én Zay ismét a magyarországi csalódott hangulatról tudósít, és a *Wanderer* szerkesztősége leszögezi, hogy „teljesen osztja a liberális párt álláspontját". Az 1860. december 7-i *Die Excesse in Ungarn* – természetesen ironikusan értendő – írás a magyarországi követelésüket foglalja össze, vagyis főispánok kinevezése, a megyék újraszervezése 48-as alapon, országgyűlési választások megtartása. Nem különleges rendszabályok kellenek – véli a szerző –, hanem a normális állapotokat kell helyreállítani. Az esztergomi konferenciáról is rendszeresen tudósítottak, melynek feladata az ideiglenes választási törvényjavaslat kidolgozása volt. 1861. január 27-én a *Die Regierung und die Liberalen Ungarns* című, aláírás nélküli bécsi cikk a *Presse* támadására felel, mely szerint ha a magyarok óhajait figyelembe vennék, a Monarchia felbomlana. A válaszcikk leszögezi, hogy a tárgyalások alapja csak a perszonálunió lehet, Bach centralizációja elhibázott és törvénytelen volt, és nem lehet az osztrák birodalmi tanácsot Magyarország részvétele nélkül összehívni. Az 1861-es Februári Pátens után a csalódottság, teljes reményvesztettség hangján szólnak a magyarországi tudósítók levelei. Vas Gereben az év végén úgy összegzi a kialakult helyzetet, hogy a magyar kérdés megoldása nem sikerült, ez az év is új tapasztalatokat hozott, és reméli, hogy az új év majd az alkotmányosság felé történő lépéseket teszi lehetővé.[17]

Következzék most néhány adalék a *Wanderer* „önmeghatározásához", idézetek olyan írásokból, amelyekben a szerkesztőség egyes politikai kérdésekkel kapcsolatban nyíltan állást foglal, megfogalmazza vezérelveit. 1859. december 3-án *Zur Abwehr* című, aláírás nélküli cikkben a Zayt ért támadásra reagálnak (Zay december 1-jei *Wanderer*-beli levelében szót emelt Magyarország integritása, az autonóm magyar közigazgatás mellett), mely helyteleníti, hogy „egy német város német lapja ki merte nyomtatni ezt a cikket". A *Wanderer* „nem német lap", szögezi le a névtelen bécsi keltezésű írás, hanem „osztrák, mely németül íródik, s nem azért jelenik meg Bécsben, mert az egy német város, hanem mert ez az osztrák Monarchia fővárosa, amelynek összes érdekeit ebből a központból lehet a legjobban képviselni". "A 'Wanderer' igazi osztrák lap, amely minden érdeket figyelembe vesz" – szögezi le végezetül a cikk írója, aki annyit árul el magáról, hogy 8 évvel ezelőtt magyarországi munkatársa volt a lapnak. Az 1860. február 16-i *Ein Wort an die „Allgemeine Zeitung" und ihre Correspondenten* című bécsi írás az említett német lap magyarországi levelezőjének egy cikkére reagál, mely szerint a magyar kérdésekbe nem magyarok is beavatkoznak, és felteszi a kérdést, kikre vonatkozik ez az állítás. Fel-

[17] A történelmi események hátterének ismertetéséhez felhasználtam: *Magyarország története.* Főszerk. KOVÁCS Endre. Szerk. KATUS László. 1849–1865. 6/I. köt. Bp. 1979. – BERZEVICZY Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon. I–III. 1849–1865.* Bp. 1922–(1937). – SOMOGYI Éva: *Abszolutizmus és kiegyezés. 1849–1867.* Bp. 1981.

tételezi, hogy azokra a külföldi lapokra, amelyek megvédik őket és amelyeket az *Allgemeine Zeitung* „megvásárolt lapoknak" nevez. Nyilvánvaló, hogy az egész cikk a *Wanderer* ellen irányul – véli a cikk írója. Majd leszögezi, hogy sokéves újságírói tényked̈ésük során meggyőződésük miatt már sok mindent el kellett szenvedniük, és felkéri az *Allgemeine Zeitung* szerkesztőjét, hogy közölje, hogy a *Wanderer* nem tartozik a megvásárolt lapok közé, vagy bizonyítsa be, hogy nem független lap. Itt tehát a *Wanderer* szerkesztősége nyíltan hitet tesz magyarbarát érzelmei mellett. 1861. november 12-én szerkesztőségi közlemény jelent meg, melyet a november 5-én meghirdetett provizórium váltott ki, és amely leszögezi, hogy a sajtó helyzete ismét lehetetlenné vált, akárcsak az 50-es években. A szerkesztőség közli, hogy nem elveik feladása készteti őket a visszafogottabb, óvatosabb hangvételre.

> „A kancellária és a helytartó arra a megegyezésre jutottak, hogy azokat a lapokat betiltják, amelyek a rendet és a nyugalmat megzavarják. Mivel a 'Wanderer'-nek sok előfizetője van Magyarországon, a nem magyar ügyeket úgy, mint korábban, a legliberálisabb értelemben fogjuk ismertetni, a speciálisan magyar kérdések, vagyis a provizórium teremtette állapotok tárgyalásakor pedig nem fogunk a rendkívül szűkre szabott határokon átlépni. Ezt nem csak azért szögezzük le, hogy tudni lehessen, hogyan akarunk a jövőben a magyar kérdésekhez viszonyulni, hanem azért is, hogy tudják, miért viselkedünk így és nem másképpen és hogy ez legkevésbé sem meggyőződésünk megváltoztatásából ered, azt mondani sem kell. Ez szolgáljon iránymutatásul magyarországi levelezőink számára is, hogy a tények objektív bemutatásától semmiképp se térjenek el."

A következőkben két személyt kívánunk kiemelni, Kossuthot és Deákot mint a korszak két olyan történelmi jelentőségű alakját, akiknek a sajtó megkülönböztetett figyelmet szentelt. Az 1851. október 8-i esti lapban közlik, hogy a Bécsben megjelenő *Presse* Kossuth írását hozta le, és minden kommentár nélkül idéznek a lapból: „Kossuth a sértett ember álarca mögé rejtőzve tűzcsóvát dob a francia dél szenvedésébe, bizonyítékát adva ezzel annak, hogy ígéretét, mi szerint visszavonul a politikai színtérről, mennyire nem lehet komolyan venni. A rosszindulatú beállításnak annyi köze van a valósághoz, hogy Kossuth szeptember 29-én a Mississippi fedélzetén indult Angliába, de a francia hatóságok megtagadták tőle a partraszállási engedélyt Marseille-ben. A városban rokonszenvtüntetést rendeztek mellette, amit ő kiáltványban köszönt meg. 1851. november 10-én az esti lapban egy pesti levél azt írja, hogy az angol lapok Kossuth minden szavát kinyomtatják (október 23-án szállt partra Angliában és november 20-án indult tovább Amerika felé), és hogy Kossuth jelenleg katonai ismereteinek hiányosságait pótolja, „mert a békéltető politikát, melyet eddig követett, most hibásnak ítéli meg és a jövőben mindenkit megsemmisít, aki ellenségesen lép fel vele szemben." Végezetül a kormánypárti *Magyar Hírlap*ot idézik, mely szerint ezek tehát Kossuth tervei a jövőre nézve, ahogy kijelentéseiből kitűnik, de a „kormány ébersége és a magyar nép lojalitása miatt kudarcba fognak fulladni." 1856. november 21-én a *„Times" gegen Kossuth* című cikkben csak annyit közölnek, hogy Kossuth lancashire-i beszédének forra-

dalmi irányultsága volt, és hogy a londoni újságok véleménye meglehetősen eltér vele kapcsolatban.[18] Elmondható tehát, hogy a *Wanderer* Kossuthról negatív képet alakít ki az által, hogy kiritikátlanul átveszi a kormánypárti magyar, vagy a Magyarországgal szemben ellenséges külföldi lapok vele kapcsolatos értékeléseit, illetve a valóságot elferdítő híradásait.

A távollévő Kossuth-tal ellentétben az itthon élő és az 50-es évek közepétől az ellenzék vezérévé emelkedő Deákról mindig a legnagyobb nagyrabecsülés hangján nyilatkoztak. 1854. november 19-én az esti lapban megjelenik a hír, hogy Deák november 11. óta ismét Pesten van (ekkor adta el kehidai birtokát és költözött a fővárosba), s nincs egyetlen olyan ember sem Magyarországon, akit minden pártban olyan nagyra becsülnének, mint őt. 1860. november 25-én a *Wanderer* lehozta Deák válaszát Zsedényi Ede kancelláriai udvari tanácsos november 23-án a *Pesti Naplóhoz* címzett és ott közzétett nyílt levelére, melyben azt állította, hogy a felelős magyar minisztérium maga sem tartotta meg az 1848-as törvényeket.[19] 1861. március 27-én *Die Denkschrift Deáks* címen vezércikkben ismertetik „Magyarország legjobb emberének" 13 éves publicisztikai hallgatás után megjelent írását azokról a jogokról, amelyekhez Deák véleménye szerint feltétlenül ragaszkodni kell, valamint Magyarország viszonyáról a birodalmi tanácshoz és a többi tartományhoz. Deákról ezt írják: ő se nem fantaszta, se nem forradalmár, hanem tetőtől talpig alkotmányos magyar. A cikk végén rendkívüli mellékletben közlik magát az írást német fordításban. 1861. május 13-án beszámolnak Deák beszédéről, vagyis első felirati javaslatáról, melyet ezen a napon terjesztett a képviselőház elé. Június 8-án a *Deák's Gegnern zur Beachtung* című bécsi cikk is a felirati javaslattal foglalkozik. Vannak, akik csalódottak – írja –, a Határozati Párt tulajdonképpen többségben volt (155:152 arányban fogadták el a felirati javaslatot), és csak engedékenységüknek köszönhető, hogy a felirat ilyen kis többséget kapott. Deák ellenségei ebből arra következtetnek, hogy a Deák-Eötvös párt tagjai semmilyen kötelezettséget nem vállalnának, mert valójában semmi hatalmuk nincsen. A *Wanderer* védelmére kel Deáknak, mert – mint írja – ez nem jelenti azt, hogy a lakosság többsége olyan irányt követne, amely Deák programján még túlmegy, de bizalom kell Deák iránt is, s mi alárendeljük magunkat az ő szilárd jellemének, tiszta patriotizmusának, morális erejének. 1861. június 23-án a tárcarovatban Vas Gereben közölt Deák életéből adatokat.

[18] Kossuth az 50-es években igyekezett összekötni Magyarország szabadságának ügyét az európai átalakulási törekvésekkel. „Készen állott egy új szabadságharc vezetésére, de csak abban az esetben, ha a nemzetközi és a hazai feltételek a siker reményével kecsegtetnek." In: *Kossuth Lajos életének képei.* SZABAD György bevezető tanulmánya. Bp. 1994. 24. — Kossuth szövetségkereső emigrációs politikájához lásd még: SZABAD György: *Kossuth politikai pályája.* Bp. 1977. 168–169.

[19] TAKÁCS Péter: *Deák Ferenc politikai pályája. 1849–1865.* Bp. 1991. 74–75.

A *Wanderer* legjelentősebb magyar munkatársa, Falk Miksa (1828–1908) 1849 óta volt a szerkesztőség munkatársa, Bécsben élt és 1850-től a takarékpénztárnál állt titkárként alkalmazásban.[20] A jel alapján egyértelműen azonosítható írásainak nagy részét pénzügyi, gazdasági vonatkozású vagy a takarékpénztár ügyeivel kapcsolatos témák teszik ki, ezenkívül foglalkozott külpolitikával, s a más országokról szóló írásaiban mesterien tudta elrejteni a neoabszolutizmus rendszere ellen irányuló magyarbarát utalásait.[21] Természetesen számtalan írásának volt tárgya a magyar politikai élet egy-egy aktuális problémája. Jele)(volt a *Wanderer*ben egy ideig, később majd minden számban található cikkei jel és aláírás nélkül jelentek meg, ami azonosításukat meglehetősen megnehezíti. A *Wanderer*ben nyíltan vagy burkoltan, de mindvégig síkra szállt a magyar alkotmányosság helyreállításáért, amit a Monarchián belül képzelt megvalósíthatónak, és a 48-as alapoktól nem kívánt eltérni. Nézeteik hasonlósága révén került kapcsolatba Eötvössel (akinek több művét fordította németre) és Kemény Zsigmonddal, akinek közvetítésére került Falk személyes kapcsolatba Deákkal is. Nagy kitüntetésnek számított, hogy a tudományos munkával nem foglalkozó, egyébként bölcsész doktorátussal rendelkező Falkot Deák ajánlására választották 1861-ben az Akadémia tagjává. Falk a *Wanderer*-beli magyar vonatkozású cikkeiben lehetőség szerint objektivitásra törekedett, teljesítve ezzel Deák kifejezett kérését.[22]

Falk újságírói stílusát egyszerű, világos okfejtés, közérthetőség jellemzi; határozottan mondott véleményt, bár politikai jóslatai nem mindig váltak be. Újságírói példaképe Julius Seidlitz (Ignaz Jeitteles) volt, akivel már az *Ungar* című pesti folyóiratnál és az *Oesterreichische Zeitung*nál, Bécsben együtt dolgozott, s akinek nekrológját az 1857. március 11-i *Wanderer*ben Falk írta. Sokat tanult még Keménytől, instrukcióit is kikérte.[23] Néhány példa arra, hogy Falk írásait gyakran egy egyszerű hasonlattal vezette be, és ezzel világított rá mondanivalója lényegére. 1852-es, név és jel nélkül megjelent *Ungarische Lebensfragen im Einklange mit den Interessen des Gesamtstaates* című cikksorozatában az államot egy olyan géphez hasonlítja, amelynek minden kereke összhangban dolgozik. Ebből bontakoztatja ki azt a gondolatmenetet, hogy Magyarország fejlődését csak az egységes Ausztrián belül tartja elképzelhetőnek.[24] Vagy 1859. szeptember 11-én megjelent *Die Vertrauensmänner* című írásában szintén a gép szolgál – bár itt ellenpélda gyanánt –, mégpedig az angol gépek, amelyek azért olyan jók, mert minden alkatrészüket más-más gyárban állítják elő, aztán összeszerelik, és működik a gép. Az állam azonban nem gép, hanem organikus egész, amelynek gyökere van, ez pedig a község. Ennek az írásnak

[20] RÓZSA Mária: *Falk Miksa és a német nyelvű sajtó* = Hungarológia. 7. 1995. 188–129.

[21] OLTVÁNYI Ambrus: *Utószó Falk Miksa: Gróf Széchenyi István élete és halála című művéhez.* Bp. 1984. 112.

[22] KÓNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei.* 2. kiad. Bp. 1903. II. köt. 396. (Deák kérése Falk Pesti Napló-beli írásaival kapcsolatos, de vonatkoztatható a Wanderer-beli cikkeire is.)

[23] FALK–KECSKEMÉTHY: *i. m.* 208.

[24] Wanderer 1852. szeptember 23., 24., 25., október 14., 21., november 1.

a hátterében az áprilisban életbe lépett községi törvény áll, s mivel választási törvény nem volt, a községi tanács tagjait, a polgármestereket kinevezték, s ehhez az emberek bizalmára volt szükség. A törvény alkalmazására végül is a rendkívül nagy ellenállás miatt nem került sor.

Falk a *Wanderer* hasábjain mindig gyorsan reagált a Magyarországot érintő politikai eseményekre, és ezáltal az olvasók széles körével ismertette meg a magyar álláspontokat. 1859. szeptember 4-én)(jel alatt látott napvilágot *Zum neuen Werke* című írása. Ebben Ausztria utolsó 10 évének összefoglaló elemzését adja, a Monarchia belső újjászervezésének lehetőségeit vizsgálja. Valószínűleg arra vonatkozik az írás, hogy augusztus 22-én számos minisztert fölmentettek, illetve újakat neveztek ki. Sok szép terv volt már a Monarchia újjászervezésére, de sok csak terv maradt – írja. Mi lehet ennek oka, személyekben keresendő-e vagy a viszonyokban? Egyikben sem – véli –, nem elméletek kellenek, hanem tapasztalatok, és a résztvevők hatékony együttműködésére van szükség. Centralizált hatalmat kell létrehozni, amely a különböző részeket kifelé egységes egészként tartja össze, de az egyes területek történelmi múltját, nemzeti sajátosságait figyelembe veszi. Az alappillérek pedig a nemzetiségek, vallások és egyének törvény előtti egyenjogúsága. 1860. április 21-én *Zwei kaiserliche Handschreiben* című írásában (április 19-én az uralkodó kinevezte Benedek Lajos táborszernagyot Magyarország kormányzójává és megszüntette az ország öt kerületre való felosztását) az új főkormányzó kinevezésére reagál: nincs politikai gyakorlata – véli –, és reményét fejezi ki, hogy a bizalmatlanságnak az ország egyesítésével most vége.

Falknak (de a *Wanderer* más munkatársainak, szerkesztőinek is) többször adódott konfliktusa a rendőrséggel. Az 1857. február 18-i lapban megjelent például egy magyarországi levél, melyet Kempen rendőrminiszter Kemény sugalmazása eredményének tartott. A cikk válaszként született egy bécsi lap írására, mely a magyarság vezetőit szeparatizmussal vádolta meg, szemükre hányta, hogy semmit nem akarnak feledni, és passzív ellenállásba vonulnak vissza. A cikk írója – nem bizonyított, hogy Falk, bár Seyfried a kihallgatáskor ezt állította – kifejtette, hogy a magyarok nem emlegetnék a közelmúlt eseményeit, ha a kormány enyhítene a sajtóval kapcsolatos szigorú intézkedéseken, és országos képviselet egybehívásával lehetővé tenné a magyar szellemi élet vezetőinek a közügyekhez való hozzászólást.[25] 1860-ban három részből álló cikkben sürgette a magyar alkotmány helyreállítását. *Die alte ungarische Verfassung* című írásában rámutatott a 48 előtti alkotmány hibáira, hogy Magyarország közigazgatása teljesen megyei kézben volt, s most a megyék túlzott autonómiájának csökkentését kell elérni, s hogy a magyar nép alatt csak a nemeseket értették, adómentességet és más előjogokat csak ők élveztek. Polgárság tulajdonképpen csak a szabad királyi városokban volt, a parasztság pedig teljesen jogfosztott volt. Nem látszatalkotmányosságra, hanem valós népképviseletre van tehát szükség – összegzi –, centralizáció csak a Monarchia egészét érintő ügyek-

[25] FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 196.

ben legyen, minden más területen önállóságot kell biztosítani Magyarországnak. Ennek alapjai már az 1723-as 9. törvénycikkben is le lettek fektetve, s mivel a többi tartomány belső rendszere eltért Magyarországétól, így dualizmus volt felismerhető.[26] Ez a cikk azért is nevezetes, mert Falk volt az első, aki az osztrák centralizmussal szemben először használta a dualizmus fogalmát.[27] 1861. október 25-i és 30-i cikkei miatt Falk a börtönt sem kerülhette el. Ezekben az írásaiban a Februári Pátens megvalósíthatatlanságát elemezte, és kikelt a pest-megyei adminisztrátori kinevezés ellen. Schmerling sajtópert kezdeményezett ellene, melynek eredményeként Falkot hathavi, havonta egy nap böjttel súlyosbított börtönre, és doktori címétől való megfosztásra ítélték, mely utóbbi teljesítését a pesti egyetem megtagadta, de a börtönbüntetést, bár felére csökkentve, 1862-ben leülte.

Széchenyivel 1859 augusztusában ismerkedett meg Falk. Októbertől kezdve hetente többször felkereste Döblingben, könyveket, folyóiratokat vitt neki.[28] Falk Folkus vagy Folkusházy álnéven levelezett Széchenyivel. A *Times*hoz eljuttatott cikkei és a *Blick* alapján mind gyanúsabbá váló Széchenyinél a titkosrendőrség házkutatást tartott. Ugyanezen a napon, 1860. március 3-án tartottak házkutatást Kecskeméthy Aurélnál (aki egyébként 1851-től a *Pesti Napló* bécsi levelezője, a magyar sajtóügyekben Bach tanácsadója, sajtócenzor, 1854-ben rendőrfelügyelő, majd 1857 után a változás lehetőségét megérezve Széchenyit is felhasználva igyekezett közeledni a konzervatívokhoz) és Falknál is. Erre az ürügyet az a levél adta, melyet Széchenyi cenki jobbágyaihoz intézett abból az alkalomból, hogy nagycenki temploma helyreállítását tervezte, s erről a levélről említést tett a *Wanderer* is.[29] A cikkben utalás van arra, hogy a templomnak küldetése van, s a magyarság és a németség határán az ima magyarul hangzik majd itt. A házkutatás alkalmával elkobozták Kecskeméthy és Falk levelezését, mely a Monarchia bukásáig titkosnak minősült, csak 1925-ben tette közzé Angyal Dávid. Széchenyi halálakor Falk cikksorozatban méltatta tevékenységét a *Wanderer*ben.[30]

A *Wanderer* számos magyar munkatárssal, magyarországi levelezővel rendelkezett, akiknek jó része Falk révén került a lappal kapcsolatba.[31] Most csak a legjelentősebbeket emeljük ki. A *Wanderer* egyik legkitartóbb magyar levelezője gróf Zay Károly (1797–1891). „Z. aus Ungarn" aláírású cikkei az 50-es évek elejétől a 60-as évek végéig szerepelnek a lapban. Zay a főrangú ellenzék képviselője, evan-

[26] Wanderer 1860. április 26., 27., 29.

[27] FALK Miksa: *Kor- és jellemrajzok.* Bp. 1903. 69–70.

[28] Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Szerk., bev. KÁROLYI Árpád. Bp. 1921. I. 65. — KOSÁRY Domokos: *Széchenyi Döblingben.* Bp. 1981. 206–208.

[29] Wanderer 1860. január 25.

[30] Wanderer 1860. április 11., 12.

[31] RÓZSA Mária: *A bécsi „Wanderer" magyar munkatársai. 1814–1873.* In: „Azok a szép(?) napok..." (Tanulmányok a Monarchia irodalmairól.) Szerk. FRIED István. Szeged, 1996. 62–70.

gélikus egyházi főfelügyelő. Sokáig Széchenyi István közvetlen környezetéhez tartozott, majd mikor 1844 után Széchenyi konzervatívabb irányba haladt, a nála radikálisabb Zay eltávolodott tőle. Zay az országgyűlés előtt is nagy tekintéllyel bírt, 1847-ben a nádorválasztásnál a négy jelölt között volt. A szabadságharc leverése után nyilvános hivatalt nem vállalt. 1851. március 21-én, bár a *Wanderer* szerkesztősége előrebocsátja, hogy véleménye nem mindenben azonos Zayéval, de lehozza cikkét, melyben egy német lap támadására válaszolva kifejti, hogy Magyarországot a centralizált Ausztriában való felolvadástól félti. A gyenge, merev központosításnál sokkal többet tehet egy szigorú kormány az ország dicsőségéért és nagyságáért. Magyarország önállósága, autonóm igazgatása sokkal több garanciát kaphat a parlamentáris kormányzásban, mint egy miniszteriális bürokráciában – írja. Zay többször foglalkozott a törvényszékek helyzetével, a jogalkotás, az alkotmány kérdésével. 1851. január 22-én azt írja, hogy az osztrák kormányt lefoglalja a Német Szövetségbe való esetleges belépés, és ha ez megvalósul, az azt jelentené, hogy az alkotmánnyal kapcsolatos magyar remények szertefoszlanak. Kiemelten foglalkozott ezenkívül a protestáns egyház problémáival, szót emelt a Pesten felállítandó református iskola ügyében. Sürgette a zsidók emancipációját is (1851. február 23.). 1851. augusztus 3-án felel arra a rágalomra, hogy a magyarok politikai kedélytelensége a sértett nemzeti önérzetből ered, ennek oka az elvesztett nemzeti önállóság, valamint hogy a nemzetiségek el voltak nyomva a magyarok alatt. Zay azt írja, hogy a nem nemes magyarok sorsa is ez volt, a forradalmat kevés kivételtől eltekintve a nép vitte végbe, és hogy a régi rendhez nem lehet már visszatérni, az alkotmány megvalósítása a kiút. Zay kiállt a nemzetiségek érdekei mellett is, ennek hatását bizonyítja egy galíciai nemes hozzá intézett köszönő levele (1861. január 1.). 1859. december 1-jei cikkében Magyarország helyzetét elemezte európai összefüggésben. Szenvedélyes hangú írása végén leszögezi, hogy a magyarság szívéhez vezető szentháromság: Magyarország integritása, autonóm közigazgatás, és a magyar nemzetiség fennmaradásának garantálása. Zay minduntalan felhívta a figyelmet a konzervatív politikusok (Somssich, Szécsen) retrográd törekvéseire. 1860. április 15-én Széchenyiről írt, és valódi történelmi nagyságnak nevezte. Zay is hozzájárult az Októberi Diploma után a lapban a pártatlanság jegyében kialakult liberális-konzervatív vitához (1860. november 11.).

Császár Ferenc (1807–1858) jogász, író, 1850-ben a *Pesti Napló* megalapítója 1851. január 2-i levelében küld egy írást és arra kéri Falkot, hogy fordítsa le, és közölje a *Wanderer*ben.[32] Ezután % jel alatt rendszeresen jelentek meg írásai, január 31-én az utolsó e jel alatt, azután más jel alatt írt. 1851. június 26-án a *Pesti Napló*ról, július 4-én a magyarországi pártok helyzetéről tudósított. 1851. október 4-étől □ a jele, december 2-ától már nem a *Pesti Napló* szerkesztőjeként, hanem vá-

[32] FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 228–229.

ci lakosként elsősorban helyi eseményekről számolt be.[33] Császárról elmondható, hogy a magyar érdekeket mindig bátran védelmezte a *Wanderer*ben.

Urházy György (1823–1873) ügyvéd, hírlapíró, a *Pesti Napló* munkatársa „U. Gy." monogrammal vagy teljes névvel publikált a lapban. Ferjencsik Sámuel (1793–1855) a jenai egyetemen tanult, majd evangélikus lelkészként működött a Felvidéken több helyen. 1850. július 19. óta sűrűn írt a *Wanderer*ben „F. aus Gömör" vagy „Aus Gömör" jelzéssel.[34] Levelei gazdasági vagy egyházi vonatkozásúak, 1851 szeptemberétől kezdve egy ideig nem szerepelnek, majd azután 1852 nyarán újra ír, többek között Magyarország jólétének emeléséről, vagy a protestáns autonómia sérelmeiről. Pompéry János (1819–1884), aki 1857-től a *Pesti Napló* szerkesztője, 1858. január 30-án válaszol Falk levelére, melyben felkéri, hogy írjon a *Wanderer*be. Első levele „V" jel alatt 1858. február 4-én aztán meg is jelent a lapban, majd február folyamán még 9 levelet közöltek tőle, később a levelek száma megritkult, júniustól csak havonta kb. 4 levelet találunk[35] közgazdasági kérdésekről, színházi életről, az Akadémiával kapcsolatos problémákról.

A *Wanderer* 1859. február 10-i száma közli Török János (1807–1874) első levelét, majd az év tavaszán számos írása követi ezt. Török is közeli ismerőse Falknak, 1853–1855 között főszerkesztője a *Pesti Napló*nak, majd Bécsben a *Magyar Sajtó* és a *Kelet Népe* szerkesztője. Kiemelendők azon írásai, melyekben síkra szállt a *Wanderer* lapjain a magyar oktatási nyelv bevezetéséért (1859. március 30. *Die Unterrichtssprache* és április 1. *Die Universitätsstudien*). Az első cikk megjelentetése érdekében állítólag Széchenyi járt közben, mert Grass, a *Wanderer* szerkesztője nem merte leközölni.[36] 1859. augusztus 20-án Török azt hangoztatta, hogy a magyar nyelv kiválóan alkalmas a tudományok művelésére is.

1860–61-ben tűnnek fel Ivánka Imre (1818–1896) politikus, a főrendiház tagja, Deák katonai tanácsadójának írásai a *Wanderer*ben. 1860. február 2-án az *Augsburger Allgemeine Zeitung* magyarellenes írására reagált, ugyanez év július 11-én a magyarországi nyelvi kérdést elemezte, 1861. január 31-én a magyarországi nemzetiségek arányainak megoszlását vizsgálta. A 60-as évek levelezői Vas Gereben és Remellay Gusztáv. Vas Gereben (Radákovits József) (1823–1868), a népszerű író „V. G." aláírással publikált számos pesti keltezésű levelet, de legjelentősebb volt 1861. február 16-án induló *Ungarische Zustände* című cikksorozata. Vas Gereben a Pragmatica Sanctio talaján állt, a 48-as törvények visszaállítását követelte. Az Ausztria és Magyarország közti politikai viszony rendezése már egy új generáció feladata, de mindehhez nyugalomra és bizalomra van szükség – írja. Rendszeresen tudósított az országgyűlés üléseiről, 1861. június 23-án Deák életét bemutató írása jelent meg. Remellay Gusztáv (1819–1866) „R-y G-v" aláírással rendszeresen

[33] FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 243–244.
[34] FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 244–245.
[35] FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 240–241.
[36] FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 450.

írt a lapba, főleg a mindennapos élet eseményeivel foglalkozott, de említésre méltó a magyarországi párthelyzetet bemutató 1861. május 26-i írása. Remellay jogot végzett, 1848/49-ben ezredes, hadbíró, majd kufsteini rabság után 1856-ban kapott kegyelmet. Ezután a bécsi *Magyar Sajtó* munkatársa, történeti regények és elbeszélések szerzője.

Amellett, hogy a *Wanderer* magyar munkatársainak többsége a *Pesti Napló* (melynek Falk bécsi levelezője volt) szerkesztőinek, munkatársainak, vagy hasonló szabadelvű eszméket valló független publicistáknak a köréből került ki, a *Wanderer* teret biztosított a konzervatív Somssich Pálnak is. Somssich Pál (1811–1888) Dessewffy Aurél híveként kezdte pályafutását, 1848-ban visszavonult, az 1861. és 1865. évi országgyűléseken azonban már Deák politikája mellett lépett fel. A *Wanderer* 1858. január 14-i számát a rendőrség lefoglalta az ő írása miatt és a számot újra kelett nyomatni – nélküle.[37] 1861. március 14-én azt közölte a *Wanderer* szerkesztősége, hogy nem hoznának le e konzervatív politikustól cikket, ha nem lenne olyan fontos ember, mint amilyen Deák a liberálisoknál.

A következő részben az osztrák és a magyar sajtó néhány kapcsolódási pontját emeljük ki, ezen belül is először a magyar lapokról szóló híradásokat. A *Wanderer* már csak a számtalan közös munkatárs révén is szoros kapcsolatot tartott fenn magyar újságírókkal, de e mellett hírt adott a magyar sajtóval kapcsolatos újdonságokról, a magyar sajtóélet eseményeiről. 1851. június 25-én reagáltak a *Pesti Napló* június 21-i írására, mely megvádolta az osztrák liberális lapokat, az *Ostdeutsche Post*ot és a *Wanderer*t utóbbi egy korábbi írása miatt, mely Magyarországot csak mint lehetséges jövedelemforrást említi, amelyből a kimerült államkincstár hiányait pótolni lehetne. A *Wanderer* visszautasítja a vádat, szerinte ennek a helytelenül értelmezett patriotizmus az alapja, az említett írásban csak annyi szerepelt, hogy Magyarországon utakat kell építeni, az ipar fejlődésének lendületet adni, mert így van lehetőség több jövedelem szerzésére. 1851. július 2-án Szilágyi Ferenc és Kozma Vazul, a *Magyar Hírlap* szerkesztője és kiadója között kialakult vitáról írnak. A *Magyar Hírlap* népszerűsége fokozódott, a hatóságok előtt Szilágyi egyre gyanúsabbá vált, mert túl sokat foglalkozott Kossuth angliai szereplésével, s ezért Karl Geringer, Magyarország helytartója elhatározta, hogy jobban kézbentartható lapot kell alapítani (ez lett a *Pesti Napló*). A *Magyar Hírlap* felforgató szándékúnak minősíttetett és határozat született, hogy ezentúl minden számból egy példányt be kell mutatni a rendőrségnél jóváhagyás végett. 1853. december 11-én a *Wanderer* az induló *Pester Lloyd* előfizetési hirdetését és rövid programját közölte. 1855. június 10-én Török János magyar nyelvű (!) hirdetményét hozta le a *Magyar Sajtó* próbalapjával kapcsolatban, amit Emich Gusztáv, a *Pesti Napló* tulajdonosa nem engedett meg. 1858. február 22-én az esti kiadásban a *Wanderer* beszámolt a *Pesti Napló* megintéséről, mert részt vett az irodalmi vitákban. 1861. október 15-én a

[37] FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 202.

Magyar Sajtó alapján közlik, hogy Pesten az új év óta M. Scharf szerkesztésében *Ungarische Korrespondenz* címen német nyelvű kőnyomatos hírlaptudósító jelenik meg. Ez a lap már éjszaka, mielőtt még a többi lap nyomdába kerülne, kefelevonatokat kap, ezeket lefordítja és szétküldi az előfizetőknek, illetve a külföldi szerkesztőségeknek. Azok ezért aztán figyelmen kívül hagyják a pesti német lapokat, és csak ezt használják fel forrásul. De fő hibája az, hogy a hozzá érkezett cikkeket meghamisítva adja vissza.

A magyar sajtóról összefoglaló jellegű írások is megjelentek. 1856. január 3-án magyar újságokról adtak hírt, az 1856. december 16-i pesti levél szintén több magyar lapról adott áttekintést. 1857. október 10-én a *Budapesti Szemle* október 7-i indulásáról számoltak be, melyet a neves publicista, Csengery Antal szerkeszt és amely a *Revue des Deux Mondes*hoz hasonlóan a kultúra számos területéről tervezi írások közlését. Az 1857. december 10-i *Politische Wandlungen* című magyarországi tudósítás a politikai pártok és a sajtó viszonyát elemzi. A legfontosabb független lap, a *Pesti Napló* éppen szerkesztőváltás előtt áll, szerkesztését Kemény veszi át. 48 előtt minden pártnak megvolt a maga lapja – így a szerző –, a *Nemzeti Újság* klerikális volt, a Dessewffy Aurél szerkesztette *Híradó* ókonzervatív, Széchenyi *Jelenkor*a konzervatív liberális, Kossuth *Pesti Hírlap*ja „határozottan" liberális. 49 után a klérus visszavonult a politikai élettől, Széchenyi Döblingben van, Kossuthékat szétrobbantották, mindenkit elnémítottak, nem voltak lapok és ezt passzív ellenállásként bélyegezték meg.

Az osztrák lapoknak a magyar sajtóval kapcsolatos kérdésekről alkotott véleménye a következő írások témája. Az 1851. január 28-i esti lapban % jel alatt Császár felel a *Gratzer Zeitung* támadására, mi szerint nincs igény a Magyarországon megjelenő folyóiratok iránt, ennek igazi oka, hogy a magyarok megszokták a külföldi sajtótermékeket, a bécsi újságokat járatják. A *Magyarische Briefe* sorozatban 1851. január 19-én egy olyan orgánum hiányáról írnak, mely német nyelvterületen a magyar érdekeket képviselné, részvéttel viseltetne irántuk. A bécsi lapok közül csak a *Wanderer* az egyetlen, mely ügyünket melegen fogadja. 1848 előtt az *Augsburger Allgemeine Zeitung* sértette állandóan a magyar érdekeket, és ehhez a sugallatokat Bécsből kapta. A népek testvériessége a fontos, nem a népek egymás ellen hangolása. A kormánynak rossz tanácsadói vannak, Magyarország germanizálása árt a Monarchiának is – szögezi le a cikk szerzője –, mert a magyar nemzet a német elem egyetlen szövetségese lehetne. A német lapok nagy része, akárcsak korábban a szláv sajtó, nem jól foglalkozik a magyar kérdéssel: vagy hallgat, vagy nem tárgyalja a kibékülés kérdéseit. Erős és egységes Ausztria megteremtésén kell fáradozni. Az osztrák sajtó Magyarországhoz való viszonyát elemzi az 1853. június 19-i pesti levél. A sajtó Magyarországgal kapcsolatban csak gazdasági kérdéseket érint – véli az írás szerzője –, politikával nem foglalkoznak, de ennek nem az érdektelenség az oka, hanem az, hogy félnek, úgy többet ártanának.

A külföldi lapok közül kiemelkedő az *Augsburger Allgemeine Zeitung* magyarellenes beállítottsága, támadásai állandó témái a *Wanderer* magyarpárti szerzőinek.

Az osztrák lapok közül a *Presse,* a *Lloyd* és az *Oesterreichische Zeitung* többször szolgálnak hivatkozási alapként. A magyar lapok közül figyelték a *Wanderer*hez közel álló és a közös munkatársakon keresztül kapcsolódó *Pesti Napló*t, a kormánypárti *Magyar Hírlap*ot, a német nyelvű lapok közül a *Pester Lloyd*ot, a *Pester Zeitung*ot és a *Preßburger Zeitung*ot. Az erdélyi eseményekről a tudósítókon kívül a *Temesvárer Zeitung,* a *Kronstädter Zeitung* és a *Siebenbürger Bote* alapján számoltak be.

A *Wanderer*ben a magyar szépirodalommal kapcsolatos közleményeket a következő csoportokra oszthatjuk fel: 1) magyar írókkal, költőkkel kapcsolatos nagyobb terjedelmű írások, 2) magyar költők versei, 3) magyar szerzők prózai művei – természetesen ez utóbbi két csoport német fordításban jelent meg a lapban.

1) A kronológia elve szerint haladva az első ilyen közlemény Czuczor Gergellyel kapcsolatos. 1851. június 18-án az esti lap az *Allgemeine Zeitung* alapján mellékletben közli „a magyar irodalomban oly nagy megbecsülésnek örvendő bencés pap és akadémikus" kiszabadulásának hírét. Czuczort *Riadó* című verséért, mely Kossuth *Pesti Hírlap*jában jelent meg, a Pestre bevonuló császári seregek elfogták, haditörvényszék elé állították és várfogságra ítélték. Gróf Teleki József akadémiai elnök közbenjárására aztán a budai várat jelölték ki rabsága helyéül, ahol befejezhette hatkötetes munkáját, *A magyar nyelv szótárát.*

1856. február 14-én, 28-án és március 4-én a *Zwei Nationaldichter* című cikksorozatban Mickiewicz mellett Vörösmartyról közölnek igen részletes méltatást Székely aláírással. A szerző Székely József (1825–1895) lehetett,[38] aki 1855-től Bécsben élt és a *Magyar Sajtó* munkatársa volt. Vörösmartyt lírikusként Petőfivel és Arannyal, drámaíróként Katonával, elbeszélőként Jókaival hasonlítja össze, és költőfejedelemnek nevezi. Vörösmarty életútjának felvázolása után a szerző kitér arra, hogy műveinek fordítását Dux Adolf készíti, s mielőtt költészetének ismertetésébe, egyes verseinek elemzésébe fog, röviden összefoglalja a magyar költészet történetét.

1856. április 11-én *Aus dem Kranze ungarischer Lyriker* címen Szelestey Lászlót, (1821–1875), az egyik legkedveltebb népies költőt mutatják be. 1858. augusztus 27-én Reguly Antal nekrológját közli a *Wanderer,* elmondva, hogy Reguly legfontosabb érdeme, hogy a magyar nyelvrokonokat kereste.

2) A vizsgált korszakban három magyar vers fordításáról számolhatunk be. A *Wanderer* 1855. március 4-én közölt egy Petőfi-verset *Junges Blut* címen Dux Adolf fordításában, melyet a *Divatcsarnok* 1855. 12-es számából vettek át. Itt a vers *A fiatal vitézek* címen szerepelt, a kritikai kiadásban viszont az első sor a vers címe: *Milyen lárma, milyen vigadalom!* A toborzónak szánt vers 1848. október vége és november 16. között keletkezett Debrecenben.[39] Első közlése az *Életképek* 1848-as évfolyamában volt. Dux fordítását mind hangulatilag, mind formailag jól sikerültnek nyil-

[38] FRANKENBURG Adolf: *Bécsi élményeim.* Sopron, 1880. 71. Az írást ÁGAI Adolf fordította le a Wanderer számára.

[39] *Petőfi Sándor költeményei. 1848–1849.* Jegyz. ell. VARJAS Béla. III. köt. Bp. 1951. 346.

váníthatjuk. Dux az első Petőfi-fordító, akinek sikerült Petőfit méltó fordításban megismertetni a német nyelvű olvasóközönséggel. Turóczi-Trostler József szerint, ami hiányzott belőle alkotói fantázia terén, azt a szöveghez való hűséggel pótolta a Petőfi-versek fordításakor.[40]

1856. október 10-én Majthényi Flóra *Kindlicher Trost* című versét hozta a *Wanderer* a fordító neve nélkül. Magyarul *Gyermekvigasz* címen jelent meg, szerepel az 1858-as *Majthényi Flóra 50 költeménye* című összeállításban is. Az alcím: *Románc a mohácsi vész után – Nach der Schlacht bei Mohács* valószínűleg a cenzúra éberségének kijátszására szolgált, de minden bizonnyal mindenki tudta, hogy a vers a levert szabadságharcra vonatkozik: a gyermek vigasztalja apját, hogy ne sírjon, hiszen felesége halálakor ő vigasztalta fiát azzal, hogy lesz még feltámadás.

Végezetül egy jelentős vers, Vörösmarty *Szózata Aufruf* címen 1860. április 7-én jelent meg Max[imilian] Moltke fordításában. Moltke a német–lengyel határon lévő Küstrinben (Kostryn) született. Berlini és frankfurti tartózkodás után Pesten volt könyvesbolti eladó, majd Hartleben ajánlására 1841-ben Erdélybe települt. 1849. március 26-án vette át a *Kronstädter Blätter* szerkesztését, és ő keresztelte át a lapot *Kronstädter Zeitung*ra. A magyarok oldalán résztvett a szabadságharcban, fogságba került, majd 1851-ben kiutasították az országból. Ő a szerzője egyébként az erdélyi szászok *Siebenbürgen, Land des Segens* című himnuszának. Ezután Berlinben, majd Lipcsében tevékenykedett kiadóknál, majd 1884-től a lipcsei kereskedelmi kamara könyvtárosa volt. Számos verseskötete jelent meg. Hogy mennyire tudhatott magyarul, vagy nyersfordítás alapján ültette-e át a *Szózat*ot, nem tudjuk.[41]

3) A prózai munkák sorát Jósika *Das 18. Jahrhundert in neuer Ausgabe* vagyis *A XVIII. század új öntetben* című novellája nyitja meg 1851. szeptember 5. és 14. között, melyet a *Magyar Hírlap*ból vettek át. 1857. február 13-án *Die gefährliche Schachpartie* címen magyarból fordított elbeszélés jelent meg a szerző neve nélkül. 1859. október 1-jétől október 25-ig folytatásokban közli a *Wanderer* Gyulai Pál már a realizmus jegyeit mutató *A vén színész* című novelláját *Ein alter Komödiant* címen Robert Sturm fordításában. 1860. május 12. és június 21. között az esti lap mellékletében jelent meg Eötvös József *Ein Wintermarkt im Tieflande* (magyarul *Téli vásár*) című elbeszélése Dux Adolf fordításában. Időrendben a következő Erdélyi (?) *Eine kleinstädtische Dame* című elbeszélése, mely 1861. január 9. és 15. között jelent meg az esti lap mellékleteként. 1861. október 23-án és 24-én közölték Vas Gereben *Der Husar* című elbeszélését Moritz Straffmann fordításában. Sikerült azonosítani, hogy ez a *Töredék-korszakok* című regényének részlete. 1861. május 2-án *Der alte Mihály. Eine Honved Geschichte* címen publikált a *Wanderer* a *Bolond Miská*ból átvett elbeszélést. A magyar lap 1861. április 28-i számában Sz. V.

[40] TURÓCZI-TROSTLER József: *Petőfi belép a világirodalomba.* Bp. 1974. 91–92.

[41] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1903. IX. 266–268. – WEISENFELD, Ernst: *Die Geschichte der politischen Publizistik bei den Siebenbürger Sachsen.* Frankfurt am Main, 1979. 45–47.

tollából valóban szerepel a *Honvéd történetek* sorozat első tagjaként ez a történet *Mulatságos halál* címen. Végül Jókai az *Üstökös*ből átvett elbeszélése, *Der Brief eines Todten* (*Egy halott ember levele*) zárja a sort 1861. november 19-én az esti lap mellékleteként. Elmondható tehát, hogy a kor divatos elbeszélői egy-egy munkájukkal képviseltették magukat a *Wanderer*ben, s ez mindenképpen céltudatos és értő válogatásra utal. Gyakran magyar folyóiratokból átvett közlemények alapján születnek meg a fordítások, s a megjelenés és a német fordítás között eltelt rövid idő utal arra, hogy figyelték a magyar lapok szépirodalmi publikációit. A többnyire meg nem nevezett fordítókat a *Wanderer* számára dolgozó írók körében kereshetjük (Dux Adolfot emelhetjük itt ki elsősorban). A prózafordítások azonban a kortárs magyar prózairodalomnak sokkal szélesebb keresztmetszetét adják a német olvasóközönség számára, mint a líráénak, melyet mindössze három magyar vers képvisel.

Az itt kiemelteken kívül természetesen még sokszor történik említés a magyar irodalomról, vagy a magyar tudományos élet eseményeiről. A könyvismertetésekről később még részletesebben szólunk. 1855. november 20-án Vörösmarty halálhírét, 1858. augusztus 20-án Császár Ferenc nekrológját közlik, 1859-ben tudósítanak a pesti Kazinczy-ünnepségről, Szigligeti Ede *II. Rákóczi Ferenc fogsága* című darabjának 1861-es előadásáról, melyet 12 évig nem lehetett előadni. A tudományos közlemények közül Repiczky Jánosnak, az Akadémiai Könyvtár alkönyvtárosának, a perzsa nyelv kutatójának írását közlik német fordításban 1856. október 4. és 11. között négy részletben, *Die Schlacht bei Mohács* címen.

A magyarországi német nyelvű írók sem maradhatnak ki a felsorolásból. Dux Adolftól egy elbeszélést hozott a lap 1851. augusztus 20. és 30. között *Ein Trauerspiel in Ungarn* címen. A szintén magyarországi születésű, de német nyelvű költőként számon tartott Karl Beck *Still und bewegt* című elbeszélése 1857. október 1. és november 28. között jelent meg. Moritz G. Saphir magyar származású drámaíró, szerkesztő és humorista nekrológját Falk Miksa írta a *Wanderer* 1858. szeptember 8-i számában.

Külön műfajt képviselnek a magyar tájegységeket, életképeket, szokásokat bemutató írások, zömmel német írók tollából. Az egyik rendkívül termékeny szerző W. Kraus, akiről sajnos nem találtunk semmi adatot. *Bilder aus Ungarn* című sorozatában 1856 és 1858 között írásokat közölt a csárdáról, a piacról, esküvőről, a magyar vendégszeretetről, fogadósról, a táltosról mint időjósról, a csikósokról, cigánykaravánról, Rózsa Sándorról, Debrecenről, a bánáti éves piacról, a németül tanuló cseregyerekekről. 1856 júniusában az akkor Győrben élő hírlapíró Rózsaági Antal írt *Die Festung Raab* címmel, de Temesvárról és Debrecenről is írtak ismeretlenek. B[runo] Bucher, aki művészettörténész és 1855-től a *Wanderer* munkatársa és színikritikusa volt, Sina báró meghívására magyarországi utazáson vett részt. Erről *Ausflug in Szt. Miklós* címen közölt úti beszámolót 1857. május 21. és 24. között három részletben. „A. S." monogrammú szerzőtől jelent meg *Ein Stück Altungarn* címen 1857. augusztus 27-én és 28-án a vonal alatti részben írás a magyarországi változásokról, nagyszabású építkezésekről. Csak kevés apróság van, ami a régi

Magyarországra emlékeztet – véli a szerző – az elmaradottság oka a cigányság, a rossz utak, a közbiztonság hiánya és egyéb kényelmetlenségek, de a vendégszeretet a régi. „B. B." (talán az említett Bruno Bucher?) *Skizzen aus Pest* címen 1858. június 17-én és 20-án a pesti városképről, a színházakról, a Nemzeti Múzeumról írt, és összehasonlította a parkokat és a polgárházakat a bécsiekkel. Dr. A. Kerner (Anton Joseph Kerner botanikus?) tollából *Reiseskizzen aus dem ungarischen Grenzgebiete* címmel 1858 augusztusa és októbere között, Fr. Strehliktől *Erinnerung an Ungarn im Jahre 1849* és *Drei Tage aus dem Lagerleben vor Komorn* címen jelent meg a szabadságharc idejéről szóló írás. Rózsa Sándor többször is témája az ilyen kisebb írásműveknek, Ludwig Foglár bécsi költő például 1859. február 25-én Rózsa Sándor anyjáról írt.

A *Wanderer*nek a tárcarovaton belül volt *Bücherschau,* azaz könyvismertetés rovata, legtöbbször itt, de néha önálló cikk formájában közöltek könyvismertetéseket. Természetesen e vonatkozásban is csak a szerzője vagy tárgya miatt hungarika művekre terjed ki vizsgálódásunk.

A Csengery Antal és Kemény Zsigmond szerkesztésében *Magyar szónokok és státusférfiak* címen Pesten Heckenastnál 1851-ben megjelent életrajzgyűjtemény többször volt ismertetés tárgya. A *Wanderer* névtelen kritikusa három részletben ismertette (1851. július 25., 26., augusztus 19.). Azt írja róla, hogy a műben a szerzők és a bemutatott politikusok személyes ismeretsége érződik, valamint megnyilvánul a szerzők saját véleménye is, majd különösen részletesen foglalkozik Széchenyi és Wesselényi viszonyával. Ezt a részt egyébként Kemény írta. Október 3-án *Beöthy Eugen, politischer Verbrecher* címen, majd október 17-én *Deák als Redner, Staatsmann* címen részleteket is közöl belőle a *Wanderer.* Harmadízben a német fordításról („Ungarns [a lapban helyenként Magyarische] Redner und Staatsmänner") szólnak; a kritikus a fordítást nem tartja kielégítőnek, és véleménye szerint Kemény írásai a legjobbak. A Deák legbelsőbb bizalmasának számító Csengeryt, a kötet összeállítóját elsősorban az vezérelte, hogy bebizonyítsa: csakis hivatásos, szakértelemmel és magas szintű képzettséggel rendelkező politikusok lehetnek a jövő céltudatos építői – írja Szántó György Tibor Csengeryről szóló monográfiájában.[42] A német kiadást – az előszó tanúsága szerint – azért állította össze Csengery, hogy adatokat szolgáltasson Magyarország történetéről, és hozzájáruljon azon mozgalmak jobb megismeréséhez, amelyek a közelmúlt forradalmában szerepet játszottak. A német nyelvű kötet tartalma nem egyezik azonban a magyaréval, hiányzik belőle Kölcsey és Szemere Bertalan életrajza, szerepel viszont benne a két Pázmándy Dénes (apa és fia). Ennek oka talán az lehet, hogy a szigorú cenzúra miatt a 49-es kormány 1851-ben még emigrációban élő miniszterelnökét in contumaciam halálra ítélték, Kölcseyt pedig a kötet fordítója esetleg nem tartotta a német olvasó számára érdekesnek. Bezerédj István Tolna megyei földbirtokos, a nemesi ellenzék egyik

[42] SZÁNTÓ György Tibor: *Csengery Antal.* Bp. 1984. 228.

vezetője, 48-ban kormánybiztos, szintén halálra volt ítélve, bár később kegyelmet kapott, ugyanakkor a Pázmándyak – mindkettő országgyűlési képviselő – meghódoltak a császáriak előtt. Természetesen Csengery számára az ideális politikus, a mérséklet megtestesítője Deák, de szerepel ebben a „liberalizmus eszmekörében fogant [...] esszéirodalmunk egyik úttörője"[43] által összeállított kötetben Eötvös, Széchenyi és Wesselényi is.

A visszaemlékezések közül kiemeljük Egressy Gábor 1849/50-es törökországi naplójának, mely 1851-ben jelent meg Pesten, 1851. november 19-i és 20-i ismertetését. A színész Egressy a szabadságharc alatt kormánybiztos, 49 után Törökországba menekül és csak 1854-ben tér haza. A könyv nem szenzációs – írja a recenzens – túl szubjektív, de van költői értéke. Érdekes még azért is, mert más törökországi magyar emigránsok sorsára is kitér. Görgey Artúr *Mein Leben und Wirken in den Jahren 1848 und 1849* című művét az *Augsburger Allgemeine Zeitung* alapján ismertetik 1852. május 6-án röviden. Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című állambölcseleti fő művének saját német fordításában (*Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*) (1851–1854), 1851-ben megjelent első kötetéről azt írják 1851. december 31-én a *Feuilleton* rovatban, hogy egy napilap nem alkalmas e fontos mű elemzésére, e helyett rövid tartalmi kivonatát adják. Elmondható, hogy a *Wanderer*ben elsősorban a lap liberális szellemiségéhez közelálló magyar írók, történészek munkáit ismertették, mégpedig a megjelenést rendkívül frissen követve.

A szépirodalmi művek ismertetéseit végignézve elsőként kiemelhetjük Arany János munkáit. 1851. május 14-én *Erzählende Dichtungen von J. Arany* Kertbeny fordításában kerül terítékre. Nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy Kertbeny fordításait már a kortárs kritika sem tartotta sokra. Az Arany-versek fordításával kapcsolatban ilyen kitételek szerepelnek: „értelmetlen szóáradat", „Arany úr még csak nem is tiltakozhat a fordítás ellen, mert abban néha előkerül olyan is, amit a költő mond, de ugyanakkor nem lehet nem elismerni, hogy ez az együgyű fecsegés nem az ő művének hiteles másolata [...] Kertbeny úr magyar verseket fordít németre, rendelkezik minden ehhez szükséges tulajdonsággal, pusztán két kis dolog hiányzik belőle: nem érti a magyar nyelvet és nem tud németül írni". „A. D." monogrammú recenzens (Dux Adolf?) ismerteti Arany *Toldi estéjét Toldi's Abend* címen 1854. november 22-én. A mű magyarul 1854-ben jelent meg, németre csak 1856-ban fordította le Moritz Kolbenheyer. „Arany erős idegzetű természet – írja a recenzens –, és nem jellemző rá a gondolatok sápadtsága, ami oly sok mai költeményt megbetegített". Hunfalvy Pál juttatta el a szerkesztőséghez Arany verseinek Ernst Lindner-féle fordítását. Lindner Petőfi és Arany verseit fordító szepességi német költő, 1867-től a Hunfalvy igazgatása alatt álló Akadémiai Könyvtár könyvtárosa. Arany az egyik legnehezebben fordítható költő, s Lindner jól ismeri a magyar nyelvet és költészetet, valamint a németet is – állapítja meg az ismertető dicsérőleg (1857. április 9.).

[43] SZÁNTÓ: *i. m.* 249.

Garay János verseit Kertbeny fordította németre, az 1856-os bécsi második kiadás ismertetése 1857. április 11-én jelent meg a *Wanderer*ben. Itt megint elmarasztalás éri Kertbeny fordítását: „A fordító nincs a német nyelvnek olyan mértékig birtokában, hogy verseket vissza tudna adni rajta" – jegyzi meg sommásan a recenzens. 1860. január 27-én Johannes Nordmann, a *Wanderer* későbbi felelős szerkesztője ismerteti Lisznyai Kálmán verseit Kertbeny fordításában. Lisznyai a divatlapok, évkönyvek kedvelt költője, Petőfinek egy ideig példaképe, akit Nordmann népi költőként Burnshöz, Béranger-hoz és Uhlandhoz hasonlít. Kertbenyről ismét elítélő nyilatkozatot olvashatunk: „Kertbeny úr az eredeti tartalmát lelkiismeretesen adja vissza, nem sikerült azonban az eredeti primitíven erős és naivan graciózus formavarázsának átköltése". A Kertbeny-fordítások alapvető hiányosságait Detrich Márta is összefoglalja monográfiájában, vagyis, hogy Kertbeny nem bírta tökéletesen egyik nyelvet sem, nem alapos, gyakran félreért valamit, vagy egész egyszerűen lusta utánanézni egy-egy szó jelentésének a szótárban; a fordítás lényegét az eredetihez való szolgai ragaszkodásban látja, szavakat fordít és nem a vers szellemét. Fordításai közül a legsikerületlenebbek a Petőfi-fordítások.[44] Végezetül egy prózai mű ismertetéséről szólunk. 1858. október 2-án jelent meg Jókai Mór *Die guten alten Táblabirós* (*A régi jó táblabírók*) Kárffy Titusz-féle fordításának (Pest 1856) ismertetése. Jókairól így ír a *Wanderer* recenzense, W. Bachmann: „Jókainak élénk a fantáziája, nem mindig tud vele bánni. Nem válik előnyére, de ebben francia példaképeire hasonlít". Jól sikerültnek találja viszont a „Localton" vagyis a helyi színezet visszaadását, a humort és néhány alak rajzát.

A magyarországi német költők közül kiemelkedő Dux Adolf *Ungarische Dichtungen* című 1854-ben megjelent, magyar költők verseinek fordítását tartalmazó kötetének ismertetése (1854. január 1.). Bár Dux költői tehetségét a kritikus nem tartja túl nagyra: „Az egészből inkább a költészet iránti érzék, mint az iránta való elhivatottság érződik ki". Ugyanakkor azonban kiemeli Dux közvetítői szerepét Németország és Magyarország között és további fordításokra biztatja.

Arany, Garay, Lisznyai és Jókai azok a magyar költők, írók, akiknek elsősorban német nyelven is hozzáférhető műveire a *Wanderer* felhívja a figyelmet. A fordítók teljesítményét – bár úttörő munkát végeztek – objektívan, de ugyanakkor magas művészi mécét állítva ítélik meg a lap kritikusai.

Munkánkat az 1861-es évvel zárjuk le, mert az 1861. február 26-án kiadott Februári Pátens elindította történéssorozat véget vetett az 50-es évek második felétől halványan meginduló enyhülési folyamatnak, a kormányzásban újra az abszolutisztikus elemek, az összbirodalmi centralizáció erősödése figyelhető meg. A magyar történelemben mindenképpen korszakhatár ez az év (A *Magyarország története* című munka az 1861-től 1865-ig terjedő korszakot *Az önkényuralom megújítása és a politikai ellenállás válsága* cím alatt tárgyalja), Deák két feliratát, a május tizenhar-

[44] DETRICH Márta: *Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága.* Szeged, 1936. 56–57. (Germanisztikai füzetek 5.)

madikait és az augusztus ötödikeit elutasították. Deák kimutatta, hogy az Októberi Diploma és a Februári Pátens, melyeknek rendelkezései által a pénz-, vám-, hadügy és a kereskedelem a közös birodalmi tanács alá rendeltetnek, ellentétben állnak az államjogi előzményekkel, így az alapszerződésnek minősített Pragmatica Sanctióval és a perszonáluniós kapcsolatot újrafogalmazó 1848-as törvényekkel, a második feliratban az alkotmányjogi követeléseket az elsőnél határozottabban fogalmazta meg. Augusztus 22-én nagy nemzetközi megütközést keltve feloszlatták a magyar országgyűlést és november 5-én a kormányzás új rendjét, a provizóriumot vezették be, ami azt jelentette, hogy a törvényhatóságokat megszüntették és katonai bíráskodás lépett életbe. Ez az ideiglenes állapot, a nyílt parancsuralmi rendszer aztán négy éven át érvényesült, s a nemzetnek csak a Deák ajánlotta helytállás és kivárás maradt meg.[45]

RÓZSA, MÁRIA

Auf Ungarn bezügliche Berichte des Wiener „Wanderer". 1851—1861

Die Wiener Zeitung *Wanderer* setzte ihre Erscheinung während des Bachschen Repressivsystems weiter fort. In den fünfziger Jahren gab es wiederum keine Pressfreiheit in Österreich, die Pressgesetze beschränkten die Tagesblätter sowohl politisch als auch materiell. Demzufolge ist die Zahl der politischen Organe 1852 im Vergleich zu 1848 von 306 auf 59 herabgesunken.

Von 1849 bis 1854 redigierte den *Wanderer* Ernst von Schwarzer (1848 Minister für öffentliche Arbeiten unter dem Doblhoff-Wessenberg Kabinett), wobei der nominelle Redakteur Ferdinand Ritter von Seyfried blieb. Ab 1856 wurde Moritz Grass zum Mitredakteur des Blattes, später ging es in sein Eigentum über. Der *Wanderer* vertritt liberale, föderalistische Ideen und gehörte zu den Verteidigern ungarischer Interessen, nicht zuletzt wegen einem seiner Hauptmitarbeiter, dem hervorragenden ungarischen Journalisten Max Falk. Er vermittelte die Ansichten von Ferenc Deák, der führenden Persönlichkeit der ungarischen Liberalen für die deutschen Leser, und hatte somit zur publizistischen Vorbereitung des Ausgleiches zwischen Österreich und Ungarn vielfach beigetragen. Durch Falk wurden zahlreiche ungarische Journalisten zu Korrespondenten bzw. Berichterstattern des Blattes, sie gehörten größtenteils zur Mitarbeitergarde der liberalen Tageszeitung *Pesti Napló*. Somit bestanden intensive Beziehungen zwischen beiden Organen. Der *Wanderer* besaß auch eine bedeutende Leserschaft in Ungarn.

Die zeitgenössische ungarische Literatur fand im *Wanderer* in deutscher Übersetzung auch Aufnahme, die kulturellen Ereignisse (Neuerscheinungen, Konzerte, Theateraufführungen, Ausstellungen) wurden regelmäßig besprochen, im Feuilleton erschienen Berichte über verschiedene Aktualitäten des Gesellschaftslebens. Mit dem Februarpatent (1861) und der darauffolgenden Auflösung des ungarischen Landtages ging die Epoche der anfängenden Entspannung zu Ende, es folgte wieder das Erstarren des absolutistischen Systems.

[45] A Wanderer 1862-től 1873-ig, a lap megszűnéséig tartó időszakát feldolgozó tanulmányunk előkészületben van.

KEREKES IMRE

Egy pécsi napilap, a Dunántúl története (1911–1944)

– A Dunántúl Vállalat megalakulása és fejlődése 1910–1944 között –

1910. december 3-án az akkor már négy esztendeje megjelenő harcos keresztény napilap, a *Pécsi Újlap* hasábjain Angyal Endre, Bozóky Géza, Csermák Ede, Gyömörey Zsigmond, Kelemen Mihály, Körmendy Károly, Mosonyi Dénes és Szuly János aláírásával részvényjegyzési felhívás jelent meg. Ezt megelőzően a Belvárosi Katolikus Kör választmánya Körmendy Károly, a pécsi papnevelő intézet rektorhelyettese vezetésével sajtóbizottságot alakított. Itt merült fel egy hírlapkiadó részvénytársaság megalapításának eszméje. A gondolat eredetileg gr. Zichy Gyula megyéspüspöké volt, aki saját vagyonát nem kímélve megvette a Lyceum nyomdát. A püspök mindig is készen állt a kereszténységért, a katolicizmusért az áldozatra. Nagyrészt neki köszönhető, hogy a par excellence katolikus sajtó Pécsett létrejött, a gondolatból valóság lett.[1]

A múlt század végéről már tudunk egy félig-meddig sikeres katolikus lapalapítási kísérletről. Az 1893-tól általában 6–700 példányban megjelenő *Pécsi Közlöny* azonban nem jutott el szélesebb olvasóközönséghez, 1903-tól pedig a pécsi függetlenségiek szócsöve lett, azaz a liberálisokat támogatta 1913-as megszűnéséig.

A megyéspüspök kiadásában látott napvilágot a *Pécsi Újlap* (korábban: *Az Új Lap Pécsi Melléklete*), amely egy szűk réteg, a pécsi kereszténységszocialista munkásság érdeklődésére számíthatott. Ennek a nem túl magas nívójú – tartalmára, terjedelmére és antiszemita hangnemére elég csak utalnunk – újságnak az 1910. december 10-i számában jelent meg elsőként előfizetési felhívás a *Dunántúl* című lapra, amelyben az alapítók részletesen megindokolták, hogy miért szükséges egy valóban katolikus és széles körben elfogadható, terjeszthető napilap:

> „Gomba módra teremnek ugyanis a folyóiratok, lapok, röpiratok, ponyva irodalmi termékek..., melyeknek részben bevallott céljuk, többé-kevésbé leplezett tendenciájuk a keresztény, főleg pedig a katolikus világnézet kiírtása..."

E gondolatok ihlették a részvényjegyzési felhívást is:

> „A vallástalan és erkölcstelen sajtó napról napra fokozódó túlkapásaival szemben nem maradhatunk tétlen mi, dunántúli katolikusok sem, s hogy az ellentá-

[1] Dunántúl (továbbiakban: D), 21. 3. 27. 10–12.

bor küzdelmét lehetetlenné tegyük egy független, szókimondó, tisztességes hangú, jólértesült és bő tartalmú katolikus újságra van szükségünk, mely mindig nyomban megcáfolja azokat a hazug és irányzatos állításokat, gúnyokat, ferdítéseket és szenzációt hajhászó cikkeket, melyeknek egyetlen célja a katolikusok letörése... Hogy e célunkat elérjük, *Dunántúl* címen egy katolikus napilapot óhajtunk megindítani, mely minden erejét a katolikus világnézet szolgálatába állítsa és a közönséget minden katolikus mozgalomról kimerítően értesítse..."[2]

1911. március 12-én, vasárnap, a Belvárosi Katolikus Körben tartotta a *Pécsi Katolikus Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság* alakuló közgyűlését, a részvényjegyzők óriási érdeklődése mellett. Az alapítók közül került ki a megválasztott igazgatóság: Angyal Pál kúriai bíró, Bitter Illés ciszt. r. főgimnáziumi tanár, Bozóky Géza jogakadémiai tanár, Hanny Gábor prelátus kanonok, Hinka Miklós ügyvéd, Mosonyi Dénes püspöki titkár, Müller Károly karkáplán és Spies Viktor nyug. ezredes hadbíró. A közgyűlés elismerését és háláját fejezte ki gr. Zichy Gyula megyéspüspöknek, Mosonyi Dénesnek és Bitter Illésnek a részvénytársaság létrehozásában kifejtett fáradozásaiért.

A részvénytársaság pár nap múlva megkezdte működését. A vezetőség elhatározta Lechner Kornél Széchenyi téri könyvkereskedésének megvételét. Rendelkezésükre állt még a püspöki nyomda König Károly igazgató és a korábbi bérlő, Wessely Károly művezető irányításával.[3]

1911. március 19-én König Károly nyújtotta be a polgármesteri hivatalhoz a társaság lapengedélyezési kérelmét. A hozzájárulást megkapták, miután a napilap óvadékát, a huszonötezer koronát a Pécs Egyházmegyei Alapítványi Hivatal befizette. A részvénytársaság igazgatósága szerkesztő bizottságot alakított, „melynek irányító befolyása lesz a lap bármely közleményét, bármely cikkét érintő kérdésben és véleményét, ítéletét a *Dunántúl* felelős szerkesztője a legkomolyabban figyelembe venni köteles."[4]

Április 5-én egy önálló könyvkötő műhely felállításáról döntöttek. A 10-i igazgatósági ülés úgy határozott, hogy átveszi a Müller Károly szerkesztésében megjelenő *Pécsi Újlap*ot, ezzel is biztosítva a püspök további támogatását. Anyagi természetű nehézségek miatt König Károly igazgató megvált a vállalattól, helyét Müller Károly foglalta el.

1913 márciusában megváltozott az igazgatóság személyi összetétele. Az alapítók közül Bozóky Gézát Pozsonyba, Bitter Illést Budára, Müller Károlyt Laskafalura helyezték. Új igazgatónak nem sokkal később Birisits Gézát nevezték ki, aki 1918-ig töltötte be tisztét. 1918. március 11-én a részvénytársaság egyesült a Wessely és Horváth pécsi nyomda és kiadó céggel, és Wessely Antal nyomdászt és kereske-

[2] Uo.
[3] Uo.
[4] FEHÉRVÁRY Klára: *A Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Részvénytársaság története 1911–1944.* Szakdolgozat. Bp. ELTE, 1983. p. 16. A szerkesztő bizottság tagjai: Bitter Illés, Bozóky Géza, Müller Károly, Késmárky István és Tuka Béla.

dőt állította vezérigazgatónak a vállalat élére. Egyre nagyobb méreteket öltött a részvénytársaság könyvkiadói tevékenysége. Színvonalas művek kerültek ki nyomdagépei alól, és számos helyi időszaki kiadvány kinyomtatását is vállalták.[5]

1918. július 30-án a vállalat a *Dunántúl Könyvkiadó és Nyomda RT.* nevet vette fel. 1925-ben megkapta a megtisztelő *Dunántúli Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt.* elnevezést, amely 1931-ben kibővült a „Pécsi" jelzővel.[6]

1943-tól a *Dunántúl* is hadiüzemmé vált. A háborús események akadályozták az addig olajozottan működő vállalat tevékenységét, az oroszok bevonulásával pedig automatikusan megszűnt. A nyomdaüzemet 1944 decemberében az MKP pécsi szervezete szerezte meg, és használta a következő év júniusáig, majd az SZDP üzemeltette *Barátság Nyomda* néven az államosításig.[7]

A Dunántúl című napilap története

A lap megjelenéséhez szükséges alaptőke 300 darab egyenként 200 korona értékű részvény jegyzéséből gyűlt össze. Megmozdult Pécs, sőt a megye katolikussága. A legnagyobb jegyző természetesen gr. Zichy Gyula megyéspüspök volt, ám derekasan kivették részüket a káptalan tagjai is, a vidékiek közül pedig a mohácsiak, Keserics Ferenc apátplébánossal az élükön. A nagy felbuzdulás azt eredményezte, hogy a szükséges összegen felül még 20 000 koronával gazdálkodhattak. Érdekes, hogy az anyagi természetű kérdéseknél sokkal nagyobb fejtörést okozott a lap címének eldöntése. A vitában először a „Pécsi Újság" elnevezés győzött, de az utolsó pillanatban támadt egy kézenfekvőbb ötlet, a „Dunántúl", amely egyértelműen arra utalt, hogy a nagyobb régió, az egész Dunántúl katolikusságának kíván vezető sajtóorgánuma lenni.[8]

1911. március 24-én és az azt megelőző napon lázas munka folyt a szerkesztőségben, a Szepessy utcai püspöki könyvtár épületének egyik földszinti helyiségében. Az első szám végül is március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony napján hagyta el a nyomdát, Persián Ádám felelős szerkesztő ellenjegyzésével.[9]

A programadó vezércikk szerzője, Zichy Gyula gr. megyéspüspök azt várta a laptól, hogy

> „... erőket tömörít a legszentebb eszmék önzetlen férfias, hű szolgálatára. Jogot, igazságot, keresztény eszméket s a magyar hazának lelkes szeretetét hordozza homlokán. Ezek alkották meg, ezeket szolgálja... Nem rombolni, hanem építeni, nem szétszórni, hanem gyűjteni, nem általatni, hanem az igazság tüzétől lángolva az eszményi szépet, jót és nemeset hirdetni, szolgálni... Pozitív, keresztény s

[5] D. 21. 3. 27. 10–12. 1918–1944 között három vezérigazgató váltotta egymást: Wessely Antal helyét 1929-ben testvére, Károly foglalta el 1940-ig, őt pedig Mészáros József követte a részvénytársaság felbomlásáig.

[6] FEHÉRVÁRY Klára: *i. m.* 34.

[7] *Uo.* 56.

[8] D. 12. 3. 24. 1.

[9] D. 21. 3. 27. 12.

öntudatos magyar eszmevilág legyen az oltóág, melyet a Dunántúl mindenha képviselj..."[10]

A későbbi miniszterelnök, Huszár Károly a katolikus világnézet új „harcosát" üdvözölte, amely a történelmi Magyarországnak, a keresztény civilizációnak, az egyház szabadságának, a krisztusi igazságnak, a közéleti tisztességnek, a becsületes népvédelemnek, a szociális reformpolitikának és a modern kultúrának legyen a képviselője.[11]

Az indulás időszakában a kritikus, olykor kemény hangú politizálás, és a krisztusi hit emocionálisan fűtött védelme a lap karakterisztikus jellemzője. Ostorozza a koalíció bukása után kialakult „szélcsendet", a politikai életben érzékelhető tespedést. Elsősorban az ellenzék magatartását kifogásolja:

„Nyugodtan állíthatjuk, hogy Magyarországon nem politizálnak az emberek és a magukat ellenzékieknek nevező pártok készségesebb szolgái a kormánynak, mint a tulajdonképpeni kormánypárt."[12]

A választójog kérdésében a *Dunántúl* cikkei a keresztény pártok felfogását tükrözik. A régi választási rendszer óriási méretű visszaéléseket tett lehetővé, nagy pénzösszegekkel „az egész ország meggyőződését" meghamisíthatták. Ezt akadályozhatja meg a választójog kiszélesítése, hiszen sokan vannak, akik „adóval és vérrel szolgálják a hazát", de választói joggal nem rendelkeznek.[13] Szabó Géza retorikusan felépített cikkéből pedig a mélységes hitbeli meggyőződés tükröződik: a kultúrember fogalma és a vallás elválaszthatatlan, s csak együtt jelent(het)ik a civilizáltságot.[14] A *Dunántúl* megpróbálja felrázni a katolikus társadalmat, mert „körülötte új eszméket puffogtatnak... a hitetlenségbe mártott nyilak röpködnek." Csatlakozásra szólítja fel a katolikus tudósokat és írókat, hogy tudásukkal, bőséges ismeretanyagukkal az eddiginél nagyobb közönséget toborozzanak a katolikus

[10] D. 11. 3. 25. 1.

[11] D. 11. 3. 25. 2. A rivális, a liberális Pécsi Napló főszerkesztője úgy emlékezik könyvében a Dunántúl megalakulására, mint amely a Pécsi Közlöny utódaként jelent meg. (LENKEI Lajos: *Negyven év Pécs életéből.* Pécs. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomda Rt. 1922. p. 25.) Valóban katolikus szellemben íródik első éveiben a Pécsi Közlöny, később azonban messzire kanyarodik eredeti célkitűzéseitől. Más egyéb nem köti össze a két lapot.

[12] D. 11. 4. 7. 1.

[13] D. 11. 6. 10. 2.

[14] D. 11. 4. 16. 39. „A kultúra csiszoltságot, magasabb képességeket tételez fel, az ilyen magasabb képességgel pedig inkább megismerhetjük a lélek szükségleteit s foghatjuk fel, ismerhetjük el ránk nézve kötelezőnek Isten törvényeit. Mikor a kultúrember tehát a lelkét művelés alá fogja, mikor a kultúrába is megkísérli az Isten eszméjét belevinni, akkor a kultúra és a civilizáció ölelkezése folytán, a fenséges harmónia folytán arra a piedesztálra jut az ember, ahonnét az Istentől már semmi nem választja el, mint a halál, amely vissza viszi őt a régi hazájába, az öröklétbe, hogy ott egyesüljön az örökkévaló Istennel."

sajtónak.[15] A sajtó fontos szerepet játszhat a keresztény eszmék terjesztésében, hiszen könnyen jut el a széles közönséghez. Ezért a katolikus egyháznak magához kell ragadnia a sajtó vezetését, vagy ha erre már nincs lehetősége, önálló és jól működő hálózatot, vállalatokat kell kiépítenie. Ezt ismerte fel Pécsett gr. Zichy Gyula megyéspüspök, aki tisztában volt azzal, hogy a „gondolatszabadság leple alatt folytatódik a harc a társadalom, a vallás, az erkölcs ellen, de legkiváltképp a keresztény világnézettel szemben."[16]

Türelmes magatartás figyelhető meg a más felekezetekkel szemben. A cikkíró, Vajay István szerint ennek oka a katolikus egyház alaphittételében keresendő.

> „Nekem minden istent imádó és embert önmagához hasonló módon szerető embertársam testvérem, sőt, ha jóhiszemben követi saját vallását hittestvérem a pogány, zsidó, protestáns, hindu, néger is, mert az én egyházam lelke kiterjedtebb, mint a teste" – írja. „Ez a hitélet magyarázza a kath. egyház és híveinek határt nem ismerő türelmét, szelídségét, szeretetét a mi vallásunk iránt. Ezzel szemben áll a szűkkeblű, egyoldalú, csupán a saját hitsorsosait és saját vallási gyülekezetét és annak érdekeit szem előtt tartó felekezetiesség..."[17] A felekezeti béke azonban nem minden feltétel nélkül köthető meg, akkor sem, ha ezért a „reakciósság" bélyegét sütik rájuk. „Sokan vagyunk, akik nem ijedünk meg a reakció szótól... Annak az időnek azonban már vége van, amikor jelszavakkal társadalmi problémákat el lehetett intézni vagy el lehetett fojtani. Akik tettel vagy bűnös közönnyel elősegítették azt, hogy ebben a keresztény többségű országban a hitnek, a hazának a kereszténység hivatottságának öntudatos katonái védelmi állásba kényszerültek, azok vessenek magukra, ha fölidézték ezt a reakciót... Mi olyan békét akarunk, amilyenhez jogunk van. Egyházunk jogainak sérthetetlensége, hitbeli meggyőződésünk tisztelete ennek a békének alapja."[18]

Lapszerkesztés az első világháború idején

A háború kitörése új helyzet elé állította a munkatársi gárdát. A pécsi újságok közül a *Dunántúl* elsőként számolt be a gyorsan pergő eseményekről. A szinte naponta megjelenő rendkívüli kiadásokban ismertették a harctéren történteket. Az új elvárások következtében a lap képe is megváltozott, a hírek kiszorították a vezércikket, háttérbe került a politika. A mozgósítás után a szerkesztőség elvesztette egyik legfontosabb munkaeszközét, a telefont, ezáltal a külvilággal való közvetlen kapcsolatát.

Linder Ernő, amint átvette a felelős szerkesztői tisztet, arra törekedett, hogy színessé tegye a lapot, ezért munkatársainak a legszárazabb tényeket is érdekesen kellett megírniuk. Egyhasábos terjedelemben visszatértek a vezércikkek. Szerzőjük rendszerint a felelős szerkesztő.

A háborús újságírásnak velejárója volt a cenzúra. Bár – mint vidéki lapnak – nem kellett minden cikkét előzetesen bemutatnia. Így is adódtak kellemetlen

[15] D. 11. 5. 4. 1.
[16] D. 11. 5. 11. 1.
[17] D. 11. 6. 13. 1–2.
[18] D. 11. 7. 13. 1.

helyzetek. Egy-egy hadmozdulatról például nem tudósíthattak, mert az a hadititok megsértésének minősült volna. A háború vége felé a cenzúra tovább szigorodott.[19]

1918–1921

A *Dunántúl* sem a forradalmi időkben, sem a szerb megszállás alatt nem adta föl azt a programot, amelyet alapítói jelöltek ki. Konzervatív, keresztény nemzeti felfogást hirdetett akkor is, amikor a sajtó legnagyobb része forradalmi hangú megnyilatkozásokkal volt tele. Linder Ernő fáradhatatlan diplomatikus ügyességgel igyekezett a lap eszmeiségét sértetlenül átmenteni az események forgatagában.[20]

Iránymutatóként üdvözölték a Nemzeti Tanács kiáltványát, amely nem teremt ugyan tiszta helyzetet, de lehetővé teszi alkotmányos és nemzeti fejlődésünket. Óvatosan kell haladni, „mert a hazug liberalizmus kivetkőztette a népet magyarságából és kereszténységéből", ezt a demokráciának el kell kerülnie.[21] A forradalmat egy új jövő lehetőségét magában rejtő korszakként értékeli.

> „Ma még az új Magyarország bölcsőjénél ujjongók között ott találhatók az elmúlt rendszer farizeusai. Mindez a gyors átalakulás következménye, nem lehet megszabadulni az előző rendszer hibáitól. Mindezt az új érának el kell törölnie, új jellemekre van szükség."[22] „Nem feledkezhetünk meg azonban a rohamos átalakulás éveiben sem Istenről. A forradalmi idők hangulatában hajlamos az ember saját elbizakodottságában ezt semmibe venni. A szociális átalakulás, a demokratikus fejlődés, a nemzeti önállóság, mind, mind nincsenek és nem lehetnek ellentétben a vallással. A papi nagybirtok okszerű és igazságos felosztása nem a vallás sérelme."[23]

A *Dunántúl* két napos késéssel ad hírt a proletárdiktatúra megszületéséről, mentegetőzve, hogy a megszállás miatt csak hézagos híranyagra támaszkodhat. Az új kormány – értékeli – homogén elemekből áll. Minden tagja szocialista, de uralomra jutásuk többet jelent pusztán szocialista kormánynál. Az új alakulattal szemben a polgári pártok is kénytelenek háttérbe húzódni, nincs mozgási szabadságuk, nem érvényesülhetnek a diktatúra várható terrorjával szemben.[24] Reális megállapítás olvasható az új államrendről az április 6-i szám vezércikkében.

> „Az államrend legtökéletesebb formája a kommunista államberendezkedés. Minden tagadással szemben is áll, hogy egy ilyen állam a fejlődésnek legmagasabb foka, melyen túl már nincs fejlődés... Ezért van az, hogy egy kommunista állam nem képzelhető el a gyakorlatban és ezért nem jöhetett még soha létre a

[19] D. 21. 3. 27. 16.

[20] 1918. május 11-én a szerkesztő bizottság átalakult. Tagjai: Vasváry Ferenc, Mosonyi Dénes és Komócsy István. (FEHÉRVÁRY Klára: *i. m.* 16.)

[21] D. 18. 10. 27. 1.

[22] D. 18. 11. 13. 1.

[23] D. 18. 11. 21. 1.

[24] D. 19. 3. 23. 1.

történelem folyamán, nem élt egyebütt, mint abban a világban, amelyet egy-egy kimondottan éles fantáziájú író nyújt regényeiben.[25]

Az 1921. március 27-i jubileumi számba magától értetődően gr. Zichy Gyula megyéspüspök írta a vezércikket. Üdvözölte a lapot, amiért továbbra is a keresztény igazság talaján állva küzd a kitűzött célokért.[26] Az elmúlt tíz év alatti „eszmei fejlődést" rajzolta meg cikkében Komócsy István. A keresztény újjászületés nehéz napjaiban indult a *Dunántúl.* Négy alapelv vezérelte: az egység, az aktivitás, az alapvető világnézet tiszta leszűrődése és a kortársak számára érthető nyelv. Míg a *Pécsi Közlöny,* az első katolikus lap nem találta meg a megfelelő hangot, addig a *Dunántúl* széles olvasóközönséghez talált utat. Ennek feltétele volt a cselekvőképes keresztény intelligencia öntudatosodása. A keresztény gondolat feltámadása, katolikus körök alakulása azt jelentette, hogy „az ideál közelebb került a néphez... A tömegekben kultúréletet és a kultúréletben kereszténységet éltünk" – írta. Nőtt a tudomány és a szociális akció jelentősége. Ennek ad publicitást a többi katolikus és politikai lap (*Pécsi Újlap, Pécsi Est*) mellett a *Dunántúl* is, amely a polgári demokráciának, a keresztény nemzeti felfogásnak, a felekezeti békés együttélésnek, a keresztény szociális haladásnak az orgánuma. Hangja modern, szerkesztésmódja újszerű, friss, mindig eleven. Hangneme nyugodt, sohasem sértő.[27]

A *Dunántúl*, jóllehet a szerb megszállás idején folyamatosan meg kellett küzdenie a cenzúrával és az üldöztetéssel, mint a keresztény és nemzeti gondolat zászlóvivője érkezett el az 1921 augusztusi felszabadulásig. Szerkesztősége gyűjtőhelye volt a pécsi nacionalisták táborának, központja a mind erőteljesebben szerveződő nemzeti ellenállásnak. Felvilágosító munkájával hajthatatlan védelmezője a vallásos eszméknek. A megszállók a lapot háromszor tiltották be, a harmadik betiltás után már csak megváltozott címmel (*Új Dunántúl*) és új évfolyamszámozással jelenhetett meg, először 1921. május 1-jén.[28] A kényszerűen visszafogott programban – tekintettel a megszállókra – nem szerepel kiemelten a keresztény nemzeti gondolat. Függetlenségét, pártatlanságát hangsúlyozza, és minden közcélú törekvés felkarolásának szándékát.[29] Nem fordul el eredeti eszméitől, továbbra is a polgári társadalom szószólójának, érdekképviselőjének tekinti magát. Tollát a keresztény erkölcsi felfogás és meggyőződés irányítja az igazságért való küzdelemben. Legfőbb törekvése, hogy tárgyilagos információkat közöljön a napi eseményekről.[30]

[25] D. 19. 4. 6. 1.
[26] D. 21. 3. 27. 1.
[27] D. 21. 3. 27. 9.
[28] *Felszabadulás aranykönyve* – összeállította ZSADÁNYI Oszkár, KUSSINSZKY Endre. – Pécs. Haladás ny. Rt. 1931. p. 59–60.
[29] ÚjD. 21. 5. 3. 1.
[30] ÚjD. 21. 5. 3. 1.

A felszabadulástól a megszűnésig

A szerb kivonulást követően fellélegezhetett a pécsi újságírás. Jóval kevesebb lap jelent ugyan meg, mint a megszállás idején, amikor bárki lapot alapíthatott, feltéve ha baloldali gondolkodású volt, vagy/és együttműködött a megszállókkal. E lapok némelyike persze meg sem közelítette a nívós újságírás alapkövetelményeit. A rosszemlékű „közös köztársaság" kikiáltóival ellentétben a *Dunántúl* ujjongva ünnepelte a megszállók kivonulását. Az első szabad, az augusztus 22-i szám közli a bevonuló magyar haderők parancsnokának, Bádoky Soós Károlynak a kiáltványát Baranya népéhez. Ugyanitt az *Istennek hála* című cikk így üdvözli a régen várt eseményt: „Három keserves esztendő után összeomlottak a demarkációs vonalak. Összeomlottak a hamis vádak, galád rágalmak s a nemzetellenes aknamunkák romjain át diadalmaskodott a mi hitünk, a mi igazságunk."[31] Újra nyíltan elkötelezhették magukat az újságírók a keresztény nemzeti eszme mellett. Három évi visszafogottság után megindulhatott a nemzeti fejlődés, nem kellett többé a magyarságtudatot elnyomni. „A rabságnak ideje kell, hogy acélossá tegyen, az elviselt szenvedés kell, hogy sarkantyúzzon olyan magyar életre és olyan keresztény munkára, hogy soha semmiféle vörös ostrom, semmiféle idegen uralom rabságba, romlásba ne vihessen.[32]

A politikai konszolidációt követően fokozatosan enyhült a lap hangneme. A *Dunántúl* „... mint pártoktól független napilap, kizárólag az előfizető és hirdető közönségre támaszkodik... A vidék legnagyobb és legtöbb példányban megjelenő napilapja. Vasárnapi és ünnepnapi számai-tartalomban és terjedelemben vetekednek a fővárosi lapokkal".[33]

Részletes sajtóvisszhangot kaptak az 1933-as németországi választások. Az eredmények elemzésekor a bal- és jobboldali szélsőségeket elutasítva a centrum mellett voksolnak. A nemzetiszocializmus – 1933-at írunk – tárgyilagos bemutatást kap, a bolsevizmusról viszont a keserű tapasztalatok birtokában írnak. Szívükhöz a katolikus centrum áll a legközelebb, amely biztató pozíciót foglal el, mert sarkalatos programjává a keresztény életszemléletet tette. „Övék a jövő, még akkor is, ha átmenetileg jobbpártok vagy balpártok állanak útjában az örök igazságnak."[34]

Az újságnak a keresztény gondolat volt a vezérelve akkor is, amikor Mécs László katolikus költőt vette védelmébe. A valószínűleg Szabó Géza tollából született írás kifogást emel a Babits és Gellért Oszkár szerkesztette *Nyugat* munkatársai, különösen Illyés Gyula ellen, aki élesen bírálta Mécs László költészetét.

> „A Nyugat hasábjain újabban ismét a régi radikalizmus és a boldogtalan emlékezetű Galilei Kör szelleme rendez kísértetjárást. Most nem Ignotus fullánkjai és rossz körmondatai, nem borzas és dologtalan Baudelaire-k blaszfémiái, de egy

[31] A régi Dunántúl. 21. 8. 22. 1.
[32] D. 21. 8. 24. 1.
[33] D. 22. 6. 1. 1.
[34] D. 33. 3. 7. 1.

fiatal „keresztény író", valami Illyés Gyula megfellebbezhetetlen szentenciái dörögnek a katolikus-keresztény irodalom művelői felé."[35]

1936 jelentős évszám a *Dunántúl* történetében, már kereken 25 éve jut el olvasóihoz. Szinte az egész év az ünnep lázában telt el. Január végén jelentkezésre szólították mindazokat, akik valaha is kapcsolatba kerültek a *Dunántúl*lal, esetleg ott tüsténkedtek az indulásnál, támogatást, segítséget nyújtottak a későbbi két és fél évtizedben. Kérik, írásban örökítsék meg emlékeiket, hogy ezen írásokat közölhesse a lap.[36] Az eltelt negyedszázad – úgymond – igazolta a célkitűzések helyességét, egységbe forrasztotta a lap olvasóközönségét, amely a vidéki sajtó történetében páratlan módon sorakozott fel mögéje.[37] 1936. március 25-én jelent meg a már hónapokkal előbb beharangozott, több mint 30 oldalas jubileumi szám. A közzétett felhívás termékeny talajra hullt, az ország számos jelentős személyisége elküldte írásbeli üdvözletét.

A hagyományok szerint a vezércikket a mindenkori megyéspüspök írta. Virág Ferenc arra az önfeláldozó munkára emlékeztetett, amit az alapítók és követőik végeztek annak érdekében, hogy a keresztény sajtó meggyökerezhessen a városban. Ezt anélkül elérni, hogy eltértek volna a keresztény világnézet irányától, nem volt egyszerű feladat. Ebben található a *Dunántúl* ereje, ennek köszönheti hosszú fennállását és hatásának fokozódó érvényesülését. Nem csak magának köszönheti azonban sikereit, hanem Pécs katolikus társadalmának is, amely elősegítette, hogy a lap a keresztény eszme védelmezője maradhatott.[38]

Elsőként Nendtvich Andor polgármester köszöntötte a jubilánst:

„Becsületesen kivette részét mindvégig az alkotó munka előmozdításában éppúgy, mint a hanyatlás akadályai elhárításában. Együtt örvendett ennek a városnak derűs, napsugaras napjaiban éppúgy, mint ahogy kivette részét a megpróbáltatások súlyos idejében. Itt különösen gondolok a szerb megszállás gyötrelmeire, amikor mindenkor bátran és megingathatatlanul szállt szembe a megszálló hatalom elszakító törekvéseivel, s öntött bizalmat és bátorítást a csüggedő lelkekbe és tartotta ébren a szebb jövőbe való hitet."

Üdvözölték a lapot Györkös József c. apát, az Actio Catholica egyházmegyei igazgatója (a *Dunántúl* rendszeresen beszámolt az Actio tevékenységéről), a pécsi születésű Gadó István, a budapesti büntetőtörvényszék elnöke, Sík Lajos, Pécs szab. kir. város Idegenforgalmi Irodájának vezetője, Werner József, a konkurens *Pécsi Napló* szerkesztője, s nem utolsósorban a lap hűséges olvasói.[39] A csatolt mellékletben további neves személyiségek levelei olvashatók. Gömbös Gyula mi-

[35] D. 36. 1. 23. 3.
[36] D. 36. 1. 23. 3.
[37] D. 36. 2. 1. 7.
[38] D. 36. 3. 25. 1.
[39] D. 36. 3. 25. 2–3.

niszterelnök üdvözletét sajtófőnöke, Mikecz Ödön tolmácsolta. A többiek: Kozma Miklós belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc exbelügyminiszter, Baranya és Pécs volt főispánja, a Pénzintézeti Központ elnöke, Bangha Béla jezsuita páter, de természetesen nem maradhatott ki gr. Zichy Gyula kalocsai érsek sem, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett a lap alapításában. Így ír:

> „A nemes közszellem kialakulásának, a komoly hitvalló, igazságos élet megbecsülésének és a benső hazafias érzés fennmaradásának fontos tényezője volt ez a lap mindig s éppen ezért hála és köszönet illeti azokat, akik létrehozták és az elmúlt negyedszázad válságai között mindig fenntartották."[40]

Mosonyi Dénes prelátus kanonok a *Dunántúl* sikerének titkát fürkészte. Szerinte ez elsősorban annak a szokatlan elvhűségnek a számlájára írható, amellyel a keresztény hazafias irány komoly szolgálatát mindig megtartotta. Eleven és változatos, ügyes és ötletes krónikása maradt az egymást kergető, sokfajta eseménynek. Feladatát jól teljesítette, figyelmet felkeltő riportjaival az olvasó lelkét is művelte. Eleget tett hivatásának, mert igényes, művelt közönsége kitartott mellette. Erénye az elvhűség, a gyorsaság, a színes újságírás, a nemzetmentő és nemzetépítő tervek, gondolatok lelkes szolgálata.[41]

Megemlékeztek a lapról régi hirdetői, akik hosszú évek óta itt tették közzé cégük ajánlatait, úgymint Római Róbert főszerkesztő, Géczy József asztalosmester, Vörös János szoba- és templomfestő, Csihálek Sándor kárpitosmester.[42]

Március második felében és áprilisban tovább özönlöttek az üdvözlő levelek. Cavallier József, az *Új Nemzedék* volt főszerkesztője után a Pécsi Tanítók Egyesülete és a Pécsi Katolikus Legényegylet következett.[43] Az országos lapok közül a *Budapesti Hírlap* „Huszonötéves a pécsi Dunántúl" című írásában kommentálta az eseményt.[44] A vidéki katolikus sajtó büszkeségének nevezte a lapot az Országos Pázmány Egyesület, Margitay Lajos mohácsi polgármester pedig mindenkori együttműködési készségét dicsérte. Faluhelyi Ferencné a Pécsi Jótékony Nőegylet, Szőnyi Ottó a Műemlékek Országos Bizottsága nevében küldte jókívánságait.[45] A következő hónapban az Országos Magyar Dalosszövetség pécsi kerületének, a Magyarországi Vidéki Lapok Országos Egyesületének,[46] a Pécsi Atlétikai Clubnak, a Stefánia Szövetségnek, a Nemzeti Színháznak és az MTI-nek az üdvözlete érkezett meg.[47] Lehetne még sorolni a levelek, táviratok feladóinak nevét, hogy mást ne mondjunk, Fabinyi Tihamér pénzügyminiszterét. Két kimondottan katolikus fo-

[40] D. 36. 3. 25. 17.
[41] D. 36. 3. 25. 18.
[42] D. 36. 3. 25. 28.
[43] D. 36. 3. 28. 3.
[44] D. 36. 3. 27. 3.
[45] D. 36. 3. 29. 3–4.
[46] D. 36. 4. 1. 3.
[47] D. 36. 4. 2. 4.

lyóirat elismerése bizonyára sokat jelentett a szerkesztőknek. A *Magyar Kultúra* a következőket írta:

> „Örömmel látjuk és köszöntjük a Dunántúl c. pécsi katolikus napilap 25 éves jubileumát, mert benne a katolikus sajtógondolatnak nem elindulását, hanem meggyökeresedését és életrevalóságát üdvözölhetjük."[48] A *Korunk Szava* pedig így fogalmazott: „A Dunántúl a legnagyobb vidéki napilapok egyike, mely a déli végeken küzd az erkölcs megújhodásáért és a magyar érdekekért..."[49]

1938. május 1-jén új irodaházba költözött a *Dunántúl* (a nyomda, a kiadóhivatal és a könyvkötészet), a Perczel utca 2. szám alá. Régi helye, a Lyceum utca 4. (Perczel utca 42.) már nem felelt meg a modern nyomdászat és újságszerkesztés követelményeinek.[50]

1941-ben ünnepelték a lap újabb, immár 30 éves jubileumát. Az esemény jóval kisebb érdeklődést váltott ki, mint öt éve. A program, amit induláskor meghirdettek, nem változott. A három évtizedes fáradhatatlan munka eredményeként megizmosodott a pécsi keresztény sajtó, naponta hirdetve a keresztény gondolatot.[51]

A háború vége felé egyre inkább a „magyar–német sorsközösség" szószólója lett. Emellett érvel Waldbauer Henrik egy vezércikkében.

> „Ezt a sorsközösséget a nemrég váratlanul bekövetkezett események megerősítették. Abban a pillanatban, midőn a német haderő csapatai az ezeréves magyar földre léptek, bizonyossá vált, hogy a harc, melyet mostantól fogva a német és magyar vállt vállnak vetve együttesen és testvériesen fognak megvívni, nemcsak a két népet védi meg a keletről megindult pusztító tatárjárás ellen, hanem az európai műveltséget is megmentheti a végleges megsemmisüléstől."

Az írás propagandaízű, de – a későbbiek ismeretében – azért nem volt teljesen indokolatlan a veszélyérzet.[52] A Hitler ellen elkövetett merényletet gyalázatosnak minősíti a *Dunántúl*.[53]

1944. október 15. után nyilasok frazeológiája itatja át a lapot. Az ellenszegülőket figyelmezteti utolsó számában: a keletről jött „bolsevista csürhe" nem fog kesztyűs kézzel bánni a magyarsággal.[54] Ugyanebben a számban közli a Nyilaskeresztes Párt Pécs-baranyai szervezetének felhívását, amely szerint minden 16. életévét betöltött férfi hadköteles.[55]

A város szovjet megszállása után a kommunisták átvették a nyomdaüzemet, s *Új Dunántúl* címmel új lapot indítottak. Nem vették figyelembe, hogy 1921-ben

[48] D. 36. 4. 8. 5.
[49] D. 36. 4. 22. 5.
[50] D. 38. 4. 17. 5.
[51] D. 41. 3. 25. 1.
[52] D. 44. 4. 2. 1.
[53] D. 44. 7. 22. 1.
[54] D. 44. 11. 26. 1.
[55] D. 44. 11. 26. 2.

ugyanezzel a címmel jelent meg a lap. Egyetlen cél vezérelte őket: elhárítani a vádat, mintha bármi közük lenne a régi *Dunántúl*hoz, amely a „germán-fasiszta igézet bűvkörébe került, ostoba, népbutító szellemmel átitatott" cikkeivel félrevezette olvasóit.[56] Ez a sommás és igaztalan megállapítás jellemezte az akkori újságírást, még túl mélyek voltak a sebek. A *Dunántúl* valójában csak a nyilas hatalomátvétel után csatlakozott a szélsőjobboldalhoz, megfeledkezve eredeti céljairól.

A Dunántúl[57] *kiadványai*

Karácsonyi ajándékként 1913-tól jelentetett meg évkönyvet a szerkesztőség és a nyomda, előbb *Pécsi Naptár,* majd *A Dunántúl évkönyve* címmel. Ezek a 100–

[56] ÚjD. 45. 4. 14. 1.
[57]

Év	Előfizetési díj	Egy szám ára	Oldalszám	Példányszám	Ünnepi szám
1911	24 K	8 fill.	8–20	kb. 1000	56–74
1912					68
1913					74
1914					28
1915					32
1916					30
1917. okt. 1.	32	10			20
1918. ápr. 1.	40	16		1800	16
okt. 1.	48	20			40
1919. jan. 1.	72	30			
ápr. 1.	84	30			
szept. 1.	120	50			
1920. jan. 1.			8		
Pécsett	180	80			
Vidéken	200	100			
jún. 1.	240	120			
okt. 20.	300	150			
1921. aug. 24.	400	300			4
1922				4600	
1925. jan. 1.	32 000	1000 K	4		20
		1500	8		
		2000	12		
		2400	16		
dec. 25.	32 000	2000	4		60
		3000	16		
1930. jan. 1.	2,50 P/hó	16 fill.	8		20
		24	16		
dec. 25.					56
1937. dec. 25.					56
1939. dec. 25.					24
1940				5000–5800	
1943				11 600	

120 oldalas kiadványok évről-évre hasonló felépítésűek. Római- és görögkatolikus, protestáns és izraelita naptárral kezdődnek. (Utóbbi a harmincas évektől elmarad.) Külön fejezetben mutatja be a Föld ismerős és ismeretlen tájait. Részletesen kommentálja az aktuális politikai eseményeket, pontos eseménynaptárt közöl. Mindennapi tudnivalókkal (receptek, menetrend, stb.) zárulnak a kötetek. Természetesen egyikből sem hiányoznak a rövidebb-hosszabb irodalmi részek, versekkel, elbeszélésekkel. A negyvenes években nagyobb teret szentelt a visszacsatolt területek bemutatásának. Az 1934-es kiadás pedig a Dunántúl Vállalat történetével foglalkozott az első katolikus nyomda megalapításától az évkönyv megjelenésének évéig. Felsorolta a részvénytársaság által kiadott legfontosabb kiadványokat és az immár száz éve működő nyomdából kikerülő újságokat.

A húszas évek elejétől 1944-ig minden vasárnap egy szépirodalmi, szórakoztató kiadvánnyal lepték meg gyermekolvasóikat. A Géza bácsi (Szabó Géza) szerkesztésében készült kis lap (*Kis Dunántúl*) verseket, rövid meséket és fejtörőket tartalmazott. Szombatonként a hét rádióműsorát ismertették, a „Dunántúl rádió melléklete" és „Európa rádióműsora" címmel. Néhány évig képes beszámolót nyújtott a világ és a haza eseményeiről a *Képes Dunántúl.* Alkalmanként jelent meg színházi melléklapja a *Rivaldán túl,* valamint filmismertetője, a *Világfilm.*

A Dunántúl munkatársainak[58] *társadalmi akciói*

A szerkesztőség korán felismerte, hogy bizonyos problémák felvetésével, a megoldásukra adott tanácsaikkal, útmutatással szaporíthatják olvasóik számát. Erős szociális érzékkel rendelkeztek, ezért vagy kezdeményeztek, vagy pedig bekapcsolódtak különféle akciókba, gyűjtésekbe, támogatókat keresve ezekhez.

Már az első világháború előtt felvetették, hogy szükség van a pécsi egyetem visszaállítására. A háború alatt a hadsegélyezésben vállaltak aktív szerepet. A szerb megszállás idején hazafias kiállítást rendeztek, és kezdeményezésükre hozták rendbe a hősök temetőjét. Elsőként mutatták be az új rádiótípusokat az érdeklődőknek. A szerkesztőségben született meg a Janus Pannonius Társaság alapításának gondolata. Hétezer pengőt gyűjtöttek a pécsi sportrepülés céljaira. Több alkalommal

[58] Ákos Ferenc (dr. T. i.), Albert István (Hegyháti), Angyal Pál (A. P.), Békeffy Kálmán (Senex), Bitter Illés (B. Titurel), Boldis Dezső (B. D. dr.), Bozóky Géza (Veridikus), Braun Lujza (Szőke Erzsébet), Csonka Nándor (Mankusz), Ember János (E. J.), Faluhelyi Ferenc (ff), Gere Gábor (G-g), Gondán Felicián (g. f.), Göncz Lajos (g. l.), Halász Antal (Ijjas), Hang Dániel (Danica), Hantos Béla (H. B.), Huszár Károly (H. K.), Kaltnecker Pál (K. P.), Kirchanek Ödön (K. Ö.), Kocsis Béla (KB., Kb., K), Kocsis László (Ivánczy Zoltán, K. L.), Komócsy István (*), Leicht Emil (Levis), Linder Ernő (Csók Ernő, Dernő), Mándoky Sándor (Zierfandli), Nyáry Pál (Dunamenti), Sági Ernő (Kiskunsági), Sárkány Ármin (dr. S. Á.), Schaurek Rafael (S), Schmidt Károly (Zdenko), Selényi Miklós (s. m.), Szampl Pál (-pl), Szabó Géza (sz. g.), Szeép László (Cse-cse), Szegedy Rezső (-ő, Sz. R.), Szilvek Lajos (Veterán), Tihanyi János (-nyi), Török Miklós (M., KTM), Újlaky Dezső (Fráter György, Kiskanizsay István, Utas, Kadet), Vajda Ernő (Aida), Waldbauer Henrik (vh), Zsikó Gyula (Zs).

indítottak akciót a szegények segélyezésére. Volt, hogy néhány hét alatt több mint ezer szegény számára húszezer pengő értékű ruhaneműt osztottak szét. Gyűjtést szerveztek a Mindenszentek-templomának és a Kórház téri kápolnának a harangjaira. Kezdeményezték egy nagyszabású városi idegenforgalmi szervezet létrehozását.

1929-ben terjedelmes cikk látott napvilágot *Vásároljon egy-egy repülőgépet a magyar vármegyék közönsége* címmel. A felhívás lelkes támogatókra talált, egyesületek, intézmények, és magánszemélyek (Fischer Béla alispán, Visnya Ernő takarékpénztári igazgató stb.) adományai érkeztek a szerkesztőségbe. Egy hónap alatt hétezer, majd rövid idő múlva már ötvenezer pengő fölött rendelkeztek. 1930-ra ebből a pénzből készült el három repülőgép, *Pécs, Baranya* és *Bárd Miklós* néven.[59]

1935-ben anyagi támogatókat kerestek a máriagyűdi kegyhely restaurálásához. Ez és az előbb említett akció bizonyult a legsikeresebbnek.[60]

Mindezen kívül rendszeressé tették a gyermekek mesedélutánját, jótékonysági futóversenyeket indítottak, kedvezményes könyvvásárokat rendeztek, s nem utolsósorban gyűjtöttek az utódállamok területéről kiűzött magyarok javára.

A Dunántúl jelentősége

A *Dunántúl* újjáélesztette a liberalizmus által háttérbe szorított katolicizmust, mintegy előfutáraként a későbbi keresztény nemzeti gondolatnak. Hitére ébresztette a város többségben lévő katolikusságát, aktívabban kapcsolva őket az egyházhoz közvetlenül társuló egyesületek, körök tevékenységéhez, s magához a Dunántúlhoz, mely élni tudott a katolikus intelligencia szellemi erejével, erőtartalékaival.

Pártoktól, irányzatoktól függetlenül, őszintén és egyenesen igyekezett olvasótáborát a kül- és belföldi eseményekről tájékoztatni. Önfeledt szórakozást kívánt nyújtani felnőtt- és gyermekolvasóinak egyaránt. A nehéz időszakokban – elsősorban a szerb megszállás alatt – ébren tartotta a nemzeti érzést és a keresztény eszményt azokban a hazafiakban, akik ezt valóban igényelték. Sokan voltak, ezt bizonyítja a felszabadulás után rohamosan növekvő olvasótábora.

A *Dunántúl,* megjelenésének 33 éve alatt, a keresztény nemzeti eszme harcosa volt, és egy rövid időszaktól eltekintve – 1944 végére gondolunk – elfogadhatóan hiteles hírforrásnak is tekinthető.

A Dunántúl című napilap bibliográfiai leírása

Megjelent: 1911. márc. 25–1944. nov. 26. Megszünt.
naponta
Főszerkesztő: 1916. márc. 9–1918. jan. 22: Késmárky István

[59] D. 36. 3. 25. 21–22.
[60] D. 29. 7. 4. 4.

Felelős szerkesztő: Persian Ádám, 1911. máj. 14: Késmárky István, 1916. márc. 19: Linder Ernő (1914. júl. 26–aug. 31: ideiglenesen megbízva)

Laptulajdonos: Katholikus Hírlapkiadó és Nyomda Rt.

Kiadó: Katholikus Hírlapkiadó és Nyomda Rt., 1916. márc. 19: Dunántúl Rt.

Felelős kiadó: 1934. jan. 21: Wessely Károly, 1941. jan. 1: Kocsis Béla, 1942. márc. 18: Mészáros József

Nyomda: Katholikus Hírlapkiadó és Ny. Rt., 1912. márc. 7: Dunántúl

KEREKES, IMRE

L'histoire d'un journal de Pécs, intitulé Dunántúl (1911 – 1914)

Ce journal de Transdanubie paraissant à partir des dernières années des temps de paix de François-Joseph jusqu'à la fin de la seconde guerre mondiale, était l'une des publications les plus importantes de la région. Les intellectuels catholiques du début du siècle (journalistes, personnages ecclésiastiques, professeurs d'université) s'associèrent contre la „libéralisation" de l'opinion publique de la ville, pour créer un organe de presse ayant une voix audacieuse, servant unanimement les intérêts de l'église romaine et influançant les lecteurs dans le domaine de la politique aussi. En même temps, ce groupe d'intellectuels se proposa un but déterminé et prononcé: donner une information authentique à son public. C'est pourquoi, à travers l'histoire de ce journal, les événements les plus importants de notre siècle apparaissant, eux aussi, d'un point de vue catholique. Durant l'occupation serbe, le journal fut plusieurs fois interdit, mais après la libération, il pouvait représenter déjà sans interruption l'idéologie chrétienne-nationale. Le nombre de ses exemplaires augmentait considérablement, il était propagé dans le territoire de la diocèse entière. L'histoire du journal intitulé *Dunántúl* est en même temps l'histoire de la société de la ville aussi.

KÖZLEMÉNYEK

17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában. 16—17. századi énekeskönyveink példányaiból a történelmi körülmények, a gyakori használat, a kis példányszám miatt kevés maradt korunkra. Vannak olyan énekeskönyv-kiadások is, amelyeknek megvoltára korabeli vagy későbbi hivatkozások alapján derül fény. Több olyan kiadás van, melynek csupán egy példánya maradt fenn, és az is sokszor hiányos. Feltevéseink és következtetéseink így szükségszerűen módosulhatnak az előkerülő kiadások nyomán. A 17. század elejéről két olyan énekeskönyvet ismerünk,[1] mely meghatározó szerepet játszott a további énekeskönyv-kiadásokban. Mindkettőből csak egy-egy unikum példányt ismerünk. Újfalvi Imre volt a szerkesztője az elsőnek, híres előszavából csak egyik tervét említem meg. Újfalvi az előszóban[2] hiányolta a teljes magyar verses zsoltárfordítást. A *Zsoltárkönyv*et, svájci mintára, néhány *Bibliá*ból szerzett énekkel együtt gyülekezeti énekeskönyvként önmagában is elegendőnek tartotta volna, de erre még várni kellett, hiszen a teljes *Zsoltárkönyv* még nem született meg. Ének-kiadás tervezetében az első helyen olyan templomi, három részes gyűjteményt javasolt, melynek első része a graduál, a szertartási énekekkel, második része az általa szerkesztett gyülekezeti énekeskönyv, élén a zsoltárokkal, harmadik része pedig a szintén őáltala szerkesztett temetési énekeskönyv lett volna. Újfalvi fenti terve, úgy tűnik, teljesen csak az 1635-ös lőcsei kiadás felépítésében (RMNy 1628) valósult meg. A lőcsei énekeskönyvben, a közös protestáns és evangélikus énekkincset összegyűjtve, megváltoztatott sorrendben az Újfalvi által javasolt énekeskönyvrészek és a teljes zsoltárfordítás együtt találhatóak meg: az első rész a gyülekezeti énekeskönyv, élén a zsoltárokkal, a második rész a teljes *Zsoltárkönyv* Szenci Molnár Albert fordításában, a harmadik rész a graduált helyettesítő hymnusok,[3] a negyedik rész pedig a temetési énekeskönyv. Az evangélikus nyomdában megjelenő énekeskönyv, mint a címlap is mutatja, forrásának vallotta mind a református, mind az evangélikus énekeskönyveket. *„Mostan újonna(n), és, (a' mi az elsö s-utolso részt, az az, a' közönséges és Halott Enekeket illeti) bövebben, hogy ne(m) mint ennek elötte Debrecenben és Bártphán kibocsátattak."* Létrejött a protestáns énekeskönyveknek az a típusa, melyet egyaránt használhattak az evangélikus és a református hívek is. Ezt a típust a továbbiakban egyszerűen protestánsnak fogom nevezni.[4] (Heltai János hívta fel a figyelmemet a felső-dunamelléki irénikus mozgalomra. Elképzelhetőnek tartja, hogy a felső-dunamelléki irénikus törekvések szerepet játszottak a lőcsei 1635-ös egységes protestáns énekeskönyv létrehozásában. Pécseli Király Imre irénikus kátéja szintén Lőcsén jelent meg, 1635-ben (RMNy 1630), Samarjai irénikus *Agendá*ja pedig

[1] RMNy 886 és RMNy 1628.

[2] BORSA Gedeon — HERVAY Ferenc — HOLL Béla: *Régi Magyarországi Nyomtatványok II. 1601—1635.* Bp. 1983. A továbbiakban: RMNy 886: ()4r és ()()r.

[3] „ISTENES HYMN[USOK] MELLYEKKEL AZ MAGYAR REFORMALTATOT ECCLESIAKBAN ELNEK. Mostan. AZ EGYÜGYÜEB ECCLESIAK kedve-ért, a' mellyekben az Graduálnak szerit nem tehetik, a' Debreczeni Psalterium mellé rövidede(n) adattattak."

[4] Az unitárius énekeskönyvek, bár sok ponton érintkeznek a többi protestáns énekeskönyvtípussal, mégis külön úton járnak, így dolgozatomban nem foglalkozom velük.

Lőcsén, 1636-ban (RMK I, 662).[5] Az ellenreformáció idején a közös protestáns énekkincsnek nagy megtartó szerepe volt, egyes esetekben pedig a kereskedelmi szempontok is szerepet játszhattak.)

A lőcsei énekeskönyv (RMNy 1628) nyomán módosított protestáns énekeskönyv-kiadás indult meg.[6] Az 1635 után Bártfán, Debrecenben, Kassán, Kolozsvárott, Lőcsén és Váradon megjelenő énekeskönyveknek lényegében azonos volt a szerkezete és a törzsanyaga: első a graduált helyettesítő hymnus-rész, az *Öreg Graduál* (RMK I, 658) Keserűi Dajka János által javított hymnus-verziói szerint, második a gyülekezeti énekeskönyv, harmadik a halotti énekek,[7] negyedik részként csatlakozhatott hozzá egy rövid imádság-gyűjtemény, illetve kiadói kolligátumként Szenci Molnár *Zsoltárkönyv*-fordítása vagy Siderius kátéja.[8] A szakirodalom nagy része korábban a fenti énekeskönyveket az előszót író református Gönczi György nyomán egységesen Gönczi-félének jelölte. Később Gönczi György szerepe tisztázódott, így elhagyták nevét, majd elkülönítették ezen énekeskönyveknek az ún. felvidéki evangélikus vonalát.[9] Az énekeskönyvek kölcsönhatását, törzsanyagát és szerkezetét tekintve én inkább, Payr Sándort követve, a kor énekeskönyveinek „testvéri közösségét"[10] hangsúlyoznám. Összehasonlításként álljon itt az evangélikus nyomdában, Lőcsén 1654-ben megjelenő (RMK I, 890), és a református nyomdában, Váradon 1654-ben kiadott énekeskönyv (RMK I, 895) szerkezete (a halotti ének részt figyelmen kívül hagyjuk), énekeinek száma:

Részek	Lőcse 1654	Várad 1654	Közös énekek
I. Hymnus-rész	86 + Litania maior responsoriumok versiculusok benedictiók + kották[11]	78	**77**
II. Dicséret-rész			
II. 1. Zsoltár	**103**	99	**99**
II. 2. Ünnepi ének	**93**	72	**72**
II. 3. Káté-ének	**15**	14	**12**
II. 4. Különféle	**91**	66	64
Összesen:	**388**	329	324+3[12]

[5] SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár.* Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. I. Bp. 1879. A továbbiakban: RMK I.

[6] Az 1635-ös énekeskönyvvel a fentiektől eltérő módon összefüggő evangélikus gyűjteményeket l. H. HUBERT Gabriella: *Gyülekezeti énekek műfaja: van-e rendszer az adatokban?* = ItK XCIII (1989). 305. A cikkben vázolt énekeskönyv-háló javított, teljesebb változatát készülő énekeskönyv-kiadástörténetemben fogom közölni.

[7] A halotti ének-rész elmaradhatott, vagy más sorrendben, külön címlappal, Újfalvi Imre előszavával jelenhetett meg a kolligátumban.

[8] A Siderius-káté csak református használatú kolligátumban fordulhatott elő.

[9] Legutóbb CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Gyülekezeti és graduális éneklés.* In: Magyarország Zenetörténete II. 1541–1686. Bp. 1990. 193–194.

[10] PAYR Sándor: *Testvéri közösség magyar protestáns énekeskönyveinkben.* In: Kálvin és a kálvinizmus. Debrecen, 1936. 403–435.

[11] A lőcsei kiadások közül még egy, az 1675-ös (RMK I, 1183) ad kottákat.

[12] Három ének mindkettő énekeskönyvben előfordul, a gyűjteménynek más-más részeiben.

Vitathatatlan, hogy a lőcsei énekeskönyv nagyobb számú, sokszor evangélikus eredetű éneket tartalmaz. A gyülekezeti énekek többletét elemezve a következő csoportokat különíthetjük el:

1. A 16. század óta evangélikus vonalon terjedő énekek, melyek még az 1635-ös lőcsei énekeskönyv (RMNy 1628) közvetítésével se jutottak be a közös protestáns énekkincsbe (pl. *Dicsérd az Istent, te, hív keresztyén* — RPHA[13] 252).
2. A 16. század óta evangélikus vonalon terjedő énekek, melyek ugyan megjelentek 17. század eleji református gyűjteményekben is, mégsem kerültek bele a közös protestáns énekkészletbe (pl. *Hallgasd meg mostan mi könyörgésünket* — RPHA 498). Előfordul, hogy az ilyen ének 1635 után a lőcsei kiadások egy részéből kimaradt (pl. *Semmiből teremté az Úristen az embert* — RPHA 1218).
3. A 16—17. század eleji református gyűjteményekben is előforduló énekek evangélikus vonalon hagyományozódtak tovább (pl. *Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, kik vagyunk ismeretedben* — RPHA 905).
4. A 17. században keletkezett evangélikus énekek, melyeket csak a lőcsei énekeskönyvek adtak tovább (pl. Serédi János éneke: *Jézus a keresztfán függvén*).
5. Egyes 17. századi énekek, melyek először lőcsei kiadású gyűjteményben jelentek meg, csak a század végén kerültek bele más kiadású énekeskönyvbe (pl. *Hogy panaszolkodik az anyaszentegyház* — Debrecen, 1700, RMK I, 1553/2: 386).
6. Katolikus úton, a szintén Lőcsén, 1651-ben megjelenő *Cantus Catholici* (RMK I, 856) közvetítésével egyes ünnepi énekek bejutottak az 1654-es lőcsei kiadásba.

A fenti példák is mutatják, hogy a hagyományozódás sok esetben egyáltalán nem köthető felekezeti szemponthoz. Másrészt az 1635 utáni többi énekeskönyvnél is megfigyelhető a bővülés lassú folyamata, az adott helyhez, nyomdához köthető egyéni jellegzetességek, eltérések.[14] (Nem szabad figyelmen kívül hagyni a kéziratos anyag szerepét sem.) Elgondolkoztató az is, hogy miközben a lőcsei énekeskönyvek bővítették a kiadásokat evangélikus eredetű énekekkel, nem hagyták el a kimondottan református úrvacsoratant kifejező *Valaki Krisztusnak vacsoráját veszed* kezdetű éneket sem.[15] Nem a 26 versszakos evangélikus, hanem a 20 versszakos református változatot közölték. Az énekeskönyvek használói pedig szabadon elhagyták a nekik nem tetsző részeket. Így pl. az 1691-es lőcsei énekeskönyv (RMK I, 1410) egyik, valószínűleg evangélikus tulajdonosa háromszor áthúzta a „Nem eszed itt száddal a Krisztusnak testét" kezdetű versszakot.[16]

A fenti táblázat jól mutatja a közösen használt énekek nagy számát,[17] a gyűjtemények szerkezetének azonosságát. A közös énekek sorrendje és szövege is, néhány kivételtől eltekintve, megegyezik.

A közös protestáns használatot támasztja alá a másik evangélikus nyomdában, Bártfán 1647-ben megjelenő énekeskönyv is, mely, mint alább látni fogjuk, híven követte a református nyomdában megjelenő váradit.

[13] A rövidítés feloldása: Iván HORVÁTH — Gabriella H. HUBERT — Zsuzsa FONT — János HERNER — Etelka SZŐNYI — István VADAI — György GÁL: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne.* Hajlékonylemez + I—II. Paris, 1992.

[14] Például a lőcsei 1654-es és 1675-ös énekeskönyv címlap-szövegének kétharmada az 1635-ös lőcsei címlapról származik: első rész a dicséretek, második a Szenci Molnár-féle zsoltárok, harmadik a hymnusok, negyedik a halotti énekek. Maguk a későbbi lőcsei énekeskönyvek azonban a fenti táblázatban látható módosított sorrendben közölték az énekeket.

[15] Az ének elemzését l. BOTTA István: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?—1575).* Bp. 1991. 402—405.

[16] L. OSzK, RMK I, 1410 másodpéldányát.

[17] RMK I, 890-ben az énekkészlet több mint 83%-a, RMK I, 895-ben több mint 98%-a.

Felmerül a kérdés, hogy melyik könyvkiadótól indult el az 1635 utáni módosított protestáns énekeskönyv-kiadás. Eddigi ismereteink szerint sejteni lehetett, hogy két kiadó, nyomda jöhet számításba: a váradi (l. az 1642-es énekeskönyv, RMK I, 731/a),[18] és a bártfai (l. az 1647-es gyűjtemény, RMK I, 787/a). Csakhogy a legutóbbi időkig ennek az 1642-es váradi és az 1647-es bártfai kiadásnak a példányai lappangtak.

Szenci Kertész Ábrahám 1642-es kiadására egyedül a váradi 1648-as kiadás előszavának keltezése mutatott:[19] „Váradon Szent György havának negyedik napján; 1642. esztendőben. *Kegyelmednek tiszta szivel igyekezik szolgálni* SZENCI KERTESZ ABRAHAM Varadi Typographus." Ritoók Zsigmondné hívta fel a figyelmet arra az MTA Könyvtárában található énekeskönyv-töredékre,[20] melyet nyomdai sajátosságai alapján V. Ecsedy Judit ezen 1642-es váradi kiadással azonosított. A két töredék az E-ívből származik, az énekeskönyv második részéből őrzött meg néhány zsoltár-töredéket:

E1r = p. 49. — *Ó, én két szemeim, ti az Úrra nézzetek* (RPHA 1110)
E1r = p. 49 és E1v = p. 50 és E2r = p. 51 — *Mostan hozzád felkiáltok, felséges Úristen* (RPHA 1017)
E2r = p. 51 és E2v = p. 52 — *Szent Dávid próféta az Istennek nagy hatalmát látván* (RPHA 1308)
E5r = p. 57 és E5v = p. 58 — *Benned bíztam, Uram Isten, soha ne gyaláztassam* (RPHA 171)
E5v = p. 58 és E6r = p. 59 — *Tebenned bízom, én Istenem* (RPHA 1360)
E6r = p. 59 és E6v = p. 60 — *Boldog az ilyen ember e világon* (RPHA 199)

Szenci Kertész Ábrahám még háromszor, 1648-ban (RMK I, 816), 1651-ben (RMK I, 852) és 1654-ben (RMK I, 898)[21] jelentetett meg saját előszóval, saját kiadásban[22] gyülekezeti énekeskönyvet. Ez utóbbi három kiadás lapszámra megegyezik egymással. A 12rét énekeskönyvek [12]+84+372+[12] lapból állnak. Szenci Kertész az újraszedéskor is követte az előző kiadást, a lapszám akkor is változatlan maradt, amikor pl. RMK I, 816-ban a *Hallgasd meg, Úristen, kérésemet* kezdetű Szenci Molnár-éneket (p. 264) RMK I, 852-ben és 898-ban a *Mennyei Atyánk, Úristen, hálát adunk neked ezen* kezdetűvel váltotta fel.[23] Feltételezhető, hogy a töredékekből ismert 1642-es énekeskönyv szintén Szenci Kertész saját kiadása volt, és tartalma megegyezett a fenti énekeskönyvekével. Valószínűleg megrendelésre nyomtatta ki, ugyancsak 1654-ben, nem a saját, hanem Gönczi György előszavával, 4rét formátumban ötödik gyülekezeti énekeskönyv-

[18] Szenci Kertész Ábrahám kiadói tevékenységéről, nyomdájáról l. V. Ecsedy Judit: *Fejezetek a magyarországi nyomdatörténetből.* — 17. századi műhelyek felszerelésének rekonstruálása. Kandidátusi értekezés. Bp. 1992.

[19] Stoll Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840).* Bp. 1963. 67. sz.

[20] Jelzete: RM I. 8rét 741.

[21] Az előszó kelte itt már 1654, bár a szöveg változatlan.

[22] V. Ecsedy Judit: *i. m.* 109: Szenci Kertész „nyomdáját független vállalkozásként vezette". Elképzelhető, hogy mind a négy esetben az ajánlás címzettjének, Várdai Pálnak a támogatásával adta ki énekeskönyveit.

[23] Papp Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy a kolozsvári 1680-as énekeskönyv (RMK I, 1244) lapszámai szintén megegyeznek a váradi kiadáséival. A nyomdász feltehetően utánnyomásra törekedett. (l. *A XVII. század énekelt dallamai.* Bp. 1970. 59.) Talán RMK I, 816 volt a minta, hiszen a 264. lapon a kolozsvári kiadás is a „Hallgasd meg, Úristen, kérésemet" kezdetű éneket közölte.

kiadását (RMK I, 895), melyhez külön csatlakozott a temetési énekeskönyv kiadása is (RMK I, 897).[24]

Az 1647-es bártfai énekeskönyv szintén lappangott ez idáig. Először Florián Jakab az „eperjesi ág. ev. Collegium könyvtárából" adott hírt róla.[25] Leírta, hogy a példány csonka, a 428. lapon megszakad, s csak a lajstrom F betűjétől folytatódik, a kolligátum tartalmazza a Szenci Molnár-féle zsoltárokat is. Szlávik Mátyás eperjesi teológiai professzor később írt cikkéből kiderült,[26] a példány 1892-ben már az övé[27] s nem a kollégiumé volt, mint írja: „az eperjesi vásáron kezeink közé jutott".[28] Az énekeskönyv útja ezután homályba veszett. Szlávik Mátyás hagyatéka az Evangélikus Országos Könyvtárba került, mely külön állományában, a „Régi és Ritka Könyvek" között őrzi a teológiai professzor 16–17. századi könyveit. Szlávik a legtöbb könyvébe gondosan beírta a nevét, a hivatalát, s a beszerzés dátumát. A könyvtárban megtalálható a professzor Szabó Károly-féle Régi Magyar Könyvtára is, melynek első kötetében gondosan feltüntette a tulajdonában meglévő könyveket, így az 1647-es bártfai énekeskönyvet is. De sem a hagyatékban, sem az eperjesi könyvtárban nem leltem az énekeskönyv nyomára. Sárospatakon, a Tiszáninnen Református Egyházkerület Nagykönyvtárának énekeskönyveit kutatva, a TT. 783-as jelzet alatt sikerült megtalálnom az eddig lappangó énekeskönyvet.[29] A 19. századi félbőrkötésű könyvecske elülső előzéklapján először Szlávik Mátyás possessor-bejegyzése olvasható: „Dr Szlávik Mátyás mk /akad. tanár/ Eperjesen, 1892." A possessor-bejegyzés alatt egy későbbi Szlávik-beírás található: „A sárospataki föiskolá-/nak múltja, jelene és / jövője iránti tisztelettel, / bizalommal és reménység-/gel szives emlékül adja / Sárospatakon, 1898 febr. 5. / Dr Szlávik Mátyás mk / eperjesi ev. theol. professor / és collégiumi igazgató." Az énekeskönyv első része, ahogy már Florián Jakab is írta, valóban megszakad a 428. lapon, s a tartalomjegyzék F-betűjével folytatódik, de a terjedelem kikövetkeztethető, mivel a hozzácsatlakozó Szenci Molnár-féle zsoltárokat folyamatos ívszámozással nyomtatták. Eszerint a 12rét kötet a következő részekből áll:

> I. AZ / SZ. DAVID PROFE-/tának ékes Rhyth-/musu / SOLTARIVAL, / Es / Azon Soltárokból sze-/reztetett / DICSIRETEKKEL; / S' egyéb / Istenes ENEKEKKEL és / HYMNUSOKKAL / tellyes Könyv. / Ezek után vadnak edgynéhány ahé-/tatos Imádságok, / *Mellyeket most újobban ki-bocsá-/tott és öregbitett,*

[24] E kiadásból több példány is fennmaradt. Újabban az Evangélikus Országos Könyvtár RMK I, 1301-es kötetének makulatúrájából sikerült azonosítanom egy kis töredékét. (A kötet jelzete: R 1211.) A váradi nyomda Kolozsvárra került. A nyomdai anyag mellett bekötetlen énekeskönyv-példányok is érkezhettek, melyeket később a kolozsvári nyomtatványok bekötésekor makulatúraként használhattak fel. Makulatúraként még egy váradi, 1659-es nyomtatvány töredéke található a kötésben: RMK II, 929. (RMK II, 929-ről l. V. Ecsedy Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai* = MKsz 105 (1989). 20–47.)

[25] *Adalékok Szabó Károly „Régi magyar könyvtárá"-hoz, 288. szám. Bártfa 1647.* = MKsz 1884. 316–317.; Sztripszky 1985–1986/192–193.

[26] Szlávik Mátyás: *Az 1593. és 1647-iki bártfai énekes-könyv s a bártfai „Psalterium hungaricum"* = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 35 (1892). 574; Erdélyi Pál: *(Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században.* = MKsz Új folyam 7 (1899). 119) Florián Jakab és Szlávik Mátyás nyomán írta le az énekeskönyvet.

[27] A kötet leírása, a hiány feltüntetése megegyezik a Florián Jakab által leírt példánnyal.

[28] Nehezen magyarázható, hogyan kerülhetett a könyv a híres eperjesi kollégium könyvtárából először az eperjesi vásárba, majd Szlávik tulajdonába.

[29] Ezúton is szeretném megköszönni a könyvtár igazgatójának, Szentimrei Mihály nagytiszteletű úrnak és munkatársainak segítőkészségét.

/ BARTFAN, / KLÖSZ JAKAB 1647 eszt. A-T, V3 = [2]+428+[22]+[10] pp. A lajstrom F-betűje előtt hiányzó 22 lap az S12. és T1—10. leveleken található.

II. *Psalterium Hungaricum.* / Az az: / SZENT DAVID / KIRALYNAK ES PRO-//phétának 150 / SOLTARI; / A' FRANICAI [sic!] noták és Rhyth-/musok szerént / MAGYAR versekre fordittattak / és rendeltettek: / SZENCI MOLNAR ALBERT által. / BARTFAN, / Nyomtatta KLÖSZ JAKAB, / M.DC.XXXXVII. V4—12, X-Z, Aa-Ff, Gg8 = 243+[7]pp.

III. BUZGO / HALA-ADASOK ES KÖNYÖRGESEK. [nincs külön címlap!] Gg9—12, Hh, Ii11 = 53+[1] pp.

A kötet beosztása és tartalma, címei, nótajelzései, apró eltéréseket leszámítva, megegyeznek az 1648-as váradi énekeskönyvével.[30] Református és evangélikus nyomdában, ugyanabban az időben, csekély eltéréssel, hasonló énekeskönyvet nyomtattak a protestáns hívők számára. A bártfai énekeskönyvnek az F-betűtől meglévő tartalomjegyzéke és az 1648-as váradi énekeskönyv tartalma alapján következtethetünk a bártfai gyűjtemény 428. lapja utáni hiányzó részre:

p. 429 — *Csak tebenned, Uram Isten, vagyon bizodalmunk* (RPHA 222)
p. 430 — *Ne hagyj elesnem, felséges Isten, keserűségemben* (RPHA 1052)
p. 432 — *Hálát adunk teneked, örök Isten* (RPHA 484)
p. 433 — *Ó, mindenható Isten, ki a te kegyességedből* (RPHA 1126)
— *Ébredjél fel, világ, bűneidből* (RPHA 308)[31]
p. 434 — *Hallgass meg minket, Úristen, tekints reánk* (RPHA 505)
— *Bizodalmunk Krisztus által Istenben vagyon* (17. sz. — RMNy 1628/2: 430)
— *Áldott az Úristen örökké mennyekben* (RPHA 83)
— *Dicséret legyen Istennek, Atya, Fiú, Szentléleknek* (17. sz. — RMNy 1628/1: 282)
p. 437 — *Megbántunk, Isten, szüntelen tégedet* (RPHA 859)
p. 437 — *Mondjatok dicséretet, keresztyének, az Úristennek* (RPHA 1005)
p. 438 — *Szent vagy örökké, Atya Úristen, a magas mennyekben* (RPHA 1321)
p. 438 — *Téged, Úristen, mi, keresztyének, dicsérünk és áldunk* (RPHA 1364)
— *Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli* (RPHA 61)
p. 439 — *Jézus Krisztus, szép fényes hajnal* (RPHA 675)
p. 440 — *Kezdetben, hogy Isten Ádámot képére teremté* (17. sz. — RMNy 962/2: 59)
p. 441 — *Istenem, Uram, néked hálát adok, szívemben* (17. sz. — Lipcsei-kódex)
— *Krisztus, ki vagy nap és világ, minket sötétségben ne hagyj* (RPHA 804)
p. 443 — *Hálát adok neked, mennybéli Isten* (Estvéli) (17. sz. — RMNy 971: 68)
p. 444 — *Litania maior*

A váradi énekeskönyvben ezután a *Kyrie puerorum,* majd a halotti énekek következnek, mely halotti rész hiányzik a bártfaiból. A 17. században a halotti énekek vagy az énekeskönyv végén, vagy külön címlappal, kiadói kolligátumként csatlakoztak az énekeskönyvekhez. Csak a század

[30] Az első, hymnus-részben mindkettőben 80 ének, a második részben 99 zsoltár, 72 ünnepi ének található. A *Litania maior* nem a hymnus-rész végén helyezkedik el (mint pl. RMK I, 890), hanem mindkettőben az énekeskönyv végén. Káté énekből kettővel többet ad a váradi (14 db): „Hiszek a mennybéli egy Istenben" és „Hallgasd meg, Úristen, kérésemet" kezdetű énekek adják a többletet. A *Különb-különbféle énekek* csonka részében 49 éneket közöl a bártfai, míg az összehasonlított részben a váradi elhagyja a „Mennyei Atyánk, Úristen, hálát adunk neked ezen" kezdetű éneket, viszont közli a „Minden embernek illik ezt megtudni" kezdetűt, amely véletlenül maradhatott ki a bártfaiból.

[31] A szedés alapján, tüzetesebb vizsgálattal kiszámíthatóak az ismeretlen oldalszámok is.

végéről ismerünk olyan gyűjteményeket (RMK I, 1553, 1559/A), melyek nem adtak semmilyen halotti részt. A késői, halotti énekek nélkül kiadott gyűjtemény-típus talán ehhez a bártfai kiadáshoz kapcsolódik.

Felvetődik a kérdés, hogy a most még csak töredékből ismert 1642-es váradi kiadásnak és az 1647-es szinte teljes bártfai énekeskönyvnek milyen a viszonya a többi váradi kiadáshoz.

A kérdést látszólag bonyolítja egyik kéziratos énekeskönyvünk, az *Újnépi énekeskönyv* (Somogy megye). A kötet egyik kéziratos bejegyzése szerint az énekeskönyvet 1643–46 között Győri József másolta le. Stoll Béla az *Újnépi énekeskönyv* szerkezete alapján megállapította, hogy a másoló egy 1643 előtt nyomtatott Szenci Kertész-féle váradi énekeskönyvet másolhatott le.[32] A kéziratos énekeskönyv azonban anyagában, nótajelzéseiben több helyen is eltér a váradi kiadásoktól. Az eltéréseket kétféleképpen magyarázhatnánk. Ha feltesszük, hogy az 1642-es váradi énekeskönyv azonos szerkezetű és tartalmú volt a későbbi váradi énekeskönyvekkel, akkor 1635 és 1642 között legalább egy olyan nyomtatott énekeskönyv megjelent, mely közös őse volt a kéziratos *Újnépi énekeskönyv*nek és az összes váradi énekeskönyvnek is. A bártfai kiadás így közvetlenül az 1642-es váradi kiadásra vezethető vissza. A másik, kevésbé valószínű feltevés az lenne, hogy az 1642-es váradi énekeskönyvet másolta le az *Újnépi énekeskönyv* másolója. Ebben az esetben a későbbi, módosított váradi kiadások nem közvetlenül az 1642-es váradi kiadásra nyúlnak vissza, hanem az 1647-es bártfaira. Azonban mindkét feltevés téves lenne. Az énekeskönyv-háló készítésekor ugyanis egyáltalán nem kell számolnunk az *Újnépi énekeskönyv*vel. A kéziratos énekeskönyv nótajelzés-eltéréseire még találhatnánk magyarázatot: a másoló kántor-könyvnek szánta a gyülekezet számára, s a helyi gyakorlatnak megfelelő nótajelzésekre váltotta fel a mintául használt énekeskönyv nótajelzéseit. Nem tudunk azonban mit kezdeni az *Újnépi énekeskönyv* ének-betoldásaival, az énekek beszámozásával. A 18. században, az 1723-as debreceni kiadástól kezdve kaptak először sorszámot a gyülekezeti énekek. Az ének-betoldásokat vizsgálva összehasonlítottam az *Újnépi énekeskönyv* anyagát, nótajelzéseit, ének-számozását a 18. századi énekeskönyvekével. A kéziratos gyűjtemény, egy kis eltérést nem számítva, megegyezik a 18. századi debreceni vagy a debreceni formára nyomott pozsonyi énekeskönyvekkel. Csak egy helyen ugrik a számozás: az *Újnépi*ben a 172. énekként a „Sion, áldjad Uradat" kezdetű vers található, míg a felsorolt énekeskönyvekből ez az ének hiányzik.[33] Ez idáig nem sikerült olyan gyűjteményt találnom, melyben ez a vers a 172. énekként fordult volna elő. A fentiek értelmében át kell vizsgálni az *Újnépi énekeskönyv* datálásának helyességét. Valószínűleg nem a nyomtatott betűket utánzó, gondos másoló, Győri József írta azt a bejegyzést, mely a datálás alapjául szolgált: „Ezen könyvet irta Győri Josef 3 Esztendeig 1646dik Esztendőbe 3 forintért." Az 1646 elírás lehet 1746 helyett. Győri József egy 1723–1743 között nyomtatott énekeskönyvet másolhatott le. A kéziratos bejegyzések szerint az énekeskönyv 1769-ben már új tulajdonosokhoz került. 1783-ban pedig az újnépi egyházé lett, az „Ujj-Népi Árva Ecclesiatskának Könyveinek számba vétele és feljegyzése" tanúbizonysága szerint. (Az *Újnépi énekeskönyv*et korábban tévesen graduáljaink közé sorolták. A kéziratos gyűjteményt nemcsak 17. századi énekeskönyveink közül kell törölnünk, hanem graduáljaink közül is.)

Visszatérve eredeti kérdésünkhöz, a váradi és bártfai énekeskönyvek egymáshoz való viszonyához, *jelenlegi ismereteink* szerint egyszerű választ adhatunk. Az 1635-ben Lőcsén megjelenő protestáns énekeskönyv módosult változatát valószínűleg az 1642-es váradi kiadvány hozta lét-

[32] STOLL Béla: *i. m.* 67. sz.

[33] KÁLMÁN Farkas (*Az uj-régi [sic!] énekes könyv* = MProtEgyhIsk Figyelő 1 (1879). 239, 241) a kéziratot hibásan az *Öreg Graduál* (RMK I. 658) másolatának tartotta. Ugyanakkor észrevette, hogy hasonlít az 1736-os debreceni énekeskönyvre, de nem tulajdonított ennek semmi jelentőséget.

re, tette népszerűvé.[34] Az 1647-es bártfai és az 1648-as váradi kiadást is közvetlenül erre az 1642-es váradi kiadásra vezethetjük vissza.

H. HUBERT GABRIELLA

Új hungarikumok Wolfenbüttelben. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek régi anyagának szisztematikus átnézése nyomán 1992-ben megjelent a könyvtár hungarika-katalógusa.[1] Az előszóban már akkor felhívtuk a figyelmet arra, hogy a katalógus munkálatai közben ugyan az elérhető teljességre törekedtünk, azonban az anyag könyvtári feltárásának folyamatossága és főleg a tartalmi hungarikumok felbukkanásának esetlegessége miatt a katalógus még számos új tétellel gyarapodhat. Az eltelt évek folyamán — segítőkész hazai ösztöndíjasok kutatása eredményeként — magunk is meggyőződhettünk arról, hogy ezt a munkát soha sem lehet befejezni, új meg új tételek mindig gyarapíthatják a katalógust illetve az új kutatások néhány tévesen feltételezett hungarika-kiadványt is törölhetnek a regisztrációból.[2] A könyvtár korábbi anyagából előkerült hungarikákról más alkalommal kívánunk beszámolni, mostani közleményünkben olyan hungarikákról adunk tájékoztatást, amelyek a nyomtatott katalógus megjelenése után kerültek a Herzog August Bibliothek tulajdonába.[3]

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek 1989 óta tölti be a 17. századi könyvtermés szempontjából a nemzeti könyvtár szerepét. Ehhez a felelősségteljes feladathoz a könyvtár a német könyvtári rendszer átfogó analízise folytán jutott, amelynek kiváltója Bernhard Fabian tanulmánya volt.[4] A *Sammlung deutscher Drucke 1450—1912* című könyvtárfejlesztési terv a meglévő anyag ismeretében korszakonként jelölte ki a nemzeti feladatokat betölteni hivatott könyvtárakat, amelyeknek további feladatcentrikus könyvvásárlási terveit különleges eszközökkel támogatta. Az első öt év anyagi menedzselését a wolfsburgi székhelyű Volkswagen Művek vállalta magára, összesen 25 millió márkát fordítva a programban részt vállaló könyvtárak gyűjteményének gyarapítására. Wolfenbüttel történelmi gyűjteményének súlya és jelentősége alapján (régi könyvanyagából kb. 100 000 kötet származik a 17. századból) a 17. századi nemzeti könyvtár nemes feladatát kapta meg, amely lehetőséget nyújtott a korszak német nyomtatványainak minél nagyobb számban történő megvásárlására, a gyűjtemény retrospektív kiegészítésére. Az antikváriumok, aukciók, magángyűjtemények kínálatának igénybevételével, tudatos gyarapítási elvekkel sikerült az elmúlt évek folyamán évente mintegy 1500 17. századi nyomtatvánnyal gyarapítani a Herzog August Bibliothek muzeális gyűjteményét.[5] Az újonnan megvásárolt kötetek

[34] Már STOLL Béla (*i. m.* 67. sz.) megállapította, hogy azt az énekeskönyv szerkesztményt, melynek az élén a himnuszok álltak, s melyhez csatlakozott a Szenci Molnár-féle zsoltárkiadás is, Szenci Kertész váradi kiadásai vezették be.

[1] *Ungarische Drucke und Hungarica.* Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Hrsg. von S. Katalin NÉMETH. München etc., 1993. A továbbiakban: NÉMETH H (tételszám).

[2] BORSA Gedeon: *Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok" első kötetéhez. VII.* = MKsz 1995. 287—304.

[3] E téren különösen értékes segítséget kaptunk VARGA Andrástól, a szegedi József Attila Tudományegyetem Könyvtárának tudományos munkatársától.

[4] FABIAN, Bernhard: *Buch, Bibliothek und geisteswissenschaftliche Forschung.* Göttingen, 1983. (Schriftenreihe der Stiftung Volkswagenwerk, Bd. 24.)

[5] A program különböző fázisairól hírt adott: BÜRGER, Thomas: *Sammlung deutscher Drucke 1601—1700.* = Wolfenbütteler Barock-Nachrichten 19(1992). 1—9.; BÖTTE, Berd-J.: *Die Sammlung deutscher Drucke 1450—1912. — Eine Zwischenbilanz.* = Bibliothek. Forschung und Praxis 17 (1993). 301—321. Közleményünkhöz elsősorban Petra FEUERSTEIN írását használtuk, akinek személyes segítségéért is köszönettel tartozunk: *Sammlung deutscher Drucke 1601—1700 — Ein Zwischenbericht* = Wolfenbütteler Barock-Nachrichten 21 (Juni 1994). 45—53.

között nagy örömmel fedeztünk fel magyar vonatkozású köteteket is, a következőkben ezekről és a könyvtár egyéb új beszerzésű 17. századi hungarikáiról adunk rövid ismertetőt. A nyomtatványokról – mivel a címlapmásolatok közlése ezúttal nem lehetséges – igyekszünk pontos címleírást adni, és néhány sorban összefoglalni a hungarika-jellegre utaló tudnivalókat.

A wolfenbütteli hungarika-katalógus névmutatójában hat tétel utal Hermann van dem Werwe csillagjósra, aki nem saját munkássága révén került be a katalógusba, hanem azért, mert magyar származású szerzővel, Frölich Dáviddal együtt szerepel a jóslásokat tartalmazó kötetek címlapjain.[6] Közvetlen magyar kapcsolatairól eddig nem tudtunk, jóllehet a Zrínyi-szakirodalom évek óta keres egy olyan jóslást, amelyben Werwe állítólag megjósolta Zrínyi Miklós halálát.[7] A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek a közelmúltban két olyan 17. századi kalendáriumot vásárolt, amelyeknek a szerzője Hermann van dem Werwe. Mindkét kiadvány annál a nürnbergi Endter-kiadónál jelent meg, amelynek magyar érdeklődése számos kiadványából lemérhető és a szakirodalom előtt sem maradt rejtve.[8] Az 1643-ra vonatkozó kalendárium címleírása a következő:

> Newer vnd Alter / Schreib Kalender, / Auff derer (vieler MenschenGedan=/cken, Meinung vnd Hoffnung zu widern) / bißhero Elenden, Bedrangten, / Vertrübten, Verjagten und Geplagten Jubel=Jahr, nach der / Gnadereichen Geburt vnsers Friedenfür=/sten, Erlösers vnnd Seligmachers / Jesu Christi, / M.DC.XXXXIII. / Mit dem Stand, Lauff vnd Aspecten der Plane=/ten, ☉ und ☽ sfinsternussen, sampt natürlichen Erwehlungen vnd der Witterung, gestellet von / Hermanno de Werve Eseno Frisio. p.t. / Chur Mäyntzischen Astronomo / Mit Röm. Kay. Mai. besonderer Freyheit. / Nürnberg, in verlegung Wolffgang Endters. [1642] 4° A4–D4. Jelzete: HAB Wa 6997.[9]

A magyar vonatkozást a kalendárium ajánlása rejti:

> Dem Hoch=Wolgebornen Gra-/fen vnnd Herrn,/ Herrn Stephan Balvi, Gra=/fen von Erdöth, Freyherrn auff Piebensburg vnnd Stemffen, Pfands=Einhabern der beiden Graffschafft, Pesing vnd / S. Georg / Obristen Span der Spanschafft Preßburg, Rittern, der Röm. / Käys. auch zu Hungern vnd Böheim Kön. Majest. Raht, Came=/rern, Generalen der Vngerischen Bergstättischen Gren-/tzen vnd Obristen zu New=Hauß, meinem / gnädigen Herrn,/ In Vnterthänigkeit dedicirt vnd offerirt / Von / HERMANNO DE WERVE, Esena-Frisio.

[6] NÉMETH H 61, 62, 1492, 1493, 1494, 1499.

[7] L. BORIÁN Gellért: *A Thököly-kódex latin nyelvű Zrínyi-epicédiuma.* In: Zrínyi-dolgozatok II (1985), 90–91.; NÉMETH S. Katalin: *Kiegészítések a Zrínyi-könyvtár II. kötetéhez.* In: Zrínyi-dolgozatok V. (1988). 99–105.; BENE Sándor: *Zrínyi mint „Magyar Mars".* In: ESTERHÁZY Pál: *Mars Hungaricus.* Bp. 1989. 387–407. (Zrínyi Könyvtár III.).

[8] OLDENBOURG, Friedrich: *Die Endter.* München–Berlin, 1911.; Az Endter-nyomda későbbi magyar kapcsolatairól: BORSA Gedeon: *XVIII. századi magyar nyelvű ponyvanyomtatványok gyűjtőkötete Münchenben, (Martin Endter kiadványai Magyarország részére).* = OSZK Évkönyv, 1981. 379–409.

[9] A másik, nem magyar vonatkozású Werwe-kalendárium: *Newer vnd Alter / Schreib-Calender, auff das / erste nach dem 413. Schalfftjahr...M.DC.LIII.* ... von Hermanno WERVE, Esena-Frisio, weiland / Churmäintzischen gewesen, jetzt Ostfrisischen Astronomo. ... Nürnberg, In Verlegung Wolffgang Endters, deß ältern. [1652] 4° Jelzete: HAB Wa 6998. – A naptárt szerzője Christoph Bernhard münsteri püspöknek, Stromberg birodalmi grófjának ajánlotta.

Herman van dem Werwét feltehetően csak financiális, mecénási kapcsolat fűzte gróf Pálffy István koronaőrhöz, Pálffy Miklós kancellár apjához. A sokat publikáló csillagjósnak, úgy tűnik, minden évben új patrónust kellett jóslatai, kalendáriumai megjelentetéséhez keresni, az ajánlások címzettjeinek sűrű változása ugyanis erre mutat. Az 1642. január 5-én kelt ajánlás a szokásos módon hálálkodik a patrónus támogatásáért, akinek az addigi élettapasztalatok, jóslatok összefoglalását tartalmazó *Itinerario Politico* című munkáját is ajánlani fogja. Hogy Pálffy István támogatta-e ezt a művet, nem tudjuk, mert az általunk átnézett nagy könyvtári katalógusokban nem sikerült példányra bukkannunk.

A két Werwe-féle kalendárium aranyozott bőrkötése információkban rendkívül gazdag, innen tudható meg a példány tulajdonosának neve is, aki Anna Sidonie von Windischgrätz, született Herberstein bárónő, a naptárokba szokásos módon bekötött üres lapok pedig a Windischgrätz-család több kéztől származó, naplószerű bejegyzéseit tartalmazzák.

A tartalmi hungarikumok csoportját gyarapítja az a szerző nélküli kiadvány, amely a német barokkra annyira jellemző eklektikusság megtestesítőjeként egy kötetben foglalja össze a kor Európájának történeti eseményeit, országleírásait, nemzetkarakterológiai tapasztalatait. A szerzőről mind ez ideig nem sikerült semmit kideríteni, az anonym lexikonok a művet nem regisztrálják, a müncheni Bayerische Staatsbibliothek katalógusa az ottani példányt szintén szerzői név nélkül írja le. Az előszóból annyi vehető ki, hogy a szerző kb. ötnegyed évvel azelőtt *Curiosité durch einige Staats-Muthmassungen von Europa* című művén dolgozott, „entzwischen aber in gewissen Affairen eine grosse Reise hinderleget..." (A2 recto). A kötet, jóllehet országonként fejezetekre tagozódik, magyar részt nem tartalmaz, viszont a *Von Türcken* című fejezet (141–179.) gyakorlatilag csak a magyarországi történeti eseményekről szól, a *Von Böhmen* című rész pedig (225–254.) magyar nemzetkarakterológiát ad. A 166–167. lap Thököly Mihálynak fiához írott, „durch geheime Post" küldött levelét tartalmazza. A kiadvány címe kedvelt barokk metaforára utal, Paul Fleming verssorait visszhangozva: *Die Welt die ist ein Glückes-Topff / der stets herummer läufft / ...* [10] A kötet leírása a következő:

> Europäischer / Glücks-Topf, / Oder / Das spielende Glücke / Der im Kriege und Frieden / interessirten / Souverainen Printzen / von EUROPA, / So wohl nach deren itzigen, / als / weit-aussehenden / Staats=MESURES / mit gnugsam=curieusen Zeichen versehen, / aufgesetzet und verspielet, / ANNO M.DC.LXXXVII. / Franckfurt und Leipzig / zu finden bey Christian Weidmannen / Gedruckt im Jahr 1687. 4° [6] 354 1. Jelzete: HAB Wa 4513

A Herzog August Bibliothek régi könyvállománya feltűnően gazdag Magyarországra vonatkozó út- illetve földrajzi leírásokban. A 17. század egyik bestsellere volt Sigmund von Birken munkája, amely címe szerint ugyan a Duna történetét és folyását kíséri végig, gyakorlatilag azonban szinte az összes korabeli magyar város (a Dunától távoliak is) megtalálható benne.[11] A Duna melletti Trautmansdorf urának, Gottlieb von Windischgrätz grófnak ajánlott munka több kiadást megért és több nyelven megjelent, az 1684-es velencei editiót már korábban katalogizálhattuk.[12] Éppen ezért tűnt különösnek, hogy a könyvtár új könyvei között ismét egy olasz nyelvű Duna-könyvre bukkantunk, ugyanabból az évből, csak nürnbergi és bolognai impresszummal. Az újonnan vásárolt, 40 rézmetszetű városképpel díszített kiadás címleírása a következő:

[10] A verset más összefüggésben idézi P. FEUERSTEIN: *i. m.* 50.

[11] L. N. S. K.: *Sigmund von Birken magyar kapcsolatai* = MKsz 1994. 78–82.

[12] NÉMETH H 172. A különböző német nyelvű átdolgozásokat l. NÉMETH H 167–171.

L'ORIGINE / DEL / DANVBIO. / Con li nomi antichi, e moderni di tutti / li Fiumi, & Acque, che in esso concorrono, / come anco delli Regni, Prouincie, / Signorie, e Città irrigate dal detto / Fiume, sino doue sbocca / nel Mare Eusino. / Annesoui vn breue Compedio della Cronica / Vngara, e Turchesca, & adornato con 40. / Figure in Rome delle Principali / Città, e Fortezza del'Vngaria, / Transiluania, e Croatia; / .../ Tradotto dall' idioma Tedesco in Italiano. All' altezza serenissima / di / Alessandro II. / Duca della Mirandola, / Concordia &c. / In Norimberga, & in Bologna. M.DC.LXXXIV. / Per Giofesso Longhi. 8° [10] 286 1. 40 rézm.t. Jelzete: HAB Xb 31

Az angol Edward Brown Magyarországról szóló útleírása régóta jól ismert a hazai szakirodalomban, legutóbb Gömöri György foglalta össze a rá vonatkozó tudnivalókat és adott új fordítást az útleírás néhány fejezetéből.[13] A wolfenbütteli könyvtárban eddig csupán két 1685-ös és 1711-es német nyelvű átdolgozása volt meg,[14] a gyűjtemény most az angol nyelvű első kiadással és az egészen korai, 1674-es francia fordítással gazdagodott:

A Brief Account / OF SOMME / TRAVELS / IN / HUNGARIA, SERVIA, BULGARIA, MACEDONIA, THESSALY, }{ AVSTRIA, STYRIA, CARINTHIA, CARNIOLA, and FRIULI. / As also / Some Observations on the Gold, Silver, Copper, / Quick-silver Mines, Baths, and Mineral Waters im / those parts: / With the / Figures of some Habits and Remarkable places. / By EDWARD BROWN M.D. / of the College of LONDON, Fellow of the R. Society, / and Physician in Ordinary to His MAJESTY. / LONDON, / Printed by T.R. for Benj. Tooke, and are to be Sold at the Sign of the Ship in St. Pauls Church-yard, 1673. 4° [10] 144 [3] 1. rézm.t. Jelzete: HAB Wt 140.

RELATION / DE PLUSIEURS / VOYAGES, / FAITS / EN HONGRIE. SERVIE. BULGARIE. MACEDOINE. THESALIE. / AUSTRICHE. STYRIE. CARINTHIE. CARNIOLE. & FRIULI. / ENRICHIE DE PLUSIEURS OBSERVATIONS, / Tant sur es Mines d'Or, d'Argent, de Cuivre, & de Vif argent; que des Bains & Eaux Mineralles, qui sont dans ces Païs. / AVEC LES FIGVRES DE QVELQVES HABITS, / & des Places les plus confiderables. / Traduit de l'Anglois du Sieur EDOUARD BROWN, / Medecin du College de Londre, un des Membres de la Societé Royalle, / & Medecin ordinaire du Roy de la grande Bretagne. / A PARIS, / Chez GERVAIS CLOUZIER, au Palais, / sur les Degrez en montant pour aller à la sainte Chapelle, / à l'Enseigne du Voyageur. / M.DC.LXXIV. 8° [8] 208 1. rézm.t. Jelzete: HAB Wt 184(2) (App.H.976).

A törökök 1686-os visszaszorítása megélénkítette a Közép-Európával foglalkozó történeti és államtörténeti, politikai művek kiadását. A francia Jean Coppin munkája ugyan a török hadieseményeket követi, de értelemszerűen ezek az események szorosan kapcsolódnak Magyarország és Erdély történetéhez, így művében nem csupán a VIII. fejezet, amely a *Memoires pour la Hongrie & la Transylvanie* címet viseli (90–94.), hanem a kötet nagy része magyar vonatkozású:

LE BOUCLIER / DE L'EUROPE, / OU LA / GUERRE SAINTE, / CONTENANT DES AVIS POLITIQUES / & Chrétiens, qui peuvent servir de lumière aux Rois & aux / Souverains de la Chrêtienté, pour garantir leurs Estats des in/cursions des Turcs, & reprendre ceux qu'ils ont usurpé sur eux./ AVEC VNE RELATION / DE VOYAGES / FAITS DANS LA TURQUIE, / la Thébaïde & la

[13] *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737).* Válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: GÖMÖRI György. Bp. 1994. 64–74.

[14] NÉMETH H 222, 223

Barbarie. / ... / A LYON, / Chez ANTOINE BRIASSON, ruë Merciére, au Soleil. / M.DC.LXXXVI. 4° [10] 496 [6] 1. rézm.t. Jelzete: HAB Wt 184(1)

Utolsóként egy a korábbiaktól nyelvileg és műfajilag egyaránt eltérő nyomtatványt ismertetünk. A Wa 4018 jelzetű nyomtatvány önálló címlap és impresszum nélkül került a wolfenbütteli gyűjteménybe, feltehetően valamilyen kolligátum-kötet kitépett darabja. Szerzője Axel von Oxenstierna svéd követ, későbbi királyi kancellár, akinek jelentősége II. Rákóczi György svéd kapcsolatai szempontjából fontos. A svéd nyomtatvány kezdősorai a következők:

Hans Kongl. May:ß aff Swerige / Extraordinarie Ambassadurs / Greff Oxenstiernas, / Giorde / PROPOSITION, / i Wien, / Angäende dhe förtryckte Ewangeliske i Hungern, Böhmen / och andre Orther. Év és hely n. 4° [4] lev. Jelzete: HAB Wa 4018

A könyvtári jelzetekből látható, hogy a wolfenbütteli gyűjtemény 17. századi anyagának új gyarapodásából a Wa-Wt és Xb jelzetek 1995. szeptemberi átnézésével sikerült a fenti hungariumokat kiválogatni. A retrospektív gyűjtés — immár Alsó-Szászország tartomány állami feladataként — a Herzog August Bibliothekban folyamatos, mert ez a gyarapítási tevékenység az előkészítője az újonnan induló kutatási programnak, a 17. századi retrospektív német nemzeti bibliográfiának (VD17.) Remélhetőleg lesz mód a későbbiekben beszerzett magyar vonatkozású nyomtatványokról is beszámolni a hazai könyvészeti fórumokon.

NÉMETH S. KATALIN

Alvarus latin—szlovák—magyar grammatikájának ismeretlen nagyszombati kiadása. A mintegy 300 000 könyvet számláló százöt éves szabadkai Városi Könyvtárban egy évszázad alatt közel 5000 régi és ritka könyv gyűlt össze. Az eleinte vásárlással gyarapodó gyűjteménybe több magánkönyvtár olvadt, melyek közül Zomborcsevics Vince (1810—1900) szabadkai orvos és Milkó Izidor (1855—1932) író könyvtára volt a leggazdagabb. A Milkó-könyvtárat a *Pallas-lexikon* már 1896-ban mint jelentős könyvgyűjteményt említi. A magángyűjteményt, mely 12 000 könyvből állott, a fiatal Kosztolányi is megcsodálta és a *Nyugat*ba (1925. márc. 1.) írt is róla. Sajnos ez a gyűjtemény is és a Zomborcsevics-féle könyvtár is csak töredékében került a szabadkai Városi Könyvtár állományába, de így is magját képezik annak a gazdag különgyűjteménynek, melyet sok európai nagykönyvtár megirigyelhetne, hiszen főleg a két híres szabadkai bibliofiltől származik Manuzio, Elzevir, Giunta, Blaeu, Frobenius, Janssonius, Estienne, Gryphius, Wechelus, Didot és sok más világhírű nyomdász és kiadó által napvilágot látott ritkaság.

Egy piacoló szabadkai férfi nemrég megvételre ajánlotta a következő könyvet, melyet a Pionir R. T. támogatásával sikerült megvenni: EMMA / NUELIS ALVARI, E SOCIETATE JESU GRAMMATICARUM INSTITUTIONUM LIBER PRIMUS. SEV PRINCIPIA EARVNDEM. TYRNAVIAE, Typis Academicis, Excudebat Joann. Chistoph. Beck, 1688.

A teljesen igénytelen külsejű könyvről hamar kiderült, hogy Alvarus ismert nyelvtanáról van szó.

Emmanuel Alvarus (Alvarez) (1526—1582) Madera szigetéről származó portugál humanista tudós, kora legkitűnőbb nyelvésze volt. Mint a jezsuita rend tagja, latint tanított és rektorként működött Coimbrában és Evorában. 1574-ben Dillingenben *De institutione grammatica libri III.* címen egy latin nyelvtant adott ki. Ez a grammatika hamarosan kötelező tankönyv lett a jezsuita iskolákban majd korának legelterjedtebb nyelvtankönyvévé vált. Kitűnő, alapos magyarázatokkal ellátott tankönyv volt, mely a klasszikus grammatikák közül legtovább állta meg a helyét a pedagógiában. A későbbi századokban mintegy 400 kiadást ért meg és Európa-szerte egészen

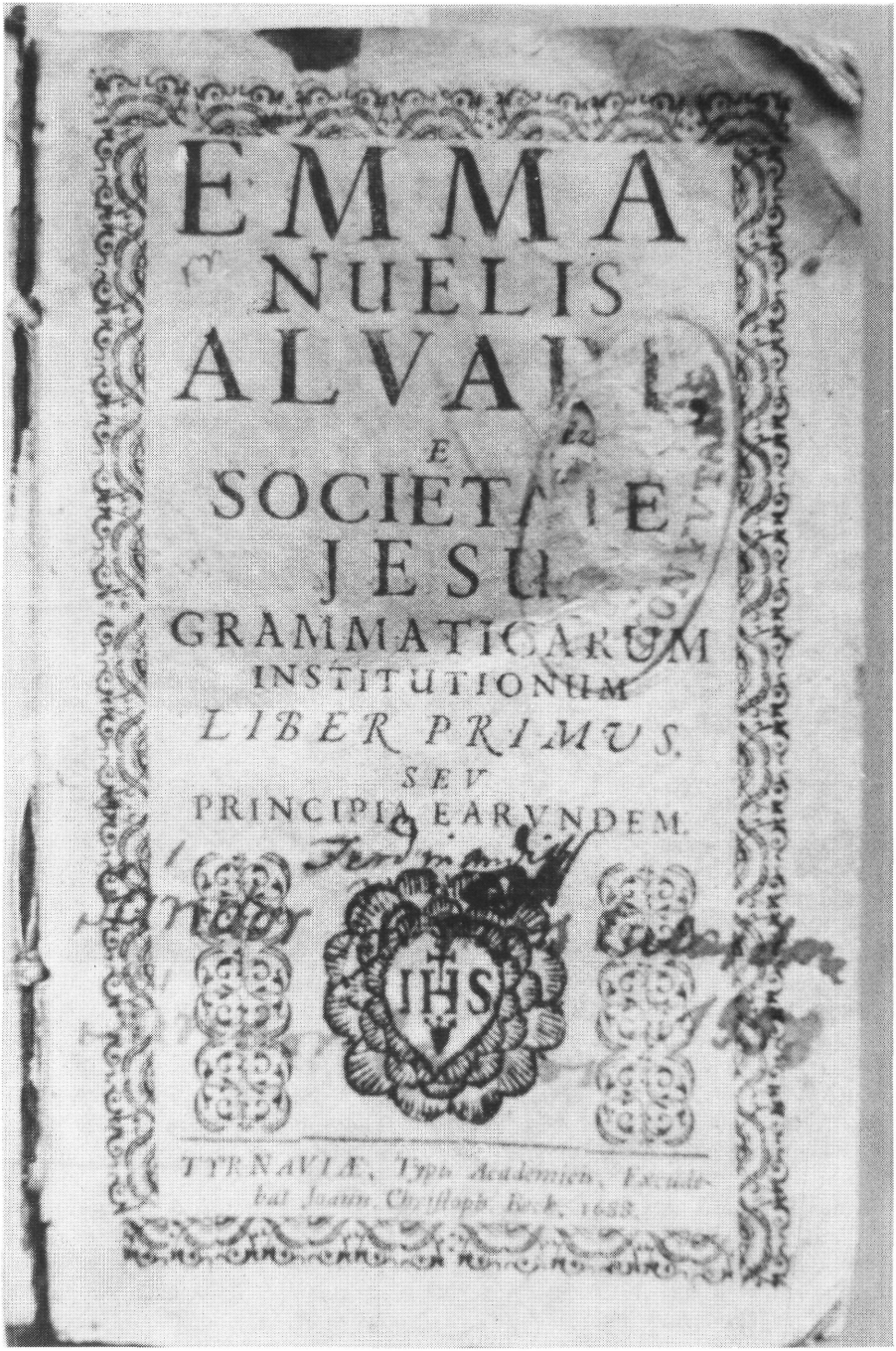
EMMA
NUELIS
ALVA
E
SOCIETATE
JESU
GRAMMATICARUM
INSTITUTIONUM
LIBER PRIMUS,
SEV
PRINCIPIA EARUNDEM.
IHS
TYRNAVIÆ, Typis Academicis, Excudebat Joann. Christoph. Beck. 1633.

Kdyż sme slychaly / kdyż ste slychali / &c.
Mikor hallottúnk, hallottatok, hallottak.

Præteritum plusquamperfectum.

Cùm Audivissem, audivisses, audivisset.
Kdyż sem slyssel dáwno / kdyż si slyssel dáwno
Mikor hallottam volna, hallottál vól. hallott vól:

Pluraliter.

Cùm Audivissemus, audivissetis, audivissent.
Kdyż sme slyssely dáwno / kdyż ste slyssely dáwno
Mikor hallottúnk volna, tatok vól; tanak vól:

Futurum.

Cùm Audivero, audiveris, audiverit.
Kdyż slyssety budu / kdyż slyssety budeż / &c.
Mikor hallandok, hallandasz, halland.

Pluraliter.

Cùm Audiverimus, audiveritis, audiverint.
Kdyż slyssety budeme / budete / budu.
Mikor hallandúnk, hallandatok, hallandanak.

Infinitivi præsens, & imperfectum.

Audire, Slyssety / *Hallani.*

Præteritum perfectum, & plusquamperfectum.

Audivisse, Dáwno slyssety / *Hogy hallottam.*

Futurum.

Auditurum, ram, rum esse. Slyssan byty /
Hallandani, vel *hogy hallani fogok.*

Gerundia.

Audi-

Audiendi, do, dum. K slyssení / slyssic.
Hallásnak, halván, hallásra.

Supina.

Auditum, auditu. K slyssení *Hallani, hallásra.*

Participium præsentis, & imperfecti temporis.

Audiens, tis. Slyssicz / *Halván, halló, halloé.*

Futuri temporis.

Auditurus, ra, rum. Magicz slyssety /
Hallandó, vel *hallani fogok.*

AUDIOR VERBUM PASSIvum, sic conjugabitur.

Indicativi modi tempus præsens.

AUdior, audiris, *vel* audire, auditur.
Slyssán bywám / slyssan bywaš / bywá.
Hallatom, hallatol, hallatik.

Pluraliter.

Audimur, audimini, audiuntur. slyssani bywame
Hallatúnk, hallattok, hallatnak.

Præteritum imperfectum.

Audiebar, audiebaris, *vel* audiebare, audiebatur
Slyssan sem byl / slyssan si byl &c.
Hallatom vala, hallatol vala, hallatik vala.

a 19. század elejéig használatban volt. Számos európai nyelvhez adaptálva mint többnyelvű tankönyv is megjelent. A későbbi korok nyelvészei is ebből a munkából merítettek és grammatikáik Alvarus nyelvtankönyvére épültek.

A frissen vásárolt háromkötetes mű (egy könyvbe kötve) címlapjának verzóján a *Példabeszédek*ből egy idézet olvasható mégpedig három nyelven: latin, szlovák és magyar nyelven: „A Bo^{e}lcs Fiu o^{e}rvendezteti az Attyát: A bolond Fiu pedig szomorúsága az Annyának." Ez volt az a régi magyar nyomtatott szöveg, mely megdobogtatta a könyvtáros szívét, aki hosszas tanulmányozásba kezdett mielőtt árajánlatot adott volna az eladónak. Tovább lapozva azonnal kitűnt, hogy latin – szlovák – magyar háromnyelvű grammatikáról van szó. Háromnyelvű azonban csak az első könyv, mely 221 oldalas, annak is csak egy része (128 oldal). A második kötetet 1689-ben nyomták az Akadémia betűivel Nagyszombatban, a harmadikat szintén. A két utóbbi kötet egynyelvű, latin.

A háromnyelvű grammatika minden bevezető és előszó nélkül a deklinációkkal kezdődik, következnek a melléknevek, névmások és az igeidők. Ezzel a 128. oldalon le is zárul a háromnyelvű rész, a következő, 129. oldalon a *Rudimenta, sive de octo partibus orationis* következik, csak latin nyelven.

Alvarez könyve valamelyik közkönyvtár tulajdonában lehetett. Ez egy ovális pecsétből kiderülhetne, ha nem vakarták volna le a pecsét felét; csak ennyi olvasható ki a pecsét szövegéből: ... könyvtáráé. Legrégibb tulajdonosa Ferdinandy, fekete tintával írta be nevét a címlapra és az első kötet végére. Későbbi tulajdonosa Sándor János, 1958. A könyv magassága 15 cm.

Az OSZK munkatársaitól megtudtuk, a Régi Magyar Nyomtatványok Szerkesztősége nyilvántartásában nem szerepel Alvarez tankönyvének 1688-as kiadása, háromnyelvű kiadás egyáltalán nem szerepel. Tehát, szerintünk egy olyan ritkaságról van szó, melyre okvetlen fel kell hívni a szakmabeliek és az érdeklődők figyelmét. Reméljük, írásunkkal ez sikerülni fog.

KUNKIN ZSUZSANNA

Alsted feltételezhető gyulafehérvári görög nyelvtana. 16–17. századi grammatikai irodalmunkban a legtöbb hazai kiadású kézkönyv a latin nyelv tanításához kapcsolódik. Többen állítottak össze segédeszközöket a héber elsajátításához is. A hazai iskoláknak szánt görög nyelvtankönyvek közül Johannes Honterus, Valentinus Wagner és Károlyi Péter 16. századi szerkesztményeinek kiadásait ismerjük; a jezsuita Jacobus Gretser munkájából készült kivonat többször megjelent Magyarországon is. A latin grammatikák nagy számához és rengeteg kiadásához képest kevesebb a héber és különösen a görög vonatkozású kézikönyv. Ezért is érdemes odafigyelni arra az utalásra, amelynek alapján egy eddig ismeretlen grammatikai munkára következtethetünk.

A Bethlen Gábor alapította gyulafehérvári kollégium német tanárai közül Johann Heinrich Alsted látott a három szent nyelv megtanítását célzó nyelvi program megvalósításához. A *Rudimenta linguae Latinae* (1634, RMNy 1580) bevezetőjében, a tanárokhoz szólva Alsted azt ígéri, hogy *mindhárom* nyelv grammatikáját két évre elosztva készíti el:

> „Tres illas linguas principes, Hebraeam, Graecam & Latinam, quas titulus crucis Christi nobilitavit, & sine quibus nulla schola illustris nomen suum tueri potest, juventuti nostrae, thessauro illi Ecclesiae & Reip. hunc in modum proponere cum DEO aggredimus, ut in singulis illis Grammaticam biennii spatio absolvamus."

Az alapismeretek tankönyve a hivatkozott latin mellett megvan görögből *(Rudimenta linguae Graecae,* 1634, RMNy 1579) és héberből *(Rudimenta linguae Hebraicae et Chaldeaicae.* 1635, RMNy 1609) is. Latinból elkészült a második osztálynak szánt grammatika is (*Grammatica La-*

tina. 1635, RMNy 1607). Nem zárhatjuk ki egy magasabb fokú héber nyelvkönyv kiadását sem, de erre az idézett ígéreten kívül más adatunk nincs. Nagyobb valószínűséggel feltételezhetjük azonban a második görög nyelvtan egykori létezését.

A *Rudimenta linguae Graecae*nek egy kiadásáról van tudomásunk, az 1634-esről; a professzor előszavának keltezése 1633. Ez a grammatika azonban minden bizonnyal csak az *egyik* Alsted két görög nyelvkönyve közül. A másodikra a szerző a fent említett alapfokú tankönyv előszavában hivatkozik. Leírja, hogy a főiskolán a görögöt két évig kell tanulni. A meglévő mű az első év anyaga, célja a következő évi elmélyültebb tanulmányok megalapozása. Hogy a második évre szóló tankönyv nemcsak terv volt, hanem a professzor el is készítette, arra az általa használt igeidőből lehet következtetni. Az elemi ismereteket a tanulónak azért kell jól az elméjébe vésnie, „ut puer anno proximo jucunde et hilariter accedat ad capessenda praecepta Grammaticae Graecae; quam sic *adornavimus,* ut gemina sit Latinae nostrae."

Gyulafehérvári tanítványai számára Alsted mindhárom szent nyelv alapismereteit *rudimenta* címmel foglalta össze. Feltételezhetjük, hogy a *Rudimenta linguae Latinae*t követő, magasabb fokú *Grammatica Latina* „ikerpárja", a második osztálynak szánt görög nyelvtan is hasonló címmel láthatott napvilágot. Ha ennek kidolgozása az 1635-ben megjelent latin grammatikáéval párhuzamosan történt, megjelenésére ugyancsak 1635-ben kerülhetett sor.

Alsted valamennyi ismert nyelvtankönyvének *a* címében szerepel, hogy „in usum scholae Albensis" készült. A professzor azt is mindig feltüntette, milyen célt tűzött maga elé, amikor a könyvet összeállította, azaz mit kell majd tudni a tanulónak, ha megbirkózott a tananyaggal: „hoc modo elaborata, ut puer [...]". Ha megjelent a második évre szóló görög grammatika, bizonyára szerepeltek a címében ugyanezek a fordulatok. Az említett tankönyvek kivétel nélkül nyolcadrét alakúak; nem valószínű, hogy éppen a görög nyelvtan tért volna el ettől. Talán még a nyomdát is feltüntették a címlapon.

Mindezeket figyelembe véve a feltételezhető kiadványra a *Régi magyarországi nyomtatványok* címleírási rendszere szerint a következőképpen hivatkozhatunk:

> S 1607 A <Alsted, Johann Heinrich: Grammatica Graeca in vsum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer [... ?]. Albae-Ivliae, 1635 typ. principis. — 8° >

BARTÓK ISTVÁN

A Vedomosti és a Mercurius Veridicus. A Rákóczi-szabadságharc történetének fontos fejezete volt az I. Péter orosz cárral kötött varsói szerződés előkészítése és megvalósítása. Az 1707-es varsói szerződés történetével foglalkozó tanulmányok[1] csaknem teljes egészében a politikai viszonyok feltérképezésére vállalkoztak, érdemes lehet azonban azt is megvizsgálni: a politika mellett nem került-e sor a kapcsolatok kiépítésére más területeken is. A fejedelem és Ráday Pál már nagyon korán figyelte mindazokat a híreket, amelyek Oroszországgal és a cárral voltak kapcsolatosak: Ráday naplójában az 1705. év júliusának feljegyzései sorában találkozhatunk azzal az egyébként hamis hírrel, amely az orosz cár halálát taglalja — Rákóczi lengyelországi követének jelentése alapján.[2] Fokozott figyelem kísérte a fejedelem kancelláriáján azokat a

[1] L. pl.: MÁRKI Sándor: *Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben.* Bp. MTA, 1913. 96. és *Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII/6.* 387—480.; PERÉNYI József: *II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei.* In: Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. KOVÁCS Endre. Bp. 1956. 52—95.; ARTAMONOV, V. A.: *Magyarország és az orosz—lengyel szövetség (1707—1712).* = Történelmi Szemle 1978. 3—4. 527—531.

[2] *Ráday Pál iratai. I. 1703—1706.* Sajtó alá rend. BENDA Kálmán, ESZE Tamás, MAKSAY Ferenc, PAP László. Bp. Akadémiai K., 1955. 293.

leggyakrabban a külföldi udvaroknál elhelyezett magyar követek jelentéseiből származó értesüléseket is, amelyek I. Péter cárnak a törökökkel folytatott háborújával voltak kapcsolatosak.[3] A szabadságharc ideje alatti orosz–magyar kapcsolatok felvételében az első próbálkozások között tarthatjuk számon például azt, amelyre Rákóczinak egy 1706 márciusában, Egerben a lengyel királyhoz küldött rezidense számára írt utasításból derül fény:[4] a fejedelem pontosíttatni szeretné azt az orosz cártól származó megkeresést, amely hajóhadának megsegítését kéri a baráti országoktól, így a magyaroktól is. Magyarországnak azonban nincs olyan tengere, ahonnan az orosz hajókat támogathatná, Rákóczi tehát a lengyelek segítségét kéri az orosz kérés tisztázásához. Másfajta kapcsolat kialakítására mutat rá a fejedelemnek Sárospatakról Thalaba Mátéhoz, I. Péter cár melletti rezidenséhez írt levele 1708 decemberéből: „... repraesentallya kegyelmed azt is, hogy mivel ez idén nagy bősége vagyon az hazában a' bornak, ha kinek az vételre kedve lészen edgy nehany ezer hordóval készek leszünk Ilyvoba vitetni, melly iránt el is várjuk tudosítását kegyelmednek."[5]

A kultúra és a művelődés területén lehetségesnek tartott orosz–magyar kapcsolatok elemzésekor nem szabad elfeledkeznünk a szabadságharc első komoly külpolitikai sikereként elkönyvelt varsói szerződés kialakításában nagy szerepet játszó Ráday Pálról, Rákóczi titkos kancelláriájának vezetőjéről.[6] Rádaynak a magyar művelődéstörténetben elfoglalt helye, újságszerkesztői és könyvgyűjtő tevékenysége közismert, érdemes lehet mindeme munkásságát abból a szempontból megvizsgálni, hogy — párhuzamosan politikai megbízásaival, vagy éppen azokból következően a későbbiekben — kimutatható-e valamilyen kapcsolata az I. Péter-kori orosz művelődési élettel.

Az, hogy a Ráday-család két könyvgyűjtőjét, Pált és Gedeont érdekelték az Oroszországgal foglalkozó kiadványok, a könyvgyűjteménynek az 1861-es átadáskor használt katalógusából[7] kiderül: a folio méretű útleírások között szerepel egy 1571-es bázeli kiadvány, *Rerum Moscovitica-*

[3] L. pl.: *Ráday Pál iratai. I.* 276–277, 443–444, 678–684.

[4] *Ráday Pál iratai. I.* 543–545.

[5] *Ráday Pál iratai. II. 1707–1708.* Sajtó alá rend. BENDA Kálmán, MAKSAY Ferenc. Bp. Akadémiai K., 1961. 496. A borral való kereskedelemre a későbbiekben valószínűleg folyamatosan lehetőség volt, erre utal I. Péter cárnak Szentpétervárról A. D. Mensikovhoz írt levele is 1709 novemberében: „Utasítom még a következőkre: tekintetbe véve, hogy mind itten, mind pedig Moszkvában igen nagy kereslet vagyon a magyar bor iránt, ennek okáért kívánatos volna, hogy árusítás végett 100, vagy ennél több hordót magyar földről behozzanak." L. VÁRADI-STERNBERG János: *Ukraincev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban* = Századok, 1955. 2–4. 236.

[6] *Ráday Pál iratai. II.*, 11. E szöveggyűjtemény világít rá először a közölt iratok segítségével arra, hogy nem is annyira Bercsényi Miklós, a követség hivatalos vezetője, hanem sokkal inkább Ráday Pál vállán nyugodott az orosz–magyar kapcsolatok hivatalossá tételének hatalmas feladata, a külföldi követek fogadásától kezdve a tárgyalások lefolytatásán keresztül egészen azok írásbeli megfogalmazásáig és papírra vetéséig.

[7] A katalógus eredeti, kézzel írt példányát (Ráday Könyvtár. Az átvételkor használt katalógus" — későbbiekben: *Katalógus*) BERECZ Ágnes, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének vezetője bocsátotta rendelkezésemre, melyért itt mondok köszönetet. A *Katalógus*ból azonban az nem, vagy a beszerzés évszáma alapján csak ritkán deríthető ki, hogy az egyes kötetek megvásárlására melyik Ráday idejében került sor, így itt csak azokat emelem ki, amelyek megjelenési idejükből következően már az idősebb Ráday idejében is a gyűjteményben lehettek. Szintén BERECZ Ágnes segítségével használhattam a Ráday-féle különgyűjtemény cédulakatalógusát a kéziratos *Katalógus* adatainak beazonosításakor.

rum commentarii... címmel[8] és egy 1630-as Leidenben megjelent munka, a *Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria, commentario topographico atque politico illustratae;*[9] a folio méretű történelmi művek között[10] pedig ott van a *Moscoviticarum rerum auctores varii unum in Corpus Congeni, quibus et gentis Historia Continetur et Regionum accurata descriptio* című munka,[11] amely Frankfurtban jelent meg 1600-ban.[12]

A másik kapcsolódási pont Ráday Pálnak és I. Péternek a magyar, ill. az orosz sajtótörténetben betöltött szerepében keresendő; a *Mercurius Veridicus* megjelenésének idején ugyanis már két éve adja ki a cár Oroszország első nyomtatott újságját, a *Vedomostit.*[13] I. Péter az 1697–98-as, Hollandiában és Angliában tett nagy követjárás idején maga is tapasztalhatta külföldön az időszaki sajtó szerepét és jelentőségét, ezért szükségesnek tartotta változtatni az addigi kéziratos, csak a cár számára készített hírlevél szerkesztésén, előállítási módján és példányszámán.[14] A kéziratos változat már a 18. század első éveiben elveszti addigi szigorúan titkos jellegét, egyre több példány készül belőle, tartalma is bővül — méghozzá Oroszország bel- és külpolitikájával kapcsolatos hírekkel, végül a cár 1702. december 16-i rendeletében mondja ki, hogy a lapot ezentúl nyomtatásban kell megjelentetni.[15] A hírlappal kapcsolatos szakirodalom sokáig úgy vélte, hogy a rendelet után az első nyomtatott szám 1703. január 2-án jelent meg. Berkov kutatásai szerint[16] ennek ellentmond az, hogy az 1703. július 18-án megjelent számban utalás található egy korábbira, melyben a Szibériában talált vasércről van szó. Az 1703-as év júliusáig megjelent számai azonban ilyen témával nem foglalkoztak, logikus tehát a következtetés: már 1702 decemberében is meg kellett jelennie egy nyomtatott számnak. 1903-ban V. Pogorelov

[8] *Katalógus* 728–729.

[9] *Katalógus* 796.

[10] Mint SEGESVÁRY Viktor írja: „Ráday élénken érdeklődött a külföld egyes nagyhatalmainak története iránt; ez az érdeklődés a történelmi érzéken túl, önként következett diplomáciai szolgálataiból, az eléje kerülő feladatokból és a szerzett tapasztalatokra való visszaemlékezésekből." L. SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday Könyvtár 18. századi története.* Bp. Ráday Gyűjtemény, 1992. 57.

[11] *Katalógus* 863.

[12] Ugyanezen kérdés másik oldalát tekintve: I. Péter könyvtárában is volt két olyan kötet, amely — ha közvetve is — Magyarországgal foglalkozott: a Kölnben 1596-ban kiadott és térképekkel illusztrált *Historia von den Empörungen so sich im Königreich Ungarn auch in Siebenbürgen Moldaw in der Bergischen Walachey und andern Örthern zugetragen haben...* című munka és a Sébastien LE CLERC által illusztrált *Les actions glorieuses de S. A. S. Charles Duc de Lorraine etc. en Hongrie, Transylvanie etc.* című mű. L. Biblioteka Petra I. Ukazatel'-spravočnik. Sost. E. I. BOBROVA. Leningrad, BAN, 1978. 128. 1182. tétel, 133. 1257. tétel.

[13] Mivel a *Mercurius Veridicus* története a magyar nyelvű szakirodalomban közismert, itt inkább a *Vedomosti* történetének taglalására térek ki.

[14] A *Kuranti* [hírek, hírharang] egyetlen példányban készült, egyetlen olvasója, a cár számára. Balickij 1908-as sajtótörténeti munkájában utal azokra a fennmaradt *Kuranti*-példányokra, melyeken jól olvashatók a következő feliratok: „a cár által elolvasva", „az 1677. év szeptemberének 1-jén a cár szobájában felolvasva, a bojárok az előszobában hallgatták", „az 1677. év szeptemberének 9. napján a felséges cárnak felolvasva az udvari bojárok jelenlétében a Duma titkára, Larion Ivanov által". L.: BALICKIJ, G. B.: *Zaroždenie periodičeskoj pečati v Rossii.* Sankt-peterburg, Senatskaâ tipografiâ, 1908. 5.

[15] A rendelet pontos szövegét l. BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 10.

[16] BERKOV, P. N.: *Istoriâ russkoj žurnalistiki XVIII. veka.* Moskva–Leningrad, AN SSSR, 1952. 40–42.

Moszkvában kiadta a *Vedomosti* 1702 és 1707 között megjelent számainak anyagát,[17] melyek között ott található az a szám is, amely a szibériai vasérccel foglalkozik — és amelynek megjelenési dátuma 1702. december 17. 1918-ban az orosz Akadémia II. osztályának folyóiratában[18] K. V. Harlampovics professzor hivatkozott a kazanyi Hittudományi Főiskola könyvtárában található Anatolijevskij sbornikra, melyben szintén megtalálható a december 17-i szám teljes szövege. Korábban nem tartották valószínűnek, hogy a rendelet kiadása után egy nappal már megjelenhessen az első nyomtatott szám, ezért nem is fordított a kutatás különösebb figyelmet a decemberi számra. Berkov kutatási eredményeit elfogadva azonban egyet kell értenünk azzal a véleményével, mely szerint itt nem arról van szó, hogy a nyomtatás ilyen gyorsan sikerült volna, hanem arról, hogy már összegyűlt az egy számra való anyag, megindult a nyomtatás — a cár közvetlen parancsa nyomán —, és a rendelet csak mindezen előkészítés után nyert hivatalos, írásban is lefektetett formát. Ezzel magyarázható a két, egymáshoz elég közeli dátum. Az említett cikken kívül ez a szám híreket közölt a cár visszatéréséről az Északi hadjárat első csatái után, és bemutatta a svédektől zsákmányolt fegyvereket.

A lapot az orosz sajtótörténet általában a *Vedomosti* cím alatt emlegeti, a valódi helyzet azonban az, hogy ez a cím állandóan változott. Pogorelov szerint a következő címekkel jelentek meg az egyes számok:[19] *Vedomosti Moskovskie* (1703, 1704), *Vedomost' Moskovskaâ* (1705), *Podlinnoje donošenie* (1705. 31. sz.), *Rel'âci'â* (1706, 1707).[20] A címet általában vastagabb betűtípussal emelték ki, és ugyanezt a gyakorlatot követték a hírek származási helyének megjelölésével is. Ez az utóbbi egyben az egyelőre rovatok nélküli újság szerkesztési és szerkezeti elvét is mutatta, hasonlóan a nyugat-európai gyakorlathoz. A lap rendkívül keskeny margójú tizenkettedrét formátuma az akkori olvasó kényelmét szolgálta. Példányszáma tízegynéhánytól a néhány ezerig terjedt számonként, a hírek fontosságától és az érdeklődéstől függően. Balickij adatai szerint[21] a legnagyobb, kb. négyezres példányszámban az 1703. 10. szám jelent meg. Az utána következő egy-két évben egy-kétezer között mozgott, 1705-re azonban mindössze egy-kétszázra csökkent a kiadott példányszám, sőt 1721-től gyakran volt száz alatt. Az eladási arányok, melyek a moszkvai és a szentpétervári nyomda kimutatásaiban nyomon követhetők, arra mutatnak, hogy volt ugyan olyan szám, melyet a nagy kereslet miatt újra kellett nyomni, de nem ez volt az általános: a teljes példányszámnak kb. háromnegyed része talált vásárlóközönségre. 1712 után még ez az arány is romlott, volt olyan szám, melyből mindössze 3 példányt sikerült értékesíteni. A terjedelem számonként 2 és 22 oldal között váltakozott. Az oldalszámozást csak azokban a lapszámokban alkalmazták, amelyek terjedelme meghaladta a négy oldalt. 1705-től az első oldal alján mindig ott szerepelt a lap azévi sorszáma. Az újság periodikusságát és gyakoriságát jelző néhány adat:[22] 1703-ban és 1704-ben 39 szám, 1705-ben 46 szám, 1706-ban 28 szám, 1717-ben 3 szám, 1718-ban pedig már csak egy szám látott napvilágot.

1703. január 2-án jelent meg a lap második száma. Legelső híre tüzérségi fegyverek készítéséről és számáról ad tájékoztatást: Moszkvában elkészült 400 rézágyú a hozzávaló 12 és 18 fontos

[17] V. POGORELOV: *Vedomosti vremeni Petra Velikogo.* Vyp. 1. 1702—1707. Moskva, Sinodal'naâ tipografiâ, 1903. 406. Pogorelov a bevezetésben utal rá, hogy a nyomda archívumában található anyagnak — melynek alapján a kiadás készült — az a különös jelentősége, hogy a korrektúra-megjegyzések is megtalálhatók benne.

[18] Izvestiâ II otdeleniâ Akademii Nauk. 1918. XXIII. t., 1. kn., 1—18.

[19] POGORELOV, V.: *i. m.* V.

[20] Ez az utóbbi elnevezés a sajtótörténet kezdeti időszakában Nyugat-Európában is igen gyakori volt. L. FÜLÖP Géza: *Sajtótörténet, sajtóismeret.* Bp. Tankönyvkiadó, 1983. 12—13. Ebben az esetben a latin 'relatio' szó „oroszosított" változatával találkozhatunk.

[21] BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 34.

[22] *Istoriâ russkoj žurnalistiki.* XVIII—XIX. v. Pod. red. A. V. ZAPADOVA. Moskva, Vyššaâ skola, 1973. 20.

ágyúgolyókkal. A következő két tudósítás egyrészt a moszkvai matematikai és navigációs iskola működéséről számol be pontos adatokat közölve az iskolában tanulók létszámáról, másrészt — megint csak pontos adatokkal — arról tudósít, hogy hányan születtek Moszkvában november 24-e és december 24-e között.[23] Mindkét hír nagyon logikus válogatásról tanúskodik: az első az orosz felvilágosodás korai eseményeire és eredményeire, a második pedig Moszkva fejlődésére utal. A lap a későbbiekben nagy teret szentelt az Északi hadjáratnak és általában a hadi eseményeknek, pl. az 1706-os asztrahanyi és az 1708-as Don-menti felkelésnek. Berkov ezek mellett a következő csoportokba sorolja a *Vedomosti* híreit:[24] Oroszország nemzetközi kapcsolatai (pl. a déli szlávokkal, a görögökkel, a grúzokkal és Közép-Ázsia népeivel); Oroszország gazdaságpolitikája (érclelőhelyek közlése, üzemek alapítása, az első holland kereskedőhajók megérkezése); a kultúra eredményei (iskolák megnyitása, az első orosz földrajzi térképek kiadása, az új betűtípusra való áttérés).

A lapszerkesztés első lépését mindig a Külügyi kormányszéknél, majd később utódjánál, a Külföldi ügyek Kollégiumában tették meg, hiszen ide érkeztek a külföldi hírlapok. Balickij kimutatásai szerint 1703 és 1719 között az alábbi nyugat-európai, főként német és holland lapok jártak a kormányszéknek: *Die Europäische Relation, Relation Courier* (Hamburg), *Nordischer Mercurius, Relation aus dem Parnasso, Königsbergischer Ordinari Post Zeitung, Breslauer Nouvellen, Foglio adjunto all'ordinario, Wienerisches Diarium, Ordinarie Stokholmiske Post Tijender, Leipziger Post und Ordinar Zeitung, Couriesse Europäische, Nouvelles des divers endroits* (Leiden).[25] A lapokból kiválogatott híranyag fordítása is a kormányszéknél történt. Nem ez volt azonban az egyetlen forrás a *Vedomosti* összeállításánál, a külföldi élet hírei származhattak Oroszország külföldön élő képviselőitől is: Törökországból M. P. Safirov, Poroszországból A. P. Besztuzsev-Rjumin, Dániából pedig V. L. Dolgorukij tudósított. A hadi eseményekről szóló hírek általában a hadvezérek tollából származtak. A cár — amikor ideje engedte — maga is részt vett az újság készítésének munkálataiban, válogatta és szerkesztette a híranyagot. Maradtak fenn olyan példányok, amelyekbe a cár azért javított bele, hogy világosabbá tegye a szöveget, az idegen nyelvű terminusok után például jelezte azok orosz megfelelőit.[26] Az is előfordult, hogy a cár publikálta azon saját leveleit, melyekben mindenkit érintő kérdéseket tárgyalt munkatársaival és levelezőpartnereivel. Ez történt például a poltavai győzelemről szóló cári beszámolóval: ezt 1709-ben a 11. és a 12. számban egyaránt megjelentették, a hír fontosságára való tekintettel az első bekezdést mindkét alkalommal pirossal szedve.[27] Egyetlen remélt hírforrás nem vált be: az 1702. decemberi rendelet ugyan előírta, hogy híreket különböző kormányszékek és más hivatalos intézmények is kötelesek szolgáltatni, ez azonban csak hellyel-közzel valósult meg.

A lap megjelenésének helye egészen 1711. május 11-ig Moszkva volt, ekkor azonban megjelent az első szentpétervári szám is. Ezután a két helyszínen megjelenő újság példányai azonosak voltak, de 1714-ig Moszkvában, utána pedig Szentpéterváron került kiadásra nagyobb példányszámban. Előfordult az is, hogy — a vonatkozó hírektől függően — bizonyos számok csak az egyik vagy csak a másik helyen láttak napvilágot. Mindkét helyen az I. Péter által alapított vagy megújított nyomda — a Szentpétervári és a Moszkvai — vállalta a kiadást, annak minden költségével együtt. Az újságnak egyik helyen sincs külön kinevezett szerkesztője, ezt a feladatot a nyomdák vezetői látják el. Balickij szerint[28] Moszkvában ez a tevékenység valóban szerkesztést

[23] POGORELOV, V.: *i. m.* 3—4.

[24] BERKOV, P. N.: *i. m.* 44—45.

[25] BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 17.

[26] *Istoriâ*, 18.

[27] Az orosz nyomdászat a kezdetektől fogva élen járt a kétszínnyomás alkalmazásában. L. FÜLÖP Géza: *A könyvkultúra a könyvnyomtatás kézműipari időszakában.* (Gutenbergtől a francia forradalomig). Bp. Tankönyvkiadó, 1980. 63.

[28] BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 19.

jelent: a Külügyi kormányszéktől már a külföldi újságok megérkezése utáni második-harmadik napon átküldték a nyomdába a lefordított cikkeket egy-egy tolmács, az altitkár vagy az őrszemélyzet által. A nyomda vezetője, F. Polikarpov átnézte a híranyagot, kis kereszttel, mint korrektúrajellel jelölve kihagyatta belőle a hasonlóakat vagy azonosakat, melyeket az egymástól függetlenül dolgozó fordítók benne hagytak, sőt: a nála őrzött tartalékanyagból még az ily módon megüresedett helyek pótlására is lehetősége volt. Szentpéterváron egészen más a helyzet: talán azért, mert az ottani nyomda vezetőjét, M. Avramovot köztudottan I. Péter reformjainak ellenzőjeként tartják számon, az ő feladata pusztán csak a kiadás. A fordítással megbízott B. Volkov (szintén a kormányszék, majd később a kollégium alkalmazottja) a teljesen előkészített anyagot pontos formai utasításokkal küldte át a nyomdába. Többször fordult levélben Avramovhoz amiatt, hogy utasításait nem tartották be, engedélye nélkül változtattak a szövegen, kihagytak belőle vagy hozzátettek, amelynek eredményeképpen az egész szöveg értelme megváltozott.[29]

Ebben az időszakban I. Péter birodalmában nincsen cenzúrahivatal, de erre nagyon egyszerű magyarázatot találni: minden kiadói tevékenység az ország irányítóinak kezében van, nem jelenhet meg tehát semmi, ami érdekeiket sértené. Legfeljebb annyi tapasztalható a lapban, hogy — főleg a hadieseményekkel kapcsolatos híreket — kissé „kozmetikázzák", azaz az ellenségről igyekeznek olyan anyagot megjelentetni, amely annak gyengeségeit taglalja; valamint igyekeznek eltitkolni esetleges győzelmeit és ugyanezt tenni az orosz csapatok vereségei, veszteségei esetén is. Ez az igyekezet megint csak a fennmaradt korrektúrapéldányokon figyelhető meg:[30] nemcsak a lapszélen szerepelnek olyan megjegyzések, mint „a zárójelben lévő cikket a népnek megmutatni tilos" (a cikk Péter egyik vereségével volt kapcsolatos), hanem előfordult az is, hogy a teljes cikket leragasztották egy papírdarabbal, és nem került a helyére újabb szöveg. 1725-től, a cár halála után, az újság egyre ritkábban jelent meg, majd 1727-ben meg is szűnt. Egy 1727. októberi rendelet[31] a szentpétervári nyomdát a Tudományos Akadémia irányítása alá rendelte, így az új lap *Szentpétervári hírek* címmel már az Akadémia fennhatósága alatt jelent meg.

A *Mercurius Veridicus* és a *Vedomosti* közötti hasonlóságok sorában elsőként említhetjük azt, hogy — az akkori európai sajtótörténet gyakorlatának megfelelően — mindkettőnek a szerkesztési elve azonos: a tudósítások a származási hely szerint és az adott események időpontjának rendjében követik egymást.[32] Ugyanez mondható el a megjelentetett példányszámokról és a megjelenés rendszerességéről is. A *Mercurius Veridicus* egy-egy számát legföljebb száz példányban nyomtatták, „mivel nem a szélesebb közönséghez, hanem a fejedelmi udvarokhoz, a diplomatákhoz és a politikusokhoz szólt..."[33] Tulajdonképpen a külföld tájékoztatására, rokonszenvének megnyerésére készült. A *Vedomosti* esetében más indokkal ugyan: nevezetesen az olvasni tudó és vásárlóképes olvasóközönséggel számolva, hozzávetőlegesen ugyanilyen példányszámot figyelhetünk meg — egy-két különleges alkalomtól eltekintve, amikor az adott lapszámban található hír fontosságára és népszerűségére való tekintettel sokszorozódik meg a kinyomtatott példányok száma.[34] Egyik lap sem tudja betartani tökéletesen a megjelenés pe-

[29] BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 24.

[30] BERKOV, P. N. (Pogorelov, V. nyomán): *i. m.* 44.

[31] BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 38.

[32] A *Vedomosti* a későbbiek során fokozatosan kialakította rovatait, jó példa erre az 1719. júliusi szám, amelyben a július 1-jei Péter-Pál ünnepről jelent meg 22 oldalas tudósítás: először idézi a metropolitának a cárt köszöntő beszédét, majd „riport" formájában szemtanúk segítségével számol be magáról az ünnepségről. L. *Istoriâ* 19.

[33] *Mercurius Veridicus 1705—1710.* Az első hazai hírlap hasonmás kiadása KENÉZ Győző fordításával, BENDA Kálmán bevezetőjével. Bp. Magyar Helikon, 1979. 15.

[34] A fentebb említett 1703. évi 10. szám valószínűleg ilyen lehetett: vagy az új fővárossal, Szentpétervárral vagy a cár éppen soros győztes hadieseményével volt kapcsolatos.

riodicitását: a *Mercurius Veridicus*ról hosszas tudományos vita után[35] bizonyosodott be, hogy főleg az első, Ráday által szerkesztett korszakában nem rendszeresen jelent meg; a *Vedomosti* bizonyos évekre vonatkozó gyakoriságára pedig fentebb már történt hivatkozás. A rendszeresség hiányának oka mindkét esetben azonos lehet: az egyik legfontosabb szerkesztési elv itt is, ott is az, hogy mikor gyűlik össze a következő lapszámra elegendő hírmennyiség. A két lap között tematikai hasonlóság is felfedezhető. A *Mercurius Veridicus* csaknem kizárólag, a *Vedomosti* pedig a megjelentetett hírek igen nagy arányában foglalkozik hadiesemények közlésével. Magyarországon természetesen a Rákóczi-szabadságharc eseményei, Oroszországban pedig a cárnak a törökökkel és a svédekkel folytatott hadjáratai jelentik a tudósítások alapját. Mindkét lapban megfigyelhető az a jelenség, amelyről Benda Kálmán így ír: „A kuruc vereségek jelentőségét igyekezett csökkenteni, a hadsereg kényszerű visszavonulásait óvatosan körülírta, megmagyarázta, a kellemetlen dolgokról meg nemegyszer teljesen hallgatott. Kitalált eseményeket azonban nem közölt. Szépített, de nem hazudott."[36] A megjelenési helyek esetében szintén vonhatunk párhuzamot: megintcsak más-más okból, de mindkét lap esetében több kiadási helyet ismerünk: a *Mercurius Veridicus* ismert számaiból a lőcsei Brewer-nyomda és Bártfa kiadói tevékenységére derül fény — a szabadságharc eseményeiből, nem utolsó sorban Lőcse 1710-es elfoglalásából következően.[37] Az orosz cár céljai is világosak a *Vedomosti* kiadási helyének megváltoztatásával, hiszen az 1703-ban alapított új főváros, Szentpétervár szerepét 1711-től az is segíthetett hangsúlyozni, hogy ott is megjelent az első nyomtatásban készült orosz újság.[38] A hírlapok szerkesztésének konkrét, gyakorlati feladatát a fejedelem és a cár is hozzá igen közel álló emberekre bízza: Ráday Pál tevékenységével kapcsolatban megint csak az eddig megjelent, igen gazdag szakirodalomra utalhatunk, a cár elképzeléseit pontosan megvalósító F. Polikarpovnak, a Moszkvai nyomda vezetőjének és B. Volkovnak, a Szentpétervári nyomda fordítójának szerepét pedig fentebb említettük már. Arra is sor került mindkét lap esetében, hogy az eszmei irányítók leveleit, nyilatkozatait közöljék. II. Rákóczi Ferenc akkor tartotta fontosnak egyik levele szöveghű közlését a *Mercurius Veridicus*ban, amikor a bécsi udvarnak a szabadságharcot akadályozó nyilatkozatát kézhez kapta — a fejedelmi választ a hírlap 1705. augusztusi számában olvashatjuk;[39] I. Péter pedig a svédek felett aratott poltavai győzelmet tartotta érdemesnek saját szavaival leírni, majd a *Vedomosti* egymást követő két számában 1709-ben megjelentetni.[40]

Ha azt vizsgáljuk, vajon a *Mercurius Veridicus* számaiban és a *Vedomosti*ban jelentek-e meg a másik országra vonatkozó információk, a következő eredményre jutunk. A *Vedomosti* — mivel megjelentetésének céljai között ott van a külföld eseményeiről való tájékoztatás programpontja is — nagyon sokat foglalkozik a Rákóczi-szabadságharc eseményeivel,[41] eleinte a cári abszo-

[35] L. THALY Kálmán és ESZE Tamás vonatkozó tanulmányait.

[36] *Mercurius Veridicus* 14. A *Vedomosti* szerkesztésében követett hasonló módszert l. fentebb.

[37] *Mercurius Veridicus* 10—11, 13.

[38] Ugyan nem a megjelenési helyek változásával párhuzamosan, de mindkét lapnál megfigyelhető az eredeti lapcím megváltozása is. Az első számban még *Mercurius Hungaricus* a következő számtól címében *Mercurius Veridicus ex Hungaria*-ra változik. A *Vedomosti* címváltozatainak felsorolását l. fentebb.

[39] *Mercurius Veridicus* 30—32, 93—96.

[40] *Istoriâ*, 18.

[41] A *Vedomosti*nak a Rákóczi-szabadságharccal kapcsolatos híranyagait VÁRADI-STERNBERG János gyűjtötte össze — a *Vedomosti* egyes számaira való pontos hivatkozásokkal — és a következő két tanulmányban közölte: V.-S. J.: *Az 1707-es orosz—magyar tárgyalások előzményei* = A Szegedi Tanárképző Főiskola Közleményei. 1965. Szeged, 1965. 281—293.; V.-S. J.: *A Rákóczi-szabadságharc eseményei az egykorú orosz hírlap hasábjain* = V.-S. J.: *Utak, találkozások, emberek.* Írások az orosz—magyar és az ukrán—magyar kapcsolatokról. Uzsgorod—Bp., Kárpáti K.—Gondolat K., 1974. 20—29.

lutisztikus rendszernek megfelelően lázadókként emlegetve a szabadságharcban résztvevőket, később azonban — I. Péter Lengyelországgal és a II. Rákóczi Ferenccel kapcsolatos politikai terveinek megfelelően[42] — egyre objektívebb híreket közöl a lap egyes számaiban 1703 és 1710 között a kuruc sereg számbeli összetételét, a hadműveletek menetét és eredményeit, a különböző béketárgyalások menetét tekintve át.[43] A *Mercurius Veridicus* fennmaradt számainak áttekintése jóval szerényebb eredményre vezet, ennek magyarázata három okban keresendő: egyrészt a magyarországi hírlap megjelentetésének célja kimondottan a szabadságharc eseményeiről való tájékoztatás, ezeknek az eseményeknek pedig nincsenek közvetlen orosz vonatkozásaik, másrészt pedig a szinte egyetlen lehetséges téma, a cárral kötött 1707-es varsói szerződés idején a *Mercurius Veridicus*nak nem jelennek meg (vagy ha igen, nem maradtak fenn) számai, harmadrészt a szerződéssel kapcsolatos írásbeli előkészületek szigorúan titkosak,[44] a szerződés hivatalosan megfogalmazott, végleges és ratifikált változatának helye pedig nem a mindennapi eseményekről tudósító sajtótermék egy száma, hanem a fejedelmi kancellária irattára.[45] A *Mercurius Veridicus* fellelhető példányainak 1979-ben megjelent hasonmás kiadása és az egyes számok magyarra fordított változata így csak sovány eredménnyel kecsegtethet: a mindösszesen két orosz vonatkozású hír egyike a valószínűleg nyomtatott formában meg sem jelent, 1706. júniusában Konstantinápolyból keltezett tudósítás csak áttételesen említi a „moszkovitákat".[46] A másik hír a *Mercurius Veridicus* 1710-ben megjelent első számából való: a poltavai orosz győzelem után XII. Károly seregéből távozott és Rákóczi zsoldjába állt egy lengyel csapat Potocki József kioviai palatinus vezetésével.[47] A cár nehezményezte ezt, mondván: a vele szövetséges Rákóczi az oroszok ellenségeit, a svéd királlyal szövetséges lengyeleket fogadja táborába. Az 1710. január 28-án Homonnán keltezett hír szerint azonban a „politikai bonyodalom" máris megoldódott: „A kioviai palatinus katonaságát illetően is sikerült megnyugtatni a cár őfelségét, minthogy ezek elkötelezték magukat a mi mindenkori szolgálatainkra."[48]

Utoljára maradt annak tisztázása, hogy a varsói szerződés megkötésében közvetlenül, a követség tagjaként is szereplő Ráday Pálhoz eljutott-e a *Vedomosti,* illetve volt-e I. Péter kezében a *Mercurius Veridicus*nak akár csak egyetlen száma. Sajnos a Ráday Gyűjtemény muzeális része nem tartalmazza a *Vedomosti* számait,[49] és a kéziratos katalógus sem utal semmilyen formában

[42] L. ezzel kapcsolatban az 1. sz. jegyzetben megadott tanulmányokat.

[43] Az Oroszországba eljutó hírekkel kapcsolatban VÁRADI-STERNBERG a következőket írja: „A Vjedomosztyi hírei különböző forrásokból származtak. ... A tudósítások zömét azonban a nyugat-európai, elsősorban a német, valamint a francia újságokból vették át." Majd később: „De már az 1704. január 31-én megjelent 4. számban változást tapasztalhatunk. A bécsi jelentések mellett közölt a lap egy 'Magyar földről' jelzett tudósítást is. Ennek hangja előnyösen eltért a császári fővárosból érkezettektől." L. V.-S. J.: *A Rákóczi szabadságharc* 20, 22.

[44] A Ráday Pál diplomáciai feladatait taglaló BENDA Kálmán éppen a varsói szerződés iratait hozza példának a titkosság betartásának illusztrálására: „Az egészen bizalmas ügyekben, mint a cárral való tárgyalások utasításai még írnokot sem vontak be, — Ráday maga tisztázta le az iratot." L.: *Ráday Pál iratai* II. 23.; PERÉNYI J.: *i. m.* 87.

[45] PERÉNYI J.: *i. m.* 88—89, 95.

[46] „Arról is írnak, hogy ez a háború nem kis akadályt gördít a törökök által a moszkoviták ellen indítandó hadjárat elé." L. *Mercurius Veridicus* 102.

[47] *Mercurius Veridicus* 112.

[48] *Mercurius Veridicus* 118—119, 140.

[49] BERECZ Ágnes szíves közlése szerint a muzeális gyűjtemény rendezésére az 50-es években került utoljára sor, de a feltárást végző — azóta már elhunyt — kolléganő semmilyen orosz vonatkozású sajtóterméket nem talált. RÁDAY egyébként valószínűleg nem tudott oroszul, a Segesváry által idézett *Önéletírás*a a magyar mellett a latint, a németet, a szlovákot és a franciát említi nyelvtudása ismertetése kapcsán, a *Vedomosti* beszerzése tehát mindenképpen csak kuriózum-jellegű lehetett volna. L. SEGESVÁRY V.: *i. m.* 28.

arra, hogy valaha is ott lettek volna a lap számainak példányai.[50] Hasonlóan negatív eredményre juthatunk az orosz cár könyvtárának jegyzékét áttekintve: a *Mercurius Veridicus*nak semmi nyoma, a sajtótermékek között itt is csak az *Acta Eruditorum* 1700 és 1710 között megjelent köteteivel találkozhatunk.[51] Ráday Pál iratainak II. kötetében található az egyetlen olyan utalás, amely a *Mercurius Veridicus* egy számának a cárhoz való eljutását legalább lehetőségként megcsillantja: 1708. augusztus 28-án Egerben kelt II. Rákóczi Ferencnek az a levele, melynek címzettje Nedeczky Sándor, a fejedelem I. Péter mellé rendelt követe, és amelyben a következőket olvashatjuk: „Miképpen legyenek itt a dolgok és honnan esett az minnapi szerencsétlen trenchenyi casus, már az előtt kegyelmednek tudtára adtuk mindazonáltal most is includalván az relatiot, tudosittyuk kegyelmedet, hogy ugyan akkor tájban az Ur Isten szép győzelmekkel látogatta hadainkat Dunántúl... "[52] A leírtakból tehát az következik, hogy a fejedelem Nedeczkynek küldött leveléhez mellékelte a *Mercurius Veridicus* azon számát, melyben a trencsényi csata részletei voltak megtalálhatók.[53] Elképzelhető, hogy a „balszerencsés, és inkább szégyenletes, semmint veszedelmes"[54] trencséni csata latin nyelvű leírását a fejedelem nemcsak követének, hanem a cárnak is szánja olvasmányul, annál is inkább, mert levelében arra is utal, hogy Nedeczkyt mindezekről egyszer már korábban is tudósította.[55] A sors, vagy inkább a mindig is kiszámíthatatlan postajárat, amely a követeknek szóló levelezést továbbította,[56] azonban közbeszólt: a cár mellé rendelt magyar követ ezt a melléklettel is ellátott levelet már nem kapta meg. 1708. augusztus 9-én a cár kiállította számára az elbocsátó levelet, és Nedeczky hazaindult. Rákóczinál szeptember 28-án jelentkezett a szerencsi táborban — anélkül, hogy ezt a legutolsó fejedelmi küldeményt kézhez kapta volna.[57] Így veszett el annak még a lehetősége is, hogy a cárhoz példány jusson el az első magyarországi hírlap egy igen fontos számából.

Összegzésül elmondhatjuk, hogy az I. Péter cár által kiadott *Vedomosti* és a *Mercurius Veridicus* összevetése — annak ellenére, hogy a két lap között konkrét párhuzamok nem mutathatók ki — egy szempontból mégis fontos lehet. Az összehasonlítás alapjául választott sajtótörténeti kérdések (szerkesztési elv és szerkesztők, példányszámok, a megjelenés helye és rendszeressége, a lap tematikája) megválaszolása világossá teszi: a két sajtótermék hasonlósága éppen abban

[50] Holott a korábban már említett *Katalógus*ban a „Litterarii" szakcsoport tartalmaz sajtótermékeket, igaz, inkább tudományos folyóiratokat: többek között a *Journal des Savants* 1665 és 1753 között és az *Acta Eruditorum* 1682 és 1731 között megjelent köteteit. L. *Katalógus* 701.

[51] *Biblioteka* 105. 859. tétel. A korábban már felsorolt nyugat-európai lapok mellett van még egy, amely tartalmazott híreket a Rákóczi-szabadságharccal kapcsolatban (l. MÁRKI S.: *i. m.* pl. 15, 26, 57.) és a cár kezébe juthatott: az *Europäische Fama* kötetei — ezt a lapot ugyanis I. Péter egyik legközelebbi munkatársa és alattvalója, A. D. Mensikov könyvtárának a leltárában megtalálhatjuk. A leltárt közli: *Saverkina,* I. V. — SOMOV, V. A.: *Reestr knig A. D. Mensikova* = Kniga v Rossii v epohu prosveŝeniâ. Leningrad, BAN, 1988. 145—160.

[52] *Ráday Pál iratai.* II. 460.

[53] BENDA Kálmán megjegyzése szerint a hírlap 1708-as első számáról van szó. L. *uo.*

[54] *Mercurius Veridicus* 108.

[55] 1708. augusztus 7, Szécsény: Rákóczi levele Nedeczky Sándor oroszországi követhez. L. *Ráday Pál iratai.* II. 440—441.

[56] Mint BENDA Kálmán írja: „Még nagyobb nehézségekkel járt a cári udvarral, illetve a cár mellé rendelt Nedeczky Sándorral, majd Thalaba Mátéval való levelezés. Amíg Péter cár Varsó körül táborozott, a levelek kézbesítése gyorsan és pontosan történt, 1708 elejével azonban a cár és hadserege visszavonultak kelet felé, s a postanehézségek egyre nőttek. A svéd, a lengyel és orosz hadaktól járt vidéken rendszeres postajárat nem volt, a kereskedők, akikre esetleg rábízhatták volna a leveleket, nem nagyon mozogtak, küldöncökkel kellett az iratokat továbbítani." L. *Ráday Pál iratai.* II. 34.

[57] *Ráday Pál iratai.* II. 460.

rejlik, hogy a *Vedomosti* csakúgy, mint a *Mercurius Veridicus* a 18. század eleji nyugat-európai sajtótörténetre általánosan jellemző, azzal azonos, abból következő vagy arra visszavezethető tulajdonságokat mutat.

HANGODI ÁGNES

Az 1758-ra keltezett „Laubáni Biblia". Rézmetszetes címlapja és azonos keltezésű térképei, nemkülönben a velük egybehangzó előszó alapján következtettem arra évekkel korábban, hogy ennek a magyar *Újszövetség*-fordításnak nem a nyomtatott, hanem a rézmetszetű díszcímlapján olvasható évszámot kell a megjelenés időpontjául tekintenünk. A nyomtatott címlap keltezése csak a kinyomtatás elkezdésének évét jelöli.[1]

Levéltári adalékok felkutatására nem lévén módom, elodáztam a kérdés további vizsgálatát. Csepregi Zoltán újabb közleménye gondos mérlegelés alapján részben megerősíti, másrészt azonban mégis igazolatlannak tekinti elgondolásomat, és a megjelenés idejének véli a hagyományos 1754. évet.[2]

A kérdésben dönt egy aprónyomtatvány impresszuma: *Laubán 1758.* Egykor hozzákötötték a British Library által őrzött *Laubáni Biblia* példányához. Címe:

> Historischer Vorbericht, / von dem Zustande / der Evangelisch= / Lutherischen Kirchen / in Ungarn. / Denen respective Höchst= und Hohen= auch / günstigen Wohlthätern, / welche einen milden Beytrag / zum Druck der neuen Ausgabe / eines ungarischen / Neuen Testaments / hochbeneigt und willigst zu thun geruheten, / im Namen de sämtlichen / Evangelischen Kirchen / in Ungarn, / den verbindlichst schuldigen Dank einigermaßen / öffentlich bezeugen zu könen, / nebst einer Anzeige, was in dieser Edition / geleistet worden, / wohlmeinend aufgesetzt. / [körzetsor] Lauban, 1758.

Geoffrey Arnold szívességéből ismerem ezt az adalékot, akinek kollegiális figyelmességét ezúton is megköszönöm.[3]

Az aprónyomtatvány nem szól négy évvel korábbi megjelenésről. Körülhatárolja, miként szabad tekintenünk az eddig ismeretes adalékok hézagait. Önmagában a fordítás előszava sem bővelkedik a kiadástörténet adataiban, így többféle kiegészítés kínálkozik. Csepregi Zoltán megemlített írásában joggal fölvethette, tekinthetjük a nyomtatás befejezésének s a megjelenés évének is a nyomtatott címlap évszámát. Valóban képzelhetnénk eme aprónyomtatvány nélkül úgy

[1] MKSz 106. (1990.) 68–69.

[2] Vö. *Lutherische Kirche in der Welt.* 41. (1994.) 129–135. Majd MKSz 111. (1995.) 87–90. A címlap *utólag* készült kinyomtatását nem próbálja igazolni, noha valóban nem ritka, hogy a címív, s vele a címlap sem a könyvtest nyomtatásának kezdete előtt készül. A rézmetszetes címlapot valóban a nyomtatás befejeztével adták a kötethez. Az adósság cáfolja Csepregi Zoltánnak azt az elképzelését is, hogy a nyomtatás befejeztével rendelkezésre álló pénzmaradványból telt volna a térképek és rézmetszetes címlap metszetésére és nyomtatására.

[3] A xeroxmásolat Borsa Gedeon útján jutott kezemhez korábban. A föntebbi idézetek tükrében nem tekinthető úgy mindez, mint *argumentum e silentio.* A teljes kötet elkészültéig aligha volt mód arra, hogy krúdában terjesszék az új fordítást. Az adósság ténye döntő. — A *Biblia* lelőhelye a hozzá kötött aprónyomtatvánnyal (WOLLNER Ildikó szívességéből közölhetem): 3061.b.13. London, The British Library, Slavonic and East European Collections. 1957. április 2-án regisztrálták a kötetet, possessor és marginalia nem található benne.)

is, hogy a cenzúra és a hétéves háború miatt csupán a szállítás, valamint a magyarországi terjesztés tolódott el a térképek elkészülte idejére, az 1758. évre.

A fordítóktól eredhet az aprónyomtatvány, illetve azoktól, akik külföldön igazgatták a nyomtatás ügyeit. Többek között említi a szöveg a néhai kancellárt, Nádasdit, az 1747. évet, a somogyi gyülekezetek ügyét, a kétszáznál több megszűnt protestáns egyházközséget — ebben a helyzetben munkálkodtak a szerkesztők és szerzők a Luther katekizmusa, az éhes lelkek kielégítésére szükséges *Haus-Postilla,* és az *Újszövetség*, s lehetőség szerint az *Ószövetség* kiadásán. A katekizmus kéziratával kapcsolatban megemlíti az aprónyomtatvány alsóki Mészáros György érdemét, az 1743. évet, majd a rákövetkező években folyó gyűjtést, így végül megjelenhetett Laubánban az 1750. évben s eljuthatott Magyarországra a katekizmus. Közben került Boroszlóba az *Újszövetség* kézirata, de kinyomtatásához a katekizmus kiadásával kapcsolatos *adósság* miatt nem láthattak hozzá. Mindazonáltal adódott segítség.

> „Mi dieser namhaften Hülfe ward demnach der Druck des Neuen Testaments Ao. 1754 in GOTTES Namen gleichfals in Lauban angefangen und über die Hälfte unter mancherley Versuchungen fortgesetzt worden: als sich aber daselbst einige erhebliche Hindernisse herworgethan hatten, muste mans unter göttlichem Beystand zu Jauer [sic! Jänner?] endigen. Dieses neue Kleinod des ungarischen Zions ist unvermerckt 4 Alphabeth und 4 Bogen, ohne die Vorrede starck beworden, darzu auch mit einem Kupfer-Blatte und 2 Landcharten, deren eine das gelobte Land, die ander aber die Reisen Pauli vorstellet, und von einem in Schlesien dienenden Gehülfen besorget ist, gezieret. Dadurch denn geschehen, daß man bey deßen Ausgabe über die schöne und reiche Collecte noch beynahe 400 Rth. Schulden machen muste." (37. lap)

Ebből az aprónyomtatványból tehát nem azt tudjuk meg, hogy el is készült a nyomtatás megkezdése évében az egész magyarázatos *Újszövetség.* A munkálat elhúzódására elég nyomós ok a pénzszűke. Tehetetlen volt a szerető igyekezet. Szép kezdet nyomán nem várhatták el a szerzők és a hívek, hogy a nyomtató hitelbe munkálkodjék. Várniuk kellett, amíg elegendő fedezetet gyűjthettek, s közben a magyarázat részletezőbb és terjedelmesebb alakot öltött. Kezest kellett találniuk a tetemes adósság vállalására is. Az elkészült munka előszavával párhuzamos pl. az aprónyomtatvány következő részlete:

> „Wie denn die ersten Bogen des Evangelii Matthäi solche noch sehr sparsam enthalten. Nachdem sie aber den vorţreflichen Nutzen wahrgenommen, und durch die milde Collecte ihre gute Hofnung bey der wider Willen geschehenen Verzögerung ziemlich angewachsen, so wurden auch die Anmerkungen und Nutzanwendungen nach dem Vorbilde des Hedingerischen Testaments und anderer Theologorum Erklärungen so wiel vermehret, dass die ungarisch evangelische Kirche bey dem grossen Mangel guter Bücher, von diesem einzigen einen grossen Vortheil ziehen kan." (38. lap)

Mindezek alapján megerősítve látom és megokoltnak vélem azt az álláspontot, hogy 1754-ben a kiadás csupán elkezdődött; nem készült el egyszerre a teljes kötet nyomtatása; az előszó részletei is ennek megfelelően értelmezhetőek. A megjelenés pedig a térképek és a díszcímlap elkészültével azonos évre okkal keltezhető, tehát 1758-ra.[4]

FEKETE CSABA

[4] CSEPREGI Zoltán korrektségét itt is megköszönöm, aki 1994. november 29-én kelt levelében közölte, hogy újonnan talált forrás alapján túlhaladottnak tekinti a 2. jegyzetben említett cikkeinek állítását.

Felvilágosodás kori újságok híradásai a Georgikonról. A Festetics György által 1797-ben Keszthelyen alapított Georgikon elnevezésű gazdasági tanintézet, világviszonylatban az első mezőgazdasági felsőoktatási intézmény volt.[1] A korabeli sajtó az alapítástól kezdve számos cikkben számolt be az intézet fejlődéséről.

A bécsi *Magyar Hírmondó* 1798 szeptemberében egy hosszabb cikk keretében tájékoztatta olvasóit a nemrégiben megalapított Georgikonról, egyúttal méltatva Festetics György érdemeit is:

> „A magyar Földközi tenger (Balaton) meljékéről. Sep. 7-dikénn: — Minden pallérozott nemzetek által látták azt eleitől fogva, hogy valamint kívülről fegyverrel védelmezi a Tartományokat: úgy belőlről a Tudományok ékesítik, s a Mesterségek gazdagítják. Egy kiváltképpen ezen Mesterségek közül, s lehet mondani, hogy első a Mezei Gazdaság fő Mestersége, mellyet ugyan azért az Ánglusok még a nagy hasznú tengeri kereskedéssek mellett annyira utánna adták magokat, hogy annál fogva mezeiket valóságos paraditsom kertekké változtatták, mellyekben a Poéták arany-idejének meg ujjulását lehet gyönyörködve szemlélni. Ángliának íly ritka boldogságára iparkodik szives igyekezettel juttatni vidékeinket Hazánk méltó Fija, M. Gróf Festetits György Ur ö Nga... Kész mindent el követni a Georgikon nevezet alatt Keszthelyen fel állított Gazdasági Oskolának virágoztatására... Az említett Georgikon, különössen s főképpenn a Gróf Ur tulajdon Tisztjeinek formáltatásokra állíttatott ugyan fel, mindazonáltal Hazánknak akármelly részéből való más Ifjak is, kiknek a Gazdaság fundamentomos megtanulásához kedvel s hajlandósággal vagynak, ingyen hallgathatják abban a Gazdasági tanításokat folyvást, s egyéb tudományokban való magok tökélletesítése rövidsége nélkül, mert a Georgikon Oskolai esztendeje is éppen akkor kezdődik s végződik, mikor a Kir. Oskoláké, és a Kir. Gymnásiumbéli letzkék órái nem esnek öszsze a Georgikonéival."[2]

A fenti híradásból a korabeli olvasó megtudhatta, hogy a Georgikon elsősorban a Festetics uradalom számára képzett alapos tudású gazdatiszteket, de a máshonnan érkező, tanulni vágyó hallgatókat is szívesen látták. Az intézet alapítása Festetics éles előrelátásáról tanúskodott. Az agrárkapitalizálódás útjára térő, hatalmas Festetics-birtok az addigi szakképzetlen vezetők irányításával nem tudott volna megfelelni a kibontakozóban lévő új igényeknek. Ezeknek a követelményeknek az akkori oktatási intézmények közül egyik sem volt képes eleget tenni. Ezért új és úttörő Festetics kezdeményezése, nemcsak hazai, hanem európai viszonylatban is. Az intézmény létével, célkitűzéseivel a hazai polgári fejlődést szolgálta.

1800-tól kezdve pesti, pozsonyi, bécsi és gráci lapokban gyakran tett közzé Festetics hirdetéseket a tanulók felvételéről. Ezekből a hirdetésekből kaphatott tájékoztatást a korabeli olvasó az intézetben folyó oktatás tartalmi vonatkozásairól, az ösztöndíjas hely elnyerésének feltételeiről. Ezek az újságcikkek felbecsülhetetlen értékűek neveléstörténeti szakirodalmunk számára. Mivel egyidejűek, és eredeti forrásból, tehát a Georgikon vezetéséből, esetenként magától Festeticstől származtak, pontos és megbízható adatokkal szolgálnak a korszak pedagógiatörténetét kutatók számára.

1800 szeptemberében a Bécsben megjelenő újság, a *Magyar Hírmondó* egy hirdetést tett közzé két ösztöndíjas hely elnyerésére a Georgikonba. A hirdetés szövege pontos tájékoztatást nyújt arról, kik és milyen feltételekkel nyerhetnek ösztöndíjat:

[1] Fellenberg mezőgazdasági iskolája 1804-ben, Thaer möglingi intézete pedig 1807-ben nyílt meg.

[2] Magyar Hírmondó (Bécs) 1798. II. 337–339.

„Keszthelyen, Ns. Szala Vármegyében helyheztetett Mező-Városban, Georgicon nevezet alatt, fel- állíttatott gazdasági foglalatosságot tárgyazó Majorban, ollyas Iffjaknak, a kiknek a Gazdaság meg tanúlására, és abban szerzett Tudományok után gazdasági Tisztségre kevek vólna, mostanság két üressen álló Stipendiumnak elnyerésére alkalmatosság lévén, a nevezett Georgicon részéről ezennel jelentetik mind azoknak, a kik magokat a Gazdasági tárgyakban gyakorolni kívánnyák, hogy ollyanok magokat, ezen most folyó September, ugy következő Octóber Hónapokban a Georgiconbéli Elöljáróknak személlyesen bé jelentsék. A Gazdaságot tanúló Iffjúban, akármelly vallású, születésű, és nemzetbéli légyen is az, a meg kivánandó Tulajdonságok ezek: hogy ő a Filosófiát, vagy leg-alább az alsóbb deák Oskolákat jól elvégezte, Deák, Magyar, Német nyelveken írjon, és beszéllyen, az elvégzett Tanúlásról, s maga viseletéről hiteles bizonyság, vagy Ajánló-Levelet mutasson, végre ép és egésséges testű legyen, ellenben pedig néki az ő élelmére, és ruházattyára (szabad szálláson, füttésen, és gyertyán kívül) első esztendőre 100, 2-dikra 120, 3-dikra 150 forint adattatik, s egyszersmind arról, ha a három esztendőt dicséretes előmenetellel el végzendi, hogy gazdasági Tisztségre emeltetik, bizonyossá tétetik."[3]

Az idézett hirdetés szövegéből világosan kitűnik Festetics koncepciója. A Georgikonba felvételt nyerhetett és ösztöndíjat is kaphatott, felekezeti hovatartozásra, vagyoni állapotra, és nemzetiségre való tekintet nélkül, minden olyan egészséges fiatal, aki az előírt előképzettséggel rendelkezett, és érdeklődött a mezőgazdaság iránt. A későbbi évek során a Georgikonról a lapokban megjelent írások változatlanul ezeket a kritériumokat hangsúlyozták. Azok az ösztöndíjasok, akik sikerrel elvégezték tanulmányaikat, állásra is számíthattak valamelyik Festeticsbirtokon.

Természetesen az ösztöndíjasokon kívül más hallgatók is tanulhattak a Georgikonban. „Külső főpraktikánsoknak" nevezték őket. Ezek a hallgatók más birtokosok költségén vagy saját költségükön látogathatták az órákat, a gazdatiszti képzettség megszerzésének reményében. Sokan közülük nagyon szegények voltak. „Az ide jövő külső praktikánsok oly szegények, hogy még az oltsó ruhák megszerzése is nehezekre esik." — jelentette az intézet egyik vezetője Festeticsnek.[4]

A mezőgazdasági tudományok iránt érdeklődők a korabeli újságokból szerezhettek tudomást a Festetics által nyújtott lehetőségről:

„Azoknak pedig, a kik önnön költségeiken a gazdasági tárgyakról előadandó Tudományokat magoknak meg szerezni akarják, tudtokra adatik, hogy az ollyanoknak valamint ez előtt, úgy jövendőben is (a Georgicon Elöljáróinál meg teendő bé-jelentés után) a gazdasági gyakorlásokon, mellyeket egy esztendő alatt is el végezhetnek, el járni, s kedvek szerént ki-választandó Tudományokban magokat gyakorolni minden fizetés nélkül meg engedtetik."[5]

Az újságok arról is tájékoztatták olvasóikat, milyen tantárgyakat kell tanulniuk a leendő gazdatiszteknek a Georgikonban:

„A Tárgyak, mellyek az említett gazdasági majorban elül adatnak, ezek: takarmánykerti vetemény, kereskedésre, s feldolgozásra való plánta, gyümöltsfa, szőllő, és erdő mívelés, szarvas marha, birka, sertés, selyem bogár, méh, szárnyas baromfi tenyésztés: vadászat s halászat, s mind ezek körül elöl forduló mesterségek, továb-

[3] Magyar Hírmondó (Bécs) 1800. II. 374.
[4] Idézi SÜLE Sándor: *A keszthelyi Georgikon.* Bp. 1967. 57.
[5] Magyar Hírmondó (Bécs) 1800. II. 375.

bá számvetés az ép számokban, a közönséges és tizedes darab számok, pénzváltás, a nyereségnek, avagy kárnak számlálása, tserélés, a pénzzel való kereskedés; álgebrának fundamentomi, geometria theoretica, mechanica, hidrotechnia, a városi és paraszti építés mestersége, rajzolás."[6]

A fentiekből látható, hogy a leendő gazdatiszteknek igen széles körű ismereteket kívántak nyújtani az intézetben. A főpraktikánsok tantervét Bulla Károly és Pethe Ferenc dolgozta ki az 1797–98-as tanévben.

1804-ben a praktikánsok, vagyis a gazdatisztek képzésén kívül új feladatra is vállalkozott a Georgikon. Megkezdődött a pristaldusok oktatása. Erre a szakra jogi diplomával rendelkezők jelentkezhettek, és az uradalmi jogügyek intézésére képezték ki őket. A *Magyar Kurír* 1804 szeptemberében már hírt adott az új szak indulásáról:

„Azoknak kedvekért, kik a Törvényes dolgoknak helyes megtanulása által lépcsőnként magokat Fiskalisi hivatalra készíttetni szándékoznak, azon Georgiconbéli intézményben egy olly Stipendium határoztatott meg, melly esztendőnként 200 forintokból, azonkívül egy Hivatalbéli ruházatra rendelt 100 forintokból, és szabad szállásból áll. A Georgiconbéli Intézet részérül köz-hírül adatik, hogy két Pristaldusi Stipendium létesült, mellyre az olyatén Iffjak, kik ezt meg nyerni kívánják, Octóber hónapnak végéig a Georgicon Gazdaságbéli Iskolának Elöljáróinál magokat írásban, vagy személyesen jelentsék. Attól, ki ezen Stipendium elnyerésére vágyódik, meg kívántatik az, hogy nem tsak a Törvénybéli Oskolai Cursust elvégezte, hanem hogy a szokott Törvénybéli Censurát is kiállotta légyen, és az errül kiadatni szokott Diplomát, mint valójában fel esküdött Prókátor előmutathassa. Meg kívántatik a Deák, Magyar és Német Nyelveknek tökélletes beszéllése és írása, és az ép és egésséges testi alkotmány."[7]

A pristaldusok oktatása során figyelembe vették azokat a követelményeket, melyek egy korszerű nagybirtok jogi ügyei intézésénél elengedhetetlennek bizonyultak. Az elsőéves pristaldusok úrbéri jogot, birtokkezelési ismereteket, kettős számvitelt, de emellett gazdasági tárgyakat is tanultak. A második évben megismerkedtek a magyar jogtudomány alapjaival, köztörvényhatósági tudományokat és a „decisiones curialies" (hivatalos végzések) rendszerét adták elő nekik. Vitathatatlan, hogy a végzett uradalmi ügyészek sokrétű ismereteket szereztek, és meg tudtak felelni a gyakorlati élet állította követelményeknek.

1806-ban indult meg az erdész- és vadászképzés a Georgikonban. Ötéves tanulmányi időt szabtak meg, amely során elméleti és gyakorlati ismereteket szereztek a hallgatók. Míg a gazdatisztek és az uradalmi ügyészek felsőfokú képzésben vettek részt, az erdészek és vadászok oktatása középfokon folyt.

A *Magyar Kurír* című lap 1807. augusztus 18-án a következő hírt közölte:

„Minekutánna a Keszthelyi Georgiconnal öszsze kötött Intézetek egy a mellett ki jelelt Erdei Fás kertnek bé plántálása után, azon idő pontra jutottak volna, hogy abban Erdei és Vadász Oskola is fel állíttatott s avval esztendőnként egy ujj Stipendium öszve köttettetett; köz hírül adatik, hogy ezen Oskolának Cursusa 5 esztendőkre határoztatott, ugy, hogy a Nevendékek az első három esztendőt itten Keszthelyen a Georgicon mellett Erdei és Vadász Inas tanulásban és gyakorlásokban töltik, a negyedik eszt.-ben a Pagonyok és vágások körül foglalatoskodván egy

[6] Magyar Hírmondó (Bécs) 1800. II. 376.
[7] Magyar Kurír 1804. II. 385–386.

Járásbeli Vadásznál lesznek; az ötödik esztendőt pedig a Fő Erdész s Vadásznak különös taníttása, és út-mutatása alatt fogják tölteni."[8]

Az ösztöndíj elnyerésének feltételeiről is tájékoztatta olvasóit a lap:

„A kik végre ezen Stipendiumban részt akarnak venni, azokban meg kívántatik, hogy:
1. Mintegy 14 esztendősek legyenek,
2. Ép és egésséges testtel bírjanak,
3. Németül és Magyarul beszélleni, olvasni és valamit írni tudjanak,
4. Annál kedvesebbek lesznek, ha a többi Normalis Oskolákat el végezvén a Polgári vagy Civilis Oskolát is járták, s a Rajzolásban is már némelly előmenetelt tettek."[9]

A Georgikon által kínált kedvezmények felsorolása után az elhelyezkedés lehetőségeiről is tudósított az újság:

„A három első esztendőkben mint Inasok, szállást, koszt- és ruházatot kapnak, a negyedik és ötödik esztendőben pedig, mint Legények, tehettségek és előmenetelek szerént kész pénz beli segítség is fog adatni. Azután Vadász és Erdészöknek tétetvén, Érdemek, s a Környülállásokhoz képest, nagyobb tökélletesítésök végett Külföldre is fognak küldettetni, s arra költség adatni, ahonnan midőn viszsza jönnek, Erdei és Vadász szolgálatokra fognak alkalmaztatni."[10]

Az erdész- és vadásztanulók képzése sokrétű és magas szintű volt. A kéziratban fennmaradt tantervből kitűnik, hogy a hallgatók az első három évben, amíg az elméleti oktatás folyt, aritmetikát, geometriát, rajzot, növénytant, állattant, ásványtant, lövészetet, lovaglást, kutyaidomítást, számvitelt, építészetet, erdészetet, és más számos más, a gyakorlatban jól hasznosítható ismeretet tanultak, köztük például olyasmit, mint „vadászatok megszervezése és gazdaságos végrehajtása".[11] 1807-től kezdve ménesmester- és lovászképzés is folyt a Georgikonban. A grófi uradalmak ménesei számára így kívántak hozzáértő személyzetet nevelni.

1807 júliusában a *Magyar Kurír* című lap hasábjain megjelent cikk adta hírül elsőként, hogy az év őszén a Georgikonban megkezdődik „A Ló-tenyésztés, a Lovakkal való bánás és a Lovaglás körül való Tudományok tanítása". A tanítási idő ezen a szakon két év volt. A felvételnél ugyanazokat a feltételeket szabták, mint az erdész- és vadásztanulóknál, azzal a különbséggel, hogy nem 14, hanem legalább 15 éves korú ifjak jelentkezését várták. A leendő ménesmesterek középfokú oktatásban részesültek. A különböző tantárgyakat a Georgikon professzorai, uradalmi ménesmesterek és állatorvosok tanították nekik. A *Magyar Kurír* részletes tájékoztatást adott olvasóinak a tanítandó tantárgyakról is:

„A Tanításbéli Rend két esztendőre felosztva a következendő:
Első Esztendőben
Első Exámenre
A Lónak külső formájáról való Tudomány; a Lovak gondviseléséről, zablázásáról, és nyergeléséről; az Istállóbéli rendtartás és Ménesbéli Instructió.
Második Exámenre

[8] Magyar Kurír 1807. II. Toldalék. 9.
[9] Magyar Kurír 1807. II. Toldalék. 10.
[10] Magyar Kurír 1807. II. Toldalék. 10–11.
[11] SÜLE Sándor: *i. m.* 94–95.

Az Istállóbéli Rendtartás, és az Istállóbéli számadásoknak vezetése, a Lovagló Tudomány, a Szekeres Lovak, Hámok, Szerszámok és Szekerek, s azokkal bánó Mester embereknek meg-esmérése.

Harmadik Exámenre

A Lovagló Tudománynak folytatása, a Lovak tanításának Tudománya, a Lovak Természeti Históriája és Physiológiája.

Második Esztendőben

Első Exámenre

A Lovagló Tudománynak Repetitiója, A Lovak Anatómiája, az anglírozás, a kurtírozás Theóriája és Praxisa.

Második Exámenre

A Lovak Tanítása Tudományának Repetitiója, a Lovak betegségeinek, és Orvoslásának Tudománya, az Orvosló szerek megesmérésivel.

Harmadik Exámenre

A Pathológia és Therapiának folytatása, a Lovak körmei esmérése és a patkolás."[12]

A kiemelkedő tanulmányi eredményt elérő hallgatóknak külföldi tanulmányutat is kilátásba helyezett Festetics.

A korabeli újságok a többi georgikoni szakirányról, tehát az 1798-ban megnyílt „parasztiskoláról" az 1806-ban megindított kertészképzőről, az 1808-ban megnyílt mérnök- és építésziskoláról és gazdasszonyiskoláról is részletesen beszámoltak. Hírt adtak a vizsgákról, a tanárok és a kiemelkedő eredményt elért tanulók jutalmazásáról. A bécsi *Magyar Hírmondó* már 1798 szeptemberében cikket közölt a Georgikonban lefolytatott második vizsgáról:

„Ezen Hónapnak első napján második exámenjét tartotta a Magyar Georgicon. Örömmel, és teljes meg-elégedéssel hallgatták és szemlélték az Exámenre számosan összse gyülekezett Uraságok a szép reménységű Nevendék Gazdákat, kik ámbár a tavaszon és nyáron által idejeknek nagyobb részét a soha meg nem szűnő mezei foglalatosságokra fordították; mégis, mind a Mathézisből, mind egyéb részeiből a Gazdaság Tudománnyának úgy-feleltek, hogy már jobban nem lehetett kívánni. November elejivel második oskola esztendejét fogja kezdeni a Georgicon."[13]

1814-ben a *Nemzeti Gazda* című újság is hírt adott az az év februárjában megtartott vizsgákról. A cikk szerzője lelkes hangon ír a tanulók magas szintű ismereteiről:

„Kemény próba ez, és közel káptalannak kellene az ember fejének lenni, hogy azt az össze halmozott bő tudományt egyszerre előmutathassa: de még is ollyan hatalmasan kiállják azok az Ifjak, mintha abban a tudományban vénültek volna meg. Ennek legfőbb oka az, mert a külső szüntelenvaló gyakorlás ereje által, az is mit elmélkedve tanultak, belé törődik az elmébe, és mintegy belé szokván feszesen oda ragad."[14]

A vizsgák már a kezdetektől ünnepélyes külsőségek között zajlottak. Nemcsak Festetics György, valamint a Georgikon vezetősége és tanárai vettek részt rajtuk, hanem számos előkelő meghívott személyiség is. Egy-egy vizsga után tekintélyes összeget osztott szét az alapító az arra érdemesek között.

[12] Magyar Kurír 1807. 95–96.
[13] Magyar Hírmondó (Bécs) 1798. II. 339.
[14] Nemzeti Gazda 1814. XIV. 194.

1801-ben Pethe Ferenc, Kis András és Pruzsinszky József professzorok 100–100 forintot, Asbóth János professzor 50 forintot, két végzett hallgató 50 és 40 forintot, a jól vizsgázott alsóbb évesek közül néhányan 20–30 forint jutalmat kaptak. Nemcsak a Georgikon ösztöndíjasai, hanem a külsők, tehát a saját költségükön tanulók is kaptak kisebb összegű jutalmakat.

A vizsgák alkalmával a Georgikon professzorai beszámoltak új tudományos eredményeikről. 1798-ban például Pethe Ferenc egy szélmalom modelljét mutatta be a vizsgán résztvevő meghívottaknak. A modellt egy Hollandiában már kipróbált és jól működő korszerű malom mintájára készítette a professzor. A *Magyar Hírmondó* tudósított az esetről. Mivel a Georgikon gyakorló tangazdasága területének egy részét

> „... vizes posványság borítja, ennek kiszárogatására leg-arányosabb eszköznek találta a Georgicon a Hollandi-módi szélmalmot, melly által olly helyekről is le lehet tsapolni a vizet, ahonnan rendes tsatornákon le nem lehetne azt vonni. A szélmalom modellája (kis- mása) már el készülvén, Pethe Professzor Ur az Exámen alkalmatosságával meg mutatta, hogy a modella középszerű szélnek erejével minden minutum alatt egy fertály akó vizet merített ki, tehát a valóságos malom ha tsak 64 annyi vizet fog is ki meríteni, esztendő alatt tizenkét millió akó vizet tsapol le a rétekről. Az egész malom fel állítása, oda nem értvén az épületbéli matériákat, alig megyen száz forintra."[15]

A későbbiekben is számos tudományos előadás és beszámoló hangzott el a vizsgák alkalmával tartott ünnepi üléseken. 1817-ben például Pethe Ferenc folyóirata, a *Nemzeti Gazda* adott hírt a májusi vizsgákkal egybekötött tudományos ülésről, amelyen mezőgazdasági újításokról, új gazdasági eredményekről tartottak előadásokat az intézet professzorai, és néhány meghívott vendég. Aki személyesen nem tudott megjelenni, írásban küldte be előadását, melyet ott felolvastak.

> „A TT. Vendégeket Liebald Julius Orvos-Doctor és Prof. Ur, a Szerzet mostani Archonja (Fő- tisztje) köszöntötte deák Beszéddel – De Dualismo Agricolarum inter Productionem et Consumptionem. Pásztory Báró felolvasott németnyelven egy előadást: Hogy kelljen a Mezei-gazdaság főbb arányozásait a földmívelő Köznépre szállítani, és hogy lehessen ennek jó állapotját segedelmek, és elmélkedve-gyakorló tanítás által megfészkelni. – Ries Orvos-Doctor előmutatta a Ns. Gyülekezetnek a Kukoritza szár-tzukor készítésének a kimenetelét, azon próbák szerént, a melljeket Palatinus ő ts.kir. Fő-Hertzegsége rendeléséből követtek el. – Ezek után Asbóth János Ur, a Georgicon Direktora elővette a többi írt munkákat, melljeket ezen alkalmatosságra béküldöttek, ugymint: Kehrn Wilhelm Keszthelyi Fő-Insenőr Ur előadását a Juh-ólak hejjes építéséről rajzolatok és példák által világosítva, Rumy Károly György Urnak, a Karlowitzi Gymnasium Direktorának és professorának Előadását, a közbirtokok felosztásáról... Perivall János Fridrik Ur Késmárki Tanítónak három munkamív leírásá, melljeket rész szerént maga talált fel, rész szerént pedig igazított; ugymint egy egybetsinált Tséplő-Mángurló-Szúró és Felező Munkamívét és Teherhordó Szekerét és egy Szövőjét, rajzolatokkal eggyütt: Jánosy Alois, a Georgiconban Mathesist tanító Professor Urnak a Georgicon Munkamíveiről írt Előadását (Theatrum Machinarum Georgici) vagyis a Munkamívek rajzolattjainak Gyüjteménnyét; melljek ebben a Szerzetben rész szerént nagyban, rész szerént Kismásban találtatnak; ... Nagy Jósef, Georgiconbeli Praktikáns Urnak Előadását a Kromplitermesztés különös módjáról ... Ezeken kívül Müller János Nepomuk Ur, a Schönaui és Theresienfeldi Uradalmak Bérlője küldött be Juhnyíró-ollókat, melljek az ő Piestingi Vashámorában, a bétsi Neustadt mellett azon ollómustra után készültek, a melljet Ts. Fő-Hertzeg

[15] Magyar Hírmondó (Bécs) 1798. II. 340.

János Ángliából magával hozott, és a melj ollókat a Georgicon juhainak nyírésénél is hasznosnak lenni megesmertek.

– Putz Lőtinc Ur, Sopronyi fojómérték-béjjegző s helybenhagyó, készített a Szerzet számára egy mérséklett Szénamérő Kismást, melljet a Georgiconban nagyban is felállítanak."[16]

A fentiekből világosan látható, hogy a vizsgák alkalmával megrendezett tudományos összejövetelek a magyar haladó agrártudományi törekvések történetében komoly kezdeményezéseknek tekinthetők. Az újságcikk által említett előadások szövege megtalálható az Országos Levéltárban, a Georgikonra vonatkozó iratanyagban. A hazai agrár- és technikatörténészek számára ez igen értékes forrásanyagnak számít, melynek nagy része máig is feldolgozatlan.

Mint láthattuk, a Georgikonról megalapításától kezdve számos újságcikk látott napvilágot. Az idézettekből képet kaphattunk az intézet szervezetéről, működéséről, tanulmányi- és vizsgarendjéről. Összefoglalásképpen érdemes, ha csak részleteiben is, bemutatni a *Nemzeti Gazda* című újság egy hosszabb cikkét, amely ismerteti a Georgikon 1814. évi állapotát, értékes adalékokkal járulva hozzá az eddigiekhez.

„Ennek a Gazdasági Szerzetnek, melynek Mgos Gróf Festetits György Ur öExja a Szerzője és Táplálója, az a tzéllja és állhatatos törekedése, hogy abban rész szerént tanúltabb és pallérozottabb Ifjak, nem tsak a Mezeigazdasággal esmerkedjenek meg gyakorlás által, hanem egyszersmind annak Igazgatóivá is formáltassanak, Hogy idővel illyen fontos Hivataloknak méltán és egész haszonnal megállhassanak: rész szerént pedig, hogy alatson sorsú paraszt gyermekek, az olvasás, írás és eggyügyű számvetés tanúlása mellett minden mezei s majorbeli munkának hellyes fojtatására alkalmatosokká tétessenek, hogy osztán ezekből, utóbb jó mezei Gazdák, értelmes munkás-vezérek, és jó dologra-igyelők válljanak. Utoljára, hogy ezen Gazdasági szerzet által, alkalmatosság adódjon a jövendőbeli birtokosoknak, és minden Mezeigazdaságot kedvellőknek arra, hogy magukat ezzel a szép, és legszükségesebb foglalatossággal, a Mezeigazdasággal okos esmeretséget vethessenek, s ennél fogva idővel, a munkabeli szorgalmat, és a Pallérozott Mezei gazdaság előmenetelét Hazájokban példáson eszközölhessék, és hasznos lépésekkel mozdíthassák elő. Ezen tzélzott tárgyaknak eltalálására, ebben a Szerzetben elosztatnak a Mezeigazdaságot Gyakorlók két-félére: Belsők és Külsők. Belsőknek neveztetnek azok, a kik a Mgos Gróf kegyesen kirendelt költségein neveltetnek, laknak, élnek és tanúlnak, Külsők pedig azok, a kik vagy Szüleiknek, vagy Atyateherviselőiknek, vagy más Jóltévőiknek, vagy végtére Uraságoknak költségein laknak és élnek itten a Mezeigazdaság gyakorlására; mellyet a Tulajdonos öExja kegyességéből, költség nélkül nyernek meg.

A Tudományokra nézve, a Georgicon külömböző oskolákra osztatik fel, úgymint:

1. Elmélkedő Mezeigazdaság Oskolája
2. Paraszt Gyermekekhez szabott közönséges mezeigazdasági Oskola
3. Erdőtudomány és Vadászat Oskolája

Ezen Oskoláknak állandó Igazgatója, ama híres, esmeretes, és több tudós Társaságok Tagja, Asbóth János Ur, a Mgos Gróf öExja minden Jószágainak Praefectusa.

Ezeken kívül a Közjó előmozdítására, kaptsolt még öszsze ezzel a Szerzettel a Mgos Gróf öExja Filozófiai Lyceumot is, hogy így, a Szülék könnyebbségekre, módot szerezhessen az abban tanulóknak, a Gazdasági Szerzetben előforduló Tudományok hallgatására, és a mezei-gazdasággal való megesmerkedésre.

[16] Nemzeti Gazda 1817. XXVI. 401–404.

A Szerzetbeli Rendes Professzor Urak esztendei fizetéssek, szabad és tisztességes Lakhellyen kivül Ezer forint, minden visgálat után adandó kegyes jutalom, rámegyen esztendőnként 400 forintra, melynek fele mindenkor a Pensionalis fundusba tétetik. (Ennek a fundusnak azok vehetik hasznát, akik hét esztendei szolgálat után, valami betegség, vagy elme és testbeli fogyatkozás miatt, a szolgálatra elégtelenekké lesznek.)"[17]

Ebből a tudósításból a korabeli olvasó megtudhatta tehát a Georgikon célját, szervezeti felépítését, professzorainak javadalmazását. Kiderül a cikkből, hogy a tanárok lakásáról az uradalom gondoskodott. A városban vettek vagy béreltek részükre megfelelő különálló házakat. A nőtleneket a Georgikon épületében szállásolták el. Fizetésük nem volt túlságosan magas, meg sem közelítette az egyetemek, akadémiák tanárainak fizetését.

Igen érdekes, és az 1800-as évek elején ritka jelenség az újságcikk által említett „pensionalis fundus", vagyis nyugdíjalap, amelyből hét évi georgikoni szolgálat után kaphatott pénzbeli ellátást az a rászoruló tanár, aki betegsége miatt már nem tudott tovább tanítani.

Miután nagy vonalakban áttekintettük a Georgikonról szóló korabeli hazai újságcikkeket, megállapíthatjuk: Festetics nagy súlyt helyezett arra, hogy a szélesebb hazai közvélemény értesüljön az intézetben folyó munkáról. 1798-tól kezdve gyakran szerepel hirdetésük a lapokban, de ezeken kívül számos hosszabb cikk és híradás foglalkozott az intézettel. A bécsi *Magyar Hírmondó,* a *Magyar Kurír,* a *Hazai s Külföldi Tudósítások,* a *Nemzeti Gazda,* a rövid életű *Mezei Gazdák Barátja* című lapok gyakran foglalkoztak a Georgikon életével, eredményeivel, közölték a pályázati hirdetéseket.

Érdemes néhány szót szólni az intézet külföldi sajtóvisszhangjáról is. Német és osztrák lapok jó néhány alkalommal közöltek rövidebb-hosszabb cikkeket a Georgikonról.

A *National Zeitung der Deutschen* 1800-ban például nyolc írásban számolt be a magyar mezőgazdasági tanintézetről és Festeticsről. Később, 1814 és 1816 között Rumy Károly György, a Georgikon volt professzora több cikket közölt a *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* című lapban az intézet tangazdaságában folyó munkákról, az elért eredményekről.

Más külföldi újságok, így az *Okeonomische Neugkeiten und Verhandlungen* című lap, valamint a *Hormayr Archiv* is jelentetett meg rövid ismertetést a Georgikonról. Az említett lapok korunk elismert orgánumai voltak, Európa sok országába eljutottak. Így híradásaik révén szélesebb közönség is tudomást szerezhetett a Georgikonban folyó munkáról.

FEHÉR KATALIN

Néhány könyv Kazinczy Ferenc könyvtárából. A debreceni Egyetemi Könyvtár Régi és Ritka Könyvek Tárának kartotékjait lapozva találtam öt cédulát, melyeken feldolgozást végző könyvtáros a következő megjegyzést tette: „Kazinczy Ferenc könyvtárából". A továbbiakban röviden ismertetem a kézbevett könyvek adatait, possessori és marginális bejegyzéseiket.

Kazinczy bibliofil voltáról és két könyvtárának eladásáról — 1806-ban a sárospataki kollégiumnak, 1810-ben Jankovich Miklósnak — Gulyás József[1] és Hubay[2] Ilona cikkei nyújtanak tájékoztatást.

Az általam ismertetendő könyvek vagy nem kerültek eladásra, vagy az eladások után szerezte azokat Kazinczy.

[17] Nemzeti Gazda 1814. XXVII. 8—9.

[1] GULYÁS József: *Kazinczy mint gyűjtő* = Debreceni Szemle 1932. 7. 1—7.

[2] HUBAY Ilona: *Kazinczy Ferenc a könyvbarát* = MKsz 1946. 37—45.

1. CLÉRY Jean-Baptiste: Tagebuch über die Vorfälle im Tempelthurme. Während der Gefangenschaft Ludwigs des XVI, Königs von Frankreich. London, 1798. T. Baylis.[3]

A címlapon két kéz írásával:

Franz Kazinczy 1805.

Kazinczy Gábor (?) 1833. (Utóbbi bejegyzés azonos írással ismétlődik a többi könyvben.)

Ovális bélyegző lenyomata: „Országos Könyvtári Központ Debreceni Raktárából."[4]

2. HASSENSTEIN de Lobkowitz Bohuslas: Ode latine sur Carlsbad[5] ... avec une traduction polyglotte. Prague, 1829, Schoenfeld.

Az elülső kötéstábla verzóján kézzel:

Heliconiak' Francisco a Kazinczy. Ex dono autoris. Therm. [ae] Carol.[i] IV. XXII. die Maii MDCCCIX.

A címlapon: Kazinczy Gáboré 1834.

3. VIRGILIUS Máró Publiusnak Georgikonja. Az-az a gazdaságra tanító versei. Ford. Kőszegi Rajnis Ferenc. Kiadta Póka-Teleki Kondé József Benedek. Pest, 1814, Trattner.

Az elülső kötéstábla verzóján Kazinczy írásával:

„Vettem ezt ajándékban Kondé Urtól a' plajbászolást tette Gróf Desőffy József a könyv elején."

A címlapon: Kazinczij Ferenc urnak.

Kazinczy Gáboré 1834.

Dessewffy az „Elöljáró beszéd", és a „Vetemények" szövegében tett aláhúzásokat, valamint a margó mellett függőleges vonalakat húzott. Beírt a margóra egy-két szót is, de az írás igen halvány, olvashatatlan.

Kazinczy és Dessewffy évtizedeken át kölcsönöztek egymásnak könyveket, levelezésük számos erre vonatkozó adatot tartalmaz.[6] A Vergilius kötetet ilyen kölcsönbeadás alkalmával „plajbászolhatta" meg a gróf.

4. TACITUS [Publius] Cornelius: Munkái. Magyarra ford. Baritz György. I. köt., Béts, 1822, Pichler Antal.

Az elülső kötéstábla verzóján:

[?] Kazinczy Ferenc örök-hírű nagy-bátyám könyvtárja által vevém Széphalmon 15. D.[ie] Majusban, 1834.

A címlapon: Kazinczy Gáboré.

Az eddigiekben leírt négy könyv Kazinczy Ferenc halála után unokaöccse birtokába jutott, az ő szerzését tárgyalta a szakirodalom.

Csatkai Endre ismertetett egy kolligátumot, címlapján „Kazinczy Gáboré 1834. K.[azinczy] F.[erenc] könyveiből bejegyzéssel, s megjegyezte, hogy a költő halála után Kazinczy Istvánné — Ferenc unokaöccsének özvegye — Gábor fia számára vásárolt a hagyaték könyveiből.[7]

[3] CLÉRY művének német fordítását nem jegyzik: a British Museum és a Bayerische Staatsbibliothek nyomtatott katalógusai. Francia és angol nyelven többször is kiadták.

[4] Ez a bélyegzőlenyomat valamennyi könyvben megtalálható, a további leírásokban nem említem meg újólag.

[5] A VII. fordítás Kazinczyé: *A' karlsbadi ferdőre.*

[6] *Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenczczel 1793—1831.* Kiadta KAZINCZY Gábor. I—III. Pest, 1860—1864.

[7] CSATKAI Endre: *Kazinczy Ferenc könyvtárából származó kolligátum* = MKsz 1959. 360—363.

Kenyeres Ágnes idézi Kazinczy Gábor Bajzának szóló levelét, melyben a következőket írta: „Kedvezőbb körülmények megengedék, hogy 1834-ben az idvezült könyvtárát magaméva tehessem".[8]

Utolsónak tárgyalom a *Kazinczy Ferenc Munkáji. Szép literatura* című műnek 5., 7., 8. kötetét, melyekben nem szerepelnek a költő és Kazinczy Gábor possessori bejegyzései, de más szempontból tarthatnak számot érdeklődésre.

5. kötet (Esztelle. Clavigo. A' testvérek).

Téglalapalakú bélyegző lenyomata: „A Pápai Ev. Ref. Főiskola Ifjúsági Képző Társulat Könyvtára."[9]

Az elülső kötéstábla verzóján barna tintával Kazinczy autográf javításai a főszöveg lapszámának megjelölésével:

28 véd = védelem

32 emlék = non monumentum, sed memoria visszaemlék.

50 = lég contractum ex levegőég.

A szövegben második és harmadik kéz javításai keverednek a Kazinczyéivel.

Kihagyások, toldások, összevonások és az interpunkció változtatásai fordulnak elő.

7. kötet (Ossziánnak minden énekei. 2. köt.)

Barna tintával írt javítások, nem biztos, hogy Kazinczy kezétől származnak.

A „Foglalatban" a jeleket szót „tüzeketre" változtatta, javította a kinyomtatott helyes írási hibákat és megváltoztatta az interpunkciót.

8. kötet (A' Szalamandrine és a képszobor. Egmont)

A pápai önképzőkör könyvtárának bélyegzőlenyomata ebben a könyvben is megtalálható.

A belső címlapon barna tintával: „a Szalamandrin újra van dolgozva 1817. Ezt tehát nem ismerem többé magaménak.

K.[azinczy] F.[erenc]."

A példány elejétől végéig olyan képet mutat, mint egy korrektúra; húzás, toldás, egyes betűk és szavak helyet más van beírva, de nem csupán a *Szalamandrine,* hanem az *Egmont* szövegében is, végig Kazinczy kézírásával.

A *Szép literatura* mindhárom kötete a 19. század első felében használt, kékesszürke papírral borított kartontáblás kötésben van.

OJTOZI ESZTER

[8] KENYERES Ágnes: *Kazinczy Gábor hagyatéka nyomában* = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V. (1970.) Bp. 1971. 273. A levelet KAZINCZY Gábor 1836-ban írta.

[9] Emellett a Könyvtári Központ debreceni raktárának bélyegzőlenyomata is benne van a könyvben, talányos, hogyan került át a Tiszántúlra!

FIGYELŐ

Új magyar irodalmi lexikon.* Lexikon-kiadásunknak a rendszerváltást követő években bekövetkezett fellendülése bizonyára szoros összefüggésben van azzal, hogy lexikont csak a szellemi szabadság megléte esetén és nem irányított, egyoldalú kultúrpolitika idején lehet létrehozni. Az új kiadványok közül kulturális szempontból különösen kiemelkedik az *Új magyar irodalmi lexikon.* Már csak azért is nagy elvárás volt irányában, mert az előző *Magyar irodalmi lexikon* megjelenése óta három évtized múlt el, a maga számos változásával és gyarapodásával. Nem is beszélve arról, hogy e kiadás már megjelenésekor magán viselte a hatvanas évek ideológiai és politikai jellegű korlátait.

Talán a fokozott várakozás is hozzájárult ahhoz, hogy az ÚMIL megjelenését követő első visszhang mégis inkább csalódottságot és elégedetlenséget fejezett ki. De valószínűleg még nagyobb szerepet kapott a sajtó kedvezőtlen fogadtatásánál — a jogos kifogások mellett — az a körülmény is, hogy sokan főleg szubjektív szempontból bírálták a köteteket. Persze részben hasonló fogadtatásban részesült annak idején a *Magyar irodalmi lexikon* is mindazok részéről, akik kevesellték a róluk írt cikkek terjedelmét, vagy sokallták a vetélytársaikról szóló szócikkekét. Bizonyára ez így lesz a következő lexikonok megjelenésekor is.

Mi nem kívánunk e társadalomszociológiai és társadalompszichológiai szempontból pedig érdekes elemzésekre alkalmat nyújtó kérdéssel foglalkozni. Folyóiratunk profiljának megfelelően sokkal inkább azt szeretnénk megvizsgálni, hogy az ÚMIL-ban megjelent könyv- és sajtótörténeti jellegű szócikkek mennyire alkalmasak arra, hogy a kutatást és az e téren való tájékozódást szolgálják.

Mindenekelőtt örömmel kell megállapítani, hogy a lexikon tisztes helyet biztosított e témáknak, ami korábban nem mindig volt jellemző hasonló kézikönyvekben. Bizonyára e területeknek az irodalommal és az irodalmi élettel való szoros kapcsolata általánosabban elfogadottá vált, nem beszélve e diszciplinák kutatása terén az utóbbi évtizedekben elért eredmények gazdagságáról.

Jól megmutatkozik ez pl. az ÚMIL nyomdászattörténeti jellegű cikkeiben, melyek számos új adattal és összefüggéssel ismertetik meg a kötetek használóit. Ezek jó része éppen a legutóbbi idők könyv- és nyomdatörténeti, valamint bibliográfiai kutatásai során került elő, és e szócikkek írói e témák legjobb ismerőiből kerültek ki. Az elmondottak főleg azokra a cikkekre vonatkoznak, amelyek a 18. század végéig bezárólag, a korábbi századok nyomdászatával foglalkoznak. A 19—20. századbeli hasonló témájú cikkek már joggal válogatnak, de egyszersmind azt is tükrözik, hogy e korszak kutatása a régiekkel szemben e téren háttérbe szorult. Ezért találhatók e részben helyenként egyenetlenségek, pontatlanságok, különösen a legújabb kiadók kötetbe való felvétele terén.

* *Új magyar irodalmi lexikon. I—III.* Főszerk. PÉTER László. Bp. 1994. Akadémiai Kiadó.

A hazai nyomdászat és könyvkiadás mellett a magyarországi időszaki sajtó is reális arányú helyet kapott a lexikonban. Az első lapoktól kezdve napjainkig megtalálhatók a legjellegzetesebb újságok és folyóiratok. Ezeknél is megfigyelhető, hogy a korábbi téves adatok, megállapítások korrigálást nyertek, és szintén tartalmazzák kivonatosan azokat a legfontosabb eredményeket, melyeket a magyar sajtótörténeti kutatás az utóbbi időkben elért. A közölt bibliográfiai hivatkozások, melyek között — főként a nyomdászattörténeti cikkeknél — sokszor a szomszéd országok kutatóinak publikációi is megtalálhatók, jó eligazítást adnak a kutatáshoz.

Természetesen — főként a sajtóval kapcsolatban — rábukkanhatunk hiányokra is. Így pl. Bajcsy Zsilinszky Endre lapjai közül éppen a demokratikus *Szabadság* és az ellenzéki *Független Magyarország* hiányzik, de maga Bajcsy Zsilinszky Endre neve sem található a lexikonban! Sajnálatos módon az 1945 előtti évek másik jelentős náci-ellenes lapja, a *Magyar Nemzet* is mostoha elbírálásban részesült, mindössze két sort kapott. A szerkesztési zavarokra vet fényt, hogy e sorok írójától a lap 1945 utáni adatainak leírását kérték azzal, hogy más írja meg az 1938—1945 közötti időszak szócikkét, s a kettőt majd egyesítik. Ez lett belőle... De sajnálatos módon hiányzik a *Magyar Nemzet* e hősi korszakának oly neves szerkesztője is a lexikonból, mint Barankovics István, aki pedig 1945 után (a szintén hiányzó) ellenzéki *Hazánk* című hetilapot is szerkesztette, amelybe pedig írók, irodalomtörténészek is írtak. De nincs meg a két háború közötti időszak két jellegzetes sajtó-trösztjének, a jobboldali Stadium-nak és a katolikus Központi Sajtó Vállalatnak (KSV) sem a neve. Nem menthető a jelenleg legnagyobb példányszámban megjelenő napilapnak, a *Népszabadság*nak a hiánya sem.

Örvendetes, hogy a lexikonban a nagyobb könyvtárak is helyet kaptak, sőt gyakran még az olyan magángyűjtemények is, melyekről már csak jegyzékek maradtak fenn. A jelentős irodalmi értékekkel rendelkező egyházi gyűjtemények közül is több megtalálható a lexikonban, de sajnos: még több hiányzik! Az egyenetlenség és átgondolatlanság e területen a legnagyobb az általunk számbavett témák közül. Megtalálhatók a kötetben a Ráday Könyvtár, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár és — az Eszterházy Károlyról szóló cikkben — az Egri Líceumi Könyvtár adatai. Ugyanakkor indokolatlanul hiányzik a régi és újabb magyar irodalmi értékekben oly gazdag másik három református könyvtár: a debreceni, a sárospataki és a pápai kollégium könyvtára. Szintén hiányzik — a különösen középkori kódexekben és ősnyomtatványokban gazdag — többi nagy katolikus egyházi gyűjtemény, a Győri Egyházmegyei Könyvtár, a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, a Kegyesrendi Központi Könyvtár és a pannonhalmi Bencés Apátsági Könyvtár (az 1063-as könyvtári jegyzékéről van címszó!), a székesfehérvári Püspöki Könyvtár, a szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár, és a veszprémi Püspöki Könyvtár leírása. De nem szerepel a lexikonban a hebraisztikai, illetve a délszláv irodalom terén oly gazdag Országos Rabbiképző Intézet Könyvtára, és a Budai Görögkeleti Szerb Egyházi Főhatóság Könyvtára sem. Téves az a megállapítás a Klimó Könyvtárral kapcsolatban, hogy ez a pécsi egyetemi könyvtár műemléki gyűjteménye, mert valójában egyházi tulajdonban van, és letétként található a pécsi egyetemi könyvtárban.

Végezetül bizonyos — ezúttal már a könyv- és sajtótörténeti témákon túli — egyenetlenségekre szeretnénk rámutatni. Az ÚMIL többségében személyekről szóló szócikkeket tartalmaz. A szerkesztők láthatólag tudatosan kerülték azokat az összefoglaló jellegű szócikkek megiratását, amelyek pedig egy-egy területről bizonyos vázlatos áttekintést nyújthattak volna. Ugyanakkor viszont számos olyan szócikk is készült — túlnyomórészt a régi magyar irodalom keretén belül — , amelyek nyelvemlékeket, énekeskönyveket, históriás énekeket, régi magyar drámai emlékeket, kódexeket és röpiratokat ismertetnek. Ezeknek felvétele a lexikonba nem vitatható, legfeljebb a használókról nehéz elképzelni, hogy mindegyiket éppen ezen a címen fogják valaha is keresni. (Pl. egy 1625-ös református kéziratos prédikációs gyűjtemény a „Consecretio templi novi" címszónál szerepel).

Nem ezeknek a tárgyi jellegű szócikkeknek a létét kifogásoljuk tehát, hanem ellenkezőleg: azt tartjuk sajnálatosnak, hogy ezek túlnyomórészben csak a régebbi századokkal kapcsolatban

fordulnak elő; 19—20. századi irodalmunkkal kapcsolatban csak elvétve találunk hasonlóakat. Ezek számát jócskán lehetett volna növelni, mint ahogy helyet lehetett volna biztosítani a jelentősebb 18. századi röpiratoknak is. Nem ártott volna olyan szócikkeket is bevenni a lexikonba, mint pl. — saját témánkon belül maradva — ősnyomtatvány, kódex, antikva, kalendárium, folyóirat stb. Ez nem csak a használati értékét növelte volna meg, hanem némileg ellensúlyozta volna az írói címszók oly mértékű túlsúlyát, ami a köteteket már csaknem az írói életrajzi lexikonokhoz tette hasonlóvá.

Az ÚMIL-ban található könyv- és sajtótörténeti anyagról összegezve megállapíthatjuk, hogy — különösen a 18—19. századig bezárólag — hasznos és pontos információt nyújtanak e témák iránt érdeklődőknek. Ennek bizonyára az a legfőbb magyarázata, hogy e szócikkek szerzői többnyire e témák kutatói és szakemberei voltak, akik vállalták is e feladatot. Mert sajnos — és erre a széles körű kritikai visszhang során alig történt utalás — más korok és témák szakemberei közül nem mindenki tette ezt: e műfajt sokan nagyonis „néger"-munkának, dehonesztáló feladatnak minősítették. Pedig a Benedek Marcell-féle 1927-ben kiadott *Irodalmi lexikon* színvonalát és sikerét éppen az biztosította, hogy szerzői között olyan nevek voltak, mint Alexander Bernát, Babits Mihály, Sárközi György, Szabolcsi Bence, Schöpflin Aladár és Szerb Antal. Igaz, hogy ez irodalmunk ezüstkorában volt.

KÓKAY GYÖRGY

Magyarok a chicagói könyvművészetben. Eléggé ismert, hogy Moholy-Nagy László, miután németországi működése Hitler hatalomátvétele után lehetetlenné vált, emigrációba kényszerült. Több országot megjárva, 1938-ban Chicagóba érkezett s ott megalapította a School of Designt. Az új művészeti iskola, amelyet Új Bauhaus néven is említenek, amerikaszerte új lendületbe hozta az alkalmazott műfajokat, és óriási tekintélyre tett szert az Újvilágban. Moholy-Nagy munkájában részt vettek az amerikai tervezőművészet jeles képviselői, de ott volt a magyar Kepes György is, a bostoni Massechusets Institute of Technology későbbi jeles professzora. Moholy-Nagy korai halála után iskolája tovább működött Institute of Design néven az Illinois Institute of Technology keretében.

Kevesebben tudják, hogy a háborút követő években a magyar emigránsok egy másik csoportja, a könyvművészet terén kifejtett tevékenységével, szintén beírta a nevét a chicagói kulturális törekvések történetébe.

Az 1940-es években a chicagói betű- és könyvművészet vezető személyisége Robert Hunter Middleton volt. Egyedülálló pályafutása során egymaga huszonöt nyomdabetű-családot tervezett, magánsajtóján bibliofil nyomtatványokat nyomtatott, gyűjteményében Thomas Bewick eredeti fadúcait őrizte, és lenyomataikat több különleges kiadványban bocsátotta közre. Az elsők között volt, aki felismerte az 1940-ben oda érkezett Kner Albert rendkívüli tehetségét. Ismeretségük életre szóló barátsággá fejlődött. 1952-ben, három másik kollégájukkal társulva, megalapították az Apprentice House nevű bibliofil kiadói vállalkozást. Non-profit alapon kis példányszámú, kulturális és tanulmányi célú könyveket akartak kiadni.

Első kiadványuk Varró Margit *Design to Music* című munkája volt. Varró Margit, az akkor már nemzetközi hírű zongorista és főként pedagógus, 1938 óta Chicagóban élt. Könyve megjelenése idején, mint főiskolai tanár, hallgatóival a zene újszerű vizuális megjelenítésére végzett kísérleteket, bizonyára az Institute of Design szellemiségének hatására, hiszen ott is tanított. E kísérletekről számolt be a hallgatók rajzaival illusztrált kötetben.

Az Apprentice House másik kiadványa *Wood Engravings by Imre Reiner* címmel 1962-ben látott napvilágot. Ugyancsak magyar szerző alkotása: Imre Reiner, a Svájcba emigrált festő és grafikus negyvenöt fametszetű könyvillusztrációját foglalja magában. A könyvet akkor már csak Kner és Middleton, az alapítók két életben levő tagja jegyezte.

Varró Margit könyvének kolofonjában olvasható, hogy a kötést az 1949 óta szintén Chicagóban élő Kner Erzsébet készítette. Az ő nevét azonban mintegy három évtizeden át, visszavonulásáig, Chaicago és a középnyugat számos jeles bibliofil kiadványában olvashatjuk. Ő volt a könyvkötője a legjobb magánsajtóknak, valamint olyan neves bibliofil intézményeknek, mint a chicagói Caxton Club. Ő kötötte be, Kner Alberttel közös terve szerint, Middleton különleges portfolióit Bewick fametszeteiről.

Kner Erzsébet legjelesebb munkája a Newberry Library nevéhez fűződik. Még 1950–1951-ben majd két évi munkával restaurálta és újrakötötte a könyvtár mintegy negyven ősnyomtatványát és 16. századi írásmintakönyveit. A könyvtár vezetői ezt ma is úttörő vállalkozásnak tartják. 1993-ban kiállításon mutatták be a köteteket, s az együttesről Paul F. Gehl, a könyvtörténeti gyűjtemény kurátora részletes, illusztrált beszámolót közölt a *Magyar Grafika* 1994. évi 4. és 5. számában. Ugyanez Chicagóban angol nyelven is megjelent, a *Journal of the Guild of Bookworkers* 1995-ös évfolyamában.

Paul F. Gehl e cikkében többek között méltatja azt az úttörő szerepet, amit a háborút követő években az európai emigránsok – köztük a magyarok – a chicagói művészeti életben betöltöttek, magukkal hozva „nemcsak a több évszázados mesterségbeli hagyományokat, hanem a kontinentális európai modernizmus iránti érzéket is".

HAIMAN GYÖRGY

Tibeti könyvek Budapesten. Budapest mindig rejt meglepetéseket lakói számára. A városban kószáló gyakran bukkan számára még ismeretlen belső udvarokra, melyek átvészelve a korok viszontagságait, megőriztek valamit a város előélétéből. Az azonban, hogy egy másik világ előéletéből származó ereklyére bukkanjunk benne, a különleges érdekességek közé tartozik.

Van Budapesten egy könyvgyűjtemény, amely mind tartalmát, mind pedig formáját tekintve meglehetősen elüt a Magyarországon megszokott magánkönyvtárakétól. A gyűjtemény az egyik, Magyarországon bejegyzett buddhista egyházé, melynek hivatalos elnevezése Szangye Menlai Gedün, A Gyógyító Buddha Közössége. A gyűjtemény nem nagyságát tekintve tarthat számot érdeklődésre, hiszen a 2–3 ezer darabos példányszámú könyvtár kicsinek számít, hanem inkább tartalma jelent unikumot. Ezen könyvek között ugyanis tibeti orvosi munkák jelentik a fő érdekességet.

Első pillantásra talán szokatlannak tűnhet, hogyan kerül Magyarországra tibeti orvostudományi munka, s némi éllel azt is megkérdezhetnénk, hogy minek. Érdemes azonban felelevéníteni a múlt század jelentős kutatójának, Kőrösi Csoma Sándornak nevét. Csoma, aki gyalogszerrel jutott el Tibet nyugati és déli széléig, maga végezte el a tibeti nyelv és irodalom, ezen belül az orvosi irodalom nagyvilággal való megismertetését. Ő volt, aki megalkotta az első tibeti–angol szótárt, az első nyelvtant, és számos cikke között szerepel a leghíresebb tibeti orvosi mű, a Négy Tantra ismertetése is. Mind a mai napig ez a mű szolgáltatja e távoli gyógyító rendszer alapját, míg a Tibeten kívüli világban a kutatók számára Csoma híradása fontos dokumentum ebben a témakörben. Tibetben azóta számos kommentárt írtak a Négy Tantrához, illusztrációs kötete is készült. Nemrég jelent meg magyarul kivonatos fordításának második kiadása, de teljes, magyarázatokkal ellátott fordítása és remélhetőleg az illusztrációs album-kötet is hamarosan megjelenik. A budapesti gyűjteményben mind a Négy Tantra, mind annak kommentárjai megtalálhatók. Százas nagyságrendű azonban ezeken kívül is a tibeti vagy mongol, továbbá ujgur nyelvű orvostudományi munkák száma. A könyvek formája ún. póthi típusú, azaz a régi indiai pálmalevelekre írt könyvek formáját követi. Méretük általában 60 x 10 cm, azonban ennél kisebbek is vannak közöttük. A könyveket nem kötik be az Európában megszokott módon, hanem a kisebbeket vászonból illetve selyemből készült takaróba csavarják és zsineggel kötik át. A nagyobb méretű kötetek a vászon mellett alul és fölül még vékony deszkafedelet is kapnak.

Az ottani kolostori könyvtárakban a polcokon a keskeny oldalukkal kifelé vannak elhelyezve, és rendszerint egy díszes selyem vagy vászoncimke jelöli tartalmukat. — Sajnos a budapesti könyvek megfelelő védőborítása anyagi eszközök hiánya folytán még nincs megoldva, remélhetőleg a közeljövőben valamely erre irányuló külső segítség megoldhatja mind ezt a problémát, mind pedig a katalógus elkészítésének feladatát. Pillanatnyilag a gyűjtemény kezelőjének fejében létezik csak katalógus, tehát amennyiben valaki kutatómunkát óhajt végezni e könyvek között, úgy egyelőre egyetlen személy memóriájára kell hagyatkoznia a számítógép memóriája — vagy akár a hagyományos kartotékrendszer helyett.

Lényeges tudnivaló a Tibetben készített könyvekről, hogy ezek a fanyomatok, azaz dúcról készített nyomtatott könyvek messze megelőzték Gutenberg nyomdáját. Figyelemre méltó, hogy a néhány kéziraton kívül történelmi öszvérek alkotják e munkák nagy részét. Az öszvér ebben az esetben azt jelentené, hogy noha a könyvet akár napjainkban is nyomtathatták, ahogy egy részével így is történt, azonban xylográfokról, azaz fanyomatokról lévén szó, legtöbbször nem lehet megállapítani a nyomtató fadúcok életkorát. Így történik meg az a furcsaság, hogy gyakran több évszázados, a középkorból származó dúcokról esetenként akár mai famentes papírra vagy csomagolópapírra készítenek az eredetivel külsőre teljesen megegyező könyveket. A nyomtatás idejére leggyakrabban a papír minőségéből lehet következtetni. Időnként 18—19. századi orosz papírmalmokban készült anyagot használnak, melyekben akár a vízjel is kivehető, néha pedig Kínában készült rizsalapú papírra nyomtattak.

A könyvnyomtatás, a szent szövegek sokszorosítása a tibeti — és az onnan a 14. században Mongóliába is átkerült — buddhizmusban szakrális cselekedetnek minősült, mely a szerzetesek jó karmáját volt hivatott fokozni. Így alakult ki az a helyzet, mely statisztikai érdekességet is jelent, a világon az egy főre jutó könyvek száma Tibetben a legmagasabb.

A Négy Tantra elnevezésű munka a 11. században vette föl mai formáját. Ekkor állította össze Gjutok Jontan Gonpo, a tibeti történelem leghíresebb orvosa. Nem lehetetlen, hogy az akkoriban készült nyomódúcok közül is létezik még számos példány, bár a budapesti gyűjtemény darabjai esetében nem valószínű, hogy ilyennel lenne dolgunk. Nem deríthető ki pontosan, mikor készülhettek az itteni könyvek dúcai, azonban talán többet meg lehetne tudni ezekről, ha a tibeti kolostori nyomdák dokumentumai kutathatókká válnának. Napjainkban is folyik a régi dúcokról történő nyomtatás, és a kulturális forradalomban a barbár eszmenélküliség által elégetett dúcokat is pótolják az újra működő kolostorokban.

A buddhizmus mongóliai elterjedésével a tibeti orvostudomány is eljutott északra. Így e rendszer hatósugara egészen a Bajkál-tóig, a legészakibb mongol nép, a burjátok vidékéig terjed. A Burját Akadémia külön szekciója foglalkozik ennek az orvosi rendszernek a kutatásával. A mongol fővárosban a Tudományos Akadémia és az Egészségügyi Minisztérium közvetlen felügyelete alatt működik az a Hagyományos Gyógyászati Intézet, mely idén Magyarországra is küld oktatókat egy közösen végzendő kutatási programban való részvételre. A budapesti gyűjtemény is rendelkezésére áll majd a kutatásban részt venni kívánó szakembereknek.

Az új kutatások mind Tibetben, mind pedig Mongóliában szükségessé tették a régi művek új, könnyebben kezelhető, európai könyv formájában történő kiadását. A budapesti Szangye Menlai Gedün egyház könyvtára természetesen számos ilyen mai kiadású munkával is rendelkezik. Ezeknek a munkáknak nagy részét a tibeti Lhászában vagy az attól északra lévő kínai Kanszu tartományban, az ugyancsak Kínához tartozó Belső-Mongóliában avagy a volt Mongol Népköztársaság, másképpen Külső-Mongólia fővárosában, Ulánbátorban adták ki. Míg a tibeti munkák írása ma is ugyanaz a tibeti írás, amely a hetedik század óta szinte változatlan, a mongol nyelvű művek egy része a függőlegesen írt ún. ujgur—mongol írással, másik része a cirill írás egy módosított változatával készül. Megtalálható a gyűjteményben azonban néhány arab írásos, mai ujgur—török nyelvű orvosi könyv is.

Az elmúlt évtizedekben lassan megjelentek a tibeti—mongol orvosi irodalom nyugati nyelvű fordításai is. Főleg angol és orosz nyelven láttak napvilágot ilyen tárgyú kiadványok. A Kőrösi

Csoma Sándor és mások által is nagyhírűvé lett magyar orientalisztika azt sugallja, hogy nálunk is kibontakozzon egy olyan iskola, mely ezekkel, a keleten máig eredeti formájában megőrzött diagnosztikai és terápiás eljárások leírásával foglalkozik, természetesen az egész rendszer filozófiájának ismertetését véve alapul.

Természetesen a keleti orvosi rendszer csak a magvát alkotja a gyűjtőkörnek. Számos, eredetiben be nem szerezhető könyvről xerox-másolattal rendelkezünk az orvosi munkákon kívül a belső-ázsiai nyelvészet, történelem, irodalom és egyéb tárgykörökben. Amennyiben valaki Belső-Ázsia nyelveinek tanulmányozásához kívánja igénybe venni a gyűjteményt, kézikönyvként számos szótár is áll rendelkezésére. Ezek között olyan ritkaságok is fellelhetők, mint J. E. Kowalewski 1844-ben Kazanyban kiadott mongol–orosz–francia szótára, mely tibeti és szanszkrit kiegészítéseket is tartalmaz és a mai napig a legjobb munka a klasszikus mongol nyelv tanulmányozásához vagy akár a Wu-ti, a mandzsu-kori ötnyelvű (mandzsu–tibeti–mongol–turki–kínai) tematikus szótár e századi kiadása, de rendelkezésére áll a helyben olvasók számára több tibeti, mongol és kínai értelmező szótár, vagy olyan kétnyelvű segédeszközök, mint mongol, tibeti, szanszkrit, kínai vagy sok egyéb keleti nyelv valamelyik európai nyelvvel párosított egy- vagy többkötetes példánya.

Mióta a gyűjtemény ismertté vált egyes orientalisták – főleg a leglelkesebbek, a diákok – némelyike előtt, előzetes egyeztetés alapján magángyűjteményként is nyílik lehetőség a helyben olvasásra. A cél természetesen az, hogy közgyűjteményként, jobban karbantartott, és valóban könyvtárnak nevezhető formát kaphasson, még többek számára elérhetően.

NAGY ZOLTÁN

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1994. évi új külföldi beszerzései
(Könyvészet, könyvtári szakirodalom)

Academic libraries in urban and metropolitan areas. A management handbook. Ed. by Gerard B. MCCABE. New York – Westport/Conn. – London, Greenwood Pr., (1992). XXV, 261 p. (The Greenwood library management collection.)

Albanica. Tirane, (Duri), 1965–1987. (Biblioteka Kombëtare.) Vol. 1. Vepra te botuara. Ne shek. XVI–XVIII. Punar nga: A. COBA – Z. PRELA. 108,[2] p. 4 t. Vol. 2. Bibliografi e viteve 1800–1849. Perg. nga: Shpetim MEMA – Lindita BUBSI. 347 p. 8 t.

The best in American and British fiction. Poetry, essays, literary, biography, bibliography and reference. Ed. by Fred KAPLAN. 13. ed. New York – London, Bowker, 1986. XXXII, 783 p. (The reader's adviser. A Layman's guide to literature 1.)

The best in general reference literature, the social sciences, history, and the arts. Ed. by Paula T. KAUFMAN. 13. ed. New York – London, Bowker, 1986. XXXII, 780 p. (The reader's adviser. A Layman's guide to literature 3.)

The best in the literature of science, technology, and medicine. Ed. by Paul T. DURBIN. 13. ed. New York – London, Bowker, 1988. XXXII, 725 p. (The reader's adviser. A Layman's guide to literature 5.)

British national bibliography 1992. (Boston Spa, Wetherby), The British Library, (1993). Vol. 1. Classified sequence. V, 1129 p. Vol.2. Indexes. [2], 1131–2569 p.

British national bibliography 1993. (Boston Spa, Wetherby), The British Library, (1994). Vol. 1. Classified sequence. V, 1547 p. Vol. 2. Indexes. [2], 1549–3536 p.

BRUIJNS, R. A. C.: Status and image of the librarian. Report of a sample survey carried out in twelve countries. The Hague, NBLC, 1992. VIII, 55 p. Bibliogr.: p. 50–51.

CIRINO, Paul John: The business of running a library. A handbook for public library di-

rectors. Jefferson/N. C. – London, McFarland, (1991). VIII, 176 p.

Cumulative book index. A world list of books in the English language 1993. Ed. by Nancy C. WONG. Assoc. ed. Donald M. CANNON. New York, The H. W. Wilson Co., 1994. Vol. 1. A – K. [8], 2285 p. Vol. 2. L – Z. [8], 2287–4630 p.

Directory of Japanese scientific periodicals 1992. (Tokyo), National Diet library, (1993). Vol. 1. [10], 1977, [3] p. Vol. 2. (Indexes.) [2], 1980–2704, [2] p.

Library of Congress, [Washington]. Subject headings. Prep. by the Cataloging Policy and Support Office, Collections Services. 17. ed. Washington/D. C., Library of Congress, 1994. Vol. 1. A – C. XXXVII, 1288 p. Vol. 2. D – J. [4], 1291–2635 p. Vol. 3. K – P. [4], 2637–4113 p. Vol. 4. Q – Z. [4], 4115–5584 p.

A London bibliography of the social sciences. Compil. under the direction of B. M. HEADICAR – C. FULLER. Introd. by Sidney Webb. London, The London School of Economics and Political Science, 1931–. Reprint. Bad Feilnbach, Schmidt Periodicals, (London – New York, Mansell), 1975–1991. (Studies in economics and political science.) Vol. 1–5. (Holdings up to 1931.) 1991. XIV, 1130 p.; XI, 940 p.; XI, 1232 p.; XVI, 983 p.; XIII, 596 p. Vol. 6. Additions from 1931 to 1936. XIV, 1374 p. Vol. 7–9. 1936–1950. XI, 1043 p.; XI, 1054 p.; XI, 960 p. Vol. 10–11. 1950–1955. XI, 1099 p.; XI, 1120 p. Vol. 15–21. 1962–1968. [760] p.; [920] p.; [940] p.; [900] p.; [960] p.; [940] p.; [880] p. Vol. 22–28. 1969–1972. 639 p.; 650 p.; 650 p.; 650 p.; 649 p.; 649 p.; 340 p. Vol. 29–31. 1972–1973. 1975. 649 p.; 650 p.; 439 p. Vol. 32. 1974. London, Mansell, 1975. 451 p. Vol. 33. 1975. 1976. 408 p. Vol. 34. 1976. 1977. 447 p. Vol. 35. 1977. 1978. 390 p. Vol. 36. 1978. 1979. 405 p. Vol. 37. 1979. 1980. 389 p. Vol. 38. 1980. 1981. VII, 904 p. Vol. 39. 1981. 1982. VIII, 888 p. Vol. 40. 1982. 1983. VI, 809 p. Vol. 41. 1983. 1984. VI, 921 p. Vol. 42. 1984. 1985. IV, 1052 p. Vol. 43. 1985. 1986. 965 p. Vol. 44. 1986. 1987. VI, 1102 p. Vol. 45. 1987. 1988. [8], 1120 p. Vol. 46. 1988. (1989.) 850 p. Vol. 47. 24. suppl. 1989. (1990.) [6], 973 p.

MAGRILL, Rose Mary – CORBIN, John: Acquisitions management and collection development in libraries. (1976.) 2. ed. Chicago – London, American Library Association, 1989. IX, 285 p.

MEISTER, Charles W.: Chekhov criticism, 1880 through 1986. Jefferson/N. C. – London, MacFarland Co., (1988). X, 350 p. 1 t. Bibliogr.: p. 309–334.

RATH, Frederick L., jr. – O'CONNELL, Merrilyn Rogers: Documentation of collections. Ed. by – –. Nashville/Tennessee, American Association for State and Local History, (1979). XI, 218 p. (A bibliography on historical practices 4.)

ROSENBERG, Kenyon C. – ELSBREE, John J.: Dictionary of library and educational technology. (1976.) 3. enlarg. ed. Englewood/ Colorado, Libraries Unlimited, 1989. XI, 196 p.

(SCHLOZ, Thomas): Sozialökologische Stadtforschung. (Red., Bearb.: – –.) (Stuttgart, IRB Verl., 1992.) 133 p. (IRB-Literaturauslese 3394.)

(STOKLAS, Karlheinz): Vandalismus. (Red., Bearb.: – –.) (Stuttgart, IRB Verl., 1992.) 41 p. (IRB-Literaturauslese 3420.)

Südosteuropa-Bibliographie. Bd 6/1. Rumänien 1971–1980. Bearb. v. Manfred STOY – Gerhard SEEWANN. München, Oldenbourg, 1992. XV, 664 p.

Technology and society. A documentation of grey literature, 1987–1990. Ed. by Libuše SVÁBOVÁ, Bettina SCHMEIKALFREY, Arnaud MARKS. Amsterdam – Oxford etc., North-Holland, 1992. [4], X, 201 p.

WATTERS, Carolyn: Dictionary of information science and technology. Boston – San Diego etc., Academic Press – Harcourt Brace Jovanovich, (1992). VII, 300 p. Bibliogr.: p. 273–300.

WYNAR, Christine Gehrt: Guide to reference books for school media centers. (1973.) 3. ed. Littleton/Colorado, Libraries Unlimited, 1986. XIV, 407 p.

KLINDA MÁRIA

SZEMLE

Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. Bp. 1994. Argumentum, 255 p., ill. (Irodalomtörténeti füzetek, 137.)

A kötet címe csak azt a pontot jelöli, ahonnan a Klaniczay-család két generációjának medievistája kiindult és a címben jelzett témából kiindulva a későközépkori európai szentkultusz eddig ismeretlen eszmei háttérrészleteit és gyakorlati mechanizmusának egyes rugóit világította meg.

A Margit-legendák keletkezéstörténete, a legendaváltozatok szerzősége sok pontban mindeddig tisztázatlan maradt. Ez esetben a bizonytalanság nemcsak a középkori magyar források gyér szöveghagyományozásának, hanem a szövegtípus műfaji jellegzetességének is a folyománya. Új szempontok azonban vezethetnek újabb eredményre. Míg a mecénáskutatás a művészettörténet számára ab ovo magától értetődő feladat volt, addig az irodalomtörténetírás számára csak az utóbbi évtizedekben vált tudatossá, hogy a középkorban egy írásmű sem jöhetett létre megbízó nélkül. A középkori társadalom egész struktúrája személyi kapcsolódásokon alapult. Minden műalkotás megbízót tételez fel, akinek ugyancsak különféle személyi és intézményi kötődések által meghatározott intenciói érvényesülhettek a mű megfogalmazásában.

Klaniczay Tibornak és Gábornak a Margit-legendákhoz kapcsolódó, e kötetben egyesített munkáit a témán kívül, azt hiszem, az kapcsolja leginkább össze, hogy ebben a számukra „családi témában" (vö. 7. l.) mindketten az írásos emlékek létrejöttét kezdeményező és alakító személyek és csoportok vizsgálatával értek el új filológiai eredményeket, vagy helyezték a Margit körül kialakult kultuszt új megvilágításba.

Árpádházi Szent Margit tiszteletének képi és írásos megnyilvánulásai különös búvópatakként hálózták be nemcsak Magyarországot, hanem Európa jelentős részét is. Régóta feltűnt, hogy képzőművészeti és szöveges emlékekben az itáliai Margit-kultusz bizonyos időszakokban különösen gazdag, és hogy csak itt maradtak fenn, meghatározható időbeli frekvenciákban, a 14. század közepétől kb. a 15. század közepéig Margitnak különös ikonográfiai jegyekkel, a megfeszített Jézus sebhelyeivel (stigmáival) való ábrázolásai.

Klaniczay Tibor 1990-ben Velencében, a Cini-Alapítvány által megrendezett kongresszuson számolt be először e különös jelenség magyarázatával kapcsolatos kutatásairól, valamint arról, hogyan függnek össze a Margit stigmatizációjáról terjedő, majd az ezt cáfoló híradások a legendák keletkezéstörténetével és fejlődésével. Az ülésszak anyagának megjelenése azonban évekig váratott magára (*Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo,* kiad. Sante Graciotti és Cesare Vasoli, Firenze, 1995), így az olasz előadás szövege és a lényegesen bővebb magyar változat, (hiszen a szerző haláláig dolgozott rajta), jóformán egyidőben jelent meg. A magyar tanulmányt már fia, Klaniczay Gábor adta ki saját, *A női szentség mintái Közép-Európában és Itáliában* című dolgozatával, amely szélesebb összefüggésbe állítja a Szent Margit-kultuszt.

Klaniczay Tibor tanulmányában a megbízó kulcsszerepe akkor világosodik meg, amikor az eddig Magyarországon részben ismeretlen, részben tévesen értelmezett források elemzése során a szerző arra a következtetésre jut, hogy Margitot Krisztus sebhelyeinek ajándékával nem a compassio misztikus élménye, hanem a domonkos rend azon igyekezete tüntet-

te ki, hogy Assisi Szent Ferenc stigmatizációja után a domonkosok is felmutathassanak stigmákkal rendelkező szenteket.

Az első stigmatizációs legendaváltozat, az ún. *Pisai Legenda* eredeti alakjában nem maradt ugyan fenn, így keletkezésének idejét és a mögötte álló rendi-megbízói szándékot nem határozhatjuk meg egyértelműen, de Klaniczay Tibor abból, hogy a stigmákra vonatkozó részt csak a Sineai Szent Katalin szenttéavatása ügyében buzgólkodó velencei domonkos prior, Tommaso Caffarini 1410 körüli hivatkozásából és Girolamo Borselli (Hieronymus Albertucci de Borsellis) 1494 után írt domonkos rendtörténetéből ismerjük, arra következtet, hogy ez a bizonyos, Caffarini által Pisában talált, majd a velencei San Domenico in Castello konventjébe került legenda az 1340 körülre tehető, első stigmás Margit-ábrázolások után, 1380 körül keletkezhetett. Ez a sorrend azonban elég különösnek tűnik. A szövegek és a képek összefüggésében (vö. a *Lexikon der christlichen Ikonographie* szentek ikonográfiájával foglalkozó szócikkeit) ugyanis rendszerint a primér a szöveg, míg a képi ábrázolás évtizedekkel, van hogy egy fél évszázaddal később követi a szöveges emlékek innovatív elemeit. A *Pisai Legenda* keletkezési idejét és a stigmákra vonatkozó rész első feltűnésének a feltételezett megbízással való összefüggését így megnyugtatóan nem ismerjük. Antonio da Bitontonak (1385–1465) Caffarini által 1410 körül idézett állításából, miszerint Pugliában a stigmatizált Margitot ábrázoló képek „ab antiquo" láthatók, nem vonhatunk le következtetést e képek korára. Arra nézve sem találunk konkrét adatot, hogy a „stigma-divatnak" a domonkos rendbe való behatolása (a stigmatizált Szent Ferencet 1226-ban avatták szentté) csak Sienai Szent Katalin szenttéavatása körüli kampánnyal függ-e össze. Klaniczay Tibor a *Pisai Legenda* keletkezését már a Katalin-kampány egyik részének tekinti és keletkezését „Sienai Szent Katalin 1375. évi stigmatizációja vagy még inkább 1380-ban bekövetkezett halála utánra" teszi, azaz már az e terminus után fellépő rendi törekvés (stigmatizált szentek a domonkosok köréből) szöveges tanújeleként fogja fel. Az 1340 utáni keletkezés filológiai alátámasztására szolgál, hogy a *Pisai Legenda* a Caffarini és Borselli által átvett részletek alapján az 1340-ben keletkezett *Legenda Maior* (a régebben használt terminus szerint: *Nápolyi Legenda*) szövegén alapult.

Csakhogy ez az érvelés ismét a képi ábrázolások keletkezésének rejtélye elé állít minket. Miért ábrázolták Margitot már 1340 körül stigmákkal, sőt talán még előbb is, hiszen aligha maradt ránk a legkorábbi ilyen kép? A jelenség mögött álló szándék tehát továbbra sem egészen világos, annál kevésbé, mert a korai („ex antiquo" létező) stigmatizált Szent Margit-képekről nyilatkozó koronatanú, a már feljebb említett Antonio da Bitonto, nem domonkos volt, hanem ferences. Klaniczay domonkosként említi, pedig az idézett nyilatkozatban is feltűnő, hogy Antonio kétszer is hangsúlyozza Margit domonkos apáca voltát, amit egy saját rendbéli auktor aligha tett volna. Egy ferencesnek pedig éppenséggel nem állt érdekében egy stigmatizált domonkos apáca ábrázolásainak régiségéről beszélni. Szavai tehát hitelt érdemelnek. Hamarosan látni fogjuk azt is, hogy a *Legenda Maior*nak Klaniczay Tibor szerint is egyetlen forrása az Itáliában folyamatosan meglévő 1276-os szenttéavatási jegyzőkönyv volt, tehát ennek alapján akár a *Pisai Legenda* is készülhetett.

Tudjuk azonban már Klaniczay 1980-ban megjelent írásából is (ItK 1980, 377–378), hogy Caffarini maga is megtudta, nem Margit, hanem Magyarországi Ilona részesült a stigmák adományában, akit – kideríthetetlen tévedés átvétele alapján – Margit nevelőjének, magisztrájának is tartottak. Ezt a domonkos Ransano is állította a Budán készült Epitomében. A tévedés azonban csak a Magyarországról megrendelt legendák ismeretében, 1409-ben vált világossá Caffarini számára, ezért revokálta korábbi nézetét az ún. *Supplementum*ban. Klaniczay Tibor semmi jelét nem tudta kimutatni annak, hogy az Ilona-legenda Magyarországon kívül 1409 előtt ismert lett volna, és feltételezte, hogy az 1334. évi limoges-i nagykáptalan rendelkezésének (a dominikánus-szentek legendáinak beküldése) a magyar provincia nem tett eleget (44.). Apja tanulmányát kiadó Klaniczay Gábornak azonban van e tárgyban egy figyelemreméltó láb-

jegyzete (36., 50. sz. jegyzet), amely azt igazolja, hogy Pierre Thomas ferences (!) magiszter már 1330 előtt ismerte az Ilona-legendát, a nyugati domonkosok bizonyos köreiben tehát már ekkor elterjedhetett Ilona neve és stigmáinak híre. Azt hiszem, a 14. század első felében készült, stigmatizált domonkos-apácát ábrázoló képek újabb ikonográfiai vizsgálata előtt nyitva kellene hagyni a kérdést, hogy ezek Margitot vagy Ilonát ábrázolják-e, hiszen ezek szerint Ilona stigmatizációját tanúsító szövegemlék már előbb is ismeretes volt Nyugat-Európában, míg Margit stigmáit igazoló legendaváltozat csak a *Pisai Legendá*val jelentkezett, ez pedig, ha elfogadjuk Klaniczay Tibor okfejtését, csak a 14. század második felében, valószínűleg 1380 után keletkezhetett. Vagy mégis fel kell tételeznünk a képek ismeretében egy korábbi stigmatizációs Margit-legenda változatot? És ezzel el is érkeztünk a középkori filológiai vizsgálatok örökké visszatérő cruxához: Vajon kezünkben van-e az összes szövegemlék, vagy hiányoznak-e a szövegfejlődés még további lépcsőfokai?

Mivel ilyen, valamennyi szöveg ismeretében és a legkitűnőbb filológiai iskolázottság birtokában készült tanulmány után bizonyára sokáig senki sem nyúl hozzá a Margit-legendák szövegtörténetéhez, érdemes tézis-szerűen összefoglalnunk e tanulmány eredményeit és elhelyeznünk a kérdőjeleket is. Annál is inkább tanácsos ez, mert az *Új magyar irodalmi lexikon* megfelelő szócikke (II. 1322.) még csak Klaniczay Tibornak a velencei kongresszuson elhangzott előadásának nem véglegesnek szánt magyar nyelvű változatát használta fel.

1. Az első ránk maradt legenda közvetlenül Margit halála után (1271) készült. Ha elfogadjuk Klaniczay Tibor érvelését, és Margit gyóntatóját, Marcellust tartjuk szerzőnek (szemben Györffy Györggyel), úgy még hozzátehetjük, hogy az semmiképpen sem keletkezhetett az ő halála után. De Klaniczay maga is bölcsebbnek tartja, ha ezt az első szöveget nem a szerzőről nevezzük el, hanem *Legenda Vetus*nak hívjuk. Ez volt meg a magyar rendtartományban, ezt küldte meg Gergely provinciális Itáliába 1409-ben a szenttéavatási jegyzőkönyv egy részével együtt, ezt másoltatta le Caffarini legkésőbb 1410-ben abba a kódexbe, amelybe a domonkos szentek legendáit íratta össze. Ez a kódex került később Cividalèba, majd Bolognába és itt fedezte fel Bőle Kornél 1937-ben (a régebbi szakirodalomban ezért *Bolognai Legenda*).

2. A *Legenda Vetus,* vagy egy azon alapuló, szigeti szájhagyományokra visszavezethető interpolációkkal kiegészített, talán kimondottan a szigeti apácák számára készült latin legendaszerkesztmény és a szenttéavatási jegyzőkönyvek voltak forrásai a magyar legendának. Ez is még a szigeti klastromban készült, de korát megbízhatóan nem tudjuk megállapítani (Mezey Lászlónak 1340 előtti datálása nem igazolható). A magyar legenda csak Ráskai Lea 1510-es csonka másolatában maradt ránk. A kódex hiányzó kezdetét Pray György egészítette ki egy azóta elveszett 18. századi pozsonyi kéziratból.

3. Hasonló forrásai lehettek Georg Walder (Falder-Pistoris) német legendaváltozatának (15. sz.). Ő maga a forrását „pruder Johannes ein meister dez selben ordens"-nek tulajdonította, aki Budán látta Margit önsanyargatásra használt eszközeit. Horváth Cyrill őt Johannes Vercellensis domonkos generálissal (1264 – 1283) azonosította, aki részt vett a budai nagykáptalanon, ahol a résztvevőknek valóban bemutatták ezeket az eszközöket. A legenda azonban a német fordítás alapján lényegében megegyezett a *Legenda Vetus*sal, tehát Johannes nem egy új legenda szerzője volt, hanem magával hozhatott egy példányt a *Legenda Vetus*ból, amit talán ő, talán valaki más, némely pontban átdolgozott. Georg Walder rendi és írói tevékenységével néhány új, nálunk ismeretlenül maradt adat alapján egyszer még foglalkoznunk kellene.

4. A *Legenda Vetus,* vagy ennek a 2. pontban feltételezett interpolált latin változata eljutott a többi klastromba, Árpádházi Boldog Erzsébet kezéhez is, és egyik forrása volt (a továbbiakban említendő devóciós változat mellett) a másik középkori német, ún. *Tössi Legendá*nak.

A *Legenda Vetus* szerepe ezzel — úgy tűnik — lezárult. Egy kérdés azonban itt is, mint az Ilona-legenda nyugati elterjedésének esetében, felmerülhet. Ha a *Legenda Vetus*nak

(vagy interpolált változatának) egy példányát a regnáló dominikánus generális már a 13. században magával vitte, hogyhogy nem maradt ebből másolat a rend központjában? Nem volt ekkor még olyan sok szent-jelöltje a prédikátorok új rendjének, hogy egy, már a generális kezéhez eljutott legenda csak úgy elkallódhatott, feledésbe merülhetett volna. Nem képzelhető-e el, hogy a később még szóbakerülő kérések más, feltételezett legendaredakcióra vonatkoztak, és a *Legenda Vetus* folyamatosan megvolt a Rend központi archívumában, csak Caffarini nem ismerte?

5. A *Legenda Vetus*tól függetlenül keletkezett egy másik legenda-család is, amely a rendi hagiográfia kodifikációs törekvése nyomán született. Hugó (Hugues de Vaucemain) generális ui. 1340-ben megbízta a francia rendtartomány főnökét, Guarinus de Giacót (Guérin de Guy l'Éveque), hogy gyűjtse össze a domonkos szentek legendáit. Guarinus a kor követelményeinek megfelelő, új devóciós (egyéni áhítatra serkentő) legendát írt, Klaniczay véleménye szerint kizárólag az 1276-os szenttéavatási jegyzőkönyvek alapján, hiszen a *Legenda Vetus*t ekkor még nem ismerték a nyugati rendtartományokban. Mezey szerint, aki a *Legenda Vetus* nyugati ismeretét nem tagadta, az új legenda-redakcióra azért került csak sor, mert a régi nem felelt meg az új ízlésnek. Ebből az új legendából egy rövidebb és egy hosszabb változat maradt fönn. Klaniczay filológiai érvei azt bizonyítják, hogy a hosszabb (a *Legenda Maior*) Guarinus eredeti szövege és ebből készült a *Legenda Minor.* A hosszabb legendát az első felfedezett kézirat lelőhelye után *Nápolyi Legendá*nak nevezte el a szakirodalom. A kódex azonban eredetileg Velencében, a Sienai Szent Katalin ügyét propagáló Caffarini birtokában volt. Ebből (vagy esetleg ugyancsak közvetlenül a jegyzőkönyvekből?) keletkezett a rejtélyes, csak részleteiben fennmaradt *Pisai Legenda,* amibe belekerült a stigmatizációs betét, és ezt (a *Legenda Maior*t) használták fel a későközép- és barokk-kori legendák is. Klaniczay Tibor a *Pisai* és a *Nagyobb Legenda* egy szintagmájának („suorum secretorum conscia") nagy bizonyító erőt tulajdonít abban, hogy a *Pisai* a *Nagyobb Legendá*ból merített. Csakhogy e formula átvétele egy olyan csodával kapcsolatos (Margit lebegése imádság közben), ami a jegyzőkönyvekben, a *Nagyobb Legenda* egyetlen forrásában, nem szerepel. A lebegés ténye és leírása tehát már merőben hagiográfiai toposzként is bekerülhetett mindkét változatba. Nem fordul elő persze az elevatio csodája a hazai *Legenda Vetus*ban sem, ez tehát itáliai invenció volt.

Míg Klaniczay Tibor tanulmányának első műfaji kerete egy kongresszusi előadás volt, addig fia munkája, amely a kötet több mint kétharmadát teszi ki, kandidátusi disszertációjának egy részét is képezte. Témafelvetése így sokkal tágabb, de felfogásában és tárgyalási módjában is érezni azt a „két külön világot", ahogyan az előszóban (7.) ő maga jellemezte saját és apja kutatói munkáját, ha a Margit-témában létre is jött e kötetet eredményező termékeny találkozás.

Klaniczay Gábor könyv-része a történeti antropológia modern, komplex módszerével vázolja a női szentség-ideál kialakulását a keresztény Európában, majd részletesen elemzi azt az életformát, amit a 13—14. században a koldulórendek és az azokat létrehozó-mozgató eszmei áramlatok hatására egy sor, kelet-európai uralkodóházakból származó fiatal hölgy, szüzek és özvegyek, a túlvilági üdvre koncentráló tökéletesedés eszközéül választott a maga számára. Ennek az összefüggésrendszernek a felfedezését és komplex kifejtését egészében nagyszerűnek tartom. Ezenkívül, bármennyire frappírozó, esetenként „elidegenítő" hatást váltanak is ki a keresztény Európa kultúrájának belső átélésén nevelődött idősebb — és nemcsak idősebb — generáció számára annak az utolsó néhány évtizedben, főleg a szekularizált angolszász társadalmakban érvényesülő szemléletnek a terminusai, a középkor vallásos képzeletvilágában gyökerező mentális és emocionális folyamatokat e társadalmak számára megértetni akaró profán analógiái, mégis rendkívül sok új szempontot, elgondolkodtató megfigyelést hoztak és hoznak a középkorkutatás számára. Nagyon fontos megfigyelés például a családi és dinasztikus életforma-mintáknak befolyásoló szerepe, valamint annak a jelenségnek ezen

új női szentség-modell által való bemutatása, hogy a vallásos mentalitás hogyan reagál új életformák előélésével a társadalom- és kultúrafejlődés új kihívásaira.

A lovagi-udvari kultúra válsága, a világi becsület (honestas), a fényűzés, a szerelem-szolgálat (fin' amor, minne) idealitásának, hitelének megkérdőjelezése a 13. század elején már a lovagi-udvari irodalmon belül megkezdődik (gondoljunk a Trisztán-regény és a Parzival-regény két ellenkező előjelű kritikájára). Ezzel kb. egyidőben az assisi aranyifjú Francesco (nevével is a franciás 'courtoisie' ideáljának akarták őt szülei elkötelezni) látványos, radikális gesztusokkal és az ezt kísérő terminusokkal devalválja a becsület, a fényűzés és a szerelem evilági értékeit az alázat, a szegénység és a szüzesség transzcendentális értékeivel szemben. Ez a transzcendentális értékrend persze kezdettől fogva megvolt a kereszténységben, de képviselete most ebben a kultúrtörténeti szituációban egészen más helyértéket kap, mint amikor pl. a szegények és rabszolgák vallása konfrontálódott az antik Róma fényűzésével, vagy amikor a pogány barbárok zúzták szét a már kereszténnyé vált antikvitást. Nagyon tanulságos, hogy a lovagi-udvari kultúra virágkorában, amikor a lovagság még 'classe de fait' volt, milyen más terminusokban, analógiákban fogalmazódott meg a transzcendentális értékek képviselete a lovagi származású Clairevaux-i Szent Bernát írásaiban, amint ezt Georges Duby mesteri kis könyve elemzi (*Saint Bernard, l'art cistercien.* Paris, 1979). Míg Bernátnál a lovagi-udvari értékrendnek inkább valamiféle spirituális transzformációja figyelhető meg, addig a 13. századi koldulórendekben már mindennek csak radikális negációjáról lehet szó. A koldulórendi mozgalomban mindaz az önlealacsonyítás, szenny, számkivetettség, szegénység, amit a szerelem rabszolgái a Trisztán-regényben vagy a Lancelot-regényben elviselnek, fellelhető Árpádházi Erzsébetnek és Margitnak, vagy Sziléziai Ágnesnak excesszusokban lobogó megalázkodásaiban és önsanyargatásaiban. Ezek a transzformációs és negációs jelenségek tehát folyamatot képeznek, amire érdemes felfigyelnünk. Ne feledjük el, ezek a lovagregények, valamint a szerelem, vagyon, világi tisztesség megtagadását tematizáló ún. udvari legendák (pl. az ez időben oly népszerű Szent Elek-legendák) annak az elitnek olvasmányait képezték, akik közül e szentéletű hercegnők kikerültek. De megnyilvánul a profán-udvari és a misztikus-vallásos „átjárás" a 13—14. század allegorizáló divatjában is. Gondolhatunk itt a lovagi 'alba' (hajnali dal) vallásos kontrafaktúráira vagy a kert és a vadászat allegóriájának profán-szerelmi és vallásos-mariológiai képi és verses ábrázolásaira. Főleg a kötet *Mennyei udvar — földi hatalom* című fejezetéhez kínálnak ezek párhuzamokat.

Bármilyen ötletgazdag és ezért gondolatébresztő is a könyv, nem vállalkozhatunk a recenzió ürügyén valamiféle irodalomtörténeti korreferátum megtartására. Csupán Klaniczay Gábor könyv-részének ahhoz a fejezetéhez szeretnék néhány észrevételt hozzáfűzni, amelyben az általa „furcsa párnak" aposztrofált (176.) szent nők és gyóntatóik kapcsolatát elemzi. A lelki vezető (gyóntató, spirituális) feladata mindig is az életszentségre nevelés volt, ami (a szentté levés) minden keresztény ember feladata; ez az egyház egyik alaptanítása. A „leleményes stratégia" mögött tehát mindenkor ez az alapigazság áll: a gyóntató kötelessége, hogy abból, aki rábízta magát, állapotához méltó szentet neveljen. Az pedig, hogy a lelki vezetők az apácák és általában a nők irányításában jelentősebb szerepet kaptak, azzal is összefügg, hogy a nők nem részesültek teológiai képzésben, többségükben 'illiteráták' voltak, tehát morális, aszkétikus képzésük (mindkettő a teológia egy ága is) csak a szóbeliség szintjén folyhatott. A szóbeliség személyes kapcsolat tartását is jelentette, de a gyóntató és a gyónó apáca személyes együttlétét óvatos előírások szabályozták. A fejezet elején hivatkozott Abaelard és Heloise kapcsolatához is annyit kell tudnunk, hogy Abaelard természetesen nem akkor ejtette teherbe a rábízottat, amikor az Heloise vezette kolostor spirituálisa, hanem amikor a lány házitanítója volt. A szerző szerint stílusosnak tartott hivatkozás által (177.) azonban már kezdetben az egész témára rávetül mélylélektanon nevelkedett nemzedékünk hamiskás kacsintása.

A következő, 178. lapon ismét egy, ezúttal Clairveaux-i Szent Bernáttól származó idé-

zettel találkozunk, amely így szól: „Szüntelenül egy nő társaságában lenni és mégsem szeretkezni vele, nehezebb mint halottat feltámasztani". Az eredeti szónoki kérdésben (Cum femina semper esse, et non cognoscere feminam, nonne plus est quam mortuum suscitare? Migne PL 183, 1091) persze a modern 'szeretkezni' helyén a bibliai metafórát (nőt megismerni = hálni vele) találjuk. Feltehetőleg a magyar fordítás a hivatkozott angol átvétel alapján készült. Ez azonban lényegtelen különbség. Lényegesebb az, hogy a Bernát-idézet itt azt kívánja alátámasztani, hogy szent életű férfiak és nők együttlétét még ő is leküzdhetetlen veszélyforrásnak tartotta. Az eredeti Bernát-dictum azonban teljesen más összefüggésben hangzott el. Bernát a sermóban a neomanicheus eretnekeket támadja, akik egyedül magukat tartják szenteknek, de együtt élnek valamiféle 'nőcskékkel' (a „muliercula"-t kb. így lehetne fordítani). Az idézet felhasználása tehát filológiailag nem korrekt, eredményében megtévesztő. Ilyen esetekben látom a bevezetőmben röviden érintett, meghökkentő megállapításokat kedvelő medievista-antropológiai irányzat veszélyét. Számítógéppel vagy a régebbi lyukkártyákról könnyű összekeresni nő és férfi kapcsolatát illusztráló idézeteket, de ezeket nem szabad belső összefüggésükből kiszakítva értelmezni. Mindnyájunknak figyelmeztetés ez, akik e szakmában tevékenykedünk.

VIZKELETY ANDRÁS

Tarnóc Márton: Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541). Budapest 1994. Balassi Kiadó 192 p.

Tarnóc Márton hosszú éveken át tanított az ELTE régi magyar tanszékén. Magyar szakos tanárok nemzedékei élvezték ízes magyarsággal elhangzott okos előadásait. Nyugalomba vonulása után sem szűnt meg folytatni oktató-nevelő munkáját. A magyarországi reneszánsz első feléről, mintegy annak első száz évéről szóló egyetemi előadásait könyvbe foglalta, hogy mindenki számára hozzáférhetővé téve azokat, tanulmányaikban segítse a következendő idők egyetemi hallgatóit, oktató munkájukban támogassa a magyartanárokat, és ugyanakkor élvezetes olvasmányt adjon a múltunk iránt érdeklődőknek. Kár, hogy könyvében az 1541. évet választotta határkőnek, és nem folytatta munkáját a reneszánsznak hazánkban még mintegy száz esztendővel tovább tartó korszakának bemutatásával. A magyarországi reneszánsznak ez a szakasza művészi alkotásokban ugyan szegényebb, de irodalmi alkotásokban gazdagabb – és főként magyar nyelvű.

A könyv egyik értéke a 161–183. lapokon bemutatott szakirodalom – bár teljesnek nem mondható. Ennek bizonysága szerint már annyit írtak a témáról, hogy ilyen terjedelmű és célzatú munkában igen nehéz újat mondani. Tarnóc Márton nem új kutatások eredményeit közli velünk, hanem élvezetes előadásban a maga látásmódját, azt, amit a magyarországi reneszánsz kialakulásáról és felvirágzásáról tudnunk illik, tudnunk kell.

Talán nem új felfedezés, de igen lényeges mondanivalója, hogy Magyarországon a reneszánszt korábbra kell datálnunk, mint ahogyan ezt eddig általában gondolták, s annak fénykora nem Mátyás második házassága után köszöntött be, már ezt megelőzőleg virágzott.

Köztudott volt eddig is, hogy a magyarországi humanista műveltség, reneszánsz művészet itáliai eredetű. (Célszerűbb lett volna következetesen ezt a szót használnia a szerzőnek az igen gyakori *Olaszország, olasz* szavak helyett!) Már Mátyás király előtt, főként az ő uralkodása alatt számos itáliai és még több Itáliában tanult magyarországi személy terjesztette a humanista eszméket (köztük az újplatonizmust), hozta létre a reneszánsz művészet széles skálájú ágazatának remek alkotásait. De vajon nem lett volna-e logikusabb Vitéz Jánost és Janus Pannoniust *A reneszánsz kezdetei Magyarországon* fejezet helyett *A magyar quattrocento* kapcsán tárgyalni? Vitéz János az öt éves Mátyásnak már nevelője. Igaz, hogy csak rövid ideig volt esztergomi érsek (1465–1472), megelőzőleg váradi püspök és bihari főispán lévén. Legjelentősebb hatást ő fejtett ki Mátyásra. Az Academia Istropolitana is az ő költségén létesült királyi hozzájárulással. Janus Pannonius ferrarai és padovai évei után Mátyás trónrajutásának évében jött

haza. Bár „nem válhatott a budai királyi udvar reprezentatív költőjévé, mert bukása bekövetkezett, mielőtt Mátyás fényes udvara teljes reneszánsz pompájában kibontakozhatott volna". De Galeotto Marzio az ő meghívására érkezett 1461-ben Magyarországba, Ficino *Szümposzion*-kommentárját 1469-ben mint barátjának neki küldte meg ajánlólevél kíséretében. Andreas Pannoniusszal ő állt kapcsolatban, és Vitéz Jánossal együtt az ő pártfogásával tanult Garázda Péter itáliai egyetemeken. Mindkettőjük könyvtárának jórészét Mátyás beolvasztotta a Corvinába.

Mindkettőjük jól sikerült portréja a könyv első fejezetében olvasható. Itt beszél Tarnóc Márton Váradról, ahol Vitéz János huszonhárom éves tartózkodása alatt Magyarországon az első humanista központot, „az első akadémiai kezdeményezést" hozta létre. A váradi körben számos külföldi és hazai humanista megfordult, folytatott tudós eszmecseréket és szenvedélyes vitákat. Itt született meg az „első magyar humanista opus", Vitéz János *Leveleskönyve*.

Vitéz János Esztergomban nagyobb anyagi lehetőségek birtokában folytatta humanista tevékenységét: gyarapította könyvtárát, építkezett. Az 1594–95. évi ostromban elpusztult palotájából csak az ebédlő (az ún. „Szibillák terme") egyik falrésze és freskótöredékek kerültek elő, az erények, antik istenek, csillagképek, a szabad művészetek allegorikus ábrázolásai. (A Hit, Remény, Szeretet nem teológiai, hanem isteni erény! A négy kardinális erény közül az Erő = lelki erősség!)

A főpapi székhelyek között talán említeni kellett volna Pécset is. Janus Pannoniusszal kapcsolatban csak szóba került. Hosszabb ideig pécsi prépost volt Handó György († 1480). Humanista diplomata, ő fogalmazta Mátyás diplomáciai leveleit. Padovában szerzett jogi doktorátust. 1473-ban Nápolyban tárgyalt Beatrix és Mátyás házasságáról, részt vett az augsburgi birodalmi gyűlésen. Már Pécsett könyvtára volt, ezt vitte magával Kalocsára, ahol mint érsek 300 kötetes bibliotékával rendelkezett. Pécs azért is tárgyalásra kerülhetett volna, mert a Jagelló-kori humanista mecénás, Szathmári György esztergomi érseksége előtt hosszabb ideig pécsi püspök volt (1505–1522), rezidenciáján humanista szimpozionokat rendezett. Minden valószínűség szerint az ő házából került a pécsi székesegyházba, a Corpus Christi kápolnába az a vörösmárvány pasztofórium, mely mind az anyaga, mind a stílus tekintetében azonos jegyeket mutat a Bakócz-kápolnával.

A bőséges anyagon uralkodva s részletezésekbe nem bocsátkozva, újszerű rendszerezéssel mutatja be Tarnóc Márton Mátyás király udvarát, az ott működő olasz és magyar humanisták irodalmi, tudományos munkásságát, gyarapítva Vitéz János és Janus Pannonius portréit Galeotto Marzio, Pietro Ronsano, Filippo Buonaccorsi, Antonio Bonfini, továbbá Thuróczy János, Andreas Pannonius, Garázda Péter, Megyericsei János, Váradi Péter tárgyilagos, frappáns vonásokkal rajzolt arcképeivel. A legújabb kutatások eredményeinek felhasználásával értékeli a Bibliotheca Corvinát.

Bár főként Mátyás uralkodása idején talált termékeny talajra és virágzott a humanista tudomány, a reneszánsz művészet, Mátyás halálát követőleg a központi hatalom gyengülése, a királyi udvar elszegényesedése, a török térhódítása ellenére a Jagello-korban tovább hódított a reneszánsz művészet, és egyre szaporodott a humanista könyvtermés. Nem az udvarban, hanem főpapi (Báthory Miklós, Váradi Péter, Bakócz Tamás, Szathmári György), városi patriciusi polgári környezetben. Az építészetben, képzőművészetekben a Mátyás korában még viruló gótikát ekkor szorítja ki a reneszánsz stílus. A helyileg megváltozott színtér nem jelent még összezsugorodást, alig érzékelhető némi szűkülés. Az északra (Felvidék) és keletre (Erdély) való eltolódás is később következik be. Megváltozott körülmények közt folyik a reneszánsz építészet, virágzik a festészet (megsokasodnak a táblaképek), szobrászat, kézműipar. Él a humanista poézis, táguló műfaji keretekben szélesedik a versírás (Stephanus Taurinus, Nagyszombati Márton), szaporodnak a magyar nyelvű világi költészet írott termékei. Megjelenik a humanista színjáték (Bartholomeus Francofordinus Pannonius). Történet- és emlékiratírók vetik papírra forrásértékű munkáikat. Werbőczy *Tripartitum*ában kodifikálja a nemesi uralkodó osztály jogi gondolkodását, évszázadokra biz-

tosítva a feudális jogrendszert. A humanista jogtudományból (és az erdélyi reneszánszból!) nem hiányozhatik azonban Honterus, akinek munkásságáról Tarnóc Márton nem emlékezik meg. A magyarországi reneszánsz jogi képe éppen a római jognak tőle előtérbe helyezésével bővült. Pedig, mint sok humanista kortársa, ő nem járt Itáliában; Bécsben, Krakkóban tanult.

Az itáliai humanizmus a Jagello-korban, a 16. század első évtizedeiben elvesztette vezető szerepét, helyébe a nyugat-európai humanizmus hatása került. Ennek vezércsillaga volt Erazmus. A róla és magyar barátairól szólnak Tarnóc Márton könyvének utolsó fejezetei. Erazmusban teljesedett ki a humanisták kritikai gondolkodása, mely az egyháznak és intézményeinek a megújulását sürgette. Ez vezetett el a reformációhoz, mely szintén része volt a reneszánsznak. Erazmus nem szakított a római egyházzal, de eszmeileg előkészítette a reformációt. Komjáti Benedek, Pesti Gábor, Sylvester János szentírásfordításaikban Erazmus bibliakiadására, bibliakommentárjaira támaszkodtak.

A Tarnóc Mártontól összegyűjtött jelenségekből, az általa bemutatott tényekből világosan kitűnik, hogy hazánk a humanista tudomány, a reneszánsz művészetek befogadásában és művelésében fontos szerepet töltött be Európában, az élvonalban járt. A kultúrhatásokat nemcsak befogadta, átvette. Csiszolt rajtuk, átalakította, az egyetemes és magyar kultúra részévé tette azokat.

VARGA IMRE

II. Rákóczi Ferenc Fohászai. A latin szöveget gond., jegyz. DÉRI Balázs, a francia szöveget gond., jegyz. KOVÁCS Ilona, tárgyi jegyz. HOPP Lajos, ford. CSÓKA Gáspár és DÉRI Balázs. (Archivum Rákóczianum III. Osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc Művei IV.) Budapest, Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, 1994. 377 p. ill.

Tíz évvel az Archivum Rákóczianum III. Osztálya új folyamának III. kötete után a sorozat következő tagjaként megjelent a fejedelem száműzetésben írott *Fohászai*nak gyűjteménye. A régóta várt kötet az összefoglaló cím alatt a fejedelmi élet mozzanataihoz fűződő *Egy keresztény fejedelem Fohászai*nak, a *Fohászok háború esetén* című összeállításnak és a *Szentáldozás előtti és utáni szemlélődésben fogant fohászok*nak a kritikai kiadását tartalmazza. A három rész nemcsak egymáshoz kapcsolódik szorosan, s nemcsak folytatása a fejedelem korábbi, a szabadságharc alatt írt imádságainak, hanem eszmei és műfaji kölcsönhatásban áll Rákóczi más, elsősorban vallásos jellegű munkáival.

Rákóczi a *Fohászok*at két változatban, latin és francia nyelven készítette el, a változatok közül a latin az elsődleges. Ennek megfelelően a kötet először a latin, majd a francia szöveget közli, s ezt követi a latin változat magyar fordítása. A sorozat hagyományainak megfelelően a szövegkritikai apparátus latinul és franciául, a tanulmányok és a tárgyi jegyzetek francia és magyar nyelven olvashatók. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében készült, a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása" program támogatásával megjelent kötet nemcsak terjedelmében és jelentőségében impozáns vállalkozás, hanem fontos előrelépés Rákóczi rodostói irodalmi hagyatékának kiadásában és feldolgozásában.

A *Fohászok* párhuzamos szövegét először a kéziratot megtaláló Grisza Ágost adta ki 1876-ban, ez a kiadás azonban következetlenül modernizált, hibás és mára teljesen elavult. Az új kiadás jelentőségét növeli, hogy következetesen alkalmazza a korszerű szöveggondozói elveket, közli a keletkezéstörténettel, szöveghagyománnyal és az imádságok teológiai eszmerendszerével kapcsolatos tudnivalókat, s a gondos, teljes és a mai olvasónak is élvezhető magyar fordítás révén a szélesebb művelt rétegeknek is hozzáférhetővé teszi a művet. A szöveggondozók közül Hopp Lajos és Kovács Ilona kezdettől fogva részt vesznek Rákóczi műveinek kritikai kiadásában, s a sorozat legújabb tagjához kapcsolódó munka első eredményeiről már jóval a kötet megjelenése előtt számot adnak. (Hopp Lajos kísérőtanulmányának rövidített változata az ItK 1990-es évfolyamának 613–628. lapjain olvasható, Kovács Ilona pedig 1993-ban készítette el Rá-

kóczi francia kéziratos művei, köztük a *Fohászok* textológiai és filológiai problémáit tárgyaló kandidátusi értekezését.) Ezekkel a tanulmányokkal közel egy időben, 1991-ben látott napvilágot Köpeczi Béla *A bujdosó Rákóczi* című monográfiája, amely a fejedelem irodalmi hagyatékának bemutatása keretében foglalkozik a *Fohászok* születésével, témáival és a műfaj kérdésével.

A kritikai kiadás legújabb kötetében közölt források mennyisége jelentős, s a feldolgozás során számos új kutatási eredmény született. Az már korábban bebizonyosodott, hogy Rákóczi az emigrációban diplomáciai kezdeményezéseivel párhuzamosan sokrétű irodalmi tevékenységet fejtett ki, hogy ez az irodalmi munkásság a műfaji különbségek mellett is egységként kezelendő, s a fejedelem a politikai, az erkölcsi és a vallásos irodalom műfajait a kor színvonalán művelte. Azok az új meglátások azonban, amelyek a *Fohászok* kritikai kiadásához kapcsolódó három kísérőtanulmányban olvashatók, nemcsak a szűkebb témára vonatkozó eddigi eredményeket összegzik, hanem alapul és ösztönzőül szolgálnak a további kutatásoknak, s ráirányíthatják a figyelmet Rákóczi egész írói életművének, ezen túlmenően a szabadságharc és az emigráció összefüggéseinek eddig homályban hagyott kérdéseire.

A *Fohászok* szövegkiadásának alapja a mű egyetlen kéziratos forrása, amely a párhuzamos latin–francia szöveget egymás mellett, két hasábra osztott lapokon tartalmazza. A Rákóczi által parafált, ám keltezetlen másolatot a kéziratban megelőzi az 1719 végén befejezett *Vallomások* latin, és követi a *Gondolatok* 1722-es dátummal ellátott francia szövege. Ez az elhelyezkedés, mint Hopp Lajos megállapítja, a kéziratköteg szerzői megszerkesztését és rodostói keletkezését valószínűsíti. A keletkezés idejéről eltérőek az álláspontok. Míg Márki Sándor feltevése szerint a mű nagyobb része 1715–1717 között készült, Rogács Ferenc 1723 és 1726 közötti időszakot valószínűsített. Hopp lajos 1720 elejétől tartja lehetségesnek a mű megírását, Kovács Ilona szerint pedig az első két rész keletkezése 1716–1717-re, a harmadiké 1717 utánra tehető. A keletkezés idejére nézve nem tartalmaz értékelhető adatot az a francia nyelvű kézirat, amely a *Fohászok* első két részének átdolgozását foglalja magában.

A mű harmadik, áldozási fohászokat tartalmazó részének aktuális utalásai alapján biztosra vehető az ebben a részben található szövegek folyamatos keletkezése. Ezek a harminckét fejezetnek a mintegy felében található utalások különböző ünnepekhez kapcsolódnak, s az egyházi év rendjét követik a húsvét előtti bűnbánati időszaktól karácsonyig. A keletkezés idejét tekintve különösen fontosnak látszik a 27. fejezet evangéliumi utalása, amely első pillantásra „kilóg" a sorból, mivel a hivatkozott evangéliumi részlet az egyházi év egy másik részében, a vízkereszt utáni hatodik vasárnapon hangzott el. De mint Hopp Lajos a vonatkozó tárgyi jegyzetben közli, ha húsvét április 10–16. közé esik, a misekönyv rendje szerint az említett evangéliumi részlet a pünkösd utáni huszonnegyedik vasárnapon olvasandó. A kérdéses fejezet tehát beilleszthető és *csak így illeszthető be* a keletkezés addig követett időrendjébe. Ebből kiindulva ellenőriztük, hogy a keletkezéssel kapcsolatban felvetett időhatárok, 1715 és 1726 között mikor esett húsvét április 10–16. közé. Ez három alkalommal, 1716-ban, 1721-ben és 1724-ben történt. Ha tehát elfogadjuk Hopp Lajosnak a *Fohászok* 1720 utáni keletkezésére vonatkozó feltevését, s figyelembe vesszük, hogy 1721–1725 között Rákóczit más műveinek, így mindenekelőtt a *Gondolatok* megírása foglalkoztatta, a *Fohászok* ezen befejező részének keletkezése nagy valószínűséggel 1721-re, esetleg 1724-re tehető. Az 1721-es keletkezés mellett szóló érv lehet a *Fohászok*nak az 1722-ben írt *Gondolatok*at megelőző elhelyezkedése a kéziratban. Ebben az esetben *Fohászai*nak ezt a részét Rákóczi az *Ószövetség* első öt könyvéhez fűződő *Meditációi*val együtt kezdte és az év végéig azokkal párhuzamosan írta.

Rákóczi imádságait Hopp Lajos mint az irodalom egyik megnyilvánulási formáját értelmezi. Tanulmánya behatóan elemzi a *Fohászok* összefüggéseit a *Gondolatok* és az *Értekezés a hatalomról* indítékaival, eszmerendszerével, Rákóczinak a lelki dolgokat a világiaktól elhatároló írói szándékával, valamint a feje-

delem korábban írt imádságaival és fohászaival. A *Fohászok* alapvető vonása, hogy lelki elmélyülésből, meditációból fakadnak, s lelki tanácsokat és általános keresztény alapelveket foglalnak össze, elsősorban fejedelmi használatra. A gyűjtemény egy világi főúr rendkívül széles körű, vallásos, politikai műveltségének és egyéni devóciójának lecsapódása, melyben a belső monológ (soliloquium), a személyes vallásos érzelmek kifejezése és az önfeltáró szándék uralkodik a nyilvános elmondásra szánt korábbi buzdító imádságokkal szemben. Ezekből az imafohászokból és szemlélődő fohászokból hiányoznak a vallomás- és emlékíró által hangsúlyozott nemzeti motívumok, ezzel szemben visszatérő téma például az isteni szeretet és kegyelem, az Istennel való egyesülés kívánsága, valamint a gondviselésbe vetett remény és az üdvösség elnyerése. A szöveganyag nagyobbik részét kitevő áldozási fohászok szorosan összefüggnek a bujdosó fejedelem különleges életkörülményeivel, a grosbois-i időszak eseményeivel, a napi misehallgatás, elmélkedés és heti áldozás Rodostóban is folytatott vallásos gyakorlataival. Tágabb értelemben a *Fohászok* keletkezése beilleszkedik a folyamatba, melynek során Rákóczi irodalmi munkásságában a húszas évek elején a rokon műfajok elkülönülése mellett a tárgykörök differenciálódása is megfigyelhető.

A *Fohászok* keletkezésében a Grosbois-ban olvasott munkák mellett meghatározó szerepet játszottak Rákóczi rodostói könyvtárának vallásos olvasmányai az elmélkedés és imádkozás módszeréről, témáiról. A számbajöhető források közül Hopp Lajos többek között E.-F. Vernage, J.-J. -Duguet, Ch. Gobinet, A. Courtin, G. Bona, P. Nicole, Kempis, A. Arnauld és Szent Teréz munkáit emeli ki. Elsősorban ezek azok a művek, amelyekből Rákóczi az imádság megszerkesztésének és megfogalmazásának szabályait elsajátította, s amelyek mintául szolgálhattak a szövegek elrendezésében. A közvetlen források, átvételek, áthallások, parafrázisok és az önállóság kérdésének tisztázása további kutatások feladata. Ugyancsak tisztázásra vár a *Fohászok* kapcsolata a 17. századi magyarországi katolikus imádságirodalommal, illetőleg a korszak imádkozáselméletével.

Az irodalmi vonatkozások mellett a *Fohászok* vizsgálatában nem hagyhatók figyelmen kívül a műfaj teológiai, eszmetörténeti kérdései. Ezek közül kiemelkedik a „szív imádsága", azaz Rákóczi szívkultusza, a magányos elmélkedés és a szívbéli imádság összetartozásának és szükségességének ismétlődő hangsúlyozása. Ez már önmagában is utal arra, hogy a fohászíró elsősorban ágostoni hatás alatt dolgozott. Ugyanerre mutat a bűnbánat, az önmegismerés, önmegfigyelés spirituális indítékának visszatérő motívuma. Az önmegismerés végső célja az igazság keresése révén az üdvösség elnyerése, ami az Istennel való egyesülés misztikus gondolatában teljesedik be. Az önmegismerés fő akadálya az önszeretet és a különböző kísértések, melyek közül többnek a mű első részében Rákóczi önálló fohászt szentelt. A fohászok harmadik nagy, ismétlődő témája a test és lélek párharca, a 17–18. század fordulóján keletkezett morálfilozófiai irodalom egyik legvitatottabb problémája. A szigorú kamalduli életmód és a testet a lélekkel szemben elmarasztaló olvasmányok hatására Rákóczi ismételten a testnek a lélekkel szembeni semmiségét hangsúlyozza. Az e gondolattal foglalkozó fohászok egyik kedvelt motívuma a lélek képességeinek akadályoztatása az értelem, az akarat és az emlékezet által. Mindezek a témák és gondolatok Rákóczi más műveiben, így elsősorban a *Vallomások*ban, a *Gondolatok*ban és a *Meditációk*ban is többször előfordulnak, s a fohászok alkalmi és kötetlen megnyilatkozásai gyakran ezekben öltenek egységesebb, kidolgozottabb formát.

A *Fohászok* nyelvét és stílusát alapvetően jellemzi a zsoltárok és zsoltárparafrázisok, a különféle bibliai és liturgikus szövegek beáramlása, az ellentétes értelmű szóképek és a megszólítások halmozása, valamint a hang emelkedettsége és bensőségessége. Mindezekkel Rákóczi érzelmi elemekben gazdag, egyéni színezetű stílust hozott létre. További jellemzők a szakadozott mondatszerkesztés, a körmondatok kerülése és a szűk szókincs, s mindezek következtében a megformálás helyenkénti igénytelensége. Ez utóbbit ellensúlyozzák a szentenciaszerű tömörséggel és a rímes prózában írt fohászok. Mint Déri Balázs megállapította, gyakran előfordul a birtokos

névmás, továbbá a tárgyesetben, vagy ritkábban a részeshatározós esetben álló személyes, néha pedig a mutató névmás magyaros gondolkodásra utaló elhagyása. A két francia szövegváltozat közül Kovács Ilona következtetése szerint a rövidebb egy korábbi szövegállapotot őrzött meg, míg a hosszabb egy későbbi, már kibővített szövegváltozatról készült. Ugyanakkor a hosszabb változat sokhelyütt homályosabb a latinhoz képest, s nyelvhelyesség és stílus szempontjából egyaránt alulmarad a rövidebb francia átdolgozással szemben. A Rákóczi franciaságát pontosabban tükröző hosszabb változatban számos idegenszerű szerkezet található, ezek egy része a latin, illetőleg a magyar nyelv hatásával hozható összefüggésbe.

A nagy gondossággal összeállított tárgyi jegyzetek rendszeresen közlik a szövegek párhuzamos helyeit Rákóczi más írásaiban és Mikes Kelemen fordításaiban, felhívják a figyelmet az életút kapcsolódó eseményeire, utalnak a lehetséges gondolati és szövegforrásokra, s jelzik az összefüggést az értelmezéshez nélkülözhetetlen liturgikus, teológiai környezettel. Kívánatos, hogy Rákóczi irodalmi hagyatékának többi része is a *Fohászok*éhoz hasonló magas színvonalon, mielőbb jelenjék meg, hogy teljességében előttünk álljon a fejedelem írói életműve.

TÜSKÉS GÁBOR

Tanulmányok Újszászy Kálmán emlékére. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. 1995. Sátoraljaújhely, 448 p. Szerk. KOVÁTS Dániel (Széphalom, 7.)

A Kazinczy Társaság tíz éves múltra tekint vissza. Eredményeiről a Társaság többkevesebb rendszerességgel megjelenő évkönyve, a *Széphalom* ad számot. Ez évben készült el a hetedik kötet, amely — folytatva a korábbi hagyományt — elsősorban az Abaúj, Zemplén tájain munkálkodóknak, az onnan elszármazottaknak, az oda kötődőknek és a régió művelődés-, ill. helytörténetét feldolgozóknak ad nyilvánosságot. Beszámol a Társaság időközben végzett munkájáról és jövőjére vonatkozó terveiről.

Az igényes szellemi műhely jelen számának alcíme nemcsak tisztelgés az 1994-ben elhunyt Újszászy Kálmán emléke előtt, hanem annak kinyilvánítása is — mint a kötet szerkesztője, Kováts Dániel írja —, hogy törekvéseik megfogalmazásában, tevékenységükben meghatározó mércének tekintik Újszászy Kálmán több évtizedes Sárospatakhoz kötődő munkásságát, amely nélkül szegényebb lenne a Tiszán inneni kulturális paletta. A „professzor úr" két írással szerepel. A kötet élén kap helyet a megfogalmazóra jellemző rövid és tömör, láthatóan nem kiadásra szánt „Önéletrajz". A második írás az amerikai magyar reformátusság immár több nemzedékének vallási gyakorlatában és református-tudatában bekövetkezett változásokat követi nyomon („Elindultam szép hazámbul..."). Személyisége azonban minden közleményben jelen van: a munkatársak mindnyájan „tanítványai".

A vaskos kötet négy részre tagolódik. Az első — *História és hagyomány* — helytörténeti tanulmányai a pácini reneszánsz, ill. a fáji barokk kastély múltjával, ez utóbbi felújításának kálváriájával, a sárospataki vár kőfaragványaival és a 18. századvégi protestáns kollégiumok provinciális barokk építészetének egyik példájával, a pataki Berna-sorral foglalkoznak (Szabó András, Gulyás Zoltán, Dankó Katalin, Hörcsik Richárd).

A fejezet néprajzi írásai a Bodrogköz falvainak néhány jellegzetes szokását, a táj református temetőinek sajátos vonásait, a kálvinista templomok mennyezetein és berendezésein található bibliai idézeteket, a makkoshotykai és karcsai családi élet szokásait, ill. a karácsonyi ünnepek néhány norvég, finn és magyar népi hagyományai közötti párhuzamot dolgozzák fel (Viga Gyula, Balassa Iván, Balassa M. Iván, Pocsainé Eperjesi Eszter, Nagy Géza, Ujvári Zoltán). Ugyancsak ez a fejezet közöl három megrendítő írást. Balog Zsigmond tüzér naplója arról a negyvenhat hónapról ad számot, amelyet az orosz mezők és a Dolomitok szikláinak poklában töltött. Hozzá hasonlóan az első világháborúban szolgált Kováts Albert. Ő Galícia és a Keleti-Kárpátok futóárkaiban írta feljegyzéseit. Az öt elemit végzett parasztember és a frissen érettségizettként a frontra került hadapród katonanap-

lói nemcsak az átélt szörnyűségek, hanem az emberi nagyság, a helytállás szép dokumentumai is. A tárgyszerű, szűkszavú ábrázolásban az önmagukért és a társakért érzett felelősség, szeretteik fájdalmas hiánya jelenik meg; mindez korunk manírjai: önsajnálat és öntetszelgés nélkül. Megrendítő kép tárul elénk a bodrogi „rébérlő", Almássy Miklós negyvennégy éven át végzett, embert próbáló révész munkájáról, személyiségéről, az egykor volt paraszti társadalom értéket őrző rendjéről. Az akkori közösségek felelősségtudattal óvták környezetüket. Ennek hiánya oda vezetett, hogy napjainkra a Bodrog vízi-világa elvadult dzsungellé lett.

A második rész — *Példa és emlékezet* — tanulmányainak gerincét a Patakkal foglalkozó írások adják. Patak olasz kapcsolatai a középkorig visszavezethetők (Tusnády László). Öreg Csécsi János pataki tanár 1708-as temetésének, és általában a pataki professzortemetéseknek hagyományai szinte máig élnek (Szabó Lajos). Ugyancsak 18. századiak azok a rendeletek, amelyek a kor nyelvi érintkezését, postarendjét vagy a tanulmányi ösztöndíjakat szabályozták (Kamody Miklós). Nagy lépést jelentett Patak fejlődésében az 1876-os óvoda alapítása, amelynek dokumentumai az ökumenikus szellemet tükrözik (Fehér Erzsébet). Az egykori pataki tanár, Árvay József 1869-től tíz éven át volt Zemplén vármegye „tanfelügyelője". A felekezeti elfogultságon felülemelkedve, másokat is erre késztetve, sokat tett a polgári társadalom állami népiskoláinak hazai felállítása érdekében (Ködöböcz József). Nehéz élet volt Árvay Józsefé. Neki környezete értetlenségével kellett harcba szállnia. Száz évvel későbbi tanártársának, a nagytehetségű festőnek, Bálint Józsefnek magával kellett volna megküzdenie. Ez sem sikerült. Életútjának ábrázolása nemcsak egy művész tragikus pusztulását, hanem a pataki kisvilágot is híven tükrözi (Dankó Imre).

A Sárospataki Ref. Kollégium huszadik századi sorsa szorosan összefonódott az ország történelmével. A tizenkét fejezet a trianoni újrakezdéstől napjainkig kíséri a Kollégium életét. Az ígéretesen formálódó, az angol tagozatot indító Kollégium nem volt érzéketlen a szociális kérdések iránt sem, mint azt a 30-as években szervezett Faluszeminárium bizonyította. A háborús károk óriási veszteségei után néhány év múlva újabb csapás jött: korábbi politikai szemlélete és szociális érzékenysége sem menthette meg a Kollégiumot. 1952-ben megszüntették. 1957-ben a Tiszáninneni Egyházkerület visszaállításával nyílt mód arra, hogy tudományos gyűjteményként folytathassa munkáját — mégha változott körülmények között is. 1990-től kezdve, miután visszanyerte épületeit, indult meg az újabb, napjainkban is tartó fejlődés (Szentimrei Mihály). A Faluszeminárium elsősorban nevelői munkát végzett: népismeretet adott és a falu szociális kérdéseire hívta fel a figyelmet. Indulásakor, a 30-as években a mozgalom összefonódott Újszászy Kálmán nevével, mint napjainkban is, amikor az egykori szellemi hagyományt megtartva folytatódik a gyülekezeti szociográfiai kutatás (Galuska Imre). Ezekbe az évekbe ágyazódik a finn és magyar kapcsolatok, barátságok kiterebélyesedése, az újat kereső magyar és finn ifjak találkozása (Zimonyi Zoltán).

A korszerűség igénye vezette a pataki főiskola népfőiskolai tanfolyamait. A leány-népfőiskola (a fiúké után tíz évvel később, 1945-ben jött létre) történetének áttekintése mutatja: az ismeretanyag átadása mellett a parasztság és az ország iránti felelősségtudatra is nevelt (Újszászy Eszter). A népfőiskolák és kulturális egyesületek 1945 után négyévi haladékot kaptak. 1949, majd 1952 után azonban vagy betiltották őket, vagy működésképtelenekké tették (Tihanyi Endre). A múlt után a jövőbe tekint Bordás István írása, amely a közösségépítő népfőiskolai gondolat legújabb eredményeiről és a jövő lehetőségeiről ad számot.

A művelődéstörténeti közlemények közül — épp folyóiratunk érdeklődési köre okán — kiemeljük Csorba Csaba tanulmányát: „Nyomdák, könyvkötők és könyvkereskedők a 19—20. században", amellyel az ifjabb kutatók figyelmét kívánja felhívni a fontos és máig alaposan fel nem dolgozott téma adta lehetőségekre. Takács Béla megírta a sárospataki nyomda történetét (1978), ezért arról nem esik szó. A többi zempléni nyomda, ill. könyvkötészetek és könyvkereskedések (papírkereskedések, kölcsönkönyvtárak is) helyzetéről

kapunk képet számos illusztráció kíséretében: nyomdák, kereskedők és könyvkötők hirdetéseit láthatjuk. Nagy értéke az öt oldalas Adattár, amely városok, ill. helységek szerint dolgozza fel a Zemplénben működött nyomdákat, nyomdászokat és könyvkereskedőket.

Az *Írók és alkotások* fejezet középpontjában Kazinczy Ferenc áll. Levelek és naplórészletek segítségével kísérhetjük fogságba vetetésének és szenvedéseinek egyes, máig feltáratlan momentumait (Busa Margit). Az író máig kevésbé ismert köművelődési tevékenységét újabb dokumentumok világítják meg (Hőgye Mihály). A széphalmi Kazinczy-emlékhely kiépülésének történetét 1890-ig követhetjük nyomon, mégpedig hiteles dokumentumok, életrajzi vonatkozások, tervrajzok, stb. segítségével. A szerzőnek sikerül oszlatni a nagy ember alakját, emlékhelyét körüllengő, szépítő és ezzel a tényeket hamisító legendákat (Kováts Dániel). A széphalmi Kazinczy-Emlékcsarnok első látogatókönyvének bejegyzései számot adnak a látogatók személyéről, társadalmi hovatartozásukról. Az akkori gondnok fentmaradt jegyzetei viselkedésükről is tájékoztatnak (Fehér József). Itt olvashatjuk az első, teljességre törekvő Kazinczy levelezés egykori kiadója, Váczy János eddig kiadatlan Kazinczy-monográfiájának újabb részletét.

Irodalomtörténeti szempontból különös érdeklődésre tarthat számot két írás. Az első a pataki diákköltészet egyik, az 1813-ban kiadott „Poétai gyűjtemény" dalai és Csokonai költészete közötti analógiákra hívja fel a figyelmet (Komáromy Sándor). A másik Bessenyei Anna *Versek* című, a Sárospataki Gyűjtemények kézirattárában őrzött, 1815-ben megjelent munkájának hasonmás kiadása (a Miskolci Egyetem Textológiai Műhelyének Füzetei, II. kötet), az irodalmi hagyatékról készült beszámoló (Békési Gábor – Kerékgyártó Gizella – M. Papp Zsolt) a miskolci diákok munkáját irányító tanár tanulmánya Bessenyei György unokahúga műveinek sorsáról és a Bessenyei Anna-kutatás történetéről. Kovács Sándor Iván dokumentumokkal hitelesítve mutatja be Bessenyei Anna eddig kevéssé ismert és méltányolt szerepét Bessenyei György életének utolsó éveiben, felhíva a figyelmet a Pusztakovácsiban együtt töltött hat esztendő jelentőségére az Író életében és munkásságában.

Eötvös József és a magyar népdal kapcsolatának méltatása (Barsi Ernő) a 19. századba vezet, míg Illyés Gyula, Németh László és Cs. Szabó László a 30-as években kiteljesedő társadalmi reformelképzeléseinek vizsgálatára, ill. hármójuk Sárospatakhoz, ill. Újszászy Kálmánhoz fűződő kapcsolatainak bemutatása (Baranyai Katalin), miként Weöres Sándor stílusújításának elemzése (Szathmári István) is a 20. századba vezeti az olvasót.

A kötet utolsó, legrövidebb fejezete, a *Tettek és tervek* a Kazinczy Ferenc Társaság eredményeiről, pl. a göncruszkai honismereti szakkörök munkájáról (Bojtor István), az abaúji Kázsméren készült helyismereti tankönyvről és általában a közvetlen környezet, egy táj múltja megismerésének fontosságáról (Pozbai Dezsőné), valamint a Társaság jelenéről és történetéről ad tájékoztatást (N. Bodnár Károly, Szabó Lajos).

A terjedelmes és az egyes írások témáját tekintve mind időben, mind pedig érdeklődési körben gazdag anyagot tartalmazó kötet széles ismereteket nyújt a szűkebb, kultúránk szempontjából azonban nagyjelentőségű vidék múltjáról, kiemelkedő egyéniségeiről. A kötet középpontjában – mint azt az alcím is jelzi – annak a férfiúnak az alakja áll, aki olyan sokat tett Sárospatak és a pataki szellemi kisugárzás felé fordulók nevelésében, munkára buzdításában, hiszen a kötet munkatársai így vagy úgy, de Újszászy Kálmánt vallják mesterüknek, miként Kováts Dániel, a *Széphalom* szerkesztője, a jelen kötet gondozója is.

T. Erdélyi Ilona

Boros István: A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. Budapest, 1994. Balassi Kiadó, 76 p.

Könyvtártörténeti szakirodalmunk meglehetősen szegény. Ezért is lehetünk hálásak minden próbálkozásnak, amely a magyarországi könyvtárak históriájának megismeréséhez közelebb visz minket. A legtöbb ma is látogatható műemléki jellegű könyvtárunk történetének sincsen rendszeres alapkutatáson nyugvó monografikus feldolgozása. A ritkán megjelenő képeskönyvek, a nagyközönségnek

szóló, szép színes könyvtárbelsőt mutató képekkel természetesen nem elégítik ki a művelődéstörténeti szakember érdeklődését. A múlt század végén, századunk elején az egyes helyeken élő tanár, egyháztörténet iránt érdeklődő pap, lelkész sok fontos, alapvető publikációval gazdagította ismereteinket, sajnos azonban ezeket a kezdeményezéseket csak ritkán követte a professzionális történetírás azzal, hogy egyrészt az egyes könyvtárak történetét a helytörténetírás legjobb hagyományainak megfelelően összefoglalja, illetve, hogy ezeket az összefoglalásokat egyetlen könyvtártörténeti szintézisben egyesítse.

Winckler Pál könyve a kalocsai gyűjtemény történetéről hozzáférhetetlen, írja Boros István kötete bevezetőjében Dankó László érsek, ezért kell egy, a nagyközönségnek szóló, a könyvtár történetét, állományát bemutató kiadvány. A célkitűzés világos, s hogy a szándék is ez volt, mutatja a kötet német nyelvű kiadása is. A környékről elszármazott németajkúak, a könyvtárat látogató turisták mindenképpen gazdagabban térnek haza, ha megvásárolják a Balassi Kiadó által ízléssel, jó technikai színvonalon előállított kötetet.

Ha Dankó érsek gondolatából indulunk ki, akkor mostani könyvismertetésünkben tulajdonképpen csak egy dicséret-sorozatot kellene leírni. A kötet szerkezete világos, a két fő részben a Főszékesegyházi Könyvtár története, illetve mostani állományának ismertetése található meg.

A káptalani könyvtárból és az érseki magángyűjteményből jött létre a Főszékesegyházi Könyvtár. A káptalan feladatkörét tekintve (istentisztelet, székesegyházi iskola vezetése és a hiteleshelyi működés) joggal feltételezi a szerző bizonyos számú könyvek meglétét, amiről sajnos nem maradt fenn semmilyen jegyzék. Szertartáskönyvek már a 11. századtól lehettek itt: misszálék, graduálék, evangéliáriumok, breviáriumok, antifonálék és zsoltároskönyvek. A káptalani iskola működésére két korai adat is utal: az egyik a 12–13. század fordulójáról származik, amikor Gratianus Decretumának első részét kivonatolta Johannes lector Colocensis; a másik egy 1251-ben keletkezett okirat. Grammatikák, retorikák, ókori klasszikusok művei további részét képezhették a könyvtárnak. A 16. sz. elején Boros szerint 300–400 kötetre becsülhető a székesegyházi könyvtár állománya – bár dokumentumra itt sem hivatkozik. A gyarapodás forrásai a káptalan javadalma, a kanonokok könyvadományai és a hagyatékok voltak. Ezekből a könyvekből ma már csak két ősnyomtatvány található meg.

Jelentős magángyűjteményei voltak az érsekeknek is, de ezek állományából is igen kevés példány maradt fenn. A 11. századi Simon érsek, majd a későbbi korokból Handó György, Váradi Péter, Geréb László és Lépes György nevét kell megemlítenünk.

A 18. század új korszak kezdete mind a magyar, mind a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár történetében. Egyrészt új káptalant építettek fel, másrészt pedig 1715-ben életbe lépett a Kollonits-konvenció: az érsekek és a káptalani tagok kötelesek voltak magánkönyvtáraikat az egyházmegyei könyvtárra hagyni. Mindez a folyamatos gyarapítást kívánta biztosítani. A könyvtár állománya 1752-ben 602, 1760–1766-ban 1019, 1782-ben pedig már 3000 kötet. E korszakban már olyan nevekkel találkozhatunk, mint Csáky Imre, Batthyány József és Patachich Ádám.

Patachich Ádám nevéhez fűződik az a jelentős esemény, hogy 1782-ben ő egyesítette a káptalani könyvtárat saját magánkönyvtárával, a Bibliotheca Patachichianával. A 18. században Váradról Kalocsáról származott érsek azok közé a jelentős főpapok közé tartozott, mint amilyen Eszterházy Károly, Batthyány Ignác és Klimó György volt. 1778-ban 19 ezer kötetes gyűjteményt hagyott hátra, amely az egyházmegye tulajdona lett. Méltó utóda volt Kollonitz László, aki 23 ezer kötetre növelte a könyvtár állományát.

A 19. századra már három elnevezése volt a gyűjteménynek: Bibliotheca Patachichiana, Bibliotheca Kollonitziana és Bibliotheca Metropolitanae Colocensis. A két előző két gyűjteményt jelzett, az utóbbi a kettőt együtt, amelyeket lezárt állománynak tekintettek, nem is fejlesztettek tovább, az új szerzeményeket elkülönítették. Időközben összevonták a gyűjteményeket, kiválogatták a duplumokat (eladták vagy mást vettek helyette), katalógust készí-

tettek az egységesített állományról. A pénz hiánya miatt le kellett mondani egy enciklopédikus könyvtár, azaz a minden tudományban való folyamatos fejlesztésnek a tervéről. 1860-tól az ország és az vegyházmegye egyik kultúrközpontjává fejlődött az ott levő jezsuitáknak köszönhetően. Gimnáziummal és polgári tanító- és tanárképzővel rendelkezett ekkor Kalocsa, s ezen intézmények dolgozóiból, hallgatóiból került ki a könyvtár olvasóinak egy része. A mai állomány közel 140ezer kötetet tesz ki, s az eligazodást több katalógus segíti: a 19. században készült szerzői és szakrendi, külön katalógus van a kéziratokhoz, az ősnyomtatványokhoz, a helytörténeti térképekhez és a folyóiratokhoz.

A könyv másik fő részét az állomány ismertetése képezi. Kéziratok, ősnyomtatványok, antikvák és régi magyar nyomtatványok (a csupán tizenhat hungarikumot érdemes lett volna felsorolni, esetleg mellékletként leírásukkal együtt közölni), 17–20. századi kiadványok, térképek és atlaszok valamint az egyéb különgyűjtemények (folyóirat, schematizmus, kalendáriumgyűjtemény, helytörténeti).

Boros István könyvének ismertetését azonban nem fejezhetjük be ennyivel, hiszen a szerző maga is több ponton túl kíván lépni azon a programon, amelyet Dankó érsek a bevezetőben megfogalmazott. A szerző ugyanis főként a történeti részben állandó jelleggel, s tulajdonképpen természetes módon megpróbál többet mondani a gyűjteményről, mint annak a történetét kronologikus rendben felmondani. Az alapkutatások és a történetírói felkészültség hiánya, a művelődéstörténet nem kellő mélységű ismerete ezekből a kitekintő megjegyzésekből világlik ki. Egy-egy szellemi áramlat, kortörténeti jelenség rövid mondatokban történő jellemzése, a hozott példák esetlensége tanúskodnak a régi igazságról: a nagyközönségnek szóló ismeretterjesztő mű is csak az alapkutatások elvégzése, a dokumentumok feltárása és kiadása, illetve a szakmonografikus feldolgozás után lehetséges. Az azokra a kutatásokra fordítandó költségeket, a munkára való felkészülést és a munka elvégzését nem lehet, s nem szabad megspórolni.

Mindent összevetve a mostani kötet alapvetően betölti feladatát, hiányosságai nem csupán e kötet hiányosságai, hanem a művelődéstörténeti kutatások szervezetlenségének és alulfinanszírozottságának jele. Örvendetes jelenség mindazonáltal, hogy a magas technikai színvonalon előállított könyv a helyi vállalkozások összefogásával jelenhetett meg. Talán ez egy olyan jel, ami a hiányzó szakmonográfia megteremtésében is reményt kelthet.

ZVARA EDINA

Popp, Vasilie: Disertaţie despre tipografiile românesti în Transilvania şi învecinatele ţări de la începutul lor până la vremile noastre. Sibiu 1838. 2. ed. Studiu introductiv, ediţie, note, rezumat şi indice de Eva MÂRZA şi Iacob MÂRZA. Cluj-Napoca 1995,Editura Dacia 225, 8 t. (Testimonia)

Új kiadásban jelent meg az első román nyomdatörténet és retrospektív bibliográfia: Vasilie Popp-nak a román könyvészetet megalapozó, 1838-ban megjelent munkáját Eva Mârza és Iacob Mârza román könyvtörténészek kísérőtanulmányával, jegyzeteivel és latinbetűs átírásában vehetjük kézbe.

Vasilie Popp nyomdatörténete kevéssé ismert a hazai kutatók előtt, aminthogy az sem, hogy munkája egyúttal az első rendszerezett román retrospektív bibliográfia. A régi nyomtatványokkal foglalkozók a román nyomtatványokat kutatva a Ioan Bianu–Nerva Hodoş és utóbb Dan Simonescu által összeállított négykötetes *Bibliografia Romanească Veche* című alapművet használják, és kevesen tudják, hogy ennek kiindulópontja Popp 1838-ban Szebenben kiadott *Disertaţie despre tipografile* című munkája volt.

Popp volt az első, aki a levéltárakban, régi könyvekben, könyvtárakban búvárkodva jegyzékbe szedte a legkorábbi román nyomtatványokat. Munkájához ilyen jellegű román előzményt nem találhatott a 16–17. századból, mindössze a 18. század derekától kezdve a könyvekben sűrűbben előforduló rejtett bibliográfiák (nyomdai, könyvkereskedői és kiadói könyvjegyzékek) álltak rendelkezésére. Mun-

kája tehát újszerű, úttörő volt a maga területén.

Disertaţie despre tipografiile... című nyomdatörténete román nyelven első alkalommal foglalja össze mindazt, amit a kor színvonalán a nemzeti emlékezet megőrzésre méltónak talál az első román könyvek megjelenésétől a Popp korában működő nyomdákig.

A korszak, amelyben Popp nyomdatörténetét megírta, a román nemzeti összetartozás felismerésének kora, a felvilágosodás, a Supplex Libellus Valachorum (1791) és az 1848-as forradalmak közötti reformidőszak, amikor a tudomány más területein is olyan összegező művek születtek a román történelem, irodalom terén, amelyek éppen a nemzeti öntudat érzését és eszméit voltak hivatva erősíteni és dokumentálni.

Vasilie Popp vidéki értelmiségi családból származott, az egykori aranyos-torda vármegyei Kemélytelke (Chimitelnic, Maros megye) helységben született. Előbb Temesvárott járt gimnáziumba, majd Kolozsvárott a líceumba, innen a bécsi egyetemre került, ahol 1814-ben promoveált, egyidejűleg elvégezve a bölcsész és orvosi kart. Orvosi diplomája birtokában Brassóba került, ahol a Bolgárszeg román lakosainak orvosa lett. Itteni orvosi gyakorlata mellett kezdett történettudománnyal és régi könyvekkel foglalkozni. Brassóban hozzáfért ugyanis a bolgárszegi Szent Miklós templom értékes levéltárához és könyvtárához. Tudományos szempontból brassói tartózkodása különösen gyümölcsöző volt. Az erdélyi ásványvizekről írt tudományos dolgozata egyben az első eredeti román nyelvű orvosi munka (1821). Néprajzi kutatásait filozófiai doktori címe elnyeréséhez írt történeti – orvostörténeti munkájával kezdte meg, amelynek tárgya a dáko-román temetkezések leírása volt. Brassói tartózkodása idején élénk kapcsolatban állt a balázsfalvi tudós Tiimotei Cipariuval, akinek könyvtárát is látogatta és használta, valamint a történettudós George Bariţiuval.

1820-ban Iaşi-ba, Moldva fővárosába helyezték, a Socola Szemináriumba. Ottani küldetése része volt a 19. század első évtizedének erdélyi – moldvai – havasalföldi román tudóscseréjének. Itt csak egy évig működött, mert hamarosan kinevezték Zalatnára kamarai orvosnak, és itt folytatta orvosi gyakorlatát haláláig. Magas etikai mércéről, emberi fellelősségérzetről és különös orvosi tehetségről tett bizonyságot. Kiemelkedőek a bányavidék egészségügyi és gyógyászati színvonal emelése érdekében tett fáradozásai és kezdeményezései, melyek az egészséges életviszonyokat és a járványok elleni védelmet célozták, de emellett nevéhez fűződik az első orvosi topográfia összeállítása is, miközben gondja volt az állategészségügyi ellátás kiterjesztésére is.

Popp 1827-ben először írt a *Psaltirea in versuri*hoz, amelyet ma az irodalomtörténet úgy értékel, mint a korai román irodalom első vázlatos összegzését. Popp filológiai, ortográfiai dolgozatai a brassói folyóiratokban jelentek meg. Történettudományi munkái, mindenekelőtt kétkötetes *Diplomatarium*a, amelyben középkori forrásokat gyűjtött össze, akárcsak másirányú tudományos dolgozatai, szervesen beletartoznak a román reformkor hasonló, nemzetdefiniáló törekvéseibe.

Enciklopédikus jellegű munkájának szerves része a román nyomdákról írt disszertációja. Popp húsz évig dolgozott ezen a művén: az 1810-es években elkezdte a dokumentáció gyűjtését, ezt segítették utazásai Erdélyben, Magyarországon, Havasalföldön, Moldvában és Bukovinában. Folyamatos volt az információ-csere Zalatna és Balázsfalva között. Popp életét és munkásságát Ian Muslea foglalta össze korábban, alapos munkáját mindössze az az időközben előkerült 39 levél egészítheti ki, amelyet Popp George Bariţiuhoz írt. Eva Mârza és Iacob Mârza bevezető tanulmányukban már ezek tartalmát is értékelik, hasonlóan ahhoz a legújabban megtalált, 1842-ből származó könyvjegyzékhez, amely a tudós saját könyvtárának zömét tartalmazza. Olvasmányai egyrészt e könyvjegyzék, másrészt tudományos munkáihoz írt jegyzetei alapján rekonstruálhatók.

Popp nyomdatörténete alapvetően három dokumentum-forráson alapszik: egyrészt a régi román könyveknek, mintegy 250 címnek közvetlen ismeretén, amelyeket mint a bibliográfia és nyomdatörténet alapját képező dokumentumokat megvizsgált és leírt. Másrészt a Timotei Cipariutól kapott információkon, valamint a levéltárakból származó forrá-

sokon, adatokon. Harmadrészt olyan hazai és külföldi bibliográfiai segédeszközök használatán, amelyek a polihisztor tágabb tudományos szemléletét tanúsítják. Ismerte és felhasználta Horányi Elek, Sándor István, Kemény József, Miller Jakab Ferdinánd, Wallaszky Pál, Czwittinger Dávid, Seivert, Klein, Bél Mátyás, Németh János, Cornides és Michael Denis munkáit.

Talán nem tévedünk, ha mindezek közül Németh János *Memoria typographiarum*át tartjuk a Popp művéhez legközelebb álló magyarországi előzménynek felépítésében és koncepciójában egyaránt. Németh és Popp egyaránt az egyes nyomdáknál felsorolt kiadványokat tekinti a nyomdatörténetírás elsődleges forrásának és nyersanyagának. Haiman György megállapítását, amely szerint Németh János műve (1818) visszhangtalan maradt a későbbi nyomdászattörténet-írást tekintve, talán módosíthatjuk: gondolatébresztő lehetett Popp számára. A rendelkezésre álló előmunkálatok terén azonban igen nagy a különbség kettejük műve között. Míg ugyanis Németh Jánosnak, ahogy Haiman György megállapította, bőségesen állt rendelkezésére bibliográfiai adat (elég a Sándor István által közölt több ezer címre gondolni, amelyből egyébként Németh csak 200-at közölt), annál kevesebb volt az ismert nyomdatörténeti adat. Poppnak ezzel szemben egyikből sem állt rendelkezésére bőséges anyag. Míg Németh a 18. század végén és a 19. század elején már megjelent tudományos alapvetésekre támaszkodhatott az irodalomtörténet-írás, történettudomány és bibliográfia, katalógusok terén is, addig a román irodalom és nyomtatványok terén Popp semmiféle áttekintést, összegezést nem használhatott. Ezzel szemben — és éppen ezért — olyan levéltári források adatait gyűjtötte össze és tette közzé nyomdatörténetében, amelyek az egész műnek tudományos megalapozottságot biztosítottak, és amelyeket Németh János (éppen az egyéb irodalom bősége, valamint saját adottságai és lehetőségei miatt) mellőzhetett.

Vasilie Popp műve ugyanis a román könyvészet számára nemcsak az első nyomdatörténet, hanem az első retrospektív bibliográfia is. Nemcsak a nyomdák történetének megírásában, de a nyomtatványok összegyűjtésében, jegyzékbefoglalásában sem támaszkodhatott semmiféle előmunkálatra. Hiszen a korabeli magyarországi könyvészet igen csekély ismeretekkel bírt akár a korai, akár a kortárs, vagy azt közvetlenül megelőző, 18. századi román nyomtatványokról. így például Németh János Brassó, Kolozsvár és Szeben nyomdahelyeknél egyáltalán nem ír román nyomtatványokról, mindössze Gyulafehérvárnál, de ott sem tud sem a 16. századi Lorinţ működéséről, sem a Fejedelmi nyomda román nyomtatványairól, sem a 17. század végi Ortodox Érseki nyomda cirill betűs román nyomtatványairól. Az első román nyomtatvány szerinte az 1702. évi román katekizmus. (Hasonló a helyzet Wallaszkynál vagy Miller Jakab Ferdinándnál is.)

Poppnak tehát valóban úttörő munkát kellett végeznie. Ami nyomtatott adat rendelkezésére állt katalógusok, könyvjegyzékek formájában, az mind 18—19. századi: közülük a legkorábbi 1750-ből való. Említettük az általa végzett levéltári kutatásokat. De ki kell emelnünk maguknak a régi román nyomtatványoknak tanulmányozását és leírásaiban az autopszia által biztosított hitelességet.

A levéltári kutatáshoz és a korai történeti emlékek összegyűjtéséhez Poppnak gazdag nyelvismerete, a klasszikus irodalomban való jártassága és a román középkori okleveles anyag beható ismerete járult.

Popp disszertációja mielőtt az egyes tájegységek (országok) román nyomdászatára rátérne, két rövid bevezetésben vázolta összefoglalóan az európai, illetve az erdélyi nyomdászat történetét. Ezek után, összesen 29 fejezetben tárgyalja előbb az erdélyi, majd havasalföldi, moldvai, oroszországi, magyarországi, ausztriai és bukovinai román könyvnyomtatást a 19. század első három évtizedéig. E fejezetek terjedelmükben természetesen eltérőek, leghosszabbak az erdélyi román könyvnyomtatással foglalkozó fejezetek. Bizonyos aránytalanságok az általa összegyűjtött anyag mennyisége miatt adódnak. Természetesen saját korához közeledve egyre több adat állt rendelkezésére, így a balázsfalvi nyomdászatról lényegesen többet tudott írni, mint a szebeniről. Ismerte az összes 16—17. századi erdélyi román

nyomdát és a nyomtatványok jelentős részét is. Gyulafehérvár esetében az összes ma ismert 17. századi román nyomtatványt regisztrálta. Disszertációjának hiányosságai a korai román nyomtatványok kutatásának akkori állapotával magyarázhatók. Így az is, hogy az általa ismert legkorábbi román nyomtatvány 1580-ból való. (Azóta tizenkét ennél korábbi román nyomtatvány ismeretes.) Nyomdatörténete alátámasztásául összesen 250 román nyomtatvány címét jegyezte fel.

Vasilie Popp disszertációjának mostani (az első kiadás után több, mint 150 évvel megjelent) új kiadását komoly történeti, filológiai és könyvészeti alapozottságú, száz lap terjedelmű tanulmány vezeti be Eva Mârza és Iacob Mârza könyvtörténészek tollából. A historiográfia szemszögéből tekintik át Poppnak, a múlt századi polihisztornak munkásságát, kezdve a közvetlen kortársak megnyilatkozásaitól egészen napjainkig. A kortársak által adott értékelések között első helyen állnak közvetlen munkatársai Timotei Cipariu és George Bariţiu — egyikük neve sem ismeretlen az erdélyi könyvtörténettel vagy nyomdászattal foglalkozók előtt.

Minthogy Popp disszertációja a 19. század eleji gyakorlatnak megfelelően még cirill betűs nyomtatásban jelent meg, a közreadóknak a latin betűs átírást is meg kellett oldaniuk, méghozzá háromféle cirill-betűs szöveg átírását. Más átírási módot kellett tehát használni magának a disszertációnak 19. századi román nyelvű szövegéhez, a felsorolt 16—17. századi régi, román nyelvű cirill-betűs könyvcímek átírásához és megint mást az ószláv nyelvű cirillikák átírásához.

Az új kiadásnál a közreadók nem szorítkoztak Popp 1838-ban nyomtatásban megjelent disszertációjának közlésére, hanem azt Popp két kéziratos munkájának értékelésével egészítik ki. Ugyanilyen mélységben dolgozzák fel és jegyzetelik Popp zalatnai tartózkodása idején írt feljegyzéseinek kéziratos gyűjteményét („Insemnari") és a disszertáció nyomdába adott kéziratát, azt a kézírásos példányt, amelyre 1838. február 18-án Szebenben az „imprimatur"-t rávezették („Manuscris"). Eva Mârzának egyébként ezt megelőzően Popp kéziratos, a disszertációt előkészítő munkáiról megjelent már egy tanulmánya az *Apulum*ban (1990). A kéziratos gyűjtésben Popp eredeti munka-cédulái, leírásai találhatók, többnyire román nyelven, cirill betűkkel, de gyakran franciául, latinul, görögül. Feljegyzései az egyes nyomdák tevékenységéről a kezdetektől az 1830-as évekig terjednek. Gyűjteményében mindenekelőtt a régi román nyomtatványokról készültek cédulák. Munkacéduláin szereplő leírásai nagyon hasonlóak a későbbi román könyvészeti alapműnek, a *Bibliografia Romanească Vechén*ek (1508—1830) leírásaihoz, amelynek négy kötete 1903 és 1944 között jelent meg. Popp munkacéduláinak címleírásai pontosan visszaadják az általa látott nyomtatvány címlapját.

Eva Mârza és Iacob Mârza tanulmánya kijelöli Popp munkájának helyét a román nemzeti bibliográfia fejlődésében. Az ugyancsak általuk összeállított jegyzetek, amelyek külön, Popp eredeti jegyzetei után következnek, különösen érdekesek. Az egyes román nyomtatványoknál a BRV megjelenése óta publikált összes szakirodalmi közlést regisztrálják ugyanis. Mindezek az erdélyi nyomdászattal vagy könyvtörténettel foglalkozók számára nélkülözhetetlen adatok, de a kutató mostanáig így összefoglalva sehol sem találhatta meg, legfeljebb ha folyamatosan (1944-től kezdve) számontartotta, olvasta és jegyzetelte azt a számos könyvtörténeti közleményt, amely napjainkban különböző romániai múzeumi évkönyvekben, tanulmánykötetekben, folyóiratokban megjelenik. A bibliográfiai hivatkozások között természetesen első helyen áll a BRV kötet és tételszáma, de ott találni a megfelelő nyomtatványoknál az RMNy-számot is.

Az eredeti disszertáció néhány példánya, így az újrakiadás alapjául szolgáló is még a bevezetők előtt tartalmazza a szerző ajánlását Ferdinand Este bíboros-érsekhez. Az Országos Széchényi Könyvtár eredeti példánya azonban, amely a Todoreszku—Horváth gyűjteményből való, nem ilyen: abban ez az ajánlás nem található, hanem a címlap után mindjárt az európai könyvnyomtatás történetét tárgyaló bevezetés következik.

V. Ecsedy Judit

Gerd Dicke: Heinrich Steinhöwels 'Esopus' und seine Fortsetzer. Untersuchungen zu einem Bucherfolg der Frühdruckzeit. Tübingen, Niemeyer, 1994. 564 p. (MTU 103.)

A *Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters* sorozat egyik legújabb kötete egy a münsteri egyetemen 1990-ben megvédett doktori disszertáció átdolgozott kiadását tartalmazza. A könyv a 15–16. század egyik legnagyobb német könyvsikerével, Heinrich Steinhöwel (1412–1478) *Esopus* című fabulagyűjteményével foglalkozik. Steinhöwelt az irodalomtörténet a német humanizmus egyik előfutáraként tartja számon, akit fordítói tevékenysége tett híressé. *Esopus*-a, amelynek első, latin–német nyelvű kiadása 1476/77-ben Ulmban jelent meg, nem csak Németországban lett rövid időn belül népszerű, hanem szerte Európában. Főleg a német fordítás ért meg sok kiadást, a *Melusine* mellett ez volt a legnagyobb könyvsiker. Népszerűségét még Waldis és Luther fabulái sem tudták felülmúlni. Bár fabula-gyűjteményével sokat foglalkozott a kutatás, sikerének okait eddig még senki sem vizsgálta behatóan.

A könyv három nagy egységre tagolódik. Az elsőben Dicke arra keresi a választ, mit tett maga az író annak érdekében, hogy könyve sikeres legyen. Steinhöwel tudta: ahhoz, hogy didaktikus műve minél szélesebb olvasóközönséghez jusson el, a szélesebb rétegek számára hozzáférhető nyomtatott formát kell választania. Ez – bármennyire furcsának tűnik – a 15. század hetvenes éveiben még nem volt természetes. Ő volt az első német író, aki kizárólag nyomtatásra szánta műveit. Steinhöwel tisztában volt azzal is: ahhoz, hogy a könyvkiadás rentábilis legyen, olyan témát és műfajt kell választania, amely sokak érdeklődésére tart számot. Az *Esopus* sikere bizonyítja, hogy jól ráérzett arra, milyen műveket olvas szívesen az új „médium" közönsége. Steinhöwel már nem egy megbízó vagy az udvar számára írt, hanem egy anonim közönség számára, amely gyakorlatilag minden társadalmi réteget magában foglalt, a fabulagyűjtemény pedig különösen alkalmas volt arra, hogy széles rétegek didaktikus olvasmánya legyen. A fabulák egységessé tétele, az apróbb változtatások mind ezt a célt szolgálták.

Dicke külön fejezetben szól Steinhöwel kompilátori és szöveggondozói tevékenységéről, amelyet eddig leginkább negatívan ítéltek meg. Mivel az ítéletek jó része az *Esopus* latin forrásai kéziratos hagyományának ismerete nélkül született, a szerző áttekinti a mű lehetséges latin kéziratos mintáit és forrásait. Vizsgálódásaiból kiderül, hogy a korábbi kéziratos hagyományban bizonyos fabulagyűjtemények együtt szerepelnek és Steinhöwel is valószínűleg ilyen forrásokat használt. Kompilátori tevékenységének megítélésekor a jövőben ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Egy másik fejezet foglalkozik Steinhöwellel, a fordítóval. Nála még nem beszélhetünk kiforrott fordítói koncepcióról, műveiben azonban található néhány közlés fordítói módszeréről. E módszer, amelynek a késő középkori német irodalomban nagy hagyománya volt, lényegében megegyezik Luther fordítói koncepciójával. Steinhöwel számára a szöveg értelmének pontos visszaadása és a közérthetőség volt a fontos, ezért lemondott az ún. interlineáris fordításról, amely csak egy elit olvasóközönség számára tette hozzáférhetővé a szöveget.

Dicke ezután áttekinti az *Esopus*-fordításokat. A mű óriási siker lett egész Európában, sőt 1593-ban még japánra is lefordították. Európa számos országában ez volt az első népnyelvű Ezópusz. Steinhöwel *Esopus*-a ezenkívül számos farsangi játék és mesterdal forrásául szolgált.

Terjedelmes fejezet elemzi Sebastian Brant *Esopus*-átdolgozását, amelyet a tudomány eddig egy kissé elhanyagolt. Brant kiegészítéseinek, kihagyásainak okát vizsgálva Dicke rámutat arra, hogy a humanista filológus nem volt elégedett Steinhöwel filológiai teljesítményével, különösen a *Romulus-prózafabulák* felvételét nehezményezte az „elegantia" hiánya miatt. Brant kihagyta Poggio sikamlós történeteit, amelyek szerinte megrontják az erkölcsöket. Egységesítette a fabulák formáját úgy, hogy a vers-próza kombinációt tette egységesítési elvévé. Ezekkel és más kisebb változtatásokkal Brant célja az volt, hogy gyűjteménye jobban megfeleljen a didaktikus szándéknak. Dicke szól arról a 140 szövegről is, amelyekkel Brant Steinhöwel gyűjteményét kiegészítette.

Elemzi az ún. *Esopus-Additio* koncepciójának lehetséges mintáit, forrásait. Megtudhatjuk, hogy a főleg olasz humanisták és antik szerzők szövegei tematikailag véletlenszerűen kerültek egymás mellé, ebben a részben nem fedezhető fel rendezői elv. A forrásokkal Brant meglehetősen szabadon bánt: a különböző történeteket néha szószerint átvette, néha rövidítve vagy kibővítve közölte. Ennek a latin változatnak nem volt sikere, csak későbbi német fordításának.

A magyar irodalomtörténet számára különösen érdekes e német fordítást tárgyaló fejezet, hiszen ez szolgált alapul Heltai Gáspár 1566-ban Kolozsváron megjelent *Száz fabula* című gyűjteményének. Dicke felhívja a figyelmet arra, hogy az *Esopus-Additio*-t nem Brant fordította, hanem Johann Adelphus Muling, s a német kiadást sem Brant, hanem ő adta ki és gondozta! (A Steinhöwel-féle résznél Muling apróbb változtatásokkal meghagyta az ulmi orvos német szövegét.) Mivel Steinhöwel német szövege próza volt, Muling Brant verses latin szövegeit a formai egység kedvéért elhagyta. E verses szövegek elhagyásának tehát nem az az oka, hogy — mint azt többen állították — Muling nem tudta Brant disztichonjait németül visszaadni. Az *Esopus-Additio* fordításánál Muling Steinhöwel fordítói koncepcióját követte. Műve népszerűségéről a nagyszámú kiadás és fordítás tanúskodik.

A második nagy egységben a szerző azt elemzi, hogyan járultak hozzá a sikerhez a külső tényezők (ár, példányszám stb.), hogyan terjesztették és ismertették meg e művet a könyvkiadók a közönséggel, illetve kikből tevődött össze olvasóközönsége.

Wilhelm Scherer már 1888-ban felhívta a figyelmet arra, milyen fontos szerepe volt egy könyv sikerében a disztribúciónak. Konkrét példákat azonban — legalábbis a német irodalom vonatkozásában — eddig még nem vizsgáltak. A reklámmal kapcsolatos korabeli dokumentumok (katalógusok, plakátok stb.) ma már hozzáférhetők új kiadásokban, de az egyes művek vizsgálatához ezeket még nem aknázták ki kellőképpen. Az elemzésből megtudhatjuk, hogy az *Esopus* korai kiadói jól kihasználták ezeket a lehetőségeket, jól szervezetten „terítették" a könyvet. Hogy Steinhöwel *Esopus*-a túlélte s népszerűségében felülmúlta a — részben a reformáció hatására keletkezett — későbbi Ezópusz-fordításokat, annak oka volt az is, hogy olcsóbb volt azoknál és nagyobb példányszámban jelent meg.

Az *Esopus* közönsége két fő körből tevődött össze. Előszeretettel forgatták szerzetesek és világi papok, akik mind a latin mind a német változatból gyakran merítettek prédikációikhoz exemplumokat, de iskolai célokra és didaktikus olvasmányként is használták. A használók másik része a polgárság alsóbb rétegeiből került ki. Nemesek és patríciusok nemigen olvasták. A szerző külön felhívja a figyelmet arra, hogy humanista körökben sem használták Steinhöwel *Esopus*-át, mint azt korábban számos irodalomtörténész állította. A humanisták a görög–latin Ezópusz-kiadásokat kedvelték, Steinhöwel *Esopus*-a nem felelt meg ízlésüknek.

A harmadik nagy egység a függelék, amelyben Dicke gyűjtőmunkájának köszönhetően az *Esopus*-kiadások valamint ezek tulajdonosainak felsorolása található.

Gerd Dicke könyve úttörő jellegű munka, amely sok tekintetben módosítja a Heinrich Steinhöwelről és a korai német humanizmusról alkotott képünket. Vélhetően a magyar irodalomtörténettel foglalkozó szakemberek is haszonnal fogják forgatni.

LŐKÖS PÉTER

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Somogyvári Zsuzsa
Tördelte a CompuScript KkT
Megjelent 12,87 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

1876–1996 1
Sebestyén Mihály: Janus Pannonius bujdosása 2
Knapp Éva – Tüskés Gábor: Barokk kori mirákulumos könyvek illusztráció-sorozatai 23
Rózsa Mária: A bécsi Wanderer magyar vonatkozású közleményei 1851–1861 41
Kerekes Imre: Egy pécsi napilap, a Dunántúl története 1911–1944 67

KÖZLEMÉNYEK

H. Hubert Gabriella: 17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában 82
Németh S. Katalin: Új hungarikumok Wolfenbüttelben 89
Kunkin Zsuzsanna: Alvarus latin–szlovák–magyar grammatikájának ismeretlen nagyszombati kiadása 93
Bartók István: Alsted feltételezhető gyulafehérvári görög nyelvtana 96
Hangodi Ágnes: A Vedomosti és a Mercurius Veridicus 97
Fekete Csaba: Az 1758-ra keltezett „Laubáni Biblia" 106
Fehér Katalin: Felvilágosodás kori újságok híradásai a Georgikonról 108
Ojtozi Eszter: Néhány könyv Kazinczy Ferenc könyvtárából 115

FIGYELŐ

Kókay György: Új magyar irodalmi lexikon 118
Haiman György: Magyarok a chicagói könyvművészetben 120
Nagy Zoltán: Tibeti könyvek Budapesten 121
Klinda Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1994. évi külföldi beszerzéseiből 123

SZEMLE

Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. Bp. 1994. (*Vizkelety András*) 125
Tarnóc Márton: Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541). Bp. 1994. (*Varga Imre*) 130
II. Rákóczi Ferenc fohászai. Kiad. Déri Balázs, Kovács Ilona, Hopp Lajos, Csóka Gáspár. Bp. 1994. (*Tüskés Gábor*) 132
Tanulmányok Újszászy Kálmán emlékére. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 1995. Sátoraljaújhely. Szerk. Kováts Dániel. (*T. Erdélyi Ilona*) 135
Boros István: A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. Budapest, 1994. Balassi Kiadó (*Zvara Edina*) 137
Popp, Vasilie: Disertaţie despre tipografiile românesti în Transilvania. – Ed. Eva Mârza si Jacob Mârza. Cluj-Napoca, 1995. (*V. Ecsedy Judit*) 139
Gerd Dicke: Heinrich Steinhöwels „Esopus" und seine Fortsetzer. Tübingen, 1994. (*Lőkös Péter*) 143

Ára: 204 Ft

SOMMAIRE

1876–1996 1
Sebestyén, Mihály: Les pérégrinations de Janus Pannonius 2
Knapp, Éva – Tüskés, Gábor: Les séries d' illustrations des livres de miracles de l' âge baroque 23
Rózsa, Mária: Les rapports de Wanderer de Vienne relatifs à la Hongrie 41
Kerekes, Imre: L' histoire d' un journal de Pécs, intitulé Dunántúl, 1911–1944 67

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

H. Hubert, Gabriella: Sur les traces d' un livre de cantiques protestant du XVIIe siècle 82
Német, S. Katalin: Des Hungarica nouveaux à Wolfenbüttel 89
Kukin, Zsuzsanna: Une édition inconnue de Nagyszombat de la grammaire latine–slovaque–hongroise d' Alvarus 93
Bartók, István: La grammaire grecque de Gyulafehérvár présumable d' Alsted 96
Hangodi, Ágnes: La revue Vedomosti et le Mercurius Veridicus 97
Fekete, Csaba: La „Bible de Laubán", datée de 1758 106
Fehér, Katalin: Des informations dans les journaux de l' âge des Lumières sur le Georgikon 108
Ojtozi, Eszter: Quelques livres de la bibliothèque de Ferenc Kazinczy 115

CHRONIQUE

Kókay, György: Une encyclopédie littéraire hongroise nouvelle 118
Haiman, György: Des Hongrois dans l' art le livre de Chicago 120
Nagy, Zoltán: Des livres de Thibet à Budapest 121
Klinda, Mária: Les acquisitions nouvelles de l' étranger en 1994 de la Bibliothèque Ervin Szabó de la Capitale 123

REVUE

Klaniczay, Tibor – Klaniczay, Gábor: Les légendes et les stigmes de Sainte Marguerite. (*Vizkelety, András*) 125
Tarnóc, Márton: Le roi Mathias et la Renaissance de Hongrie (1450–1541). Bp. 1994. (*Varga, Imre*) 130
Les implorations de François II Rákózci. Paul. par Balázs Déri, Ilona Kovács, Lajos Hopp, Gáspár Csóka. – Bp. 1994. (*Tüskés, Gábor*) 132
Études en commémoration de Kálmán Újszászy. Annales de la Société Ferenc Kazinczy, 1995. Sátoraljaújhely. Réd. par Dániel Kováts. (*T. Erdélyi, Ilona*) 135
Boros, István: La Bibliothèque Exlesiastique de Kalocsa. Bp. 1994. (*Zvara, Edina*) 137
Pop, Vasilie: Disertaţie despre tipografiile in Transilvania. – Ed. Eva Marza şi Jacob Marza. Cluj–Napoca, 1995. (*V. Ecsedy, Judit*) 139
Dicke, Gerd: Heinrich Steinhöwels „Esopus" und seine Fortsetzer. Tübingen, 1994. (*Lőkös, Péter*) 143

#A 1759

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. évfolyam

1996

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. ÉVFOLYAM 1996/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)
BORSA GEDEON
FÜLÖP GÉZA
KULCSÁR PÉTER
MONOK ISTVÁN
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestrielle**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

CZAGÁNY ZSUZSA

Egy 13. századi graduále két töredéke

A gyulafehérvári Batthyány Könyvtár [1] R II-73 jelzetű kódexe [2] tartalmával kevéssé tűnik ki a késő középkor latin nyelvű vallásos, a liturgikus szövegek egy-egy kiemelt csoportját, műfaját ismertető-magyarázó, jobbára didaktikus irányú elmélkedései közül. A 14–15. század fordulóján készült könyv a liturgikus évnek megfelelő elosztású sermókat, majd Petrus Cantor evangéliummagyarázatának [3] és a strassburgi Hugo Ripelin kompendiumának [4] korabeli kommentárral ellátott részleteit tartalmazza. J. Sopko szerint bár a kódex eredete bizonytalan, [5] valószínű, hogy nem sokkal keletkezése után már a lőcsei Szt. Jakab templom könyvtárában használták. [6] Számos felvidéki kódextársával együtt innen került át a 18. század folyamán Gyulafehérvárra, ahol jelenleg is őrzik.

[1] Ezúton mondok köszönetet SZENDREI Jankának, aki rendelkezésemre bocsátotta az OSzK E 76-os jelzetű töredékének fotóját, és számos tanáccsal segítette munkámat. Hálás vagyok Július SOPKÓnak, amiért átadta nekem a gyulafehérvári töredék xeroxmásolatát, s ezáltal lehetővé tette számomra e tanulmány megírását.

[2] A kódexről lásd: CSERESNYÉS, A.: *Conscriptio Bibliothecae Musaei Batthyanyani facta annis 1824–1826.* H 5 III 13.; BEKE, A.: *Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae.* Károlyfehérvár, 1871. Nr. 127.; VARJÚ E.: *A gyulafejérvári Batthyány-könyvtár.* Bp. 1899–1901. Nr. 123.; SZENTIVÁNYI, R.: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae.* Szeged, 1958. Nr. 233.; J. SOPKO: *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Madarsku a v Rumunsku.* Matica Slovenská 1982. Nr. 377.

[3] PETRUS CANTOR († 1197) *Concordantiae evangeliorum.*

[4] Hugo RIPELIN ARGENTINENSIS OP (s. XIII.), *Compendium theologicae veritatis.*

[5] SOPKO a kódex egyik lejegyzőjének nevéből (f. 192v: per manus Alberti Iohannis de Brzeg) sziléziai–lengyel eredetre gondol. E bejegyzés azonban véleményünk szerint csupán a szkriptor származását jelzi, s merészség lenne pusztán ebből a teljes, több fázisban, több kéz által íródott kézirat provenienciájára következtetni. Egy 15. századi bejegyzés alapján a kódexet később egy Pál nevű személy vásárolta meg (f. 1r: Emptus per me Paulum...), a század 2. felében tulajdonosa Johannes de Welfram (f.229v: Liber Iohannis de Welfram).

[6] Állítását, miszerint a kódex valóban a lőcsei könyvtár tulajdonában volt, Sopko egy jellegzetes lőcsei katalóguscédulával igazolja, amelyet a 18. században ragasztottak a kézirat hátsó borítójára. SOPKO: *i. m.* 229.

A főszöveggel ellentétben annál nagyobb érdeklődésre tarthat igényt az a betű- és kottaírással sűrűn teleírt pergamenlap, amellyel — jól bevált késő középkori szokás szerint — a kódex kötéstábláját erősítette a korabeli könyvkötő. E lapra Sopko katalógusa is figyelmeztet, 13. századi antifonále-töredéknek nevezve azt. [7] A töredéket nem ragasztották a borító belső oldalához: [8] mindkét oldala olvasható, így a kutatás számára az eredeti kódex két teljes (recto-verso) fóliója válik hozzáférhetővé. [9] A mai állapotában némileg megcsonkított, kissé szabálytalan körvonalú bifólió legteljesebb mérete 19 x 28,5 cm, egy fólió eredetileg kb. 24 x 15 cm lehetett. A lapok egyenként 11, szöveggel ellátott négyvonalas kottasort tartalmaztak, amelyből a beragasztás folytán az első kottasor, ill. annak fölső sorai lemaradtak. Kivételt csupán Av képez; ezen a legfölső kottaszisztéma is épen maradt, ugyanakkor a fennmaradt néhány fólió közül ez az egyetlen, amely csupán 10 sort foglal magába. A lapok szélén és alján valamivel későbbi (14. századi?) írást találunk: Av-Br alján összefüggő, eddig nem azonosított szöveg olvasható (az írás folyamatosan, megszakítás nélkül halad át a gerincen, bizonyos tehát, hogy abból a korból származik, amelyben a töredék már az új kódex kötését erősítette), B verso—A rectón pedig lapszéli jegyzetekre bukkanunk, amelyek feltehetőleg a lapon szereplő liturgikus énektételek mellett mondandó szöveges részekre utalnak.

A gyulafehérvári kéziratban lappangó pergamenlap azonban meglepő módon nem az egyetlen fennmaradt töredéke a hajdani kódexnek. Az összehasonlító vizsgálat kimutatta, hogy töredékünk rendkívül hasonlít a budapesti Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának E 76 jelzet alatt őrzött — ugyancsak egy dupla fóliót felölelő — töredékére.[10] A két fragmentum azonos betű- és kottaírása, méreteik és belső elrendezésük egyezése arra utal, hogy jelenlegi őrzési helyük különbözősége ellenére valaha egyazon kódex fólióit alkották. Miképpen lehetséges hát, hogy napjainkra ilyen messzire kerültek egymástól? Az OSzK töredékének eredetéről sajnos nem sokat tudunk. 1899-ben már lefejtett állapotban, további 113 töredékkel együtt Varjú Elemér ajándékaként került a budapesti könyvtárba, s az átvételkor nem jegyezték be származási helyét.[11] Csupán feltételezhetjük, hogy — miután Varjú Elemér abban az időben a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár anyagának felmérésével és katalogizálá-

[7] SOPKO: *i. m.* 229.

[8] A töredék mai állapotában nincs a kötéstáblához ragasztva; minthogy azonban a kódexet nem állt módunkban eredeti őrzési helyén, a gyulafehérvári Batthyány Könyvtárban megtekinteni, adataink a későbbiek folyamán kiegészítésre szorulnak.

[9] Minthogy a fóliók az eredeti kódexben nem követték egymást folyamatosan, az egyes oldalakra nem f.1r-v, 2r-v, hanem Ar-v, Br-v, ill. Cr-v, Dr-v megjelöléssel utalunk.

[10] A forrás leírása: SZENDREI J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai.* Bp. 1981. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez. 1), F 197, 19. facsimile; UŐ: *A magyar notáció története*, in: Középkori hangjegyírások Magyarországon (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez. 4), 47. 6. facsimile.

[11] OSzK Kézirattára, Növedéknapló: 1899/12. sz.

sával foglalkozott — az E 76-os jelzet alatt helyet kapó pergamenlapra is valamelyik gyulafehérvári könyv kötéstáblájában bukkant rá. Hogy vajon e könyv a Batthyány Ignác által felhalmozott hatalmas gyűjtemény melyik részéből származott — a Felvidékről hozta magával a neves püspök, vagy erdélyi könyvbeszerző útjain tett szert rá — , valószínűleg sosem fogjuk biztosan tudni.[12] Amennyiben elfogadjuk az R II 73-as töredék anyakódexének Sopko által sugallt felvidéki — lőcsei — származását, egyúttal feltételezhetjük, hogy mindkét töredék anyakódexét egy helyen, valamelyik felvidéki műhelyben kötötték, s így a kötéshez felhasznált kódex eredetét is itt kell keresnünk.

A tartalmi elemzés során világossá vált, hogy a két töredék — Sopko feltételezésével ellentétben — nem a zsolozsma, hanem a miseliturgia énekelt tételeit tartalmazza; így egyértelmű, hogy a vizsgált fóliók egy hajdani *graduále* kivágatát alkotják. A gyulafehérvári töredék két fóliója az eredeti graduále két, egymáshoz közel álló, ám mégsem teljesen összefüggő szakaszát foglalja magába: a nagyböjti időszak második hetének szerdai és csütörtöki miserendjét (Ar-v), valamint az ugyanezen időszak harmadik hetében csütörtökön, pénteken és szombaton énekelendő tételeket (Br-v). Az általunk első (A) és második (B) fóliónak nevezett lapok között tehát a néhai kódexben még kb. egyheti miseanyag kapott helyet. Töredékünk OSzK-beli párja ugyancsak nagyböjti anyagot tartalmaz: a negyedik hét csütörtök–pénteki (Cr-v), ill. Szenvedés hetének hétfő–keddi (Dr-v) miséit; a két szakasz között tehát a gyulafehérvári kézirathoz hasonló terjedelmű rész hiányzik.

A két töredék részletes tartalma:[13]

I. Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár R II 73

[*Ar*]
[*Qu H2 f4*]
[Intr. Ne derelinquas me. . .] discedas a me. . .
ps. Dominus illuminacio
Gr. Salvum fac populum
V. Ad te Domine clamabo
Off. Ad te Domine levavi [*incipit*]
Comm. Iustus Domine
[*Qu H2 f5*]
Intr. Deus in adiutorium
ps. Avertantur
Gr. Propicius esto Domine
[*Av*]
V. Adiuva nos Deus
Off. Precatus est Moyses

***

[12] Batthyány Ignác erdélyi püspök életéről és munkásságáról lásd: VARJÚ Elemér: *A gyulafejérvári Batthyány-könyvtár.* Bp. 1899.; SZENTIVÁNYI: *Catalogus...* 9–18.

[13] Qu = Quadragesima; H2, 3 etc. = hebdomada secunda, tertia etc.; f2, 3 etc. = feria secunda, tertia etc.; Sabb = sabbato. A tételcímeket a töredéken olvasható középkori latin ortográfia szerint közöljük.

[*Br*]
[*Qu H3 f5*]
[Intr. Salus populi ego sum. . .] tribulacione clamaverint. . .
ps. Attendite
Gr. Oculi omnium in te sperant
V. Aperis tu manum tuum
Off. Si ambulavero in medio
Comm. Tu mandasti mandata
[*Qu H3 f6*]
Intr. Fac mecum Domine
[*Bv*]
[*az introitus folytatása:*] ut videant. . .
ps. Inclina Domine
Gr. In Deo speravi [!] cor meum
V. Ad te Domine clamavi
Off. Intende voci oracionis
Comm. Qui biberit aquam
[*Qu H3 Sabb*]
Intr. Verba mea auribus percipe . . . clamorem meum [. . .]

II. Budapest OSzK, E 76

[*Cr*]
[*Qu H4 f5*]
Intr. Letetur cor querencium
ps. Confitemini
Grad. Respice Domine
V. Exurge Domine et iudica
Off. Domine ad adiuvandum me festina
Comm. Domine memorabor iusticie
[*Cv*]
[*Qu H4 f6*]
[*a communio folytatása:*] a iuventute mea. . .
Intr. Meditacio cordis
ps. Celi enarrant
Grad. Bonum est confidere
V. Bonum est sperare
Off. Populum humilem salvum

***

[*Dr*]
[*Qu H5 f2*]
[Intr. Miserere mihi Domine]
[ps. Con-]culcaverunt me
Grad. Deus exaudi oracionem meam
V. Deus in nomine tuo
Off. Domine convertere et eripe
V. Domine ne in ira
Comm. Dominus virtutum ipse
[*Qu H5 f3*]
Intr. Expecta Dominum viriliter
[*Dv*]
[*az introitus folytatása:*] tuum et sustine. . .
ps. Dominus illuminacio
Grad. Discerne causam meam

V. Emitte lucem tuam
Off. Sperent in te omnes
Comm. Redime nos Deus... angustis [nostris]

Vajon hol és mikor készült az a graduále, amelynek csupán e parányi töredékét birtokoljuk? Segítségül hívhatjuk-e az anyakódex származási, ill. használati helyéről szerzett információinkat? Magyarországi, vagy külföldi scriptoriumban, hazai vagy idegen megrendelésre készült az eredeti misekönyv? Korban hogy viszonylik egymáshoz a töredék és az anyakódex? E kérdések megválaszolását a két töredék anyagának zenei és paleográfiai elemzése segítségével kísérelhetjük meg.

Mindkét töredéken négyvonalas kottaszisztémát látunk custos nélkül, c-, f- és g-kulccsal, kiegészítve az egyes neumacsoportok előtt föltűnő b rotundummal *(Tu mandasti, In Deo speravi, Salvum fac* verzusa etc.) és b quadratummal *(Deus in adiutorium).* A halványbarna kottasorokhoz színben és elhelyezkedésben idomulnak a szövegvonalak, így a négyvonalas rendszer esetenként látszólag ötvonalassá bővül.[14] A notáció szillabikus alapegységét a *tractulus* alkotja, mely többféle árnyalatban fordul elő: hajszálvékony befutóvonallal ellátott, enyhén lefelé forduló aprócska téglalapként és a hagyományos metzi tractulusformát idéző két, egymással hegyesszöget bezáró vékonyabb ill. vastagabb vonal együtteseként. A *pes* alapformája kétféle: szabályos, a szár mindkét végén lekerekített, s-alakú pes rotundus, ill. az alsó hangot íves, homorú vonallal ábrázoló „sarkantyús" változat. A *clivis* apróbb árnyalati variánsoktól eltekintve egységes: a derékszögű szerkezetet követi. A *scandicus* kizárólag kötött formában fordul elő; mind szekundlépésnél, mind nagyobb hangköznél ezt az alakot mutatja. A *climacus* háromféle változatban jelenik meg: leggyakoribb a kettős punctummal indított függőleges pontsor; valamivel ritkább (inkább összetételekben föltűnő) a sima indítású climacus, amelynek kezdőhangja olykor vékony befutóvonalat kap, valamint a nagyobb hangközlépéseket jelző, két derékszögű clivist egymásba illesztő kötött változat. A *kiegészítő* és *liquescens neumák* közül szórványosan megjelenik az arab kilences formájú *cephalicus,* a *clivis liquescens,* a *bi-* és *tristropha.*

A neumák és neumacsoportok tüzetes vizsgálata alapján összegezhető jellegzetességek — egyes feltűnő, az európai notációfajtáktól elütő sajátos hangjegyformák (kettős indítású climacus, kötött scandicus, jellemző összetételek), az emelkedő dallamrészeknél jobbra hajló, az ereszkedő meneteknél azonban erőteljes függőleges írásirány, az elegáns, enyhén francia-metzies színezetű, levegős, finoman árnyalt kottakép — egyértelműen bizonyítják, hogy töredé-

[14] Valószínűleg ez indította Sopkót arra, hogy a töredéken ötvonalas kottaszisztémát véljen fölfedezni: SOPKO: *i. m.* 229.

künk a *magyar (esztergomi) hangjegyírás* igen becses, korai dokumentuma.[15] Keletkezésének ideje a 13. század első éveire tehető, s notációs szempontból a Pray-kódex második, a 13. század húszas éveinél nem későbbi, erős metzi hatást mutató rétegével rokonítható.[16] A Pray-kódex bejegyzéseinek kifinomult stilizált kottaképétől töredékünk a notáció kurzív jellegével, a metzi „szálkás" jelek közt minduntalan kiütköző, a kiforrott magyar hangjegyírásra jellemző kerek formák erőteljesebb hangsúlyozásával válik el. A 13. század szegényes liturgikus forrásállományából még egy, betű- és kottaírásában töredékünkkel rokonítható fragmentumról tudunk: egy antifonále-töredékről, amely az eperjesi jezsuiták egy 15. századi könyvének kötésében maradt fenn.[17]

Két töredékünk tehát azon csekély számú magyar notációs források számát gyarapítja, amelyek a 13. század első feléből, a tatárjárást megelőző korszakból maradtak ránk.[18] Az első pillantásra egységesnek mutatkozó kottakép egy-egy pontján azonban vizsgálatunk során különös, a főírástól elütő neumaformákra bukkantunk, amelyek mintegy második rétegként rakódtak rá az eredeti notációs rendre. Ez a felfedezés azért is figyelemre méltó, mert e második írásréteg azonosításával egyúttal némi fény derülhet a töredék, ill. az eredeti graduále keletkezéstörténetére s kalandos középkori vándorútjának egyes állomásaira. Az *Oculi omnium* graduale és az *In Deo speravi* graduale *Ad te Domine* verzusának első 2 sorában, valamint a *Verba mea* introitus 2. sorának végén a gördülékeny, egyetlen tollvonással kivitelezett gömbölyded formákat hirtelen szikárabb, gótikus vonalú, nyilvánvalóan későbbi korból származó, elemeikre széttöredező hangjegyek váltják fel. A pes rotundus helyén a „sarkantyús" pes németes, punctumból és virgából összeálló változatát találjuk: a „sallangos" virgaszár és az elébiggyesztett punctum világosan két mozdulatra bomlik. A dupla indítású climacus helyét többnyire egyszerű függőleges, enyhén jobbra dőlő pontsor foglalja el; a kötött scandicus három jól megkülönböztethető elemre tagolódik (2 punctum, virga). A tanulságokat összegezve elmondhatjuk, hogy

[15] A magyar (esztergomi) notáció összefoglalását lásd: SZENDREI J.: *A magyar notáció...*; UŐ.: *Magyarország zenetörténete I. Középkor.* Bp. 1988. V. fejezet: *Hangjegyírás.* 165–215.; UŐ.: *Die Geschichte der Graner Choralnotation.* in: Studia Musicologica. Bp. 1988. 5–234.

[16] A Pray-kódex vonalrendszeres hangjegyírásának két rétegéről lásd: SZENDREI J.: *A Pray kódex vonalrendszeres kottái.* in: Zenetudományi Dolgozatok. Bp. 1980. 183–213. UŐ.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai.* C19, 9–14. facsimilék; UŐ.: *A magyar notáció...* 4a–5c. facsimilék.

[17] Budapest Egyetemi Könyvtár, Fr. l. m. 214. A töredék leírását lásd: MEZEY, L.: *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis I/1.* Bp. 1983. 184. XXXVIII. facsimile. Az egy csonka fólió a Szt. István rímes officium egyes tételeit tartalmazza. A töredék ismertetését SZENDREI Jankának köszönöm.

[18] A 13. század a magyar középkor liturgikus hangjegyes forrásokban legszegényebb korszaka: az egyetlen teljes kottás misekódex a Zágrábi Missale Notatum (jelenlegi őrzési helye Güssing, Bibliothek des Franziskanerklosters Ms. I/43), ezenkívül csak töredékekre, ill. nem zenei könyvekben fellelhető utólagos kottás bejegyzésekre támaszkodhatunk. Részletesen lásd: SZENDREI J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai.*

a töredék eredeti, kora 13. századi magyar notációval készült főszövegének egyes — feltehetőleg az évek során kifakult — hangjait a kódex egy későbbi használója „retusálta" az általa ismert notációs modorban. E notációs modor a Magyarország peremvidékeinek scriptoriumaiban a 14. századtól művelt ún. *metzigót* hangjegyírásra jellemző.[19] Az eredeti graduále tehát feltehetőleg egy magyar notációt művelő kora 13. századi műhelyben készült — ebben az időszakban ez az ország központi vagy peremterületeinek bármelyikén elképzelhető —, a későbbi évtizedek során azonban feltehetőleg egy peremvidéki — nagy valószínűséggel felvidéki — templomba került, ahol tovább használták és elhalványult részeit újraírták. A használatban elkopott kódex lapjait itt használhatták fel az újdonsült prédikációgyűjtemény kötéstáblájának megszilárdítására a 14—15. század fordulóján. Töredékünk notációs jelrendszerének két rétegét a következő ábra szemlélteti:

	Szillabikus alapegység	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus
I. réteg					
II. réteg					

	Climacus	Scandicus	Liquescens jelek	Jellemző összetételek
I. réteg				
II. réteg				

Következő lépésként vegyük szemügyre a töredék dallamanyagát, s nézzük, vajon kínál-e további támpontokat a graduále provenienciájának meghatározásához? Mint említettük, a kétszer két fólió nagyböjt 2., 3., 4. és 5. hetének misetételeiből ad válogatást. Liturgikus szempontból e tételek az Európa-szerte ismert általános miserepertoárba illeszkednek; sem tételválasztásban, sem a tételek elrendezésében nem találunk regionális — helyi jellegzetességekre utaló megoldásokat. A dallamok összehasonlító vizsgálatához, az egyes tételek kimerítő, széles körű elemzéséhez sajnos roppant kevés forrás áll rendelkezésünkre, s megállapításaink ennek megfelelően csupán részleges érvénnyel bírnak. Minthogy az egyetlen, hozzávetőlegesen azonos korból (a 13. sz. első feléből)

[19] A metzigót notációról lásd: SZENDREI J.: *A magyar notáció...*; UŐ.: *Magyarország zenetörténete I.* Középkor...

származó teljes kottás misekönyvünk a Zágrábi *Missale Notatum,*[20] kutatásunkban kénytelenek voltunk későbbi, 14–15. századi forrásokra támaszkodni.[21]

Forrásjegyzék[22]

I. Magyarországi források

Bakócz-graduále I–II. 15–16. sz. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. I. 1. és 3b.[23] C 15.
Futaki Ferenc graduáléja. 1463. Istanbul, Topkap Seray Nr. 2429. C 45.
Erdélyi graduále. 1534. Budapest, OSzK Fol. Lat. 3815. C 37.
Kassai graduále I–II. 16. sz. eleje. Budapest OSzK Clmae 172/a–b. C 25–26.
Brassói graduále. 16. sz. eleje. Nagyszeben, Brukenthal Múzeum, jelzet nélkül. C 38.
Kolozsvári graduále. 16. sz. eleje. Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár Mss. I. 1. C 51.
Felvidéki graduále. 14. sz. Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár R I 96. C 49.[24]
Szepesi graduále. 1426. Szepes, Káptalani Könyvtár Ms. Mus. 1. C 84.[25]
Ágostonos remeték graduáléja. 14. sz. 1. fele. Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 35. C 70.
Ferences graduále. 14. sz. 1. fele. Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 123. C 68.

II. Külföldi források

Prágai („Arnestus") graduále. 1364. Praha, Knihovna Metropolitní kapituly P 7.

[20] E forrásról lásd: SZENDREI J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai.* C 47.; DOBSZAY L.: *Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája.* in: Zenetudományi Dolgozatok. Bp. 1984. 7–12.

[21] Az 1324–1341 között, a pozsonyi Szt. Márton társaskáptalan számára íródott Esztergomi Missale Notatumból sajnos csaknem a teljes nagyböjti anyag hiányzik, így töredékünk dallamainak összehasonlító vizsgálatához e fontos forrást nem hívhattuk segítségül.

[22] A magyarországi forrásadatok végén SZENDREI J. katalógusának szigláit közöljük (*A magyar középkor...*)

[23] Kiadva: SZENDREI J.: *Graduale Strigoniense s. XV/XVI.* in: Musicalia Danubiana 12/1–2. Bp. 1990. 1993.

[24] Sajnos a töredékünk proveniencia-meghatározásának szempontjából oly fontos *Felvidéki graduále* hiányos: a Fac mecum Domine introitustól megszakad.

[25] A *Szepesi graduále* idevágó része ugyancsak hiányos: Nagyböjt negyedik hetének pénteki introitusával (*Meditatio cordis)* indul, a gyulafehérvári töredék anyaga tehát nem szerepel benne, s hiányzik a negyedik böjti hét teljes hétfői miséje is.

Wislicai graduále. 1300 körül. Kielce, Biblioteka Seminarium Duchownego, jelzet nélkül.

Wroclawi graduále. 14. sz. Wroclaw, Biblioteka Uniwersytecka I F 386.

Wroclawi graduále. 1416. Wroclaw, Biblioteka Uniwersytecka Ms. 7566.

Lipcsei (St. Thomas) graduále. 13–14. sz. Leipzig, Universitätsbibliothek, St. Thomas 391.[26]

Graduale Pataviense. Wien 1511. Kiadva: Das Erbe Deutscher Musik Bd. 87. (Ed. Väterlein, Chr.) Kassel, etc. 1982.

A *Deus in adjutorium* introitus első sorát valamennyi magyarországi forrás 7. G-tónusúként értelmezi, szemben a német egyházmegyés kódexekkel, amelyek quarttal feljebb transzponálják a tétel kezdősorát. Töredékünk változata egyik megoldáshoz sem ragaszkodik szigorúan: első szakaszában látszólag a későbbi, magyar variánshoz idomul, a tétel középrészében (*Domine ad adjuvandum*-tól) azonban eltér attól: míg a magyar források a tónus törvényeinek megfelelően *d* -n recitálnak, majd *c* -n és *A*- n képeznek zárlatot, töredékünk dallama a *B (c) - G (ad adjuvandum),* ill. — némileg a Brassói graduále változatát idézve — *E – G (confundantur et revereantur)* sáv köré szerveződik és *G*- n zár. A tétel zárószakaszában a források ismét egyező dallamalakot öltenek (1. kottapélda[27]).

A *Salus populi* introitus valamennyi központi esztergomi forrásban 3. tónusú, s ennek megfelelően 3. tónusú zsoltárdallamot kap. Bár töredékünkön csupán a tétel zárószakasza olvasható, mégis egyértelmű, hogy a környező cseh, lengyel, dél- és keletnémet tradícióhoz idomulva 4. tónusban értelmezi a darabot és 4. tónusú zsoltárt *(Attendite)* csatol hozzá. Látszólag ellentmond a töredék eddig tapasztalt dallami beágyazódásának a *Tu mandasti* communio: a magyar központi és periférikus források többsége itt a cseh, lengyel, német kódexekkel egybehangzóan 7. tónusban közli a tételt, míg töredékünk a *Bakócz-graduále* és egy konzervatív pálos forrás megoldását követve nagyszekunddal lejjebb, 5. tónusú transzpozícióban tünteti föl. Nem kizárt, hogy az utóbbi forráscsoport „éppen az esztergomi rítus régiesebb lejegyzésmódját őrzi",[28] feltűnő azonban, hogy ugyanezt a dallamalakot adja meg a régiesebb esztergomi

[26] Kiadva: P. WAGNER: *Das Graduale der St. Thomaskirche zu Leipzig.* Leipzig, 1930.

[27] A dallamot 4 forrásból közöljük: **Fr** – gyulafehérvári töredék; **Br** – Brassói graduále; **Ba** – Bakócz graduále; **Tho** – lipcsei (St. Thomas) graduále.

[28] SZENDREI J.: *Graduale Strigoniense I.* 52.

rítus dokumentumai közé semmiképp sem sorolható, inkább németes beállítottságú *Kassai graduále* is[29] (2. kottapélda[30]).

Érdekes, eddig másutt nem tapasztalt megoldást látunk a töredék *Intende voci orationis* offertóriuma esetében. A közép-európai források (beleértve a magyarokat is) itt egységesen 5. tónusú változatot közölnek. Töredékünk dallama azonban az azonos kezdet után a *c*-körüli sávba ugrik és *F*-en zár (*rex meus et Deus meus),* majd *F-D*-n recitál *(quoniam ad te),* s míg a zárószakaszban *(orabo Domine)* a többi forrás jellegzetes 5. tónusú *F-A-c* — mozgás után *F-* en zár, a töredék variánsa 8. tónusú zárómelizmával *G*-re érkezik (3. kottapélda[31]).

A dallamvizsgálat tapasztalatait összegezve elmondhatjuk, hogy a két töredéken olvasható dallamok a középkori tág értelemben vett esztergomi zenei dialektust képviselik — túlnyomó többségük megegyezik az esztergomi hagyományt őrző reprezentatív 15. századi kódexben, a *Bakócz-graduálé*ban olvasható dallamokkal, kiegészítve azt néhány sajátos, a központi fővonaltól elütő megoldással.[32] E különös megoldások részben beleillenek a központi esztergomi tradíciótól árnyalataiban különböző, a középkori Magyarország peremvidékein a 14. századtól virágzó zenei hagyományvonalakba. A töredék provenienciájának egyértelmű meghatározása azonban a dallamanyag alapján mai ismereteink szerint nem lehetséges — a korabeli s a későbbi, 14—15. századi peremvidéki forrásállomány olyannyira szegényes, hogy a graduále eredetére vonatkozó bárminemű erőteljesebb állásfoglalást lehetetlenné tesz.

A gyulafehérvári Batthyányeum és a budapesti OSzK két töredéke tehát hajdan egy olyan graduále lapjai közt kapott helyet, amelyet nagy valószínűséggel a 13. századi Magyarország valamely peremvidéki scriptoriumában hazai megrendelésre készítettek, és — a hangjegyírás többrétegűségének megfelelően — 100—150 évig használtak egy (a kottaírás második rétege által sugallt) felvidéki közösségben. Az egy-egy ponton föltűnő sajátos zenei megoldások helyes értékelését, pontosabb indoklását a kutatás jelen pillanatában — a szűk forrásbázis, ill. a töredékek anyagának általános jellege miatt — nem tudjuk vállalni.

[29] A töredék anyagának régies elemei közé tartozik a *Domine convertere* offertórium, amely a 13. század előtti gyakorlatnak megfelelően verzussal szerepel *(Domine ne in ira tua)* . Óvatosan talán azt is feltételezhetjük, hogy az Av-n szereplő *Precatus est Moyses* offertóriumnak is volt verzusa, feltűnő ugyanis, hogy valamennyi fóliótól eltérően ez az oldal csupán 10 kottasort tartalmaz. Lehetséges, hogy az üresen maradt helyre eredetileg a verzust kívánták bejegyezni. A tájékozódást rendkívül megnehezíti a későbbi kéz által betoldott lapalji szöveg, amely belenyúlik a legalsó kottasorba, elmosva a kotta alatti betűírást s amely lehetetlenné teszi annak megállapítását, volt-e a 10. sor alatt még egy üresen hagyott sor.

[30] A tételt 2 forrásból közöljük: **Fr** — gyulafehérvári töredék; **Felv** — *Felvidéki graduále.*

[31] A dallamot 2 forrásból közöljük: **Fr** — gyulafehérvári töredék; **Ba** — *Bakócz-graduále.*

[32] E sajátos megoldások sora kiegészíthető a *Ne derelinquas me* introitussal (Ar), amelyhez valamennyi eddig vizsgált forrásban a *Domine ne in furore* zsoltár kapcsolódik, töredékünkön viszont a *Dominus illuminációval* szerepel.

A kérdések felvetésével, az egyes tapasztalatokban rejlő bizonytalanságok kiemelésével azonban talán sikerült fölkeltenünk a könyv- és zenetörténeti kutatás érdeklődését, s gondolatmenetünk esetlegessége ellenére hozzájárulnunk a 13. századi liturgikus zenei források számának gyarapításához és azonosításához.

CZAGÁNY ZSUZSA

Zwei Fregmente eines Gradualebandes aus dem 13-ten Jahrhundert

Der vorliegende Aufsatz behandelt zwei, ursprünglich einer mittelalterlichen liturgischen Handschrift entstammende Fragmente. Das erste von den beiden, jeweils ein voll beschriebenes Bifolio erfassenden Bruchstücken befindet sich heute in der Bibliotheca Batthyanyanea der rumänischen Stadt Alba Iulia verborgen im Einband des Codex Sign. R-II-73 des 15. Jahrhunderts. Der zweite Fragment, der einst ebenfalls als Einbandverstärkung einer später verfassten Handschrift gedient haben dürfte, wird in der Budapester Széchényi Bibliothek unter der Sign. E 76 aufbewahrt. Der ursprüngliche Fundort dieses Fragmentes ist zwar unklar, es scheint jedoch wahrscheinlich, daß es von dem bekannten Historiker und Kodikologen Elemér Varjú am Ende des vergangenen Jahrhunderts gleichfalls aus dem Batthyaneum zusammen mit anderen liturgischen Fragmenten mitgenommen und später an die Budapester Bibliothek weitergegeben wurde.

Die eingehende Untersuchung der Fragmente zeigt, daß die ursprüngliche Handschrift ein Graduale des frühen 13. Jahrhunderts gewesen ist, die erhalten gebliebenen Bruchstücke beinhalten Meßgesänge der zweiten, dritten und vierten Woche der Fastenzeit und der ersten beiden Tage der Hebdomada Passionis. Die Notation repräsentiert das Frühstadium der sgn. ungarischen (Graner) Choralnotation, ähnlich der Schreibart der zweiten Schicht des Codex Praianus. Zum Grundmaterial der musikalischen Schrift der Fragmente tritt jedoch an einigen Stellen – sozusagen als spätere Korrektion der bereits verblaßten Neumen – eine weitere Notationsart; in der Gestalt von Zeichen der sgn. gothisierten lothringisch–deutschen Mischnotation. Diese Notationsweise wurde in Ungarn besonders in den nördlichen Randgebieten vom 14. Jahrhundert an intensiv gepflegt. Die zweite Notationsschicht stellt einen wichtigen und streng genommen – da das Melodiematerial bis auf einigen im Aufsatz aufgeführten Eigenheiten ein recht verbreitetes, universal gültiges Repertoire darstellt – einzigen Hinweis für die Provenienz der Fragmente dar; die ursprüngliche Handschrift wurde Anfang des 13. Jahrhunderts in einem, die Graner Notenschrift bereits auf hohem Niveau kultivierenden ungarischen Skriptorium verfertigt, wurde jedoch später wahrscheinlich in einem der nördlichen Pfarren benutzt und ergänzt.

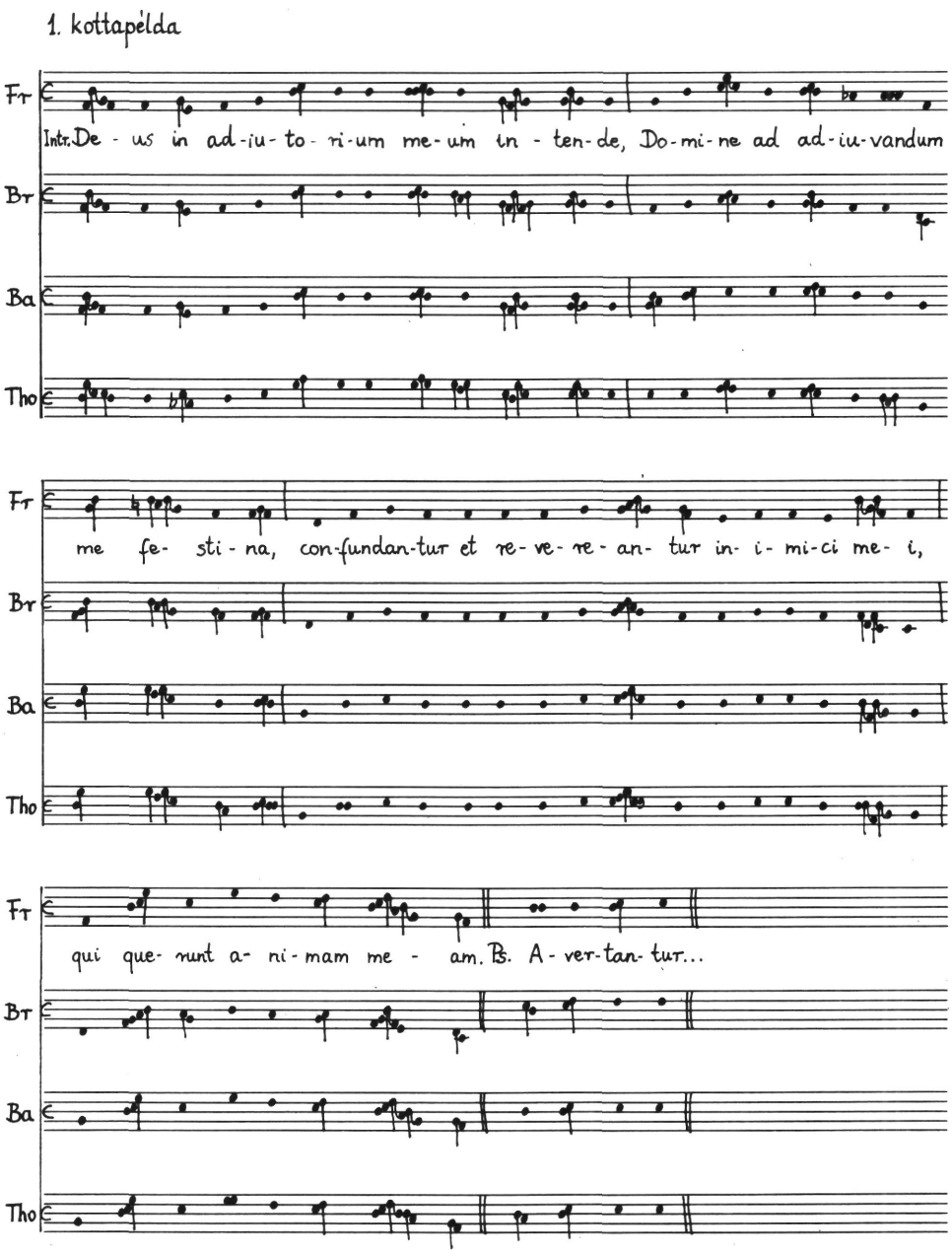

1. ábra 1. kottapélda

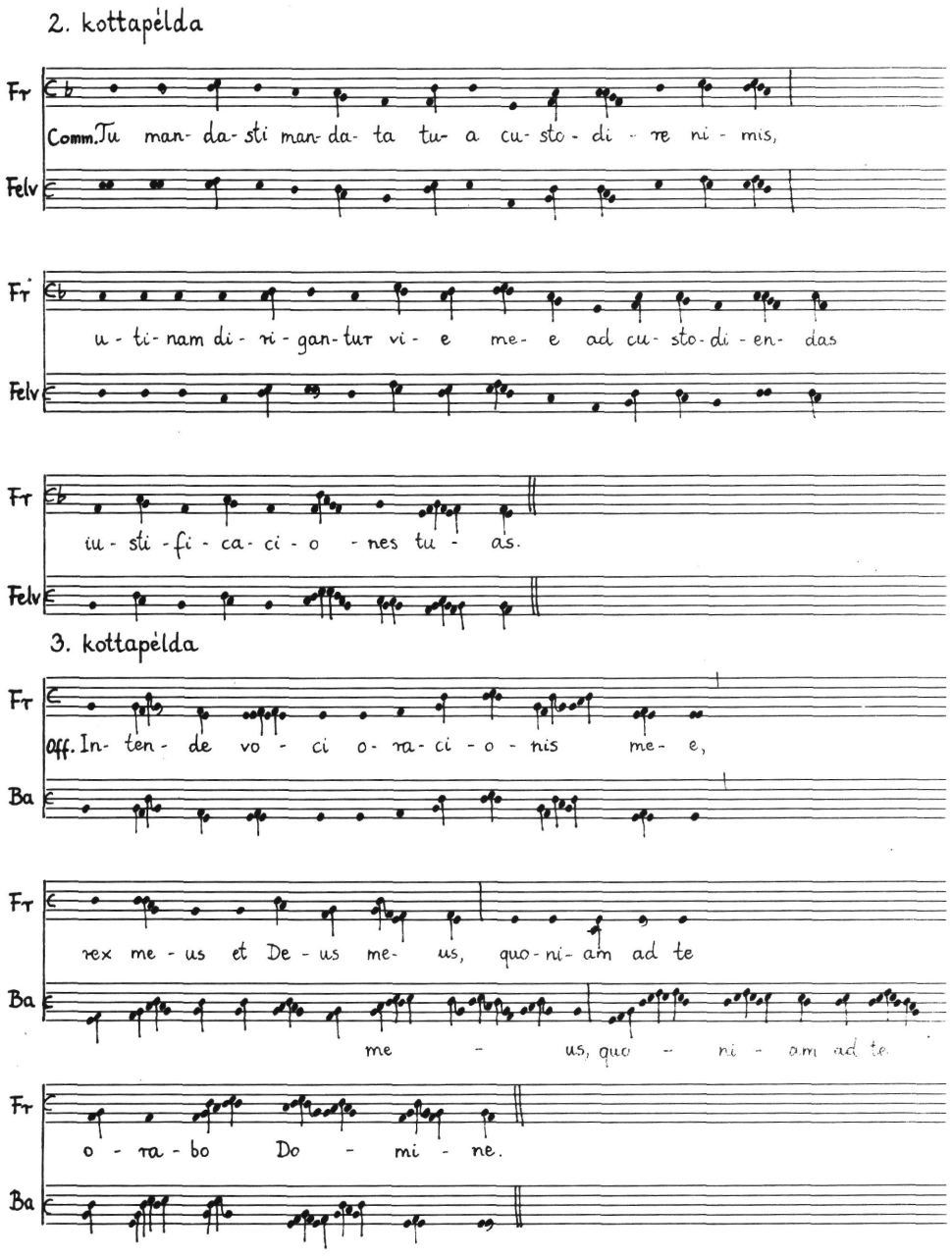

2. ábra 2. kottapélda

3. ábra Az OSzK töredéke

4. ábra Gyulafehérvár, Batthyáneum

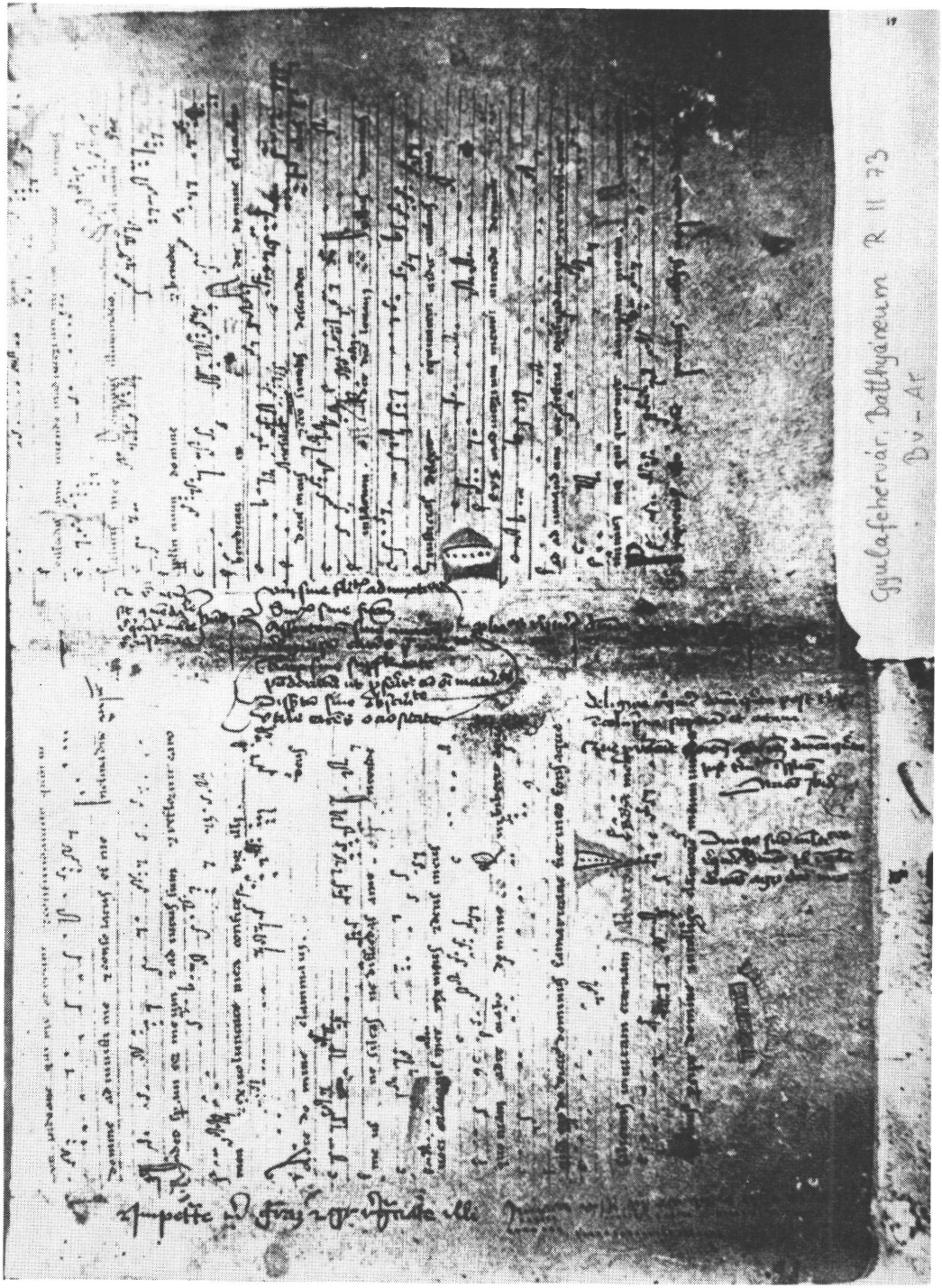

5. ábra Gyulafehérvár, Batthyáneum

KÖPECZI BÉLA

Az angol hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról

Az első angol újság 1513-ban kelt, de csak egy évtizeddel később, a polgárháború idején kezdtek megjelenni a *Newsbook*ok. Az *Intelligence* és a *News* megjelentetése után 1665-ben kezdik kiadni az előbb Oxfordban, majd Londonban megjelenő *London Gazette*t, amely hivatalos jelleget kapott, 1681-ben jelenik meg Londonban L'Estrange szerkesztésében a királyság mellett kiálló *Observer,* amelyet Tutchin 1702-től folytat. 1695-től kezdik ugyanott kiadni a *Flying Post*ot és a *The Post-Boy*t, és 1702-től a *The Daily Courant*ot. Defoe jelenteti meg, 1704-től 1713-ig a *Weekly Review of the Affairs of France*-ot. A tory *Examiner*t 1710-től 1714-ig Swift adja ki, Addison és Steele pedig 1709-től 1711-ig, a whig *Tatler*t és 1711 és 1712 között a *Spectator*t. (Vö. H. E. Fox-Bourne: *English Newspapers. I–II.* New York, 1966.; Brian Lake: *British Newspapers.* London, 1984.; Defoe-ról és Swiftről külön írtam: *New Hungarian Quarterly,* III. évf. N^{O} 8. *A Rákóczi-szabadságharc és Európa,* (Budapest, 1970) és *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* című munkámban (Budapest, 1966).)

Az alábbiakban áttekintem az angol sajtónak a Rákóczi-szabadságharcról szóló híreit, kiemelve azokat, amelyek a közvéleményt érdekelték.

Az angol sajtóban a Magyarországról és Erdélyről szóló híreket főleg Bécsből keltezték, időnként Hollandiából, ritkán Magyarországról. Elsősorban hírekről van szó, ritkán kommentárokról, ezeket a heti periodikák adják, melyekkel itt nem foglalkozunk. Az átnézett újságokat a British Library *Burney Collection of Newspapers* című gyűjteményében találtam, a 126-os számtól a 154-ig, ennél szélesebb körű vizsgálatra nem volt módom.

A British Museum gyűjteményében a *The Daily Courant,* a *The Post-Man,* a *The Post-Boy,* a *Flying Post,* a *The Observer,* a *The London Gazette* nem folyamatosan található, arra azonban elegendők, hogy nyomon követhessük a magyarországi események folyását 1703-tól 1711-ig.

* * *

A felkelés

A *The Daily Courant* 1703. június 14-én tájékoztat az *Amsterdam Courant* kiadása alapján, Bécsre hivatkozva:

> „The Regiment of Montecuccoli. . . is countermanded, the Hungarians showing great Disaffecttion to the present Administration and appearing inclined to Revolt." Ehhez hozzáteszi: „Nay, there is a Report that some Troups have shewn themselves with the Name of Franz Ragozzi in their Standards." (D. C. 1703. jún. 14. Az újságok nevét rövidítve adom, a szöveg az eredeti). A *The Post-Man* továbbmegy: „. . . Tis confirmed from Hungary that there is an Insurrection in some parts of the Country, which is fomented by the Emissaries of France and Prince Ragotzky, who, as 'tis reported, gives out Comi[ss]ions and has ordered the following Motto to be print upon his Colours and Standards: For God, our Country and Liberty". (P. M. 1703. jún. 15.)

A *The Daily Courant* ehhez megjegyzi: „they have French monay among them". (D. C. 1703. 24. juin.).

A *The Post-Man* beszámol a Károlyi Sándor által a felkelőkre mért veréségről:

> „The Insurrection of Hungary is suppressed, not with standing the artifices of Emissaries of France and their great Premises to engage the Nobility to put themselves at the head of the poor People, whom they had seduced." (P. M. 1703. júl. 6.).

Megjelennek tehát a francia „emissariusok", akik pénzt hoznak, de a mozgalom úgy látszik elbukik, a „nemesség" nem áll a „megvesztegetett szegény lakosság" élére.

A *The London Gazette* augusztus 16-án jelenti, hogy „We hear from Hungary, that the Rebels, who side with Ragotzi, having got together a second time, had surprised the litte Town of Kallo," de visszaverték őket. (L. G. 1703. aug. 16.) A *Post-Man* augusztus 17-én újítást vezet be s a *„Rebels"* helyett a *Malcontents* kifejezést használja (D. C. 1703. aug. 17.). Bár a *The Daily Courant* szerint a „lázadókat" veréségek érik: „But that not withstanding theses Losses, the Rebellion still grows more formidable" (D. C. 1703. aug. 23.).

Hírek jönnek arról, hogy a bécsi udvar követet küldött Konstantinápolyba, s reméli, hogy a törökök nem segítik a magyarokat. Beszélnek az „elégedetlenek" előnyomulásáról, de arról is, hogy „Berezini" meghalt, amit persze nem helyesbítenek. A *The Daily Courant* közli Rákóczi kijelentését:

> „Tis reported that Prince Ragotzi has declar'd that he has taken the Arms with no other Design than to recover wich is confiscated and to obtain a Revocation of the Sentence of Death given against him. But this needes Confirmation." (D. C. szept. 30.).

A *The Post-Man* december 18-án közli, hogy Bécsben a következő hír járja: „They tell us that Ragotzki has published a Manifesto", amelyben a privilégiumok megerősítését, az erőszak büntetését, néhány évi adóelengedést, amnesztiát és magyar hivatalnokok kinevezését követeli (P. M. 1703. dec. 18.). A *Flying Post* december 30-án is közli ezt a hírt, kijelentve, hogy „that they did not take the Arms to enrich themselves with the Spoils of others, but only to obtain a

Redress of their Grievances in point of Liberty and Religion." (F. P. 1703. dec. 30.) A *The Post-Man* ehhez hozzáteszi, hogy „Prince Ragotzki demande the Principality of Transilvania, wich was given by his Grandfather by the Turks" (P. M. 1704. jan. 11.). Külön érdekesség, hogy „a malkontensek" „insists still upon Freedom of Commerce and Religion", ami Angliában visszhangot vált ki. A *Flying Post* közli a „Manifests of the Rebels"-t, méghozzá két részben, ahol mindezeket a pontokat felsorolják. (F. P. 1704. jan. 13. és 15.)

Hírek a megegyezésről

A *The Daily Courant* a leydeni *Gazette*t idézve 1704. január 22-én már a megegyezés lehetőségeire utal: „'tis is more to be desir'd, the Rebels should be brought to Reason by gentle Means than by force of Arms." (D. C. 1704. jan. 22.). A *The Post-Man* Bécsből jelenti:

> „The Ministers of Holland, Sweden and Poland and some other princes (ebbe Anne angol királynő is értődik K. B.) have been likewise in Conference with our Ministers and lively represented the necessity of give Satisfaction to the Male-contents who after all have been too severily used" (P. M. 1704. jan. 25.).

A *The Post-Man* lelkesedik Széchényi Pál kalocsai érsek megbízásáért és azt állítja, hogy a „megállapodást", amely amnesztiát, szabad kereskedelmet, a katonaság rendszeres fizetését, a vegzálások abbahagyását, az elkobzott javak visszaadását és a lelkiismereti szabadságot tartalmazza, rövidesen megkötik (P. M. 1704. febr. 17.).

E hírek elbizonytalanodnak, de rövidesen a *The Post-Man* új helyzetről tájékoztat:

> „Our last advices from Vienna say that the Sieur Brunnix, Envoy Extraordinary of the States, has lively represented to the Imperial Ministers the Necessity of Pacifying the troubles in Hungary as the only means to reduce the Elector of Bavaria." (P. M. 1704. febr. 23.)

Ez érdekes megközelítés: a holland követ a bajor választó támadásával kapcsolatban kívánja a magyarokkal való megegyezést. A *Flying Post* már ezt jelenti:

> „We are not without hopes of an Accomodation. . . they want only the arrival of the English and Dutch Ministers to be Guerantees of the Treaty and that in the meantime they drink the Emperor and King of the Roman's Health." (F. P. 1704. márc. 7.)

Stepney is megérkezik Bécsbe. Bruynincx Bercsényinél jár, aki ismerteti a magyarok békefeltételeit és gyűlés összehívását javasolja (P. M. 1704. márc. 21. és D. C. 1704. márc. 22., F. P. 1704. ápr. 20.). A magyarok a lengyel és a svéd közvetítést is kívánják a holland – angol mellett, a császár a svédet nem fogadja el (P. M. 1704. ápr. 27., L. G. 1704. máj. 6.).

Érdekes hírt közöl a *The Daily Courant* Budáról az *Amsterdam Gazette* közvetítésével:

> „We have Advice that Prince Ragotzki is about Kerkemet [Kecskemét] and there have been some Murmuring among his Troupes, the Hungarians complaining that the Germans were ponctually paid, while themselves could get no Pay, the prince made all quiet again by representing that the Germans, who had listen themselves in his Service, fight only for their Pay, but the Hungarians for a thing of more value than Money, Liberty." (D. C. 1704. jún. 8.).

Ez a válasz sok angol olvasót meggyőz a felkelés jellegéről.

A *The Post-Man* visszatér a francia segítség kérdésére és jelzi, hogy Bécs tiltakozott a svéd királynál, mert a franciák Danckán keresztül tiszteket és mérnököket küldenek az „elégedetleneknek" (P. M. 1704. jún. 22.). A *The Flying Post* Heister győzelméről szól (F. P. 1704. jún. 24.), de főleg a megegyezés iránt érdeklődik, s így arról, hogy a császár milyen feltételeket ajánl a kurucoknak (D. C. 1704. júl. 8.).

A *The Daily Courant* július 19-én vitatkozik Defoe-nak a *Weekly Reviews* ban megjelent cikkével, amely a protestánsok török barátságáról szól, de a leghatározottabban ajánlja a magyaroknak a kiegyezést (D. C. 1704. júl. 19.). A *The Post-Man* megemlíti, hogy

> „the Prince Ragotzki received a Packet wherin were the Pictures of his Wife and of his Sons, with these words: 'now the best Opportunity to seek for a Pardon?' This made him very uneasy for several days, but the French Envoy found means to confirm him in his Rebellion."

A kalocsai érsek folytatja a tárgyalásokat s a nemesség „nagy része" hajlik a békére (P. M. 1704. júl. 22.).

A franciák, az angol újság szerint, a „rebellió" fő mozgatói, amit bizonyít az is, hogy a császáriak kivégezték Honoré Baulin francia hadnagyot:

> „sent to Prince Ragotski to acquaint him what Condition the French and Bavarian Army was in and persuade him not to accept any Amnesty offer'd by the Emperor before a general Peace, but rather to assist with their joint forces in reducing the August House of Austria to the last Extremity".

Közli ebből az alkalomból Marsin tábornok Rákóczihoz írt levelét is (D. C. 1704. júl. 26.). A fő kérdés a kiegyezés s ezért a *The Daily Courant* közli a kalocsai érsekhez írt császári levelet a fegyverszüneti feltételekről (D. C. 1704. júl. 27.).

Új helyzet áll elő a bajorok és franciák elleni höchstädti győzelemmel. Augusztus 10-én a lapok közlik Marlborough augusztus 4-i győzelmének hírét, amely szerintük közelebb hozza a magyarokkal a megállapodást. Ennek persze ellentmond egy másik hír: szeptember 12-én a *The Daily Courant* jelenti, hogy a „felkelők" Rákóczit Erdély fejedelmének választották (D. C. 1704. szept. 12.).

Defoe a *Weekly Reviews* ban szeptembertől decemberig jelenteti meg már jelzett cikkeit s ez ad alkalmat belső angol vitára. A vita lényege, hogy számos angol miért védte Thököly idején a magyar protestánsokat, akik annak idején a törökkel szövetkeztek, most pedig a magyar katolikusokkal. Defoe nézete: „Ha egy protestáns egy pápistával hajlandó szövetkezni azért, hogy engem tönkretegyen, számomra pápista lesz belőle is." (*A Rákóczi-szabadságharc és Európa.* 64.) A franciák segítik a kurucokat s ilyen módon szövetségeseik ellenségeivé válnak. 1. A „mérséklet" elvét akarja érvényesíteni a császár és a kurucok közötti vitában s erre alkalmasnak tartja az angol–holland mediációt. Ezek után a *The Observer* szeptember 20-án közli egy „Country-man"-nel folytatott beszélgetését arról, hogy „Londonban egyesek arról beszélnek, sok „pápista" van a protestánsok között." A lap megállapítja, hogy a megegyezés jól jönne, hisz a császár másutt tudná használni csapatait. Ami a protestánsok és a katolikusok viszonyát illeti, s azt, hogy az utóbbiakat befolyásolja Franciaország, erre így válaszol:

> „But you must consider, that the *Protestants* [a *The Observator* emeli ki] of Hungary have a double Contest with the Emperor, the Recovery of their Religion and Liberty. The *Papists* in Hungary joign with the *Protestants* not on the Account of *Religion,* but with Account of *Property,* the Recovery of their Antient Rights and Freedom."

A protestánsok ezt a segítséget elfogadják, mert közös érdekről van szó. A *Country-man* megkérdi, hogy a *Jackes*-ek (tehát a jakobisták) és a *High-Flyers* -ek (bigott protestánsok) miért kifogásolják ezt az együttműködést. A *The Observer* visszautal régebbi cselszövésekre II. Jakab király idején, s azt állítja, hogy ezek utálják a magyarokat, de kívánják a győzelmüket:

> The cause of *Hungarians,* I know, their hate, and yet I am sure, they wish Succes to it, because it does embarrass the Affairs of the Confederates and they will Grieve herartly at an Accomodation and they reflection 'em only in Abuse of the Dissenters (a protestáns ellenzék) in England." (*The Observer.* 1704. szept. 20.)

Az újság itt tehát a belső angol vitákra utal a jakobisták és a „bigott protestánsok" között, de jogos a megjegyzése, hogy a magyarországi protestánsok és a katolikusok együttműködnek, hisz a tulajdonról, a régi kiváltságokról és a szabadságról van szó.

A mediáció tárgyalásai

A *Post-Man* kiemeli, hogy Bruyninex Pozsonyba ért és megkezdte tárgyalásait, bár kezdettől fogva nehézséget okoz Erdély és a vallás kérdése (P. M. 1704. okt. 14.). A francia és a bajor küldött ellenzi a magyarok tárgyalásait, de ezek Selmecen mégis megindulnak (D. C. 1704. okt. 18., P. M. okt. 19.). A békeköveteket ünnepélyesen fogadják, s az hírlik, hogy a protestánsok a jezsuiták kiűzését követelik (D. C. 1704. okt. 27.). Megtudjuk, hogy Stepney elindult

Selmecre, de még nem küldött jelentéseket (P. M. 1704. okt. 28., nov. 4., nov. 25.). A *The Post-Man* közli, hogy ellentétek alakultak ki a császári delegáció vezetője, Seilern és a mediátorok között. Az újság közli Rákóczi levelét a mediátorokhoz (P. M. 1704. nov. 28.).

Az angol sajtó 1705 januárjában számol be részletesen Heister nagyszombati győzelméről. (F. P. 1705. jan. 6., D. C. 1705. jan. 10., 26.) E győzelem ellenére a mediátorok a megegyezés mellett szólnak: „The Envoys of England and Holland expect an answer from the Emperor to the Memorial jointly deliver'd some days ago about the affairs of Hungary." (P. M. 1705. jan. 27.).

Bécsben hírt kapnak arról, hogy az új nagyvezír megtiltotta Thököly elutazását, amit elődje megengedett (D. C. 1705. márc. 7.), és hogy a törökök nem akarják Des Alleurs-t Temesvárról tovább engedni (D. C. 1705. márc. 23.), aki 300 000 „Rix-Dollart" visz magával. (F. P. 1705. máj. 10.) Végülis júniusban a követ megérkezik Rákóczihoz (P. M. 1705. júl. 12.).

A *The Daily Courant* május 28-án jelenti, hogy az új császár kész a magyarokkal kiegyezni (D. C. 1705. máj. 28.). A palatinus e tárgyban levelet írt Rákóczinak. (F. P. 1705. jún. 5., D. C. jún. 5.) A fejedelem a mediáció javaslatait kéri és a külföldi garanciát sürgeti (D. C. 1705. júl. 12.). Augusztus 11-én hír érkezik Heister pudmerici győzelméről (P. M. 1705. aug. 11., D. C. 1705. aug. 13.). Az angol kormány külön megbízottja, Charles Sunderland lord és a holland megbízott, Almelo szeptember elején Bécsben a magyar „zavarokról" is tárgyalnak, de eredmény nélkül (P. M. 1705. szept. 13., D. C. 1705. szept. 15.). Rákóczi Szécsényben országgyűlést tart, erről keveset írnak, mert a kalocsai érsek tárgyalásait részesítik előnyben (P. M. 1705. okt. 9.). Stepney is csak november 4-én szól a szécsényi gyűlésről és annak határozatairól. (*Angol iratok II. Rákóczi Ferencz korára.* Közli Simonyi Ernő A. R. II. o. II. köt. 229. és Bonnac-nak küldött levélmásolata. II. 242. és köv.) Nagy terjedelmet kap viszont az 1705. november 11-én lezajlott zsibói csata, amelyről négy oldalas részletes jelentést közölnek (P. M. 1705. nov. 10.).

A nagyszombati tárgyalások 1705 végén megindulnak (D. C. 1705. nov. 15.), az angol sajtó közli Szirmay jelentését, és a magyarok válaszát a fegyverszüneti feltételekről (D. C. 1706. jan. 16.). A *The Post-Man* 1706. január 17-én Nagyszombatból írja (ottani december 30-án):

> „I understand that the Plenipotentiaries [tehát a holland és angol követ] do not stay much longer in this place, if they cannot persuade the respective Parties to enter upon a formal Treaty. I canot sufficiently express the great respect paid to their Excellencies by the Hungarians, who entertain them with a greater magnificence than we could have ever expected in this part of the World in a time of Trouble and Confusion." (P. M. 1706. jan. 17.).

A magyarok vendéglátása zavarja, hiszen ismeri az ottani nehéz helyzetet és felhívja a figyelmet a lényegre: a „formális" békére kell törekedni. Bár sokan bíznak is a békében, a *The Post-Man* szerint, az „elégedetlenek" tábornokai

személyes érdekek miatt „azt nem helyeslik" (P. M. 1706. febr. 7.). A Bajorországban kitört felkelés befolyásolni fogja a magyarokat (P. M. 1706. febr. 19.), de ez csak feltételezés.

Néhány hét múlva Okolicsányi Pál azt jelenti, hogy Rákóczi elvetette a fegyverszünetre vonatkozó feltételeket, a mediátorok sürgetik a császárnál a választ, hogy folytathassák a tárgyalást (D. C. 1706. ápr. 20.). Annak ellenére, hogy Bercsényi ellenezte azt, sor kerül a fegyvernyugvás meghosszabbítására. A *The Post-Man* szerint:

> „the Princesse Ragotski has very much contributed to this agreement and her Husband declar'd to the Mediators, who met him at Neytra (Nyitra), that he will sincerely facilitate the Conclusion of the Treaty."

Az újság reméli, hogy a császár inkább hallgat a mediációra, mint az ezt ellenző császári tábornokokra, így Rabutinre (P. M. 1706. máj. 17.). A *The Daily Courant* arról értesül, hogy a császári megbízott Wratislaw és az angol követ, Stepney visszajöttek Bécsbe s az a hír járja, hogy a bécsi udvar kész Rákóczinak felajánlani a birodalmi fejedelmi címet és Burgaut (tehát nem Erdélyt) (D. C. 1706. máj. 15.). A *The London Gazette* ismerteti Stepney jelentését tárgyalásairól a fegyverszünet és az erdélyi rendek képviselete ügyében. (L. G. 1706. júl. 11. A júl. 2-i jelentésről van szó.)

Kézhez kapják a magyarok követeléseit, amelyek között szerepel, hogy magyar őrségek legyenek az országban, hogy csak magyarok tölthessenek be egyes hivatalokat, hogy Rákóczit ismerjék el Erdély fejedelmének. A *The Daily Courant*ot is meglepi, hogy „the Malecontents have demanded little or nothing in Favor of the Protestant Religion", ami azért feltűnő, mert London szerint ez az ellenállás egyik fő témája. (A lap közli a magyar követelések szövegét. D. C. 1704. júl. 12.) Bécsben július 25-én kinyomtatják annak a 23 pontnak a szövegét, amelyet az udvari tanács elfogadott, s amely a legfőbb kérdésekben az elutasítást választja. A mediátorok, ennek ellenére, még egy kísérletet tesznek a tárgyalások folytatására (D. C. 1706. júl. 25.). A magyarok egyelőre tartózkodnak a válaszadástól, a mediáció lépését szívesen fogadják. Külön említi, hogy a jezsuitákat nyugtalanítja „kiűzésük" kérdése. A franciák feletti ramillies-i győzelem mindenesetre nem segíti a kiegyezést (P. M. 1706. aug. 1.). Augusztus 2-án a *The Daily Courant* jelenti, hogy megszakadtak a tárgyalások, s a mediátorok elégedetlenek, mert nem hosszabbították meg a fegyverszünetet (D. C. 1706. aug. 2.). A magyarok még nem adtak ki manifesztumot, de Rákóczi már több uralkodónak (tehát Anna királynőnek) is írt levelet (P. M. 1706. aug. 22.).

Augusztus 28-án a *The Daily Courant* közli, hogy a mediátorok audiencián voltak a császárnál, s az újság idézi Stepney augusztus 4-én itt elmondott beszédét. A császár elutasítja Erdély átadását, az angol követ Rákóczi készségét említi, mely szerint diéta után átengedi a fejedelemséget I. Józsefnek (D. C. 1706. aug. 28. A teljes szöveg az *Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc*

korára. III. kötetében, 181–182.). Stepney ezt a beszédet nem akarta megjelentetni, de végül is tudomásul veszi a közlést. Vigasztalása, hogy „a világ helyesli magatartásukat" (Uo. 265.). Még szó van arról, hogy Szirmayt, a császári békedelegáció tagját visszaküldik tárgyalni Magyarországra (P. M. 1706. aug. 31.) és hogy Rákócziné Prágába ment, de Bécsbe nem engedik vissza (D. C. 1706. okt. 26.).

Nagyszombat után

Ezután inkább már a hadi hírek foglalkoztatják (Eperjes elfoglalása) az újságokat, s közülük kiemelkedik a *The Daily Courant* december 4-i jelentése, amely a *from the Paris Gazette, dated Nov. 27., Cassovie in Hungary, Oct. 12.* címet viseli: Rabutin Kassa elleni támadásáról van szó, de — mint láttuk — a párizsi jelentés alapján.

1707 azzal kezdődik, hogy a *The Daily Courant* kiadja hét megye tiltakozását, teljes szöveggel, a jezsuiták kiűzéséről (D. C. 1707. jan. 17.). Szólnak Forgách letartóztatásáról (D. C. 1707. jan. 25.), Rákóczi erdélyi utazásáról és Bercsényi főgenerálissá való kinevezéséről, a rozsnyói gyűlésről, ahol az erdélyiek fenn akarják tartani a fejedelemválasztás jogát (D. C. 1707. márc. 15.).

Május 16-án a *The Daily Courant* fontos hírt közöl:

> „The Emperor has declared he will not consent that any Foreign Potentate shell be Guarantee of the Accomodation be made with the Hungarians, not allow the Transylvanians to elect their own Prince."

Ezek kivételével mindent hajlandó megadni, még a protestáns vallások kérdésében is. Bruynincx levelet ír Rákóczinak, hogy hajlandó folytatni a mediációt, de „mérsékelt" feltételek mellett (D. C. 1707. máj. 16.), s Bercsényi válaszol is erre (D. C. 1707. máj. 21.).

Az ónodi gyűlésről az a hír, hogy Bercsényi „felakasztatta" Okolicsányit (Kristófról van szó), hogy kimondták a trónfosztást s egyesek ismét a császárt, mások Ágostot vagy a bajor választót akarják megválasztani (D. C. 1707. jún. 19., júl. 16. és 21.). A gyűlés előtt a császár a magyarokhoz fordul s közlik e felhívás szövegét (D. C. 1707. jún. 20., majd Londonból, aug. 1.). Felmerül az a terv is, hogy a mediátorok „szeretnének" Magyarországra menni, de ebből semmi sem lesz (D. C. 1707. júl. 16.). Hírek jönnek arról, hogy a magyarok készülnek a király megválasztására (D. C. 1707. aug. 15.), sőt egyesek szerint ismét a császárt választanák, amire az újság megjegyzi: „if true as it is hardly credible" (D. C. 1707. szept. 6.).

Új helyzet alakul ki azzal kapcsolatban, hogy Bercsényi Varsóban a cárhoz megy s tárgyal vele Rákóczi lengyel királyságáról, de a *The Daily Courant* szerint nem valószínű, hogy I. Péter hallgat javaslataira. Varsóból értesítést kapnak, hogy I. Péter fogadta a lublini diéta követeit és a magyarokat. A követ-

keztetés végül is az, hogy Bercsényiék „semmit sem kaptak" Lengyelországban (D. C. 1707. szept. 11., 30., okt. 10., nov. 13.).

Már előbb is szó volt arról, hogy a magyarok körében nagy az elégedetlenség. November 19-én a *The Daily Courant* ezt írja a *Gazette of London*ból mint hiteles forrásból:

> „for some Time Division and Distrust have increas'd among the Malecontents on their observing that must of their chief Leaders seek to prolong the war for no other Reason than to inrich themselves by Pillage and to retired Booty to France or some other Country, where they must be secure".

Ez a hír Londonból jött s követi jelentést idéz. Új értesülés viszont, hogy Bécsből Saxe-Zeits érsek kapott megbízást a tárgyalások folytatására, s ettől jó eredményt várnak (D. C. 1707. nov. 29.).

Az 1708. évben a *The Daily Courant* vitatkozik a *The Post-Man*nel (ennek a szövegét nem ismerjük) a magyar kérdésről, azt bizonyítva, hogy a császár joggal tart igényt Magyarországra és Erdélyre mint „Bulvark of Christianism"-ra. A franciák diverziót szítottak Magyarországon és ezzel császári csapatokat vontak el:

> „The French King as soon as he could find opportunity had Recourse to his usual Arts, and as he had formerly engag'd the Turk to fall upon the Emperor, so now engag'd Prince Ragotski and furnish'd him with Money to practice upon the Hungarians and work them up to Rebellion. Pretences are never wanting for justifying the taking of Arms by Subjects."

Rákóczi személyes érdekeiért folytatja a harcot Erdélyért, amelyet a császár nem adhat fel. Önző célokat szolgál a fejedelem lengyel királyságának terve is. Magyarországot a császár fegyverrel szabadította fel, s a magyar rendek elismerték az örökösödés jogát a Habsburg-házban (D. C. 1708. jan. 6.).

Bécsben közben tanácskozásra került sor Esterházyval és másokkal, s itt ígérik a törvények visszaállítását, de azt nem tudni, hogy ez vonatkozik a protestánsok vallásgyakorlatára is. Szó van arról, hogy az érsek Rákóczihoz menne, de ezt sokan ellenzik. E helyett Esterházy ír levelet Rákóczinak és Bercsényinek. Végül elhatározzák a pozsonyi diéta összehívását s a császár e tárgyban írja meg felhívását, amelyet londoni forrásból közölnek. A császári szövegben a *The Daily Courant* javítást végez, és a magyarokról mint „Malencontents"-ekről ír: „The Word in the Original is *tumultuentes,* wich is indeed a harsher Word than *Malecontents,* but not so harsh as *Rebels* " (D. C. 1708. jan. 15., febr. 5., 13., 14. — a szöveg a két utóbbiban.). A császári futár nem kapott útlevelet a meghívók elküldésére. Rákóczinak a franciák pénzt juttattak el: „Prince Ragotski having received considerable Remittancies of Money from France, is thereby enabled to maintain his present Creatures and engage new." (D. C. 1708. febr. 23.).

Az újság a pozsonyi diétáról részletes tájékoztatást ad, s közben hadi híreket is közöl. Külön foglalkozik a jezsuiták „üldözöttségével": „The Jesuits, who had

great Revenues in Hungary, imply all their Interest that General Heister may have a strong Army in Hungary". Sőt pénzt is adnának abban a reményben, hogy megkapják a felkelők birtokait (D. C. 1708. ápr. 13.).

A kurucok az egri gyűlésről követeket küldtek Danckába, hogy pénzt kérjenek a franciáktól, állítólag „titokban" a bajor választót királynak választották. Rákóczi segítséget vár a Portától, de attól nem kaphat (D. C. 1708. máj. 29., jún. 2., 24.). A pozsonyi diéta kapcsán az angol sajtót főleg a protestánsok kérdése foglalkoztatja és a körülöttük folyó vita (D. C. 1708. jún. 2., 24.).

A *The Daily Courant* figyeli a francia sajtót s vitatkozik a *Mercure galant*-nal a magyar kérdésről (a francia folyóirat 1705. augusztusi számában írt Burnet püspökre hivatkozva a magyar felkelésről, később is foglalkozik velük, így 1707 júliusában, amikor az ónodi gyűlést értékeli, majd 1708 októberében közli a *Manifeste du Prince Ragotski* címen a *Recrudescunt* szövegét), s a francia „intrikákat" kifogásolja (D. C. 1708. júl. 14. és 26.). Képet ad a magyarországi társadalmi és gazdasági helyzetről is, s itt említi meg, hogy a magyar nemesség ugyanolyan jogokkal rendelkezik, mint a lengyel, hogy „kevés a kereskedelem" s a pénz, főleg a parasztok körében. A parasztság „are easily induc'd to follow their Lords into the Field and have a vagrant military Life". Megemlíti, hogy az esetben a vezetők katolikusok, tehát a protestánsok felelősségét csökkenti.

Augusztus 16-án közli a trencséni csatáról készült jelentését: *A Relation of the Defeat of the Rebels in Hungary* címmel (D. C. 1708. aug. 16.). Ismerteti az átállásokat, s ezek közül az Ocskayét (D. C. 1708. szept. 9. és 14.) és Bezerédy kísérletét, a kivégzést (D. C. 1708. szept. 25.). Hírek jönnek arról, hogy Rákóczi követei 10 000 török Magyarországra küldését kérték (D. C. 1708. nov. 20.) és az év végén Tolvaynak, a bécsi udvar megbízottjának a fejedelemhez való küldését (D. C. 1708. dec. 16.).

A bukás előtt

A *The Daily Courant* egyre ellenségesebbé válik a kurucokkal szemben és 1709. január 12-én összefoglalóan ezt írja:

> „General Heister, he [a császár] judg'd could keep him in his Capital, and against any Odds disporre the Malecontents where ever he could meet those pretended Patriots, who seeking only to protect the War and continue the Miseries of their native Country, are as bold as Lyons and as inexorable, when the Business is to ravage, burn and massacre by Surprise their defenceless fellow country-men." (D. C. 1709. jan. 12.).

A kurucok körében az ellentétek kiéleződtek, Okolicsányi Pál Bécsbe érkezik és a császártól kegyelmet kér, annak ellenére, hogy nem ezt ígérte az „elégedetleneknek" (D. C. 1709. febr. 24.). Bécsben az az elhatározás, hogy nem tárgyalnak a vezetőkkel, akiket le akarnak választani a felkelőkről (D. C.

1709. márc. 31.). Májusban Rákóczi Egerben szemlét tart, a csapatok azonban dezertálnak (D. C. 1709. máj. 20.).

Az újságok most elsősorban a hágai tárgyalásokról és Franciaország belső helyzetéről szólnak, Magyarországon Heister sikereit említik. November 24-én közlik, hogy Bottyán és Bertóti meghaltak (D. C. 1709. nov. 27.). Az év végén a *The Daily Courant* említi a császár felhívását a magyarokhoz és kiemeli, hogy Saxe-Zeits a pápától bullát kapott, hogy a katolikus papokat a császár hűségére biztassa. Ez esetben a protestáns ellenszenv nyíltan megmutatkozik: „But the Malecontents seem incapable of being terrified into Submission by such Threats". Közli Rákóczinak Lamberg herceghez írt levelét, amely a megegyezés feltételeiről szól (D. C. 1709. dec. 7.). December 26-án jelenti Érsekújvár bevételét (D. C. 1709. dec. 26.).

Heister sikerei ellenszenvet váltanak ki, s a *The Daily Courant* Bécsből ezt írja:

> „The Court have disapprov'd the Conduct of General Heister in putting to Death several Hungarian Officers and Soldiers, whom he had taken Prisoners, because that Rigour, which is against the Rules of War, instead of intimidating the Confederates, has served only to animate and incense them to Reprisals" (D. C. 1710. jan. 2.).

Érdekes, hogy a lap — francia mintára — a kurucokra a *Confederates* kifejezést használja. Ekkor már a *The Daily Courant* is arról szól, hogy a magyarok meg akarnak egyezni:

> „The Chiefs of the Malecontents of Hungary show at present a great Disposition to treat of Peace with the Imperial Court, provided the later will admit the Mediation of Great Britain and of the States General of the United Provinces."

Megjegyzi azonban, hogy a bécsi udvar fegyverrel akar véget vetni a háborúnak, tehát nem fogadja el a mediációt.

A pozsonyi országgyűlésen újból gondot jelentenek a protestánsok panaszai, s az újság ezt külön említi (D. C. 1710. febr. 1.). A sajtó hírt ad Sickingen vadkerti győzelméről s ezt meg is erősíti. Hír jön arról, hogy: „In the meantime Prince Ragotski is so elevated by these Polish Succours that he will not hearken to any Proposition of Peace." Itt a svéd hadseregben szolgált lengyelek „segítségéről" van szó, akiket az oroszok üldöznek (D. C. 1710. febr. 11. és 16.). Rákóczi seregében svédek is vannak, s ez diplomáciai bonyodalmakat okoz, előbb a svéd követ kér bocsánatot Bécsből, majd ezt teszi maga a svéd király is (D. C. 1710. febr. 22. és máj. 12.). A svédek és a lengyelek végül kénytelenek elhagyni Magyarországot (D. C. 1710. márc. 9.).

Közben a magyar városokat feladják, így többek között Lőcsét (D. C. 1710. febr. 28.). Jelentik, hogy Des Alleurs francia követ elindult Konstantinápolyba, méghozzá Benderen keresztül (D. C. 1710. máj. 29.). Új jelenség, hogy Urbich orosz követ megjelenik Rákóczinál a mediáció ügyében s ezzel kapcsolatban a *The Daily Courant* megjegyzi: „But 'tis is said the Imperial Court have no mind to accept this Mediation after that of Great Britain and the States General has prov'd fruitles." (D. C. 1710. jún. 6.). A megegyezés feltételeit előadja Bécsben

is, de elutasításra talál (D. C. 1710. jún. 22.). Egyre több hír érkezik arról, hogy a magyarok a törököknek ajánlják fel a megmaradt városokat, de a Porta nem akar beavatkozni (D. C. 1710. szept. 3. és nov. 2.). Rákóczi és Károlyi a határ felé húzódott, Bercsényi, aki „the most reluctant and resolute of all Chiefs of the Malecontents", Nagyvárad környékén van (D. C. 1710. dec. 9.).

Az új év elején a hírek arról szólnak, hogy Rákóczi és Bercsényi Lengyelországba mentek, de lehet, hogy csak az utóbbi, s megpróbál ott segítséget kérni. Az újságokat most a protestánsok ügye foglalkoztatja, s úgy tudják, hogy az 1681-es soproni országgyűlés alapján rendezik jogaikat (P. N. 1711. jan. 2., D. C. 1711. jan. 3.). A *The Daily Courant* szerint a Rákóczi „szűk helyre szorult", azzal biztatja az embereket, hogy a török támogatni fogja (D. C. 1711. jan. 19.). Bécsben azt mondják, hogy Esterházy Antal hajlandó kegyelmet kérni, ha visszaadják birtokait s az udvar azzal próbálkozik, hogy azt ígérje a többi felkelőnek is (D. C. 1711. jan. 23.).

A *The Post-Boy* február 18-án jelenti, hogy Károlyi már kegyelmet kapott és Rákóczi is ezért folyamodik. A *The Post-Man* az első állítást megerősíti. Károlyiról azt írja, hogy közvetít Rákóczi és az udvar között (P. B. 1711. febr. 8., P. M. 1711. febr. 8.). Tudósítanak Rákóczi és Pálfy találkozásáról, arról, hogy Rákóczi ellenértéket kér a Birodalomban és hogy Károlyi kész harcolni Spanyolországban (D. C. 1711. márc. 7.). A *The Post-Man* szerint Rákóczi inkább a holland–angol mediációt kívánja, de ezt a bécsi udvar nem helyesli (P. M. 1711. márc. 10.). A *The London Gazette* szól az angol megbízott, Peterborough útjáról, aki február 24-én érkezett Bécsbe (L. G. 1711. márc. 24.), de kísérlete eredménytelen. Közben rendkívüli esemény történik, meghal I. József (P. B. 1711. ápr. 24.). Május 5-én megérkezik a hír Londonba: Károlyi és Pálfy kiegyeztek (P. B. és P. M. 1711. máj. 5., D. C. 1711. máj. 8.). A szatmári békéről május 17-én értesült a *The Daily Courant,* melynek teljes szövegét a *Supplement* közli (D. C. 1711. máj. 17., *Supplement* 1711. máj. 11. és 22.), ugyanezt teszi a *The Post-Boy* (P. B. 1711. máj. 22.).

* * *

Ezzel véget ér az angol eseménysajtó híradása a Rákóczi-szabadságharcról. A bécsi hírek 10–12 nap alatt érkeznek meg Londonba, a hollandiak hamarabb. A *The London Gazette* általában hivatalos jelentéseket közöl angol követi forrásokból. Külön érdekesség ebből a szempontból Stepney 1706. augusztus 4-i beszédének közreadása, amelyről a követ megállapítja, hogy ő azt Fochingnak küldte, aki átadta Behogelnek, s ez — mint franciául írja — „a pris le plaisir de la distribuer à ronde." A *The Daily Courant* vállalta ezt a feladatot és nem a *The London Gazette.*

Mint tanulmányom elején említettem, elsősorban hírek közléséről van szó, de ezeket meghatározza az angol kormány álláspontja, ami azt jelenti, hogy a Habsburg-politikát támogatja a mediáció felajánlásával. A közvetítés célja a

béke megkötése, s ezzel együtt a császári csapatok áthelyezése az itáliai és a nyugati hadszínterekre. Ezt támogatja D. Defoe a már említett *Weekly Review* című cikksorozatában. Az angol sajtó képviseli ezt az álláspontot addig, amíg a mediáció sikerrel kecsegtet. 1707-től változás áll be: a császári udvar közli, hogy nem fogad el külföldi garanciát, és Trencsén után az angol újságok egyre ellenségesebbé válnak a magyarokkal szemben. Később, 1710-ben főleg Peterborough küldetése ismét felveti a mediáció lehetőségét, de az visszautasításra talál.

Az angol sajtót a legélénkebben a protestánsok ügye foglalkoztatja, s ez esetben a vita érinti az angliai helyzetet is. A *Weekly Review* és a *The Observer* vitája az angol ellentétekről szól, s ez utóbbi védi a magyar protestánsokat is a katolikusokkal való együttműködéstől. A mediáció meghiúsulása a magyar protestánsok mellé állítja az angol közvélemény egy részét, amely Rákóczit támogatja még a jezsuiták kiűzésének ügyében is.

A háború végén világossá vált, hogy Anglia ki akar egyezni Franciaországgal. Ekkor írja meg Swift híres röpiratát *The Conduct of the Allies* címen, ahol a császárt azzal vádolja, hogy a magyarokkal kellő időben nem egyezett ki:

> „But he rather chose to sacrifie the whole alliance to his private passion, by entirely subduing and enslaving a miserable people, who had much privation to take up the arms to free themselves from the oppression under were groaming." (J. Swift: *Political Tracts* 1711–1713. H. Davis kiad. 1951. 34.)

Klement János Mihály nem hiába írta Rákóczinak, hogy egy angol manifesztum itt jó szolgálatot tenne: „ut populus anglicus multam influentiam in res gubernii habens, de aequitate causae persuasus sit." (Klement Rákóczinak, 1711. okt. 17., OL Rák. lt. Caps. I. Fasc. 4. 215.) A manifesztumot nem Angliában, hanem Utrechtben adta ki és nem angolul, hanem franciául. (Vö. Köpeczi B. *Restitutio Transylvaniae.* Bp. 1993.)

Az utrechti békét megkötötték, de a fejedelem Erdély visszaállítására tett javaslatát figyelmen kívül hagyták. A protestáns fejedelmek csak a magyarországi protestánsok érdekében léptek fel, de a III. Károly idején végbement újabb „ellenreformációt" nem tudták megakadályozni.

KÖPECZI B ÉLA

The British Press on the Rákóczi Uprising

Based on sources found in the British Library's Burney Collection of Newspapers, the study offers a survey of the contemporary news reports on the Hungarian uprising led by Ferenc II Rákóczi, 1703–1711. The English papers informed their readers on the events of the uprising through information obtained mostly from Vienna, the Netherlands and Hungary. The participants in the uprising were at first referred to as „rebels", later as „malcontents". The public could regularly read about their advances and retreats, and the „Manifest of the Rebels" was also published in detail in the contemporary papers. The reports

described the major battles, reviewed the prolonged negotiations and outlined the political efforts of Rákóczi and his followers. Many times correspondents discussed the events of the diet in Pozsony and the situation of the Hungarian Protestants. Although already at the beginning of the uprising many believed that the Austrian emperor's claim to Hungary and Transylvania was just, the *Daily Courant* grew increasingly antagonistic toward the Hungarians during the final years. The same paper also reported on the Peace of Szatmár on May 11, 1711 and others published the full text of the treaty.

The policy of the English government determined the news of the uprising provided by the press. By offering mediation the British government supported the Habsburg policy. This support is also reflected in a series of articles by Daniel Defoe on the pages of *Weekly Review.* After 1707 the British papers turned more against the Hungarians and again brought up the possibility of mediation. The failure of mediation turned public opinion in England, which had also backed Rákóczi over the expulsion of the Jesuits, to side with the Hungarian Protestants. At the end of the war Jonathan Swift published his well-known pamphlet *The Conduct of the Allies,* in which he accused the emperor of not finding an accommodation with the Hungarians in time.

HOPP LAJOS

Könyvtörténet és forráskutatás

Mikes Kelemen: A Sidok és az Uj Testámentumnak Historiája

Régebbi könyveink s kéziratink között számosan fordulnak elő olyan munkák, amelyek keletkezéstörténete filológiai, művelődés-, nyelv-, vallás- s eszmetörténeti vonatkozásaiban kidomborodnak a könyv- s könyvtártörténeti összefüggések. Ha fordításról vagy adaptációról van szó, szükségessé válik a korabeli külföldi kiadások, idegen nyelvű forrásművek felkutatása és összehasonlító vizsgálata is. Ilyen jellegű tanulmányokat igényel az elmúlt évtizedig kéziratban maradt, könyvtörténeti szemszögből is tanulságos Mikes-fordítás, *A Sidok és az Uj Testámentumnak Historiája;* eredetije megvolt Rákóczi rodostói könyvtárában.

Mikes 18. század derekán keletkezett kéziratos fordításáról [1] a 19. század utolsó harmadában adott hírt a Nemzeti Könyvtár akkori igazgatója. [2] Pulszky Ferenc és Abafi Lajos közlése [3] után Szilasi Móricz úgy vélte, hogy eredetije Cl. Fleury munkája: a *Histoire ecclésiastique* első két kötetének külön kiadása, „némi" kihagyásokkal. De a francia mű nem volt a kezében. [4] Egy évtized múltán Schwarczenberg József is „fölfedezte" Mikes fordítását, anélkül, hogy Szilasi cikkét ismerte volna. Forrására nem utal, de ígéri, hogy vissza fog térni rá. [5] Az ő nyomán Kohn Ármin, ugyancsak Szilasi közleményének ismerete nélkül, másodszor „derítette ki" Fleury szerzőségét, [6] amint azt Dézsi szóvá is tette később. [7] Papp Endre a fordítás keletkezési idejét Abafi nyomán 1754-es évszámmal jelzi, s föltételezése szerint a forrás Fleury említett művének első

[1] A vöröses színű, egész bőrkötésű 4° rétű kézirat Mikes lapszámozásában 589 l. A szerzői tisztázatnak minősülő kézirat lelőhelye és jelzete: OSzK Quart. Hung. 1100. — *Mikes Kelemen összes művei VI.* Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1988. 495–899.

[2] PULSZKY Ferenc: *Mikes Kelemen ismeretlen kéziratairól.* A Kisfaludy-Társaság Évlapjai Új folyam X. 1874/75. 155–160.

[3] ABAFI Lajos: *Mikes Kelemen.* Bp. 1878. 128.

[4] SZILASI Móricz: *Mikes Kelemen két fordítása* = EPhK 1880. 335–336.

[5] SCHWARCZENBERG József: *Mikes Kelemen két munkája.* Magyar Zsidó Szemle 1891. VIII. 500–501.

[6] KOHN Ármin: *Mikes Kelemen két munkája* = MZsSz 1891. VIII. 543.

[7] DÉZSI Lajos: *Mikes fordításairól* = ItK 1904. 177.

kötete. [8] A Szilasitól kezdve pontatlanul meghatározott forrásmű kérdésében Kürthy Menyhért csupán összegezte a korábbi nézeteket. [9]

A tévedést Király György igazította helyre. Helytálló megállapítása szerint a *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament* ... szerzője nem Fleury, hanem Dom Augustin Calmet, akinek könyve Fleury húsz kötetes munkájához bevezetésül készült; hivatkozik első (Paris, 1718) kiadására is. Mikes forrását Rákóczi rodostói könyvtára ez idő tájt közzétett listájában találta meg.[10]

A konstantinápolyi francia követség levéltára rendezetlen részéből előkerült, majd a párizsi Külügyi levéltárban őrzött „Rákóczi fejedelem Rodostóból Galatába szállított ingóságai lajstromá"-ban található „Catalogue des Livres de la Bibliothèque" könyvlistát később Zolnai Béla vette vizsgálat alá.

> 15. [„Histoire de l'ancien et de nouveau Testament par le pere Calmet 2 tomes 4°.] A Bibl. Nationale katalógusában: Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament. Paris 1718. 2 vol. 4° [„H 2373-2374" jelz.]. Dom Augustin Calmet-nak ez a műve bevezetésül készült Fleury Hist. ecclésiastique c. nagy munkájához." V. ö. a 20. számot is.[11] A jelzett szám alatt ez áll:
>
> 20. [„Histoire ecclésiastique par l'abbé Fleury 28 tomes 4°.] (V. ö. a 15. számot.) Claude Fleury abbé nagy egyháztörténete több példányban megvan a budapesti Egyet. Könyvtárban. Egy példánya az Akadémiában („Tört. Qu. 277") és a kismartoni Esterházy-könyvtárban („176" jelz.)."[12] Zolnai itt jelzi azt is, hogy Calmet bibliai szótára is megvolt Rákóczi könyvtárában."[13]

Más összefüggésben Thaly már régebben hírt adott arról, hogy Rákóczi fejedelem halála előtt néhány évvel könyveket, köztük „Calmet-műveket" ajándékozott a konstantinápolyi Saint-Benoît egyház könyvtárának. Az egykori hivatalos leltár szerint:

> Son Altesse Sérénissime Monseigneur le Prince Ragocki se trouve parmi les bienfaiteurs de la bibliothèque. Il a donné, sous le R. P. Gresset (1730–31) Dom Calmet en 27 volumes... (la valeur)... 400 p.

A négyszáz piaszterre becsült nagy értékű ajándékot nyilvántartó adományozók lajstromában foglaltakat megerősíti az akkori jezsuita könyvtáros be-

[8] PAPP Endre: *Mikes Kelemen kiadatlan kéziratai.* Bp. 1985. 4. 25.

[9] KÜRTHY Menyhért: *Mikes Kelemen kiadatlan munkái.* In: Egri Főgimn. Értesítő 1906–1907. 4, 26, 55.

[10] KIRÁLY György: *Mikes Kelemen fordításai* = EPhK 1912. 27.

[11] ZOLNAI Béla: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára.* Klny. a Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. évfolyamából. Bp. 1926. 21.

[12] ZOLNAI: *i. m.* 21–22. – Függelék: *Catalogue des Livres...* In: *De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730–39-ből és följegyzései 1740-ből...* Lettres de Turquie et Notices de César de Saussure... Közli THALY K. Bp. 1909. 365.

[13] ZOLNAI: *i. m.* 20: „1. [Dictionnaire de la Bible du Pere Calmet 4 tomes 2°.] Dom Augustin Calmet (1672–1757) *Dictionnaire historique et critique de la Bible.* Paris, 1730. 4 vol in-fol. (Brunet). Az első kiadás: Paris, 1722. 2 vol. in-fol.; supplément: Paris, 1728. 2. vol. in-fol. A budapesti Egyet. Kvtár példánya: Genève, 1730. „As 4° 89" jelz."

jegyzése: „Ex Dono Celsissimi ac Serenissimi Principis Transilvaniae, Domini D. Francisci Ragoczi."

Thaly a következőket fűzte hozzá a Rákóczi bőkezű könyvadományozását tanúsító sorokhoz:

> „Calmet-nek az ó- és új-szövetségi könyvek és a zsidók történetéről írott a Fleury bíbornok költségén díszesen, gazdag illustratiókkal s térképekkel Párisban kiadott 27 vaskos kötetből álló nagy munkáját" ajándékozta a könyvtárnak „franczia, aranyozott barna bőrkötésekben". A kötetek kézbevételét követően megjegyezte: „A nagy 8-ad rétben kiállított munka címe: Histoire de l'ancien et du nouveau Testament et des Juifs-Par le R. P. D. Augustin Calmet, Religieux Benedictin. Az első kötet 1719-ben, az utolsó 1730-ban nyomatott, némely kötetek azonban az elsőnél jóval előbb készülének el, s már 1712, 1713, 1715-ben kerültek ki a sajtó alól (pl. a 14-ik, stb.). E korábbi köteteket Rákóczi nyilván még Franciaországból vivé 1717-ben magával Rodostóba... következtethetjük adományából, hogy Rodostóban is rendezett volt be magának könyvtárt."[14]

A teljes egészében Calmet munkájának tulajdonított adomány valószínűleg Fleury már említett *Histoire ecclésiastique...* sorozata, amelyhez Calmet jelzett könyvét csupán később (1719) illesztették bevezetésül. Az egyes kötetek kiadási dátumainak említése is ezt támasztja alá. A húsz kötetes (1691–1720) egyháztörténeti széria ugyanis Fleury halála után is folytatódott.[15] Tehát az 1691 és 1738 közötti időszakban összesen 36 kötet jelent meg folyamatosan. Így válik érthetővé Thaly 1730-as hivatkozása.

A jelek szerint a Mikes fordítását is tartalmazó francia forrásmunka, Calmet, *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs, pour servir d'introduction à l'Histoire Ecclésiastique de M. l'abbé Fleury...* két példányban is megvolt Rodostóban. Calmet könyvét a Rákóczi halála után készült rodostói könyvtár jegyzéke — Zolnai kiemelése szerint — külön is számon tartja. De Zolnai nem hivatkozik Thaly művelődéstörténeti értékű közlésére, amelyből kiderül, hogy Rákóczi említett könyvadományával együtt 1730 táján egy harmadik példány is volt belőle. A Thaly által kézbe vett könyvek[16] és a velük kapcsolatos régi bejegyzés, följegyzés hiteles bizonyság, hogy Mikes Franciaországból török földre érkezése után is hozzájuthatott Rákóczi környezetében olyan könyvekhez, amelyek 1717 után jelentek meg párizsi vagy más kiadóknál. Ezek közé tartozott az általa lefordított francia forrásmű is.

Zolnai közleménye után már alig foglalkoztak vele. Mikes művei zsidó vonatkozásainak összefoglalásakor Zsoldos *A Sidok és az Uj Testámentumnak Historiája* forrására is kitért az ismert irodalom alapján.[17] A harmincas éveket

[14] THALY Kálmán: *Rákóczi-emlékek Törökországban.* Bp. 1893. 150–151, 162.

[15] *Histoire ecclésiastique, pour servir de continuation à celle de M. l'abbé Fleury* [par le P. J.–C. Fabre et l'abbé Goujet]. Paris, 1721–1738. 4° 16 vol.

[16] A galatai Saint-Benoît mai intézményében – törökországi tanulmányutunk idején, 1972-ben – sem a francia líceum könyvtárosa, M. Duchemin, sem a kollégium igazgatója, Jean Bertrand, nem tudott felvilágosítást adni a Rákóczi által adományozott kötetek sorsáról.

[17] ZSOLDOS Jenő: *A biblia, a midras és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben* = MZsSz 1930–1931. Klny. Bp. 1931. 3.

követő közleményekben a forrásmű kérdésében új mozzanat nem merült fel; nem került sor a francia eredeti kiadás pontosabb meghatározására, sem pedig a tudós auktor érdemleges jellemzésére.

*

A Mikes-fordítás alapjául szolgáló forrásmunka szerzőjéről ezúttal röviden csupán munkássága főbb mozzanatainak jelzésével emlékezünk meg. Antoine Calmet 1672-ben született a lotaringiai Commercyhez közeli Mésnil-La-Horgneban. Iskolái közül a Pont-à-Mousson-i egyetem nevezetes, ahol a humaniorák végeztével retorika tanulmányait folytatta. Amikor a benediktinus rend noviciátusa lett, vezetői S. Epvre-be küldték, itt Descartes alapján oktatták a filozófiát. Ezután az elszászi Münsterben teológiát tanult. A münsteri apátságban kezdett hozzá a *Szentírás* tanulmányozásához, a latin után a görög s héber nyelv tanulásához. Felszentelése (1696) után Dom Augustin Calmet papi s szerzői nevet használt. Moyen-Moutier-ban továbbra is a *Szentírás*sal foglalkozott, értekezéseket írt, oktatott, és előkészítette az *Ószövetség*ről írt kommentárjainak latin kéziratát. 1706-ban Párizsba ment, hogy kiadót keressen az *Ó-* és *Újszövetség*ről készült kommentárjainak. Dom Jean Mabillon és Duguet abbé bátorítására Calmet franciára fordította első nagy munkáját, amely egy évtized alatt jelent meg 23 kötetben: *Commentaire littéral sur tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament* (Paris 1707–1716). A megszakításokkal is hosszúra nyúlt párizsi időzése alatt egy olyan apátság (l'abbaye des Blancs-Manteaux) lakója volt, amelyet a janzenizmus egyik leplezett fészkének tartottak. Már életének és munkásságának ebben a szakaszában[18] is nagy munkabírással dolgozott; vitába szállt a *Genezis*ről szóló kommentárjainak bírálójával,[19] majd megjelenteti az előbbivel összefüggő öt kötetes fejtegetéseit: *Discours et dissertations sur tous les livres de l'Ancien [et du Nouveau] Testament* (Paris 1715).

A *Szentírás* és az egyházi tudományok mesterévé érett Calmet negyven éves, amikor Lorraine történetének megírása foglalkoztatja. Nagy erudícióval folytatja s kamatoztatja kutatásait. Bejárja Normandiát, majd Artois, Picardia, Flandria könyvtáraiban végez anyaggyűjtést. Munkatársaival gyűjti a kéziratokat és másolatokat, oklevelek kópiáit, a francia királyi, püspöki, kolostori, apátsági könyvtárak ritkaságait, átkutatják Lorraine és Alzasz gyűjteményeit. Végleges lotaringiai megtelepedésekor (1716) ifjúkori tanulmányainak színhe-

[18] Vö. *Dictionnaire de Biographie française, sous la direction de M. Prevost et R. d'Amat.* Paris, 1956. t. VII. 913. h. — *Dictionnaire des Lettres françaises, publ. sous la dir. du G. Greente.* Le dix-huitième siècle. Paris, 1960. t. I. — *Biographie universelle ancienne et moderne.* Nouv. éd. Publ. sous la dir. de M. MICHAUD. (Ouvrage rédigé par une société de gens de lettres et de savants.) Paris, 1843–1857 etc. 1–45 tomes. (Calmet t. 6.) Fr. DEREMBLE: *Dom Calmet et la Congrégation de Saint-Vanne pendant le séjour parisien (1706–1716).* Annales Est, XI (1960). p. 55–94.

[19] *Lettres de l'auteur du Commentaire littéral sur la Genèse, pour servir de réponse à la critique de M. Fourmont contre cet ouvrage.* Paris, 1710.

lyét, l'abbaye de Moyen-Moutier-t választja, amelynek rendkívül gazdag könyvtára jó munkahelyül kínálkozott. Itt hozta létre, vagy fejezte be számos újabb munkáját.

Elsősorban a *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament* első kiadása (Paris, 1718) említendő más művei[20] mellett, amely egy évvel azután jelent meg, hogy Rákóczi és Mikes Franciaországból török földre távozott. A tudós könyvére fölfigyeltek, s a következő évben már újra kiadták.

A nagy műveltségű papot Senones apátjának választották. XIII. Benedek felruházta volna püspöki („l'évèque in partibus") címmel is, de ő visszautasította a felajánlott püspökséget. Senones-ban folytatta munkásságát; három évtizeden át vezette a gondjára bízott apátságot, miközben könyvtárát igen értékes gyűjteménnyé fejlesztette, megírta történetét is.[21] A harmincas – negyvenes évek továbbra is Calmet tevékeny alkotói szakaszának kiteljesedését jelzik.[22] Van egy furcsa témájú, az általa csak hírből ismert távoli keleti európai országokról szóló, részben magyarországi vonatkozású könyve is.[23] Befejezi nyolc kötetes egyetemes történeti összefoglalását.[24] A század derekán újabb vitája támadt egy másik gyűjteményes kötete kapcsán.[25] Közben az ország tudósaival levelezett, de kortörténeti fontosságú levelezése csak részben került kiadásra.[26] Dom Calmet társadalmi tevékenységével enyhíteni igyekezett a parasztok

[20] *Histoire de la vie et des miracles de Jesus-Christ.* Paris, 1720. – *Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéral de la Bible.* Paris, 1720–1721.; latinul is 1726., 1729. – *Trésor d'antiquitéz sacrées et profanes, tirées des Commentaires du Augustin Calmet sur l'Écriture sainte...* Amsterdam, 1723. – *Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine...* Nancy, 1728. t. I–III. Calmet műveinek kiadásához vö. *Bibliographie de la littérature française du XVIII*[e] *siècle* . par A. CIORANESCU. Paris, CNRS 1969. t. I. 436–438.

[21] *Histoire de l'abbaye de Senones* , de kézirata a *Histoire de l'abbaye de Munster* és *Histoire du prieuré de Laye* írásaival együtt csak a 19. században jelent meg, 1863 és 1882 között.

[22] CALMET művei közül: *Traité de la confession générale.* Toul, 1731. – *Abregé de l'histoire de Lorraine.* Nancy, 1734. – *Brevis chronologia, seu rationarium temporum ecclesiasticae ac civilis historiae, a mundo condito ad annum Christi 1734.* Strasbourg, 1734. – *Commentaire littéral, historique et moral sur la régle de saint Benoît.* Paris, 1734. – *Dissertation historique et chronologique sur la suite des médailles des ducs et duchesses de la maison royale de Lorraine (1736),* amelynek folytatása: *Suite des portraits des ducs et duchesses de Lorraine* csak halála után (1762–1763) jelent meg. *Bibliographie... i. m.* I. 436–437.

[23] *Dissertations sur les apparitions des anges, des démons et des esprits, et sur les revenants et vampires de Hongrie, de Bohême, de Moravie et de Silésie.* Paris, 1746.; KÖPECZI Béla: *Magyarok és franciák.* Bp. 1986. 337–352.

[24] *Histoire universelle sacrée et profane, depuis le commencement du monde jusqu'à nos jours.* Strasbourg, 1735–1747. t. I–VIII.

[25] *Bibliothèque Lorraine, ou histoire des hommes illustres qui ont fleuri en Lorraine, dans les Trois-Évêchés, dans l'archevêché de Trèves, dans le duché de Luxembourg,* etc. Nancy, 1751. Vö. *Réponse de D. C. aux attaques dirigées contre la Bibliothèque lorraine dans les Mémoires de Chévrier* [publié par Gillet]. Nancy, 1860. Ez utóbbit némelyek apokrifnak vélik. *Bibliographie, i. m.* I. 438.

[26] Néhány életében elszórtan megjelent levele mellett a 19. század második felétől (1859., 1873., 1874., 1900., 1956.) közölt *(Documents inédits... lettres... correspondances)* levelei ismeretesek.

sorsát, kórházat segélyezett, szegény gyermekek tanításával foglalkozott, támogatta a szegényebb rétegek művelődését.

A. Augustin Dom Calmet 1757-ben halt meg Senones-ban.[27] Szerénysége és egyszerűsége jellemzésére idézik a saját maga által írt epitaphiumát:

Frater Augustinus Calmet
Natione Gallus, religione catholico-romanus.
Professione monachus, nomine abbas,
Multum legit, scripsit, oravit
Utinam bene!

Életrajzát, nyomtatott s kéziratos műveinek jegyzékével együtt, unokaöccse és örököse adta közre néhány év múlva.[28] Számos posztumusz kiadású könyve vált ismertté a további évtizedekben s a következő században.[29]

S. Vanne benedekrendi kongregációjának egyháztudósa és lorraine-i történetírója a francia benediktinusok egyik legkiemelkedőbb alakja. Levelezett és találkozott Voltaire-rel is, amikor az fölkereste őt senones-i műhelyében, s hetekig dolgozott Calmet forrásgyűjteményeit olvasva, saját munkái *(Histoire général és Essai sur les moeurs des nations)* megírásához. Mielőtt Voltaire fölkereste őt, levelet írt neki, kifejezve benne a könyvek iránti szenvedélyes érdeklődését.

„Je préfère monsieur, la retraite à la cour, et les grands hommes aux sots... Je veux m'instruire avec celui dont les livres m'ont formé, et aller puiser à la source... Je serai un de vos moines. Ce sera Paul qui ira visiter Antoine... " etc. (1748).

A tudás iránti megbecsülését kifejező levél után Voltaire könyvtárlátogatására csak 1754-ben került sor. Hat hétig dolgozott az egyháztudós rendkívül gazdag könyvtárában, Calmet útbaigazítására támaszkodva a régi források olvasásakor. Senones-ból Plombières-be távozva írta vendéglátójának irónikusan ható sorait: „Je prendrai les eaux en n'y croyant pas, comme j'ai lu les Peres." A szentatyák olvasását követően Plombières-fürdőből is könyvtári élményére utal:

„Je trouvais chez vous bien plus de secours pour mon âme que je n'en trouve à Plombières pour mon corps. Vos ouvrages et votre bibliothèque m'instruisaient plus que leseaux de Plombières ne me soulagent... "

A jelek szerint Voltaire nagyobb tiszteletet tanúsított a tudós pap személye iránt, mint Calmet halálát követően, akit megörökített „quatrain"-jében (1757), a kis négysoros vers műfajának megfelelően.[30]

27 *Élogue sur la mort de Dom Calmet, par Stanislas* DUPLESSIS. (s. l.) 1757.

28 *Vie du très-révérand P. D. A. Calmet, abbé de Senones, avec un catalogue raisonné de tous ses ouvrages, tant imprimés que manuscrits, auquel, on a joint plusieurs pièces qui ont rapport à cette vie* , par Dom Aug. FANGÉ. Senones, 1762. VIII–518 p.

29 Pl. *Jérusalem au temps de N.-S. Jésus-Christ. Légende topographique et historique de la carte de Jérusalem...* (1857) vagy *Publication des oeuvres inédites de... par F. Dinagő.* Saint-Dié, 1877–1878. 2 vol.

30 MICHAUD: *i. m.* 1843. VI. 421–423.; MIKES ÖM VI. 973–974.

Calmet munkái közül *Szentírás*- kommentárjait tartják — a korabeli szinthez mérve — a legértékesebbnek. A bibliai antikvitás magyarázataiban azonban hiányolják a keleti nyelvek s következésképpen ilyen antik források mélyebb ismeretét, bírálják a zsidó forrásanyag („sources rabbiniques") elhanyagolását. Bibliai szótára igen hasznosnak bizonyult, többször kiadták, és számos nyelvre lefordították: katolikusok és protestánsok egyaránt használták; megvolt Rákóczi könyvtárában is. A *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament...* nem olyan egyedülálló munka, mint kommentárjai. Voltak ilyenféle históriák előtte és utána is; Calmet bibliai históriája többször megjelent, s több nyelvre lefordították. Munkásságát méltatták a következő században is.[31] A rodostói könyvtár olvasója „az exegesis tudós apparátusát kapta Dom Calmet történeti és kritikai Biblia-szótárában... a bibliamagyarázatok között forgathatta... Calmet szentírástörténetét... "[32] Mikes nemcsak olvasta, hanem le is fordította ezt a Rákóczi által Rodostón Franciaországból több példányban is beszerzett művelődéstörténeti érdekű munkát.

*

D. Calmet Mikes által lefordított biblia-vulgarizáló munkája Jézus mennybemenetelétől történeti sorrendben mondja el a zsidóknak a kereszténység megalakulása idején viselt dolgait; beleszövi a rómaiak históriáját is Vespasianusig, fölhasználva klasszikus forrásokat és különféle auktorokat, zsidó-hellenisztikus írókat, görög és latin egyházatyák írásait. Főleg az Apostolok cselekedeteire támaszkodva, az *Újszövetség* könyvei nyomán, s végül a „történetes József" könyvéből sokat merítve, hosszasan írja le a történteket.

Az első könyv a jeruzsálemi eseményekről, az egyháztörténet kezdeteiről, s az apostolok eloszlásáról szól. Ebben található a legtöbb forrásutalás, szentatyákra történő hivatkozás. A második könyv Cajus Caligula „esztelenségeit", az alexandriai zsidók üldöztetését, Péter és Pál térítéseit és viszontagságos életét adja elő, hivatkozva leveleikre. A harmadik könyvben Péter és Pál személye még jobban előtérbe kerül; majd az előbbi halála után következő Kelemenről, s János és Márk evangelistákról emlékezik meg; végül Titus hadjáratával, Jeruzsálem szörnyű pusztulásának részletezésével fejezi be.

A laza szerkezetű bibliai história előadása helyenként meseszerűvé válik, prózai elbeszélő előadásmódja pedig hosszadalmasnak tűnik föl. Csupán elszórt jelei vannak a szerző óvatos kritikai törekvésének;[33] az apostoli constitutiókra az ókereszténytörténet tekintélyes auktoraira, mártirológiákra hivatkozik, de néha modern szerzőkre is utal. A forráskutató francia szerző szokásához

[31] L.-E. MAGGIOLO: *Éloge historique de D. A. Calmet, abbé de Senones.* Nancy, 1839. Munkáinak és kiadásainak teljesebb jegyzékével, *Notice biographique et littéraire sur Dom A. Calmet,* par Aug. DIGOT. Nancy, 1860. 157 p. Vö. még *Bibliographie... i. m.* I. 437–438.

[32] ZOLNAI: *i. m.* 4.

[33] SCHWARCZENBERG: *i. m.* 500–501.; PAPP: *i. m.* 25–27.; KÜRTHY: *i. m.* 55.

híven, Mikes is szól bizonyos egyháztörténeti témák kapcsán a szentatyák nézetkülönbségeiről. Lefordítja az olyan kritikai megjegyzéseket, hogy a tudósok közül sokan nem tartanak igaznak némely „traditiókat" vagy régi „aktákat", hogy vannak olyan kérdések, amelyekben „nem egyeznek". Erre alább még visszatérünk.

A pontosabb forrásmeghatározás céljából sorra vesszük a francia kiadásokat.

Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament, par le R. P. D. Augustin Calmet, Religieux Benedictin de la Congrégation de S. Vanne et de S. Hydulphe, Abbé de S. Leopold de Nancy.[34]

A következő évben megjelent második kiadás címében új, fontos, eltérő jelzést tartalmaz az elsőhöz képest:

Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament, et des Juifs, Pour servir d'introduction à Histoire Ecclésisastique de M^r l'Abbé Fleury. Par le R. P. D. Augustin Calmet...[35]

Tehát csak ettől kezdve szolgált bevezetésül Fleury egyháztörténetéhez.

Ez a két kiadás azonban tükörrel és szedéssel készült, lapszáma is azonos; a margószéli és lapalji forráskutatások is megfelelőek. A képek is azonosak. A Tome I. (Mikes által nem fordított kötet.) címlapja, tartalma ugyanaz. A Mikes fordításának forrásszövegét is tartalmazó Tome II. címlapja után előbb a „Table chronologique de l'histoire de l'Ancien Testament" (I–XXII. p.), majd „Table chronologique de Monarchie des Grecs en orient" (XXIII–XXVIII. p.) mindkét kiadásban azonos számozással. Utána 1-es lapszámmal: *Histoire de l'Ancien Testament* folytatása, Livre VI. VII. VIII. p. 475.: „Fin de L'Ancien Testament." Ezzel eljutottunk kb. a Tome II. közepéig.

A Tome II. p. 476.: *Histoire du Nouveau Testament* kezdete. Livre I. Chapitre I–XLVIII (p. 476–682). Mindkét kiadásban. Livre II. Chapitre I–XXXIII (valójában[36] XXXIV! p. 683–836). „Table des matieres" p. 837–867. Mindkét kiadásban.

Az első két kiadást követően, mintegy fél évtized múlva, a második kiadással azonos címmel, szövegbeli eltérés nélkül, bizonyos szerkezeti módosulással, kisebb formátumban jelent meg a harmadik kiadás.[37] A hét kötetre osztott 1725-

[34] A Paris, Chez Emery, Pere et Fils, M. DCC. XVIII. Tome I–II. In–4°. (BN Paris Cat. gen. H. 2373–2374.)

[35] A Paris, Chez Emery, Pere – Emery Fils. Saugrain l'aîné, Pierre Martin, M. DCC. XIX. Tome I–II. In–4°. (BN H. 5200–5201.)

[36] Ismétlődő téves számozás miatt: Chap. IX. Chap. X. Chap. X. Chap. XI.

[37] *Histoire de l'ancien et du nouveau Testament, et des Juifs.* Pour servir d'introduction à l'Histoire Ecclésiastique de M. l'Abbe FLEURY. Enrichie de Cartes Géographiques, et de Figures en Taille-douce. Par le R. P. D. Augustin CALMET, Religieux Bénédictin, Abbé de S. Léopold de Nancy. A Paris Chez Emery Fils, Saugrain, Pierre Martin, M. DCC. XXV. In–12°. Tome I–VII. (Arsenal 8°H 18547 – BN 8°H 1652 ez csak egy kötet, Tome second.)

ös kiadás első négy kötete a *Histoire de l'ancien Testament* — a Mikes által nem fordított szövegrészt tartalmazza. A hetedik kötet a — fordításban szintén elmaradt — „Table chronologique de l'Histoire... Dissertation sur l'exellence de l'Histoire des Hebreux. Table general des matieres I–VII. vol."-ból áll.

A Mikes fordításának megfelelő *Histoire du Nouveau Testament* forrásanyaga:

Tome V. p. 362–497. Livre I. Chap. XVII (valójában[38] XVIII).

Tome VI. p. 1–262. Livre II. Chap. XXX

262–553. Livre III. Chap. XXXIII (valójában[39] XXXIV).

Az új szerkezet szövegbeli kialakítására vö. az 1737-i kiadás alább következő leírását. Ezzel egy évtized múltán visszatértek a 4° formátumhoz a második és harmadik kiadással azonos címmel.[40] A szintén negyedrétű első két kiadáshoz viszonyítva megnövekedett terjedelem, a négy kötet abból adódik, hogy szövegét nagyobb betűvel nyomták.

Az 1737-es új s javított kiadás első három kötete a Mikes által elhagyott összefüggő részt tartalmazza. Tome I (Preface, „Table chronologique..." et des Juifs, Dissertation ou... Livre premier — deuxième — troisième, vége p. 516). Tome II (Livre [suite] troisième — quatrième). Tome III (Livre septième — huitième — neuvième — dixième).

A Livre X felel meg az 1718 és 1719-es kiadás Livre VIII jelzésű könyvének, de csupán szerkezeti elosztásról van szó, nem a szöveg bővüléséről. A Livre X vége egyezik az említett Livre VIII utolsó előtti bekezdésének végső szavaival, „... et porte son nom." (Livre X. p. 676.) A Livre VIII. Chap. XLIII utolsó bekezdése itt nincs meg, mivel azzal kezdődik a Tome IV.; Chap I. Ez a szerkezeti elkülönítés oly módon történik, mint az 1725-ös kiadásban. Az átalakítás a margószövegben is megfigyelhető.

A Tome IV felosztása a következő:

Histoire des Juifs, et du Nouveau Testament.

Livre I. Chap. I–XVII (p. 100). [valójában[41] XVIII.]

Livre II. Chap. I–XXX (p. 293).

Livre III. Chap. I–XXXIV (p. 513).

„Fin de l'histoire des Juifs et du Nouveau Testament."

[38] Mivel a fejezetek számozása: XV. XVI. XVI. XVII. ismétlődés következtében eggyel kevesebbet mutat.

[39] Mert itt a fejezetszámozás: IX. X. X. XI... s így ez is eggyel kevesebb lesz.

[40] *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs, pour servir...* Par le R. P. D. Aug. CALMET. Religieux Bénédictin, Abbé de Senones. A Paris Chez Gabriel Martin, Jean Baptiste Coignard, Pierre-Jean Mariette, Hyppolite-Louis Guerin, MDCC. XXXVII. In-4°. Nouvelle Edition corrigée. Tome I–IV. (BN H. 5202–5205.; egy másik példány H. 5206–5209.)

[41] Mivel a fejezetek számozása: XV. XVI. XVII. mint előbb az 1725-ös kidásban. Ezek: Chap XVI. *Histoire de saint Philippe Apôtre* (p. 85). Chap. XVI. *Histoire de saint Matthieu* (p. 89). [XVII helyett] Chap. XVII. *Histoire de saint Jude Apôtre* (p. 97). [XVIII].

„Table generale des matieres" (514–660), Mikes elhagyta.
Permission, Approbation, Privilege du Roy, Errata (p. 661–665).

A Livre II. Chap. I. „Regne de Caius Caligula..." (p. 100) az 1718–1719-es kiadásban a szerkezetileg folytatódó Chap. XIX-nek felel meg, amely így indul: „Reprenons à présent le fil nôtre histoire. On a vû cidevant que Caius..." Az 1725-ös és 1737-es kiadásokban csak ez áll: „Nous avons vû ci-devant que Caius..." (Mikesnél is: *Meg mondók ide fellyeb, hogy kájus kaligula...*)

Az 1742-es — az 1725-ös kisebb formátumú kiadáshoz hasonlóan — 12° alakban jelent meg, s mivel kisebb szedésű, csupán öt kötetben.[42] A Mikes kéziratának megfelelő szövegrész a Tom. IV–V-ben található.

Tome IV. p. 241.: itt fejeződik be a Livre IX–X előzmény.
p. 242.: *Histoire des Juifs, et du nouveau Testament.*
Livre I — p. 330. Chap. XVIII
Livre II p. 504. Chap. XXX
Tome V. Livre III p. 126. Chap. XVIII (ez eltérő, de)
Livre IV p. 216. Chap. XVI (összesen XXXIV)
„Table generale des matieres"
p. 217–512, folytatólag következik.

Az előző kiadások és a kézirat beosztásától különbözik az utolsó könyv kettéosztása, ennek következtében a harmincnégy fejezet a Livre III és Livre IV-ben oszlik meg.

Az általunk megvizsgált kiadások beosztása tehát a következő:

1718	4°	I Livre	1–48	Chapitre			II Livre	34 Ch.
1719	4°	I Livre	1–48	Chapitre			II Livre	34 Ch.
1725	12°	I Livre	18	Chap.	II Livre	30 Ch.	III Livre	34 Ch.
1737	4°	I Livre	18	Chap.	II Livre	30 Ch.	III Livre	34 Ch.
1742	12°	I Livre	18	Chap.	II Livre	30 Ch.	III Livre	18 Ch.
					IV Livre			16 Ch.
Kézirat		I. Könyv 18 rész			II. Könyv	30 rész	III. Könyv	34 rész.

Mikes kézirata tehát az 1725-ös és 1737-es kiadás szerkezeti fölépítését tükrözi mind a könyvek, mind a fejezetek tekintetében. Abban is egyezik a két kiadás előbb jelzett beosztásával, hogy az I. Könyvnél a XVI. rész ismétlődése következtében Mikes is XVII-et ír XVIII. helyett. A III. Könyvnél pedig azért van csak XXXIII rész, mivel a fordító az utolsó, XXXIV. részt nem írta ki a kéziratban.

A fordítás szövegének kezdete éppen úgy viszonylik az 1718–1719-es kiadásokhoz, mint az 1725-ös és 1737-es kiadás eleje. Mikes *Első könyve I. Rész* kezdete szintén megfelel az 1718–1719. kiadás *Histoire de l'Ancien Testament*

[42] Nouvelle Edition, revûë et corrigée. Paris, Chez G. Martin etc. 1742. Tom. I–V. A Bibliothèque Nationale-ban három példány is van belőle: BN H. 1843–1844.; H. 13219–13220.; H. 6931–6932.; ez utóbbit használtuk, az első két kiadással párhuzamosan.

Livre VIII. Chap. XLIII. utolsó lapja utolsó bekezdésének: illetve s folytatólag az I. Rész második bekezdése ugyancsak azonos e kiadások *Histoire de Nouveau Testament* Livre I. Chap. I. első bekezdésével.

* * *

Összegezésképpen megállapítható, hogy a Mikes-fordítás a megvizsgált kiadások közül szerkezeti szemszögből az 1725-ös és 1737-es kiadás szerkezetével azonos. De a rodostói könyvtár Calmet neve alatt említett negyedrétű példányai az első két kiadás valamelyikét fedik. Mikes mintája mégis az 1725 12° ill. az 1737 4° típusú kiadás volt. Ezek ismeretében fordíthatott a második kiadás szövege alapján is; szövegét s címét tekintve — a szerkezeti módosulás mellett is — lényegében azonos a harmadik és negyedik kiadás szövegével. Mikes a rodostói könyvlista keletkezéséig (1736. IV. 30.) csak az első hármat, később az 1737-es kiadást is láthatta, és ezek alapján választhatta a kézirat szerkezeti megoldását.

Ami a fordító módszerét illeti, röviden jellemezhető. Mikes tudatosan választja ki francia forrásai alapján fordítása szerkezeti fölépítését. A lap szélét nem zsúfolja annyira tele margó-utalásokkal: általában elhagyja az események tartalmi jelzését szolgáló marginális tájékoztató mondatokat. A szöveg alatti forrásjelzéseket megszüntetve, a kézirat margóján helyezte el őket. Szövegrészek elhagyásával, mondatok, sorok összevonásával, tömörítésével, bekezdések összevonásával folytonosan rövidített. Ennek során elhagyott klasszikus auktorokat (Plinius, Sztrabón, S. Gregorius de Tours) vagy modern szerzőket (Grotius, Jansen, Tillemont: *Ruine des Juifs*) s egyéb forrásutalásokat. A mintegy két–háromszáz sort is kitevő elhagyott szöveg jobbára 2–3–6–10 soros részletekből tevődik össze, de többször előfordul 10–20 sornyi rövidítés is. Ez a törekvés az előadás-szövésre alkalmas próza gördülékenyebbé tételét szolgálja; igyekszik nyesegetni a kissé terjengős értekező próza oldalhajtásait, hogy az előadás fonalát egyenletesebben szőhesse, s olvasását megkönnyítse a didaktikus célú ismétlődő passzusok elhagyásával is.

Bizonyos esetekben saját megjegyzéseivel egyszerűsít: „ezeket Philo beszélli felöllök. . . " írja röviden, amikor a kiadás hosszasan utal rá. Máskor, a francia szerző helyenkénti magyarázataihoz hasonlóan, önálló magyarázó megjegyzést fűz egyes szövegrészekhez. Például a „szabadosok" („des affranchis") helyzetének jellemzésekor:

> „Azt jó megtudni, hogy kik legyenek azok a szabadosok. . . a Romaiaknál közönséges volt, valamint a törököknél, rabokkal szolgáltatni magokot, de azok olyan rabok, akiket a hadakozásban fogták el, azok közül, akik érdemesek voltak, vagy akik tudták a császároknak vagy az uraknak kedveket keresni, az olyanokat felszabaditották, és szabadosoknak hitták."[43]

[43] MIKES: *A Sidok és az Uj Testámentumnak Historiája,* Második könyv 109. verso, 128. recto. — MIKES ÖM VI. 638., 664.

A harmadik könyv XVIII Rész „Jotapát városát megveszik" (Chap. XVIII. „Prise de la ville de Jotapat.") leírásakor több egymást követő egyéni fordítói magyarázó betoldás is előfordul; majd egy bekezdés végén: „Les Juifs... plus de quatre mille furent noyez. Les Romains y laisserent quelques troupes qui pilloient tous les environs." — megtoldja a francia szöveget: „a habok a kősziklához csapván hajójokot, mind eltöredezének, nagy keserves kiáltásokkal nyomorultul négy ezeren a tengerbe veszének." Kissé alább hasonlóképpen Gamala elfoglalásakor: „trois soldat Romains ayant fait tomber une tour" — Mikes a torony elrontása módjáról is:

> „három romai vitézek, akik strásán valának étszaka a város legmagosabb tornya alá lopták magokot, akik a toronyba valának észre nem vevék őket, ők pedig a torony fundamentumából öt nagy köveket kivevének, és nagy hamarsággal visszászaladának, a torony csak hamar ledőle igen nagy zörgéssel, és mindazok akik benne valának elveszének."[44]

A XIV. Rész-ben „Titus Jérusálem ellen indul" (Chap. XXIV. „Tite marche contre la ville de Jérusalem pour en faire le siege.") Mikes a rómaiak táborveréséhez hozzáfűzi: „mert a romai szokás a' volt, hogy mihent a had megszállott, a táborhelyt mindjárt megerősitette, ha szinte csak egy nap maradott is azon a helyen."[45] Ezt követően a XXXI. Részt „A Romaiak áldozatot tesznek a város megvételiért" (Chap. XXXI. „Les Romains sacrifient à leurs Dieux, en action de graces de la prise de Jérusalem et du Temple.") a fordító többszörösen kibővítette, Titus beszédébe is beletoldott mintegy tíz sort, az elpusztított városba való bemeneteléhez egy egész bekezdést tett hozzá, amelyhez külön utalást is ad Josephus Flavius *De bello Judaico* című, a kiadásban és a fordításban egyébként gyakran említett művére.[46] Szintén bővített a XXXII. Rész „A rabok és halottak számokról" (Chap. XXXII. „Nombre des morts et des captifs qui furent faits dans la guerre des Juifs.")[47]

Mikes az utolsó borzalmas várostrom leírását is színesebbé tette, amikor Massada bevételekor elmondja — a francia szövegben nem részletezett — Eleázár és a végsőkre jutott ostromlottak rettentő öngyilkoló halálát, az utolsó előtti részben.[48] XXXIII. Rész. „Vespasianus és Titus triumphussal mennek bé Romában." (Chap. XXXIII. „Triomphe de Vespasien et de Tite pour la défaite des Juifs.")

A fordításban érződik Calmet kutató, forrásokat összevető, mérlegelő szemléletének hatása, de a naiv színezetű historizáló francia előadásmód írói ösztönzése is. A Szent Péterrel alkudozó Simon mágus viselkedéséről Tertullianus azt mondja, hogy „sok könnyhullatásokot ejtett, ezt már régi írások is bizonyít-

[44] Harmadik könyv. ÖM VI. 812–816–819.; Histoire... *i. m.* 1742., 414.
[45] ÖM VI. 844–847.; *I. m.* 1742. 449.
[46] ÖM VI. 882–889., 1184.; *I. m.* 1742. 497.
[47] ÖM VI. 889–892.; *I. m.* 1742. 503.
[48] ÖM VI. 892–896., 1185.; *I. m.* 506.

ják, de az ő penitenciája haszontalan való volt, mert nem volt se alázatos, se igazánvaló".[49]

Fölmerül az ún. Pilátus-acták valódiságának kérdése. A Tibérius császárnak Krisztus Jézusról küldött írásáról „sok szent auctorok bizonyítják,[50] hogy látták volna azokot az actáit Pilátusnak, a pogányokot azokra az actákra szokták vala igazitani, mint valóságos és igaz irásra — hozzáfüzi —, még mostanában is találkoznak sok olyan irások, kik a Pilátus actáinak nevét viselik, de egyikében sem láthatni azt a caractert, amelyet láthattak a régiekben... " Kár volt ilyen nagy dolgokról szóló írásokat veszendőbe hagyni; Florentinus Martirológiumából idéz egyet, „de nem ugy adom, mint authenticumot" megjegyzéssel. A végén a kételyüket hangoztatókra utal: „Vannak mindazonáltal olyan tudósok, akik azt tartják, hogy soha nem voltanak Pilátusnak igaz actái, és hogy azokot, amelyeket az atyák láttak, valamely keresztyének gondolták volt, nem helyes buzgóságból."[51] A fordító követi az ilyen forrásokat boncolgató fejtegetéseket. Igaz helyenként rövidít is rajtuk, mint János evangelista esetében is. „Nem hozzuk ismét elé, amiket ide feljebb mondottunk Szent Jánosról az Apostolok cselekedeteiből..., hanem csak azokról szóllunk, amit imitt-amott látunk az anyaszentegyház históriájában és auctoriban... "[52] Életrajzi vonatkozásokról vannak különféle nézetek, indiai és ázsiai prédikálásáról beszélnek, ephesusi lakásáról és haláláról. „Hanem azt nehéz megtudni, hogy micsoda időben ment abban a tartományban... " s hogy ott volt-e a Szent Szüz halálakor. „A Concilium meg azt mondja, hogy a Szent Szüz Éfésusban ment és ott is holt meg; semmiből ki nem tetszik, hogy a Szent Szüz abban a tartományban ment volna... " A dolgok mérlegelése után: „Jobb tehát azt mondani... " — fordulattal valószínűsíti Szent János föltehető életútját; „meg lehet látni az anyaszentegyház históriájában Rómában való martyrságát... "[53] Hasonlóképpen jár el Szent Bertalan személyével kapcsolatban, akinek élettörténeti eseményeire irányuló tisztázó sorokból jócskán elhagyva, így összegez a fordító.

„A legbizonyosabb tartása mind a régieknek, mind a mostaniaknak a', hogy ez a Szent Indiában predikállott, ugyan oda is vitte el a Szent Máté évangyéliumát zsidóul irva. Szent

[49] „... ce qui est confirmé par quelques anciens Manuscrits". *I. m.* 1742. 29.; ÖM VI. 516., 1132.

[50] Ezek Szent Justinus, Tertullianus, Eusebius Emisenius, Szent Epiphanius, Chrysostomus; ÖM VI. 519.; VI. Rész — Chap. VI. „Lettre de Pilate à Tibere touchant I. C." *I. m.* 1742. 34.

[51] „Il y a des Sçavans qui... " — ez már a bekezdés vége, amelyből MIKES elhagyott kb. 21 sort az akták valódiságát vitató részből. *I. m.* 1742. 36–37.; ÖM VI. 520. 1133.

[52] XV Rész. „Szent János evangyélista históriája." — Chap. XV. „Histoire de saint Jean l'Evangeliste." *I. m.* 1742. 80.; ÖM VI. 552–555.; a számos auktor közül: Alexandriai Szent Kelemen, Theodoretus, Szent Ágoston, Szent Irénéus, Hieronymus, Baronius, Szent Ambrus, Nagy Szent Gergely, Beda Venarabilis, stb.

[53] „Mais il y a de la difficulté sur le temps... Or il n'y a gueres d'apparence que... Il vaut mieux reconnaître, que... " *I. m.* 1742. 83–84.; ÖM VI. 554–555., 1137.; a bekezdés eleje után összevonás, kb. hat–hét sor elhagyása a végéről. *I. m.* 85.

> Paténus arra a földre menvén, ott találá ezt az évengyéliumot... sokféleképpen irnak az ő haláláról, de amit legbizonyosabbnak tarthatni a régiek irásiból a', hogy megnyuzták Örményországban."[54] Az említett Máté életével és evangéliumával összefüggésben is vannak nehezen összeilleszthető elemek. „A históríkusok meg nem egyeznek azon, hogy micsoda tartomány esék az ő részire, amidőn az apostolok felosztá magok között az országokot, hogy ott predikálják az évangyéliumot. Némelyek azt irják, hogy Perzsiában vagy a párthusoknak prédikála, mások meg sokszámuan, hogy Etiopiában vivé az évangyéliumot, és ott holt meg, mások, hogy Perzsiában holt meg; sokan tartják, hogy martyrságban holt volna meg, mások meg hogy csendes halállal mult ki e világból."

Evangéliuma keletkezéséről a „régiek" tartása szerint annyit lehet tudni, hogy egy ideig Judeában prédikált, majd Jeruzsálemben írta „zsidó vagy sziriai" nyelven; ennek originálisa („original Hebreu") elveszett, de megvan görögre fordított szövege, „amelyet olyan réginek tartják, valamint a zsidó originálist".[55] Szent Tamás, aki „hitetlen" melléknévvel vált ismertté, „a régiek traditioja" szerint több tartományban prédikált; Szent Nilus azt tartja, hogy Péter és Pál után halt volna meg; a martyrológiumok azt mondják, hogy Indiában hunyt el; mások hogy Calaminában szenvedett volna mártirságot. „Ezen sokan az atyák közül megalkusznak..."[56] Szent Judás (Thadeus) esetében csak felsorolja a róla tartott dolgokat, hogy Libiában, mások szerint Mesopotámiában, azt is mondják, hogy Judeában, Galiléában, Samariában, Idumeában és Syriában prédikált volna; azt is állítják, hogy Perzsiában halt volna meg.[57]

Nehezebb a helyzet Szent Mátyás apostol históriájával. Evangéliumot és különféle írásokat tulajdonítanak neki, de az anyaszentegyház „azokot bé nem vette". A görögök szerint Etiopiában prédikált és ott ölték meg; egy auktor róla zsidóul írt és latinra fordított életrajzi könyvében azt mondja, hogy Betlehemből való volt, s hogy a pünkösdi apostoli eloszlás után Palesztina esett az ő részére; szerinte Galiléában megkövezték és fejét vették „De sokan a tudósok

[54] XVI Rész. „Szent Bertalan históriája". – Chap. XVI. „Histoire de saint Barthélemy." Némely már idézett auktor mellett, Szent Cornelius, Rupert de Deutz (abbé de Tuy); „... mais la tradition la plus constante des Anciens et des Modernes, est, qu'il..." ez már a bekezdés második mondata; az első sorok után kb. féllapnyi nyomtatott szövegrész elmaradt a fordításban, a végéről is mintegy 12 sor; ÖM VI. 556–557., 1138; *I. m.* 1742. 88–89.

[55] XVII Rész. „Szent Máté históriája." – Chap. XVII. „Histoire de saint Matthieu." Újabb auktorok: Szent Paulinus, Szókratész, Rufinus Tyranius, stb. „Les Historiens ne conviennent pas du pays qui..." Mikes a bekezdés második részét kb. négy–öt sor elhagyásával összevonta; „Les anciens nous apprennent, que..." *I. m.* 1742. 89–90.; ÖM VI. 557–558., 1138.

[56] „Szent Thamás históriája." – *„Histoire de saint Thomas."* Idézett auktorok: Saint Nil l'Ancien, Phótiosz, Aster (Asterius), Procopus, Evagrius, Szent Ephremus, Damascusi Szent János; „La tradition constante des Anciens..." MIKES erős összevonással, kb. 20 sor elhagyásával fordít; *I. m.* 1742. 92–94.; ÖM VI. 559.

[57] XVIII Rész. „Szent Judás apostol históriája." – Chap. XVIII. „Histoire de saint Jude Apôtre." Auktorok tanúsága: Nicephorus, Fortunat (Fortunatus); itt is kb. 10 sor elmaradt a fordításban; *I. m.* 1742. 97–98.; ÖM VI. 562–563., 1139.

közül ezeket az actákot, se ezeket a traditiokot igazaknak nem tartják."[58] Főleg az első könyv érintett részeire jellemző a források szembesítésén alapuló eljárás.

Ha a második könyvben csökken is a forráskutatásra utaló szerzői megjegyzések száma, előfordulnak hasonló vitás esetek. A régiek közül sokan azt tartották, hogy az alexandriai első keresztények, a Therapeutusok, „akiket leirja Philo az elmélkedésről való könyvében, nem mások, hanem a Szent Márk tanitványi... legelső kezdői valának a szerzetesi életnek... " De ők csupán első példái voltak a baráti életnek Egyiptomban. Mégis szükséges róluk megemlékezni: „Ebben a könyvben természet szerént való helyek vagyon, akár ugy mint zsidóknak, akár mint keresztyéneknek, mivel arra köteleztük itt magunkot, hogy a zsidóknak és az anyaszentegyház kezdetinek históriáját irjam le." A francia szöveg megmarad az általános kifejezésmódnál, „... puisque nous avons entrepris de donner ici l'Histoire... " míg Mikes egyes szám első személybe megy át; folytatólag is: „Notre intention n'est pas de rapporter les disputes... " — „A mi szándékunk nem a', hogy előhozzam mindazokot a vetekedéseket, amelyek voltak és vannak ezen dolog iránt, és melyen még mostanában sem egyeznek meg a tudósok." — „... et qui partagent encore aujourd'hui les Sçavans".[59]

Az első tévelygések idejéből való példa a harmadik könyvben Cerinthus históriája, aki Egyiptomban tanulta a tudományokat és a filozófiát, majd Ázsiában hirdette eretneknek bélyegzett tanait, amelyekben tagadta Krisztus istenségét, „csak tisztán embernek tartván őtet." Szent János már hadakozott ellene; a szentatyák közül számosan írtak róla. „Mindezek után nehéz volna elhinni, hogy a Cerinthiánusok hitték volna a törvénynek szükséges voltát, és hogy ők azt hiven követték volna; a'lehető, hogy csak külsőképpen követték... "[60]

A sokat használt forrásmű, a zsidó történetíró József munkájának méltató jellemzésébe enyhe bíráló megjegyzések vegyülnek, de hitelességét nem vonja kétségbe. A rómaiaknak a zsidók elleni hadakozását és Jeruzsálem „elromlá-

[58] „Mais plusieurs Sçavans ne reconnoissent pas ses Actes, ni ces traditions pour véritables." *I. m.* 1742. 100.; ÖM VI. 563–564.

Az első könyvben idézett, de eddig nem említett auktorok: Lucianus, Origenes, Minutius Felix, Josephus Flavius, Szent Bernát, Nagy Szent Leo, Szent Fulgentius, Szent Cyrill, Orosius, Philon, Philosztratosz, Nagy Szent Vazul.

[59] XVII Rész. „A Therapötusokról." — Chap. XVII. „Therapeutes en Egypte." *I. m.* 1742. 192–194.; ÖM VI. 636–637., 1149.; itt idézett auktorok: Cassianus, Sozomenus.

A második könyvben még előforduló újabb auktorok: Suetonius, Dión, Damascenus, Szent Athanasius, Szent Ince pápa, Seneca.

[60] „Il seroit mal-aisé de croir après cela, que... " *I. m.* 1742. 357–362.; ÖM VI. 767–771., 1168; X Rész. „Szent János évangyélista Éfesusba megyen." — Chap. X. „S. Jean l'Evangeliste vient à Ephése." Az újabb auktorok közül: Sulpicius Severus, Szent Ignác mártír, Plótinosz.

A harmadik könyvben a régiek mellett még idézett auktorok: Jean Bolland jezsuita, 1596–1665., Prudentius, Platon, Lactantius, Plutarkhosz, Tacitus.

sát", illetve „a synagoga leesésének idejét" tárgyaló befejező rész végén olvasható:

> „Ezt a históriát pedig a történetíró Józseftől tartjuk, aki minden okokra való nézve legalkalmatosabb volt, hogy minket arra megtanitson, mivel ő született zsidó volt, főrenden való, aki teljességgel tudta és látta mindazt, amik akkoron mentenek végben, magának is azokba része volt."[61]

Calmet az auktor dicséretével zárja, akinek rövid életrajzát is előadja az előző könyv végén, s akitől különösen sokat merített az utolsó könyvben.

> „Son autorité et son témoignage sont d'autant plus considerables, que les Juifs, les Payens et les Chrétiens l'ont reconnu pour le plus éxact et le plus fidéle Ecrivain de cette guerre." – „Az ő irása bizonysága annál is inkább tiszteletre méltóbbak, hogy mind a zsidók, a pogányok és a keresztyének megvallották, hogy ezt a hadakozást legigazábban, leghivebben irta volna le a többinél."

Mikes osztja a francia szerző elismerését. A fordító maga is ebből az igaznak tartott forrásból bővítette munkájának utolsó részeit, önállóan alakítva fordításának befejező történetét. Megjegyzendő, hogy Mikes Jeruzsálem pusztulásáról más munkáiban[62] is olvasmányaiból merített ismeretekről tett tanúságot.

Mikes gazdag irodalmi munkásságán belül *A Sidok és az Uj Testámentumnak Historiája* átültetésekor végzett „auctori" munkája és fordítói érdeklődése hátterében a rodostói időtöltés leghasznosabb módja az olvasás, „a könyvek simogatása" áll.[63] A könyv a fejedelmi kamarás egyik fő éltető eleme: „Itélje el kegyelmed, micsoda tudatlanság volna a világon, hogyha könyvek nem volnának. Azért is mondhatni, hogy a könyv a lelke az elménck..."[64] — fogalmaz a rodostói könyvtárban otthonos író.

Hopp, Lajos

Histoire de livre et des recherches des sources

L'adaptation de l'Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament de A. Calmet par Kelemen Mikes

Le manuscrit resté inédit depuis le milieu du XVIIIe siècle, *A Sidok és az Uj Testámentumnak Historiája* (sd.) de la traduction de K. Mikes (1690–1761) a paru dans le VIe volume des oeuvres complètes de l'écrivain. L'édition critique contient le texte integral avec les commentaires (Bp. 1988). On a déjà dé-

[61] „Nous en tenons l'histoire de l'homme du monde le plus propre à nous en instruire; de Joseph l'Historien, Juif de naissance, homme de condition, instruit à fond de tout ce qui s'y passa, comme ayant été témoin, et y ayant eu lui-même beaucoup de part." *I. m.* 1742. 513.; ÖM VI. 899., 1186.

[62] ÖM I., 201. lev. és jegyz., 294., 788–789.; ÖM II. 805., 971.; ÖM III. 718., 730., 1077., ÖM IV. 78., 739.; ÖM V. 137–139., 145., 215., 1021., 1654., 1660., utalások J. Flaviusra.

[63] „... szokatlan dolog előttünk... reggeltől fogva estig csak a könyvet simogatni..." — írja Rákóczi fiának Rodostóba érkezése után (83. lev. 1727.). Mikes Kelemen *Törökországi Levelek és misszilis levelek.* Sajtó alá rend. Hopp L. Bp. 1966. ÖM I. 151.

[64] *Az idő jól eltöltésének Módja minden féle rendben.* Idegen országban idegen nyelvből fordítatott Magyarra. Mikes ÖM VI. 50.

montré la source du travail de Mikes qui a choisi une de ses lectures, un livre de la bibliothèque du prince François II Rákóczi exilé en Turquie à Rodosto (Tekirdağ), de la collection des livres transportés de la France (Yerres – Grosbois) en Turquie (1717). K. Mikes de Zágon, maître éminant de la prose hongroise ancienne, banni de son pays transylvain, a vécu et travaillé loin de sa patrie; il était le chambellan du prince, écrivain lui-même.

L'auteur de la source de l'adaptation de Mikes était A. Calmet, historien de Lorrain, l'abbé de Senones. Il s'agit d' *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament,* par le R. P. D. Augustin Calmet, Religieux Benedictin de la Congrégation de S. Vanne et de S. Hydulphe, Abbé de S. Leopold de Nancy. A Paris, Chez Emery, Pere et Fils, M. DCC. XVIII. Tome I–II. in–4°. Plus précisément, de la deuxième édition: *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament, et des Juifs. Pour servir d'introduction à Histoire Ecclésiastique de M^{r} l'Abbé Fleury.* Par le R. P. D. Augustin Calmet. . . A Paris, Chez Emery, Pere – Emery Fils, Saugrain l'aîné, Pierre Martin, M. DCC. XIX. Tome I–II in–4°. Le texte qui correspond à la traduction de Mikes se trouve dans le tome II, et va jusqu'à la destruction de Jérusalem, en deux, puis en trois livres.

Quant à la division de l' *Histoire du Nouveau Testament, et des Juifs,* la modification de la structure n'était pas accompagnée de changement du texte, et ainsi la 3e et la 4e édition correspondent parfaitement au manuscrit de K. Mikes.

KOLOZS BARNABÁSNÉ

A veszprémi piarista gimnázium tanári könyvtára

(1711–1948)

A piaristák letelepülése Veszprémben; a gimnázium alapítása

A piaristák vagy kegyesrendiek első rendházaikat a 17. század közepén létesítették Magyarországon: Privigyén 1660-ban, Breznóbányán 1673-ban, Podolinban és Szentgyörgyön 1685-ben, Nyitrán 1701-ben. Veszprémben 1711-ben telepedtek le. Volkra János Ottó veszprémi püspök 1711. október 26-án alapította az itteni gimnáziumot, és maga vezette be lakásukba a három piaristát: Lénárdot, Józsefet és Imrét.

A püspököt a következő nemes cél vezérelte: „... a nevelés nélkül álló, elhagyott ifjuság tanitására, sinylődő egyházmegyém épülésére, ... hoztam be a kegyes-tanitórendi szerzeteseket, hogy szent hivatásuk szerint ugy a népiskolákat, mint a bölcsészeti és hittudományokat tanitsák, székesegyházamnak és egyházmegyémnek ugy a prédikálásban, mint a hitterjesztésben segitségére legyenek..." [1]

A piaristák Veszprémben kb. 1777-ig az elemi iskolákat is vezették, de oktatásuk középpontja a gimnázium volt. Kezdetben csak az alsó grammatikai osztályok működtek. 1753-tól, a nagygimnázium létesítésétől a tanítványok a poétikai és retorikai osztályokat is látogathatták. A gimnázium fejlődését főleg a korai évtizedekben elég nehéz pontosan követni, mert 1711-től 1741-ig sem a társház, sem a gimnázium nem vezetett évkönyvet. A rendházbeliek 30 év történetét hat sorban így foglalták össze:

„Ne miserae Domus nostrae quod nemo notavit
Hactenus Annales gestaque nemo Domus,
Nam trigint[a] annis alior[um] habitavimus Aedes,
Sex licet hae fuerint, propria nulla fuit.

[1] TÖLCSÉRY Ferencz: *A kegyes-tanitórendiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgymnasium története (1711–1895).* Veszprém, 1895. Egyházmegyei ny. 262.

Ergo nec Annales poterat quis scribere nostrae,
Nec poterat nostrae dicere gesta Domus." [2]

Az első gimnáziumi értesítő 1821-ben jelent meg latin nyelven. Mindössze két lapból állt, és a tanulók névsorát és érdemjegyeit közölte. [3] Az értesítők szerkezetében csak az 1850-es évektől következett be jelentősebb változás. Közölték az iskola tanárainak disszertációit, a statisztikai adatokat, a tantervet tantárgyak szerinti bontásban, ösztöndíjakat, segélyeket, a tanulók érdemjegyeit és névsorát. Felsorolták a taneszközöket, közöttük a könyvtár gyarapodását is.

Az 1850/51-es tanévben még csak 90 kötetnyi tan- és segédkönyvből álló könyvtári gyűjtemény volt az iskolában. Ugyanekkor a kegyesrendi papok társházában már 3000 kötetes könyvtár volt, amit a gimnáziumi tanárok is használhattak. Valószínű, hogy az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* (1849) adott nagyobb lendületet a veszprémi piarista gimnázium könyvtárának a fejlesztéséhez is. Az *Entwurf* legelőször kötelezte az intézeteket tangyűjtemények alapítására. Megkezdődött a kisebb intézetek könyvtárainak jelentékenyebb gyarapítása. [4]

Ez a gyarapodás csak az előző évekhez képest jelentékeny, hiszen — ezt már az értesítőkből pontosan megtudhatjuk — a tanári könyvtár az 1850/51 utáni három évben 180 kötet könyvvel és 8 térképpel növekedett. 1863-tól a vallás- és közoktatási minisztérium, magánszemélyek, de leggyakrabban könyvkiadók és könyvkereskedések — Lampel Róbert, Ráth Mór, Hartleben, később Aigner Lajos, a Franklin Társulat, az Eggenberger-féle, a Lauffer-testvérek könyvkereskedése juttattak ajándékokat a gimnáziumnak. A Franklin Társulat pl. az 1876/77. tanévben 10, az 1877/78. tanévben 9, az 1879/80. tanévben 15, az 1880/81. tanévben pedig 14 kötet könyvet ajándékozott a könyvtárnak. Kisebb-nagyobb mennyiségben magánszemélyektől is folyamatosan érkeztek adományok a könyvtár számára. 1885. május 9-én meghalt Kisovics József veszprémi apátkanonok, aki végrendeletében „szép könyvtárát az intézetnek ajándékozta. Hogy e szép tett emléke, amint illik, fennmaradjon, a könyvtár „Kisovics-Könyvtár" név alatt fog a tanári könyvtárban külön gondoztatni." [5] A 3–400 kötetes Kisovics-könyvgyűjtemény jelentős része hittudományi könyvekből és folyóiratokból állt. A könyvek jegyzékét az 1884/85. évre kiadott

[2] TÖLCSÉRY F.: *i. m.* 20. (Magyarra fordítva: Azért nem írta meg senki idáig a mi szánalomra méltó rendházunknak az évkönyveit és viselt dolgait, mert bizony harminc évig laktunk másnak az épületeiben, jóllehet ez hat volt, saját egyetlen sem. Tehát nem volt lehetséges az évkönyveinket megírni, és házunk történetét elbeszélni.)

[3] *Juventus gymnasii regii Weszprimiensis e studiius ut meruit in classes digesta semestri secundo anno 1821.* H. n., én. n. ny. n. 2 l.

[4] MORVAY Győző: *Középiskolai könyvtáraink* – MKsz 1898. 131.

[5] *A kegyes-tanitórendiek veszprémi róm. kath. főgymnasiumának értesitője az 1884–5. tanévről.* Közli: LÉVAY Imre. Veszprém, 1885. Szent István kny. 60.

értesítő közölte „A tanintézet története" című fejezetben. A könyvtár természetesen vásárlás útján is gyarapodott. Az 1860-as évek végén már rendszeresen vásároltak könyveket a tanulók beiratkozási díjának egy részéből, de más forrásokból is. Az 1867/68-as tanévben 31 db, az 1868/69-es tanévben 74 db, az 1869/70-es tanévben 52 db könyv került vásárlás útján a gyűjteménybe. Az 1890-es években évi 2–300 frt-ot fordítottak könyvvásárlásra. Ekkora összegből hozzávetőlegesen 27 kötetet és 9 folyóiratot tudtak beszerezni.

Az 1893/94. tanév végén készült egy összesítés az állományról, amely szerint 1153 volt a művek száma, 3031 kötetben. A könyvtár által használt szakrendi felsorolás szerint:

hit, bölcsészet, neveléstudomány	:	197	mű	356 kötetben
irodalom és nyelvészet	:	203	mű	379 kötetben
történelem, jog, nemzetgazdaságtan, statisztika	:	381	mű	811 kötetben
mennyiségtan és természettudomány	:	182	mű	263 kötetben
folyóiratok, füzetes vállalatok	:	71	mű	955 kötetben
szótárak, enciklopédiák	:	42	mű	174 kötetben
életrajzok	:	40	mű	53 kötetben
vegyesek	:	37	mű	40 kötetben
földrajzi, történelmi fali térkép	:		mű	41 db
kézi atlasz	:		mű	6 db
földrajzi segédeszköz	:		mű	6 db[6]

Morvay Győző a 19. század végén készült országos számbavétel alapján 183 középiskolai könyvtárat sorolt fel és ismertetett — közöttük természetesen a veszprémit is — a *Magyar Könyvszemlé*ben. Eszerint a veszprémi piarista gimnázium tanári könyvtára országos szinten a kisebbek közé tartozott. Hiszen a piarista gimnáziumok közül a kecskeméti főgimnázium tanári könyvtára 17 155 kötetes, a szegedi 3428, a tatai algimnázium 3176, a váci főgimnázium 2787 kötetes volt. Érdekességként és összehasonlításképpen említhetjük meg, hogy a Debreceni Református Főgimnázium könyvtára már az 1894/5. tanévre 63 680 kötetes tekintélyes gyűjteménnyé fejlődött. [7] A gyarapodáson kívül az értesítők nem közöltek más adatokat a könyvtárról.

Tölcséry Ferenc tanár — néhány évig a tanári majd az ifjúsági könyvtár őre — iskolatörténeti munkájában utal arra, hogy a gimnázium nyolcosztályos főgimnáziummá történt átalakítása után (az 1880-as évek elején) elodázhatatlanná vált az épület kibővítése. „... annyi tény — írja Tölcséry — , hogy a kegyesrendiek társházában levő szer- és könyvtárak ideiglenesen átengedett

[6] TÖLCSÉRY F.: *i. m.* 155.

[7] MORVAY Gy.: *i. m.* 131–160., 246–270.

helyiségei éppen nem feleltek meg a modern igényeknek." [8] Vagyis a tanári könyvtár és a természetrajzi szertár — ahogy erre más helyen is utal a történetíró — nem a gimnázium épületében volt. Az építkezés 1893 tavaszán kezdődött meg, és sikeres befejezésével a tanári könyvtár is méltó elhelyezést kapott. Az emeletráépítéssel kibővített épületben a rajzterem szomszédságában helyezték el. Méretei a következők voltak: hossza 8,1 m, szélessége 5,0 m, magassága 4,4 m [9].

Berendezéséről a következőket közölte Bolgár Mihály tanár:

> „A tanári könyvtárba részben uj butorok szereztettek be, részben pedig a meglevők alakittattak át. Uj butor egy zöld posztóval bevont kör alaku asztal és az értesitők számára szánt szekrény. Ezen szekrény négy részből áll: az alsó, kulccsal zárható rész, régi tankönyvek s fölös számu értesitőink számára van szánva; a kihuzható két fiókba helyezhetők el a kéziratok s egyéb értékesebb tárgyak; fölötte a kis üveges fiókokba a régi pénzek, a kisebb tárgyak, végül a felső, sejtekre osztott részében vannak az értesitők és folyóiratok, év, szám és betürend szerint elhelyezve. Van még itt ezen felül két kisebb üveg-szekrény is, a melyben a Kisovics apát ur által ajándékozott könyvek őriztetnek."[10]

Kár, hogy csak az új szerzeményekről írt Bolgár Mihály. S mivel az új szekrényt az értesítők, folyóiratok, kéziratok és régi pénzek elhelyezésére szánták, így csak feltételezhetjük, hogy a meglevő könyvek számára már voltak polcok vagy szekrények.

A tanári könyvtár nyomtatott katalógusa

A századforduló idejéből egy nagyon értékes dokumentum maradt fenn, amelynek alapján tartalmi szempontból is képet alkothatunk a gimnázium tanári könyvtáráról. Az 1898/99. és az 1899/1900. tanévre kiadott értesítőkben[11] két részben megjelent a könyvtár nyomtatott katalógusa. Összeállítója Hám Sándor magyar–latin szakos tanár volt. Hám bölcsész-doktor, kegyes-tanítórendi áldozópap, a Budapesti Philologiai Társaság, a Magyar Természettudományi Társaság, az Erdélyi Muzeum Egylet és az Országos Középiskolai Tanáregylet tagja volt. A gimnáziumi tanári könyvtárat az 1898/99. tanévben gondozta — előző tanévben a könyvtáros Nyilassy Károly, 1899/1900-tól pedig Csukovits Sándor volt —, amikor elkészítette és megjelentette a katalógust. Mire ennek a második része az 1899/1900-as értesítőben megjelent, őt már Sátoral-

[8] TÖLCSÉRY F.: *i. m.* 119.

[9] TÖLCSÉRY F.: *i. m.* 143.

[10] BOLGÁR Mihály: *Egészségi szempontok gymnasiumunk kibővítésénél.* = A kegyes-tanítórendiek veszprémi főgymnasiumának értesítője az 1893–94. tanévről. Közli TAKÁCS József. Veszprém, 1894. Kompolthy T. „Petőfi" kny. 3–54.

[11] *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgymnasium értesítője az 1898–99. tanévről.* Közzéteszi TAKÁCS József. Veszprém, 1899. Egyházmegyei kny. 104. — *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgymnasium értesítője az 1899–900. tanévről.* Közzéteszi TAKÁCS József. Veszprém, 1900. Egyházmegyei kny. 87.

jaújhelyre helyezték át a veszprémi gimnáziumból. Tehát a mindössze egyéves könyvtároskodása alatt vállalkozott erre a munkára.

A katalógus szakrendszere ugyanaz, amellyel Tölcséry Ferenc iskolatörténeti munkájában találkozhattunk, így valószínűleg ez volt évekig a könyvtárban használatos rendszer: hit-, bölcsészet- és neveléstudomány; irodalom és nyelvészet; történelem, jogtudomány, nemzetgazdaságtan és statisztika; mennyiségtan és természettudomány; szótárak, encyklopédiák; életrajzok; vegyesek; földrajzi fali térképek; történelmi fali térképek; kézi atlaszok; föld- és éggolyók s egyéb földrajzi segédeszközök; Langl-féle képek a történelemhez; képek a magyar történelemhez; philologiai képek; legújabb szerzemények (könyvek, folyóiratok). A katalógus érdekessége, hogy a képeket, térképeket, modelleket is tartalmazza, noha ezeknek nincs leltári számuk. Az évenkénti értesítők is közölték ezeket a taneszközöket, a szertárak gyarapodásánál. A katalógusban a szakcsoportok kialakítása részben tartalmi, részben formai (szótárak, enciklopédiák, folyóiratok, füzetes kiadványok) szempontok szerint történt. Az egyes csoportokon belül ábécés sorrendben tartalmazza a tételeket. Egy-egy műnek közli a leltári számát, szerzőjét, címét, a megjelenési helyét és idejét (ez utóbbi kettőt néhány esetben elhagyja).

A katalógus első csoportjába a hit-, bölcsészet- és neveléstudományi műveket sorolta a szerző, összesen 221 művet. Ebből 115 kötet volt hittudományi, 61 neveléstudományi és 45 bölcsészeti (filozófia, etika, logika, esztétika). Nyelvek szerint a következő megoszlást mutatja ez a szakcsoport: magyar nyelvű mű 136, német 44, latin 37 és francia nyelvű 4 db. A könyvek tekintélyes része, 200 kötet az 1800-as években jelent meg, az 1700-as években 17, az 1600-as években egy kötet (Aristoteles. Aureliae-Allobrogum, 1605.), 1600 előtt két kötet (Apollodorus: De Deorum origine. Antverpiae, 1566., Plato: Opera Omnia. Basileae, 1546.).

Legnagyobb részben tehát 19. századi műveket találunk itt és három klasszikus szerző fent említett, 16—17. századi kiadású könyvét. Tartalom szerint a szakcsoport domináns része a hittudomány. Voltak közöttük a katolikus vallás elméleti kérdéseivel, a katolikus és protestáns keresztények közötti unióval foglalkozó művek, evangéliumi értelmezések és magyarázatok, a katolikus vallás tankönyvei, és ájtatos elmélkedések, lelkigyakorlatokra.

A mindennapi munkához adtak segítséget a lelkipásztorságtan, az egyházi ékesszólás könyvei, a katekizmus-magyarázatok, a szentek élettörténetei. A könyvtár állományába tartoztak Szent Ágostonról, Aquinoi Szent Tamásról szóló tanulmányok, az *Ó- és Újszövetség, Zsoltárok könyve,* sőt megtalálható volt az egyházi könyvtilalomról és könyvbírálatról összeállított kötet is.

A viszonylag kis számú (45 kötet) bölcsészettudományi mű jelentősebb részét ókori klasszikusok — Apollodorus, Aristoteles, Plato, Plutarchus, Lactantius — művei alkották. De beszerezték a 19. század második felében fellendülő magyar bölcseleti irodalom megjelent köteteit is. Pl.: Erdélyi Károly:

Nietzsche Frigyes. Bp. 1898., Alexander Bernát: *Descartes.* Bp. 1881., Babics Kálmán: *Széptan v. aesthetika.* Pozsony, 1873. stb.) A mindössze 61 kötetnyi pedagógiai szakirodalomban megtaláljuk a vallás- és közoktatási minisztériumi utasításokat, jelentéseket a közoktatás állapotáról, a tanítói nyugdíjakról. A jelentések egy része, így az 5., 10., 11., 14. és 17. számú egy leltári szám alatt, míg a 20., 21. külön-külön tételként jelenik meg a katalógusban. Néhány összefoglaló jellegű tanulmány a francia, az angol, a bajor középiskolákat mutatja be, illetve a katolikus középiskolák reformját tárgyalja. Az általános neveléstudományi munkákon kívül néhány módszertani pedagógiai kézikönyv, neveléstörténeti jelentőségű kiadvány — pl. a *Ratio Educationis* (Vindobonae, 1777.), az *Entwurf der Organisation der Gimnasien und Realschulen in Oesterreich* (Wien, 1849.), a neveléstudomány és történet első nagy hazai összefoglalásai, Lubrich Ágost művei (*Neveléstudomány I—IV.* Pozsony, 1868.; *A nevelés történelme I—III.* Bp. 1874., 1876.) — képviselték a pedagógiai szakirodalom javát.

A katalógus második csoportjába sorolt nyelvészeti és irodalmi könyvek — mennyiségüket tekintve 219 kötet — azonos nagyságrendet képviselnek az előző csoporttal a tanári könyvtár állományában. A 219 kötetből mindössze 20 volt nyelvészeti, 192 pedig szépirodalmi és irodalomtudományi mű. E csoportba túlnyomórészt magyar nyelvű könyvek (130 kötet) tartoztak, de 54 kötet latin, 32 kötet német és három francia nyelvű is volt közöttük. Leginkább 19. századi kiadások voltak (183 kötet), az 1700-as években jelent meg 25 kötet, az 1600-as évekből három kötet származott. A könyvtár e három legrégebbi latin nyelvű irodalmi műve: Horatius Fl. *cum commentariis.* Lugduni, 1597.; Lucanus: *De bello civili apud Pharsaliam.* Coloniae, Agrippinae, 1560.; Philo Judeus: *Lucubrationes omnes.* Basileae, 1554. Öt kötetnek a kiadási éve nincs jelölve a katalógusban.

A kevés számú nyelvtudományi mű között találhatók latin, görög, finn, magyar nyelvtankönyvek, szlavisztikai, kazáni-tatár nyelvtanulmányok. Beszerezték a tanári könyvtár számára a 19. század jeles nyelvészeinek — Simonyi Zsigmond, Szamota István, Szinnyei József — tanulmányait is. A katalógusnak ebbe a csoportjába vett fel Hám Sándor két értékes könyvészeti munkát is: Récsei Viktor: *A kassai püspöki könyvtár codexeinek és incunabulumainak jegyzéke.* Bp. 1891. és Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár.* Bp. 1879.

A szépirodalmi műveket nem sorolta külön csoportba a katalógus összeállítója: szépirodalom, irodalomelmélet, retorika, poetika, elemző tanulmányok, emlékkönyvek együtt jelennek meg. A szépirodalmi, főleg a világirodalmi művek gyűjteménye híven tükrözi a korabeli gimnáziumi oktatás célját: a klasszikus irodalmi műveltség kialakítását. Bár a piaristák gondot fordítottak a természettudományi tantárgyak oktatására is. A görög és római alkotók művein kívül a világirodalomból Dante, Milton, Tasso és Shakespeare művei szerepelnek a katalógusban. Ennek megfelelően az irodalmi tanulmányok nagy része is ezekkel a szerzőkkel foglalkozik.

A magyar irodalomból Arany János, Bajza, Bessenyei, Eötvös Károly, Erdélyi József, Jókai, Kisfaludy Károly és Sándor, Kölcsey, Petőfi, Pázmány, Táncsics, Tompa, Virág Benedek, Vörösmarty műveit szerezték be a tanári könyvtár számára. Nem derül ki a katalógusból, hogy a leltári szám nélkül szereplő „*Jókai összes műve.* Bp. 1898." az 1894–1898-ban megjelent 100 kötetes ún. nemzeti kiadás teljes sorozatát jelenti-e, vagy csupán csak egyetlen kötetet.

A könyvtár és így a katalógus szám szerint legtekintélyesebb csoportja a harmadik: a történelem, jogtudomány, nemzetgazdaságtan és statisztika csoportja. 424 mű került bele a következő megoszlás szerint: történelem 340, jogtudomány 37, statisztika 26, nemzetgazdaságtan 21 kötet. Mindezekből 312 mű magyar, 42 német, 66 latin, 3 francia és egy angol nyelvű. Közülük 382 kötet 19. századi kiadású, 36 kötet 18. századi, 2 kötet 17. századi és 4 mű megjelenési éve nincs jelölve. A szakcsoport felsorolt témakörei közül a legkevesebb, 21 kötet a nemzetgazdaságtani. Nem mondható, hogy nagy fontossággal bíró művek lettek volna ezek a könyvek. Volt közöttük országos és világkiállítási katalógus, ipar- és kereskedelemtörténet, a vámkérdéssel, a tulajdon kialakulásával és formáival, a pénzzel és pénzintézetekkel, vasúti politikával, az európai manufakturákkal foglalkozó kiadvány. Statisztikai mű összesen 26 kötet volt a könyvtárban. Ezek egy része a Budapesti Statisztikai Hivatal kiadványa — az 1871–1880-as évekbeli elemi iskolákról, népszámlálásról, építkezésekről, jövedelemadókról, más részük az Országos Statisztikai Hivatal kiadásában megjelent *Hivatalos statisztikai közlemények* 1869–74., később *Magyar statisztikai közlemények* 1896–97., statisztikai évkönyvek, az 1870-es népszámlálás eredményeit közzétevő tanulmányok voltak.

A mindössze 37 kötet jogi szakirodalom a jogtudomány különböző területeivel foglalkozott: egyházjog, bányajog, tulajdonjog, polgári és büntetőjog, illetve átfogó jellegű törvénytárak is tartoztak ide, pl. a *Corpus Juris* (1751), Werbőczy István *Hármaskönyv* e (1864-es kiadás). A jogtudomány csoportjába sorolta be a szerző az önálló kiadványként megjelent országgyűlési törvényeket, bizottsági jegyzőkönyveket. A nemzetgazdaságtan, statisztika, jog témakörök állománya nem tanúskodik arról, hogy tervszerű, átgondolt gyarapításra törekedtek volna a könyvtárosok. Inkább úgy tűnik, hogy alkalomszerűen kerültek ezek a művek a könyvtár gyűjteményébe.

Ennek éppen az ellenkezője mondható el a 340 kötetnyi történelmi témájú könyvanyagról, amely legjelentősebb része a harmadik szakcsoportnak. A történettudomány és segédtudományai témakörét elég tágan értelmezték a gyarapításnál. A tényleges történelmi tanulmányokon — az ország- és városmonográfiákon, heraldikai, művelődéstörténeti, biográfiai, numizmatikai, régészeti műveken — kívül, ebben a szakcsoportban kaptak helyet az iskolatörténetek, művészettörténeti, zenetörténeti, színháztörténeti, hadtörténeti művek is. Ez a koncepció a történettudomány és a segédtudományok kapcsolatáról eléggé elterjedt volt a századforduló idején, sőt később is. Egyik reprezentánsa ennek

Bartoniek Emma 1929-ben megjelent fontos könyvművészeti műve, a *Magyar történeti forráskiadványok* is. A tanári könyvtár katalógusában Brózik K.: *Középkori ázsiai utazók.* Rubriwuis: *Utam Tatárországban.* II. Marco Polo könyve. Bp. 1881. című művét a történettudományba, másokat, pl. Falk Zs.: *Amerikai útijegyzetek.* Bp. 1895., Hoványi: *Olasz út.* Bécs, 1851. a természettudományok csoportjába soroltak be, valószínűleg megfelelő indokok alapján. A nagy gondossággal gyűjtött történettudományi művek között a 19. századi magyar történészek — Fraknói (Frankl) Vilmos, Grünwald Béla, Hunfalvy János, Pauler Gyula, Pesty Frigyes, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán és mások jelentős tanulmánykötetei is megtaláljuk. Ezt a szakcsoportot gazdagította Szinnyei József: *Hazai és külföldi folyóiratok repertóriuma* (Bp. 1874.) című munkája is.

A katalógus negyedik szakcsoportjába a mennyiségtani és természettudományi művek kerültek: 209 kötetből 9 mennyiségtani és 200 természettudományi. Legnagyobb részük, 140 kötet magyar, 50 kötet német, 16 latin, 2 francia és egy olasz nyelvű. Többségük, 191 kötet az 1800-as évek könyvterméséből való. Az 1700-as években jelent meg 8 kötet, 1 db 1600 előtt (Zvingeri: *Hippokrates.* Basileae, 1579.), 9 kötetnek a kiadási éve nincs jelölve.

A csoportban elég kevésnek tűnik a kilenc mennyiségtani mű. Bár a természettudományok egyes területeit sem képviselte sokkal több könyv, de besorolt ide az összeállító könyvtáros olyan műveket is (pl. néprajzi, fényképészeti), amelyeket ma már nem a természettudományok között tartunk számon. Az egyes tudományterületek — fizika, kémia, biológia, csillagászat, ásványtan, geológia — összefoglaló jellegű műveit is beszerezték a könyvtár számára.

A 19. század méltán neves tudósainak, íróinak alkotásai (Hermann Ottó állattani művei: *Az északi madárhegyek tájáról.* Bp. 1893., *Magyarország pókfaunája.* Bp. 1876–9., Flammarion: *Népszerű csillagászattan.* Bp. 1882., Orbán Balázs: *A székelyföld leírása tört., régészeti, természetrajzi és népismer. szempontból.* Pest, 1868–73., Diószegi–Fazekas: *Magyar füvészkönyv.* Debreczen. 1807.) a gimnázium tanárainak rendelkezésére álltak. A természettudományi művek között kapott helyet néhány orvostudományi (pl. anatómiai, orvostörténeti — Zvingeri Th.: *Hippokrates.* Basileae, 1579.), meteorológiai, mezőgazdasági, térképészeti munka, sőt útleírások, földrajzi művek is. Két jelentős könyvészeti munkát sorolt ide Hám Sándor: Szinnyei József: *Hazai és külföldi folyóiratok repertóriuma.* Természettudomány, mathematika. Bp. 1876. és Szinnyei J.: *Magyarország természettudományi és mathematikai könyvészete.* Bp. 1878.

Az ötödik csoportban — folyóiratok és füzetes kiadványok — összesen 203 tételt regisztrált a szerző. Ezek közül 145 magyar, 19 német nyelvű folyóirat, 39 tétel sorozat vagy önálló kötet volt. A folyóiratok között megtaláljuk a legrangosabb akadémiai kiadványokat. A filozófia és történettudomány területéről A philosophiai és történettudományi osztály közlönyét (1860–4.), az *Archeologi-*

ai Közleményeket (1861–), az *Értekezések a történettudományok köréből* (1867., 1876–82., 1882–) füzeteit. A matematika és természettudományok területéről a *Mathematikai és Természettudományi Közleményeket* (1863–), az *Értekezések a Matematika Tudomány Köréből* (1885–), az *Értekezések a Természettudományok Köréből* (1873–) példányait. De természetesen nemcsak akadémiai időszaki kiadványok voltak a könyvtárban. Összességében: 11 féle irodalom és nyelvtudományi, 10 féle történelem és társadalomtudományi, 14 féle matematikai és természettudományi, 10 féle általános jellegű (pl. *Magyar Néplap, Családi Lapok* stb.), 7 féle hittudományi és hitoktatási (pl. *Katholikus Szemle, Religio és Nevelés*) és 7 féle pedagógiai (pl. *Magyar Pedagógia, Egyetemes Közoktatásügyi Szemle*) folyóirat járt a könyvtárba.

A periodikus kiadványok nyilvántartása, illetve a katalógusba való felvételük nem volt egységes. Egyes esetekben egy év szerepel egy leltári szám alatt (pl. 1089. *Akademia. Értekezések a Természettudományok Köréből.* Bp. 1891.), más esetekben több évnyi (pl. 793. *Akademia. Értekezések a Természettudományok Köréből.* Bp. 1873–80.) A sorozatokkal ugyanez volt a szerzői eljárás (pl. 627, *Akademia. Erdélyi Országgyülési Emlékek.* Bp. 1876–82. és 1252. *Akadémia. Erdélyi Országgyülési Emlékek.* Bp. 1894.).

A sorozatok között sok hasznos és érdekes kiadványra bukkanhatunk. A könyvtár állományába tartoztak többek között a *Magyar történelmi emlékek. Írók.* Bp. 1857–1896., a *Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok.* Bp. 1874–82., a Szent István Társulat kiadásában megjelent *Pázmány-füzetek.* Pest, 1855–7., *Az osztrák–magyar monarchia írásban és képben.* Bp. 1887–1897. Az eredetileg 21 kötetes vállalkozásból 7 kötet (valószínűleg a Magyarországgal foglalkozók) leírását tartalmazza a katalógus. Egyedi művek is kerültek ebbe a csoportba is, így a *Műrégészeti kalauz.* Pest, 1866.; *Tanulmányok Aquinoi st. Tamás bölcsészetéről.* Bp. 1885.

A katalógus hatodik csoportjában találhatók a szótárak és enciklopédiák, összesen 53 tétel, ami valószínűleg nem azonos a kötetszámmal, hiszen csak egy példát említve: a Szent István Társulat által kiadott *Egyetemes magyar encyklopaedia.* Pest, 1859–76. egy tételként szerepel ugyan, de nem egykötetes.

A következő típusú kézikönyvek kerültek ebbe a csoportba: két- és többnyelvű szótárak 17 tétel, egynyelvű szótárak (nyelvtörténeti, szinonimaszótár) 11 tétel, lexikonok, enciklopédiák 25 tétel. Az egynyelvű szótárak és a lexikonok közül 20 magyar, 15 német és egy latin nyelvű volt. Megjelenési évüket tekintve többségük 19. századi, 47 tétel, egy lexikon és egy görög–német kéziszótár 17. századi és négy tételnél jelöletlen a kiadás éve. Az egynyelvű szótárak között megtalálhatók Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára.* Pest, 1862–74.; Szarvas G. – Simonyi Zs.: *Magyar nyelvtörténeti szótár.* Bp. 1889., 1890–1., 1891–3., német szinonimaszótár — Sander D.: *Wörterbuch deutscher Synonymen.* Hamburg, 1882. — , Homérosz két eposzához készült

szótár — Elischer – Frőhlich: *Szótár Homeros két eposzához.* Bp. 1875., 1888. A két- és többnyelvű szótárak latin – magyar (magyar – latin), német – magyar (magyar – német), görög – magyar, görög – német kéziszótárak voltak, illetve Páriz – Pápay Latin – görög – magyar – német és magyar – latin – német szótára is megvolt, ez utóbbit megjelenési hely és év nélkül vette fel a szerző. A lexikonok egy része szakmai kézikönyv volt: kémiai – technikai, tudományos műszótár, fizikai, földrajzi, egyházi – teológiai, ókor – régészeti témájú.

Az általános lexikonok közül a könyvtár állományába tartozott a *Pallas nagy lexikona,* a *Konversations lexikon* (Meyer), a Somogyi Ede szerkesztésében megjelent *Magyar lexikon* (Bp. 1879–85.), az *Egyetemes magyar encyklopédia.* (Szent István Társulat kiadása, Pest, 1859–76.), a *Közhasznu esmeretek tára* (Pest, 1831–4.) és az *Ujabbkori ismeretek tára* (Pest, 1850–8.).

A hetedik — életrajzok — fejezet mindössze 45 kötet könyvet tartalmaz. Egy kivételével (Ranolder J.: *Elisabeth, Herzogin von Baiern, erste Kőnigin von Ungarn.* Wien, 1854.) valamennyi magyar nyelvű és 19. századi kiadású mű. Vannak közöttük emlékbeszédek (*Emlékbeszédek az akad. elhunyt tagjai fölött.* Bp. 1891–2.), életrajzok (Fraknói V.: *A magyar egyháztörténet nagy alakjai.* Bp. 1890.), írók életének és munkásságának feldolgozásai (Lewes Gy.: *Gőthe élete.* Bp. 1877., Váli B.: *Vas Gereben – Radákovits József élete és munkái.* Bp. 1883.), történelmi életrajzok (Szilágyi S.: *Magyar történeti életrajzok.* Bp. 1895–7.), egyházi művek (Csaplár B.: *Kegyeletes emlékezés a kegyes tanitórend néhány boldogultjára.* Bp. 1879.).

A katalógus nyolcadik csoportját a 42 tételnyi vegyes mű alkotja. 30 magyar, 8 német, 1 francia, 1 olasz és 2 latin nyelvű mű található itt. Többségükben, 38 kötet, 19. századi, 3 kötet 18. századi kiadás, egy kötetnél nincs jelölve a megjelenés éve. Igazán vegyes tartalmú művek ezek, amelyeket nehéz lett volna besorolni az előző szakcsoportok bármelyikébe. Néhányat említve: Farkas E.: *Házi titkár.* Pest, 1869.; Gallik G.: *Útmutatás a tápszerek, edények stb. háziczikkek orvos-rendőri vizsgálatára.* Bp. és S.–A.–Újhely, 1879.; Gebaur Iz.: *Volapük.* Pécs, 1887. Ez utóbbi szerepeltetése ugyan elképzelhető lenne a nyelvtudomány csoportjában, hiszen az első mesterségesen létrehozott nemzetközi nyelvről szól.

A könyvtári gyűjteményt térképek, képek, atlaszok és egyéb földrajzi segédeszközök egészítették ki. Ezeket hét csoportba sorolta a szerző (a kilencediktől a tizenötödikig). Az utolsó, a XVI. csoport a legújabb szerzeményeket, összesen 104 kötetet tartalmaz. E művek közül 92 magyar, 11 német és 1 latin nyelvű. Csaknem valamennyi 19. századi kiadású mű — 100 kötet — , 1 db 16. századi *(Tripartitum opus iuris censuetudinarii inclyti Regni Hungariae.* Wiennae, 1561.), 3 műnek nem közli a megjelenési évét. A könyvek tartalmukat tekintve rendkívül sokfélék. Az új szerzemények között található többek között Szabó K. – Hellebrant Á.: *Régi magyar könyvtár* című értékes bibliográfiájának három kötete (Bp. 1885., 1896., 1898.), a *Pallas nagy lexikonának* 17. és

18. pótkötetei, természettudományi — kémia, csillagászat, meteorológia, biológia stb. — művek.) Érdekességként építészeti művekkel is gazdagodott a könyvtár állománya (Holtzinger: *Handbuch der Architektur.* Die Baustyele. II. Stuttgart, 1899.; Lübke: *Geschichte der Architektur.* I—II. Leipzig, 1884.) Beszerezték a könyvtár számára *Az osztrák—magyar monarchia írásban és képben.* Bp. 1887—98. című nagyszabású könyvkiadói vállalkozás újabb 16 kötetét.

A szépirodalomból Szász Károly, Gabányi Árpád, Váradi Antal, Endrei Zalán, Somló Sándor történelmi drámáival, Dante *A paradicsom* (Szász Károly fordításában) és Jókai összes műveiből a 81—100. kötettel gyarapodott a tanári könyvtár, amely kötetek a későbbiek során nyilvánvalóan bekerültek a megfelelő szakcsoportokba.

A könyvtár további sorsa

A katalógus összességében 1685 mű leírását közölte. Összeállításával és közreadásával Hám Sándor igen értékes dokumentumot hagyott az utókorra, pontos képet adva egy gimnáziumi tanári könyvtár gyűjteményéről. Annál is inkább, mivel a nyomtatott katalógus folytatására a későbbiek során nem került sor. A századforduló utáni értesítők csak az évenkénti gyarapodást regisztrálták, egyre szűkszavúbban. Leginkább csak a kötetek száma és értéke szerint, a szerző—cím adatok közlése lassan elmaradt.

Az 1915/16. tanévtől kezdődően a tanév végi állományösszesítést adták közre (kötetszám, érték) először csak az iskola fontosabb eseményei között. Az 1933/34. tanévtől az iskolai statisztikai kimutatások bővülésével a tanári és az intézetben lévő más (ifjúsági, önképzőköri, diáksegélyező egyesületi) könyvtárak adatait a statisztikában is hozták.

A két világháborút, illetve az azokat követő nehéz éveket az egész intézet, és így a tanári könyvtár is nagyon megsínylette. Az első világháborúban katonákat, főleg enyhébb sebesülteket vagy lábadozókat szállásoltak el a gimnázium épületében. Az 1919/20-as értesítő summásan ennyit közölt: „1918 novemberében hagyta el a katonaság az épületet. Az épület négy év alatt olyan állapotba jutott, hogy egyelőre csak néhány osztály költözhetett vissza, az összes osztályokat az 1919—20. tanév elején lehetett elhelyezni."[12]

A könyvtárról ezt követően néhány évig nem is közöltek semmit az értesítők. Az 1924/25. tanévre kiadott évkönyvben olvashatjuk:

> „Tekintettel intézetünk nagymérvű kiadásaira és a könyvtáraknak még mindig igen magas állására, a jelen tanévben könyvtárunk gyarapítására csekély összeget fordítottunk. Előfizettünk az Akadémia kiadványaira, az Állattani, Botanikai, Földtani közlönyökre, a

[12] *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgimnázium értesítője.* Közzéteszi Kövesi Lajos. Veszprém, 1920. Egyházmegyei kny. 15.

Katholikus Nevelés, Kelet Népe, Magyar Nyelv, Magyar Művelődés, a Természettudományi Közlöny című folyóiratokra."[13]

A lassú, de folyamatos gyarapodással 1943/44-re 9109 db-ra emelkedett a kötetszám a tanári könyvtár állományában. (Ennek értéke akkor 24 901 pengő volt.)

Sajnos a második világháborúban igen nagy károk érték a gimnáziumot.

„Tetőzetéről a légnyomás majdnem teljesen leszedte a cserepeket, a lécezés egy részét pedig a beszállásolt átvonuló hadifoglyok szaggatták le és használták tüzelésre, akárcsak a tanári könyvtár szekrényeinek polcait s a könyvek egy részét, sőt még a bútorokat sem kímélték..." „A háború következtében a könyvtáraknak mintegy 40%-a elpusztult, kb. 6 ezer kötet. Az idei tanévben (1946/47.) a gyarapodás kismérvű. A tanári könyvtár érdemleges rendezésére még nem került sor, hiányoznak a szükséges könyvállványok. Az ifjúsági könyvtár jegyzéke elkészült ugyan, de még nincs a könyvtárnak végleges helye s ugyancsak hiányoznak a könyves polcok."[14]

A háborús pusztulások előtt a gimnáziumban működő könyvtárak adatai 1943/44-ben a következők voltak:

tanári könyvtár	9109 db	24 901	pengő
ifjúsági könyvtár	3375 db	7169	pengő
ifj. segélyező könyvtár	2412 db	7732	pengő
önképzőköri könyvtár	664 db	2969	

1947/48-ban:

tanári könyvtár	6970 db	30 000 Ft	értékben
ifjúsági könyvtár	1128 db	5300 Ft	értékben
diáksegélyező könyvtár	986 db	6000 Ft	értékben
önképzőköri könyvtár	470 db	5000 Ft	

A tanári könyvtár további sorsáról a fennmaradt, kevés számú anyag tájékoztat. 1948. június 18-án megtörtént a gimnázium államosítása. Egy későbbi (1950. május 4-én keltezett) pótlólagos jegyzőkönyv[15] említi, hogy „az iskolában talált leltárban szereplő könyveknek azt a részét, amely kizárólag egyházi célt szolgál, gondos mérlegelés alapján ... a volt iskolafenntartónak adják át." Ez, a jegyzőkönyvhöz csatolt melléklet szerint 446 kötet és füzet folyóirat és 851 kötet könyv volt. A piarista rendnek visszajuttatott könyveket Nyers Lajos tanár vette át. Ezzel lezárult a veszprémi piarista gimnázium és tanári könyvtára 1711–1948 közti időszakának története.

[13] *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló r. kath. főgimnázium értesítője.* Közzéteszi PUSCH Ödön. Veszprém, 1925. Pósa E. ny. 27.

[14] *A veszprémi kegyesrendi róm. kat. ált. fiúiskola évkönyve az 1946–47. iskolai évről.* Közzéteszi NYERS Lajos. Veszprém, 1947. Egyházmegyei kny. 23.

[15] Államosítási jegyzőkönyv. Veszprém Megyei Levéltár 301/1949–50.

KOLOZS, FRAU BARNABÁS

Die Bibliothek der Professoren des Veszprémer Piaristengymnasiums

(1711–1948)

Die Verfasserin gibt einen Überblick der Geschichte der Bibliothek, hauptsächlich die der Bibliothek der Professoren des Gymnasiums, welches von den 1711 zu Veszprém angesiedelten Jesuiten begründet wurde. Zur Geschichte der Sammlung benützte sie an erster Stelle die in den Schuljahrbűchern erschienenen Quellen. Zur Analyse des Stocks der Bibliothek lag ihr ein gedruckter Katalog zugrunde, der um die Jahrhundertwende erschien. Auf Grund dieses Katalogs analysiert sie ausführlich das Material der Bibliothek, ihre Verteilung nach Sprachen und Fächern und ihre Dimensionen. Über dem Schicksal der Sammlung im 20. Jahrhundert gaben die in den Schuljahrbűchern erschienenen Mitteilungen ein wichtiges Quellenmaterial. Während des zweiten Weltkrieges ging ungefähr 40% der Sammlung verloren: die Professorenbibliothek, bestand im Jahre 1944 aus mehr als 9 Tausend Bänden, daraus blieben nur 851 Bűcher und 446 Zeitschriften im Besitze des Ordens.

LAKATOS ÉVA

Tallózás a „magyar különszámok" birodalmában

Az a törekvés, hogy a külföld valamiféle rendszeres tájékoztatást kapjon hazánkról, szinte egyidős a magyar sajtó történetével. Elég az 1781-ben Pozsonyban megindított *Ungrisches Magazin,* vagy az öt évvel későbbi *Merkur von Ungarn* (1786–1787) példáira utalnunk. [1] E tájékoztató törekvést a következő másfél évszázad során a német nyelvű olvasóhoz való kötődés jellemezte, s utóbb tartalmilag több irányban is kibontakozott. A múlt évszázad második felében még erősen irodalmi jellege volt. Ám a Hunfalvy Pál szerkesztette *Literarische Berichte aus Ungarn* (1877–1880) az első négy évfolyam után átalakult, s a Heinrich Gusztáv által jegyzett *Ungarische Revue* (1881–1895) figyelme már kiterjedt a gazdasági és társadalmi kérdésekre is. [2] Még inkább jellemző ez a táguló érdeklődés az ugyancsak Heinrich Gusztáv által, Münchenben és Lipcsében közzétett *Ungarische Rundschau* (1912–1927) évfolyamaira, amelyek immár kultúránk egészéről kívántak képet adni. [3]

A trianoni békekötés után e feladatkört a berlini Magyar Intézet szellemi műhelyében készült *Ungarische Jahrbücher* (1921–1943) vette át, Gragger József és Farkas Gyula szerkesztésében: alapos, referáló lappá alakítva a vállalkozást, amely nemcsak „Kismagyarország", hanem az „utódállamok" tudományos eredményeiről is hírt adott; s a maga módján előkészítette a nemzetközi hungarológia kialakulását. [4]

Az új századba lépve művelődéspolitikánk ki kívánt lépni az addigi egyoldalú német kötődésből. Egymás után jelentkeztek azok a törekvések, amelyek Európa más nyelvterületeivel kerestek kapcsolatokat.

Elsőként 1903-ban *Hungary* címmel egy angol nyelvű szemle jelent meg Golonya Jenő kezdeményezésére, amely hazánk ismertetését és népszerűsíté-

[1] L. *A magyar sajtó története.* I. 1705–1848. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979. 192–194., 198–203.

[2] *Ungarische Revue* = Magyarország és a Nagy Világ 1881. jan. 2., 17.

[3] *Ungarische Rundschau* = Huszadik Század 1912. 25. köt. jan.–jún., 423–424.

[4] A lap keletkezéséről l. PUSZTAI-POPOVITS József: *A pécsi egyetem tiszteletbeli tanára létesítette a berlini Magyar Intézetet 26 évvel ezelőtt... nyilatkozik Farkas Gyula* = Pécsi Napló 1943. 52. évf. 84. sz. ápr. 14., 4. – A lap fogadtatásához l. HALÁSZ Gábor: *Az Ungarische Jahrbücher margójára* = Magyar Szemle 1927. szept./dec. 1. köt. 101–104., SCHÜNEMANN Konrád válasza; uo. 320/a.–320/b.

sét vallotta feladatának. [5] A szerkesztő erejéből azonban csak néhány számra telt. Ezt követően 1916-ban J. J. Dempsey, az ír származású, s évek óta nálunk élő egyetemi nyelvtanár indított *The Hungarian Review* címmel referáló lapot. [6] Sajnos rövidesen ez is kifulladt. E rövid életű vállalkozások kiteljesedésére csak 1936-ban kerül sor. Balogh József nemzetközi hírű tudós szemléje, a *Hungarian Quarterly* kisebb-nagyobb megszakítások és névváltozások után napjainkban is megjelenik. [7]

Az első magyar érdekű francia nyelvű szemle, a *La Hongrie* 1905-ben Párisban hagyta el a sajtót. [8] (Az előzőekhez hasonlóan ez is csak néhány számot ért meg.) Ám ennek a kezdeményezésnek már 1908-ban létrejött hazai folytatása, a *Revue de Hongrie* (1908–1931), amely a *Hungarian Quarterly* hez hasonlóan igényesen, tudós munkatársak bevonásával vállalkozott a francia olvasó tájékoztatására. [9] Utóbb *Nouvelle Revue de Hongrie* címmel 1944-ig élt tovább.[10] Testvérlapja, az *Olasz Szemle* csak 1942-ben jelentkezett, s mindössze két évig létezett.[11]

Az itt felvázolt törekvések művelődéstörténetünk meghatározó fórumai voltak, hiszen nemcsak hazai eredményeinket közvetítették Európába, — részt vettek a kulturális folyamatok ellenkező irányú előmozdításában: az európai kultúra értékeinek hazai megismertetésében és elfogadtatásában is. E sokrétű és még csak nagy vonalaiban feltárt kapcsolattörténeti szerep bemutatása nem tartozik feladatkörünkbe. Csupán jelzésszerűen kívántuk felvillantani — egyfajta viszonyítási pontként, hogy hátterével fel tudjuk hívni a figyelmet a sajtótörténet egy elhanyagolt és szinte teljes egészében ismeretlen szeletére, amely indítékaiban ugyanazokhoz a törekvésekhez kapcsolódik, mint amelyek a nagymúltú szemlékben megtestesültek. Azokra a rendszerint külföldön kiadott lapszámokra gondolunk, amelyek esetenként vállalkoztak arra, hogy képet adjanak a magyar kultúra egy-egy szeletéről, illetve a politika, a gazdaság vagy a művészetek történeti és aktuális kérdéseiről. E különszámok teljesen esetlegesnek látszanak, látszólag egy-egy szerkesztő személyéhez és ismeretségi köréhez kapcsolódnak. Végső soron azonban soha sem függetlenek a nagypolitika, a világtörténelem folyamataitól. Azokhoz a pillanatokhoz kötődnek, amikor

[5] Korabeli hírek megjelenéséről; *Magyar Grafikus* 1903. dec. 5. 6. sz. 3., — *Az Újság* 1904. jún. 21., 16., — *Vasárnapi Újság* 1903. dec. 13., 836.

[6] *The Hungarian Review* = Magyar Figyelő 1916. 6. évf. 2. köt. 395.

[7] *The Hungarian Quarterly* = Magyar Hírlap 1936. máj. 20., 4. — A folyóirat szerkesztőjével Kabdebó Lóránt hosszabb interjút készített (Petőfi Irodalmi Múzeum, Hangtár).

[8] *La Hongrie* = Élet (Bp.) márc. 12., 191.

[9] Kőszegi László: *Revue de Hongrie* = Religió 1909. okt. 24., 542–543., -yi: *Magyar kultúrkrónika* = Pásztortűz (Kolozsvár) 1932. febr. 21., 35.

[10] Bajomi Lázár Endre: *Nouvelle Revue de Hongrie. Emlékezés egy régi karácsonyi számra* = Magyar Nemzet 1979. dec. 24., 14.

[11] *Olasz Szemle* = Ellenzék (Kolozsvár) 1942. márc. 3., 2. — Erdélyi Helikon 1943. 545–546.

a külföld figyelme Magyarország felé fordul, vagy amikor a magyar művelődéspolitika irányítói kezdeményezik a külföld valamiféle „célzott" tájékoztatását.

Gyűjtésünk az elmúlt kilencven év különszámaiból válogat. (Teljességre törő felmérésük túlmutatna e keretek lehetőségein.) E helyütt csupán azt tűztük ki célul, hogy a birtokunkba jutott adatok és dokumentumok alapján felhívjuk a figyelmet a sajtótermékek e csoportjára. A téma feldolgozatlanságát jelzi, hogy a bemutatott magyar számok jelentős részéről csupán másodlagos forrásból — kisebb-nagyobb hírlapi ismertetésekből — szereztünk tudomást, s csak kis részüket sikerült közvetlenül is kézbevenni. (Ez utóbbi esetben — s ha erre csak külföldön adódott lehetőség — külön is felhívjuk a figyelmet.)

Gyűjtésünk első adata (amelynek elsőségébe természetesen a véletlen is belejátszik) 1909-ből való. Egy vidéki hetilap jelenti be, hogy a Münchenben megjelenő, „világelterjedtségnek örvendő" *Moderne Kunst* üzleti vállalkozásba kezdett: húsvétra egy önálló számot tervez, amely Magyarországot kívánná bemutatni. A szereplésnek azonban ára van: csak az kap helyet benne, aki a közleménynek egy-egy oldaláért 280 koronát lefizet... [12] Hogy a vállalkozás létrejött-e — nem tudjuk. A *Moderne Kunst* tervezett számát több könyvtárban is kerestük, de nem jártunk eredménnyel.

Hogy az ilyen különszámok megjelentetése pénzbe került, azt a következő adatunk is alátámasztja. Egy 1912-ből származó híradás arról ír, hogy a párizsi *Assiette au Beurre* című élclap július 14-i száma velünk, magyarokkal foglalkozik, címe: *Magyars et Slaves.* Két nyelven: franciául és szlovákul jelent meg — természetesen megrendelésre és propaganda célokkal. A megrendelő ugyanis a magyarságot, a magyar bel- és külpolitikát szerette volna lejáratni. A hazai beszámoló kisebb leírásokat is ad a lap rajzairól és szövegeiről. Íme néhány közülük:

> „1. A címként egy vadállati arcú, karmoskezű díszmagyart ábrázol, aki a következőket szónokolja:
> — Az ellenzék programja: betöröm a pofáját, belérúgok, megeszem a máját, a szívét, kitépem a beleit, hogy a cigányaim hegedűire húrokat csináljak belőle, Isten segítsen ebben a munkámban!
> 2. Bem tábornok szelleme a csatasíkon megszólít egy lengyelcsákós csontvázat, mondván: „Lássátok fiaim, amikor azt hittük, hogy Magyarország szabadságáért harcolunk, bilincset segítettünk kovácsolni szláv testvéreink számára!"[13]

A következő két magyar szám már nem ilyen harapós. Mindkettő szelíd és jóindulatú: az eszperanto indítékai alapján törekedtek a magyar irodalom megismertetésére s a nemzetek közötti közeledés előmozdítására. Az *Esperanta Finnlando* Helsinkiben kiadott 1922. decemberi számát Balkányi Pál állította össze — Petőfi Sándor, Ady Endre, Móricz Zsigmond és Karinthy Frigyes írásaival. A magyarsággal nyíltan szimpatizáló képzőművészeti kiállításhoz kap-

12 *Bácsmegye és a „Moderne Kunst"* = Zombor és Vidéke 1909. febr. 28., 2.

13 *Egy francia élclap magyarellenes száma* = Az Est 1912. júl. 26., 2.

csolódott, s címlapját Kunffy Lajos ott kiállított festményének a reprodukciója díszíti.

A Budapesten kiadott *Hungaria* című folyóirat 1923-ban tett közzé hasonló különszámot, Szentkereszty Zsigmond szerkesztésében. Alcímében ugyan antológiának nevezi magát, de anyaga előzőleg számonként jelent meg: január és szeptember között. A rendelkezésre álló 136 oldalon a szerkesztő gyakorlatilag az egész korabeli magyar irodalom keresztmetszetét adja Ady Endrétől Babits Mihályon és Szomory Dezsőn át Tersánszky Józsi Jenőig. (Mindkét kiadvány kézbevehető: az első az osztrák nemzeti könyvtárban az esperanto gyűjtemény 700.026-B. Esp. jelzetén; a második az OSZK könyvállományába soroltan.)

Magyar számnak tekinthető a Fiuméban közreadott és Antonio Vidmar szerkesztette *Delta* című olasz folyóirat 1923. évi legelső száma is, amelynek tartalmát szinte teljes egészében a magyar irodalom ismertetése tölti ki: Rákosi Jenő Petőfi-tanulmánya, Babits Mihály és Szép Ernő egy-egy költeménye, Szomory Dezső elbeszélése, s beszámolók a hazai irodalmi és színházi eseményekről s azok olasz vonatkozásairól. (A *Delta* e szép kezdeményezését sajnos csak hírből ismerjük.)[14]

Az előzőkhöz hasonló tartalmi jegyek alapján soroljuk vizsgálódásaink körébe a Kassák Lajos szerkesztette és Bécsben kiadott *MA* 1923. március 15-i füzetét, amelynek alcíme, *Deutsche Sonderheft* csak a közlemények nyelvét jelöli: összeállítója túlnyomórészt a magyar szerzők: Kassák Lajos, Meggyes László, Gáspár Endre, Reiter Róbert, Déry Tibor alkotásaiból válogatott.

„Igazi" magyar számnak számíthat viszont a *MA* berlini testvérlapja, a Herwarth Walden szerkesztette *Der Sturm* 1924. márciusi füzete, amely a magyar avantgárd: Kassák Lajos, Kállay Ernő, Moholy-Nagy László, Kudlák Lajos, Reiter Róbert, Bernáth Aurél, Tamás Aladár, Nádass József, Glauber Henrik, Mattis-Teutsch János és Scheiber Hugó képei, metszetei, versei és cikkei bemutatására vállalkozott. Az összeállítás a német szerkesztő szép gesztusa, hiszen a *Der Sturm* 1916 óta szorosan együttműködött a *MA* szerkesztőivel és munkatársaival. (Mindkét lap facsimiléban is hozzáférhető.)

A nemzetköziség az egymás érdekeinek kölcsönös megbecsülése jegyében született a magyar avantgárd másodvonalát tömörítő *Magyar Írás* című folyóirat francia nyelvű száma. A Raith Tivadar, Strém István, Ember Ervin, Sükösd Ferenc, Mittai László, Illyés Gyula írásait és Bor Pál rajzát felvonultató kiadvány érdekessége, hogy megjelentetésére a párisi testvérlap, a *Partisans* vállalkozott. Az 1926 júniusában megjelent füzet címlapja mindkét folyóirat címét feltünteti.

A közeledés és a barátság szelleme hatja át a Brassóban kiadott *Klingsor* szász irodalmi folyóirat magyar számát (1926. június) is. Szerkesztője, Heinrich Zillich ekkor még távol állt a jobboldali német eszmék hatásától, s jó szívvel

[14] *Fiumei olasz lap a magyar irodalomról* = Pesti Napló 1923. márc. 20., 3.

közölte Áprily Lajos, Gyallay Domokos, Reményik Sándor és több más, Erdélyben élő magyar író műveit A gesztus nem maradt válasz nélkül. A Kolozsváron megjelenő *Pásztortűz* 1926. július 4-én „Erdélyi szász szám"-ot állított össze — Heinrich Zillich, Karl Bernhard, Adolf Meschendörfer műveinek fordításával és Hans Wühr tanulmányával a negyszebeni Bruckenthal-múzeumról. (A *Magyar Írás* és a *Klingsor* számai megtalálhatók az OSZK állományában.)

A hagyományos lengyel–magyar barátság égisze alatt jött létre 1927-ben a varsói *Ilustracja* című képes hetilap 28-i száma, amely teljes terjedelmében Magyarországnak volt szentelve. A Belitska Sándor varsói nagykövet által bevezetett anyag azonban már nem irodalom központú. Csekonics Iván a magyar–lengyel gazdasági érintkezéseket, Divéki Adorján a magyar–lengyel történelmi kapcsolatokat tekintette át. Ybl Ervin és Schöpflin Aladár tanulmányai a magyar művészet és irodalom helyzetéről már csak a második vonalban jutottak szóhoz.[15]

Ugyancsak 1927-ben tette közzé a Prágában megjelenő nagy múltú német napilap, a *Bohemia* az *Ungarn und die Tschechoslowakei* című karácsonyi mellékletét; amely 70 oldalas terjedelmével ténylegesen egy testes kiadványként is felfogható, s amely az általunk ismert kapcsolattörténeti összeállítások élvonalába kívánkozik. Megjelenéséhez az az évben megkötött csehszlovák–magyar kereskedelmi szerződés adta az indítékot. Mélyebbre tekintve azonban a közeledés mögött a kölcsönös gazdasági érdekek ésszerű felismerése és kibontakoztatásának szándéka állt. A monarchián belül kialakult és Trianonnal megszakadt együttműködési formákról a szerkesztés nem kívánt lemondani, éppen ellenkezőleg: újraélesztésükre törekedett. A különszám parádés szerzői gárdát mondhatott magáénak — Apponyi Alberttől, Andrássy Gyulán át Bethlen Istvánig — s hasonló szintű partnerekkel a másik oldalon. Írásaik nemcsak a közös politika kereteit vázolták, hanem az ipar, a mezőgazdaság és a kereskedelem részletkérdéseiről (pl. a textilipar vagy a malomipar kapcsolatai) is tárgyszerű képet igyekeztek adni. — Az összeállítás az urbanisztika és a turisztika leírásával, kínálataival zárul. (A *Bohemia* e különszáma az osztrák nemzeti könyvtárban hozzáférhető. Jelzete: 394.190-C-D. Per.)

A húszas évek végén — feltehetően a gazdasági világválság hatására — e kapcsolattörténeti különszámok tartalmában egyre határozottabban jutottak kifejezésre a gazdasági vonatkozások. Ez tapasztalható az olaszországi *Economia Nazionale* háromszázötven oldalas 1930. júliusi kötetében is. Összeállítói egyértelműen csak Magyarország gazdaságáról kívántak beszámolni. Hírlapi „előzetese" félig-meddig szenzációként számol be arról, hogy Maria Gray főszerkesztő Budapestre küldte Secondo Bianco és Aldo Lissoni munkatársait, akik a kiadványt a helyszínen fogják elkészíteni.[16]

[15] *Egy lengyel hetilap magyar száma* = Magyarság 1927. júl. 21., 14.

[16] *Az „Economia Nazionale" külön száma Magyarországról* = Magyar Hírlap 1930. 40. évf. júl. 30., 171. sz. 8.

Nem központi jelentőségű kezdeményezés, de talán mégis érdemes megemlítenünk egy német tűzoltó-szaklap magyar összeállítását. A *Die Zentralle* 1929. augusztusi számának címlapja magyar nemzeti színű keretben jelent meg, s teljes terjedelmében a szakma magyarországi híreivel foglalkozott. A vállalkozás két város: Lipcse és Győr tűzoltó testületeinek az együttműködése alapján jött létre.[17]

A béke utolsó éveiben megjelent különszámok azt mutatják, hogy ez idő tájt a Magyarország iránti érdeklődés elsősorban azokban az országokban ébredt fel, amelyektől a háborús események utóbb elválasztottak bennünket.

Ez történt például 1938-ban, a fényképezés feltalálója, Louis Daguerre centenáriumán is. Ebből az alkalomból a Magyarországi Kárpátegyesület Fotószakosztálya nagyszabású kiállítást rendezett, amely egyben az ország legjobb fotósainak a szemléje is volt. A párizsi *Photo Illustrations* úgy viszonozta az egyesületnek ezt a gesztusát, hogy magyar különszámot adott ki a kiállított művekből: Vadas Ernő, Zinner Erzsébet, Kinszki Imre, Kálmán Kata, Szabó Lajos s a többiek képeivel, és Rosner Károly bevezető tanulmányával.[18]

Ugyanebben az évben adott ki különszámot Magyarországról a legismertebb párizsi napilap, a *Le Figaro* is. Az összeállítást Jacques Lacretelle akadémikus vezette be, s gazdag tartalmában számos magyar közéleti személyiség is megszólalt. Így Teleki Pál *Európa és Magyarország* címmel írt tanulmányt, Bornemisza Géza a francia–magyar kereskedelmi kapcsolatokkal, Marschall Ferenc pedig a két ország mezőgazdaságával foglalkozott. A zárófejezetben Hankiss János a magyar irodalomról, Ybl Ervin pedig a képzőművészetről adott körképet.[19]

Egy évvel később, 1939-ben Maximilian Jaeger, Svájc budapesti nagykövete kezdeményezett különszámot a 90. évfolyamában járó berni *Der Bund* című napilapban, illetve annak heti irodalmi mellékletében, a *Der kleine Bund*ban (Dec. 3., 49. sz. Eredetije az Österreichische Nationalbibliothekben). Jaeger bevezetője viszonzásnak szánja ezt a gesztust. Jóleső megelégedéssel szól benne a *Pester Lloyd* Svájccal kapcsolatos tájékoztatásáról, a Tell Vilmos történetét megelevenítő szabadtéri játékokról a Margitszigeten, s a svájci szerzők: Keller, Meyer, Spitteler darabjainak magyarországi bemutatóiról. Az elegáns kivitelű füzetben Schöpflin Aladár, Kárpáti Aurél és Németh Antal foglalja össze a magyar irodalom, a dráma és a színjátszás utolsó két évtizedének eredményeit. Az összeállítást Herczeg Ferenc, Móricz Zsigmond, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső műveinek fordításai zárják. (A Svájc és Magyarország között megélén-

[17] *Magyar felírással, nemzeti színű keretben jelent meg a világ egyik legnagyobb szaklapja Lipcsében* = Dunántúli Hírlap 1929. aug. 9., 3.

[18] *Francia fényképészeti folyóirat magyar különszáma* = Nemzeti Újság 1938. 20. évf. jan. 16. 12. sz. 15. = Fotóélet 1938. 8. évf. 2. sz. febr. 1., 47.

[19] *Magyar számot adott ki a Le Figaro* = Prágai Magyar Hírlap 1938. ápr. 23., 5.

külő kapcsolatok hátterében ekkor már egyre növekvő szerepet játszottak az 1938–1939-ben kihirdetett zsidótörvények következményei is. Az országból távozó tehetősebb rétegek egy része közismerten e semleges országban keresett menedéket.)

A törékeny béke egyik utolsó kezdeményezése a német egyházművészet tekintélyes folyóiratának, a *Christliche Kunst*nak a magyar száma, amely egyben önálló létének utolsó megnyilvánulása: Göringék papírrendelete értelmében már csak egy másik lapba beolvadva folytathatja megjelenését. E búcsúszámot Jajczay János műtörténész tanulmánya vezeti be, s a továbbiakban a lap Molnár C. Pál, Aba-Novák Vilmos, Kontuly Béla, Pátzay Pál, Árkay Bertalan és Sztehlo Lili művészetét reprodukálja és kommentálja.[20]

A harmincas évek végén egyetlen ellenséges hangú megnyilvánulásról tudunk. 1937-ben a *Volk in Osten* című szász folyóirat *Ungarn* címmel adott ki különszámot, amelyben agresszív, „újnémet" fensőbbséggel mondott bírálatot Magyarországról, és élesen támadta a magyarságot. Akár a közeledő világháború előjeleként is felfogható.[21]

A különszámok következő csoportja azzal az időszakkal függ össze, amikor az országvezetés már elkötelezte magát az ún. tengelyhatalmakkal. Új érdekviszonyok és „barátságok" keletkeztek, amelyeket a központilag irányított propaganda-gépezet igyekezett élőként bemutatni, miközben a területi revízió ígéretének kábulatában az ország fokozatosan az Európa más részén már megkezdett háború közvetett, majd közvetlen támogatójává vált.

Ezeknek a változásoknak az árnyékában jelent meg 1940-ben a szófiai *Kulturen Pregled* című folyóirat októberi száma. Látszólag ez is kulturális alapon indul — Ivan Dimitrov, budapesti nagykövet bevezetőjével. Ám a hangsúly ezúttal már a dobrudzsai és erdélyi „sorsközösségre" esik. A közlemények között akad ugyan irodalmi vonatkozású, de a szerzők többsége a bolgár–magyar gazdasági s főleg politikai kapcsolatok jelenéről és jövőjéről cikkezik.[22]

Ez idő tájt erősödnek fel — szinte már kizárólag politikai motívumok alapján — a magyar és olasz közeledés hivatalos kezdeményezései is. 1940. december 29-én a milánói *L'Illustrazione Italiana* jelentetett meg magyar számot — ezúttal már Horthy Miklós kormányzó arcképével a címlapon. A legismertebb és legelterjedtebb olasz hetilap alaposan kilakkozott képanyaggal mutatta be a magyar városok és falvak, s kiemelt hangsúllyal: a hadsereg életét. A szám bevezetőjében Csáky István gróf, külügyminiszter írta *Magyarország helye ez új Európában* címmel.[23] — Megjegyezzük: az *L'Illustrazione Italianá* nak ez már

[20] *Christliche Kunst magyar száma* = Nemzeti Újság 1937. dec. 30. 296. sz. 12.

[21] *Volk im Osten című szász folyóirat Ungarn címmel különszámot adott ki* = Magyar Kisebbség (Lugos) 1937. 431.

[22] *Bolgár folyóirat Magyarországról* = Pesti Hírlap 1940. okt. 17. 237. sz. 6.

[23] *Csáky István gróf vezércikke az Illustrazione Italiana magyar számában* = Új Magyarország 1940. dec. 29. 296. sz. 5–6.

a második magyar száma: három és fél évvel korábban, az olasz uralkodópár budapesti látogatása alkalmából is 60 oldalas füzettel emlékezett meg a két nemzet közeledéséről — fedőlapján a katonai díszszemlére lovagoló Vittorio Emmanuele király és császár, valamint Horthy Miklós kormányzó képével.[24]

Ezt a szellemiséget visszhangozza a magyar egyetemisták és főiskolások lapja, a *Fiatalok* olasz különszáma is. Ez idő tájt alakult ki az egymással „sorsközösséget" vállaló lapok között az a gyakorlat, hogy egymás országairól különszámokat jelentessenek meg. A *Fiatalok* olasz összeállítása már csupán válasz egy olaszországi partner, a *Libro e Moschetto* korábban megjelent magyar számára. A *Fiatalok* e füzetéről csak hírből tudunk, ám e híradásból is nyilvánvaló, hogy ez is a hivatalos politika szócsöve volt: közleményei a magyarság kultúrfölényéről cikkeztek — és vezető szerepéről a Duna-medence jövőjében... [25]

E sajátos „cserével" egyidejűleg tették közzé a Fiumében megjelenő *Termini* című folyóirat magyar–olasz különszámát, amely előnyére különbözik az előzőektől. Az album alakú füzet összeállítóit nem politikai indítékok motiválták, „csupán" a két nép kulturális közeledését kívánták előmozdítani. Szándékukat nem kísérte hangos deklaráció. Ám a kölcsönösen felvonultatott szerzők névsora önmagáért beszél. Áprily Lajos, Babits Mihály, Illyés Gyula, József Attila, Kassák Lajos stb. versei, elbeszélései szerves természetességgel társulnak Bontempelli, D'Annunzio, Marinetti, Papini, Pirandello és mások írásaihoz. (A közlések közül külön kiemeljük Gáldi László írását, amely a Kosztolányi Dezsővel folytatott utolsó interjú szövegét rögzíti.) A füzetet közel száz olasz és magyar képzőművészeti alkotás reprodukciója gazdagítja. (Szép, bekötött példánya az Országos Széchényi Könyvtárban is kézbevehető.)

A különszámok nemzetközi cseréjébe illeszkedik két korabeli katonaújság is. A *Koti ja Kasarmi (Otthon és Kaszárnya)* című finn hetilap egyik számát 1942-ben — így a híradás — magyar nyelven jelentette meg.[26] A válasz nem sokáig váratott magára, a Budapesten kiadott *Magyar Katonaújság* hamarosan finn összeállítást juttatott el az orosz fronton harcoló északi rokonoknak. (1942. március 7-i példánya az OSZK állományában.)

E csereforgalom része lehetett a Magyar Nemzeti Diákszövetség *Hungaria* című különszáma is, amelyről egy 1943-beli hírlapi közleményből értesültünk.[27] Bizonyára a finn válasz sem maradt el, de ennek eddig még nem tudtunk a nyomára bukkanni.

[24] *Az Illustrazione Italiana* = Nemzeti Újság 1937. máj. 29., 9.

[25] *Megjelent a Fiatalok olasz különszáma* = Esti Magyarország 1942. márc. 5., 4.

[26] *„Ha egyszer elindul Észak fia..."* A „Koti ja kasarmi" című finn újság magyar kiadását küldte katonáinknak = 8 Órai Újság 1942. febr. 4. 26. sz. 2.

[27] *Finn nyelvű lapot adtak ki a főiskolai hallgatók* = 8 Órai Újság 1943. márc. 13. 59. sz. 2.

A német nyelvű magyar számok elsősorban a birodalmi hadsereg által megszállt területeken jelentek meg. Elsőként az egyik legjelentősebb délkelet-európai napilap, a Jugoszlávia lerohanását követően megindított belgrádi *Donauzeitung* adott ki az 1942. május 31-i számához rendkívüli mellékletet. A nyilvánvaló propagandacélzattal összeállított kiadvány német alapossággal készült. Gazdag és tárgyszerűen megírt képet ad országunk iparáról, kereskedelméről és mezőgazdaságáról. S még az olyan részletkérdésekre is kiterjed a figyelme, mint a hitelgazdálkodás, a bortermelés, a lótenyésztés, vagy a gyógyvizek hasznosítása.[28] Egy évvel később, 1943 februárjában a *Prager Illustrierte Wochenschau* különszámáról olvashatunk.[29] Ez az összeállítás azonban erősen aktuálpolitikai. Az ismert, hortobágyi csikósokat és népviseletbe öltözött lányokat bemutató felvételek mellett tartalma túlnyomórészt a honvédség keleti harcairól és a leventekiképzésről tudósít.

A háborús idők legfigyelemreméltóbb magyar száma a magyarországi német népcsoport Budapesten kiadott folyóiratának, a *Südostdeutsche Rundschau* nak 1943. áprilisi füzete volt. Természetesen ez is a kor terméke. Cikkei és beszámolóinak jelentős része a német–magyar sorsközösségről, a Szovjetunió elleni háborúról és a zsidókérdés, valamint a hadigazdálkodás „megoldásairól" szól. Ugyanakkor azonban nem tagadható, hogy a kiadvány kulturális része sokszínű és érdekes. Könyv- és folyóiratszemléje megbízható körképet ad a kor sajtójáról és könyvkiadásáról. Arany János, Ady Endre, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Erdélyi József és Sinka István verseinek fordításai elismerést érdemelnek. A számot a magyar tájfestészet fejlődését bemutató tanulmány és kitűnő reprodukciók zárják. (Eredetije az OSZK állományában.)

Az 1945 után bekövetkezett népi demokratikus időszakból csupán egyetlen magyar szám akadt kezünkbe. A budapesti Külügyminisztérium Kulturális Osztálya jelentette meg *Krónika* című, rendszertelen időközökben közzétett folyóiratában. E lap 1948. október–novemberi összeállítása egy fajta összefoglalót kívánt nyújtani az új kormányzat művelődési politikájáról és annak eredményeiről. E tájékoztatás keretén belül kerül sor a magyar sajtó, a színművészet, a film, a zene, az 1945 óta megjelent bélyegek és a politikai karikatúra új jelenségeinek a bemutatására. A különszám angolul, franciául, lengyelül, románul, szerbül és oroszul is megjelent.

Az 1956-os forradalom európai visszhangja sokkal nagyobb volt annál, mint ahogy az jelenlegi köztudatunkban él. A népfelkelés puszta ténye csattanós érvet jelentett azok számára, akik liberális elkötelezettséggel támadták a szocializmus keleti, erőszakra épülő gyakorlatát. E nagyrészt egykori baloldali ér-

[28] *A belgrádi „Donauzeitung" különszáma Magyarországról* = Nemzeti Újság 1942. 24. évf. 128. sz. jún. 9. 4.

[29] *Magyar különszámot adott ki a Prager Illustierte Wochenschau* = Reggeli Magyarország 1943. febr. 24. 44. sz. 6.

telmiségiek az 50-es évek elején a Congrès pour la Liberté de la Culture szervezetbe tömörültek, s kitűnő sajtókapcsolatokkal rendelkeztek. A harmincas évek vége óta Párizsban élő Fejtő Ferenc, aki e „congrès" egyik legtekintélyesebb képviselőjének számított, 1956 során mindent megtett annak érdekében, hogy a nyugati közvélemény hitelesen tájékozódjon a „magyar eseményekről". E tájékoztatás legjelentősebb emléke Jean Paul Sartre folyóiratának, a *Les Temps Modernes*-nek több mint ezer oldalas összevont, 1956. november – 1957. januári száma. E terjedelmes — akár kézikönyvnek is beillő — gyűjtemény elsősorban gazdag dokumentációja miatt érdemel figyelmet; amely cikkekben, riportokban és irodalmi alkotások hosszú sorában mutatja be a forradalmat megelőző társadalmi folyamatokat: Nagy Imre reformpolitikáját s benne az írók „lázadását". (Eredetije az osztrák nemzeti könyvtárban.)

A „congrès" és Fejtő Ferenc kezdeményezéseihez kapcsolódik az *Irodalmi Újság* utolsó — az írók forradalmi szerepét megrázó módon dokumentáló — november 2-i számának a nemzetközi közzététele, amely az általunk vizsgált jelenségnek egy egészen különleges változataként fogható fel. Különlegessége abban rejlik, hogy közzétevői a forradalom jelképét látták benne, lefordították a legkülönbözőbb nyelvekre, s az előbb említett „kongresszus" folyóiratainak mellékleteként küldték szét a nagyvilágba. Elsőnek a Párizsban megjelenő *Preuves* 1957. januári száma tette közzé, utóbb a spanyol *Quadernos* és az olasz *Il Tempo Presente* is megjelentette, de igen valószínű, hogy az angol *Encounter* és a német *Der Monat* is vállalta angol, illetve német bemutatását. (E különszámok: a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Déry-hagyatékban.)

Az 1956-os forradalom utóvédharcaihoz sorolható a Firenzében kiadott *Il Ponte: Ungheria* címmel kiadott 1960. április – májusi száma. Összeállítója Mészáros István filozófus volt, aki ez idő tájt a „congrès" támogatásával működő Magyar Írók Szövetsége Külföldön titkáraként működött. Ez a vállalkozás annyiban különbözik a *Les Temps Modernes* összeállításától, hogy nem a politika dominál benne. Tartalmában a szépirodalom áll előtérben — s az 1956-ot megelőző és előkészítő alkotások mellett századunk más, békésebb törekvései is teret kapnak. (Eredetije az osztrák nemzeti könyvtárban.)

A hatvanas évek politikai konszolidációja kedvezett a Magyarország iránti nemzetközi érdeklődés felerősödésének. A „gulyáskommunizmus" országa előnyösen különbözött a szovjet blokk többi tagjától, s művelődéspolitikájának viszonylagos liberalizálódása is elismerést keltett. A nyitás egyik első jele volt 1963 júliusában – augusztusában a nagy múltú párizsi *Europe* című folyóirat magyar száma. A több mint háromszáz oldalas összeállítás reprezentatív módon adott képet az országról: kezdve múltunk, történelmünk sajátos vonásaival, s végezve a kortárs irodalom antológiaszerű felvonultatásával. Közbül kisebb esszék és tanulmányok mutatták be a magyar zene, Bartók Béla, a színház és képzőművészet hazai értékeit. A tanulmányok szerzői között az egykori hivatalos politika képviselői is jelen voltak, ami arra mutat, hogy a szám ugyan

párizsi kezdeményezésre, de jelentős mértékben hazai összeállítók ízlése szerint készült.

E körülményért a nyugati emigráció erősen bírálta az egyébként baloldali elkötelezettségű *Europe*-öt, s hamarosan elkészítette a saját felfogását tükröző „ellenantológiát", amely a Congrès pour le Liberté et de la Culture köreihez közel álló s Maurice Nadeau szerkesztette *Les Lettres Nouvelles* 1964. szeptemberi–októberi füzeteként jelent meg. Ez a szám, amelynek szellemi iránya Fejtő Ferenc felfogására vall, s fordításainak nagy részét Gara László készítette, nem közöl egyetlen aktuálpolitikai tanulmányt sem. Kizárólag a művekre épít, s természetesen azokra az írókra, akiket a szerkesztő szerint nem a politikai légmozgások emeltek magasba.

Öt évvel később, 1969 szeptemberében a brüsszeli *Marginales* adott ki a *Les Lettres Nouvelles*-hez hasonló antológiaszámot. A *Visages de Hongrie* címmel közzétett válogatás védnökségét a két ország PEN klubja, személy szerint Sőtér István és David Carver vállalta. Szerzői gárdájuk évtizedek múltán is megállja a helyét: irodalmunk legjobbjaiként Illyés Gyula, Füst Milán, Zelk Zoltán, Vas István, Rónay György, Örkény István, Weöres Sándor műveit mutatták be a nyugati olvasóknak. (A három francia nyelvű különszám a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárának állományában.)

A különkiadások e francia sorába illeszkedik 1970-ben a *L'Esprit* és 1972-ben az *Action Poétique* magyar száma. Ez utóbbi Kassák Lajos *MA* című folyóiratáról mutatott be történelmi keresztmetszetet, s a szerkesztő írásai mellett Barta Sándor, Déry Tibor, Illyés Gyula verseiből és Moholy-Nagy László filmvázlatából is ízelítőt adott, de kitekintett József Attila munkásságára is.[30]

A világnyelvek termékei közé ékelődik a horvát Matica kezdeményezése, amely a Splitben szerkesztett *Mogućnosti* 1965. 4–5. számában tisztelgett a magyar kultúra előtt. Ebben is az irodalmi művek dominálnak, de a Miroslav Krleža irányítása alatt dolgozó szerkesztők figyelme kiterjedt a magyar zenére és képzőművészetre is — mindenekelőtt Kodály Zoltán és Csontváry Kosztka Tivadar munkásságára. S külön tanulmány méltatja benne a délszláv írókat fordító Csuka Zoltán életpályáját és irodalmi közvetítő szerepét.

A hatvanas évek második felében a tengerentúlon is feltámadt az érdeklődés — elsősorban irodalmunk iránt, legalább is ezt látszik alátámasztani két vaskos egyetemi kiadvány. Elsőként 1966 tavaszán a New Yersey-beli Fairleigh Dickinson egyetem (Teaneck) folyóirata, a *The Literary Review* jelentkezett válogatásával, amely az élő magyar irodalom szinte minden jelentős alkotóját megszólaltatja, s ezen belül arányosan igyekezett képviseltetni a különböző műfajokat: költészetet, prózát és drámát is.

30 Rózsa T. Endre: *Az Action Poétique magyar száma* = Élet és Irodalom 1972. júl. 1. 27. sz. 6. — A további különszámok a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárában vehetők kézbe.

Az Illinois államban, Evanstonban, a Northwestern University által közreadott *Tri Quarterly* 1967 tavaszi száma ugyan nem „tisztán magyar", a *Hagyomány és újítás a keleteurópai irodalmakban* címet viseli, de a bemutatott fordítások jelentős része: Déry Tibor, Háy Gyula, József Attila, Nagy László, Weöres Sándor alkotásai — a magyar irodalmat dicsérik. E kiadványok összeállítói mindkét esetben hazánk fiai. A *The Literary Review* szerkesztője Tábori Pál, a *Tri-Quarterly*-é Gömöri György volt.

Az ő indítékaikhoz hasonló szándékok állnak a svéd *Horizont* és a holland *Kentering* című folyóiratok magyar számai mögött is. A Stolckholmban megjelenő *Horizont* 1967 március–áprilisi összeállítását Thinsz Géza, a hágai Kenteringét (1975. február) pedig Dedinszky Erika és Bodnár Szilvia végezte. Thinsz Géza válogatása „konzervatívabb": a háború előtt induló nagyok — Németh László, Füst Milán, Illyés Gyula művei dominálnak benne. Dedinszky Erika modernebb. Elsősorban a kortársak: Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Nagy László, Kormos István, Rába György stb. műveiből válogat.

A német különszámok nem tekinthetők oly mértékig úttörőnek, mint az imént ismertetettek, hiszen ezen a nyelvterületen meglehetősen gazdag a magyar irodalom fordítása; különösen a hatvanas években, amikor a kiadók már egy-egy életmű rendszeres megjelentetésétől sem riadtak vissza. Ez már a nem antológiaszerű bemutatkozások ideje. A bécsi *Literatur und Kritik* 1969. júniusi száma inkább kivételnek számít, s közreadása egyfajta irodalompolitikai gesztus. Az Österreichische Gesellschaft für Literatur tette közzé a bécsi Collegium Hungaricumban közösen rendezett irodalmi estek ösztönzésére. A számot Barbara Frischmuth megnyitója vezeti be, amely előszóban is elhangzott a két ország PEN Clubja által rendezett felolvasó ülésen. A kis antológia értékeit Illyés Gyula, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János, Vas István, Juhász Ferenc, Somlyó György költeményei és Lengyel József elbeszélése jegyzi.

Az általunk ismert későbbi magyar számok német-földön már nem az irodalomhoz, hanem az olvasók szélesebb, az idegenforgalom iránt érdeklődők köréhez kötődnek. Közismert, hogy a hatvanas és hetvenes években a két Németország állampolgárai legkönnyebben hazánkban: a Balaton mellett és fővárosunkban találkoztak. Ezzel függ össze, hogy az Európa szerte ismert *Merian* — amely eleve különszámokra specializálta magát, havonta mutatva be egy-egy várost vagy vidéket — egymás után két magyarországi összeállítást is kihozott. Az első, 1968 októberében a fővárost, a másik egy évvel később augusztusban az ország különféle tájegységeit mutatta be. Természetesen a maga sajátos szempontjai, illetve igényei szerint. E különszámokban elsősorban az idegenforgalmi látnivalók, a puszta és a cigányzene s a színes népi szőttesek jutottak szóhoz. Ám a kultúra és az irodalom sem maradt ki belőlük. Összeállításaik az Ausztriában élt Sebestyén György mértéktartását dicsérik.

Magyarország megismertetéséből a *Merian* konkurenciájának számító és szintén gazdagon illusztrált *GEO* magazin sem kívánt lemaradni. Különszámá-

nak kelte 1989. augusztus. Ez az időszak többé-kevésbé már a rendszerváltást előlegezi. Irodalmi mellékletében ennek megfelelően az ellenzék s a posztmodern képviselői: Eörsi István, Dalos György, Esterházy Péter, Megyesi Gusztáv, Spiró György szerepelnek. Ám nem érdektelenek a különszám riportjai sem: a hamburgi munkatársak Maléter Juditot, Vásárhelyi Miklóst és Farkas Vladimirt szólaltatták meg, mint az elmúlt évtizedek sajátos koronatanúit.[31]

Leírásunk végére érve, alá szeretnénk húzni: további kutatómunkával bizonyára folytatni lehetne még — térben és időben is — az időszaki kiadványok e sajátos termékeinek felderítését. A több mint negyven cím azonban így is meglepően magas szám, és alkalmas arra, hogy befejezésül néhány általános következtetést is levonjunk.

A megismert tartalmi jegyek alapján viszonylag egyértelműen kialakítható e kiadványok tipológiája. Ezen belül két egymástól alapvetően különböző típus különül el egymástól: az egyik a magyarsággal szemben baráti, a másik ellenséges szándékot képvisel. Az általunk bemutatottak többsége az elsőbe tartozik.

E két alapvető kategórián belül további két típus válik el egymástól, az egyik magán-, a másik állami kezdeményezésként jellemezhető. A magánkezdeményezést azonban meglehetősen tágan kell értelmeznünk. A legtöbb esetben nem egyetlen személy, hanem az ún. civil társadalom valamely egyesülete vagy csoportosulása áll mögötte, mint pl. a húszas évek elejének esperanto és avantgárd kiadványai esetében. Az állami támogatású vállalkozások viszont eléggé határozottan felismerhetők. Bár meg kell jegyeznünk, hogy a két típus között nem húzható egyértelmű határvonal. Vannak esetek, amikor egyes gazdasági alapon induló és államilag támogatott kezdeményezésekben, mint például a prágai *Bohemia* magyar számában (1927) szerencsésen találkoznak a köz- és magánérdekek, s ez a kiadvány tisztes színvonalában is kifejezésre jut.

Egyik érdekes vonása e különféle indítású különszámoknak, hogy a mögöttük rejlő szándékok nem mindig jelentkeztek a maguk nyíltságában. A közeledés gesztusait rendszerint a kultúra s ezen belül is elsősorban az irodalom és képzőművészet közvetíti.

Végül is mit lássunk a sajtótörténet e különleges termékeiben: puszta kuriózumokat? — avagy érdemleges történelmi forrásokat? Megítélésünk szerint e különszámok — megjelenésük minden szokatlansága ellenére — igen fontos források. Ha gondolatban végigfutunk a megismert címeken, azonnal kitűnik, hogy egyfajta kaleidoszkópként működnek. Sokszínű sorjázásukból hiteles ismereteket meríthetünk az évszázad történelméről és szűkebben tekintve: országunk közállapotairól — a Monarchiától a rendszerváltásig. Az a körülmény, hogy e számok többnyire valamiféle változáshoz kötődnek, azt eredményezi, hogy akarva-akaratlan szinte mindig a sorsfordulóinkról tudósítanak. S

31 CSALA Károly: *A GEO magazin különszáma: Budapest* = Népszabadság 1989. 205. sz. aug. 31. 9.

Bern • Sonntag 3. Dezember 1939
Redaktion Dr. Arnold H. Schwengeler

Der kleine Bund

Literarische Beilage des «Bund»

Jahrgang 20 Nummer 49
Druck und Verlag Fritz Pochon-Jent A.-G.

Dichtung und Theater in Ungarn

Ungarn und die Schweiz

Eine der freudigsten Ueberraschungen, die dem schweizerischen Reisenden in Ungarn zuteil wird, ist das besondere Interesse für die Schweiz, dem er hier überall begegnet. Mochte ihn die Ueberlegung zunächst bedenklich gestimmt haben, daß das Ungarische für ihn eine Sprache mit sieben Siegeln bedeute, so wird er in Budapest erleichtert feststellen, daß es sich hier auch ohne Kenntnis der Landessprache aufs angenehmste leben läßt. Gerade der Umstand, daß seine Muttersprache von Fremden nicht verstanden wird, veranlaßt den kulturell strebsamen Ungarn, sich Sprachkenntnisse anzueignen. So wird es dem Reisenden wahrlich leicht gemacht, sich hier zurechtzufinden.

Eine der bedeutendsten Tageszeitungen des Königreichs, der «Pester Lloyd», erscheint bekanntlich in deutscher Sprache. In der ungarischen Gesellschaft und in Fremdenverkehrskreisen wird deutsch, französisch, englisch und auch italienisch fast allgemein gesprochen.

Nun wird es den Schweizer besonders freuen, zu sehen, wie sehr sein kleines Land in Ungarn kulturell in den Vordergrund tritt. Die tägliche Lektüre der Zeitung bestätigt ihm die diesbezüglichen persönlichen Erfahrungen, die er im direkten Verkehr mit der Bevölkerung hat machen können. Er wird keine Nummer aus der Hand legen, in der nicht in irgendeinem Belange von der Schweiz die Rede war. Das mag seine Erklärung finden in den großen Sympathien, die die freiheitliche Schweiz in Ungarn von jeher genießt, in dem Interesse, das hier unsern Institutionen entgegengebracht wird als den vorbildlichen Lebensformen, die es einem kleinen Land inmitten großer mächtiger Nachbarn ermöglicht haben, selbständig, unabhängig und kulturell beispielgebend seine Existenz und seinen geachteten Platz in der Familie der Völker zu behaupten.

Unter diesen Umständen wird es begreiflich, warum hier dem schweizerischen Künstler und dem schweizerischen Redner im Konzertsaal und am Vortragspult besonderes Gehör geschenkt zu werden pflegt, warum unsere großen Sängerchöre in Budapest vielbeachtete und erfolgreiche Konzerte geben konnten, warum unsere Altdorfer Tellspieler die Freilichtbühne auf der Margaretheninsel letzten Sommer beherrscht haben, und warum nicht nur Keller, Meyer und Spitteler zu den in Ungarn meistgelesenen fremden Autoren gehören, sondern neuerdings auch das ungarische Nationaltheater dem zeitgenössischen schweizerischen Drama seine Tore öffnet.

Dr. MAXIMILIAN JAEGER
Schweizerischer Gesandter in Ungarn

Zwanzig Jahre ungarische Literatur

Von **Aladár Schöpflin**

Der verlorene Krieg, die in sich zusammenstürzende Revolution, die leidenschaftliche Reaktion der Gegenrevolution, die unerbittliche Zerstückelung des Landes und alles, was in Kultur, Wirtschaft und Gesellschaft sich mit diesen erschütternden Ereignissen verband, brachte auch in die ungarische Literatur eine gewisse Zäsur. Die taumelnde Unorientiertheit, die Unmöglichkeit des Verstehens der neuen Lage, das Umkippen der Begriffe, die die Macht von Naturgesetzen erlangt hatten, gesellschaftliche Verwirrung und Verwirrung der Gedanken und Herzen: dies alles zeigte, daß die ganze Nation den Boden unter sich erschüttert fühlte.

Natürlich hat auf diesen neuen Seelenzustand zu allererst und am stärksten die *Lyrik* reagiert. Die älteren Dichter, die Träger der großen literarischen Polemik, versuchten vorläufig dort fortzusetzen, wo sie bei der Revolution von 1918—1919 aufgehört hatten; doch gewollt und ungewollt drangen in ihre Gedichte die neuen Erlebnisse ein. Bei den Jungen, die während des Weltkrieges aufgewachsen waren, zeigten sich diese Erregungen gesteigert. Sie wollten etwas ganz Neues und suchten dafür auch neue Formen. Sie wurden von der expressionistischen Strömung mitgerissen, die bei den ausländischen Literaturen Aufmunterung gewann. Sie verwarfen die überlieferten Formen, denn sie glaubten, daß sich ihre innere Temperatur nur durch freie Verse ausdrücken lasse. Diese Strömung erfaßte eine Zeitlang auch die Aelteren, die bis jetzt die Meister der traditionellen Formen, des gereimten, metrischen Verses waren. Andererseits fand das große nationale Unglück seinen Niederschlag in einer lauten Irredenta-Poesie, die den Protest gegen die Zerstückelung des Landes und der Nation auszudrücken versuchte. Eigentümlicherweise hat diese Richtung, obgleich die ganze öffentliche Meinung hinter ihr stand, sehr wenig Wertvolles hervorgebracht und ist bald vom Schicksal der Tagesaktualitäten ereilt worden. Sie war in der literarischen Entwicklung nicht mehr als eine Episode.

Sobald die Lage der Nation sich gefestigt hatte, das große Fieber sank und die Atmosphäre sich reinigte, fanden auch die Dichter wieder ihren alten Weg. Der Kult des freien Verses hörte fast vollkommen auf, die Dichter kehrten zu überlieferten Formen zurück, höchstens ihre lockerere Handhabung erinnerte an einziges Ketzertum. Ein Teil dieser Dichter zog sich hinter die Basteien des Privatlebens zurück und versuchte den Seelenkampf des Privatmanns mit sich selbst und sein Ringen mit der Welt auszudrücken, ein anderer Teil wandte sich dem wirtschaftlich und kulturell vernachlässigten Dorfe zu. Einige

Irodalmi Ujság

VII. ÉVFOLYAM, 43. SZÁM. A MAGYAR ÍRÓK LAPJA 1956. NOVEMBER 2.

La gazette littéraire

ORGANE DES ÉCRIVAINS HONGROIS

2 NOVEMBRE 1956

Numéro unique paru pendant l'insurrection hongroise

PIERRE HORAY

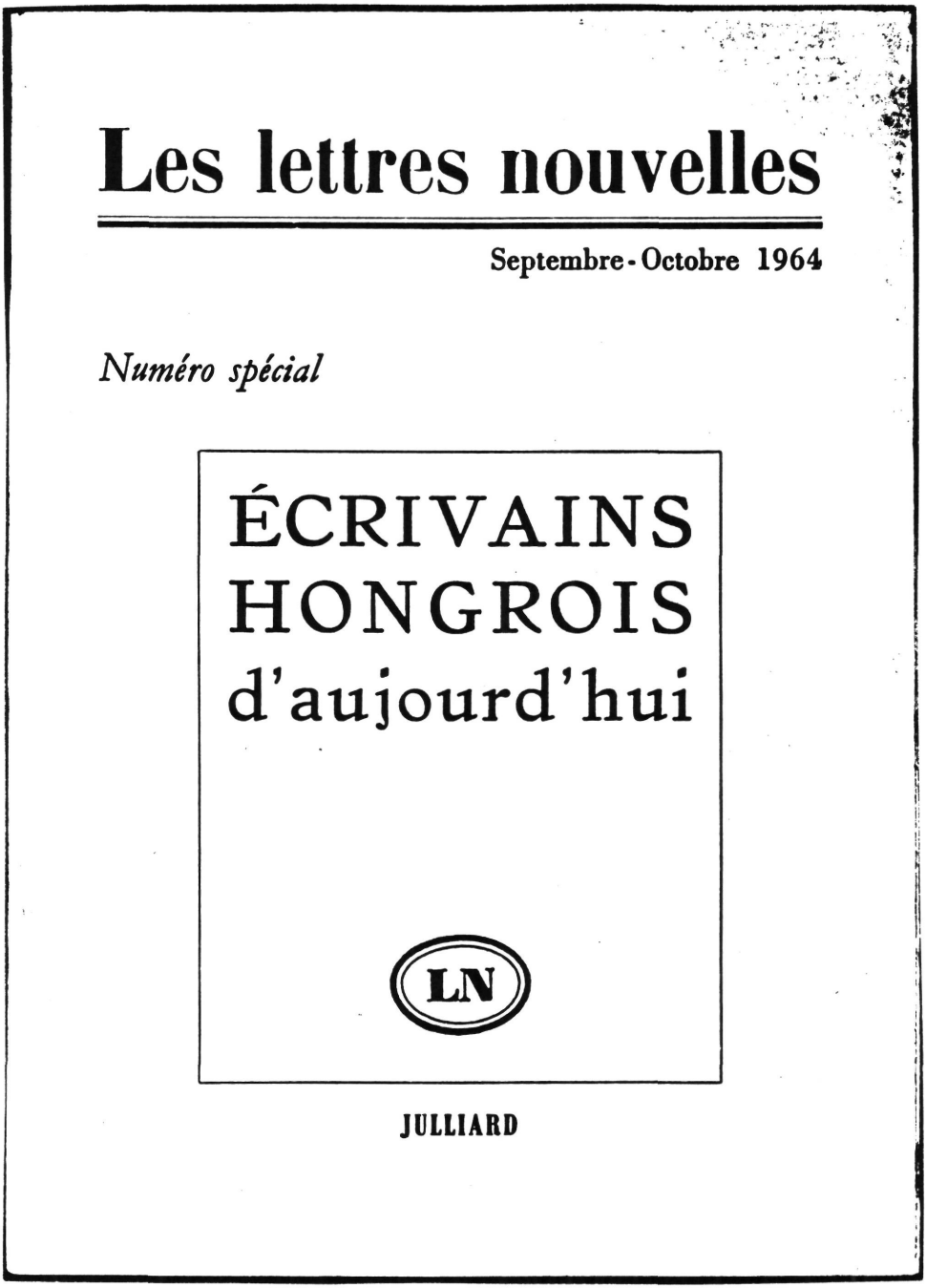
Les lettres nouvelles
Septembre - Octobre 1964
Numéro spécial
ÉCRIVAINS
HONGROIS
d'aujourd'hui
LN
JULLIARD

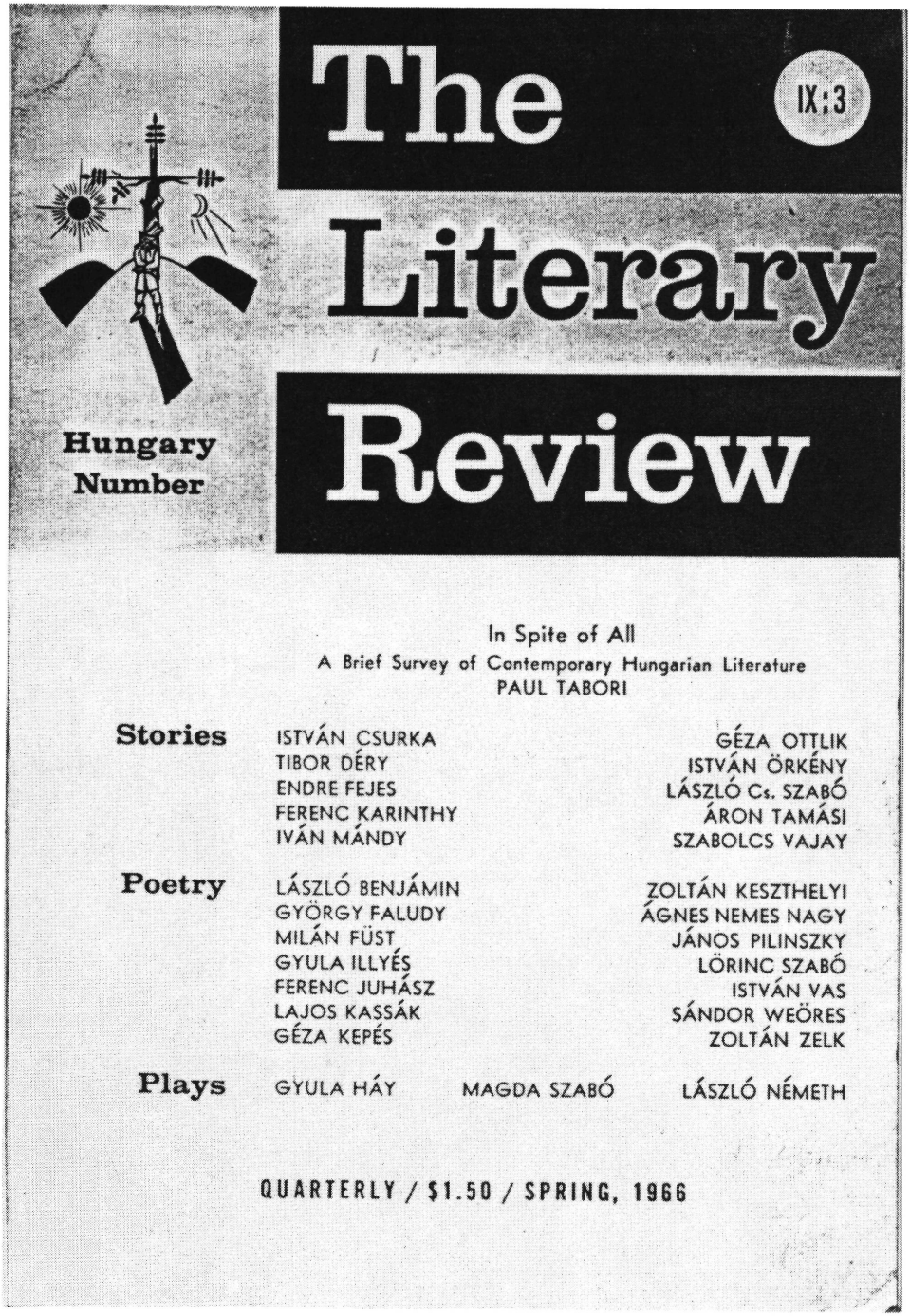
The
IX:3
Literary
Review
Hungary
Number
In Spite of All
A Brief Survey of Contemporary Hungarian Literature
PAUL TABORI
Stories
ISTVÁN CSURKA
TIBOR DÉRY
ENDRE FEJES
FERENC KARINTHY
IVÁN MÁNDY
GÉZA OTTLIK
ISTVÁN ÖRKÉNY
LÁSZLÓ Cs. SZABÓ
ÁRON TAMÁSI
SZABOLCS VAJAY
Poetry
LÁSZLÓ BENJÁMIN
GYÖRGY FALUDY
MILÁN FÜST
GYULA ILLYÉS
FERENC JUHÁSZ
LAJOS KASSÁK
GÉZA KEPES
ZOLTÁN KESZTHELYI
ÁGNES NEMES NAGY
JÁNOS PILINSZKY
LÖRINC SZABÓ
ISTVÁN VAS
SÁNDOR WEÖRES
ZOLTÁN ZELK
Plays
GYULA HÁY
MAGDA SZABÓ
LÁSZLÓ NÉMETH
QUARTERLY / $1.50 / SPRING, 1966

minthogy többségük nem hazánkban készült, egyben azt is kifejezésre juttatják, hogyan látta bennük a külföld történelmünk e fordulópontjait.

A magyar számok ugyanakkor egyfajta kettős tükörként is működtek. Nemcsak azt mutatják: hogyan, mikor és mit láttattak meg országunk gazdaságából, politikájából és kultúrájából a külföld közvéleményt formáló erői. Jócskán felfedik azt is az utókor előtt — miután összeállítóik között bőven akadtak hazai közreműködők — mikor, mit és hogyan akartunk mi magunkról a külfölddel közölni.

Az elmondottak alapján, úgy véljük, okkal állíthatjuk, hogy a magyar számok a legfigyelemreméltóbb történelmi forrásaink közé tartoznak. Jelentőségük bizonyos szempontból még a folyamatosan megjelenő napi sajtónál is kiemelkedőbb, mert a maguk egyszeriségében élesen vetik fel azokat az új motívumokat, amelyek a történelmi csomópontokat alakítják, s ily módon sűrítetten exponálják korunk történelmi és kulturális kérdéseit.

LAKATOS, ÉVA

En glanant dans le domaine des numéros speciaux des revues consacrées a la Hongrie

L'étude donne une vue d'ensemble des revues – parues pour la plupart à l'étranger – qui ont fait paraître, pour des occasions diverses, des „numéros hongrois". Ces numéros d'occasion étaient destinés à donner un tableu sur la culture hongroise ou bien sur les questions actuelles de la vie politique et économique du pays. Ils ont été publiés surtout à des occasions quand l'attention de l'étranger se tournait vers la Hongrie, ou quand la politique culturelle hongroise a fait état d'informer l'étranger. Parmi ces „numéros hongrois" il y avait des publications de propagande et des publications ayant une mentalité hostile, mais la plupart d'elles cherchaient à faire connaitre les événements de Hongrie d'une manière objective, de plus, elles étaient imbues d'un esprit amical. Tels étaient p. ex. les numéros spéciaux publiés après la révolution hongroise de 1956, comme p. ex. le numéro de janvier 1957 de la revue *Les Temps Modernes* de Sartre, ayant plus de mille pages, ou la publication internationale du dernier numéro (2 novembre 1956) de la revue *Irodalmi Ujság (Journal Littéraire),* publié de l'initiative de Ferenc Fejtő et beaucoup d'autres. L'auteur constatet que ces numéros spéciaux sont des sources négligées, mais très importantes de l'histoire de la presse.

KÖZLEMÉNYEK

(Keserű Bálintnak)

Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években. Az alább közölt levelek, melyek jelenleg a tübingeni egyetem levéltárában találhatók, [1] egy érdekes per kapcsán kerültek elő. A per [2] 1622-ben folyt Eberhard Wild nyomdász és könyvkereskedő ellen, melynek során az egyetemi hatóságok lefoglalták a Wild üzletében levő ingóságokat, köztük a már kiadott és kiadásra váró példányokat, üzleti könyveit és a levelezését. Vajon mi történhetett? Wild 1619-ben kezdte el működtetni a nyomdáját Tübingenben, s három évvel később már összeírás készült a könyveiről a nyomozás során. Az ügyet egy, a strassburgi egyetemről a tübingeni teológiai karra érkezett feljelentés indította el, melyben az ottani hatóságok panaszt tesznek amiatt, hogy Tübingenből szektás könyvek szivárognak be oda. Rövid vizsgálat után a nyomok Wildhez és a nyomdájához vezettek. A nyomozást két, a lutheránus orthodoxiához számító teológiai professzor tartotta kézben, Lukas Osiander és Theodor Thumm . [3] Az egyetemen szigorúan szabályozták az olvasnivalók körét. Az egyetemi statutumban külön szakasz foglalkozott a nyomdászokkal és könyvkereskedőkkel. A rendeletek eredete még a 16. század utolsó negyedében kereshető, amikor a teológiai karnak a kálvinizmussal kellett felvennie a harcot. Egy-egy frankfurti könyvvásár után végigkutatták a könyvkereskedéseket, eretnek művek után nyomozva. A hallgatóknak pedig vásárlás előtt be kellett mutatniuk minden könyvet az illető professzornak. [4] Ezek alapján sorra folytak a kihallgatások, s egyre több adat kerül elő arról, hogy kik tartoztak Wild vásárlóköréhez. [5] A helyzet egyre kínosabb lett, hiszen nem is kevesen éppen az egyetem tanárai és hallgatói voltak azok, akik nemcsak tiltott könyveket vásároltak, hanem ők látták el a nyomdászt kéziratokkal,

[1] A két levél jelzete: Universitätsarchiv Tübingen 8/1, 39, Stück 15. és 16.

[2] A per történetéről sokan írtak már, de részletes, a dokumentumokat is magába foglaló tanulmány még nem jelent meg. L. Ulrich BUBENHEIMER: *Von Heterodoxie zur Kryptoheterodoxie.* Die nachreformatorische Ketzerbekämpfung im Herzogtum Württemberg und ihre Wirkung im Spiegel des Prozesses gegen Eberhard Wild im Jahre 1622/23. in: Die Stiftskirche in Herrenberg 1293–1993. kiad. Roman JANSSEN és Harald MÜLLER-BAUR. Herrenberg, 1993. 307–341. Ugyanitt részletes bibliográfia is található az eddig megjelent Wild-irodalomról. (A továbbiakban BUBENHEIMER.)

[3] Ők ketten heves vitairatokat is megjelentettek, nyilvánvalóan a nyomdai botránnyal összefüggésben: Theodor THUMM , *Impietas Wigeliana* . Tübingen, Johann Alexander Cellius, 1622; Lukas OSIANDER , *Theologisches Bedencken/ Vnd Christliche Treuhertzige Erinnerunggenandtes Wahres Christentumb/ . . . anzusehen vnd zuachten seye.* Tübingen, 1624.

[4] Hans WIDMANN: *Tübingen als Verlagsstadt.* Tübingen, 1971. 91.

[5] A legújabban megjelent Wild-üggyel foglalkozó tanulmány Wild vásárlóinak a szociális rétegzettségét vizsgálja, s arra a kérdésre irányítja a figyelmet, hogy milyen körből kerülnek ki a heterodox érdeklődésűek. L. Dieter FAUTH: *Verbotene Bildung in Tübingen zur Zeit der Hochorthodoxie.* Eine sozialgeschichtliche Studie zum Zensurfall des Buchhändlers und Druckers Eberhard Wild (1622/23). in: Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte 53. (1994) 125–141.

írták az előszókat vagy irányították titokban a kiadást. A legnevesebb köztük Christoph Besold, a jogi kar dékánja volt, aki azonban tekintélyénél fogva védettséget élvezett a württembergi hercegi udvarnál, s így nem került nagyobb bajba. Wildnek még a házkutatás előtt sikerült elmenekülnie, előbb Stuttgartba, majd Rottenburgba, közben figyelmeztette néhány barátját a fönnforgó veszélyre. Végül két idézés után mégis megjelent az egyetemi hatóságok előtt 1622. április 12-én. Rögtön letartóztatták, majd a kihallgatások után a következő ítéletet hozták: a könyvek elkobzása, 200 gulden büntetés, a nyomda és üzlet bezárása, valamint 14 napi börtön. Emellett kikötötték, hogy vagyonelkobzás terhe mellett nem követhet el újabb ilyen „bűntetteket".

Kik voltak azok a szerzők, s milyen eretnek könyvekről lehetett szó, melyek ilyen büntetést vontak maguk után? Az egyik első jelentés szerint, melyet az egyetem a konzisztóriumnak küldött 1622. március 24-én, Wild „nemcsak nagyszámú más helyen nyomtatott schwenckfeldiánus és weigeliánus könyvet tartott rejtekhelyen, hanem maga is adott ki ilyeneket a saját nyomdájában, s mely művek zsúfolva vannak az igaz vallástól – az Ágostai Hitvallástól – messze eltérő tévedésekkel." [6] Ulrich Bubenheimer [7] tíz csoportot különít el a kb. 300 címet felsoroló peranyagban. Csak a legfontosabbakat megemlítve, a legnagyobb részt, mintegy 40%-ot, Caspar Schwenckfeld és követőinek az írásai teszik ki (Sebastian Franck, Johannes Bünderlin). Egy további misztikus–spiritualista hagyományt Valentin Weigel írásai reprezentálnak. Ide sorolja a szerző még Theophrastus Paracelsust is. A harmadik helyen Johann Arndt áll. Őt a német misztika olyan szerzői követik, mint Johannes Tauler, Pseudo-Tauler, Eckhardt mester. Nem maradtak ki a katolikus irodalom képviselői (Diego de Estello, Luis de Granada), az ún. apokaliptikus és prognosztikus irodalom, s a rózsakeresztes iratok sem.

A könyveket nemcsak Tübingenben terjesztették Wild és megbízói, hanem a periratokban adatok vannak arra, hogy német területeken (Frankfurt am Main, Augsburg, Nürnberg, Rostock) kívüli vidékekre is juttattak belőlük: Alsó- és Felső-Ausztriába és Magyarországra.

A közölt két levél éppen ebből a szempontból fontos számunkra. Eberhard Wildhëz címeződtek tíz hónappal a per megindulása előtt. Az első levél szerzője Theodor Ömich lelkész, aki Wild egyik nővérét vette feleségül. Ömich a szászországi Zölligből származott. 1617. május 24-én Csepregen avatták fel, majd több, Sopron környéki kis faluban (Csáva, Németkeresztúr, Gálos, Medgyes) teljesített szolgálatot. [8] 1631-ben Mária mennybemeneteléről írott műve Tübingenben jelent meg. Sógorával, Wilddel, levelezést folytatott, s ez az egy levél, melyet itt közlünk, a per kapcsán maradhatott fenn. Ebből arról értesülünk, hogy Wild látja el őt könyvekkel illetve katalógussal, melyből nemcsak ő, hanem mások is rendelnek.

A másik levél írója Erhard Artner. „Nincs még család Sopronban, mely újkori viszonylatban régiségre vetekedhetnék e családdal, és nincs még család Sopronban, mely három évszázadon keresztül úgy virágzott volna és Sopron közelében állandóan és megszakítás nélkül olyan jelentős szerepet játszott volna, mint e család egymás után következő leszármazottai." [9] A 15. században telepedtek le Sopronban. A szóban forgó Erhard Artnernek (1582–1649) az anyja korán meghalt, majd az apja újranősült. Miután az apa is meghalt 1590 körül, özvegye Bucher Jánoshoz ment feleségül, aki egészen a polgármesteri székig vitte. „II. Erhardról tudjuk, hogy 1600-ban Tübingában tanult, ahol 20 tallér ösztöndíjat élvezett a várostól. Orvosnak készült, mert egy 1608-ból származó iratban medicinae studiosus-nak mondják, azonban nincs adatunk arra nézve, hogy e tanulmányait befejezte volna. Ellenben tudjuk róla, hogy Haubenreich György városjegyző halála után 1610-ben ő lett a város jegyzője. 1618. március 19. és május 28. között Lackner Kristóf polgármesterrel együtt a pozsonyi országgyűlésen vett részt. Erre az időre esik, hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelem kinevezte a soproni harmincad vámhivatalnál ellenőrnek. Az 1623. évi

[6] Ulrich BUBENHEIMER: *Christen und wahre Christen.* Verwehrte Spuren nebenkirchlicher Frömmigkeit in Herrenberg zwischen Reformation und Pietismus. in: Die Stiftskirche in Herrenberg 1293–1993, kiad. Roman JANSSEN és Harald MÜLLER-BAUR. Herrenberg, 1993. 105. (A továbbiakban BUBENHEIMER Christen.)

[7] BUBENHEIMER 334–336.

[8] PAYR Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története.* Sopron, 1924. 20.

[9] HÁZI Jenő: *Soproni polgárcsaládok 1535–1848. I–II.* Bp. 1982. 30. (A továbbiakban HÁZI.)

tisztújításkor megválasztották belső tanácsosnak. Ettől kezdve 67 éves korában – 1649-ben – bekövetkezett haláláig testvérével Wolfganggal együtt, Lackner Kristóf polgármester mellett ők voltak Sopron legjelentősebb polgárai. Felváltva viselték a polgármesteri és a városbírói tisztséget, vagyis Sopron sorsának alakulásáért elsősorban ők voltak felelősek."[10] Erhard Artnernek három disputációja is napvilágot látott Tübingenben.[11] Egyébként Wolfgang legidősebb fia – Wilhelm – a második (Lackner után) Sopronban, aki jogi doktori címet szerez, s az ő disszertációja is Tübingenben jelenik meg 1624-ben.[12] Artner, mint leveléből kiderül, még Tübingenben ismerte meg Wildet néhány évvel 1621 előtt.

Feltétlenül meg kell említenünk még egy nevet a levelekhez kapcsolódóan: Lackner Kristófét. Ő 1604-ben alapította a Nemes Tudósok Társaságát[13] Sopronban, melynek minden tanult ember illetve nemes tagja lehetett. A belépőktől egy-egy könyvet kértek, hogy növeljék a társaság könyvtárát, de a könyvtár a tagok hagyatékából is gyarapodott. 1626-ban éppen Erhard Artnert bízták meg a könyvek rendbehozatalával, és a katalógus elkészítésével.[14] Fontos adalék lehet a tübingeni kapcsolatokhoz az a tény, hogy Lackner Kristóf két műve is a Wild-nyomdában jelent meg 1625-ben,[15] s az aforizmagyűjteményének a sajtó alá rendezője nem más volt, mint Christoph Besold. Lackner Kristóf leveleskönyvében több levél maradt fenn az 1620-as évekből, melyek Besoldhoz és Wildhez íródtak, s még kiadásra várnak.[16]

Mindenképpen nagyon izgalmas tény, hogy az Eberhard Wild által nyomtatott illetve terjesztett művekből Magyarországra is jutottak példányok, s hogy az itteni (soproni) szellemi közösség érdeklődést mutatott a korabeli szerzők által szektásnak és rajongónak bélyegzett irodalom iránt. Pedig nem volt könnyű ide eljuttatni ezeket a könyveket, hiszen ki kellett játszani egyrészt a lutheránus orthodoxia, másrészt az egyre szigorúbbá váló katolikus császári ellenőrzés éberségét.[17] Ömich és Artner neve is megtalálható Wildnek abban az üzleti könyvében, melyben a nyomdász a vásárlóit és az általuk megrendelt könyveket tünteti fel.[18] A levelek irányították arra a figyelmet, hogy meg kellene vizsgálni közelebbről, vajon mennyire követhetők nyomon az említett szerzők és műveik a 17. századi nyugat-magyarországi

[10] HÁZI 35.

[11] RMK III. 5712. *De cura sive curatione.* Tübingen, 1605. – *De testamentis ordinandis.* Tübingen, 1605. – *De bonorum possessionibus.* Tübingen, 1605.

[12] RMK III. 1366: Artner (Guilielmus). Dissertatio Politico-Jvridica De Regno Hvngariae, eiusque Jure: Quam Deo Ter. Opt. Max. Adivvante, Praesidente Nobilissimo & Clarissimo IC. Dn. CHRISTOPHORO BESOLDO, Inclytae Universitatis Tvbingensis Antecessore celeberrimo, & p. t. Rectore Magnifico, Patrono & Preceptore Suo, aeterna summi honoris observantia prosequndo: In Auditorio Jurisconsultorum Ad diem . . . Julij. Publice excutiendam et ventilandam Proponit GUILIELMUS ARTNER Oedenburgensis. Tvbingae, Typis exscribebat Theodorivs Werlin, Anno 1624.

[13] Valószínűleg Ömich is kapcsolatban állt a társasággal, mert rá hagyta a szőlőjét. L. KOVÁCS József László: *Lackner Kristóf és kora (1571–1631).* Sopron, 1972. 48. (A továbbiakban KOVÁCS.)

[14] KOVÁCS 49–51.

[15] 1. RMK IIII. 1389. Lackner (Christophorus). Galea Martis, hoc est Bona Militia pro Publica salute epitomice A CHRISTOPHORO LACKNERO, J. U. D. & Com. Pal. conscripta. Tubingae, Typis Eberhardi Wildii. Anno M. DC. XXV. 8r. 2. RMK III. 1390. Lackner (Christophoro). Aphorismi Politici Pro Principe, Republica, Pace, Bello, Oeconomia. Et Bonis moribus, Ex Horologio Principum, In Decadas distributi, Authore CHRISTOPHORO LACKNERO, J. U. D. & Com. Pal. conscripta. Tubingae, Typis Eberhardi Wildii. Anno M. DC. XXV.

[16] Lackner leveleskönyve a Soproni Evangélikus Egyház Levéltárában található.

[17] Például a tübingeni teológiai kar figyelmeztette az alsó-ausztriai lutheránus rendeket arra, hogy hozzájuk is kerültek ezekből a veszedelmes iratokból, megemlítve Johann Valentin Andreae munkáit is.

[18] Fauth egy cikkében Ömichról és Artnerről is helyes adatokat közöl, amikor a foglalkozásuk szerint besorolja őket, de nemzetiségüket tekintve mindegyiket osztráknak tartja. L. Dieter FAUTH: *Dissidentismus und Familiengeschichte.* in: Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte 13. (1994) 131. (A továbbiakban FAUTH.)

könyvjegyzékeken.[19] Már a Karner Károly által kiadott két soproni inventárium is sokat ígért, mert Sebastian Franck, Valentin Weigel és Johann Arndt több művel is szerepelnek rajtuk.[20] A most megjelent Adattári kötetet,[21] mely Sopron és környékének könyves kultúráját fogja át a 16–17. században, érdemes ebből a szempontból végignézni. Szerencsére fennmaradt, és így benne található, az Erhard Artner hagyatékáról készült jegyzék. Az 1651-ből származó katalógusban – „Catalogus Librorum der Frau Erhard Artners seel(igen)" – 237 címet találunk, melyek egy evangélikus értelmiségi könyvtárról adnak képet.[22] A levelekben említett könyvek szempontjából a következők az érdekes tételek:

63. Predigen Joh(annis) Taulerj 40. [23]

172. Confessio Tauleriana 80.

Mindkét mű szerepel a Wild-listán[24] is, de Donat szerint ma már nem találhatóak a Wild által kiadott példányok. A korabeli forrásokban történik rájuk utalás, így a peranyagban is említik pl. a Confessiot, egy Theodor Thummtól származó feljegyzésen ez áll: „Kurtze Vertzaichnuß Wigelianischer Irrthumb, ußer seiner Postill, guldinem griff, und vermainter antiquissima Confessione Tauleriana gezogen" (Rövid jegyzéke a weigeliánus tévedéseknek, kivonatolva a Postillából, a Der güldene Griffből és a bizonyos Confessióból).

Valószínűleg a kettő egyike lehet az a traktátus, melyet Artner a levelében megköszön Wildnek („mit vbersendung deß alten fürtrefflichen Theologii Joannis Tauleri see(ligen) Tractatl"), s ez feltehetően azonos azzal, amit Ömich is megkapott („Vor die vberschickte träctetlein sage Ich dem Herrn Schwager grossen danck").

74. Hauspostill Weigelij 40. [25]

Ez az Artner által kért és meg is kapott mű, mely Wild listáján is szerepel. Azt is tudjuk, hogy többen megvásárolták Wildtől ezt a könyvet, így Wilhelm Bidembach is, aki jogász és tanácstag volt a württembergi hercegi udvarnál. Hogy miért volt fontos az ilyesfajta postilla? Erre is egy Wild-vásárló adott választ,

[19] Kifejezetten a korabeli soproni könyveskultúrával foglalkozó disszertáció készült el nemrégiben, mely azonban teljesen figyelmen kívül hagyja az ilyenfajta irodalom jelenlétét a könyvjegyzékeken. Johann Arndtot (akit egyébként pietistának nevez!) említi egyedül a szerző, megállapítva, hogy a protestáns teológusok között az ötödik helyet foglalja el a hagyatéki leltárakban való előfordulása szerint. L. GRÜLL Tibor: *Könyvtárak és olvasmányok a XVI–XVII. századi Sopronban.* Doktori disszertáció, Szeged, 1992.

[20] KARNER Károly: *Két soproni polgár könyvtára a 17. század harmadik negyedében* = MKsz 1977. 111–133.

[21] Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1. *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721.* Kiad. GRÜLL Tibor, KEVEHÁZI Katalin, KOVÁCS József László, MONOK István, ÖTVÖS Péter, G. SZENDE Katalin. Szeged, 1994. (A továbbiakban ADATTÁR 18/1.)

[22] ADATTÁR 18/1. 170–176.

[23] Két kiadása is ismert ezekből az évekből: 1. *Iohannis Thavleri Predigten Auf alle Sonn- vnd Feyertage.* Gedruckt in verlegung Daniels vnd Davids Dubriis vnd Clement Schleichen Buchhändlern in Franckfurt am Main 1621. 2. *Postilla Johannis Tauleri.* Gedruckt zu Hamburg durch Hans Mosen. In Verlegung Michael Herings Anno M. DC. XXI.

[24] Sajnos a per forrásait még nem tették közzé, jelenleg több kutatócsoport is dolgozik a kiadáson. így azt sem lehet pontosan tudni, hogy milyen művek szerepelnek a Wild-jegyzéken, eddig a kb. 300 címből mintegy harmincat próbált Dietrich DONAT azonosítani. L. *Eberhard Wild, ein Drucker mystisch-spiritualistischer Werke zu Beginn des 17. Jahrhunderts.* in: Slawische Barockliteratur I. Kiad. Dimitrij TSCHIZEWSKIJ München, 1970. 100–105.

[25] Valentin WEIGEL: *Kirchen oder Hauspostill.* Neustadt, Johann Knuber (Magdeburg, Johann Francke) 1617.

aki ezt írta 1621-ben: mindenki gyakorolhassa az istentiszteletet ott, ahol akarja, nálam is van ilyen, ahol a gyermekeimnek felolvasok Tauler és Werner Postilláiból.[26]

81. drey vnterschidliche Tractatlein Theophrasti 40. [27]

Theophrastus Paracelsus egy művéről van szó. Mint láttuk, a paracelsicák nagy számban forogtak a Wild által terjesztettek között. Erről is tudnak a korabeli források. Hallében a Franckesche Stiftungen könyvtárában található egy könyv, melyben különféle rózsakeresztes írások vannak összegyűjtve.[28] A kolligátum nyocadik tagja a „Gespräch dreyer Personen/ von der wenig Jahren . . . geoffenbarten Fraternitet deß Rosen Creutzes. 1621" (Három személy beszélgetése a néhány évvel ezelőtt kinyilatkoztatott rózsakeresztes testvériségről), s ebben hárman vitatkoznak a rózsakeresztesek létéről és céljaikról. A könyv végén Tyrosophus (aki feltehetőleg a testvériség tagja) egy katalógust ad át a hitetlenkedő politikusnak, amelyben hasznos könyveket ajánl olvasásra és megtérésre. Az érdekesség az ebben, hogy az általa ajánlottak majd mindegyike szerepel a Wild-jegyzéken is, sőt a szerző még a formátumokat is megjelöli. Itt bukkan föl a Paracelsus-mű is: „Theophrasti Paracelsi drey vnterschiedliche Commentar oder Tractat, etc. 40".

89. Andere Relation auß den Parnasso Boccalinj 40. [29]

Trajanus Boccalinus művei szorosan hozzátartoznak a rózsakeresztes mozgalomhoz. A két leghíresebb iratukkal — a Famaval és a Confessioval együtt — mintegy előszóként jelent meg Boccalinus egy röpirata: „Allgemeine Reformation der gantzen Welt" (Az egész világ általános reformációja) 1614-ben. Később ez a röpirat bekerült a fent említett Relatioba is, mely egyébként 200 szatírikus értekezést tartalmaz erkölcsi, politikai és irodalmi kérdésekről, s melynek az első németre fordítója az éppen megemlített Weigel-Postilla vásárló Wilhelm Bidembach.[30]

Feltétlenül említést érdemel még az Artner-féle jegyzéken nem, de a levelében szereplő két könyv, a *Menippus* [31] és az *Antimenippus.* [32] A *Menippus* t sokan Johann Valentin Andreae legmerészebb művének tartják, egyház- és teológiakritikája miatt. Andreae kiáll a vallási tolerancia mellett, s kijelenti, hogy minden vallásban találhatók jó emberek. A könyvet a megjelenése után betiltották a hatóságok, s a retorikaprofesszor Caspar Bucer tartott egy nyilvános előadást ellene az egyetemen, melyet hamarosan nyomtatásba is adtak *Antimenippus* címen. Andreae és köre sem hagyta annyiban, s 1618-ban csekély változtatásokkal újra kijött a *Menippus.* [33] Mindkét mű jelen volt Wild listáján is, valószínűleg mire Artner megrendelte, már kimerült a készlet, vagy közbejött a per.

[26] BUBENHEIMER Christen 108.

[27] *Drey vnderscheydene Tractätlein Philippi Theophrasti Paracelsi ab Hohenheim/* Als 1. Commentatio vber die Epistolam Iudae. 2. Sermones in Antichristum 3. Vber die Wort: Sursum corda. Franckfurt am Mayn bey Lucas Jennis zu finden. Im Jahr 1619.

[28] A könyv jelzete: 61H14.

[29] *Relation auß Parnasso.* Oder Politische und Moralische discurs, wie dieselbe von allerley welthändeln darinnen ergehen. Erstlich Italianisch beschrieben von Trajano Boccalini h. n. 1617.

[30] *Johann Valentin Andreae 1586–1986. Die Manifeste der Rosenkreuzerbruderschaft.* Katalog einer Ausstellung in der Bibliothedca Philosophica Hermetica. kiad. Carlos GILLY. Amsterdam, 1986. 51–53. (A továbbiakban GILLY.)

[31] (Johann Valentin Andreae): *Menippus sive dialogorvm satyricorvm centuria inanitatvm nostrativm specvlvm.* In Grammatticorum gratiam castigatum. Cosmopoli (Strassburg), Lazarus Zetzners Erben, 1618.

[32] Caspar BUCHER: *Antimenippvs sive oratio: atrocissimorvm et virulentissimorum maledictorum & calumnarium...* Anno S. M. DC. XVII. Tübingen, Johann Alexander CELLIUS, 1617.

[33] GILLY 107–109.

Egyébként a könyvjegyzéken szerepelnek még az okkult irodalom képviselői (Johannes Agricola, Leonhardus Lamnius, Johannes Baptista de Porta), fellelhető a korai kegyességi irodalom nagy alakja Johann Arndt, illetve sok asztronómiával foglalkozó mű is megtalálható, melyek közül nem egy ritkaságnak számított már a korban is.

A mai kutatás azt igyekszik körvonalazni, hogy a hivatalos egyházi formák, a befogadott normák mellett létezett egy másfajta vallásgyakorlat is. Ez külső jegyeiben nem mondott ellent az előbbinek (vagyis a résztvevői ugyanúgy eljártak a templomba például), de titokban vagy a kevésbé ellenőrizhető baráti–családi körbe visszahúzódva kis gyülekezetek működtek, melyek éppen az olyanfajta irodalomra támaszkodtak, melyet Eberhard Wild s persze más nyomdászok is kiadtak. S mert nehezen ellenőrizhetőek vagy titkosak voltak ezek az összejövetelek (konventikulumok), a forrásokban is kevés nyomuk maradt. Az ilyen periratok, levelezések, esetleg a tiltott irodalom előszavaiban található utalások, könyvjegyzékek segítségével lehet pontosabb képet rajzolni erről a „földalatti" világról. A magyar forrásokban igen kevés információ van ilyen jellegű tevékenységre, viszont a külföldön fellelhetők között jónéhány utal magyarországi levelezőpartnerekre, vagy az oda küldött könyvekre. Ezért fontos a fenti könyvjegyzék és a két levél, mert azt mutatják, hogy létezett kapcsolat a korabeli szellemi mozgalmak egyik legjelentősebbikével, mégha ez a szál olyannyira vékony is volt, és nem jelentett közvetlen kapcsolódást a rózsakeresztesekhez.

Természetesen nem szabad és nem is lehet túlértékelni a fenti források jelentőségét, hiszen arról nincs tudomásunk, hogy ilyen kis körök működtek volna a 17. századi Sopronban, viszont bizonyítékok arra, hogy igény létezett egy másfajta vallásosságra, mint amit a korabeli egyház nyújtani tudott.

Dokumentumok

1. Sopron, 1621. július 6.

Theodor Ömich medgyesi lelkész Eberhard Wildnek Tübingenbe

Szolgálatait ajánlja. 14 nappal ezelőtt megkapta a levelét, melyben arról értesült, hogy neki és családjának jól megy a sora. Az elmúlt télen 13 hetet töltött Sopronban, mert a háború miatt nem volt biztonság, minthogy Csepreget, mely a magyarok kezén volt, megtámadták és elpusztították. Akik a templomba menekültek, nagyobb részüket lekaszabolták, másik részük bent égett. Hogy a gyülekezeteit ellása, minden vasárnap először Medgyesen, majd Ruszton végzett istentiszteletet. Amikor egyszer nem voltak kíséretében a Ruszton székelő szász lovagok, akkor a soproni magyarok kirabolták, s mindenét elvették. Később visszaadták. Sopron bizonyos feltételek mellett megadta magát a császárnak. Bethlenről az a hír járja, Érsekújvárról írt a magyaroknak, hogy négy héten belül meg fog jelenni nagy segítséggel. Az idősebb mostohafia meghalt, de a fiatalabb életben van, s gróf Nádasdy udvarában magyart tanul. A sógor úr küldje el az egyetem protokolljának a másolatát a mostohafia miatt. Köszöni a traktátust. A könyvekre vonatkozólag nem tanácsolja a sógor úrnak azt, amit tenni akar. A katalógust nem tudta lemásolni, kéri a sógor urat, hogy az ő költségére másoltassa le, s küldje el neki, így azok is meg tudják nézni, akik könyvet akarnak vásárolni. Herberger Postilláját elvették tőle, a sógor úr szerezze meg neki ugyanolyan kötésben, mint az elveszett volt. Üdvözli a sógor urat és a családját.

Dem Ehrenvesten vnd Wolgeachten Herrn Eberhardt Wild, Burger vndt Buchführer in Tübingen, meinem insonders gunstigen vnd vielgeliebten Herren Schwager zuvberantworten

Gottes gnad vndt segen, Nebenst entbietung meiner geistlichen vndt schwägerlichen Ambts- vndt Vnterdienste, auch wündschung Zeitlicher vnd ewiger wolfahrt, auch in diesen bösen schwürigen vndt Trübseligen Zeitten eines gutten Frieds hievor.

Ehrenvester vndt Wolgeachter Herr Schwager[34] ewer an Mich gethanes vnd von Brieffszeigern, als dazumal botten vberlieffertes schreiben, habe Ich vor 14 tagen von dato an zu recht empfangen, daraus mitt freüden, sambt meiner hausfraw,[35] verstanden, wie der Herr Schwager sambt weib[36] vndt Kindt, meinen vielgeliebten Schwägern vndt Schwägerinnen,[37] in gutter gesundheit, vndt gedeilichen wolstand sich befinde. Dafür Ich vnd meine hausfraw sambt euch sonderlichen dem lieben getreüen Gott lob vndt danck, wie schuldig vndt billich, von grund vnsers hertzens, sagen, vndt ferner Ihn, vmb seine Göttliche gnad, Ihme zu leben vndt seliglich zusterben, anruffen. Mich, vndt mein weib belangende, sind wir Gott lob vndt danck, was die gesundheit anlangende, in zimlichen wolstandt. Gott helffe vns allerseits weiter Vmb Christi willen. Sonsten aber ist vnser zustand in malis terminis, wegen des vnruhigen Kriegswesen, da wir nicht können zu haus sein vndt vnser stuck brodts mitt frieden in vnsern bewohnungen essen, welches wir denn Gott, vndt seinem göttlichen allerbesten willen vndt wolgefallen heimstellen, vndt die Vätterliche Ruthen, vndt gnedige heimsuchung erkennen, vndt also des Herrn, von vns wolverdienten, Zorn tragen, Gott erbarme sich vnser, vndt lindere oder mindere sochen seinen grim, vndt straff. Im vergangenen Winter hab Ich 13 wochen zu Edenburg,[38] von dannen aus Ich mein nechstes abgegangenes schreiben, oder missive an den Herrn Schwager, hab datiret, müssen mitt meinem weib zehren, weil wegen des Vngerischen, vndt deudschen Keiserischen Kriegsvolck wir nicht sicher sein gewest, wie denn dazumal Schapring,[39] eine Stadt, aber offen nach Vngerischem gebrauch, ist vberfallen, geplündert vndt verheeret worden,vndt als die einwohner sich in die gröste Kirchen salviret, daraus auch sich zum hefftigsten gewehret, sind sie meistentheils alle nidergehawet worden, die andern oben im thurm sambt dem Ewangelischen Prediger,[40] der ein gelehrter Gottseliger Herr, auch da schon alles an Ihm gebrennet, mitt anruffung des allerheiligsten Nahmens IESU vnsers Herrn vnd heilandts seinen geist auffgeben, sind alzumal verbrunnen, ohne eines kleinen kindes, welches Gott wunderbarlich durch den schutz seiner heiligen Engel erhalten. Denn als das fewer vberhand genohmen, sind etzliche Personen, vielleicht wegen der grossen hitze vom thurm, auff den sonst niemand kommen konte, weil man sich hefftigherab werete, ohne grosse leibesgefahr, herab gesprungen, vndt also bald sind sie todt blieben wegen der hohen sprünge. Vnter denen springt eine Mutter vom Thurm herab sambt ihrem Kind, das sie am Arm hatte, die Mutter bleibt todt, am kind spuret man auch kein mahl, oder sonsten eine beule, das kind wird zum gedechtnus auffgezogen.[41]

[34] Eberhard Wild (1581. 3. 6.–1635. november előtt), könyvkötő, könyvkereskedő és nyomdász Tübingenben. Eberhard Wild családjához és rokonságához l. FAUTH 165–177.

[35] Magdalena Wild.

[36] Anna Wild, szül. Sturm, egy lelkészlány Upfingenből, Wilddel 1607-ben házasodtak össze.

[37] Wild 1622-ben életben lévő gyerekei: Johann Eberhard, Annamaria, Andreas, Esther.

[38] Ödenburg, Sopron.

[39] Schapring, Csepreg.

[40] Zvonarics Imre (Sárvár, 1570 k. – Csepreg, 1620), csepregi evangélikus lelkész, majd esperes. Ő fordította magyarra Matthias Hafenreffer tübingeni orthodox teológus „Loci theologici, certo methodo ac ratione in tres libros tributi" (Jena 1601) című művét. Az 1614-ben kiadott munkát Nádasdy Pálnak ajánlotta.

[41] Az Ömich által leírt támadás 1621. január 6-án történt. Csepreg, mely az evangélikus Nádasdy Pál birtokában volt, 1619-ben meghódolt Bethlen Gábornak. A fehérhegyi csata után II. Ferdinánd Collaltora és Esterházy Miklósra bízta, hogy a várost megbüntessék. Három napig fosztogatták a császári csapatok, s 1200 embert öltek meg. L. PAYR Sándor: *Az evangélikus Csepreg pusztulása* = Protestáns Szemle 1898. 209. Fennmaradt egy – ugyanabból az évből származó – históriás ének (Csepreg városának lengyelek és horvátok miatt való siralmas romlásáról. Históriás ének 1621-ből), mely Csepreg

Aber gnung hievon, Nachmals haben die Sächsischen Reüter, welche mitt 2 Corneten zu Rust[42] ihr Quartier gehabt meiner begeret, den Gottesdienst alda zuverrichten, welches denn auff erlaubnus meiner Obrigkeitt, als der Herrn von Edenburgk, die dazumal noch auff der Vngern seiten. Ich auffgenommen, doch meine Pfarkinder nichts destoweniger mitt lehren vndt predigen, auch Sacrament reichen, wiewol nicht ohne grosse müh, versorget denn Ich alle Sontage zu erst meinen Pfarkindern, zu Möttwisch,[43]am Vngerischen See[44] gelegen vnter Edenburger jurisdiction, nachmals den Reütern zu Rust, welches ort oder Marckt eine halbmeilweges davon, den Gottesdienst verrichtet, davon Ich ohne Gottes belohnung, welcher alles reichlich hie oder dort im ewigen leben belohnet, wenig, oder gar nichts gehabt, als plünderung vnd beraubung, denn die Vngern einmal von Edenburg, da Ich keine geleitsleüte von Reütern oder Musquetirern bey mir hatte, Mich angefallen, beraubet, geplündert vndt vbel geschlagen, auch Ros vndt wagen hinweg genohmen, welches doch, ohne Kleidung vndt geld, widerumb von Ihnen ist zu ruck zu Edenburg von Ihrem heübtman gegeben worden.

Itzo sind wir vor den Vngern nicht sicher, Denn nachdem Edenburgk sich Keiserlicher Majestet[45] mitt gewissen conditionen, auffgegebene gnungsame versicherungen, auch decreta von Ihr Keis(erlicher) Maj(estet) selbst vnterschrieben, sonderlich die reine augspurgische confession, vndt ihre vralte privilegia belangend, ergeben,[46] auch die Vngern davon gewichen, rauben, plündern vndt streiffen die Vngern auff allen orten, das niemand fast aus der stad darff, wie sie denn vor wenig tagen 1 Rathsherrn zu Edenburg sambt einem Jüngling vor dem Stadthor gefenglich hinweg nach Pape[47] geführet, vndt 1 burger der sich zur wehr gestellet, erschossen haben. Ich mus aber mich Gott befehlen, vndt wegen meines tragenden Ambts täglich leib vndt leben wagen, so wol auff dem dorff, da wir nicht wissen, wie lang wir sicher, als vnterwegens, da Ich bisweilen nach Edenburg reisse. Budian, ein vngerischer Herr wil sich nicht ergeben Kei(serlicher) Maj(estet) strecket sich ie lenger ie mehr, wiewol das Keis(erliche) Kriegsvolck, alberait auff seinem boden, vndt alles verheeret, so dürffen sie wegen der Vngern, die vberal in wälden herumb sich tag vnd nacht aufhalten, mit wenigen Personen nicht aus dem läger, vndt der feind strecket sich, wo nicht hülff kömbt, dürffte es vermuthlich vbel zugehen. Von dem

feldúlásáról szól. A két ábrázolás rendkívül hasonló, mintha mindegyik szerzője személyesen vett volna részt benne. Példa rá egy részlet az énekből:

„52. hallatlan csuda itten történt vala,
Magas toronyban egy jó anya vala,
Kinek kis fia keblében vala,
Magas toronyból alá ugrott vala.

53. Noha az anya mindjárt megholt vala,
De a kis gyermek épen marad vala,
Az Úrlstennek csudálatos gondja,
Emlékezetre eleven megtartja."

in: *Egyháztörténeti Emlékek.* Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. I. kiad: PAYR Sándor. Sopron, 1910. 174–185.

42 Rust, Ruszt, ma Ausztria.

43 Möttwisch – Mörbisch, Medgyes.

44 Neusiedler See, Fertő-tó.

45 II. Ferdinánd (1578–1637), 1619 óta császár.

46 Ez az időszak nagyon nehéz volt Sopron életében. 1619. november 20-án megnyitották a kapukat Bethlennek, aki a városban hagyta 1200 katonáját. Majdnem minden nap átvonultak rajta a magyar és a török csapatok, fosztogatták a házakat, kirabolták a polgárokat. Ferdinánd amnesztiarendelete után a város visszatért császári hűségre.

47 Pape, Pápa.

Bethlehem Gabor[48] ist die sage, das er denen von Newheüsel[49] sol zugeschrieben haben, welche Festung Obrister general Buquoy[50] belagert, Ihnen innerhalb 4 Wochen mitt grosser hülff selbst persönlich zuerscheinen, Gott behütte vns vor dem erbfeind Christlichen nahmens, dem Turcken, vndt derselbe Gott sein ein mittell.

Anlangende meiner Kinder Erbschafft, von denen der grösser im vergangenen Jahr gestorben, der Jungere Stieffsohn[51] aber ist noch am leben bei dem Graffen Nadasdi[52] an seinem hoff, da er Vngerisch lernet, beger Ich vor meine Person nichts davon, der Herr Schwager wolle nur ein vidimirte abschrifft aus dem originall protocoll der Vniversitet auff meine vncosten, als eine beilage, Mir vberschicken wegen meines Stieffssohn, bin Ich schon zufrieden. Er wird, so er etwas zufodern, es künfftig schon finden.

Vor die vberschickte träctetlein sage Ich dem Herrn Schwager grossen danck, wolte sie auch gerne bezalen, wenn ich die taxa nur wüste. Weil Ich demnach in meiner armuth vnd in diesen vnfriedlichen Zeiten, dem Herrn vndt seinen Kindern nichts zuschicken habe, bitt Ich der Herr Schwager wolle eingeschlossenen ducaten meinetwegen seinen, vndt seines Bruders[53] Kindern zum gedechtnus meiner vndt meiner hausfrawen, als ihrer Baß, austheilen, vnd dismal vor gutt nehmen.

Weil auch des Herrn Schwagers Bruder, Georg, mein günstiger H(err) Schwager mir schreibet, das sein sohn Joan-Friederich auff künfftigen promotions tag, Jacobi, gradum Magisterij an sich nehmen wird, vberschicke Ich Ihme zu solcher seiner promotion auch l ducaten, mitt freündlicher bitt, der Herr Schwager wolle Ihm meinetwegen gratuliren, vnd Ihn zu den studijs severioribus treulich anmahnen, so mich Gott leben lest vnd mich segnete, kan vielleicht Ihm mitt promotion vnd andern auch etwas succurriren. Er wird als ein Junger studiosus, Mich pro gratiarum actione & styli exercitio ohne meine masgebung, Mich ia, als seinen Schwager, mitt einem Briefflein würdigen, dazu Ihn der Herr Schwager vnbeschweret adhortiren wolle.

Anlangende das der Herr Schwager sich mitt büchern herab wolte machen, rathe Ich itzo nicht, in der bösen vnfriedlichen Zeitt. So aber der Herr Schwager sich ins künfftig herab mitt büchern begebe, da Ich zuvor von vielen könte Ihme einen auszug, was sie vor bücher begerten, hinauff schicken, so nur Gott frieden bescherete, were es Mir vndt meiner hausfraw hertzlich lieb, denn Ich den Herrn gern sehen vnd mich mitt Ihm erfrewen wolte.

Den catalogum anlangende habe Ich Ihn in dieser Zeitt nichtabschreiben können, auch keinen schreiber vberkommen, schicke Ich Ihn derwegen dem H(errn) Schwager wider mitt bitt, so es dem Herrn Schwager beliebet, er wolle Ihn oben lassen abschreiben, vndt mir Ihn vberschicken, damit sich die jenigen, so bücher zukauffen in willens, darinnen ersehen künten.

Heerbergers Postill[54] habe Ich von einem gutten Herrn entlehnet gehabt, ist mir aber von Kriegsleüten hinweg genommen worden, vndt sol Ich eine andere in voriger form zu wege bringen. Wenn der Bott sie kan fortbringen, bitt Ich der H(err) Schwager wolle sie Mir neben dern tax vberschicken, wil alsobald das geld dafür hinauff schicken, Sie soll aber in bretter mitt weissem leder vberzogen, mitt clausuren vnd roth auff dem schnitt, wie die verlorne, sein. So der Herr Schwager sonsten kleine tractetlein eingebunden hette,

48 Bethlen Gábor (1580–1629), 1613 óta Erdély fejedelme.

49 Neuhäusel, Érsekújvár, ma a szlovák Nove Zamky.

50 Karl Bonaventura von Buquoy (1571–1621), a császári csapatok parancsoka. 1621. július 10-én esett el Érsekújvárnál a Bethlen elleni csatában.

51 Ömich felesége legalább két mostohafiút hozott a házasságba.

52 Nádasdy Pál gróf (?, 1596 után–?, 1633. október 15.), evangélikus imádságíró. 1604-től Vas vármegye főispánja, 1622-től a dunántúli részek országos főkapitánya.

53 Georg Wild (1567–1624), könyvkötő és vívómester Tübingenben.

54 Valerius HERBERGER: *Evangelische Hertz.* Postilla. Leipzig, 1613.

sonderlich was der gewesene Jesuit von Newburg in polemicis geschrieben, so viel der Bott kan fortbringen, schicke Mirs der Herr Schwager, doch mitt der condition, das Herr Schwager Mich berichtet, wie thewer sie sein, wil solches zu Wien dem Miller, was sie kosten, erlegen, oder bei andern botten hinauff schicken.

Mein hausfraw, nebenst Ihrem grus, bittet den Herrn, als ihren Bruder, er wolle ihr die freundtschafft erzeigen, vndt vnbeschweret 1 stückl Engelsedt grun zu einem furhang kauffen, denn hier von solchen vnd dergleichen waren nichts zubekommen. Wil solches danckbarlich, was der Herr auslegt, restituiren. Weil auch der Herr Schwager ihr alles guttes wündschet, sonderlich einen Christlichen sin, nehme Ich vnd sie solches mitt danck an, wündschen dem Herrn vndt den seinigen eben dis.

Meines weibes vorigen scharffen, iedoch, wie Ich verhoff, auffrichtigen Christlichen gemüts, wie solches der Herr Schwager auch zum besten wird wissen, verwundert mich dessen nicht wenig, sintemal Ich an Ihr nichts anders spüre vndt befinde, als einer Tugenthafften frommen Matron, vndt Ehegatten sich gebuhren wil nach ausweisung Gottes worts. die schwartze Kuh sie tretten, vielleicht in ihrem hauscreütz, welches sie in der frembde ausgestanden, ist sie mehr als zu viel geleütert, vndt abgekeret worden, Gott helffe Vns allen weiter, amen.

Hiemitt befehle Ich den Herrn Schwager, seine hausfraw, als meine in ehrengebühr vielgeliebte Fraw Schwägerin, sambt seinen lieben Kindern, meinen auch lieben Schwägern vndt Schwägerinnen, dem lieben Almechtigen Gott, vnd der gnade des Allerhöchsten, die sey mitt vns in ewigkeitt, Amen.

Itzo nichts mehr, denn sey der Herr Schwager, seine hausfraw, vndt Kinder von Mir vndt meiner hausfrawen zu 10000mal gegrüsset, vndt Gott befehlen. Gegeben zu Edenburg, da I(ch) eben in meinem gemüteten Zimmer mich ein stund oder 2 auffenthie(lt), den 6 Julij neuen Calenders, A(nn)o CHRIST(I) 162(1).

D(es) H(errn) S(chwagern) dienstwill(iger)
Theodorus Ömichius Pfarrer
zu Möttwisch am Vngerischen See mp.

Sopron, 1621. július 6.
Erhard Artner soproni tanácstag Eberhard Wildnek Tübingenbe

Szolgálatait ajánlja. Néhány éve Tübingenben kezdődött ez a kapcsolat, amely nem szakadt meg, hanem Johann Tauler traktátusának az elküldésével megújult, melyet megköszön. Úgy értesült az úr követétől, hogy az úr rövid idő múlva ide akar utazni. Reméli, hogy őt is meglátogatja, s néhány könyvet, különösen a Menippust és az Antimenippust, Weigel Postilláját, s másokat is magával hoz, melyeket nagy köszönettel meg fog fizetni. Medgyesen levő nővére szintén jó ürügy, hogy az utazásra vállalkozzon. Mivel ezek az idők veszélyesek, nővére a férjével itt töltötte a telet, de most megint visszatért. Barátsággal üdvözli őt és a családját.

Dem Ehrnuesten Auch fürnehmen Herrn Eberhardt Wilden Buchhandelsmann In Tübingen. Meinen lieben Herrn und gueten Freund.

Ehrnuester fornehmer sonders freundlicher lieber Herr Wild, demselben sein meine willige dienst vnd grues neben wünschung von Gott dem Allmechtigen alle glükhselige wollfart beuor.

Vnd habe dem Herrn mit disem meinem schreiben zue ersuchen nicht vmbgehen können noch sollen, nach dem derselbig, die schlechte kundschafft, so vor etlichen Jahren, alß ich zue Tübingen gewesen, angesponnen, gleich soll so viel vermöcht, daß dieselbig biß dato nicht erloschen, sondern mit vbersendung deß alten fürtreffichen Theologii Joannis Tauleri see(ligen) Tractatl, widerumb erneuert: dessen ich mich dan freundlichen betankhen thue, wolte mehrers nicht wünschen, alß daß die gelegenheit were, solches widerumb zue vergelten: wie ich aber von Zeigern disen potten berichtet, so hab der Herr selber willens in kurtzem eine Raiß hierab zue thuen. So es geschähe, bin ich der hoffnung, der Herr werde, wie ich dan auch hie mitt will gebetten haben, mich heimb suchen, vnd benebens Etliche Neue Tractatl von büchern, sonderlichen aber den Mennipum vnd

Antimenippum, Postillam Valentini Weigelii vnd waß etwan sonders zue bekumen, mit bringen, solle Ihme mit grossem Tankh bezalt werden. Deß Herrn seine Frau Schwestern, welche zue Mörwisch, diser Statt fürnemesten dorff aines Pfarherin ist, hoff ich, werde auch eine vrsach sein, daß der Herr desto lieber solche raiß auff sich nehmen werde, vnd weilen etlichermassen dise zeit vber feundes gefahr v(or)handen gewesen, hatt sie sich mit ihren Herrn[55] den winter vber bey diser Statt deß maisten thails auffgehalten. Nur aber haben sie sich wider hinauß in Ihre Pfarr gegeben.

Auff dißmall mehr nicht, alß der herr zum freundlichsten gegrüest neben bitt, er wolle vnbeschwert die h(erren) Puecher, Antonij Farenbühler, auch Isackh Andlern grüessen, vnd denen selben meine dienst offerirn. Im vbrigen vnß alle Gottlicher protection treulichen beuehlent. Oedenburg in Vnder Vngern den 6. Julii Styli vet(eris) anno 1621.

Deß Herrn dienstwilliger

Erhardus Artner

Syndicus daselbsten

NÉMETH NOÉMI – SCHAFFER ANDREA

Magyar volt I. Péter Hollandiából származó természetrajzi tárának első rendezője? I. Péter uralkodása idején két hosszabb külföldi úton vett részt. Az 1697–98-as nagy követjárás kalandos története Hollandiában és Angliában (a cár inkognitóban utazott), valamint a hollandiai és franciaországi utazás konkrét politikai célja 1716–17-ben közismert ugyan, [1] mégsem felesleges utalni arra a tényre, hogy az említett országokban töltött idő egy részét a cár magán- és köztulajdonban lévő könyvtárak, múzeumok, csillagvizsgálók, botanikus kertek, anatómiai preparátumok, fegyverek és pénzek gyűjteményeinek a megtekintésére fordította. [2] Mivel a tervezett cári művelődési reformok között szerepelt hasonló intézmények – könyvtár, múzeum, csillagvizsgáló – létrehozása Oroszországban, I. Pétert gyakran már az egyes gyűjtemények megtekintése idején foglalkoztatta a megvásárlás gondolata is. [3] A Szentpétervárott alapított Kunsztkamera – Oroszország első múzeuma [4] – anyagának gyarapítása érdekében kerülhetett sor teljes magángyűjtemények megszerzésére. A cár konkrét lépéseket ezzel kapcsolatban hollandiai

[55] Theodor Ömich.

[1] L. pl.: NIEDERHAUSER Emil: *I. Péter.* Bp. Akadémiai K., 1967. 171.

[2] Angliában a cár megtekintette pl. a greenwichi obszervatóriumot, a londoni Tower és a Royal Society múzeumát, az oxfordi Bodleiana gyűjteményét – ennek akkori katalógusát is megkapta ajándékba. L. LEVINSON – LESSING, V. F.: *Pervoe putešestvie Petra I. za granicu* = Kul'tura i iskusstvo petrovskogo vremeni. Naučnij red. G. N. KOMELOVA. Leningrad, Avrora, 1977. 19–23. Franciaországban a cár felkereste az ottani tudós társaságot, a királyi gyűjtemény meglátogatásakor pedig 12 drága kötésbe burkolt és metszett illusztrációkkal díszített, Versailles-t ábrázoló, valamint XIV. Lajos hadjáratairól szóló kötetet kapott ajándékba. L. PEKARSKIJ, P. P.: *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom. T. 1.* Sanktpeterburg, Obšestvennaâ pol'za, 1862. Hasonmás kiadás: Leipzig, 1972. 39–45.; LUPPOV, S. P.: *Kniga v Rossii v pervoj četverti XVIII. veka.* Leningrad, Nauka, 1973. 167.

[3] LEVINSON – LESSING tanulmányában ugyan csak a nagy követjárás történetét dolgozza fel, minden egyes, a cár által meglátogatott gyűjtemény esetében utal azonban arra, ha a későbbiekben ezekkel kapcsolatban a megvásárlás igénye felmerült. L.: *i. m.* 5–34.

[4] „A Kunsztkamera anyagát különféle intézetekben és a Nyári lakban 1714-től folyamatosan gyűjtötték. A csillagvizsgáló berendezések, földrajzi térképek, könyvritkaságok és kőzetminták mellett spirituszba tett preparátumokat és más furcsaságokat találunk I. Péter cár gyűjteményéből. . . . A múzeum célját kezdettől fogva I. Péter szavai határozták meg: „Azt akarom – mondta – , hogy az emberek lássanak és bámuljanak." A cár elrendelte, hogy „A Kunsztkamerába mindenkit, aki csak akar, be kell engedni, és meg kell neki mindent mutatni."L. CSATHÓ István: *Leningrád.* Bp., Panoráma, 1985. 114. A történelmi vonatkozású okleveleket, kéziratokat is tartalmazó gyűjtemény országon belüli területekről való gyarapítását a cár külön rendeletben írta elő. L. *Istoria SSSR s drevnejših vremën do konca XVIII. v.* Pod. red. B. A. RYBAKOVA. Moskva, Vyssaâ skola, 1983. 292.; PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 54.

útjai során tett: a nagy követjárás idején meglátogatott, főleg természettudományi vonatkozású magángyűjtemények egyikének-másikának a megszerzésével 1716–17-es újabb útja során próbálkozott.

A megvásárolt gyűjtemények között van egy olyan, amely számunkra különösen érdekes lehet: valószínű ugyanis, hogy az Oroszországba küldés előtti utolsó rendezésben (esetleg a gyűjtemény katalógusának elészítésében) egy Hollandiában orvosnak tanuló magyar egyetemi hallgató is részt vett. Kosáry Domokos a 18. századi magyar művelődéstörténetről szóló monográfiájában az orvostudomány akkori helyzetét taglalva említést tesz Bél Mátyás egyik orvosmunkatársáról, az iglói Maleter Jánosról, akinek életéről többek között a következőket írja: „... Jénában, majd Leydenben tanult, itt az I. Péter által megvásárolt természetrajzi gyűjteményt rendezte, ... " [5] Szinnyei József életrajzi és bibliográfiai adattárának Maleterről szóló szócikke segít meghatározni azt is, mikor kerülhetett sor e feladat teljesítésére: „... 1714-ben a nyári félévben a jénai egyetemre iratkozott be; onnét pedig Leidenbe ment, hol a nagy Péter czár által megvásárolt természetrajzi tárt rendezte, melyet aztán Szent-Pétervárra vittek. 1717-ben orvosdoktorrá avatták és 1718-ban visszatért hazájába s Iglón telepedett le.... " [6]

Mivel I. Péter 1716-ban járt másodszor Hollandiában, nyilvánvaló, hogy az ekkor vásárolt gyűjtemények között kell keresnünk azt, amellyel Maleter is foglalkozhatott. A jegyzetekben már említett orosz forrásmunkák közül Pekarszkij monográfiájában olvashatunk arról, hogy ebben az évben a cár egy Albert Seba nevű amszterdami gyógyszerésznek a maga idejében igen híres természetrajzi gyűjteményét vette meg 15 000 holland forintért. [7] A gyűjteményről készített katalógus orosz nyelvre fordított változatát szintén Pekarszkij közli, [8] s ennek címéből az is kiderül, hogy maga a katalógus 1715-ben készült. [9] A Seba-féle természetrajzi gyűjtemény tartalma a lehető legváltozatosabb: 400 spirituszszal teli üvegben halak, békák, teknősbékák, rákok, kígyók, szalamandrák, gekkók, pókok, skorpiók, más rovarok és férgek, tárlókban érc- és ásványminták,[10] madár-, gyík- és kígyótojások, mag-, virág- és kifejlett növényminták.[11]

A másik forrásnak, Levinson–Lessing tanulmányának jegyzetei eligazítással szolgálnak a gyűjtemény eredeti tulajdonosát illetően:[12] Seba 1697-ben szerezte gyógyszerész-végzettségét az amszterdami Collegium Medicumban, majd ezután feladatai közé tartozott a tengeri útra induló hajók gyógyszerrel való ellátása. Így állandó kapcsolatban állt a hajók kapitányaival és a tengerészekkel, akiknél újabb és újabb spirituszba tehető állatokat rendelt a világ minden tájáról gyűjteménye számára.

[5] KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. Akadémiai K., 1980. 161.

[6] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. VIII. kötet.* Bp. kiadja Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, 1902. 448. hasáb.

[7] PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 53.

[8] PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 558–561.

[9] Az évszám bizonyíthatja azt, hogy az eladásról – megvásárlásról szóló megegyezés a cár és Seba között már korábban megszületett. A katalógus eredeti, holland nyelvű változata is eljutott a cárhoz, a „Notitiae van verscheyde uytnumtende Cabinette, met alle bedenklyke sorten van Rariteyten" címet viselő kézirat ugyanis megtalálható az I. Péter könyvtáráról készült jegyzékben. L. *Biblioteka Petra I. Ukazatel'-spravočnik.* Sost. E. I. Bobrova. Leningrad, BAN, 1978. 100. 835. tétel.

[10] A leírás szerint az ércminták származási helyei között Kelet-India, Kína és a német területek mellett ott van Magyarország is. L. PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 559.

[11] A gyűjtemény megszerzésében még egy, az orvostudománnyal szintén kapcsolatban álló személynek volt nagyon fontos szerepe: I. Pétert második külföldi útjára háziorvosa, Robert Arescine kísérte el. A skót származású Arescine edinburgh-i, párizsi és utrechti orvosi tanulmányai és gyakorlata után kapott meghívást Oroszországba, ahol először A. D. Mensikov, majd a cár háziorvosa lett. Nyugat-európai levelezése által kiépített kapcsolatai révén folyamatosan hasznos tanácsokkal látta el a cárt a Kunsztkamera gyarapítását illetően, majd 1716–17-ben Hollandiában a cár kísérőjeként az ő feladata volt az egyes természetrajzi gyűjtemények megvásárlásakor a pénzügyek: a kifizetés intézése. L. LEBEDEVA, I. N.: *Lejbmedik Petra I. Robert Areskin i ego biblioteka* = Russkie biblioteki i ih čitatel'. Pod red. B. B. PIOTROVSKOGO i S. P. LUPPOVA. Leningrad, Nauka, 1983. 99–102.

[12] LEVINSON – LESSING, V. F.: *i. m.* 32.

Maleter tehát Leidenben tanult, de nem zárhatjuk ki annak lehetőségét — bár erről a szűkös életrajzi adatok nem szólnak — , hogy éppen természettudományos érdeklődését és kíváncsiságát kielégítendő felkeresett híres amszterdami természetrajzi gyűjteményeket is hollandiai tartózkodása során.[13] Az is elképzelhető, hogy Seba tudományos gyűjtő-körútjai alkalmával találkozott vele. Így az orvosnak készülő magyarországi egyetemi hallgató és az amszterdami gyógyszerész éppen a hasonló érdeklődésnek köszönhetően közösen végezhette el Seba gyűjteményének feltárását. Mindezek azonban csak feltételezések. Úgy véljük, jogos és reális feltételezések, de megnyugtató és végleges tisztázásuk, bizonyításuk további kutatásokat igényel a téma kapcsán — hollandiai források segítségével.

HANGODI ÁGNES

Néhány adalék az 1780-as évek sajtótörténetéhez. A következőkben ismertetendő néhány adat, melyre az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, a Kovachich Márton György hagyatékában található, *Merkur von Ungarn* címet viselő kézirat-kötetek egyikében [1] bukkantam, eddig ismeretlen részleteire vethet fényt az 1780-as évek pest-budai sajtótörténetének. [2] Először néhány olyan adatot ismertetek, melyek a Kovachich Márton György által *Sammlung kleiner Schriften, vermischten, grösstentheils das Königreich Ungarn und dessen Kronländer betreffenden Inhalts* címmel kiadni tervezett, 1787-ben meghirdetett kiadványsorozat történetéhez jelentenek adalékot, majd egy, a szakirodalomban eddig nem ismertetett folyóiratkiadási vállalkozásról szóló, a kézirat lapjai között található nyomtatott híradás szövegét közlöm.

Kovachich Márton György 1786 és 1788 között adta ki a *Merkur von Ungarn* című folyóiratot. [3] A kéziratos hagyaték részét képező, *Merkur von Ungarn* címet viselő kötetek [4] részben a folyóirat füzeteinek előzetes cenzúrára benyújtott szövegeit tartalmazzák, részben megtalálhatóak bennük Kovachich más munkáinak, leveleinek, kérvényeinek fogalmazványai is.

A negyedik kötetben található Kovachich egy, a *Merkur von Ungarn* t követő periodika-kiadási tervezetének, az 1787-ben nyomtatásban is megjelent *Entwurf zu einer Sammlung kleiner Schriften, vermischten, grösstentheils das Königreich Ungarn und dessen Kronländer betreffenden Inhalts, welche von einer Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur Heftweise zu 10 Bogen herausgegeben wird* című írásnak [5] több kéziratos fogalmazványa (az első fogalmazvány még az *Ankündigung*... címet viselte) és több, a szöveg egyes részeihez készített vázlat. A meghirdetett *Sammlung*nak, melynek füzeteiben a legkülönfélébb (honismereti, orvosi, ökonómiai, történeti stb.) témájú kisebb-nagyobb közlemények helyet

[13] Maleternek a városban erre valóban megvolt a lehetősége: megnézhette a híres Hortus Medicust, Amszterdam botanikus kertjét, olyan természetrajzi magángyűjteményeket, mint az anatómus Frederik Ruysché, a tudós Jacob de Wildeé vagy Nicolaes Witsené. L. LEVINSON-LESSING, V. F.: *i. m.* 10–15, 17–18.

[1] OSzK Kézirattára Fol. Germ. 5/4.

[2] Elemzésükhöz alább csak néhány lehetséges szempontot vetek fel.

[3] A folyóiratot Kovachich eredetileg az egyetem által kiadandó tanügyi lapnak szánta — 1784-ből származó tervezete: OSzK Kézirattára Fol. Germ. 3., ismerteti: ZUBER Marianne: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig.* Bp. 1915.

[4] OSzK Kézirattára Fol. Germ. 5.

[5] Pest, 1787. 24 l. Gedruckt bei Mathias Trattner, k. priv. Buchdr. Rövid változata magyar nyelven megjelent a bécsi *Magyar Musa* (a *Magyar Kurír* melléklapja) 1787/56. számában (július 7. 452–455.). Szigorúan véve a *Sammlung* — az *Entwurf* saját megfogalmazása szerint — nem lett volna periodikus kiadvány, mert nem rendszeresen, hanem csak akkor jelentek volna meg füzetei, ha elegendő anyag összegyűlt (*Entwurf* 14).

kaptak volna, eddig egyetlen példánya sem került elő, ami arra enged következtetni, hogy a *Sammlung* megjelenésére egyáltalán nem került sor. [6]

A kéziratos fogalmazványok és a nyomtatásban megjelent változat egybevetésével nyomon követhető az írás megszületésének útja: az egyik változat megfogalmazását például az egyes bekezdések megszámozása, és egy vázlat alapján egy utólagos sorrend szerinti elrendezése követte. [7] A kéziratos szövegváltozatok ugyanakkor tartalmaznak néhány olyan részletet és bejegyzést is, melyek a felhívás nyomtatott változatába nem kerültek be, s részben befejezetlen gondolatkísérleteknek, részben a szerző saját maga számára készített feljegyzéseinek tűnnek, de a kiadóként feltüntetett társaságra, illetve Kovachich elképzeléseire s (részben talán csak remélt) munkatársi körére nézve érdekes adalékot jelentenek. Megtaláljuk például egy tudós társaság szervezetének vázlatát. [8]

„*Mitglieder*.

Prokurator.
Präsident.
Sekretär und Redakteur.
[beszúrva:] Protokollar
Adjunkt des Sekrätars [sic] [áthúzva] und Expedient der auswärtigen Korrespondenzen
Detto ein anderer Expedient der inländischen Korrespondenzen.
Ehrenmitglieder der Gesellschaft.
Censoren der Akten. } Konscribenten
Ordentliche Mitarbeiter } als ordentliche Mitglieder.
[beszúrva:] M. anwesende

Mitglieder, abwesende.

Inländische Korrespondenten. [beszúrva:] Ausländische Korrespondenten.
Druckkorrektoren.
Schreiber.
Schatzmeister.
Kassirer."

A társaság a következő osztályokra tagolódna:

„*Klassen.*

I. Theologische.
II. Juridische.
III. Medizinische.
IV. Naturgeschichte.
V. Bergwerkskundige.
VI. Mathematische.
VII. Physikalische.
VIII. Historische und diplomatische.
VIIII. Oekonomische.
X. Archäologische oder antiquarische.
XI. Philologische.
XII. Aesthetische.
XIII. Litterargeschichte."

[6] Andrea SEIDLER : *Gelehrte Gesellschaften in Ungarn und deren Verbindung zum Zeitschriftenwesen im 18. Jahrhundert.* In: Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts. 5. Band 1988/89. Wien, 1989. 50.

[7] Fol. Germ. 5/4. a fogalmazványok: 235–256. f., a vázlat: 256. f.

[8] 239. f. Mellette a korábbi tudós társaságok vázlatos felsorolását találjuk, a hivatkozások tanúsága szerint részben WALLASZKY Pál *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria...* című műve (Pozsony–Lipcse 1785) nyomán. Az „elődök" számbavétele a nyomtatott változatban is helyet kapott (*Entwurf* 2–6).

Néhány oldallal előbb pedig egy töredéknek maradt szövegrészben, egy kisméretű, a kötet oldalai közé helyezett lapon [9] a következőket olvassuk:

> „... Sie [a társaság] hat sich zwar ihre Organisation bereits entworffen, sie wird aber dieselbe nicht eher unter sich förmlich einführen, als sich die meisten welche Lust und Fähigkeiten besitzen wegen den Beytritt erklärt haben werden, und sie zu erst alle Umstände genau erfähret, übersieht, erwägt, und sowohl den Entwurf ihrer Arbeiten als ihre innere Verfassung und Organisation geprüft, bestättigt und festgesetzt haben wird..."

A társaságot, melyet az *Entwurf* ezen újabb kiadványsorozat iniciátoraként és leendő kiadójaként tüntet fel, azonosnak mondja a *Merkur von Ungarn*t kiadó társasággal. A *Merkur von Ungarn*t viszont Kovachich lényegében egyedül szerkesztette, bár terjesztésében, a közlendő adatok gyűjtésében néhányan segítettek neki, 1786 végétől legaktívabban Tertina Mihály, ekkor még papnövendék a pesti szemináriumban, később tanár, költő.[10] Szervezett társaság tevékenységéről azonban a *Merkur von Ungarn* szerkesztése kapcsán nem beszélhetünk, csak barátok, támogatók laza hálózatáról, s ez is csak a folyóirat első füzeteinek megjelenését követően alakult ki. Amikor Kovachich a *Merkur* megjelentetéséről hírt adó *Entwurf einer Litteraturzeitung* ...-ját kiadta, melyben egy társaság nevében beszél, ilyen társaság nem állt mögötte.[11] A *Merkur von Ungarn*t kiadó társaság említése legfeljebb Kovachich szándékát, reményeit fejezhette ki. Ezek a remények a *Merkur* megjelenése során nem valósultak meg, szervezett

[9] 236. f.

[10] *Merkur von Ungarn* 1786. 95., V. WINDISCH Éva: *Adalékok az Ephemerides Bundenses történetéhez* = MKsz 1955. (a továbbiakban: V. WINDISCH 1955.) 312–315., WALDAPFEL József: *A hazai hírlap- és folyóirat-irodalom történetéhez* = MKsz 1930. 74.

[11] V. WINDISCH Éva: *Kovachich Márton György, a forráskutató.* (Kandidátusi értekezés, Bp. 1969.) 18. Kovachich levelezéséből az tűnik ki, hogy a szerkesztés munkájának érdemi részét egyedül végezte (V. WINDISCH Éva: *uo.* 18–19.; ZUBER: *i. m.* 62.). Ezt megerősítik azok a beadványszövegek is, melyekben szintén a saját munkájának nevezi a folyóiratot (Pl.: Fol. germ. 5/1. 568–573. f. 1786. december 5.: a Helytartótanácshoz; *uo.* 574. f. 1786. aug. 23.: Őfelségéhez). Még az is lehetséges, hogy a *Merkur*t meghirdető írásban Kovachich csupán a kor divatjának hódolva szólt a vállalkozás mögött álló tudós társaságról, s mert „így kíván lapjának nagyobb tekintélyt kölcsönözni" (V. WINDISCH Évan kandid. ért. 18.), és ekkor még egyáltalán nem is állt szándékában ilyet — szervezett formában legalábbis — létrehozni. A kortársak egy része viszont valószínűleg hitelt adott Kovachich közléseinek és ő következetesen félretájékoztatta őket. L. pl. a bécsi *Magyar Musa* közleményét annak 1787/34. számában (ápr. 28. 270–271.): „Budán. A' múlt napokban meg-jelentenek a' Közönségnek szeme előtt, igen ékesen és jól találva képei, Gróf Nitzky Kristóf Úr ő Excellentziájának, ki már a' Váradi Traktusban K. Kommissárius, és Titt. Szerdahellyi Aloysiius György Úré, ki a' Budai K. Fő-Gymnásium Direktora, és a' K. Litter. Kommissiónak Referens Assessora: Ezeknek, és több Fő-Méltóságoknak képeit ki adja edgymásután a Budai Tudos Magyar Társaság, melly a múlt nyáron állott-fel a' K. Helytartó Tanáts óltalma alatt, melly az egész Magyar Házában, és ahoz tartozó részekben egybe hívta a' Tudósokat a' Tudományra tartozó dolgoknak szorgalmatosabb írására, s naponként nevekedik az irígység foga és tolla ellenis. Ezt az igyekezetet annyira kedvelte és jová hagyta ő Felsége, hogy a' Társaság Tagjaihoz való Kegyelmének jeléül, és a' Tudományoknak öregbedését a' Magyarok között akaró kegyelmes jó akarattyából kiván ollyan rendeléseket tenni, hogy minden Magyar Országi Akadémiának, Gymnásiumnak és Oskolának honaponként járhasson ezen Társaságnak Magyar Merkúrius titulus alatt lévő tudos munkája ingyen a' Királlyi Kegyelemből. Reménység vagyon, hogy az igyekezőknek számok szaporodván, a' munkának érdeme nevekedvén, a' Királyi Kegyelem-is nevekedik, és el-érheti idővel az a' Társaság-is, mit a' Prágai Tudósok' Társasága a' jó igyekezet által, mellyet a' minap a' Felséges Tsászár Közönséges Királyi Tudós Társasággá emelt: In publicam Regiam Scientiarum Academiam." A közlemény valóság és valóságként feltüntetett óhajok keveréke. Kovachich 1786. decemberében a Helytartótanácshoz folyamodott azért — a maga nevében — , hogy az ajánlja az iskolaigazgatók figyelmébe *Merkur*ját, melynek ingyenes példányait az ország számos oktatási intézményének (ezek listáját csatolta) megküldeni kívánta —

munkatársi kör, mely a kiadás anyagi terheit is viselni tudta volna, nem jött létre, s mivel a lap hivatalossá tételére irányuló erőfeszítései sem eredményeztek anyagi támogatást, 1788 közepére Kovachich vállalkozása csődbe jutott, 3000 forintnyi adósságot okozva neki.[12]

1787 tavaszán azonban, a kezdeti — és átmeneti — sikereken felbuzdulva, a *Merkur* további kiadását is tervezve, még egy újabb kiadvány megjelentetését vette tervbe Kovachich. Erről ad hírt az *Entwurf einer Sammlung*, ugyanannak a társaságnak a nevében, mely állítólag a *Merkurt* is kiadja. A fent ismertetett, a kinyomtatott változatba be nem került szöveghelyek azt bizonyítják, hogy Kovachich a *Sammlung* esetében semmi esetre sem csak közönségcsalogatóként, a kiadvány komolyságát alátámasztandó, vagy puszta toposzként emlegetett egy, a kiadás körül tevékenykedő társaságot, hanem részletekbe menően foglalkozott annak tervével, lehetséges szervezetével, felépítésével. A másodikként idézett szövegrész azonban arra is rámutat, mennyire ideiglenesek, mennyire csak ötletnek, elképzelésnek tarthatók az itt általa papírra vetett szervezeti keretek: a szövegrész általánossága, az állítólagos társaság részéről a változtatások iránt kinyilvánított nagy nyitottság éppen arról árulkodik, hogy a terv mögött nincsen igazán valóságtartalom, valójában még nem áll mögötte társaság. Kovachichra jellemző volt a bizonytalan alapon álló tervezetek részletekbe menő kidolgozása,[13] így a társaság felépítésének részletes megrajzolása önmagában még nem jelenti, hogy rajta kívül állt a terv mögött még valaki. Az *Entwurf* szerzőjében azonban ekkor — 1787 tavaszán[14] — kétségkívül megvolt a szándék egy társaság létrehozására. A társaság megszerveződésének egyik útja volt a nyilvánossághoz fordulás, ami a *Sammlung*ot illető felhívásban megtörtént: részvételre, írások beküldésére, belépésre szólította fel az ország minden tudósát. De az egyik fogalmazványpapíron megtaláljuk annak nyomát is, hogy Kovachich első lépésben egy szűkebb körhöz fordult, és mintegy 20 embert személyesen is megkeresett vagy megkeresni szándékozott, hogy a társaság és a *Sammlung* tervét illetően véleményüket kikérje és talán csatlakozásra is bírja őket[15] (az alább következő szövegrészek éppúgy nem kerültek be a kinyomtatott szövegváltozatba, mint a társaság felépítésének részletes terve):

„Der Plan mit der Ankündigung wird der Einsicht und Prüfung folgender Männer unterbreitet.

Skerlecz Nic:[16] Verhovacz.[17]

felajánlva, hogy ennek érdekében a Helytartótanács által kívánt hivatalos közleményeket is megjelentet a lapban és a szétküldendő példányok postaköltségét is magára vállalja (Fol. germ. 5/1. 568–573. f.). A Helytartótanács ehhez hozzájárulását adta (*uo.* 573. f.). Nem az uralkodó rendelkezéséről volt tehát szó. S persze a nem létező társaság nem állhatott a Helytartótanács oltalma alatt 1786 óta, s uralkodói kegyben sem részesülhetett. — A beadványszövegek a *Magyar Musa* közleményével összhangban mutatják viszont Kovachich azon törekvését, hogy a *Merkur,* melynek kiadását csak kényszerűségből üzte magánvállalkozásként, valahogyan mégis hivatalos tanügyi lappá válhasson.

12 V. WINDISCH kandid. ért. 24.

13 V. WINDISCH Éva: *Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei* = Századok 1968. 90–144. (a továbbiakban: V. WINDISCH 1968.) 132–133.

14 Az *Entwurf* 1787. májusi dátummal jelent meg.

15 256. f.

16 Skerlecz Miklós (1731–1799) zágrábi főispán, aki ekkor a hétszemélyes tábla alelnöke. A horvátországi, szlavóniai és dalmáciai iskolák főigazgatója (*Merkur von Ungarn* [MvU] 1786. 71, 809, 810.). Kovachich forráskiadási vállalkozásának, s az erre 1791-től szervezett Institutum diplomatico-historicum nevű intézménynek egyik legaktívabb és legkitartóbb támogatója és munkatársa. (V. WINDISCH 1968. 102., UŐ. kandid. ért. 17.) 1787-ben (7. füzet) a *Merkur* metszetet közölt Skerlecz arcképével.

17 Verhovácz Miksa (1752–1827) zágrábi kanonok, 1787 őszétől püspök. 1784-től 1786-ig a zágrábi, 1786-tól 1787 októberéig a pesti papi szeminárium igazgatója és az egyetem hittani karának főfelügyelője (MvU 1786. 71, 809, 810., arcképe az 1787/9. számban, PAULER Tivadar: *A Budapesti Magyar Királyi Tu-*

Podmaniczky Baro.[18] Horvath Phys:[19]
Lakics.[20] Terstyanszky.[21]
Vezza.[22]
Rátz.[23]
Koppi.[24]

dományegyetem története. Bp. 1880. 215, 255, 324.). Az Institutum diplomatico-historicum aktív és bőkezű támogatója, legfőbb pártfogóinak egyike (V. WINDISCH 1968. 101., 117., uő. kandid. ért. 17.).

[18] Valószínűleg Podmaniczky Józsefről (1756–1823) van szó, aki ekkor a Helytartótanács tanácsosa. A későbbiekben Kovachich forrásgyűjtési és -kiadási munkálatainak aktív támogatója. (V. WINDISCH 17., FEÖLDI DOBY Antal: *A Podmaniczky család története.* Bp. 1892.)

[19] Horváth Ker. János (1732–1799) volt jezsuita, bölcsészeti, matematikai és erőműtani munkák szerzője, munkái által külföldön is híressé vált (PAULER: *i. m.* – Horváth Ivánként szerepel – 98., 99.), a *Merkur* megjelenésének idején a fizika tanára (MvU 1786. 67, 78, 317, 479, 488, 527, 531., 1787. 59, 222, 759.) a pesti egyetem mérnöki intézetében.

[20] LAKITS György Zsigmond (1739–1814) udvari tanácsos, nemzetközi hírű egyházjogi munkák szerzője, az egyházjog első világi tanára. Az egyetemi könyvtár (ahol 1774–1784-ig Kovachich is dolgozott) főfelügyelője, az egyetemmel együtt kerül Budára. 1780-ban nyugalmazzák, de a jogi kar seniora marad. 1784-től a Helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja, majd – 1789-től – az egyetemi nyomda igazgatója és cenzor. Forrásgyűjtő tevékenységet is kifejt, közjogi témájú munkái is vannak. Kazinczy és Kovachich között ő a közvetítő, levelek továbbítója. (*Kazinczy Ferenc levelezése.* Közzéteszi: VÁCZY János. Bp. 1890. I. k. 558.) (MvU 1786. 64, 528, 529, 530., 1787. 35, 57, 95, 661, 756, 1087.)

[21] Tersztyánszky Dániel (1730–1800). Ekkor a Helytartótanács tanácsosa és a kamarai levéltár igazgatója (MvU 1786. 12. füzet 94.), így Kovachich legfőbb hivatali főnöke is. Korábban Bécsben az 1760-as és 1770-es években magyarországi tudósok társaságának megszervezésén munkálkodott, az *Allergnädigst Privilegierte Anzeigen...* (1771–1776) szerkesztője (SZELESTEI N. László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon, 1690–1790.* Bp. 1989. 92–100.). Részt vett a Ratio Educationis kidolgozásában, feltehetően tőle származnak a törvény azon passzusai, melyek az újságkollégiumok bevezetését írják elő az oktatásban (DEZSÉNYI Béla: *Die Anfänge des Zeitungswesens und Zeitungslesens in Ungarn. Nova Posoniensa* 1721–1722. = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 1971. 72–73.), és komoly erőfeszítéseket tett egy hivatalos tanügyi lap szerkesztésének megszervezésére (SZELESTEI N. László: *T. D. iskolai újság-tervezete* = MKsz 1976. 390–396.) Végrendeletében alapítványt tett az Institutum diplomatico-historicum javára.

[22] VEZZA Gábor (?–1799), orvos. 1777 óta az egyetem orvosi karának igazgatója. A budai helyőrség törzsorvosa és Pest-, Pilis- és Solt-megyék tiszti főorvosa. 1785-től a Helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja, 1787 januárjától országos főorvos és az egyetem orvosi karának felügyelője. (MvU 1786. 64., PAULER: *i. m.* 140, 215, 310, 322, 389, 441.)

[23] RÁCZ Sámuel (1744–1807) orvosprofesszor. Református született, de a jezsuiták nevelték. 1777-től rendkívüli tanárként tanít Budán, 1780-tól a bonctan, 1783-tól az élettan rendes tanára, többször, így 1785–86-ban is az orvosi kar dékánja. Magyar nyelven tartott egyetemi előadásokat. Magyar nyelvű orvostudományi művek szerzője. (PAULER 158.) A *Merkur von Ungarn* 1787/12. füzetében metszetet közöl róla. (MvU 1786. 66, 75.)

[24] KOPPI Károly (1744–1801) piarista szerzetes és tanár, történész, számos történeti munka szerzője, jelentős forrásgyűjteménnyel rendelkezett. 1784-től a pesti egyetemen a világtörténelem tanára,

Szvorényi.[25]
Dugonics.[26]
Horanyi.[27]
Szerdahelyi.[28]
Toth.[29]
Spaics.[30]
File.[31]
Haliczky[32]
Magyary.[33]

1788-ban a bölcsészkar dékánja. Kovachichot barátként és munkatársként támogatta forrásgyűjtő és forráskiadási munkálataiban. (V. WINDISCH Éva kandid. ért. 17., 58., 71–72.) (MvU 1786. 76., 82., 1787. 455.) Gyakran szerepelt szerzőként is, kisebb írásokkal a *Merkur*ban.

[25] SZVORÉNYI Mihály (1750–1814) egyháztörténeti és egyházjogi munkák szerzője. 1777-től tanfelügyelő és a teológia egyetemi rendkívüli tanára Budán. 1784-től 1786-ig a zágrábi, 1786-tól 1788-ig a pesti szemináriumban az egyháztörténet tanára, a pesti egyetemen pedig a teológia rendes tanára (MvU 1786 71, 502, 505, 808, 998, 1057.).

[26] DUGONITS András (1740–1818) piarista szerzetes, író, az *Etelka* és számos magyar nyelvű színmű szerzője, 1777-ben mint a matematika tanára kerül az egyetemmel Budára. Magyar nyelvű matematikai munkák szerzője. 1788-ban az egyetem rektora. (MvU 1786. 76, 80., 81., 527., 1035., 1787. 453, 759, 1787-ben (12. füzet) a *Merkur* metszetet közöl arcképével.)

[27] HORÁNYI Elek (1736–1809) piarista szerzetes és tanár. A magyarországi tudósok lexikonának *(Memoria Hungarorum)* szerzője. Számos külföldi tudós társaság tagja. 1778-tól a történelem tanára a piaristák pesti gimnáziumában. 1786-tól a *Memoria Hungarorum* kiegészítésén dolgozott. (MvU 1786. 82, 1042, életrajza és méltatása: 967–993.; 1787. 439.)

[28] SZERDAHELYI György Alajos (1740–1808), a rend feloszlatásáig a jezsuita rend tagja. Ekkor a budai főgimnázium igazgatója és a Helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja. Az esztétika meghonosítója hazánkban, 1784-ig az esztétika és a világi szónoklattan tanára az egyetemen. (PAULER: *i. m.* 92., MvU 1786. 66, 80, 155, 527, 628, 643, 688., 1787. 224, 760., 1787/11. füzetében a *Merkur* metszetet közölt róla.)

[29] Valószínűleg TÓTH Farkas (1746–1826), volt jezsuita pap és tanár, ekkor a budai főgimnáziumban a humaniórák tanára (SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1891–1914. XIV. k. 367–368., MvU 1786. 155.).

[30] SPAICS István (1742–1804) jezsuita szerzetes volt a rend feloszlatásáig. 1786-ban a humaniórák tanára a budai főgimnáziumban (MvU 1786. 82, 155., SZINNYEI XII. k. 1328–1329.).

[31] FILE András (1736–1792), volt jezsuita pap és tanár, 1773-tól az egyetemi főgimnáziumban a humaniórák tanára, majd hitoktató. (MvU 1786. 83, 155, 319., 1787. 224.)

[32] HALICZKY András (1753–1830). 1776-tól 1787-ig a humaniórák tanára a budai főgimnáziumban. 1787-től Trencsénben tanít. 1792-től a német nyelv és irodalom tanára a pesti egyetemen. (MvU 1786. 155., 1787. 987., SZINNYEI IV. k. 346–349.) 1797–1800-ig a *Neuer Courier aus Ungarn* című pesti lap szerkesztője. (KÓSA János: *A Neuer Kurier története* = MKsz 1941. 150–166., 163–166.)

[33] Valószínűleg MAGYARY László, 1786-ban a grammatika tanára a budai főgimnáziumban. (MvU 1786. 155.) Szerepel a neve a *Merkur* előfizetői között. (MvU 1786. 84–99.) 1792-ben a budai olvasókör tagjai között találkozunk a nevével. (H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795.* Bp. 1967. 195.) 1792-ben felajánlja, hogy dolgozik Kovachich Institutuma számára (V. WINDISCH 1968. 118.).

Villich.[34]
Pethö.[35]

Olyan, többségükben ismert, tudós, vagy magas állású férfiakról van szó, akiknek vagy állandó tartózkodási helyük volt Pest-Buda, vagy legalábbis a terv megszületésének idején hivatali — többségében egyetemi, helytartótanácsi — teendőik folytán rendszeresen meg kellett fordulniuk ott.[36] Nyilván belőlük került volna ki Kovachich elképzelései szerint a társaság „jelenlévő tagjainak" nagy része. A Helytartótanács tanácsosainak (Podmaniczky, Tersztyánszky) és tanulmányi bizottsági tagjainak tervezett bevonása magyarázza talán azt, hogy Kovachich az „iratok cenzorait" is a társaság rendes tagjai között szerepelteti — mindez arra mutat, hogy a társaság működésének hivatalossá tétele is szerepelt tervei között. Szinte mindannyian kötődnek valamilyen formában az oktatáshoz. Az ismertebb, jelentős irodalmi munkásságot kifejtő tudósok többnyire egyetemi tanári, a kevésbé nagy nevűek budai főgimnáziumi tanári állásuk, többen helytartótanácsi tanulmányi bizottsági tagságuk révén. A névsorban szereplők túlnyomó része katolikus. A piarista tudósok éppúgy képviseltetve vannak köztük (Koppi, Horányi, Dugonits), mint az egykori jezsuiták (pl. Szerdahelyi, Horváth, File, Spaics). A húsz személyből tizenheten szerepelnek a *Merkur von Ungarn* előfizetői között 1786-ban (csupán Spaics, File és Villich nem). Horányi Elek a *Merkur* terjesztésén is fáradozott: előfizetők gyűjtésére vállalkozott és külföldre igyekezett eljuttatni azt.[37] A felsorolt személyiségek egy részével Kovachich a pesti és budai szabadkőműves páholyokban is kapcsolatba kerülhetett (a budai „Az első ártatlansághoz" címzett páholyban Podmaniczky Józseffel és Skerlecz Miklóssal építhetett ki kapcsolatot,[38] s talán a szintén szabadkőműves Verhovácczal[39] is a szabadkőművesség fórumain került kapcsolatba).

Szerepelnek Kovachich névsorában azok (Skerlecz, Verhovácz, Podmaniczky, Tersztyánszky, Koppi), akik néhány év múlva fő támogatói közé fognak tartozni forráskutatói munkájában. Korábbi, tudós társaság létrehozására irányuló szervezkedésekben Tersztyánszky Dánielen kívül, aki a hatvanas és hetvenes években Bécsből tett kísérletet tudományos társaság létrehozására,[40] csak Rácz Sámuel és Horányi Elek neve szerepelt, akik 1779-ben a Hazafiúi Magyar Társaság alapító tagjai között voltak.[41] Hármuk, Dugonits András, Tóth Farkas és ugyancsak Rácz Sámuel neve szerepel majd a Révai Miklós által 1790–91

[34] Bizonyára azonos „Ant. Flor. Villich" (KÓSA János: *Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten és az Ofner Zeitung.* Két budai hírlap története = MKsz 1942. In: 375–385, 376–377.) vagy „Willich" (KELÉNYI B. Ottó: *Buda és Pest hírlapirodalmának múltja* II. Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten = A Sajtó 1927/5. sz. 1–10., 2.) jogtanulóval („der Rechte Kandidat"), aki Schickmayer Jakabbal közösen, több más meg nem nevezett társuk nevében is, 1786. aug. 4-én kérvényt nyújtott be a Helytartótanácshoz az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* című újság elindításának engedélyezéséért. A lap kiadói ezután többnyire csak mint „Schickmayer társasága" szerepeltek a vonatkozó ügyiratokban (KÓSA 1942. *uo.*). Villich neve „egyébként teljesen ismeretlen (KÓSA *uo.*).

[35] Pethő Jakab (1752–1819) 1786-ban a Helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja (MvU 1786. 65. és 436., SZINNYEI X. k. 909., PAULER 399.) Az Institutum támogatói közé tartozott (V. WINDISCH 1968. 130.).

[36] Így ez a névsor Kovachich kapcsolatainak éppen ahhoz a részéhez szolgálhat adalékul, melynek a levelezésben kevesebb nyoma maradt, mint a távol élőkkel fenntartott kapcsolatnak.

[37] V. WINDISCH kandid. ért. 18., ZUBER: *i. m.* 62.

[38] ABAFI Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon.* Bp. 1900. 262–263. szerint Kovachich 1784-től Skerlecz Miklóssal és Podmaniczky Józseffel együtt ehhez, illetve elődjéhez, *A hallgatagsághoz* címzett páholyhoz tartozott (*uo.* 271.). (Előtte a pesti Nagylelkűség páholyban tevékenykedett.) Vö. V. WINDISCH, kandid. ért. 16–17., 102. — A budai páholyba az Abafi által közölt névsor (*i. m.* 263.) szerint 1787 és 1789 között Haliczky András is belépett. Koppi Károly a pesti páholyban volt tag.

[39] ABAFI: *i. m.* 299., 328., V. WINDISCH 1968. 126.

[40] SZELESTEI 1989. 92–100.

[41] *Uo.* 111–112.

folyamán létrehozni próbált tudós társaság reménybeli tagjai között.[42] A budai olvasókabinet tagjai között szerepelnek majd 1792 elején Kovachich mellett Szerdahelyi, és a kevésbé illusztris nevek közül kettő: Tóth Farkas és Magyary (a Lesecabinet névsorában: Magyari) László.[43]

Hogy Kovachich valóban megkérdezte-e ezeket az embereket a társaságalapításról és a *Sammlung* kiadásáról, vagy elállt ettől a tervétől, s hogy milyenek voltak az esetleg megkérdezettek reakciói, nem tudni, de tény, hogy a *Sammlung*ból még eddig egyetlen darab sem került elő. Kovachich 1787 végén még tervezte annak megjelentetését, és Kazinczytól például anyagot kért és kapott is a *Sammlung* számára,[44] de a vonatkozó levélben már „meine Sammlung"-ként említi.

A negyedik kötet lapjai között megtalálható egy *Ungrische historische Bibliotheck* címmel tervezett, eddig ismeretlen, és ismeretlen sorsú folyóirat[45] 1788. július 7-i, pesti keltezésű, német nyelvű előfizetési felhívása is.[46] Kiadóként és főmunkatársként az egyetem két tanára, Koppi Károly és Werthes Frigyes Ágost[47] neveztetnek meg. A híradás szövege a következő:

Ankündigung.

Mit nächstem Jahr wird zu Pest unter dem Titel: Ungrische historische Bibliotheck, eine periodische Schrift angefangen werden, die Vierteljährig herauskommen, und folgendes enthalten soll:

1. Lebensbeschreibungen berühmter und verdienstvoller Ungarn.
2. Beschreibungen merkwürdiger Gegenden, Oerter, Sitten, Gebräuche von Ungarn u. s. w.
3. Abhandlungen über historische Gegenstände, die Ungarn betreffen.
4. Bekanntmachung und Abdrücke wichtiger Handschriften, die hier und da in Ungarn zerstreut sind.
5. Auszüge aus grösseren Handschriften oder weniger bekannten weitläufigen gedruckten Werken.

42 *Uo.* 114–115., 148.

43 H. BALÁZS Éva: *i. m.* 195.

44 *Kazinczy Ferenc levelezése.* Közzéteszi: VÁCZY János. Bp. 1890. I. k. 156–157.

45 V. BUSA Margit sajtóbibliográfiája feltüntet ugyan egy közel azonos című kiadványt („Ungarische Historische Bibliothek". Pest, 1789.) (I/1. kötet, 295.), de a következő megjegyzéssel látja el: „Könyvkereskedői katalógus. Folyóiratként eml. Mo. bibliogr. VI. 375. p." A Magyarország bibliográfiája VI. kötetének (*Nyomda- és kiadástörténeti repertórium.* Bp. 1972.) hivatkozott helye a nyomda és kiadó feltüntetése nélkül megjelent nyomtatványok között feltünteti ugyan ezt a címet, de egyedül V. BUSA Margit gyűjtésére hivatkozik. Az Andrea és Wolfram SEIDLER által készített kommentált bibliográfiában egyáltalán nem szerepel ez a cím. Andrea SEIDLER – Wolfram SEIDLER: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809.* Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Pressburg und Pest-Buda. Wien, 1988.

46 Fol. Germ. 5/4. 336. f.

47 Werthes, Friedrich August Klemens (1748–1817) württembergi származású író és tanár. A stuttgarti egyetem tanára volt 1783-ig. 1783-ban Bécsben tartózkodott, majd II. József kinevezte a pesti egyetem esztétika tanárává, ahol – protestánsként – 1784-től Szerdahelyi György Alajos utódja az esztétika tanszéken. 1791 után visszatért hazájába, ahol királyi tanácsos lett és egy időben a württembergi hivatalos újság szerkesztője is. Számos színdarab, költemény, szépirodalmi és irodalomtörténeti értekezés szerzője. Wieland barátja, egy időben a *Teutscher Merkur* és élete során több más német szépirodalmi folyóirat munkatársa volt. 1790-ben egy magyar történeti témájú, a szigetvári ostromról szóló „történeti szomorújátékot" jelentetett meg Bécsben, s tervezte egy Hunyadi Mátyásról szóló darab megírását is. (A mű magyar nyelven Bárány Péter által „kidolgozott" változatának kéziratát közzétette és tanulmánnyal ellátta: GYÁRFÁS Ágnes, Miskolc, 1986. A szerzőség kérdéséről: 106–113.) (NYIRY Erzsébet: *Werthes Frigyes Ágost Kelemen pesti évei, 1784–1791.* Bp. 1939.)

6. Urkunden, denen zugleich, wenn sie in ungrischer Sprache geschrieben sind, Uebersetzungen beygefügt werden sollen.
7. Nachahmungswürdige Beyspiele von Ungarn für andere Nazionen, und von andern Nazionen für Ungarn.
8. Fortlaufende Annalen, worinn merkwürdige von dieser Zeit an in Ungarn geschehene Vorfälle, Veränderungen, Erfindungen, neue Anstalten, und Verbesserungen, gelehrte Erscheinungen u. s. w. angezeigt werden sollen.

Beyträge, die in einen dieser Artikel einschlagen, werden in deutscher oder lateinischer Sprache angenommen. Die Hauptarbeiter und Herausgeber sind die an der ungrischen Universität angestellten Professoren Koppi und Werthes. Der Subscriptions-Preis beträgt, ohne Einschluss des Transports, für den ganzen Jahrgang einen Dukaten, der erst nach dem zweyten Vierteljahr zu bezahlen ist. Die Nahmen der Subscribenten werden dem Ende jedes Jahrgangs beygedruckt.
Pest, den 7. Julius, 1788.

Ez a folyóirat az első lett volna a hazai periodikák közül, mely a történeti témáknak és a forrásközlésnek már programjában ilyen nagy szerepet juttatott.

Ugyanakkor ez a folyóiratkiadási terv talán Kovachich terveinek soráról is elmondhat valamit. Az egyik szerkesztőként-kiadóként feltüntetett férfiú, a történész Koppi Károly szerepel a fenti névsorban. Kovachichnak tehát szándékában állott őt a *Sammlung* kiadásáról és a társaságalakítási tervről megkérdezni, s esetleg azokba bevonni. Ez a tény, továbbá a *Sammlung* tervének és a Koppi neve alatt egy évvel később megjelent hirdetésnek az összevetése megerősíti V. Windisch Éva azon feltevését, hogy Koppinak nagy szerepe lehetett a Kovachich érdeklődési irányában, terveiben és tevékenységében 1788–89 során bekövetkezett hirtelen fordulatban.[48] A jozefinista szellemű, német nyelvű, elsősorban az oktatási intézmények adataival megtöltött *Merkur* szerkesztője és kiadója ugyanis 1789-től a magyar közjog történeti forrásainak feltárásával és kiadásával foglalkozik, életének ez válik fő célkitűzésévé, s kizárólag e célra szervez társaságot. 1787-ben még, mint láttuk, akadémiai jellegű, minden tudományágat felölelő tudós társaság tervét veti papírra, melynek kiadványában, a *Sammlung*ban ennek megfelelően a legkülönbözőbb tudományterületekről származó munkák és adalékok helyet kapnának. A történelmi érdekű közléseknek a *Sammlung*ban nem lett volna elsősége: a programban felsorolt tizenhat pont közül öt nevez meg történeti témákat. Igaz, a kisebb, vegyes közlemények hat pontja között négy nevez meg kimondottan történeti érdekű témát: történeti adatok helyesbítését, feliratok (külön pontban a római kori feliratok) ismertetését és frissen felfedezett régiségekről szóló beszámolókat vár a szerkesztő — természetesen, ha ezek az ország területén találtatnak, hazai vonatkozásúak. A programban felsorolt „értekezések" öt pontja közül viszont csak egy — igaz az első: „Historische Nachrichten von wichtigen oder merkwürdigen Vaterländischen Sachen" — történeti vonatkozású, amelyen azonban nem csak a „tulajdonképpeni történelmi" témákat érti a szerző, hanem ebben a pontban fogja össze a földrajzi, honismereti értekezéseket is.[49] Az *Ungrische historische Bibliotheck* ezzel szemben, mint már címe is mutatja, elsősorban történeti érdekű folyóirat lett volna, a hirdetés több pontban is a forrásközlést jelölte meg feladatául.

1791-es nagyszabású tudományos társaság-tervezetében, a történeti források kiadására szervezendő Institutum diplomatico-historicumban már Kovachich is erre az egyetlen tudományterületre kívánja

[48] V. Windisch kandid. ért. 72. Koppiról tudjuk, hogy barátilag támogatta Kovachichot forrásgyűjtési és -kiadási munkájában, melyhez Kovachich már az 1789-es esztendő során hozzálátott. V. Windisch Éva feltételezi, hogy Wagner Károly mellett Koppi lehetett Kovachich „másik bizalmasa", talán már az irányváltás éveiben, 1788–89-ben is, „ennek azonban, Koppi is Pesten élvén, nem maradtak fenn nyomai."

[49] *Entwurf* 10. Az értekezések további négy kategóriája: „2) Oekonomische Bemerkungen und Vorschläge. 3.) „Abhandlungen und Nachrichten aus der vaterländischen Naturgeschichte und allen drey Naturreichen". 4) Medizinische und chirurgische Beobachtungen und besondere merkwürdige Fälle aus verschiedenen Zweigen der Arzneywissenschaft. 5) Beschreibungen mechanischer und Kunstwerke."

koncentrálni az erőket. Arra az álláspontra helyezkedik, hogy valamennyi tudományterület művelése egy társaság számára túl nagy feladat, megvalósíthatatlan, mert az erők szétforgácsolódásához vezet.[50]

Az ismertetett forráshelyek arra is újabb adalékot szolgáltatnak, milyen sok ponton érintkezik a pestbudai folyóirat- és hírlapkiadási tervek és a megvalósult lapok története kezdeményezőik, kiadóik és munkatársaik körét és programjukat tekintve, még ha különböző nyelvűek is és tematikai súlypontjuk is eltér.[51] A latin nyelvű újságról, az *Ephemerides Budenses*ről (1790–1793) V. Windisch Éva kimutatta, hogy szoros kapcsolatban állt a *Merkur von Ungarn*nal, a két szerkesztő, Tertina Mihály és Kovachich Márton György együttműködése következtében, akik kölcsönösen besegítettek egymásnak a szerkesztésben, és hogy a témák eltérő súlyozása ellenére a tartalmat tekintve is folytonosság mutatható ki a két lap között.[52] Azon személyek nagy része, akiket Kovachich a *Sammlung* kiadásának tervébe be akart vonni, előfizetője volt a *Merkur*nak és egyikük-másikuk időről időre segítséget is nyújtott Kovachichnak a *Merkur* körüli teendőkben. Ezen aktív segítők egyike, Horányi Elek 1784-ben nyújtott be a Helytartótanácsnál egy kérelmet egy latin nyelvű újság megjelentetése ügyében, az engedélyt meg is kapta, de a lap — feltehetően előfizetők hiányában — nem valósult meg.[53] Koppi Károly, aki szintén szerepel Kovachich névsorában, egy évvel a *Sammlung* terve után maga is megjelentetett egy folyóiratkiadási tervet. Ezen öt egymást követő (német és latin nyelvű) vállalkozás kezdeményezői, kiadói kapcsolatban álltak egymással, s részben — azon túl is, hogy időnként megszólaltak egymás lapjaiban és reagáltak egymás tudományos tevékenységére[54] — valamilyen szerepet is kaptak egymás vállalkozásaiban.[55] Tersztyánszky neve Kovachich névsorában, a *Merkur* egész története és Horányi lapkiadási terve azt a vékonyodó szálat jelzi, amely ezeket a vállalkozásokat a Ratio Educationis nyomán megszületett iskolai újság-tervekkel köti össze. A névsorban szereplő nevek közül kettő, Haliczky és Villich neve pedig a pesti és budai német nyelvű hírlapok történetében is szerepet játszik.[56]

BÓDYNÉ MÁRKUS ROZÁLIA

Az első római katolikus könyv- és folyóiratszemle hazánkban: Irodalmi Szemle 1876–1893. Hazánk első római katolikus könyv- és folyóiratszemléjét Egerben szerkesztette és adta ki Luga László. [1]

[50] V. WINDISCH kandid. ért. 77.

[51] V. WINDISCH 1955. 312.

[52] *Uo.* 312–317.

[53] F. CSANAK Dóra: *A Ratio Educationis és az iskolai újságok* = MKsz 1975. 258–260., SZINNYEI IV. k. 1071.

[54] WALDAPFEL: *i. m.,* V. WINDISCH kandid. ért. 20., Uő. 1955. 315.

[55] WALDAPFEL: *i. m.* 84. szerint talán Haliczky Andrásnak is volt valami szerepe az Ephemerides Budenses szerkesztésében. Szerzőként mindenesetre, Koppival és Kovachichcsal egyetemben többször szerepel a lapban.

[56] Haliczky 1797-től a Neuer Courier aus Ungarn szerkesztője volt, Villich pedig az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* alapító szerkesztői közé tartozott. HALICZKY és SCHEDIUS Lajos szerkesztői munkája a Neuer Kurier profiljában változást hozott a korábbi, Moll Jeromos által szerkesztett évfolyamokhoz képest: „a belföldi hírek egyre többet foglalkoztak a szellemi élettel, az iskolázással és az egyetemmel, ami a szerkesztők érdeklődési köréből természetszerűleg következett" (KÓSA 1941. 164–165.). Érdekes kérdés, vajon az éppen 1787 elején induló budai német lap kezdetben megjelenő „Mannigfaltigkeiten" rovata, mely „felfedezésekről, találmányokról" is hírt adott, „történelmi, régiségtani leírásokat" is tartalmazott, az iskolaügy iránt is érdeklődést mutatott, azonban a megjelenés első éve után elhalt (KELÉNYI: *i. m.* 6.), összefüggésbe hozható-e Villich nevével (ez a név talán a többi meg nem nevezett kiadó- és szerkesztőtárs körét is jelzi) — hiszen évekkel később, amikor Schickmayer már egyedüli kiadója volt a lapnak, tudománnyal kapcsolatos írások alig jelentek meg a lapban.

[1] LUGA László, a magyar katolikus könyv-, újság- és folyóiratkiadás méltatlanul elfeledett jelentékeny képviselője 1840. július 24-én született az Abaúj vármegyei Fony nevű faluban. Gimnáziumi ta-

Az orgánum első száma 1876. január 1-jén jelent meg. Ezt megelőzően a szerkesztő 1875 decemberében mutatványszámot tett közzé. Ebben megjelölte a lap célját, s közölte a leendő rovatok tervét.

„Jelen alakban, jövő 1876-i évi január 1-jétől Irodalmi Szemlét indítunk.

Teljesen fölöslegesnek tartjuk egy ily közlöny gyakorlati hasznát fejtegetni, és szükségességét indokolni ma, midőn a korszellem s ennek az irodalom és kritika fölötti hatalma ijesztő mérvben növekszik. Célját pedig alig fejezhetném ki rövidebben, mintha azt mondjuk: közlönyünk feladata leszen egyrészt a kath. irodalom iránti figyelmet felkelteni, s az azt megillető tiszteletet részére az ellenfélnél kivívni s fenntartani; másrészt az egyetemes irodalom általánosabb érdekű termékeiről tájékozást nyújtani.

E célt azáltal véljük elérni, ha az illető rovatokban:

1. Szemlét tartunk a kitűnőbb hazai és külföldi újabb kath. irodalmi termékek fölött olyképpen, hogy a körülményekhez képest adván a mű tartalmának rövid kivonatát, tárgyilagos bírálat és hozzászólás által a munka iránti érdekeltséget fokozzuk.

2. Nem mulasztjuk el az újabbak mellett a jelesebb, habár régi, de örökbecsű kath. munkák emlékét újra felelevéníteni.

3. Lehetőleg figyelemmel fogjuk kísérni a hazai és külföldi tudományos és klasszikus becsű munkákat, hogy azok irányát a kath. szellemhez mérve megvilágítsuk.

4. Fontosabb magyar irodalmi mozzanatok, egyesek vagy testületek irodalmi működése, működésük célja, iránya; hazai kath. könyvtáraink, szépirodalmunk stb.

Könyvészet cím alatt külön rovatban fogjuk felsorolni az időközben megjelent hazai és külföldi válogatott kath. munkákat.

Vegyes hírek alatt a tudományos és irodalmi világban történt nevezetesebb eseményeket fogjuk megemlíteni.

Érezzük a feladat nehézségét, melyre vállalkoztunk; de míg egyrészt bátorít a tudat, hogy célunk elérésére kitűnő munkaerőkkel szövetkeztünk, másrészt, hogy feladatunknak annál sikeresebben megfelelhessünk, a legjobb nevű külföldi kiadókkal léptünk összeköttetésbe.

A kath. irodalmi termékeknek minél nagyobb mérvben való terjesztése tekintetéből Hirdetések című rovatunk is leszen, hol a tér mennyiséghez képest aránylag sekély díjért tért nyitunk a szerző és kiadó uraknak, hogy már régebben kiadott vagy már általunk, egyszer ismertetett munkáikat többször ajánlhassák. — Ugyan e rovat alatt tétethetnek közzé akár egészen, akár részben az előfizetési felhívások; itt hivattatik fel a közönség figyelme a megjelenendő munkákra, miután az irodalmi rovatban csak a már megjelent művekről leszen szó.

Az irodalmat érdeklő minden kérdésre szerkesztőségünk azonnal válaszol. Az ismertetett vagy fölemlített munkák könyvárusi úton leendő megrendelését, Szolcsányi Gyula egri könyvkereskedő útján, a legszívesebben és pontosan közvetíti.

A szerző és a kiadó urakat tehát tisztelettel kérjük, hogy kiadványaik egy példányát hozzánk beküldeni szíveskedjenek. Nem különben figyelmükbe ajánljuk lapunk hirdetési rovatát is.

Végre a t. c. közönséget kérjük, hogy a megindítandó Irodalmi Szemlét becses pártfogásra méltatni szíveskedjék.

Az Irodalmi Szemle első száma 1876. jan. 1. én jelenik meg."

nulmányait Kassán és Egerben végezte. 1856-ban felvették az Egri Papnevelő Intézetbe. 1862-ben szentelték áldozópappá. Ezt követően Egerszalókon, Diósgyőrben, Hevesen volt káplán. 1868-tól az Érseki Hivatalban teljesített szolgálatot. 1872. június 1-jétől 1897. október 1-jéig a helyi érseki líceumi kő- és könyvnyomda igazgatója volt. 1869-től 1893. június 29-ig az általa alapított és kiadott *Népújság*, illetve *Egri Népújság* című lapot szerkesztette. Ez volt az ország első római katolikus hetilapja. Ennek volt utóda 1893. október 3-tól, az általa szerkesztőként elindított *Egri Híradó* című politikai és vegyes tartalmú lap. 1873 januárjától 1879-ig szerkesztette és adta ki az *Egri Népkönyvtár* című könyvsorozatot. 1872-től 1874-ig az *Egri Képes Naptár*at is szerkesztette. Szerkesztői és kiadói munkáján kívül számos cikket és könyvet írt; 1905. október 25-én hunyt el Egerben. (Vö.: SZECSKÓ Károly: *Széphalom 5.* A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Szerk. KOVÁTS Dániel. Sátoraljaújhely, 1993. 301–313.

Ezt követően közölte a szerkesztő az előfizetési feltételeket. Majd felsorolta 1875-ben Magyarországon napvilágot látott katolikus hírlapok adtait, s német nyelvű katolikus folyóiratokat is ajánlott. Taglalta a Szolcsányi Gyula egri könyvkereskedésében kapható imakönyveket, az érseki líceumi nyomdában kapható könyvek címeit. Propagálta az Egerben megjelenő *Népújság* című lapot, amelyről azt írta, hogy: „A Népújság a jobboldali ellenzék álláspontját foglalta el, s a legkedveltebb és legelterjedtebb néplap." A mutatványszámban több hirdetést is közzétett a szerkesztő.

Az *Irodalmi Szemlé* ben, kiadásának évei alatt, az alábbiak publikáltak: Andrássy Kálmán rk. pap, Budapest; Babik József rk. pap, Eger; Balits Antal teológiai tanár, Győr; Bartalos Gyula rk. pap, Eger; Bartók István gimnáziumi tanár, Jászberény; Böhm János teológiai tanár, Eger; Bukoveczky Sándor rk. pap, Vencsellő; Buza Sándor teológiai tanár, Szatmár; Concilia Emil szentszéki jegyző, Nagyszombat; Csekó Gábor esperes plébános, Kál; Csősz Imre kegyesrendi szerzetes, Denkó György teológiai tanár, Eger; Giesswein Sándor püspöki titkár, Győr; Fehér Gyula székesegyházi hitszónok, Eger; V. Horváth József cisztercita tanár, Huttkay Lipót káplán, Árokszállás; Kandra Kabos rk. pap, Eger; Karácsonyi János teológiai tanár, Nagyvárad; Karsch Lollion rk. pap, Derecske; Kazaly Imre rk. pap, Nagykáta; Kisfaludy Árpád Béla prépost, egyetemi tanár, Budapest; Kontra Vazul rk. pap, Gyöngyössolymos; Luga László, az Irodalmi Szemle szerkesztője, Michalek Manó líceumi könyvtáros, Eger; Munkay János esperes-plébános, Garamszőlős; Nagy Lajos kegyesrendi tanár, Nováll János püspök, Nagyvárad; Pálly Ede rk. pap, Sárköz; Párvy Sándor segédpüspök, Eger; Rapaics Raimund egyetemi tanár, Budapest; Ridarcsik Imre udvari pap, Eger; Sebők László rk. pap, Gyöngyössolymos; Stefanovszky Sándor apát-kanonok, Eger; Schultz Károly tanítóképző intézeti igazgató, Pécs; Sullay István esperes-plébános, Bogács; Surányi János kanonok, Győr; Szinnyei József, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárosa, Budapest; Szőke Sándor elemi iskolai tanító, Eger; Szolcsányi Gyula könyvkereskedő, Eger; Szőllössy Károly polgári iskolai igazgató, Arad; Szmida Viktor rk. pap, Kömlő; Timon Ákos egyetemi tanár, Budapest; Tóth Mike jezsuita szerzetes, Kalocsa; Zsasskovszky József főszékesegyházi orgonista, Eger; Zsendovics József kanonok, Eger; Vincze Alajos tanítképző intézeti igazgató, Eger; Vochler Alajos esperes-plébános, Gyöngyössolymos.

A szerzők közül az *Irodalmi Szemle* alapításában nagy érdeme volt Párvy Sándornak, aki több cikket is írt a folyóiratba. Szmida Viktor is ott volt a lap alapításánál. Ő álnéven mintegy száz cikket írt a lapba. Például Mindszenty Gedeon és Ihász Gábor életrajzát, az *Újabb vallásos költészetünkről* című sorozatot. Több papköltő versét is bírálta. Az ő munkája volt az *Egyházi Értekezések és Tudósítások*, a *Gondolatok a könyvtárról* című sorozatok. Zsasskovszky József Zsasskovszky Endre életútját dolgozza fel a folyóirat számára.

A folyóirat egyes számainak jó része a folyamatosan megjelent katolikus tárgyú munkák ismertetéséből, kritikáiból tevődött össze. Kiadásának időszakában a különféle vallásellenes irányzatok ellensúlyozására megszaporodtak a hitvédelmi, apologetikai munkák. Nem véletlen, hogy az ismertetett könyvek jó része ilyen jellegű volt. Az 1876. augusztus 1-jei számban *Katolikus irodalmi művek a szabadkőművesekről* című összeállításban a szerkesztő francia és német nyelvű hitvédelmi munkák ismertetését adta közre. Például báró Ketteler Vilmos mainzi püspök (1811–1877) magyarul is megjelent *Lehet-e hívő keresztény szabadkőműves?* című könyvét. Az ismertetés szerzője megemlítette, hogy a témáról eddig csak egy magyar nyelvű munka jelent meg. Az 1877. május 1-jei számban ismertette a lap Sullay István *Szabadság, egyenlőség, testvériség. Vagy: Mi a szabadkőművesség alapelve, célja, kiviteli eszközei, eredménye és veszélye az államra, egyházra?* című 1877-ben, Egerben megjelent könyvét. Az 1878. június 1-jei számban találhatjuk Stöckel Albert *Az anyagelvűség* című 1878-ban megjelent munkájának ismertetését, amelyet a budapesti növendék papság Egyházirodalmi Iskolájának munkaközössége fordított magyar nyelvre.

Az 1878. április 1-jei számban két apologetikus munka recenziója is napvilágot látott. Az egyik Sullay István *Szabadelvűség, szabadság és vallás, vagy: Mi az oka az állam és egyház közötti viszálynak* (Eger, 1879) és Bartók István *Vallásszabadság, vagy Egyház és állam* – szintén az említett évben Egerben megjelent könyve. Az 1881. október 1-jei szám egy újabb Sullay-munkát ismertetett, amelynek címe: *A kultúrharc és a római pápa tévmentessége, a lelkiismeret és az állam szempontjából.* Az 1891. június 1-jei számában jelent meg Prohászka Ottokár *Isten és világ, különös tekintettel a természettudományokra* című, 1890-ben Esztergomban kiadott könyvének ismertetése. Ez év szeptember 1-jén ismertette a lap Duil-

he de Saint Projet francia kanonok *A keresztény hit természettudományos védelme* című kötetét, amely az említett évben jelent meg Temesváron, valamint Baksay József váci püspöki szentszéki jegyző *Communizmus és magántulajdon keresztény társadalmi szempontból* címen megjelent művét. 1893. december 1-jén Dudek János teológiai tanár *A keresztény vallás apológiája* című fenti évben megjelent művéről olvashatunk.

A szerkesztő rendszeresen recenzeálta az egyházi szerzők beszédeit, költeményeit, történelmi és egyházi munkáit. Ezek közül is csak a fontosabbnak ítélteket emeljük ki. Ismertetésünket az egyházi beszédekkel kezdjük. Az 1877. február 1-jei számban ismertették Répássy János *Egyházi beszédek* és Vincze Alajos *Ünnepi egyházi beszédek* 1877-ben megjelent könyveit.

Az 1880. január 1-jei számban ismertette a szerkesztő Vincze Alajos *Vasárnapi egyházi beszédek* című, Egerben, a fenti évben megjelent munkáját. A következő év január 1-jei számban található Répássy János *Egyházi beszédek a római katolikus ünnepekre és vasárnapokra* című munkája második kötetének bemutatása, amely a fenti évben látott napvilágot. Az 1883. június 1-jei számban ismertették Mindszenty Gedeon *Vasárnapi egyházi beszédek* című alkotását. 1893. március 1-jén Babik József *Az élet nagy keresztútja: Nagyböjti beszédsorozat* című alkotása került bonckés alá.

A papköltők munkái közül az 1877. december 1-jei szám mutatta be Mindszenty Gedeon Budapesten megjelenő legújabb költeményeit. 1880. január 1-jén Répássy János *(Ribiszke: Csevegő habok — locsogása egy bús kedélynek vidám modern furcsaságok fölött)* az évben megjelent kötetét ismertették. Az 1888. július 1-jei számban Babik József egri papköltő *Százszorszépek az egyházi költészet mezejéről* című összeállítását olvashatták a folyóirat kedvelői. Az egyházi szépírók közül az országszerte ismert író, Vincze Alajos *Mezei virágok — beszélyek a nép számára,* 1875-ben Egerben megjelenő könyve ismertetése érdemel nagyobb figyelmet.

A lap hasábjain fontos szerepet kaptak az egyháztörténeti és köztörténeti alkotások is. Az 1878. június 1-jei számban olvashatjuk Horváth Mihály *A kereszténység első századai Magyarországon* című munkájának recenzióját. Az év október 1-jén Fehérpataky László *A pannonhalmi apátság alapítólevele* című könyvét ismertették. A következő év szeptember 1-jei számában a neves egyháztörténész, Fraknói Vilmos *A szekszárdi apátság története* című könyvéről olvashatunk leírást.

Az 1882-ben bemutatott egyháztörténeti munkák közül kiemelhetjük a Koncz(?) László által összeállított *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* című 1881-ben megjelent kétkötetes alkotás-ismertetését. E kötetek 1321-ig tartalmazzák a prímási levéltárban őrzött okmányokat. Az ismertetett egyháztörténeti könyvek közül megemlítjük még Jánossy János nyitraújlaki plébános 1883-ban megjelent, Pázmány Péterről írott monográfiáját. Az 1886. december 1-jei számban egri szerző, Kandra Kabos *Adatok az egri egyházmegye történelméhez* című sorozata első kötetének 3. füzetét ismertették.

A folyóiratban a szerkesztő közölte több egyetemes egyháztörténeti munka recenzióját is. Közülük kiemelkedik Rapaics Raimund egri teológiai tanár *Egyetemes egyháztörténet* című több kötetes könyve, amely a keresztény ókorral foglalkozó, 1879-ben megjelent kötetének bemutatása, valamint ugyane szerzőnek az 1886. május 1-jei számban közreadott *Egyetemes egyháztörténet* harmadik kötetének kritikája.

A folyóiratban bemutatott egyházjog-történeti munkák közül jelentősebbek Timon Ákos egri származású egyetemi tanár munkáinak ismertetései. Az 1881. január 1-jei számban olvashatjuk *A legfőbb kegyúri jog* című, 1887-ben megjelent könyvének recenzióját. Az 1889. január 1-jei számban pedig e szerző: *A városi kegyuraság Magyarországon* című művének leírása található.

Az egyházzenei munkák recenziói is helyet kaptak a lapban, különös tekintettel a híres Zsasskovszky családra. Az 1876. november 1-jei számban olvashatunk Zsasskovszky Endre – Tárkányi Béla *Katolikus Egyházi Énektár* című művéről, amely 1874-ben látott napvilágot Egerben, második bővített kiadásban. A Zsasskovszky-testvérek (Endre és Ferenc) *Temetőkönyvét* az 1879. március 1-jei számban ismertették.

Nem kerülték el a szerkesztő figyelmét a világi tárgyú történeti, valamint a helytörténeti munkák sem. A világi tárgyú monográfiák ismertetései közül figyelmet érdemel az 1886. december 1-jei számban Ipolyi Arnold *A magyar szentkorona és a koronázási jelvények története és leírása* című, 1886-ban megjelent munkájának bemutatása. Érdekes ismertetés jelent meg az 1892. december 1-jei számban Ambrus József

kisoroszi plébános *Az 1848–49. évi szabadságharcban részt vett római és görögkeleti katolikus paphonvédek albumá*ról, amely Nagykikindán jelent meg.

Az egyetemes történeti munkák közül kiemelhetjük Cantu Caesar *Világtörténelem* című munkájának 1876. március 1-jei számban közölt recenzióját. Az 1889. november 1-jei számban Böhm János *Rabszolgaság az ókorban* című, Egerben megjelent könyvét ismertették.

A helytörténeti munkák közül említésre méltó Pintér Sándor palócokról készített monográfiájának bírálata az 1880. február 1-jei számban. Az 1892-es évfolyamban olvashatunk az *Adatok az egri egyházmegye történelméhez* című sorozat harmadik kötetének első füzetéről, amely 1891-ben jelent meg Egerben. 1893-ban két helytörténeti munkára is felhívta a lap figyelmet. Az egyik Szederkényi Nándor *Heves vármegye története* nek második kötete, a másik Michalek Manó *Az Egri Érsekmegyei Könyvtár címjegyzéke* című munkája.

Bár a folyóiratban elsősorban vallásos tárgyú munkákat recenzeáltak, bekerült a lapba több világi jellegű alkotás ismertetése is. Így az 1878. március 1-jei számban közölt ismertetést a szerkesztő Csiky Gergely *Janusz* című ötfelvonásos tragédiájáról, amely IV. Béla korában játszódik. A darab Januszról, a pogány Vata fiáról szól, aki elbukott a kereszténység elleni harcban. 1879-ben a drámaíró *Jóslat* című vígjátékát kritizálta a lap valláserkölcsi szempontból. Ebben az évfolyamban olvashatunk az egri születésű *Vitkovics Mihály munkái* című, Szvorényi József által szerkesztett kiadványról is, amely a jeles szerb–magyar költő költeményeit tartalmazza.

A világirodalmi alkotások közül az 1878. október 1-jei számban Dante *Isteni színjáték* ának *A Pokol* című része Angyal János által készített fordítását ismertették. Az 1887. január 1-jei számban egri szerző, Michalek Manó *Nala, a Mahá-Bráta* című szanszkrit költemény epizódja című munkáját recenzeálták.

Sor került több jeles korabeli irodalomtörténeti munka bemutatására is. Ezek közül kiemeljük az 1879-es évfolyamban publikált Báróczi Józsefnek *Révai Miklós élete és munkái* című művéről közreadott kritikát, valamint Bayer Ferenc Batsányi Jánosról készített monográfiája ismertetését.

Az 1880-as évfolyamban olvashatunk Szilády Áron *Temesvári Pelbárt élete és munkái* című művéről. 1885-ben Koltai Virgil *Czuczor Gergely élete és munkái* című monográfiáját ismertették. 1889. május 1-jén a hajdani egri ciszter diák, Horváth Ciryll *Temesvári Pelbárt és beszédei* című könyvét recenzeálta a folyóirat.

A kiadványban a szerkesztő közreadott néhány nevelésügyi munkáról készített ismertetést is. Így megjelent a Gyürki Ödön Rousseau nevelési elvéről Vácon kiadott munkájának az ismertetése. 1892-ben pedig Kraffszky József esztergomi főegyházmegyei áldozó pap ugyanez évben megjelent *A kisdedóvás és Fröber kisdednevelési rendszere* című könyvének bírálata.

Bölcseleti és bölcselet-történeti művek ismertetései is napvilágot láttak. 1882-ben Répássy János, Stöckl Albert és Mettinger Ferenc német szerzők tizenkét kötetes bölcseleti munkája fordításának ismertetése. 1895-ben pedig *A bölcselet tankönyve. Aquinoi Szent Tamás nyomán írta: Stöckl Albert. A második magyar kiadás után lényegesen átdolgozta, és az eredeti szöveghez alkalmazta: Répássy János* című munka bemutatása. Az 1887-es évfolyamban olvashatjuk Maczky Valér egri ciszter tanár *A bölcselet előtana. A lélektan és a logika elemei* című, Egerben megjelent könyvének ismertetését. A felsorolt bölcselettörténeti munkák közül a Répássy János által Stöckl Alberttől fordított *A bölcselet története* második részének ismertetését emeljük ki. Végül a folyóiratban ismertetett munkák közül egy nyelvészeti művet említünk meg. Az 1890. augusztus 1-jei számban ismertették Giesswein Sándor *Az összehasonlító nyelvészet fő problémái* című, 1890-ben Győrben megjelent könyvét. Az egyedi munkák bírálatán kívül minden számban ismertette a szerkesztő a hazai földön és külföldön megjelent vallásos tárgyú munkák címleírását.

A folyóirat hasábjain több fontos témakörről jelent meg tanulmány. E témakörök közül kiemelt helyet foglalt el a katolikus könyvtárak, könyvkereskedések, könyvsorozatok propagálása. Az 1878. október 1-jei számban közölte a szerkesztő a *Könyvtárrendezés tervváltozata* című tanulmányt, a szerző feltüntetése nélkül. E dolgozathoz hozzászólt, annak hiányosságait korrigálva, Szinnyei József, a budapesti tudományegyetem könyvtárának első őre, akinek megjegyzései az 1879. október 1-jei számban láttak napvilágot.

Az 1880. június 1-jei számban tanulmányt olvashatunk a *Katolikus kiadványok elárusítása érdekében* címmel. Az 1883. február 1-jei számban jelent meg a szerkesztő *Katolikus könyvkereskedők* című tanulmánya.

A minisztériumok, egyesületek által sürgetett népkönyvtárak megszervezése érdekében 1877. november 1-jei számában közzétette a folyóirat a népkönyvtáraknak ajánlott könyvek jegyzékét. E témához kapcsolódva Luga László folyóiratában több alkalommal foglalkozott az Egri Egyházmegyei Irodalmi Egylet által 1878-ban újra indított *Egri Népkönyvtár* című sorozattal. Az 1877. november 1-jei számban az *Irodalomtársulati mozgalmakról* szóló cikkben erről a következőket olvashatjuk.

> „Az Egri Irodalmi Egylet közelebb is oly vállalkozásba fogott, melynek keresztülvitele maga eléggé indokolná az egylet fennállásának jogosultságát, s a közügy javára hozza meg gyümölcseit.
>
> Érjük a Népkönyvtár megindítását. A főpásztor helyes szózata, melyet legközelebb az egylethez intézett levelében e vállalat serény kivitelére buzdítá a tagokat: az áldozatkész támogatás, melyet a vállalat anyagi biztosítására megadott, s jövőre is megígért, egyrészt az egyletre kötelező ösztönzésül, másrészt zálogul szolgálnak, hogy az egylet a vállalat komolyságához méltó, lankadatlan kitartással fog feladatának megfelelni."

Az 1878. január 1-jei számban pedig felhívást tett közzé a megindítandó *Egri Népkönyvtár* ügyében. A sorozat megjelent darabjairól a folyóirat ismertetéseket közölt. A *Népkönyvtár* első füzetéről adott ismertetésben az alábbi megjegyzést olvashatjuk:

> „A kat. sajtó osztatlan örömmel üdvözölte az Egri Egyházmegyei Irodalmi Egylet fent címzett vállalatát, s oly örömmel, s mondhatjuk elismeréssel fogadta annak első füzetét. E füzet bírálatára nem vállalkozhatunk, mert a lap és vállalat neve alatt jelenik meg. Egyszerűen csak bemutatjuk s kérjük olvasóinkat, hogy terjesztésén iparkodjanak."

Az Egri Egyházmegyei Irodalmi Egylet 1875. november 15-én alakult meg Egerben. A megalakulást előkészítő hetes bizottság jegyzője Luga László volt. Az alakuló közgyűlésig negyvennégy működő és hatvankettő pártfogó tagja — papok, tanítók, művészek — volt. Elnökévé Ihász Gábor szerzetes nyelvészt, alelnökévé Balásy Ferenc pap-történészt választották meg. A megjelentek — érdemeire való tekintettel — Lugát szerették volna titkárrá választani. Ő azonban sok elfoglaltságára hivatkozva nem fogadta el a jelölést. Így a titkár Vincze Alajos lett. A pénztárossággal Follmann Jánost bízták meg. A választmányba Zsiskovics József, Luga László, Mindszenty Gedeon, Bartók István, Zsasskovszky József és Szmida Viktor került be. Az Egylet célja az egyházmegyében lévő írói erők egyesítése, s ezáltal egyesek irodalmi munkálkodásának kölcsönös elősegítése, s jó irányú sajtó támogatása volt. [2]

A folyóirat 1883. január 1-jei számában az *Egyházirodalmi mozgalmaink* című cikk szerzője javasolta a katolikus lapokról és folyóiratokról egy repertórium készítését. Az 1882. február 1-jei, március 1-jei, április 1-jei és május 1-jei számában közreadott *Töredékes gondolatok* című cikk szerzője felvétette a magyar katolikus irodalom repertóriumának elkészítését, amely tartalmazná egyrészt a megjelent könyvek bibliográfiáját, másrészt pedig a katolikus írók életrajzi adatait.

Már a folyóirat 1879. december 1-jei számában megpendítette egy keresztény irányú szépirodalmi és ismeretterjesztő folyóiratnak a megindítását.

Az orgánum rendszeresen közölt cikkeket a különféle egyházmegyék papnevelő-intézetében működő egyházirodalmi társulatokról. Az 1876. szeptember 1-jei, október 1-jei és november 1-jei számban tanulmány jelent meg az egyházirodalmi iskolák történetéről, amelyben a kalocsai, a váci, a besztercebányai, a jászói, a győri, a szombathelyi, a veszprémi, a temesvári, a pécsi, a kassai és a nagyváradi egyházi irodalmi társulatokról olvashatunk.

A szerkesztő az 1886. június 1-jei és július 1-jei számban két részben közölte Ambrus László tanulmányát *Visszapillantás az egri növendékpapság egyházirodalmi társulatának 50 éves múltjára* címmel, melyet a szerző a társulat 1885. december 13-i Mária-ünnepségén olvasott fel. Ez volt az első publikáció az

[2] Egri Egyházmegyei Közlöny, 1875. július 16.; nov. 16.

1835. december 19-én alapított társulatról. Értékét növeli, hogy az egyesület 1848 előtti iratai elvesztek. Így annak 1849-ig terjedő múltját e cikkből ismerhetjük meg. Az 1878. január 1-jei számban az erdélyi egyházmegyei irodalmi társulatról olvashatunk. 1883. április 1-jén jelent meg a szatmári egyházmegyei papság irodalmi működéséről szóló cikk.

A szerkesztő folyóiratában rendszeresen bemutatta a korabeli katolikus írókat. Az 1876. március 1-jei, április 1-jei, május 1-jei és június 1-jei számban olvashatjuk az *Újabb vallásköltészetünkről* című tanulmányt, amelyben a szerző Tárkányi Béláról, Sulyánszki Jánosról, Pájer Antalról, Mindszenty Gedeonról, Talabér Jánosról és Lázár Miklós egyházi költőről írt.

1881 első felében ötrészes dolgozat foglalkozik az újabb katolikus regényírókkal. A szerző ebben Hahn Ida német katolikus írónőt, Condrad von Bolanden német katolikus írót, valamint Feran Caballerot olasz katolikus írónőt mutatta be. Az 1882. november 1-jei számban javaslatot olvashatunk az akkor működő egyházi írók tömörítésére.

1891. november 1-jén a szerkesztő rövid tanulmányt tett közzé *Katolikus íróink* címmel, amelyben két újabb keletű hibáról írt a szerző: munkájukban nem közlik a felhasznált külföldi szerzők neveit és munkáik címét, bár idéznek tőlük; a másik hiba, hogy az irodalmi kritikák nem érintik a művek hibáit, azokról csak dicsérő hangnemben írnak. Az 1880. május 1-jei számban érdekes cikk jelent meg az irodalomkritikáról. E tanulmány témájához csatlakozik az 1880. augusztus 1-jén, szeptember 1-jén, október 1-jén közreadott *Gondolatok a kritikáról* című tanulmány.

A folyóirat sokat foglalkozott a katolikus újság- és hírlapirodalom aktuális és történeti kérdéseivel. Az 1878. április és május 1-jei számban olvashatjuk a *Katolikus lapirodalmunkról* című tanulmányt. 1883 második felében négyrészes dolgozatot tett közzé Szmida Viktor *Egyházi értekezések és tudósítások* címmel, amelyben az 1820–1824-ig megjelent folyóiratot méltatta. Az 1884. március 1-jei számban olvashatunk az 1884-ben indított *Katolikus Teológiai Folyóirat* című periodikáról.

1884 második felében és 1885 tavaszán több részes tanulmányt közölt a folyóirat a Guzmics Izidor bencés szerzetes által 1832-ben alapított *Egyházi Tár* című folyóiratról, amelyet 1839-ig adtak ki.

A folyóirat értékes közleménye a *Katolikus hírlapirodalmunkról* című tanulmány, amely az 1891. május 1-jei számban látott napvilágot. Ebben a szerző hetvenhét, Magyarországon megjelent katolikus folyóiratot sorolt fel. A cikkből kitűnik, hogy 1876-ban csak huszonkét katolikus egyház által kiadott folyóirat volt Magyarországon. Tehát ettől az említett évtől ötvenöt új egyházi orgánum keletkezett. Ezek közül hét Egerben jelent meg, amely hazai viszonylatban is feltűnően jelentős szám.

Nyomdai és könyvtörténeti szempontból rendkívül értékes Szmida Viktor *Egri nyomtatványok a múlt század második felében* című több részes tanulmánya, amely a lap 1891-es és 1892-es évfolyamában jelent meg. Dolgozatában a szerző 1758-tól tekintette át az egri nyomdában készített kiadványokat. Összesen kilencvenhat nyomtatványt ismertetett. Az említett dolgozathoz kapcsolódik az 1892. december 1-jei számban olvasható *Egri nyomtatványok a XVIII. század második feléből és a XIX. század elejéről* című tanulmány, amely lényegében pótlás az első közlemény anyagához. Ebben a szerző hét újonnan előkerült nyomtatványt írt le.

A folyóirat *Irodalmi vegyesek* című rovata is igen érdekes anyagokat tartalmazott. Többek között olvashattunk ebben könyvajánlásokat, előfizetési felhívásokat. Például az 1877. november 1-jei számból megtudjuk, hogy Ipolyi Arnold Veresmarti Mihály 17. században élt költőről készített előadása könyv alakban is meg fog jelenni. Az 1878. augusztus 1-jei számban a szerkesztő a papság, illetve az olvasók figyelmébe ajánlotta Répánszky József kassai egyházmegyei áldozó pap és papneveldei tanár az egri líceumi nyomdában készülő *Általános dogmatika: vagyis Alapzatos teológia* című munkáját. Az 1880. április 1-jei szám arról tudósított, hogy Tárkányi Béla, a Szent István Társulat alelnöke a Társulat március 18-i közgyűlésén 100 arannyal járó pályatételt tűzött ki egy olyan munka megírására, amely a kereszténység korai időszakát vizsgálja Magyarországon, Szent István király koronázásától Szent László király haláláig.

E rovatban a folyóirat hírt adott nevezetesebb helyi és országos irodalmi rendezvényekről. Az 1878. júniusi számban hírt közölt az augusztus 25-re Egerbe tervezett Vitkovics-emlékünnepélyről. A szeptemberi számban pedig közreadta a szerkesztő Szvorényi József elnöki megnyitóbeszédét. Hírt közölt a szerkesztő különböző síremlékek, emlékművek felállításáról is. Például az 1879. július 1-jei számban

olvashatunk arról, hogy az egri Fájdalmas Szűzről elnevezett temetőben felavatták Mindszenty Gedeon elhunyt egri papköltő síremlékét.

A szerkesztő közölt több érdekes irodalomtörténeti jellegű adatot is. Például az 1877. március 1-jei számban találhatjuk a Törökország által Magyarországnak ajándékozott harmincnégy darab Corvina címét. Az 1884. május 1-jei számban a szerkesztő egy olasz folyóiratban megjelent tanulmányra hívta fel a figyelmet, amelynek címe *Egy Dante-kódex Magyarországon.* A cikk az egri érseki könyvtárban meglévő latin nyelvű Dante-hártyakódexről szól.

A folyóiratban olvasható néhány lényeges irodalomtörténeti tanulmány is. Az 1877. augusztus 1-jei számban kapott helyet a *Jámbor szándékok* című tanulmány első része, amely Tertina Mihály miskolci gimnáziumi tanár 1787-ben tervezett, de el nem készült magyar irodalomtörténeti munkájáról szól, amelyben a szerző a magyar költők életrajzát és az ahhoz kapcsolódó antológiát akarta közreadni. Az 1887. szeptember 1-jei számban megjelent második részben Concilia Emil *Magyar Szaturnus folyóirat terve Fulnesics János által a XVIII. század végén* című tanulmányt adta közre.

1880 októberében és novemberében kétrészes tanulmány olvasható a neves egri nyelvészről és irodalomtanárról, Ihász Gáborról. 1890. április 1-jén Faludi Ferenc vallásos énekeiről olvashatunk. Az 1893. augusztus 1-jei számban kapott helyet a jeles egri tankönyvíróról és pedagógusról, irodalomtörténészről, Szvorényi Józsefről készített életrajz.

A folyóiratban található néhány tanulmány az egyházi zene történetéről. Ezek közül kiemelkedik az 1888 nyarán Zsasskovszky Endréről (1824–1882), az országos hírű egri egyházi karnagyról készített tanulmány. A szerkesztő foglalkozott a Tárkányi Béla-féle *Szentírás-* fordítás kiadásával is. Az 1890. június 1-jei számban tanulmány jelent meg Tárkányi Béla *Szentírás-* fordításának második kiadásáról, amelynek nyomása az említett év június elején kezdődött el az egri líceumi nyomdában. A jeles fordításról a folyóirat 1892. szeptember 1-jei számában Samassa József érsek írt méltatást.

Az orgánum szerkesztője az 1893. év utolsó, december 1-jei számában az alábbiakat tudatta az olvasókkal: „Midőn a mai számmal az Irodalmi Szemle XVIII-ik évfolyamát befejeztük, egyúttal a jövőre a lapot be is szüntetjük. Szívből hálás köszönetet mondunk az élőknek, kik nehéz munkánkban önzetlenül oldalunk mellett állottak. Akik 18 év alatt lapunk munkatársai voltak." Miután felsorolta a lap munkatársainak nevét, tudósítását így fejezte be: „18 év szép idő. Most már a fiatalabbak csináljanak jobbat, szebbet, hasznosabbat. Mi megtettük a magunkét. Isten velünk!"

SZECSKÓ KÁROLY

Az emigráció szerepe a II. világháború utáni magyar kultúrdiplomáciában (1945–1947). Válságos helyzetben egy nemzet sorsáért felelősséget érző erők minden olyan eszközt igénybe vesznek, amellyel lehetőséget látnak a problémák megoldására, illetve a nehézségek csökkentésére. Így volt ez a II. világháború utáni Magyarországon is, amikor a nagyon súlyos nemzetközi elszigeteltség idején a magyar politikai és kulturális elit minden etikailag és morálisan igazolható lépést megtesz annak érdekében, hogy a magyarság nemzetközi pozícióit javítsa és ezáltal is elősegítse az ország demokratizálását és modernizálását. Az ország megmentése érdekében a korabeli politikai és szellemi vezető réteg terveiben igen fontos szerepet kap az emigráció, a magyar vagy magyar származású emigránsok segítségének igénybevétele.

Az emigráció jelentőségét az is növelte, hogy a magyar emigránsok többsége azokban az országokban élt, amelyek a II. világháború utáni új világrend meghatározó hatalmai voltak, illetve olyan semleges országokban tevékenykedett, amelyeknek nagy volt a nemzetközi presztizse, ezért tényleges cselekvési helyzetben voltak. A háború utáni Magyarországon abban bíztak, hogy az emigránsok egy része hazatelepül és részt vesz az ország felvirágoztatásában, akik pedig külföldön maradnak, az emigrációból segítik az ország újjáépítését és modernizálását. A magyar vezetés elvárása nem volt alaptalan, mert a magyar származású emigráció tagjainak többsége tudta, hogy mit köszönhet a magyar kultúrának, azoknak az iskoláknak, amelyek ifjú korában szakmai-tudományos, illetve művészeti karrierjét segítették. A külföldre kerültek közül igen sokan voltak olyanok, akiknek fiatalkori emlékeik mellett rokonsági kapcsolatai

is voltak Magyarországon. Az emigránsok segítségnyújtásra való felkérése a magyar szervek részéről indirekt erkölcsi jóvátétel volt azoknak, akiket vallási vagy politikai okokból üldöztek el Magyarországról. Az emigrációba vetett bizalom azért is nagy volt és sokat is vártak tőle, mert az emigránsok közül többen a befogadó ország, illetve a nemzetközi kulturális és tudományos élet elismert személyiségei lettek.

A magyar politikai élet pártjainak egy része és a kultúrdiplomácia 1945 után kidolgozott emigráns elképzeléssel rendelkezett és olyan tervet alakított ki, amely tudatosan számolt a magyar származású emigránsok segítségével, illetve rajtuk keresztül a befogadó ország támogatására is gondolt, esetenként nemzetközi segítségben is reménykedett. A háború utáni időszak emigráció-koncepcióinak sajátossága ugyanakkor, hogy ezek kezdettől és kizárólag a nyugati emigrációra „készültek", annak ellenére, hogy a két világháború között nagy létszámú emigráció élt a Szovjetunióban is. Ennek az egyoldalúságnak az okát abban látjuk, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrejöttétől, illetve az új hatalmi szervek megszerveződésétől világossá vált, hogy a szovjetunióbeli magyar emigráció többsége hazatelepül, és ezért vele perpektivikusan, mint emigrációval nem kell számolni. Mivel a kulturális–tudományos emigráció nagy része Nyugaton volt, ezért a legfontosabb elképzelések velük kapcsolatosan fogalmazódtak meg. A demokratikus Magyarország kultúrdiplomáciai célkitűzéseinek megfelelően így az egyes országokban élő emigránsokkal eltérő céljai voltak a magyar politikai és szellemi vezetésnek. Nem volt véletlen, hogy volt olyan emigráció, amelytől az ország jó híre „helyreállításának" elősegítését várták. Volt viszont olyan magyar származású emigrációs központ, amelytől a magyar tudomány reformjának támogatását és a nemzetközi tudományos életbe való újbóli bekerülés elősegítését remélték. A frekventált országokban élő magyar származású elittől ugyanakkor egyfajta kulturális missziót vártak.

A kutatás azt is bizonyította, hogy az emigránsok segítőkészsége mindaddig kimutatható, amíg az emigráció számára nyilvánvalóvá nem vált, hogy Magyarországon diktatúra alakult ki. Ez a fordulópont 1947, mely év tavaszától már nemcsak a polgári alternatívát képviselő politikusok kényszerülnek emigrációba, hanem azok a tudósok és művészek is, akik 1945-től tevőleges résztvevői voltak a demokratikus átalakulásnak és az ország újjáépítésének. 1947 fontos választóvonal a magyar emigráció életében azért is, mert 1947 nyarától megindult egy új emigrációs hullám. A magyar kulturális és tudományos elit köréből igen sokan Nyugatra távoznak, mert az „új" politikai erőktől veszélyeztetve látják a tudomány szabadságát és a kultúra autonómiáját. Az elit köréből többen fizikai létüket is veszélyben érzik. Mivel az elitnek ez a csoportja a demokrácia elkötelezett híve volt, ezért a Nyugaton élő magyar és magyar származású szellemi kiválóságok és a létrejött népi demokrácia kapcsolata megváltozott. A demokratikus Magyarországot korábban segítő emigráció a népi demokráciát már nem patronálja, az együttműködés az emigráció és az óhaza között több mint két évtizedre megszakadt.

Amerikában a tudósok szerepe meghatározó

A magyar kultúrdiplomácia és a szellemi élet meghatározó személyiségei a háború befejezésétől nagy fontosságot tulajdonítottak a nyugati, ezen belül az amerikai kapcsolatoknak. A magyar vezetés tisztában volt az Egyesült Államok szerepével, azt is látta, hogy az USA a világ új tudományos központja, és jól tudta, hogy a kultúra mely területein játszanak az amerikaiak vezető szerepet. A valós helyzet ismeretében alakította ki a kultúrdiplomácia a preferenciákat.

A magyar–amerikai kulturális kapcsolatok újrafelvételében kezdettől fontos szerepet kapott az emigráció a két évszázada az Egyesült Államokban élő magyar kivándoroltaknak. Az 1945 utáni helyzetben az egyik legfontosabb kapcsolatot azonban a két világháború között antiszemitizmus miatt elmenekült magyar származású kulturális kiválóságok, elsősorban a tudósok jelentették. Ezeknek a többsége magyar középiskolákban érettségizett, egyetemi pályájuk egy része is Magyarországhoz kötődik, kulturális gyökereik a magyar kultúrához fűzik. A tudósok nagy részének élő kapcsolata is volt az óhazához. Érzelmi viszonyulásuk — a súlyos problémák, a jogos sérelmek ellenére — a magyar kultúrához az estek többségében pozitív volt. Az ország számára potenciálisan nagy lehetőséget jelentettek.

A magyar kultúra nemzetközi pozícióinak javítása és a modernizáció érdekében az emigrációt különböző szervezetek és a szellemi élet kiválóságai közül többen is felismerték. A Magyarok Világszövetsége már 1945. május 10-én kérte, hogy a magyar művészek, tudósok, írók jutalmazására szánt alapítványi díja-

kat elsősorban a külföldi magyar szellemi kiválóságoknak ítéljék. A Világszövetség 1945. augusztus 1-jei ülése a Külügyminisztérium és a Vallás- és Közoktatási Minisztérium képviselőinek jelenlétében a következő, magyar származású, az USA-ban élő szellemi kiválóságokat szándékozott jutalmazni: Kármán Tódor fizikus, mérnök, Ferenczi Imre szociálpolitikus, Pogány Nelli festőművész, Ormándy Jenő karmester, Vasváry Ödön történész és Mendlik Oszkár festőművész. [1] A Magyarok Világszövetsége vezetője, Ács Tivadar a kitüntetési javaslatot eljuttatta Vas Zoltánnak, Budapest főpolgármesterének.

Az emigráció erkölcsi elismerésének kezdeményezése mellett a magyar szellemi kiválóságok repatriálását is kezdeményezte a Külügyminisztérium a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál. 1945. július 10-én szóbeli jegyzékben kérték Károlyi Mihály, Vámbéry Rusztem és Bartók Béla hazatérésének elősegítését. A magyar emigráns kiválóságokat a kormány a demokratikus újjáépítés szempontjából igen fontos személyiségeknek tartotta, ezért felkérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, hogy repatriálásuk érdekében az Egyesült Államok és Nagy-Británia kormányainál a szükséges lépéseket tegye meg. [2] Az emigráció szellemi elitjének megbecsülését az is jelzi, hogy egy részüket kooptálták az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. 1945. augusztus 18-án a parlament elnöke levelet írt a Külügyminisztériumnak Károlyi Mihály és Vámbéry Rusztem hazahívása ügyében. [3]

Az amerikai emigráció és az óhaza kapcsolatának kialakításában igen aktív szerepet játszott a washingtoni magyar követség. 1946. február 6-án Szegedi Maszák Aladár követ levelet írt Keresztury Dezsőnek Bartók Béláné (Pásztory Ditta) hazatérése ügyében. [4] A Szegedi Maszák levelére február 21-én válaszoló kultuszminiszter egyetértett abban, hogy Bartók Béla özvegyének itthon van a helye, és mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy mielőbb méltó körülmények között térjen haza. A VKM vezetője, aki Bartók Bélát és Pásztory Dittát igen nagyra értékelte, félőnek tartotta, hogy a háború utáni rossz magyarországi viszonyok miatt Bartók özvegye nem fog megfelelő körülmények közé kerülni. Amennyiben azonban úgy határoz, hogy a nehézségek ellenére mégis haza kíván jönni, biztos lehet abban, hogy az egész nemzet szeretete fogja várni. [5] A magyar származású tudományos elit erkölcsi jóvátétele és a magyar tudományos élet kapcsolatteremtése érdekében nagy fontossága volt a washingtoni magyar követség 1946. április 11-i javaslatának, amelyet a Külügyminisztériumnak küldött. A követség több magyar származású tudós díszdoktorrá avatását kezdeményezte. A felterjesztettek a korabeli nemzetközi tudományos élet csúcsán állottak. A listán szerepelt Kármán Tódor, a Californiai Institute of Technology professzora, a kiváló aerodinamikus, Szilárd Leó a Columbia Egyetem tanára, világhírű fizikus, Neumann János, az Institute for Advanced Study Princeton kutatója, a digitális számítógép feltalálója, Teller Ede, a Chicagói Egyetem professzora, a világ egyik legzseniálisabb fizikusa, Wigner Jenő, a Princeton University tanára, szintén világhírű atomtudós. Ennél kiválóbb kutatókat ritkán produkál a tudománytörténet, többsége már ekkor vagy a későbbiek során Nobel-díjas lett. A díszdoktori cím elnyerésére felterjesztettek között volt még Brunauer Stephen a Deparment of Agriculture kutató-vegyésze, akinek szintén fontos szerepe volt az amerikai atomkutatás terén. [6]

Az ügyben a VKM először véleményt kért a Műegyetemtől, majd a X. ügyosztály intézkedés nélkül ad acta tette az ügyet, ami nagyon nagy hiba volt. Magyarország kulturális atmoszférájának demokratizálása, valamint a modernizáció elősegítése érdekében egyaránt helyes lett volna, ha erkölcsi jóvátételt tesz azoknak, az elsősorban az USA-ban élő tudósoknak, akiket a Horthy-korszak antiszemitizmusa elüldözött. Az elutasítással kapcsolatos jegyzőkönyv nem áll rendelkezésre, de az ügy egyértelműen összefüggésbe hozható a Fulton utáni hangulattal és azzal a ténnyel, hogy a felterjesztett szellemi kiválóságok valamennyien kapcsolatban álltak az atombomba kifejlesztésével, illetve a stratégiai légierőkkel. A

[1] Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) XIX–J–I–k. 1945–110022
[2] UMKL. XIX–J–I–k. 1945–31008/pol.
[3] UMKL. XIX–J–I–k. 1945–31008
[4] UMKL. XIX–I-le. 1946–26211
[5] UMKL. XIX–I–le. 1946–26211
[6] UMKL. XIX–I–le. 1946–53195

posztpluralista Magyarországon már nem értékelték, hogy valamennyien a fasizmus legyőzése érdekében vettek részt az atombomba létrehozásában.

A díszdoktorságra felterjesztettek közül Kármán Tódort a Külügyminisztérium 1946. október 8-án a VKM-nek újólag javasolta, hogy hívják meg. Kármán Tódor ugyanis 1947 nyarára Európába készült, és ezért kezdeményezték, hogy Magyarországra is ellátogathasson. [7] Mivel Kármán professzor az USA-ban élő magyar származású tudósok között előkelő helyet foglalt el, jogosan kérte a Külügyminisztérium, hogy a magyar tudományos körökkel való alaposabb, kölcsönös megismerkedés céljából meghívást kapjon Magyarországra. 1946 végén a magyar belpolitikában és tudománypolitikában már más szempontok érvényesültek, mint a háború utáni első két évben. A pluralizmussal szakító Magyar Kommunista Párt tudománypolitikája már a Szovjetuniót és nem a Nyugatot preferálja. [8] A hidegháborús elszigetelődés, önelzárkózás Magyarország kulturális és tudományos fejlődését negatívan befolyásolta. Néhányan még 1947-ben is az ország szellemi kapcsolataiban nagy szerepet szántak a nyugati emigrációnak. Szalai Sándor szociológus a magyar tudományos élet nemzetközi helyzetének javítása érdekében továbbra is igénybe akarta venni az emigráns magyar tudósok segítségét. 1947. május 4-én a Magyar Egyetemek és Tudományos Kutatóintézetek Segély közösségének megalakításakor tartott referátumában javasolta, hogy a két világháború között tekintélyt vesztett magyar tudományos élet presztízsének helyreállítása érdekében az egyetemek mozgósítsák a külföldön katedrát nyert 100–120 magyar professzort és a magyar tudomány külföldi barátait, a nemzetközi alapítványokat és a tudományos szervezeteket. [9]

A magyar kultúra és tudomány számára az emigráció összekötő kapcsot jelentett az egyetemes kultúrával és a világ tudományos életével. Magyarország szellemi elitje és a széles látókörű politikusok jól látták, hogy az emigráció segítheti a modernizációt és hozzájárulhat az ország nemzetközi presztízsének növeléséhez. A fokozatosan totalizálódó politikai rendszer azonban arra kényszeríti a szellemi kiválóságok egy részét, hogy emigráljanak. Magyarországról megindult az elit újabb kivándorlási hulláma. Tragikus, hogy ebben az emigrációban nagy számban olyan intellektuelek voltak, akik meghatározó szerepet játszottak a háború utáni új magyar kultúra létrehozásában. Kivándorlásuk után zsenialitásukkal más népeket segítettek. Egyetemes teljesítményeik csak áttételesen hatottak a magyar kultúrára.

Angliában is a tudósok dominálnak

A magyar kultúrdiplomáciának az Egyesült Királyság irányában kialakított felfogása sok tekintetben hasonlított az amerikaiakkal kapcsolatos elképzelésekhez. Magyarországon jól látták, hogy a nemzetközi tudományos színvonal elérésének csak akkor van valós alapja, ha az ország a legmagasabb szakmai színvonalat elért országokkal veszi fel a kapcsolatokat. A háború után a legszorosabb kapcsolatok tudományos téren Nagy-Britanniával épültek ki. A tudomány modernizálása érdekében a magyar tudomány számára nem volt közömbös, hogy sikerül-e megtalálni azokat a mintákat, amelyek modellül szolgálnak.

A Pázmány Péter Tudományegyetem tanácsa már 1945. július 20-án tartott ülésén elhatározta, hogy az angol–magyar kulturális kapcsolatok elmélyítése érdekében egyrészt az angol tudományos világ kitűnőségeit, másrészt a tudományos és irodalmi élet Nagy-Britanniában élő magyar származású kiváló képviselőit 1946–1947-es tanévben egy-egy reprezentatív előadásra meghívja.[10]

Az angol tudósokkal és a tudományos intézetekkel való kapcsolatteremtésben fontos összekötő szerepet játszottak a Nagy-Britanniában élő magyar származású tudósok. A magyar tudománypolitika irányítói is igénybe vették az emigránsok segítségét Magyarország tudományos talpraállításához és a nemzetközi tudományos életbe való bekapcsolódáshoz. Egy 1945-ös döntésnek megfelelően a budapesti egyetem vezetése felkérte a karokat, hogy a Nagy-Britanniában élő kiváló magyar származású tudósok meghívása érdekében tegyenek lépéseket. A Jog- és Államtudományi Kar Polányi Károlyt, a londoni egyetem tanárát hívta meg, aki a meghívást elfogadta. Polányi professzor tervezett előadását *A gazdaság szere-*

[7] UMKL. XIX.–I–le. 1946–75279

[8] Párttörténeti Intézet Archívuma (PTI. Arch.) 274–23/17

[9] *Népszava* 1947. május 6.

[10] UMKL. XIX–I–le. 1946–114879

pe az újkori társadalom kifejlődésében címmel 1946. október 15. és november 15. között szándékozott megtartani.[11]

A háború után néhány tudós repatriált. Szent-Györgyi Albert kérésére 27 évi emigráció után hazaérkezett Péterfi Tibor nemzetközi hírű anatómus, aki 1933 óta Cambridge-ben dolgozott.[12] A repatriálási folyamatban fontos állomás volt Hatvany Lajos hazatérésének az előkészítése. Az 1919 óta emigrációban élő, a fasizmus elől 1938-ban Angliába menekült kiváló író és irodalomtörténész hazahívását 1946 nyarán határozta el a Pázmány Péter Tudományegyetem. Augusztus 23-án Hajnal István dékán levélben kérte fel Hatvany Lajost, hogy szeptembertől, vagy 1947 tavaszától tartson előadásokat az egyetemen.[13]

A kül- és belpolitikai változások hatására 1947-től az angol kultúrával és tudományos élettel a kapcsolatok a legminimálisabbra szűkülnek. Néhány jelentősebb tudós, mint pl. Jánossi Lajos fizikus repatriálására ugyan még sor került, de a fordulat inkább egy ellenkező folyamatnak kedvezett. Anglia felé ismét megindulnak a magyar emigránsok, köztük nagy számban a tudósok.

Franciaországban a művész emigráció kerül előtérbe

Magyarország háború utáni presztízsének helyreállításában a legnagyobb jelentőséget a magyar–francia kulturális kapcsolatoknak szánta. A magyar művelődéspolitika a kultúra eszközeivel is megpróbálta Magyarország II. világháború utáni nemzetközi elszigeteltségét felszámolni és a franciákban egy pozitív magyarságképet kialakítani. Annak ellenére, hogy Franciaország nagyon fontos szerepet játszik Magyarország kultúrdiplomáciájában, és sokat vártak a franciáktól a magyarság-kép alakításánál, a franciaországi emigráció mégsem tesz szert olyan jelentőségre, mint a kultúrkapcsolatok szempontjából legfontosabb országok emigrációja.

Magyarországon csak kis mértékben éltek azzal a lehetőséggel, hogy mozgósítsák a francia fegyveres ellenállásban aktív szerepet játszó Magyar Függetlenségi Mozgalmat. A Bölöni György vezette Magyar Függetlenségi Mozgalom tevékenységének csak egy részét állította a francia–magyar kulturális kapcsolatok kiépítése szolglatába. A baloldal 1947 előtti erős franciaországi pozíciói idején a Mozgalomnak fontosabb szerepet kellett volna kapnia az elszigeteltség és a negatív magyarság-kép felszámolása érdekében. A magyar kultúrpolitika a Franciaországban élő emigráción belül a leglényegesebb szerepet a művészeknek szánta. A művészek preferálása a magyar–francia művészeti kapcsolatok kiemelt fontosságával hozható összefüggésbe.

A franciákkal való széles körű kulturális és művészeti együttműködést természetesen az is befolyásolta, hogy a háború után a magyar képzőművészetben meghatározó szerepet játszó – korábban mellőzött – művészek a világ művészeti központjával Párizzsal kapcsolatba szerettek volna lépni. A franciákkal való jó viszony kialakításánál Magyarországon abban is bízhattak, hogy a Párizsban élő magyar, illetve magyar származású művészek hidat képezhetnek a francia képzőművészek, illetve a világ meghatározó művészei irányában.

A két világháború között a magyar kultúrpolitikában mellőzött, de az egyetemes művészetekben meghatározó szerepet játszó Magyarországon is nagyrabecsült francia képzőművészet megismerése, vele a kapcsolat újbóli felvétele mind sürgetőbbé vált. A magyar képzőművészek között elsőként Márffy Ödön szorgalmazta az együttműködést. A Horthy-korszakban preferált Róma, Berlin és Bécs mellett egy új orientációt hirdetett meg a kiváló művész. Márffy szerint egy jól és okosan megrendezendő párizsi magyar cserekiállítás már régóta foglalkoztatta azokat a magyar művészeket, akiket bántott a korábbi elzárkózás a francia művészettel szemben. A francia művészet magyarországi pozícióinak erősítése érdekében Márffy Ödön kezdeményezte, hogy a kormány könnyítse meg a francia művészek magyar nyelven való ismertetését célzó kismonográfiák kiadását.[14]

A két ország közötti képzőművészeti cserekapcsolatot megelőzte 1946 elején a magyar követség szalonjában a Párizsban élő magyar képzőművészek kiállítása. Ezt követően vidéken és a fővárosban is több

11 UMKL. XIX–I-le. 1946–114879

12 *Szabadság* 1946. augusztus 27.

13 *Népszava* 1946. november 22.

14 UMKL. XIX–J–I–k. 1947–62708/6.

helyen állítottak ki magyar festők, így Gyöngyösi Grenobleban, a Vágh fivérek Toulousban. Szépen szerepelt párizsi magángalériákban Kemény Zoltán szobrász, Vásárhelyi Győző festő, továbbá Beöthy István szobrász. A háború utáni magyar vagy magyar származású képzőművészek kiállításán már nemzetközileg jegyzett, vagy később világhírnévre szert tevő művészek is szerepeltek. A kiállításoknak így a művészeti jelentőségén túl fontos kultúrdiplomáciai szerepe is volt.

1947 júniusában volt a párizsi magyar művészet reprezentatív kiállítása, amelyet a párizsi Magyar Függetlenségi Mozgalom művészi csoportja, a magyar követség és a magyar külügyminisztérium támogatásával rendeztek. A kiállítás székhelye a Galeris de Bussy, Exposition de quelques maîtres franais contemporains et des peintres, sculpteures et graveurs hongrois de l'Ecole de Paris címen. Ugyancsak júniusban volt a Vágh-Weinmann fivérek által rendezett kiállítás a Galerie de Paris termében. Mindkét kiállításnak nagy sikere volt.[15]

A magyar, illetve magyar származású képzőművészek franciaországi kiállításairól megállapíthatjuk, hogy azokon többségében színvonalas művészek szerepeltek, aminek ezáltal kultúrdiplomáciai jelentősége is volt. A jobb magyarság-kép a politikai döntésekre nem volt hatással. A hagyományos kisantant kötődés mellett ebben Franciaország tényleges nagyhatalmi befolyásának elvesztése is közrejátszott.

Svájcban az írók a legfontosabbak

Svájc szerepével az új demokratikus kormány kezdettől tisztában volt, ezért a semleges országnak meghatározó fontosságot tulajdonított a nemzetközi elszigeteltségből való kitörésnél és Magyarország jó hírének helyreállításánál. Svájc különösen a magyar irodalom megismertetésén keresztül válhatott a magyar kultúrdiplomáciai célkitűzések célországává.

A magyar irodalom már 1944-ben is teljesített kultúrdiplomáciai küldetést. A genfi magyar diákok a magyarság presztízsének csökkenése idején, az ország német megszállása után, 1944 márciusától különböző francia nyelvű publikációkkal arra törekedtek, hogy ott a magyarságról többet tudjanak meg, mint amit egy-egy napi hír közöl. A Svájcban élő magyar fiatalok a háború után is összefogtak minden erőt, hogy biztosítsák a magyar kultúra jelenlétét Nyugat-Európában és a nyugat-európai szellem jelenlétét Magyarországon. A magyar kultúra európai kisugárzása érdekében létrehozták a Magyar Írók Nyugat-európai Kiadása nevű szervezetet Genf, Case postale 39–44 címmel.

A kezdeményezés fontosságával a svájci magyar származású szellemi elit és a magyar emigráció egyetértett, ezért támogatásban részesítette. A Magyar Írók Nyugat-európai Kiadása patrónusai voltak: Kerényi Károly világhírű klasszika-filológus, Verzár Frigyes nemzetközi rangú orvoskutató, valamint Lederman László professzor. A kezdeményezés munkatársai között találjuk: Balabán Pétert, Bertalan Imrét, Bolgár Ferencet, Ferenczy Viktort, Hámori Lászlót, Kosinszky Imrét, Sárffy Zoltánt, Sárosy Bélát, valamint Vajda Szabolcsot.[16]

A nemzetközi elszigeteltség megszüntetése érdekében kezdeményezték a Magyar Írók Nyugat-európai Kiadása Barátainak Társasága létrehozását. Úgy ítélték meg, hogy nagy szükség van azokra, akik végre érvényt tudnak szerezni Magyarország kelet-európai szerepének. Szükségesnek érezték azok megnyerését is, akik segítik bekapcsolni Magyarországot az egységes világkultúrába, és az egyetemes humanizmus részévé teszik a magyarságot. A cél érdekében fontosnak látták azok megnyerését, akik a magyar tehetség számára megszerzik a nyugati népek baráti elismerését.

A Baráti Társaság felszólított minden Nyugat-Európába került magyart: itt a pillanat arra, hogy felismerje a hivatását és szentelje a következő hónapokat a magyar kultúra szolgálatára. Felhívja a nyugati emigránsokat, hogy csatlakozzanak a baráti körhöz, és közöljék, mekkora összeggel tudják támogatni Magyarország és Nyugat-Európa szellemi együttműködését.[17]

Az emigrációnak és a magyar kultúrdiplomáciának köszönhetően megítélésünk Svájcban és Svájcon keresztül a világban pozitívan megváltozott. A változás okát francia- és olaszországi, valamint svájci lá-

[15] UMKL. XIX–J–I–k. 1948–63/pol.
[16] UMKL. XIX–I–le. 1945–86278
[17] UMKL. XIX–I–le. 1945–86278

togatása alapján 1946–1947 fordulóján a magyarság-kép formálásában aktív szerepet játszó Illyés Gyula abban látta, hogy a nyitott vagy könnyen nyitható kapukon át értékekkel léptünk be.[18] Magyarország megváltozott presztízsét az is jelzi, hogy a Svájcban élő két világhírű magyar származású tudós: Szondi Lipót és Szilasi Vilmos megfelelő állás felkínálása esetén hajlandó lett volna hazajönni. Mindkét nemzetközi szaktekintély a két világháború között származása miatt kényszerült Magyarországot elhagyni. Szondi Lipót a Magyar Állami Gyógypedagógiai Laboratórium igazgatója volt, Szilasi Vilmos pedig a filozófia nemzetközi rangú kutatója.[19] A bizalom jele az is, hogy 1947 elején Lehár Ferenc és felesége Gordon Ferenc berni követtől kérte magyar állampolgárságának igazolását.[20]

A magyarság irányában bekövetkezett pozitív változások 1947 tavaszán és nyarán a Magyarországon és nemzetközi színtéren végbement események miatt Svájcban is éreztették hatásukat. A bizalomcsökkenés megnyilvánulása a Svájcban élő magyar származású tudósok körében, Illyés Gyula 1947 őszi svájci tartózkodása idején a szellemi elittel, köztük az 1946-ban repatriálni szándékozott Szilasi Vilmossal szemben újból jelentkezett. A freiburgi professzor többek biztatására hajlandónak mutatkozott, hogy visszatérjen Magyarországra és be is adta pályázatát a budapesti egyetem filozófiatörténeti tanszékére. Időközben azonban Szilasi megtudta, hogy Fogarasi Béla is pályázott, ezért a pályázatot visszavonta.[21]

1947 őszétől az MKP befolyása alá kerülő magyar kultúrdiplomácia és művelődéspolitika az eddigiektől eltérő prioritásokat alakított ki. A hidegháború kifejlődése, valamint a világ kulturális–tudományos kettészakadása után az emigrációhoz való viszony is megváltozott. Az eddig fontosnak tartott emigránsokkal szemben mindinkább ellenséges érzületet tanúsított a kommunista vezetés.

A svédországi emigráció különleges helyzetben

A háború után Magyarország nemzetközi elszigeteltsége idején fontos szerepet kapott a nagy nemzetközi presztízzsel rendelkező skandináv állam a magyar kultúrdiplomáciában. A svéd kapcsolat fontosságát növelte a svéd tudomány nemzetközi rangja, a jól felszerelt tudományos és kulturális intézmények, és az a tényező, hogy a svéd szellemi élet nem zárkózott el Magyarországtól, esetenként maga kezdeményezett kapcsolatokat. A magyar–svéd kapcsolatok kiépítésében fontos szerepet vállalt magára az emigráció.

Mivel a magyar–svéd kapcsolatokat nem terhelték a múltban problémák, ezért az emigráció svédországi szerepe is más volt, mint a többi emigrációs központban. Feladata elsődlegesen a magyar kultúra és tudomány támogatása, a két ország együttműködésének segítése. A svéd emigráció kultúrdiplomáciai szempontból különleges helyzetbe került azáltal is, mert 1946-tól stockholmi követ lett Böhm Vilmos egykori szociáldemokrata emigráns. Az 1945 utáni kultúrdiplomácia számított a Svédországban élő magyar szociáldemokrata emigrációra, valamint a magyar származású tudósok és művészek segítségére.

A magyar–svéd zene háború utáni együttműködését pozitívan befolyásolták a Svédországban élő magyar zeneművészek. Egyesek hazatelepülve ismételten bekapcsolódtak a magyar zenei életbe. A magyar zenei élet nemzetközi pozícióinak megerősítése szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy 1946. május 26-án, több évi kényszerű távollét után hazatelepedett Tóth Aladár és felesége, Fischer Annie. Fischer Annie első fellépésével 1946. június 19-én a svéd–magyar kapcsolatokat erősítette, mert koncertjén Wallenbergnek, a magyarországi zsidók ezreinek életét megmentő diplomatának állított emléket.

A svéd zenével ugyancsak magyar származású muzsikus teremt kapcsolatot. A magyar–svéd zenei kapcsolatok részeként 1947 tavaszán Magyarországon vendégszerepelt Garaguly Károly. Sikeres fellépése mellett a magyar származású művész 1947. május 8-án igen elismerően nyilatkozott a magyar zenei életről a svéd rádióban. Garaguly szerint a zenekultúra Magyarországon soha nem volt olyan élénk, mint 1947 tavaszán. Az Operaház állandóan táblás ház előtt játszik, és a zenekarok soha nem látott lelkesedéssel áldoznak a zenekultúrának. Véleménye szerint az a megértés, amelyet a magyar közönség Berwalo,

18 UMKL. XIX–I–le. 1947–44755
19 UMKL. XIX–I.le. 1947–44755
20 UMKL. XIX–J–1–k.
21 UMKL. XIX.–I–le. 1945–18416

Alvén és Lars Erik Larsson műveivel szemben mutatott, nagyban szolgálja a két nép kulturális együttműködésének ügyét. Nem véletlenül hívta fel Böhm Vilmos arra a figyelmet, hogy a jó kulturális kapcsolat többet ér, mint a politikai propaganda.[22]

Az 1945 utáni magyar kultúrdiplomácia szerves része volt a könyvtárközi kapcsolatok újbóli kiépítése, a háborús események miatt megszakadt könyv- és folyóiratanyag pótlása. A magyar–svéd könyvtári kapcsolatok kiépítésében igen sokat tett Böhm Vilmos. A budapesti könyvbeszerzési akciókhoz kapcsolódva Böhm érintkezésbe lépett a svéd főiskolák illetékes hivatalaival, arra kérve őket, hogy az 1940 óta megjelent folyóiratokat és tudományos könyveket bocsássák a magyar főiskolák rendelkezésére. A könyvszerző akcióra a legtöbb svéd egyetem készségesen reagált. A Göteborgi Technikai Főiskola professzora, Dr. Erik Hemlin például azonnal fölajánlotta, hogy a kért könyveket elküldi a követség címére. Hemlin professzornak kérése is volt: hogy a budapesti műegyetem illetékes professzorai lépjenek vele közvetlen érintkezésbe és írják meg, mire van szükségük, mert ő minden tekintetben készségesen rendelkezésükre áll.

A lundi egyetem könyvtárosa, Carlquist pedig a szegedi, a debreceni és a budapesti tudományegyetem részére kívánt folyóiratokat és könyveket küldeni. A lundi egyetem is arra kérte a magyar egyetemek professzorait, hogy lépjenek velük összeköttetésbe. Böhm Vilmos a sikeres könyvakciók ellenére továbbra is fontosnak tartotta a könyv- és folyóirat-beszerzést, azt, hogy a magyar tudományos intézmények és könyvtárak állományát kiegészíthessék ajándék könyvekkel és folyóiratokkal.[23]

Az emigránsok és az egykori emigráns követ tevékenysége fontos szerepet játszott a magyar kultúra és tudomány pozícióinak javításában, valamint a két ország kapcsolatainak formálásában. A hidegháború kifejlődése, a világ kulturális kettészakadása után az emigráció kultúra-közvetítő és a magyar tudományt támogató szerepe is megszűnt, a svéd–magyar kapcsolatok a legminimálisabbra redukálódtak. A totalitárius rendszer kiépülésével Böhm Vilmos követ nem tudott azonosulni, ezért megkezdte második emigrációját.

N. Szabó József

22 UMKL. XIX–I–le. 1947–178380
23 UMKL. XIX–I–le. 1946–72579

FIGYELŐ

A „Régi Magyar Kódexek" első tizenhat kötete tizenkilenc régi magyar kódex. Magyar nyelvű kódexeink sajnos csak a 15. század közepe tájától maradtak fenn, mint viszonylag később keletkezett töredéke a magyar kolostorokban addig és azután fordított, másolt és őrzött vallási tárgyú könyveknek. Ami ránk maradt azonban, nemcsak a nyelvtörténet szempontjából felbecsülhetetlen jelentőségű, de az egész magyar nyelvű kultúra becses értéke is. A szerzetes másolók e latinból fordított könyvei a maguk korában rendtársaiknak, más kolostorok lakóinak és ritkán világi személyeknek is megbecsült tulajdona lévén, a történelmi sorsfordulók és pusztítások során óvva, menekítve, általában kalandos utat tettek meg. Legkésőbb a múlt század első felében már értő szakemberek kezébe kerültek, és döntő többségükben elérkeztek valamely őrzésükre hivatott közgyűjteménybe, esetleg más intézménybe. Nyilván e ténytől nem függetlenül, igen korán, a 19. század harmincas éveitől kezdve sor került a kódexek kinyomtatására. 1838-tól a Magyar Tudós Társaság Döbrentei Gábor szerkesztésében hat kódexet adott ki, mégpedig igényes tudományossággal, *Régi Magyar Nyelvemlékek* sorozatcímmel.

1874-ben a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi bizottsága *Nyelvemléktár* címen új sorozatot indított – szerkesztők Budenz József, Szarvas Gábor, Szilády Áron –, célja valamennyi kódex kiadása, és ez egyetlen kódex kivételével sikerült is. A közzététel a kötetek nagy többségében Volf György munkája volt. A *Nyelvemléktár* igen fontos tudományos feladatot töltött be, hiszen az átiratban kinyomtatott, esetenként alapos bevezetővel ellátott kódexek akadály nélkül eljuthattak a szakemberekhez. E kétségtelen nagy jelentősége mellett azonban a sorozatnak hibái is voltak; az átírások pontatlansága épp a nyelvtudományi kutatásoknál bizonyult nagyonis zavaró tényezőnek, mindamellett erősen hiányzott a szövegek hasonmás közlése.

1916-ban mint a Magyar Tudományos Akadémia *Új Nyelvemléktár* című sorozatának első kötete jelent meg a Bécsi-kódex – Mészöly Gedeon munkája –, mely a kódex paleográfiai hűségű másolatát és a latin eredetit tette közzé. Sajnos azonban e mintaszerűen szerkesztett kötetet további sohasem követte.

Továbbra is a régi hiányt volt hivatva pótolni tehát az 1940-es években induló új sorozat, a *Codices Hungarici.* Első, a *Jókay-kódex* hasonmás kötete 1942-ben meg is jelent, igényes bevezetővel és jegyzetekkel, átirat nélkül. 1944-ig egymást követő három kötetet adtak közre. Azután tizenhat évig a kódexek kiadása teljesen szünetelt, majd 1960-ban az eddigieknél sokkal igényesebb formában újraindult, amennyiben a kötetek átiratot és latin megfelelőket is tartalmaznak. A nagyon színvonalas kötetek azonban a továbbiakban is csak hosszú időközönként követik egymást, olyannyira, hogy csak 1988-ban látott napvilágot, mindmáig utolsóként, a IX. kötet.

Belátható időn belül elkészülő hasonmás szöveget, pontos átiratot, korszerű bevezetőt, valamint jegyzetanyagot publikáló teljes sorozat tehát továbbra is váratott magára, és e hiányt fokozta, hogy a lassan százéves *Nyelvemléktár* fizikailag pusztuló, ritka kötetei is egyre hozzáférhetetlenebbé váltak. Végre 1985-ben jelent meg a valamennyi követelménynek megfelelő új sorozat, a *Régi Magyar Kódexek* első kötete, és 1995-ben már tizenkilenc kódex látott napvilágot, tizenhat kötetben. A kötetek egy része az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén, más része a MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvjárástörténeti és Dialektológiai Osztályán készült, Benkő Loránd, illetve Benkő Loránd és E. Abaffy Erzsébet irányításával.

Eddig az alábbi kötetek jelentek meg: 1. *Könyvecse a szent apostoloknak méltóságokról.* Kiad. Pusztai István. Bp. 1985. — 2. *Bod-kódex.* Kiad. Pusztai István. Bp. 1987. — 3. *Sándor-kódex.* Kiad. Pusztai István. Bp. 1987. — 4. *Czech-kódex.* Kiad. N. Abaffy Csilla, Csapodi Csaba Bp. 1990. — 5. *Kriza-kódex.* Kiad. N. Abaffy Csilla. Bp. 1988. — 6. *Simor-kódex.* Kiad. Vekerdy Lilla. Bp. 1988. — 7. *Krisztina-legenda.* Kiad. Vekerdy Lilla Bp. 1988. — 8. *Weszprémi-kódex.* Kiad. Pusztai István. Bp. 1988. — 9. *Domonkos-kódex.* Kiad. Komlóssy Gyöngyi. Bp. 1990. — 10. *Szent Margit élete.* Kiad. Dömötör Adrienne, Pólya Katalin, Farkas Vilmos, P. Balázs János. Bp. 1990. — 11. *Virginia-kódex.* Kiad. Kovács Zsuzsa. Bp. 1990. — 12. *Vitkovics-kódex.* Kiad. Papp Zsuzsanna, Pusztai István. Bp. 1991. — 13. *Miskolci Töredék.* Kiad. Kovács Zsuzsa. Bp. 1991. — 14. *Lázár Zelma-kódex.* Kiad. N. Abaffy Csilla. Bp. 1992. — 15. *Székelyudvarhelyi-kódex.* Kiad. N. Abaffy Csilla. Bp. 1993. — 16. *Nádor-kódex.* Kiad. Pusztai István, Madas Edit. Bp. 1994. — 17. *Horvát-kódex.* Kiad. Haader Lea, Papp Zsuzsanna. Bp. 1994. — 18. *Thewrewk-kódex.* Kiad. Balázs Judit, Uhl Gabriella. Bp. 1995. — 19. *Döbrentei-kódex.* Kiad. N. Abaffy Csilla, T. Szabó Csilla. Bp. 1995.

E rekordidő alatt megjelent kötetek megfelelnek mindenekelőtt életrehívójuk, a nyelvészek igényeinek, de ezen túlmenően számos más szakterület elvárásainak is. A nyelvészek tudományos érdeke talán leginkább a kódexek hasonmásának kiadását siettette, ezek léte, technikailag is sikerült volta, kétségtelenül első számú érdeme az új sorozatnak.

A másik, a *Nyelvemléktár* hoz viszonyítva igen nagy előrelépést az átírások minősége jelenti. A korszerű szempontok alapján készült, filológiailag pontos átírások a hasonmással szembeni lapon helyezkednek el, ily módon az olvasó egyszerre látja mindkettőt, az egybevetés mintegy magától adódik, és segíti a szöveg tanulmányozását. E nagyon szerencsés szerkesztői elvtől és gyakorlattól egyetlenként a *Kriza-kódex* kiadása tér el.

Feltétlenül a sorozat előnyei között kell megemlíteni az egyes kódexek egyazon elveken alapuló egységes bevezetéseit, melyek kisebb formai eltérések mellett tartalmilag azonos, elemző magyarázatot adnak mindegyik kódexhez. Általában minden fontos információra kiterjedő, de tömör és kitűnően áttekinthető útbaigazítások ezek, amelyek a kódex néhány mondatos mintegy bemutatása, majd leírása után tájékoztatnak történetéről, tartalmáról, a párhuzamos magyar és latin helyekről, a hangjelölésről, végül mindezek után következik a bevezető készítéséhez felhasznált irodalom jegyzéke.

A bevezetések leíró része foglalkozik a kódexek kötésével. Szerencsénkre néhány kódex, mint pl. a *Horvát-*, a *Virginia-*, a *Nádor-*, a *Székelyudvarhelyi-*, a *Lázár Zelma-kódex,* ha nem is épen, de megőrizték eredeti kötésüket. A *Székelyudvarhelyi-kódex* első kötéstáblájának képét a facsimile első oldala előtt találjuk a kötetben. Volf a *Nyelvemléktár* XII. kötetében még igen szemléletesen leírja a *Döbrentei-kódex* kötését, kopott bőrbevonatát, díszeit, a rézkapcsok nyomait és a lapozó fülek maradványait — bizton állítva, hogy mindez még eredeti. Sajnos éppen az 1882-es országos könyvkiállításra összegyűjtött régi magyar kódexek elrongyolódott kötéseit jó szándékból, de helyrehozhatatlan kárt okozva, eldobták és újra cserélték, sőt átkötéskor a kötetet körbe is vágták.

A bevezetők e fenti részénél kapunk tájékoztatást a kódexek anyagáról: a papír vízjelének rajzolatáról, az oldalak, a sorok számáról, az írás elhelyezéséről a papíron, a tinta és az írás színezéséről, és minden más, az adott kódexre jellemző, külső jegyről. A kódexek e plasztikus megjelenítésének köszönhetően az olvasó maga előtt láthatja azt a könyvet, melyet eredeti valójában sohase foghat kézbe. A többi között különösen élőnek érezzük a *Vitkovics-*, a *Lázár Zelma-*, a *Horvát-* és a *Döbrentei-kódex* külső leírását. A legszakszerűbb kötés leírásokért a bevezetések szerzői Rozsondai Marianne-nak mondanak köszönetet.

A bevezetéseknek az a része, amely minden bizonnyal legfontosabb a kódex nyelvész használója számára, az írás és hangjelölés ismertetése. Hány kéz írta a kódexet, a kéz, vagy kezek helyesírása, a maitól eltérő hangjelölés, a nagy- és kisbetűk jelölése, színes tinta használata, a tagolójelek alkalmazása, a rövidítések, végül a funkciótlannak tűnő olyan tollnyomok a szövegben, amelyekről nehéz eldönteni, hogy íráshiba, egykorú vagy későbbi szennyeződés, esetleg éppen ékezet, írásjel-e. Valamennyi bevezető felhívja a figyelmet a közölt kézírás átírásának speciális kérdéseire, a követett gyakorlatra, az alkalmazott jelekre.

Melyik latin mű, művek fordításából lett a kódex, ki volt a fordító, ki a másoló, melyik volt az alkotás műhelye és közege, hogyan alakult az elkészült munka utóélete, évszázadok alatt milyen kalandos úton,

milyen állomások után jutott el jelenlegi őrzési helyére? Az e kérdésekre adható válasz a nyelvészeken kívül az irodalomtörténészeket és a történészeket is érdekli. Sok esetben azt sem volt könnyű eldönteni, hogy melyik szerzet — legtöbbször ferences vagy domonkos rend — tagja volt a másoló, hiszen a scriptor olykor teljesen személytelen; sem személyére, sem körülményeire, művének közvetlen rendeltetésére, munkássága időpontjára vonatkozóan nem árul el semmit. Szerencsére nem minden kódex másolója tartóztatta meg magát a személyes híradástól, és az előforduló néhány ilyen szó vagy mondat általában többet mond nekünk feltehető céljánál, a szűkszavú tájékoztatásnál. Ha magáról a scriptorról nem is tudunk meg többet a nevénél, négyszázötven év után olvasva, több az adott információnál a *Kriza-kódex* utolsó hat sora: „Ezer ǫt zaaz harmÿncz kettǫben az kǫnwechket vegeztem zent priska napÿan frater pal Garay predicator zǫrzetbely". A *Döbrentei-kódex* scriptora is ugyanennyit közöl a kódex 230. lapján: „Bertalan pap beregvarmeg'ei Halabori falvból nemzett: ez zoltart irta: ziletes vtan ezer ǫt zaz ńolc eztendǫben" A krakkói magyar tanulók névjegyzékében 1495-ben szerepel egy ilyen nevű tanuló, akinek családjára vonatkozóan a szakirodalom más adatokat is feltárt. (N. Abaffy Csilla, T. Szabó Csilla. Bevezetés 10.) A *Székelyudvarhelyi-kódex* fordítója, illetve egy részének másolója a ritka fordítók közé tartozik, akit ismerhetünk, és az egyetlen fordító, aki megnevezi magát. Nyujtódy András ferences szerzetes az előbb idézetteknél jóval beszédesebben szól ki a személytelenségből: apáca-húgának ajánlva művét:

> „Imé azerth en zeretǫ hvgom Ńvÿthodÿ Ivdith, az te neveden valo zenth Azzonnak kǫńve, mel'et en az te zegeń baĭad, Ńvÿthody fraĭ Andras, megh ÿrtam az dÿakÿ bǫtvrǫl, ez maǧar ńelwre, az te hozzad valo atÿafÿvsagos zeretetnek mÿatta megh ǧozettetvéén, es hoǧ ne lennél, az te Celladban Az te zentednek kǫńvénelkvl, de vallanád ezt, az te lelkednek vÿgaztalasara, Ne nézed kedég zeretǫ hvgom ez ÿrasnak az ǫ parazt voltat, hanem az ǫ ÿgaz ertelmét Kÿben hamÿssat nem lelhecz" (102–103. lap)

A *Czech-kódex* scriptora nem csak nevének kezdőbetűit és elkészültének évét árulja el a kódex 180. oldalán, de azt is, hogy Kinizsi Pál özvegyének, Magyar Benignának készült az imakönyv:

> „Ez kǫnÿweth ÿrtha. F..M. Nadsaagos Benygna azzonnak. Nÿhaÿ kenesÿ paal thaarsanak. ǫ nadsaaga klastromaban waasomban. Mÿkorth ÿrnaanak kristus zÿleteeesenek vtaanna. ezǫr ǫth zaaz. thÿzǫn haarom eztendǫben:"

A kódexek nagy részének sorsát egymáshoz hasonlóan kalandossá teszi a történelem. A törökök benyomulása után a szerzetesek menekültek, és természetesen magukkal menekítik kincseiket, a kódexeket is. A margitszigeti domonkos apácák, számos kódex készítői és tulajdonosai előbb az ország keleti részében, majd itt is bizonytalan lévén helyzetük, észak-nyugaton keresnek és találnak menedéket; vándorlásuk hosszabb állomásai a nagyszombati, illetve a pozsonyi klarissza kolostorok. Közben az elmenekült apácák kihalnak, a kódexek azonban maradnak a befogadóknál, általában a rend II. József kori feloszlatásáig. Ezután az addig együtt őrzött kódexek útjai szétválnak, azok különböző intézményekhez, és magángyűjtőkhöz kerülnek. Mindez természetesen a kódexek csak egy részének sorsa volt: más kódexek 16–17. századi történetéről sem közvetlen, sem közvetett adattal nem rendelkezünk.

Ami azonban úgyszólván közös a történetekben, hogy a kódexek legtöbbje a 19. század első felében hivatott szakember kezébe, majd a tudományos nyilvánosság elé kerül. A viszonylag későn, 1843-ban felfedezett *Thewrewk-kódex* megtalálásának körülményeiről a következőképpen számol be Thewrewk József a *Hírnök* 1843. február 9-i számában:

> „1843. jan. 24: Régóta működött szerencsés sejtésem Nyitra megyében Érsekujvárott a ferenczick zárdája könyvtárában a magam, sőt a haza örömére beteljesült. Ott 2000 db. könyv és 27 jól elrendezett s bekötött kézirat között három igen becses ritkaságot födözék fel." (Idézi: Balázs Judit – Uhl Gabriella Bevezetés. 14. p.)

Mivel a kódexeket egyházi személyek fordították, másolták legtöbbször szerzetestársaik, ritkábban magánszemélyek részére, de mindenképpen azért, hogy a vallás gyakorlását segítsék elő, e cél határozza meg a kódexek tartalmát. Egy-egy kódexen belül legtöbbször többféle egyházi műfaj képviselteti magát. Elmélkedések, prédikációk, biblia-részletek, példák, imádságok, a szerzetesi életre vonatkozó tanítások,

legendák szerepelnek, rendszerint vegyesen, de vannak olyanok is, mint — néhány példát említve — az imádságos könyv *Czech-kódex, Thewrewk-kódex,* az egyetlen legendát tartalmazó *Szent Margit élete,* vagy a *Krisztina-legenda.* Műfajtól függetlenül egy-egy szövegrész több kódexben is feltűnik, és egy darabon vagy végig párhuzamosan fut. Ezekről a párhuzamokról, valamint — ahol ez ma már tudható — a fordítások alapját képező latin eredeti szövegekről a sorozat egyes köteteinek bevezetései pontos eligazítást adnak.

„Kódexeinkben feltűnően kevés az olyan szöveg, ami kimondottan unalmas a mai ember számára." állapítja meg Szerb Antal a *Magyar Irodalomtörténet* (Bp. 1986) 71. lapján. A bevezetések felhívják a figyelmet a nyelvészet tudományos szempontjain túli tárgyi érdekességekre is. A *Domonkos-kódex* bevezetésének 13. lapján talált utalás alapján fellapozva a kódex-másolat és átirat 253. lapját a következő szövegre bukkanhatunk: az ördög elvitte a novicius bűnlajstromát, és nem akarja visszaadni, hanem elfut, azonban „Es ez nouiciusnak vgy lattateek hog az erdevg meg evte labat az zentelt viz edenhez ky ot vala. es az erdeg le esuen. ketelen el eyte az leuelet". A továbbiakban is hasonló bájjal folytatódik a történet.

A *Lázár Zelma-kódex* is bővelkedik a mai olvasó számára érdekes példázatokban, melyekre a nagyon tartalmas bevezetés hívja fel a figyelmet (N. Abaffy Csilla Bevezetés 14–16.). Az apáca olvasóknak szóló példák, intelmek, egy-egy rendkívül szép imaszöveg a bevezetés nyomán igen könnyen megtalálhatók a kódexben. Talán egyetlen olyan kódex sincsen, amely egészben, vagy részeiben ne érintené meg mai olvasóját is, de ott érezzük legközelebb magunkhoz e majdnem félezer éves írásokat, ahol a másoló mintegy kiszól a szövegből és közvetlenül tájékoztat. Nyujtódi András, a *Székelyudvarhelyi-kódex* egy részének már említett fordítója illetve másolója így tesz. Az apáca hugának szánt szöveg nem csak fordításra, olykor magyarázatra is szorul: „ỹtt ỹol megh lasd mỹnt kelen ertened merth ỹol megh kel ezt erten[] es me[]kel tanolnỹ, hog n[]erted v yzh[]." Vagy a bujaságról szóló részleteket egyszerűen kihagyja az apáca hugának szánt olvasmányból: „...megh nem ỹrom az tỹ zemel'teknek tỹztasagos Tỹzteletességéérth,". A *Sándor-kódex* fordítója vagy másolója hasonlóképpen magyarázza, hogy elhagyja a házasságról írottakat. A *Margit-legenda* másolója pedig arról tájékoztatja rendtársait, hogy története a kolostornak mely — általuk minden bizonnyal jól ismert — helyén zajlott. A *Thewrewk-kódex* másolója arra kéri olvasóját, hogy imádkozzék érte.

A kódexekből kiszóló személyes hang főként azért hat olyan közvetlenül a mai olvasóra, mert a tőlünk elválasztó időbeli távolságot hidalja át; egyes szövegrészek költői szépsége viszont mintha független lenne az eltelt időtől és kortalan élvezetet okoz. A *Döbrentei-kódex* zsoltárainak, az imádságos kódexek számos imájának költőisége és nyelvi szépsége feltehetően ugyanúgy gyönyörködtet minket, mint első olvasóit. A *Margit-,* a *Krisztina-legenda* , vagy a *Domonkos-kódex* olykor fordulatos „története", ez utóbbi mesés elemei pedig mindezeken kívül még szórakoztatnak is, mint ahogy minden bizonnyal így hatottak koruk olvasóközönségére is.

Sokrétű forrás a kódexirodalom, a néprajz is merít belőle. Csak néhány kiragadott példát említve: Erdélyi Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtét lépék* című könyve (Bp. 1976.) előszavában utal az európai, latin nyelvű egyházi irodalom kódexekbe foglalt „kötött–kötetlen" fordításainak kapcsolatára a népi imák egyes elemeivel, fordulataival. A művében közölt egyes imák után tételesen említi a megfelelő kódex-szöveggel való párhuzamot. Így tartalmi párhuzamok találhatók a *Weszprémi-kódex* 29, 30, 37, 87. oldalán olvasható szöveggel, de említi a *Kriza-kódex* 11. oldalán szereplő első imádságot és a *Thewrewk-kódex* 237. oldalán írottakat is, mint amelyek kapcsolatosak az általa közölt imák bizonyos tartalmi motívumaival. (322–323, 362–364, 404–406, 436–437, 526–527, 647–649.).

Lammel Annamária – Nagy Ilona *Parasztbiblia* utószava megállapítja: „A korabeli kódexekben fellelhetjük azokat a szenvedéstörténeteket, passiókat is, amelyek a nép képzeletet máig hatóan megragadták." Példaként a *Nádor-kódex* re utal. (Bp., 1985. 535–536.) Kriza Ildikó *A legendaballada* című könyvében is számos helyen hivatkozik a kódexekre mint forrásra, mégpedig igen konkrétan kimutatva a legendaballadák egyes csoportjainál a hasonlatosságot bizonyos kódexek, elsősorban az *Érsekujvári-,* de más kódexek megfelelő helyeivel is. (Bp. 1982.)

Az új sorozat eddig megjelent köteteinek magas színvonala vitathatatlan. Egyetlen olyan elvárás van, amelyet nem érezhetünk maradéktalanul teljesítettnek; elvétve akad egy-egy kötet ugyanis, amely nem fe-

lel meg a sorozatra kötelező egységesség gyakorlatának. Nyilván a kiadói szempont diadalmaskodhatott a szerkesztők szándékán az — egyébként kívül-belül nagyon szép — kis *Kriza-* kötet megjelentetésénél. A sorozat egyetlen színes kötete méretre jóval kisebb a többinél, kötése, borítója is más, és, ami sokkal sajnálatosabb a külső különbözőségnél, a hasonmást és az átiratot szétválasztva a kettő közé iktatták a bevezetést. Ilyen módon a *Kriza-kódex* — a sorozat kötetei között szerencsére egyetlenként — nem nyújtja azt az előnyt, amit a facsimile és az átirat egyidejű használata jelent, és ami a többi kötet egyik legfőbb erénye. E hátrányért természetesen esztétikai előnyök nem kárpótolhatnak.

Nem csak az egységesség, a korhűség ellen is vét a *Döbrentei-kódex* új kiadásának kötése. A könyv kötésén, valamint a borítón látható bélyegző igen zavaró, mert nem felel meg a kódex korának. Az sem örvendetes, hogy a kötés és a borító, a hamis díszektől eltekintve is ugyancsak elüt a sorozat ízléses, harmonikus külsejétől.

Harmadik kivételként a *Margit-legenda* kötetére került a többitől eltérő borító, de maga a kötet is jóval nagyobb a szokottnál, mivel követi a kódex eredeti méretét. A külső különbözőségek mellett megfigyelhető egy „belső" is, amennyiben az egyébként terjedelmes és alapos bevezetés nem teljesen azonos struktúrájú a többivel.

Szerencsésebb lett volna, ha a fenti, Ráskai másolta kézirathoz hasonlóan, a *Horvát-kódex* kiadásánál is a könyv méretének növelésével szegték volna meg az egységesség elvét. Sajnos azonban, míg a könyv mérete igazodik a többiéhez, ez a kézirat mérethű közlésének rovására történik. A Ráskai-kéziratot olyannyira lekicsinyítették, hogy olvasása komoly paleográfiai problémákkal jár.

Tíz év alatt tizenkilenc kódex, tizenhat kötet — ennyi szakkönyv — megjelentetése az alkotógárda hihetetlen szorgalma, szakmai elkötelezettsége mellett is szinte csodával határos teljesítmény. Az alkotókat sürgette mindenekelőtt a nyelvész szakma igénye, sürgette más tudományágak szükséglete, sőt a „régi" iránt fogékony laikus közönség is, amely gyönyörködni kíván az olykor szórakoztató, olykor irodalmi élményt nyújtó szövegekben. Hála az új sorozat hozzáférhetőségének, végre eljuthatnak e kódexek nemcsak a nagy könyvtárakba, a legérdekeltebb szakemberekhez és a felsőoktatási intézmények szakkönyvtáraiba, de talán a középiskolák tanári könyvtáraiba és a szép könyv iránt fogékony nagyközönséghez is. Nagyon örvendetes lenne, ha további, még ki nem adott kötetek is az eddigiek magas színvonalán, a most már megszokott gyors iramban követnék egymást.

BENKE ZSÓFIA

Befejeződött a 16. században német területen készült nyomtatványok első bibliográfiai áttekintésének megjelentetése. A *Magyar Könyvszemle* már hírt adott ennek a nagy jelentőségű vállalkozásnak megindulásáról (1984. 261–264.). Most arról lehet beszámolni, hogy a *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts* (ajánlott rövidítése: VD 16) 1995-ben az ábécé végére ért. Így most már mód van összefoglaló értékelésére. Érdemes ezt a legfontosabb és legérdekesebb számszerűségekkel kezdeni. A 22 kötetben összesen több mint 15 ezer lapon, tehát több mint 150 ezer cédulára gépelték ezt a monumentális művet. A tételek beszámozása minden betűvel újra kezdődik, így könnyű a statisztikát ennek alapján elkészíteni. A legterjedelmesebb az „S" (10 456), majd a „B" (10 013) betű. Ezeket követi az „L" (7770) és az „M" (7480). E két utóbbi mérete meglepő, de kézenfekvő a magyarázat: a rendkívül terjedelmes „Luther-" és „Melanchthon-" címszó. A legkisebb betűk természetesen a latinból, ill. a görögből átvett, de más nyelvekben különben általában csak igen korlátozott keretek között használtak: „Y" (12) „X" (85) és Q (118).

Összesen 98 601 számozott tételt foglal magában a 22 kötet. Miután e régi nyomtatványok címében a főművön kívül említett további munkákról készült másodleírások is önálló számot kaptak, ezért ezeket ki kell vonni a fenti számból, hogy tudni lehessen: vajon hány kiadványt is ölel fel a VD 16. A szúrópróbák alapján végzett becslés szerint az ilyen ismétlődő leírások aránya meghaladja a 22 százalékot. Ezek szerint nagyjából 76 000 különböző nyomtatvány adatai találhatók ebben a méreteiben is rendkívül impozáns munkában. Az ismertetett nyomtatványok száma ezzel elmarad a korábbi közlésekben kilátásba helyezett kb. 90 000-től.

Akad azonban még egy további körülmény is, amely a fenti számot — ha nem is jelentős mértékben, de azért — tovább csökkenti. A többkötetes műveket ugyanis a VD 16 eleinte az általánosan elfogadott katalogizálási elveknek megfelelően egyetlen bibliográfiai egységnek tekintette akkor is, ha az egyes kötetek különböző évszámot viselnek. (Így pl. Aurelius Augustinus műveinek tíz kötetből álló kiadása 1540–1543 közöttről = A 4149.) A későbbiekben azonban ezt a gyakorlatot megváltoztatva minden kötet külön leírást és külön sorszámot kapott, még ha ugyanabban az esztendőben készült is (pl. Ulrich Zwingli összegyűjtött munkái 1544-ből = Z 758, 759, 760.). Sajnos nem nevezhető szerencsésnek, ha egy kiadványon belül a feltárás szempontjai menet közben változnak.

Még eddig soha egyetlen kiadványban sem foglalták össze ennyi 16. századi nyomtatványnak ilyen pontos leírását. A VD 16 mennyiségileg is kimagaslik e téren a hasonló kiadványok közül. Korábban ugyanis mintegy 30 000 tételével H. M. Adams vezetett az angliai Cambridge könyvtárainak összesített katalógusával, amit a British Library (korábban British Museum) gyűjteményében őrzött, 1601 előtti nyomtatott könyveknek ún. STC (Short Title Catalogue) formában országonként kiadott kötetei követtek: a német (kb. 25 000), az olasz (kb. 20 000) és a francia (kb. 17 000). Ezek sarkában van máris, tehát nemzetközileg igen előkelő helyen, az OSzK 16. századi állományáról 1980-ban megjelent katalógus: közel 13 000 mű legfontosabb adataival. A most felsorolt kiadványok különböző igényességgel tárják fel az általuk számbavett 16. századi nyomtatványokat. Közülük kiemelkedik Adamsnak a nyomtatványok füzeteinek jelzését és azok terjedelmét pontosan közlő kollációját, amely igen megbízható és más gyűjteményekben levő példányok azonosításához rendkívül hasznos. Egyedül ez a kolláció az, amelyet hiányolni lehet a VD 16 leírásaiból, mert különben minden más vonatkozásban messze kimagaslik az említett, és jelentősebb számú 16. századi nyomtatványt ismertető kiadványok közül. Áll ez különösen a címlap, ill. szükség esetén a kolofon szövegének betűhű és a sorvégeket is jelölő, az ősnyomtatványok esetében jól bevált leírására. Kár, hogy ha két, vagy több kiadás, vagy változat közötti különbség itt és a többi, jól használható jelölésben (pl. nyomdászjelvény, címlapmetszet stb.) nem volt tükröztethető, úgy a tételek közötti eltérésre a kötetek használójának figyelmét csak a sajnos egyáltalában nem tájékoztató jellegű „nem azonos" megjegyzés hívja fel. Különösen sajnálatos ez, hiszen a müncheni szerkesztőség által gépelt gondos leírások, amelyekről maga a kiadvány készült, hátlapjukon hordják a pontos feldolgozás eredményeképpen az azonos leírású tételek közötti különbség(ek) szabatos ismertetését.

Az utolsó, 22. kötet újra felsorolja immár az egész kiadvány alapján a lelőhelyeket. Most 202 ilyen olvasható itt az első kötetben található 152-vel szemben. Közöttük immár magyar könyvtár is akad: az OSzK. A korábbi 342-vel szemben most már 478 a forrásként idézett szakkönyvek száma, közöttük — a korábbi öttel szemben — hét származik magyar szerzőtől. Sajnos közöttük nem szerepel az OSzK már említett, fontos katalógusa. Ennek magyarázata az, hogy ez nem ad olyan pontos címlapleírást, vagy címlapreprodukciót, amely alapján a VD 16 szerkesztősége a maga igényes leírását elkészíthette volna.

Igen sok a magyar vonatkozású nyomtatvány a VD 16 kötetben. Az RMNy-hez ugyan nem hoz egyetlen új tételt sem, de az RMK III-hoz annál többet. Elég ehhez elővenni az eredeti Szabó és Hellebrant-féle műhöz az utóbbi években (1990–1993) készült négy kötetnyi pótlást: megtalálható itt az a sok-sok új tétel, amelynél szakirodalmi hivatkozásként a VD 16 olvasható. A tartalmi magyar vonatkozású kiadványok száma még ezeknél is nagyobb. Különösen érdekes az a sok haditudósítás, amely a 16. század utolsó éveiből a 15 éves háború magyarországi eseményeiről adott hírt.

A 22. kötet megjelenésével azonban még távolról sem zárult le a VD 16 elnevezésű vállalkozás. Az eredeti elképzeléstől eltérően nem kézi előállításban, hanem immár számítógép segítségével készül a közreműködők mutatója, akiknek neve a publikált leírásokban már olvasható. Ez az igen fontos áttekintés alkotja majd a VD 16 második sorozatát. A főszerkesztő, Dr. Irmgard Bezzel segítőkész jóindulatából mód nyílott ennek a mutatónak belső, még nyers vázlatába már korábban betekintést nyerni. Ennek eredményeképpen több részletmű (pl. a szerzőhöz intézett üdvözlővers), amelyet hazai személy írt, szerepel a már említett RMK III-pótlásokban. Időközben befejeződött az eredeti RMK III és annak pótlásaihoz készült névmutató munkája is. Így minden remény megvan arra, hogy ennek és a VD második sorozatának összevetése során még további kiegészítések fognak felbukkanni az RMK III-hoz.

A VD 16 ugyan a retrospektív német nemzeti bibliográfia szerves részét alkotja, azonban szinte valamennyi európai ország hasonló vállalkozása számára rendkívül fontos forrásul szolgál, amit a fenti, az RMK III-mal kapcsolatos példa is igazol. De a könyvtárak 16. századi köteteinek katalogizálásához immár az egész világon nagyon jelentős támaszt nyújt ez az alapvető mű. Elég csak arra gondolni, hogy segítségével ezer és ezer név nélkül közreadott munka címe alól roppant hasznos utalók révén lehet eljutni a megállapított szerzőig. Ugyancsak sok ezernyi esetben hiányzó (vagy hiányos) impresszumadatok egészíthetők ki a VD 16 segítségével. Hogy ez és sok más ehhez hasonló fontos támasz milyen jelentős pl. a hazai könyvtárak szempontjából, ahhoz elég azt tudni, hogy ezek állományának mintegy hatvan százaléka – az OSzK már többször emlegetett, nyomtatott katalógusa alapján – német nyelvterületen készült. Ez a magas arány a történelmi, kulturális kapcsolatok, valamint hazánk földrajzi helyzete alapján nem is csodálható.

A VD 16 harmadik sorozata a nyomdahelyek, ill. nyomdászok szerinti, időrendben alapuló mutató lesz. De a fáradhatatlan szerkesztőség a már említett munkákkal párhuzamosan gyűjti az új, kiegészítő adatokat. Wolfenbüttelben regisztrálják a VD 16-ban leírt kiadványok valamennyi további példányának lelőhelyét, míg Münchenben a még eddig nem regisztrált nyomtatványok leírását. Remény van arra, hogy – belátható időn belül – ezeket a gyűjteséket is közzéteszik. További fejlesztésük után – miután ezek számítógépbe kerülnek – újabb és újabb kumulálásukkal is lehet majd számolni.

A VD 16 korábbi, e folyóiratban (1984. 261.) megjelent és már említett ismertetése során e sorok írója megkockáztatta azt a becslést, amely szerint a 16. században az összefüggő német nyelvterületen készült nyomtatványok száma megközelítheti a 200 000-et. A fentiekben szó volt arról, hogy a VD 16-ban kb. 75–76 000 leírás található. A fenti két szám bizony egymástól meglehetősen messze van. Ennek részbeni magyarázatául szolgálhat az, hogy a VD 16 gyűjtési köréből eleve kizárt néhány olyan dokumentumféleséget, amely különben a nyomtatványoknak szélesen értelmezett fogalmába beletartozik: egylevelesek, kottás zeneművek, nyomdai szedés felhasználásával készült térképek. Ezek száma nem jelentéktelen. Különösen az egylevelesekből lehet sok tízezer. Számukat pontosabban megbecsülni is lehetetlen, miután közülük eddig csak a legvonzóbb külleműekkel, a metszetekkel illusztráltakkal foglalkoztak. A közönséges, csupán betűkből állók jelentős többsége hivatali ügyintézés során keletkezett szövegek többszörözése. Bibliográfiai feltárásukra általában még csak kísérlet sem történt eddig. Az ebbe a kategóriába tartozó nyomtatványok többségét a levéltárak aktakötegei rejtik továbbra is felfedezetlenül magukban.

Természetesen ez önmagában még nem tölti ki a fennmaradó űrt. Ha az ember az említett „megközelítheti a 200 000-et" megjelölést pontosítani akarja, úgy abba 10–25% levonás minden további nélkül belefér. A még mindig fennmaradó néhány tízezernyi hiány jelentős része a könyvtárak 16. századi állományának világszerte történő feltárása során feltehetően kitöltődik. Az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött, több mint 42 000 ilyen könyvnek is – akárcsak az OSzK-ban – úgy 60%-át a VD 16 gyűjtési területén állították elő. A hozzávetőleg 26 000 nyomtatványból kb. 23 500, vagyis mintegy 90% azonosítható a VD 16-nel. (Ezen belül kb. tíz százalék esetében a Bécsben található kötetek kiegészítik, ill. pontosítják a VD 16 címfelvételét: példány megjelölése nélkül közölt kiadvány, a címlap-, ill. a kolofon szövegét nem betűhűen és sorvégződéssel írták le stb.). Természetesen nincs arról szó, hogy a VD 16-ban még nem regisztrált valamennyi, alighanem több millió példánynak mind a tíz százaléka bibliográfiailag ismeretlen lenne, vagyis kiegészítést jelentene. Az ilyen kiadványok aránya ugyanis – magától értetődően – a telítődés felé közelítve egyre jobban fog csökkenni. Münchenben, amint erről már szó esett, máris megkezdték e nyomtatványok pótlólagos leírását. Úgy tűnik, hogy a retrospektív német nemzeti bibliográfia területi kategóriájába tartozó 16. századi nyomtatványok feltárása immár síneken van. Nyilvánvaló, hogy néhány évtized további anyaggyűjtését követően majd szükséges lesz újra összefoglalni az egészet a kiegészítésekkel együtt.

A német szakemberek azonban nem ülnek a babérjaikon. Már hosszú idő óta foglalkoznak a 17. században a német nyelvterületen készült nyomtatványok bibliográfiájának – a VD 17-nek – módszertani előkészítésével. Ennek során nagy óvatossággal és körültekintően alakítják ki álláspontjukat. Igen csak meg kell fontolni minden pontot és vesszőt, hiszen ennél a feladatnál – az előzetes becslések szerint – kb. kétszer annyi kiadvánnyal kell számolni, mint a 16. században, jóllehet a harmincéves háború so-

rán Németországban köztudottan rendkívül nagy visszaesés következett be az élet minden területén. A végső döntések a VD 17 kérdésében ugyan még nem történtek, de az bizonyos, hogy ennél a modern technikának rendkívül nagy szerepet szánnak. Az adatok mind számítógépbe kerülnek, és az azonosíthatóság céljait szolgáló korábbi, rendkívül munkaigényes leírásokat mikrofilmes vagy digitalizált reprodukciókkal helyettesítik. (Valamennyi címlapnak fényképen történő közreadását a pontos leírás helyett, mint megoldást a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* elnevezésű vállalkozás – szerény kezdetként – már indulásától, vagyis 1971-től alkalmazza.) A VD 17-ben a másolatok közreadásában nem kívánnak a címlapra szorítkozni, hanem az kiterjedne a díszcímlapra, a bevezető rész és a főrész elejére (vagy ha szükséges végére) is. A változatok között szerepel olyan elképzelés is, amely még ennél is szélesebb körben hasznosítaná ezt a modern reprodukciós technika által nyújtott lehetőséget (pl. valamennyi önálló rész jellegzetes lapjainál, vagy ezek közül a kisebbeket akár teljes terjedelmükben is).

Minden eddigit összefoglalva megállapítható, hogy a régi németországi nyomtatványok bibliografizálása terén, amely magyar szempontból rendkívül fontos, a közelmúltban igen jelentős előbbrelépés történt. Ráadásul a jövőben még továbbiakkal is lehet számolni.

BORSA GEDEON

Pável Ágoston-emlékülés A szombathelyi Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár és a Savaria Múzeum 1996. január 11-én emlékülést rendezett a könyvtárban Pável Ágoston halálának 50. évfordulója alkalmából. Pável Ágoston (1886–1946) a jeles tudós és költő 1924-től a szombathelyi városi könyvtár, majd 1928-tól a múzeum néprajzi tárának volt a vezetője; 1933-ban megindította a ma is megjelenő *Vasi Szemle* című folyóiratot, 1941-ben a dél-szláv nyelv és irodalom magántanárává habilitálta a szegedi egyetem. „Két nép fiaként" emlegeti őt mind a magyar, mind a szlovén irodalom- és művelődéstörténet. Az emlékülés Pável könyvtárigazgatói és muzeológusi tevékenységével foglalkozott. Fülöp Géza *Könyvtári viszonyok Magyarországon a két világháború között* című bevezető előadásában azt a művelődési és könyvtárügyi környezetet vizsgálta, amelyben Pável Ágoston tevékenykedett; Takács Miklós *Pável Ágoston könyvtári öröksége* címen könyvtárigazgatói eredményeiről szólt, Kuntár Lajos pedig a vele kapcsolatos eddigi ismereteinket egészítette ki. *(Néhány ecsetvonás Pável Ágoston portréjához.)* Muzeológusi munkásságát Gráfik Imre *(Pável Ágoston és a múzeum)* és M. Kozár Mária *(Pável Ágoston néprajzi fotói)* címen elemezte. Az emlékülléssel egy időben e fotókból a könyvtár előadótermében kiállítás nyílt.

(F. G.)

SZEMLE

Gerics József: Állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 318 l. (METM-könyvek 9.)

Ez a gyűjtemény Gerics Józsefnek, a kiváló medievistának több évtizedes kutatói és publikáló tevékenysége során keletkezett válogatott tanulmányait tartalmazza. Szám szerint 26-ot. (Közülük három feleségével, a hasonló területeken értékes munkásságot kifejtő Ladányi Erzsébettel közösen készített tanulmány.)

Gerics professzort nem kell a *Könyvszemle* olvasóinak bemutatni, hiszen az itt közölt művek közül kettő éppen a *Magyar Könyvszemle* hasábjain látott először napvilágot.

A kötet tanulmányai témáik szerint széles körre terjednek ki. Maga a szerző mégis így foglalja össze saját itteni célkitűzését: „A tanulmányok mindegyikének tárgya a középkori ember eszmeés gondolatvilága, amely az írásbeliségben megjelent és kifejeződik." Ebbe az írásbeliségbe pedig beletartoznak krónikák és legendák, oklevelek és jogi művek, tehát gyakorlatilag a teljes középkori magyar forrásanyag. Ezeknek kritikai vizsgálata; egymáshoz való viszonyainak, eredetének, a külföldi hatásoknak, főleg a római és a kánonjog magyarországi érvényesülésének tárgyalásáról van szó.

Mindezeken a területeken Gerics József páratlan forrásismeretekkel és a hazai és külföldi szakirodalom messzemenő ismeretével mozog. Ezeknek az ismereteknek a birtokában a valósággal mikrofilológiai pontosságú forráskritika alkalmazásával igen sok új, szilárdan megalapozott eredményt hoz olyan vonatkozásokban, amelyeket az eddigi kutatások nem ismertek föl, elhanyagoltak, vagy éppen félreértettek, esetleg a latin szakkifejezéseknek nem pontos megértése, félremagyarázása következtében téves következtetések kaptak helyet.

Természetesen itt nincs terünk arra, hogy valamilyen részletesebb ismertetést adjunk a kötet gazdag tartalmáról, ezért csak néhány itt tárgyalt témára hívjuk föl a figyelmet: a legendák és krónikák egymáshoz való viszonya és datálásuk, a magyar királykoronázás és a koronaküldés problémái, az egyház és állam viszonya a középkori Magyarországon, egyházpolitikai kérdések, a magyar államszuverenitás, a római és a kánonjog érvényesülése, belépülése a magyar jogéletbe, az Árpád-kori jogintézmények stb.

Itt inkább csak egy a *Könyvszemlé*t közelebbről érintő és talán kevéssé szembetűnő szempontra szeretnénk fölhívni a figyelmet. Ez pedig az, hogy amikor Gerics József gondos elemzéssel föltárja egy-egy szövegrész vagy kifejezés eredetét, akkor ez azt is jelenti, hogy az illető műnek, amelyből a szövegrész vagy kifejezés a magyarországi szövegbe belekerült, meg is kellett lennie Magyarországon. Tehát ez a középkori magyar könyv- és könyvtártörténet számára is új adalékot ad. Az ilyen adalékok pedig azért különösen fontosak, mert hiszen köztudott, hogy a középkori magyar kódexanyag kevés kivétellel elpusztult és sokszor csak közvetett adatokból tudunk következtetni az ó- és középkori irodalomnak itteni meglétére, tehát fontos adalék középkori kultúránk ismeretéhez.

Az itt közölt tanulmányok módszertanilag, a forráskritika alkalmazásának szinte bravúros fölhasználása tekintetében minden történetkutatónak mintaképül szolgálhatnak és követésére indíthatnak. Erre pedig — valljuk be őszintén, — sokszor lenne szükség.

CSAPODI CSABA

Bibliotheca Apponyiana. Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében. Emlékülés és kiállítás. Szerk. W. SALGÓ Ágnes. [Kiad.] OSzK Bp. 1995. 177.

Apponyi Sándor (1844–1925) születésének 150. évfordulója alkalmából emlékezetes kiállítást rendezett az Országos Széchényi Könyvtár 1994. január 21–április 21. között. A kiállítást Kosáry Domokos történész, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke nyitotta meg január 21-én, mely egyben a „Magyar Kultúra Napja" is. Három nappal később emlékülést tartottak – az MKE Bibliográfiai Szekciójának támogatásával – a kiállításhoz kapcsolódva. Az előadások könyv alakban is megjelentek, s a kötet nemcsak az elhangzott előadásokat, hanem a kiállítás katalógusát is tartalmazza. Azt a kiállítást őrzi meg jól emlékezetünk, amelynek anyaga nyomtatásban is megjelenik, amit a későbbiekben forrásként is használhatunk. Ilyen volt például *„Schallaburg"* (1982), a *Kódexek a középkori Magyarországon* (1985. OSzK), a *Nemzetközi Corvinakiállítás* (1990. OSzK), vagy legutóbb a nagyszabású, sok újdonsággal elámító, *Pannonia Regia* (1994–95, MNG) címen megrendezett, a Dunántúlt 1541-ig teljes művelődéstörténeti vonatkozásában bemutató kiállítás és katalógus. – És ezekhez mérhető az 1882-ben az Iparművészeti Múzeumban bemutatott *Könyvkiállítás,* melynek rendezője s a kiállítás *Kalauzá*nak kiadója a másik nagy bibliofil, Ráth György volt. E kiállításon, illetve e kötet „Könyvkedvelők" fejezetében találkozott először a közönség a „Nagy-Apponyi családi könyvtár", valamint Apponyi Sándor lengyeli könyvtára néhány válogatott darabjával. Több mint száz év múltán, 1994-ben láthatott tehát a közönség ismét valamit e kincsekből az OSzK kiállításán.

A kor, amelyben élünk, nem kedvez a bibliofiliának, hiányoznak hozzá az alapvető feltételek, legalábbis most Magyarországon. Gróf Apponyi Sándort a bibliofilek fejedelmének tartották, s tarthatjuk ma is, a kifejezés minden pozitív tartalmával. Párizsban született, Londonban nevelkedett, Münchenben folytatott egyetemi tanulmányokat. Diplomata édesapja (A. Rudolf) mellett egy ideig követségi titkárként működött, de apja halála után 1876-ban hazatért lengyeli birtokára. A Tolna megyei lengyeli kastélya fokozatosan kulturális zarándokhellyé lett. Nagy műveltségű, sok nyelvet beszélő, széles érdeklődésű, kifejezetten tudós alkatú ember volt. Valószínűleg ezért is vonult vissza a diplomáciai pályától, s szentelte életét a hungarikumok (közel 3000 nyomtatott mű) gyűjtésének és tanulmányozásának, s nem utolsó sorban gyűjteménye négy kötetes, a szó szoros értelmében világhírű, ma is forgatott katalógusa elkészítésének. Személyes ismeretségben állt kora legnevesebb bibliofiljeivel, és állandó kapcsolatban antikvár cégekkel. A legnevesebb francia és angol könyvkötőkkel köttette be egyes könyveit. Hungaricagyűjteményét, az akkor legmodernebb kézikönyvtárral, továbbá az ún. Rariora-gyűjteménnyel és az általános családi könyvtárral együtt 1924-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárára hagyta.

Ez a kiállítás is összetett volt, amit a nyomtatott katalógus jól tükröz, a tanulmányokról nem is beszélve. Már a címe is szerencsés, mert sokatmondó. Bizonyítja ezt rögtön a nyitó előadás, Köpeczi Béla akadémikusé, *Az Apponyi-gyűjtemény történeti forrásértéké*ről, amelynek egyik nagyon fontos mondata, hogy „a hungaricumok gyűjtése és elemzése kül- és belpolitikai érdek, s mindenekelőtt a nemzeti önismeret egyik eszköze." Apponyi a Magyarországgal közvetlenül foglalkozó nyomtatványokat gyűjtötte és katalogizálta (!), s ezek tanulmányozása mindenkor szembesülést jelent eseménytörténettel, tudomány- és eszmetörténettel és nemzetképpel. Ilyen értelemben tehát Apponyi Sándor folytatta a diplomáciai hivatást. Soltész Erzsébet azt is hangsúlyozza *Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteménye és katalógusa* című tanulmányában, hogy „Apponyi Sándorban a nemzeti könyvtár Széchényi Ferenc tervének legkövetkezetesebb folytatóját és az OSzK egyik legjelentősebb gyarapítóját tiszteli", akiben kulturális küldetéstudat munkált. Kora ifjúságától kezdve látogatta a párizsi, római és londoni antikváriumokat, s alig volt 14 éves, amikor Zrínyi Miklós angol nyelvű, Londonban 1664-ben megjelent életrajzát megvásárolta. Húsz éves koráig már egy sor Hungaricum-nyomtatvány birtokosa. Könyveit nemcsak olvasta, de mint katalógusa bizonyítja, annotálta is. Az első két kötet 1900- és 1902-ben magyarul és németül, a harmadik és negyedik 1925- és 1927-ben már csak németül jelent meg Apponyi halála után, Dézsi Lajos gondozásában.

A nemrég elhunyt kiváló művészettörténész, Cennerné Wilhelmb Gizella Apponyi gyűjteményét más oldalról, *Gróf Apponyi Sándor és a ma-*

gyar történeti képes forrásanyag felől elemzi és mutatja be. A felbecsülhetetlen értékű metszetgyűjtemény időhatára a 16. századtól a 19-ig terjed, amiből következik, hogy elsősorban fa- és rézmetszetekből, s rézkarcokból áll. Az erdélyi fejedelmeket, magyar uralkodókat ábrázoló metszetek mellett az Apponyi-metszetgyűjtemény jelentős részének témája a visszafoglaló háborúkhoz kapcsolódik. Különösen megragadók a magyar városok töröktől való visszavívása alkalmából rendezett ünnepségek metszetei. A tanulmánykötet 31. oldalán láthatjuk például Johann Georg Erasmus: *Nürnbergi szökőkút a siklósi győzelemre* című metszetét. — Amilyen időszerű lenne egy Apponyi-metszetkatalógus, olyan fontos volna annak a 438 Apponyi-hungarikumnak a már megjelentekhez hasonló igényes leírása és közreadása, amelyekről W. Salgó Ágnes előadásából: *Az Apponyi-gyűjtemény még publikálatlan tételei* értesülünk. Ezek között található hat további ősnyomtatvány, számos RMK III-nak minősülő nyomtatvány, levélgyűjtemények, kiemelkedő értéket képviselő metszetes könyvek, pl. Jacob von Mellené, amelyben arany pénzeken a magyar királyok arcképe látható (1750). Zichy Mihály *Család és diplomácia* címmel az OSzK Kézirattárának ún. II. fondját mutatja be, benne az Apponyi Antallal, Rudolffal, és ennek feleségével, vagyis Apponyi Sándor anyjával, Benkendorff Annával kapcsolatos dokumentumokat. A Benkendorffok orosz szolgálatban álló, balti német család. Apponyi Rudolf apósa, Benkendorff Sándor volt az orosz titkosszolgálat megszervezője. Ennek húga, Dorottya a Szmolnijban nevelkedett, s férje révén nagykövetnéként Londonban élt. Íme az Apponyiak és Európa!

A kötet legszemélyesebb hangú írását Lenner Jenő, lengyeli katolikus plébános tollából olvashatjuk: *Gróf Apponyi Sándor és Lengyel kapcsolata.* Ebből azt is megtudjuk, hogy a község mennyi jót köszönhet Apponyi Sándornak: postát és távirót, népiskolát és óvodát, ő szervezte meg az uradalmi orvosi körzetet és a Polgári Olvasó Egyesületet, iparosok betelepítését stb. Fény derül Apponyi emberségére, lelkületére, rokonszenves emberi alakjára.

Két régészeti cikk gazdagítja a kötetet. Az elsőt Zalai-Gaál István írta tudósi felkészültséggel és jegyzetanyaggal, az átlag olvasó számára helyenként nehezen érthető szaknyelven. (Vajon hány éves is az „Inf. II. életkorú leánygyermek"?) Tanulmányából: *Wosinsky Mór és a lengyeli kultúra kutatásának aspektusai* azonban egyértelműen világos, hogy Wosinsky úttörő régészeti ásatásai és Apponyi megértő támogatása nélkül mit sem tudna a világ arról az újkőkori etnikumról, melyet nemzetközileg is „lengyeli kultúra" néven emlegetnek. A lengyeli kultúra népe a Kr. e. IV. évezredben élt Közép-Európa bizonyos területein a megelőző nyugati vonaldíszes kerámia népének genetikai utódaként, és élelemtermelő paraszti életmódot folytatott. Szabó Géza, a szekszárdi Múzeum régésze *Gróf Apponyi Sándor és Wosinsky Mór szekszárdi múzeumalapítása* című írása hozza hozzánk közelebb az átmenetileg elfeledett Wosinskyt, a lengyel emigráns orvos Tolnán született fiát, aki Kalocsán és Pécsett tanult, s 1877-ben szentelték pappá. Csaknem tíz éven keresztül folytatott lengyeli ásatásainak és jelentős szakirodalmi munkásságának elismeréseként az Akadémia tagjává választotta. Több külföldi tudós társaságnak is tagja volt. Rudolf Virchow-val együttműködött. Virchow járt is Lengyelen, de sok más tudós is: Pulszky Ferenc, Török Aurél, Luigi Pigorini és mások. A leletanyag szakszerű elhelyezésének gondja fordította a figyelmet a múzeumalapításra. Wosinskynak — Apponyi mellett — oroszlánrésze volt Szekszárd neoklasszicista, kifejezetten múzeumi célra emelt épületének létrehozásában. 1902-ben nyílt meg a múzeum, s ad otthont a nemzetközi hírű régészeti anyagnak. (Az 1978-ban, 6. kiadásban megjelent *Magyarország* útikönyvben a szekszárdi Múzeum még Balogh Ádám Múzeum néven található. Nem valószínű, hogy a kuruc brigadérosnak sok köze lenne a Múzeumhoz, mindenesetre dicséretes, hogy most annak nevét viseli, akinek létét nagyrészt köszönheti, ásatásainak gyümölcseit őrzi.) — Fontos és hasznos áttekintést ad Szerb Judit *A külföldi megjelenésű hungaricumok feltárásának jelene és perspektívái* című összefoglalójában, mely sajnos nem mentes a bibliográfiai pontatlanságoktól.

A *Függelék* tartalmazza a *kiállítási katalógust.* Összeállítója, amint a kiállítás spiritus rectora is, W. Salgó Ágnes. A szép és meggondoltan válogatott anyag 264 tételét idézhetjük fel: leveleket, könyveket, egyleveles nyomtatványokat, régészeti leleteket, antik vázákat és akvarelleket. Mindegyikhez tartozik néhány sor magyarázat. A kiállított korabeli könyvek, röplapok, metszetek, a középkori krónikásokon kezdve II. Rákóczi Ferenc

száműzetéséig, visszhangozták az időszak magyarországi eseményeit, bemutatták, hogy hogyan írtak, vélekedtek rólunk Európában. Láttuk, milyen volt hírünk a világban. (Hadd utaljak vissza Köpeczi Béla „a nemzeti önismeret egyik eszköze" kifejezésére.) Amerika felfedezőjének fia, Ferdinando Colombo például 1535-ben Lyonban megvette magának a mohácsi csatáról nyomtatott röplapot. Tematikus rendezési elv érvényesült a kiállításon, melynek középpontjában – méltó módon – Apponyi Sándorra és a családra vonatkozó dokumentumok álltak. Külön hangsúlyt kapott a könyvművészet és bibliofília (Aldinák, Elzevirek, nemes könyvkötések). Jól tükrözték Zrínyi és a polihisztor Zsámboki európai megbecsülését a személyük köré csoportosított könyvek, metszetek, térképek. – A kiállítás idején tömören fogalmazott, jól használható leporelló formájú kalauz segítette a látogatót. Ez is W. Salgó Ágnes munkája.

A kötet végén található Sz. Debreczeni Kornélia bibliográfiája: *Apponyi Sándor és felesége, Esterházy Alexandra élete és munkássága a korabeli sajtóban,* alcímekkel jól tagolt csoportosításban. A kötetet *Rövidítésjegyzékek* és a kötet szerzőinek adatai zárják. A tanulmányokat német, egy esetben francia összefoglaló követi, legvégül pedig a kötet német nyelvű összegezése.

ROZSONDAI MARIANNE

Bényei Miklós: Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról. Debrecen, 1994. Stúdium. 164 l.

Az 1848-as magyar forradalom eredményeképpen megjelent, a cenzúra megszüntetését kimondó és a sajtószabadságot biztosító törvény előzményeivel kapcsolatban a kutatás már sok részletet feltárt. Mégsem mondható el, hogy ismerjük már annak a fontos szellemi és politikai küzdelemnek minden fázisát, ami e törvény megszületését megelőzte. Hiányzott többek között a reformországgyűlések e témával kapcsolatos vitáinak beható ismerete és elemzése, noha egy-egy megállapításra, véleményre már többször hivatkoztak. Bényei Miklós munkája e hiányt akarta pótolni, amikor áttekintést nyújt a reformkori országgyűlések sajtópolitikai tanácskozásairól és előterjesztéseiről. Az 1825–1848 közötti időszakban már a sajtószabadság hazai hívei csakúgy felismerték, mint a cenzúrához ragaszkodók a könyv és az időszaki sajtó nagy szerepét és a társadalomra gyakorolt befolyását, csak éppen a számukra biztosított szabadság mértékében nem tudtak megegyezni.

A szerző bevezetésképpen ismerteti a reformkor elején kialakult cenzúra-szervezetet, kiemelve II. József cenzúra-rendelkezéseinek meghatározó szerepét, hiszen az általa létrehozott szervezet – mégha II. Lipót és I. Ferenc idejében némileg módosult is – lényegében 1840-ig érvényben maradt. Vázlatosan áttekinti e bevezető rész a 18. század végi hazai cenzúra-ellenes törekvéseket is. (Nem e mű feladata volt e korszak elemzése, de azért megjegyezzük, hogy ennek az időszaknak a sajtószabadság irányába mutató törekvéseiről sincsen még teljes képünk; sőt aminek levéltári feltárása már megtörtént – pl. a II. József-kori újság-cenzúra szervezete –, sem talál mindig figyelembe vételre a későbbi feldolgozásoknál, hanem sokszor továbbélnek a korábbi legendák.)

A rendek cenzúra elleni küzdelmeinek új szakasza az 1820-as évektől számítható. Ezt az időszakot tárta fel az eddigieknél részletesebben Bényei Miklós munkája, főleg az Országgyűlés iratainak feldolgozása által. Ennek nyomán e harcokat az eddigi ismereteinkhez képest sokrétűbbeknek és differenciáltabbaknak látjuk. A cenzúra alkotmányos rendezéséért folytatott küzdelem Dessewffy József gróf fellépésétől kezdve nyert polgáribb jelleget: a polgári sajtószabadság gondolatának előtérbe kerülését a szerző a megyei közéletben is kimutatja. A különböző nézeteket hivatkozásaival és gyakran idézetekkel is alátámasztja. Például maguknak a főrendeknek a körében is több eltérő felfogást ismerhetünk így meg. Míg pl. Batthyány Lajos gróf a cenzúrát azért kárhoztatta, mert többnyire egy középszerű cenzor bírálta el a szellemileg őt legtöbbször messze felülmúló szerző alkotását, addig Lonovics József csanádi püspök viszont megdicsérte a cenzorokat, mert ők „becsületes emberek, kiknek szép feladás jutott". Az is igaz – és ez az objektivitás a feldolgozás olyan erényeire vet fényt, melyek évtizedekig nem nagyon jellemezték történetírásunkat –, hogy Bényei arra is rámutat: Lonovics püspöknek 1848 közeledtével megváltozott a cenzúrával kapcsolatos véleménye és a sajtószabadság híve lett.

Az országgyűlés nyilvánossá tételének és egyszersmind a sajtószabadságért vívott küzdelemnek egyik fontos láncszeme volt egy országgyűlési hírlap létrehozása érdekében kifejtett agitáció. Kos-

suth nevezetes kéziratos *Országgyűlési Tudósításai* nak hátterét is jobban megvilágítják az ezzel kapcsolatban feltárt újabb eredmények. Ugyancsak új ismereteket nyújt a könyv záró fejezete, amely az udvar ellenintézkedéseiről szól. A *Függelék*ben a magyarországitól némileg eltérő erdélyi cenzúra szervezetéről és az erdélyi sajtópolitikai harcokról olvasható fejezet értékesen egészíti ki a magyarországi sajtószabadságért folytatott küzdelmek történetét.

Bényei Miklós könyve nyereséget jelent a reformkori sajtó- és könyvtörténeti kutatások számára is, hiszen e mű a cenzúra történetén kívül a könyv- és újságkiadásra, a külföldi könyvek behozatalára és a könyvkereskedelemre nézve is értékes, új eredményeket tartalmaz.

KÓKAY GYÖRGY

Lakatos Éva: A magyar színházi folyóiratok bibliográfiája (1778–1948). Bp. 1993. 485 l. (Színháztörténeti Könyvtár 28.)

Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet kiadásában látott napvilágot Lakatos Éva bibliográfiai összeállítása. Miként a *Színháztörténeti Könyvtár* című sorozat (sorozatszerkesztő Kerényi Ferenc) eddigi kötetei, ez a kiadvány is újabb jelentős forrásgyűjteménnyel gazdagítja a színháztörténeti kutatásokat. A közel hatszáz számba vett és bibliográfiailag mintaszerűen feldolgozott színházi lap valóban alapvetően fontos a kutatás számára, hiszen kevés olyan forrásmű van, amely e szakperiodikákhoz hasonló, sokrétű információt tartalmazna a színházak múltjával kapcsolatban. Nagy segítséget jelent mindenek előtt ezeknek a rendkívül ritka lapoknak az összegyűjtése és lelőhelyük meghatározása. További információkkal szolgálnak a lapok részletes bibliográfiai leírásai, hiszen ezek — a korszerű folyóirat-bibliográfiáknak megfelelően — már önmagukban is sokat elárulnak az egyes lapokról. Az alcím, a megjelenési hely, az indulási és megszűnési dátumok, az időszakosság, a szerkesztők és a kiadók adatainak feltárása mellett a Megjegyzés-rovatban is sok mindenről értesülhetünk a szerkesztő jóvoltából. Így egy-egy lap leírása szinte egy kis sajtótörténeti tanulmány vázlatával ér fel. A különböző adatoknak e sokrétű, gondos feldolgozása alkalmassá teszi az összeállítást arra, hogy ne csak informálja, hanem egyszersmind orientálja is használóját abban az irányban, hogy nyújthat-e az illető lap az őt érdeklő témával kapcsolatosan új anyagot vagy nem.

A kötet egyébként két, nem éppen arányos részre oszlik — nyilvánvalóan a Trianon előtti és azt követő állapotokat tükrözendő: az 1778-tól 1920-ig és az 1921-től 1948-ig terjedő időszakra osztva az anyagot. E tagolás bizonyára érvekkel indokolható, de vitatható is, már csak azért is, mert a feldolgozás kiterjedt az 1920 utáni, az elcsatolt területeken megjelenő színházi lapokra is. A felosztás azonban a használat szempontjából meglehetősen közömbös. Ugyanakkor jelentősen megkönnyítik a kutató munkáját a mutatók, melyek a kötet végén találhatók: ezek részben a periodikák címei, részben pedig a szerkesztők alapján nyújtanak tájékoztatást.

Lakatos Éva ezen újabb folyóirat-szakbibliográfiája már csak azért is elismerést érdemel, mert, mint utaltunk rá, a folyóiratok bibliográfiai feltárása minden egyéb kiadvány feldolgozásánál bonyolultabb, fáradságosabb és munkaigényesebb bibliográfiai tevékenység. Az irodalmi folyóiratok nagy méretű, sok kötetes, elemző bibliográfiája után most a színházi lapokról készült összeállítását köszönhetjük a szerzőnek. Teljesítménye annál figyelemreméltóbb, mert az utóbbi időkben, a számítógépes eufória beköszöntése óta indokolatlanul került háttérbe az internet csodái korában is pótolhatatlan, az emberi munkával készült forrásfeltáró, rendszerező kutató munka. Pedig ez legalább annyi elismerést érdemelne, mint a szellemi tevékenység *szolgálatára* létrehozott mechanikus találmányok ragyogó sorozata és „szép új világa".

(K. GY.)

Reisner Ferenc: A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertóriuma (1887–1944). Bp. 1995. 178 l.

A magyar sajtó korai, 18. század végi történetében a klerikusok komoly szerepet játszottak. A *Magyar Hírmondó*t (1780–1788) egy ideig a piarista Révai Miklós, a *Magyar Museum*ot (1788–1793) a jezsuita Baróti Szabó Dávid szerkesztette. Mindez nem jelenti azt, hogy ezek az orgánumok egyházi felfogást tükröztek volna. A *Magyar Hírmondó* alapítója Rát Mátyás felvilágosult szellemű megjegyzéseket fűzött a bel- és külföldi eseményekhez, és ezzel a későbbi szerkesztőknek is

mintát adott. Nem véletlenül tiltották tehát el egy évi munka után Révai Miklóst egyházi fölöttesei a további közreműködéstől.

Több színvonalas, de kérészéletű napilap és folyóirat után XIII. Leó trónralépése hozta meg a döntő fordulatot. A megváltozott gazdaságitársadalmi viszonyok kényszerítő erővel mondatták ki vele: „Minthogy a hírlapkiadás ma már általános szokássá lett, azért a katolikus íróknak az a fő feladatuk, hogy azt, amit ellenségeink a társadalom s az egyház megrontására kezükbe kerítettek, a társadalom gyógyszerévé és az egyház védőfegyverévé átváltoztassák." A pápa 1879 februárjában több ezer újságírót látott vendégül, és kiadta számukra a jelszót: „meg kell hódítani az olvasót". Magyarországon először Lonkay Antal figyelt fel a pápa üzenetére, és két újság *(Pesti Hírnök, Idők Tanúja)* egyesítéséből létrehozta a *Magyar Állam*ot, mely a katolikus nagyközönség részéről vegyes fogadtatásban részesült, sőt a *Nemzet* című újság egyenesen a püspöki kart szólította fel, hogy tegyen valamit megszűntetése érdekében.

Az egyház is érezte, hogy itt sürgősen cselekednie kell, hiszen amíg a környező országokban mindenütt színvonalas újságok álltak az egyház szolgálatában, addig Magyarországon közöny és heves kritika fogadott minden ilyen kezdeményezést. A megoldást a Szent István Társulat kínálta, amikor — Füssy Tamás kezdeményezésére — a *Katolikus Szemle* megindítására határozta el magát. A terjesztést is igen egyszerűen oldották meg: a Szent István Társulat 4–5000 tagja illetményként kapta meg a folyóiratot. Az 1887-ben megindult *Katolikus Szemle* kiadását Füssy Tamás társulati igazgató gondozta három szerkesztőtársával (Kisfaludy Á. Béla, Fraknói Vilmos, Jánossy Gusztáv). A folyóirat 1944-ig jelent meg Magyarországon, majd több évi erőfeszítés után Békés Gellért 1949-ben Rómában újjászervezte a kiadást. Az első 30 évfolyam repertóriuma is Rómában jelent meg 1980-ban. Az indulástól 1944-ig terjedő termést dolgozza fel Reisner Ferenc könyve, de kizárólag az egyháztörténeti tanulmányokat, cikkeket, könyvismertetéseket veszi számba. Szerencsére az összeállító — igen helyesen — tágan értelmezi az egyház történetét, és gyűjteményébe a más tudományokhoz (szociológia, jogtörténet, irodalomtörténet, iskolatörténet, régészet, nyelvtörténet, útleírás, könyvtörténet) tartozó anyagot is felvette. A nem eléggé helyeselhető bő merítés következtében 1887 és 1944 között 1371 történeti cikket regisztrál, melyek mintegy 900 szerzőtől származnak. Ez persze azt jelenti, hogy igen sok a csak egy-két cikkel szereplő jelentéktelen szerző, de történetírásunk jelesei (Fraknói Vilmos, Karácsonyi János, Mihályfi Ákos, Áldásy Antal, Békefi Remig, Sörös Pongrác, Balanyi György, Balogh Albin, Meszlényi Antal, Hermann Egyed) is szép számmal szerepelnek, és kivétel nélkül több tucat cikkel. Valójában az ő munkásságuk jelenti a folyóirat igazi értékét, színvonalát.

Érdemes lett volna a *Katolikus Szemle* teljes körű repertóriumát elkészíteni, ez az összeállítónak nem jelentett volna túl sok többletmunkát, hisz a köteteket így is át kellet néznie. Félő, hogy a folyóirat gerincét, lelkét jelentő egyháztörténeti anyag közlése után már nem, vagy csak nagy sokára jelenik meg a teljes repertórium. Ha a szelektálás oka a mindjobban sújtó pénzhiány, akkor a második részt el lehetett volna hagyni, hiszen ez zömmel olyan irodalom- és sajtótörténeti adatokat tartalmaz, melyeket Dersi Tamás, Dezsényi Béla, Nemes György, Szemző Piroska, Kemény György, Kókay György munkáiból már ismerünk. Bizonyosnak látszik, hogy ez a függelék egy nagyobb, esetleg a katolikus sajtó egészét átfogó könyv része, hiszen a szövegben előforduló római számok arra utalnak, hogy a szerző eredeti okmányokat is közöl a kéziratban. Miután a megjelent repertóriumból ezek kimaradtak, az olvasó értetlenül áll a zárójelben megadott latin számok előtt. Megnehezíti a tájékozódást, hogy a szövegben szereplő index számok nem fedik a jegyzetszámokat. Az 5. és 6. jegyzet között kellett legyen egy jegyzet, ami valamiért kimaradt, de a további jegyzeteket nem igazították hozzá, így a 6.-tól egyet csúsznak. A 77. és 78. jegyzet között újra kimaradt egy hivatkozás, de a számozás folyamatos, azaz innen már két számmal tér el a szövegbeni index szám a jegyzetszámtól. Megengedhetetlenül sok a hibás évszám, ami nyilvánvalóan csak elírás lehet. Gondos javítással mindkettő elkerülhető lett volna.

Egy repertórium használhatóságát könnyű áttekinthetősége biztosítja. Ezt jól oldotta meg összeállítója a gyűjtemény hármas felépítésével. Először évfolyamonként sorolja fel a cikkeket, melyeket sorszámmal látott el. A névmutató a könyvismertetések szerzőit is feltünteti. Igen hasznos a téma szerinti összeállítás, hiszen így gyorsan előkereshető az érdeklődési körünkbe vágó tanulmány.

KŐHEGYI MIHÁLY

TARTALOM

Czagány Zsuzsa: Egy 13. századi graduále két töredéke 145
Köpeczi Béla: Az angol hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról 161
Hopp Lajos: Könyvtörténet és forráskutatás 175
Kolozs Barnabásné: A veszprémi piarista gimnázium tanári könyvtára (1711–1948) 192
Lakatos Éva: Tallózás a „magyar különszámok" birodalmában 205

KÖZLEMÉNYEK

Vémeth Noémi – Schaffer Andrea: Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz 223
Hangodi Ágnes: Magyar volt I. Péter természetrajzi tárának első rendezője? 233
Bódyné Márkus Rozália: Néhány adalék az 1780-as évek sajtótörténetéhez 235
Szecskó Károly: Az Irodalmi Szemle (1876–1893), az első katolikus könyv- és folyóiratszemle 244
V. Szabó József: Az emigráció szerepe a II. világháború utáni kultúrdiplomáciában 251

FIGYELŐ

Benke Zsófia: A „Régi Magyar Kódexek" első tizenhat kötete 259
Borsa Gedeon: Befejeződött a 16. századi német nyomtatványok első bibliográfiai áttekintésének megjelentetése 263
T. G.: Pável Ágoston emlékülés 266

SZEMLE

Berics József: Állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. *(Csapodi Csaba)* 267
Bibliotheca Apponyiana. Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében. Szerk. Salgó Ágnes. Bp. 1996. OSzK. *(Rozsondai Marianne)* 268
Bényei Miklós: Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról. Debrecen, 1994. *(Kókay György)* 270
Lakatos Éva: A magyar színházi folyóiratok bibliográfiája (1778–1948). Bp. 1993. *(k. gy.)* ... 271
Reisner Ferenc: A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertóriuma (1887–1944). Bp. 1995. *(Kőhegyi Mihály)* 271

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft.
Megjelent 11,44 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán
Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

Ára: 204 Ft

SOMMAIRE

Czagány, Zsuzsa: Deux fragments d'un „graduale" du XIIIe siècle 145
Köpeczi, Béla: La presse anglaise sur la guerre d'indépendance de Rákóczi 161
Hopp, Lajos: Histoire du livre et recherche des sources 175
Kolozs, Mme Barnabás: Le bibliothèque des professeurs du lycée des piaristes de Veszprém (1711–1948) 192
Lakatos, Éva: En glanant dans le domaine des numéros spéciaux des revues, consacrés à la Hongrie 205

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Németh, Noémi – Schaffer, Andrea: Quelques contributions aux rapports hongrois de l'hétérodoxie de Tubingue 223
Hangodi, Ágnes: Est-ce que le premier ordonnateur de la collection d'histoire naturelle de Pierre I, tzar de Russie, était d'origine hongroise? 233
Márkus, Rozália, Mme Bódy: Quelques contributions à l'histoire de la presse des années 1780 235
Szecskó, Károly: La revue Irodalmi Szemle (Revue Littéraire, 1876–1893), la première revue catholique des livres et des revues 244
N. Szabó, József: Le rôle de l'émigration dans la diplomatie culturelle après la seconde guerre mondiale 251

CHRONIQUE

Benke, Zsófia: Les premiers 16 volumes de la série „Anciens Codex Hongrois" 259
Borsa, Gedeon: La publication de la première vue d'ensemble bibliographique des imprimés allemands du XVIe siècle a pris fin 263
F. G.: Séance commémorative en l'honneur d'Ágoston Pável 266

REVUE

Gerics, József: État et idéologie en Hongrie au moyen-âge. B. 1995. *(Csapodi, Csaba)* 267
Bibliotheca Apponyiana. La Hongrie et l'Europe reflétées par la collection Apponyi. Réd. par Ágnes Salgó. Bp. 1996, OSzK. *(Rozsondai, Marianne)* 268
Bényei, Miklós: La liberté de la presse devant les diètes de l'ère des réformes. Debrecen, 1994. *(Kókay György)* 270
Lakatos, Éva: La bibliographie des revues de théâtre hongroises (1778–1948). Bp. 1993. *(k. gy.)* 271
Reisner, Ferenc: Le répertoire de la matière se rapportant à l'histoire de l'église de la revue Katolikus Szemle (1887–1944). Bp. 1995. *(Kőhegyi, Mihály)* 271

KÖNYV TÁR

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. évfolyam

1996

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. ÉVFOLYAM 1996/3. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)
BORSA GEDEON
FÜLÖP GÉZA
KULCSÁR PÉTER
MONOK ISTVÁN
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestriell**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénz forgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémia Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szán kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldéséve egy időben.

AMA 1179

GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET

Gesta és legenda a krónikában: gesta Ladislai regis

A Quedlinburgi Évkönyv 11. század elején dolgozó szerzője Nagy Konstantinról írva, használt forrása szövegét a következő betoldással bővítette: (Konstantin Róma) „várost számtalan más birtokkal átadta Szent Péternek, megparancsolva, hogy az egész világon minden püspöknek úgy legyen a feje a római pápa, miként a királyoknak és a többi hatalmasságnak a császár."[1] Ez a VII. Gergely előtti kornak a császár és királyok közti viszonyra vonatkozó felfogása világos és szabatos megfogalmazása.

Gyökeresen különbözik tőle VII. Gergelynek és irányzatának álláspontja. Ezt a pápa 1074-ben fejtette ki, éppen Salamonnal és Gézával folytatott levelezésében. 1074. október 28-án felháborodva rótta meg Salamon királyt:

> „Szent Péter jogát és hatalmát magadra nézve csorbítottad és elidegenítetted, amikor országát hűbérül elfogadtad a német királytól, amint hallottuk [eius regnum *a rege Teutonicorum* in beneficium sicut audivimus, suscepisti]... Jól tudod..., hogy nem fogsz sokáig uralkodni, ... ha nem ismered el, ... hogy az ország jogara, amely a tied, az apostoli és nem a [német] királyi felség hűbére [sceptrum regni, quod tenes ... apostolice, non regie magestatis beneficium]".[2]

Gézához írt levelében Gergely kifejti, hogy szerinte Géza tudja: Magyarországnak, miként más *nobilissimum regnum*oknak is, saját szabadságának állapotában (*in proprie libertatis statu*) kell lennie, s nem alávettetnie más ország királyának (*nulli regi alterius regni subici*), hanem csak az egyetemes római anyaszentegyháznak, amely nem szolgaként kezeli alattvalóit, hanem fiaként fogadja valamennyit (*que subiectos non habet, ut servos, sed ut filios suscipit universos.*) Gergely azt ebben az 1075. márciusi levelében is előadja, hogy Salamon a *regnum*ot Henriktől, a német királytól (*a rege Teutonicorum*) kapta meg bitorlással (*usurpative*), de nem a római pápától.

[1] „tradidit ipsam S. Petro civitatem cum innumeris possessionibus aliis, iubens per omnem mundum cunctos episcopos ita pro capite habere Romanum pontificem sicut reges caeteraeque potestates imperatorem." Idézi SCHRAMM, Percy Ernst: *Kaiser, Rom und Renovatio.* I. Teil. Leipzig – Berlin, 1929. 164. 2. jegyzet.

[2] *Das Register Gregors VII.* Herausgegeben von CASPAR, Erich. Berlin, 1920. 145. A Gézához küldött, idézendő levél: *i. m.* 218.

Az álláspont, amelyet Gergely a császár helyzetének, méltósága megjelölésének és a többi uralkodóhoz való viszonyának megítélésére nézve képvisel, merőben új és szokatlan. Henrik eszerint nem több és nem egyéb, mint *rex Teutonicus*. Hivatalos szövegben ezt az elnevezést Gergely honosítja meg. Érdekes, hogy a kifejezés először éppen Magyarországgal kapcsolatban tűnik fel a pápa levelezésében.

Az elnevezést és tartalmát terjedelmes könyvében Müller-Mertens vizsgálta behatóan. Eszerint a kifejezés alkalmazásával a pápa azt akarta mindenkinek tudomására hozni, hogy Henriket s utódait pusztán Németország királyának hajlandó tekinteni, és semmi többnek.

A római császárnak *rex Teutonicus*szá való visszaminősítéséről, „lefokozásáról" volt szó. Ez a király Gergely rendszerében csak egy a pápának világi tekintetben is alárendelt keresztény uralkodók közül. Ők – éppen a Szent Péternek való azonos alárendeltség következtében – egyenrangúak a német királlyal, s neki nincsenek alávetve. Ha valaki mégis hűbérese lesz Henriknek, ezzel megszűnik *rex* lenni, és *regulus*szá süllyed, mint Salamon is. Gergelynél a német király burgundiai és itáliai királysága szóba sem kerülhetett, holott eredetileg ez a kettő is magától értetődően Németország mellett a császársághoz tartozott.[3]

Walter Ullmann jellemzése szerint „a királynak a pápával szemben való hűbérjogi kapcsolata úgy hatott, hogy ő maga és országa is a pápa különleges védelmének élvezetéhez jutott. Király és országa felvételt nyert *in patrocinium beati Petri*. Ennek következtében jogi tekintetben egyetlen más uralkodónak sem volt szabad hűbérül felajánlani. A király vagy ország elleni jogsértést magával a római egyházzal szembeni bűncselekménynek tekintették...

Az itt jelzett eljárás bizonyos fokig csak azoknak az alapelveknek a különös kiterjesztése volt, amelyeket a szerzetesség területén követtek, azaz mindenek előtt az ún. pápai saját monostorok létesítésénél. Ezek pápai védelem és gyámság alá kerültek: *tuitio, protectio, libertas, tutela*, az olyan pápai kiváltságlevelekben alkalmazott szakkifejezések, amelyek a monostoroknak a *patrocinium beati Petri* alá vételt biztosították. Az *in proprium beati Petri*be (Szent Péter tulajdonába) lépés ezeket a monostorokat pápai saját monostorrá tette, másrészt az az előnyük volt, hogy *sub patrocinio et defensione sanctae Romanae ecclesiae* (a római szentegyház oltalma és védelme alatt) álltak... Ezeknek a monostoroknak a kiváltságolt állását az a hildebrandi veretű, gazdag tartalmú megfogalmazás jellemezte, hogy általa a monostor a *libertas Romana* élvezetében volt.

A pápaság által való hűbérbe adások – megfelelő változtatással – ugyanazon az elven alapultak, mint amely a monostoroknak szólt. A kolostor helyén, amely *in patrocinium beati Petri* lép, most a király, vagy fejedelem és országa van... Azt a külső formát, amelyben valamely monostornak Szent Péter védelmét megígérték, megtartották: ünnepélyes privilegiumot állítottak ki. Hűbéresének a pápa pedig

[3] Müller-Mertens, Eckhard: *Regnum Teutonicum*. Wien – Köln – Graz, 1970. c. könyvére támaszkodva: Gerics József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp. 1987.

személy szerint is saját védelmi oklevelet bocsátott ki. A király vagy fejedelem hűbérviszonyra lépésének elfogadásánál az eljárás a *per vexillum* (zászlós) invesztitura kipróbált mintájához hasonlított, míg másfelől a hűbéres hűséget esküdött a pápának, ennek fejében pedig Szent Péter védelmét ígérték meg neki."[4]

Erről a „római szabadságról" Gerd Tellenbach hangsúlyozta, hogy a 11. század végén

> „Orbánnak Sancho Ramirez és I. Péter aragon királlyal való levelezésében érvényre jut e hispániai királyság jogállásának analógiája a Rómának felajánlott monostorokéival. Messzemenően igénybeveszik a kolostori privilégium szövegmintáját... Orbán már 1089-ben gratulált Sancho királynak abból az alkalomból, »*'ut caput tuum et omnes, qui sub tua ditione continentur, eidem ecclesie tributarios feceris* [hogy a magad fejét és mindenkit, akire főhatalmad kiterjed, ennek az egyháznak az adófizetőjévé tetted].«Fiát és a királyságot (a pápa) 1095. évi nagy kiváltságlevelében az apostoli szék védelmébe vette, miként egy monostort, s meghatározta, hogy neki és utódainak Aragoniát a pápák kezéből kell hűbérbe venniük, hogy ők *ministri et famuli beati Petri* (Szent Péter szolgái és szolgálattevői). A censusformula pontosan megfelel a „római szabadságú" monostorok privilégiumaiénak: *Sane ad indicium huius perceptae a Romana ecclesia libertatis* ... (A római egyháztól kapott eme szabadság kifejezéseként). Orbán privilégiuma válasz a király egyik írására: ebben kissé másként árnyalják és világosan kifejezik, mit is értenek Aragóniában ezen a *libertas*on. Az oklevéladó a pápa *fidelis servus et amicus*ának (hű szolgája és barátja) nevezi magát, és kijelenti: apja azért vetette alá magát a római püspök uralmának, mert Istent kivéve, az egész világon nem talált nagyobb urat."

A pápaság ezzel az invesztitúraharcban tanúsított magatartásával Tellenbach szerint is lényeges, kezdeti segítséget nyújtott az egyes államoknak és királyaiknak ahhoz, hogy monarchikus öntudatukat igen nagy mértékben fokozva és elmélyítve, önállósítsák magukat a császárságtól és vele – legalább elméletben – egyenlővé váljanak.[5]

Az előbbiek ismeretében azt mondhatjuk, hogy VII. Gergely a pápai saját monostorrá felajánló és elfogadó oklevelek formuláinak alkalmazásával és mintául vételével fogalmaztathatta meg – a Nagy Konstantin adománylevelére támaszkodás mellett – nevezetes tételét arról, hogy Magyarország István király felajánló és átadó cselekménye következtében a római egyház tulajdona (*Regnum Ungarie sancte Romane ecclesie proprium est a rege Stephano olim beato Petro cum omni iure et potestate sua oblatum et devote traditum*).[6]

Hersfeldi Lampert kortársi évkönyve szerint Géza és László ellenfele, Salamon ilyen ígéretekkel akarta megnyerni magának IV. Henrik segítségét: „országa nagy részét odaígérte neki, ha az ő jótéteménye visszaállítja – ellenségei leverése után – a királyi hatalomba ... azután adófizetője lesz, szavának engedelmeskedik, és átadja

[4] ULLMANN, Walter: *Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter.* Aus dem Englischen übertragen von Gerlinde MÖSER-MERSKY. Graz–Wien–Köln, 1960. 486–489.

[5] TELLENBACH, Gerd: *Vom Zusammenleben der abendländischen Völker im Mittelalter* = Festschrift Gerhart Ritter. 1950. Tübingen. 52–54.

[6] A 2. sz. jegyzetben *i. m.* 145.

neki a soha meg nem szegendő hűség bizonyságául [Magyarország] hat legjobban megerősített *civitas*-át. [... magnam ei regni sui partem pollicitus fuerat, si eius beneficio expugnatis hostibus in regnum restitueretur ... deinceps ei tributarius dictoque obtemperans foret et sex ei munitissimas civitates in argumentum numquam corrumpendae fidei traderet]".[7]

A magyar krónika 126. fejezete ugyanezt így örökítette meg:

> „Salamon király pedig panaszkodott a császárnak az ország elvesztése miatt, mondván, hogy országából erőszakkal űzték ki, s ezt a jogsérelmet nemcsak neki, hanem inkább a császár birodalmának okozták. S eképpen szólt: »Tied valóban Magyarország, a te királyságod, benne engem tettél királlyá, amikor én uralkodtam, szívesen ajánlották fel felségednek évi adóul azt, ami ennek az országnak legjava, és parancsod szerint szolgáltak neked. Most meg mindezt megtagadják tőled azok, akik birodalmad kárára törekednek. Ezért jőjj hát Magyarországra, torold meg ellenségeiden a rajtad esett sérelmet, és az országot követeljed vissza magadnak.«"[8]

Azokat az ígéreteket, amelyeket Lampert szerint Salamon a *jövőre* nézve tesz Henriknek, a magyar krónika a *múltra* nézve mondatja el a szerencsétlen királlyal. A szövegben éles állásfoglalás nyilatkozik meg Salamon uralmának törvényessége ellen: a vele szemben felhasználható legsúlyosabb érveket alkalmazza az író. Először is elismerteti vele, hogy a császár akarata tette királlyá, és ezzel elveszi tőle azt a lehetőséget, hogy koronázására és felkenésére hivatkozva védhesse királyvoltát. Salamon kimondja: Magyarország Henrik regnuma. Ez még Péterénél is nyíltabb beszéd. Salamont továbbá a császár adófizetőjének és hűbéresének tünteti fel. Salamon uralmának visszaállítása Henrik Magyarország feletti főhatalmának meghosszabbítását és az országnak a német birodalom részeként való létét jelentette volna. A 126. fejezet Salamon törvényes uralmának tagadásában túltesz Gergely levelezésén. A pápa szerint ugyanis Salamon a IV. Henriktől való hűbérbevétel következtében szentségtörő bitorlással fosztotta meg magát (*a se sacrilega usurpatione privavit*) az esetleges jogtól, ha korábban volt neki valami ilyen, a királyi hatalom birtoklásához (*si quid in obtinendo regno iuris prius habuit*).[9] A 126. fejezet – ettől eltérően – Salamont kezdettől fogva IV. Henrik által kreált királynak mutatja be: ebben a beállításban ő nem utóbb veszítette vagy játszotta el törvényes jogát

[7] Ed. HOLDER-EGGER, 195. és 197–198.

[8] „Rex autem Salomon conquerebetur cesari de amissione regni dicens, quod de regno suo violenter esset expulsus et non tantum sibi, sed magis imperio cesaris hec iniuria esset illata. Et dicebat in tanto: »Tua quippe Hungaria, tuum regnum, in quo me regem constituisti, me regnante optima regni illius tue maiestati gratanter offerebantur annuo censu et secundum mandatum tuum tibi serviebatur. Nunc autem hec omnia tibi denegantur ab hiis, qui imperio tuo detrimenta machinantur. Quapropter venias in Hungariam, et tuam ulciscaris iniuriam super hostes tuos et regnum tibi vendices.«" *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* (röv.: SRH). Edeno operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937–38.

[9] A 2. sz. jegyzetben *i. m.* 230.

a királysághoz, hanem ilyen neki mint Henrik bábjának soha nem is volt. Géza és László eszerint törvényesen soha nem élvezett királyi hatalomból vetette ki Salamont.[10]

Az előadott híranyag rokonsága alapján feltétlenül ki kell emelni a két forrás elbeszélésének egymáshoz való közel állását. Ez a közelség olyan fokú, hogy Lampert és a magyar krónikás eseményekkel kortársi mivoltát és a dolgok nagyon hasonló szempontú megítélését igazolhatja. Ha a szövegek rokonsága nem így magyarázandó, akkor Lampert művének a magyar krónikásra gyakorolt hatására kellene következtetnünk.

Az Árpád-korban keletkezett magyarországi történetírás történetének szempontjaiból nevezetes kérdés, mikor készülhetett az a honi gesta-szerkesztés, amelynek része a tárgyalt 126. fejezet.

A Géza–Szent László–Salamon történet krónikáinkban ma is olvasható alakjának szerkezetéről idestova négy évtizede sikerült megállapítani, hogy az két ellentétes beállítottságú történetíró művének elegye. E két krónikás véleménye abban különbözik egymástól homlokegyenest, vajon jogos volt-e Salamonnak trónjától való megfosztása, s helyette Gézának, majd Szent Lászlónak az uralkodása.[11]

A trónfosztás igazolásának lényeges érve Salamonnak az uralomra való alkalmatlansága és vele szemben a hercegek alkalmassága (idoneista álláspont). A trónfosztás jogtalansága mellett Salamon vétkeinek tudomásul vétele ellenére is, törvényes felkenésével és koronázottságával érveltek (legitimista álláspont).

A krónika szóban forgó szövegei több helyen egyezést mutatnak a Szent László legendával. Korhoz kötésüket nagyban elősegítheti, ha tisztázhatjuk a krónika és a László-legenda közös szövegeinek eredetét, mert a legenda keletkezését a szakirodalom egybehangzóan a 12–13. század fordulójára szokta tenni. E kérdés eldöntésének kísérleteinél fontos szerephez szokott jutni a Képes Krónika forráshivatkozása. László történetének befejezése után ti. a krónika – közfelfogás szerint – megnevezi a kútfőt, amelyből merített: „ha valakinek örömet szerez annak ismerete, hány és mekkora jókat tett népének Szent László, gestájából teljes tudomást szerezhet [Si quem autem scire delectat, quot et quanta bona genti sue beatus Ladislaus fecit, de gestis eiusdem plenam poterit habere notitiam]."[12] E mondat értelme a benne szereplő *gesta* kifejezés jelentésétől függ.

Csóka Lajos az idézett mondatot két másik, jól ismert rokon-hangzású hely alapján akarta értelmezni. Az egyik a bővebb krónikák megjegyzése Szent Imréről: „Mellőzzük annak leírását, ... hány és mekkora erénnyel tündökölt, s milyen buzgó volt Isten szolgálatában ... Aki ui. ezt tudni akarja, legendájából ... teljes tudomást

[10] Ő azután azzal bizonyította be véglegesen a trónra való méltatlanságát, hogy az uralomra való visszasegítésének reményében Erdélyt odaígérte a pogány kunoknak, s támadásukat az országra zúdította. Betörésüket László verte vissza. Vö. SRH. I. 408–409.

[11] GERICS József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* (Értekezések a tört.tud. köréből 100.) Bp. 1961. 88. s.köv.

[12] SRH I. 420.

szerezhet legszentebb életmódjáról [Quot et quan is virtutibus floruerit et quam fervens in Dei servitio ... fuerit scribere supersedimus. Quisquis enim hoc scire voluerit, ex legenda eiusdem ... plenam sanctissime conversationis eius notitiam habere poterit]."[13] A Csóka Lajostól magyarázatul idézett másik szöveg a Zágrábi Krónika hivatkozása Szent Lászlóra: „Sok érdemszerző cselekedet véghezvitele után költözött az Úrhoz... Aki pedig tudni akarja az ő érdemszerző cselekedeteit, olvassa el, ami le van írva legendájában [Multis operibus meritoriis peractis migravit ad Dominum ... Qui autem vult scire eius meritoria opera, perlegat ea, que sunt descripta in sua legenda]."[14]

Csóka bevonta érvelésébe a legkorábbi Margit-életrajz egyik utalását is. Eszerint Margit az Árpád-ház szentjei közt Imre herceg életéről és szűziességéről is elmélkedett, „amint az gestájában [in eius gestis habetur] foglaltatik."[15] Ez kétségtelenül Imre legendájára vonatkozik, s a gesta *legenda* jelentésben való használatának magyarországi példája. Csóka ezek alapján fejezte ki azt a nézetét, hogy a Képes Krónikában Szent Lászlóval kapcsolatban forrásként felhozott *gestán* László legendáját kell érteni, mert szerinte „csakis ez ismertette Szent Lászlónak ... sok és nagy jótéteményeit, melyeket népe javára gyakorolt."[16]

Határozott hangnemben fejezte ki Csóka véleménye melletti állásfoglalását Kristó Gyula: „Számunkra nem képezheti vita tárgyát, hogy a krónikát kivonatoló Zágrábi [és Váradi] Krónika szerzője a *gesta* szót »legenda«jelentésben értelmezte ..." „... Mi úgy látjuk: a *bona genti sue* [a krónikában] és a *meritoria opera* [a Zágrábi Krónikában] igenis megfelelnek egymásnak, s – ezzel együtt, vagy akár ettől függetlenül is – a krónika *gesta* és a Zágrábi Krónika *legenda* szava e helyütt azonos értelmű."[17] Azonban ehhez a feltett *azonos értelem*hez szó fér! Vizsgáljuk tovább a Margit-életrajz előadását újabb tanulságok szerzése céljából. A szöveg szerint Margit odaadóan tanulmányozta „Szent László király [életét] is, aki az ország dicsőséges kormányzásával és a támadóknak, legfőként a keleti területek pogányainak betörései elleni védelmével [jeleskedett], ahogyan a magyarok krónikája tartalmazza. Királyi jogszolgáltatásaiban leggyakrabban klerikusok ügyével törődve és imádsággal meg más szent cselekedetekkel foglalkozva álom nélkül töltötte éjszakáit, száműzvén a test pihenését is... [Elmélkedett Margit] nagynénjének, Szent Erzsébetnek [életén] is, akinek dicsőséges érdemeit örvendezve ünnepli szinte az egész egyház.

[13] SRH I. 312.

[14] SRH I. 209.

[15] *Catalogus fontium historiae Hungaricae* ... Ed. GOMBOS, Albinus Franciscus. Bp. 1938. 2013.

[16] CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században.* Bp. 1967. 670–671.

[17] KRISTÓ Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig.* Bp. 1994. (Irodalomtörténeti füzetek, 135.) 103–104.

Ilyen elmélkedéssel és megfontolással foglalkozva, lelke mélyéből sóhajtozott, hogy méltó legyen nyomdokukat követni, és elnyerni érdemeiket Isten ajándékából. [Sancti quoque Ladislai regis, qui gloriosa regni gubernatione et defensatione adversus invasores, maxime adversus insultus paganorum partium orientalium, ut scriptum continet Ungarorum. Amministrans frequentissime causam clericis iusticiis regalibus et in orationibus ac ceteris sanctis operibus vacans etiam quiete corporis relegata noctes ducebat insompnes ... Beate etiam Elizabeth amite sue cuius gloriosa merita tota pene cum gaudio celebrat ecclesia. In huiusmodi ... meditationibus et collationibus ipsam occupans alta trahebat suspiria, ut eorum imitari vestigia et consequi merita Dei munere digna efficeretur]."[18]

A Margit-életrajz Szent Imre esetében kétségtelenül *legenda* jelentésben alkalmazta a *gesta* szót, ám Lászlóról szólva a kutatóktól gyakran figyelmen kívül hagyott fontos tanulságokkal is szolgált. Mindenekelőtt László tetteit két szempont szerint osztályozza: az egyik: „az ország dicsőséges kormányzása és védelme", a másik: „a szent cselekedetek". Erről megmondja, hogy imádságról, virrasztásról, a testi pihenés mellőzéséről van szó, vagyis kifejezetten hitbuzgóságról, önmegtartóztatásról, aszkétikus gyakorlatokról. Ez semmiképpen sem keverhető vagy téveszthető össze „az ország dicsőséges kormányzásával és védelmével." Az író a kétféle cselekménysorozat előadásánál *két* forrásra támaszkodik. László kormányzásánál és honvédelménél idézi a krónikát, a „szent cselekedeteknél" pedig külön hivatkozás nélkül is felismerhető a forrás: a László-legenda. Ebben ui. a következő olvasható: „[László] böjtöléssel és imádsággal buzgólkodott folytonosan ... Ha pedig történetesen elfáradt az éjjeli virrasztásban és hosszú imádságban, nem tért vissza kényelmes királyi fekhelyére, hanem a templomok [elő-]csarnokaiban tartott szünetet egy kevéssé. Egyik éjjel a váradi monostorba szállt le szokása szerint, hogy imádkozzék [Jeiuniis et orationibus iugiter insistebat ... Quod si nocturnis vigiliis et prolixioribus orationibus ipsum fatigari contigisset, non delicatum thorum repetebat, sed in exedris ecclesiarum paululum repausabat. Quadam ... nocte monasterium Waradiense iuxta consvetudinem subiit, ut oraret]."[19]

Jól megállapítható tehát, hogy László „szent cselekedetei"-nek méltatásánál a László-legenda volt a Margit életrajz írójának forrása.

Vizsgálatunk szempontjából fontos körülmény, hogy ugyanez az író Erzsébet *érdemeinek* (merita) a világegyházban való ünnepléséről szól, vagyis ezek az *érdemek* azonos jelentésűek Lászlónak a megelőző mondatokban említett *szent cselekedeteivel*. A középkori szerző fogalom- és szóhasználatát teljesen világossá teszi az az összegző mondata, amely szerint Margit sóhajtozva vágyakozott arra: „legyen méltó [szent elődeinek] nyomdokát követni és elnyerni érdemeiket Isten ajándékából [=kegyelméből]." Világos, hogy itt az illetők megigazultságáról, örök üdvösségre

[18] GOMBOS: *i. m.* 2013.
[19] SRH II. 519.

jutásáról, azaz szent mivoltáról van szó, ennek alapja pedig az Isten kegyelméből véghez vitt „szent cselekedetek", szerzett érdemek.

A Margit-életrajz szóban forgó helye hiánytalanul megvilágítja a Zágrábi Krónika *meritoria opera* kifejezésének értelmét: a személyes üdvösséghez szükséges *érdemszerző cselekedetekről* van szó. Az ezekre vonatkozó elbeszélés természetszerűen legenda.

Ahogyan a Margit-életrajz kétféle szempontból értékelte Szent László tetteit, és eszerint használ *két* forrást, ugyanúgy járt el a Zágrábi Krónika is. Az *érdemszerző* cselekedetek előadásánál (s csak ezekénél!) a *legendára* hivatkozik. Ám amint „evilági" szempontból rögzít róla történeti összefüggéseket, forrását így jelöli meg: „Salamon király... nem volt alkalmas az uralkodásra és a békesség megtartására Vazul fiával, Béla herceggel és fiaival: ti. Gézával és Lászlóval, a későbbi dicsőséges királyokkal, velük mindig gonoszul bánt, amint a magyarok krónikája tartalmazza [cum quibus semper, ut habet coronica Hungarorum, malitiose egit]."[20]

Tekintetbe véve a Margit-életrajz és a Zágrábi Krónika éppen Lászlóra vonatkozó kétféle forráshasználatát és idézését, valamint a *meritoria* (sancta) opera és az evilági vonatkozású történések világos megkülönböztetését, a Képes Krónika *gesta Ladislai*ra való forráshivatkozása semmiképpen sem vonatkozhat a László-legendára. Nagyon jelentős szerepe van annak, hogy a Képes Krónika nem legendára, hanem gestára támaszkodik annak tudakolásánál, „hány és mekkora jókat tett népének" László. A kérdés sehogyan sem dönthető el attól függetlenül, vajon megfelelnek-e egymásnak a *bona genti sue* és a *meritoria opera*, vagy sem. Az *érdemszerző cselekedetek* és szinonimái: *az érdemek, szent cselekedetek*, a kegyelemtannak, megigazulástannak a központi fogalmai és terminusai. Az ilyen kérdések iránt fogékony középkori szerzők egyikének sem tulajdonítható e kegyelemtani fogalom összekeverése a nép javára tett jókkal, a *bona genti*vel. Már csak azért sem, mert csak szentek esetében voltak bizonyosak cselekedeteik érdemszerző mivoltában, mások cselekedeteiről ezt legfeljebb remélték. A *bona genti*, a „népnek tett jók" a krónika szóhasználata szerint nem a szentek kizárólagos tulajdonsága volt: a krónikás I. Béláról, László apjáról szintén megörökítette: „a népének való jókat kereste [quesivit bona genti sue],"[21] s fel is sorolja: Béla tiszta ezüstpénzt veretett, egész életében nem változtatta a pénzt, szabott áron folyt az adás-vétel, nem hagyta, hogy a kereskedők és pénzváltók kizsarolják a népet. Ez tehát a *bona genti*, amivel a krónika foglalkozik, de semmiképpen *nem* a teológiai szempontból értékelt *meritoria opera*, amelyekről a legenda szólt. A Képes Krónika forráshivatkozását ezért a *krónikában* fenntartott szövegű gesta Ladislai regis-re, s nem legendájára vonatkoztatjuk.

Megítélésünk szerint a Szent László-legenda szerzője a 12–13. század fordulóján nagyjában-egészében már az általunk ismert formában, egyesítetten olvasta és

[20] SRH I. 208.
[21] SRH I. 358.

használta fel a krónikának a Géza–Szent László–Salamon történetét idoneista és legitimista álláspontról feldolgozó előadását.[22] Ehhez a véleményhez fontos megerősítő adatokat nyújtott Bollók János tanulmánya.

A Képes Krónikában említett *gesta Ladislai regis*t azonosnak tekintjük a Kálmán korában és udvarában írt krónikával. E Kálmán-kori mű trónhoz való jogosultságra vonatkozó felfogását az idoneitás-elmélettel azonosítjuk, más alkalmakkor kifejtett, többféle egyéb érveken túl a következő megfontolás alapján is.

A legitimitás-elmélet egyik legkövetkezetesebb és legmagvasabb kifejezése a krónika 130. fejezetében olvasható. A jól ismert „szekszárdi karácsony" története ez. A Dezső érsek által mondott ünnepi szónoklat és mise végeztével I. Géza király parancsára a püspökök és apátok kivételével mindenki eltávozott a templomból, ő pedig könnyek közt arcra borult a főpapok előtt. „Azt mondta, hogy vétkezett, mert elfoglalta a törvényesen megkoronázott király [legitime coronati regis] *regnum*át, s megígérte, hogy a *regnum*ot vissza fogja adni Salamonnak szilárd békével...".[23] Ez a jelenet – bárhogyan tekintsük is – Géza királysága *törvénytelenségének* az ábrázolása, s annál hatásosabb, mert ezt magával Gézával mondatja el. Géza fiának, Kálmánnak az idejében az apa királyságának bitorolt voltáról, törvénytelenségéről ilyesmit egyszerűen nem írhattak, főként nem a német császár pártfogoltjának, Salamonnak a javára és védelmében. A „legitimista", azaz Salamon-párti krónikaszöveg ezért Kálmán-kori nem lehet, hanem későbbi. A Kálmán-kori író idoneista felfogását Hartvik Salamon elleni, Lászlónak mint királynak hódoló beállításának ismertében nem lehet tagadni, aki így ír: „László királyt, aki akkor az államot kormányozta, az erkölcsök teljes tisztaságával felette híresnek tartották és az erények ragyogásával ékesnek. Teljesen az Isten dicséretének és szolgálatának áldozta oda magát, és a vigasztaló Lélek megszentelése érintette őt...".[24]

[22] Erre vonatkozó, régebbi tanulmányok: GERICS József, *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai.* In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései.* (Memoria saeculorum Hungariae I.) Szerk. HORVÁTH János – SZÉKELY György. Bp. 1974. 113–136.; GERICS József: *Kálmán-kori krónikáink és legendáink koronafogalmához.* In: *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. BALÁZS Éva – FÜGEDI Erik – MAKSAY Ferenc. Bp. 1984. 131–140. BOLLÓK János dolgozata: *Ladislaus (Egy középkori etimológia és tanulságai)* In: *Scripta manent.* Ünnepi tanulmányok a 60. évét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. DRASKÓCZY István. Bp. 1994. 63–73.

[23] SRH I. 402–403.

[24] „rex Ladislaus, qui tunc rempublicam administrabat, universa morum honestate praeclarus habitus et virtutum fulgore conspicuus, laudibus et servitio dei perfecte deditus, spiritus paracliti perlustratione tactus ..." Vö. SRH II. 433.

GERICS, JÓZSEF – LADÁNYI, ERZSÉBET

Gesta et légende dans la chronique: Gesta Ladislai regis

Grégoire VII modifia radicalement la conception du rapport entre l'empereur et les rois. Il développa son point de vue dans sa correspondance de 1074–1075, avec Salamon et Géza, ou il traite Henri comme un „rex Teutonicus", c'est-à-dire rien de plus que le roi de l'Allemagne. Selon cette dégradation, le roi n'est qu'un des souverains chrétiens soumis au pape en relation séculiere aussi. Selon les auteurs de la présente étude, cette conception est une extension des principes suivis dans le domaine de l'organisation monacale, par la création des monastères papaux qui étaient sous la protection de l'Église. Les affféagements se basaient sur le mème principe que ceux pour les monastères; au lieu des monastères, on trouve le nom a'un roi quelconque et du pays. C'est en employant les formules se rapportant aux monastères que Grégoire VII pouvait faire rédiger sa thèse célèbre sur le fait que, par suite de l'offerte du roi Étienne, la Hongrie devenait la propriété de l'Église romaine.

Au cours des promesses de Salamon, adversaire de Géza et László, faites à l'empereur Henri IV, il nomme la Hongrie „regnum" d'Henri et il la traite comme une partie de l'Empire Allemand. Après l'analyse des sources, en connexion avec le chapitre 126. de la chronique hongroise, les auteurs concluent concernant la date de la rédaction de la gesta hongroise, à la base de la gesta de Saint Ladislas. D'après leur constatation, l'auteur de la légende de Saint Ladislas utilisa, déjà au tournant du XII et XIII siècles, cette chronique qui traita l'histoire de Géza, de Saint Ladislas et de Salamon d'un point de vue légitimiste. Le texte de la chronique écrit en faveur de Salamon ne peut pas être de l'époque de Kálmán, mais il doit être ultérieur.

CSAPODI CSABA

Az ősnyomtatványok tartalma

Sokezerre megy azoknak a publikációknak a száma, amelyek azzal foglalkoznak, hogy egy-egy kolofon-nélküli ősnyomtatványt mikor és melyik nyomda állított elő, vagy éppen hogy egy töredék melyik ismert vagy ismeretlen ősnyomtatvány része lehetett. Meglepő viszont, hogy milyen keveset foglalkozott a tudomány azzal a kérdéssel, hogy ezek az 1500 előtt készült nyomtatványok mit tartalmaztak.[1] Más-e a tartalmuk, mint a korábbi vagy az egykorú kódexeké? Hogy valamilyen új szellemi áramlat érvényesül-e bennük, az tette-e szükségessé az egyenként, kézzel írott könyveknek a fölváltását egy olyan új technikai eszközzel, amely nagy tömegben új eszméket terjeszt, új társadalmi rétegeket akar bekapcsolani az olvasásba, a könyv használatába. Olyan társadalmi osztályokat vagy rétegeket, amelyek addig idegenül álltak szemben az írott betűvel, és most egy fordulattal részeseivé tudnak válni az írott műveltségnek. Tehát nemigen fordult a tudományos érdeklődés afelé az igen lényeges kérdés felé, hogy mit is tartalmaztak ezek az új technikai eszköz segítségével most már egyszerre tömegesen elkészített könyvek: új anyagot-e vagy pedig szellemi téren minden maradt a régiben, s ebben az esetben a technika lendített egy nagyot az európai emberiség szellemi életén, nyitott teret új eszmék terjesztésének, fejlesztett ki új tudományokat, irodalmakat.

Pedig ma már nem csak a „Hain" és folytatása-kiegészítései állnak rendelkezésünkre, hanem sok évtizedes nemzetközi összefogás alapján jelennek meg a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* kötetei a lehető teljesség igényével. Igaz, hogy ez a vállalkozás még igen messze van a befejezéstől – legalábbis nyomtatásban való hozzáférhetőségben –, mégis a már hozzáférhető anyag olyan nagy méretű, hogy legalább nagy valószínűségű következtetések vonhatók le belőle. Az eddig megjelent kilenc kötet 11.338 tétele Hain katalógusának teljes 16.299 tételéből a 7865. számig

[1] Több mint hat évtizeddel ezelőtt tett bizonyos számszerű kísérletet az ősnyomtatványok tartalmi elemzésére John M. LENHART: *Pre-Reformation printed books.* A study in statistical and applied bibliography c. művében (New York, 1935). Következőként meg kell említeni egy kölni disszertációt: SAUER, Manfred: *Die deutschen Inkunabeln, ihre historischen Merkmale und ihr Publikum.* Düsseldorf, 1956. Ez az utóbbi azonban pusztán a német nyelven kiadott ősnyomtatványokkal foglalkozott, tehát inkább a német irodalomtörténet, mint az általános művelődéstörténet körébe tartozik.

terjedő részét, tehát majdnem a felét, pontosabban 48.3 %-át öleli föl. Ez pedig elég arra, hogy egy előzetes fölmérés alapjául szolgáljon. Akkor is, ha majd évtizedek múltán, ha a *GW* teljes lesz, esetleg ezeket az előzetes adatokat bizonyos mértékig helyesbíteni kell. Úgy gondoljuk tehát, hogy érdemes megtenni ezt az első kísérletet addig is, amíg a későbbi generáció már pontosabban, végleges eredmények megállapítására lesz képes. Ha másra nem is, de esetleg arra jó, hogy fölhívja a figyelmet erre a kérdésre, és a kutatást olyan irányba terelje, amely a nyomtatott könyvben többet lát, mint iparcikket, egy technikai eljárással létrehozott tárgy-tömeget, és nemcsak a betűtípusokat, a nyomdák föltételezhető fölszerelését, a kötetek árát, példányszámát stb. kutatja, hanem azt is, hogy mi volt ezekben a kötetekben. Hiszen a könyv célja mégiscsak szellemi tartalmak közlése, fönntartása, terjesztése, az a műveltség kialakításának elsőrangú eszköze, s így tartalmi vizsgálata sok tanulsággal járhat az európai művelődés történetének megismeréséhez. Bizonyos, hogy a reformáció és ellenreformáció hatalmas szellemi küzdelmei sem lehettek volna elképzelhetők a következő két évszázadban a könyvnyomtatás és terjedés roppant arányú kibontakozása nélkül.

Mi azonban most nem az említett későbbi korszakkal szeretnénk foglalkozni, hanem a kezdetekkel, a 15. századdal. Valamilyen új szellemi áramlatnak köszönhető-e a nyomtatott könyv létrejötte? Hozott-e a könyvnyomtatásnak ez az első fél évszázada szellemi téren is valami újat, vagy pusztán egy meglevő társadalmi igény kielégítéséről van szó, a technikai fejlődés egy zseniális mozzanatáról, amely gyümölcseit csak egy későbbi korszakban hozta meg?

Ha az ősnyomtatvány-anyagot pusztán önmagában próbálnánk megvizsgálni, az csak féleredményt hozna. Hiszen a célunk éppen az, hogy megállapítsuk, hozott-e valami újat szellemi téren a könyvnyomtatás. Ehhez pedig okvetlenül szükséges, hogy összehasonlítsuk a 15. század nyomtatott könyvanyagának tartalmát a megelőző könyvforma, a kódex-anyag tartalmával.[2] Sajnos ezen a téren sokkal problematikusabb a helyzet, mint az ősnyomtatványokkal kapcsolatban. Hiszen a világon található kódexek valamilyen teljességre törekvő katalogizálásának még csak a gondolata sem merült föl eddig – pedig érdemes lenne. De az talán a valóságban kivihetetlen vállalkozás, még a mai szervezettség és technikai eszközök mellett is. De nemcsak ilyen egyetemes kódex-jegyzék nem áll rendelkezésünkre, hanem sajnálatos módon még a világ leggazdagabb kódexgyűjteményei sem rendelkeznek teljes állományuk hasznavehető nyomtatott katalógusaival.

Vizsgálatunkhoz ezért mi a mai Österreichische Nationalbibliothek (korábban Hofbibliothek) kódexeiről még 1864 és 1912 közt megjelent tizenegy kötetét vizsgáltuk át és vettük összehasonlítási alapul. Ez a *Tabulae codicum manuscriptorum*

[2] Értékes adatok és szempontok találhatók Tilo BRANDIS tanulmányában: *Handschriften- und Buchproduktion im 15. und frühen 16. Jahrhundert.* Sonderdruck aus: *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit.* Hrs. von Ludger GRENZMANN und Karl STACKMANN. Stuttgart, 1984. 176–196.

in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum Vindobonae azért látszott a legalkalmasabbnak, mert ez a világ egyik igen jelentős kódex-gyűjteménye, s ez a katalógus az adott időben a teljesség igényével készült. Az egyes kötetek tartalmi leírása megfelelően részletes, és főleg, a kódex-anyag eredetét tekintve talán ez a legsokoldalúbb: uralkodóházi könyvek, humanista könyvgyűjtők kötetei, főúri könyvtárak és egykori kolostorok anyaga és még sok másféle kódex került ide egy sokféle jellegű, nemzetiségű országokból összeállt birodalom területéről. Igaz ugyan, hogy ma az úgynevezett „series nova" sorra egymás után megjelenő köteteiben újabban többezer kötet anyaga került publikálásra, de ez az anyag teljesen elüt a TC anyagától. Túlnyomó részében újkori kéziratokat tartalmaz.

A többi nagy kódexgyűjtemény anyagának általában csak töredéke látott napvilágot nyomtatott katalógusban (Vatikán, párizsi Bibliothèque nationale, Madrid Biblioteca Nacional), vagy nem eléggé részletesek a leírásai (München, Bayerische Staatsbibliothek), esetleg nem eléggé szerves fejlődéssel jöttek létre (London, British Library), összehasonlítva a bécsivel. Ezért gondoltuk azt, hogy választásunk talán indokolható.

Ha mármost a bécsi kódex-gyűjtemény 15. századiként jelzett kódexeiről készítünk statisztikát, a következő számadatokhoz és megfigyelésekhez jutunk:

A 15. századi kódexek együttes száma itt 3422. (A 15. századnál korábbi kódexek együttes száma 1549). Ezek közül 1968 kötet vallásos, 1454 világi tartalmú. A köztük levő százalékos rány: 57,5 % : 42,5 %-hoz.

A két csoport közül először a vallásos anyagot vesszük számba részletesebben, a különböző tárgykörök százalékos arányában. Megjegyezve azt, hogy ezek a százalékok mindig a teljes számbavett kódexek arányszámai, tehát nem azt jelentik, hogy a vallásos kódexeken belüli százalékos arányról van szó. A vallásos anyagban tíz csoportot vettünk alapul.

Mindjárt meglepő az a tény, hogy itt legnagyobb számban azok a vallásos tartalmú kódexek vannak képviselve, amelyeket a többi kilenc csoport egyikébe sem lehet besorolni. Köztük csekély azoknak a száma, amelyek olyan kérdésekre vonatkoznak, amelyekből kis számuk miatt nem volt érdemes külön csoportot fölállítani, hanem túlnyomó többségük azért nem kerülhetett valamelyik számbavett csoportba, mert többféle, különböző jellegű anyagot tartalmaznak: éppen úgy találhatók bennük szentbeszédek, mint teológiai fejtegetések, szentek élete vagy egyházjog. Ez a „vegyes" vagy „egyéb"-ként nevezhető csoport az összes kódexek 12,6 %-át teszi ki. Annak a jele ez, hogy még a 15. századi kódex-tulajdonosok nagyobb része is nagyon kevés, csak egy-két könyvvel rendelkezett és abban írt vagy íratott, köttetett össze mindenféle olyan anyagot, amire szükség lehetett.

Ezt a csoportot követi nem is olyan sokkal kisebb számarányban a kánonjogi anyag, 9,4 %. Utána állnak az egyházi beszédek 7,6 %-kal. Ez érthető, hiszen az akkori életben az egyházjognak igen nagy szerepe volt. A szentbeszédek mondása pedig a pasztorációban a papság egyik legnehezebb, állandó feladata volt, nagyon rászorultak arra, hogy beszédmintákat használjanak föl. Viszont meglepően kicsi a

liturgikus kódexek aránya, alig kevesebb mint a szentbeszédeké, 7,5 %. Ennek az lehet az oka, hogy a dolog természetének megfelelően a liturgikus kódexek templomokban voltak használatosak, és ott is maradtak, esetleg a gyakori használat folytán sok el is használódott. Tehát a könyvtárakba való kerülésük csak esetleges volt.

Az elméleti teológia három fő csoportját, a patrisztikát, skolasztikus teológiát és a bibliamagyarázatot (exegézis) a következő arányokban találjuk: skolasztika 5,7 %, exegézis 5,3 %, patrisztika 2,9 %. A vallásos olvasmányok (legendák stb.) 2,9 %, a morálteológiát 2,2 % végül a Bibliát 1,4 % képviseli.

A világi kódexeknél természetesen több csoportot kellett fölállítani, mint a vallásosoknál, az anyag sokfélesége miatt, összesen 16-ot. Ezek közül a legnagyobb csoport a szépirodalom, 9,8 %. Persze ennek több mint kétharmada a klasszikus irodalomra esik: 3,4 %-ot képviselnek az ókori görög írók művei (természetesen csekély kivétellel latin fordításban), majdnem pontosan ugyanennyi az ókori latin íróké: 3,3 %, míg a középkori, főleg latin és csekély számban nemzeti nyelven készült irodalom 3,1 %. Mennyiségben az irodalmat a történelem követi 5,7 %-kal. Érdekes módon ezek közt is valamivel megelőzi számban az ókori történelem 2,6 %-a a középkori krónikákét: 2,4 %. A világtörténelem egészen elenyésző, mindössze 0,7 %. A filozófia 5,3 %-ából 4,1 % jut a középkorira, 1,2 % az ókorira.

Első pillantásra meglepően nagynak tűnik a természettudományi, főleg ezen belül a csillagászati anyag: 4,9 %. Ez azonban nem a természettudományi érdeklődés jele, mert főleg kalendáriumokról van szó, amelyeknek készítésében nagy szerepet játszottak a csillagok. Elég nagy számban találunk orvosi kódexeket, százalékos arányuk 4,6. A jogi kódexek aránya kisebb, együttesen 3,5 %, köztük egészen csekély a római jog anyaga, csak 0,8 %, az egyéb, tehát a különböző országok nemzeti joga ennek háromszorosa: 2,7 %. A grammatika és filológia csoportja majdnem azonos a jogiakéval: 3,4 %, persze ezek általában nem tudományos művek, hanem a latin nyelv tanítását szolgáló kézikönyvek. Utolsó helyre szorul a földrajz 0,3 %-kal és a matematika 0,1 %-kal. A be nem sorolható egyéb anyag elég sok: 4,9 %.

Ezeket a tartalmi arányokat szeretnénk összehasonlítani, ugyanilyen csoportok alapján, az ősnyomtatványok tartalmával. Mielőtt azonban hozzáfognánk ehhez az összehasonlításhoz, vessünk egy pillantást arra a kérdésre is, hogy a könyvnyomtatás mikor s hol, milyen ütemben terjedt el. Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a nyomdászat mestersége aránylag lassan honosodott meg. A Gutenberg *Bibliá*ját követő másfél évtizedben 1470-ig a számbavett ősnyomtatványoknak mindössze 1,8 %-a látott napvilágot. A következő évtized a rohamos fejlődés ideje, ekkor készül a nyomtatványok 19,9 %-a. A fejlődés üteme ezután továbbra is rohamosan fokozódik: az 1481–1490 közti időre 31,7 %, a század utolsó évtizedére 47,7 % esik. Tehát a 15. század utolsó két évtizedében készült az ősnyomtatványok közel 80 %-a. A könyvnyomtatás tehát ekkor kap igazi jelentőséget. Tartalmuk is erre a korszakra jellemző.

Azt is érdemes még számbavenni, hogy hol honosul meg nagyobb mértékben a 15. századi könyvnyomtatás. Legnagyobb elterjedése nem a nyomtatás föltalá-

lásának hazájára, Németországra esik (itt mindössze 31,5 %-ot találtunk), hanem Itáliára (35,6 %). Franciaország, a középkori kultúra fő székhelye messze lemarad (16,7 %). Viszont kis terjedelmükre és csekély népességükre tekintve meglepően sok a németalföldi (6,7 %) és a svájci (3,5 %) nyomtatványok száma. Ezekre a mintegy központi helyet elfoglaló területekre esik az egész 15. századi nyomtatványtermelés 93,4 %-a. Az összes többi, ezt mintegy peremként körülvelő terület: Anglia, Spanyolország, Ausztria, Csehország, Svédország, Lengyelország, Magyarország, Portugália együttvéve (6,6 %) kevesebb, mint a kis Németalföldé egyedül. Természetesen nem feladatunk itt e jelenség okainak vizsgálata, nyilvánvalóan társadalmi és gazdasági, nem pedig kulturális okai voltak, hiszen maguknak a nyomdáknak bizonyos országokban való működése nem jelentette azt, hogy ezeknek a termékei mind ott kerültek forgalomba, illetve hogy az egyes országokban élt szerzők művei okvetlenül ott is jelentek meg nyomtatásban. Gondoljunk csak nálunk Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveire, magyarországi szerkönyvekre stb. Ha az említett országok nevére gondolunk, nem is olyan meglepő, hogy Magyarországon olyan kevés sikere volt a 15. századi nyomdaalapításoknak, bár ezek időben megelőzték Angliát és Spanyolországot.

Ezek után térünk rá most már valóban az ősnyomtatványok tartalmi vizsgálatára, összehasonlításukra a kódexekével. A *GW* eddig megjelent kötetei összesen 11.338 tételt tartalmaznak. A megjelenés folyamán előkerült, illetve megállapított pótlások ezt a számot növelik ugyan, de majdnem ugyanennyit tesz ki azoknak a tételeknek a száma, amelyek bizonytalan datálásúak, pl. nem bizonyos, hogy valóban 1500 előtt jelentek meg. Az így számbavehető anyag tételszáma 11.379.

Csakhogy első pillantásra feltűnik, hogy nem lehet az egészet figyelembe venni. A könyvnyomtatással ugyanis bekövetkezett az a lehetőség, hogy tömegesen tegyenek közzé különböző egyleveles szövegeket, például búcsúleveleket, hirdetményeket, rendeleteket, nyomdai reklámokat, fali kalendáriumokat és hasonlókat. Ezeknek az együttes száma 808. Ezek olyan írásmű-típusok, amelyeket nem lehet a kódexekkel összevetni, hiszen nem könyvek. De ugyanígy nemigen lehet számbavenni az olyan kisebb, egy kvateriónál csekélyebb terjedelmű szövegeket sem, tehát a 2–7-leveles aprónyomtatványokat, amelyek szintén nem egyenrangúak a kódexekkel. Ezek mind a szövegeknek olyan típusai, amelyeknek létrejöttét a könyvnyomtatás hozta meg, nagy példányszámú produktumok, de nem könyvek. Ilyesmit a kódexek korában alig kereshetünk. Ezeknek az aprónyomtatványoknak együttes száma 775. Tehát az egyleveles nyomtatványokkal együtt 1583 olyan tétel van, amit vizsgálatainkból ki kell rekeszteni. Így a kódexekkel összevethető tételek száma 9775 lesz.

A 9775 nyomtatvány közül 4074 a vallásos jellegű, 5701 a világi. A kettő közti százalékos arány 41,7 : 58,3. A kettőnek egymáshoz való viszonya tehát a kódexekéhez képest megfordult. Bár ez az arány nem igazán feltűnő, hiszen most is közel van a fele-fele arányhoz, és mint a továbbiakban látni fogjuk, nem is mindenben a valóságot tükrözi. De azt is tekintetbe kell venni, hogy az ősnyomtatványok túl-

nyomó többsége csak a 15. század utolsó szakaszát jellemzi, hiszen a nyomdák nagyobb elterjedése 1470–1480 után következik be. Sajnos a kódexekre vonatkozólag ilyen pontosabb időadatokat az esetek többségében nem lehet megkülönböztetni, inkább csak annyi bizonyos, hogy a 15. századból származnak.

Ami mármost a vallásos tartalmú ősnyomtatványokat illeti, rögtön föltűnik, hogy a kódexek legnagyobb tartalmi csoportja, az úgynevezett „egyéb", ami – mint láttuk – kevés kivétellel a vegyes tartalmú köteteket foglalja magában, itt egészen elenyésző. Valóban csak azok sorolódnak ide, amelyeket elenyésző számuk miatt nem lehetett külön csoportba venni. Ilyen „egyéb" kiadvány alig 0,4 % van. Azért van ez így, mert ősnyomtatványok közt egyáltalán nincsenek olyan kötetek, mint a kódexek közt, amelyekben sokféle tartalom van együtt. Mert igaz ugyan, hogy nem minden nyomtatott könyvben van csak egyetlen mű, hanem olykor kettő–három, esetleg ennél is több, mégis a nyomtatott könyvek műveket tartalmaznak, s ha többet, akkor is olyanokat, amelyek valahogy összetartoznak, hasonló tartalmúak, tehát valamilyen konkrét csoportba beoszthatók.

A vallásos kódexek második csoportjának a kánonjogiakat találtuk, 9,4 %-kal. Ez az arány jelentékenyen csökkent az incunabulumok közt, csak 6,2 %-ot tesznek ki. Viszont már itt megjegyezhetjük, hogy amint később látni fogjuk, a római jogi kódexek 0,8 %-a 6,5 %-ra nőtt. Ez bizonyítja a jogi életben – mint egyébként is ismeretes –, a római jog előtérbe kerülését. Nagyon csökkent az egyházi beszédek anyaga: 7,6 %-ról 2,4 %-ra. Viszont az is igaz, hogy köztük hatalmas beszédgyűjtemények vannak, s ezek most már nem egy-egy példányban, hanem többszáz példányban kiadott kötetek, tehát valószínűleg gyakorlatilag nem került kevesebb beszédszöveg használatba, mint korábban.

A liturgiát szolgáló kötetek arányszáma pontosan azonos marad: 7,5 %. A teológiai irodalomban a patrisztika majdnem pontosan azonos marad, mindössze 2,9 %-ról 3,0 %-ra változik. Némileg csökken a skolasztikus teológia: 5,7 %-ról 4,0 %-ra. Még sokkal erősebben az exegetika, a bibliamagyarázat, amelynek aránya a kódexek közt tekintélyes 5,3 %-ról mindössze 0,8 %-ra esik vissza. Nagyot nőtt azonban a vallásos olvasmányok (legendák stb.) aránya: a 2,9 % több mint duplája lesz, 7,2 %, az egész teológiai anyag egyik legnagyobbika. Még jobban növekedett a morálteológia: 2,2 %-ról 8,9 %-ra, s így az egész teológiai anyag legnagyobbikává lesz. A bibliakiadványok aránya azonos marad: 1,4 %.

Összegezve a vallásos tartalmú ősnyomtatványokról mondhatót,úgy tűnik, hogy van valami eltolódás a gyakorlatiasabb, nem annyira a dogmatikával kapcsolatos vallásos élet, a világiaknak vallásos olvasmányok felé fordulása irányában. Tehát egyáltalán nem az elvilágiasodás jelei tűnnek elő, mint inkább arról van szó, hogy a világiak egyénisége jobban előtérbe kerül, ez pedig főleg az iskolázottság, az olvasni tudás fokozódásának következménye.

Ha mármost a világi tartalmú ősnyomtatványokra térünk rá, föltűnően nagynak látjuk a „grammatika és filológia" csoportot, amely majdnem ötszörösére emelkedik a kódexekkel szemben: 3,4 %-ról 16,8 %-ra. Ez azonban nem annyira valamilyen

fokozott filológiai érdeklődés eredménye, hanem annak, hogy jóval több mint ezer ilyen kiadvány egyszerű iskolai latin nyelvtan, így csak a *Donatus*ból kb. 400 kiadás maradt ránk, és még ki tudja, mennyi pusztult el teljesen. Viszont az is bizonyos, hogy nagy példányszámú kiadványokról volt szó, tehát a 15. század kései szakaszában legkevesebb 100.000 diák és oktató kezébe került most már nyomtatott szöveg. Az iskolai oktatás tehát a puszta szóbeliség helyett sok helyen áttérhetett a tankönyv használatára. Szóval pusztán gyakorlati és nem világnézeti kérdésről van szó, egy társadalmi jelenségről, illetve egy új, a technika adta lehetőség kihasználásáról.

A következő kiemelkedő csoport az újabb „irodalom" 3,1 % helyetti 8,9 %-a. Csakhogy itt természetesen nem valami rohamos kibontakozó irodalmi élet, az irodalmi műveltség és érdeklődés rohamos kibontakozásáról van szó, hanem megint inkább egy gyakorlati dologról. Olyan szellemi termék ezeknek a többsége, amilyenek korábban is megvoltak (üdvözlő beszédek, alkalmi versek stb.). De míg korábban a szövegek vagy a szerző hagyatékában maradtak fönn – ha egyáltalán fönnmaradtak – vagy az ünnepeltnek átnyújtott, szép formában leírt szövegük. Jellemző, hogy ezeknek az általában kis terjedelmű nyomtatványoknak legalább egyharmada latin nyelvű.

Ezeket pedig, ha sok közülük világi személyekhez szólt, világi eseményekkel kapcsolatos volt is, nem világi emberek, hanem papok, klerikusok írták. Tehát aligha tartoznak az igazi világi irodalomhoz. A nemzeti nyelvűek közül az olaszok vannak legnagyobb számban képviselve, talán egynegyed része az egész ilyen anyagnak. Másrészt viszont kiderül, hogy Dante *Divina commediá*ja az egész 15. század folyamán mindössze 15 kiadást ért meg, Boccacciónak ugyan ennél jóval több, 75 kiadását ismerjük ebből a korból, de 30 év alatt ekkora területen bizony ez is elenyésző.

A várakozással ellentétben némileg csökkent az ókori görög irodalom részaránya, bár sok az ezeket kommentáló irat. A görög irodalom 3,4 %-os kódex-anyaga helyén csak 1,4 %-ot találunk, persze úgy, mint korábban is, most is kevés kivétellel latin fordítások ezek. Az ókori latin irodalom aránya valami keveset nőtt: 3,3 %-ról 3,8 %-ra. A jog területén viszont erősen előtérbe nyomul a római jog a hazai jogokkal szemben: 0,8 %-ról 6,5 %-ra. Ez egyike a legföltűnőbb változásoknak. Dehát ismeretes a római jog recepciójának jelentősége. A nemzeti jogi témák számaránya is nőtt valamivel: 2,7 %-ról 3,2 %-ra. Az ókori filozófia terén is rendkívül megváltozik az arány: 1,2 %-ról 5,6 %-ra. Viszont a középkori filozófia se veszített a súlyából, sőt egy kicsit nőtt is a szerepe: 4,1 %-ról 4,4 %-ra.

A történelmi érdeklődés nagyfokú csökkenését jelzi, hogy az ókori történelmet tartalmazó kódexek 2,6 %-a mindössze 0,7 %-ra esett vissza, a középkori krónikák 2,4 %-ról 1,1 %-ra, a világtörténet úgyis csekély száma 0,7 %-ról 0,2 %-ra.

Nagyot esett a csillagászati–természettudományi csoport 4,9 %-a 2,2 %-ra; ez valószínűleg annak a következménye, hogy a korábbi nagyobb terjedelmű kalendáriumok helyébe léptek a tömegesen sokszorosított egyleveles kalendáriumok, amelyeket itt az aprónyomtatványok közt soroltunk be. Érdekes viszont, mennyire csök-

kent az orvosi könyvek száma: 4,6 %-ról 1,9 %-ra. A matematika és a földrajz most is elenyészően kevés, 0,7 és 0,3 %. Az „egyéb" világi is csak 1,2 %.

Végeredményben tehát, ha figyelembe vesszük, hogy csak az iskolai grammatikák mintegy 15 %-ot tehetnek ki, s ezek egyáltalán nem a műveltség elvilágiasodásának a jelei, megállapíthatjuk, hogy a vallásos és világi jellegű ősnyomtatványok föntemlített 41,7 : 58,3 %-os aránya félrevezető. Nincs szó a műveltség elvilágiasodásáról, csak arról, hogy az iskolázás, az olvasni tudás fokozódik, most már a világi városi polgárság jobbmódú rétegeiben. Igény van tehát az olvasható szövegre a szóbeliség mellett. Ezt az igényt a példányonkénti másolás már messze nem tudta kielégíteni. Gutenberg ezt a társadalmi igényt ismerte föl, és ezt elégítették ki a nyomdászok. Jellemző, hogy Gutenberg elsőként a *Bibliát* nyomtatja ki. A nyomdászok a 15. században nem új szellemiség hordozói és terjesztői voltak, hanem iparosok, üzletemberek, akik piacra dolgoztak, fölismert üzelti érdekeket használtak ki.

A könyvnyomtatás tehát sem nem képviselője, sem nem elindítója új szellemi áramlatnak, hanem tükörképe egy korszaknak, s nem valalmi elvilágiasodás jele és kezdeményezője.

A könyvnyomtatás egy nagyszerű technikai újítás, ami sok lehetőséget adott a következő korok szellemiségének. A nagy fordulatot először Luther hozta meg, aki zseniálisan fölismerte a nyomtatott szó nagy propagatív lehetőségeit, többszáz példányban terjesztette kis kiadványaiban a maga eszméit. Azután megindul a reformáció és ellenreformáció hatalmas írásos vitakorszaka. Itt már valóban egy új szellemi áramlat lép közbe, valóban új szellemiségű, de ez sem világi jellegű, sőt ellenkezőleg: éppen a vallási elemet állítja a közérdeklődés középpontjába. A nagy szellemi fordulatot Európában csak majd sokkal később hozza a felvilágosodás és a liberalizmus, a maga evilágra építő szellemiségével a korábbi religió-centrikus világnézettel szemben.

CSAPODI, CSABA

Der Inhalt der Wiegendrucke

Die Wissenschaft beschäftigte sich bisher kaum mit den Inhaltsfragen der Wiegendrucke und verglich sie nicht mit dem Inhalt der Kodexe. Obwohl der Gesamtkatalog der Wiegendrucke (GW) noch nicht vollständig ist, umfasst er schon fast die Hälfte des Wiegendrucken-Bestandes, und das kann schon zu einer vorläufigen Vermessung zugrunde liegen. Um die Frage zu entscheiden, ob die Buchdruckerei auch im geistigen Gebiete etwas neues brachte, muss man mit dem Inhalt der Kodexe Vergleiche machen.

Der Verfasser basierte seine Untersuchungen auf die zwischen 1864 – 1912 erschienenen Bände der ÖNB. Die Inhaltsproportionen dieser Kodexe verglich er mit denen der Wiegendrucke: auf Grund der bisher erschienene Bände des GW. Im Laufe der Untersuchung stellte sich heraus, daß im Falle der Wiegendrucke geistlichen Inhalts, eine kleine Verschiebung in die Rich-

tung eines praktisch-religiösen Lebens wahrzunehmen ist. Die grammatische und philoligische Proportion der Wiegendrucke stieg an das fünffache des ähnlichen Materials der Kodexe; im Gebiet der Literatur erhöhte diese Proportion von 3,1 % zu 8,9 %; die Proportion der altgriechischen Literatur nahm dagegen ab (von 3,4 % zu 1,4 %). Im Gebiete des Rechts drang das römische Recht in die Vordergrund (von 0,8 % zu 6,5 %). Die Ergebnisse des Vergleiches bezeichnen nicht die Verweltlichung der Kultur, sondern das Vorrücken der Schulkultur und des Lesens: die Buchdruckerei war kein Veranlasser einer neuen geistigen Strömung, sondern nur das Spiegelbild der neuen Epoche.

PAVERCSIK ILONA

David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről. I.

David Frölich még Brandenburgban, az odera-frankfurti egyetemen végzett tanulmányai alatt, szülőhazája dicsőségére jelentette meg élete első művét *Diarium oder newer auch alter Schreibcalender ... auf das Jahr 1623* címmel. A kalendáriumot, amelyet Thököly Istvánnak és a késmárki tanácsnak ajánlott, a Szepességre és különösen Késmárk ősi városára alkalmazta, amely a messze földön híres és felettébb magas Kárpátok mellett fekszik.[1] A naptártáblák melletti keskeny szöveges hasábban is elsősorban Magyarországot érintő történeti feljegyzéseket közölt. Az elkövetkező években – írta Frölich a naptár második részét kitevő prognosztikonban – még többet szeretne nyújtani hazájának:

> „In künftigen Jahren, so mir der hochgetreue barmherzige Gott Gesundheit, seinen Segen in diesen und andern Studio ... verleihen wird, auch meine Herren Patroni sich jetzige meine kopfbrechende Arbeit durch irgendein Merkzeichen werden gelteben lassen, und ferner derselben annehmen, hoffe ich mehrer zu Nutz und Ehren meinem geliebten Vaterlande zu praestiren, und was auf diese mal versäumet, alsdann vollkömmlicher nach Vermögen zu resarciren..."[2]

A *Diarium* nyomdászát, a frankfurti Georg Hartmannt azonban nem hatotta meg az ifjú szerző lelkesedése, annyira nem, hogy Frölichnek saját költségén kiadott naptárát más neve alatt, az ismertebb naptárszerző Albin Moller[3] műveként utánnyomta. A megrendelő felháborodását tetézte azzal az állításával, hogy a fenti megoldás a példányok egy részénél az ő tudtával és beleegyezésével történt. Ez a konfliktus késztette David Frölichet arra, hogy további műveivel más nyomdához

[1] „Gerichtet auf die Provinz Zips in Königreich Ungern und sonderlich auf die uralte Stadt Kaismarkt nehest unter dem weitberühmten und überaus hohen Karpatho oder Schnee-Gebirge gelegen." SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár* III. Bp. 1896–1898. (A továbbiakban: RMK III.) 1352, A1a lev.

[2] *Uo.* E2b – E3a lev.

[3] Albin Moller protestáns lelkész 1583-tól Lipcsében jelentette meg negyedrét naptárait. Még az 1620-as években is tevékeny szerző volt, az 1623-as *Vorhersage für 1623. (Die grosse Practica)* című prognosztikona is ismert. – Ernst ZINNER: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance.* Leipzig, 1941. 60, 273, 281, 285, 390. stb.

forduljon. A következő évtől már a szülővárosához közelebb fekvő és magyarországi kereskedők által rendszeresen látogatott sziléziai városban, Boroszlóban, Georg Baumann-nál nyomtatta ki naptárait. Első boroszlói naptárában, az 1624-re szóló *Schreibcalender*-ben tájékoztatta a „jószívű olvasót" a megelőző évben őt ért méltánytalanságról, s szavai bizonyságául alma matere bizonyságlevelét mellékelte.[4]

Az ettől az időtől Boroszlóban rendszeresen kiadott *Schreibkalender*eknek és több személy könyvgyűjtői szenvedélyének köszönhetően egy olyan forrás maradt fenn a közben neves tudóssá vált David Frölich személyéről és munkásságáról, amelyet a tudománytörténet ismert ugyan már két évszázada, de kellően még nem értékelt: Frölich boroszlói naptársorozatának 1623-tól 1640-ig terjedő kötetei egy vaskos kolligátumba kötve[5], amelyek egykor a szerző tulajdonában voltak, az ő kézjegyét viselik, s amelynek üres részeit Frölich a *Schreibkalender*eknél szokásos módon naplóként használta. Egy-egy hónap adatai mellett a rektó lapokon kb. 3/4 lapnyi üres hely állt rendelkezésre a bejegyzések számára. Frölich kezdetben az ó-naptár szerinti dátumok aláhúzásával, később már az új-naptár[6] szerinti dátumokkal, apró betűkkel, többnyire jól olvasható sötétebb tintával írta feljegyzéseit. (Néhol piros tintával írta pénzügyi vonatkozású feljegyzéseit.) A sűrűn nyomtatott verzó lapokra, az egyes napokra vonatkozó időjárási jóslások mellé a gondos megfigyelő pontosító, kiegészítő megjegyzései kerültek. (Még az is előfordult, hogy a margóra felírta az időjárás előrejelzésével kapcsolatos tévedését.) A kiadvány második részében, a prognosztikon szövegében is javított olykor, észrevéve a sajtó-

[4] RMK III. 1357. A *Judicium astrolophysicum* című prognosztikon címlap verzóján, A1b. lev. A bizonyságlevélben Frölich arra hivatkozott, hogy munkáját professzora, David Origanus még kéziratban látta.

[5] Országos Széchényi Könyvtár, RMK III. 1352. jelzeten. A kötetre már Weszprémi István felhívta a figyelmet: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria altera.* Viennae, 1781, 309. — Idézte Jakob MELZER: *Biographien berühmter Zipser.* Kaschau, 1833. 36., használta MONSBERGER R. Ulrik: *A hazai német naptárirodalom története 1821-ig.* Bp. 1931. 19. és M. ZEMPLÉN Jolán, aki *A magyarországi fizika története 1711-ig.* Bp. 1961. című művének Frölich-fejezetét (120—139.) elsősorban a boroszlói naptársorozatot tartalmazó kolligátum alapján írta. Újabban Dukkon Ágnes hivatkozott rá, ill. TARNAI Andor ezirányú megállapításaira: DUKKON Ágnes: *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban* (Frölich Dávid) = ItK 1992. 597. — A naptársorozat egyes tagjainak pontos címleírása a következő RMK III. számokon található: *Diarium... auf das Jahr 1623*: RMK III. 1352. *Neuer und alter Schreibcalender .. auf das Jahr 1624*: RMK III. 1357. — 1625: RMK III. 1371. — 1626: RMK III. 1395. — 1627: RMK III. 1406. — 1628: RMK III. 1420. — 1629: RMK III. 1434. — 1630: RMK III. 1452. — 1631: RMK III. 1464. — 1632: RMK III. 1475. — 1633: RMK III. 1492. — 1634: RMK III. 1499. — 1635: RMK III. 1510. — 1636: RMK III. 1512. — 1637: RMK III. 1520. — 1638: RMK III. 1538. — 1639: RMK III. 1545. — 1640: RMK III. 1555.

[6] FRÖLICH a *Hemerologium* című művében, amelyben leírta az ó-naptárt (Anglia, Dania, Norvegia, Svecia, Moscovia sive Russia et passim in Germania) és az új-naptárt használó országokat (Hungaria, Transylvania, Polonia, Hispania, Gallia, Italia et in multis Germaniae Provincis), szűkebb pátriájára is kitért: a Szepesség 1584-ben tért át az új-naptár használatára, Késmárk városa viszont csak 1599-ben. RMK II. 640. B1a, E1b lev.

hibákat, vagy kihúzva egy-két fölösleges szót. Bejegyzéseinek zöme latin nyelvű. A feljegyzések sajnos megcsonkultak: a kolligátumot egykori, Frölichnél későbbi tulajdonosa a bekötéskor óvatlanul, túlzottan körülvágatta, a kézírásos bejegyzésekből néhol legalább 1/2 centimétert levágva.[7]

A kolligátumnak egyszerű, márványos papírba való bekötését feltehetően a kötet 18. századi tulajdonosa végeztette el: a neves könyvgyűjtő Dobai Székely Sámuel, aki címeres exlibrisét a kötet első kötéstáblájára ragasztotta. Ugyanitt, ill. az előzéklapon a könyv további sorsára utaló feljegyzések is olvashatók. Dobai Székely Sámuel Johann Kriebel eperjesi evangélikus papnak ajándékozta a kötetet, akinek halála után, 1778-ban már iglói lelkésztársa, Andreas Jonas Czirbesz birtokába került a könyv, s ő ajándékozta azt 1793-ban Jankovich Miklósnak. Jankovich Miklóstól négy évtized múlva, az 1830-as években, rendkívül értékes könyvtárának sokezer darabjával együtt, a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtára kapta meg.[8] Weszprémi István megállapításait a kötet különleges értékéről[9] a kötet előzéklapjára másolták, oda, ahol Jankovich Miklós hosszabb méltatása is olvasható.

A szepességi polihisztor kissé hiányosan ismert életrajzához[10] a naplóban olvasható bejegyzések számos kiegészítést nyújtanak: ez azonban külön tanulmány témája lesz; most csak néhány alapvető életrajzi tényre hívjuk fel a figyelmet. Az ifjú Frölich, aki külföldi tanulmányait 1616-ban a poroszországi Elbing híres gimnáziumában kezdte, később is jó kapcsolatban állt ottani tanárával, Joannes Myliusszal, aki a lőcsei, majd a késmárki gimnázium rektora volt a 16. század végén, de kriptokálvinizmus gyanújába esvén, másutt keresett magának állást.[11] Levélváltás, ill. Mylius személyes frankfurti látogatása is bizonyítja ezt.[12] Az odera-frankfurti,

[7] Az idézett feljegyzéseknél a csonkulás helyét [...] jellel jelöltük. A kézírásos feljegyzésekre a továbbiakban a pontos dátum megadásával hivatkozunk. A pontos bibliográfiai hivatkozásokat évszámok szerint l. az 5. sz. jegyzetben.

[8] BERLÁSZ Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa* = OSZK Évkönyv 1970–71. 109–173. Az ifjú Jankovich Miklós 1793 tavaszán első jelentős szerzeményként Wagner Károly volt jezsuita történetíró könyvtárát vásárolta meg. A kötet tehát ekkor került Jankovich-hoz, és nem a század végén, amikor a neves könyvgyűjtő Dobai Székely Sámuel könyvtárát vette meg az özvegytől. BERLÁSZ: *i. m.* 119, 122–123.

[9] WESZPRÉMI: *i. m.* 309.

[10] ZEMPLÉN Jolán írta, hogy a Frölich-életrajzok mind egy forrásra mennek vissza: CZWITTINGERre, s az ő adatait ismétlik: *i. m.* 120. – Újabban l. *Új Magyar Irodalmi Lexikon.* Főszerk. PÉTER László. Bp. 1994. I. 626. – Részletesebb életrajzot adott Frölichről a *Slovenský biografický slovník* (Martin, 1987. II. 132–133.)

[11] BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben.* Bp. 1922. 499, 507, 508, 520. – Johann LIPTÁK: *Geschichte des deutschen evangelischen Gymnasiums A. B. in Kesmark.* Kežmarok, 1933. 24.

[12] Myliustól kapott levelet 1623. augusztus 22-én, 1624. január 1-jén, december 23-án. 1625. július 8: „Joh. Mylius me visitavit." 1637. március 7-én is írt Myliusnak levelet. – Myliusról tudjuk, hogy szepességi diákjaival tanulmányaik után is kapcsolatban állt, és az elbingi iskola anyakönyvébe további működésüket, életrajzi adataikat bejegyezte. David Frölichről a következőket: „David Frölichius Caesareopolitanus Scepusius (1616): Sacrae Caesareae Regiae Majestatis per Regnum Hungaricum Mathematicus. Moritur 24. April 1648." Vö. LIPTÁK: *i.m.* 24.

A kolligátum egyik darabja: az 1626-ra szóló boroszlói naptár címlapja

majd a wittenbergi egyetemen tanuló diák gyakran írt haza, kurátorainak, a késmárki szellemi élet két meghatározó egyéniségének, Joannes Serpilius (II.) evangélikus lelkésznek és David Praetoriusnak, az iskola rektorának.[13] A Praetoriussal való levelezésnek a nyomtatott szövegben is van nyoma: az 1623-as naptárban említette, hogy az otthon dúló járványos betegséget a késmárki rektor panaszolta el levelében: „der wohlgelehrte Herr M. David Praetorius, medicus und scholae rector patriae nostrae, mein hochgeehrter Curator, welchen ich hiermit habe ehrengünstig und würdig benennen wollen, gegen mir in seiner Missiv heftig beklaget".[14] Frölich két odera-frankfurti tanára, David Origanus és Benjamin Ursinus is szerepel a naplóbejegyzésekben.[15] Origanusnak és terjedelmes művének, az 1595-től 1630-ig terjedő időszakra kidolgozott *Ephemerides Brandenburgicae*nek olyan nagy volt a tekintélye, hogy Frölich első boroszlói naptárában, a *Judicium astrolophysicum* című prognosztikonnak még a címlapján is feltűnő módon hivatkozott rá: „In diesem Jahr sind 5 Finsternüß nach den Ephemeridibus unsers Herrn M. Origani."[16] Érdekes, kézzel írott javítása olvasható az 1628. évre szóló prognosztikonban, a szökőév magyarázatánál: „Wie ihm der wohlgelahrte Herr M. Origanus mein hochgeehrter Praeceptor und Promotor in seiner Ephemeridum Introduction parte prima c. 2. nennet". Frölich ceruzával kijavította a nyomtatott szöveget: „Origanus *p.m.* mein *gewesener* Praeceptor ..."[17] Ugyanebben a prognosztikonban említette nagy tisztelettel másik tanárát is, a brandenburgi választófejedelem matematikusát: „der wohlgelehrte Herr M. Benjamin Ursinus Mathematicus Electoralis und Profess. Publ. zu Frankfurt an der Oder, mein hochgeehrter Herr Praeceptor und besonderer Promotor..."[18] Odera-Frankfurtot odahagyva David Frölich 1627 nyarán egy kisebb szászországi, poroszországi utat tett; ezután további egy évet még a wittenbergi egyetemen töltött. 1628. április 10-én 18 wittenbergi magiszter avatását jegyezte fel. Ugyanez év augusztusában végleg elhagyta a szász várost: nagy körutat téve Dél-Németországban, haza indult. A két hónapig tartó út végén, 1628. szeptember 30-án jegyezte fel naplójába: „Salvus et incolamus ex peregrinatione duodecem anni Patria desideratissima Caesareopoli ... Divini numinas gratii re-

[13] Pl. levelek Praetoriustól 1623. július 18., 1624. december 23., 1627. december 15.: a legutolsó dátumnál Serpiliustól kapott „schaedulát" is feljegyezte. Frölich haza írt 1628. február 20-án, március 4-én kapott választ rá, június 17-én újra írt stb.

[14] RMK III. 1352. E1a lev. Ezenkívül Frölich többször hivatkozott Praetoriusra a naptártáblák mellett olvasható, Szepességre ill. Magyarországra vonatkozó feljegyzésekben. A4a, B4a, C1a levelek.

[15] Origanusról pl. 1626. október 13; Ursinusnak írt levelet Frankfurtba 1628. november 2-án, levelet kapott tőle 1629. december 6-án. Origanus 1628 nyarán hunyt el. Vö. Christian Gottlieb JÖCHER: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon.* Leipzig, 1751. 3. 1096.

[16] RMK III. 1352, A1a lev.

[17] RMK III. 1420, A4b lev.

[18] Uo. B2a lev.

dii."[19] Hazatérését Johann Serpilius késmárki lelkész latin versben ünnepelte.[20] Itthoni körülményeiről csak annyit, hogy a korábbi szakirodalom[21] állítását, mely szerint Frölich hazatérve a késmárki iskola rektora lett volna, a naplóban semmi sem támasztja alá. Özvegy édesanyjától 1629-ben két schlagendorfi (Nagyszalók vagy Kisszalók?) földet kapott,[22] valószínűleg szőlő is lehetett rajta, mert később gyakorivá válnak a naplóban a borkereskedelemre utaló adatok. Édesanyja már beteges volt, s 1631. április 2-án, 69 éves korában elhunyt. Frölich előbb Serpiliusnál, majd a késmárki jegyző asztalánál (Thomas Goslernél?),[23] – végül szeretett tanáránál, Praetoriusnál étkezett.[24] 1635-ben, 40 éves korában nősült meg. Ez év júliusában lakodalma költségeiről feljegyezte: „In nuptias impendi ex propria pecunia 270 fl."[25] Gyermekei közül Euphrosina lányának[26] és Bartholomeus fiának születéséről értesülünk: ez utóbbi, 1640. augusztus 29-én beírt mondat a kolligátum utolsó naptárkötetének utolsó bejegyzése.

A tanulmány célja David Frölich naplóbejegyzéseinek kiadástörténeti szempontú rendszerezése és értékelése: a leghitelesebben, bár olykor túl röviden a szerző maga vall saját műveiről. A sok rövidítést alkalmazó, néhol már elhalványult bejegyzések a késmárki tudósnak több hazai és külföldi kiadóval való kapcsolatát tükrözik, és igen sok, eddig ismeretlen műve megjelenését bizonyítják. Ugyanakkor felhívják a figyelmet arra a társadalmi környezetre is, amelyben ezek a művek megjelentek és a szerző erőfeszítéseinek köszönhetően támogatást kaptak: a számos új adat segíthet minket abban, hogy az eddigieknél árnyaltabb képet kapjunk a fenti kérdésekről.

Frölich boroszlói naptárai

Kezdjük Frölich második és külföldi tanulmányai alatt egyúttal kizárólagos kiadójával, a nála alig néhány évvel idősebb Georg Baumannal. Ő Boroszló egyetlen nyomdásza volt. Még apja, az erfurti nyomdászcsaládból származó Georg Baumann jutott a nyomda birtokába, amikor vándorló legényként Johann Scharffenberg boroszlói nyomdász özvegyét, Magdalenát feleségül vette. Ugyancsak apja nyerte el 1596-ban II. Rudolf császár privilégiumát kalendáriumok és prognoszti-

[19] RMK III. 1420, B3b lev.

[20] RMK III. 1434, C3b lev.

[21] MELZER: *i. m.* 35., SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1894. III. 818., BRUCKNER: *i. m.* 524., UMIL I. 626. Frölich késmárki rektorságára vonatkozó feltételezést már LIPTÁK cáfolta, ismerve a késmárki iskola tanárainak listáját, *i. m.* 43–44.

[22] 1629. március 30.

[23] 1641-ben Thomas Gosler volt a jegyző Késmárkon, talán az 1630-as évek elején is. Vö. LIPTÁK: *i. m.* 41.

[24] 1629. április 3., október 16.; 1630. december 30.; 1633. február 17., június 11. stb.

[25] RMK III. 1510, a B1a levél alján.

[26] 1638. július 20.

konok kinyomtatására; e privilégium nyert megerősítést 1621-ben is. A privilégium által a sziléziai nyomda jelentős tényezővé vált a német nyelvű naptárkiadásban. A világlátott, három évet Hollandiában tanult ifjú Georg Baumann 1618-ban vette át az apai műhelyt. Szortiment-könyvkereskedelemmel szintén foglalkozott, látogatta a lipcsei vásárokat is. 1632–1633-ban ő volt az első boroszlói újság, a *Wochentliche Zeitung* kiadója, 1643-ban pedig kizárólagos jogot nyert a boroszlói akadémia összes traktátusának kinyomtatására.[27]

A naplóbejegyzések Frölich és Baumann levélváltásának mintegy 80 időpontját tükrözik, legtöbbször a nyomdász, időnként csak a város nevével: „Wratisl. scripsi." Az első ide kapcsolható adatot 1623. február 1-jénél olvashatjuk, de nem lehetünk biztosak abban, hogy Szilézia Boroszlót jelenti: „Lit. in Siles." Vagy ekkor, vgy még az előző év végén történt meg a kapcsolatfelvétel a boroszlói nyomdásszal. 1623 húsvét vasárnapján (április 16-án) már kifejezetten Boroszlóba küldött levelet jegyzett fel Frölich naplójába: ekkor küldhette el a kéziratot vagy annak egy részét, mert a húsvétit újabb levelek követték május 5-én Boroszlóba, május 13-án „Sziléziába". Boroszlóból Odera-Frankfurtba a postai levélhordó május 23-án továbbított egy küldeményt: „Tabellarius Wratislavia rediit", majd június 2-án ismét onnan jött válaszlevél. Frölich több mint egy hónapra rá, július 6-án írt újra Baumannak, és július 22-én kapta meg tőle első boroszlói munkájának, az 1624. évre kinyomtatott *Schreibkalender*nek példányait.

A 18 év alatt Frölich munkájáról, a kiadóval való kapcsolattartásról számos érdekességet árulnak el a naplóbejegyzések. Megtudjuk például, hogy az 1626. évre szóló naptárát 1625. március 17-én kezdte összeállítani, az 1628. évit pedig már 1627. január 12-én. Általában tavasszal, nyár elején váltott több levelet Baumannal, akkor küldhette el a kéziratot, és többnyire nyár derekán kapta meg a boroszlói nyomdásztól a szerzőt megillető példányokat. Így az 1624. évre szóló első boroszlói naptárat, mint már említettük, 1623. július 22-én, az 1625. évi *Schreibkalender*t 1624. július 6-án, az 1626. évit azonban meglehetősen későn és két részletben, 1625. október 14-én, ill. november 26-án. Ha előbb nem, 1627 szeptemberében bizonyosan megismerte Frölich személyesen is a boroszlói kiadót: Lipcsében találkozott a vásárra kiutazó Baumannal.[28] – Az 1625. évi kivételtől eltekintve a boroszlói naptárak nyári megküldése volt általános, mert pl. 1635-ben is Frölich augusztus 12-én kapott, de már csak egy példányt, naptárából: „Literas Wratislav. una cum. KL accepi."

A boroszlói levélváltás adatainak alapos kiértékelése arról győz meg bennünket, hogy David Frölich rendszeresen két különböző naptársorozatot jelentetett meg a sziléziai nagyvárosban. Az első biztos „nyom" a naplójában egy kisebb kalendáriumról: 1626. szeptember 18-án 44 db-ot kapott következő évre szóló naptárából, október 1-jén pedig újra kapott példányokat „Cal. minora", a kisebbik kalendári-

[27] Marta BURBIANKA: *Z dziejów drukarstwa śląskiego w XVII wieku.* Wroclaw, 1977. 11–33.
[28] 1627. szeptember 9: „Bauman rediit Lipsia et imp. reddit."

umból. 1627-ben a frankfurti diák, mint már láttuk, igen korán, januárban kezdte kidolgozni (negyedrét) naptárát, de még ugyanebben az évben, június 7-én ismét feljegyezte: „Progn. Hank. inchoavi." Valentin Hancke boroszlói naptárszerzőként ismert: 1603–1629 között láttak napvilágot negyedrét és tizenkettedrét naptárai.[29]

Különös, hogy Frölich „Progn. Hankii"-nek emlegesse saját művét. Esetleg csak a negyedrét naptár prognosztikonát értette ezen, vagy más naptárt? Egyértelmű választ adnak erre a kérdésre a napló 1633-as bejegyzései. 1633. július 20-án kapott a szerző a nagyobbik naptárból példányokat, október 17-én pedig 12 nagyobbat és 30 kisebb naptárt. Mindkettő saját munkája volt, (vagyis a kisebbik nem Hanckéé), hiszen akkor nem jegyezte volna fel a kézirat elkezdésének dátumát. A kész kéziratot Krakkóba tartó diákok vitték magukkal az év március 14-én: „Scholares Cracovia pfecti acceptis secum KL Hank." A „progn. Hanke" néven említett kiadvány feltehetően Frölich mintájára utal, és minden valószínűség szerint azonos Frölich Boroszlóban megjelentetett kisebbik kalendáriumával. Ennek címe az 1631-dik évi kiadás alapján: *Almanach auf das Jahr 1627. Auf Art M. Bernhardi Crackers durch Davidem Frölichium ... auf Schlesien, zum Teil auch auf Ungarn, Mähren und andere benachbarte Länder mit Fleiß calculiret.*[30] Tehát szintén német nyelvű naptár volt, a bibliográfiai leírás szerint tizenhatodrét méretű, terjedelme pedig kb. 32 számozatlan levél. Kracker nevének kiemelése a nyomtatott példányon ill. Hancke nevéé a kéziratban nem feltétlenül mond ellent egymásnak. Bizonyíték lehet erre az 1639-re Trencsénben *Minucy s pranostykau hwezdárskau...* címmel megjelent Frölich-naptár, amely ugyanígy Krackert nevezte meg mintának: *wedlé zpusobu M. Bernarta Krakowského...*. A naptár második része, a sziléziai, lausitzi és a környező országok horizontjára összeállított prognosztikon címlapja viszont Valentin Hanckét: *...wydaná od Walentjna Hanka continuatora D*[avida] *F*[rölicha] *C*[aesareoforensis]...[31]: tehát az 1630-as évek végén Frölich már egyértelműen Valentin Hancke folytatójának tüntette fel magát. A Boroszlóban megjelent kisebbik Frölich-naptárból a magyar bibliográfiai szakirodalom csak az említett 1631. évi, majd az 1640, 1642, 1643, 1644, 1645. és 1649. évre szóló naptárakat[32] ismeri: ez utolsó már Frölich 1648. április 24-én bekövetkezett halála után jelent meg. Ernst Zinnernek a németországi asztronómiai irodalomról szóló monográfiája azonban az 1630-as időhatárig *Kalender auf das Jahr...* sommás címmel további Frölich-naptárakat is leírt az 1627, 1628 és 1630-as évre, formátumát illetően kissé bizonytalanul: nyolcadrétnek ill. tizenkettedrétnek jelölve.[33] Szerencsés körülmény, hogy éppen az 1630-as évekből

[29] ZINNER: *i. m.* 328, 333, 341, 344 stb.

[30] RMK III. 1463.

[31] Ján ČAPLOVIČ: *Bibliografia tlačí vydanych na Slovensku do roku 1700.* Zv. II. Martin, 1978. – 1708. tétel. A1a, D6a lev.

[32] RMK III. 1463, 1554, 1586, 1601, 1619, 1649, 1719. A példányok a második világháború során megsemmisültek.

[33] ZINNER: *i. m.* 5053b, 5088b és 5173b tétel, 397, 400, 405.

maradtak meg David Frölich naplóbejegyzései, amikor – egy kivétellel – maguk a kis naptárak nem őrződtek meg.

Mit árulnak el a naplóbejegyzések ennek a kisebbik naptárkiadásnak a folyamatosságáról? Eddig az 1626, 1627. ill. 1633. évi adatokat említettük, amelyek természetesen mindig a következő évre kiadott naptárra vonatkoznak, tehát 1627-re, az 1628-as szökőévre, ill. 1634-re bizonyosan megjelent Boroszlóban ilyen kis naptár, Zinner alapján pedig 1630-ra is. További bizonyítékul szolgálnak a napló következő adatai, melyek közül az első még Frölich peregrinációja idején kelt, a továbbiak már nem: 1628. január 25-én David Frölich feljegyezte: „Inchoavi Progn. Judicium Hankii et octod. post absolvi." Ez tehát az 1629-re megjelenő boroszlói kis naptár elkészítését jelenti. 1630. február 2-én a szerző naptárai terjedelmét is beírta naplójába: „Progn. Germ. 6 Duern et pag. misi Wratis. Hanckii Prg. 3 Duern 3 pag.", tehát a nagy német naptár kézirata 6 levélpárból és egy lapból állt, a Hancke-féle prognosztikon terjedelme pedig 3 levélpár és egy lap volt. (Ez utóbbi terjedelme a nyomtatásban – a naptártáblát természetesen nem számolva – kb. 16–18 levél lett.) 1632. február 13-án Frölich egy lelkész-patrónusa nevét jegyezte fel: „Rndus Dn. M. Horl. p. Klariis minoris sibi ut et in 1[...] forma sibi inscriptis mihi obtulit 10 Imp. 5 Cub. [..] 5 cub. Trit.", aki tehát egyértelműen a kisebbik kalendárium ajánlását honorálta tíz rajnai forinttal, öt köböl búzával és további öt köböl valamilyen más gabonaneművel, ami azonban a levágott lapszéle miatt nem olvasható. Valószínűleg Stanislaus Horler volt a támogató, aki 1627-től 1645-ig volt evangélikus lelkész Iglón.[34]

1632. március 25-én már a következő évi Hancke-féle prognosztikonról van szó a naplóban: „Succedia solvenda in Prognosticis Calendaria misi et Hankianum absque forma absoluti absolvi..." Az 1633. évre szóló boroszlói kis naptár mecénása valószínűleg Daniel Cornides zsákóci lelkész lehetett, akitől Frölich 1633. január 1-én „honorarii loco accepi 5 Imp.": a negyedrét boroszlói naptárat ugyanis Johann Christiannak, Brieg hercegének ajánlotta, a hazai kiadású naptárakat pedig, mint a későbbiekben látni fogjuk, más személyeknek. Az 1635. évi Hancke-féle prognosztikon ill. a nagyobb naptár kéziratát Frölich rokona, Joachim Hechtel segítségével küldte el Boroszlóba: 1634. április 6: „Expedivi psium Tabellions Joach. Hechtel Affinem Wratislaviam cum Fastis meis et Hankii. Felix illi sit iter." Ennek a kis naptárnak ajánlásáért 1634. december 28-án a bártfai magisztrátus küldött 14 rajnai forintot a szerzőnek: „Senat. Bartph. 14 Imp. obtulit p. KL Hank. ded." 1635 februárjában dolgozta ki David Frölich az 1636. évi boroszlói kis naptár kéziratát: 1635. február 6: „Incepi", február 10: „Absolvi Prgn. Hankii". A naptár kinyomtatott példányaiért utóbb kisszebeni közvetítők tartoztak, amint azt a napló 1635. október 28-án kelt bejegyzése elárulja: „...1 fl solvere debet Cibinienses ... KL Hank."

[34] Hradszky József: A XXIV. királyi plébános testvérülete (XXIV regalium plebanorum fraternitas) és a reformáció a Szepességben. Miskolc 1895. 183, 188, 236, 298.

Az 1637. évi boroszlói kis naptár kiadását a besztercebányai tanácstól kapott honoráriumról szóló adat bizonyítja: 1637. január 26.: „25 fl a Senatu Neosol. no[min]e Fast Hanck accepi." A következő évben Frölich március 11-én említette a nagyobbik és kisebbik naptárát az 1639. évre: „Absolvi Progn. mei noe maju. et parvu. an. 39." Az első kézirata öt levélpárból állt, a „Progn. Hanckii" pedig, amelyet március 17-én ismét feljegyzett, két levélpárból. Itt az is világos, miért a prognosztikont emelte ki a kisebbik naptárnál: maguk a naptártáblák hasonlóak voltak mind a nagyobb, mind a kisebb naptárnál, ill. a kisebbik, mivel kevesebb adatot tartalmazott, könnyen lenyomtatható volt a nagyobból; a naptárt követő prognosztikon-részt kellett a két kiadványnál egymástól eltérő szöveggel megfogalmazni. Valószínűleg ezt az 1639. évre szóló boroszlói kis naptárt ajánlotta Frölich Késmárk városának: nem a naplóból, hanem a város kiadási könyvéből értesülhetünk róla, hogy a tudós szerzőt 12 rajnai forint, azaz 21 magyar forint 60 dénárral jutalmazták a dedikálásért: „H. Frölichio verehret wegen dedicirung des Calenders 12 Imp. = fl. 21,60-"[35] Az 1640. évi boroszlói kis naptár példányát 1639. július 20-án kapta meg a szerző: „KL Germ. minora a Baumann absque literas accepi." Ennek a naptárnak (KL Hank.) ajánlásáért kapott „a Dno Ger. Hrab." (talán Hrabecius?) 1639. október 17-én 10 Joachimust.[36]

A Kracker ill. Hancke mintájára kiadott Frölich-féle boroszlói kis naptárról van tehát adatunk az 1627, 1628, 1629, 1630, 1631, 1632, 1633, 1634, 1635, 1636, 1637, 1639, 1640. évre vonatkozóan, tehát bizonyosra vehetjük, hogy a nem említett 1638. esztendőre is kinyomtatták; ugyanígy az 1640-es években is folyamatosan. 1627 előtt viszont semmi nyoma a kisebbik boroszlói Frölich-naptárnak a feljegyzésekben, tehát a Zinner által felsorolt 1627. évi *Kalender* valóban Frölich első boroszlói kis naptára volt. – Itt említjük meg, hogy a késmárki tudós – habár jó „könyvelő" volt – nem jegyzett fel minden, boroszlói, de más naptár elküldését sem pontos dátummal, időnként elfeledkezett a naptárba történő beírásról. A bejegyzés hiányát még nem tekintjük annak bizonyítékául, hogy egy adott kiadvány nem létezett – arra viszont, hogy valóban megjelent, egy vagy akár több, egymást erősítő bejegyzés gondos mérlegelésével lehet csak következtetni.

A nagyobb terjedelmű boroszlói negyedrét naptárakban jóval nagyobb lehetőség nyílt különféle tudományos ismeretek terjesztésére, s e lehetőséggel Frölich szívesen élt is. A naptártáblák alján, a nyomtatás által behatárolt terjedelemben igen érdekes, sokszor egzotikus témájú történeti és földrajzi leírásokat közölt, a prognosztikonban pedig már – a szokott időjárási tudnivalók, évszakok jellemzése mel-

[35] LIPTÁK: *i. m.* 45. A pontos keltezés nem olvasható a közlésben, csak az év, de az adatok összevetéséből adódik, hogy 1638 őszéről lehetett szó.

[36] A mecénás családneve elhalványult, nehezen olvasható. – A Joachimus Ausztriában, Csehországban, Sziléziában használt ezüst tallér volt, váltópénze 30 ezüst groschen. 33 groschen ért egy magyar forintot, 2 Joachimus pedig egy magyar aranyat. Vö. Frölich utazási kézikönyvének magyarázataival, RMK III. 1628. Pars 1. Liber 4. 195–196, 200.

lett – részletesebben különböző asztronómiai, naptárkészítési, földrajzi tudnivalókat, érdekességeket, nem egyszer több évig folytatva egy-egy témát. A csillagászok közül számos esetben idézte Keplert („nostri seculi mathematicorum princeps"),[37] a „két szorgalmas matematikust", Galileit és Mariust, akik új csillagokat fedeztek fel,[38] Tycho Brahet, Kopernikust és másokat, az orvos-naptárkészítők közül gyakran David Herlicius pomerániai orvost és matematikust, és Danzigban tevékenykedő jó barátját, Peter Krügert.[39] A boroszlói naptársorozat egésze bizonyos mértékig valóban enciklopedikus jellegű[40] (a terjedelem adta korlátok között), ugyanakkor a jól rendszerezett ismereteket Frölich olvasmányos, néhol kifejezetten szórakoztató stílusban adta át olvasóinak.[41] A tudós szerző ígéretet tett magának,[42] hogy az akkor közkedvelt asztrológiai jóslásokkal nem tölti meg kalendáriumait: előfordult azonban, hogy szándékait nem tudta saját magas igénye szerint megvalósítani, mert kiadója kívánságának is eleget kellet tennie. (A boroszlói nyomdász nemcsak Frölich naptárát adta ki ebben az időben hanem Valentin Hancke, Christoph Cnoll, Elias Kretschmar, Adam Freitag naptárait is.)[43] Frölich az 1630. évre szóló prognosztikonban panaszkodott erre, a különböző „rossz hírekre, tűzesetekre, viszályra, gyilkosságra, zendülésre, mérgezésre, nagyurak halálára, árulásokra, gonosz hírekre és praktikákra" vonatkozó jóslatok kapcsán:

> „Und wenn solches Zeugs nicht viel in den Kalendern stehet, so werden sie nicht geachtet, und bleiben unvorkauft liegen, und müssen also die Buchführer und Verleger großen Schaden leiden. ... Denn die Welt mit Gewalt will betrogen sein, wie ich dann selbsten, wider meinen Braruch und Willen, meine heurige und des künftigen 31. Jahres Calendaria mit dergleichen Lapperei habe beschmieren, beflicken und beflecken müssen..."[44]

Elképzelhető, hogy az 1630-as és 1631-es esztendők két különleges bolygóállása (amelyek a közhit szerint különböző veszedelmekkel fenyegettek) volt az oka a kiadó kívánságának. A szerző egyébként külön is feljegyezte 1630. november 22-ére a Nap és a Merkur, 1631. október 18-ára pedig a Mars és a Merkur konjunkcióját.

Frölich tudatában volt annak, hogy sokan éppen azért veszik meg a kalendáriumokat, mert szeretnék megtudni, hogy mit jósol a következő évre háborúról, békességről, és az emberek inkább ezen asztrológiai vélekedésre, jóslásokra építenek, mint a bibliai kinyilatkoztatásra.[45] Ő azonban szívesebben közölt históriá-

[37] RMK III. 1475, C2a lev.
[38] RMK III. 1499, A2b lev.
[39] Pl. RMK III. 1406, D1a, D4a, RMK III. 1510, B1b, RMK III. 1545, A3b lev. stb.
[40] DUKKON: *i. m.* 597–600.
[41] ZEMPLÉN: *i. m.* 131.
[42] „... mein getanes Promiss": RMK III. 1475, B1b lev.
[43] ZINNER: *i. m.* 393, 396, 403, 405. stb.
[44] RMK III. 1452, E1b lev.
[45] RMK III. 1545, C2a lev.

kat, megtörténet eseteket, mintsem „gyanús asztrológiai előrejelzéseket":[46] ha valamely évben különleges csillagászati esemény, bolygók együttállása volt várható, jóslatok helyett historikushoz illően a hasonló csillagállásnál egyszer már bekövetkezett eseményeket foglalta össze. A háborús jóslatokat igen határozottan elítélte, megemlítvén egyes naptárírókat, akiket „deliria propheticá"-ikért a birodalmi városokból száműztek. Hangsúlyozta, hogy a valóban bekövetkező történelmi eseményeket egyik naptáríró sem tudta előre megjósolni:

> „... keiner unter ihnen den Bocskayschen Tumult in Ungarn anno 1605, keiner der Venediger Zwiespalt mit dem Papst anno 1606, keiner den ersten Pragischen Aufstand anno 1618, keiner den Abfall des Böhmen und derer incorporirten Länder von dem Haus Österreich, keiner den Krieg in Frankreich wieder die Hungenotten, keiner der Niederländer wieder die Spaniern, keiner die Ankunft der Könige in Dänemark und Schweden, weder des Siebenbürgischen Fürstens auf dem deutschen Boden habe zuvor verkündingen und prognosticiren können."[47]

A naptárkészítésről szólva David Frölich megvallotta, hogy az időjárást a legnehezebb előre megjósolni: „...kein Stück in der Astrologia so mühsam und doch sorglich zu treffen sei, als das von Veränderung des Gewitters."[48] Frölich mindenesetre úgy akarta megírni prognosztikonát, hogy az elsősorban az időjárás és a jóslatok iránt érdeklődő tanulatlan embereknek, de a csillagászatban kedvüket lelő tudósoknak is tessék:

> „Und muß also mich nicht allein in die Zeit, sondern auch in die Leute accomodieren, und meine Calendaria sampt den Prognosticis auf solche Weise formiren, daß sie so wohl dienen für die Handels-Handwerks- ungelehrte und gemeine Leute (der meister Theil anstatt der Instruction vom Gestirn viel lieber lesen die Beschreibung des Gewitters vnd Vorsagung mancherlei Zufälle, die ich zwar mit Unwillen, und wider mein getanes Promiss in den Progn. des 30 Jahres, allein solchen Leutlein zu gefallen, habe ansetzen müssen) als für Gelehrte und andere die von ihren Geschäften so viel abbrechen können, daß sie aus Lieb zur Sternkunst... ergötzen..."[49]

David Frölichnek mindig a boroszlói negyedrét naptára volt az, amelyet évente legelőször elkészített, (akkor is, amikor már más városban és többfajta kalendárium is megjelent tőle), így erre a boroszlói naptárra támaszkodhatott a többi naptár kéziratának összeállításánál. A megfelelő kapcsolat fenntartása érdekében idejekorán elkezdte a boroszlói naptár(ak) kéziratának kidolgozását. A hazai kiadványok „megsokasodása" idején nemcsak kora tavasszal vagy év elején, mint azt

[46] RMK III. 1512, A3b lev.

[47] Uo. E2a lev. — A háborús, ill. más szerencsétlen események jóslása, ill. ennek megítélése csak protestáns asztrológusok személyénél vetődhetett fel, hiszen katolikusok számára az 1564-es, 1586-os és 1631-es pápai tilalmak révén tilos volt a jósló, „judiciáris" asztrológia. Vö. Wilhelm KNAPPICH: *Geschichte der Astrologie.* Frankfurt/M., 1967. 251.

[48] RMK III. 1406, D5b — D6a lev.

[49] RMK III. 1475, B1b lev.

korábban láttuk, hanem ennél is korábban látott munkához. Az 1636. évre szóló boroszlói (nagyobb) naptárának összeállítását már 1634 novemberében kezdte el,[50] ugyanígy az 1637-es kalendáriumot 1635 novemberében,[51], az 1640-eset pedig már 1638 októberében.[52] Az 1628-as évben pedig, amikor Frölich wittenbergi tartózkodásának és egyáltalán hosszú ideig tartó külföldi tanulmányainak vége szakadt, olyan fontos volt számára a zavartalan kapcsolat Baumann-nal, hogy két ill. három évre előre dolgozott: 1628. június 21-én már az 1630-as és 1631-es boroszlói kalendáriumokat kezdte összeállítani: „Inchoavi Cal. 30, 31." (Érdekes, hogy az 1628-ban megjelent, 1629-re szóló boroszlói naptár prognosztikonának címlapján jelölte magát Frölich egyedül orvosnak és matematikusnak, „Medicinae et Matheseos addictum", talán otthoni álláslehetőségre is gondolva? Két év múlva már csak késmárki asztronómusnak vagy „astronomus practicus"-nak nevezte magát.)

Georg Baumann a Frölich-naptárakért változó összegű honoráiumot fizetett: 1625-ben 10 rajnai forintot,[53] 1627-ben 25 Rfl-t,[54] 1628-ban háromszor 10 ill. egyszer 20 rajnai forintot. Itt az 1628-as adatoknál jól áttekinthető, hogy melyik naptárért mennyit: 10–10 rajnai forintot fizetett a negyedrét naptárért és prognosztikonért, újabb tizet a kis naptárért; az augusztus 5-én Frölichnek elküldött 20 rajnai forint pedig már az 1630. év 1631. évi naptárak honoráriuma (előlege) volt.[55] 1632 nyarán a boroszlói nyomdász 16 rajnai forintot fizetett a szerzőnek.[56] 1633 júliusában ismét egy bizonyos (nehezen kibetűzhető) összeget, 1634 júniusában 30, augusztusban pedig 9 Rfl-ot fizetett Frölichnek a kéziratokért.[57]

A boroszlói negyedrét naptárak címlap verzóján legtöbbször magyarországi személyek, a kiadvány mecénásainak nevei olvashatóak: Frölich első két naptárának késmárki, ill. elbingi személyekhez intézett ajánlásai után (akiknek magasabb iskolai stúdiumaiért hálával tartozott) olyan személyek nevei, akiktől a szerző ezután remélt anyagi támogatást. Naplójába az ajánlások címzettjeitől kapott jutalmakat is feljegyezte. A kis naptár erre vonatkozó adatait már ismertettük. A negyedrét boroszlói naptárak közül az 1626. évre szólót Boroszló városa kapitányának és magisztrátusának ajánlotta: 1626. március 8-án kapta meg érte a „honoráriumot", 15 rajnai forintot együttesen a Baumanntól kapott pénzzel: feltehetően a boroszlói nyomdász járt közben városánál a szerzőt megillető jutalomért. Nem így történt az 1627. évi kalendáriumnál. Lőcse város levéltárában fennmaradt az az 1626. szeptember 12-én Odera-Frankfurtból, a „virágzó brandenburgi akadémiáról" keltezett levél, melyben David Frölich új munkáját a város vezetésének védelmébe és párt-

[50] „Inchoavi KL Ai 36." 1634. november 19.
[51] „Inchoavi calendium ... Ai 37 p. Wratisl." 1635. november 28.
[52] „Incepi Progn. [átírva: KL] Ai 40." 1638. október 17.
[53] 1625. május 25.
[54] 1627. április 28.
[55] 1628. február 19., február 26., március 4., augusztus 5.
[56] 1632. július 15.
[57] 1633. július 20., 1634. június 13., augusztus 30.

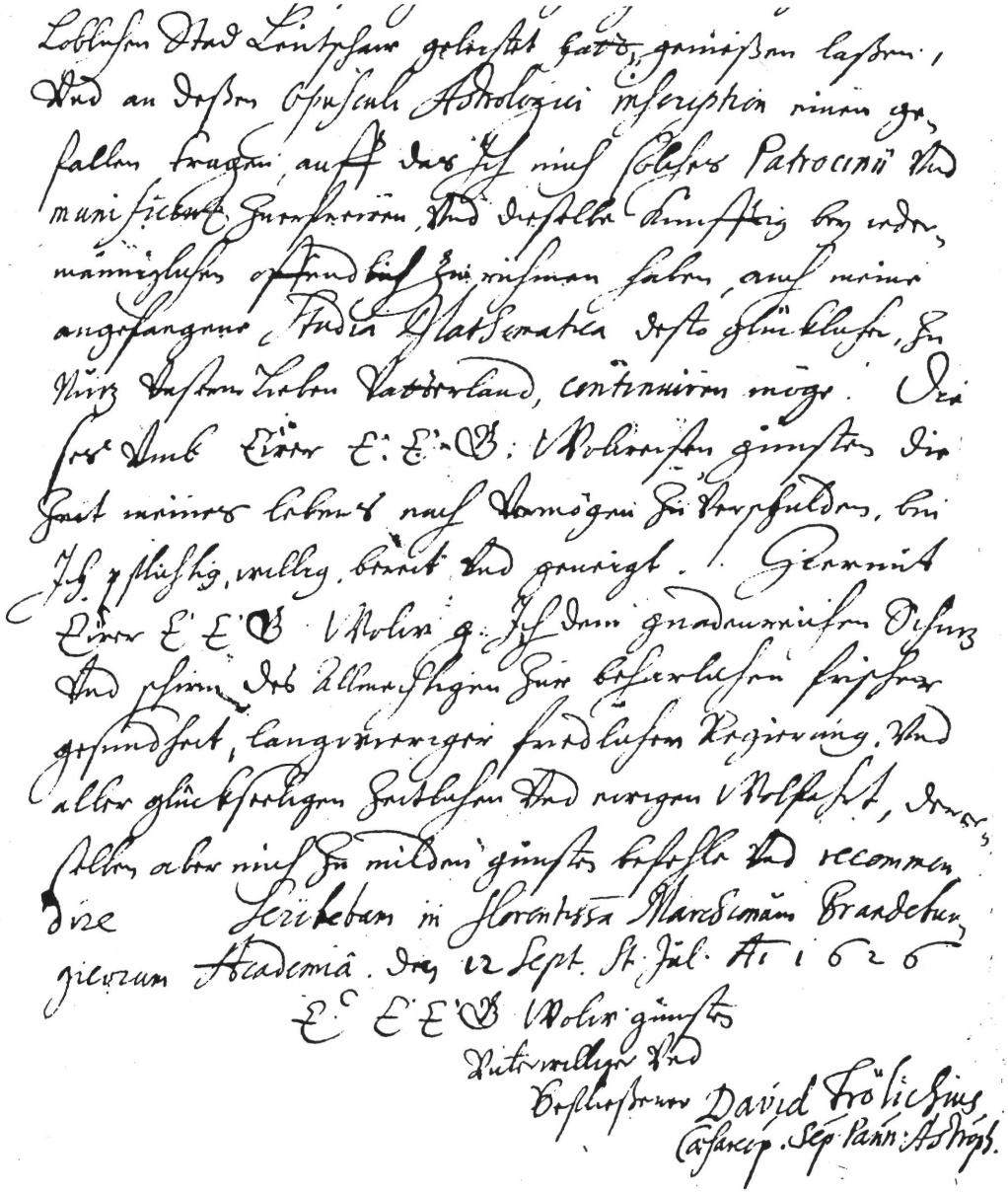

Részlet Frölich Lőcsére küldött leveléből

fogásába ajánlotta. A levélben hivatkozott édesanyja bátyjára, a már öt évvel korábban elhunyt Michael Clementisre, aki jegyzőként, tanácsosként, országgyűlési követként és bíróként is fontos szerepet játszott a város életében: „... der sich also uns den gemeinen Nutzen des in seinen Notariat, Rats-, Richter- Amt und Legationibus verdienet hat, daß noch heute zu tage viel verständige Herzen nach Ihme seufzen und klagen."[58] A lőcsei magisztrátustól kapott jutalomnak azonban a naplóban nincs nyoma: nyilvánvalóan a személyes kapcsolat vagy megfelelő közvetítő hiányában. Nem tudjuk kiolvasni a naplóból azt sem, hogy az 1628-as boroszlói naptárért Brandenburgi Katalin fejedelemasszony, az 1629-es kalendáriumért Johann Olmützer szepesi gróf vagy az ajánlásban szereplő szepesi városok fizettek volna a még külföldön tartózkodó, ill. éppen hazatérő szerzőnek.

Az 1630. évi boroszlói naptár címlapja a kolligátumból ki van tépve, így nem ismerjük, hogy kiadásához Frölich kinek az anyagi támogatását kívánta megszerezni: gyanítható azonban, hogy az eperjesi magisztrátus lehetett az ajánlás címzettje, mert a napló szerint a késmárki „astronomus practicus" 1629. december 2-án 12 rajnai forintot kapott tőlük. 1631-ben a selmecbányai tanács küldött 12 arany honoráriumot a szerzőnek.[59] 1632 nyarán ill. őszén, kissé megkésve fizettek az 1632. évi boroszlói naptár mecénásai: Georg Rüel besztercebányai orvos 2 aranyat, Georg Ulrich Reuter selmecbányai bíró nyolc rajnai forintot és Matthias Kayser ottani polgár 16 Rfl-ot.[60] 1633-ban Johann Christian, a sziléziai Brieg hercege ajándékozott 10 aranyat.[61] Az 1634. évre szóló boroszlói negyedrét naptár mecénásai: Peter Zabler lőcsei lelkész, az öt szabad királyi város superintendense, Georg Judici eperjesi orvos és Johann Meleter iglói bányapolgár.[62] Egyikőjük neve sem található a naplóban: vagy nem fizettek a szerzőnek honoráriumot, vagy Frölich elfelejtette ezt naplójába feljegyezni. 1635-ben Johann Lang lőcsei bíró, Tobias Gali volt késmárki tanácsos és Johann Horster rozsnyói tanácsos, mindhárman az 1635-ös naptár mecénásai, együttesen 11 rajnai forintot fizettek.[63] A késmárki tanácsosnak 1634. október 27-én a jegyző adta át a naptár példányát: „Dns Not. psentavit Tob. Galli KL meum." A lőcsei bírónak Frölich famulusával küldette el a példányt: 1634. október 28: „Kal. Judici Leutschov. Joh. Lang psentavi p. famulum." A harmadik címzett, Harster még a következő évben, április 11-én is fizetett két naptárpéldányért 3 Joachimust. Az 1636. évre kiadott boroszlói naptár ajánlásáért 1635. szeptember 6-án fizetett a kassai magisztrátus: ezt szintén nem Frölich naplójából, hanem a kassai tanácsülési jegyzőkönyvből tudjuk: „Davidi Frölich astrologo pro calen-

[58] Levoča, Mestsky archív XX. 11. — HAIN GÁSPÁR LŐCSEI KRÓNIKÁJA. Kiad. BAL Jeromos, FÖRSTER Jenő és KAUFMANN Aurél. Lőcse 1910–1913. 139, 146, 147, 155, 375, 378.

[59] 1631. február 8.

[60] 1632. július 7., október 22.

[61] 1633. május 23.

[62] RMK III. 1499, A1b lev.

[63] 1634. november 5., 16. és 20. Harster neve mellett az összeg nem olvasható.

dariis civitati huic dedicatis obtulit honorarii loco ampl. senatus tallero 10."[64] Az 1637-es boroszlói naptárat Frölich Hans Wolf Aichingernek ajánlotta,[65] az 1638. évre szólót pedig a poroszországi Thorn városa elöljáróinak:[66] egyikőjük nevét sem találjuk meg Frölich naplójában. 1639. augusztus 24-én „Palatinus Lubormirski 40 Joachimos pro [...] mihi obtulit": nagyon valószínű, hogy itt az 1639. évre szóló boroszlói negyedrét naptár mecénása, Stanislaw Lubormirski herceg, Lubo vára és a Lengyelországnak elzálogosított szepesi városok főkapitánya fizetett utólag egy nagyobb összeget. Ez a naptár ugyanis elöl csonka, és így nem ismerjük az ajánlás címzettjét, a magyarországi naptárak viszont ebben az évben másnak voltak ajánlva. Végül az 1640. évre szóló boroszlói naptár mecénásai, Johann Puttenberger eperjesi bíró és Johann Lang kassai tanácsos által fizetett összegek szerepelnek a naplóban: 1639. augusztus 16: „Accepi ... a Jud. Epp. Puttenberger 4 Rhtl et 15 Rthl Joh. Lang Caß ob dedic. Fastor. Germ."

Frölich odera-frankfurti évei alatt számos alkalommal feljegyezte, hogy a posta valamilyen irányba (Boroszlóba vagy haza) elment, de naptárt ritkán említett az ilyen bejegyzések mellett, pl.: 1623. augusztus 7: „Tabell. cum Calend. in Boruss." 1626-ban jegyezte fel először, hogy naptárt küldött haza, mégpedig kétféle naptárt: 1626. szeptember 23: „Calendaria in patriam misi", december 1-jén pedig: „Calendaria minora in patriam misi." (Ez utóbbi bejegyzés is megerősíti, hogy Frölich csak az 1627-es esztendőtől kezdve adott ki kétféle naptárat Boroszlóban.) 1627. november 29-én a wittenbergi diák Erdélybe írt: nagyon valószínű, hogy Brandenburgi Katalin fejedelemasszonynak, akihez a már említett 1628-as boroszlói negyedrét naptár ajánlását intézte.

Ugyanekkor, 1627 novemberében Kassán két Frölich-naptár jelent meg: egy magyar és egy német nyelvű 16⁰ kalendárium: *O es vy kalendarivm Christvs Wrvnk születese után 1628. esztendöre...*[67] és *Der newe und alte Schreib Calender ... auf das Jahr nach Christi Geburt 1628* címmel.[68] 1629 szeptemberénél pedig (Frölich ekkor már egy éve otthon, Késmárkon élt), a naplóban a következő bejegyzés olvasható: „Tab. Eperies. et Cal. Cass. in Trans. missa."[69] E mondat az alkalmazott rövidítések miatt nehezen értelmezhető: Frölich Eperjesre feltehetően boroszlói naptárt küldetett;[70] a továbbiakban pedig kassai kalendáriumot Erdélybe, vagy egy meg nem nevezett kalendáriumot Kassára és Erdélybe. A kérdés tisztázásához vizsgáljuk meg a Kassán kinyomtatott Frölich-naptárakat!

[64] RMK III. 1512, A1b lev. — KEMÉNY Lajos: *Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói.* = MKsz 1889. 232.
[65] RMK III. 1520, A1b lev.
[66] RMK III. 1538, A1b lev.
[67] RMNy 1390.
[68] RMNy 1388.
[69] 1629. szeptember 13.
[70] Vö. az 1630-as naptár feltételezhetően az eperjesi tanácshoz intézett ajánlásával.

Kassán az 1627. november 17-én összeült tanácsülés tárgyalta a városban kinyomtatott naptárak ügyét. Daniel Schulcz városi nyomdász a magyar nyelvű Frölich-naptárt Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek ajánlotta, a német nyelvűt pedig Franz Traganer kassai kereskedőnek. A városi magisztrátus 100 Ft büntetéssel sújtotta a tipográfust, és a „privata personának", vagyis Traganernek szóló ajánlást a kalendáriumból kivágatta.[71] E német nyelvű naptárból azóta sem ismerünk példányt, a magyar viszont csonka példányban fennmaradt. A szokott helyen, a címlap verzón azonban nem tartalmazta az erdélyi fejedelemhez intézett ajánlást, csak a címlapon olvasható: „cum peculiari gratia et privilegio serenissimi principis Transsylvaniae".[72] A tanácsülési jegyzőkönyvek egyértelműen ajánlásokról szóltak. Mindenesetre a kassai nyomdász és nem a szerző ajánlása a naptárakban nagyon valószínűvé teszi, hogy a kiadás nem volt „legális", hanem Frölich boroszlói kis naptárát utánnyomták, adaptálták Kassán, a német nyelvűt pedig magyar nyelvre fordították. A kassai magyar naptár címlapja kifejezetten erre utal: „... az braszlai kalendariumból magyarrá fordittatot és nyomtattatot." Frölich naplójában sem 1627-ben, sem később nem olvashatjuk Daniel Schultznak, 1629-től özvegyének a nevét. Annak ellenére, hogy az 1630. évi kassai naptár létezését ismét megörökítették levéltári iratok, ugyanígy az 1632, 1634. és 1635. évi Kassán nyomtatott kalendáriumot is,[73] amelyekért az özvegy „könyvnyomtatóné" jutalmat várt a nemes tanácstól: a naptárak szerzőjét azonban az említett iratok nem jegyezték fel. Ha a késmárki tudós adta volna a kéziratot Kassára, alighanem ő kapta volna meg a jutalmat is a tanácstól, s talán nem olyan keveset, mint amennyit a kassai nyomdász özvegye szánalomból is kapott. Az 1628 utáni évekből egyedül az 1631. évre szóló kassai magyar naptár maradt fenn, ennek szerzője azonban nem David Frölich, hanem David Herlicius volt.[74] Tehát éppen Frölich külföldi tanulmányai idején nyomtattak Kassán tőle naptárat, itthontartózkodása idején viszont egyáltalán nincs erre adat.

[71] KEMÉNY: *i. m.* 231.

[72] Az OSZK példánya, RMK I. 569b jelzeten. Vö. RMNy 1390. Lehetséges, hogy Schultznak az ötletet a fejedelmi személyhez való fordulásához Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin előző évben, 1626. március 2-án Kassán tartott menyegzője adta. Vö. RMNy 1359.

[73] „1629. 13. Deczembris: Daniel Scholczin supplicál, hogy az kalendariumért adnának valamit. Deliberatum: 3 cub. gabonát adnak." — 1632: „1632. 18. Martii. Scholcz Dánielné supplicál, hogy az nemes tanácsnak adott calendariumokért adnának valamit. Deliberatum: Adnak talleros 3." — Az 1634. február 9-én kelt bejegyzés feltételezhetően 1634. évi naptárra vonatkozik. — 1635: „1634. 14. Decembris. Az compactorné 12 új kalendáriumokkal ajándékozta meg az nemes tanácsot. De.: Adat az nemes tanács honorario talleros 2." Valószínűleg az 1635. március 15-i bejegyzés is még ezekre a kalendáriumokra vonatkozott. KEMÉNY: *i. m.* 231–232.

[74] RMNy 1475.

Frölich magyarországi kiadványai 1630-tól 1633-ig: Lőcse

„Peregrinatio est vita hominis": vallotta az emberi életről a másoknál jóval hosszabb időt külföldön töltött peregrinus, a későbbi részletes utazási kézikönyv szerzője.[75] 33 éves volt, amikor megállapodott otthon. 1628 októberében még egyszer elutazott Boroszlóba, Neissenben hallotta a jezsuitákat prédikálni,[76] s végül 1628. november 29-én könyvekkel megrakodva indult ismét haza: „Wratislavia discessi in Patriam una cum me[...] supellectile libraria."[77] 1630 nyarán majdnem három hónapig tartó utat tett az Erdélyi fejedelemségben. Az út egyes állomásait utóbb feljegyezte naplójába: Debrecen és Várad felől közelítve meg úticélját, május végén jutott a fejedelmi székhely Gyulafehérvárra, majd Fogarasra, júniusban fordult meg a nagyobb szász városok közül Brassóban, Segesváron és Medgyesen, azután újra Gyulafehérváron időzött, végül Szebenben és Kolozsvárott. 1630. július 13-ára ért haza a Várad–Debrecen–Tokaj–Szepsi útvonalon.[78] Erdélyi úti élményeiről fél év múlva itinerániumot írt: 1631. január 7: *„Itinerarium compositionem bene cum Deo inchoavi"* – s mint ismert, tapasztalatait beledolgozta későbbi földrajzi műveibe, a *Medulla geographiae practicae* című földrajzkönyvbe és a *Bibliotheca seu cynosura peregrinantium*ba,[79] amely a *Medulla* teljes anyagát tartalmazza. A gyulafehérvári akadémia Herbornból frissen meghívott tanárával, Johann Heinrich Alsteddel kötött szívélyes ismeretsége ösztönzően hatott fent elmített műveire is. Nevezetes ebből a szempontból a *Medulla* ajánlásának meleg szavai Alstedről.[80] Az igen sokoldalú tudású német professzort a csillagászati irodalom művelői között is számon tartják *Philosophia* című művének terjedelmes, szinte önálló könyvet kitevő asztronómia-fejezete miatt.[81] A *Thesaurus chronologiae* című közkedvelt, sok kiadást megért Alsted-mű már 1626-ban Frölich tulajdonában volt,[82] s boroszlói

[75] Idézi Kovács Sándor Iván: *Szepsi Csombor Márton összes művei.* Sajtó alá rend. Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter. Bp. 1968. 13–14.

[76] 1628. október 18., 29.

[77] Frölich még a következő év nyarán is fizetett a könyvekért Baumannak: az 1629. július 31-én kelt naplóbejegyzés: „2 1/2 imp. Baumano misi in ratione" valószínűleg könyvvásárláshoz kapcsolódik.

[78] Onnan tudhatjuk, hogy utólagosak a városnév-beírások, mert a naptártáblákban az egyes napok mellett máskor megtalálható időjárásra vonatkozó bejegyzések, javítások éppen ezekben a hónapokban hiányoznak. – Erdélyben Frölich nem az általunk ismertetett naplót, hanem a már német földön is használt utazási albumát, *Stammbuch*ját vitte magával, amely Reusner: *Icones* című művének baseli 1589-es kiadásához volt kötve. Vö. Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába.* Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1975. 51.

[79] RMK II. 536, RMK III. 1628.

[80] Magyarra fordította Kulcsár Péter, megjelent a *Magyar utazási irodalom 15–18. század* című kötetben, szerk. Kovács Sándor Iván, jegyz. Monok István. Bp. 1990. 39–54.

[81] Zinner: *i. m.* 395.

[82] 1626. szeptember 22.

naptáraiban is többször hivatkozott rá,[83] ugyanígy Alsted *Summa casus conscientiae* című művére is.[84] David Frölich naplójában több alkalommal olvashatjuk a gyulafehérvári akadémia tanárának nevét.[85]

Frölich önálló asztronómiai, földrajzi, történelmi munkáinak kidolgozása a hazatérés után még hosszabb időt vett igénybe: csak egy–másfél évtized múlva jelentek meg e művek itthon vagy külföldön nyomtatásban. Az 1632-ben Lőcsén kiadott csillagászati értekezés, az *Anatome revolutionis mundanae* feltételezésünk szerint nem önállóan jelent meg, hanem Frölich latin naptárának részeként. Az itthon kiadott latin nyelvű naptárakat tudományos színvonal tekintetében nem, csak a kiadvány célja és viszonylag szűkre szabott terjedelme miatt tudjuk elválasztani többi tudományos művétől. Nagy a jelentősége annak, hogy éppen egy tudományosan magas színvonalra törekvő polihisztor kezdte meg Magyarországon az igényes latin naptárak rendszeres kiadását; még akkor is, ha nem ezekkel, hanem kisebb, a kiadók és a vásárlóközönség által inkább igényelt, de kevésbé színvonalas naptáraival szerzett magának uralkodó helyet a magyarországi naptárkiadásban. Ennek a folyamatnak egyes részleteit világítják meg a naplóbejegyzések.

David Frölich 1629. február 1-jén jegyezte be naplójába: „Dns Judex Paul Vindisch Leuch. 4 Aureos totidem Joach." Windisch Lőcse város jelentős személyisége volt, Bethlen Gábor 1621-es kassai országgyűlésének résztvevője; 1623-ban, majd 1628-ban és 1629-ben választották Lőcsén bírává.[86] A négy arany és ugyanannyi Joachimus támogatásról szóló bejegyzés azért érdekes számunkra, mert feltételezhetjük, hogy a késmárki tudós 1629. február 1-jén megfordult Lőcsén, s talán ekkor tárgyalt Lorenz Brewer lőcsei nyomdásszal egy hazai naptárkiadásról. Március 24-én már elkészült a prognosztikonnal: „Prog. Quadrans absolutus."[87] Június végén, 27–29. között ismét Lőcsén járt: 1629. június 27: „Leutsch. pfectus", 29-én pedig: „Leutsch. redii". Ekkor már a kész példányokat kaphatta meg. Ez az 1630. évre szóló „Cal. Lat." az első Lőcsén megjelent latin nyelvű negyedrét naptár, és nem az 1633. évi, amelyik példányban is fennmaradt.[88] A naptárat a szerző a Szepességen kiemelkedő jelentőségű Máriássy-család egy tagjának, feltehetően a szepesi alispán Máriássy Ferencnek ajánlotta.[89] A mecénást a napló 1630. január 27-én nevezte meg: „Grosi Dni Mariasii p. Cal. Lat. Honorarii loco obtulit 24[...] Joach.

[83] „Cl. dn. Alstedius fautor et amicus meus observandus verstehet in seiner Chronologi...": RMK III. 1475, A3a, B4b levelek.

[84] Annak a kérdésnek a kifejtésénél, hogy a negyedik napon teremtett csillagok után Isten létrehozhat-e újabb csillagot? Frölich Alsteddel egyetértve igenlő választ adott a kérdésre. RMK III. 1510, A2b lev.

[85] Alstednek írott levelek pl: 1634. július 3., 1638. április 14. stb.

[86] HAIN *i. m.* 157–158, 166, 185–186. stb.

[87] Egy negyedrét prognosztikonról volt tehát szó, és nem a boroszlói sorozatról, hiszen azokat már korábban összeállította és elküldte Baumann-nak. 1629-ben nincs is nyoma annak, hogy Frölich Boroszlóba írt volna.

[88] RMNy 1550.

[89] NAGY Iván: *Magyarország családai* ... I–XII. Pest, 1857–1868. – VII. 308.

fac. 44 fl. 10 gr." Frölichnek rokona élt a Máriássy-birtok Márkusfalván,[90] talán ez is hozzájáruit ahhoz, hogy a szerző Máriássyhoz forduljon támogatásért. Frölich elégedett lehetett a bőkezű „honorárium mal", mindamellett nem lehetett véletlen, hogy 1629. december 20-án bejegyezte naplójába a Lőcsén tartandó megyegyűlés dátumát: vélhetően újabb pártfogókat keresett magának. – A hazai negyedrét naptárkiadás tehát a boroszlóitól eltérően nem német, hanem latin nyelven jelent meg, csak a művelt, literátus közönség számára. Ennek az 1629 nyarán megjelent, 1630. évre szóló lőcsei naptárnak az alapján pontosabban értelmezhetjük a már Kassánál említett 1629. szeptember 13-án kelt bejegyzést („Tab. Eperies. et Cal. Cass. in Trans. missa.") A „Cal." a lőcsei latin kalendáriummal azonosítható, ezt küldhette a szerző Kassára és Erdélybe.

1630-ban Frölich csak július közepén tért vissza erdélyi útjáról, így csak ezután állította össze latin naptárát. Az öt levélpár és egy levél terjedelmű kézirat augusztus 20-án készült el: „Cal. et Prog. Pyrl. absol. 5 1/2 Duernorum."[91] Valószínűleg ezt az 1631. évre szóló lőcsei latin naptárat küldte el 1630. október 22-én a Trencsén megyei birtokos család egy tagjának: „Abiit Tabellarius ad Dn. Ostroz." Ostrosith személyében a kiadvány mecénását sejtjük: Az Ostrosith-családból a legkiemelkedőbb személy ekkor Ostrosith István volt, 1622–1624 között II. Ferdinánd király békebiztosa a Bethlen Gáborral megkötött béke végrehajtására,[92] aki éppen ebben az esztendőben, 1630-ban járt követségben a lengyel királynál Lubló visszaszerzése érdekében. Felesége Thököly István húga, Anna volt; így Ostrosith bizonyára többször időzött a késmárki Thököly-udvarban.[93]

Az 1631-es esztendő volt az első, amikor Frölich naplójában név szerint említette a lőcsei nyomdászt: 1631. március 9: „Duas medias vini offerri curavi psente Breüero." Ebben az évben tavasztól nyár derekáig a késmárki „astronomus practicus" nagy munkában volt: július 26-án ugyanis a következőket írta naplójába: „Absolvi prospera. Deo Calend. ad Hungariam directa ...fana in septimanas totas 20 in iis laborandis." 1631 augusztusában személyesen ment Lőcsére a kalendárium kész példányaiért: augusztus 25. áthúzva: „Leutsch. pf", majd augusztus 21.; ez volt a helyes dátum, amelyet nyilván utólag írt be a naplóba: „fui Leutschoviae". A húsz hétig tartó nagy munka igazából csak akkor érthető, ha ennek a Magyarországra összeállított kalendáriumnak része volt az *Anatome revolutionis mundanae* című, önálló címlappal ellátott csillagászati értekezés, amelyet tudománytörténetileg jelentős műként tart számon a szakirodalom.[94] A következő érvek szólnak e feltételezés mellett: Az *Anatome* úgy kezdődik, mint a szokásos prognosztikonok:

[90] 1629. május 5: „Dnus Affinis Marcivillanus p. Caesarepoli fuit."

[91] „Pyrl": a prognosztikon Pyrlaeus mintájára készülhetett. Christian Pyrlaeus evangélikus lelkész az 1610-es évektől Halléban jelentette meg negyedrét, német nyelvű naptárait. Vö. ZINNER: *i. m.* 60, 348, 357. stb.

[92] HAIN: *i. m.* 159, 167, 183.

[93] Ostrosithról NAGY Iván: *i. m.* VII. 301–302. és RMK II. 796.

[94] ZEMPLÉN: *i. m.* 130–137.

az évszakok jellemzésével. Frölich azonban igen hamar áttért benne az emberiség történetének asztrológiai szempontú taglalására, az égi jegyek változásának és a földi történelemnek nagy vonalakban megrajzolt összefüggéseire. A kiadvány leglényegesebb és leghosszabb részében Frölich a Föld forgásának tanát ismertette és cáfolta az ellenkező véleményeket. Az *Anatome* 1631-es és nem 1632-es kinyomtatása mellett szól, hogy szövegében, az évszakok jellemzésénél előfordul az „annum instantem 1632", a közelgő 1632-es év kifejezés.[95] Az értekezésnek önálló mecénása nem volt. Jelöletlen címlapjától eltekintve az E-től H-ig terjedő ívekre lett nyomtatva: ilyen volt Frölich latin naptársorozatának a beosztása is: a naptártáblák három teljes (A^4 B^4 C^4) és egy fél ívet (D^2) tettek ki, ezután következett E ívjelzéssel a prognosztikon vagy egyéb szöveges rész. Frölich sem említette e művet külön naplójában. Megtudjuk viszont, hogy ki volt a latin nyelvű naptár mecénása. Fél évvel a kiadvány megjelenése után, 1632. február 23-án a szerző személyesen járt a Széchy-birtokok központjának számító Murány várában. „Fui in arce Murany ubi György Dn. Jakofi dedicato Lat. Kl. et illusztr. Zeziana mihi obtul. ..." – az összeg a sűrűn beírt kétféle szöveg, a sorok összeérése miatt kétféleképpen olvasható: a támogatás vagy 6+2+4 fl, vagy 4 fl volt, de a nagyobb összeg sokkal valószínűbb. Jákóffy György tehát az 1632. évi latin naptárért és annak külön kiemelt illusztrációjáért fizetett a szerzőnek talán 12 forintot. Ezt azonban nem saját személyében, hanem özvegy Széchy Györgyné Homonnai Drugeth Mária nevében tette: Jákóffy az ő murányi jószágkormányzója, más források szerint a vár kapitánya volt. Az „illustratio Zeziana" említése vezetett minket erre a következtetésre: ez nem lehetett más, mint a sasos-koronás Széchy-címer, valószínűleg fába metszve. Jákóffy György nem lehetett mecénása olyan könyvnek, amelyet özvegy Széchyné címere díszített. Széchy György „meghagyatott özvegye" viszont férjének erőszakos halála, 1625 óta egyedül rendelkezett a hatalmas vagyon felett, s iskolára, egyházra, diákok külföldi taníttatására, később könyvkiadásra bőven áldozott.[96] Ő volt tehát a kiadvány mecénása. A családi címer a D3 levélen lehetett, a D2 levélig tartó naptár után, míg a megmaradt résznek, az *Anatomé*nak a címlapja a D4 levélre lett nyomtatva.

David Frölich törekedett arra, hogy a jelentős asztronómiai értekezést tartalmazó 1632. évi latin naptárát külföldön is terjessze. 1632. január 13-án Heidelbergbe küldött belőle példányt. Április 22-én a lőcsei jegyző (aki Christoph Teuffellel azonosítható)[97] Bécsbe ment, és magával vitte Frölich kalendáriumait is: „Notar. Leutsch. Viennam pfectus meae Calendaria secum su[...]" Bizonyára köztük volt ez a fontos kiadvány is. A szerző talán a Poroszországba tartó Daniel Cramert is

[95] RMNy 1549, E1a lev.

[96] Széchy Györgyné Homonnai Drugeth Máriáról a legrészletesebben: ACSÁDY Ignác: *A Széchyek Murányban. II, III, IV.* = Századok 1885, 116–122, 212–222, 306–315. Kultúrapártoló tevékenységéről főleg a 123–124. lapokon, Jákóffyról a 216. lapon.

[97] Lőcsei tanácsos, 1621–1649 között Lőcse város jegyzője. HAIN *i. m.* 157, 188, 192, 380. stb.

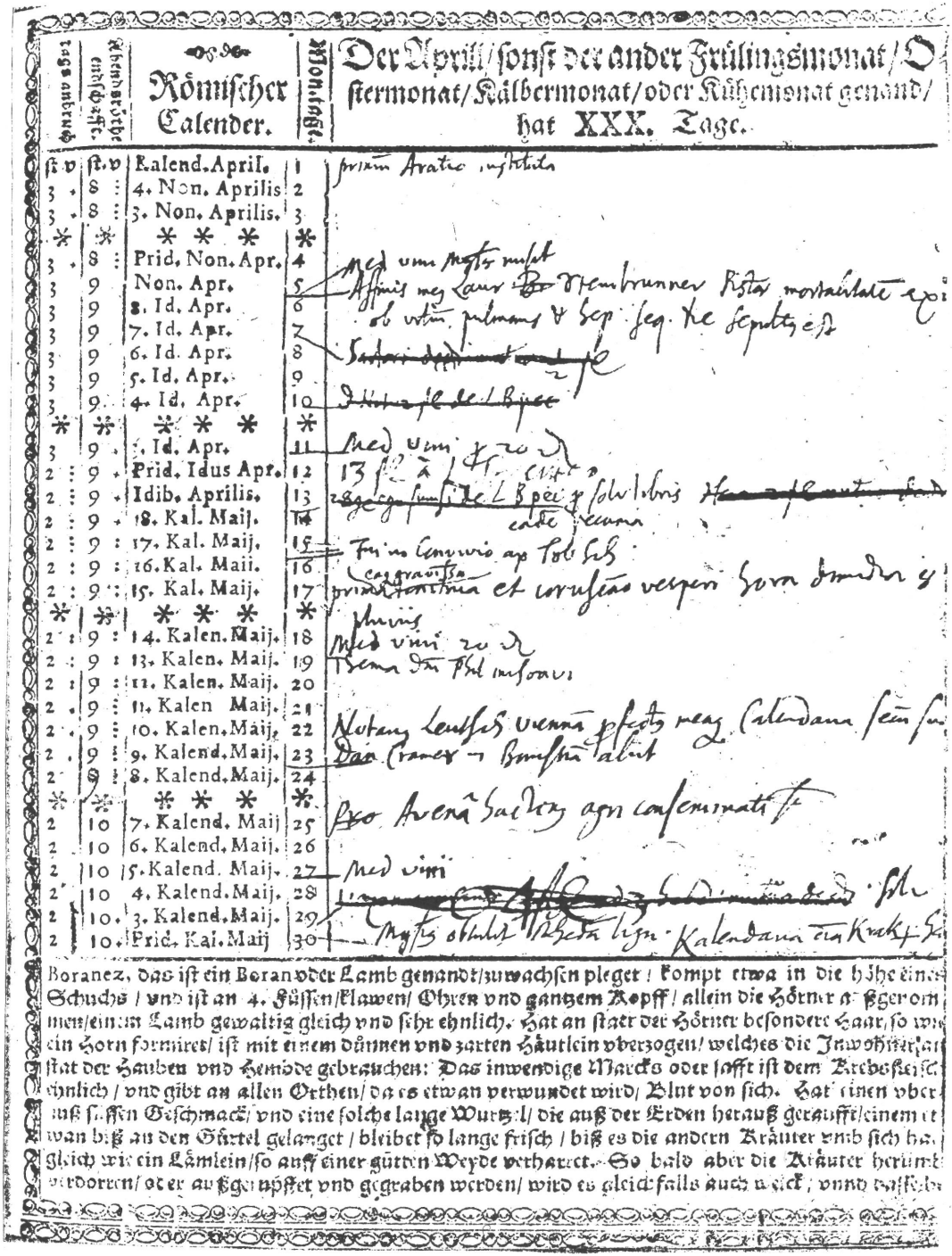

Boranez, das ist ein Boran oder Lamb genandt/ zuwachsen pleget / kompt etwa in die höhe eines Schuchs / vnd ist an 4. Füssen/ Klawen/ Ohren vnd gantzem Kopff / allein die Hörner außgenommen/ einem Lamb gewaltig gleich vnd sehr ehnlich. Hat an stat der Hörner besondere Haar, so wie ein Horn formiret/ ist mit einem dünnen vnd zarten Häutlein vberzogen/ welches die Inwohner an stat der Hauben vnd Hemde gebrauchen: Das inwendige Marck oder safft ist dem Krebeskraut ehnlich / vnd gibt an allen Orthen/ da es etwan verwundet wird/ Blut von sich. Hat einen vberauß süssen Geschmack/ vnd eine solche lange Wurtzel/ die auß der Erden herauß gerafft/ einem etwan biß an den Gürtel gelanget / bleibet so lange frisch / biß es die andern Kräuter vmb sich hat/ gleich wie ein Lämlein/ so auff einer gütten Weyde verharret. So bald aber die Kräuter herumb verdorren/ oder außgerupffet vnd gegraben werden/ wird es gleichfalls auch welck / vnd verschwin-

Egy jól olvasható lap Frölich naplójából: az 1632 április havi bejegyzések

azért jegyezte be naplójába április 23-án („Dan. Cramer in Borussiam abiit"), mert példányok eljuttatását bízta rá?

Az 1631. évnek ez a mű volt a nagy teljesítménye; úgy tűnik azonban, hogy szerzője az 1632. esztendőre már kis naptárakat is megjelentetett Lőcsén. A nehézséget számunkra az okozza, hogy maga a kalendárium nincs pontosan megnevezve a naplóban, csak az egyes támogatók személye. A támogatók számából azonban feltétlenül több kiadvány adódik, nemcsak az egy latin nyelvű naptár. (Az 1632. évi boroszlói naptárakat Frölich selmecbányai polgároknak, ill. Horler iglói lelkésznek ajánlotta.) 1631. szeptember 21-én Frölich feljegyezte a naplóba: „Strasensis Cal. ... trad. p. Doct.", vagyis a strázsai úrnak szánt kalendáriumot átadta a doktornak: valószínűleg Christian Augustini ab Hortis késmárki orvosnak.[98] Lehetne itt a latin naptárról szó, de 1632. január 7-nél már ezt olvashatjuk: „Strasensis Dnus 5 aureos honorarii loco obtulit." A „honorarium" szóval a szerző általában az ajánlásért kapott jutalmat jelölte, jelen esetben a szepességi Strázsa birtokosától, azaz Horváth Stansith Boldizsártól[99] kapott honoráriumot. 1632. január 20-án Frölich az Újfalussyaktól kapott 10 rajnai forintot kifejezetten egy naptár dedikációjáért: „a Grosis Uyfalusiis 10 Imp. accepi noe dedic. Klarii." Az Újfalussy Péchy család Sáros vármegye egyik jelentős családja volt; legkiemelkedőbb tagja ekkor Újfalussy Péchy Zsigmond művelt birtokos, aki külföldi egyetemeken végzett és a Szepesi Kamara tanácsosa volt.[100] A mecénásra vonatkozó adatokat összefüggésbe hozhatjuk azzal, hogy az 1632-re szóló lőcsei tizenhatodrét magyar naptár töredéke fennmaradt: makulatúra papíron nagyon halványan a naptártáblák július második felétől és a vásárjegyzék egy része látható.[101] Címlap és további részletek hiányában nem lehet bizonyítani, hogy ennek szerzője valóban David Frölich volt. A két újabb mecénás az 1632. évre szóló kiadványoknál azonban valószínűvé teszi, hogy a lőcsei német és magyar kis naptár már erre az évre megjelent: a kis naptáraknak ugyan-

[98] MELZER: *i. m.* 21.: Christian Augustini 1621-től volt Késmárkon orvos; II. Ferdinánd udvari orvosa, 1631-ben megkapta a magyar nemességet és az „ab Hortis" nevet. Frölich később is említette naplójában. Lehetséges, hogy az ő révén került a boroszlói naptárakat tartalmazó kolligátum-kötet később a Dobai Székely-család birtokába: felesége ugyanis Dobai Székely Zsuzsanna volt. Itt jegyezzük meg, hogy az Augustini-család egy leszármazottja, Samuel Augustini ab Hortis 1782-ben még használta és bőven idézte Frölichnek „Chronicon Hungarico-Szepusiense" című, azóta elveszett kéziratos művét. V. ö. Gréb Gyula: A szepesi hunok. = Közlemények Szepes vármegye múltjából V. 1913, 74.

[99] Horváth Stansith Boldizsár 1622–1623-ban Szepes vármegye alispánja volt. Nagy Iván *i. m.* V. 146, 148.

[100] NAGY Iván szerint Lőcsén halt meg 1631. (?) június 29-én, ott is temették el: az évszám azonban a sírfeliraton olvashatatlan volt, s Nagy Iván csak találomra tette 1631-re, *i. m.* IX. 185.

[101] A makulatúra papíron halványan látszik a naptár, s ugyanerre a papírra nyomtatták – takarékosan – a „Clitophon és Leucippe" című história K ívének próbanyomatát. Vö. PAVERCSIK Ilona: *Néhány impresszum nélküli lőcsei nyomtatvány megjelenési idejének meghatározása.* = MKsz 1978, 360.

is egy-egy mecénásuk volt. (Az első lőcsei német naptár 1635-ből, az első magyar 1636-ból maradt csak fenn példányban.)[102]

Az 1633. évre kiadott lőcsei naptárakról jóval pontosabb adatok találhatók a naplóban. A kéziratokat Frölich 1632 nyár elején adta nyomdába; június 17-én a német, egy héttel később pedig a „kis naptár", a magyar naptárnak a kéziratát. A német almanachból kapott legkorábban szerzői példányokat, mert augusztus 5-én Frölich már küldött belőle a leibici papnak: „obtuli Dn. Past. Leib. p. Comp. Kl. min. Sep. Germ." A „Kl. min." itt már nem a boroszlói kis naptárat jelentette, hanem „K. min. Sep. Germ.", Szepességre kiadott, tehát a lőcsei német nyelvű kalendárium volt, amelyet már bekötve küldött el a szerző. (Frölich – noha nevéhez mindig a késmárki jelzőt tette hozzá, valójában Leibicen, a Lengyelországnak elzálogosított 13 szepesi város egyikében született, amely földrajzilag nagyon közel volt Késmárkhoz: apja ugyanis késmárki rektorsága előtt a leibici iskolát vezette a 16. század utolsó évtizedében.)[103] Leibicen 1598 óta az idősebb Joannes Serpilius szolgált evangélikus lelkészként, a késmárki evangélikus papnak már 70 évesnél is idősebb édesapja, aki 1616–1619 és 1628–1630 között a szepesi 24 királyi városi evangélikus egyházmegye esperese is volt;[104] 1635-ben viszont „kálvinizmus" gyanúja miatt evangélikus lelkésztársai lemondatták.[105] Bizonyos, hogy Frölich neki ajánlotta az 1633. évi lőcsei német naptárt, mert 1632. december 15-én ezt jegyezte fel Serpiliusról: „A Dne Past. Leib. 7 Imp. noe inscript. K. Sep. ..." A magyar és a latin naptárakból Frölich később, szeptember 27-én kapott szerzői példányokat: „17 Exemplaria Hung. Cal. et 2 Lat. accepi a L. B." A latin naptár példányban is fennmaradt, ajánlásának dátuma 1632. augusztus 31.: ez a kézirat befejezésének vagy nyomdába adásának a dátuma lehetett.

Két héttel később, 1632. október 13-án Frölich példányokkal megrakodva útnak indult a bányavárosokba: támogatók megnyerése és művének árusítása lehetett a célja. Útba ejthette Liptó vármegye székhelyét, Liptószentmiklóst vagy még Kispalugyát is, s ekkor adhatta át az 1633. évi latin naptárat mecénásainak, Szentiványi Mihály és Menyhért liptói alispánoknak és Palugyai Ferencnek, a likavkai vár prefektusának. Indulása után két nappal jegyezte be naplójába a támogatók adományát: „Dni vicecom. Melch. Sentivani 5 Imp. Michael Sentiv. [...] Paludiai 2 Imp. p. inscript. Lat. Cal. obt." (A mecénások közül egyedül Szmrecsányi Péter nevét nem találjuk a naplófeljegyzésekben.) Frölich október 17-én érkezett meg Besztercebányára, két nappal később Selmecbányára. Október 21-én Görgeytől kapott 5 rajnai forintot: „Mgfs Gergei 5 Imp.", egy napra rá a selmecbányai bírótól, Georg Ulrich Reutertől 8 rajnai forintot, Matthias Kaysertől 16 rajnai forintot: ők még

[102] RMNy 1596, 1623.

[103] LIPTÁK: *i. m.* 42., Slovenský biografický slovník II. 132.

[104] JÖCHER: *i. m.* IV. köt. 522–523. has, ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. bőv. kiad. Bp. 1977. 595.

[105] PIRHALLA Márton: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig.* Lőcse, 1899. 425.

az 1632. évi boroszlói naptár igen-igen későn fizető mecénásai voltak, akiktől úgy látszik, csak egy év elteltével és személyesen lehetett „behajtani" a jutalmat. Talán a nemfizető mecénások által keltett bizonytalan érzésekhez kapcsolhatók Johann Serpilius késmárki lelkésznek az *Anatome* elé írt, s a tudós Frölichhez intézett sorai?

„Scribere difficile est Fastos si praemia desint:
Calculus at circa praemia sponte fluit.
Huncne times Vulgi morem, doctissime Froelich,
Scribendi a studio forte remissa manus?
Sume animos! Vulgus quod non agnoscit agreste,
Clarorum agnoscet docta corona Virum..."[106]

Selmecbányáról Frölich Körmöcbányára ment (október 25–29.), majd Besztercebányán időzött (november 2-ig). November 7-én tért haza, s ezt jegyezte fel naplójába. „Domum redio ex Peregrinatione monta[...] civitatis: ex qua mecum tuli 51 ... a Patronis Germ. Calend. Ai 32 et hic 33 Compactum meum acceptos ad h... usque tum a Kl. Jan. 245 fl 28 d." Úgy tűnik tehát, hogy a szerző az 1632. évi boroszlói negyedrét naptáráért 51 forintot, az 1633-as lőcsei latin naptáráért 245 forint 28 dénárnyi összeget hozott haza a három hetes útról. A naptárak bekötéséért utólag, 1632. december 11-én fizetett Lorenz Brewernek 15 forintot; az összegből – mint azt az alábbiakban látni fogjuk – kiszámítható, hogy Frölich 25 db díszesen bekötött negyedrét naptárat vitt magával az útra. Az 1633. évre szóló magyar naptár honoráriumát Frölich 1633. január 12-én kapta meg: „Dnus Spectab. Palauzensis 10 Imp. p. Cal. Hung. obt." A mecénás valószínűleg a Palugyai liptói birtokos-család egyik tagja lehetett (talán ugyanaz, talán más, mint a latin naptár támogatója). Noha a napló nem árulja el, hogy ezért az összegért naptárakat vásároltak vagy a kiadvány megjelenését támogatták, a 10 rajnai forintnyi (= 18 magyar forint) összeg mégis inkább a mecénásság mellett szól. A patrónusok közül legkésőbb az 1633. évre szóló latin naptár legmagasabb rangú mecénása fizetett a szerzőnek: Illésházy Gáspár trencséni főispán 1633. április 2-án tíz rajnai forintot.[107]

Az 1631–1632. évhez kapcsolhatók azok a különböző könyvkiadásra, könyvkötésre ill. vásárlásra vonatkozó bejegyzések, amelyekkel Frölich az 1631. évi boroszlói naptár üres hátlapját írta tele. Az első feljegyzés a lap bal felső részén olvasható, bár a betűk fele le lett vágva: „L. B. imp.", teljesen jól olvasható:

„Hung.
Germ.
Lat." – tehát Lorenz Brewer nyomtat magyar, német, latin naptárt. Valószínű, hogy ez a bejegyzés az 1632. évre szóló kalendáriumok nyomtatására vonatkozik. A

[106] RMNy 1549, címlap verzón.

[107] 1632. október 15., ill. 1633. április 2.: „Illustriss. Illyeschazi me 10 Rfl donavit noe Lat. [...]"

mellette lévő felsorolás inkább könyvkötésről szóló feljegyzés: Frölich saját maga is árusíthatta naptárait, egyeseket díszesebb kötésben.

„...censegit 2 Hung
1 Germ maj.
3 Hankii
4 Latina
2 Kleine".

A „Germ. maj." és a „Hankii", mint már láttuk, a boroszlói naptárak, a latin, a magyar és a „Kleine", azaz a kis német pedig lőcsei kiadás. Ezután következett az elszámolás Lorenz Brewerral mint könyvkötővel az 1631. évi késmárki Luca napi vásárkor: „In nundinis Luciae ratione institui cum compactor Cal cum L Brev ubi mihi minora Cal compacturos ex contracto remisit pcensens major.tus singulis 36 gr postulavit, ego hoc pretio contentus, aureum in ratione dedi ut ita ipsi adhuc obliget 2 fl 8 d." A latin naptár bekötése tehát egyenként 36 groschenbe került, amiért Frölich egy aranyat fizetve is még 2 fl 8 dénárral tartozott. Ezután következik egy félig német nyelvű feljegyzés, amely 1632. április 13-ához kapcsolható:

„Darauf hatt Lorentz Brewer meine Deutsche Vngerische V. Lateinische Calendaria Ao. 33 empfangen quibus mihi ordinarios Imp. ... debet [olvashatatlan összeg, a jól olvasható beszúrás fölötte: 5 fl 40 den]. Ego aut. 13 fl ipsi obliget Caa Nonum Biblicor. darauf curavi ipsi Libros afferui Vratislavia
7 Kleine Catechismos 72
8 Bucolica
3 gebet Bücher in 8 1 fl 44 den
12 Leipz. Bibel".

Ekkor állapodtak meg tehát az 1633. évi lőcsei naptárak kinyomtatásáról: az „empfangen" itt csak elvi megállapodást jelenthet, hiszen magukat a kéziratokat, mint láttuk, 1632 nyarán adta át a szerző a nyomdásznak. (Júniusban a német és a magyar, augusztusban a latin naptár kéziratát.) Ezekért a kéziratokért a megállapodás szerint 5 fl 40 dénár járt. Frölich 1632. április 13-án kapott Brewertól 13 forintot: ezért a 13 Ft-ért és a naptár-kéziratokért neki járó 5 Ft 40 dénárért boroszlói könyvek meghozatását rendelte meg Lorenz Brewertól. Az 1632. szeptember 28-án átvett kész példányoknál is hivatkozott Frölich a lőcsei nyomdásszal kötött írásos megállapodásra: „17 Exemplaria Hung. Cal. et 2 Lat. accepi a L. B. Rubricam co[ntra]xi." A nyomdász által fizetett szerzői honoráriumot tehát ennyi szerzői példány egészítette ki.

A lőcsei nyomdász – testvére, Bruno Brewer nyomdokain haladva – könyvkereskedőként is tevékenykedett, számos alkalommal fizetett harmincadot külföldről behozott könyvekért. Lorenz Brewer Frölich megrendelése után két és fél hónappal tett könyvkereskedői beszerző utat: július 2-án 110 Ft, július 16-án pedig 70 Ft ér-

tékű könyvet számoltak el neki a harmincadon.[108] A 7–8–12 példányos megrendelés arról tanúskodik, hogy Frölich nemcsak naptárait árusította, hanem a késmárki iskolának vagy városa, esetleg más egyházközségek számára is szerzett be könyveket.[109] (A katekizmust a gimnáziumok alsóbb osztályaiban, Vergilius *Bucolicá*ját a felsőbb osztályokban használták.) A naptár hátlapján, a már említett rendelés végén, külön sorban egy újabb könyvcím olvasható: „L Brewer censegit dni Alst sum. bon. Hung. restavit 1 1/2 fl.". Frölich tehát egy 1630-as lőcsei kiadványt, a Szenci Molnár Albert fordította *De summo bono, A legfőbb jóról* című könyvet vette meg a lőcsei nyomdásztól.[110] A naplóban ez a vásárlás 1632. szeptember 11-nél található: a késmárki tudós ekkor vett egy *Summum bonum*ot, 1 Ft-ot fizetett érte Brewer inasának, és így maradt még 1 1/2 Ft tartozása. A magyar nyelvű könyvet tehát Alstednek küldte el Gyulafehérvárra. (A hátlapon olvasható „Summum bonum"-bejegyzés tehát csak 1632 szeptemberében vagy utána íródhatott.) Ezután Frölich a naptár hátlapján a tartozás teljes kiegyenlítését is említette: „Solvi Dno Lorenz Breweri in totum."

Frölich hazai naptárkiadásainak hatóköre a kis naptára révén, melyekkel nagyobb közönséget érhetett el, jelentősen kibővült: nem érdektelen ezért tudnunk, hogyan fogadták kalendariográfusi tevékenységét környezetének tekintélyes egyházi személyiségei. A Frölichet igen melegen pártfogoló Joannes Serpilius késmárki lelkész verse az *Anatome revolutionis mundanae* előtt nemcsak a nehézségekről árulkodik, hanem kiemelte azt is, hogy többek, akik születésre nézve előkelőbbek, mint Frölich, elismeréssel fogadták őt.[111] A mecénások között – mint azt később is látni fogjuk – sok volt a protestáns egyházi személy. Frölich 1633-ban írta le a következő sorokat munkájának hazai elismeréséről: Egy (kalendáriumokat megvető papról szóló) anekdotával kapcsolatban írta, hogy őneki semmi oka a panaszra földijeinél: „bei meinen Herrn Landsleuten, den Zipserischen Priestern ... denn ja die vornemsten unter ihnen sich gegen meine Astronomicas lucubrationes die Zeit hero also liberalisch erwiesen, daß ich daraus genugsam abnehmen kann, daß Sie der Stern- und Kalender Kunst in Gebühr affectioniret sein und bleiben wollen; deswegen ich denn auch solch ihr Lob gegen männiglichen zu preisen mich befleißige." Frölich tudott azonban Felső-Magyarország egy jelentős városában élő olyan teológusról, akit személyesen nem ismert, de aki „szavahihető és előkelő emberek híradása szerint" az asztronómiának és a csillagászoknak különös ellensége,

[108] Mestský archív Levoča, Harmincadjegyzékek, IV. 341, 7. – Bruno és Lorenz Brewer könyvkereskedői tevékenységéről általában, külföldi könyvbehozatalukról: PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században.* I. rész. In: OSZK Évkönyv 1979 (Bp. 1981), 361, 367.

[109] Még 1629-es könyveladásról tanúskodik a napló következő bejegyzése: 1629. július 16: „A Dno Cantore 3 Joach. accepi in ratione, a Dno Magistro 20 gr accepi in ratione librorum". A „magister" David Praetorius volt.

[110] RMNy 1483.

[111] RMNy 1549, D4b lev.

és aki ennélfogva nem viseli el, hogy a csillagászokat asztronómusoknak nevezzék, mert ezen elnevezés egyedül Istent illeti, egyedül csak Isten igazi asztronómus.[112] Az 1630-as évek végén is röviden visszatért az asztrológia ellenfeleire, akik bibliai idézetekkel kívánják igazolni, hogy az asztrológia tilos, Isten előtt semmis tudomány. Frölich hangsúlyozta, hogy nem akar e témáról vitatkozni, sem az egyik, sem a másik oldalon vitába szállni vagy bárkit is provokálni.[113]

[112] Az 1634. évre szóló boroszlói naptár prognosztikonában, RMK III. 1499, B4b lev. Frölich véleménye: „der gute Herr Dominus M." időszerűtlen kritikájával csak együgyűségét leplezi le, és jól illenek reá Philipp Melanchton szavai: e beszéd paphoz, doktorhoz, tanítóhoz méltatlan („eine unpriesterliche, undoctorische oder unmagistersche Rede").

[113] Az 1639-re szóló boroszlói prognosztikonban, RMK III. 1545, B4a lev.

KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR

Jezsuita szentek emblematikus életrajzai a 17–18. században

Az elmúlt két évtizedben jelentősen fellendült a jezsuita emblematika kutatása.[1] A bibliográfiai és klasszifikációs kísérletekkel párhuzamosan mű- és motívumelemzések, szerzői monográfiák, forrás- és hatástörténeti vizsgálatok készültek. Világossá vált, hogy a jezsuita anyag megkerülhetetlen az emblematika és a különféle irodalmi, képzőművészeti műfajok kapcsolatának tisztázásában. Megindult az emblematikára vonatkozó jezsuita elméletek feltárása, terv született az emblémakönyvek számítógépes feldogozására és kézikönyvben való közzétételére, s jelentősen előrehaladt a jezsuita emblematika sajátos vonásainak meghatározása. E munkák során bebizonyosodott az is, hogy a felvetett kérdések tisztázása csak részleteiben, egyes szerzőkre, művekre és kiadványtípusokra lebontva remélhető, ugyanakkor óvakodni kell az ezekből levont következtetések túlzott általánosításától.

A jezsuita emblematika egyik jól körülhatárolható területét alkotják a jezsuita szentek és szentéletűnek tartott jezsuiták életéhez, csodáihoz és erényeihez kapcsolódó nyomtatott emblémasorozatok. A didaktikus használati irodalomnak erre a speciális műfajára már Praz is felfigyelt, amikor óvott a szentek életének illusztrált jeleneteit néhány soros magyarázattal tartalmazó kiadványok önkényes besorolásától az emblémakönyvek közé.[2] Időközben világossá vált, hogy az illusztrált szentéletrajzok hagyományos műfaja mellett a 17. század első két évtizedétől a jezsuita kanonizációs törekvésekkel párhuzamosan növekvő számban jelentek meg a jezsuita szentekről és szentté avatandókról készített emblémasorozatok, amelyek tekintélyes részét teszik ki a heroikus, azon belül a kiemelkedő egyéniségekhez kötődő emblematikus nyomtatványoknak.

A jezsuita szentek emblematikus életajzai egyrészt lehetőséget kínálnak egy téma megjelenésének, elterjedésének és elhalásának nyomon követésére a jezsuita

[1] DIMLER, G. Richard: *Jesuitische Emblembücher.* Zum Forschungsstand. In: *Sinnbild-Bildsinn.* Emblembücher der Stadtbibliothek Trier. Katalogbuch zur Ausstellung. Red. Michael SCHUNCK. Trier, 1991. 169–174.

[2] PRAZ, Mario: *Studies in Seventeenth-Century Imagery.* Roma, 1964. 326. – Az egyházi művészet szentekkel kapcsolatos emblematikus programjához vö. *Reallexikon der deutschen Kunstgeschichte.* Bd. V., Stuttgart, 1967. Sp. 193–195. Abb. 4oa és b., KEMP, Cornelia: *Angewandte Emblematik in süddeutschen Barockkirchen.* München–Berlin, 1981. 46–48, 53–75.

emblémahagyományban. Másrészt a vizsgálat további részletekkel bővíti a jezsuita emblematika tárgyainak és alkalmainak specializálódási és popularizálódási folyamatára vonatkozó ismereteket, s új megvilágtásba helyezi a humanista embléma jezsuita asszimilációjának eddig homályban hagyott kérdéseit.[3]

Elméleti háttér, a műfaj kialakulása

A műfaj tágabb összefüggéséhez tartozik, hogy a 16. század utolsó harmadában kibontakoztak a morális embléma használatának speciális lehetőségei a kegyesség ösztönzése, a tanítás és a beavatás területén. Ezzel párhuzamosan megjelent a heroikus devizatípus személyeket és intézményeket dicsőítő használata a vallási összefüggésben.[4] A 16. század legvégén megkezdődött az ún. emblema sacra teológiai és meditációs használatának differenciálódása, melynek során egyrészt a moralizáció és a vallásos elmélkedés fokozottan háttérbe szorítja az embléma enigmatikus, ezoterikus jellegét,[5] másrészt megjelennek az udvari élet és a rendtörténet különféle alkalmaihoz kapcsolódó kiadványok.[6]

Az embléma kifejező erejét az alkotó tehetsége és tudása mellett alapvetően a belerejtett intellektuális lelemény minősége határozta meg. Ez tette alkalmassá arra, hogy ne csupán felkeltse a figyelmet, hanem új tudás forrása is legyen. A befogadó által újra felépített, elmélyített és átélt megtapasztalás kialakítása volt a célja Loyola Ignác *Execita spiritualiá*jának is. Ignác azonban az *Exercitiá*ban elutasította az értelmi tudás és az élmény egyensúlyának keresését:[7] az átélt vallási tapasztalat megszerzése érdekében az „abundantia scientiae" rovására az érzékek tudatos használatát részesítette előnyben.

A humanista embléma sajátosságai és Ignác *Ecercitiá*jának módszere közti rokonságot a jezsuiták már a 16. század végén felfedezték. Jeronimo Nadal és Jacobus Pontanus meditációi nemcsak az ignáci előírásokat követték, hanem jelentős affinitást mutattak az emblematikával is. Nadal és Pontanus emblematikus elmélkedéseiket a bibliai események és személyek köré csoportosították.[8] Tevékenységü-

[3] DIMLER, G. Richard: *The Imago Primi Saeculi: Jesuit Emblems and the Secular Tradition.* Tought 56. 1981. 433–448.

[4] CHATELAIN, Jean-Marc: *Livres d'emblémes et de devises.* Une anthologie (1531–1735) s. l. 1993.

[5] DIMLER: *i. m.* 1981. 445.

[6] BREIDENBACH, Heribert: *Der Emblematiker Jeremias Drexel S. J. (1581 bis 1638).* Mit einer Einführung in die Jesuiteneblematik und einer Bibliographie der Jesuitenemblembücher. Diss. Phil. University of Illinois. Urbana, 1970. 79–89.

[7] Az Exercitia bevezetőjében így ír: „... non enim abundantia scientiae, sed sensus et gustus rerum interior desiderium animae explere solet." *Sancti Ignatii de Loyola Exercitia Spiritualia.* Textus antiquissimi. Ed. I. CALVERAS – C. de DALMASES. Roma, 1969. 142–143.

[8] NADAL, Jeronimo: *Evangelicae historiae imagines.* Antwerpen, 1593.; Uő: *Adnotationes et meditationes.* Antwerpen, 1594–1595.; PONTANUS [SPANMÜLLER], Jacobus: *Floridorum libri octo.* Augustae Vindelicorum, 1595.

ket csakhamar követték Ignác *Exercitiá*jának illusztrált kiadásai.[9] Köztük olyan 17. századi kiadás is található, melyet egy, eredetileg nem az *Eexercitia* illusztrálására készült jezsuita emblémakönyv képanyagával díszítettek.[10]

Ezzel párhuzamosan a jezsuiták megkezdték az emblematika rendi igényeknek megfelelő formavilágának és eszköztárának kialakítását. Ez hosszabb folyamat volt, melynek során kiérlelték saját elméletüket, és megtalálták annak gyökereit a 16. századi humanista emblematika irányzataiban, elsősorban az itáliai symbolum-(impresa-)elméletben. Az impresát (symbolum, insigne, dèvise) a későhumanisták az *egyedi* szimbolikus ábrázolására alkalmas, s – lehetőleg egyenrangú – képi és szöveges részből álló alkotásként értelmezték. Ez a kifejezési forma az emblematikánál jobban megfelelt a jezsuiták céljainak, mivel elvont fogalmak és összetett gondolatok megjelenítése helyett alkalmas volt érzékletes, az „abundantia scientiae"-t mellőző, konkrét tartalmak kifejezésére. Az impresa-elmélet Itáliában éppen akkor terjedt el és vált közkedveltté, amikor a jezsuita rend létrejött és megerősödött.[11]

A jezsuiták elkötelezettsége a szimbólum mellett burkolt formában Roberto Bellarmino imago-elméletében jelenik meg először.[12] Bellarmino itt nem egyszerűen a képi ábrázolás jogosságát akarta igazolni a katolikus hit védelme érdekében. Nála a kép nemcsak a fizikai látással megtapasztalható tárgyat jelenti, hanem a világ dolgainak olyan valóságos hasonlatosságát is, amit – mint Loyola Ignácnál – az érzékekkel lehet megközelíteni.[13] Bellarmino bevezette az „utilitas imaginis" fogalmát, amely szerint az imago 1. az oktatás és műveltség eszköze; 2. az Isten és a szentek iránti tisztelet ápolását és növelését szolgálja; 3. a példa követésére serkent; 4. képes megőrizni az emberben Krisztus és a szentek *emlékét*; 5. a hit megvallásának eszköze.[14] Bellarmino elmélete elősegítette, hogy a jezsuiták a vallási tartalmak kifejezését szolgáló irodalmi formák (hymnus, cantata, apophtegmata, litania, exemplum, carmen, elogium heroicum stb.) közé az utilitas-elv alapján beiktassák a képszerű emblémát is.

Ezzel csaknem egyidőben a rendnek új eszközökre lett szüksége, hogy a már ismert középkori kultuszterjesztő formáknál hatásosabban tudja vonzóvá tenni a szentéletű rendtagok tiszteletét. A 16–17. század fordulóján kibontakozó jezsuita kanonizációs törekvések során a *képi ábrázolás*, a leendő szentek „vera imago"-

[9] LOYOLA, Ignatius: *Exercitia spiritualia.* Romae, 1609.; Uő: *Esertitii spirituali.* Roma, 1649.

[10] LOYOLA, Ignatius: *Exercitia spiritualia.* Tyrnaviae, 1679.

[11] Vö. SULZER, Dieter: *Traktate zur Emblematik.* Studien zu einer Geschichte der Emblematheorien. Hrsg. von Gerhard SAUDER. St. Ingbert, 1992.

[12] BELLARMINO, Roberto: *Septimana controversia generalis de Ecclesia triumphante tribus libris explicata.* Liber secundus. De reliquiis et imaginibus Sanctorum. In: Uő: *Opera omnia...* Ed. Justinus FÉVRE. Tom. III. Parisiis, 1870. 199–266.; A mű első kiadása 1586-ban Ingolstadtban jelent meg.

[13] BELLARMINO: *i. m.* 213.

[14] BELLARMINO: *i. m.* 228–229.

jának kidolgozása a középkori „vita et miracula" program fontos részévé vált.[15] A kultuszközvetítés további eszközeként szolgáltak a „vita et miracula" gondolatkörből leválasztott, önállóan is kidolgozott, speciális jezsuita erényekkel kibővített *virtutes-összeállítások*. Ezektől a formáktól nem függetlenül harmadikként a jezsuiták a rendi kanonizációs tervek szolgálatába állították az emblematikát, mivel alkalmas eszköznek látszott a szélesebb körben még ismeretlen, a szentség jegyeivel felruházott személyek kultuszának megismertetésére.

A jezsuita szentek emblematikus életrajzainak készítésére nem alakult ki külön elmélet. Ennek oka egyrészt az, hogy a szentek emblematikus bemutatásához elegendőnek bizonyultak azok az *eszközök*, amelyekkel a 16. században a kiváló erényű személyeket ábrázolták. Másrészt a 16–17. század fordulójától a humanista impréza-elméletek alapján kialakuló jezsuita emblémaelméletek tartalmazták mindazokat az *elveket*, melyek nyomán be lehetett mutatni a jezsuita szenteket. Ezek a fő elméleti megfontolások tézisszerűen a következők:

Az első jezsuita emblematikus, Jacobus Pontanus (Spanmüller) a humanista emblematikából kiemelte a similitudo és delectatio fogalmakat, s belehelyezte az utilitas gondolatkörbe.[16] Ezzel megerősítette az elképzelést, hogy a boldoggá avatásra váró, vagy már szentté avatott rendtagokat hasznos lehet emblematikusan is bemutatni. Antonio Possevino (1593) az egyedi kifejezésre különösen alkalmas szimbólumot ajánlott a pietas, a virtutes, a honestas és az anima bemutatására. Ezek szerinte a szentekhez kapcsolódnak, s hatékonyan szolgálják az új szentek megismertetését és az imitatio iránti vágy felkeltését.[17] A szimbólum leválasztását és elkülönítését a rejtett közlésre alkalmas kifejezési formák közül (mint pl. a nota, aenigma, emblema, parabola, apologus és hieroglyphum) Horatio Montaldo szorgalmazta.[18] Ennek elméleti indoklását Nicolas Caussin dolgozta ki.[19] Caussin kiemelte és gyűjtőkategóriává tette a jezsuita emblémagyakorlatban és a szentek ábrázolásában legjobban hasznosítható szimbólumot, s az *alkalmas hasonlóságot* (similitudo idonea), amit Monataldo a szimbólum egyik leglényegesebb elemének tartott, az embléma funkcióját kifejező kulcsfogalommá emelte. Ezzel a „similitudo idonea" az egyik leglényegesebb elvárássá vált a szentek ábrázolásában. Ettől

[15] KÖNIG-NORDHOFF, Ursula: *Ignatius von Loyola.* Studien zur Entwicklung einer neuen Heiligen-Ikonographie im Rahmen einer Kanonisationskampagne um 1600. Berlin, 1982.

[16] PONTANUS (SPANMÜLLER), Jacobus: *Poeticarum Institutionum libri III.* Editio secunda. Ingolstadii, 1597. 188–190.; Uő: *i. m.* 1595. 2a–5b. A jezsuita emblémaelmélet kérdéséhez vö. KNAPP Éva: *A jezsuita emblémaelmélet humanista kapcsolatai.* = ItK 99 (1995). 595–611.

[17] POSSEVINO, Antonio: *Bibliotheca selecta de ratione studiorum ... nunc primum in Germania edita.* Coloniae, 1607. 479–480.

[18] MONTALDO, Horatio: *Riposte di Hercole Tasso...* Mediolano, (1612).; Vö.: MENESTRIER, Claude-Francois: *Philosophia imaginum ... E lingua Gallicia in Latinam translata.* Amstelodami–Gedani, 1695. 22–23. (Első kiadás: Paris, 1682.)

[19] CAUSSIN, Nicolas: *De symbolica Aegyptiorum sapientia.* Coloniae, 1631. 6b–8b. (Első kiadás: Paris, 1618.)

kezdve az embléma és a szimbólum a jezsuitáknál szinonim fogalmak, használatuk állandóan keveredik.

Elsősorban a funkció felől közelítette meg az emblematikát Alessandro Donati.[20] A szimbólumok, melyeket „figurata epigrammata"-ként határozott meg, mindenekelőtt arra szolgálnak, hogy „monent et docent". Donati példaként hivatkozott Fammiano Strada Loyola Ignác-szimbólumaira, amelyek az említett funkciókon kívül eleget tettek az értelmezhetőség kívánalmainak is. Silvestro Pietrasanta[21] különösen a szimbólumok méltóságát (dignitas) tartotta fontosnak. Kifejtette, hogy a szimbólumnak részleteiben is méltónak kell lennie az ábrázolni kívánt dologhoz. Ezt a dicsőítő, tiszteletteli képi- és irodalmi ábrázolásmóddal lehet elérni.

Az elméleti megfontolások mellett a műfaj kialakulásában különösen fontos szerepet játszottak a rendi kanonizációs törekvések. Joannes Codurius halálát (1541. augusztus) követően kialakult a gyakorlat, hogy az elhunyt rendtagok életéről, tevékenységéről az egyik rendtárs rövid tudósító levelet, ún. elogiumot írt.[22] A folyamatosan készített és terjesztett elogiumok mellett gondot fordítottak arra is, hogy a legkiválóbb erényű, életű és tevékenységű jezsuiták életrajzát bővebb formában is megörökítsék és terjesszék.[23]

Az elogiumokon kívül hasonló céllal esetenként más iratok is készültek. Stanislaus Kostkáról például a kéziratos elogium mellett már halála évében elkészült vítájának első, ugyancsak kéziratos megfogalmazása.[24] 1570-ben Lengyelországban carmen készült életéről, melyben a „boldog" jelzővel illették.[25] Ezeket két év múlva követte Loyola Ignác első életrajzának megjelenése.[26]

A rendkívüli életükről és erényükről már életükben ismert rendtagok (pl. Aloysius Gonzaga, 1568–1591; Franciscus Borgia, 1510–1572; Franciscus Xaverius, 1506–1552; Joannes Franciscus Regis, 1597–1640; Joannes Berchmann, 1599–1621) mellett, akiknek életrajza már röviddel haláluk után megjelent, kéziratos összeállítások készültek az ugyancsak nem mindennapi életű és erényű, de kevésbé ismert rendtagokról is. Ezeket eljuttatták Rómába, ahol átvizsgálásuk után a rendi veze-

[20] DONATI, Alessandro: *Ars poetica...* libri tres Romae, 1631. 375–388.

[21] PIETRASANTA, Silvestro: *De symbolis heroicis libri IX.* Antverpiae, 1634. 10–13., 352.

[22] *Constitutiones Societatis Iesu et Epitome Instituti.* Romae, 1943. 134–138.

[23] *Elogia virorum illustrium Societatis Iesu Cardinalium, episcoporum, martyrum aliorumque sanctitate insignium.* Saec. XVII. Ms. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (=BEKK) Ab 132.

[24] FATIO, Guilio: *Stanislai Kostka beata mors et elogium.* 1568. Ms. Vö.: *Sommervogel,* Carlos (ed.): *Bibliothéque de la Compagnie de Jésus.* Premiére partie: Bibliographie. I–XII. Bruxelles–Paris–Toulouse, 1890–1914. Itt: III. 552. WARSZEWICKI, Stanislas: *Vita S. Stanislai Kostka ... 1568.* Ediderunt Hagiographi Bollandiani. Bruxellis, 1895.

[25] „Duobus post annis vita Stanislai carmine editur in Polonia, adscripto Beati titulo". MAURISPERG, Antonius: *Vita divi Stanislai Kostkae...* Viennae, (1726) 90.

[26] RIBADENEYRA, Pedro: *Vita Ignatii Loiolae ...* Neapoli, 1572.

tés törekedett a kanonizációra váró rendtagok közelébe került személyek tágabb körben történő megismertetésére.[27]

Az emblematikus életrajzok fő forrása a hitelesnek tekintett víta-összeállítás. A két műfaj szoros kapcsolatát és a már kialakult gyakorlatot Joannes Franciscus Regis példáján szemléltetjük. Regisi halála (1640. december 31.) után több rendi életrajz is készült (pl. Claudius La Brouë, 1650; Antonius Bonnet, Toulouse, 1692.) Amikor felvetődött kanonizációjának gondolata, Tamburini generális megbízta Guillelmus Daubentont a hiteles víta elkészítésével. Ez 1716-ban jelent meg Párizsban francia nyelven.[28] Az 1726-os boldoggá, majd az 1737-es szentté avatás egyik alapja ez a Daubenton-féle víta volt, amely hatékony eszközévé vált a tisztelet növelésének. Ha Regisi emblematikus életrajzait összevetjük a Daubenton-féle vítával, megállapíthatjuk, hogy azokban csak olyan mozzanatok tűnnek fel, amelyek szerepelnek a vítában is.[29] A *Descriptio sacri apparatus...* című emblematikus életrajz egyik megjegyzése szerint az emblémák szöveges forrása Daubenton vítája volt.[30]

Jezsuita emblémaközpontok és szerzők a 17. század elején

A jezsuita szentek első emblematikus életrajzait a 16–17. század fordulójától Európa legjelentősebb jezsuita kollégiumaiban készítették, eleinte névtelen, kollektív alkotásként. A kezdeti anonimitásra utalt Silvestro Pietrasanta, amikor elismerte, hogy nem tudja minden esetben megnevezni az általa összegyűjtött és közölt emblémák forrásait, szerzőit.[31]

Az első központok Itáliában alakultak ki. Az Il Gesúban, ahol 1587-ben Loyola Ignácot új sírba temették, 1600-ban Baronius emlékbeszédet mondott a rendalapítóról.[32] Ez a prédikáció olyan részeket tartalmaz, amelyeket csak egy, az emblematikus közlésmódot értő és kedvelő közönség előtt lehetett előadni. Az Ignác boldoggá avatását tárgyaló 17–18. századi rendtörténeti munkák a szent emblematikus ünneplését általános jelenségként mutatták be az európai jezsuita közpon-

[27] Vö. VINCARTIUS, Joannes: *Sacrarum heroidum epistolae.* Tornaci, 1640.; *Imago primi Saeculi* .. Antverpiae, 1640.; QUERCK, Ignatius: *Acta S. Ignatii de Lojola* ... Viennae, 1698.

[28] DAUBENTON, Guillelmus: *Vita beati Joannis Francisci Regis ... in latinum sermonem conversa...* Pragae, 1718.; Első kiadás: Paris, 1716.; Vö.: SOMMERVOGEL: *i. m.* II. 1832.

[29] Így például: WIERUSZEWSKI, Kazimierz: *Triumphus charitatis* ... Posnan, 1717.; LE JAY, Gabriel François: *Prima Joannis Francisci Regis* ... In: Uő: *Bibliotheca Rhetorum* ... Tom. II. 828–832. Paris, 1725.; *Descriptio sacri apparatus* ... Viennae, 1738.; *Prima Joannis Francisci Regis* ... Claudiopoli, 1738.

[30] *Descriptio ... i. m.* Viennae, 1738. 4–5.

[31] PIETRASANTA: *i. m.* 10–11. Vö. ROSCIUS, Julius Hortinus: *Emblemata sacra S. Stefani Caelii Montis intercolumniis affixa.* Roma, 1589.

[32] MATT, Leonard von – RAHNER, Hugo: *Ignatius von Loyola.* Würzburg, 1955. 123–6.

tokban.[33] Bár a rendtörténetek nem részletezik az egyes rendházak ünnepségeit, feltételezhetjük, hogy a pompában Róma és az itáliai kollégiumok jártak elöl. Ekkor működött Rómában Fammiano Strada, akit több jezsuita emblematikus vallott mesterének. Strada szimbólumainak egy részét a római Mária-sodalitások közös gyülekező helyén tárták a nyilvánosság elé.[34]

A 17. század elején jelentős itáliai emblémaközpont volt még Mantua, Palermo, Nápoly és Milánó. Mantuában (Mántova) például Ignác erényeit „epigrammata et emblemata" mutatták be.[35] Palermóban és Rómában Fammiano Strada tevékenységéről tanúskodnak a források. Az egyik palermói jezsuita, Francesco Rajati, aki valószínűleg Strada tanítványa volt, Ignácról és Xavéri Ferencről „symbola et inscriptiones"-sorozatot készített a szentté avatásra (1622). Nápolyban és Milánóban 1622 körül Xavéri Ferencről készítettek emblémákat.[36]

Az itáliai jezsuiták tevékenységével egy időben Spanyolországban is készültek emblémák a jezsuita szentekről. Itt olyan neves, nem jezsuita szerzőkre utalhatunk, mint például a toledói Sebastián de Covarrubias Orozco és a segoviai Alonso Ledesma y Buitrago, aki Franciscus Borgiáról és Loyola Ignácról készített emblémákat.[37]

Ignác boldoggá avatása után, szentté avatására készülve a rend római központjában elhatározták, hogy az emblematikus formát Európa más részein is meghonosítják. Erre a neves római jezsuita emblematikusok kiküldését tartották a legmegfelelőbbnek. Ignác boldoggá avatását Brüsszelben és az alsó-rajnai rendtartomány több templomában (pl. Köln, Trier) emblémák kifüggesztésével is ünnepelték.[38] Erre a területre küldték először Fammiano Stradát, majd tanítványát, Silvestro Pietrasantát. Strada elsősorban a flamand-belga rendtartomány kollégiumaiban (pl. Leuven, Brüsszel), Pietrasanta pedig az észak-német rendtartományban ismertette meg és vezette be a szimbólumok használatát.[39]

Jórészt Strada és Pietrasanta tevékenységének hatásával magyarázható, hogy 1622-ben a rendalapító és Xavéri Ferenc szentté avatását a jezsuita kollégiumok

[33] Például: JOUVANCY, Joseph: *Historiae Societatis Jesu* Pars Quinta ... Ab anno Christi MDXLI. ad MDCXVI. Romae, 1710. 337–339.; Vö. MENESTRIER: *i. m.* 66.

[34] PIETRASANTA: *i. m.* 10–11., 356.; PALLAVICINO, Sforza: *Arte dello stile* ... Bologna, 1647. 79–80.; BOSCHIUS, Jacobus: *Symbolographia.* Augustae Vindelicorum – Dilingae, 1701. 33.

[35] *Annuae Litterae Societatis Iesu* Anni 1609 ... Dilingae s. a. 8–9.

[36] STRADA, Famiano: *Saggio delle feste che Si apparechiano nel Collegio Romano in Honore de Santi Ignatio et Francesco da N. S. Gregorio XV. canonizati.* Roma, 1622.; Uő: *i. m.* Venetia, 1622.; RAJATI, Franciscus: *Symbola et Inscriptiones adornatae honori SS. Ignatii et Xaverii.* Palermo, 1622.; Uő: *Ragnaglio degli Apparati, e Feste fatte in Palermo per la Canonizatione de' SS. Ignatio Lojola e Francesco Xaverio.* Palermo, 1622.; MENESTRIER: *i. m.* 234, 357, 608.

[37] LEDESMA y Buitrago, Alonso: *Epigramas y Hieroglíficos ... excelencias de Santos* ... Madrid, 1625.

[38] *Annuae* ... 1609 ... *i. m.* 26–28.; REIFFENBERG, Fridericus: *Historia Societatis Iesu ad Rhenum Inferiorem e MSS.* Codicibus ... Tom. I. Coloniae, 1764. 466.

[39] *Imago* ... *i. m.* 731.; MENESTRIER: *i. m.* 33.

már szerte Európában emblematikusan is megünnepelték. A rend harmadik generálisáról, az 1624-ben boldoggá avatott Franciscus Borgiáról is készültek emblémák. Kölnben úgy oldották meg az emblémák elhelyezését, hogy az klasszikussá vált, és a jezsuita szentté avatásoknál a 18. század közepéig Európa-szerte alkalmazták.[40]

A németalföldi emblémaközpontok közül Antwerpen, Brüsszel és Tournay volt a legjelentősebb. Itt csak utalunk az antwerpeni kollégium kollektív alkotására, a *Typus mundi*ra, a hosszabb ideig ott élt Guillelmus Hesius munkásságára és Joannes Vincartius Tournay-ban megjelent művére. Brüsszelben az alkotó tevékenységén túl a jezsuiták már nagyon korán rendszeresen oktatták is az emblémakészítést.[41]

A francia jezsuita emblémaközpontok közül Avignon, La Fléche, Pont-á-Mousson,[42] a lengyelek közül Kalisz és Poznan,[43] a magyarok közül Pozsony és Nagyszombat kollégiumait emeljük ki.[44] Kaliszban jelent meg az egyik első olyan emblematikus nyomtatvány, amely szentéletű jezsuiták kultuszát terjesztette. Az Aloysius Gonzaga boldoggá avatását követő évben kinyomtatott dicsőítő mű (encomia) Stanislaus Kostka és Aloysius Gonzaga emblémáit tartalmazza.[45]

A jezsuita szentek és szentté avatandók emblematikus ábrázolásának klasszikus példái találhatók a brüsszeli műhelyben készült *Imago primi saeculi*ban. Az egyes könyvekhez kapcsolt szimbólumok ún. spectaculumok, amelyek szerepe a szórakoztatás és gyönyörködtetés mellett a megőrzés. A kiváló jezsuitákat számbavevő *Societas honorata...* című, ötödik könyvhöz csatolt, rendi szenteket, és mártírokat bemutató emblémák az ábrázolásban rejlő similitudóval a személyek dicsőségét (gloria), szentségének hírét (fama sanctitatis), méltóságát (dignitas), tiszteletét (honor), becsületét (existimatio) és boldogságát (felicitas) magasztalják (ornavere).[46] Lényegében az *Imago primi saeculi*ban követett eljárás az, ami jelentős hatást gyakorolt a jezsuita emblematikára, s a 18. század közepéig meghatározta az emblematikus szentéletrajzok műfajtörténetét.

[40] REIFFENBERG: *i. m.* 531–4.

[41] *Typus mundi.* Antverpiae, 1627.; HESIUS, Guillelmus: *Emblemata sacra de Fide*, Spe, Charitate. Antverpiae, 1636.; VINCARTIUS: *i. m.*; MENESTRIER: *i. m.* 93.; MASEN, Jacob: *Speculum imaginum veritatis occultae.* Coloniae, 1681. 543–544.

[42] MENESTRIER: *i. m.* 225, 541, 743–4. MONTAGU, Jennifer: *The Painted Enigma and French Seventeenth-Century Art* = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 31 (1968), 307–315.

[43] Vö.: BUCHWALD-PELCOWA, Paulina: *Emblematy w drukach polskich i polski dotyczacych XVI–XVIII wieku.* Bibliografia. Wroclaw–Warszawa–Kraków–Gdansk–Lódz, 1981.

[44] TOLVAY, Emericus: *Ortus et progressus almae, Archi-Episcopalis Societatis Iesu Universitatis Tyrnaviensis* ... ad annum usque M.DC.LX. Tyrnaviae, 1725. 76, 90–91.

[45] *Encomia sive laudationes beatorum Stanislai Costca et Aloisii Gonzaga...* Calisii, 1606.

[46] *Imago ... i. m.*

Forrástipológia, szerzőség, kiadástörténet

A jezsuita szenteket és a különleges tiszteletben részesített, elhunyt rendtagokat megjelenítő emblémákat, emblémasorozatokat tartalmazó nyomtatványok[47] mintegy háromnegyed része valamilyen rendi alkalomhoz kötődött, s csak a fennmaradó rész készült alkalomtól független, önálló kiadványnak. A rendi alkalomhoz kapcsolódó munkák három csoportba sorolhatók: 1. boldoggá-, illetőleg szentté avatásra készült kiadványok (mintegy 35%), melyekben egy-egy jezsuita rendház kanonizációt követő ünnepségeit, annak látványos elemeit dokumentáltak. Itt teljes emblematikus sorozatok állnak a középpontban, előttük általában a díszpompa látványosságait (porta triumphalis, főoltár díszei, világítás stb.), utána az ünnpi rendet, esetleg prédikációt közöltek.[48] 2. A szenteket a kanonizációtól függetlenül dicsőítő munkák (mintegy 15%). Az emblematikus életrajz ezekben különféle helyi eseményeket reprezentál, így például rendi jubileumot, a szent tiszteletére emelt templom felszentelését vagy ereklyéjének megérkezését. Az emblémákat itt különféle egyéb, áhítati célú írásokkal együtt jelentették meg (pl. prédikáció, imádság, egyházi ének, verses életrajz.)[49] 3. A jezsuita egyetemek és akadémiák vizsgáira szétosztott ún. liber gradualisok (25%). Ez a típus átmeneti kategória, mivel egyrészt az ide sorolt nyomtatványoknak a vizsgáktól független változatai is előkerülhetnek. Másfelől a liber gradualisok egy része eleve több változatban készült, s ugyanaz a munka emblémák nélkül is megjelenhetett.[50]

Az alkalomtól függetlenül megjelent kiadványok fő típusai a következők: a kiadvány kizárólag az emblematikus szentéletrajzot tartalmazza.[51] 2. Egy kiadvány egy szerző több művét foglalja magában, ezek közül az egyik az emblematikus szentéletrajz.[52] 3. Két vagy több szerző tematikusan összeillő műveit tartalmazó kiadványok. Ezekben az emblémasorozatok más műfajú szövegek között (pl. prédikáció

[47] Az anyaggyűjtést még nem zártuk le, ezért eltekintünk a bibliográfia közlésétől. Itt jegyezzük meg, hogy G. Richard Dimler katalógusához képest az adott témakörben az anyaggyűjtés mintegy 30 %-kal bővült. DIMLER, G. Richard: *Short Title Listing of Jesuit Emblem Books.* = Emblematica 2. 1987. 139–187.

[48] Például: *Symbola et Emblemata in Canonizatione SS. Aloysii et Stanislai.* Cremsii, 1727.; MAYR, Johannes Baptista: *Sacra solemnia, quibus divos suos, Aloysium Gonzagam, et Stanislaum Kostkam* ... Jaurini, 1728.

[49] Például: INES, Albert: *S. Franciscus Xaverius Indiarum apostolus ... vitae sancti gesta repraesentantibus illustratus.* Posnaniae, 1649.

[50] Például: HEVENESI, Gabriel: *Academicus Viennensis sive B. Stanislaus Kostka.* Viennae, 1690.; UŐ: *S. Ephebus sive B. Aloysius Gonzaga.* Viennae, 1690.; QUERCK: *i. m.*; Querck munkájának emblémák nélküli példánya megtalálható a Budapesti Egyetemi Könyvtárban Ac 5404 jelzettel.

[51] Például: BOVIO, Carlo: *Ignatius insignium, epigrammatum et elogiorum centuriis expressus.* Romae, 1655.

[52] Például: MAURISPERG, Antonius: *Floralia sacra, seu conceptus symbolici e floribus collecti* ... In: UŐ: *Opuscula varia* ... Steyr, 1726. 1–42.

verses elogium-sorozat, prózai szentéletrajz, iskoladráma) jelentek meg.[53] 4. Emblematikus sorozatot mellékesen, helykitöltőként közlő kiadványok.[54] 5. Emblémakompendiumok és -tankönyvek. Ezeket azért vontuk be a vizsgálatba, mert több olyan jezsuita emblematikus szentéletrajz is rekonstruálható belőlük, amelyek önállóan nem jelentek meg nyomtatásban.[55] Ez a tipológia jelzi, hogy az emblematikus szentéletrajzok vizsgálatánál nem feledkezhetünk meg a művek többségének alkalomhoz kötöttségéről, a vallási célokat szolgáló efemer reprezentáció és a rendi önkifejezés igényéről. A kiadványok többségének alkalmi jellegével függ össze, hogy ezekben kép és szöveg gyakran kevésbé kidolgozott, mint az alkalomtól független nyomtatványokban.

A művek egy része (kb. 20 %) anonim kiadvány. Ezek kivétel nélkül egy-egy jezsuita kollégiumhoz kötődnek (pl. Antwerpen, Bourges, Brüsszel, Dillingen, Graz, Kalisz, Kolozsvár, Krems, München, Trencsén, Vilnius, Varsó, Wien, Wroclaw). Ahhoz, hogy pontosan kijelöljük ezek lehetséges alkotói körét, minden esetben szükséges számba venni az adott kollégiumban az első kiadás megjelenésekor élt és tevékenykedett rendtagokat. Ezt azért is érdemes megtenni, mivel már a korábbi bibliográfiák is törekedtek az anonim művek szerzőinek meghatározására, s ezek az adatok néha tévesek.[56]

Az anonim művek alaposabb vizsgálata a szerzőség meghatározásán kívül segíti a jezsuita szentekről készített emblémák nemzetközi forgalmának és terjedésének megfigyelését. Gabriel Francois Le Jay Regisi Ferenc boldoggá avatása előtt, 1725-ben készítette el és jelentette meg a szent emblémáit.[57] A szentté avatás (1737) alkalmából a kolozsvári jezsuiták megjelentettek egy anonim művet *Prima Joannis Francisci Regis ...* címmel, melyben az emblémák egy latin nyelvű prédikáció után következnek.[58] A két sorozat összevetése azt mutatja, hogy az ismeretlen, föltehetően kolozsvári jezsuita az emblémák egy részét Le Jay műve alapján alkotta meg.

[53] Például: *Symbola in tractu Collegij ...* In: Dij Gemelli ... sive Divi: *Aloysius Gonzaga, ac Stanislaus Kostka ...* Tyrnaviae, 1727.

[54] Például: *Imagines emblematicas ...* In: LIBERTINUS, Carolus: *Divus Franciscus Xaverius ...* Pragae, 1673. 13a–18a.

[55] MENESTRIER: *i. m.*

[56] Így például SOMMERVOGEL: *i. m.* I. Appendix VIII. és nyomában DIMLER: *i. m.* 1987. 142. is Árvai Györgynek tulajdonította a *Lilietum Aloysianum, Rosetum Stanislaianum ...* Tyrnaviae, 1727. című művet. A nyomtatványban az emblémarészt egy latin nyelvű prédikáció követi, amit Turóczi László tartott a nagyszombati jezsuita templomban 1727. szeptember 3-án. Az *Annuae Collegij Tyrnaviensis S. J. ...* c. kéziratban (BEK K Ab 123. fol. 132b) az 1727-es évnél a Nagyszombatban élő jezsuiták között Árvai György nem szerepel, a névsorban szereplő Turóczi László emblematikus tevékenységéről nem tudunk. Ugyanakkor a fenti névsorban ott találjuk Gyalogi János nevét, akire az *Annuae* (*i. m.* fol. 137a–138a) az ünnepségsorozat leírásakor név szerint utal. Gyalogi emblémakönyveit a nemzetközi szakirodalom is számon tartja, s az említett kiadvány emblémáit minden valószínűség szerint ő készítette.

[57] LE JAY: *i. m.*

[58] *Prima Joannis ... i. m.* 21–36.

Az anyag mintegy négyötödét kitevő, ismert szerzőjű kiadványokból 70 % jezsuiták alkotása. Közülük kevesen készítettek egynél több művet, s a művek jelentős része csak egyetlen kiadásban jelent meg. Ez utal a kiadványok alkalmi jellegére és a rendi megbízatás meghatározó szerepére. A nem jezsuita szerzők aránya az egész anyagban 10 % körül van.

A 17. század elejétől a 18. század második feléig a következő jezsuitákról jelentek meg emblémák és emblémasorozatok: Loyola Ignác, Xavéri Ferenc, Borgia Ferenc, Kosztka Szaniszló, Gonzaga Alajos, Regisi Ferenc, a japán mártírok, Joannes Berchmann, Petrus Canisius, Roberto Bellarmino. A legkorábbi boldoggá avatásokra (1605: Gonzaga Alajos, 1609: Loyola Ignác, 1619: Xavéri Ferenc) csak néhány emblematikus kiadvány készült. Egy 1606-ban Gonzaga boldoggá avatására megjelent kaliszi nyomtatvány Gonzagát és Kosztka Szaniszlót közösen dicsőíti.[59] A Loyola Ignác és Xavéri Ferenc együttes szentté avatására készült emblémasorozatok megjelenési helyei (Róma, Palermo, Velence, Augsburg, Segovia) jelzik a műfaj kialakulását és a szűkebb itáliai-spanyol centrum kisugárzását a német nyelvterület felé.

1622 és Borgia Ferenc szentté avatása (1671) között Ignácról és Xavéri Ferencről jelent meg a legtöbb emblémasorozat. A Bourges – Prága – Poznan – Wien által határolt körben megjelent kiadványok egyszerre mutatják a műfaj és a jezsuita szentkultusz európai terjedését. Ha ehhez hozzávesszük a Borgia Ferenc szentté avatása körül kiadott nyomtatványokat, melyek az Avignon – Bourges – Rouen – München – Róma – Wien – Graz által határolt területen jelentek meg, előttünk áll az emblematikus szentéletrajzok legszélesebb elterjedése a 17. század második felében. Ez az időszak volt egyben a műfaj virágkora.

A 18. századi szentté avatások (1726: Gonzaga Alajos és Kosztka Szaniszló, 1737: Regisi Ferenc) emblematikus kisugárzását a nyugat-európai és a mediterrán területek leválása jellemzi. A megnövekedett számú kiadvány (az egész anyag mintegy 35 %-a) egy viszonylag szűk földrajzi sávban jelent meg a német, cseh, lengyel és magyar nyelvterületen. Az, hogy Kosztka Szaniszló kanonizációja előtt Nápolyban (1720), Regisi Ferenc boldoggá és szentté avatása körül – s ezt a szent francia származása magyarázza – Lille-ben és Párizsban is megjelentek emblematikus életrajzok, ekkor már kivételes jelenség.

A kiadványok külső megjelenése és tartalma egyaránt utal arra, hogy rézmetszeteket csak az igényesebb, színvonalasabbnak szánt nyomtatványokhoz mellékeltek. A metszetek többségét a jezsuita nyomdák által foglalkoztatott ismeretlen rézmetszők készítették, ugyanakkor több neves grafikust és rézmetszőt is találunk a lapok mesterei között (pl. Guillaume Chasteu, Lodovico Gimignani, J. C. Schalckh, Cornelius Galle, Wolfgang Kilian, Giovanni Martino Lerch). A szerzők aktív részvétele az ábrázolások keletkezésében az explicatiók alapján több esetben valószínűsíthető. A kép nélküli kiadványok az egész anyag mintegy 65 %-át teszik ki, ami a

[59] ENCOMIA ... *i. m.*

műveket megjelentető kollégiumok és mecénások egy részének szerényebb anyagi lehetőségeivel magyarázható, illetőleg azzal, hogy a jezsuiták nem tekintették elengedethetetlennek az emblémakép szerepeltetését. A főpapi, főúri személyek mellett elsősorban a jezsuita egyetemeken tanuló nemesifjak adományai tették lehetővé a képekkel díszített művek kinyomtatását. Az igényesebb külsejű munkák közül azok jelentek meg több kiadásban, amelyek nem kötődtek alkalomhoz, illetőleg amelyeket függetleníteni lehetett az alkalomtól.

Szerkezeti sajátosságok, funkciók

A számbavett kiadványok túlnyomó többségében sorozattá szerkesztették az emblémákat. Sorozatnak tekintettük a szentek életútjához köthető, kronológiai vagy más elvek szerint megszerkesztett, kettőnél több önálló emblematikus szerkezetből álló kompozíciót. A vizsgálatba alkalomszerűen bevontunk olyan, sorozattá nem rendezett, egyes emblémákat is, amelyek a szentek életének egy-egy jelenetét, erényét, csodáját vagy a kultusz mozzanatait ábrázolják.

A sorozatok szerkezete két, jól elkülöníthető elgondolást tükröz. Az egyik típusban az életút eseményei, a másikban az erények adják a fő rendező elvet. A két koncepciót a 17. század első felétől folyamatosan alkalmazták. Az emblémákat a sorozatokban számmal jelölték. Egy sorozaton belül az emblémák felépítése azonos, és megnevezésük nem változik.

Az emblémák felépítése kevéssé változatos. A 17. század elejétől általános az életrajzi jelenet tömör szöveges megfogalmazásából, a mottóból (lemma), a képből vagy képleírásból és a verses vagy prózai explicatióból szerkesztett forma. Ettől némileg eltérnek az emblémakompendiumok és -tankönyvek szentemblémái. A művek céljának megfelelően itt a képen (képleíráson) és a mottón kívül a tanító jellegű prózai explicatióban helyet kap a képi motívum és a lemma eredete, magyarázata, valamint annak indoklása, hogy miért lehet azzal az ábrázolással bemutatni a szentet (similitudo, transfictio). Carlo Bovio a fenti sémát alkalmasabbá akarta tenni a tanításra, amikor a lemmát és a képet az explicatio megtöbbszörözésével a három különböző irodalmi formában (próza, epigramma, elogium) fejtette ki.[60] Bovio nyomán többszörös explicatiót alkalmazott például Hevenesi Gábor és Kazimierz Wieruszewski is. Hevenesi prózában és versben, Wieruszewski két versben (epigramma, elogium) készítette el az explicatiót.[61] Le Jay Regisi Ferencet bemutató sorozatában az ún. emblemata duplicata formát alkalmazta: két–két önálló emblémát (önálló kép, mottó, epigramma) kapcsolt össze egy közös inscriptióval.[62]

[60] BOVIO: *i. m.* 1655.
[61] HEVENESI: *Academicus ... i. m.*; UŐ: *S. Ephebus ... i. m.*; WIERUSZEWSKI: *i. m.*
[62] LE JAY: *i. m.*

Viszonylag ritkán fordul elő, hogy mottóként a szent nevéből készített anagrammákat használtak fel.[63]

A sorozatok két fő típusa közül az volt a kedveltebb, amely az életutat vette alapul. Ennek három változata különíthető el: 1. a sorozat az életrajz nyomán a születéstől a halálig mutatja be a szent életét. Ilyen sorozatok a boldoggá és szentté avatásra egyaránt készültek. Hevenesi Gábor például a boldoggá avatott (1670) Kosztka Szaniszlóról készített munkában sorra vette az életút fő állomásait.[64] Ennél igényesebb az a megoldás, amit egy ismeretlen jezsuita dolgozott ki Regisi Ferenc szentté avatásának megünneplésére, s amit a bécsi Am Hof templomban mutattak be. A szerző a templom belső tagolását vette alapul, és az életutat jelképező szimbólumokat a templom kilenc kápolnájához illesztette.[65]

2. Az előbbi megoldásnál gyakrabban alkalmazták az emblémák elrendezésére a vita et miracula koncepciót. Így csoportosította például Alonso Ledesma y Buitrago spanyol világi szerző a Loyola Ignác szentté avatása után, 1625-ben megjelent emblémákat,[66] s Gonzaga Alajosról, Kosztka Szaniszlóról és Regisi Ferencről is készültek ilyen sorozatok. Ezek fő jellegzetessége, hogy az életút végén mindig szerepel a halál jelenetének emblematikus bemutatása, amely lezárja a szent földi életét, és egyben összeköti a halála után neki tulajdonított csodákkal. A vita et miracula típusú sorozatok között is találunk aprólékosan átgondolt, differenciált megoldásokat. 1727-ben a nagyszombati jezsuita templomban például Gonzaga Alajos és Kosztka Szaniszló szentté avatására úgy rendezték el a két szent emblémáit a templomhajó két oldalán a bejárattól a főoltár felé haladva, hogy azok először a szentek világi, majd rendi életét, végül az életükben és haláluk után történt csodákat mutatták be.[67]

3. A vita et miracula elrendezés alkalmanként kibővült a kanonizációs eseményekkel. Antonius Maurisperg például 1726-ban Kosztka Szaniszlóról egy hatvan virág-szimbólumból álló sorozatot készített.[68] Az első három szimbólum a szent három legjellemzőbb vonását, az oltáriszentség és Mária-tiszteletet, a szeretetet, és az erényt mutatta be. Utána következett az emblematikus életút, majd a miraculárész, végül a kultusz és a kanonizáció állomásainak megjelenítése.

A sorozatok másik, a szentek erényeire épülő fő típusában is több változatot különíthetünk el: 1. a sorozat a megtérés-jelenet után a szent erényeit mutatja be. Ide tartoznak az *Imago primi saeculi* Ignác- és Carlo Bovio Xavéri Ferenc-emblémái.[69] Itt az erényábrázolások általában különféle életrajzi mozzanatokra utalnak.

[63] *Imagines* ... In: LIBERTINUS: *i. m.* 13a–18a.
[64] HEVENESI: *Academicus* ... *i. m.*
[65] *Descriptio* ... *i. m.* Viennae, 1738.
[66] LEDESMA Y BUITRAGO: *i. m.*
[67] LILIETUM ... *i. m.* A2a.
[68] MAURISPERG: *Floralia* ... *i. m.* 1–42.
[69] *Imago* ... *i. m.* 714–719.; BOVIO, Carlo: *Rhetoricae suburbanum.* Romae, 1676. 2–9.

2. Több kiadványban kizárólag a szentek erényeit rendezték sorozattá. Leopold Grueber például Gonzaga Alajos és Kosztka Szaniszló kilenc közös erényét mutatta be.[70] Az egyik legkörültekintőbben megszerkesztett virtutes-sorozatot Joannes Despotovich készítette Bécsben Borgia Ferenc szentté avatására.[71] A sorozaton belül az erények két részre tagolódnak: az elsőt a szentet a rendbe lépés előtt jellemző hat, ún. világi erény, a másodikat hat szerzetesi, ún. jezsuita erény alkotja. A tizenkét erényt egy-egy, négy vagy nyolc emblémából álló, önálló alsorozat mutatja be, élükön az adott erény allegóriájával.

3. Az erényekhez néhány esetben ún. miracula emblémákat kapcsoltak. Egy ismeretlen prágai jezsuita például 1673-ban ilyen sorozatot állított össze, mások által készített Xavéri-emblémákból válogatva.[72]

A vítán, illetve a virtutesen alapuló két fő típus mellett kialakult egy harmadik, vegyes szerkesztési mód is. Itt a sorozat a víta-, virtutes- és miracula-emblémákból áll, s ezt esetenként kiegészíti a kanonizáció eseményeinek bemutatása. Ezt az utóbbi, négyes tagolást alkalmazta például Carlo Bovio és Ignatius Querck Szent Ignác-sorozatukban.[73]

A bemutatott szerkezeti típusok és változatok függetlenek az emblémák számától, szoros kapcsolatban állnak azonban a sorozatok funkcióival. A víta alapján összeállított sorozatok fő célja volt a szent megismertetése, kultuszának terjesztése. A gyakori indoklás szerint a szent ismeretét elegáns és vonzó módon, minél szélesebb körben kívánták terjeszteni. Az erénykompozíciók célja ennél összetettebb, az aktív, cselekvő kultusz elsajátítása volt. Az egyik indoklás szerint a szentek igazi kultusza az, amikor erényeik megvalósulnak az emberi cselekvésben, s a hívők a szentek erényeit inkább a követésben, semmint az imádságban akarják birtokolni.[74] Az erény-emblémákkal elsősorban a tettekre akartak hatni, s mindez egy hasznos, követhető, az emlékezetben könnyen rögzíthető tudás és gyakorlat közvetítésére irányult. A vegyes, víta – virtutes típusnál a követhető példák megismertetésén és rögzítésén kívül a kiadványok a tanító, nevelő funkciót hangsúlyozzák. Carlo Bovio például az egyik előszóban kifejtette, hogy művével Loyola Ignác tiszteletének növelésén túl az olvasó bűneit akarja elűzni, s ezzel őt az erényes élet felé irányítani.[75]

A kiadványok egy részének további célja is volt. A nyilvánosan felállított, konkrét alkalomra készült sorozatokat azok keretkoncepciójával együtt jelentették meg. Ezek a leírások a reprezentatív elemek részletezésével az adott szenten túlmutató, szélesebb körű kultuszterjesztést szolgálták. Így például bemutatták a rendtörté-

[70] GRUEBER, Leopold: *Honores sacri divis Aloysio Gonzaga et Stanislao Kostkae* ... Viennae, 1727.

[71] DESPOTOVICH, Joannes: *Apparatus emblematicus.* Viennae, 1671.

[72] *Imagines* ... In: LIBERTINUS: *i. m.* 13a – 18a.

[73] BOVIO: *i. m.* 1655.; QUERCK: *i. m.*

[74] GRUEBER: *i. m.* 22.

[75] BOVIO: *i. m.* 1655. 5b.

net jelentős eseményeinek színhelyét,[76] a szentté avatás római megünneplését és a teljes jezsuita szentgalériát.[77]

Kép és szöveg viszonya, források

A jezsuita szentek életrajzainak emblémái speciális alkotómódszerrel készültek. Ennek lényege, hogy a szerzők felhasználták és átértelmezték a 16. századi humanista emblémamotívumokat, miközben a jezsuita rend kanonizációs elképzeléseinek, a tágabb rendi céloknak megfelelően adaptálták, átalakították, integrálták és kombinálták az emblémákat, azok motívumait. Az emblémák összekapcsolását a rendi célokkal a humanisták által kiadott antik irodalom bevonásával és tudatos adaptációjával valósították meg. Az a klasszikus irodalmi műveltség, amit a *Ratio Studiorum* előírt,[78] egyaránt beépült az emblémák képanyagába, a mottókba és az explicatiókba. Ez azt is biztosította, hogy az emblémák értelmezése és befogadása ne okozzon különösebb nehézséget.

Mindezek következtében egy kettős közvetítési folyamatot figyelhetünk meg. A jezsuita szentemblematika egyrészt krisztianizálta a humanista emblematika által kedvelt klasszikus világi motívumokat, másrészt közvetítette a rendi elképzeléseket egy szélesebb közönség felé. A következő példák jelzik az általános törvényszerűséget, hogy a jezsuita szentek emblémáiban az explicatiót minden esetben újrafogalmazták, a mottó és az imago azonban általában átvétel.

Az emblematikusként eddig számon nem tartott Antonius Maurisperg Kosztka Szaniszló szentté avatására készített, száz emblémából álló sorozatának (1726) mottóanyagát összevetettük Henkel-Schöne kézikönyvének mottó-regiszterével. A mottó, a kép és a jelentés viszonya alapján az emblémák négy csoportba sorolhatók: 1. azonos mottóhoz azonos vagy hasonló képi motívum tartozik, de a jelentés különbözik. A „fructum suum dabit in tempore suo" zsoltárrészlet (Zsolt. 1,3) variálásával készített mottót Maurisperg előtt felhasználta például Juan de Horozco y Covarrubias is. A képet meghatározó elem a zsoltárrészlet szövegkörnyezetének megfelelően mindkét szerzőnél egy szépen kifejlődött fa. Horozco y Covarrubias további képi részletekkel kiegészített emblémájának jelentése Frommer und Neider, míg Maurispergnél a stilizált tájban álló fa arra utal, hogy az ifjú Kosztka Szaniszló Pál nevű testvérével Bécsbe indul tanulni, hogy érlelődjék és gyümölcsöt hozzon.[79]

[76] *Lilietum ... i. m.* A főoltár előtt kiképezték Ignác manrézai barlangját, ahol Ignác a lelkigyakorlatos könyvet írta.

[77] *Symbola ...* In: GEMELLI ... *i. m.* D1a–D2b.

[78] *Ratio atque Institutio Studiosorum Societatis Iesu* (1586, 1591, 1599). Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae, 1986.

[79] MAURISPERG: *Vita ... i. m.* 11.; HENKEL, Arthur — SCHÖNE, Albercht: *Emblemata.* Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Sonderausgabe. Stuttgart, 1978. 146.

2. Azonos mottóhoz eltérő kép és mondanivaló járul, de közös az eltérő jelentés képi hasonlóságra visszavezethető alapmotívuma. Camerariusnál a „Quam bene conveniunt" mottó a vezetőhalat (Weiserfisch) követő bálna motívumhoz, Maurispergnél az élő fára felfutó, terméstől roskadozó szőlőtőkéhez kapcsolódik. Camerarius emblémája a Führung durch den Fürsten gondolatot fejezi ki, míg Maurisperg a betegségben Szűz Mária által megvigasztalt Kosztka Szaniszlót mutatja be. Az eltérő mondanivalót hordozó két emblémа alapötlete közös: az egymásrautaltságot, az egymáshoz tartozást fejezi ki, s az azonos mottó erre a kapcsolatra utal. Az élő fára felfutó szőlő motívuma a „Prudentes vino abstinent" mottóval együtt szerepel már Alciatusnál. Ennek változata, a kiszáradt fára felfutó szőlő, az „Amicitia etiam jam post mortem durans" mottóval együtt ugyancsak Alciatusnál található.[80] Alciatus, Camerarius és Maurisperg fenti emblémáiban közös, hogy két, egymáshoz illesztett motívummal egy-egy emberi kapcsolatformát akartak kifejezni.

3. Azonos mottó eltérő képi motívummal párosítva hasonló jelentést hordoz. Az „Ad omnia" mottót Saavedra Fajardo a Weisse Tafel-Pinsel und Palette in einer Hand aus dem Wolken témájú képhez, Maurisperg a felhőből kinyúló, kulcsot tartó kéz motívumához rendelte. Saavedra Fajardo a Bildungsfähigkeitet, Maurisperg pedig Kosztka Szaniszló jó tanulmányi előmenetelét, azaz rokon témát jelenített meg.[81]

4. Azonos mottóhoz eltérő kép és jelentés kötődik. A „Procul este profani" Camerariusnál a Klee vor dem Schlangen fliehen témát ábrázoló, Rache Gottest kifejező embléma mottója. Maurispergnél ugyanez a mottó a „stilizált tájban oltárkövön fekvő bárányról egy felhőből kinyúló kéz söprűvel elhajtja a legyeket" témájú képhez járul. Az embléma jelentése itt az, hogy Kosztka Szaniszló halála után képes kiűzni az ördögöket a megszállottak testéből. Mivel Camerarius és Maurisperg emblémáját a közös mottón kívül más nem köti össze, valószínű, hogy Maurisperg a mottót nem Camerariustól kölcsönözte. Ugyanez a mottó és hasonló képi motívum megtalálható például Bovio Loyola Ignác-emblémái között, s ugyanezzel a mottóval hasonló képleírást („victima arae imposita") közöl Menestrier is a pietas erényének bemutatására. Valószínű, hogy Maurisperg a két említett jezsuita kiadvány egyikéből vette át az emblémát.[82]

Maurisperg emblémaképei (imago) között több antik irodalmi, mitológiai ábrázolás található. Ezek – mivel a jezsuiták viszonylag ritkán használták őket – arra utalnak, hogy Maurisperg a jezsuita emblémakompendiumok mellett önálló művekből is ismerte a humanista, későhumanista emblematikát. Például a „Héraklész a bölcsőben megöl két kígyót" motívumot emeljük ki.

[80] MAURISPERG: *Vita ... i. m.* 19.; HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 714.; ALCIATUS, Andreas: *Emblemata.* Lugduni, 1566. 34., 186.

[81] MAURISPERG: *Vita ... i. m.* 17.; HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 1296.

[82] MAURISPERG: *Vita ... i. m.* 96.; HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 349.; BOVIO: *i. m.* 1655. nr. 85.253.; MENESTRIER: *i. m.* 571–573.

Maurispergnél a bárányбőrrel letakart Héraklész bölcsőben fekszik. Kezében széttépett kígyót tart, a bölcső mellett a másik kígyó látható darabokra szaggatva.[83] Az ábrázolás némileg eltér a Héra bosszújáról szóló mitológiai elbeszéléstől, mivel Héraklész itt nem testvére mellett, ércpajzson fekszik. Az explicatio Kosztka Szaniszlót a gyermek Héraklészhez hasonlítja, mivel már gyermekkorában kitűnt erényeivel. A motívumot korábban Zincgref a született erény kifejezésére, Sadvedra Fajardo a fejedelmek született vitézségének bemutatására használta.[84] A jezsuita emblémakönyvekben és -kompendiumokban ezzel a jelenettel nem találkoztunk, így Maurisperg valószínűleg nem a jezsuita emblematikából vette a motívumot.

Feltűnően sok antik mitológiai jelenetet és motívumot használt fel Ignatius Querck emblematikus Loyola-életrajzában. Az egy-egy illusztrált életrajzi jelenettel párhuzamba állított száz embléma közül, melyek mottói kivétel nélkül ókori klasszikusok (Ovidius, Vergilius, Claudianus, Lucanus, Juvenalis, Horatius, Lucretuis, Propertius, Tibullus, Seneca) műveiből származnak, huszonöt embléma-imago mitológiai jelenetre megy vissza. Így például az égő Trójából menekülő, apját a hátán vivő, fiát, Ascaniust – feje fölött a lángnyelvvel – kézenfogva vezető Aeneas Quercknél Ignác életének azt a mozzanatát jeleníti meg, amikor a miseáldozatot bemutató szent feje fölött a jelenlévők tüzet láttak. Az apjával menekülő Aeneas motívuma Alciatusnál, majd Laurentius Haechtanusnál és Horozco y Covarrubiasnál egyaránt megtalálható. Alciatus ezzel az emblémával a gyermeki szeretetet mutatta be.[85]

A humanista közvetítésű antik tudásanyag mellett az ábrázolás másik alapvető forrásai a jezsuita emblémakompendiumok. Jakob Masen *Speculum imaginum veritatis occultae ...* című művében például kifejtette, hogy a sas jól felhasználható a szentek emblematikus ábrázolásában. Masen munkáját föltehetően ismerte Johannes Baptista Mayr, aki műve alapgondolatává tette Masen sasokra vonatkozó ajánlását. Az új jezsuita szentek, Gonzaga Alajos és Kosztka Szaniszló köszöntésére ugyanis 1728-ban Győrben két olyan, 23–23 emblémából álló sorozatot készített, melyekben a két szent fekete, illetve fehér sasként jelent meg.[86]

Munkamódszer a képi motívumok alkalmazástípusainak tükrében

1. *Ugyanaz a motívum más-más jelentést kap egy szent bemutatásában.* Loyola Ignác emblematikus életrajzaiban gyakran tűnnek fel a szent katonaéletére utaló motívumok, mint például a bolis bellica, a levegőben felrobbanó tüzes gyújtógolyó. A motívum az *Imago primi saeculi*ban a „Sursum rapit ignis" mottóval Ignác imádság alatti elevatióját (1. kép), Bovionál „Ardendo concussit" mottóval Isten-

[83] MAURISPERG: *Vita ... i. m.* 6.
[84] HENKEL — SCHÖNE: *i. m.* 1641–2.
[85] QUERCK: *i. m.* 83.; HENKEL — SCHÖNE: *i. m.* 1703.
[86] MASEN: *i. m.* 859.; MAYR: *i. m.*

LIBER QVINTVS. SOCIETAS HONORATA. 719

Ignatius feruenter orans à terrâ eleuatur.

Surſum rapit ignis.

Quid toties volucres Perſei per ſidera curſus,
Bellerophontæum quid celebratis equum?
Quid canitis paribus, fato licet impare, pennis
Cum patre æthereas Icaron iſſe vias?
Credula gens Vatum, falliq́ue & fallere gaudens,
Non iter hoc homini, quo petat aſtra, datur.
Diſcite quæ proſint terras fugientibus artes:
Quâ Loiola præit, non operoſa via eſt.
Cernitis, accenſæ tendant vt in æthera flammæ,
Et ſubeant celeri per ſpatia alta fugâ?
Hæret iners terræ puluis prius; at ſimul ignem
Concipit, ignauum linquere geſtit humum:
Sic mens ad ſuperas euadere nititur auras;
Nititur, at tardo pondere preſſa iacet.
Verùm vbi diuinos de cælo concipit ignes,
Seminaq́ue in claras emicuere faces;
Nulla mora eſt, ſequitur, cognataq́ue ſidera lambit:
Interdum & corpus, quò volat ipſa, rapit.
Tantaq́ue vis flammæ eſt, clauſo diſrumpitur æſtu.
O nimium felix ſors in amore mori!

Som-

1. Imago Primi Saeculi. Antverpiae, 1640. 719. p. „Sursum rapit ignis" rézmetszet – 111 x 134 mm

2. Bovio, Carlo: Ignatius insignium. Romae, 1655. 28. p. „Ardendo concussit" rézmetszet – G. Castellus – 76 x 88 mm

3. Typotius, Jacobus: Symbola divina et humana. Tom. III. Pragae, 1603. 57. p. nr. V–VI. „Loco et tempore" – „A lieu et temps" rézmetszet – Aegidius Sadeler – 250 x 137 mm (lapméret)

nek történt önfelajánlását (2. kép), Menestriernél „Percussus concipit ignes" mottóval megsebesülését és megtérését, Quercknél „Inde tremit tellus. Ovid. Metam. 5." mottóval az éjszakai imádsága hatására a szülői házra leszálló égi fényt fejezi ki. Mind a négy életrajzi jelenetben megtalálható a bolis bellicával való hasonlóság.[87]

A képi motívumot megőrző, ahhoz új mottókat kereső átalakítási és újraaktualizálási folyamat magyarázatát a motívum forrásában találjuk meg. Ezt a jezsuita szerzők is ismerhették, bár nem hivatkoznak rá. A bolis bellica tudomásunk szerint Jacobus Typotius: *Symbola divina et humana* című műve 3. kötetében (1603) jelenik meg először emblematikus összefüggésben. (3. kép.) I. Alfonz ferrarai fejedelmet szimbolizálja, aki Ravenna mellett egy fémgolyót megtöltött lőporral, és álcázva elküldte az ellenséges táborba. A golyó szétrobbant, nagy pusztítást végzett, s győzelemhez segítette a fejedelmet. Typotius emblémája ennek a hadi sikernek az emlékére készült. Mottója („Loco et tempore", „A lieu et temps") a golyó elküldési körülményeire utal, s Ariostótól származik. A kommentár szerint a motívum alkalmas az okos, bölcs és erélyes emberek bemutatására, s a mottó értelmét Ovidius két sorának megújított felhasználásaként magyarázza.[88]

Pietrasanta nem hivatkozik Typotiusra és az őt kommentáló Boodtra, amikor az emblémát ugyancsak I. Alfonz ferrarai fejedelemhez köti, de általában is alkalmasnak tartja az erényes és bölcs személyek megjelenítésére. A Pietrasanta által közvetített, ajánlott és értelmezésében a rendi használatra alkalmassá tett motívumot a jezsuiták az új mottó segítségével Ignác életének jeleneteihez igazították. Pietrasanta előtt a motívumot a hírnév és a dicsőség bemutatására – többek között – Covarrubias Orozco alkalmazta (1610). Pietrasantát követően a jezsuiták más dolgok jelzésére is felhasználták a motívumot. Boschius szerint (1701) a bolus bellica egyaránt alkalmas a szentek boldog halálának, a lelki üdvösség elérésének és az emberi törekvésnek (ambitio) a bemutatására.[89]

2. *Hasonló motívumot használnak különböző szentek eltérő élethelyzeteinek bemutatására.* A vizet húzó angyal-motívummal két, 1640-ben megjelent jezsuita emblémában találkozunk. Az *Imago primi saeculi*ban a jezsuita életszabályok tökéletességét fejezi ki a „Vis maxima, sed sine vinculo" mottóval párosítva. Vincartius ugyanekkor Xavéri Ferenc lelki tökéletesedését mutatja be a több narratív részletet tartalmazó képi ábrázolás előterébe helyezett motívummal (mottója: „Semper major erit, quantum se effunderit unda"). A motívum feltűnik a Borgia Ferenc szentté avatására készített egyik sorozatban, ahol az önkiüresítés szerzetesi erényét mutatja be. A „Depressa implebitur" mottó arra utal, hogy önmaga kiürítésekor a szent erénnyel telítődik. A vizet húzó angyal-motívum Xavéri Ferenc és Borgia Ferenc

[87] *Imago ... i. m.* 719.; Bovio: *i. m.* 1655. nr. 10.28.; Menestrier: *i. m.* 473.; Querck: *i. m.* 9.

[88] Typotius, Jacobus: *Symbola divina et humana.* Tom. I–III. Pragae, 1601–1603. Itt: Tom. III. 57, 60.

[89] Pietrasanta: *i. m.* 252.; Henkel – Schöne: *i. m.* 1522.; Boschius: *i. m.* Classis I. nr. DCXXI., DCCCLXXXIX., Classis IV. Nr. V.

sorozatában egyaránt ellentéten alapuló, feszültséggel teli gondolatot jelenít meg: a forrás, azaz a szent valaminek az átadása, kiáramlása révén látszólag kevesebb, valójában gazdagabb, tisztább lesz. Ez a kettőség az alapja a két említett emblé-ma aktualizálásának. Ennek révén használja fel a motívumot Bovio egyik Loyola Ignác-emblémája, melynek jelentése, hogy Ignác udvari élete során elveti a világi hívságokat. Az embléma mottója, „Mergitur dum impletur" (elsüllyed, amikor megtelik) és a kép, a forrásban elmerülő edény, szoros gondolati kapcsolaban áll az említett Xavéri- és Borgia-emblémával.[90]

3. *Eltérő emblematikus megoldások az életrajzok azonos jelenetére.* A szentek emblematikus életrajzaiban általában ugyanazok a mozzanatok ismétlődtek, a sorozatok emblémáira azonban nem mindig jellemző az ismétlődés. A szerzők egyéni találékonysága elsősorban éppen a különböző megoldások megtalálásában mutatkozik meg.

A Loyola Ignác-sorozatok visszatérő mozzanata „Az Ignác három szavával megtérít egy zsidót" témájú jelenet. Ezt Bovio a „Non mole, sed vi" mottóval és a tengeri hajókat feltartóztató mitologikus lénnyel, a remorával, Querck a szívet magához vonzó mágneskővel és az erre utaló „Poterit magnes non dicere ferrum? Proper. 4.5." mottóval mutatta be. Az embléma megalkotásakor mindketten Ignác szavainak természetfeletti erejét hangsúlyozták s mindkét emléma korábbi motívumok aktualizálásával jött létre.[91]

A remora (Hemmfisch) a 16–17. századi embelamtika egyik nagyon kedvelt motívuma. Azonos képszerkezettel, különböző jelentésekkel és mottókkal egyaránt feltűnik például Alcatiusnál, Corrozetnél, Zsámbokynál, Laurentius Haechtanusnál, Picinellinél, Camerariusnál, Ferro de Rotarynál, Aresinél és Menestriernél. Bovio forrásai azok az emblematikusok lehettek, akik a remorával a hatalmat, az erőt fejezték ki: ezek Corrozet, Zsámboky és Haechtanus.[92]

A szívet magához vonzó mágnes motívuma ugyancsak a 16. századból származik: Georgia Montanea például ezzel fejezte ki a Gnade Gottes gondolatot. Montanea mottója, a „Non tuis viribus", ugyanarra a természetfeletti, isteni erőre utal, mint Quercké, csak Montanea a „szív", Querck a „mágnes" felől közelítette meg a jelenséget.[93]

4. *Ugyanaz az esemény különböző szentek emblémasorozatában.* A sorozatok rendszeresen ábrázolják a kanonizációt, s leggyakrabban az égitestekkel fejezik ki. Loyola Ignác és Xavéri Ferenc kettős szentté avatását Pont-á-Moussonban páros emblémával mutatták be. Ignác kanonizációját a nap, Xavéri Ferencét a telihold szimbolizálta úgy, hogy a mottók szerkezete is hasonló volt („Pour regler le jour"

[90] *Imago ... i. m.* 174., VINCARTIUS: *i. m.* 132.; DESPOTOVICH: *i. m.* nr. 57.; BOVIO: *i. m.* 1655. nr. 3. 7.

[91] BOVIO: *i. m.* 1655. nr. 80. 238.; QUERCK: *i. m.* 78.

[92] HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 712., 713.; BOSCHIUS: *i. m.* Classis I. nr. DCCCIV. 1–2., Classis II Nr. DV.; FERRO DE' ROTARIJ, Giovanni: *Theatro d'Imprese*. Venetia, 1623. 598–599.

[93] HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 82–83.

– „Pour éclairer la nuit"). A kanonizáció kifejezésére több szentnél is felhasználták a csillagmotívumot. Így például Querck Loyola Ignác szentté avatását az égre helyezett új csillaggal mutatta be. Querck emblémáját részben átalakítva 1727-ben Gonzaga Alajosra alkalmazták. Az ismeretlen szerző változatlanul átvette Querck Ovidius: *Metamorphoses*éből merített mottóját („Coelestibus intulit astris"), a képet pedig úgy módosította, hogy az új csillagot nem egy felhőből kinyúló kéz, hanem a Gonzagát szenttéavató XIII. Benedek pápa géniusza helyezi el az égen. Regisi Ferenc szentté avatását is az égen feltűnő új csillaggal ábrázolták. A kiemelkedő személyek (pl. Krisztus, királyok, hercegek) bemutatása a nappal és a holddal már a 16. században általánosan elterjedt, s az égen feltűnő csillag motívuma sem volt ismeretlen. Gabriel Rollenhagen például ezzel fejezte ki Isten mindenhatóságát (Allmacht Gottes).[94]

A kanonizációt az égitesteken kívül különféle földi tárgyakkal is bemutatták. Bovio például Loyola Ignác szentté avatását jezsuita címeres oltáron égő tűzzel és a „sacratur et sacrat" mottóval fejezte ki. (4. kép) Antonius Maurisperg Kosztka Szaniszló szentté avatását az egyik sorozatban földről felemelkedő, liliommal teli virágkosárral, a másikban stilizált tájban álló erős fával mutatta be. (5. kép) Ezek a motívumok az égitestekhez hasonlóan az esemény rendkívüliségét hangsúlyozták.[95]

5. *Azonos jelenet kifejezésére különböző szerzők azonos motívumot használnak.* A halál bemutatására, körülményeinek részletezésére a jezsuiták különösen nagy gondot fordítottak. Xavéri Ferenc életrajzaiban, mint már utaltunk rá, gyakran alkalmazták a hold motívumot. Halálának bemutatására több műben használták a holdfogyatkozás-motívumot (eclipsis Lunae), melyhez részben eltérő mottók kapcsolódtak. Az *Imago primi saeculi*ban és Menestriernél például a mottó „Tum te terra teget, cum totum impleveris orbem" (a föld elfed téged akkor, amikor betöltöd az egész világot), Picinellinél pedig „Cursum haud sistit in umbra" (az árnyékban nem áll meg a mozgás). Az explicatiók szerint a holdfogyatkozás azért alkalmas Xavéri halálának jelölésére, mert egyrészt kifejezi a halál sötétsége és a szentség hírének gyors, diadallal teli terjedése közti ellentétet, másrészt bemutatja a halál erőtlenségét a szentség erejével szemben. A motívum szerepel Saavedra Fajardo *Idea de un Principe* ...(1640) című művében is, ahol a „Censurae patet" mottóval kiegészítve a fejedelmet szimbolizálja. Paolo Giovio: *Dialogo dell'imprese* ... (1555) című művének egyik részletében Saaverda Fajardo emblémájához hasonló leírás szerepel.[96]

[94] MENESTRIER: *i. m.* 225.; QUERCK: *i. m.* 100.; *Symbola* ... In: *Dii Gemelli* ... *i. m.* a2/b.; *Prima Joannis* ... *i. m.* 36.; HENKEL — SCHÖNE: *i. m.* 41.

[95] BOVIO: *i. m.* 1655. nr. 100. 286.; MAURISPERG: *Floralia* ... *i. m.* 19.; MAURISPERG: *Vita* ... *i. m.* 100.

[96] MENESTRIER: *i. m.* 225.; *Imago* ... *i. m.* 721.; MENESTRIER: *i. m.* 311.; PICINELLI, Filippo: *Mondo simbolico*. Milano, 1669. 39–40. (Első kiadás: Milano 1653); PICINELLI, Filippo — ERATH, Augustinus: *Mundus symbolicus*. Coloniae, 1687. 45–46.; HENKEL — SCHÖNE: *i. m.* 35–36.

4. Bovio, Carlo: Ignatius insignium. Romae, 1655. 286. p. „Sacratur et sacrat" rézmetszet – G. Castellus – 74 x 85 mm

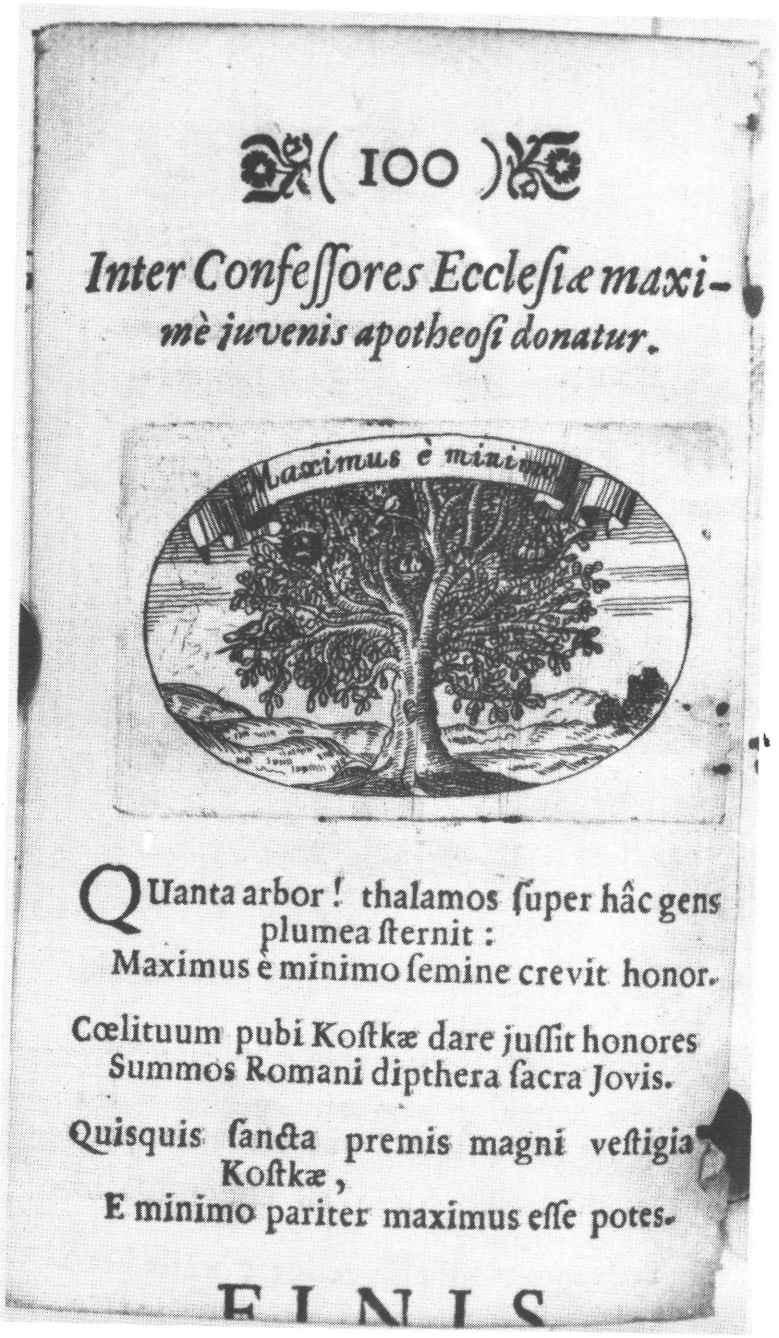

5. Maurisperg, Antonius: Vita divi Stanislai Kostkae. Viennae, (1726) 100. p. „Maximus e minimo" rézmetszet – 45 x 54 mm

Picinelli megjegyzése szerint ez az embléma az állhatatosság kifejezésére is használható, s Monte kardinális Xavéri szentté avatásakor tett állítólagos kijelentése nyomán alkalmazták a szent halálának jelölésére. Boschius kompendiumában a holdfogyatkozás-motívum különféle mottókkal összekapcsolva a halálon kívül az állhatatosságot, a barátságot, a szerencsét, az erényt és a női fejedelmet egyaránt bemutathatja. Boschius hivatkozásai (pl. Menestrier, Le Moyne, Bouhours) egyrészt utalnak a motívum jezsuita kedveltségére, másrészt jelzik, hogy a jezsuiták ismerték az embléma 16. századi humanista eredetét.[97] Bouhours (1671) női fejedelmet megformáló emblémája kapcsán ugyanis Boschius megjegyzi, hogy az embléma „eredeti" megalkotója „Ammirati" (Scipione Ammirato, 1562), de az ő emblémáját Bouhours „kijavította" („a Bouhoursio sic emendatum").[98] Mindez arra enged következtetni, hogy a motívumot Xavéri szentté avatásakor a Picinelli által hivatkozott Monte kardinális közvetítette a jezsuiták felé.[99]

6. *A motívumok átvihetősége más jezsuita szentekre.*

A rendi szenttéavatási tervekben összekapcsolt, hasonló tulajdonságokkal felruházott és egy időben szentté avatott jezsuiták esetében megfigyelhető, hogy az egyik szentnél felhasznált motívumot egy másikra is alkalmazták.

Az égő templom (sacra aedes flammis incensa) motívumot Pietrasanta Gonzaga Alajos szentsége hírének bemutatására használta az „Alterutra clarescere flamma" mottóval. Szerinte ez volt az ephesusi Diana templom felirata. A 16. században a motívumot egy másik mottóval („opes non animum") párosították. Ruscelli és Typotius szerint először Ersilia Cortese de Monti olasz nemesasszonyhoz kötődött, az ő állhatatosságát, erejét és legyőzhetetlen lelkét mutatta be. A mottó Seneca *Medeá*jának egy sorából („*Opes* fortuna auferre, *non animum* potest") származik. A képet és a mottót Typotius egy másik itáliai fejedelemasszonyra, Felice Ursina Columna Ducissa Paliani e Tagliacozae-ra alkalmazta. Bovio a „Ferte citi fontem" mottóval kiegészítve már nem Gonzaga Alajoshoz, hanem Kosztka Szaniszlóhoz kapcsolta a motívumot. Azt a jelenetet mutatta be vele, amikor Szaniszló az isteni szeretet tüzétől lángoló szívét jeges vízbe mártózva üdítette fel. Bovio Kosztka Szaniszlóra alkalmazott megoldását újra és újra felhasználták, így például Gonzaga és Kosztka szentté avatásának trencséni ünneplésekor.[100]

Ugyanígy megfigyelhetjük egy először Kosztka Szaniszlóhoz kapcsolt motívum áttevődését Gonzaga Alajosra. Az üvegedénybe bújtatott éretlen szőlőfürt korai érlelését bemutató kép (botrus phialae perspicuae inclusus) Pietrasantánál még

[97] BOSCHIUS: *i. m.* Classis II. Nr. DCCLXXVIII., Nr. CCCXXXVIII., Classis II. nr. 95., Classis III. nr. CDXVI., nr. MCXXIV., Classis II. nr. 465., nr. 449.

[98] BOSCHIUS: *i. m.* Classis II. nr. 449.; AMMIRATO, Scipione: *Il rota overo dell'imprese.* Napoli, 1562.

[99] PICINELLI – ERATH: *i. m.* 45–46.

[100] PIETRASANTA: *i. m.* 236.; RUSCELLI, Girolamo: *Le imprese illustri.* Venetia, 1584. 160–162. (Első kiadás: Venetia, 1566.); TYPOTIUS: *i. m.* Tom. III. 127–129.; BOVIO: *i. m.* 1676. 30–31. nr. III.; Symbola ... In: *Dii Gemelli ... i. m.* b1/b.

Szűz Mária bemutatása a templomban-jelenethez kapcsolódott, az *Imago primi saeculi*ban részben módosult mottóval („Ut cito maturescat") azonban már Kosztka Szaniszlóra vonatkozott, s Szaniszló rendbe lépését jelképezte (6. kép). Bovio megváltoztatta a mottót („Educatus non educitur") és Gonzaga Alajosra alkalmazva a gyakori imádság által megérlelődött szentet jelenítette meg vele.[101] (7. kép) Mindez mutatja, hogy bizonyos korlátok között az emblematikus életrajzokra is jellemző a szentek vítájának sajátossága, a motívumok tipizálódása és kicserélhetősége.

7. *Motívumáttevődés nem jezsuita szentről jezsuita szentre.* Girolamo Ruscelli kiváló személyekről készített imprézái között szerepel a Borromei Károlyról alkotott kompozíció. Ezen egy kígyóktól borított szarvas a forrás felé szalad, a képhez az „una salus" mottó járul. Ruscelli az explicatióban kifejti a bibliai szarvas-metaforát, majd egy zsoltárversből (Zsolt. 42(41), 2) kiindulva a tiszta vízű forrás képét magyarázza. Értelmezése szerint Borromei Károly úgy vágyott Isten igéjére, azaz a tiszta forrásra, mint a bűnöktől, azaz a kígyóktól szabadulni vágyó szarvas a forrás vizére.

Typotius kardinális-imprézái között Borromei Károlyra ugyanez az összeállítás vonatkozik (8. kép). A Ruscelliénél részben bővebb, őt nem említő kommentár hivatkozik Oppianus és Plinius természethistóriájára, s elmondja, hogy a kardinálisra erényei, tiszta gondolkodása és ereje miatt illik az ábrázolás. Az 1610-ben szentté avatott Borromei Károlyra ugyanezt a kompozíciót alkalmazta Pietrasanta is. Rövid explicatiójában – Ruscellitől és Typotiustól eltérően, akik a szarvast és a forrást egyenrangú motívumként kezelték – a forrást emeli ki, s mint az üdvösség forrásából merített vizet (vö. Iz. 12,3) értelmezi.[102]

Ezután a motívumok egy másik jezsuitánál, Joannes Vincartiusnál részben átértelmeződtek (9. kép). A képszerkezet egyszerűsödött, ugyanakkor kibővült az ábrázolt szent életének egyik jelenetére utaló narratív részlettel. Vincartius Gonzaga életéből azt a részletet ábrázolta, amikor Alajoshoz megérkezett Aquaviva generális levele a rendbe történt felvételéről. A kép bal oldalán a levél kézhezvétele, jobb oldalán a forráshoz futó szarvas látszik. Az új mottó („Vivit, si reperrit undam") és a verses explicatio középpontjában – éppúgy, mint Pietrasantánál – egyaránt a forrás áll. Vincartius egyrészt allegorikusan értelmezte Aquaviva nevét (aqua viva), másrészt a forrást a jezsuita renddel azonosította. Borromei Károly imprézájának fő motívuma így áttevődött Gonzaga Alajosra.[103]

Vincartiust több ok is ösztönözhette a Borromei-impréza átalakítására és aktualizálására: 1. A Borromei-impréza ismert volt és egy tekintélyes szenthez kötődött. 2. Borromei Károly jelentős szerepet játszott Gonzaga Alajos életében (1580-ban érseki vizitációs útján Castiglionéban járva lelki tanácsot adott a gyermek Alajos-

[101] PIETRASANTA: *i. m.* idézi: BOSCHIUS: *i. m.* Classis I. nr. DXX.; *Imago ... i. m.* 330.; BOVIO: *i. m.* 1676. 22–23. nr. III.

[102] RUSCELLI: *i. m.* 90–92.; TYPOTIUS: *i. m.* Tom. II. 49–51.; PIETRASANTA: *i. m.* 11.

[103] VINCARTIUS: *i. m.* 164–168.

330 IMAGO PRIMI SÆCVLI SOC. IESV.

Beato Staniſlao Koſtkæ etiamnum puero Societatem ingredienti.

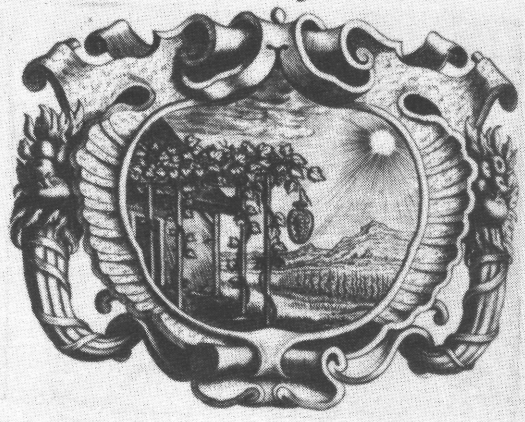

Vt citò matureſcat.

Dius amor Koſtkæ ſimiles in imagine vultus
Viderat, & pueri carpitur igne puer,
Protinus in terras velocibus aduolat alis,
Vt magè vicino nutriat igne faces.
Tum ſic orſus amor: Puer ô digniſſime cælo,
Pande agedum teneras in mea tela fibras.
O cælo dilecte veni! ne tempora differ:
Nulla meis ætas ignibus apta magis.
Omnia prima placent. præcox in vitibus vua
Gratior, & primâ falce reſecta Ceres.
Cernis vt extento turgeſcens vua racemo
Pendeat? hæc primo flore recluſa fuit.
Clauſa minas Boreæ, nociturâque frigora vitro
Pellit, & excluſâ grandine tuta latet.
Ætatis breue ver, & primos porrige flores.
Serò relicta ſibi, plena fit vua mero.
Omnia principiis inſunt: ſpem fecit in herbâ,
Quæ modò ſtrata ſeges grandinis imbre iacet.
Dixerat: & primo ne flos marceſceret æuo,
Aut flueret mundi turbine, clauſtra dedit.
Sic decuit, teneris vt matureſceret annis,
Adderet & ſuperis cana iuuenta decus.

IMA-

6. Imago Primi Saeculi. Antverpiae, 1640. 330. p. „Ut cito maturescat" rézmetszet – 110 x 131 mm

7. Bovio, Carlo: Rhetoricae suburbanum. Romae 1676. 22–23. pp. nr. III. „Educatus non educitur" rézmetszet – 112 x 63 mm (lapméret)

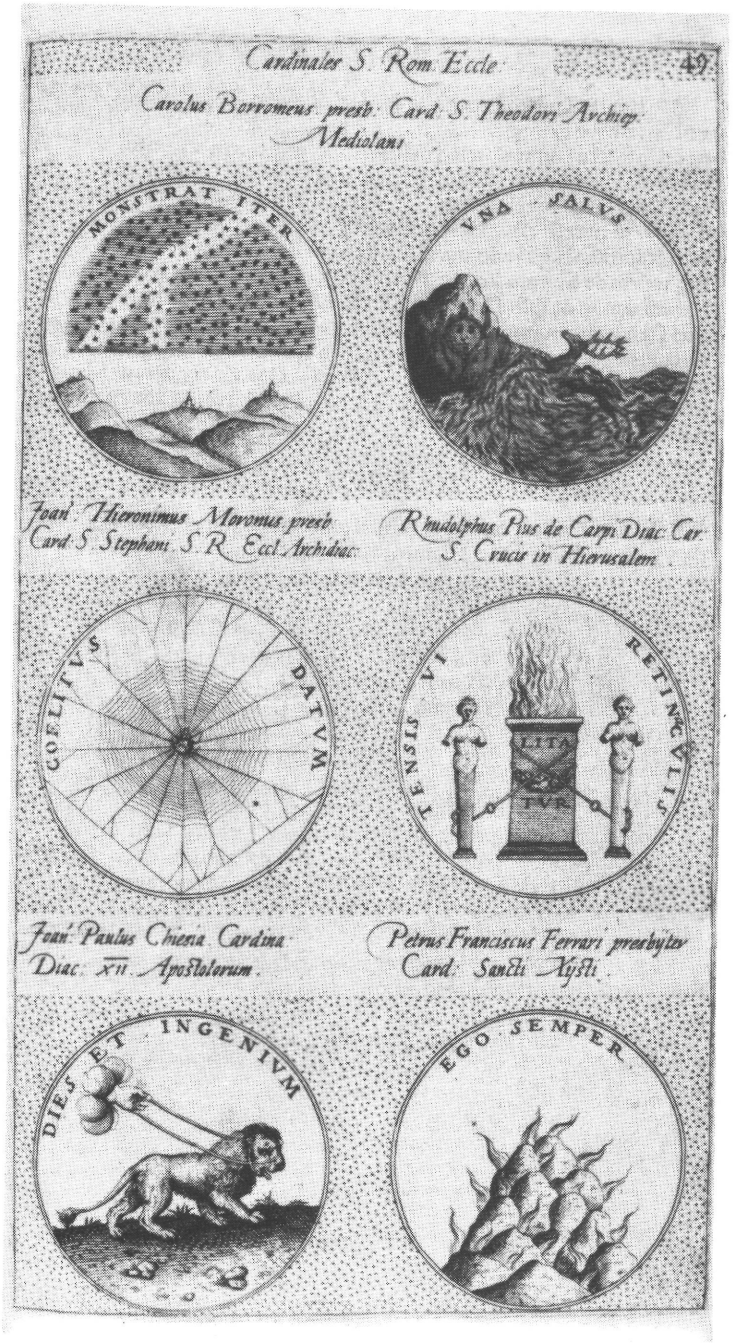

8. Typotius, Jacobus: Symbola divina et humana. Tom. II. Pragae, 1602. 49. p. nr. II. „Una salus" rézmetszet – Aegidius Sadeler – 251 x 139 mm (lapméret)

9. Vincartius, Joannes: Sacrarum heroidum epistolae. Tornaci, 1640. 164. p. „Vivit, si repperit undam" rézmetszet – P. Rucholle – 43 x 66 mm

10. Camerarius, Joachim: Symbolum et emblematum ex animalibus ... centuria altera. Noribergae, 1595. 50. p. „Una salus" rézmetszet – átmérő: 72 mm

nak). 3. Az impréza a jelentéstartalom, az erények (erő, tisztaság) megjelenítése miatt jól megfelelt Gonzaga Alajos bemutatására.

Ugyanez a motívum nem személyre vonatkoztatva megtalálható például Camerariusnál, Covarrubias Orozcónál és Heinsiusnál. Camerarius átvette Ruscelli mottóját („una salus") is, de az embléma eredeti jelentését kitágítva a „Rettung durch Gott" gondolatot fejezte ki (10. kép). A kompozíció megváltoztatott mottóval („Occido et manduco" vö. Ap.Csel. 10,9) Covarrubias Orozcónál a „Sündenvertilgung durch den Priester", Heinsiusnál („solatium, non auxilium") a „Sehnsucht nach der Geliebten" eszmét fejezi ki.[104]

8. *A jezsuita szentre is alkalmazott motívumot egy speciális jezsuita tárgy határozza meg.* A lepárlókészülék a 16. századi emblematika természettudományból merített kedvelt motívuma, s gyakran találkozunk vele a 17–18. században is. Carlo Bovio Loyola Ignác-sorozatában Ignác generálissá választását a stillatoria egy olyan speciális változatával mutatta be, mellyel a jezsuita emblematikán kívül nem találkozunk. A szerkezet egy kemencével összeépített konstrukció, amelynek több kivezető csöve van, s így egyszerre alkalmas többféle anyag desztillálására. A mottó („satis omnibus unus" – egy elegendő mindenkinek) arra utal, hogy több anyag megtisztítására elég egyetlen szerkezet. Ez a címmel, az explicatiókkal és a képpel együtt azt fejezi ki, hogy a rend tagjai egységesen szavaztak Ignác generálisságára.[105]

Ez a Fornax Spagyricának nevezett speciális lepárlókészülék a Collegium Romanumban működött. Megálmodója és megvalósítója minden valószínűség szerint Athanasius Kircher volt. Kircher szerint az Aetna egy desztillálókészülék fornaxához hasonlóan működik,[106] s nem kizárt, hogy ez a megfigyelés is ösztönözte a Fornax Spagyrica elkészítését. A desztillátor 1637–1638 után és 1655, Bovio Ignác emblémájának kiadása előtt készülhetett, első leírása azonban csak Kircher 1664-ben kiadott művében található.

A készülék ábrázolását emblematikus összefüggésben Bovio újra felhasználta VII. Sándor pápa bemutatására. A „Stillatoria jesuitica" ezenkívül feltűnik Boschius repertóriumának öt, rézmetszettel is bemutatott emblémáján. Ezek különféle mottókkal ellátva Krisztus vérrel verítékezését, Szalézi Ferenc imádságát, a bűnbánatot, a szellemi munkát és a Facultas medicát fejezi ki. Boschius hivatkozásai szerint ezeket az emblémákat a brüsszeli jezsuita emblémaműhely és két jezsuita, illetve exjezsuita emblematikus, Menestrier és Emanuele Tesauro készítették.[107]

[104] HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 470–471. Vö. BATH, Michael: *The Image of the Stag. Iconographic Themes in Western Art.* Baden-Baden, 1992. 289–297.

[105] HENKEL – SCHÖNE: *i. m.* 1406–7.; FERRO DE' ROTARIJ: *i. m.* 136.; *Abgetrockente Thränen* ... Nürnberg–Frankfurt, 1698. Sinnbild IV. BOVIO: *i. m.* 1655. nr. 58. 172–174.

[106] KIRCHER, Athanasius: *Mundus subterraneus.* Tom. II. Amstelodami, 1664. 392.; GODWIN, Joscelyn: *Athanasius Kircher, a Renaissance Man and the Quest for Lost Knowledge.* London, 1979. 84–5., 92.

[107] BOVIO: *i. m.* 1676. 62–63. nr. IV.; BOSCHIUS: *i. m.* Classis I. nr. LV., nr. CCCXXXVIII., nr. DCXCV.; Classis III. nr. DXVIII., nr. DCLIII.

Összegzés

A jezsuita szentek emblematikus életrajzainak készítése szorosan kötődött a rendi szükségletekhez és hasznosságához, s az emblematika történetének meghatározott időszakát jellemezte. A műfaj virágkorát a 17. század közepén és második felében élte, utána gyors hanyatlás következett. Regisi Ferencé volt az utolsó kanonizáció, amelyet a rend emblematikus életrajzokkal is ünnepelt. A 18. század közepétől nem készültek új sorozatok, s mindössze néhány új kiadás jelent meg a rend közép- és kelet-európai nyomdáiban. Ignatius Weitenauer, az egyik utolsó jezsuita elméleti író, aki emblematikával is foglalkozott, már nem tett említést a szentek emblémáiról, s nem utalt a jezsuita emblematika elkülönítésének lehetőségére. Művei jelzik, hogy az emblémahagyomány spirituális töltése kimerült, s divatja a rendben végetért.[108]

Az emblematikus szentéletrajzok fő sajátosságainak bemutatása után válaszra vár a kérdés, hogy beszélhetünk-e ún. „jezsuita emblematikus paradigmáról", azaz létezett-e speciálisan jezsuita emblematika?[109] Válaszunk, melyet csupán az általunk vizsgált részterületre tartunk érvényesnek, igenlő. A jezsuita emblematika fő vonásait tézisszerűen így összegezhetjük: 1. A szentemblematikát a jezsuiták nem önmagáért művelték, hanem következetesen alárendelték a rendi érdekeknek, a kanonizációs és kultuszterjesztő elképzeléseknek.[110] A szentemblémák készítésében és terjesztésében meghatározó az alkalmi jelleg, a rendi emblémaműhelyek, a jezsuita szerzők és a rendi megbízás alapján dolgozó nyomdák, kiadók szerepe.

2. Az emblematikus szentéletrajzok a 18. század közepéig összhangban vannak a jezsuita emblémaelmélet előírásaival és elvárásaival. Az elméletírók által rögzített elképzelésektől eltérő gyakorlatra a nyomtatványok nem utalnak. A jezsuita emblematika elmélete és gyakorlata a képelmélet nélkül, melynek központi tényezője az ars memorativa, nem vagy csak nehezen értelmezhető.[111]

3. A jezsuiták fokozottan törekedtek az emblémák közérthetővé tételére, felismerhetőségére, az ezoterikus vonások háttérbe szorítására.

[108] WEITENAUER, Ignatius: *Symbolica, epigrammata, lapidaria* libri III. Angustae Vindelicorum – Friburgi, 1757.; UŐ: *De modo legendi et excerpendi* libri II. Augustae Vindelicorum, 1775. 579–584.

[109] DIMLER, G. Richard: *The bee-topos in the jesuite emblem book: Themes and Contrast.* In: ADAMS, Alison – HARPER, Anthony J. (eds.): *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe: Tradition and Variety.* In: Selected Papers of the Glasgow International Emblem Conference, 13–17. August, 1990. Leiden–New York–Köln, 1992. 229–246. Itt: 238.

[110] BREIDENBACH: *i. m.* 70–78.

[111] NEUBER, Wolfgang: *Imago und Pictura.* Zur Topik des Sinn-Bilds im Spannungsfeld von Ars Memorativa und Emblematik. (am Paradigma des „Indianers"). In: HARMS, Wolfgang (Hg.): *Text und Bild, Bild und Text.* DFG-Symposion 1988. Stuttgart, 1990. 245–261.

4. A claritas igénye miatt középpontba került az egyértelművé tett similitudo. Érvényesült a „similitudo idonea" által meghatározott elvárásrendszer (pl. dignitas, funkcionálisan körülhatárolt eszköztár, a pozitív példák kizárólagossága).

5. A praktikus utilitas, a pedagógiai célzat kibővíti az imago-lemma-explicatio hármasságát. Rendszeressé válik a mottótól elkülönített prózai cím, amely előre közli az ábrázolt jelenet tárgyát. Kialakult az explicatio különféle formájú (próza, epigramma, elégia, óda stb.) megtöbbszörözésének gyakorlata.

6. A jezsuita szentembléma tükrözi a folyamatot, melynek során az életrajzból, illetve az egyes életjelenetekből allegorikus–szimbolikus transzformációval elvont kifejezés jön létre. A képi motívum mellett a mottó nem egyenrangú, hanem a kép szimbolikus jelentéstartalmát elmélyítő és az értelmezést segítő összetevő.

7. Az explicatiók (kommentárok) verses és prózai formái tükrözik a jezsuita iskolákban elsajátított vallási és humanista tudásanyagot, a poétikai és retorikai normák következetes alkalmazását, az *Exercitia spiritualia* teológiájának hatását, valamint a speciális rendi célkitűzést.

8. A jezsuiták nem hoztak létre alapvetően új emblematikus eszköztárat, s elsősorban a közös emblémahagyományból merítettek. A szövegeknek és képeknek jóval nagyobb hányada hozható kapcsolatba a világi emblémahagyománnyal, mint azt a korábbi kutatás feltételezte.[112] A humanista emblémák deformálódtak, motívumaik asszociatív, kompilatív módon összekapcsolódtak, az eredeti kép- és jelentésszerkezetek feloldódtak, kontaminálódtak. Az allegorikus képalkotás és az embléma között átmeneti formák jelentek meg.

9. A sokat emlegetett „utile et dulce" viszonyát vizsgálva megállapítható, hogy nem elsődleges cél a gyönyörködtetés.[113] A jezsuiták a delectatiót elsősorban alárendelt eszközként értelmezik a keresztény vallási és erkölcsi elképzelések illusztrálásához, hatásos közvetítéséhez és emlékezetben való rögzítéséhez.

10. A kép és szöveg kapcsolatában a hangsúly eltoldóik a szöveg felé. A művészi bemutatás helyett az értelmi és érzelmi hatás lép előtérbe.

11. A jezsuita embléma egyediségét a kiválasztás, az összeszerkesztés és az emblematikus szerkezetek kontexusának meghatározása adja.

12. Fontos sajátosság a lehetőség szerint minél nagyobb popularitás, a közspectaculum megvalósítása.

A bemutatott anyagot kívánatos lenne összehasonlítani a nem jezsuita szentek emblematikus életrajzaival, valamint az irodalmon kívüli emblematika megfelelő megnyilvánulásaival.

[112] DIMLER, Richard G.: *A bibliographical survey of Jesuit emblem authors in German-speaking territories.* Topography and themes = Archivum Historicum Societatis Iesu 45. 1976. 129–138.; Uő: *i. m.* 1981. 433–448.

[113] DIMLER: *i. m.* 1981. 446.

ÉVA KNAPP – GÁBOR TÜSKÉS

Emblematische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jahrhundert

Ein gut definierbares Gebiet der Jesuitenemblematik bilden die gedruckten Emblemserien, die mit Leben, Wundern und Tugenden der Jesuitenheiligen bzw. der ihrer heiligen Lebensführung nach berühmten Jesuiten im Zusammenhang stehen. Die emblematischen Viten der Jesuitenheiligen bieten zum einen die Möglichkeit, das Auftauchen eines Themas, seine Verbreitung und sein Absterben in der Emblemtradition zu verfolgen. Zum anderen liefert eine solche Untersuchung Kenntnisse über den Spezialisierungs- und Popularisierungsprozess, den die Jesuitenemblematik hinsichtlich ihrer Stoffe und Anlässe durchlief. Darüber hinaus wirft sie ein neues Licht auf bisher ungeklärte Fragen der Assimilation des humanistischen Emblems durch die Jesuiten sowie auf ihre spezielle Arbeitsmethode.

In der Entstehung der Gattung spielten neben den Symbol- und Emblemtheorien der Jesuiten vor allem die Kanonisationsbestrebungen des Ordens eine wichtige Rolle. Für die emblematischen Lebensbeschreibungen bildete die als authentisch anerkannte Vita-Zusammenstellung die Hauptquelle. Die ersten emblematischen Viten von Jesuitenheiligen entstanden als „affixiones" seit der Wende von 16. zum 17. Jahrhundert in den bedeutensten Jesuitenkollegien Europas, am Anfang als anonyme Kollektivschöpfungen. Bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts ist eine allmähliche Differenzierung des Quellenbestandes zu beobachten. Die Gattung erlebte ihre Blüte um die Mitte und in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, danach folgte ein rascher Verfall. Vom Anfang des 17. bis zur zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts sind über die folgenden Jesuiten Embleme und Emblemserien verlegt worden: Ignatius von Loyola, Franz Xaver, Franciscus Borgia, Stanislaus Kostka, Aloysius Gonzaga, Franciscus Regis, die japanischen Märtyrer, Joannes Berchmann, Petrus Canisius, Roberto Bellarmino.

Im Aufbau der Serien lassen sich zwei verschiedene Konzeptionen unterscheiden. Bei dem einen Typus bilden die Ereignisse des Lebensweges das Grundprinzip der Anordnung, bei dem anderen hingegen die Tugenden. Neben diesen beiden Grundtypen bildete sich noch eine dritte, gemischte Anordnungsmethode heraus. Die zwei grundlegenden Quellen der Darstellungen sind das von den Humanisten vermittelte Bildungsgut und die Emblemkompendien der Jesuiten. Im Spiegel der Anwendungsmöglichkeiten der Bildmotive haben wir acht Typen festgestellt, die für die Arbeitsmethode der Jesuiten charakteristisch sind: 1. Demselben Motiv werden in der Darstellung des Heiligen jeweils andere Bedeutungen zugeordnet. 2. Ein ähnliches Motiv wird zur Darstellung von verschiedenen Ereignissen aus dem Leben der Heiligen benutzt. 3. Für dasselbe biographische Motiv stehen verschiedene emblematische Lösungen. 4. Dasselbe Ereignis tritt in den Emblemserien von verschiedenen Heiligen auf. 5. Das gleiche Ereignis wird von verschiedenen Autoren mit Hilfe desselben Motivs vergegenwärtigt. 6. Die Übertragbarkeit der Motive auf andere Jesuitenheilige. 7. Motivübertragung von einem nichtjesuitischen Heiligen auf einen Jesuitenheiligen. 8. Das Motiv wird in seiner Anwerdung auf einen Jesuitenheiligen durch einen spezifisch jesuitischen Gegenstand konkretisiert.

Ein Vergleich des vorgeführten Materials mit emblematischen Viten nichtjesuitischer Heiligen und mit den entsprechenden Zeugnissen der ausserliterarischen Emblematik ist wünschenswert. (Die deutschsprachige Fassung des Beitrages erscheint im *Archiv für Kulturgeschichte*, 1997/1.)

KÖZLEMÉNYEK

III. Ince pápa De miseria humanae conditionis című traktátusának recepciója kódex-irodalmunkban. A *De miseria humanae conditionis* című traktátus, amelyet III. Ince pápa (1198–1216) még bíboros korában írt, a középkori contemptus mundi irodalom egyik legismertebb műve. Egykori népszerűségét bizonyítja egyrészt az a 672 kézirat és 52 ősnyomtatvány, amely a művet megőrizte, másrészt a 34, egymástól független próza- és versfordítás.[1] E fordítások – két kivételtől eltekintve – mind a késő középkorban, a 14–15. században, illetve a 16. század elején keletkeztek.[2] III. Ince pápa művének népszerűségéről tanúskodnak továbbá azok a latin és népnyelvű írások, amelyek a műből kölcsönöznek hosszabb–rövidebb idézeteket. A művet mindenekelőtt a késő középkori vallásos (katekétikai, morálteológiai, aszkétikus) művek szerzői idézték előszeretettel, de mivel a contemptus mundi téma a humanista irodalomban is kedvelt volt, humanista szellemű alkotók is gyakran merítettek belőle. Példaként álljon itt néhány az ismertebb szerzők és művek közül: Albertano da Brescia (13. sz. eleje – 1270 k.): *Liber consolationis et consilii*, Johannes Nider (1380 k. – 1438): *Dispositorium moriendi*, Sienai Szent Bernardin (1380–1444): *Sermones*, John Wyclif (1320 k. – 1384): *Tractatus de mandatis divinis*, Eustache Deschamps (1346 k. – 1407): *Double lay de la fragilité humaine* Albrecht von Eyb (1420 – 1475): *Spiegel der Sitten*.[3] A mű még Dantéra is inspiráló hatással volt.[4] Jelenleg 17 latin és 20 népnyelvű írás ismert, amely a *De miseria humanae conditionis* című traktátust idézi.

A traktátust – mint már említettük – mindenekelőtt morálteológiai, katekétikai, aszkétikus művek szerzői idézték szívesen. Ilyen szövegek késő középkori kódex-irodalmunkban nagy számban találhatók. Felvetődik a kérdés: kimutatható-e a recepció valamely formája a késő középkori magyar nyelvű vallásos irodalomban is?

Ami a fordításokat illeti, a középkori magyar irodalomban a recepciónak ez a formája hiányzik. De nem csak a fordítások terén állunk ilyen rosszul: eddig mindösszse egy olyan szöveget sikerült találnunk, amely a *De miseria humanae conditionis* című művet forrásként használta. Ez a mű *A halalrwl* című traktátus, amelyet két kézirat, a Bod- és a Lobkowitz-kódex őrzött meg. A vélhetően a 16. század első negyedében keletkezett Bod-kódex e mű mellett még egy, az ember három ellenségéről szóló írást tartalmaz.[5] A Lobkowitz-kódex, amely szintén a 16. század

[1] A népnyelvű recepcióról l. R. E. LEWIS: *Lotario dei Segni* (Pope Innocent III), *De Miseria Conditionis Humane*. Athens, 1978. 3kk.; LŐKÖS P.: *'Das puch von menschlicher aigenschafft.'* Ein Beitrag zur volkssprachigen Rezeption Innozenz' III. im Spätmittelalter = MKsz (1992), 163–165.

[2] *Uo.* 164.

[3] *Uo.* 163–164.

[4] *Lexikon des Mittelalters.* Bd. III., München und Zürich, 1986. 190.

[5] *Régi magyar kódexek.* 2. A bevezetést és a jegyzeteket írta PUSZTAI I., Bp. 1987.

első negyedéből való, imák, legendák és egyéb épületes művek mellett a Bod-kódex két szövegét tartalmazza.[6] Mindkét kódex apácák számára készült.

A halálról szóló elmélkedés, amely minden valószínűség szerint egy eddig ismeretlen latin nyelvű mű fordítása, három részből áll.[7] Az első rész elmélkedés a szörnyű és mindenkor várható halálról. Ennek forrását, amelyről a későbbiekben még szó lesz, Holik Flóris fedezte fel.[8] A traktátus második részében egy vitézről olvashatunk, aki még a halál pillanatában sem akart megtérni. E rész forrása a Coenred király lovagjáról szóló történet, amely Beda Venerabilis *Historia Ecclesiastica* című műve 5. könyvének 13. fejezetében olvasható.[9] A magyar nyelvű történet mindazonáltal bonyolultabb, mint Beda exempluma.[10] A harmadik rész az angyal és az ördög vetélkedése az elhunyt lelkekért. Ennek forrása ismeretlen, de rokonság fedezhető fel közötte és a *Zselizi feliratok* között. Ez utóbbi mű szoros kapcsolatban áll a *Dialogus de redemptione* című költeménnyel.[11]

Minket itt most az első rész érdekel, ebben található ugyanis a *De miseria humanae conditionis* című műből származó idézet. Ez a rész a Jacobus van Gruitrode-nak tulajdonított *Aureum speculum animae pecatricis* 6. fejezetének (De morte semper timenda et ubique expectanda) szó szerinti fordítása. Rögtön a fejezet elején a szerző – pontos forrásmegjelölés nélkül – idézi a *De miseria humanae conditionis* 3. könyve 4. fejezetének utolsó mondatát:[12]

> Et Innocentius: Haec frates attendite. Ecce qui paulo ante in deliciis et dives residebat in domo, ecce quam pauper iacet in tumulo. Et qui gloriosus incedebat in aula, ecce quam deformis et despectus iacet in tumba. Et qui vescebatur deliciis in cenacula, consumitur vermibus in sepulchro.

Ha összehasonlítjuk e mondatot a M. Maccarone által szerkesztett kritikai kiadásban található szöveggel, megállapíthatjuk, hogy az számos helyen eltér ettől:

> Qui modo sedebat gloriosus in throno, modo iacet despectus in tumulo; qui modo fulgebat ornatus in aula, modo sordet nudus in tumba; qui modo vescebatur deliciis in cenaculo, modo consumitur a vermibus in sepulcro.[13]

Azt, hogy ez a változtatás Jacobus van Gruitrode-tól származik, vagy esetleg a *De miseria* egy szövegváltozatával van dolgunk, amelyet már az *Aureum speculum* forrásául szolgáló *De miseria*-kézirat is tartalmazott, nem lehet megállapítani. Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ adhassunk,

[6] *Nyelvemléktár.* XIV. Lobkowitz codex. Közzéteszi VOLF Gy. Bp. 1890.

[7] *Régi magyar kódexek.* 2. 16.

[8] HOLIK F.: *Adalékok codexeinek forrásaihoz* = ItK 32 (1922) 121–130.

[9] J. P. MIGNE: *Patrologiae cursus completus*, series latina, 95. 252–253.

[10] KATONA I.: *Túlvilági látomások codexeinkben* = Akadémiai Értesítő 18 (1907). 503. Katona szerint a magyar szövegben kimutatható a *Visio Baronti* hatása is.

[11] SZABÓ F.: *Források kódexeink halál-szövegeihez* = ItK 1964. 689. Vö.: P. R. RUDOLF: *Ars moriendi.* Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens. Köln–Graz, 1957. 47–48.

[12] HOLIK: *i. m.* 128. Holik az *Aureum speculum*nak azt a kiadását használta, amelyet ma az Egri Főegyházmegyei Könyvtár őriz (HAIN 14901). Ő a művet Karthauzi Dénesnek tulajdonította, az újabb szakirodalom szerint a mű Jacobus van Gruitrode-nak tulajdonítható. Vö.: *Die deutsche Literatur des Mittelalters.* Verfasserlexikon. Hg. von K. RUH. Bd. III. Berlin–New York, 1981. 91–92.

[13] M. MACCARONE: *Lotharii Cardinalis* (Innocentii III) De miseria humanae conditionis. Lugano, 1955. 80.

meg kellene vizsgálni a *De miseria humanae conditionis* kéziratállományát, a kéziratok – már említett – nagy száma miatt azonban ez reménytelennek tűnik.[14]

Ha megnézzük a magyar fordítást, akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy annak a Maccarone-féle kiadás szövegétől eltérő változat szolgált alapul:

> Vg mond ezrol zent Innocencius papa, Iaÿ en zeretǫ at'am fiai. ezetekbe vegetek, Mert ime, ki eg keues idǫknek elǫtte yl vala ǫ hazaba, nag fenesseggel kazdagsaggal, ime mel' zegeńǫl fekzik a koporsoba, Es ki nag dićǫseggel, pompasaggal, spacialua idestowa az palotaba, ime mel' rutol, mel' ondokul, es meg vtaltatott fekzik az sirben, Es ki ǵeneroǫseges etkekkel iol lakik vala az ebellǫ hazba, ime mastanaba az fergektǫl, meg emeztetik a koporsoban.[15]

A magyar fordítás szó szerint követi az *Aureum speculum* szövegét. Még az Incénél hiányzó *Haec fratres attendite* felszólítás is átkerült a magyar szövegbe.

*

Van kódexirodalmunknak egy másik alkotása is, amelyik – ismét csak pontos forrásmegjelölés nélkül – idézi III. Incét. Ez a mű a Karthauzi Névtelen prédikáció- és legendagyűjteménye. Az 1364-ben alapított lövöldi kartauzi kolostor prókurátorának 1524 és 1527 között keletkezett terjedelmes művét az Érdy-kódex őrizte meg.[16] Bán Imre *A Karthauzi Névtelen műveltsége* című könyvében összeállította azoknak a szerzőknek a listáját, akiket a középkori szerző művében idéz. Ebben III. Ince pápa háromszor szerepel. Bán Imre szerint ezen idézetek egyike a *De miseria humanae conditionis* című tratátusból származik.[17] A *Zent lazlo kyralnak Innepeeröl* című prédikációban olvasható ez az idézet:[18]

> Zent Innocencius papa meg wgy mond merth mynewel ember ennen magaban alazatosb annewal isten elöth nemesebb.

A *De miseria humanae conditionis* szövegének többszöri alapos áttanulmányozása után sem találtuk meg e mondat megfelelőjét. Úgy tűnik: ez az idézet nem a *De miseria humanae conditionis*ból származik.

Jelenlegi ismereteink szerint tehát *A halalrwl* című traktátus az egyetlen késő középkori magyar nyelvű vallásos írásmű, amelyik III. Ince *De miseria humanae conditionis* című művének magyar recepcióját dokumentálja.

LŐKÖS PÉTER

Neue Erkenntisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trapoldner. Die Hermannstädter und Kronstädter Überlieferung weiß zu berichten, daß ein gewisser Trapoldner das Grammatikbuch des Thomas Gemmarius im Jahre 1529 und das Pestbuch des Hermannstädter

[14] MACCARONE jegyzetapparátusában ilyen változat nem olvasható, ami persze nem zárja ki, hogy van a *De miseria humanae conditionis*nak olyan kézirata, amely ilyen szövegváltozatot tartalmaz, Maccarone ugyanis még csak 435 kéziratot ismert.

[15] *Régi magyar kódexek* 2. 71.

[16] *Nyelvemléktár.* IV. Érdy codex. Közzéteszi VOLF Gy. Bp. 1876.

[17] BÁN I.: *A Karthauzi Névtelen műveltsége.* Bp. 1976. 58.

[18] *Nyelvemléktár.* IV. Érdy codex. 75.

Arztes Sebastian Pauschner im Jahre 1530 in Hermannstadt druckte.[1] Dieses waren die ersten in Siebenbürgen gedruckten Bücher. Nachfolgend möchten wir neue Anhaltspunkte zum geistigen und kulturellen Hintergrund des Lukas Trapoldner als erster siebenbürgischer Drucker zur Diskussion stellen.

In der Matrikel der Universität Köln liegen folgende Eintragungen vor, die wegen der Namensgleichheit mit Lucas Trapoldner in Verbindung gebracht werden dürfen:

1519 „Lucas Trabuldanus, Hungarus, art.: Iuravit et solvit" (immatrikuliert kurz nach 24. März zusammen mit „dominus Symon Transilvanus" ("Symon de Clausenbu[r]ch, pater").[2] „Symon Killeswart, Bursa Laurentiana, 1520 3/2 presentatus ad licentia; dominus (Joh.) de Tr.(ansilvania), 15/3 lic(enciatus)".[3]

Desweiteren vermerken die Akten des Generalkapitels Rom des Dominikanerordens von 1525: „Conventui Cibiniensi provinciae Ungariae assignamus lectorem theologiae fr. Franciscum de Segesvar, cui damus licenciam bacchalariatus; in lectorem vero philosophiae fr. Lucam de Bristricia".[4]

Wir glauben, daß in der Kölner Matrikeleintragung des Jahres 1520 hinter *dominus* statt dem durch Keussen angenommenen Johannes eher unser Lucas zu stehen hätte, weil Pater Symon Transilvanus von 1519 zweifelsohne identisch ist mit Symon Killeswart von 1520.[5] Selbst wenn unsere Gleichung nicht stimmen sollte, liefert die erste Matrikeleintragung hinreichende Anhaltspunkte dafür, daß Lucas Trabuldanus dem Dominikanerorden angehörte, sowie die 1525 erfolgte Beorderung von Lucas de Bistricia zum Lektor der Philosophie in das jüngst gegründete dominikanische Studium *generale* inHermannstadt, nachdem er zwei Jahre (wohl 1520/21 und 1521/22) in Köln als magister gelehrt hatte.[6]

[1] Vgl. weitere Angaben bei BORSA Gedeon et. al.: *Rgi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600.* Bp. 1971. Nr. 9, S. 9ff. und Nr. 10. S. 10 ff.

[2] Hermann KEUSSEN: *Die Matrikel der Universität Köln.* II. Band, Bonn, 1919. (Reprint Düsseldorf, 1979.), S. 805.

[3] KEUSSEN (wie Anm. 2). S. 805.

[4] *Acta Capitulorum Generalium Ordinis Predicatorum IV (Monumenta Ordinis Predicatorum Historica IX).* Rom, 1901. S. 214; vgl. auch Béla IVÁNYI: *Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und der Moldau. Hauptsächlich unter Benützung des Zentralarchivs des Dominikanerordens in Rom*, Siebenbg. Viertejahrsschrift 1940. S. 35.

Lucas Trabuldanus besaß bei seiner Berufung auf das neue Generalstudium in Hermannstadt den Magistergrad. Übrigens sahen die Statuten der Kölner Artistenfakultät vor, daß der Inzipient (Lizenziat) als neuer Magister sich zu zweijähriger Lehrtätigkeit verpflichten mußte (Siehe Anna – Dorothee v. DEN BRINCKEN: *Die Statuten der Kölner Artistenfakultät von 1398*, in: Die Kölner Universität im Mittelalter. Geistige Wurzeln und soziale Wirklichkeit, hrsg. von Albert ZIMMERMANN, Berlin/New York, 1989. S. 407.

[5] „Killeswart" ist zweifelsohne eine Verballhornung von 'Coloswar'.

[6] Über die Studienbeziehungen zwischen Siebenbürgen und Köln, die hauptsächlich durch Angehörige des Dominikanerordens getragen wurden, vgl. Klaus POPA: *Studienbeziehungen zwischen Köln und Siebenbürgen 1460 bis 1524.* Karpaten Rundschau (Kronstadt – Brassó), Nr. 42/21. Oktober 1993. S. 6.

Lucas heiß in den dominikanischen Quellen „de Bistricia", weil sein Heimatkonvent („onventus nativus") inBistritz war, obzwar er dem bürgerlichen Nachnamen nach aus Trappold südlich Schäßburg stammte. Der im Verzeichnis sämtlicher siebenbürgischen Dominikanerklöster vor dem 29. April 1524 in der Führungsriege des Bistritzer Konvents auftretende „Fr. Lucas" (K. FABRITIUS: *Zwei Funde inder ehemaligen Dominikanerkirche zu Schäburg* Archiv des Vereins f. sbg. Landeskunde, NF., V. Bd., Kronstadt, 1861, S. 33; Béla IVÁNYI (wie Anm.

Das Wirken des Lucas Trabuldanus am Hermannstädter Studium generale wird durch den in der Bibliothek des Brukenthalmuseums aufbewahrten Band *Commentaria in libros posteriores Aristotelis* von Paulus Venetus, Venedig, 1481, greifbar. Es gibt hier folgende Eintragungen: „Pertinet ad Lucam Baccalarium alias fratrem de ordine predicatorum. Auf dem oberen Einbanddeckel innen ist zu lesen: „Iste liber pertinet ad Magistrum Lucam post mortem autem pertinebit ad conventum."[7]

Daß Lucas nun in Hermannstadt Bücher verlegt und gedruckt hat, wäre nichts Außergewöhnliches für einen Ordensangehörigen. Dafür spricht übrigens auch folgende Notiz: „1529. 12. Febr. monachi intra octiduum exire jussi sunt etc. Insuper *et relicta artium studia florere ceperunt eodem tempore.* Testis est libellus grammaticus..."[8] Die Hermannstädter Drucke des Lucas Trabuldanus erfolgten also gerade in der Zeit, als die *„monachi"*, d.h. die Bruderorden, aus Hermannstadt verwiesen wurden. Die Notiz stellt aber keinen kausalen Zusammenhang zwischen dem verordneten Abzug der Ordensbrüder und der Drucklegung der Bücher von Thomas Gemmarius und Sebastian Pauschner her. Sie unterstreicht, daß „obendrein auch das Studium der übrigen Künste zu jener Zeit zu blühen begann. ... „Als greifbares Ergebnis dieser Entwicklung führt die Notiz gerade die beiden durch Lucas gedruckten Werke an; das Buch des Thomas Gemmarius steht für die Grammatik, das Buch Pauschners für die Medizin. Das andere Wissensgebiet, welches zwar ungenannt, aber im Hermannstädter Studienbetrieb jener Zeit Vorzug genoß, war zweiyfelsohne die Philosophie, welche im dominikanischen Generalstudium neben der Theologie Hauptfach war.[9]

Wenn nun die Dominikaner trotz des Bannebefehls von 1529 noch 1532 in Hermannstadt waren, wie aus einer Bucheintragung hervorgeht[10], so könnte Lucas Trabuldanus seine Buchdruckertätigkeit noch als Ordensangehöriger ausgeübt haben. Da der ab 1531 als Stadtnotary bezeugte Lukas Trapoldner[11] der Namensidentität sowie der chronologischen Konsequenz her mit dem gleichnamigen Hermannstädter Dominikaner identifiziert werden darf, kann davon ausgegangen werden, daß dieser spätestens 1530 die Mönchskutte ablegte und ein bürgerliches Leben im Dienste der Stadt aufnahm, in der er seit 1525 weilte.

Es scheint indessen sehr wahrscheinlich, daß die ersten siebenbürgischen Drucke auf das Zusammenwirken bürgerlicher und klösterlicher Initiative zurückgehen. Als die dominikanische Seite unter Druck geriet, zog sie sich als wahrscheinliche Eigentümerin der Druckerei zurück, so daß ab 1530 kein Buch mehr in Hermannstadt erschien.

Die Identifikation des Dominikaners Lucas Trabuldanus mit dem Buchdrucker Trapoldner wird schließlich auch dadurch gestützt, daß weder die Wiener Universitätsmatrikel noch die Matrikel der ungarischen Nation[12] einen Studierenden dieses Namens bezeugt. Hingegen im-

Wahrscheinlichkeit unsere Person, weil sich diesebezüglich keinerlei chronologische Schweirigkeiten ergeben.

[7] Vgl. Veturia JUGAREANU: *Catalogul colectei de incunabule.* Sibiu, MCMLXIX. Nr. 232.

[8] Mitgeteilt bei Borsa Et Al. (wie Anm. 1), S. 9. Unsere Unterstreichung.

[9] Vgl. Klaus POPA: *Dominikanische Literatur in der Inkunabelnsammlung der Bibliothek des Hermannstädter Brukenthalmuseums* (Ms.).

[10] *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából (Monumenta Ecclesiastica Tempora Innovatae in Hungaria Religionis Illustrantia).* II. Bd. Bp. 1904. Nr. 195, S. 230: „Liber presens pertinet ad conuentum Cibiniensem ordinis fratrumPredicatorum. Emptus per fratrem Vitalem tunc Priorem 1532 pro LXXV d."

[11] BORSA Et Al. (wie Anm. 1), S. 1.

[12] Karl SCHRAUF (Hg.): *Die Matrikel der Ungarischen Nation an der Wiener Universität 1453–1630.* Wien, 1902.

matrikulierte Thomas Gemmarius, der Verfasser der durch Trapoldner gedruckten Grammatik, bereits im Mai 1520 in Wien und kommt auch in den Akten der Ungarischen Nation mehrfach vor.[13]

KLAUS POPA

A felsőmagyarországi kánonok kiadásairól. A felsőmagyarországi református egyházak közül a reformáció kezdete óta négy körzetben az egyházak csak esperességekben egyesültek, és a püspöki igazgatást nem fogadták el. Ilyen volt az abaúj-torna-sárosi kerület (kassavölgyi esperesség), a borsod-gömör-kishonti kerület, az ungi és a zemplémi. Ezek az esperességek – más néven fraternitások – saját senioruk vagy esperesük igazgatása alatt álltak.[1] Ezekben a kerületekben a lelkészek avatását az esperesek vizsga és eskütétel után együtt teljesítették. Első egyházi rendtartásuk az 1566. január 23-án a gönci zsinaton megerősített cikkelyek voltak.[2] A zsinat összehívásában és a huszonegy cikkely megfogalmazásában döntő szerep jutott az akkori kassavölgyi esperesnek, Károli Gáspárnak.

Az *Articuli juxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Ungariae partibus* című felsőmagyarországi kánonok alapjául éppen e gönci kánonok szolgáltak; de míg a gönciek megfogalmazásának pontos idejét tudni lehet, addig a sokkal hosszabb ideig és általánosabban elfogadott és használt felsőmagyarországi kánonok keletkezésének körülményei és időpontja kevéssé tisztázott. Amint Révész Imre megállapította, megfogalmazása és stílusjegyei alapján nem is lehet más, mint 16. századi alkotás. „Akár szellemüket, akár modorukat, akár tartalmukat tekintsük: gyöngyei a magyar egyházi törvényhozásnak."[3]

A kánonokat *Praefatio* vezeti be, amely szentírásbeli helyekkel támasztja alá a törvények szükségességét. Ezután következnek az artikulusok, szám szerint 55. A lapszéleken a bibliai locusok találhatók. Ettől a szerkezettől csak az általunk ismert legutolsó (1709. évi) kiadás tért el,[4] amennyiben ott a locusok az egyes cikkelyek végén találhatók, a lapszéleken pedig a cikkelyek tartalmára utaló egy-két szó olvasható.

A felsőmagyarországi kánonokkal kapcsolatos kérdések közül az első az elnevezésük körüli bizonytalanság. Révész Imre „felső magyarországi"-nak nevezte őket, ugyanígy Zoványi Jenő is.[5] Mokos Gyula szerencsésebbnek, és a korabeli szóhasználatot jobban követőnek találta a „felföldi kánonok" megjelölést.[6] Ugyanakkor Révész Kálmán bebizonyította, hogy az „abaúji kánonok" néven már régóta ismert cikkelyek azonosak a „felsőmagyarországi"-ként emlegetettel, vagyis hogy ugyanezeket a cikkelyeket többféle elnevezéssel is illették.[7] Minthogy ugyanis az abaújiak sajátjuknak tekintették, az egyháztörténetbe mint abaúji kánonok is bekerültek. De a kettő egy és ugyanazt jelöli. Sőt, ugyancsak Révész Kálmán mutatott rá arra, hogy a sárospataki főiskola 1621. évi törvénye két helyen is hivatkozik a „vizsolyi kánonok"-ra, megjelölve

[13] BORSA et al. (wie Anm. 1). S. 9.

[1] MIKLÓS Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában.* Pápa, 1942. 163–165.

[2] Magyar fordításuk: KISS Áron: *A 16. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Bp. 1881. 437–446.

[3] RÉVÉSZ Imre: *A felső magyarországi reformált egyházak legelső kánonos könyve* = Sárospataki Füz 1863. 418–424.

[4] SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. I–II.* Bp. 1879–1885. (Továbbiakban: RMK) RMK II 2358.

[5] RÉVÉSZ Imre: *i. m.* 418–424. és ZOVÁNYI Jenő: *A felsőmagyarországi cikkek ismeretlen kiadása* = MKsz 1909. 315.

[6] MOKOS Gyula: *A Felföldi kánonok* = ProtSz 1912. 651–659.

[7] RÉVÉSZ Kálmán: *Az abaúji kánonokról* = ProtSz 1912. 483–487.

bizonyos vonatkozó cikkelyeket.[8] Minthogy ezek az idézett cikkelyek valójában a felsőmagyarországi kánonok megfelelő cikkelyei, így összegezve meg kell állapítani, hogy az „abaúji", „vizsolyi" „felföldi" néven nevezett artikulusok egyformán a felsőmagyarországi kánonokat jelölik. (Harsányi István „zempléni kánonok" megjelöléssel is talált korabeli utalást e cikkelyekre).[9]

További nehézséget jelent, hogy amint Mokos Gyula is megállapította,[10] sem maga a törvénykönyv nem árulja el, sem kiadói nem közölték, sem egyéb feljegyzést nem találni arról, hogy *hol, mikor, ki* szerkesztette összes és *kik fogadták el* e cikkelyeket, sőt Mokos azt a címben szereplő *in superioribus regni Ungariae partibus* kifejezést is problématikusnak találta; amennyiben szerinte kérdéses, hogy e törvénycikkelyek idején megalkotói mit tekintettek Magyarország „felső részé"-nek. Földrajzi szempontból el kell fogadni Mokos érvelését, aki szerint a korabeli szóhasználat a Mátyusföldet is, Pozsony vidékét is beleértette a „Felföld" megjelölésbe, egyháztörténeti adatok, rendtartások, jegyzőkönyvek közvetett bizonyítékai mégis azt mutatják, hogy e felsőmagyarországi cikkelyek használata nem terjedt ki ekkora területre, hanem csak a fent már említett abaúj-torna-sáros, borsod-gömör-kishonti, ungi és zempléni reformált egyházak közössége vallotta magáénak.

Ezzel egyúttal arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy *kik fogadták el?* Kevéssé látszik valószínűnek, hogy már megalkotásukat is a négy esperesség együtt határozta el, mert nincs bizonyíték e négy esperesség ilyen fokú együttműködésére ebből a korai időből. Inkább valószínű, hogy megfogalmazásuk az abaúji körzetben történt, majd a hasonlóképpen szerveződő más felsőmagyarországi körzetek is magukévá tették elveit. Debreceni Ember Pálnál olvasható, hogy az Egri Lukács ellen 1568-ban tartott kassai zsinaton a felföldi egyházak lelkipásztorai egy hitvallást, a *Confessio ecclesiarum orthodoxarum Superioris Hungariae*t szerkesztették, és azt Miskolc—Kassa—Sárospatak környékéről való papok írták alá. Ugyancsak ő említi, hogy az 1646. évi szatmárnémeti zsinaton sok prédikátor volt jelen a Felföld tiszáninneni részéről, Zemplén, Ungvár, Borsod, Gömör, Hont, valamint Abaújvár és Torna vármegyékből, amely vármegyék a Felföldön vannak, „s református egyházaik esperesek igazgatása alatt állanak."

A *mikor* kérdésre annyi minden bizonnyal megállapítható, hogy mindenképpen az 1566. évi gönci zsinat után készült,[11] tekintve, hogy annak cikkelyeit már beléfoglalták ebbe az újonnan alkotott egyházi rendtartásba. Ugyanakkor Révész Kálmán szerint a Gönczi György által szerkesztett és Váradon elfogadott kánonos könyv[12] (1577) előtt már érvényben kellett lennie, tekintve, hogy Gönczi hivatkozik a régebbi kánonokra — amelyek egyike éppen a felsőmagyarországi kánonok LII. cikkelye. Vagyis Révész Kálmán szerint a felsőmagyarországi cikkelyek 1577 előtt már készen voltak és közkézen forogtak, különben Gönczi nem ismerhette és használhatta volna őket.[13] Elfogadása tehát Révész Kálmán szerint valamivel a gönci zsinat után, de 1577 előtt történhetett: 1570—1576 között. A kérdéssel foglalkozók e cikkelyek keletkezését — a göncihez hasonlóan — ugyancsak a Károli Gáspár által kezdeményezett kassai zsinattal hozták összefüggésbe (1568), mások nem hozták ugyan összefüggésbe a kassai zsinattal, de megalkotásuk idejét ehhez közeli időszakra helyezték. Ezen az állásponton volt Harsányi István, aki a cikkelyek szerkesztésének évét az 1568—1570 közötti évek valamelyikébe kereste, mert szerinte létrehozásukat elősegíthette az ágostai hitvallású evangélikus és református lelkészek 1568. évi kassai együttes zsinata, szerkesztésük és elfogadásuk pedig szerinte bizonyosan egy Vizsolyban

[8] RÉVÉSZ Kálmán — BÉKEFI Remig: *A sárospataki ev. ref főiskola 1621-iki törvényei.* (Könyvismertetés) = Száz 1899. 927. — Ugyanilyen felismerésre jutott ZOVÁNYI Jenő is: *A felsőmagyarországi cikkek ismeretlen kiadása* = MKsz 1909. 315.

[9] HARSÁNYI István: *A felsőmagyarországi cikkek* = ProtSz 1913. 494—501.

[10] MOKOS: *i. m.* = ProtSz 1912. 651—659.

[11] KISS Áron: *i. m.* 437—439.

[12] RMK III 666 és 2. kiadása: RMNy 657

[13] RÉVÉSZ Kálmán: *i. m.* = ProtSz 1912. 483—487.

tartott zsinatra vagy zsinaton történt.[14] Minthogy a felsőmagyarországi kánonok ma ismeretes legkorábbi nyomtatott kiadása 1595-ből való, és címéből egyértelmű, hogy nem ekkor lépett érvénybe, hanem ekkor már egy ideje használták – mindez a fenti érvekkel összhangban van. Megjegyzendő, hogy az 1595. évi kiadásról először beszámoló Révész Imre megalkotásuk idejét pontosabb dátum meghatározása nélkül az 1595. évnél valamivel korábbra helyezte.

A *hol* kérdésre ismét Révész Kálmánt idézhetjük, aki megállapította, hogy a sárospataki törvények (1621) egy pontjából világosan kitűnik, hogy a felsőmagyarországi kánonok néven ismert egyházi törvénykönyvet vagy a vizsolyi zsinat alkotta meg, fogadta el, vagy intézkedett kinyomtatásukról, vagy tudták, hogy ott nyomtattták ki, mert a nevezett kánonok közül egyet „articulus Visoliensis"-ként emlegetnek, és a megjelölt artikulus a felsőmagyarországi artikulusok egyike. Tehát Révész Kálmán szerint e nagyfontosságú törvényalkotás is valószínűleg összefüggésben van a bibliafordító Károli Gáspár abaúji esperessel. Révész Kálmán álláspontja szerint ezeket egy vizsolyi zsinat alkotta meg, innen a nevük, és minden bizonnyal Károli Gáspárral kell összefüggésbe hozni.[15] Hasonló állásponton volt Harsányi István, mert szerinte is e cikkeket egy Vizsolyban tartott zsinatra vagy zsinaton szerkesztették – hiszen, érvelése szerint, bizonyára nem véletlenül tapadt hozzá a „vizsolyi kánonok", elnevezés –, és fogadták el az abaúji atyák (majd vették át a zempléniek is).[16] Harsányi nem említette ugyan Károli Gáspár szerepét ezzel kapcsolatban, de Károli életének állomáshelyeit ismerve ezt igen valószínűnek kell tartanunk.

Könnyebben megválaszolható az a kérdés, hogy *meddig voltak érvényben e* kánonok? Azok az esperességek, amelyek elfogadták e cikkelyeket, még 1635-ben sem választottak püspököt, jóllehet I. Rákóczi György fejedelem ezt szorgalmazta volna, és az 1646. évi szatmárnémeti zsinat ugyancsak.[17] E törvények 1735-ig használatban voltak a zempléni esperességben.[18] Ekkor királyi rendelettel az ország református egyházait négy kerületre osztva, e korábbi esperességek is püspöki igazgatás alá kerültek. Részben az akkor kialakított tiszáninneni egyházkerületnek a területe volt az a felföld, amelyen keletkeztek és vagy másfélszáz esztendeig érvényben voltak e törvények. Ennek a vidéknek tehát egészen 1734-ig nem volt püspöke, hanem egyházait négy esperes kormányozta. Minthogy e kánonokat – tudomásunk szerint utoljára – még 1709-ben is kinyomtatták, így bizonyosnak látszik, hogy egészen ameddig lehetett, vagyis még az 1730-as években is érvényben voltak.

* * *

A felsőmagyarországi kánonok nyomtatott példányai ma ritkaságnak számítanak. Az *Articuli juxta quos regitur...* címmel, kivétel nélkül hely és nyomda megnevezése nélkül, sőt egy esetben hamis évszámmal megjelent kiadások úgy tűnhet, nem sokat segítettek abban, hogy e kánonok keletkezési helyét, idejét, érvényességének területét, esetleg megalkotóinak személyét tisztázni lehessen.

Debreceni Ember Pál magyarországi egyháztörténete (1728)[19] a felsőmagyarországi kánonokat az 1667. évre datálta, ezzel azonban csak újabb rejtvényt adott fel, hiszen az egyháztörténészek e törvényeket – tartalmuk és jellemzőik alapján – ennél sokkal korábbinak tartották.

[14] HARSÁNYI: *i. m.* = Prot. Sz. 1913. 494–501.
[15] RÉVÉSZ KÁLMÁN: *i. m.* = MKsz 1909. 315.
[16] HARSÁNYI: *i. m.* ProtSz 1913. 494–501.
[17] KISS ÁRON: *i. m.* 708–709.
[18] RÉVÉSZ KÁLMÁN: *i. m.* ProtSz 1912. 483–487. és HARSÁNYI: *i. m.* ProtSz 1913. 494–501.
[19] [DEBRECENI EMBER PÁL]: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Ed. Friedrich Adolf Lampe. Trajecti ad Rhenum 1728. 430–441.

Ugyanakkor nem volt világos, hogy Debreceni Ember miért éppen 1667-re tette kiadásuk idejét, ilyen kiadás ugyanis sokáig nem volt ismeretes.

Kuzmány viszont *Urkundenbuch*jában (1856)[20] nem említette az artikulusok esetleges 1667. évi eredetét, hanem csak az 1709.[21] évi kiadást közölte.[22] Néhány évvel Kuzmány munkája után, 1863-ban jelent meg Révész Imre közleménye, nagyon korai, 1595-ös évszámot viselő kiadásáról, amelyet a debreceni református egyház levéltárában talált meg. Miután a nyomtatvány külsejét részletesen leírta, megjegyezte, hogy „nyomtatási hely kitéve nincs. De, ha rövid vizsgálatom nem csal: az nem más mint Visoly". Valószínűnek tartotta azonban, hogy még ez sem a legelső kiadás, hanem kellett lennie ennél korábbinak is. Érvei szerint ugyanis a címben lévő *regitur* arra mutat, hogy e törvények már egy ideje érvényben voltak, nem akkor hozták őket, amikor (az újonnan megtalált kiadás szerint) kinyomtatták. Másrészt hiányolta a cikkelyek olyasfajta bevezetőjét, amely létrejöttük idejéről, körülményeiről adna számot, és amely szerinte – más ilyen rendtartásokhoz hasonlóan – az első kiadás alkalmával szükségszerűen nem hagyható el, bár a későbbi kiadásokból hiányozhat. Ugyanebből a kiadásból Révész Imre szerint még egy példány ismeretes, a Széchényi Országos Könyvtáré (ezt azonban nem látta, hanem amint közleményéből kitűnik, létezéséről csak Széchényi Ferenc nyomtatott katalógusából tudott.)[23]

Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárában az általa bártfainak tartott 1595-ös kiadásnak két példányát regisztrálta: az Országos Széchényi Könyvtárban lévő példány mellett az Akadémiai Könyvtárét is (de a debreceni példányt nem).[24]

A felsőmagyarországi kánonok kiadásainak további sorsát figyelemmel kísérve, a legközelebbi közlemény Kis Árontól[25] származott 1881-ből, aki a Révész Imre által közzétett 1595. évi kiadás és az 1709-es kiadás alapján (ez utóbbiból több példány is ismeretes volt) közölte e kánonok szövegét magyar nyelven. Ez utóbbit egyébként Szabó Károly bártfai nyomtatványnak tartotta.[26]

Legközelebb Zoványi Jenő számolt be 1909-ben az általa Sárospatakon megtalált (akkor még unikumnak hitt) 1667. évi kiadás példányáról, és azt mint sárospataki nyomtatványt határozta

[20] KUZMÁNY, Karl: *Urkundenbuch zum österreichisch-evangalischen Kirchenrecht*, Wien 1856. 265–269.

[21] RMK II 2358

[22] Az 1709-es kiadás nem olyan ritka, mint a korábbiak (példányait lásd lejjebb, a bibliográfiai leírásnál felsorolva.) Címlapja öntött cifrákkal van keretezve, címe alatt ugyancsak cifrákból összeállított négyszögelű dísz látható. A címlap verzóján fent cifrákból álló dísz-léc, és ugyanilyen dísz-léc található a *Praefatio* alatt is. A *Praefatio* szövege 23 x 23 mm-es sávozott, keret nélküli C iniciáléval kezdődik. Az A2a lapon fent ismét cifrákból összerakott dísz-léc,majd a szöveg egy nagyméretű, 23 mm-es P betűvel kezdődik. Utolsó nyomttott lapján 45 x 64 mm-es virágváza látható. A nyomtatványon előforduló nyolc féle betűtípus az egyetlen nagyméretű P kezdőbetű kivételével a bártfai városi nyomda 18. század eleji felszereléséhez tartozott, (PAVERCSIK I. tábla 2., 4., 7., 10–13. típus) akárcsak a vázát ábrázoló dísz (PAVERCSIK, V. tábla 4. dísz) és az iniciálé (PAVERCSIK III. tábla 6. sorozat). A bártfai nyomdafeszerelést PAVERCSIK Ilona rekonstruálta: *A kassai nyomda bártfai eredetéről.* In: *Gesta typographorum.* Bp. 1992. 105–118.

[23] RÉVÉSZ Imre: *i. m.* Sárospataki Füz 1863. 418–424.

[24] RMK II 253

[25] KISS Áron: *i. m.* 437–446.

[26] RMK II 2358

meg.[27,28] Az 1667. évi kiadás azonban nyomdai kiállítása (betűi, iniciáléja, díszei) alapján nem sárospataki, hanem a kassai városi nyomda kiadványa Johann David Türsch nyomdász idejéből.[29] Amint Zoványi megjegyezte, megfejti ez a kiadás azt is, hogy miért közölte Debreceni Ember e kánonok szövegét az 1667. évnél és miért mondta, hogy ebben az évben adták ki? Nyilvánvalóan Debreceni Ember csak ezt a kiadását ismerte.

1912-ben Mokos Gyula a „felföldi kánonok"-ról írva még csak ezt a három kiadását ismere (1595, 1667, 1709), egy év múlva azonban Harsányi István kikövetkeztetett egy 1657-ből való, de már akkor is csak kéziratos másolatban lévő kiadást is.[30] Ezzel az ismert vagy egykor létezett kiadások száma négyre emelkedett. Bár ilyen (1657. évi) kiadás azóta sem került elő, a kéziratos másolat külseje, betűi elrendezése arra mutat, hogy az ismert kiadásokhoz nagyon hasonló formában jelenhetett meg (ahogy mindegyik későbbi kiadás is az elsőt, az eredetit igyekezett követni külsejében és elrendezésében). Zoványi azonban nem fogadta el Harsányi érvelését, és meggyőződése szerint ilyen kiadás nem létezett.[31]

Legújabban az első kiadás[32] három fennmaradt példányának összevetése (amit Révész Imre nem végezhetette el) egycsapásra ötre emelte a felsőmagyarországi kánonok ma ismeretes kiadásainak számát. Mert igaz ugyan, hogy mindhárom példány címlapján az 1595-ös évszám áll, de az Országos Széchényi Könyvtár és a Tiszántúli Református Egyházkerülte Nagykönyvtára példányán[33] ez az évszám hamis vagy legalábbis megtévesztő, minthogy ez a kettő nyomtatásbeli jellemzői alapján 1640 és 1642 között készülhetett Szenci Kertész Ábrahám váradi tipográfiájában (2. ábra).[34] Ezektől eltérő az Akadémiai Könyvtár példánya (amely tehát unikum) és

[27] A sárospataki példány ma mint háborús veszteség lappang, viszont ismeretessé vált egy másik, Debrecenben a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára birtokában lévő példány (RMK 918 jelzeten). Ezúton is megköszönöm BARCZA József professzor és FEKETE Csaba segítségét a példányok és kiadások azonosításánál.

[28] Címlapját ennek is nyomdai cifrákból álló keret díszíti, középen, az évszám fölött ugyancsak cifrákból összeállított dísz. A címlap verzóján fent nyomdai cifrákból álló díszléc, majd a *Praefatio*, alatta pedig levelekkel és volutákkal körülvett medúzafőt ábrázoló, 38 x 47 mm-es záródísz. A kassai nyomdával foglalkozva GALLI Katalin és PAVERCSIK Ilona regisztrálta ezt a díszt (XI. dísz). Az A2a lapon fent ismét cifrákból összeállított díszléc és a kassai városi nyomda „p" jelű sorozatának 28 x 28 mm-es P-betűje látható: keret nélküli iniciálé, fekete háttér előtt fehér növényi díszek és fehér betű. Az utolsó nyomtatott lapon (C2a) alul kissé sérült, háromszög alakú 34 x 43 mm-es arabeszkes záródísz látható (XII. dísz). Az előforduló betűtípusok ugyancsak a kassai városi nyomda típusai (4A, 5A és 17A kiemelő betűk, 3A 110 mm-es antikva szöveg-típus valamint a jellegzetesen cirkalmas 9K 112 mm-es kurzív és az apróbb, 82,5 mm-es 7K kurzív típus). Lásd erről GALLI Katalin – PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai nyomdászat történetéből* = OSZK Évkönyve 1981. 309–377.

[29] Amint erre már FEKETE Csaba is felfigyelt szíves közlésében.

[30] HARSÁNYI: *i. m.* = ProtSz 1913. 494–501. és MKsz 1913. 346.

[31] ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. kiad. Bp. 1977. 195.

[32] RMK II 253

[33] Ezen az L 2788 kolligátumban lévő példány címlapján ma 19. századi kézírással az alábbi megjegyzés olvasható: „L. Szabó K. II 253. sz. a. Bártfa"

[34] Amint arról a debreceni példány alapján már RÉVÉSZ Imre is beszámolt közleményében (Sárospataki Füz 1863. 418–424.) címlapját öntött cifrák keretezik, a cím alaptt pedig 58 x 40 mm-es, kettős keretben elhelyezett fametszetes magyar címer látható: a pajzs két oldalán a sávok és a kettős kereszt fordított sorrendben megismételve. A dísz négy sarkában jól kivehetők a megerősítést szolgáló szegecsek nyomai. A dísz bal alsó sarka erősen sérült, majdnem elválik a dísz egészétől. Ez a magyar címer egyébként Szenci Kertész Ábrahám egyéb nyomtatványaiból

amelynek tipográfiai sajátosságai Mantskovit Bálint vizsolyi nyomdájára vallanak (1. ábra).[35] A váradi nyomdában készült kiadás szemlátomást az 1595. évi [vizsolyi] kiadás alapján készült, lehetőség szerint utánozva annak betűit, elrendezését, díszítését, méghozzá nemcsak a címlapon, hanem az egész nyomtatványban. Így kerülhetett rá az 1595-ös megtévesztő évszám is, amelyet abban az időben talán már a kánonok megfogalmazásának időpontjaként tartottak számon. Ez a körülmény egyúttal valószínűsíti, hogy nem volt 1595-nél korábbi nyomtatott kiadás, mert a későbbi kiadások mind ehhez igazodtak.

Érdekes véletlen azonban, hogy amikor Révész Imre meglátta a debreceni református egyházkerület levéltárának példányát és a fenti szavakkal leírta, azonnal biztos volt abban, hogy vizsolyi nyomtatvánnyal van dolga. Pedig — ahogy azt Révész Imre részletes leírása alapján és természetesen a ma már azonosított váradi utánnyomás ismeretében — az ottani példány a váradi kiadás. Ezzel szemben valóban létezik 1595-ös vizsolyi kiadás, csakhogy ő azt nem látta, sőt nem is tudott róla. Ezt a különös egybeesést talán az magyarázhatja, hogy amint az 1621. évi sárospataki főiskolai törvények tanúsítják, a köztudatban benne voltak a „vizsolyi kánonok" — igaz, akkor még senki sem azonosította őket a felsőmagyarországiakkal.

Említettük, hogy a felsőmagyarországi kánonok ma ismeretes kiadásai hely és nyomda nélkül jelentek meg. Legkorábbi ismert kiadása még a 16. századból való, legkésőbbi már a 18. századból. Betűik és díszeik alapján azonban mindegyik (a példány alapján nem ismert 3. kiadás kivételével) helyhez és nyomdászhoz köthető az alábbiak szerint:

nem ismert. Valószínűleg másodlagos felhasználója volt e dísznek, tehát erősen használtan került hozzá, és rossz állapota miatt a későbbiekben nem is használta. Szenci Kertész felszerelése egyébként kifogástalan állapotú volt nemcsak működésének első éveiben, hanem később is és nagy súlyt helyezett annak folyamatos felfrissítésére. A címlap verzóján fent cifrákból összeállított díszléc, majd a *Praefatio*, alatta 27 x 37 mm-es nyolcszögletű, keretezett záródísz (Szenci Kertész 19. számú dísze). Az A2a lapon fent ismét cifrákból összeállított díszléc és a jellegzetesen Szenci Kertész által használt 32 x 32 mm-es ürs közepű (ablakos) dísz (1. sz.) benne nagy P kezdőbetűvel. Ablakos díszei a későbbiekben is voltak, de éppen ezt a díszt csak munkássága legelső éveiben — eddigi ismereteink szerint csak 1641-ben — használta. A későbbiekben hasonló méretű, de finomabb rajzú dísszel váltotta fel. Ez a körülmény arra mutat, hogy a *Felsőmagyarországi kánonok* szóbanforgó kiadása, amely ugyan 1595-ös évszámot ad meg címlapján, nem sokkal a váradi nyomda megindulása után készülhetett: 1640—1642 között. Az utolsó nyomtatott lapon, a B6a lapon 45 x 56 mm-es négyszögletes arabeszkes záródísz látható (10. dísz) Szenci Kertész díszeiről lásd. V. Ecsedy Judit: *Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának eredetéről.* In: *Gesta typographorum.* Bp. 1992. 83—101.

[35] MTA RM II 430. Címlapja öntött cifrákkal van keretezve, a cím alatt a nagyobbik, 48 x 34 mm-es Fáma nyomdászjelvény (a vizsolyi nyomda XXVI. dísze) látható. A címlap verzóján fent 16 x 70 mm-es volutás angyal-fej (XXII. dísz), a *Praefatio* alatt pedig háromszög alakú, 38 x 57 mm-es sávozott záródísz (XXIII. dísz). A *Praefatio* szöege 28 x 28 mm-es virágdíszes C iniciáléval kezdődik („a" sorozat). Ez az iniciálé előző ismert előfordulásakor — 13 évvel korábban, — 1582-ben Detrekőn még keretezve volt, bár kerete már ekkor sem volt ép (RMNy. 513 E3b lapon). Az eltelt idő és a nyomda többszöri költözködése során bizonyára megsérült. Ezt az iniciálé-sorozatot már 1558—1559-ben Óváron is használta Huszár Gál. Az A2a lap tetején ismét öntött cifrákból összeállított dísz-léc, és nagyméretű, 39 x 39 mm-es P iniciálé látható (a vizsolyi „j" iniciálé-sorozat tagja). A nyomtatványon előforduló négyféle betűtípus (15A120, 16K120, 18A58 és 9A kiemelő betű) ilyen össztételben csak Vizsolyban fordult elő, mert amikor a nyomda megszűnése után a felszerelés egy része Bártfára került, éppen a Vizsolyi Biblia ún. kenyérbetűje (15A120 és 16K120) nem ment át Bártfára. (A vizsolyi nyomda felszerelséről lásd V. Ecsedy Judit: *A Bornemisza—Mantskovit nyomda története.* Bp. 1990.)

1. kiad. [Vizsoly] 1595 [Mantskovit] (1. ábra)
2. kiad [Várad 1640–1642] „1595" [Szenci Kertész] (2. ábra)
<3. kiad. H.n. 1657. ny.n..>
4. kiad. [Kassa] 1667 [Türsch]
5. kiad. [Bártfa] 1709 [Városi ny.]

Teljes biztonsággal tehát azt állapíthatjuk meg, hogy az első kiadást Vizsolyban nyomtatták. Továbbra sem lehetünk biztosak abban, hogy az a zsinat, amely e cikkelyeket megfogalmazta és elfogadta, Vizsolyban ült össze. Sőt, ha megalkotásukat az 1570-es évekre tesszük, és Károli Gáspár működésével hozzuk összefüggésbe, akkor alig valószínű, hogy Vizsoly számításba jöhet. (A Mantskovit vezette nyomda is csak 1588-ban költözött ide.)

A kánonok különböző kiadásainak nyomtatási helye nem fedi pontosan azt a területet, ahol a felsőmagyarországi kánonok érvényben voltak. Különösen a második, a váradi kiadás nem illik bele a körbe. Kinyomtatásuk helyét tehát az akkori adottságok, lehetőségek is meghatározták. Bizonyára nem azért nyomtatták ki Váradon, mert itt is azt használták, hanem feltételezésünk szerint azért, mert éppen abban az időpontban egyéb (közelebbi) nyomdahely alig jött számításba. A vizsolyi nyomda már nem, a sárospataki még nem működött. A kézenfekvő kassai nyomtatás ellen szól, hogy éppen ezekben az években (1640 és 1652 között a kassai nyomda szünetelt. Schultz műhelye megszűnt (1639), de a következő nyomdász még nem jelent meg a városban. A bártfai műhely ugyan csekély mértékben még dolgozott, de erősen hanyatló korszakát élte. Mint lehetséges nyomdahely talán szóbajöhetett volna Lőcse, ez azonban messze volt, és éppúgy kívül esett a felsőmagyarországi kánonok érvényességi területén, mint Várad.

* * *

A felsőmagyarországi kánonok ma ismert kiadásainak bibliográfiai leírása:

1. kiad.
RMNy S App. 55 vacat!
RMNy S 767 C
ARTICVLI, ivxta qvos regitvr ecclesia in svperioribvs regni Vngariae partibvs. [Visolii] MDXCV [Mantskovit].
A4 B6 = [10] fol. – 4° – Orn.

RMK II 253

Református egyházi rendtartás. – A „felsőmagyarországi", „abaúji" vagy „vizsolyi" néven ismert kánonokat tartalmazza latin nyelven. A címlap után *Praefatio* címmel a törvények szükségszerűségét alátámasztó szentírásbeli idézetek következnek, majd a mű főrészét alkotó 55 arikulus.

Szövegkiadás: Kiss Á.: Zsinatok 708–722 (történeti bevezetéssel).

A felsőmagyarországi kánonok ma ismeretes legkorábbi, valószínűleg első kiadása. A kánonok megalkotása ennél korábbi időpontban történhetett: Harsányi István szerint 1568–1570 között (ProtSz 1912:483–487), Révész Kálmán szerint 1570 és 1576 között (Száz 1899:927), Révész Imre szerint valamivel 1595 előtt (SpFüz 1863:418–424), bár a kiadvány sem megfogalmazásának körülményeiről sem idejéről nem szól. A felsőmagyarországi kánonok azonos címmel és azonos, 1595-ös évszámmal kétféle nyomtatásban ismeretesek. Nyomtatási helyet vagy nyomdát egyik sem közölt. Ma három olyan példány ismeretes, amelynek címlapján az

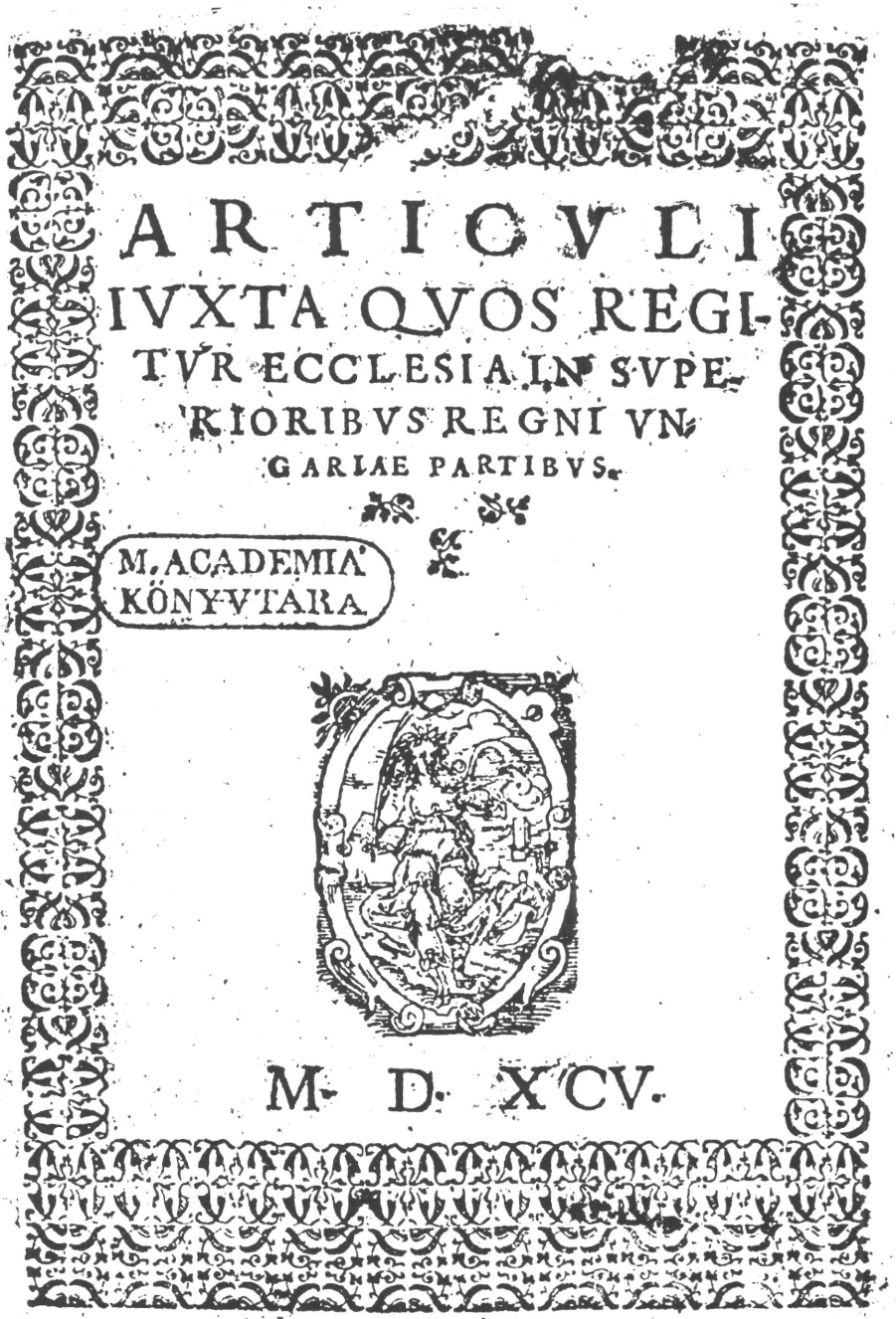
ARTICVLI
IVXTA QVOS REGI-
TVR ECCLESIA IN SVPE-
RIORIBVS REGNI VN-
GARIAE PARTIBVS.
M. ACADEMIA
KÖNYVTARA
M. D. XCV.

1. ábra

ARTICULI,

Juxta quos regitur

ECCLESIA

In ſuperioribus regni Ungariæ partibus.

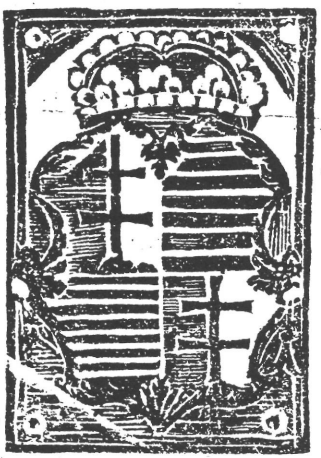

M. D. XCV.

2. ábra

1595-ös év található, ezek közül azonban csak az Akadémiai Könyvtár példánya a ma ismert legkorábbi kiadás, a másik kettő (OSZK és Debrecen Ref) az itt leírt kiadás kb. ötven évvel későbbi utánnyomása. E két utóbbi, hamis évszámú példány ismeretében kerültek e kánonok kizárásra (RMNy App 55).

A hely és nyomda megjelölése nélkül kiadott kánonokat Szabó Károly – nem tudni, melyik példány alapján – bártfai nyomtatványnak tartotta (RMK II 253), míg az 1595-ös kiadásról először hírt adó Révész Imre a vizsolyi nyomtatást tartotta valószínűnek (jóllehet nem az eredeti, hanem a kb. ötven évvel későbbi utánnyomást vizsgálta SpFüz 1863:418–424). Gulyás Pál (Könyvnyomtatás 179) szintén Vizsolyban kereste a nyomtatás helyét: meglehet, hogy joggal, ha az Akadémiai könyvtár példánya volt kezében. A nyomtatvány tipográfiai jellemzői alapján valóban Vizsolyban, Mantskovit Bálint műhelyében készült, a címlapon megjelölt időben. Bár a vizsolyi nyomda felszerelésének nagy része utóbb valóban Bártfára került, Klösz Jakab műhelyébe, ez a nyomtatvány mégsem készülhetett Bártfán, mert olyan betűket is tartalmaz, amelyek kizárólag Vizsolyban voltak használatban.

Budapest *Acad 1 [RM Ir II 430]*

2. kiad.

ARTICULI, juxta quos regitur ecclesia in superioribur regni Ungariae partibus.
[Varadini 1640–1642] MDXCV [Szenci Kertész].
A4 B6 = [10] fol. – 4° – Orn.
RMK II 253
SpatF 1863:418–424 (Révész Imre)
Budapest *Nat 1 [RMK III 253]* – Debrecen *Ref 1 [L 2788 koll.]*

3. kiad.

<ARTICULI, juxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Ungariae partibus.
S. I. 1657.>
MKSz 1913:346 – ProtSz 1913:495 (Harsányi István)
Kéziratos másolat az eredeti nyomtatott kiadásról, amely ma már nem ismeretes. (Sárospatak *Ref*)

4. kiad.

ARTICVLI juxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Vngariae partibus.
[Cassoviae] MDCLXVII. [Türsch].
A4 B4 C2 = [10] fol. – 4° – Orn.
Ember-Lampe, Historia 431–441 – MKsz 1909:315 (Zoványi Jenő) – Sztripszky II 2597/145
Kéziratos másolat: Debrecen, Főisk. Kvt.
Debrecen *Ref [RMK 918]*
Olim: Sárospatak

5. kiad.

ARTICVLI ecclesiastici. Juxta quos regitur ecclesia Helveticae confessioni addicta, in superioribus regni Hungariae partibus collecta.
[Bartphae] MDCCIX [typ. Civitatis].
A4 B4 C3 = [11] fol. – 4° – Orn.
RMK II 2358; Petrik VIII 253
Szövegkiadás: Kuzmány, Urkundenbuch (Wien 1856) 265–269 –. Kiss Á. Zsinatok 708–722 (történeti bevezetéssel)

Ebben a kiadásban – az előbbiektől eltérően – a szentírási idézetek helyei nem a szélen vannak feljegyezve, hanem az egyes cikkelyek szövege alatt, és a margóra a cikkek tárgya egy–két szóban. Ez utóbbi a korábbi kiadásokban egyáltalán nem szerepelt.

Budapest *Nat 1* – Debrecen *Univ 1* – Sárospatak *Ref 1* – Szeben *Ev 1* – Székesfehérvár *Dioec 1*

V. ECSEDY JUDIT

A honfoglalás, honalapítás, az állam- és egyházszervezés a magyarországi iskolai színjátszás tükrében. A 11 évszázada végbement honfoglalást követően az új hazába, az új környezetbe való beilleszkedés hosszú évtizedeket igényelt. A kalandozások évtizedei után Géza fejedelem tett gyökeres változtatásokat, hogy létrehozzon egy erős központi hatalmat, és a kereszténység felvételével a pogány országot elfogadtassa a keresztény Európa államaival. Fia, István továbbhaladva ezen az úton, legyőzve a belső ellenállást, a külső fenyegetést, lerakta az állam- és egyházszervezet alapjait, ezzel befejezte a honalapítást. Az új hatalmi és társadalmi rendért, az új vallásért azonban halálát követően még hosszú ideig folyatatódott a küzdelem.

Az 1046-ban kitört pogány lázadás nemcsak az új vallást és követőit fenyegette megsemmisítéssel, hanem a keresztény központi királyság egész intézményrendszerét meg akarta szüntetni. A régi rendet, pogány életmódot 1061-ben próbálkoztak utoljára visszaállítani.

A honfoglalás és honalapítás, a keresztény állam- és egyházszervezés eseményeivel és hőseivel a 17–18. századi iskolai színjátszás több, mint 10 000 drámai emléke közül aránylag kevés alkotás foglalkozik. Magyarország történetének első 150–200 évéről leginkább a jezsuiták iskoláiban vittek színre dramatikus produkciókat. A többi szerzetesrend és a protestáns tanintézmények tanítói témáért a jezsuitáknál jóval ritkábban fordultak ehhez a korhoz.

A tanulókat és a közönséget a színi előadással is oktatni, nevelni törekvő tanárokat, drámaszerzőket főleg az államalapító és egyházszervező István király ihlette meg. Az első róla szóló előadást 1597-ben Kolozsmonostoron rendezték az ott röviddel előbb letelepedett jezsuiták.

A 17–18. század folyamán huszonöt Szent Istvánról szóló magyarországi jezsuita iskolai előadásról tudunk, de rajta kívül a honalapítás különböző mozzanatai is színre kerültek az iskolákban. A ránk maradt adatok azonban az esetek nagy többségében csak rövid címek, szűkszavú tájékoztatások, amelyek a bemutatott darabok cselekményéről alig, vagy egyáltalán nem tudósítanak, nem jelzik, hogy a drámahősök életútjának milyen mozzanatait mutatták be. Ezekre legtöbbször csak következtetni tudunk.

A honfoglalásról szóló iskolai előadások első híre a nagyenyedi református kollégiumból származik. Cserei Mihály jegyezte fel egy 1693-ból való kalendáriumban, hogy ez év május 2-án „volt az Enyedi Collegiumban igen szép actus Árpádról és mellette levő hat régi Scythiai kapitányról, mikor Scythiából ki jövén sok néppel Pannoniaj Suachel királt le vágván, minden hadával magiar országban le telepedtenek."[1]

Pannonhalmán 1695-ben, november 24-én („ultima die recreationis ante adventualem") a bencés rend növendékei mutatta be egy honfoglalásról szóló drámát. „Fuit de tertio ingressu Hunnorum ex Scythia in Pannoniam cum 7 ducibus, quorum primus, scilicet Arpadus, ego Frater Bonifacius fui, qui et albo equo mercatus sum a Suatoplugo, exploratore meo mediante Fratre Anselmo etc."[2]

[1] VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma.* Bp. 1988. 463.

[2] *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma.* Szerk. VARGA Imre. Bp. 1992. 30.

A piaristák 1768-ban az iskolai év végén „rövid beszélgetésben" adták elő a magyarok bejövetelét *De adventu Honnorum in Hungariam* címmel.[3]

Semmilyen kézzel fogható adatunk nincs, hogy a honfoglalás után a Nyugat-Európába, Itáliában Bizánc irányába indított katonai vállalkozásokról valahol előadást tartottak volna. De gondolhatunk arra, hogy pl. az 1759-ben Kolozsvárott Madarász Henrikről (*Henricus Aucupis*)[4] játszott darabban szó esett a magyarokról, a német földön való kalandozásokról. 919-ben, 924-ben a magyarok Szászországot dúlták. 924-ben a magyarok egyik vezére a németek fogságába esett, és ekkor megszabadulása fejében a magyarok kilenc évre békét kötöttek Henrikkel, aki évi adót is fizetett nekik. Henrik a kilenc év elteltével a további évdíjat kérő magyar követeknek nemet mondott, mire a magyarok 933 tavaszán újra Szászországra törtek. Henrik azonban jól használta fel a kilenc éves békét, megerősítette országát és seregét, és vereséget mért a magyarokra. Kézzelfogható bizonyítékaink nincsenek a dráma magyar vonatkozására, de feltételezhető, hogy az említett mozzanatokról szó esett a kolozsvári előadásban[5], noha Madarász Henrik személye a német hagyománynak egyébként is kedvenc alakjává vált.

A honfoglalást követőleg a magyarok vezéralakjai közül csak Géza fejedelemről mutattak be egy drámát. Komáromban 1733-ban (*Geyza sancti Stephani genitor*). Jezsuita darabról lévén szó, feltehetőleg Gézát, a pogányból kereszténnyé lett fejedelmet vitte színre. Géza 972-ben küldött követséget Ottó császárhoz, és kért tőle térítő papokat. Lehet azonban, hogy a bajor herceggel, II. Henrikkel való háborúskodásról (991) esett szó a darabban. Az ő lányát, Gizellát házasították össze Géza fiával, Istvánnal.

Míg a jezsuiták iskoláiban sok drámát játszottak Szent Istvánról, a piaristák mindössze öt alkalommal vitték színre alakját[6], a minoriták pedig egyszer adtak elő egy jezsuita forrást átdolgozó munkát.[7] A protestáns iskolákban a szentek története, így István királyé sem került színpadra. A jezsuita István-drámák ránk maradt címei többször nem teszik lehetővé, hogy megállapítsuk a darabok tárgyát, hogy milyen történeti esemény, legendás mozzanat került bennük előadásra. A címek csak a szent király nevét, királyi méltóságát tartalmazzák. Ilyen adatunk van Szepeskáptalanból (1651), Győrből (1663), Kassáról (1674). Pozsonyból (1688, 1695), Ungvárról (1758), Esztergomból (1760).

Egy ilyen, a témáról nem tájékoztató című kéziratos latin drámaszöveg előkerült a székesfehérvári levéltárból (*Sanctus Stephanus rex Hungariae*) más két drámaprogrammal együtt, melyek a téma feldolgozását tekintve variánsok, de a teljes szövegű darabnak kétségkívül a forrásai[8]. A valószínűleg 1754-ben előadott dráma a trónutódlás gondjaival tusakodó, az országot Máriának felajánló királyt mutatja be. (A *Regnum Marianum* eszméje fontos szerepet játszott a jezsuiták ideológiájában, népszerűsítésére, terjesztésére bőven éltek a színjátszás eszközeivel.)

[3] KILIÁN István: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig.* Bp. 1944. 546.

[4] STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561–1773.* I–III. Bp. 1984–1988. Mutatók. IV. köt. Bp. 1944. Szerk. TAKÁCS Marianna. I. 287. (Ha más forrásra a jezsuita daraboknál a jegyzetben nem hivatkozunk, azokat l. a STAUD-féle kötetekben.)

[5] Feltevésünket alátámasztja az előadás idejétől nem távoli időből származó munka: HULSIUS: *Henricus Auceps Hungarorum victor.* Leipzig, 1686.

[6] Vác, 1724, 1753; Nyitra, 1731; Kisszeben, 1767; Veszprém, 1771.

[7] Kézdivásárhely, 1776. Kiad. KILIÁN István: *Minorita iskoladrámák.* RMDE XVIII. század. 17. sz.

[8] KILIÁN István: *Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a 18. században.* In Fejér megyei történeti évkönyv 10. Székesfehérvár, 1976. 218–226.; 289–298. (A latin szöveg közlése. KILIÁN ismerteti a székesfehérvári püspöki lt.-ban található és a dráma forrásául szolgáló két István-dráma programját is.

A kéziratos dráma cselekménye hosszabb időt ölel fel. Helyszíne a királyi udvar. Imre herceg halála után István elrendeli, hogy vessenek véget az udvari gyásznak, várnak rá a királyi teendők. A történelmi tényekkel ellentétben a pápa követe, Anastasius most érkezik a királyi udvarba azzal a koronával, amelyet korábban István azért kért, hogy magát megkoronáztatva, azt fiára hagyományozza. Anastasius megdöbbenve értesül Imre haláláról. A király éppen imádkozik: Máriához fordul segítségért. Kire bízza az ország kormányzásának gondját, kinek adja most már a koronát? Anastasius azt kívánja, hogy István koronáztassa meg magát, de ő húzódozik. Konrád császár követe útján fenyegetődzik: bosszút áll, ha megkoronáztatja magát. Seregei ott állnak az ország nyugati szélén. Jelen van a lázongó magyarok követe, Bátor is. Az ősi magyar vallás gyakorlásának megengedését követeli, és tiltakozik, hogy a korona idegen fejére kerüljön. István magatartását, hogy nem koronáztatja meg magát, mert egy nála méltóbb valaki fejére akarja helyezni a koronát, nem értik. István újabb imájában Máriának ajánlja fel az országot, és az Anastasiustól hozott koronát Mária lába elé helyezi. Ezentúl ne királynak, Mária helyettesének szólítsák. És Mária csodát tesz: Konrádot látomás inti a megbékélésre, és visszavonja seregét az ország határától. Ezt hozza hírül követe, Otto. Bátor is megérkezik egy levéllel, ő is csodáról beszél: a pogány magyarok elhatározták, hogy felveszik a keresztény vallást. Így lett Mária Magyarország királynője, *Patrona Hungariae*, így vált Magyarország *Regnum Marianum*má.

A kéziratos dráma, valamint a két kéziratos program cselekménye és szelleme ugyanaz, mint a Kézdivásárhelyről ránkmaradt *De Divo Stephano Primo Hungarorum Rege* című előadásé.[9]

Mind a székesfehérvári darabok, mind a kézdivásárhelyi Franz Neumayr latin nyelvű *Stephanus Hungariae Rex* című drámájának többé-kevésbé átdolgozott változatai. Az I. és II. felvonást Kézdivásárhelyen latinul játszották, a III. felvonást részben az eredetiből, részben önállóan magyarul készítette el Jantsó Ferenc. Prológusként magyar nyelvű Cantust is szerzett, az előadást pedig verses epilógussal fejezte be. Konrád császár és a pogány magyarok követének, István kamarásának más neveket adott. Egészében a kézdivásárhelyi átdolgozás új elemet nem tartalmaz, éppen úgy alkalmas volt a *Regnum Marianum* tudat erősítésére és István király kultuszának ébren tartására, mint a Székesfehérvárott ránk maradt előadások.

A szövegükből is ismert és említett drámákhoz hasonlíthatott sok más darab cselekménye és szelleme. Egyes drámák címe ezt határozottan példázza: *Sanctus Stephanus regnum suum Virgini devovens* (Sopron 1759); *Beatissima Virgo a Divo Stephano Hungariae regina recunciata* (Szakolca, 1747). Rokon témára utal a Pozsonyban 1695-ben játszott dráma is: *Divus Stephanus Hungariae rex et Emericus suis cum coronis Sanctissimae Deiparae Virgini supplices.*

A székesfehérvári és kézdivásárhelyi drámákon kívül a többi magyarországi jezsuita darab szövegét nem ismerjük. A beszélő címekből nem lehet rekonstruálni a drámák cselekményét, de az előadás tárgyára többször következtetni tudunk.

Istvánnak a központi királyi hatalomért, a keresztény vallásért folytatott küzdelméről több dráma is beszél.

Géza fejedelem fiát jelölte örökösének. Halálakor azonban az Árpád-nemzetség feje valószínűleg Kupa (Koppány) volt. Ebben az esetben az Árpádok örökösödési szabálya (szeniorátus) szerint őt illette meg a fejedelmi hatalom. Igényt is tartott rá, feleségül akarta venni Géza özvegyét, fegyvert fogott jogainak érvénysítésére. István király azonban a Veszprém környékén lefolyt csatában legyőzte. Holttestét négyfelé vágatta, belőlük hármat kifüggesztetett Esztergom, Győr, Veszprém kapujára, a negyediket pedig elküldte az Erdélyben uralkodó Gyulának.

A Koppánnyal való leszámolásról három piarista iskolai előadás beszél: *De Cupa duce Calvi Zirindi filio in Sanctum primum regem Hungariae consurgente* (Vác, 1724); *Sanctus Stephanus*

[9] Vö. a 7. sz. jegyzettel.

de Cuppa triumphans (Kisszeben, 1767); *Cupa princeps seditiosus adversus Sanctum Stephanum consurgens* (Veszprém, 1771).

Több darab foglalkozik Istvánnak azzal a törekvésével, hogy hatalmát Erdélyre is kiterjessze, megtörje az ifjabb Gyula erdélyi, törzsi különállását. Erről a harcról szól a jezsuitáknak Kolozsvárott 1713-ban bemutatott előadása: *Divo Stephano primo rege Hungariae devictus et conversus avunculus suus Gyula dux, cui Daciae administrationem sanctus rex commiserat.* A küzdelem a vallás miatt is folyt; 1737-ben Udvarhelyen a magister drámájában „proposuit discordiam concordem Religionis Catholicae in Dacia Vindex in Sancto Stephano Hungariae Rege et Gyula Transsylvaniae Duce".

A háborúskodás 1002–1003 között folyt. Egyes források és drámacímek szerint István kibékült Gyulával és rábízta továbbra is az országrész kormányzását (*Clementia Sancti Stephani qua Gyulam avunculum Christo et sibi reconciliavit* – Nagyvárad, 1760). Más források szerint István Erdélyt „Magyarország monarchiájához csatolta", az országrész élére rokonát, Zoltánt állította.[10]

II. (Szent) Henrik halála után II. Konrád német király (1027-től német–római császárként is uralkodott) 1030-ban betört Magyarországba. Kiéheztetett seregét István király Bécsig üldözte. A Konráddal való harcról a piaristák 1731-ben az év végén Nyitrán adtak elő egy drámát: *Triumphatrix fidelitas sive Divi Stephani regis Ungariae e Corrado imperatore parta victoria.* A Bonfini alapján készült darabnak fennmaradt a nyomtatott programja, eszerint Konrád a megüzent háború helyett békét kötött Istvánnal. A jezsuiták az ellenségeskedésekről 1744-ben Pozsonyban,[11] 1757-ben Ungváron is tartottak előadást.[12]

1031 után a királyi udvarban merényletet kíséreltek meg István ellen. Az összeesküvésben részes lehetett Vazul (Vászoly), Géza fejedelem testvérének a fia, akit István megvakíttatott, fiait pedig száműzte. Talán erről az összeesküvésről szólhatott a Váradon, 1754-ben bemutatott dráma: *Sanctus Stephanus Ungriae rex ab uno conjuratorum ad necem quesitus.*

István orvgyilkosokkal szembeni legendás kegyességét más két drámából ismerhették meg: *Sancti Stephani in conjuratos clementia* (Nagyszombat, 1743); *Clementia divis Stephani in conjuratos* (Sopron, 1748).

A keresztény hitterjesztés bajnokáról szólhatott az 1740-ben Pozsonyban színre vitt jezsuita darab: *Sanctus Stephanus rex, orthodoxa sacra promovens* és az 1754-ben Vácott előadott piarista *Divus Rex Stephanus Hungarorum apostolus.*

Egy Győrben, 1760-ban bemutatott darab: *Sanctus rex perduellum victor* István király legendás hősiességét vihette színre.

Az erdélyi Gyuláról szóló drámák címében Istvánról nem történik említés (*Gyula dux Transilvaniae*, Udvarhely 1737; *Gyula Transilvaniae princeps*, Kassa 1764), de bennük bizonyára kettőjüknek a hatalomért való harca kerülhetett bemutatásra.

A pogány magyarság megtérítésében, illetőleg a magyarországi egyház szervezésében fontos szerepet játszó személyekről (Adalbert, Gellért, Eger első püspöke, Buldus) csak jezsuita iskolákban tartottak színelőadást.

Szent Adalbert – aki egy ideig Prága püspöke volt – többször megfordult Géza fejedelem udvarában. Először 994-ben végzett missziós munkát Magyarországon. Változatos élete során több évet töltött Rómában, azután a lengyeleket, majd a poroszokat térítgette. Az utóbbiaktól szenvedett mártírhalált. István király őt választotta az esztergomi érsekség egyik védőszentjévé. Az 1641-ben Nagyszombaton játszott *Sancti Adalberti regni patroni vita* szerint az ország patró-

[10] Nem állapítható meg irányzatosság az 1720-ban Sopronban tartott előadásban: *Romano-catholicae fidei triumphus seu Divus Rex Stephanus Gyulae victor.*

[11] *Divus Stephanus in Conradum Salicum movens.*

[12] *Fervidi belli apparatus inter Divum Stephanum et Conradum miro eventu terminati et heroico carmine descripti.*

nájaként is tisztelték. Életútjának történetéből merített az 1700-ban Győrben előadott dráma (*Purpuratus fidei Carlsliae Zelus in sancto Adalberto episcopo, martyre, patrona Hungariae*).

A velencei származású Gellért 1020-ban érkezett Magyarországra. Valószínűleg ő nevelte Imre herceget. 1730-ban csanádi püspökké szentelték. Jelentős irodalmi, egyházszervező tevékenységet folytatott, templomokat, monostorokat, iskolákat alapított. Politikai szerepet is játszott, melynek során szembefordult István király utódjával, Péterrel, megtagadta Aba Sámuel megkoronázását. Péter másodszori királysága idején egyetértett Vazul fiainak hazahívásával.

A Péter uralma ellen felkelt Vata pogány hívei ölték meg 1046-ban.

Hogy életének melyik szakaszát és milyen mélységben dolgozta fel az 1632. évi nagyszombati (*Divus Gerardus episcopus et martyr*) és az 1650-ben Szepeskáptalanban előadott (*Sanctus Gerardus*) című dráma, a puszta címekből nem állapítható meg.

Eger első püspökéről, akit szintén Vata pogány hívei öltek meg, Egerben 1742-ben a tanév végén nagy sikert aratott előadást tartottak (*Sanctus Buldus primus Agriensis episcopus et maryr*). Valószínű, hogy ugyanazt a drámát (annak egy változatát?) vitték színre, melynek bemutatására már 1703 nyarán Telekesi István püspök előkészületeket tett, abban is bizakodva, hogy a produkció kedvező hatást gyakorol majd a török iga alól nemrég felszabadult város vallásilag tarka képet mutató népének a katolikus hitre térítésében. Az egyre élénkülő kuruc mozgalom azonban ijedelmet keltett a tanulók között. Sokan elhagyták az iskolát, békésebb időkre kellett halasztani az aktus előadását.

Az István királyról szóló drámákban gyakran szerepelt fia, Imre herceg, de róla különállóan is több előadást tartottak a jezsuiták. Alakja Nagyszombatban korán színre került (*Sanctus Emericus*, 1617). A jámborság, tisztaság példaképeként állították Imre herceget az ifjúság elé, mint ahogy ezt az 1722. évi kassai előadás címéből következtetni lehet: *In sancto Emerico duce Ungaro pietatis fructus lilia.* A jezsuita iskola nevelési céljait ismerve, így lehetett ez a tárgy megjelölése nélkül fennmaradt darabokban is, melyekben neve a *sanctus*, *divus*, *beatus* jelzőkkel szerepel (Pozsony, 1636; Trencsén, 1676; Nagyszombat, 1714). Nem tájékoztatnak jobban a darabok tárgyáról, cselekményéről azok a címek sem, amelyek Imre herceg származását, méltóságát jelölő bővítésekkel maradtak ránk.[13]

Némely drámacím határozottan Imre szüzességi fogadalmáról beszél: *Sanctus Emericus suam Deo innocentiam Sacramento devoven* (Pozsony, 1722); *Divus Emericus Virginitatis voto sce se distinguens* (Pozsony, 1741); *Emericus solemni sponsione castimoniam vovens* (Gyöngyös, 1768).

Egyetlen előadás címéből sejthetjük, hogy benne Imre hercegnek az említett darabokétól eltérő szerep jutott. 1740-ben Pozsonyban adtak elő *Eduardus et Alfrandus Angliae principes Sancti Emercici socii* címmel egy drámát. Az angol krónikák is írnak Edmund és Edward hercegekről, akik Magyarországra menekültek. Edmunk feleségül vette István király egyik leányát, Edward pedig Gizella királyné húgát. Edward 1757-ig tartózkodott Magyarországon. Történetüket máshol is színre vitték (Komárom, 1748; Sopron, 1765).[14]

Szent Imréről 15 magyarországi jezsuita előadás címét ismerjük. Valamennyi latin nyelvű. Egynek sem maradt ránk a szövege vagy programja.

A honalapító István király halálát követőleg az utódjául jelölt Orseolo Péter intézkedései súlyos politikai válságot, pogány felkelés kirobbanásához vezető feszültséget idéztek elő. Aba Sámuel megválasztásával háborús állapot következett be, III. Henrik császár miatt az ország függetlensége is veszélybe került. Péter másodszori királyságának felkelés vetett véget 1046 őszén.

[13] *Divus Emericus Stephani regis filius.* Tencsén, 1728.; *Emericus Ungarorum rex.* Eger, 1729.; *Emerucus Sancti regis Stephani sanctus filius.* Székesfehérvár, 1736.; *Filius roseto evolutus seu Emericus Ungariae regni flos.* Kőszeg, 1733.

[14] Egy 1724-es kassai előadás szerint Salamon király fogadta be őket: *Edvardus et Edvinus Angliae heredes profugi a Salamone Hungariae rege fidem recepti.*

A mozgalom a pogánylázadás vezetője, Vata az Istvántól létrehozott keresztény állam intézményei ellen fordult és tűzzel–vassal irtotta a kereszténveket. A Péter ellen szervezkedő magyar urak hazahívták a megvakított Vazul fiait. Levente a pogány lázadókhoz csatlakozott, pogány módon élt az 1047-ben bekövetkezett haláláig. Andrásnak a Péter elleni zűrzavaros helyzetben tűrnie kellett a pogány magyarok kegyetlenkedéseit, minthogy szüksége volt a lázadók erejére. Amikor uralma megszilárdult, az ország népét visszakényszerítette a kereszténységre. Ő maga keresztény módon koronáztatta meg magát. Visszaállította a keresztény államrendet.

Vele kapcsolatban a jezsuiták három drámát vittek színre. Kettő csak róla szólt (*Andreas I. ab exilio ad sceptrum Ungariae capessendum evocatus.* Nagyszombat, 1767; *Andreas primus Hungariae rex, poenitens.* Pozsony, 1740), a harmadik testvérével, Bélával együttesen mutatta be őt (*Andreas et Bela fratres.* Eger, 1756). A két utolsónak csak a puszta címét ismerjük, az elsőnek fennmaradt a programja is.

I. András leverte a pogány lázadást, de nem tört Vata életére. Eltűrte, hogy Borsodban, Bélháromkút vidékén a hozzá ragaszkodó híveivel pogány módon éljen. Mikor András utódja, Béla király 1061-ben országgyűlést hívott össze Székesfehérvárra, itt Vata fia, János híveivel a pogány valláshoz való visszatérést, a keresztény papok megölését követelte. A király csapataival szétkergette őket. Ez volt az országban az utolsó pogány szervezkedés.

Béla királynak a pogány magyarokkal való dolgairól szólt a Nagyszombatban 1708-ban bemutatott *Hungaria tertio Christiana seu Bela Hungariae Rex Vatham (Regni Turbator, Rituumque Scythicorum defensor ac promotor) in amplexu Religionis Christianae recipiens.*

Magyarországon a kereszténységet többé nem fenyegette a megsemmisítés veszélye. Az ország függetlenségét, belső nyugalmát azonban igen.

VARGA IMRE

A „Laubáni Biblia" hamis impresszuma. A „Laubáni Biblia" megjelenését elsőként Fekete Csaba datálta 1758-ra,[1] noha egy közleményemben Bárány György levelezéséből származó adatok alapján vitattam érveit,[2] a Fekete Csaba által nemrég ismertetett, *Historischer Vorbericht...* című aprónyomtatvány egyértelműen tanúskodik az 1758-as megjelenés mellett.[3] A fenti forrás alapján viszont nemcsak az impresszumban feltüntetett évszámot, hanem a nyomdahelyet is hamisnak kell tekintenünk.

Fekete Csaba legutóbbi cikkében hivatkozik egy levelemre, melyben már 1994-ben igazat adtam neki. Akkor akadtam ugyanis a Budapesti Egyetemi Könyvtárban a szóban forgó aprónyomtatvány egy példányára,[4] mégpedig a Mossóci Institóris Mihály *Biblia*-előszavának (Lipcse, 1776) hivatkozása nyomán.

[1] *Mikor jelent meg a „Laubáni Biblia?* = MKsz 106 (1990). 68–69.

[2] *Adalék a „Laubáni Biblia" megjelenési évének kérdéséhez.* = MKsz 111 (1995). 87–90.

[3] *Az 1758-ra keltezett „Laubáni Biblia"* = MKsz 112 (1996). 106–107.

[4] *Historischer Vorbericht von dem Zustande der evangelisch–lutherischen Kisrchen in Ungarn.* Denen respective Hochst- und Hohen auch günstigen Wohlthätern welche einen milden Beytrag zum Druck der neuen Ausgabe eines ungarischen Neuen Testaments, hoch geneigt und willigst zu thun geruheten, im Namen der sämtlichen evangelischen Kirchen in Ungarn, den verbindlichst schuldigen Dank einigermassen öffentlich bezugen zu können, nebst einer Anzeige was in dieser Edition geleistet worden, wohlmeinend aufgesetzt. Lauban, 1758. K. ny. n. 8* 40 l. Budapesti Egyetemi Könyvtár Ac 6453. Petheő János ajándéka 1917. 20. (A továbbiakban HV). FEKETE Csaba 1994. november 21-i levelében közölte velem, hogy újabb adatot talált: azaz nemcsak a publikálásban előzött meg.

„Das Neue Testament in dieser fremden Sprache hat bereits, Gott allein zum Preis, die Presse verlassen" – írja a *Historischer Vorbericht* szerzője, aki magát egyszerűen az „Igazság Megvallójának" („Bekenner der Wahrheit") nevezi, 1758. szeptember 18-i keltezéssel.[5] [A szerzőkről, Sartoris Jánosról (+ 1757. július 1.), és Bárány Jánosról (+ 1758. február 15.) már mint elhunytakról beszél, valószínűleg az ő tudósítása alapján nevezi Wallaszky Pál poszthumusznak a kiadást.][6]

„Mit dieser namhaftren Hülfe ward demnach der Druck des Neuen Testaments Ao. 1754 in Gottes Namen gleichfalls in Lauban angefangen und über die Hälfte unter mancherley Versuchungen fortgesetzt worden: als sich aber daselbst einige erhebliche Hinderniße hervorgethan hatten, muste mans unter göttlichem Beystand zu Jauer endigen."[7] Ezeket a mondatokat Fekete Csaba is idézi, de a Jauer helynevet sajtóhibának tekinti. Pedig ha a „Laubáni Biblia" típusait megvizsgáljuk, megfigyelhetjük, hogy az 1–976 oldalakon (ívjelzés: A–Ppp) használt betűket a 977–1536 oldalakon (ívjelzés: Qqq–Ddddd), a címlapon és az Elöl-járó-Beszédben (a–b ívek) egy másik készlet váltja föl: a legszembetűnőbb különbség a két pontos ékezetek (ö, ü) elhelyezése mind a textus nagyobb, mind a jegyzetek apróbb betűin. Tehát az 1–976 oldalak készülhettek Laubanban (Luban), a többi – így a címlap is – már Jauerban (Jawor), még ha ugyanazon nyomdász munkájaként is. Bár jaueri nyomtatványt e korból nem ismerünk, nem elképzelhetetlen, hogy a Schill-nyomda átmenetileg ebben a sziléziai városban működött. Jauer már 1742 előtt is fontos protestáns központ volt,[8] s élénk levelezést folytatott a hallei pietistákkal. Az *Újszövetség* impresszumát ezért bátran kiegészíthetjük: „Lauban" [–Jauer] „1754" [1758] N. Schill ny.

A „Laubáni Biblia" kiadásának története a *Historischer Vorbericht* és a már korábban is ismert adatok segítségével tehát a következőképpen rekonstruálható.

Bárány Györgyék 1736 után láttak munkának, amikor nyilványvaló lett számukra, hogy Torkos András *Újtestamentuma* nem váltja be a hozzá fűzött reményeket,[9] 1743-ban megbízták Alsóki Mészáros Györgyöt, hogy kátékéziratuk kiadása számára keressen nyomdát és anyagi segítséget, ámde ő, miután tárgyalt a laubani nyomdásszal és eredménnyel gyűjtött pénzt a sziléziai gyülekezetekben, még ugyanezen évben Drezdában elhunyt, s a szerzők évekig semmi hírt nem hallottak a kátékézirat sorsáról.[10]

Az 1745-ös hallei cseh *Biblia* (Knihopis 1115, 17.126) kiadásának híre Bárányékat is új lendületre sarkallta. Annak reményében, hogy a halleiek készek lesznek egy magyar *Biblia* megjelentetésére is, letisztázták *Újszövetség*-fordításukat (még a magyarázó jegyzetek nélkül) és tárgyalni kezdtek Gotthilf August Franckéval (1696–1769).[11] A tervből nem lett semmi, így visszatértek a laubani ajánlathoz. Itt jelent meg ugyanis akkoriban a Tranoscius több kiadása is, egy cseh *Újtestamentum*, továbbá Bahil Györgynek egy munkája.[12]

[5] HV 3.

[6] *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria.* Posoni i-Lipsiae, 1785. 214. Vö. MKsz 1995. 88–89.

[7] HV 37.

[8] A wesztfáliai béke biztosította 3 lutheránus „Friedenskirche" építését a városfalakon kívül, ezek egyike Jauer mellett volt (a másik kettő: Schwidnitz, Glogau).

[9] L. HV 25–26; a „Laubáni Biblia" Elöl-járó-Beszéde (a továbbiakban: EB) b1b–b2a; Bárány György levele Gotthilf August Franckéhoz 1747. július 14-én. (Staatscibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz Francke–Nachlaß Kapsel 27.).

[10] L. HV 35; Bárány György fenti levele.

[11] L. Bárány György fenti, továbbá 1754. január 27-i levele Gotthilf August Franckéhoz (Kapsel 27.). Vö. BÉL Mátyás *levelezése.* Bp. 1993. 839. sz.

[12] Vö. Knihopis 16.312, 16.313, 16.315, 16.316, 17.124; Bél Mátyás levelezése 891. sz.

Ekkor lépett be a történetbe a *Historischer vorbericht* szerzője, aki kényszerű száműzetésben 1749-ben fellelte a kátékéziratot Melchior Gottlieb Minor landeshuti (Kamienna Góra) inspector (1693–1748) könyvtárában, és 1750 elején felvette az Alsóki Mészáros által kezdeményezett gyűjtésnek Boroszlóban (Wroclaw), Schweidnitzben (Swidnica), Görlitzben és Bautzenben letétbe helyezett eredményét, 226 tallért.[13] Ebből a pénzből jelent meg a káté 1500 példányban Laubánban, s 1750 nyarán Boroszlón keresztül már meg is érkezett Magyarországra.[14]

Eközben az *Újtestamentum* kézirata is sikeresen eljutott Boroszlóba (az Elöl-járó Beszéd szerint ez még csak a kommentálatlan bibliai szöveg volt), ám a kátékiadásból olyan kevés bevétel folyt csak be, hogy az *Újszövetség* megjelentetéséhez újabb gyűjtés vált szükségessé.[15] Míg az „Igazság Megvallója" patrónusok után nézett, s egy „Segítőtársa" („Gehülfe") Sziléziában átnézte a kéziratot, addig a szerzők sem pihentek Magyarországon. A váratlan haladékot kihasználva szűkszavú jegyzetekkel egészítették ki művüket.[16] A gyűjtés sikerén felbátorodva azonban egyre hosszabb magyarázatokat írtak, amit a nyomdász késlekedése is lehetővé tett:

> „a' magyarázatok a' két első Evangyélistákra ritkábban estenek. Mert mikor azokban fáradoztunk; nem-is gondoltuk, hogy ennyire fakadjunk, és a' könyvnyomtató a' munkát siettette-is. Az után pedig, hogy a' nyomtatás meg-tsökkent, és azon kivül-is más dolgok adták elöl magokat, több időnk lévén, a két utolsó Evangyélistákat, és az Apostoli tselekedeteket még egyszer által olvastuk, és sok helyekhez bövebb magyarázatot ragasztottunk, a' két első Evangyélistákban esett fogyatkozást, a' toldalékban valamennyire ki-pótolni igyekeztünk. Végtére a' nyomtatás mind tsak késedelmesebben folyván, az Apostoli levelekre sokkal több fejtő jegyzéseket rakhatnánk, mint az elsö könyvekre"[17]

Az „Igazság Megvallója" szerint mindeközben szapora levelezés („eine starcke Correspondenz") folyt közte, aki a sajtó alá rendezés mellett a korrektúrát is végezte, és a szerzők között, ezek mégsem mindig rendelkeztek naprakész információkkal. A *Historischer Vorbericht* szerint csak 1754-ben kezdődött a nyomtatás, Bárány György ezzel szemben már ugyanezen év január 27-én tudni véli, hogy félig elkészült a munka.[18] Véleményem szerint a magyarázatok kiegészítése 1750 és 1754 között történt, tehát az Elöl-járó-Beszéd fent idézett részlete erről az időszakról szól, akkor is, ha a nyomtatás ezidőtájt még csak a szerzők vágyálmaiban folyt. Tájékozatlanságára („diuturnum silentium") maga Bárány György is panaszkodott.[19]

Az Elöl-járó-Beszéd is valószínűleg elkészült 1754-ig, de legkésőbb 1756-ig,[20] s az utolsó kiegészítő magyarázatokkal (az apostoli levelekhez) érkezett a helyszínre (feltehetőleg még az 1754-es vámrendelet életbelépése, de mindenképpen az 1756-os háború kirobbanása előtt).

[13] L. HV 36.

[14] PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. II.* 625. L. HV 36. A Bárány György leveleiben is közvetítőként lépten-nyomon előforduló „boroszlóiak" nem feltétlenül az Elisabethanum orthodox professzorait, hanem talán a halleiekkel rokonszenvező világiakat jelentik.

[15] HV 36; EB b2b–b3a.

[16] HV 38.

[17] EB b2b–b3a.

[18] „Interea id beneficii obtinuimus per amicum quendam in Silesia exulantem, ut...N. T. a nobis emendatum methodo Hedingeriana Laubani prelo submitteret ex mera pia collecta, iamque ad medium perduceret, nimirum ad finem Actorum Apostolicorum" – írja Gotthilf August Franckénak (Kapsel 27.).

[19] Uo.

[20] Különben megemlékezne Sartoris János haláláról!

Szerzője személyéről csak találgatásokra hagyatkozhatunk. Az a hagyomány, mely Bárány János szerzőségéről tud, valószínűleg azon alapul, hogy egyedül ő érte meg a metszeteken szereplő 1758-as évet, ráadásul ekkor már a püspöki tisztet töltötte be (1756–1758).

Az 1754 és 1758 közötti évekből – amikor a könyv már valóban sajtó alatt volt – a feltűnő hallgatáson kívül[21] egyetlen adattal rendelkezünk: ez Bárány Jánosnak Sartoris halálára írt gyászverese. Az itt olvasható célzást így értelmezhetjük: az elhunyt fő művének kézirata le van adva, a kiadvány megjelenés előtt áll.[22] Ez az állítás pontosan megfelel a *Historischer Vorberichtb*ől megismerhető helyzettel.A továbbiakban már egyedül a *Historischer Vorbericht* fent idézett soraira támaszkodhatunk. Miért húzódhatott el ennyire a nyomtatás (elkezdése)? A válasz könnyű: az anyagi fedezet hiányzott. A sikeresnek ígézkező gyűjtés mégsem bizonyult elegendőnek (vagy nem állt arányban a terjedelem növekedésével), ill. csak lassan folyt: a *Historischer Vorbericht* szerzője végül 400 tallér adósságról kénytelen beszámolni, részben a metszetek beszerzésére hivatkozva.[23]

Nehezebb a nyomda helyváltoztatásának és a hamis impresszumnak a magyarázata. Lauban Lausitzban, Jauer Sziléziában található, az előbbi szász, az utóbbi (1742-től) porosz birtok. Éppen ezért működött már korábban is Laubanban, a Habsburg-barát Szászország területén a hallei könyvkiadás fiókvállalkozása: ez a helynév kevésbé csengett gyanúsan az osztrák tisztviselők fülében, mint a prosz Halle neve (nem szólva arról, hogy közelebb is volt a cseh és szlovák olvasókhoz). A hétéves háború első lépéseként Szászországot rohanta le Nagy Frigyes, a harcok Lausitzra is kiterjedtek (1756). Ekkor költözhetett a nyomda a – két évig – még békés Sziléziába, ahol éppen befejeződhetett a nyomtatás. Hogy ezek utána a címlapon nem a sziléziai, hanem a lausitzi helynevet olvashatjuk, s az időpontot is antedatálják a háború előttre: nincs mit csodálkoznunk. A Jauer nevet azért sem használták volna, mert csak a nyomda kényszerű tartózkodási helye volt, a Schill név Laubannal forrott össze. Valószínűleg ezért szerepel a *Historischer Vorbericht* címlapján is „Lauban": reklámként (hacsak nem tért vissza ide közben a nyomda az osztrák támadás elől menekülve).

Tartozom még azzal, hogy megkíséreljem a már többször emlegetett „Igazság Megvallója" és „Segítőtársa" leleplezését. A *Historischer Vorbericht* annyit árul e a „Segítőtársról", hogy Sziléziában szolgált, ő szerezte be a boroszlói rézmetszeteket, s segített a kézirat sajtó alá rendezésében, vagyis magyarul tudó lekésznek kellett lennie. Mindez a jellemzés ráillik Bahil Mátyásra, aki 1746 és 1758 között a sziléziai Arnsdorf papja volt.[24] Az „Igazság Megvallójának" az a megjegyzése segít az azonosításban, hogy 1746-ban a somogyi gyülekezetek ügyét képviselte a bécsi udvarban.[25] Földváry László idézi a Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyveiből, hogy „az üldözött somogyi egyházak egy Kerman József nevű lutheránus embert szándékoznak küldeni a királyi udvarhoz, hogy általa, a Helytartótanácshoz már fölterjesztett sérelmeik

[21] L. Bárány György 1756. február 13-i levele Gotthilf August Franckéhoz (Kapsel 27.).

[22] L. MKsz 1995. 88–89.

[23] HV 37. Vö. MKsz 112 (1996). 107.

[24] SZINNYEI I. 339. Vö. G. REYMANN: *Zur Geheimreise Matthias Bahils nach Ungarn im Jahre 1756.* Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. 60 (1939). 75–80.

[25] HV 35: „Der jenige Bekenner der Wahrheit, welcher Ao. 1746 und folgenden, bey dem Kaiserl. Hofe zu Wien ein Angelegenheiten der obbegeschriebenermaßen bedrückten 45 Kirchen des Somodjer Comitats sich so viele Mühe gegeben hatte, (deßen Namen und Stand man noch zur Zeit, zumal seine Person bey vielen hohen Gönnern zur Genüge bekannt ist, aus wichtigen Ursachen vorsichtiglich verschweigen will) muste für diesen treuen und herzhaften Dienst endlich anno 1748. dem arglistig rachgierigen Feind selbst in die Hände fallen, und nach unschuldig ausgestandenem 6 montalichen schweren Arrest, den boßhaftigen Nachstellungen der Verfolger weichen, sein geliebtes Vaterland, Erbgüter und Freundschaft verlaßen, und in das betrübte Elend nach Schlesien gehen 1749."

orvoslását sürgessék, s mivelhogy nincsen elegendő költségük, segélyt kérnek."[26] Kerman Józsefről nem tudni sokat, de apjáról Kerman Jánosról annál többet: Krmann Dániel püspök öccse, kalandos életpályát a Tolna megyei Magyarkeszi lelkészeként fejezi be (1669–1720). Ez a körülmény megerősíti a fenti azonosítást. Egyrészt azért, mert a *Historischer Vorbericht*ben részletes beszámolót találunk – más somogyi gyülekezetek kálváriája mellett – a nagyberényi templomfoglalásról is, ez a község viszont Magyarkeszi szomszédja. Másrészt pedig azért, mert Kerman János gyülekezete Bárány György esperes egyházmegyéjéhez tartozott: Bárány megemlékezik Kerman Jánossal való első találkozásáról 1718-ban,[27] két évvel később[28] temetésén is jelen van.

Közvetlenebb bizonyítékokat nem találtam e két feltételezésem (Bahil és Kerman közreműködése a kiadásban) alátámasztására. Ha valaki megerősítené őket, megköszönném; ha megcáfolná, egy kicsit se bánom. Amíg azonban nem jelentkeznek újabb, a két személyt megvilágító adatok, megemlékszem az ismertetett, jóllehet gyenge lábakon álló azonosításokkal.

A *Historischer Vorbericht* szerzője az *Újtestamentum* kiadástörténetén kívül röviden ismerteti a magyar (protestáns) egyháztörténetet, és részlestesen leírja a somogyi templomfoglalásokat (részben szemtanúként, részben hallomás alapján). Ezekkel a részekkel nem szándékozom foglalkozni: ha valaki feldolgozza egyszer ezen évtizedek röpiratirodalmát (pl. Bél Mátyás és Bahil Mátyás hasonló témájú írásait), akkor érdemes lesz megvizsgálni a *Historischer Vorbericht* irodalomtörténeti problémáit. A *Historischer Vorbericht* azonban a fentieken kívül tartalmaz még néhány könyvészeti vonatkozású adatot, melyekre röviden ki szeretnék térni.

A bibliák előszóihoz hasonlóan a *Historischer Vorbericht* is felsorolja a korábbi magyar kiadásokat, s ezen felsorolásban olvashatjuk a következő mondatot:

> „Herr Matthias Bel in Preßburg, übersahe also das Karolyische N. T. und ließ es in einigen Stellen nach der Grundschprache verbessert zu Leipzig 1726. in 12. drucken."[29]

Az ún. S. K. jelű *Újszövetség*ről tudható dolgokat legutóbb Szelestei N. László foglalta össze.[30] Cikkében a két hagyományozott megjelenési évszám közül (1717, 1727) az utóbbi mellett foglal állást, bár – jegyzi meg – Bél Mátyás levelei inkább az 1726-os megjelenésre engednek következtetni.[31] Ezt a következtetést erősíti most meg a *Historischer Vorbericht* független testimóniuma.

Egészen más értéke van egy másik mellékes megjegyzésnek:

> „liegen schon an seinem Orte in Bereitschaft nicht nur das ganze Alte Testament heiliger Schrift, sondern auch eine gute Haus-postille"[32]

[26] FÖLDVÁRY László: *Adalékok a Dunamelléki Ev. Református Egyházkerület történetéhez.* II. Bp. 1898. 184.

[27] PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek.* I. Sopron, 1910. 353.

[28] SZELESTEI N. László: *Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében.* = Protestáns Szemle. 56. (1994). 207–215., 23. j.

[29] HV 25.

[30] SZELESTEI N. László: *Bél Mátyás Újtestamentom-kiadásról.* In: Gesta Typographorum. Bp. 1993. 119–134.

[31] *I. m.* 124. Vö. BÉL Mátyás *levelezése.* 312. sz.

[32] HV 34. Vö. MKsz 112 (1996). 107.

A Bárány-féle kéziratos *Ószövetség*-fordítást két évszázada tartja számon a tudományos közvélemény: Mossóci Insstitóris Mihály,[33] Weszprémi István,[34] Mindszenti Sámuel,[35] Szombathi János,[36] Varga István,[37] Jankovich Miklós[38] és mindazok, akik bíztak a felsoroltak tájékozottságában. Bucsay Mihály már azt is tudni véli, hogy a kézirat megjelentetését csupán a pénzhiány gátolta.[39] A fenti tudósítások egybevetéséből azonban kiderül, hogy

— a kéziratot egyikük sem látta,

— az információt egymástól veszik át,

— a hagyományt egy termékeny félreolvasás és egy alaptalan spekuláció is gazdagította,

— a fordításról szóló híradás lényegében egyedül a *Historischer Vorbericht* fent idézett mondatára vezethető vissza.

Jóllehet ennek a forrásértéke vitathatatlannak tűnik, más adatok viszont megkérdőjelezik az *Ótestamentum*-fordítás létére vonatkozó álláspontot. Meglepő, hogy a kérdéssel foglalkozók egyike sem vette figyelembe a laubani *Újtestamentom* Elöl-járó-Beszédének a következő mondatát:

> „De a kegyes olvasó ezt-is vegye jó néven; mig az Isten másokat támaszt, kiknek mind tudományjok, mind idejek, mind kiváltképen jobb módjok lesz efféle munkáknak, még az ó Testamentomnak is uj fordításának véghez vitelére."[40]

Ebből a mondatból sok mindenre lehet következtetni, csak arra nem, hogy az *Újtestamentom* fordítói már az *Ótestamentom* fordításával is elkészültek, és hogy annak kézirata megjelenésre készen várakozik. A *Historischer Vorbericht* és az Elöl-járó-Beszéd közötti ellentmondást éppen még megmagyarázhatnánk azzal a pár év különbséggel, mely a kettő megfogalmazása között feltételezhető, ha nem világítaná meg még egy adat a Bárány-műhely munkáját.

A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei tudósítanak arról, hogy Fábry Gergely szuperintendens az 1750. június 17-én tartott kispéci gyűlésen osztotta ki a feladatokat az *Ószövetség*-fordítók között.[41] Hogy a munka további fázisairól a jegyzőkönyvek nem emlékeznek meg, könnyen magyarázható. Fábryt a következő évben elmozdítják hivatalából és börtönbüntetést is szenved, a fordítók körülményeinek és életrajzának ismeretében (többségük pár éven belül elhunyt) pedig nemigen feltételezhető, hogy elkészültek vállalt feladatukkal, mely nyugodt körülmények között is éveket vehetett volna igénybe. Az *Ótestamentum*ot tehát kétségkívül elkezdték fordítani, ám a munka félbeszakadhatott — az Elöl-járó-Beszéd fenti mondata leginkább így értelmezhető.

A *Historischer Vorbericht* szerzője természetesen tudott Fábry eredeti terveiről, de ugyanígy tudnia kellett a felmerült akadályokról is, ha másból nem, akkor az általa kiadott Elöl-járó-Beszédből. Ennek megszövegezése után mégis történhetett valami előrelépés, ami a fordítás befejezésének reményével kecsegtetett, s ezt a remélt befejezést előlegezhette meg a *Histo-*

[33] Az 1776-os lipcsei *Biblia* Elöl-járó-Beszédében.

[34] *Succincta medicorum Hungariae et Transylvaniae Biographia.* IV. Viennae, 1787. 36.

[35] BROUGHTONnak *a religióról való históriai lexicona.* I. Komárom, 1792, 308.

[36] Tudósítása az 1794-es utrechti *Biblia* 8. lapján.

[37] *Az Új Testamentomi szent írásoknak Critica históriája és hermeneutikája.* Debrecen, 1816. 110.

[38] *Biblia tudniillik a Szentírás különb és eredeti magyar fordításainak öt példái.* H. n. 1833. 57.

[39] *A protestantizmus története Magyarországon. 1521—1945.* Bp. 1985. 160.

[40] EB b3b.

[41] Idézi PAYR Sándor: *Fábry Gergely, dunántúli evangélikus püspök és az 1751. évi vallási zavargás Vadosfán.* Bp. 1894. 43—45.

rischer Vorbericht. Még azt sem zárhatjuk ki, hogy állítása mögött tudatos füllentés (pia fraus) rejtőzik. A nyomtatvány ugyanis a bibliakiadás patrónusainak kíván köszönetet mondani. A kész kéziratok említése valószínűleg már a következő gyűjtés elindítása. Az *Újszövetség* kiadója azon meggondolással is beharangozhatta az *Ószövetség*et, hogy mire a korábbinál jóval tetemesebb összeget sikerül felhajtania, állítása igaz lesz, a patrónusok viszont csak nyomdakész kéziratra adakoznak.

Nem zárhatjuk ki természetesen a bejelentés hitelességét sem, ám ha el is készül a fordítás, valószínűleg már nem a két Bárány és Sartois munkájaként (forrásunk sem kapcsolja az ő nevükhöz). A *Historischer Vorbericht* adatának elfogadása esetén sem hagyható azonban figyelmen kívül a szöveg műfaja: a röpirat, a könyvreklám és a patrónusoknak járó beszámoló és köszönet elemei vegyülnek benne. Nem várhatunk hát elfogulatlanságot, őszintséget, hiteles tájékoztatást a szerzőtől, sokkal inkább azt, hogy minden eszközzel megpróbál reklámot csinálni az általa képviselt kör törekvéseinek, tudva, hogy csak így kerülhetnek ki újabb magyar könyvek a laubani sajtó alól, mik igencsak elkelnének a szorongatott, pásztor nélkül maradt dunántúli gyülekezetekben.

CSEPREGI ZOLTÁN

A könyvnyomtatás feltalálásáról folyó vita I. Péter könyvtárosának beszámolójában (1721). A Nagy Péter cár által alapított első oroszországi nyilvános könyvtár történetének tanulmányozásakor került a kezembe a cár könyvtárosának, J. D. Schumachernek[1] 1721-es külföldi könyvbeszerző útjáról szóló részletes beszámolója.[2] A cárnak benyújtott beszámoló elején 13 pontba foglalva olvashatók azok a feladatok, amelyeknek teljesítésére Schumacher megbízást kapott:[3]

> „1. hogy a Kaszpi-tenger térképét és leírását Felséged parancsára a külföldi tudományos akadémiáknak átadjam
> 2. hogy egy csillagvizsgáló műszereinek rajzait megszerezzem
> [...]
> 11. hogy tudós emberek múzeumi gyűjteményeit, legyenek azok nyilvánosak vagy magánjellegűek, meglátogassam, és megnézzem, miben különböznek Felséged múzeumától, és ha Felséged múzeumából ezekhez képest valami hiányzik, igyekezzek ezt a hiányt pótolni, vagy legalábbis tanácsot kérni a hiány pótlását illetően
> 12. hogy igyekezzek Felségednek minél teljesebb könyvtárat összegyűjteni

[1] Schumacher 1690-ben született az elzászi Kolmarban. Gimnáziumi tanulmányai után 1707-től a strassburgi egyetemen folytatott irodalmi, jogi és teológiai tanulmányokat. 1711-ben filozófiából magiszteri fokozatot szerzett, de nem sokkal ezután — valószínűleg gúnyversek írása miatt — el kellett hagynia az egyetemet. Egy grófi családnál helyezkedett el nevelőként, velük jutott el Párizsba, ahol megismerkedett Nagy Péter egyik legközelebbi munkatársának unokaöccsével, akitől Oroszországba szóló meghívást fogadott el. Vö. *Russkij biografičeskij slovar'*. Red. A. A. POLOVCOV. Sanktpeterburg, 1911. 534–536. 1714 szeptemberében érkezett meg Szentpétervárra, és három héttel később megkapta első könyvtárosi feladatát: a cári palota közelében elhelyezett könyvek válogatását és rendezését. L. *Istoriă BAN SSSR 1714–1964*. Red. S. P. LUPPOV i dr. Moskva–Leningrad, Nauka, 1964. 13.

[2] PEKARSKIJ, P. P.: *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom. T. 1*. Sanktpeterburg, Obseštvennaă pol'za, 1862. Hasonmás kiadás: Leipzig, 1972. 533–558.

[3] Uo. 533-534. A beszámolóban szereplő feladatok közül csak azoknak a fordítását közlöm itt, amelyek a könyv- és könyvtártörténettel szűkebb vagy tágabb értelemben kapcsolatban lehetnek.

13. hogy a tudósokkal igyekezzek levelezést kialakítani, a művészetek és tudományok szaporítása végett Felséged államában, és nemkülönben egy tudós társaság alapítására a párizsi, a londoni, a berlini és más helyek társaságaihoz hasonlóan"

A felsorolt feladatok nem szorulnak hosszas magyarázatra, mindegyik összhangban van a 18. század eleji Nyugat-Európa művelődési törekvéseivel. A Kaszpi-tenger térképének terjesztésével az orosz cár is hozzájárulhatott az itt–ott még kisebb fehér foltokat mutató Európa-térképek kiegészítéséhez. A csillagvizsgáló felállításának igénye sem csak a cár speciális érdeklődéséből ered, Newton általános gravitáció-törvényének megismerése után 1690 és 1700 között kezdte meg működését a párizsi, a greenwichi és a berlini obszervatórium.[4] A múzeum- és könyvtáralapítás terve, valamint egy tudós társaság alapítása szorosan beletartozik az I. Péter által az oroszországi kultúra területén elképzelt és fokozatosan megvalósított reformok rendszerébe – követve ugyan az európai példát, de nem elvetve az oroszországi hagyományokat sem.[5]

Schumacher mindezen feladatok teljesítésének leírása mellett érdekes adatokat közöl az akkori külföldi tudományos életet – ezen belül természetesen a nyomdászat kezdeteinek történetét kutató szakembereket – foglalkoztató témában:

„Köztudott, hogy Mainz, Strassburg és Haarlem között vita van a könyvnyomtatás feltalálásának elsőbbségéről, hiszen akkoriban a könyveket a megjelenési hely és idő jelölése nélkül nyomtatták. Előkerült mostanában egy „Speculum salutis" című holland nyelvű könyv. A hit szentségét ábrázoló fametszetes bibliai alakok vannak benne olyan felirattal, melyet – úgy mondják – Haarlemben készítették akkor, amikor Mainzban a nyomtatásról még semmit sem tudtak. Scriverius professzor jelenti ki ezt a Haarlemi Krónikában, – a fent említett könyv latin nyelvű változatának egy példánya az ő birtokában van – de ezt a kijelentést sokan tagadják és egyszerűen dicsekvésnek tartják. Ezt a nyomtatványt én megszereztem Hollandiában Felséged könyvtára számára; hogy megtudhassuk belőle, a művészet először sosem az ő teljességében nyilvánul meg, de lassanként, állandóan tökéletesítve éri el teljességét."[6]

Napjainkra a tudományos kutatás a könyvnyomtatás kialakulásában Gutenberg és Mainz elsőségét tartja elfogadottnak,[7] ugyanakkor Schumacher beszámolójának rövid részlete több olyan – hibásan vagy pontosan átvett – tényre mutat rá, melyeket a nyomdászat kezdeteivel kapcsolatos kutatások azóta már pontosítottak és tisztáztak.[8] A Schumacher által *Speculum salutis*-ként említett nyomtatvány a *Speculum humanae salvationis* című táblanyomatos latin nyel-

[4] *Kulturális kisenciklopédia.* Főszerk. KENYERES Ágnes. Bp. Kossuth K., 1986. 79. I. Péter az 1697–98-as nagy követjárás idején maga is látogatást tett a greenwichi csillagvizsgálóban. L. LEVINSON-LESSING, V. F.: Pervoe putešestvie Petra I. za granicu. In: Kul'tura i isskustvo petrovskogo vremeni. Naučnyj red. G. N. KOMELOVA. Leningrád, Avrora, 1977. 22.

[5] KRAUSZ Tamás 1991-ben megjelent kötetében nyomon követhető, hogyan értékelték az I. Péter által elért eredményeket az orosz történetírás különböző irányzatai és korszakai. L.: KRAUSZ Tamás: *Pártviták és történettudomány.* Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól". Bp. Akadémiai K., 1991. 199.

[6] PEKARSKIJ: *i. m.* 555.

[7] L. pl. SOLTÉSZ Zoltánné: *A Gutenberg-kutatás legújabb eredményei* = MKsz 1974. 1–2. 182.

[8] L. pl. *Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung.* Hrsg. von Hans WIDMANN. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1972. 302.

vű könyv holland nyelvű fordítása,[9] Petrus Scriverius *Haaarlemi Krónika*ként jelzett műve pedig minden valószínűség szerint az 1628-ban megjelent *Laure-crans voor Laurens Coster van Haarlem* lehet.[10] A beszámoló e részlete tehát inkább abból a szempontból érdekes, vajon valóban megvásárolta-e a nyomtatvány egy példányát a cári könyvtáros.[11]

Schumacher 1721-es külföldi könyvbeszerző útja az első oroszországi nyilvános könyvtár[12] egyik fontos gyarapítási forrásává vált.[13] Maga a beszámoló azonban csak általában emlékezik meg a könyvvásárlásokról:

> „Bár én, emlékeztetni szeretném, elegendő számú könyvet vásároltam, mindazonáltal csak olyanokat, melyeknek minden nyilvános könyvtárban meg kell lenniük, egy kivételével: ezt kíváncsiságból szereztem meg."[14]

Hogy a beszámoló nem tartalmaz pontos számadatokat és könyvcímeket a beszerzett kötetekkel kapcsolatban, az nem véletlen: Schumacher külön jegyzéket készített ezekről *Catalogus librorum, quibus Bibl. imperialis ad 1722 per emptionem aucta est* címmel. A jegyzék 314 mű 541 kötetét sorolja fel, a legkülönbözőbb tartalommal[15] és a külföldi tudós társaságok sorozataival.[16] A jegyzéket jelenleg az orosz Tudományos Akadémia Archívumának szentpétervári osztálya őrzi. Ennek vizsgálata nyomán kiderülhetne, valóban bekerült-e a szentpétervári Tudományos Akadémia könyvtárának állományába a Schumacher által említett nyomtatvány.

HANGODI ÁGNES

[9] Lotte und Wytze HELLINGA: *Die Coster-Frage.* In: *Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung.* Hrsg. von Hans WIDMANN. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1972. 235.

[10] *Uo.*

[11] PEKARSKIJ 1862-es munkája Schumacher szavait úgy értelmezi, hogy a könyvtáros megvásárolt egy olyan nyomtatványt, melyen világosan olvasható, hogy Haarlemben készítették. L.: PEKARSKIJ: *i. m.* 52.

[12] Az első oroszországi nyilvános gyűjtemény megalapítása szorosan összefüggött az Akadémia létrehozásával: I. Péter a könyvtárat — nem utolsó sorban G. W. Leibniz javaslatára — a majdani tudományos intézet szolgálatába akarta állítani. Leibniz az 1690-es évek végétől állt levelezésben először a cár könyezetéhez tartozó személyekkel, majd magával a cárral is. Leveleiben felvázolta a nyugat-európai műveltség Oroszországba juttatásának programját, melyben nagy szerepet szánt a könyvtáraknak az iskolák, múzeumok, a nyomdák és a csillagvizsgálók mellett. L. BODEMANN, E.: *Die Leibniz-Handschriften der Königlichen Offentlichen Bibliothek zu Hannover.* Hannover, 1895. 339.; GER'E, V.: *Otnoseniâ Lejbnica k Rossii i Petru Velikomu po neizdannym bumagam Lejbnica v Gannoverskoj biblioteke.* Sanktpeterburg, 1871. 207. A cári rendelet végül 1724. január 24-én hozta létre a Pétervári Tudományos Akadémiát és már az alapító okirat megemlítette a korábban létrehozott könyvgyűjteménnyel való összekapcsolást. L. LUTOVA, K. V.: *Biblioteka AN SSSR.* K 275 leti vu pervoj gosudarstvennoj naučnoj biblioteki Rossii. Leningrad, BAN, 1990. 12.

[13] Schumacher a „Felséged könyvtára számára" kifejezés alatt értheti a cár magángyűjteményét is, azonban annak nyomtatásban kiadott katalógusában nyoma sincs e nyomtatványoknak. L. *Biblioteka Petra I.* Ukazatel' — Spravo ucnyik. Sost. E. I. BOBROVA. Leningrad, BAN, 1978. 103—162.

[14] PEKARSKIJ: *i. m.* 555. Feltételezhetjük, hogy a kivételt képező kötet éppen a korábban említett „ősnyomtatvány", ill. táblanyomatos könyv (dúckönyv).

[15] Schumacher kijelentésével szemben Pekarskij szerint a könyvtáros nem előre meghatározott célok szerint, hanem kissé átgondolatlanul vásárolt könyveket a történettudomány, a hadtudomány, a genealógia és a teológia területéről. L. PEKARSKIJ: *i. m.* 48.

[16] LUPPOV, S. P.: *Kniga v Rossii v pervoj četverti XVIII. veka.* Leningrad, Nauka, 1973. 340. Cikkem írásának idején teszek kísérletet a jegyzék másolatban való megszerzésére.

Habina Lukács egri szláv könyvhagyatékáról.[1] A magyar történettudományt több szempontból is érintő kettős jubileumra kerül sor 1996-ban: a magyarországi görög katolikus egyház megszületését jelentő ungvári unió 350. évfordulóját ünnepeljük 1996. április 24-én, az önálló munkácsi görög katolikus püspökség felállításának 225. évfordulóját szeptember 19-én. Ebből az alkalomból is aktuális Eger tizennyolcadik századi kulturális életének a kárpátaljai ruszinokra gyakorolt hatását, illetve az egri római katolikus püspökség és a munkácsi görög katolikus apostoli vikáriatus, majd 1771-től önálló püspökség feszült viszonyát az újabban előkerült levéltári adatok fényében átértékelnünk, az egyháztörténeti szakirodalomban elavultnak tekinthető negatív, egyoldalú képet a források tükrében pontosabbá tennünk.[2]

„Non episcopus, kujon, subulcus, [...] cani est episcopus et non mihi" – azaz: „nem püspök, kujon, disznókanász, a kutyának püspöke, de nem nekem" – nyilatkozza Habina Lukács homonnai görög katolikus parochus 1765-ben a munkácsi görög katolikus apostoli vikáriusról, Olsavszky Mihály Mánuelről. A témával részletesebben foglalkozó Zsatkovics Kálmán György *Az egri befolyás és az ellene vívott harcz* [sic!] című, illetve néhány egyéb dolgozata nem mentes az érzelmi elfogultságtól.[3] Hodinka Antaltól várhattunk volna több korrektséget, ám ő az egyháztörténeti monográfiája írásakor – amint maga panaszolja – még nem kapott kutatási engedélyt Egerben, később pedig, okmánytára összeállításakor már nem volt ideje a korszakunkat is érintő források feldolgozására, így ennek csak az első kötete jelent meg.[4] A magunk részéről több olyan levéltári forrásra kívánjuk felhívni a figyelmet, amelyet a téma kutatói eddig egyáltalán nem ismertek.

Igen vázlatosan emlékeztetünk azokra a művelődéstörténeti tényezőkre, amelyeket Habina Lukács egri pályafutásának értékelésekor mindenképpen figyelembe kell vennünk. Az Eger történetében mérföldkövet jelentő Eszterházy Károly (1725–1761–1799.) püspökségének idejére esett a munkácsi görög katolikus egyházmegye felállítása. Ezzel hosszadalmas vita zárult le, amely akörül folyt, felsőbb hatósága-e a munkácsi görög katolikusoknak az egri római katolikus püspök? Mint ismeretes, Eger és Munkács között azóta folytak viták, amióta 1646. április 24-én Ungvárott 63 orthodox pap letette a katolikus hitvallást Jakusich György egri püspök kezébe.[5] Éppen százhuszonöt év múlva, Eszterházy Károly püspöksége idején, 1771-ben XIV. Kelemen pápa felállítja az önálló munkácsi görög katolikus egyházmegyét.[6]

A téma szakirodalmában a fenti juriszdikciós szempontok mellett elhalványult az a tény, hogy a tizennyolcadik század folyamán Eger az Európára néző ablakot jelentette Kelet-Felvidék, és főként Kárpátalja számára. A kultúrcentrum-szerep elsősorban Eger barokk felvirágzásához kapcsolódik. Ez a felvirágzás Barkóczy Ferenc püspöksége alatt éri el tetőpontját. Amikor az egri püspöki udvar országosan is ható irodalmi központtá válik. Gonduljunk Haller László Télémaque-fordításának kiadatására, vagy Orczy Lőrinc pártfogolására, és más tényekre, amelyek összegző vizsgálatát Bitskey István végezte el.[7] A Barkóczy-korabeli egri szellemiség arculatának megrajzolása kapcsán Bitskeynek köszönhetjük Androvics Miklós kanonok könyvha-

[1] Köszönet illeti a Magyar Soros Alapítványt (1989., ill. 1990–91.), valamint a Debreceni Universitas Alapítványt (1994.) a szerző Egerben folytatott kutatásainak támogatásáért. – Külön köszönet illeti Fejes Jánosné kollégiumi gondnokot (Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola) a helyszíni kutatásokhoz szükséges szálláslehetőség rendszeres és kiváló minőségű biztosításáért.

[2] FÖLDVÁRI, 1994.; Uő, 1995a.

[3] ZSATKOVICS, 1884.; Uő, 1910.

[4] HODINKA, 1909. v.; Uő, 1911.

[5] LACKO, 1965².; Uő, 1966.; PAPP, 1941.

[6] PEKAR, 1956.

[7] BITSKEY, 1974.

gyatékának feldolgozását is.[8] Az európai műveltségű, az olasz reformkatolicizmus, így Muratori műveit ismerő Androvics könyvtárát igen tanulságos lesz összevetnünk Habina Lukács könyvhagyatékával.

Habina Lukács a bizánci szertartások és az egyházi szláv liturgikus nyelv tanára volt Egerben. Amikor néhány éve feldolgoztuk az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita anyagát,[9] már beszámoltunk arról, hogy a suprasl'i bazilita nyomda első termékének, az 1695-ös *Liturgikon*nak[10] Magyarországon egyetlen épségben megmaradt példánya található, jelesül az egri, és éppen ennek tulajdonosát azonosíthatjuk: Habina Lukács személyében.[11] A későbbiekben az Egri Főegyházmegyei Levéltár anyagára is kiterjesztvén a vizsgálatokat, sikerült megtalálni Habina Lukács teljes hagyatéki leltárát, valamint az elhalálozását követő intézkedések dokumentációját.[12] Ennek alapján itt és most ahhoz a kérdéshez kívánunk hozzászólni: milyen feltételei, lehetőségei voltak Egerben a görög katolikusok teológiai képzésének.

A görög katolikus papképzés problémája abból fakadt, hogy Munkácsott a tizennyolcadik század derekáig nem volt megoldott a papképzés, és a későbbiekben is csak részben – így a kárpátaljai görög katolikusok számára Nagyszombat, Bécs, Eger és Nagyvárad, valamint Lemberg, illetve később és kisebb részben Pest, elenyésző számban Róma jelentette a színvonalas teológiai képzés lehetőségét.[13] 1754-től kezdve Mária Terézia királynő évi 1200 forintnyi segélyt utal Egerbe, hat görög katolikus papnövendék neveltetésére. A királynő döntésére Barkóczy Ferenc egri püspök kérése nyomán került sor, mivel az irodalmi élet kapcsán már említett Barkóczy mint jó pásztor gondoskodni kívánt a görög katolikus lelkészképzésről.[14] Ebben a lépésben az egri hegemónia megszilárdítását látták a görög katolikusok, mert a munkácsi apostoli vikárius, Olsavszky Mihály is meg akarta szerezni ugyanezt a támogatást.[15]

Kérdéses a római katolikus teológiákon a bizánci rítus és az egyházi szláv nyelv oktatása. Ezek hiányában ugyanis a saját liturgiájuktól és annak szláv nyelvében kifejeződő identitástudatuktól elszakadhatnak a ruszin, görög katolikus papnövendékek. Az Udvari István és Andrij Šlepeckij által vizsgált, illetve közzétett korabeli püspöki körlevelek sűrűn felemlegetik az „ellatinosítás" vádját.[16]

Ezeket a püspöki körleveleket alá kell vetnünk a történeti forráskritikának. Meg kell keresnünk a vádak alapját, még akkor is, ha Egerben a korabeli Nyugat-Európa egyetemeit, a teológiai és bölcseleti képzés világszínvonalát megközelítő képzést biztosítottak a Rómában végzett professzorok. Mind Eszterházy Károly püspök, mind a környezetében tevékenykedő főpapok első kézből és magas színvonalon közvetítették Róma kultúráját és művészetét.[17]

Bosák Nándor arra hívja fel a figyelmünket az egri teológiai képzést vizsgáló dolgozataiban, hogy a barokk irodalmi életet felvirágoztató Barkóczy püspök 1754-ben – tehát amikor a görög katolikusok oktatása megkezdődött – a bécsi egyetem mintájára szervezi át a teológiai képzést, amelynek igazgatására külön kanonoki stallumot létesít. Erre a tisztségre Amrosovszky Mihályt nevezi ki, a széles látókörű irodalmárt és történészt. Ő maga nem, de a teológiai tanárok többsége a római Collegium Germanicum et Hungaricumban végezte tanulmányait. Ez utóbbi, a

[8] BITSKEY, 1974a.

[9] FÖLDVÁRI – OJTOZI, 1992.

[10] LABYNCEV, 1978. 12. No. 1.; CUBRZYNSKA – LEONARCZYK, 1993. No. 1.

[11] FÖLDVÁRI, 1992a. 173.; UŐ, 1993. 298., 299.

[12] FÖLDVÁRI, 1995.

[13] PELESZ, 1881. II. 634–643.; MAUER, 1887. 265–266., 369–380.; MIHÁLYFI, 1896. I. 239–240.; HODINKA, 1909. 759–772.; PLÖCHL, 1975.

[14] FINÁCZY, 1899. I. 168–169.; BOZSIK. 1910. 81–138.

[15] ZSATKOVICS, 1884.

[16] UDVARI, 1994[2]. 212–213., 218.; ŠLEPECKIJ, 1967. 239. No. 10.

[17] BITSKEY, 1993.; UŐ, 1993a.; SZMRECSÁNYI, 1947.

római Collegium Germanicum et Hungaricumban folytatott tanulmányok az egri klérust a magyarországi átlag fölé emelik: mind a teológiai tanárok, mind a kanonokok és püspökök között rendkívül sok a Rómában tanult személyiség – ezt jól jellemzi az is, hogy kettőszáz éven át kizárólag Rómában tanult püspökök állnak az egri egyházmegye élén.[18]

Eszterházy Károly létrehozza monumentális könyvtárát, amely nemcsak a teológiában, hanem a csillagászatban és az orvostudományban is reprezentálja korának európai tudományát.[19] A munkácsi görög katolikusokat így európai szintű egyetemi könyvtár, Róma és Bécs barokk műveltsége fogadja – amelyekről Munkácsott a tizennyolcadik században még nem beszélhetünk.

Ami a speciálisan görög katolikus tárgyakat, azaz a liturgiát és az egyházi szláv nyelvet illeti, be kell vallanunk, hogy másfél évtizedig nincs adat. Az első tanár a már említett Habina Lukács, aki Eszterházy püspöktől 1769-ben kapja teológiai kinevezését.[20] Személyéről itt annyit, hogy Hodinka Antal szerint Nagyszombatban végezte tanulmányait.[21]

A Nagyszombatban végzett papok közül került ki a tizennyolcadik századi munkácsi püspökök nagy generációja: Olsavszky Mihály Mánuel, Bradács János, Bacsinszky András.[22] A jelen dolgozatnak nem feladata válaszolni arra a kérdésre, vajon a szakirodalomban miért *nem* született meg *A nagyszombati befolyás és az ellen vívott harc* című tanulmány. Mivel a munkácsi klérusnak csak Egerrel volt jogi és gazdasági vitája, a nagyszombati teológiát nem érte annyi kritika, mint az egrit.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Habina Lukács a teológia elvégzése után, a zempléni esperességig emelkedvén, éles ellentétbe került a munkácsi görög katolikus egyházi felsőbbséggel, miközben egyre közeledett az egri püspöki udvarhoz. A személyeskedésig fajuló viták eredményeként kolostori elzáratással sújtották, amely elől Egerbe menekült.[23] Bradács János apostoli vikárius továbbra is felelősségre kívánta vonni, ezért – hogy kikerüljön a görög katolikus egyházi vezetés joghatósága alól – a latin, azaz római katolikus rítusra tért át.[24] Nem zárható ki, hogy Bradács azért sem hagyott fel a Habina által felpanaszolt „üldözés"-sel, mert az egri szerbek is feljelentették őt Bradácsnál és a királynőnél, hogy őket mint egri görög katolikus pap zaklatja, felettük joghatóságot akar gyakorolni.[25]

Habina Lukács említett hagyatéki leltára nyolcvan könyvet említ. Ez valamivel több mint egyharmada annak az Androvics Miklós kanonokénak, akinek a könyvtárát Bitskey István elemezte. A kiemelkedően művelt pap, Androvics könyvtára kettőszázhuszonhárom művet tartalmazott. Habina bizonyíthatóan meghaladja korabeli kárpátaljai ruszin papságának átlagos kultúrális színvonalát, amennyiben a nyolcvan mű között szépirodalom, Homeros munkái, görög nyelvtanok, filológiai munkák szerepelnek. A többség persze teológiai.[26]

A könyveknek csak címét, sokszor csak tartalmát jelző, latin nyelvű jegyzék nem teszi lehetővé a művek azonnali pontos azonosítását, különösen a cirill szerkönyvek esetén. Mégis kiemelhetjük a leltár következő tizenhat tételét:

– Cathechismus Ruthenicus scriptus;
– Missale Rhutenicum;

[18] BOSÁK, 1993. BOZSIK, 1910.
[19] ANTALÓCZI, 1993. BITSKEY, 1982.; UŐ, 1982a.
[20] FÖLDVÁRI, 1992a. 173.; UŐ 1994. 301–303.
[21] HODINKA, 1941. 21.
[22] UDVARI, 1994[2]. 171–190., 196skk.
[23] DULIŠKOVIČ, 1877. 173-174.
[24] EFL, AV Fasc. 22. No. 129.
[25] BIHARI, 1958. 3–4.
[26] EFL, AV Fasc, 191, No. 1189.

– Item, alter Rhutenicus Epistolaris;
– Rituale Greacorum;
– Missale Romanum Slavonico Idiomate;
– Lexicon Germanico–Rhutenicum;
– Acta Apostolorum Rhutenice;
– Cathechismus Rhutenicus;
– Liber Psalmorum Rhutenicus;
– Grammatica Slavonico–Germanica;
– Elementa puerilis institutionis Russice;
– Grammatica Rhutenica;
– Breviarium Rhutenicum;
– Liber Iliricus; [sic!]
– Dictionarium Iliricum; [sic!]
– Grammatica Rhutenica.

Elkülönítendő a két „illír", azaz délszláv könyv, és a *Missale Romanum Slavonico Idiomate*, amely az 1741-ben Rómában kiadott horvát glagolita missáléra utal, amelyből 1781-től kezdve, tehát Habina halála után, folyamatosan jeleznek a könyvtári összeírások két példányt. Ezt már három éve ismertettük, ám azt még nem tudtuk, hogy Habináé volt az egyik.[27]

A folyamatos feltárás további eredményeinek közzétételekor fogjuk részletesebben bemutatni azokat a bibliográfiai segédleteket és módszereket, amelyekkel pontosabban meghatározhatjuk a leltári tételek alatt szereplő könyveket. Itt csak néhány példa. A cirill szerkönyvek latin leltárainak folyamatos kutatása során felhalmozódó tapasztalat azt jelzi, hogy a *Breviarium Rhutenicum* nem más, mint Csaszoszlov. Mivel a könyvek méretét is megadja a leltár, a szóbajöhető könyvek száma tovább szűkíthető. Német–orosz szótár sem jelent meg oly nagy számban 1775., Habina elhalálozási éve előtt, hogy a *Lexicon Germanico–Rhutenicum* azonosítása a méret alapján különösebb nehézséget okozna. (Mindezekre a könyvészeti részletekre további kutatások után térünk vissza.)

Végül, Sztripszky Hiador a munkácsi püspökség nyomtatványairól írott tanulmányaiban említ egy Olsavszky püspök által kiadott latin–orosz könyvet, amely az ifjak neveléséről szól. Sztripszky ezt egy moszkvai munka átdolgozásának tartja.[28] Valószínű, hogy az *Elementa puerilis institutionis Russice* azonos a moszkvai munkával. Latin címe ugyanis megegyezik az Olsavszky-könyv címével. Ám ha erre utalna, vagyis Olsavszky átdolgozására, akkor *Latinice et Russice* megjelölést várnánk. A latinul jól tudó korabeli papi hivatalnok csak a *Russice* megjelölést alkalmazza. Tehát arra utaló adatot kapunk, hogy Sztripszky által az Olsavszky-féle tankönyv elődjének tételezett moszkvai könyv, amely az ifjak nevelésével foglalkozik, megvolt Egerben, és éppen a görög katolikus papnövendékek tanárának birtokában. Sajnos, napjainkban ezt a könyvet már nem vehetjük kézbe, és a hagyaték többi darabja sem volt mind olyan szerencsés, mint az épségben megmaradt suprasl'i *Liturgikon*.

Irodalom:

EFL – Egri Főegyházmegyei Levéltár;
AV – Archivum Vetus;
ANTALÓCZI (szerk.), 1993.
ANTALÓCZI Lajos (szerk.): *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993.* Emlékkönyv. Eger, 1993.

[27] FÖLDVÁRI, 1992. XII–XIII.
[28] SZTRIPSZKY, 1911.; UŐ, 1942.

ANTALÓCZI, 1993.

ANTALÓCZI Lajos: *A kétszáz éves Egri Főegyházmegyei Könyvtár története.* In: ANTALÓCZI (szerk.), 1993. 17-69.

BIHARI, 1958.

BIHARI József: *Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez* = Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei. 114. Eger, 1958.

BITSKEY, 1974.

BITSKEY István: *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás.* In: SZAUDER József – TANAI Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás.* Bp. 1974. 333–365.

BITSKEY, 1974a.

BITSKEY István: *Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben* = MKsz 90 (1974). 3–4. 325–332.

BITSKEY, 1982.

BITSKEY István: *Giansenismo ed ortodossia.* Il materiale italiano della biblioteca vescovile di Eger nell' epoca dell' Illuminismo. In: KÖPECZI, Béla – SÁRKÖZI, Péter (ed.): *Venezia, Italalia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo.* Bp. 1982. 225–234.

BITSKEY, 1982a.

BITSKEY István: *Janzenizmus és ortodoxia.* Az egri püspöki könyvtár anyaga a felvilágosodás korában = MKsz 98 (1982). 1. 60–67.

BITSKEY, 1993.

BITSKEY István: *Római hatások a barokk kori magyarországi főpapi könyvgyűjtésben.* In: ANTALÓCZI (szerk.), 1993. 83–92.

BITSKEY, 1993a.

BITSKEY István: *Eszterházy Károly római tanulmányai és az egri barokk.* In: NAGY József (szerk.): *Eszterházy Károly emlékezete.* Eger, 1993. (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series, különszám.) 43–54.

BOSÁK, 1993.

BOSÁK Nándor: *Teológiai oktatás Egerben a XVIII. században.* In: ANTALÓCZY (szerk.) 1993. 159–164.

BOZSIK Pál: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig.* Eger, 1910.

CUBRZYNSKA – LEONARCZYK, 1993.

CUBRZYNSKA – LEONARCZYK, Maria: *Oficyna supraska 1695–1803.* Warszawa, 1993.

DULIŠKOVIČ, 1877.

Дулишкович, Иоанн: Исторические черты угро-русских III. Ungvár, 1877.

FINÁCZY, 1899.

FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában,* I. 1899.

FÖLDVÁRI, 1992.

FÖLDVÁRI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak könyv- és könyvtártörténeti kérdései.* In: FÖLDVÁRI – OJTOZI, 1992. I-XXXIV.

FÖLDVÁRI, 1992a.

FÖLDVÁRI Sándor: *Adalékok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak proveniencia-kérdéséhez* = MKsz 108 (1992). 2. 169–173.

FÖLDVÁRI, 1992b.

FÖLDVÁRI Sándor: *Habina Lukács, a görög katolikusok tanára* = Hevesi Napló, 2. (1992). 3. 23–24.

FÖLDVÁRI, 1993.

FÖLDVÁRI Sándor: *Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet.* In: UDVARI István (szerk.): *Hodinka Antal Emlékkönyv.* 1993. 295–302., *„Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár ruszin possessori bejegyzései."* uo. 299–300.

FÖLDVÁRI, 1993a.

FÖLDVÁRI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak helytörténeti vonatkozásai* = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series, tomus XXI. Sectio Slavica, 1993. 63–74.

FÖLDVÁRI, 1994.

FÖLDVÁRI Sándor: *Eger szerepe a kárpátaljai ruszin, görög katolikus kultúrában.* In: BEKE Margit – BÁRDOS István [Szerk.], *Magyarok Kelet és Nyugat metszésvonalán.* A nemzetközi történészkonferencia előadásai. Esztergom, 1994. 297–308.

FÖLDVÁRI, 1995.

Шандор Фельдвари: Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Егерской архиепископской библиотеки = Slavica; Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nominatae, 27. 1995. 83–94.

FÖLDVÁRI, 1995a.

FÖLDVÁRI Sándor: *Eger szerepe a ruszin papképzésben.* = Studia Ucrainica et Rusinica, 4. 1995. (Nyíregyháza, sajtó alatt.)

FÖLDVÁRI–OJTOZI, 1992.

FÖLDVÁRI Sándor – OJTOZI Eszter: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita könyvei.* Debrecen, 1992.

HODINKA, 1909.

HODINKA Antal: *A munkácsi görög-katholikus püspökség története.* Bp. 1909.

HODINKA, 1911.

HODINKA Antal: *A munkácsi görög-katholikus püspökség okmánytára.* I. 1458–1715. Ungvár, 1911.

HODINKA, 1941.

HODINKA Antal: *Papnövendékeink Nagyszombaton 1722-től 1760-ig* = Зоря – Hajnal. 1 (1941). 1–2. 18–30.

LABYNCEV, 1978.

Лабынцев, Юрий Андреевич: Кирилловские издания супрасльской типографии. Москва. 1978.

LACKO, 1965[2].

LACKO Michael: *Unio Užhorodiensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica.* Romae, 1965[2].

LACKO, 1966.

LACKO, Michael: *The Union of Užhorod* = Slovak Studies. VI. Historica 4. 1966.

MAURER, 1887.

MAURER, Joseph: *Kardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn.* Innsbruck, 1887.

MIHÁLYFI, 1896.

MIHÁLYFI Ákos: *A papnevelés története és elmélete.* I. Bp. 1896.

PAPP, 1941.

PAPP György: *Az ungvári únió időpontja* = Keleti Egyház. 8. 1941. 161–167, 184–188. Ua. klny-ként: Miskolc, 1941.

PEKAR, 1956,

PEKAR, Athanasius B[asilius]: *De erectione canonica eparchiae Mukačoviensis (anno 1771).* Romae, 1956. (Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni, Ser. II. Sect. I. Vol. VII.)

PELESZ, 1881.

PELESZ, Julian: *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom.* II. Würzburg–Wien. 1881.

PLÖCHL, 1975.

PLÖCHL, Willibald M(aria): *St. Barbara zu Wien.* Die Geschichte der griechisch-katholische Kirche und Zentrlpfarre St. Barbara. I–II. Wien, 1975.

ŠLEPECKIJ, 1967.

Шлепецкий, Андрий: Мукачевский епископ Андрий Феодорович Бачинский та його послання = Sborník Múzea Ukrajinskej Kultúry vo Svidníku.3. (1967). 223–242.

SZTRIPSZKY, 1911.

SZTRIPSZKY Hiador: *A hazai rutének legrégibb nyomtatványai* = MKsz 19. (1911). 2. 117–131, 3. 243–261.

SZTRIPSZKY, 1942.

Початки друкарства на Подкарпатю = Зоря – Hajnal. 2. (1942). 3–4. 261–280.

SZMRECSÁNYI, 1947.

SZMRECSÁNYI Miklós: *Eger művészetéről.* 1947. kül: 63–88., 95–144.

UDVARI, 1994[2].

UDVARI István: *Ruszinok a XVIII. században.* Nyíregyháza, 1994[2].

ZSATKOVICS Kálmán György: *Az egri befolyás és az ellene vívott harcz a munkácsi görög szertartású egyházmegye történelmében.* = Századok. 15. (1884). 680–696, 766–786, 839–877.

ZSATKOVICS, 1910.

ZSATKOVICS Kálmán György: *Munkácsegyházmegyei ifjak az egri papnöveldében* = Görög Katolikus Szemle. 1910. október 23. 319–320.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

Csokonai Vitéz Mihály történeti-földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. I. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kézirattárában *Földrajzi jegyzetek* (K 669) és *Vegyes jegyzetek* (K 679/I.) címmel, két kötetben őrzik Csokonai földrajzi tárgyú feljegyzéseit, amelyek Gaál László hagyatékából származnak.[1] Mivel a két kötet tartalmilag szorosan összefügg egymással, együtt kell vizsgálnunk őket. A kéziratkötegek teljes szövege eddig még nem jelent meg. Vargha Balázs Csokonai *Minden munkájá*nak kiadásában, a tanulmányok között közli a K 669 magyar nyelvű részeit *Szigetek lexikona* címmel, de elhagyja a forrásokra való utalásokat.[2] Fekete Csaba részletesen ír erről a kötetről, mint Csokonai egyik omniárium jellegű tanulmányáról, amelynek sem a versformában írott művek, sem a levelek, színművek, versfogalmazványok, széppózai művek, költői igényű fordítások között nincs helye.[3] A teljes, gondozott szöveg megjelentetése a kritikai kiadás feladata lesz, amelynek *Tanulmányok és följegyzések* című kötete tartalmazza majd a két kéziratcsomó anyagát. Dolgozatom is ennek a munkának előkészítése. A földrajzi jegyzetek hátterének föltárása valójában nem Csokonai költészetére nézve ad újabb információkat, hanem inkább az érdekes, egzotikus témára is fogékony *poeta doctus* képe gazdagodik. A keletkezés idejére, helyére és céljára nézve nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre. Megvizsgálva a kijegyzések tartalmát és jellegét, a keletkezéstörténet igen problematikus kérdésére próbáltam választ adni, és az életműben való elhelyezést segítő támpontokat keresni. Igyekszem föltárni az anyag hátterét és a téma korabeli aktualitását is.

I. A kijegyzések és forrásaik

Az eddig közölt rész (K 669) *Szigetek lexikona* címen volt ismeretes. Fekete Csaba megállapította, hogy a közismert cím alkalmatlan, mert a följegyzések egyedül a Kanári-szigetekre

[1] Vö. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei.* Költemények. I. Kiadta SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1975. 152–154.

[2] *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája.* (MM.) I. Kiadta VARGHA Balázs. Bp. 1973. 184–203.

[3] FEKETE Csaba: *Csokonai tanulmányai.* = Studia Litteraria XXIV (1986). 67–69.

vonatkoznak. Ezért tanulmányában újat ajánl: *A Kanári-szigetek földrajzi–történeti adatai.*[4] Bár ő is csak a K 669 jelzetű kéziratcsomót vizsgálja, megállapítása érvényes marad a két kéziratköteg együttes vizsgálata alapján is, hiszen a följegyzések legnagyobb része valamilyen módon kapcsolódik a Kanári-szigetek földrajzához vagy történelméhez. Ezért a kritikai kiadásban ezt a tematikailag összefüggő egységet a következő címmel lehetne jelölni: *A Kanári-szigetekre vonatkozó földrajzi–történeti könyvkijegyzések.*

A kéziratcsomókban különböző jellegű följegyzéseket találunk: A K 669-be Csokonai latin nyelvű lexikonokból és földrajzi kézikönyvekből másolt vagy másoltatott különböző terjedelmű részleteket, attól függően, hogy az egyes források szerzői milyen hosszan tárgyalják a Kanári-szigeteket, illetve, hogy a témán belül mi érdekelte Csokonait. A latin nyelvű kijegyzések mellett itt találjuk még azt a magyar nyelvű „lexikont" is, amit Vargha Balázs *Szigetek lexikona* címen adott ki. Ebben a Kanári-szigetek szempontjából fontos információkat betűrendes szókikkekbe osztotta a költő. Kompilációról van szó, a kijegyzett forrásanyag egy részét dolgozta föl benne, de egyedül ennek összeállítása, illetve szövegének magyarra fordítása tekinthető önálló munkának. A K 679/I. kötetében német, francia, angol, latin és magyar nyelvű művekből olvashatunk hosszabb–rövidebb kijegyzéseket, illetve fordításokat. Egyéb apró jegyzeteket is találunk a kötetekben: egy betűsoros tervezetet, szigetek betűrendes listáját és néhány más természetű részletet.

A K 669-es kéziratcsomó

a.) Kijegyzések Cellarius, Cluverius és Hornius műveiből

A kritikai kiadás is jelöli, hogy a kéziratcsomónak ez a része eredetileg önálló füzet volt.[5] A következőkben ezt az egységet és forrásait mutatom be:

1. *„CHRISTOPH CELLARII GEOGRAPHIA ANTIQUA IUXTA ET NOVA, Edit. VI[a] Studio Laurentii Reinhardii. Jena. 1731. II. Tom."*[6]

Cellarius /Keller/ (1638–1707), német filozófus és padagógus neve nagyon fontos a földrajzoktatásban. Őt és Cluveriust a felvilágosodás korában nagyon elterjedt ún. történelmi–földrajzi irányzat megalapozóiként tartják számon, a földrajzot így sokáig mint a történelem segédtudományát tanították. Cellarius művei Magyarországon is népszerűek voltak, sőt a debreceni Kollégiumban tankönyvként használták őket.[7] Az első kötet XXVIII. fejezete az Afrikához tartozó szigeteket tárgyalja. Az első kötet XXVIII. fejezete az Afrikához tartozó szigeteket tárgyalja. Ebből írta ki Csokonai mindazt, ami az ókorban „Szerencsés szigeteknek" (Fortunatae insulae) nevezett Kanári-szigetekre vonatkozik (258–261.), csupán a Hesperidákról szóló részt hagyta el, ami azért furcsa, mert – mint a további kijegyzésekből kiderül – nagyon érdekelte ez a téma. Az itt kimásolt rész központi kérdése az, hogy a Kanári-szigetek azonosak-e az ókoriak Szerencsés-szigeteivel. A Platon nevéhez fűződő Atlantisz-legendáról is beszél, mivel sokan vélték a szigeteket Atlantisz maradványainak, és azt is tárgyalja, hogy azonos lehetett-e ez a földrész Amerikával. A második kötet XXVII. fejezete: *De Afrika*, ahonnan a Kanári-szigetekre vonatkozó bekezdés van teljes egészében kimásolva.

[4] *I. m.* 70.

[5] Költ. I., 152.

[6] Az egyes könyvek címleírásában Csokonai kéziratát követem, de megadom az általam használt kiadás jelzetét is a jegyzetben. Ez a könyv a debreceni Református Kollégium könyvtárában: U 1083. A belső címlapon Sinai Miklós professzor és könyvtáros 1767-es bejegyzése. (Sinai 1760–1791 volt a Kollégimban tanár, és földrajzot is oktatott.)

[7] Gondáné Saláki Márta: A földrajz oktatása a debreceni Református Kollégiumban 1777-1806 között = Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 1987/4. 26.

2. *„PHILIPPI CLUVERII INTRODUCTIONIS IN UNIVERSAM GEOGRAPHIAM, TAM VETERETEM QUAM NOVAM Libri VI. Cum integris Johannis Bunonis, Joh. Frid. Hekelii et Joh. Reskii, et selectis Londinensibus notis. [...] Editio omnium locupletissima. Amstelaed. 1729."*[8]

Cluverius /Klüver/ (1580–1623) *Introductionis...*c. művét 1624-ben adták ki először a tudós hagyatékából, majd újabb adatokkal és híres földrajztudósok – a német Joh. Buno (1617–97), Joh. Reiske (1641–1701) és a holland Bruzen de la Martiniére – jegyzeteivel egészítették ki, amelyek a lap alján találhatók. A Kollégiumban ezt a művet is használták a földrajz oktatásához.[9] Az első könyv általános földrajzi bevezetőjéből, a hosszúsági és szélességi fokok kérdését tárgyaló fejezetből van kimásolva hosszú jegyzetekkel együtt a „Szerencsés szigetek" és az első hosszúsági fok kapcsolatára vonatkozó két mondat. Az első Meridiánt ugyanis sokáig Ferrón vagy Teneriffán húzták meg. A Kanári-szigetek történelmét és földrajzát részletesen tárgyaló részben is utal erre Cluverius, de nem elégedett meg ennyivel a költő, hiszen – mint a többi kijegyzés is bizonyítja – az első délkör meghúzásának helyét érintő viták nagyon érdekelték. A szigetek történelme mellé az Atlantisszal, illetve Amerikával való azonosság legendáját is hűségesen kimásolta jegyzeteivel együtt. (VI. könyv: *Africa, America;* ennek X fejezetében: *Insulae ad Africam*). Ezután, kissé fölcserélve a sorrendet, a 46–49. lapról másolta ki a *De navigatione Oceani* című részt.

3. *„NOTITIAE ORBIS ANTIQUI, CHRISTOPHORUS CELLARIUS* [...] *Cum Notis L. Io. Conradus Schwartzii. Lipsiae. MDCCXXXII."*[10]

A művet Johann Konrad Schwartz (1677–1747), a német teológus, filozófus, pedagógus jegyzetei egészítik ki. A második kötet függelékében találjuk az „Új Földkerekségről" szóló fejezetet: *Additémentum de Novo Orbe, an cognitus fuerit veteribus* (967–970), amit teljes egészében kimásolt Csokonai, csupán az utolsó három mondatot hagyta el. A függelék azt tárgyalja, hogy Amerikát ismerték-e a régiek, és azonos-e Platon Atlantiszával. Felsorolja ő is – a többi geográfushoz hasonlóan – azokat az antik szerzőket, akik valószínűsítették egy negyedik földrész létezését, és beszél arról, hogy egyesek az Atlantiszt a „Szerencsés szigetekkel" hozták összefüggésbe.

4. *„GEORGII HORNII HISTORIA ECCLESIASTICA,* [...] *Francof. ad Moenum. 1704."*[11]

Hornius /Horn/ (1620–1670) németalföldi professzor több latin nyelvű történelmi tankönyvet is írt. Mint Fekete Csaba megállapította, egyháztörténetének címéből Csokonai tévesen másolta az egyik számot: a leírást 1687-ig folytatta Hornius halála után Daniel Hartnack, Johann Daniel Kramer (1672–1715) és Melchior Leydecker (1642–1721), de ő száz évvel kevesebbet írt.[12] Ugyanebben a kötetben van Horniusnak egy másik munkája: *Introductio in historiam universalem.* Ebből olvashatunk egy fejezetet a kéziratban: *Historia Insularum Fortunatarum.*

b.) A lexikális rész alá másolt kijegyzések és forrásaik

A 36a–126b lapon van a Csokonai által összeállított magyar nyelvű lexikon. Alá a következő latin nyelvű művekből jegyzett, ill. jegyeztetett ki Csokonai:

5. *„JOH: JACOBI HOFMANNI LEXICON UNIVERSALE HISTORICO–GEOGRAPHICO–CHRONOLOGICO–POETICO–PHILOLOGICUM Basileae MDCLXXVII."*[13]

[8] Kollégiumi könyvtár U 80. A belső címlapon 1741-ből való kéziratos bejegyzés.

[9] TÓTH Béla: *Egy történelem–földrajz professzor Debrecenben: Lisznyai Kovács Pál* = Múzeumi Kurír 1984/4. 15.

[10] Kollégiumi könyvtár U 92. Mindkét kötet külső címlapján: „Stephani Szilagyi anno MDCCXXXVII."

[11] Kollégiumi könyvtár D 306. A belső címlapon 1762-es bejegyzés.

[12] FEKETE Csaba: *i. m.* 73.

[13] Kollégiumi könyvtár A 19. A belső címlapon 1762-ből származó kéziratos bejegyzés.

A baseli történelem- és teológiaprofesszor Hofmann [Hoffmann] (1635–1706) legismertebb munkájáról van szó. 1677-ben jelent meg először, de Magyarországon is több kiadását használták. A lexikon második kötetéből a következő címszavakat másoltatta Csokonai a magyar nyelvű rész alatt üresen maradt részekre: *Aprositos, Alegranza, Atlantica Insulae, Atlantis, Capraria, Canaria, Forteventura, Funchala, Ferri, Fortunatae Insulae, Gorgones, Gomera, Madera, Cerne, Atlantis* (az *America* szócikkből), *Ombrios, Purpurariae, Portus Sanctos, Pico, Paena, Pluitalia, Teneriffa, Theode* – mint a felsorolás mutatja, nem mindenütt sorban, hanem szükség szerint a betűrendtől eltérve. Úgy tűnik, hogy a latin nyelvű szócikkek helye általában a megfelelő magyar szócikkhez van igazítva. Tehát az *Aprositos* címszót a magyar nyelvű *Aprositos* szócikk alatt találjuk, majd a lexikális rész sorrendjének megfeleően következnek egymás után a címszavak. Az *America* szócikkből Atlantiszra vonatkozó részeket más kéz (de ezt sem Csokonai) másolta ki. Minden szócikk végén Csokonai utólagos bejegyzésével utal Hofmann lexikonának megfelelő helyére: *H. Aprositos, H. Alegranza...*

6. *„BECKMANNUS: HISTORIA ORBIS TERRARUM GEOGRAPHIA ET CIVILIS Francofurtia. O. MDCLXXX."*[14]

Johann Christph Beckmann (1641–1717) történész–teológus könyvére Csokonai többi forrása (például Hofmann is) utal. Ötödik fejezete: *Historia Insularum*; ennek XV. részében tárgyalja az afrikai szigeteket, köztük a Kanáriakat. Innen másoltatott ki Csokonai a Hofmanntól *Atlantis* címszavakhoz írt szövegek alá Atlantiszra és Aprositosra (San Borondon) vonatkozó információkat. A végén *H. Insula* rövidítéssel utal a fejezetcímre.

7. *„JOHANN LUYTS, INTRODUCTIO AD GEOGRAPHIAM NOVAM ET VETEREM; Trajecti ad Rhenum. MDCXCII."*[15]

A fizikus és filozófus Luyts (1665–1721) művét N. Sansonnak (1600–1667), a híres francia geográfusnak hatvanöt térképe illusztrálja.[16] A mű *Insulae Canariae*, ill. *Insula Madera et Insulae Asores* című fejezeteiből (XIV. és XV.) másolt Csokonai oda, ahol még a Hofmanntól másolt részek után maradt hely. De a kijegyzés nem a magyar nyelvű lexikon és a Hofmann-szócikkek sorrendje alapján összeállított oldalszámoknak megfelelően folyik.

c.) A Kanári-szigetek lexikona és annak forrásai

A magyar nyelvű lexikonban magyarra fordítva és szócikkekbe rendezve találjuk a Kanári-szigetek történelmére és jelenlegi leírására vonatkozó tudnivalókat. A címszavakat A.A.A. – V.V.V fejlécek alá sorolta a költő, feldolgozva nemcsak a földrajzi neveket, hanem személyekét, a fontos nevezetességeket, itt termő gyümölcsöket, állatokat, főbb termékeket. Mindig jelöli valamilyen formában, hogy honnan származik az információ. Nézzük meg, milyen jelöléseket találunk, és ezek mire utalnak:

– Csupán három helyen van Cs. rövidítés. Erről nem tudjuk, milyen szerzőt vagy művet jelöl – talán maga Csokonait. Mindháromszor csupán egy–egy mondatról van szó: Az *Atlantis* szócikkben: „Ezek lehettek a' régieknél nevezetes Hesperides szigetek is. Cs" A *Canaria szigetek*-ben: „Ezek a' szigetek lehettek a' híres HESPERIDES Szigetek is; az elveszett ATLANTIS Földének maradványi Cs"

A szöveg így folytatódik: „Ide tartoznak az ATLANTICÁK. Cs." (Az *Atlantica szigetek* szócikkben leírja, hogy ezeket Plinius Hesperideseknek nevezi.)

Tehát mindhárom mondat ugyanarra vonatkozik: a görög mitológiában szereplő Heszperidész szigetekre, amelyek az akkor ismert világ legnyugatabbi pontján feküdtek, és ezek szerint

[14] Kollégiumi könyvtár K 2830.

[15] Kollégiumi könyvtár U 202. Több kéziratos bejegyzés olvasható a belső fedőlapon, mind 1780 előtti.

[16] CSOKONAI egy táblázatot másolt ki SANSON valamely másik mappájából a K 679/I. kötetébe, de ezt még nem sikerült azonosítanunk.

szintén kapcsolatba hozhatók Atlantisszal. Van ugyan *Hesperides szigetek* és *Hesperus* címszó is, de ezekben nem ír a költő arról, hogy Atlantisszal azonosították volna őket. Részletesen összefoglalja viszont forrásai alapján, hogy mi a szerepük a görög mitológiában.

– A magyar szöveg egyik legfontosabb forrása HOFMANN lexikona. Itt is sűrűn találunk *H...* jelöléseket. Gyakran az egész szócikk magyar fordítása bekerült a lexikonba, máskor pedig egy–egy mondat. Egyetlen szócikkre több szempontból, több helyen is utal a magyar szöveg, mivel a magyar lexikon sokkal aprólékosabb, részletesebb. Néhányszor olyan címszavakra is, amelyek latinul nincsenek kimásolva alulra: *H. Hesper* (a *Hesperidés* szócikkben), *H. Phosphorus, H. Vénus* (*Hesperus* szócikkben), *H. Ophir* (az *Ophir* szócikkben).

– BECKMANN fönt említett művének *Historia Insularum* című fejezetére a magyar részben is *H. Insula* rövidítés utal. A latinul kimásolt részek magyar fordítása került be a lexikális rész néhány szócikkébe (pl. *Aprositos, San Borondon* és *Atlantis*).

– Gyakran olvashatunk Hübner Vollst., H. Vollst. rövidítést. Ezek **JOHANN HÜBNER**: VOLLSTÄNDIGE GEOGRAPHIE című munkáját jelölik. Hübner (1668–1731) nagyhatású protestáns pedagógus, történész–teológus volt. Teológiai és geográfiai munkái egész Európában népszerűek voltak, Magyarországon is. A Kollégiumban is tankönyvként használták őket,[17] és több földrajzi kézikönyv megírásához szolgáltak alapul. Munkái leíró jellegű földrajzi művek, az ún „államisme" tanát követik, amely a felvilágosodás korának igen elterjedt irányzata volt. A kor igényeit már nem elégítették ki a kozmográfiák, amelyekben a Föld leírását egymással lazán összefüggő ismeretek halmazaként olvashatták, hanem az egyes országok rendszerbe foglalt tárgyalását kívánta. Az államisme hasonló jellegű műveket eredményezett: a szerzők ismertetik a legfontosabb tengereket, folyóvizeket, a legfőbb kereskedelmi útvonalakat, a főbb városokat, felsorolva benne a leghíresebb épületeket, akadémiákat, foglalkoznak az államformával, annak kialakulásával, a nép nyelvével, főbb termékeivel. Az irányzat korabeli népszerűségét mutatja, hogy nagyon sok kijegyzést találunk a kéziratban ilyen jellegű munkákból. A magyar nyelvű kompiláció is hasonló, de ebben a jelenkori leírás mellett hangsúlyos szerepet kapnak a Kanári-szigetek antik földrajzi, történelmi és irodalmi vonatkozásai is. A K 669-ben nincs semmi összefüggően kiírva Hübner művéből, de a K 679/I. jelzetű kéziratcsomóban az 1735-ös kiadás Kanári-szigetekről szóló fejezete olvasható németül (51b–54a).[18] Ennek a szövegnek magyar fordítását találjuk a lexikális rész megfelelő helyein. Mivel Hübnernél nem lexikonról van szó, Csokonainak kellett beillesztenie az egyes szócikkekhez tartozó információkat. Itt is igaz, ami Hofmann esetében: néhány adat nincs kimásolva németül, de a magyar részben utal Hübnerre Csokonai, és ilyenkor (csak ilyen esetekben) az oldalszámot is megadja:

Az *Atlantis* szócikkben Salamon Ophirjáról olvashatunk, amelyet szintén azonosítottak Atlantisszal. Majd utána: „Hübner Vollst. – pag. 675, 676. Atlantis, vagy Atalantis. De ez a' mai America é; vagy pdig Európa és América között egy ilyen nevű föld fekütt é; 's talán elveszett idővel: az mások állíthatják meg. Uő. pag. 510." (Ezt folytatja egyébként „Cs" megállapítása a sziget Heszperideszekkel való azonosságáról.)

Az *Ophir* szócikkben: „Az a' Tartomány, mellybe küldötte [...] a' maga hajóit Salamon. Hübner Vollst. – pag. 411. Pégut tartják Ofirnak a' Zsidók, azért is ott örömest laknak. Uő. 480. pag. Sokan pedig azt ítélik, hogy ez Monomatapa volna. Uő. pag. 629. De leghelyesebb értelem, hogy ez Atlantisz volt. Uő. pag. 676."

Ezen kívül csak a *Gorgones* és *Hesperidés* szócikkekben találunk Hübner neve mellett oldalszámot. (A két név ugyanazt a fogalmat takarja.) Tehát a külön oldalszámmal jelölt részek,

[17] GONDÁNÉ SALÁNKI Márta: *i. m.*, i.h.

[18] Az OSZK-ban őrzött, 1748-as hamburgi kiadás jelenleg nem hozzáférhető. Később a mű lényegi változtatás nélkül ugyan, de új címmel jelent meg: *Allgemeine Geographie...* Ennek 1773-as kiadása a Kollégium könyvtárában U 474.

amelyeket nem jegyzett ki Csokonai németül, a Salamon Ophirjának nevezett városra illetve a Heszperidész szigetekre vonatkoznak. A Hofmanntól latinul ki nem jegyzett címszavakra is éppen a *Hesperides* és *Ophir* szócikkekben utal, a „Cs."-től származó mondatok pedig egyértelműen a Heszperidész szigetekre vonatkoznak. Talán azért van így, mert ezekből a könyvekből összefüggően csak a Kanári-szigetekre vonatkozó részeket másolta ki, ott viszont nincs szó arról, hogy Salamon Ophirja és a Heszperidák kertje Atlantisszal lenne azonos. De érdekes, hogy Cellarius művének a Kanári-szigeteket tárgyaló fejezetéből épp a Heszperidákra vonatkozó részt hagyja el Csokonai, később pedig egy Luyts-kijegyzésnél a Salamon Ophirjára vonatkozókat nem másolja már ki, holott láthatóan nagyon érdekelte ez a dolog.

– Nagyon sokszor szerepel Szászky neve is a szövegekben. **TOMKA-SZÁSZKY JÁNOS**: *INTRODUCTIO IN ORBIS HODIERNI GEOGRAPHIAM* című munkájára utal a jelölés.[19] Tomka-Szászky (1700–1762) evangélikus lelkész, történész, geográfus a pozsonyi gimnázium tanára volt, ahol Bél Mátyás (1684–1749), az iskolai földrajzoktatás megújítója, a történelmi-földrajzi irányzat Magyarországon legjelentősebb képviselője mellett működött. Ez a műve is az ő előszavával jelent meg. A népszerű tankönyvet a Kollégiumban is használták.[20] Az általános földrajzi fejezetek mellett az akkor ismert négy világrész valamennyi országának leírását megtaláljuk benne. Ebben a kéziratkötegben nics belőle kiírva összefüggően semmi, de a K 679/I.-ben, a Hübnertől kijegyzett oldalak előtt (49a–50a) találunk egy magyar nyelvű szövegrészt, amelynek (bár nincs jelölve) Szászky megnevezett műve a forrása. A könyv harmadik részének II. fejezete (*De insulis Africane*) tárgyalja a Kanári-szigeteket, a magyar fordítása pedig olvasható a kéziratban, előtte a következő címszavakkal:

– *Vallás. Igazgatás. Lakosok. Hozományok. Városok. Hegyek. Kikötők. Nevek. Levegő.*

– *Fák. Földjök. Földindulás. Gabona. Gyümöltsök. Hegyek. Hozományok. Igazgatás. Klastromok. Kikötők. Levegő. Lakosok. Meridianus. Püspök. Tűzokádó. Templomok. Városok. Vadak. Vallás. Várak.*

Ezek –*a Nevek* kivételével – mind megtalálhatók a magyar nyelvű lexikális részben címszóként, sőt a „betűrendbe" állított szavaknak ott is ez a sorrendje. Viszont a fölsoroltnál jóval több szócikkben szerepel Szászky neve.

Tehát a K 669 jelzetű kéziratcsomó két nagy egységre bontható. A latin nyelvű kijegyzések latin nyelvű forrásait a 17. században, ill. a 18. század elején adták ki. Mind 1732 előtt jelent meg, és a kéziratos bejegyzések szerint már 1767 előtt a Kollégiumban voltak, ahol ma is megtalálhatók. Antik és újkori földrajzot tárgyalnak, de nem csupán geográfiai leírást, hanem történelmi áttekintést is találunk bennük, sőt gyakran utalnak antik szerzők földrajzi, történelmi és szépirodalmi munkáira is. Azt hiszem, a bemutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy fölfedezhetők bizonyos csomópontok, amelyekre különösen nagy figyelmet fordított Csokonai: a délkör (Meridián) problémájára, amelyet az ókorban ismert világ legnyugatabbi pontján, Ferro (Hiero) vagy Teneriffa szigetén húztak meg, de a hely vitatott, és arra is, hogy itt volt-e a mitológiában szereplő Heszperidák kertje; érdekli még az elsüllyedt sziget, Atlantisz legendája, s az, hogy a valaha „Szerencsés szigeteknek" (a költőknél Elíziumi mezők) nevezett Kanári-szigetek valóban Atlantisz maradványai-e és Atlantisznak Amerikával való azonosítása is. A Csokonai által összeállított lexikális részben szintén hangsúlyos szerepet kapnak ezek a kérdések. Ennek forrásai között a kijegyzett munkák egy része mellett már modernebb földrajzi műveket is találunk.

B. A K 679/I. jelzetű kéziratcsomó

Ebben a kötetben főként német, de francia, angol, magyar és latin nyelvű kijegyzéseket is találunk. A kijegyzések több fogásból állnak, témájuk azonban közös: a Kanári-szigetek. For-

[19] Az általam használt kiadás: 1788. Pozsony, kollégiumi könyvtár U 453.

[20] GONDÁNÉ SALÁNKI M.: *i. m.*, i.h.

rásaik többsége a fönt tárgyalt latin nyelvű munkáknál későbbi. Egy részük földrajzi kézikönyv, másik pedig útleírás. Általában pontosan megnevezi Csokonai a forrást, sőt az oldalszámokat is megadja. A kijegyzések nem különülnek el élesen egymástól, egyetlen lapon néha több is olvasható. Mivel nem tudjuk pontosan, hogy hogyan viszonyul a kéziratcsomó mai állapota az eredetihez, és nem ismerhető fel semmilyen szempont, amely szerint csoportosította volna a följegyzéseket Csokonai, ezért a kivonatolt könyveket jelenlegi előfordulásuknak megfelelően közlöm, és csak ott bontom meg ezt a sorrendet, ahol nyilvánvaló a kijegyzések fölcserélődése.

8. *„ARTHUR FILEP tengeri útazása Brászilia, Kap, Botanibay; Port-jákson felé, illy könyvben foglaltatik: „PHILLIPS REISE. – Nürnberg. 1791. Phillpi (Arthur) útazása. Neusudvalesbe."* (42a–43a)

Arthur Phillip 18. századi utazó volt. A Botany-bay nevű öblöt James Cook (1728–1779), Ausztrália fölfedezője találta meg 1770-ben. Partján fegyenctelepet akart létrehozni, de Phillip kapitány a közeli Port Jackson parján hozta létre azt 1787-ben. A megjelölt forrásban ezt az utat, a fegyencek szállítását írja le a hajóskapitány. Az utazás során Teneriffa szigetét is érintette gályájuk. Csokonai – bár a kéziratban pontos forrást nem, hanem csak oldalszámot ad meg –, a Magyarországon ebben az időszakban igen népszerű MAGYAR KÖNYVHÁZat használta. A 22 szakaszból álló sorozatot 1783-tól adták ki Pesten és Pozsonyban. több kijegyzés is származik ebből a gyűjteményből. A szerző, **MOLNÁR JÁNOS** (1728–1804) által fontosnak tartott külföldi könyvek magyar nyelvű kivonatait tartalmazza. Sok útleírást találunk közöttük. Phillip útibeszámolója a VI. szakaszban (1794) jelent meg (4–15. l.) Csokonai kizárólag a Teneriffára vonatkozó sorokat másolta ki, azokat viszont teljes egészében. Ír az ott termő gyümölcsökről, a sziget politikai helyzetéről, nevének eredetéről (Teneriffa = hó-hegy, a Piko nevű, állandóan hóval borított hegyscsúcsról nevezték el, ami a sziget egyik legfőbb nevezetessége), és megemlíti a Teneriffán talált múmiákat is, hírnevüket az egyiptomiakéhoz hasonlítva.

9. *„GEOGRAPHISCH–STATISTISCHE REISEN, nach den neuesten und besten Werken bearbeitet von KARL AUGUST ENGELHARDT. IV Bde. Dresden - Friedrichstadt. 1795."* (43a–43b)

Engelhardtnak (1768–1834) ezt a munkáját eddig sajnos nem sikerült megtalálni. Itt csak rövid kijegyzést olvashatunk, de egy másik helyen hosszabbat. Államismereti kézikönyvről van szó, amely főként az egyes országokra vonatkozó statisztikai adatokat tartalmazza. A Kanári-szigetek kereskedelmére vonatkozóan találunk itt néhányat – részben magyarra fordítva.

„MAGYAR KÖNYVHÁZ. Irá MOLNÁR JÁNOS. Pozsonyban és Pesten. 1783–1798."[21] (44a–44b)

A jezsuita szerzetes, később világi pap és kanonok népszerű sorozatából olvashatunk ismét részleteket.

Az első szakaszból (Pozsony, 1783.):

10. XIV. KÖNYV: *Ansonnak a' világ körül való utazása* (118. laptól)

George Anson (1697–1762) híres hajóútjáról számol be, amit először 1748-ban adtak ki Londonban, majd több nyelvre is lefordították. Molnár János az 1764-es párizsi kiadást kivonatolta és fordította. Csokonai is kimásolja a mű francia címét, majd mindössze egy mondatot jegyez le a 38. lapról, mert csak itt szerepel a Kanári-szigetek egyike: „Mádérának finom borát emlegeti."

11. XVI. KÖNYV: *Adanson Senegaliáról* (128. laptól)

Michael Adanson (1727–1806) francia botanikus és zoológus útibeszámolójának 1773-as lipcsei kiadásából olvasható részlet. A költőt csak a Teneriffán szerzett benyomások érdeklik: a Pico hegy leírása után részletesen elemzi a szerző, hogy mitől olyan ízletes a Teneriffa hegyein termő híres „Malvasiai bor".

A harmadik szakaszból (Pozsony, 1783.)

[21] A teljes sorozat OSZK 23086/1-22.

12. CXX. ÉS CXXI. KÖNYV: *Kook avagy kuk Hajózási* illetve *Azonnak folytatása*

James Cook világ körüli utazásának népszerű leírásából a második szakaszban is kivonatol Molnár János. Az 1774-es berlini kiadást használta. (Itt nem jelöli, de a második szakasz XXXVI. könyvénél, amely szintén innen való, igen.) A kéziratcsomóban később hosszú kijegyzést találunk a mű francia kiadásából. Csak azt a néhány sort írja ki Csokonai, ami mellett a könyvben lapszéli jegyzetként ez áll: Madeirai bor, Funchal.

13. CLXXXIV – CLXXXVI. KÖNYV: *Bernoulli. Az utazásokról.*

Johann III. Bernoulli (1744–1807) a híres bázeli természettudós család tagja Berlinben tanított. Utazásainak eredményeként számos útleírás született. Ebben a kijegyzésben szintén a madeirai borról olvashatunk. Tehát mind a négy szövegrésznek azonos a témája: a Maderán termő híres bor – ez később is gyakran szerepel a följegyzésekben, láthatóan nagyon érdekelte a költőt.

14. *„JOH. ERNST FABRI: ELEMENTARGEOGRAPHIE. III^{te} Auflage. Halle. 1790–94. IV Bde.* (45a–47b)

A német Fabri (1755–1825) a geográfia és statisztika professzora, a kor egyik legfőbb szaktekintélyének számított. Előbb Göttingenben tanított, majd Berlinben, a politikai–statisztikai földrajz fő képviselőjével, Anton Friedrich Büschinggel együtt. Csokonai is ismerte, sőt nagyra tartotta műveit. Bizonyíték erre egyik Csurgóról írott levele,[22] amelyben kéri Sárközy Istvánt, „hahogy fontosabb foglalatosságainak terhére nem lenne, a Fábri professzor Geographiáját Tiszteletes Budai Uramtól elhozatván, [méltóztassa] megküldeni, az a könyv eddig még legjobb a mai geographára s benne az új változások is 1796-ig ki vagynak téve, az auctor is ollyan Németországban, mint nem régen Büsching vala." Kérését így indokolja: „Mostan tehát az időnek rövidségéhez s functiomnak határozatlanságához képest, ami kicsinyt, jót akarván az enyémeknek fejébe verni; a legjobb principiumú és rendű könyvekből kívánok nékiek rövid sistemát s oskolai kézikönyvet, amelly zsinórjuk legyen nékiek, az én bővebb magyarázatomra készíteni." Az évszám jelzi, hogy nem ezt a munkát kéri, hiszen ennek utolsó kötete 1794-ben jelent meg, de a következő kijegyzések forrását (*Handbuch...*) 1797-ben adták ki, és szintén Fabri a szerzője.

Az *Elementargeographie*-ból Csokonai az első kötet Kanári-szigetekről szóló fejezetét másolta ki – úgy tűnik, teljes egészében. Az államisme kívánalmainak megfelelően, részletes leírást találunk a szigetek fekvéséről, jellemzőiről, főbb termékeiről, időjárásáról, az ott élő állatokról és növényekről, a lakosokról, szokásaikról, vendégszeretetükről és táncszeretetükről; külön beszél Teneriffa híres boráról és a Pico de Teyde vulkáni kitöréseiről. A negyedik kötetből a szigetek fő nevezetességei (bor és kanárimadár) mellett a kereskedelemre, lakosságra vonatkozó adatok érdekelték a költőt, és nem mulasztja el megemlíteni az első Meridián meghúzásának helyét (Ferro) sem.

15. *„M: J: E: FABRI: HANDBUCH DER NEUESTEN GEOGRAPHIE FÜR AKADEMIEN UND GYMNASIEN. – Nebst einer Einleitung in die mathemathische und physikalische Erdbeschreibung. VI^{te} Auflage. Halle. 1794."* (48a–48b)[23]

A mű öt nagy fejezetben az öt földrészt tárgyalja. A harmadikban, Afrika szigetei között, külön mutatja be a Portugáliához tartozó Madera és Porto Santo szigeteket és külön a Kanári-szigeteket, amelyek „a' Spanyolokéi". Csokonai itt csak a Kanári-szigetek jellemzését írja ki: régi neve, egészséges levegője, főbb termékek (külön a borról), állatok (kiemelve a kanárimadarat), az első Meridián kérdése és még néhány statisztikai adat (kereskedelem, várak, „klastromok"). Az ötödik, Ausztráliát tárgyaló fejezetből csak azért írt ki néhány sort, mert ott Hawaii

[22] Sárközy Istvánnak, a gimnázium egyik alapítójának, 1799. jún. 2.

[23] 1801-es, javított és bővített kiadás a kollégiumi könyvtárban: U 281.

egyik hegyének magasságát összehasonlítják a Picoéval. Végül a bevezető fejezetből másolt Csokonai az első Meridián és a mágneses Meridián meghúzásának helyéről néhány mondatot.

16. *TOMKA-SZÁSZKY JÁNOS: INTRODUCTIO IN ORBIS HODIERNI GEOGRAPHIAM* (49a–50a)

Ezt a művet a lexikális rész egyik fő forrásaként részletesen bemutattam. Nem jelöli ugyan Csokonai, de Tomka-Szászky könyvének Kanári-szigetekről szóló fejezetét találjuk itt magyarra fordítva. (*Canariae, olim fortunatae Insulae.*) Előtte a K 669 lexikális részének címszavaiból olvashatunk néhányat.

17. *„JO: HÜBNERS VOLLSTÄNDIGE GEOGRAPHIE. III. Theile. Hamburg, Frankfurt und Leipzig. 1735."* (51a–54a)

Hübner munkája is fontos forrása volt a magyar nyelvű lexikonnak. A német kijegyzés szövegét – Szászky könyvének megfelelő részéhez hasonlóan – földarabolva olvashatjuk a megfelelő címszavaknál. Említettem, hogy néhány oldalszámot is találunk a magyar szövegben, amelyekről viszont nem jegyzett ide németül Csokonai.

18. *„MAGAZIN VON MERKWÜRDIGEN NEUEN REISEBESCHREIBUNGEN. Aus fremden Sprachen übersetzt und mit erläuternden Anmerkungen begleitet. /Von JOHANN REINHOLD FORSTER./ – Mit Kupfern und Landcharten. Wien. 1792, ff."* Ebben: *„VIII^{ter} Band. Des Grafen von Ferriers–Sauveboeuf Reisen in der Türkei, Persien und Arabien während der Jahre 1782 bis 1789."* Wien, 1792. (72a–73b)[24]

A többkötetes gyűjteményben érdekes útleírások német fordításait találjuk. (Például a már említett *Phillip's Reise* is benne van.) Szerkesztője: J. R. Forster (1729–1798), a híres természettudós és utazó, aki fiával, Georggal együtt elkísérte Cook kapitányt világ körüli útjára; az útibeszámolót, amely J. R. Forster naplóján alapszik, Georg Forster adta ki 1776-ban angolul *A voyage round the world* címmel. Francia fordításából hosszasan jegyzett ki Csokonai. A *Magazin...* kötetei 1790-től jelentek meg, és a szerkesztő nem csupán összegyűjtötte az útleírásokat, hanem sok helyen javította is, így a szövegek lábjegyzeteiben gyakran találunk helyreigazításokat. Forster néha utal a gyűjtemény más köteteiben megjelent, hasonló témájú útleírásokra. Itt is ezt teszi: a részben német, részben magyar kijegyzés a nyolcadik kötetből való, de Forster többször említ a jegyzetekben egy hasonló témájú útleírást, ennek címét is megtaláljuk a kéziratban. Érdekes, hogy a Perzsiáról lejegyzett néhány sorból semmi nem vonatkozik közvetlenül a Kanári-szigetekre. Mégsem Perzsia leírására volt kíváncsi a költő, mert mindössze három, különböző helyekről származó bekezdésről van szó: az első a XVIII. fejezetből, amely többek között Perzsia fontosabb városait tárgyalja: csak a Schiras városának világszerte híres boráról írottak érdeklik, amelyet már Horatius is dicsért. A bor mellett kiemeli még az itt készített kitűnő rózsavizet. A másik, szintén német kijegyzés a XIX. fejezetből való, ahol az utazó az ország közigazgatásáról és a lakosokról beszél. Csokonai a perzsák műveltségéről ír ki néhány sort, és megemlíti híres költőjüket, Sadit (Hàfiz) is: „Der dichter Sadi, dessen Grabmhl sich zu Schiras befindet, machte der Dichtkunst Ehre, und andre haben ihn mit Glück nachgeahmt, ohne in die schwülstige, den Morgenländern natürliche Schreibart zu verfallen." (a 243. lapról) Tudjuk, hogy életművében milyen fontos szerepet tölt be Háfiz. Ezek szerint itt is fölfigyelt rá. A harmadik szövegrész magyarra van fordítva, és – bár nincs jelölve oldalszám –, a XVI. fejezetből való (190. l.). Ali Murat kán győzelmének örömünnepéről annyit jegyez le, hogy az embereket a kitűnő rózsavízzel locsolták.

19. *„R: TOWNSON TRAVELS IN HUNGARY, 1793.* [...] *London, 1797."* A francia kiadás: *„VOYAGE EN HONGRIE* [...] *Leipzic. 1800."*[25]

[24] OSZK 22828/8.

[25] Kollégiumi könyvtár U 1108.

Townsont, a 18. századi utazót és Magyarországról szóló háromkötetes útleírását Csokonai leveleiben is említi. Az egyikben, Townsont idézve így jellemzi szülővárosát: „Ez a lugubris tónusú Debrecen ugyan, amint Townson nevezi, nem igen ébreszti a poetai lelket."[26] Pár nappal később egyszerre ír levelet édesanyjának és barátjának, Nagy Gábornak Ongáról (1801. júl. 19.), ahol Puky Istvánnál vendégeskedett. Édesanyját arról tudósítja, hogy barátaival ellátogatott Aggtelekre. Hosszan beszéli el élményeit, azt is megírja, hogy „Ezt a barlangot bejárta Townson anglus, kinek róla relatióját óhajtanám Nagy Gábor barátomtól magyarra fordítva megnyerni." A Nagy Gáborhoz írott levelében a következőt olvashatjuk: „Kéresd el [a levelet], vagy ha terhedre nem lenne, menj le hozzánk s olvasd el; talán fogsz benne ollyat találni, ami valamennyire interessál, kivált az agteleki barlang és Kazinczy. Az elsőre azt kérem, hogy akár magyarúl fordítva, akár az eredeti franciába ne sajnáld számunkra kiküldeni Igarra, amit róla Townson írván hagyott, – az ő társa nevét az esztendő-számmal láttam a kőbe felmetszve." Kazinczy kapcsán a tokajit is megemlíti Csokonai; hosszasan dicséri azt, a levél végén pedig elmeséli, hogy Tokajban is járt. 1802-ből szintén találunk Townsonra vonatkozó utalást: „hazámnak nagyobb részét, ha townsoni szemekkel nem is, de hazafiúi szívvel bejártam;" – írja egyik levelében.[27] Úgy tűnik tehát, hogy Magyarország földrajzát, történelmét tanulmányozva, 1801–1802 környékén sokat forgatta Csokonai a háromkötetes mű frissen megjelent francia fordítását. Az ide kijegyzett rész szempontjából is érdekes, hogy ugyanabban a levélben beszél Townsonról és a tokaji borról, mert most csupán az érdekli, hogy mit tart az utazó a tokajiról. A *Voyage...* XII. fejezetének címe: *Tokay, Ses Vignes et ses Vins; Son Sol; Lithologie; Magasins de Sel.* Ebből másolt ki néhány sort (bár a 138., 139. oldalt adja meg, csak a 138. lapról), mely szerint a szerző túl drágának tartja a magyarok híres borát, és az áráért nem elég finomnak. Megemlíti, hogy Spanyolországban is nagyon finom édes bort lehet kapni, ami neki jobban ízlik, mint a tokaji. Talán emiatt a megjegyzés miatt került a Kanári-szigetekre vonatkozó följegyzésekhez Townson műve.

(9.) *„GEOGRAPHISCH–STATISTISCHE REISEN, nach den neuesten und besten Werken bearbeitet von KARL AUGUST ENGELHARDT Dresden. I–IV. Tom. 1794–1795."* (76a–77a)

Már olvashattunk kijegyzést ebből a műből, de a kézirat azt mutatja, hogy egymástól függetlenül készültek. Itt Maderáról és Porto Santoról ír le egy hosszabb részt, majd a 147. lapról csupán egyetlen mondatot: „Jährlich segeln 5 bis 6 portug[iesische] Schiffe blos mit Maderawein nach Bengalen." Ezt a statisztikai adatot is a maderai bor miatt jegyezte föl a költő.

20. *„M. GEORG CHRISTIAN RAFF's GEOGRAPHIE FÜR KINDER. Nach des Verfassers Tode fortgesetzt von Christian Carl André. III. Th. Thübingen. 1791."*[28] (62a–69b + 78a–79b)

Raff (1748–1788) népszerű német pedagógus volt, aki a reáltárgyak és természettudományok elsajátításának megkönnyítésére több, dialogikus formában írt tankönyvet készített. Eredetileg ez a munka is úgy jelent meg. Magyar fordítását 1791-ben adták ki (*Raff György geográfiája. A' gyengébbek elméjekhez alkalmaztatott és magyarul kíadatott.* Vátzon, 1791.) Nem tudni, hogy Csokonai ismerte-e a fordítást. Raff másik híres műve, amelyet szintén lefordítottak magyarra is: *Naturgeschichte für Kinder.* Mindkét műre találunk utalást Csokonai írásai között:

Egyik levelében közli kéziratban levő, kiadásra váró munkáinak listáját. Közöttük: „Raff's Naturgeschichte für Kinder. Megbővítve.'[29]

A *D*[ebreceni] *Magyar Psyche* című újságparódiájában, amelyet 1795-ben Budai Ézsaiás esküvőjére írt, szintén említi Raffot:

[26] Festetics György grófnak, Miskolc, 1801. júl. 7.

[27] Széchényi Ferenc grófnak, 1802. szept. 16. Az *Árpádiász* tervéről írt, és arról, hogy fontosnak tartja hazánk történelmének és jelenlegi helyzetének megismerését. Ennek kapcsán teszi ezt a megállapítást.

[28] Egy 1787-es tübingeni kiadás első kötetét találtam a Kollégium könyvtárában (S 802).

[29] Koháry Ferenc grófnak, Komárom, 1797. nov. 8.

„Hát mikor a" híres Dafnét
megszerette Minerva,
A' Bodzába bútt, de onnét
Hajde, salva venia.
Régen illyen érte Darnét,
Ma is éri illyen Rafnét,
Mig firkál Raf: für Kinder."

Ehhez a *Jegyzések*ben : „Rafnak Munkáji vagynak für Kinder, mint Geografia és Naturalis Historia."[30] Tehát ismerte mindkét művet.

Raff földrajzi munkájából folyamatos német kijegyzést olvashatunk – valószínűleg az egész Kanári-szigetekről szóló fejezetet. Csak néhol szelektál a költő, kiemelve az őt érdeklő információkat, általában pontokkal jelölve a kihagyást. A gyermekeknek szóló könyv egyszerű stílusban beszél a szigetek jellegzetességeiről és jelenlegi helyzetéről. Újat tudunk meg a lakosokról: lompos, nehézkes járásúak, piszkosak, de udvariasak és mértékletesek az evésben és ivásban. Hübner véleménye a lexikális rész *Lakosok* szócikke szerint, egészen más: „Régi lakosi lapos orrúak, hanem derék emberek; ugyan disznó módra tudnak enni: mert egy közűlök megehetik egy űlő helyébe egész ketskebakot, és még rá tud tsemegélni húsz tengeri nyúlat – gondolnám egész háza népével." A szigetek fő nevezetességei: Az első és legfontosabb a hegyek vulkanitása és a földrengések, a másik örökké nyíló virágaik; egy utazó állítása szerint a leszakított virág még egy év múlva is olyan volt, mintha egy nappal azelőtt tépték volna le, a harmadik a Délkör, amely Ferrón megy át, de helye az egyes térképeken más és más, mert az angolok Londonon, a franciák Párizson húzzák keresztül, a negyedik fő nevezetesség a „szent fa" (*Santo*), amely szintén Ferro szigetén található, és csodálatos módon látja el leveleiről folyton csepegő vízzel a szárazságtól szenvedő lakosságot. Nagyon sok kijegyzésben szerepelnek ezek az egzotikumnak számító érdekességek, kivéve az örökké nyíló virág történetét, amelyről csak itt olvashatunk. A kijegyzés megszakadt, folytatását néhány lappal arrébb találjuk. Itt már a harmadik részből, az Atlanti-óciánon való hajózást tárgyaló fejezetből van följegyzve néhány mondat – ezek nem mindig kapcsolódnak közvetlenül a Kanári-szigetekhez. Olvasás közben írhatta ki ide a számára érdekes megjegyzéseket Csokonai. Egy részüket azért, mert megemlítik a Kanári-szigetek valamelyikét, amelyet a hajósok érintettek, vagy mert utalást talált rájuk (pl. az Új-Hollandiában termő vörös gumifát a szigeteken termő sárkányvérhez hasonlítják), érdekesebb viszont a kijegyzés másik csoportja: itt néhány földrészt említenek, amelyekről azt feltételezik, hogy nagy szárazföld maradványai (Bermudák), vagy azt, hogy valaha tenger borította őket (Yorktown). Ezekkel a feltevésekkel mintha Atlantisz legendáját akarta volna a költő alátámasztani.

21. *„ROBINSON DER JÜNGERE, zur angenehmen und nützlichen Unterhaltung für Kinder, von J. H. CAMPE. Wien. 1784. 2 Bde."*[31] (79b–81a)

Joachim Heinrich Campe (1746–1818) nagyhatású német pedagógus volt a felvilágosodás korában, nevelési elvei Rousseau-n alapulnak. Defoe Robinsonja 1719-ben jelent meg, majd sorra követték hasonló kalandos regények. Campe ennek mintájára készítette *Ifjabbik Robinson*ját, ami igazából már nem is regény, hanem dialogikus formában szerkesztett, didaktikus célzatú történelmi tankönyv. Benne az édesapa beszélget gyermekeivel Robinson kalandjairól, és ez alkalmat nyújt földrajzi, történelmi ismeretek közlésére. 1779-ben jelent meg először a könyv, 1875-ben pedig már a kilencvenedik kiadás. (Magyarra csak 1836-ban fordították: *Ifjabbik Robinson. Mulatságos olvasó könyv gyermekek és ifjak számára.*) Utazásai közben Robinson Maderára is eljutott. Az itt töltött napok leírását találjuk a kéziratban – némi kihagyással.

[30] CSOKONAI Vitéz Mihály *összes művei.* Szépprózai művek. Kiadta DEBRECZENI Attila. Bp. 1990. 131. (561–565) ls 135, (697–698).

[31] Kollégiumi könyvtár T 690.

Természetesen ha Maderáról van szó, akkor központi téma a bor és annak készítési módja. Ezután – a Robinsonra és legénységére vonatkozó megjegyzéseket elhagyva – a Piko megpillantásának élményével folytatódik a szöveg. (A lap megjelölése hibás, 34. helyett 33. lapot írt Csokonai.)

22. *„KÖZÖNSÉGES HISTÓRIA, készítette Tanítványi' számára BUDAI ÉSAIÁS. 1. Rész. Debretzenben. 1800."*[32] (81a–81b)

Budai Ézsaiás (1766–1841) a mű teljes címe szerint a „Philosophia Doctora, és a Debreczeni Ref. Collegiumban Históriának, Görög Nyelvnek, és Deák Ékesszólásnak Professora" volt. A 12–13 éves Csokonai magántanítója (privatus praeceptor) az 1785/86-os tanévben. Göttingenben (1793–94) történelmet és irodalomtörténetet tanult, de szívesen hallgatott statisztikai előadásokat is.[33] Hazatérése után többek között geográfiát oktatott a Kollégiumban. Elődeihez hasonlóan, ő is a történelmi–földrajzi irányzatot követte. A *Közönséges História* négy kötetéből az első tárgyalja az egyetemes történelmet. Ennek első részében az *Özönvíz előtt való História* adatik elő. Csupán egyetlen mondat van kijegyezve az egész könyvből, mégpedig azért, mert csupán itt fordul elő a Kanári-szigetek neve. A klíma-elmélet igazságát akarja vele bizonyítani Budai: „Igaz ugyan, hogy a' Világnak mind az öt részíben sokat külömböznek az emberek egymástól, nagyságokra, termetekre, színekre, testeknek állására és formájára nézve. De ezt tselekszi a' külömböző Clima (Égallya), külömböző élet módja." Ezután következik a kijegyzett rész, amelyben mindezt a kanárimadarak színével támasztja elá, amelyek „színekre nézve tsupa zöldek, nálunk pedig sárgás fejérek." Budait különösen érdekelte a klíma-elmélet. Doktori értekezésének is ez áll a központjában: [...] *azon okoról, melyek miatt a kultúra Európa északi részén a déliekhez képest késedelmesen fejlődött ki.*"[34] De Csokonait nem valószínű, hogy itt maga az elmélet érdekelte, hiszen nem a lényegi információt másolta ki, hanem csupán a bizonyítékot. Egyébként a madarak színéről egy mai útikalauzban ezt olvashatjuk: „Tenerifán Teide-madár a neve a szigetekről elnevezett kanárimadárnak. [...] A vadon élő 'kanárik' tollazata meglehetősen szerény szürkés–zöldes színű, és nem is jó énekesek. Csupán a tenyésztés által (már a 15. században Itáliába és Franciaországba szállítottak ilyen madarakat) tettek szert szép sárga tollazatukra és híres énekhangjukra."[35]

23. *„JOHANN HÜBNER: REALES STAATS- ZEITUNGS- UND CONVERSATIONS-LEXIKON, Leipzig"*[36] (82a–85b)

Ebből (betűrendtől eltérve) a következő szócikkek vannak kimásolva: *Lancerotte, Porto Santo, Madera, St. Borondon, St. Christoval de la Laguna, St. Cruz, Tenerifa, Alegranza, Forteventura, Palma, Canarische Inseln, Palmas, Funchal, Ferro, Monchrico, Oratava, Teyda, Salvages* – tehát a szigetek neve, a főbb városok és néhány nevezetesség. Mivel lexikonról van szó, tömörebb, mint Hübner másik munkája, és még több száz statisztikai adatot találunk benne.

(7.) *J. LUYTS: INTRODUCTIO...* (86b–87b)

A K 669 jelzetű kéziratcsomó bemutatásában részletesen beszéltem erről a műről, amelyből ott a forrás és pontos oldalszám megjelölésével találunk kijegyzést. Itt semmi utalást nem találunk arra, hogy honnan való a szöveg. A könyv 690. oldalán kezdődik az ötödik rész (*De*

[32] Kollégiumi könytár I 911.

[33] Budai Ézsaiás göttingeni tanulmányairól és az ottani professzorokról l. BORZSÁK István: Budai Ézsaiás és klasszika–filológiánk kezdetei. Bp. 1955. 26–73.

[34] A dolgozat részletes bemutatását l. SZABÓ József: Budai Ézsaiás élete és földrajzi vonatkozású munkássága.... Db. 1975.

[35] Kanári-szigetek (Polyglott útikalauz). Bp. 1991. 6.

[36] A kéziraton erősen le vannak satírozva a forrást jelölő sorok, a kiadás éve pedig olvashatatlan. 1704-ben jelent meg először, és népszerűségének köszönhetően Magyarországon is több kiadása található. Az egyes kiadásokban néhány statisztikai adat különbözik. Az itt használt példányt eddig nem sikerült megtalálnunk.

Duplice America), ennek első fejezetéből (*America in genere*) másolt ki két bekezdést (X., XI. – mellettük alcímek: *„Testimonia pro America antiquitus nota"* illetve *„Motae contra ca difficultates et solutate"*). Amerika létezését feltételező, azt Atlantisszal azonosító antik szerzőket ismertet (Platon, Diodorus Siculus, Theopompus, Arisztotelész, Homérosz, Horatius és Seneca, aki megjósolta Amerika fölfedezését), majd olyanokat , akik szerint a két sziget nem azonos, és cáfolják Atlantis legendáját (Kircherus, Barlaeus). A következő bekezdésben azt tárgyalja Luyts, hogy Amerika azonos-e Salamon Ophirjával, de ennek csak az első mondatát találjuk a kéziratban. Tartalma és jellege szerint nem illik ide ez a kijegyzés. Sokkal inkább a K 669 jelzetű kéziratcsomóba, ahol a többi latin nyelvű forrásból hasonló jellegű kivonatokat találunk.

24. *„DER LEHRMEISTER oder ein allgemeines System der Erziehung... Aus d[em] Englischen von einer Gesselschaft übersetzt. Leipzig. 1763. II. Bände."*[37] (88a–88b)

Ennek a tankönyvnek a szerzője ismeretlen. Tizenkét részben tárgyalja a különböző tudományokat, a harmadik rész: *Von der Architektur, Mechanik, Erdbeschreibung und Sternkunst.* Ennek egyik alfejezete: *Von den Afrikanischen Inseln.* A Teneriffára és Maderára vonatkozó rész van kiírva, részletesen kiemelve a Piko.

25. *„A' VILÁG' TÖRTÉNETÉNEK TUDOMÁNYJÁRA VALÓ KÉSZÜLET. Írta SLÖTZER AUG. LAJOS. Ford. NÉMETH LÁSZLÓ Soprony. 1795."*[38] (88b)

Schlözer (1735–1806) a göttingeni egyetem neves oktatója volt. Statisztikai, történelmi és politiakai előadásait Budai Ézsaiás is látogatta, sőt a „Reise-Collegium hallgatásának igen örül."[39] A magyarok eredetére vonatkozó nézetei kapcsán Csokonai is említi (levele Széchényi Ferenchez, 1802. szept. 16.). Valószínűleg a *Vorbereitung zur Weltgeschichte für Kinder* (első kiadás 1779.) című művét fordította magyarra a Kazinczyval is levelező Németh László (1770–1806), a soproni evangélikus lyceum tanára, aki (1791–1794) szintén Göttingenben tanult. A könyvet tanári kézikönyvnek szánja, de „mint gyermeki olvasásra való könyvetske" is alkalmas. A második rész címe: *A Földnek változásai.* Egyik alfejezetében arról beszél a szerző, hogy „A' száraz földből néhol ismét vizek lettek." Példa erre Atlantisz, az egykor Amerika és Afrika között fekvő földrész. Csokonai csak ezt az Atlantiszra vonatkozó mondatot jegyzi ki. A következő kijegyzés – ugyanennek a résznek egy másik alfejezetéből – Maderáról szól, és természetesen nem mulasztja el híres borának említését sem. Itt tárgyalja a szerző, hogy „A' növények, valamint az Emberek egy helyről más hová jutottak." Példa erre az egykor erdővel borított, most híres bort termő sziget, amelyre Kínából hozták a szőlőtőkéket. A harmadik kijegyzésben ismét a maderai szőlőtőkékről olvashatunk egy rövid megjegyzést (oldalszám hibás, 32. helyett 30.).

26. *„DESCRIPTIO ORBIS ANTIQUI in XIV Tabulis exhibita a JO. DAVIDE KOELERO. Studio atque opera CHRISTPHORI WEIGELII. Norinbergae"*[40] (89a)

Johann David Köhler (1684–1755) az altdorfi, majd 1735-től a göttingeni egyetem történia- és politikaprofesszora volt. 44 térképet tartalmazó atlaszának rézmetszeteit Johann Christoph Weigel (1654–1725), a híres nürnbergi kiadó alapítója készítette. Atlaszok nélkülözhetetlenek voltak a geográfiaoktatásban, de drágaságuk miatt nagyon kevés állt a diákok rendelkezésére. Ezért is kezdeményezte Debrecenben Budai Ézsaiás a rézmetsző diákok működését, akikkel Csokonai is jó kapcsolatban volt.[41] Az egyik diáknak, Karacs Ferencnek, akit a magyar kartográfia egyik megteremtőjeként tartanak számon, 1788-ból fennmaradt egy füzete, amelyben kézzel rajzolt és színezett térképeket is találunk. Mintája David Köhler *Descriptio...* című atla-

[37] 1765-ös, bővített kiadás a Kollégium könyvtárában S 942/ii.

[38] OSZK 282912.

[39] BORZSÁK: *i. m.* 56–57.

[40] Kollégiumi könyvtár U 53.

[41] A rézmetsző diákok tevékenységéről, kapcsolatunkról Csokonaival l. TÓTH Béla: A debreceni rézmetsző diákok. Bp. 1976.

sza volt.[42] Feltételezhetően Csokonai is használta a térképgyűjteményt mint földrajzot tanuló diák, később mint földrajzot tanító praeceptor. A 43. sz. térképről (*Scena historiarum Occidentales Quinti Seculi post Christum natum in qua Imperii Romanorum et Accolarum Barbarorum status sistitur accurate*) írja kia a Kanári-szigetek régi elnevezéseit és a hozzájuk tartozó szerzői megjegyzéseket.

(7.) *J. LUYTS: INTRODUCTIO...* (89b)

Ebből a műből már kétszer olvashattunk kijegyzéseket. A forrás jelöléseként csak ennyit találunk: Luyts etc. – pag. 644. Egyetlen – eddig ki nem másolt – bekezdés olvasható itt a XI. fejezetből (*Insulae Capitis Viridis*), mellette alcím a könyvben: *Hodierna nomina Insularum Capitis Viridis.*

27. *„MEUSELS LAHRBUCH DER STATISTIK. Zweite Ausgabe. Leipzig. 1794."*[43] (89b)

Johann Georg Meusel (1743–1796) német történész, klasszika-filológus a göttengeni egyetemen tanított. Statisztikai kézikönyvének tizennyolc fejezetében Európa országait írja le. Az egyes fejezetek felépítése azonos: alcímek szerint mutatja be az ország fekvését, lakosságát, kereskedelmét... Spanyolországnál (XIV. fejezet) röviden ír a hozzá tartozó országokról is (*Nebenländer in Afrika*), innen való a följegyzés, amelyben a Kanári-szigetek fő termékeit sorolja föl. Portugáliáról (XVIII. fejezet) a *Die Insel Madera* című részt másolta ki Csokonai.

Ezután egy budai könyvkereskedőnél, **Meissner Ferencnél** megvásárolható földrajzi tárgyú könyvek listája következik a kéziratban. A kereskedés 1796 és 1799 között működött, tehát a följegyzés is ebben az időben keletkezhetett. (90a–90b)

28. *„JOH. GEOR'. MEUSEL's ANLEITUNG. ZUR KENNTNIS DER EUROP[ÄISCHEN] STAATENHISTORIE nach Gebauerscher Lehrart. Dritte Ausgabe. Leipzig. 1788."*[44] (91a)

A mű Európa történelmét tárgyalja tizennégy fejezetben. Spanyolország királyait fölsorolva (I. fejezet), a szerző beszél X. Alfonzról is. Itt említi meg jegyzetben a Kanári-szigetek fölfedezési idejére vonatkozó bizonytalanságokat, illetve megad a témához néhány irodalmat (egy spanyol, egy francia és egy angol nyelvű könyv címét), ezeket találjuk a kéziratban.

29. *„MAGYAR KÖNYVHÁZ. Írá MOLNÁR JÁNOS VII. szakasz. Pesten. 1795."* (91b–92a)

A gyűjtemény más szakasziról már beszéltem előbbi följegyzéseknél. Bár nem jelzi, valójában két útibeszámoló kivonatából írt ki egy–egy mondatot Csokonai. Mindkettő *Murr Gyűlemények*ben jelent meg. Christoph Gottlieb von Murr (1733–1811) polihisztor, nagy utazó volt, aki protestáns létére sok misszionárius jezsuitával állt kapcsolatban. A német jezsuita, Bayer Farkas, azaz Johann Wolfgang Bayer 1749-ben indult Peruba, és 1770-ben tért vissza Európába. Utazásának leírását Murr 1776-ban adta ki, ebből kivonatolt Molnár János. A kéziratban csak a Piko hegyről van egyetlen mondat, majd az 54. lapról Murrnak az egyik útibeszámolóhoz fűzött megállapítása Porto Santo és Madera fölfedezésének idejéről.

30. *„NEU VERMEHRTES HISTORISCH- UND GEOGRAPHISCHES ALLGEMEINES LEXIKON von JACOB CHRISTOPH ISELIN. Basel. 1726–27. IV Voll. Supplement von Jacob Christoph Beck und Aug. Joh. Buxtorf. 1742–1744. Basel. II Voll."*[45] (102a–109b + 94a)

Iselin (1681–1737) a baseli egyetem híres történelemprofesszora volt. A mellette működő Christoph Beck (1711–1785) révén Maróthi György, a Kollégium tanára, baseli tanulmányi alatt került vele kapcsolatba. Maróthi és Beck levelezéséből tudhatjuk, hogy a debreceni professzor Bernben vásárolta meg Iselin munkáját, amelyet *Lexikon Basiliense* néven emlegetnek. A lexikon bővítéséhez (*Supplement...*) az ő segítségét is kérték, neki kellett volna a magyar

[42] A füzetet a Kollégium könyvtárában őrzik U 68/1. *i. m.* 30.

[43] Kollégiumi könyvtár M 543.

[44] Kollégiumi könyvtár M 541.

[45] A Hajdúdorogi Görög Katolikus Egyházmegye Könyvtárában Nyíregyházán Ant. 30.009. A belső címlapon 1781-es, debreceni bejegyzés.

és erdélyi adatok bővítését elvégezni.[46] Iselin történelmi–geográfiai lexikonjában a földrajzi–statisztikai leírás mellett történelmi áttekintést is találunk, sőt az egyes szócikkek végén utal korábbi – többnyire antik – szerzőkre, akik írtak a témáról. Csokonai ezeket a megjegyzéseket sem hagyja el. Előbb a fontosabb, majd a kisebb szigetek, ezután főbb városok, nevezetességek következnek; végül fontos személyiségek neveit jegyzi ki, természetesen nem betűrendben. Az *Atlantis* címszó szerepel elsőként, pedig nem említi a szerző, hogy a Kanári-szigetek ennek maradványai lennének.

31. *„RÖVID MAGYAR GEOGRAPHIA. Pesten. 1796."*[47] (94a–95b)

Szerzője nem nevezi meg magát, de könyve végén rövid verses életrajzot találunk, amelyben eddigi munkáit is megemlíti. A legkorábbi magyar nyelvű földrajzi kézikönyvek egyikéről van szó, szerzője **VÁRADI BARANYI LÁSZLÓ** (1729–?) Forrása Hübner: *Kurtze Fragen aus der neuen und alten Geographie* című munkája (1746. Regensburg).[48] Váradi könyve 21 szakaszból áll, és az Afrikáról szóló részben tárgyalja *Az Afrika körül lévő nevezetesebb szigetek* között a Kanáriakat, ez van kimásolva. Ugyanezeket az információkat megtaláljuk a *Vollständige Geographie* kivonatában is, sőt az sokkal bővebb.

32. *„SAM. PUFFENDORFII INTRODUCTIO AD HISTORIAM EUROPEAM, lat. reddita a Jo. Frid. Cramero. Editio aucta et emendata. Francof. ad Moenum. 1704."*[49] (95b–96a)

33. *„SAMUELIS VON PUFFENDORF EINLEITUNG ZU DER HISTORIE der vornehmsten Reiche und Staqten, so jetziger Zeit in Europa sich befinden.* [...] *Frankfurt am Mayn. 1709–1910. IV Voll."*[50] (96b)

Bár a két kijegyzés közé még írt Csokonai (ld. a következő tételt), mégis együtt kell tárgyalnunk őket, mert a német Pufendorf (1632–1694), állam-, természet- és közjogtudós, birodalmi történetíró művének eredeti német kiadásáról és annak latin fordításáról van szó. Az *Einleitung...* első kiadása 1682–86-ban – tehát a kéziratköteg többi forrásánál sokkal korábban – jelent meg. Jellegében eltért a korabeli történelmi művektől, mert – mint a cím jelzi – az országok jelenkori történelmén van a hangsúly. Népszerűségét bizonyítja, hogy már 1687-ben latinra fordította Johann Fredrich Cramer (?–1715) német történelemprofesszor. A kijegyzések érdekessége nem csupán az, hogy ugyanabból az műből származnak, hanem hogy tartalmuk is majdnem azonos: az első Spanyolországot bemutató fejezet (II.) Kanári-szigetekre vonatkozó részéből (ugyanaz), a második Portugália történelméből való, ahol beszél a szerző Joannes Nothus portugál királyról, és közben említést tesz fiának afrikai expedíciójáról is, de csak a Maderára vonatkozó rész van – a német és latin kiadásból egyaránt – kimásolva: „Dessen /: Johannis, Königs von Portugall:/ An 1420 auch die Insul Madera erfand." és „Johannis Portugalliae regis filius Maderam Insulam primus detexit. A. 1420." Pedig ez az adat többször is szerepelt már. A latin nyelvű kijegyzés tovább folytatódik. A szerző fölsorolja a Portugáliához tartozó szigeteket, kiemelve Maderát, a termékeny szigetet. Csak ez a rész érdekelte a költőt.

34. *„GEOGRAPHISCHES HANDBUCH in Hinsicht auf Industrie und Handlung, von PAUL JAKOB BRUNS. Leipzig. 1788."*[51] (96a–96b)

Brunsnak (1743–1814), a jénai egyetem teológiaprofesszorának, neves geográfusnak kézikönyve négy fejezetben mutatja be a négy ismert földrészt. A negyedikben Afrikát, ebből másolja ki Csokonai a Kanári-szigetekre vonatkozó rövid részt, majd *Tabella Hispaniae. A,* ill. *Ta-*

[46] Maróthi és Beck levelezését l. LENGYEL Imre – TÓTH Béla: *Maróthi György külföldi tanulmányútja.* = Könyv és könyvtár VIII: 1. Db. 1970.

[47] Debreceni Egyetem Könyvtára 750522.

[48] Pótsi Katalin: A magyar nyelvű geográfiai irodalom kezdeteiről. = MKsz 1994.

[49] Kollégiumi könyvtár K 500. Belül kéziratos bejegyzések: 1775., 1778. és 1802.

[50] 1689-es kiadás OSZK EUR 1785 (nincs lényegi eltérés).

[51] 1849-es nürnbergi kiadás OSZK: Geo 295.

belle B.-ről a szigetek nevét és a spanyol király címét. „A Spanyol király titulusá"-ra egy későbbi kijegyzésben, Büschingnél visszautal.

35. *„HANDBUCH DER ALTEN ERDBESCHEREIBUNG, nach Anleitung der d'Anvillischen Landcharten, mit Berichtigungen aus den bewährtesten Schriftstellern. IV Theile, IV Bände. Nürnberg. 1783–1786."*[52] (96b)

A cím is jelzi, hogy az antik földrajzot, a régi geográfusok véleményét mutatja be a kézikönyv, ami d'Anville, a híres francia kartográfus 12 térképet tartalmazó, *Atlas Antiquus* című kötetéhez készült. A kijegyzés arról szó, hogy mit, hol és mely antik szerzők írtak az *Insulae Fortunataer*ól.

36. *„Q. HORATII FLACCI OPERA OMNIA, ad modum Johannis Minellii illustrata, Studio Christiani Junckeri. Lipsiae. 1782."*[53] (97a)

Juncker (1668–1714) neves német pedagógus volt, aki több klasszikus szerző művét adta ki iskolai oktatás céljára „ad modum Minellii", a holland filológus (1625–1683) szerint. Többször hallhattuk, hogy Horatius az *Ódák és epodoszok*ban beszél a „Boldogok szigetéről", ő ide helyezi az Elíziumi mezőket, ahol a boldogultak lelkei nyugszanak. A megfelelő sorok vannak kimásolva latinul a VIII. Ódából. A XVI. Epodosz után azonban csak ez áll: „Nihil". (Ez és a következő két kéziratos kijegyzés tematikailag szorosan összetartozik.)

37. *„CHRISTIAN DAVID JANI ENKLÄRENNDE ANMERKUNGEN ZU HORAZENS SATYREN, EPISTELN, ODEN UND EPODEN. Aus dessen Vorlesungen. Leipzig. 1795–1798. III Voll."*[54] (97a–98a)

Janinak (1743–1790), a hallei egyetem professzorának Horatius műveihez írott latin nyelvű magyarázataiból az előbb megjelölt ódához és epodoszhoz írottakat talájuk itt.

38. *„Q. HORATII FLACCII POEMATA, CUM COMMENTARIIS JOH. MINELLII. Patavii. 1764."*[55] (98a)

Minelli kommentárai is Horatius megnevezett műveiről szólnak, de már nem teljes egészében írja ki őket Csokonai. (A XVI. epodosz oldalszámát elhagyja: 270.)

39. *„A. F. BÜSCHING's GROSSE ERDBESCHREIBUNG. Troppau. 1784–1787. 24 Voll."*[56] (98b–99b)

Anton Friedrich Büsching (1724–1793) göttingeni professzort, a XVIII. század egyik legnagyobb geográfusát, az államisme megújítójaként, mint a politikai-leíró földrajz megalapítóját tartják számon. A politikai–statisztikai adatok kerülnek központba nála. Művei mintául szolgáltak sokaknak, a már említett Fabri professzornak is, akit – levele szerint – Csokonai vele egyenrangúnak tart. (Büsching nevét más levelében is említi a magyarok őseire vonatkozó nézetei miatt: Széchényi Ferenchez, 1802. szept. 16.) A 24 kötetes munka hetedik kötetében mutatja be Portugáliát és Spanyolországot. A spanyol király hosszú titulusa itt is szerepel – pontosabban utalás arra, hogy ugyanaz, mint Brunsnál, de a fejezetből most nem a Spanyolországhoz tartozó szigetek, hanem csak a Portugália fennhatósága alatt álló Madera és Porto Santo városainak, klastromainak, templomainak stb. számadatokban bővelkedő leírása érdekli.

40. *„C. PLINII SECUNDI HISTORIAE NATURALIS LIBRI XXXVII* [...] *Paris. II Tom. 1741."*[57] (99b–101b)

[52] 1800-as, bővített kiadás a Debreceni Egyetem Könyvtárában 779067. Ebben a kiadásban a négykötetes mű különböző szerzők munkája. Az egyes kötetekben a különböző földrészeket tárgyalják.

[53] Egy 1762-es kiadást találtam a kollégiumi könyvtárban G 5835.

[54] Kollégiumi könyvtár G 903.

[55] A Kollégium könyvtárában G 6820.

[56] Kollégiumi könyvtár U 497.

[57] Debreceni Egyetem Könyvtára 796163.

Az idősebb Plinius (23/24—79) művének gyakran emlegetett fejezetét (VI. könyv, 31.) olvashatjuk itt, amely *A Szerencse-szigetekről* szól. Az ide vonatkozó részt jegyzetekkel együtt írta ki a költő.

41. „*VOYAGE DANS L'HÉMISPHERE AUSTRAL, et autour du Monde, fait sur les Vaisseaux de Roi, l'Aventure, et la Résolution, en 1772, 73, 74 et 75. Écrit par Jacques Cook, Commandant de la Resolution; dans laqual on a inséré la Relation do Capitaine Fourneaux, et celle de MM. Forster* [...] *Paris. 1778.*[58] (111a—124b)

Cook kapitánynak, Ausztrália fölfedezőjének világkörüli utazását írja le a beszámoló. A francia fordításból másolt hosszasan Csokonai. A mű első kötetében olvashatunk a Kanári-szigeteken töltött napokról, ezeket az oldalakat írja ki.

A K 679/I. jelzetű kéziratcsomó jellegében eltér a másiktól. Témája ennek is a Kanári-szigetek, de — ellentétben a K 669 latin forrásaival — itt a szigetek jelenkori leírásán van a hangsúly, termékenységén, nevezetességein. Továbbra is nagyon érdekli azonban a költőt Atlantisz, az Elíziumi mezők és a Heszperidész szigetek, hiszen még Horatius és Plinius műveiben is megkeresi a sokat emlegett helyeket. A kivonatolt könyvek nagy része útleírás, illetve leíró jellegű földrajzi kézikönyv. A kézikönyvek egy része földrészek, más része pedig országok szerint halad. Ezeknek többsége államismereti, politikai—statisztikai mű. A leíró jellegű művekben statisztikai adatok mellett gyakran a tárgyalt ország történelméről is képet kapunk. A kijegyzések tartalma nagyon hasonló, és természetesen egy-egy információ sokszor megismétlődik. Csokonai minden kommentár nélkül újra és újra kimásolja azokat, nem hagyva el a már többször előfordult információkat sem Nem zavarja, hogy sok adat nem egyezik. A kijegyzetelt könyvek nem mindegyike földrajzi jellegű, vannak történelmiek, illetve néhány mű az antik irodalomból. Az innen származó részletek szorosan kapcsolódnak a témához. A bemutatás igazolta, hogy Csokonai jól ismerte a megjelölt könyveket, hiszen sokszor találkozunk olyan följegyzésekkel, amelyek forrása nem tárgyalja a Kanári-szigeteket, hanem csak valamilyen szempontból megemlíti azt — általában csak nagyon röviden. Ezeket a mű olvasása közben írhatta ki Csokonai, többnyire nem tartalmaznak új információt és többi kijegyzéshez képest, tanúskodnak viszont nagyfokú érdeklődéséről. Nincs nyoma annak, hogy az ide kijegyzetelt anyagot valahol fölhasználta volna. A két kéziratcsomó egyetlen „önálló" munkájába, a magyar nyelvű lexikális részbe ugyanis — Hübner és Szászky művén kívül — simmi nem került be a följegyzések adataiból, és nem is utal rájuk. A K 679/I. kötetében egyszer fedezhettünk föl közvetlen kapcsolatot a lexikális résszel — a Szászky munkájából lefordított fejezet előtt álló címszavak révén.

OROSZ BEÁTA

Álcázott pedagógiai röpirat 1802-ből. 1802-ben Kolozsváron jelent meg egy latin című, ám magyar nyelven íródott halotti beszéd.[1] Szerzője, Kozma Gergely, az erdélyi Szentgerice nevű község unitárius papja. Az 54 lapra terjedő mű látszólag valóban alkalmi temetési beszéd, melyet a címlapon olvashatóak szerint Nyárád Gállfalvi Nagy Susánna temetésén mondott el a szerző 1802 március 7-én. A mű első és utolsó néhány oldala szokványos temetési prédikáció,

[58] 58

[1] KOZMA Gergely: *Congregatio mixta marcalis moralis, avagy olyan halotti tanítás, melyben a közönséges hivatalt megérdemlő aszszonynak tulajdonságai leiratnak, és egy régolta üressen vólt aszszonyi hivatalra is candidatio lészen.* Melyet minekutánna már a ns. maros széki marcalis congregationak napja mert. 15-re határozottnak lenni kihírdettetve volt, néhai Nyárád Gálfalvi Nagy Susánna éltes ur aszszonynak Tompai Néhai Tekintetes Nemes Botos Péter ur Isten, s Haza Törvényében jártas özvegyének érdemlett utolsó földi tisztessége megadására készített és el is mondott Szent Geritzén, 1802-ben Mártius 7-kén. Kolozsvár, 1802. 54.

mely a halott kíváló tulajdonságait, érdemeit ecseteli, és a családot a bibliából vett idézetekkel vigasztalja. A mű nagy részének szövege azonban egyáltalán nem kapcsolódik a temetési beszéd első és utolsó oldalaihoz. Lényegében nem más, mint szenvedélyes hangú tiltakozó röpirat a korabeli gyermeknevelés és iskolai oktatás elmaradottsága ellen. Érdekes, hogy a két rész tipográfiailag nem különül el egymástól, ami azt jelzi, hogy a szerző nagyonis tudatosan rejtette – a cenzor megtévesztésére törekedve – pedagógiai röpiratát a temetési beszéd szövegébe.

A 18–19. század fordulóján nem volt szokatlan, hogy a szigorú cenzúra miatt eleve visszautasításra ítélt, felvilágosult gondolatokat tartalmazó munkáikat a szerzők rejtett, álcázott formában tettek közzé.[2] A röpirat – mint időszerű, közérdekű kérdéseket népszerű formában, felvilágosító szándékkal, a közvélemény befolyásolása céljából íródott rövid munka – alkalmas volt olyan kérdések polemikus tárgyalására, melyek az adott időszakban az embereket foglalkoztatták. A 18–19. század fordulóján olyan problémák, mint az oktatás tartalmának és mószereinak korszerűsítése, a természettudományok iskolai tanításának ügye, az oktatás anyanyelvűségének kérdése, és nem utolsó sorban a leányok nevelésének reformja állandóan foglalkoztatták a közvéleményt. A felvilágosodás európai gondolkodóinak az említett kérdésekkel kapcsolatos eszméi úgy tudtak csak szélesebb körben tért hódítani hazánkban, ha jól érthető formában népszerűsítették őket. A népszerűsítés fontos eszközei voltak az adott időszakban az újságok és folyóiratok, és nem utolsó sorban a sokakhoz eljutó röpiratok. Ám mint a legtöbb írásművet, a röpiratokat is erőteljesen cenzúrázták. Sok esetben reménykedni sem lehetett a megjelenésükben. A nagy számban megjelenő, a korszakban igen népszerű halotti beszédekre azonban kevesebb figyelmet fordítottak a cenzorok. Így történhetett meg, hogy Kozma Gergely ártalmatlan halotti beszédnek álcázott, de nagyonis forradalmi elveket hangoztató röpirata megjelenhetett.

A mű első része a nők egyenjogúságának kérdéseivel foglalkozik, a második rész pedig nevelés- és oktatáselméleti problémákat, iskolapolitikai elképzeléseket tárgyal.

A szerző abból a gondolatból indul ki, hogy mivel a nők ugyanolyan szellemi képességekkel rendelkeznek mint a férfiak, azonos politikai és művelődési jogok illetik meg őket, mint a férfiakat.

> „Talán azt állítják a Férfiak, hogy az asszonyok a Természettől s annak bölts Urától nintsenek oly nemes tehetségekkel fel ruházva miném̃uekkel a Férfiak bírnak, s mellyek a Hivatalok viselésére meg-kívánhatók? De ebben meg tsalatkoznak, mert a gondolkozó, okoskodó, meg-fontoló, ítélő erő és tehetség, az érzésre való nemes ösztön, a jó tselekedetre vonszó kötelesség, a jó s rosz között választást tehető szabad akarat, egy halhatatlan, és szüntelen elébb, s többre törekvő Lélek nem tsak a Férjfi, hanem az Aszszonyi nemnek is természeti praerogátivája."[3]

Tehát, ha a férfiak és nők képességei között nincs különbség, mi lehet az oka annak, hogy a nők nem kapnak azonos képzést és jogokat a férfiakkal?

> „Én meg-vallom egyenesen, gyanakszom: hátha tsak az Asszonyokon uralkodni kívánó Férjfiaknak tyrannismusa... szülte egyedül azt, hogy az Aszszonyok a kö-

A mű egy példánya, mely valószínűleg Kozma Gergely könyvtárából, örökösei adományaként került a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárába, ma megtalálható a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban. (Jelzete: C 98349)

[2] Példaként említhetjük RÁT Mátyásnak a magyar nyelv érdekében írott, és egy készülő könyv előfizetési felhívásának szövegébe rejtett nagyhatású, nemzetközi visszhangot is kiváltott röpiratát. V.ö. KÓKAY György: *Rát Mátyás röpirata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében* = MKsz 1966. 4. 305–316.

[3] KOZMA Gergely: *i. m.* 7.

zönséges hivatalokból ki-maradjanak; hogy ennél fogva a Férjfiak az Aszszonyokkal szabad kénnyek, s tettszések szerént bánhassanak, azonban még se légyen ollyan közönséges Hivatalbéli Aszszony Személy, a ki az el-nyomatott Aszszonyok sorsán könnyebbíthessen."[4]

Kozma Gergely véleménye szerint a férfiak önzése és önkénye az oka annak, hogy a nők nem juthattak eddig politikai jogokhoz, holott sokan közülük alkalmasak lennének hivatalviselésre is.

„Igazságtalanság az Aszszonyokat a Hivataloktól teljességgel eltiltani; holott azok is érdemesek, vagy ahoz képest neveltetvén érdemesek lehetnek közönséges Hivatalba is lépni. Engedjétek meg, hogy az Aszszonyok is ezen rég el-veszve vélt jussokat nyerjék viszsza, s ezután léphessenek Hivatalokra!"[5]

A szerző arra is választ ad, milyen hivatalokra lennének alkalmasak a nők. Alkatuk, lelki beállítottságuk miatt főként betegápolási, nevelési és oktatási feladatok ellátására biztatja őket, de azt sem zárja ki, hogy egyes kiváló képeségű nők politikai, közéleti pályára léphetnek, ha a férfiakkal azonos magas színvonalú képzésben részesülnek. A jó nevelést mindkét nem számára alapvető fontosságúnak tartja. Mint minden felvilágosult gondolkodó, Kozma is úgy érzi, a jó nevelés és a korszerű oktatás a feltétele a haladásnak.

Azt a rousseau-i elvet hangsúlyozza, hogy a gyermek lelke a születéskor még tiszta tábla, a jó, illetve a rossz nevelés alakíthatja aztán amivé végül lesz.

„A Nevelésnek annyi bé-folyása vagyon az Emberiség boldogságára vagy szerentsétlenségire, hogy némellyeknek hitel felett valónak tedzhetnek. Az ember a természeti születés által még tsak valami, a külső, kedvező környülállások, a szerentsés nevelés által pedig minden lehet belőlle."[6]

Véleménye szerint a nevelés a legfontosabb dolog a világon, hiszen ezen múlik az emberek jövője. Felteszi a kérdést:

„Avagy tehát a nevelésre, erre az emberiség boldogsága egének sarkára fordíttatike olyan különös figyelem, a milyet érdemlene?"[7]

Keserűen állapítja meg, hogy hazánkban kevés gondot fordítanak rá. A hazai „sínlődő nevelés mélyebb sebei" közül a szerző első helyen említi az anyai nevelés hiányosságait. Rousseau nyomán ő is azt vallja, hogy az anyának elsőrendű feladatai vannak a jó nevelés megalapozásában. Erősen ellenzi azt a korában az előkelő körökben általános szokást, hogy a születés után a gyermekeket nem az anya szoptatja, gondozza, hanem fizetett dajkára bízzák őket.

„A kiknek legelsőbben vagyon befolyások a nevelésre, azok az anyák, vagy legalább azoknak kellene lenni. S még is — fájdalom! — láthatni sok anyákat kik magzatjaiknak tsak szülő, de nem nevelő anyjai."[8]

[4] KOZMA Gergely: *i. m.* 9.
[5] KOZMA Gergely: *i. m.* 11.
[6] KOZMA Gergely: *i. m.* 19.
[7] KOZMA Gergely: *i. m.* 21.
[8] KOZMA Gergely: *i. m.* 21.

A szerző jól látja, hogy a csecsemő- és kisgyermekkori anyai nevelés hiánya súlyos károkat okoz a gyermek későbbi fejlődése szempontjából. A gyermeket előbb szoptató, majd száraz dajka gondjaira bízzák. A saját kényelmüket féltő, a szórakozást hajszoló anyák

> „karjairól az ártatlan kisdedet a pumi kutyátska, vagy a móditól authenticáltatott szokás, vagy egyéb, le-hengerli, s nem lévén szerentséje a tsetsemőnek, hogy édes Annya emlőiből vehesse táplálttatását, azon élés házakból, mellyeket a bölts természet számokra elegendő eledellel meg-töltött."[9]

A természet törvényeit semmibe vevő anyák nemcsak a csecsemő szoptatását bízzák idegenre, hanem a gondozást is más végzi el helyettük. Így az a szoros érzelmi kapocs, ami anya és gyermeke között az első időkben kialakulhatna, meg sem születik. A szerző azt is nagyon károsnak tartja, hogy a későbbiekben a dajkák szerepét külföldi nevelők veszik át. A külföldi nevelők alkalmazása

> „káros következéssel jár, mert miattok a Nemzeti Character elvész, az egyenes gondolkozás módja a pallérozás színe alatt el-aljasodik, a Nemzet, s Haza szeretete hangzattá válik, a nemzeti öltözet, s ősi viselet útálatba megyen, a honi erköltsök szinesebb, de férgesebb erköltsökkel tseréltetnek fel"[10]

A házi nevelésről szólva a szerző elitéli a kényezetetést és a túlzott keménységet, a nevelésben. Véleménye szerint az engedékeny nevelés, a túlzott kényezetetés az a forrás, melyből

> „a tékozlás, a szülői tiszteletnek elvesztése, a magahittség, az akaratos vakmerőség, a kevélység, az emberiség iránt való érzéketlenség"[11]

fakad. Ugyanilyen károsnak tartja a túlzott keménységet is:

> „Vagynak nem kevesen, kik gyermekeiket legkisebb hibájukért rendkívül ostobán büntetik, indulatjoktól elragadtatván a fenyítéknek határt vetni nem tudnak... Azoknak legkisebb ártatlan szabadságot sem engednek, tőlök alatson szolgai félelmet, vak engedelmességet kívánnak. Az ilyenek szülőjöknek ugyan engedelmeskednek, de félnek tőlök, mint rajtok kegyetlenkedő tyrannusaiktól. Bennök nem barátjokat, hanem ellenségöket képzelik. Szemök előtt jámborásgot kénytelenítvén tettetni, bészívják a kétszínséget, alattomos titkolózást. Ezekből nevelkednek majd azok a szülői tyrannismusnak rablántzait széllyel szakgató szökevények."[12]

Kozma Gergely nemcsak az otthoni, hanem az iskolai túlzott szigort, a testi fenyítést és a lelki terrort is mélyen elitéli.

> „A tapintatlan és indúlatos fenyítés, a durva, megbecstelenítő lehordás, a testi büntetésnek a szó szoros értelmében vérengzéssé fajulása némelly tanítóink által valóságos virtuozitással gyakoroltatott. Ezek iskolájában a növendékek legfőbb erényéül a szolgai félelem, a vak engedelmesség tekintetett. Az ilyen nevelés gyümöltsei a titkos gyűlölség, lappangó bosszúállási vágy, hazudni kész titkolózás, s a tekintély örök megvetése lettek."[13]

[9] Kozma Gergely: *i. m.* 23.
[10] Kozma Gergely: *i. m.* 25.
[11] Kozma Gergely: *i. m.* 26.
[12] Kozma Gergely: *i. m.* 27.
[13] Kozma Gergely: *i. m.* 29.

A szerző nemcsak a nevelés kérdéseiben vall felvilágosult elveket, hanem az oktatás tartalmának korabeli fogyatékosságait bemutatva szót ejt számos korszerűsítési törekvésről is. A falusi iskolák tananyagrendszerét vizsgálva megállapítja, hogy a falusi népiskolák legtöbbjéből úgy kerül ki a gyermek, hogy ott semmi hasznosat nem tanul, „sem írni, sem olvasni, sem józanon gondolkodni nem tud". Kozma szerint a következő tantárgyakat kellene a népiskolákban tanítani: miután a gyermek jól megtanult olvasni és írni, elsajátította vallása alapvető tanait, meg kellene tanítani őt

> „a természet históriájára, a világnak geographiai és physicai esméretire, és közönséges történeteire röviden, hazájának geographiai, históriai és polgári esméreteire, nemzete törvénnyeinek rövid summájára, a számvetés mesterségére, különböző levelek helyes készítésére, a házi és mezei gazdaságnak fundamentomira, a mechanikának kezdeteire, a hazájában és szomszéd tartományokban forgó pénzeknek és mértékeknek esméretire, az erköltstudomány azon részeire, mely hazájához minden vallásbéli tekintet nélkül tartozó kötelességeket foglalja magába."[14]

A Kozma Gergely által felvázolt tananyagrendszer a felvilágosodás pedagógiai eszmerendszerének alapos ismeretégől tanúskodik. Mint az európai felvilágosult gondolkodók, ő is erőteljesen természettudományos- gyakorlati jellegű ismereteket kíván a felnövekvő ifjúságnak nyújtani. Nem hiányozhat a falusi iskolák tananyagából a földrajz, a történelem, az állampolgári ismeretek, a fizika, a matematika, az alapvető gazdálkodási ismeretek és a Locke által oly gyakran hangsúlyozott levelezés sem. Érdekes, hogy a Kozma a hitoktatást teljesen elkülöníti az erkölcstantól.

Áttérve a gimnáziumok és kollégiumok tananyagára, Kozma úgy véli, hogy ezekben a latin helyett a magyar legyen a tanítás nyelve. Minden tárgyat nemzeti nyelven oktassanak. Itt is kerüljenek előtérbe az eddig többnyire elhanyagolt természettudományok. A „kiholt nyelvek helyett" tanítsanak „mai virágzó nyeleveket". Követeli, hogy a leendő tanítóknak és papoknak „az okos gyermek-nevelésnek theoriája egész kiterjedésében taníttassék". 1802-ben a neveléstudomány oktatásának fontosságát még kevesen ismerték fel, ezért számít olyan jelentősnek ez a kijelentés. Kozma lényegesnek tartja a rendszeres testgyakorlást a serdülő ifjak számára, amit szerinte a gimnáziumokban szervezetten kellene megoldani.

Különösen érdekes és szokatlan, amit a papok neveléséről ír. Alapvetően fontosnak tartja, hogy

> „minden papokká nevelendő ifjaknak szívéből a fanatismusnak indúlatja még jókorán gyökerestül kiszakgattassék, s helyébe a munkás felebaráti szeretet, és józan philosophián fundált tiszta critica minden tudományok felett beléjök oltattassék."[15]

A vallási fanatizmusnak ez az engesztelhetetlen elítélése igazán nem megszokott a 19. század legelején.

Kozma Gergely ugyanolyan lényegesnek tartja a leányok helyes nevelését, mint a fiúkét. Hangsúlyozza, hogy kizárólag a jól képzett, értelmes, kritikus gondolkodású nők nevelhetik helyes elvek szerint leendő gyermekeiket. Helyteleníti, hogy a leányok nálunk többnyire csak házi nevelésben részesülhetnek. „a messze haladott Brittusok és más tsinos nemzetek" példáját szem előtt tartva „köznevelő-házakat"kíván leányok számára felállítani, ahol a fiatal lányok megismerkedhetnének a

[14] KOZMA Gergely: *i. m.* 30.
[15] KOZMA Gergely: *i. m.* 32.

„józan philosophiának sarkalatos igazságaival, a természettel, és annak históriájából azon részekkel, melyek őket legközelebbről illeteik, nemök nyavalyáival, s orvosló eszközeivel, önnön magukkal, a jó gazdasszonyságnak minden részletivel, a helyes nevelésnek mesterségével."[16]

A fenti, nőnevelésre vonatkozó elképzelések a 18—19. század fordulóján igen haladónak, csaknem forradalminak számítottak. A nők számára a filozófia, az egészségtani, orvosi, pedagógiai ismeretek oktatását általában feleslegesnek, sőt károsnak tartották ebben a korban. Kozma Gergely arra is választ ad miért van mindezen ismeretekre szükségük a nőknek. Ha korszerű és hasznos dolgokra tanítanák a leányokat, szervezett formában, képzett nevelők, akkor

„nem lenne kéntelen az asszony más szemeivel látni, más vélekedéseivel, akár jó, akár rossz légyen az, megelégedni. Így válhatának a szép asszonyi állatokból értelmes asszonyok, a férfiakkal elsőség felett vetélkedő emberek, jól nevelő anyák."[17]

A fentiekben elemzett, temetési egyházi beszédnek álcázott pedagógiai röpirat, a benne megfogalmazott felvilágosult reformgondolatok miatt, hozzájárult a hazai pedagógiai gondolkodás fejlődéséhez, a magyarnyelvű neveléstudományi irodalom, a szaknyelv kialakulásához, és ezért helyet érdemel a magyar nevelés elméletének történetében is.

A mű a kortársak körében is visszhangot váltott ki. Gombási István erdélyi református pap egy levelében részletesen elemzi:

„Nagyon tetszik nékem ez a jeles munka. Nagy olvasásra, s még szebb elmére mutat. Örvendettem kivált, midőn látám, hogy t. Uram a francz és német nyelvekben, és azokon írt tudománnyal gazdag könyvekben is jártas—költös. Hasonlóképpen a mi magyar könyvíróinknak drága munkáit is nagy haszonnal olvasta, és azoknak kintseit, a magyar nyelv kipallérozására és megbővítétére tzélozó ujjonan feltalált szavait és szollások módjait egészen magáévá tette. Nagyon tetszett nekem a nevelés hibáinak és a szebb nemnek köztünk ujabb—ujabb módin való kapásának tsinos tanálása. Egészen helybe hagyom a falusi és városki oskolák iránt említett hasznos projektomait. Rövid szóval mondva, megszerettem az egész munkát mind foglaltjára, mind előadásának módgyára nézve."[18]

Gedő József, Kozma Gergely jó barátja így ír:

„Kinyomtatot predikatiód által magadat mindenfelé esmeretessé tetted... Ezentúl ügyekezz nyert híredet fontos munkák által consolidálni. Predikatiód által már megismertetted magadat, s utat készítettél azoknak kedves elfogadására. Olyan szerentsés üdőközben állottál elő, hogy majd originál darabjaidért a könyvnyomtatók vetélkedve fogják kedvedet keresni... A bátyád azt mondá, hogy majd kéntelennek látja magát újra kinyomtattatni, olyan kapós. Ha ez úgy van, a te munkád a legelső az efféle fachban melyet másodszor is ki kell nyomtatni."[19]

[16] KOZMA Gergely: *i. m.* 35.

[17] KOZMA Gergely: *i. m.* 36.

[18] Gombási István levele Kozma Gergelyhez. Márkod, 1803. Sz. György hó 26. Idézi KOZMA Ferenc: *Kozma Gergely unitárius pap és esperes életirata.* Kolozsvár, 1876. 37—38.

[19] Gedő József levele Kozma Gergelyhez. Kolozsvár, 1803. április 4. Idézi KOZMA Ferenc: *Kozma Gergely unitárius pap és esperes életirata.* Kolozsvár, 1876. 37.

Ezek a megjegyzések is azt mutatják, hogy a művet ismerték és olvasták Erdélyben. A munka húsz példánya eljutott Magyarországra is. Kozma Gergely, aki 1802-től kezdve levelezett Kazinczyval, 1803. július 31-én kelt levelében a következőket írta:

> „Küldöm... 20 Példányait egy Halotti Munkátskámanak azon alázatos Kérelem mellett, hogy eggyet magának tartván, ha méltónak találandja, közülök eggyet eggyet T. T. Dugonits András, Batsányi János, Virágh Benedek, Fejér György, Döme Károly, Németh László, G. Ráday Pál, Mátyási József, Takáts József, Révai Miklós, Csokonai Mihály, Horváth Ádám, D. Kováts Mihály, D. Nagy Sámuel, P. Schedius Lajos, a Himfy Szerelmei írója Uraknak, és a G. Szétségi Ferentz Ur Bibliothecájának, alkalmatossága adódván egyszer, másszor el-méltatni ne terheltessék. Magam megismerem ugyan kérésem merészségét, de a Tekintetes Unak méltóztatott Bizodalma bátorított megtételére."[20]

Kazinczy válaszlevelében 1803. szeptember 1-én így írt:

> „Az Ur munkáját által adtam Csokonay Urnak Debreczenben s olvastattam vele az Ur levelét. Ő nagyra becsüli az Ur emlékezését, s ajándékát velem együtt szivesen köszöni. Elirtóztunk mindketten titulusától, s szántuk az Urat, a ki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti ízetlen írások tételére kénszeríttetik. Engem annak megolvasására egyedül az fog bírni, hogy barátomnak ismerjem munkáját, s ki tudja, talán lelek bennek valamit, a mi philológiai jegyzéseimet szaporíthatja."[21]

Sajnos a levelezésekben nincs nyoma annak, hogy a Kozma által említett személyek közül Csokonain kívül kiknek küldte el Kazinczy a művet. Kozma 1805 januárjában ismét visszatért „tsekény munkátskájára" egy Kazinczyhoz írott levelében. Kéri, hogy ha a művet

> „olvasásra méltóztatta, s unalmára nem lenne, róla téjendő szokott egyenes jegyzéseit vélem közleni ne terheltessék, hogy azokat ezután használhassam."[22]

Kazinczyt ezekben az időkben nagyon lefoglalták az egyre növekvő anyagi terhek, a családjával való viszály, az otthonteremtés, a házasság, és az apaság gondjai. Úgy tűnik, nem volt ideje és türelme Kozma temetési beszédét elolvasni. Válaszából ez világosan kiderül. Ő, aki annyira érdeklődött a nevelés kérdései iránt, aki később rousseaui elvek szerint nevelte gyermekeit, bizonyára nem az alábbi semmitmondó sorokat vetette volna papírra, ha valóban olvasta volna Kozma munkáját:

> „Az Ur halotti Predikatzióját meg olvastam mingyárt akkor, mikor az Ur azt nékem megküldeni méltóztatott. Szép Magyarság és ékesenszólás, sokféle olvasás tetszik rajta: de én igen nem szeretem az Alkalmatosságra írt verseket és Munkákat. Nyűgben van az író, s elakad: hideg hízelkedésnek tetszik meg érdemlett magasztalás is, mert amiket elpazérolva látunk azokra, a kiket szemeinkkel látunk,

[20] Kozma Gergely levele Kazinczynak. Sz. Gerice, 1803. júl. 31. In: *Kazinczy Ferenc levelezése.* III. köt. 79.

[21] Kazinczy levele Kozma Gergelyhez. Ér-Semjén, 1803. szept. 1. In: *Kazinczy Ferenc levelezése.* III. köt. 95.

[22] Kozma Gergely levele Kazinczynak. Sz. Gerice, 1805. jan. 28. In: *Kazinczy Ferenc levelezése.* III. köt. 251.

s magunk között ismerünk, azok mind hazug dicséretek. De ebben nem magát az Urat, hanem az Ur hivatalát vádoljuk."[23]

A fentiekből nyilvánvaló, hogy Kazinczy, hasonlóképpen sok más olvasóhoz, talán csak az első, és esetleg az utolsó néhány oldalt olvasta el a műből, amely oldalak az alkalmi temetési beszédek összes szokásos negatív ismérvét magukon viselik.

Nem tudjuk pontosan, mi az oka, de könnyen elképzelhető, hogy Kazinczy érdektelensége is hozzájárult ahhoz, hogy Kozma Gergely többé nem publikált önálló munkát, a későbbiekben kizárólag fordítással foglalkozott.

FEHÉR KATALIN

[23] Kazinczy levele Kozma Gergelyhez. Ér-Semjén, 1805. márc. 1. In: *Kazinczy Ferenc levelezése.* III. köt. 274.

FIGYELŐ

Hopp Lajos (1927–1996). Váratlanul távozott el, előző számunkban még közölhettük *Könyvtörténet és forráskutatás* című tanulmányát, de a jelenlegibe is kaptunk tőle kéziratot: egy oxfordi analitikus Voltaire-bibliográfia ismertetését. A 18. századi magyar irodalomtörténet neves kutatója volt, aki könyvtörténeti írásaival többször megtisztelte a *Magyar Könyvszemlét*. Pályája – egyetemi tanulmányai befejezése után – 1951-ben az Akadémiai Könyvtárban vette kezdetét. Megalakulásától, tehát 1956-tól kezdve, négy évtizeden keresztül, egészen haláláig az MTA Irodalomtörténeti Intézet munkatársa, majd osztályvezetője volt. 1960-tól vett részt a *Helikon* című világirodalmi folyóirat szerkesztésében, melynek később szerkesztője lett. A hatvanas évektől kezdve előadásokat tartott az ELTE régi magyar irodalmi tanszékén, majd később a lengyel filológiai tanszéken. 1993-ban Akadémiai Díjban részesült.

Fő kutatási területe a Rákóczi-emigráció nagy író-egyénisége, Mikes Kelemen életművének tudományos igényű feldolgozása volt, 1966-tól kezdve kezdte el a rodostói magyar író munkáinak kritikai kiadás formájában történő publikálását. Mikes hatalmas, részleteiben jórészt még alig ismert teljes írói munkásságát 8 kötetben jelentette meg; az utolsó kötet a közelmúltban látott napvilágot. Sajtó alá rendezte II. Rákóczi Ferenc *Vallomások, Emlékiratok* című kötetét is (1979). A szövegkiadások mellett a Rákóczi-emigrációval kapcsolatban más értékes publikációi is voltak (*Mikes és világa,* Bp. 1973. – *A Rákóczi emigráció Lengyelországban.* Bp. 1973.) Kutatásai kiterjedtek a francia–magyar, török–magyar, bolgár–magyar és főleg a lengyel–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok történetére is. (*A lengyel–magyar hagyományok újjászületése.* Bp. 1972. – *A lengyel literatúra befogadása Magyarországon 1780–1840.* – *A magyar–lengyel múltszemlélet előzményei.* Bp. 1992.). E munkái mellett kutatásai eredményeit, könyvkritikáit számos külföldi és hazai folyóiratban – köztük a *Magyar Könyvszemlé*ben – is közzétette.

Hopp Lajost munkássága közben ragadta el a halál, akkor amikor – hatalmas, általa feltárt forrásanyag birtokában – még számos művel gazdagíthatta volna a magyar tudományt. Szorgalmával és felkészültségével így is gazdag örökséget hagyott ránk és az utókorra. E tudományos örökség mellett a szerény, halkszavú, nagytudású kollégánk emlékét is megőrizzük, aki méltónak bizonyult a magyar irodalom magányosságra kárhoztatott, egyik legemberibb hangú irója életművének a jövő számára való átmentésére.

KÓKAY GYÖRGY

A régi vasi nyomdászok emlékezete. Vas megyének – Nádasdy Tamás, Sárvár urának köszönhetően – igen előkelő helye van a magyar nyomdászat történetében. A külföldi egyetemeken humanista szellemmel telítődő főúr, hazatérve a Kanizsai Orsolya hozományaként birtokába került Arx Sárvárra, azt a 16. századi Magyarország szellemi és társadalmi központjává tette. Az 1535-ben alapított iskolájában a kor olyan hírességei tanítottak, mint Dévai Bíró Mátyás, Mélius Juhász Péter és Sylvester János. Ez utóbbi ösztönzésére létesítette 1536-ban a Nádasdy- vagy

Sárvár-Újsziget néven emlegetett nyomdát.[1] A Rába-parti kisváros officinájában tevékenykedőket tekintjük Vas megye ősnyomdászainak. Név szerint: *Sylvester Jánost*, a Bécsből hozott *Strutiust* és egy *névtelen fiatalembert*, továbbá *Abádi Benedeket* és *Sylvester Mihályt*.

A Szénérváralján 1504 körül született Sylvester János Krakkó egyetemén tanulva Vietor Jeromos nyomdájában ismerkedett meg az írásművek sokszorosításának módjával. Tudjuk róla, hogy két német humanista latin könyvéhez[2] magyar példákat és magyarázatokat készített, segítette a magyar *szöveg kiszedését* és a *korrigálásukat* is ő végezte, Sárvárott pedig Nádasdy megbízásából *nyomdavezetőként* tényked ett. Ezek alapján kerül a vasi ősnyomdászok élére.

Arra a hírre, hogy Nádasdy 1536-ban nyomda-felszerelést vásárolt Bécsben és egy német nyomdászt is felfogadott, lelkesen írta urának:

> „Elhatároztam, hogy ha a nyomdász megérkezik, én magam is meg fogom tanulni e művészetet. Mert úgy gondolom, hogy a betűmetszésre éppen nem vagyok alkalmatlan."

A Strutius nevű német nyomdász egy ugyancsak német fiatal nyomdász kíséretében érkezett Sárvárra. Ő azonban csak rövid ideig dolgozott a Rába parti városkában, s a nevét sem ismerjük.[3]

A nyomda vezetésével megbízott Sylvester János idegenkedve fogadta a magyarul nem tudó német nyomdászokat. Munkájukkal, Mihály nevű testvéröccséjéhez hasonlóan, elégedetlen volt. Állandó dohogása talán csak akkor szünetelt, amikor 1539-ben kezébe vehette a nyomda első termékét, az iskola számára írt tankönyvet: a *Grammatica Hungaro-latina* című, a magyar nyelv első tudományos rendszerezését tartalmazó könyvet. Sylvester e művében bizonyította, hogy a magyar nyelv éppúgy szabályokba foglalható, mint a görög és a latin, s hogy ezekkel egyenrangúvá fejleszthető. Könyve elején latinul határozta meg a grammatikát, aminek a magyar megfelelője: *Betűkről való tudomány.* Érdemes megemlíteni, hogy *magyar földön ezek a magyar szavak kerültek először kinyomtatásra.*

A Strutius munkájával kezdettől elégedetlen Sylvester számára kétségtelenné vált, hogy a német nyomdász alkalmatlan a már elkezdett nagy munka, az *Új Testamentum* megfelelő előállítására, hibátlan kinyomtatására. Mivel Nádasdy is fontosnak tartotta Sylvester bibliafordításának, a témához illő és mielőbbi kinyomtatását, a nyomdavezető könnyen elérte nála Strutius menesztését és *Abádi Benedek* személyében új nyomdász alkalmazását. Őt valószínűleg Dévai Bíró Mátyás ajánlotta, ugyanis egyik művének krakkói előállítása során alkalma volt az ott egyetemi tanulmányokat folytató Abádi nyomdai tudásának megismerésére, aminek alapján alkalmasnak tartotta Sylvester nagy munkájának megjelentetésére.

Nem tévedett. A sok magyar könyvet előállító Vietor-féle műhelyben tipográfiai ismereteket szerzett magyar nyomdász nagy munkakedvvel látott hozzá az *Új Testamentum* szedésének befejezéséhez. A betűkészlettel ugyan nem volt elégedett, ezért az előállítás minősége miatt mentegetőzik is:

[1] A sárvári nyomdának, termékeinek, Sylvester Jánosnak nagy az irodalma. Az utóbbiról jó eligazítást nyújt a Sylvester János nevét viselő sárvári könyvtár és a szombathelyi nyomda közös kiadásában a nyomda alapításának 450. évfordulója alkalmából 1987-ben megjelentetett *Sylvester János bibliográfia.*

[2] HEGEDNDORFF: *Rudimenta Grammatices Donati* (1527) és Heyden SEBALD: *Puerilium colloquiorum Foemulae* (1527).

[3] Vásárlásra küldték Bécsbe és nem tért vissza. Sylvester örült, hogy megszabadult a fiútól.

„Mikoron azért láttam volna az betüt, hogy késedelem nélkül nem mivelhetni véle, mint hamarságval lehetne ugyan azon betűt meg igazijtám, egy nihányat hozzá csinálván, hogy szapora lenne az dolog és hamarabb vighit írhetnők. Mert jobbnak tetszék, hogy ez könyv hamar kiszelhetne, no ha nem ighen szíp betűvel volna, hogy nem mint szíp betűre erőködnink nagy kisedelemmel. ... Azért mondom atyámfia, hogy ha én te reád való tekintetből ez munkát fel vüttem, te is kevés vitket meg engheggy mostan, és az első munkánkat jó névvel vegyed..."

„Az nyomásból való vitekért" az olvasó bocsánatát kérő Abádi felsorolja a 11 legnagyobbnak tartott hibát, a kisebbeket azzal hagyja figyelmen kívül, mert hite szerint ezeket „akárki ü magától meg igazithattya".

A 16. század legszebb magyar könyvének tartott *Új Testamentum* nyomtatott szövege ezzel a közléssel zárul: „Uj Szighetben Abadi Benedek n'omtatt'a vala 1541 esztendőben." Ehhez hozzá kell tennünk, hogy Sylvester Mihály segítségével, amit bizonyossá tesz a nyomdavezetőnek 1540. december 4-én kelt, Nádasdynak írt levele, amelyben bepanaszolja uránál Abádit: „Arcátlanabb lett ugyanis, és emellett rossz társ került melléje, ti. Mihály, az elvetemült ifjú. Ahogyan a közmondás is tartja: megtanul sántikálni, aki sántával lakik." Az „elvetemült" ifjú, vagyis *Mihály végig munkása volt a Nádasdy nyomdának*, tehát részt vett az *Új Testamentum* előállításában is, amit az is bizonyít, hogy a mű köteteiből Sylvester Jánoshoz és Abádi Benedekhez hasonlóan ő is részesült.

Sárvár nyomdájáról 1541 után nincs hírünk. Minden bizonnyal a háborús viszontagságok némították el. Elpusztulásával szemben helytállóbbnak tűnik az a nézet, hogy felszerelése Magyaróvárra, annak híres nyomdászához, Huszár Gállhoz került, aki a vándorútjára a sárvári iniciálékat és metszeteket is magával vitte.

A nyomdával együtt eltűnt Sárvárról a benne dolgozó két neves nyomdász, Sylvester János és Abádi Benedek is. Az előbbi az urától kapott birtokra, a Csepreg melletti Gógánfára, majd pedig Bécsbe költözött, ahol a török veszedelemről írt könyvet 1544-ben, mint *az egyetem héber nyelv professzora* írta alá. Magára hagyottan 1552-ben hagyta itt az árnyékvilágot.[4] Abádi Benedek pedig másfél évi bolyongás után 1543. március 22-én Wittenberg egyetemén tűnt fel. Miután befejezte a teológiai tanulmányait Eperjesen, majd pedig Szegeden lelkészkedett. Sylvester Mihály Sárvárott maradt és iskolamester lett.

Vas megye folyamatosan emlékezetében tartja az ősnyomdászait. Híres munkájukat, az *Új Testamentu*ot büszkén sorolja a széles skálájú „vasi könyvek" élére. Az egyetemes magyar művelődés e jeles műve megjelenésének 455. évfordulóját a Vas Megyei Millecenteráriumi Szervező Bizottság azzal is hangsúlyozottá tette, hogy a megye gazdag jubileumi eseménysorának nyitórendezvényét — kiállítással és nívós előadásokkal rangosítva — a sárvári várban tartotta, méltóképpen emlékezve az *Új Testamentum*ra és előállítóira.

KUNTÁR LAJOS

Az Archives du Futur könyvsorozatról. Az Archives et Musée de la Littérature a belgiumi frankofón irodalomtudomány legfontosabb műhelye. Igazgatója Marc Quaghebeur költő és esszéista, aki több munkatársával együtt a leuveni katolikus egyetem diákja volt. Tanáraik honosították meg Belgiumban a szövegkiadás tudományát és hangsúlyozták az összehasonlító irodalomtudomány jelentőségét. Az Archives munkatársai közül többen is fontos írói generációjuknak — a ma ötven körül járóknak — így Paul Emond nemzetközileg elismert drámaíró és regényíró, Frans de Haes pedig költő, angol, flamand, héber és szankrit versek fordítója. Ez utóbbi

[4] FÓNYAD Pál: Sylvester János Bécsben. Sárvár, 1995. 38. p.

társszerkesztője a *Courrier du Centre International d'Études Poétiques*-nak. A folyóiratot 1954-ben hozták létre, 1969. óta tartozik az Archives-hoz.

Az Archives-ot magát 1958-ban alapították. Öt részlege van; levéltári, színházi, költői, audiovizuális és kutatói. Az Archives kiváltképpen az elmúlt két évtizedben komoly figyelmet szentelt a belgiumi francia nyelvű irodalom dokumentumai összegyűjtésének és megőrzésének, története feldolgozásának. Belga tudósok mindig megbecsült képviselői voltak a nemzetközi irodalomtudománynak, de a belga irodalom szervezett kutatása csupán az Archives munkájának köszönhető.

Az Archives et Musée de Littérature irányítja és szerkeszti az Éditions Labor-nál megjelenő *Archives du Futur* című könyvsorozatot, melynek — az elmúlt tizenöt évben — mintegy ötven kötete jelent meg. Az Archives hatalmas levéltári és dokumentációs anyagának segítségével (több mint 7400 dossziéban tárolnak kéziratos anyagot, különösen az avantgárd gyűjtemény gazdag) kiadták Constant Malba és Marie Gevers teljes levelezését és Charles Van Lerberghe-nek (akit még Kosztolányi fordított) Albert Mockelhez intézett leveleit. Az Archives gondozásában készül Verhaeren összes művének kritikai kiadása is, eddig ebből két kötetnyi vers és a Verhaeren—Stefan Zweig levelezés készült el.

Az *Archives du Futur* sorozat neves szerzők kötetbe soha nem foglalt írásait gyűjti össze, így Maeterlinck korai cikkeit és interjúit (1886—1896) vagy Marcel Lecomte irodalmi és képzőművészeti krónikáit. Az egyik könyv Georges Simenon regényhőseinak indexét tartalmazza, a másik a belga irodalmi folyóiratok anotált bibliográfiáját adja. A sorozatban megjelennek átfogó tanulmányok a belga irodalom múltjáról, így Joseph Hanse műve a belga irodalom kialakulásáról, Marcel Biron monográfiája a belga modernségről, és a Jean Weisgerber szerkesztette tanulmánykötet a belga irodalmi avantgárdról. Ez utóbbinak érdekessége az, hogy a belgiumi francia és flamand nyelvű irodalom történetét először tárgyalja együtt, komparatista módon.

Az *Archives du Futur* sorozat monográfiákat és kollektív tanulmánykötéteket szentel régi és kortársi belga íróknak, így a nálunk is jól ismert Rodenbacknak, akivel hajdan Ripple-Rónai dolgozott együtt, és akit Kosztolányi is fordított, vagy a Jacques Sojcher-nek. Ez utóbbi szerkesztette 1980-ban a *Belgioue malgré tout* című tanulmánykötete, amely a belga irodalmi öntudat újraszületésének (vagy mások szerint megszületésének) szimbolikus nyitánya. A megelőző évtizedekben egyre hangosabban és egyre nyomatékosabban tagadták a többé—kevésbé önálló (francia) belga kultúra és irodalom létét; a „Belgium mindenek ellenére" mintegy hetven szerzője, jobbára fiatal és az avantgárdhoz közel álló író, kritikus, szociológus viszont egyfajta sajátos „belgaság" mellett voksolt. A tanulmánykötet egyik munkatársa volt a már említett Marc Quaghebeur, az Archives et Musée de la Littérature igazgatója és az *Archives du Futur* könyvsorozat főszerkesztője. A könyvsorozat a belga irodalmi múlt és jelen feldolgozásával—kiadásával a *Belgique malgré tout* szerzőinek igazát kívánja bizonyítani.

FERENCZI LÁSZLÓ

SZEMLE

Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Fordította és utószót írta KULCSÁR Péter, Bp. Balassi Kiadó 1094 p.

A közép-itáliai születésű történetíró azon kevés itáliai humanisták közé tartozott, akik nemcsak alkalmi feladatot teljesítettek Magyarországon, hanem életük nem is jelentéktelen részét szentelték a magyar történelem megismerésének és megírásának. Persze, 1486-ban, első magyar útja előtt valószínűleg még ő sem gondolta, hogy kisebb—nagyobb megszakításokkal életét Magyarországon fogja leélni Mátyás, majd Ulászló udvari történetírójaként, s végső nyugvóhelyét pedig az óbudai Szt. Margit templomban meglelni. A magyar történelmet öt tizedre (decas), azokat pedig a címnek megfelelően tíz—tíz könyvre osztva a kezdetektől 1496 végéig tárgyalja tekintélyt parancsoló, ha honfitársa Ransanus művével vetjük egybe, meghökkentően bő terjedelemben. A terjedelmes opus, jelen kiadásban 70 A5-ös ív, azonban nemcsak a szerző teljesítményét tükrözi, hanem olvasótól és fordítótól egyaránt nem kevés áldozatot követel meg.

Kulcsár Péter korábban megjelent munkái (*Bonfini forrásai*, Bp. 1973., *Bonfini-kéziratok.* MKSz 1995. 3. sz.) és jelen kötet lényegretörően rövid utószava alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy Bonfini művének érdeklődő olvasókban bőven volt része az elmúlt évszázadok alatt. Még II. Ulászló életében több mint 20 kéziratos másolat készült róla, majd 1541-et követően részletek, majd Zsámboky Jánosnak köszönhetően 1565 után a teljes mű jelenik meg újabb és újabb kiadásokban. Fordítói azonban már kevesebben voltak. Két német fordítása mellett (1545, 1581) csak töredékeket olvashattunk (franciául, olaszul, illetve magyarul — Heltai Gáspár, Kardos Tibor, Geréb László, Kulcsár P.). Pedig a világ a magyar történelmet Bonfini nyomtatott kiadásaiból ismerte meg, amelyek — szemben a modern kritikai kiadással 1936/1976 — fellelhetők Európa minden jelentős könyvtárában. A Zsámboky által gondozott kiadás révén persze nemcsak Bonfinit vehette kézbe az olvasó, hanem a magyar történeti kronológiában eligazító táblázatokat, s a magyar történelem forrásainak egy nem érdektelen válogatását (törvények, oklevelek, Brodarics Mohácsi csataleírása, Callimachus és Oláh Miklós Attiláját, 16. századi kiegészítések és források stb.) Mindezek után talán felesleges méltatni a fordító teljesítményét, aki a hazai historiográfia páratlan alkotását teljes terjedelmében, a már említett kritikai kiadás alapján, elsőként ültette át magyar nyelvre. A fordítás mögött a Bonfini-kutatás évtizedeinek eredményei is ott vannak, mint minden fordítás során itt is filológiai problémák sorát kellett megoldani, s a fordításban felkiáltó jellel jelzett *crusec*ből még így is maradt. Ugyanakkor óvakodnánk a fordítást egyszerűen a Bonfini-kutatás mellektermékének tekinti, hiszen a hazai olvasóközönség alapvetően e fordításon keresztül fogja megismerni és a gördülékeny, olvasmányos fordításnak köszönhetően megkedvelni *A magyar történelem tizedei* című művet.

A fordításnak a szakmai olvasóközönség is örül, hiszen feltehetőleg igen kevesen akadtak, akik teljes egészében elolvasták latin eredetiben a művet. Ez a megjegyzés már átvezet a fordítás kérdésköréhez, mivel a mű humanista stílusa, visszatérő szerkezeti és stilisztikai paneljei az olvasó és fordító számára egyaránt nehéz feladatot jelentenek. Már maga a mű címében szereplő „tizedek" kifejezésről is csak remélhető, hogy a mai olvasó számára érthető lesz. Meglehet, nem ártott volna egy értelmező alcímmel kiegészíteni, ami egyértelmű-

vé tette volna a könyv műfaját azok számára is, akik soha nem hallottak Bonfiniről. (Mellszobra is csak a világháború előtt állt a főváros I. kerületében.) A fordító álláspontja teljes mértékben elfogadható: képtelenség jegyzetelni egy ekkora terjedelmű művet, ugyanakkor bizonyos eligazítást mégis megkívánna az olvasó. A hasznos névmutató – ez már a latin kiadásokban is helyet kapott – mellett talán hasznos lett volna a margón az évszámokat, legalább a Bonfini által említett évszámokat feltüntetni, miként arra a teljes 16. századi kiadások kínálnak példát. Akár az egyes könyvekhez lehetett volna utólag, a tartalomjegyzékben magyarázó alcímeket fűzni.

A legnagyobb nehézség, az olvasó és fordító szempontjából egyaránt, hogy egy humanista irodalmi alkotás megértése erudíciót kíván. A fordító nem tehet mást, mint jelen esetben is történt, lefordítja a leginkább ókori terminológiát használó munkát, s az olvasóra bízza, hogy felismerje az egyes kifejezések értelmét az adott korban. Így a péntekből Vénusznak szentelt nap lesz, a prágai egyetemről mint „gimnáziumról" ír (532. o.), a káptalant, kolostort „collegium"-nak nevezi (119, 440, 564, 956. o.). Az olvasó számára legnehezebben követhető, különösen ha nem olvasta el igen figyelmesen az első tized első könyvének földrajzi bevezetőjét, a historizáló hely- és népnevek azonosítása lesz. A lengyelekre felváltva használja a lengyel, szarmata, polyák szavakat, a németekre az alemann – ami lehetne sváb is –, germán, német, sváb, teuton változatokat, talán még a rutének roxolán nevéhez fűz legtöbbször magyarázatot.

A helységnevek és személynevek mai, érthető alakban való közlésével teljesen egyetérthetünk. (A Bellus Ibolya-féle *Képes Krónika*-fordításban jól érzékelhető, a nevek eredeti formában való közlése által okozott nehézség.) A magunk részéről ebben még tovább mentünk volna, s ahol ez nem elvi jelentőségű, ott valóban az elfogadott, modern variánst használtuk volna (pl. Noszvaj, Novaj helyett 190. o., Ascalon, Ascalan helyett 332. o., Damietta, Damiata helyett 389. o., Adalheid, Alheit helyett 326. o., Piroska, Piriska helyett 326. o., Szvatopluk, Szvate helyett 190. o., keleti őrgrófság, keleti márkaság helyett 229. o. Talán még inkább kerültük volna a mai, de egy meghatározott modern értelemben való kifejezések használatát: pl. polgárőrség 313. o., hadtápcsapat 329. o., államosított javak 962. o., metropolis 227. o., stratégia 2. o., hadtest, hadrend számtalanszor. Az élvezetes fordításban nehezen érthető részek szinte alig maradtak, pl. „kibontják a hadrendet" 293. o. „véres kardot röptet körbe" 98. o. „titkos olaj" 929. o. „magánéletre kényszerít" 183. o. „legtisztesebb temetséggel hantolták el" 397. o. Ugyanakkor a fordítónak a modern nyelvi fordulatokat, kifejezéseket alkalmazó gyakorlatával, mégha első pillantásra meglepőek is, egyet lehet érteni. Thuróczy után Bonfini felkérésnek egyik oka éppen az volt, hogy szerettek volna egy olvasható, retorikailag kimunkált, az akkori stíluseszménynek megfelelő alkotást. Csak ízelítőül, pl. kiszállni a játékból 574. o., kemény fejmosást kapott 307. o., meghajtották őket 555. o., papucsférj 195. o., elkunyerált korona 436. o. stb. Maga Bonfini is büszkén vallotta, hogy a „történetet az események szórakoztató változatosságával izesítsük".

A szövegben a mai kiadványokban sajnos igen gyakori számítógépes szedési hibák szinte nem is fordulnak elő (kivétel: viszsza jövetel 277. o., királylyal 927. o.). A kiadó a tőle megszokott magas színvonalú munkát nyújtotta ebben a kiadványban is. Azért meg még külön is hálásak lehetünk, hogy nem a hazai könyvkiadásban megszokott válogatás, hanem a teljes mű közreadására vállalkoztak. Zsámboky megjegyzése a latin kiadás bevezetőjében /praeterire tamen nequeo, paucarum esse gentium historias, copia et stilo pares/ mutatis mutandis a fordításra is igaz.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Scheiber Sándor: Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993. 416 p.

A magyarországi zsidó sajtó megindítója, a haladó magyar zsidóság egyik legkiválóbb alakja Löw Lipót Pápán volt rabbi. Az 1847-ben megjelent *Magyar Zsinagóga* ezt a jellem-

ző alcímet viseli: *Felvilágosodott vallásosság, tiszta erkölcsiség és buzgó hazafiság az izraeliták közti elterjesztésére.* Egyetlen száma jelent meg, mert szerkesztője az 1848/49-es szabadságharc tábori papja lett, majd rövid időre fogságba hurcolták. Szegedre 1850-ben került, ahol aztán tudományos munkássága révén országos, sőt bizonyos vonatkozásban nemzetközi hírnévre tett szert. A biztató kezdet után még tizennégy évet kellett várni az újabb zsidó újság megjelenésére, hiszen Haynau rémuralma, az „Ideiglenes Közigazgatási Szervezet" bevezetése, a császári egyeduralom meghirdetése, az új „sajtórendtartás" bevezetése mind – mind bénítólag hatott az irodalmi életre, és jórészt csírájában fojtott el minden kiadói kezdeményezést. A politikai nyomás enyhültével azonban rögvest feltámadt a zsidó sajtó is. Bár kezdetben csak kérészéletű napi- és hetilapok (*Magyar Izraelita, Magyar-Zsidó Közlöny, Ifjúsági Iratok, Izraelita Közlöny*) jelennek meg, de az *Izraelita Tanügyi Értesítő* már háromnegyed évszázadig (1875 – 1944) él, s mellette, körülötte gomba módra szaporodnak a magyar nyelvű zsidó újságok.

Csakhamar felmerült a magyar – zsidó folyóiatok bibliográfiájának szükségessége, melyet Herzog Manó kaposvári főrabbi készült összeállítani a *Magyar Zsidó Szemle* híradása szerint (1886. 228. oldal), de a tervből nem lett semmi, és hagyatékából sem került elő erre utaló kézirat, illetve cédulaanyag. Az első megjelent bibliográfia Groszmann Zsigmondtól származik, akinek az összeállítása az *Egyenlőség* 1911-es jubileumi számában jelent meg. Munkája azonban elég hiányos. A Csehszlovákiában megjelent lapok bibliográfiáját Enten Manó (Kassa, 1933.), a romániaikat Monoki István (Budapest, 1941.) rendezte sajtó alá. Scheiber Sándor tehát nem járt töretlen úton, amikor a *Kirjat Sepher* 1956 – 57-es számában közzétette eladdig gyűjtött céduláit, melyek 308 – jórészt legújabb kori sajtótermékről adnak számot. Cikkeinek megjelenése után tovább gyűjtötte az anyagot. Feljegyzett minden véletlenül elékerült adatot papírfecnikre, levélborítékra, vagy ami éppen kezeügyébe került. Nem volt képzett könyvtáros, a szakbibliográfiák készítésének megannyi buktatóját nem tudta elkerülni, de széles körű műveltsége megóvta a nagyobb hibáktól, és így katalógusát csak kiegészítésekkel kellett ellátniuk a sajtó alá rendezőknek, Scheiberné Bernáth Líviának és Barabás Györgyinek, akik arra törekedtek, hogy a lehető legtöbb címről személyes kézbevétel alapján készítsenek pontos leírást. Ezáltal sikerült a megjelenési adatokat, a szerkesztők és a vezető munkatársak nevét, az esetleges mellékleteket igen nagy részletességgel feltárni. Természetesen közlik az őrzési helyre vonatkozó adatokat is, s arra törekedtek, hogy a nagyobb budapesti (esetenként vidéki) könyvtárak állományát tüntessék fel. Sajnálkozva kellett megállapítaniuk, hogy vannak fontos, több évtizedet átfogó sajtóorgánumok, amelyeknek nincs a magyarországi könyvtárakban teljes sorozata. (Ez persze nemcsak a judaikák esetében van így, s a jelenlegi anyagi lehetőségek mellett még remény sincs kiegészítésükre.) Scheiber Sándor olyan hírlapszerű nyomtatványokat is felvett, amelyek csak egyetlen alkalommal jelentek meg (báli közlöny, a purim vigalmára készült élcelődő lap, házassági évforduló köszöntése stb.). Rejtély, hogy hol látta ezeket, hiszen könyvtárainkban nem találhatók meg. Saját – nyomtalanul eltűnt – gyűjteményében lettek volna? A halála után a Magyar Tudományos Akadémiára került hagyatékában nincsenek, mint ahogy eltűnt legendás kéziratgyűjteménye is. Az aprónyomtatványokra vonatkozó adatokat Scheiber nem találhatta ki. Ilyet róla még feltételezni is képtelenség. Akkor hát hol vannak? Talán egyszer nyomukra akadnak.

Scheiber Sándor „magyar zsidó" szóhasználatában tudatosság van, és egész munkásságát meghatározó szemlélet. Tudatosan mellőzött minden német vagy jiddis nyelvű sajtóterméket, mégha a magyar zsidóság lapja volt is, hacsak nem talált a címben magyar nyelvű elemet. Tévedés lenne azt gondolni róla, hogy valami romantikus-naív magyarságérzés élt benne. Csupán csillapíthatatlan kíváncsisággal vizsgálat a két nép művelődéstörténeti nyomait a másik kultúrájában, mi a magyarban zsidó, és a zsidóban magyar. Ez a hungaro – judica szenvedély és elkötelezettség – amint azt Komoróczy Géza a kötet magvas előszavában megállapítja – Scheiber Sán-

dor tudósi magatartásának legfőbb és legfontosabb ismérve. S bár bibliográfiája számos kiegészítésre szorul, letagadhatatlanul igaz, hogy magyar zsidó bibliográfiája sokáig alapvető kézikönyve lesz a zsidósággal foglalkozó kutatóknak.

KŐHEGYI MIHÁLY

Eladó az egész világ. Képes és (képtelen) hirdetéstörténet. Szerkesztette: SZOKÁCS Eszter. Válogatta Pataki JUDIT és SZOBOSZLAI Margit. Budapest, Ab Ovo, 1994.

Az utóbbi időben a reklámgrafika iránti érdeklődés határozottan fellendült. A mintegy két évtizede megjelent régi áru- és kereskedelmi plakátok hasonmásait tartalmazó nagysikerű album után 1987-ben régi reklámokat tartalmazó asztali naptár látott napvilágot. De több kiállításról is beszámolhatunk: 1986-ban a hazai plakátművészet százéves történetét bemutató retrospektív bemutató vonzott hatalmas tömegket a Műcsarnokba. Ezt még több sikeres kiállítás is követte az Iparművészeti Múzeumban és a Budapesti Történeti Múzeumban. A Legújabbkori Történeti Múzeum 1991 végén megnyílt rendkívül érdekes vállalkozása pedig az utolsó ötven év történetét mutatta be plakátokban.

A most ismertetett könyv a reklám egy olyan műfajáról szól, amellyel eddig kevesebbet foglalkoztak: az újságokban, folyóiratokban és kalendáriumokban oly nagy számban közzétett fizetett hirdetésekről van szó. Tar László támaszkodott leginkább erre a dokumentumfajtára a századforduló társadalmának életét ismertető, a *Délibábok országa* című könyvében. — Ezek a hirdetések — legalábbis korunkban — a kiadványok létalapját biztosítják.

A rövid, de szellemes bevezető után az összeállítók 18 témakörbe (ruházati cikkek, élelmiszerek, vendéglátóipar, kozmetikumok stb.) sorolva mutatják be hallatlanul gazdag anyagukat, a csoportokon belül szigorú kronológiai rendet követve a múlt század közepétől egészen napjainkig. A kötet végén hosszan sorolják fel mindazon periodikákat, melyeket a könyv anyagának összeállításánál felhasználtak, de a számos illusztráció arra enged következtetni, hogy önálló aprónyomtatványokat is közzétettek. A remek borítón és a színes mellékleteken mindenesetre a hazai reklámgrafikának a század első évtizedeiben oly népszerű műfajával, a számolócédulákkal találkozunk, melyek a képes plakátok mellett ahazai reklámgrafikának talán a legsikerültebb termékei.

A kitűnő kiadvány nemcsak az alkalmazott grafika történetének szempontjából érdekes. Lapjait forgatva sokkal többet megtudunk az elmúlt 150 év társadalom- és életmódtörténetéről, mint egynémely fontoskodó tanulmányból. Messzemelőleg egyetértünk a bevezető szavaival: „... a hirdetés — az eladás — története nyíltan vagy áttételesen, de megrendítő pontossággal tükrözi az ország történetét."

INDALI GYÖRGY

Short-title catalogue of Hungarian books printed before 1851 in the British Library. (London) 1995. viii, 354 p. - 22 cm.

A világ egyik legjelentősebb könyvállományával rendelkező gyűjteményét a londoni British Library (korábban British Museum) őrzi. A valamennyi nyomtatvány legfontosabb bibliográfiai adatait magában foglaló, általános katalógus közreadása mellett a korábbi századokban készült kiadványokat a hosszú évtizedek óta igen következetesen és szívósan végzett munka keretében ismertetik még jobban áttekintő módon, speciális kötetekben. Az 1501 előtti, ún. ősnyomtatványok gondos és részletes leírása eddig már több mint tíz kötetben immár közel egy évszázada folyik, bár már befejezéshez közeledik, de még ma is dolgoznak rajta. Az 1601 előtt megjelent kiadványok feltárása földrajzi csoportok szerint történik igen rövid, ún. „short-title catalogue" (STC) formában. A könyvnyomtatás e korai szakaszának termékei közül a legfontosabbak már az elmúlt évtizedek során napvilágot láttak a német, az olasz, a francia, a németalföldi, a spanyol, a portugál stb. kötetek formájában. Némelyikhez már pótlásokat is közreadtak. A nemzeti bibliográfiák két legfontosabb szempontját érvényesítették ezeknél: a nyelvet és a

területet. Vagyis az említett STC-kötetekben az illető ország területén készült valamennyi, továbbá az ezen kívül az illető nemzet nyelvén részben vagy egészben előállított nyomtatványok adatait foglalták össze. Az említett következetességgel folyik a további századok termékeinek az említett szempontok szerint történő feltárása és speciális kötetekben történő megjelentetése. Így legutóbb több kötetben az eddigi legnagyobb terjedelmű STC-kiadványban a Londonban őrzött 17. századi német nyomtatványokról adtak számot.

A fentebb említett legnagyobbak és nagyok után immár a kisebb nemzetekre is sor került ennek a valóban rendkívüli fontosságú kiadványsorozatnak keretében. Őszinte örömünkre szolgálhat, hogy ezek élén a most megjelent magyar kötetről lehet hírt adni. Miután hazánk nyomdatermékeinek száma mindig is csupán töredékét jelentette az említett, fejlettebb országokénak, az időhatárt ennek megfelelően jóval később, a 19. század közepével vonták meg. Különben mind elvi, mind gyakorlati szempontjai azonosak a British Library STC-sorozatának többi tagjával. A számításbavett területet a mostani kötet, a történelmi szempontnak megfelelően és a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia gyakorlatával pontosan azonos módon határozta meg. Ez a történelmi Magyarországot jelenti Erdéllyel, de Horvátország nélkül: a Kárpát-medence a Dráva-Duna vonaláig.

Az angol nemzeti gyűjtemény a teljességre való törekvés során korábban valóságos világkönyvtár létrehozására törekedett, ahol valamennyi ország minden kiadványa megtalálható. Ennek jegyében jelentős gyűjtemények egész sorát vásárolták meg. A régi magyar és magyarországi nyomtatványaik jelentős része így került Londonba 1870-ben Nagy István kimagaslóan fontos könyvtára és Waltherr László röplapgyűjteménye keretében 1873-ban. (Ez utóbbinak jelzete ma a Hung. rövidítéssel kezdődik, és azt Czigány Lóránt katalogizálta.) Nagy István több 16. századi unikumot is tudhatott magáénak, így a Széchenyi Könyvtár is igyekezett azokat megszerezni, de a németországi árvereztetőnél a British Museum többet kínált.

Ilyen és ehhez hasonló módon az idők folyamán a mai British Library, amint ezt a bevezető is – a szokásos angol visszafogottsággal – megjegyzi: „Nyugat-Európa valószínűleg legnagyobb magyar gyűjteményével rendelkezik". A most megjelent kötet ezt igazolja is. A katalógus jóval több mint négyezer, a fent körvonalazott gyűjtőkörbe tartozó, Londonban őrzött magyar, ill. magyarországi nyomtatvány adatait írja le igen sommásan: a szerző neve, a rövidített cím, az impresszum, a formátum és a jelzet. (Terjedelmet csak akkor közöl, ha egy éven belül ugyanaz a mű többször is megjelent, és ezek megkülönböztetésére szolgál a lapszám.) Ennek a puritán szűkszavúságnak ellenére a kiadványok megnyugtató bibliográfiai azonosítása – az esetek túlnyomó többségében – azért megvalósítható.

Az időrendben haladva a művek száma természetesen egyre nő: 16–17. század kb. 200, 18. század kb. 1300, 1801–1850 kb. 2700. Közülük, elsősorban a későbbi századokból, nem egy bibliográfiailag korábbról ismeretlen. Ez jelentős kiegészítéssel járul hozzá a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia mind teljesebb adatgyűjtéséhez. Az új kötet jó áttekinthetőségét a legfontosabb szempontok szerinti, sokrétű mutatórendszer biztosítja: 1. címmutató a szerző neve nélkül, vagy annak csak betűivel jelölt köteteknél; 2. nyomdahelyek és azon belül nyomdák szerinti mutató; 3. ugyanez a külföldi magyar nyelvűekhez; 4. hamis és koholt helynevek és kiadók szerinti áttekintés; 5. a nyomdászok betűrendes jegyzéke a nyomdahelyre történő utalással.

Miután a hazai szakirodalom is adósa a 19. század első feléből a nyomdászok jegyzékének megbízható összeállításával, a fenti mutatók mind csak az 1801 előtti kiadványokat ölelik fel. A külön raktározott Waltherr-gyűjteményen kívüli nyomtatványokat a British Library hatalmas katalógusából Geoffrey Arnold kereste ki, aki azután az egész kiadványt a mutatókkal együtt végleges formába öntötte. Az egész munkát őszinte elismerés illeti.

BORSA GEDEON

Bibliographie analytique des écrits relatifs á Voltaire 1966–1990. Frederick A. SPEAR, avec la participation d'Elizabeth KREAGER. Oxford, 1992. Voltaire Foundation, XXIX, 493 p.

A félezer oldalas, ikonográfiával, név- és tárgymutatóval ellátott analitikus Voltaire-bibliográfia a jelzett két és fél évtizedben Voltaire-ről írott munkák, cikkek, tanulmányok rendkívül hasznos repertóriuma. A korábbiakhoz csatlakozó 3546 bibliográfiai adatával tovább gazdagítja az új erőre kapott Voltaire-kutatásokat. Az időszakot különlegessé tette a kínálkozó alkalom, Voltaire halálának (1778) 200. évfordulója; ez a nemzetközi kutatások elmélyülését, Voltaire és a felvilágosodás század, illetve a voltaire-i életmű és a francia forradalom eszmetörténeti összefüggéseinek vizsgálatát ösztönözte.

A kutatási eredmények közzétételére jellemző, hogy a H. T. Mason irányításával már megindított *Studies on Voltaire and the eighteenth century* (Comité de réd. A. Brown, M. Cook, N. Cronk, M. Hobson, C. Mervaud, F. Moureau, D. W. Smith) tanulmány-sorozat 31–279. kötete ebben a periódusban jelent meg. Az is szem előtt tartandó, hogy az életmű és levelezés folyamatos kiadása is számos kötet publikálásával járt; az *Oeuvres complétes de Voltaire* időrendbe sorolt 1–84. kötet kiadásának irányítója Ulla Kölving, aki W. H. Barber (Président d'Honneu) és a szerkesztő bizottság (G. Barber, A. Brown, J. Ehrard, D. J. Fletcher, S. Menant, C. Mervaud, R. Pomeau, J. Vercruisse, D. Williams) tevékeny részvételével tartja kézben az oxfordi Voltaire Foundation életmű-sorozatát. A levelezésnek szentelt 85–135. kötet, *Correspondence and related documents* kiadója Th. Besterman (1968–1977 – 25000 p. 51 vol.), külön bibliográfiai mutatókkal. A két nagy vállalkozás műhelymunkájával párhuzamosan kibontakozó Voltaire-kutatások újabb kezdeményezése a R. Pomeau nevéhez fűződő új Voltaire életrajz, *Voltaire en son temps* első (1985, 1988) köteteinek elindítása (1694–1734–1749), amely azóta időrendben (1750–1759–1770–1791) további kötetekkel folytatódott. Kiemelendő a csaknem száz főnyi nemzetközi szerzői együttes részvételével készült, *Le Siécle de Voltaire: hommage á René Pomeau* (Ed. C. Mervaud et S. Menant. Oxford, 1987, vol. 2.) gyűjteményes kötet rendkívül sokrétű tanulmányanyaga.

Az 1966–1990-es időszak Voltaire-kutatások eredményeinek publikációit fölmérő bibliográfiai tíz tárgykörbe rendezi három és félezernyi adatát. Vegyes kötetek, emlékkönyvek (mélanges) és gyűjtemények; bibliográfia és könyvtörténet; biográfia; kritikák és általános életrajzok; hatások és intellektuális összefüggések; Voltaire, az író és gondolkodó; évfordulók; utánzások, adaptációk, dramatizálások; ikonográfia. A megjelent változatos műfajú anyag természetéhez igazodó szerkesztés áttekinthetővé teszi a bibliográfia kézikönyvszerű használatát.

S hogy a majdan következő, folytatódó időszakos Voltaire-bibliográfia szintén igen gazdagnak igérkezik, tanúsítja a Voltaire születése (1694) 300. évfordulója alkalmából készült írások, folytatódó kötetek egész sorának megjelenése. Köztük a színesen illusztrált, *Voltaire et le siécle des Lumiéres* (Réd. Guy Chaussignand-Nogaret. Paris, Presses Universitaires de France, 1994), valamint a voltaire-i örökség egyetemes értékeinek bemutatását szolgáló, „Voltaire és Európa" égisze alatt, a l'Hôtel de la Monnaie de Paris és a Bibliotheque Nationale de la France által megrendezett különleges kiállítás, *Voltaire et l'Europe* (Ed. par Francoise Bléchet, avec la coll. de Marie-Odile Germain. Paris PUF 1994), J. Favier és P. Consigny előszavával, R. Pomeau bevezetőjével megjelent illusztrált katalógus. A bibliofil érdeklődést kielégítő, csaknem háromszáz egységet, különféle alkotásokat és műveket tartalmazó, festmények, rajzok, metszetek, kéziratok, könyvek, nyomtatványok, szobrok, műtárgyak, érmék, mobiliák gyűjteménye a francia nemzeti örökség gondozását, összegyűjtését, őrzését, irodalmi-történelmi hagyományai ápolását szolgáló intézmények összefogásával valósult meg. Mindez az utókor emlékezetébe idézi a voltaire-i életmű európai összefüggéseit.

HOPP LAJOS

Augenlust und Zeitspiegel. Katalog und Handbuch von Büchern, Musikelien, Landkarten, Veduten, Zeitungen und Zeitschriften von österreichischen Verlagen des 18. und 19. Jahrhunderts, mest in seltenen Erstausgaben. Hrsg. Peter R. FRANK – Helmut W. LANG. Wien–Köln–Weimar. 1995. Böhlau Verlag. 162 S.

Szép kiállítású katalógus jelent meg a Böhlau Kiadóról 1995-ben *Augenlust und Zeitspiegel* címmel rendezett könyvkiállítás anyagát mutatja be. a kiállítás rendezői azt kívánták bizonyítani a szerintük e téren még tájékozatlan nemzetközi közvélemény számára, hogy a Habsburg monarchiában a 18–19. század folyamán – a kedvezőtlen cenzúraviszonyok ellenére – milyen gazdag könyvtermésből lehet válogatni. Hangsúlyozták a bevezetőben, hogy amít a korebeli német könyvkiadás és könyvkereskedelem általánosan ismert, az ausztriai német és pláne a monarchia nem német nyelvű könyvkultúrája még mindig az ismeretlenség homályában rejtőzik. E kiállítás (és katalógus) első ízben vállalkozott arra, hogy a barokk kortól 1848-49-ig bezáróan az osztrák könyvtermésről áttekintést nyújtson.

A kiállítás – a katalógus tanúsága szerint – nemcsak a külső és bibliofil vonatkozásaiban értékes kiadványokat, hanem a művelődéstörténeti szempontból is széles skáláját kívánta bemutatni a korabeli osztrák könyvtermésnek, noha az első fejezetben a szép könyvek és költészet kaptak helyet. A továbbiak során azonban egész áttekintést kapunk számos más kiadvány-típus képviselőiről is. Az egyes könyvtípusok bemutatása előtt rövid és tömör összefoglalást olvashatunk az illető kiadvány-típusok történetéről, szerepéről. Mindjárt a szép könyvek fejezete után a monarchia nem németnyelvű – magyar, cseh, szlovák, szerb, horvát, szlovén, lengyel, olasz és görög – szerzőinek néhány művei következnek. (A magyar szerzőket Bél Mátyás egyik latin műve és Petőfi Sándor magyar nyelvű verseskötete képviseli.)

A továbbiak során az osztrák szerző művei következnek, majd a cenzúra és a tiltott könyvek bemutatása. A korszak jellegzetes kiadványai: az almanachok, kalendáriumok és zsebkönvek és helyet kaptak, ezt követik a színházi kiadványok, szövegkönyvek. Bemutatást nyernek a jellegzetes jozefinista felvilágosodás kiadványai, a népszerű művek különböző fajtái: népkönyvek, lovagregények, szentimentális novellák. Bemutatást nyer a sokat vitatott utánnyomások néhány példánya is. Ezt követik a politikai-társadalmi, vallási, katonai, jogi, zenei, természettudományi és egyéb témájú nyomtatványok bemutatója, de nem maradnak ki a folyóiratok és az újságok sem. Ezek bevezetéseként különösen jól informálódhatunk a 18. sz. végén kibontakozó osztrák sajtó történetének kezdeteiről. A gazdag összeállítást útikönyvek, gyermek- és ifjúsági irodalom bemutatása, majd a német szerzők osztrák kiadókról megjelentetett műveinek bemutatása zárja le. A szépen illusztrált katalógus végén gazdag, a témával kapcsolatos bibliográfia és névmutató található.

Az úttörő jellegű kiállítási katalógus – antológia jellege ellenére is – átfogó betekintést nyújt a Habsburg monarchia 18–19. századi könyvtermésébe, és főleg a színvonalas bevezető szövegek révén, széleskörű művelődéstörténeti vázlatot is ad a korról. Számunkra ezen kívül a közös kulturális örökség egyik, maradandó részére is emlékeztet, és arra a sok lehetőségre, aminek közös jövőbeli feldolgozásához is remélhetőleg ösztönzést nyújt.

KÓKAY GYÖRGY

Adolp Freiherr von Knigge: Ausgewählte Briefe. Knigges Leben. Im Auftr. des Adolph-Freiherr-von-Knigge Gesellschaft zu Hannover hrsg. Wolfgang FENNER. Hannover 1996. Fackeltrager-Verl. 384 p.

A német populáris felvilágosodás jelentős képviselőjének 200. halálozási évfordulójára a Knigge Társaság kezdeményezésére tíz kötetben jelentek meg Knigge válogatott művei, a jeles német Knigge-szakértő, felvilágosodáskutató Wolfgang Fenner válogatásában és gondozásában. Az ismertetendő (tizedik) kötet Knigge levelezésének negyven darabját tartalmazza az eddig felkutatott 130-ból (jegyzéküket a függelékben megkapjuk), és a Wolfgang Fenner új, főleg levéltári kutatásain alapuló, általa írt, alaposan jegyzetelt, részletes bibliográfiával ellátott Knigge-életrajzot. A kötet

fölépítése szerencsés, a kiadott negyven levél és az egyes levelek után található, szűkszavú, de a levelekben olvasható személyekről és eseményekről eligazítást adó jegyzeteket az igen részletes biográfia követi, amelyekből nemcsak a tragikus kitérőkkel és hányattatásokkal teli életút (jellegzetes 18. századi értelmiségi sors) bontakozik ki, nemcsak a német felvilágosodás egy iránya tárul elénk (illuminátus és szabadkőműves vonatkozásokkal), hanem a 18. századi német könyvkiadás- és terjesztéstörténet, Knigge változó, vele levelező könyvkiadói révén, illetőleg a német (színházi) sajtó históríkumának egy fejezete is. Ugyanis Knigge olyan bárói családból származott, amelynek rangja mellett szinte kifizethetetlen adósságai voltak, ezért a széles érdelődésű, nem mindennapi aktivitású Adolph ott igyekezett pénzhez jutni, ahol a leginkább tehetségesnek mutatkozott: az írás révén. Csakhogy bármily sikeresnek bizonyultak is könyvei, a 18. század második felében Németországban sem volt még szerzők jogi törvény, így az utánnyomások, kalózkiadások jócskán megrövidítették a szrzőt és a kiadót (míg más kiadót pénzhez juttattak). Knigge fölismerte helyzetének képtelenségét, kiszolgáltatottságát, és megkísérelte, hogy alaposabban beletekintsen a maga és kiadói lehetőségeibe. Küzdelme, amely korántsem jelenti, hogy a rablókiadásokkal kapcsolatos állásfoglalása mindig következetes és egyértelmű lett volna, nemcsak idevonatkozó írásaiból (Über den Bücher-Nachdruck), hanem levelezéséből is ismerős, sőt, egyik–másik regényében szintén szóvá teszi a rablókiadások okozta károkat, a rablókiadók garázdálkodását.

Általában elmondható, hogy az a fajta szociológiai jellegű megközelítés, amely Wolfgang Fenner Knigge-biográfiáját jellemzi (még ott is, ahol szépirodalmi művekről szól), nem egyszerűen az 1960-as németországi irodalomtudományi irányzatok egyikének továbbéléseként érdemel említést, hanem azért, mert fölhívja a figyelmet arra, hogy a maguk korában olvasott, ennek következtében a *nyilvánosság szerkezetváltását* segítő szerzők művei nem esztétikai becsük miatt érdekesek ma számunkra (ők is pedagógiai-nevelő célzatú szándékukat hangoztatták), hanem mentalitástörténeti vonatkozásaikért. Knigge számos vállalkozásban vett részt, kiemelendő recenzensi hozzájárulása Nicolainak igen fontos *Allgemeine Deutsche Bibliothek*jában, valamint az 1778–1779-ben megjelentetett, ma már érdemtelenül kevesebbet emlegetett *Dramaturgische Blätter* szerkesztése és kiadása. Knigge úgy vélte, hogy az író párbeszédet folytat az olvasóval, az írói mesterség valójában a gondolatok nyilvános közlésével jellemezhető, másképpen szólva, kinyomtatott szórakoztatás, hangos beszéd, amely minden érdeklődőt megszólít. Knigge a hasznossági elvet tartotta szem előtt íróként, újságíróként is, regényeinek publicisztikai, a napi aktualitásokat olykor nyers állapotukban közlő volta sikerét és számos polémiáját egyaránt eredményezte, de azt is, hogy az egykorú lapok híranyagához hasonlóan, ma inkább történeti dokumentumként olvashatók regényei. Tevékenységére fölfigyelt az osztrák titkos rendőrség, élete végén „fiktív" Blumauer-levéllel próbálták behálózni, magyar, cseh és ausztriai neveket fölemlítve, hogy ezek titkos társaságba lennének bevonhatók (a magyar nevek majd Sándor Lipót főherceg listáján is megtalálhatók lesznek). Knigge halála vetett véget a titkosrendőrség akciójának.

A *Knigge válogatott művei*nek tizedik kötete jó szolgálatot tesz sajtó- és könyvtörténésznek, felvilágosodás-kutatónak, germanistának.

FRIED ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kiadó
Tördelte a CompuScript KKT
Megjelent 13,94 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető Roznai Zoltán

TARTALOM

Gerics József – Ladányi Erzsébet: Gesta és legenda a krónikában: gesta Ladislai regis .. 273
Csapodi Csaba: Az ősnyomtatványok tartalma 283
Pavercsik Ilona: David Frölich feljegyzései műveiről. I. 292
Knapp Éva – Tüskés Gábor: Jezsuita szentek emblematikus életrajzai a 17–18. században 320

KÖZLEMÉNYEK

Lőkös Péter: III. Ince pápa De miseria humanae conditionis című traktátusának recepciója kódexirodalmunkban 356
Popa, Klaus: Neue Erkenntnisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trapoldner 358
V. Ecsedy Judit: A felsőmagyarországi kánonok kiadásairól 361
Varga Imre: A honfoglalás, honalapítás, az állam- és egyházszervezés a magyarországi színjátszás tükrében 371
Csepregi Zoltán: A "Laubáni Biblia" hamis impresszuma 376
Hangodi Ágnes: A könyvnyomtatás feltalálásáról folyó vita I. Péter könyvtárosának beszámolójában 382
Földvári Sándor: Habina Lukács egri szláv könyvhagyatékáról 385
Orosz Beáta: Csokonai Vitéz Mihály történeti földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. I. 391
Fehér Katalin: Álcázott pedagógiai röpirat 1802-ből 407

FIGYELŐ

Kókay György: Hopp Lajos (1927–1996) 414
Kuntár Lajos: A régi vasi nyomdászok emlékezete 414
Ferenczi László: Az Archives du Futur könyvsorozatáról 417

SZEMLE

Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Ford. és az utószót írta Kulcsár Péter. Bp. 1995. Balassi K. (*Veszprémy László*) 419
Scheiber Sándor: Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992. Bp. 1993. (*Kőhegyi Mihály*) 420
Eladó az egész világ. Képes (és képtelen) hirdetéstörténet. Szerk. Szokács Eszter. Bp. 1994. (*Indali György*) 422
Short-title catalogue of Hungarian books printed before 1851 in the British Library, London, 1995. (*Borsa Gedeon*) 422
Bibliographie analytique des écrits relatifs à Voltaire 1966–1990. Oxford 1992. (*Hopp Lajos*) 424
Augenlust und Zeitspiegel. Katalog und Handbuch von Büchern, Musikalien, Landkarten, Veduten, Zeitungen und Zeitschriften von österreichischen Verlagen des 18. und 19. Jahrhunderts. Hrsg. Peter R. Franck – Helmut W. Lang. Köln–Weimar, 1995. Böhlau Verlag. (*Kókay György*) 425
Adolph Freiherr von Knigge: Ausgewählte Briefe. Knigges Leben. Hrgs. Wolfgang Fenner. Hannover, 1996. (*Fried István*) 425

Ára: 204 Ft

SOMMAIRE

Gerics, József – Ladányi, Erzsébet: Gesta et légende dans la chronique: Gesta Ladislai regis 273
Csapodi, Csaba: Le contenu des incunables 283
Pavercsik, Ilona: Les notes de David Frölich sur ses oeuvres I 292
Knapp, Éva – Tüskés, Gábor: Biographies emblématiques des saints jésuites aux XVIIe et XVIIIe siécles 320

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Lőkös, Péter: La réception du tractatus intitulé De miseria humanae conditionis du pape Innocent III dans notre littérature de codex 356
Popa, Klaus: Neue Erkenntnisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trapoldner 358
V. Ecsedy, Judit: Sur les éditions des canons de la Haute-Hongrie 361
Varga, Imre: La conquête du pays, la fondation de la partie, l'organisation de l'État et de l'Église reflétées par l'art dramatique de Hongrie 371
Csepregi, Zoltán: Un faux impressum de la "Bible de Laubán" 376
Hangodi, Ágnes: Un compte-rendu de la discussion sur l'invention de l'imprimerie dans le rapport du bibliothécaire de Pierre I 382
Földvári, Sándor: Sur le legs de livres slaves d'Eger de Lukács Habina 385
Orosz, Beáta: Les notes de livres de Mihály Csokonai Vitéz du domaine de l'historie de la géographie I 391
Fehér, Katalin: Une brochure pédagogique dégiusée de l'année 1802 407

CHRONIQUE

Kókay, György: Lajos Hopp (1927–1996) 414
Kuntár, Lajos: La mémoire des enciens imprimeurs de comitat Vas 414
Ferenczi, László: Sur la collection de livres intitulée Archives du Futur 417

REVUE

Antonio Bonfini: Les décennies de l'historie hongroise. Trad. et préf. par Péter Kulcsár. Bp. 1995. (*Veszprémy, László*) 419
Scheiber, Sándor: Une bibliographie des journaux et des revues juifs hongrois 1847–1992. Bp. 1993. (*Kőhegyi, Mihály*) 420
Le monde entier est á vendre. Une historie illustrée (et sans illustrations) de l'affiche. Réd. par Eszter Szokács. Bp. 1994. (*Indali, György*) 422
Short-title catalogue of Hungarian books printed before 1851 in the British Library London, 1995. (*Borsa, Gedeon*) 422
Bibliographie analytique des écrits relatifs à Voltaire 1966–1990. Oxford, 1992. (*Hopp, Lajos*) 424
Augenlust und Zeitspiegel. Katalog und Handbuch von Büchern, Musikalien, Landkarten, Veduten, Zeitungen und Zeitschriften von österreichischen Verlagen des 18. und 19. Jahrhunderts. Hrsg. von Peter R. Franck – Helmut W. Lang. Köln–Weimar, 1995, Böhlau Verl. (*Kókay, György*) 425
Adolph Freiherr von Knigge: Ausgewählte Briefe. Knigges Leben. Hrgs. von Wolfgang Fenner. Hannover, 1996. (*Fried, István*) 425

MHA 1759

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. évfolyam

1996

4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. ÉVFOLYAM 1996/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)
BORSA GEDEON
FÜLÖP GÉZA
KULCSÁR PÉTER
MONOK ISTVÁN
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestrielle**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az Osiris Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetés díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

PAVERCSIK ILONA

David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről II.*

Magyarországi kiadványok 1634-től 1640-ig: Lőcse és Bártfa

David Frölich hazai naptárkiadásai 1633-ra rendszeressé váltak Lőcsén; mivel azonban a kiadványok többsége nem őrződött meg, a tudós naptárszerző évről évre ismétlődő – és neki folyamatos jövedelmet hozó – könyvkiadási tevékenységét naplójából kell rekonstruálnunk. Egyedüli hazai kiadási helye az időszak elején továbbra is a lőcsei nyomda volt, amelyet tulajdonosa éppen ekkor újított fel, s az 1630-as évek közepétől a protestáns egyház és iskola sokféle igényének kielégítésével termékeny periódusába jutott.[1] Mielőtt az 1634. évre kiadott lőcsei naptárak adatait számba vennénk, az 1633-as esztendő elejéről Frölichnek egy másfajta munkáját kell megemlítenünk. Naplójába 1633. február 6-án a következőket jegyezte be: „20 Imp. accepi a Groso Dn. An.i Keczer noe p[...] tum Natalitiorum componendorum." Lipóczi Keczer Andrástól tehát 20 rajnai forint, azaz 36 magyar forintnyi összeget fogadott el horoszkóp készítéséért. Lipóczi Keczer András jászkun kapitány művelt nemes volt, korábban Thurzó György nádor kedvelt embere; a Sáros megyei Peklinen lakott. II. Mátyás prágai udvarába kétszer viselt követséget; Sáros vármegye követe volt az 1622-es, 1625-ös és az 1634– 35-ös soproni országgyűlésen. 1635-ben a Lengyelország felőli határok megvizsgálására kiküldött bizottság tagjává nevezték ki.[2] Egyik fia, Lipóczi Keczer Ambrus Thököly István familiárisa volt, 1647-ben egy Frölich-kiadvány mecénása.[3] Frölich jó viszonyban volt az idősebb Keczer Andrással: kétszer is említette, hogy Keczer egy hordó bort, illetve második alkalommal még 10 forintot is küldött neki.[4] A történeti szakiro-

* Az I. részt l.: MKsz 1996. 3. sz. 292–319.

[1] PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században. II. rész.* = OSzK Évk. 1980. Bp. 1982. 362–363, 377–379.

[2] GYÁRFÁS István: *A jász-kúnok története.* Bp. 1885. IV. 188, 190, 210, 220–221. — NAGY Iván: *i. m.* VI. 147–148. Vö.: I. rész 89. jegyzet. — TÓTH Sándor: *Sáros vármegye monográfiája* I. Bp. 1909. 346–347.

[3] MKsz 1878. 273. — Caraffa 1687-ben az eperjesi vésztörvényszéken az ő András nevű fiát és legközelebbi rokonait végeztette ki. NAGY Iván: *i. m.* VI. 149.

[4] 1633. december 10, 1634. november 23.

dalom nem ismeri Keczer András halálának pontos dátumát: Frölich naplójából ezt is megtudjuk: 1635. december 10: „Dn. And. Kecz. obiit." A „natalitiumról" Frölich az 1638. évi boroszlói naptárban fejtette ki véleményét: szerinte az illető földrajzi hely, város pontos meridiánja, a születés lehetőleg órára vagy negyedórára pontosított ideje és a bolygók valóságos mozgásának ismerete kell a pontos, „természetes" horoszkóphoz, amelynek jóslatai néha meglepő módon beválnak. A született személy keresztnevei vagy bizonyos számok alapján készített judiciumokat, nem „természetes" horoszkópokat határozottan elítélte.[5]

Az 1634-re Lőcsén kiadott Frölich-naptárakat a napló következő adatai dokumentálják: 1633. május 16-án Frölich személyesen adta át a német és feltehetően magyar naptár kéziratát: „Fui Leutschoviae et tradidi L. Brewero KL Germ. et [...] – itt a levágott lapszéle a szöveg csonkulásával. A latin naptár csak két hónappal később készült el, 1633. július 16-án: „Misi KL Lat (cujus Progn. sunt 4 Duern et 1 fol) Leutschov." A prognosztikon kéziratának terjedelme 4 levélpár és még egy levél volt. Mindkét kis kalendárium tehát időben „lekörözte", megelőzte a nagy latint (ez már az előző évben is így volt): feltehetően a jóval magasabb nyomtatandó példányszám miatt kellett ezeket hónapokkal korábban nyomdába adni. Az egyes kiadványok mecénásai: a német naptárért 1633. augusztus 8-án fizetett a michelsdorfi (strázsai) lelkész (személyét nem sikerült azonosítani), a magyar vagy a latin naptárért augusztus 20-án „Magnifica Domina Szechiana", azaz ismét özvegy Széchy Györgyné Homonnai Drugeth Mária fizetett 10 rajnai forintot. Az 1634. évre nyomtatott lőcsei latin naptárat Frölich boroszlói kiadójának is megküldte, mégpedig nyolc példányt belőle 1633. szeptember 20-án.

A következő, 1635. esztendő különlegessége, hogy a latin, magyar és német naptárak mellett először került sor cseh nyelvű tizenhatodrét lőcsei naptár megjelentetésére, és nem 1640-ben, bár az első lőcsei cseh kalendáriumot példányból csak 1640-ből ismerjük. A kéziratok nyomdába adását Frölich nem jegyezte fel: valószínűleg nem személyesen volt Lőcsén, mert a naptárakért járó honorárium (egy részét) is a kántor útján kapta csak meg Lorenz Brewertől: 1634. május 14: „Dnus Cantor ratione dedit 3 fl 86 d noe L. B. absque d[...] Imp. fl." – 1634. július 8: „Dnus Cantor 33 gr mihi numeravit loco L. B." Késmárkon a kántor és egyben az iskola 3. osztályának tanítója ekkor a berlini születésű Zacharias Wiehr (Wiherus) volt.[6] Július végén már kész példányt küldhetett patrónusának: 1634. július 25: „KL Germ. misi Ch. Guthm." A megmaradt német naptár segít a névrövidítés feloldásában: Christof Guttsmittel leibiczi bíró volt a kiadvány támogatója. A szerző három hónap múlva, október 24-én kapott tőle 4 rajnai forintot. Az első fennmaradt lőcsei tizenhatodrét naptár, ez a német nyelvű kiadás még két vásárjegyzéket tartalmazott: külön a felső és alsó-magyarországi és külön az erdélyi vásárok felsorolását. (Így lehetett ez a korábbi kis naptárainál is; láthatjuk, hogy a szerző és a kiadó a

[5] RMK III. 1538. B1b–B2a lev.

[6] LIPTÁK: *i. m.* 42. Vö.: I. rész 11. jegyzet.

naptárak erdélyi értékesítését is megcélozta.) A kis naptárban Frölich reklámozta nagyobb, igényesebb naptárait, de szerényen más szerzőkhöz való fordulásra is biztatta olvasóit:

> „Und so viel zu diesem mal. Wer weitlauffiger Bericht von künftigen Jahrs Zustand haben will, der lese meine große lateinische zur Leutschau, oder deutsche zu Breslau edirte Calendaria und adhibire daneben andere Autores: denn nicht einer alles allein beschreiben kann, und einer trifft auch zuweilen mit seinem Judicio besser ein als den andre, nach dem ihm nemlich Gott Eustochiam gegeben und verliehen hat."[7]

Az 1635. évi latin kalendáriumot Frölich I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek küldte el. 1634. szeptember 20: „Misi P[rincipi] Rakoczi KL Latinum." Novemberben kapta meg érte a bőkezű jutalmat, 20 aranyat, azaz 60 magyar forintot.[8] E két adat alapján helyesbítenünk kell a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfiát, közvetve azonban Frölichet: Frölich nem az 1634. évi, hanem az 1635. esztendőre szóló latin naptárat ajánlotta I. Rákóczi Györgynek. 1639-ben, a *Medulla geographiae practicae* című művének előszavában így írt többek között erről az 1634. évi ajánlásról:

> „Cum enim Fastos Latinos anno 1634 celsissimo principi Transylvaniae d. d. Georgio Rakoci, Hungaricos anno 1638 tibi illustris comes d. d. Francisce de Nádasd, Latinos iterum anno 1633 illustri comiti d. d. Casparo Illésházi inscriberem..."[9]

Jó példa arra, hogy néhány év múlva már a szerzők is tévedhetnek műveik kiadási körülményeit illetően. Maga a példány, mint abszolút perdöntő bizonyíték nem maradt meg. Azt viszont tudjuk, hogy Frölich 1634. szeptember 29-én boroszlói kiadójának is elküldött belőle egy példányt, 1634. október 31-én Krakkóba szintén egy példányt. 1634. november 16-án pedig Johann Harster rozsnyói polgár (akinek, másokkal együtt, Frölich az 1635-ös boroszlói naptárat ajánlotta), „20 KL Latinum"-ot vitt magával Boroszlóba. 1634. december 10-én ugyanezért a latin naptárért Frölich Rákóczi Pál országbírótól, Sáros és Torna vármegye főispánjától[10] is kapott 20 rajnai forintot: „Paulus Rak. 20 Imp. obtulit noe KL Lat."

Magyar nyelvű kalendáriumát Frölich 1634. október 4-én említette: „12 gl p. Kl Hung.", tehát valakitől 12 groschent, azaz 36 dénárt fogadott el a naptárért: ennyi volt tehát a kis naptár ára. December 20-án pedig a kiadvány mecénását jegyezte fel: „16 Imp. a Dno Tatay noe Hung. KL. dedic[ationis]." „Dominus Tatay" minden bizonnyal Tatai György kassai patrícius polgárral azonos, aki mint mecénás már Szepsi Csombor Márton *Europica varietas* című művénél is szerepelt. Gazdagságát jól mutatja, hogy Hosszutóthy László szepesi prépostnak többször kölcsönzött magas összegeket, és a szepesi káptalan két birtokát, Kisidát és Zsebest hosszabb időre

[7] RMNy 1596. C8b lev.
[8] 1634. november 10.
[9] RMNy 1570.
[10] Nagy Iván: *i. m.* IX. 601.

zálogba vette.[11] A késmárki tudós 1635. február 6-án Kassán járt: ekkor jegyezte be Tatai Frölich Stammbuchjába a nevét.[12] A „szláv" kalendáriumot pedig, az első lőcsei cseh nyelvű naptárat Frölich 1634. október 10-én küldte el patrónusának: „Misi KL Slavonicum Dno Abafi". Talán Abaffy Miklósnak, aki 1621-ben Bethlen Gábor seregében kapitány volt, és vitézi érdemeiért 1625-ben a szabolcs megyei Kinis helységet kapta a fejedelemtől?[13] Vagy Abaffy András árvai kapitánynak? Őróla csak 1647-ből van adatunk,[14] így nem tudjuk eldönteni, hogy melyik személyről lehet szó. Annyi bizonyos, hogy Abaffy két rajnai forinttal jutalmazta a szerzőt 1634. december 24-én. Ezzel az 1635. évi kiadvánnyal tehát Lőcsén előbb kezdtek cseh kis naptárakat nyomtatni, mint Trencsénben, a cseh exulánsok 1637-ben alapított nyomdájában.

Az 1636-os szökőévre készített lőcsei naptárak közül a csehnek és a latin kalendáriumnak az összeállítását jegyezte fel David Frölich naplójába. De időben mindezt megelőzte a nyomdásztól kapott honorárium feljegyzése: 1635. június 12: „Dnus Cantor 5 fl dedit noe L. Breweri." Június 16-án személyesen találkozott vele: „l Imperiale a Laur. Brewero accepi". Ekkor már Frölich leadhatta a német és magyar kis naptár kéziratát, a cseh nyelvűt azonban még nem: 1635. július 6-án „Tradidi KL Boh. Dno Coll." Úgy tűnik, a szerző maga gondoskodott fordítóról: a cseh naptár (német vagy latin nyelvű) kéziratát a késmárki gimnázium tanárának adhatta át fordítás céljából. A rektor Késmárkon még mindig David Praetorius volt, és tanárként dolgozott mellette ez idő tájt a sziléziai Teschenből származó Michael Stanek:[15] feltehetően ő volt Frölich segítségére. Az 1636. évi latin naptár készítését Frölich meglehetősen későn, 1635. augusztus 27-én kezdte el (júliusban volt a lakodalma): „Inchoavi KL Progn. Lat." Szeptember 24-én fejezte be a prognosztikon kéziratát. Október 1-jénél feljegyezte a lőcsei nyomdász krakkói útját.[16] A kész példányokat október 20-án kapta meg a nyomdából: „Fastos Latinos Ao 36 ex typographia accepi." Október 23-án Frölich átadott belőle egy példányt a doktornak, Christian Augustini ab Hortisnak. A latin naptárat 1635. december 3-án küldte el a leibici bírónak is: „Misi Fastos Lat. ad Jud. Leib." Frölich az 1636. évi lőcsei német naptárról semmit sem írt be naplójába. A magyar naptárnak egy példánya megmaradt, innen tudjuk, hogy Frölich a Sáros és Szepes vármegyében birtokos család egyik tagjához, Palocsai Horváth Istvánhoz fordult benne ajánlással.[17] A szepesolasziak a magyar és a latin naptár példányaiért fizettek Frölichnek 1635. december 21-én:

[11] PIRHALLA: *i. m.* 397, 401, 420. Vö.: I. rész 105. jegyzet.

[12] KOVÁCS Sándor Iván: *Pannóniából Európába.* 140, 194. Vö.: I. rész 78. jegyzet.

[13] GERGELY Sámuel: *Bethlen Gábor levelei feleségéhez, Károlyi Zsuzsannához.* = Történeti Tár 1882. 129., NAGY Iván: *i. m.* I. 2.

[14] BRUCKNER, Viktor: *Késmárk und die Familie Thököly.* Késmárk, 1910. 35.

[15] Stanek éppen ebben az évben, 1635-ben írt Frölich lakodalmát köszöntő verset. Vö. RMNy 1622.

[16] „L. Brewer Cracov. p. fectus."

[17] RMNy 1623. A1b lev., NAGY Iván: *i. m.* IX. 90.

„Accepi a [...]tu Olassiensi p. KL Ung. 10 Imp. Latins. 4 Ung." – 10 rajnai és 4 magyar forintot. És itt, a magyar naptár prognosztikonának a végén olvasható az utalás latin naptárára: „A többi, úgy mint a jelen 1636. esztendő állapotjáról tudni illendő dolgok a Deák nagy kalendáriumban találtatnak fel."[18]

Azt, hogy a lőcsei különböző nyelvű kis naptárak szövege mennyire pontosan felelt meg egymásnak, nagyon nehéz megítélni, mert sem ekkor, sem a következő évtizedben nyomtatott naptárakból nem maradt fenn ugyanarra az évre szóló német, magyar vagy cseh naptár, mindig csak egy közülük. Azt a kérdést megvizsgálva, hogy e kis naptárak (pl. az 1635-ös lőcsei Almanach) mennyire támaszkodtak az ugyanezen évre szóló boroszlói nagy naptárra, megállapíthatjuk, hogy a várható téli időjárást jellemző mondatok kivételével nem találunk azonos mondatokat a két naptárban. Frölich a Magyarországra és Erdélyre kidolgozott kis naptárban kifejezetten itteni időjárási jellegzetességeket, példákat emelt ki. Egy későbbi, az 1638-as esztendőre kiadott magyar naptárnak „Főbb aspektusokról, hadakról, vérontásokról" szóló fejezete nagyon emlékeztet az az évi boroszlói Schreibkalenderben olvasható fenyegető veszedelmekre,[19] viszont az évszakok jellemzése már nem vezethető vissza a boroszlói naptárra. Az időben legelőször kidolgozott boroszlói nagy naptár általában lényegesen különbözött a hazai kiadású naptáraktól. (A kisebbet – példány híján – nem tudjuk megítélni.) A lőcsei kis naptárak időjárást prognosztizáló része általában rövid volt, s szinte fontosabb volt a naptár „Magyar krónika a magyar nemzetnek emlékezetes viselt dolgairól" című része és a „Sokadalmak" leírása, azaz a vásárjegyzék. A lőcsei latin Ephemerisek jellegükben ugyan összevethetők a boroszlói német naptárakkal, de az egyes évekre kiadott boroszlói német, illetve lőcsei latin naptárak konkrétan más történeti, földrajzi, orvosi s egyéb tudnivalókat tartalmaztak. Frölichnek így meglehetősen sok idejét vehette igénybe az ekkor már négyféle típusú, egymástól eltérő naptár összeállítása. A „... Magyar országhi s- erdélyi eghez szorgalmatosan alkolmaztatott...", „... kiváltképpen való szorgalmatos figyelmezéssel Magyar Országra és Erdélyre alkolmaztatot...": nem véletlenül lett a kalendáriumok címlapjának kedvelt kifejezése.[20] A *Bibliotheca seu cynosura peregrinantium* című művének ajánlásában is azt vallotta Frölich, hogy csillagászati számításai, azaz kalendariográfusi munkája ideje legnagyobb részét lekötötte.[21]

Az 1637. évi lőcsei naptárakról Frölich naplófeljegyzéseiből semmit nem tudhatunk, mert az 1636. évi boroszlói naptár üres lapjaira Frölich nem jegyzett fel semmit. A magyar naptár mindenesetre fennmaradt, így tudjuk, hogy azt a szerző Darholcz Ferencnek ajánlotta. Darholcz Ferenc Sáros megyei birtokos az 1634–

[18] RMNy 1624. D1b lev.
[19] RMK III. 1538, C8a–b lev. és Čaplovič 830, C1b lev.
[20] RMK I. 671a A1a, RMK I. 682a A1a lev.
[21] Kovács Sándor Iván: *Magyar utazási irodalom.* 80. Vö.: I. rész 80. jegyzet.

35-ös soproni országgyűlésen vármegyéje követe volt.[22] Az általa támogatott kiadvány ismét tartalmazta a latin nyelvű naptárra vonatkozó utalást: „... Aki többet effélét az esztendőnek állapotáról, avagy egyéb philologua matériák, vizsgálásra méltó dolgok felől kéván tudni, vegye meg magának az én Deák öreg kalendariomot..."[23] Cseh nyelvű naptárról nem tudhatunk, az 1637. évi német nyelvűről viszont egy halvány nyom árulkodik: ez a három évvel korábbi, 1634-es boroszlói naptár prognosztikon-része. Itt ugyanis a várható tavaszi és az őszi időjárás ecsetelése mellett, az A4a és B3a levél margójára Frölich kétszer is felírta: „Ao 37 KL Sep. Germ."[24] Talán a Szepességre kiadott német naptár utalt a korábbi boroszlói Schreibkalender szövegére?

Az 1638. évi lőcsei kis naptárak készítéséről, az elkészült példányok átvételéről Frölich semmit sem jegyzett fel naplójába. Csak a latin naptárról írta, hogy 1637. július 8-án kezdte el összeállítását és július 28-án fejezte be. A dedikációért Homonnai Drugeth János fizetett 30 rajnai forintot: 1637. október 12: „Dnus Gratis. Homonnay 30 Imp. noe dedicati KL L[...]"[25] Homonnai Drugeth ungi és zempléni főispán a katolikus párt erős oszlopa volt Felső-Magyarországon. 1636-tól felsőmagyarországi főkapitány, s még ugyanebben az évben nyerte el a Rákóczi Pál halálával megüresedett országbírói méltóságot is. (A naptár példányát nem sokkal korábban egy „Radoschius" nevű személy vitte el neki Homonnára.)[26] Az 1638. évi magyar naptár fennmaradt, így tudjuk, hogy azt Frölich az ifjú Nádasdy Ferencnek, Vas vármegye főispánjának ajánlotta.[27] A magyar naptár prognosztikonában éppúgy utalt a bővebb latin naptárra, mint korábban: „Amely olvasó kéván erről [ti. a németországi hadakozásokról] többet érteni, az én Deák kalendariomban ezen caputban bővebben olvashat."[28] A cseh kis naptárért a következő év tavaszán, 1638. május 14-én, tehát mintegy fél éves késéssel fizetett Beniczki András szepesi kanonok: „Dns Beniczki Canonicus Capit. p. Boh. KL obtulit 10 [...]" – a még félig látható első betű alapján valószínű, hogy Rfl-ről van szó. Beniczki András 1630–1643 között volt a szepesi prépostság kanonokja; irodalmilag is tevékeny ember, Pázmányhoz és a szepesi préposthoz írt dicsőítő versek szerzője.[29] Öt évvel korábban Thurzó Ádám hatalmaskodásának szenvedő alanya volt: a lőcsei megyegyűlésről haza tartva Thurzó emberei agyba-főbe verték, szolgáját megölték. 1639-ben ő vezette be a katolikus Csáky Istvánt a szepesi vár birtokába.[30]

David Frölich 1638-ra már Bártfán is megjelentetett magyar kis naptárt. A naplóban az 1637-es évnél szereplő magyar naptárra vonatkozó adatok már nem a lő-

[22] Čaplovič 824, A1b lev., Nagy Iván: *i. m.* III. 239.
[23] Čaplovič 824, D2b lev.
[24] RMK III. 1499.
[25] Nagy Iván: *i. m.* III. 404.
[26] 1637. október 1.
[27] Čaplovič 830, A1b lev.
[28] Uo, D2b lev.
[29] RMNy 1547, 1590.
[30] Pirhalla: *i. m.* 419, 423.

csei, hanem a bártfai kiadásra vonatkoznak. 1637 szeptember 30-án Frölich 16 rajnai forintot fogadott el a magyar naptár mecénásától: „A Andr. Török noe Fast. Hung. 16 imp. accepi". (A lőcsei naptárt láttuk, hogy egyedül Nádasdy Ferencnek ajánlotta.) Török András feltehetően a szendrői Török-család tagja volt, az egykori egri kapitány fia, (testvére, Bálint pedig Torna megyei alispán); 1639-ben halt meg.[31] A Török András által támogatott kiadvány nyomdahelyét a napló következő bejegyzése árulja el: 1637. október 1: „Typographus Bartphensis Jacob Klös aureum misit p. Fasti Hung. An. 38." A Jakob Klöss bártfai nyomdász által a szerzőnek fizetett honorárium, egy arany több volt a Lőcsén megszokott honoráriumnál: 3 magyar forint értékű összeg 1 forint 80 dénár helyett. Az 1637. október 1-jei naplóbejegyzésben arról is szó van, hogy Radoschius Török Andráshoz és Bártfára is elment: „Expedivi Radoschium ad Homon. Török et Bartpham."

Már az összes 1638-ra szóló lőcsei naptár kinyomtatása, illetve a kézirat nyomdába adása után, 1637. augusztus 30-án a késmárki tudós Lőcsére ment, hogy Lorenz Brewerrel tárgyaljon. „Leutschov. pfectus sum noe amission. ... Ord. Ca[...]": árulja el a naplóbejegyzés, vagyis Frölich ekkor tárgyalt naptársorozatai lőcsei nyomtatásának megszüntetéséről. Valószínűleg ekkor jelentette be Brewernek, hogy a bártfai Klöss-nyomdában is frissen megjelent egy kiadványa a szeptember 1-jei, országos vásárra időzítve. (Nürnbergben is ugyanez történt: erről l. később.)

Az 1639. évre Frölich már minden naptárát Bártfán nyomtatta ki. Az eperjesi gimnázium rektorának, Serédi Jánosnak volt tanítványához, Medgyesi Pálhoz[32] 1638. szeptember 15-én intézett leveléből is értesülünk róla, hogy Frölich már „elhasonlott" a lőcsei nyomdától. Serédi erről valóban tájékozott lehetett, hiszen ő volt az ez évi Frölich-naptár magyarra fordítója. Váradra írott levele a kalendáriumok fordítási nehézségeit is tükrözi:

> „Úgy tetszik, Kegyelmednek utolsó levelét Váradról vöttem vala egy felküldött deák által, kinek az sokadalombeli soknemű disztractiokban nem szolgálhattam plenarie kévánsága szerint ... tavaly kévánt vala Kegyelmed új kalendáriomot, de Brewer uram még el nem készítette volt. Én mostan ez esztendeit küldtem Kegyelmednek, aminemőt a bártfainak fordítottam (mert Frölich uram elhasonlott már amattól) inter plures occupationes bizony csak cursim et per hamaritudinem, a Deákból penig, kiben csuda szokatlan és nehéz terminusokkal élt, kiket hertelen csak ad sensum quantumcumque fordétottam, magyaráztam. Ahol az Mensiseknek külön külön állapatját describálta, Decembris Lunatio: Januarii Lunatio etc. ilyen módon procedalt. Ilyen obscurus sok szók voltanak. Azt én consulalvan Comeniusnak Januam linguarum, Németöl Mondenschein azaz hold-feltetszésének, lunae apparitionem magyaráztam. A lőcseinek Herlicius kalendáriomát fordítottam, de későre tette szerit."[33]

[31] NAGY Iván: *i. m.* IX. 299–300.

[32] Medgyesi Pál Váradon volt lelkész, majd éppen 1638 szeptemberében lett II. Rákóczi György udvari papja. Vö. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. bőv. kiad. Bp. 1977. 397.

[33] SZENTIVÁNYI Róbert: *Két régi levél* = Közművelődés 1911. 32. sz. 5–6. Uő. = Erdélyi Múzeum 1912. 193. – A lőcsei Herlicius naptár: RMK I. 694.

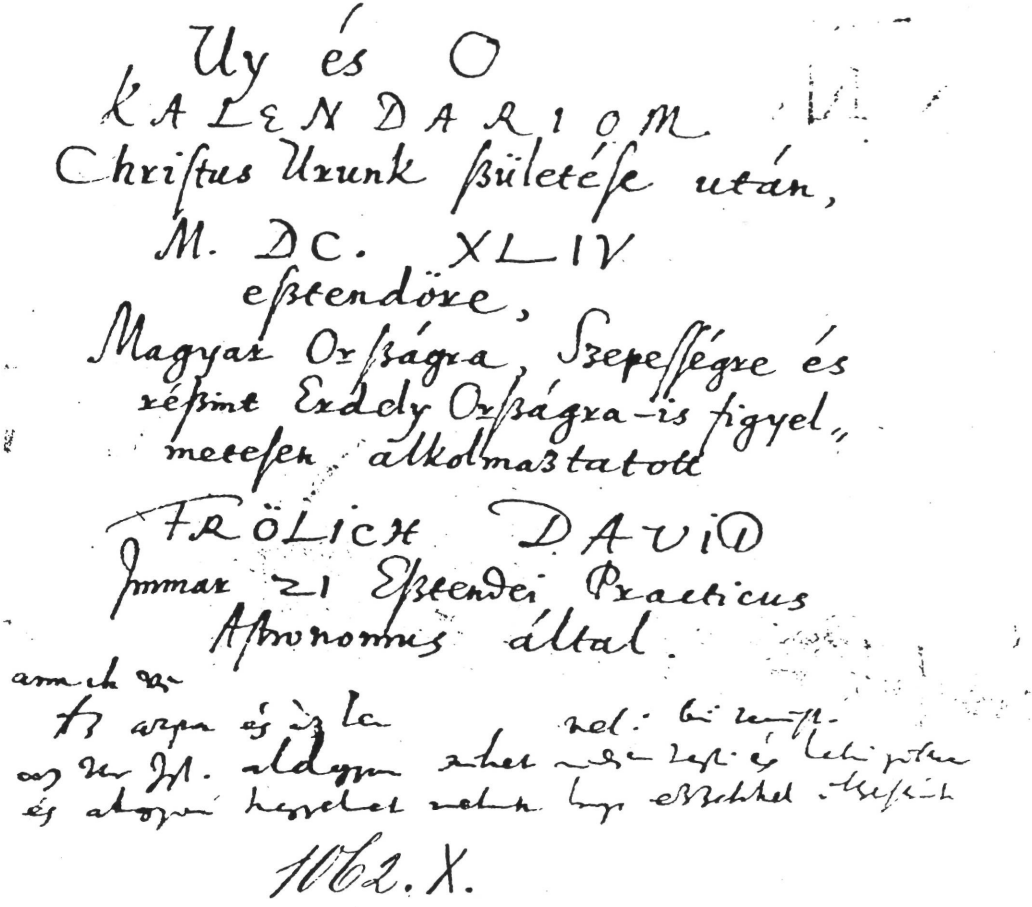

Uy és O
KALENDARIOM
Christus Urunk ßületése után,
M. DC. XLIV
eßtendöre,
Magyar Orßágra, Szepeßségre és
réßint Erdely Orßágra-is figyel-
metesen alkolmaztatott
FRÖLICH DAVID
Immar 21 Eßtendei Practicus
Astronomus által.

1062. X.

Frölich 1644. évre szóló naptárának kézírata a lőcsei levéltárból

Serédi valószínűleg ekkor kerülhetett szembe az asztronómiai szókincs fordításának problémáival, ha ennyire részletezte levelében; korábban inkább más lehetett a Frölich-naptárak magyarra fordítója. 1639-re viszont két naptárt is magyarra fordított: a bártfai Frölich-naptárt latin kéziratból és Lorenz Brewer számára egy Herlicius-kalendáriumot. (David Herlicius német nyelvű naptárakat jelentetett meg Stettinben, Danzigban és Nürnbergben, de ekkor már két éve halott volt: ennek ellenére a nyomdák még az ő nevével adták ki 1641-ig a népszerű kalendáriumokat.)[34] 1637-ben tehát Medgyesi Pál lőcsei kalendáriumot kért Seréditől, de a naptár akkor még nem jelent meg; 1638 őszén pedig az 1639-re szóló lőcsei magyar naptár később jött ki a lőcsei nyomdából, mint az ugyanezen évre szóló bártfai, ezért az eperjesi rektor ez utóbbiból küldött volt tanítványának. A lőcsei késedelem oka az lehetett, hogy Lőcsén az őszi nagy országos vásárt október 16-án, Gál napján rendezték, míg Bártfán szeptember 1-jén, Egyed napján, és a nyomdák ehhez az eseményhez időzíthették a kis naptárak kiadását. A nem olyan nagy földrajzi távolságra lévő bártfai tipográfia ebben hat héttel megelőzve a lőcseit, bizonyosan rontotta ezzel a lőcsei nyomdász kalendárium-üzletét. Serédi egyébként, a stílusból, szóhasználatból ítélve még további Frölich-naptárt is fordított magyarra: az 1643-ra megjelenő lőcseit bizonyosan.[35] Az 1644. évre szóló magyar nyelvű Frölich-naptárnak eredeti kézirata maradt fenn a lőcsei városi levéltárban:[36] ez a fordítás – amely valószínűleg a lőcsei nyomda számára készült – szóhasználatából ítélve már nem Serédi János műve, hanem egy ismeretlen személyé, ugyanazé, aki az 1645. évi lőcsei magyar nyelvű Frölich-naptárt fordította.[37]

David Frölich 1639-es bártfai kiadványait két csoportba bontva érdemes tárgyalnunk: nemcsak latin, magyar és német naptára jelent meg ebben a városban, hanem egy latin nyelvű öröknaptár is és a nagy jelentőségű *Medulla geographiae practicae* című kötet, az első rendszeres magyar földrajz. A késmárki tudós 1638. február 6-a és 12-e között fordult meg Bártfán: „Bartpha discessi notitia contraxi cum Past. Mart. et [...] Leonh. Vagneris." 1638. február 12: „Bartpha redii." Nem tudjuk, hogy Martin Wagner bártfai evangélikus lelkésszel, a későbbi ötvárosi evangélikus superintendenssel és rokonával[38] milyen ügye lehetett Frölichnek, de valószínű, hogy ekkor tárgyalhatott Jakob Klöss bártfai nyomdásszal a „Medulla" kiadásáról. Korábban, amikor Frölichnek munkája elkészítéséhez a legfőbb ösztönzést a „Múzsák nagy Atlasza és polihisztora", Johann Heinrich Alsted adta, valószínűleg gyulafehérvári – vagy legalábbis a fejedelem által támogatott kiadást remélt, hiszen Alsted megígérte, hogy pártfogókat szerez neki készülő műve kinyomtatásához.[39]

[34] ZINNER: *i. m.* 61, 392, 400 stb. Vö.: I. rész 3. jegyzet.
[35] RMK I. 743.
[36] Levoča, Mestský archív, XX. 14.
[37] RMK I 777.
[38] ZOVÁNYI: *i. m.* 692., HAIN: *i. m.* 211, 333. Vö.: I. rész 58. jegyzet.
[39] Vö. a „Medulla" ajánlásával, magyarul a már idézett *Magyar utazási irodalom* című kötetben, 47.

Úgy tűnik azonban, hogy ezen törekvését nem Alsted 1638. november 8-án bekövetkezett halála hiúsította meg, hanem Frölich már korábban megbízható pártfogóra lelt saját apósában, Bartholomaeus Bertram késmárki tanácsos és gyógyszerész személyében.[40] Valószínű, hogy Frölich már az 1638-as esztendő elején (vagy talán már 1637 augusztus végén, a lőcsei kiadások felmondása idején) Bártfa mellett döntött.

1639. július 29-én David Frölich ismét személyesen járt Bártfán, és átvette a „Medulla" (és a latin naptár) kész példányait: „Fui Bartphae p. Geogr. et Fastis Lat." Itt valószínűleg a kinyomtatott példányok ellenőrzése volt a szerző célja, és néhány példányt vett csak magához, mert a többiért Stanislaus famulusát küldte: 1639. augusztus 1: „Expedivi Bartpham Stanisl." A „Medullát" Frölich Illésházy Gáspárnak, Nádasdy Ferencnek és I. Rákóczi Györgynek ajánlotta. A mecénások közül a trencséni főispánnak szánt példányt Frölich rokona, Joachim Hechtel vitte el Trencsénbe. 1639. szeptember 3-án tért vissza: „Joach. Hechtel rediit Trentschinio allatis [...] ab Illyesch." – itt a bejegyzés további része már másra vonatkozik. A mecénástól kapott jutalom összegét a naptár széléről levágták. Nem tudhatjuk meg a naplóból azt sem, hogy az erdélyi fejedelem és Nádasdy Ferenc mennyivel honorálták a szerző fáradozásait. A földrajzkönyv példányainak szétküldését már nyáron megkezdte: 1639. augusztus 10: „Henemanno misi 2 Exempl. Geogr.", 1639. december 31-én pedig meg nem nevezett személyhez további négy példányt küldött el a geográfiájából. A földrajztudós tevékenységéhez kapcsolható adat, hogy Frölich 1640 elején térképet kapott Bécsből: 1640. február 24: „Mappas Geogr. Vienna accepi."

Ezek után vegyük sorra Frölich 1639-re Bártfán kiadott naptárait. A magyar naptár kéziratát a szerző már 1638. április 17-én elküldte a bártfai nyomdásznak. (A naplóbejegyzésnél a város nevét levágták, de a továbbiakból kiderül, hogy csak Bártfáról lehetett szó.) 1638. szeptember 12-én kapta meg a honoráriumot az ajánlás címzettjétől: „20 Joachimus p. Ung. KL Paulus Vahradi Coeptus." A kiadvány szerencsére fennmaradt, így tudjuk, hogy mecénása valóban Váradi Pál kassai tanácsos volt. Váradi nemes ember volt és kálvinista vallású: vallása miatt az 1640-es években komoly összetűzései voltak a lutheránus városi vezetéssel, s 1647-ben le is mondott hivataláról.[41] A prognosztikon végén ismét olvasható a szokott utalás a – példányból nem ismert – latin kalendáriumra: „Az ki penig többet és mélységesbeket kéván ez jelen esztendőnek állapattya felől olvasni, vegye meg magának az én Déák Calendariomomat, kit az Bártfai Könyv-nyomtatónál, vagy én magamnál Késmárkon talál venni."[42] Frölich nemcsak itt, hanem boroszlói negyedrét naptárában is felhívta a figyelmet a latin naptár új kiadási helyére, Bártfára. Az 1639. évi

[40] RMK II. 536. impresszumadatai közlik a mecénás nevét.

[41] Személyéről l. SZABÓ Lajos: *Kassai kálvinista krónika 1644–1944.* Kassa, 1944. 12, 113. – HAIN: *i. m.* 367.

[42] ČAPLOVIČ 166, E3a lev.

Judicium astromanticum című prognosztikon C2b levelén, a „Von Krieg und Blutvergiessen" című fejezet végén olvasható:

> „Wer mehrer hievon zu wissen begehret, und Lust zu Historien hat, die sich auff solch und dergleichen Constellationes begeben, der lese mein Lateinisches Prognosticon zu Bartfeld in Ungern und zu Nürnberg in Francken gedruckt."

A bártfai latin naptár címe, a későbbi kiadásokból[43] ítélve *Fasti reformati vulgo calendarium...* lehetett.

Az 1639. évre szóló latin naptár megjelenését Lippay György egri püspök, Magyarország kancellárja támogatta: 1638. november 23-án Frölich 17 aranyat kapott tőle a latin kalendáriumért: „Cancellarius Regni Ung. Lippai 17 Aureos Lat. KL obtulit". Lippayt III. Ferdinánd 1635-ben nevezte ki királyi kancellárrá, 1637-ben egri püspökké.[44] Hivatali teendői miatt többnyire távol tartózkodott egyházmegyéjétől. Egri püspökségét csak 1638 nyarán foglalta el.[45] Frölich 1638. augusztus 29-én jegyezte fel a naplójába: „Regni Cancellarius Lippa hic fu[...] meum humaniter con... [olvashatatlan szó] est", tehát személyes találkozásukkor a főrangú személy igen kegyesen bánt a tudóssal. Frölich egy későbbi művében magasztalta az akkor már esztergomi érsek és főkancellár Lippay Györgyöt, mint a matematika nagy kedvelőjét, aki terhes elfoglaltsága szüneteiben kedvvel műveli ezt a tudományt.[46] A késmárki tudós kapcsolata a kancellárhoz továbbra is megmaradt: 1641-ben a szepesi és az erdélyi szászok történetéről, leszármazásáról írott műve lőcsei kiadásának támogatását is neki köszönhette.[47]

Az 1639. évre szóló latin naptárral ellentétben az 1639-ben kinyomtatott latin nyelvű öröknaptár, *Calendarium perpetuum* példánya fennmaradt: a kiadványt Frölich Püsky János csanádi püspöknek ajánlotta.[48] Püsky a nagyszombati érseki udvarban tartózkodott mint Lósy Imre prímás segédpüspöke és helynöke. Később váci, illetve nyitrai püspökké nevezték ki, egy évtized múlva pedig kalocsai érseknek.[49] A mecénástól a 12 arany nagyösszegű jutalmat Frölich rokona, Joachim Hechtel

[43] Pl. RMK II. 550, 566, 613 stb.

[44] Életrajzát legújabban SUGÁR István írta meg: *Az egri püspök története.* Bp. 1984. 309–318.

[45] Ezt I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez írott leveléből tudjuk; 1638-ban még csak készült Jászóra. 1638. május 1: „... Én elindultam volt immár hogy az én püspökségemben menjék, ... mindazáltal visszahívatott ő felsége az articulusok kibocsátása és subscriptioja kedvéért." BEKE Antal: *Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczi Györggyel.* = Történelmi Tár 1882. 298.

[46] A *Hemerologium* című, 1644-ben megjelent művében: „... Nam episcopus magnopere delectabatur hisce disciplinis Mathematicis, cui nostra aetate merito conferendus est Reverendiss. et Illustriss. D. D. Georg. Lippai, Archiepiscopus Strigonien. Dominus Patronus meus gratiosus, qui similiter mathesin impensius amat, atque ab suam jucundissimam utilitatem quandoque a gravioribus respirans curis, feliciter exercet." RMK II. 640 K2a lev.

[47] RMK II. 576.

[48] ČAPLOVIČ 168, A1b lev.

[49] JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi püspökség története (1608–1699).* Makó, 1936. 29–32.

hozta el, egyidőben a trencséni úttal. Az 1639. szeptember 3-iki, már említett, teljes naplóbejegyzés: „Joach. Hechtel rediit Trentschinio allatis [...] ab Illyesch. et 12 aureos a Joh. Puscki."

Az 1639. évre Bártfán kiadott német kis naptárról Frölich 1638. november 19-én a következőket jegyezte fel: „Topschinenses 12, Vallenses 1 Bartph. Fastis Germ. obtulit", tehát Dobsinára küldött 12 példányt, Szepesolaszira pedig egyet. Ennek a kiadványnak ügyében Jakob Klöss bártfai nyomdász 1638. október 26-án intézett kérvényt a városi magisztrátushoz. A kérvény is bizonyítja, hogy Bártfán erre az évre nyomtattak ki először német nyelvű Frölich-naptárat. Klöss tipográfiája felújításáról számolt be, amelyet régen megtett volna, de betűöntő hiányában akkor még nem tudta. 1638-ban viszont „... zu einem glückseligen Aufgang meiner deutschen Typi habe das Frölichii Kal. ao 1639 vor die Hand genommen und in Druck lassen ausgeben..." Kérése a városi tanácshoz: „zum ersten mal von mir gedruckten neuen deutschen Kalender zu dediciren u. promulgiren lassen." Indoka: nem a saját dicsőségére nyomtat, hanem Istennek, hazájának és az iskolai ifjúságnak szolgál vele. A kérvényre alul rávezetett tárgymegjelölés elárulja, hogy a tipográfus 12 példányt adott át a naptárból a tanácsnak: „Jacobi Klös Typographi offeren. 12 Calen. Germanicus. Libellus supplex."[50] – Cseh nyelvű kalendárium kiadásának viszont semmi nyoma nincs Bártfán.

1640-re ismét megjelentek Lőcsén Frölich kis naptárai, legalábbis erre következtethetünk az 1640. évre szóló, fennmaradt cseh naptárból. A naplóban erről a lőcsei naptárról a következőket olvashatjuk: 1639. november 25: „Misi Fastos Boh. Steph. Schos.", illetve november 29: „Misi Fastos Boh. Sam. Kunski." Ők a kalendáriumnak csak vásárlói voltak, nem mecénásai, hiszen az 1640. évi lőcsei cseh naptárat[51] Frölich Palugyai Pongrác liptói alispánnak ajánlotta. Palugyai 1639. december 27-én fizetett a szerzőnek: a honorárium összegét a levágott lapszél miatt nem tudjuk. A következő évekből Lőcséről számos kis naptár példányát ismerjük, így bizonyosak lehetünk benne, hogy ezek kiadása ügyében Frölich újra megegyezett a lőcsei nyomdásszal. A latin naptársorozat, az öröknaptárak, a magyar nyelvű naptár kiadása révén Bártfa maradt domináns. Lőcsén a kis naptárak kiadása, köztük a cseh nyelvűé is megmaradt. Az egyedüli párhuzamosságot, a magyar naptárak kiadását mindkét városban, úgy tűnik, hogy a vásárlóközönség nagysága már lehetővé tette.

Az 1640. évre szóló bártfai latin naptárat Frölich gróf Maximilian von Trautmannsdorf császári és királyi titkos tanácsosnak, királyi főkamarásmesternek ajánlotta. Trautmannsdorf 1633 óta volt III. Ferdinánd király főudvarmestere, kiváló diplomata, akinek később nagy része volt a harmincéves háborút lezáró béke meg-

[50] Másolat a bártfai levéltár iratáról. HELLEBRANT Árpád: *Iratok a 17. századi iskolázás történetéhez* című gyűjteményében, MTA Könyvtára Kézirattára, 89. fol. recto. Az irat rövid tartalmára már ESZE Tamás felhívta a figyelmet. (Könyv és Könyvtár 1963. 62–63.)

[51] ČAPLOVIČ 845, A1b lev.

kötésében. 1625-ben nyerte el az indigenátust, felesége Pálffy Zsófia volt.[52] Frölich a kész példányokat Lippay kancellár segítségével juttatta el az ajánlás címzettjének 1639. október 21-én.[53] Latin naptárából küldhetett a szerző 1640. március 14-én Patakra, továbbá Boroszlóba, Posenba, Frankfurtba és Bécsbe. (A „dupla" megjelölés lehetséges, hogy az 1640. évi bártfai latin naptárra és az 1639-es öröknaptárra vonatkozott.) 1640-re Bártfán magyar nyelvű naptár is megjelenhetett. A naplóban nincs ugyan nyoma, de valószínűleg ennek a naptárnak krónika-része váltotta ki Bornemisza János kassai vicekapitány felháborodását, aki 1639. október 6-án tiltakozó és az ügy kivizsgálását követő levelet írt a bártfai tanácsnak.

> „... Minden tekélletes jámbor hívektől az kívántatik, hogy Istenfélő Keresztyény földös Urakhoz nagy hívséggel és engedelmességgel legyenek, így mind mi tőlünk, s Kegyelmetektől hasonló kívántatik. Honnét vagyon tehát, hogy az Kegyelmetek compactora avagy könyvnyomtatója az mi Kegyelmes Urunk ő fölségének méltóságos becsületi ellen az Chronacanak utolján illetlen hazugságokat nyomtatván, az világnak szeme eleiben terjesztett, az mi Kegyelmes Urunk nagy preiudiciumával, és szemptelenől kibocsátani nyomtatásban nem általlotta. ... Tudósítson, ha Kegyelmetek hírével és engedelméből lett ez a dolog, mert ha nem az Kegyelmetek akaratjából, miképpen legyen az illyen dolog inspektor nélköl, holott minden helyekben, valahol az könyvek nyomtattatnak, enéköl nincsenek."

Bornemisza keményen fogadkozott, hogy a dolog „ebben nem marad, meg akarom a mi Kegyelmes Urunk méltóságának kisebbítőit tanítani."[54] A bártfai tanács által 1639. október 21-én megfogalmazott válasz hangsúlyozta, hogy a következő évre szóló kalendárium krónika-részében (in Chronicis Calendarii anni imminentis) a kifogásolt rész nem az ő tudtukkal készült, a tipográfust is már megegzaminálták ez ügyben, aki szerint az autor maga fogalmazott így.[55] Az 1640. évre kiadott (feltehetően magyar) naptárból példány nem maradt fenn, így a krónikának kifogásolt részét nem lehet rekonstruálni. Jozef Repčák a bártfai levéltári iratok alapján a császári katonaságot sértő megjegyzésről ír. Az ügy elsimítása érdekében végül is a városi tanácsnak 67 forint büntetést kellett fizetnie.[56] Az 1640. évre kiadott naptárakhoz a naplóban még egy bejegyzés kapcsolódik: 1640. február 23-án Frölich a besztercebányai bíró özvegyétől honorárium gyanánt 4 Joachimust kapott. Vajon melyik naptár ajánlásáért: a bártfai magyar vagy a lőcsei magyar, esetleg a lőcsei német naptár ajánlásáért? (Bártfán az 1639-es kezdet után nincs nyoma német naptárnak.)

[52] WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kasiserthums Österreich.* Bde. 1–60. Wien, 1856–1891. Bd. 47. 76–79.

[53] RMK II. 550, A1b lev.

[54] Vö. a 50. jegyzetben említett kéziratgyűjteménnyel, 89. fol. verso.

[55] Uo. 104. fol. recto.

[56] REPČÁK, Jozef: *400 rokov knihtlačiarstva v Bardejove.* = Kniha 1977. 13.

Újabb kiadási hely: Nürnberg

A Lőcse–Bártfa váltással egyidejűleg Frölich Boroszlón túl újabb külföldi kiadót keresett és talált negyedrét naptárai számára. Nürnberg neve naplójában 1635. december 13-án bukkant fel először: „Scripsi Lipsiam et Noribergam". Lehetséges, hogy a Lipcsébe, és ezzel egyidejűleg Nürnbergbe is küldött levél már egy új kiadó felé való tájékozódás kezdete volt.

Az intenzív levelezés, amely már feltétlenül a kézirat kidolgozását, nyomtatásának előkészítését kellett hogy jelentse, Frölich naplója szerint csak 1638-ban indult meg Wolfgang Endter nürnbergi nyomdásszal és kiadóval. Wolfgang Endternek Georg nevű édesapja, tulajdonképpen könyvkötő, alapította meg a később híressé vált kiadót 1590-ben. Fiai közül az 1593-ban született Wolfgang tanulta ki a nyomdászatot, míg az ifjabbik Georg könyvkereskedő-könyvkiadó lett. Wolfgang Endter vagyonos polgár volt, aki nemcsak három nyomdával, hanem betűöntödével és papírmalmokkal is rendelkezett. 1637-ben választották a nürnbergi nagyobb tanács tagjává. 1651-ben kapta meg a nemességet III. Ferdinándtól. Mint apja, ő is sokféle naptárat adott ki, de nevezetesek bibliakiadásai is, elsősorban az 1641-ben, Ernő szász választófejedelem privilégiumával kiadott ún. „Kurfürstenbibel", ami rendkívül népszerűvé vált. A lipcsei vásárokon Endter éppúgy részt vett, mint a dél-németországi frankfurtin: az utóbbit 1639-ben megjelentetett szortiment-katalógusa („Neue Bücher Frankfurter Herbst–Meß, anno 1639 bey Wolfgang Endter in Nürnberg zu finden") is bizonyítja.[57]

1638. január 29-én David Frölich Pyrlaeus-féle latin nyelvű naptárat küldött Nürnbergbe: „Misi Fastos Lat. Pyrl. ... Norib." – feltehetően Wolfgang Endternek. 1638. március 21-én, amikor levelet küldött Nürnbergbe, már név szerint említette Endtert: „Scripsi ... literas Noribergam Endteri". Ebben az évben még többször írt új kiadójának: április 17-én ismét névvel együtt jegyezte be naplójába a nürnbergi levelet, június 24-én, szeptember 1-jén és december 9-én pedig csak a városnévvel. Közben 1638. augusztus 20-án egy Guntherus nevű személy,[58] aki feltehetően egy jómódú késmárki polgárral azonos, Bécsbe ment kalendárium-ügyben Pálffyhoz: „Gunth. Viennam in KL ad Palfi." Nagyon valószínű, hogy gróf Pálffy Pálhoz, aki a magyar kamara elnöke volt, királyi főpohárnokmester – később, az

[57] OLDENBOURG, Friedrich: *Die Endter. Eine Nürnberger Buchhändlerfamilie (1590–1740).* München–Berlin, 1911. 11, 21–22, 49, 74.

[58] 1637. február 7-én így fordult elő a naplóban: „Guntherus Posonio rediit." – Nora Baráthová késmárki muzeológus említett tanulmányában egy Günther nevű késmárki polgárt, aki 1634-ben Thököly István tudta nélkül elszállásolt két idegent, ezért a várúr megverette és bebörtönözte, s csak váltságdíj ellenében bocsátotta szabadon. Késmárk városa panaszt emelt ez ügyben a királynál, aki 1635-ben megtiltotta Thökölynek, hogy a város polgárait zaklassa. L.BARÁTHOVÁ, Nora: *Vzt'ach rodiny Tökölyovcov k mestu Kežmarok.* = Spiš.Vlastivedny zborník (5.) 1985. 55.

1640-es években országbíró, majd nádor.[59] Az 1640. évre kiadott bártfai latin naptár mecénása, Trautmansdorf Pálffy sógora volt. Pálffy személyében talán a Nürnbergben 1639-re kiadott Frölich-naptár mecénását tisztelhetjük? 1638 őszén, október 22-én egy újabb bécsi vonatkozású adatot olvashatunk Frölich naplójában: „Pancratis Viennam exped. Obtuli Senatui huic KL [...]" Frölich Pancratis nevű megbízottját a császárvárosba küldte, hogy általa a bécsi szenátusnak kalendáriumát átadassa. Nürnbergben 1639-re bizonyosan két Frölich-naptár jelent meg: egy latin nyelvű, amelyet Frölich 1638. január 29-iki naplóbejegyzése bizonyít – és egy német nyelvű, amelyet a késmárki tudós külön nem említett, példánya viszont fennmaradt. Frölich nürnbergi német naptárának *Vierfachtiges Prognosticon auffs Jahr ... 1639.* című prognosztikon-része csak a legutóbbi időben került elő a stockholmi királyi könyvtárból.[60] Ennek a résznek önálló mecénása nem volt, így a naptár anyagi támogatójának nevét nem ismerjük. Lehetséges azonban, hogy a két bécsi adat a nürnbergi naptárak pártfogóit jelentik: a latin nyelvűnél talán inkább Pálffyt, a német nyelvűnél inkább a bécsi magisztrátust. Az 1639. évre szóló latin naptár kiadását a boroszlói naptár már említett passzusa is megerősíti: aki többet akar tudni a témáról, és kedve van a históriákhoz, „... der lese mein Lateinisches Prognosticon zu Bartfeld in Ungern und zu Nürnberg in Francken gedruckt."

Noha a nürnbergi kiadóval az intenzívebb levelezés csak 1638-ban indult meg, s 1637-ben mindössze ennyit olvashatunk ki a Frölich-naplóból: 1637. december 29: „Scripsi Norib. Posonium ad Lucam." – mégis vissza kell kanyarodnunk egy évvel. Az első Frölich-naptár ugyanis nem az 1639-es, hanem az 1638-as esztendőre jelent meg a birodalmi városban. Klaus Matthäus, a nürnbergi naptárkiadás monográfusa David Frölich német nyelvű, *Tag-Büchlein oder ... Schreibkalender*, ill. *Prognosticon Astrologicum oder Practica* című kalendárium-sorozatát az 1638-as kezdő évtől tartja számon.[61] Az 1638-ra kiadott prognosztikonból (amelynek pontos őrzőhelyét nem közli) többször idéz is. Ezek szerint Frölich az A2 levél rectoján említette odera–frankfurti tanárát, David Origanust; a C2 levél rectoján már jól ismert naptárszerkesztési törekvéseit: [seine Kalender und Praktiken] „also zu stylisieren, daß sie mehrer mit nützlichen, lustigen und wohlgegründeten physicalischen, astronomischen und historischen Discursen, als mit astrologischen Vanitäten gespicket sind." Ugyanennek a levélnek a hátlapján Frölich elárulja, hogy már hétféle [!] német naptárt és prognosztikont ad ki, s ehhez jönnek még a „latin, magyar és szarmata [= cseh] fordítások".[62] – A hétféle német naptár megközelítőleg csak úgy jön ki, ha a naptár-részt és az időjósló prognosztikont külön kiadványnak vesszük.

[59] NAGY Iván: *i. m.* IX. 48. – FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország főméltóságai.* Bp. 1988. 136.

[60] RMK III. 6211.

[61] MATTHÄUS, Klaus: *Zur Geschichte des Nürnberger Kalenderwesens.* = Archiv für Geschichte des Buchwesens IX. 1969. 1350. hasáb.

[62] Uo. 1150, 1151. hasáb.

(Már korábban volt róla szó, hogy elsőnek mindig a boroszlói naptár kéziratát készítette el a szerző. A napló adataiból az is kétségtelen, hogy a latin „fordítást", pontosabban az igen sok helyen eltérő latin változatot is ő készítette.)

1640. január 4-én David Frölich naplója szerint „Doct. Christ. Viennam abiit": Christian Augustini ab Hortis késmárki orvos utazott el Bécsbe. Ő hozhatta el az 1640-re szóló latin és német nürnbergi naptárak példányait: „Kl.um Norib. Lat. Germ. impressa Ai 41 accepi Vienna p. D[...]"[63] – valószínűleg „Doctorem" a levágott lapszél miatt megcsonkult szó feloldása az előző bejegyzés alapján is. A problémát egyedül az 1641-es évszám okozza: lehetséges, hogy ilyen hamar, már 1640 elején kinyomtatták volna Nürnbergben a következő évi naptárakat? E kérdésre a választ a napló 1640. február 16-án kelt bejegyzése adja meg: Frölich ekkor küldött levelet és az 1641. évi német nyelvű prognosztikon kéziratát Bécsen keresztül Nürnbergbe: „Misi Literas et Progn. Germ. Ao. 41 p. ... Vienn. et Norib." Az előző adat tehát elírás: csak az 1640. évi nürnbergi naptárakra vonatkozhat, ezeket vette át a doktor a kinyomtatás után talán fél évvel később Bécsben. (Christian Augustini ab Hortis még II. Ferdinánd udvari orvosa volt, a bécsi botanikuskertet is ő tervezte, így számos alkalommal megfordulhatott a császárvárosban.)[64] Sem a latin, sem a német Frölich-naptár példánya nem maradt meg. – A fenti idézetben Bécs *és* Nürnberg szerepel, ami nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy Frölich Bécsbe és Nürnbergbe is küldött volna kéziratot, hiszen Bécsben nem jelent meg tőle semmi; Bécs itt csak az útirányt jelenti, az első állomást, ahonnan továbbították Nürnbergbe a kéziratot, a szerzőnek járó kész példányokat pedig ide küldték meg, alkalmas időben és megfelelő személy által történő továbbítás végett. Úgy tűnik – ellentétben a levéllel –, sem a kéziratot, sem a nyomtatott naptárakat nem volt tanácsos a postára bízni. Endternek Bécsben is lehetett megbízottja, ott is árulhatta kiadványait. 1638. augusztus 29-én, akkor, amikor Frölich 1639-es bártfai latin naptáráért a 17 arany bőkezű támogatást megkapta Lippay György kancellártól, Veit Bernhard bécsi nyomdász is küldött 3 aranyat. „Veit Bernh. 3 aur.": mindössze ennyi a napló bejegyzése, így kérdés, hogy a bécsi nyomdász az itthon kiadott latin naptár árusítása után fizetett Frölichnek, vagy inkább a Wolfgang Endtertől az 1639. évi naptárak után akkor járó honoráriumot közvetítette? – Endtertől kapott szerzői honorárium adata Frölich naplójában egyébként nem szerepel.

Az első példányban fennmaradt, Nürnbergben kinyomtatott latin naptár az 1641. évre szóló: *Fasti sive Calendarium ... in annum aerae Christianae vulgatae MDCXLI. ... supputatum atq. historiis utilissimis jucundissimisq. illustratum, opera Davidis Froelichii, sac. caes. regiaeq. majestatis per Hungariam mathematici.* A hozzá tartozó prognosztikon címe pedig: *Prognosis astromantica eaq. Catholica in annum salutifero Deiparae Virginis partu MDCXLI.* A kalendáriumban, melyet Frölich gróf Csáky Istvánnak, Szepes vármegye főispánjának, a szepességi katolikus

[63] 1640. február 20.

[64] MELZER: *i. m.* 21. Vö.: I. rész 5. jegyzet.

egyház buzgó támogatójának, a későbbi tárnokmesternek[65] ajánlott, „Chronologia bellorum memorabilium" címmel ókori háborúkról közölt történeti feljegyzéseket.[66] Az 1641-re megjelent német naptár címe pedig (ez az első teljes terjedelmében fennmaradt nürnbergi német nyelvű naptár Frölichtől, amely Magyarországon hozzáférhető): *Tag Büchlein oder New Alt und Schreib Kalender sampt vierfachen Prognostico ... auffs Jahr Christi MDCXXXXI. Nebenst der continuirlichen Beschreibung deß jetzigen Teutschen Kriegs ...* [67] Frölich e művében a harmincéves háború történetéről közölt feljegyzéseket 1624-től 1627 nyaráig: valószínű, hogy a témát már az 1638-as német naptárban elkezdte. „Der Rest soll künftig continuiret werden, wo mir Gott das Leben aus Gnaden länger fristen wird"[68] ígérte a szerző a téma folytatását.

Frölich naplója az 1641. évre kiadott nürnbergi naptárakról már semmit sem árul el, hiszen az 1640. évben már alig jegyzett be valamit naplójába. Az 1642-re és 1644-re kiadott latin, az 1643-ra, 1644-re és 1647-re kiadott német nyelvű naptárak[69] fennmaradt példányai azonban azt bizonyítják, hogy mind a latin, mind a német nyelvű Frölich naptárak ezután is (a nem említett években szintén) folyamatosan megjelentek Nürnbergben. A nevezetes háborúk történetét a latin, a harmincéves háború történetét a német naptárakban Frölich tovább folytatta.[70] Ezzel a német olvasóközönség igényeihez alkalmazkodott, a prognosztikonban pedig a „Bauern-Practica" közlésével még a boroszlói naptárnál is jobban törekedett népszerűségre. Frölich nürnbergi naptárait nemcsak a már látott példákban, hanem ezután is számos magyarországi személynek vagy városnak (Lőcse, Selmecbánya) ajánlotta. Kívül esik a tanulmány időkörén, de itt kell megemlítenünk, hogy az 1646-ra szóló bártfai latin naptár prognosztikonának utolsó levelén a szerző olyan nürnbergi naptárára hívta fel a figyelmet, amelynek példánya nem maradt fenn, sem más forrásból eddig nem ismertünk: „Qui exquisitiorem aspectum omnium enucleationem desiderat, Prognostica mea Noribergae et Wratislaviae quadrifariam edita consulat."[71] Wolfgang Endternek a kisebbik érdeme, hogy David Frölich negyedrét naptárait Dél-Németországban is elterjesztette, egészen 1664-ig használva Frölich nevét a naptárkiadásban;[72] a nagyobbik az, hogy a földrajztudós legismertebb és Európaszerte forgatott művét, a *Bibliotheca seu cynosura peregrinantium*ot 1643–1644-ben – ulmi nyomdahellyel – kiadta.

[65] NAGY Iván: *i. m.* III. 80.

[66] RMK III. 6217, 6223. Vö. HOLOVICS Flórián: *Régi magyarországi nyomtatványok a Csáky-család levéltárában.* = MKsz 1971. 349.

[67] RMK III. 1582.

[68] Uo. D3a lev.

[69] RMK III. 6217, 6223, 1598, 1624 illetve RMK III. 6211, 1582, 1610, 1625, 6278, 6279.

[70] RMK III. 1598, RMK III. 1610, 1625.

[71] RMK II. 664. G2a–b lev.

[72] MATTHÄUS: *i. m.* 1151, 1157, 1350. hasáb.

Összegzés

Boroszló – Lőcse – Bártfa – Nürnberg: a Frölich-napló által megszabott 1623–1640-es időközben csak ezeknek a városoknak nyomdáival–kiadóival állt kapcsolatban a tudós szerző. A kalendárium-kiadásban elterjedt utánnyomás azonban Frölichet sem a kezdet kezdetén, sem a kassai esetnél, sem itthon tartózkodása ideje alatt nem kímélte. Az 1620-as években már nem Krakkó, hanem egyre inkább Boroszló felé tekintettek élelmes nyomdászaink. Lipsiai Rheda Péter debreceni nyomdász és a Linzből Szebenbe elszármazott Marcus Pistorius ekkor, illetve az 1630-as évek legelején olyan kis naptárat adott ki, amely „az braszlai kalendáriumból magyarrá fordíttatott". Az 1630-as évek közepétől ez a „viszonyulási pont" a naptárkiadásban egyre inkább a Frölich által foglalkoztatott felső-magyarországi nyomdák lettek: már nemcsak a boroszlóit, hanem a lőcsei, bártfai német és magyar kis naptárakat is utánnyomták az erdélyi protestáns nyomdákban: Brassóban, Szebenben, Gyulafehérvárott és Kolozsvárott, ugyanígy a dunántúli protestánsok csepregi nyomdájában, illetve a cseh menekültek által alapított trencséni műhelyben. A szerző engedélye nélkül kiadott Frölich-naptárak kiadási problémáit egy másik tanulmányunkban taglaltuk.[73] Feltételezésünk szerint ugyanis csak ott jelent meg a szerző és a kiadó együttműködésével Frölich-naptár, ahol a kiadványban a szerzőnek (nem pedig a nyomdásznak) az ajánlása olvasható.

Frölichnek vagy a kalendáriumait kiadó felső-magyarországi nyomdáknak nem volt privilégiumuk e naptárak egyedüli kiadására. Így sem Magyarországon, sem Erdélyben Frölich nem tudta meggátolni az utánnyomást, bár az Erdélyi fejedelemség területére vonatkozóan ezt megpróbálta. Brandenburgi Katalin fejedelemasszonytól 1630-ban elnyert egy diplomát, amely megtiltotta volna a Frölich-kalendáriumok kiadását a szerző tudta nélkül; szerzői jogot védett volna egy olyan korban, amikor ez a jog még egyáltalán nem volt elismert. A rendelkezést azonban nem sikerült betartatni, mint azt a szebeni tanács 1631-es, saját nyomdászát pártfogoló határozata mutatja.[74] Erdélyben tehát nem, egyedül az Erdélyhez közel fekvő, Felső-Magyarországgal élénk kereskedelmi összeköttetésben álló Váradon nyomtattak az 1640-es években „legálisan" Frölich-naptárakat – és erre az időre már Trencsénben is, feltehetően az ottani műhelyt, de a tudós naptárszerzőt nemkevésbé pártfogoló Illésházy Gáspár hatására „legálissá" vált a naptárkiadás. Külföldön pedig Georg Baumann boroszlói nyomdász rendelkezett császári privilégiummal Frölich-naptárak kiadására. Wolfgang Endter nürnbergi nyomdász nem, bár 1643-ban megkísérelte azt elnyerni. Végül – már Frölich halála után

[73] *David Frölichs Werke in der Nationalbibliothek Széchényi.* Előadás a Késmárkon, az 1995. november 11-én megrendezett Frölich-szemináriumon. S. a. a *Z minulosti Spiša* című gyűjteményben.

[74] TEUTSCH, Friedrich: *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler.* = Korrespondenzblatt 1882. 65–66.

– 1652-ben császári privilégiumot nyert David Herlicius, Simon Partlicius, David Frölich és mások kalendáriumainak megjelentetésére.[75]

A könyvkiadás szempontjából alapvető kérdés, mint a napló is jól jelzi, a mecénások megnyerése volt. Magas színvonalú városi kultúra-pártoló tevékenységet mutat, hogy Frölich a kiemelkedő szabad kir. városokból: a felső-magyarországi öt szabad királyi városból, Kassáról, Lőcséről, Eperjesről, Bártfáról és Kisszebenből, a szepességi kisebb városokból, az alsó-magyarországi bányavárosokból: Selmecbányáról, Besztercebányáról, Körmöcbányáról mind tudott pártfogót szerezni. A szepességi protestáns papokról, akikhez gyakran fordult ajánlással, maga írta a „Cynosurá"-ban: „Pastores nonnulli 13 oppidis Sepusiensibus Regi Poloniae oppignoratis, quoad amplitudinem familiae et generositatem equorum multos Nobiles superant."[76] Szepes és Liptó vármegye kissé szegényesebb vidéke mellett a Sáros vármegyei gazdagabb, „illustris és nobilis familiák" neve sok esetben fordul elő a naplóban. Az 1630-as évek közepétől, amikor a katolikus egyház Pázmány főurakat visszatérítő tevékenysége folytán már egyre inkább megerősödött, s ez a hatás az ország keleti felére is kezdett átterjedni, a mecénások között nemcsak protestáns, hanem katolikus főrangú személyeket, egyházi méltóságokat is találunk. Frölich olyan környezetben, a Lengyelországnak elzálogosított szepesi városok közvetlen közelében nőtt fel, ahol a protestáns lakosság, olykor még az egyébként magyarországi egyházmegyéhez tartozó evangélikus lelkipásztor is katolikus igazgatás alatt állt: így természetes lehetett számára katolikus főrangú személyek jóindulatának keresése, és érthető, hogy ezt a kapcsolatkeresést protestáns környezete nem egyházi szempontból értékelte, és ennek megfelelően tolerálta is. Másrészt a katolikus egyházi és világi személyek tudományszeretetének, kultúrapártfogásának ékes bizonyítéka egy a történet-, földrajz- és mai szóval természettudományok területén működő, de mégiscsak, munkáiban is protestáns szemléletű szerző kiadványainak anyagi támogatása.

Frölich igen kiterjedt mecénási körét a napló alapján azért is érdemes volt számba vennünk, hogy lássuk: egy olyan „magántudós", mint ő, aki nem állt városa szolgálatában, sem vármegyei alkalmazásban, még kevésbé élt fejedelmi vagy főnemesi udvarban (bár Thököly István jóindulatát – ellentétben Késmárk városával – időnként élvezte), mennyire tudott megélni saját műveiből. A terjedelemre nagyobb szellemi alkotások kiadása tetemes költséget jelentett, a naptárkiadás viszont 1632-től nem jövedelmezett rosszul: általában évente 100–150 forintot, kiemelkedő évben pedig, például 1634-ben 200 forint fölötti summát is. Összehasonlításul: a késmárki rektor éves fizetése ebben az időben 78 forint volt.[77] A gondtalanabb megélhetést a késmárki tudós számára azonban csak a „császári és királyi matematikus" címmel járó éves kegydíj tette lehetővé.

[75] MATTHÄUS: *i. m.* 1150–1151. hasáb.
[76] RMK III. 1628, Liber III. 341.
[77] LIPTÁK: *i. m.* 39, 50.

Frölich igazi földrajztudósként, több ezer oldalt is kitevő terjedelmes munkáiban a világ természeti gazdagságát és kultúrkincsét ismertette meg olvasóival. Útikönyvével elsősorban a tanulni vágyó ifjakat kívánta segíteni, hogy peregrinációjuk során e nagy szellemi kincsből minél többet elsajátítsanak, hazahozzanak. Utazástól függetlenül – csillagászati, földrajzi, történeti, néprajzi érdekességeket közlő naptárainak kibocsátásával sem volt alapvetően más célja: művei által az Isten égi és földi csodái feletti töprengésre akarta késztetni olvasóit.

> „Dahin habe ich auch in die 23 Jahr gesehen und meinen jährlichen Calendern solche Prognostica angefüget, darinnen ich mich befliessen, die Leute auf Gottes Ordnung zu weisen ... habe auch darin anmutige und nützliche Physica, Geographica, Astronomica und Astrologica Problemata, sampt denckwürdigen Historien einverleibet, wie solches meine Deutsche, Lateinische, Ungersche und Böhmische Prognostica ausweisen. Zu welchem Ende ich denn auch gegenwärtiges Prognosticon ... habe ausgehen lassen, ... damit Gelehrte und Ungelehrte den himmlischen und irdischen Wunderdingen ferner nachzuspeculiren hierdurch veranlasset werden."[78]

A tanulmányban említett, eddig ismeretlen Frölich-művek jegyzéke

1. ALMANACH auf das Jahr 1629. Breslau 1628 Baumann. – 16°
2. EPHEMERIS ad annum 1630. Prognosticon. Leutschoviae 1629 Brewer. Máriássy [Ferenc?]nek ajánlva.
3. EPHEMERIS ad annum 1631. Prognosticon. Leutschoviae 1630 Brewer. Ostrosith [István?]nak ajánlva?
4. ALMANACH auf das Jahr 1632. Breslau 1631 Baumann. – 16° Stanislaus Horler iglói lelkésznek ajánlva.
5. ALMANACH auf das Jahr 1632. Leutschau 1631 Brewer. – 16° Horváth Stansith Boldizsárnak ajánlva?
6. EPHEMERIS ad annum 1632. Prognosticon. Leutschoviae 1631 Brewer. A naptár második részének leírását l. RMNy 1549 alatt. Özv. Széchy Györgyné Homonnai Drugeth Máriának ajánlva.
7. KALENDÁRIUM és prognosztikon az 1632. esztendőre. Lőcse 1631 Brewer. – 16° RMNy 1507. A naptár összeállítója feltehetően David Frölich. Újfalussy Péchy Zsigmondnak ajánlva?
8. ALMANACH auf das Jahr 1633. Breslau 1632 Baumann. – 16° Cornides Dániel zsákóczi lelkésznek ajánlva.
9. ALMANACH auf das Jahr 1633. Leutschau 1632 Brewer. – 16° Az RMNy 1546 feltételezését megerősíti. A naptár összeállítója David Frölich. Joannes Serpilius (I) leibici papnak ajánlva.
10. KALENDÁRIUM és prognosztikon az 1633. esztendőre. Lőcse 1632 Brewer. – 16° Az RMNy 1551 feltételezését megerősíti. A naptár összeállítója David Frölich. Ajánlása Palugyainak?
11. ALMANACH auf das Jahr 1634. Breslau 1633 Baumann. – 16°
12. ALMANACH auf das Jahr 1634. Leutschau 1633 Brewer. – 16° Az RMNy 1569 feltételezését megerősíti. A naptár összeállítója David Frölich. A strázsai lelkésznek ajánlva.
13. EPHEMERIS ad annum 1634. Prognosticon. Leutschoviae 1633 Brewer. – 4° Az RMNy 1570 feltételezését megerősíti, de az ajánlás nem az erdélyi fejedelemnek szól.

[78] Az 1646-os boroszlói naptár prognosztikonában, RMK III. 1665, A2a lev.

14. KALENDÁRIUM és prognosztikon az 1634. esztendőre. Lőcse 1633 Brewer. — 16° Az RMNy 1572 feltételezését megerősíti. A naptár összeállítója: David Frölich.

A 13. vagy 14. tétel özvegy Széchy Györgyné Homonnai Drugeth Máriának ajánlva.

15. ALMANACH auf das Jahr 1635. Breslau 1634 Baumann. — 16° A bártfai szenátusnak ajánlva.

16. EPHEMERIS ad annum 1635. Prognosticon. Leutschoviae 1634 Brewer. — 4° Az RMNy 1592 feltételezését megerősíti I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek ajánlva.

17. KALENDÁRIUM és prognosztikon az 1635. esztendőre. Lőcse 1634 Brewer. — 16° Az RMNy 1593 feltételezését megerősíti. A naptár összeállítója: David Frölich. Tatai Györgynek ajánlva.

18. KALENDARŽ a prognostika na rok 1635. Levoča 1634 Brewer. — 16° Abaffy [Miklós?]nak ajánlva.

19. ALMANACH auf das Jahr 1636. Breslau 1635 Baumann. — 16°

20. EPHEMERIS ad annum 1636. Prognosticon. Leutschoviae 1635 Brewer. — 4° Az RMNy 1624 feltételezését megerősíti.

21. KALENDARŽ a prognostika na rok 1636. Levoča 1635 Brewer. — 16°

22. ALMANACH auf das Jahr 1637. Breslau 1636 Baumann. — 16° A besztercebányai szenátusnak ajánlva.

23. ALMANACH auf das Jahr 1637. Leutschau 1636 Brewer. — 16°

24. EPHEMERIS ad annum 1637. Prognosticon. Leutschoviae 1636 Brewer. — 4°

25. EPHEMERIS ad annum 1638. Prognosticon. Leutschoviae 1637 Brewer. — 4° Homonnai Drugeth Jánosnak ajánlva.

26. KALENDÁRIUM és prognosztikon az 1638. esztendőre. Bártfa 1637 Klösz. — 16° Török Andrásnak ajánlva.

27. KALENDARŽ a prognostika na rok 1638. Levoča 1637 Brewer. — 16° Beniczki András szepesi kanonoknak ajánlva.

28. ALMANACH auf das Jahr 1639. Breslau 1638 Baumann. — 16° Késmárk városának ajánlva.

29. FASTI reformati vulgo calendarium ad annum 1639. Prognosticon. Bartphae 1638 Klösz. — 4° Lippay György kancellárnak ajánlva.

30. FASTI sive Calendarium ad annum 1639. Nürnberg 1638 Endter. — 4° Pálffy Pálnak ajánlva?

31. TAG Büchlein oder Neu, alt und Schreib Kalender sampt vierfachen Prognostico ... aufs Jahr 1640. Nürnberg 1639 Endter. — 4° A bécsi szenátusnak ajánlva?

32. FASTI sive Calendarium ad annum 1640. Nürnberg 1639 Endter. — 4°

33. FASTI sive Calendarium ad annum 1646. Nürnberg 1645 Endter. — 4°

ILONA PAVERCSIK

David Frölichs Aufzeichnungen über seine eigenen Werke

David Frölich (1595–1648), nach seinen langjährigen Studien in Elbing, Frankfurt an der Oder und Wittenberg lebte in der Stadt Käsmark in Oberungarn, „nächst unter dem weitberühmten hohen Karpatho", und als „astronomus practicus Caesareopolitanus" machte er sich mit zahlreichen geographischen, historischen, kronologischen Werken sowie gelehrten und populären Kalendern namhaft. Nur selten blieben zur Nachwelt nicht nur die Werke, sondern auch das Tagebuch eines Gelehrten, so nach Frölich bezeichnend ein Tagebuch in Form seines eigenen – Breslauer – Schreibkalenders, wo er in die einzelnen Bände nebst den Daten kurze Notizen eingetragen hatte.

Die Studie versucht zum erstenmal diese – oft schwer leserliche, gekürzte und manchmal verstümmelte – lateinische Handschrift von Frölich systematisch zu ordnen und aus bibliografisch-buchgeschichtlichem Aspekt auszuwerten. Vier Verleger stehen im Mittelpunkt: Georg Baumann in Breslau, Lorenz Brewer in Leutschau, Jakob Klöss in Bartfeld (beide nahe zu Käsmark) und Wolfgang Endter in Nürnberg. Mit diesen Verlegern pflegte Frölich intensive Kontakte: jeder Verleger gab von ihm mehrere Kalenderserie heraus, außerdem seine geographischen, historischen Werke. Die Studie sammelt die Angaben über deren Erscheinen: wann wurden die Handschriften in Druck gegeben, wann erhielt der Autor fertige Exemplare, wer waren seine Mäzenen, wieviel Honorar bekam er von ihnen und von den Verlegern, wie und wo verbreitete noch Frölich selbst diese Druckwerke usw. Aus dem Tagebuch lassen sich jetzt 33 neue, bisher bibliographisch unbekannte Frölichs-Werke dokumentieren.

Die Studie befaßt sich – nach dem Tagebuch und nach gedruckten und übriggebliebenen Almanachen und anderen Werken – auch damit, wie Frölich über die Weissagungen der Prognostika meinte, wem er Horoskope machte und was für Horoskope er verurteilte, wie die Rezeption dieser Gattung in seiner Heimat war, besonders seitens protestantischer Geistlichen. Wesentlich sich die Quellenangaben über den finanziellen Hintergrund eines schöpferischen Lebens: aus dem Tagebuch stellt es sich – besser als in der bisherigen Forschung – heraus, daß der Autor für das Patronat viele protestantische und katholische, kirchliche und weltliche Persönlichkeiten gewinnen konnte, und es zur Folge hatte, daß er ohne feste Anstellung, als „freier" Gelehrter tätig sein konnte, bis er letztlich mit dem Rang des kaiserlich-königlichen Mathematikers ausgezeichnet wurde. Das Ziel des Gesamtwerkes war – wie Frölich, zu seinem Tode nähernd, in einem Breslauer Prognostica klarlegte – „damit Gelehrte und Ungelehrte den himmlischen und irdischen Wunderdingen ferner nachzuspeculieren hierdurch veranlasset werden."

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Neves possessorok újabban felismert kötetei

Jelen dolgozat az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi külföldi nyomtatványai (antikvái) közül néhány olyan kötetet ismertet, amelyet egykori neves tulajdonosaik possessor-bejegyzéssel láttak el. A betűrendben felsorolt könyvtulajdonosok között vannak olyan erdélyi fejedelmek, akiktől vajmi kevés könyv maradt fenn, továbbá olyan ismert bibliofilek, akiknek a könyvgyűjteményéről többnyire csak közel egykorú könyvjegyzékek tájékoztatnak. Most felismert köteteik tehát újabb adalékot szolgáltatnak érdeklődési körük megismeréséhez, szélesebb kitekintésben pedig elősegítik a 16–17. századi magyar társadalom olvasmányigényeinek és könyvműveltségének elemzését.

Bánffi György (mh. 1708).

Bánffi Dénes és Bornemisza Kata fia; apját Teleky Mihály kancellár megbuktatta és lefejeztette. György Fejér, Kolos, Doboka megye főispánja, Kolozsvár kapitánya, 1691-től Erdély első főkormányzója volt. 1696-ban grófi rangot nyert.[1] A rá vonatkozó első könyves adat szerint 1676. április 23-án egy „zöld aranyos táblájú Esopust" küldött nagynénjének, Apafi Mihály feleségének, Bornemisza Annának, aki könyveit gondosan őrizte radnóti könyvtárában.[2] Bánffi György alább ismertetendő kötete a görög nyelv elsajátításának egyik segédlete.

Lexicon Graecum. — (Appendix). (Ed. Michael Bentinus.) — Basileae, apud Valentinum Curionem. 1525. — 2° [328] ff. — Jelzet: Ant. 1391. — Soltész—Velenczei—W. Salgó[3] L 224.

A címlapon possessor-bejegyzés: Georgij Banffi. — Ugyanitt pecsétek: Sigillum Conv. Sabariensis Ord. S. Francisci. — A Népkönyvtári Központtól. — Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1954/2114.

[1] NAGY Iván: *Magyarország családai.* I. 167.

[2] *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.* Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Szerk.: KESERŰ Bálint. Bp.—Szeged, 1971. 82. — *Erdélyi könyvesházak III.* 1563—1737. Sajtó alá rend.: MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. 74. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3. Szerk.: KESERŰ Bálint./ /A továbbiakban: *Adattár XVI—XVIII. századi.../*

[3] SOLTÉSZ, Elisabetha—VELENCZEI, Catharina—W. SALGÓ, Agnes: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae.* I—III. Bp. 1990.

Barna borjúbőrkötés papírtáblákon (300 x 200 mm), négy csatt nyomaival. Mindkét táblán görgetővel préselt, vaknyomásos keretdíszek. Az első kötéstáblán a „Lexicon graec." cím és az „Anno dXXVII" évszám.

Báthori Zsigmond (1572–1613)

Báthori Kristóf erdélyi fejedelem fia és utóda 1581 és 1602 között. Miután több ízben lemondott trónjáról, 1602 júliusában véglegesen távozott Erdélyből Prágába.[4] Művészetpártoló és könyvkedvelő családból származott,[5] s a környezetében megismert szokást követve ő is possessor-bejegyzéssel látta el könyveit, vagy a kötést díszíttette a Báthori-címerrel. Egy kivételével Báthori-címeres kötésben maradt fenn az a hat kötete, amely ma a győri Székesegyházi Könyvtár tulajdona. Ezeket a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár egyéb köteteivel együtt Náprági Demeter gyulafehérvári püspök és kancellár hozhatta magával, amikor a kedvezőtlen erdélyi események következtében 1600 júliusában végleg távozott Erdélyből.[6] Könyvtárából egy további könyv a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárba került,[7] az alább ismertetett kötete pedig a nemzeti könyvtár tulajdona.

BREDENBACH, Tilmann: *Collationum sacrarum libri VIII.* — Coloniae, apud Maternum Cholinum, 1584. — 8° [36] 831 [49] pp. — Jelzet: 6776. — Soltész–Velenczei–W. Salgó B 906.

A címlapon bejegyzés: Sig. Bat. Illmi Princ. Tran. — Ugyanitt pecsét: Ernst Lajos gyűjteménye. — Az előzéklevél verzóján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár Növedéknapló 1948/14. 554.

Hártyakötés, aranyozott díszítéssel (160 x 95 mm). Mindkét táblára arannyal préselték a keskeny keret folyondárdíszét, a középmező motívumait és köztük a sárkányfogas Báthori-címert.

Batthyány Boldizsár (mh. 1590).

Főnemes zászlósúr, korának egyik legsikeresebb hadvezére és legműveltebb könyvgyűjtője. Sokoldalú tudományos érdeklődését apjától, Kristóftól örökölte, aki gondos nevelését, képzését külföldi tanulmányokkal is biztosította. 1566. janu-

[4] NAGY Iván: *i. m.* I. 224.

[5] Ma is több olyan könyv ismert, amelyet a család tagjai vásároltak, illetve birtokoltak. Báthori András püspök, Erdély fejedelme közel 400 kötetes gyűjteményt mondhatott magáénak. VERESS Endre: *Báthory András b. püspök könyvtára.* = MKsz 1905. 19., *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721.* Szeged, 1981. 50. /Könyvtártörténeti Füzetek I./ [A továbbiakban: *Könyvtártörténeti Füzetek I.*], *Erdélyi könyvesházak III.* 333–340. — Báthori András szabolcsi főispán, országos főkapitány Nádasdi Bálint ferences szerzetesnek ajándékozott könyveket. SOLTÉSZ Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikva-gyűjteményében.* Bp. 1968. 118. — Báthori Miklós váci püspök kora legműveltebb magyar humanistáihoz tartozott, könyvtárának azonban csak néhány kötete maradt fenn. HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek.* Hasonmás kiadás. Szerk.: WEHLI Tünde. Bp. 1992. 109–110, 258–259. — Báthori Kristóf erdélyi fejedelemtől és Báthori Miklós országbírótól a győri Székesegyházi Könyvtár őriz egy-egy kötetet. VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai I–IV.* Bp. 1980. 231.

[6] VÁSÁRHELYI: *i. m.* 230–231.

[7] SZELESTEI N. László: *Művelődéstörténeti források a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában.* = MKsz 1994. 198.

ár 27-én kötött házasságot Zrínyi Dorottyával, a szigetvári hős leányával.[8] Életéről, gyűjteménye kialakításáról, az őt tanácsokkal támogató tudós barátairól Iványi Béla részletesen tájékoztat s Barlay Ödön Szabolcs cikke[9] alapján közli két bécsi könyvkereskedője – Erhardt Hiller és Jean Aubry – Batthyányhoz intézett leveleit, számláit is.[10] Könyvtára a legjelentősebb 16. századi magyar magánkönyvtárakhoz tartozhatott. A gyűjteményét 1590-ben fia, II. Ferenc örökölte; ennek fia, I. Ádám idejében került a könyvtár családi letétként a németújvári ferences kolostorba.[11]

Az Országos Széchényi Könyvtárban felismert kötetei:

CORAS, Jean de: *Arrestum, sive placitum parlamenti Tholosani, continens historiam / in casu matrimoniali / admodum memorabilem.* – Francofurti, apud Andream Wechelum, 1576. – 8° 179 [recte 279] pp. – Jelzet: Ant. 6868. – Soltész–Velenczei–W. Salgó C 1022.

A címlapon: Balthas. de Batthyán. – A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár Növedéknapló 1950/3748.

Hártyakötés hangjegyes kódexlevélből (168 x 115 mm).

GORRUTIUS, Andreas: *De providentia divina et eius effectis tractatio.* – Sumptibus Eustathi Vignon et Iacobi Stoer, 1585. [Genève]. – 8° [40] 416 pp. – Jelzet: Ant. 6736. – Soltész–Velenczei–W. Salgó G 351.

A címlapon: Balthas. de Batthyán. – A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár Növedéknapló 1950/6910.

Díszítetlen hártyakötés (164 x 110 mm).

Kecskés András

A bolognai egyetemen jogi doktorátust tett esztergomi érseki titkár. Jelentős könyvgyűjteményét nagyrészt két főpaptól örökölte. 1586-ban Telegdi Miklós pécsi püspök – korábban esztergomi érseki helynök – hagyta rá jogi könyveit.[12] 1587-ben Mossóczi Zakariás nyitrai püspök hagyományozta rá mint sógorára könyvtárát.[13] Kecskés András könyveit később Kecskés János pozsonyi kanonok, majd 1639-től a pozsonyi jezsuita kollégium birtokolta. A jezsuita rend feloszlatása után a gyűjtemény egy része a budapesti Egyetemi Könyvtárba került.[14]

Az újabb kutatások szerint Martinban három, továbbá az Országos Széchényi Könyvtárban ugyancsak három könyve maradt fenn. A Martinban lévő Bellarmino-

[8] NAGY Iván: *i. m.* I. 242–243.

[9] BARLAY Ö. Szabolcs: *400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága.* = MKsz 1977. 156–166.

[10] IVÁNYI Béla: *Batthyány Boldizsár a könyvbarát.* In: *A magyar könyvkultúra múltjából.* Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983. 389–435. /*Adattár XVI–XVIII. századi...* 11./ L. még: HOFFMANN–WEHLI: *i. m.* 239. – *Könyvtártörténeti Füzetek I.* 30.

[11] *Adattár XVI–XVIII. századi...* 11. 410.

[12] KOLLÁNYI Ferenc: *Könyvek a XVI. és XVII. századbeli főpapi hagyatékokban.* = MKsz 1895. 211. – *Könyvtártörténeti Füzetek I.* 26. – *Adattár XVI–XVIII. századi...* 11. 98.

[13] KOLLÁNYI: *i. h.* 211. – *Adattár XVI–XVIII. századi...* 11. 444. – *Könyvtártörténeti Füzetek I.* 28.

[14] BITSKEY István–KOVÁCS Béla: *A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyaték.* = MKsz 1975. 27.

kötetét 1593-ban Pozsonyban vette,[15] az 1551. évi lyoni kiadású *Digestum novuma* pedig Mossóczi Zakariástól került a tulajdonába.[16]

[Concilium Tridentinum.] Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini ... canones et decreta. — Leodii, apud Henricum Hovium, 1587. — 16° [35] 473 [177] pp. — Jelzet: Ant. 8061. — Soltész—Velenczei—W. Salgó C. 957.

A címlapon: Andreae Kechkes et amicorum Posonii 1588. — Az előzéklevél rektóján: Pro usu Thlgr Posoniens. Conv. 1773. — A címlapon pecsét: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. — A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. — Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953/7188.

Díszítetlen hártyakötés.

EDER, Georg: *Malleus haereticorum de variis falsorum dogmatum.* — Ingolstadii, apud Davidem Sartorium, 1580. — 8° [80] 510 [2] pp. — Jelzet: Ant. 5728. — Soltész—Velenczei—W. Salgó E 76.

A címlapon: Sum Andreae Kechkes et amicorum eius. Viennae in Austria, Anno dominij 1580. — Az előzéklevél verzóján: Venerabilis Conventus Sümeghiensis. — A címlap verzóján pecsétek: Könyvelosztó fölöspéldány. — OSzK lelt. Régi R. Ny. V 280/152/1978.

Hártyakötés, aranyozott díszítéssel (170 x 107 mm). — A keskeny keret sarkaiban 1—1 stilizált liliom, a középmezőben ovális arabeszkes motívum (58 x 42 mm).

VENUTI, Filippo: *Dittionario volgare et Latino.* (Pars 1—2.) — In Venetia, appresso gli heredi di Luigi Valvassori et Gio. Domenico Micheli, 1582. (In fine:) In Trino, 1578, [Giovan Francesco Giolito de Ferrari.] — 8° [2] ff, 1044 coll., [1]: 92 ff. Jelzet: Ant. 7383. — Soltész—Velenczei—W. Salgó V 120.

A címlapon: Andreas Kechkes mr. in suum et amicorum usum Bononiae emebat... 1584. Ugyanitt pecsét: Sigillum Conv. Sabariensis Ord. S. Francisci. A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. — Országos Széchényi Könyvtár M Növedéknapló 1951/5503.

Díszítetlen hártyakötés (158 x 108 mm).

Mossóczi Zakariás (1542–1587)

Humanista műveltségű főpap, neves jogtörténész és könyvgyűjtő; 1574-től knini, 1578-tól váci, 1582-től nyitrai püspök.[17] Fő műve a magyar királyok törvényeinek kiadása.[18] Könyvtára a legjelentősebb 16. századi egyetemes gyűjtőkörű magyar könyvtárak egyike. Könyveit és képeit végrendeletében (1587. július 7.) sógorára, Kecskés Andrásra hagyta. Könyveiről ekkor 936 tételes jegyzék készült.[19] Kecskés Andrástól a gyűjtemény Kecskés János pozsonyi kanonokhoz, majd 1639-ben a pozsonyi jezsuita kollégiumba került. E rend feloszlatása után a gyűjtemény jelentős része a budapesti Egyetemi Könyvtár tulajdona lett, egyes kötetei pedig Budapesten, Győrben, Pécsett és Pozsonyban maradtak fenn.[20]

[15] SAKTOROVÁ, Helena—KOMOROVÁ, Klára—PETRENKOVÁ, Emília—AGNET, Ján: *Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej.* Martin, 1993. Nr. 145.

[16] Uo. Nr. 1062.

[17] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* IX. 347—348. hasáb.

[18] *Decreta... regni Ungariae.* Tyrnaviae 1584. RMK. II. 183. — IVÁNYI Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése.* Bp. 1926. — BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI—XVII. századi magyarországi történetírás történetéből.* Bp. 1975. 126—128. /Kézirat gyanánt./

[19] *Adattár XVI—XVIII. századi...* 11. 444, 451—483.

[20] *Könyvtártörténeti Füzetek I.* 28.

Az újabb kutatások alapján váltak ismertté a Martinban és az Országos Széchényi Könyvtárban lévő kötetei. A martini Matica slovenská antikva katalógusa 66 könyve bibliográfiai leírását közli.[21] A nemzeti könyvtár antikva-gyűjteményében az alábbi hét könyve maradt fenn:

BULLOCK, George: *Oeconomia methodica concordantiarum Scripturae Sacrae.* — Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1572. — 2° [112] 1214 [2] pp. — Jelzet: Ant. 190. — Soltész—Velenczei—W. Salgó B 1131.

A címlap előtti szöveges levél rektóján: Zachariae Moshoci Eppi Nittrien. An. 1584. Vien. Tall. 7. — Conventus Posoniensis Frum Minorum. — Ugyanitt pecsét: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. — A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár Növedéknapló 1951/B 1591.

Fatáblás, fehér disznóbőr-kötés (410 x 270 mm), görgetőkkel préselt, vaknyomásos reneszánsz tábladíszítéssel.

FRANCK, Caspar de Ortrand: *Chronologia ecclesiastica.* — Viennae Austriae, ex officina Leonhardi Nassingeri, 1580. — 4° [20] ff. — Jelzet: Ant. 2321. — Soltész—Velenczei—W. Salgó F 381.

A címlapon: Zacharias Moshoci Eppus Vacien. — Ugyanitt: Ex libris Georgij Branik ab Anno 1642. — Ugyanitt: Capituli Posoniensis 1710. — A címlap verzóján pecsét: Ex Bibl. Com. F. Széchényi.

Papírkötés (190 x 140 mm).

NAUSEA, Friedrich: *Evangelicae veritatis homiliarum centuriae tres.* — Coloniae, Petrus Quentell excudebat, 1532. — 2° [20] CCCCXLV ff. — Jelzet: Ant. 1123. — Soltész—Velenczei—W. Salgó N 54.

A címlapon: Zachariae Moshoci Eppi Tininien. SCRQ consiliarij 1573. — Ugyanitt: Conventus Posoniensis Frum Minorum. — Ugyanitt pecsét: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. — A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár Növedéknapló 1951/B/1584.

Fatáblás, vaknyomásos félbőrkötés (325 x 210 mm).

SANDERS, Nicholas: *De visibili monarchia Ecclesiae libri VIII.* — Antverpiae, apud Ioannem Foulerum, 1578. — 2° [12] 808 [12] pp. — Jelzet: Ant. 1351. — Soltész—Velenczei—W. Salgó S 104.

A címlapon: Zach. Mosshocj E. Vacien. 1580. — Ugyanitt: Conventus Posoniensis Frum Minorum. — Ugyanitt pecsét: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. — A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. — Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953/10. 186.

Díszítetlen hártyakötés (335 x 225 mm).

SIXTUS Senensis: *Bibliotheca sancta.* — Francofurti, ex officina typographica Nicolai Bassaei, 1575. — 2° [8] 733 [33] pp. — Jelzet: Ant. 18. — Soltész—Velenczei—W. Salgó S 558.

A címlapon: Zacharias Mossow Eppus Tininien. emit II. Marcij Anno 77. Tall. VI. — Ugyanitt: Monasterij Paltensis Cathalogo inscriptus 1646. — A címlap verzóján pecsétek: Biblioth. Reg. Scient. Vniversit. Hvngaricae. — Horvát István könyvtárából. — A M. N. Múzeum Könyvtárából.

Díszítetlen hártyakötés (380 x 255 mm).

THOMAS de Aquino: [Summa theologica. I—IV.] *Prima secundae partis Summae sacrae theologiae.* (Comment: Thomas de Vio.) — Lugduni, apud haeredes Iacobi Iuntae, 1562. — 2° [72] 388 pp. Jelzet: Ant. 1326. — Soltész—Velenczei—W. Salgó T 185.

A címlapon: Zacharias Mossoczj Eppus Tininien. — Ugyanitt: Emerici Forgach de Gyarmat Equitis 1569. — Ugyanitt: Conventus Posoniensis Frum Minorum. — Ugyanitt pecsét: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. — A

[21] SAKTOROVÁ—KOMOROVÁ—PETRENKOVÁ—AGNET: *i. m.* 438.

— A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. — Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953/7330.

Díszítetlen hártyakötés (345 x 225 mm).

ZWINGER, Theodor: *Theatrum vitae humanae.* — Basileae, per Ioan. Oporinum, Ambrosium et Aurelium Frobenios fratres, 1565. — 2° 55, 1428 [24] pp. — Jelzet: Ant. 88. — Soltész—Velenczei—W. Salgó Z 90.

A címlapon: Zacharias Mossow' Protonotarius Apcus Comes palatinus, Archidianus Threnchin, Vicarius et Canonicus Eccae Nittrien. 13. 9bris Anno 69. Viennae. — Ugyanitt: Idem Magro Adamo Zkarchani canonico Ecclesiae Nittrien. Hung. Flor. 6 dedit 4. die Februar. 157 (utolsó szám nem látható). — Ugyanitt: Sed idem dnus Adamus Zkarchanij Custos et Canonicus Ecclesiae Nittrien. Joan. Hrabowskij ... Aureis duobus dedit Nittriae 26. octobris Anno dni 1576. — Ugyanitt: Sigismundus Hrabovsky post annos multos rehabuit hunc librum cum alijs a Familia Beniczky Anno 1684 die 26. Augusti. — A címlap verzóján pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtárából.

Fatáblás, vaknyomásos disznóbőr-kötés (385 x 260 mm). Az első kötéstáblán I. H. monogram.

Nádasdi Bálint (mh. 1564?)

A gyöngyösi ferences könyvtár antikváinak possessor-vizsgálata óta köztudott, hogy a legjelentősebb korai ferences könyvgyűjtő volt.[22] Ugyancsak újabb irodalom hívta fel a figyelmet arra, hogy a korábban íróként nyilván nem tartott ferences szerzetes nem jelentéktelen irodalmi munkásságot fejtett ki. 1975-ben került az Országos Széchényi Könyvtárba az a gyűjteményes kötet, amelybe 1551-ben Párizsban kezdte beírni teológiai jegyzeteit, s amelyben tőle származó latin levélformulák, beszédek, prédikációk, a honfoglalásról és a magyar királyokról összeállított feljegyzések is fennmaradtak.[23]

1542-ben Tasnádon, 1544-ben Nyírbátorban működött. 1546-ban Báthori András szabolcsi főispán, országos főkapitány udvarába fogadta, majd könyvekkel és párizsi egyetemi tanulmányainak lehetővé tételével támogatta. Hazatérte után 1559-ben a galgóci rendház guardiánja, 1561-ben kormánysegéd, 1564-ben ismét Báthori András udvari lelkésze volt. Feltehetőleg ugyanezen évben halt meg.[24]

A gyöngyösi ferences könyvtár ősnyomtatvány- és antikva-állományában 24 kötete maradt fenn,[25] a csíksomlyói ferences rendházból pedig egy 16. századi külföldi nyomtatványa ismert.[26] Bibliofil hajlama Párizsban alakulhatott ki. Itt vásárolt köteteit ugyanis nemcsak „F. V. N." possessor-bejegyzéssel látta el, hanem ízléses

[22] SOLTÉSZ: *XVI. századi könyvgyűjtők...* 116.

[23] VIZKELETY András: *Nádasdi Bálint omniáriuma és beszéde a fejedelmi tisztről.* In: *Collectanea Tiburtiana.* Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk.: GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. 121—123. */Adattár XVI—XVIII. századi...* 10./

[24] KARÁCSONYI János: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig.* I—II. Bp., 1922—1924. I. 419, II. 53, 580—581.

[25] SOLTÉSZ Zoltánné: *A gyöngyösi ferences könyvtár ősnyomtatványainak possessorai.* = MKsz 1993. 132.

[26] KEVEHÁZI Katalin—MONOK István: *XVI—XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a csíksomlyói ferences rendház könyvtárában.* = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. XXI. Szeged, 1985. 122.

kötésükön „F. Valentinus Nádasd" aranyozott felirattal utalt tulajdonosi voltára. A rendkívül hasonló kötés alapján valószínű, hogy a most ismertetendő kötetét is még Párizsban vásárolta.

WILD, Johann: *In sacrosanctum ... evangelium secundum Ioannem... enarrationes.* — Parisiis, apud Sebastianum Nivellium, 1522. — 8° [4] 564 ff. — Jelzet: Ant. 7002. — Soltész—Velenczei—W. Salgó W 195.

A címlap verzóján latin és héber betűs „F. V. N." szignó. — A címlap rektóján: Conventus Posoniensis Frum Minorum. — Ugyanitt pecsétek: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. — A Népkönyvtári Központtól. — A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953/10.233.

Barna borjúbőr-kötés papírtáblákon (178 x 115 mm). A reneszánsz ornamentikájú, vaknyomásos keretdísz közepén és a sarkokban 1—1 aranyozott motívum. Az első kötéstáblán aranyozva az „F.VALENTINVS//NADASD" név, a hátsó táblán a műre utaló „FERVS IN // IOANNEM" felirat.

Nádasdi Bálint egy további kötete – Nicolaus Denyse: *Opus super sententias* (Lugduni, 1516) – Martinban, a Matica slovenskában maradt fenn. Nyilván ezt a könyvét is Párizsban vette s ott aranyoztatta nevét a kötésre.[27]

A most ismertetett két kötettel 27-re emelkedett Nádasdi Bálint nyilvántartott könyveinek száma. Közülük nem egy kötet több művet foglal magában. Nem jelentéktelen gyűjtemény ez a mohácsi vész előtti időszakból egy szegénységi fogadalmat tett szerzetes esetében. Később már aligha gyarapíthatta gyűjteményét, mert a ferences rendházak is rendkívül ínséges helyzetbe kerültek.[28]

Oláh Miklós (1493–1568)

A történetíró humanista főpapnak, esztergomi érseknek Bécsben és Nagyszombatban is volt könyvtára.[29] A számos gyűjteménybe szétszóródott kódexeiről, könyveiről publikációk sora számolt be. Ezeket a köteteit is felsorolva jelent meg 1994-ben a possessor-bejegyzéssel ellátott könyveinek – a korábbi ismereteinket lényegesen gyarapító – jegyzéke.[30] Ebben azonban még nem szerepelhetett a Széchényi Könyvtárban később felismert Valla-kötet (Jelzet: Ant. 5141. – Soltész–Velenczei–W. Salgó V. 61.),[31] valamint az alábbi, igen rossz állapotban fennmaradt nyomtatványa:

HANAPUS, Nicolaus: *Exemplorum omnium Sacrosanctae Scripturae liber.* — (In fine:) Apud Hulderichum Morhartum, Tubingae, 1533. — 8° [10] 263 ff. — Jelzet: Ant. 13358. — Soltész—Velenczei—W. Salgó H 32.

[27] SAKTOROVÁ—KOMOROVÁ—PETRENKOVÁ—AGNET: *i. m.* Nr. 529.

[28] KARÁCSONYI: *i. m.* II. 54.

[29] CSONTOSI János: *Adalék Oláh Miklós könyvtárához.* = MKsz 1883. 61—66.

[30] SZELESTEI N. László: *Oláh Miklós könyvtáráról.* In: *Program és mítosz között.* 500 éve született Oláh Miklós. (Az 1993. jan. 9—10-i kolozsvári megemlékezés anyagából.) Szerk. MÓZES Huba. Bp. [1994.] 51—69.

[31] SOLTÉSZ, Elisabeth: *Die Einbände eines Buches des Graner Erzbischofs Miklós Oláh und eines slawischen Druckes des Primus Truber.* = Gutenberg-Jahrbuch 1995. 240—245.

Az előzéklevél rektóján: Nicolaj s[um] Olahj. — A címlap verzóján: Pro Residentia Papensi FF. Franciscanorum 1663. — A hátsó kötéstábla belsején: Francisci Illyés Theol. 2^d Posonij in Arce 1786. — A 2. levél rektóján pecsét: Sz... Nagykanizsa Könyvtára. — Ugyanezen levél verzóján pecsét: A Népkönyvtári Központtól. — A címlap verzóján pecsét: OSZK Lelt. sz. Régi Nyomt. Tára: V 173/416/1979.

Barna vaknyomásos bőrkötés, papírtáblákon (150 x 100 mm). A kötéstáblák középmezőjében makkos görgetővel préselt függőleges dekoráció.

Révay László (1600–1667)

Katonai sikerei és Naplója miatt egyik jelentős tagja a könyvszeretetéről híres Révay családnak.[32] Révay Márton, Turóc vármegye alispánja és Esterházy Zsófia elsőszülött fia. Sorozatos katonai sikerei, érdemei alapján pályája gyorsan emelkedett: 1632-ben Beczkó vára, 1648-tól Pozsony kapitánya volt. 1635-ben báróságot nyert. Életéről legrészletesebben Naplója tájékoztat.[33]

Mint elsőszülött fiú ő örökölte Esterházy Zsófia 1571-ben Bázelben nyomtatott, latin Isocrates-kötetét.[34] Széles körű művelődési igényéről tanúskodik az a további öt kötet, amely a martini Matica slovenskában maradt fenn,[35] valamint a Széchényi Könyvtárban lévő alábbi három könyve.

ARISTOTELES: *Organon.* (Graece et Lat. Ed. trad. Julius Pacius.) — Morgiis, excudebat Guillelmus Laimarius, 1584. [recte Genève?] — 4° [8] 831 pp. — Jelzet: Ant. 1242. — Soltész—Velenczei—W. Salgó A 568.

A címlapon: Ex libris Ladislai de Rewa [1]644. — A címlap verzóján pecsétek: Nagy Iván. — Orsz. Széchényi Könyvtár Növedéknapló 1958/20683.

Vaknyomásos disznóbőrbevonat új fatáblás kötéstáblákra áthelyezve (225 x 165 mm), V. Károly és János Frigyes (1503—1554) szász választófejedelem portréjával. Mindkét képmásnak több mint 30 változata ismert a német, főleg wittenbergi reneszánsz kötésekről.[36] Kettőjük portréja díszíti Esterházy Zsófia Isocrates kötetének kötéstábláit is.[37]

JOSEPHUS Flavius: *Antiquitatum Iudaicarum libri XX...* (Ed. trad. Sigismundus Gelenius, Desiderius Erasmus.) — Froben, Basileae 1554. (In fine:) Per Hier. Frobenium et Nic. Episcopium. — 2° [8] 886 [32] pp. — Jelzet: Ant. 1313. — Soltész—Velenczei—W. Salgó J 213.

A címlapon: Ex libris Ladislai de Réwa 1600.

[32] Két szlovákiai katalógusban több mint húsz olyan könyv szerepel, amely egykor a Révay család különböző tagjainak a tulajdona volt. L. KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly na Slovensku.* [Martin] 1979. 499. — SAKTOROVÁ—KOMOROVÁ—PETRENKOVÁ—AGNET: *i. m.* 440.

[33] NAGY Iván: *i. m.* IX. 705—706. — SZINNYEI: *i. m.* XI. 854—856. hasáb. — IPOLYI Arnold: *A Révay család naplója 1555—1661.* = Új Magyar Múzeum (7.) 1857. I. 441—449. — DUALSZKY János: *Révay László, Révay Márton és Esterházy Zsófia fiok, naplójából 1600—1655.* = Magyar Történelmi Tár III. 1857. 245—254.

[34] SOLTÉSZ Zoltánné: *Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possessorai.* = MKsz 1995. 138.

[35] Uo. 139.

[36] HAEBLER, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts.* Unter Mitwirkung von Dr. Ilse Schunke. I—II. Leipzig, 1928—1929. II. 444—445, 446—447.

[37] Az V. Károly portréval díszített első kötéstábla fényképét l. SOLTÉSZ: *Révay Mártonné...* 132.

Ugyanitt pecsétek: Ambrosii Lents Ord. Praemonst. Anno 1811. — Premontrei Székház Csorna Könyvtára. — A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953/7315.

Aranyozott, stilizált virágokkal díszített gerincű barna bőrkötés papírtáblákon (330 x 220 mm). A gerincen a szerző neve és a mű címe ugyancsak aranyozva.

JOVIUS, Paulus: *Historiarum sui temporis tomus primus (-secundus).* — Basileae, 1567. [Heinrich Petri et Peter Perna.] — 8° [16] 911 [47], 731 [5], 649 [37] pp. — Jelzet: Ant. 7964.

A címlapon: Ex libris Ladislai de Réwa Ao. 1656. — Ugyanitt: Ex libris Xtoph Révay 1652.[38] Az előzéklevél verzóján: Emptus per me Alexium de Reva Ao. 1674. — Az első kötéstábla belsején: Franciscus Révay (19. sz.) — Az előzéklevél rektóján pecsét: Biblioth. Eccl. Metr. Strigon. duplum. — A címlap verzóján pecsét: OSZK lelt. Régi Nyomt. T. V161/19/1993.

Díszítetlen hártyakötés (165 x 105 mm).

Révay Péter (1568–1622)

A magyar korona első részletes és tudományos igényű ismertetője.[39] A strassburgi Akadémián tanult, művelt főúr 1598-ban Turóc megye főispánja, 1604-től királyi tanácsos és királyi táblai bíró, 1608-tól koronaőr volt.[40]

GENTILLET, Innocent: *Commentariorum de regno aut quovis principatu recte et tranquille administrando libri tres ... adversus Nicolaum Machiavellum.* — 1590. [Genève, Jacob Stoer?] — 8° [12] 708 [12] pp. — Jelzet: Ant. 5883. — Soltész—Velenczei—W. Salgó G 146.

A címlapon: Sum Petri de Rewa et Am[icorum] Argentinae. — Az előzéklevél verzóján: Farkas Lajos könyvtárából 1873. dec. 10-én. — A címlapon pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtára.

Díszítetlen hártyakötés (175 x 110 mm).

ELISABETH SOLTÉSZ

Neuerlich erkannte Bücher namhafter ungarischer Possessoren

Die Studie macht aus der Antikva-Sammlung der Széchényi Nationalbibliothek solche Bücher bekannt, die von ihren nicht unbedeutenden Besitzern mit Possessoren-Eintragungen versehen wurden. Unter diesen Besitzern befinden sich der Generalgouverneur Siebenbürgens György Bánffi, der Fürst Zsigmond Báthori, der in Siebenbürgen eine unentschlossene Politik betrieben hatte, der hochgebildete und erfolgreiche Feldherr Boldizsár Batthyány, der in Bologna promovierte Doktor der Rechte András Kecskés, der namhafte Rechtshistoriker und Bischof von Neutra Zakariás Mossóczi, der in Paris studierte Franziskanermönch Bálint Nádasdi, der

[38] 1639-ben Révay Kristóf tulajdonában volt a 46 rézmetszetes térképet tartalmazó értékes munka: WAGHENAER, Lucas Jansz: *Speculum nauticum super navigatione maris Occidentalis.* (Pars 1—2. Ed. Richard SLOTBOOM.) — Amstelredami, apud Cornelium Nicolai, 1591. — 2° [4] 36 pp. — Jelzet: Ant. 221. — SOLTÉSZ—VELENCZEI—W. SALGÓ W 1.

[39] SZINNYEI: *i. m.* XI. 869—870. hasáb.

[40] NAGY Iván: *i. m.* IX. 713.

Graner Erzbischof Miklós Oláh, sowie zwei bedeutende Mitglieder der Familie Révay: der Tagebuchschreiber László und der Kronhüter Péter, der die erste wissenschaftliche Beschreibung der ungarischen Krone veröffentlichte. Ihre hier aufgezählten Bücher liefern wertvolle Beiträge zur Untersuchung der ungarischen Kulturgeschichte.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Egy elfeledett nemzetiségi hetilap a 19. század második évtizedéből

A magyar sajtótörténet mind ez ideig nem szentelt jelentőségének megfelelő figyelmet a *Tydennik*nek, teljes nevén – egykorú ortográfiával – *Týdenník aneb Cýsařské Královské Národnj Nowiny*nek, a 19. század második évtizedében a magyarhoni szlovákok számára íródott, Juraj (Jiři) Palkovič irodalmári és lapszerkesztői tevékenységével összefonódott cseh nyelvű hetilapnak.[1] A lap olyan időszakban (1812–1818) jelent meg, amikor a napóleoni háborúk utolsó éveiben, az európai reakció megerősödését követően a Habsburg birodalom területén bármilyen szélesebb horizontra figyelő, elfogulatlan tájékoztatásra törekvő periodika szerkesztése bátor és kockázatos vállalkozás volt. A már korábban is érvényesülő lapkiadási

[1] A lapcím magyar fordítása: Hetilap vagy Császári Királyi Nemzeti Újság. – Palkovič előneve a szakirodalomban kizárólag a szlovák Juraj, de Palkovič maga a cseh változatot, Jiřit használta. A lapot gót betűtípussal, egykorú cseh ortográfiával Pozsonyban, Weber Simon István nyomdájában nyomták. Megállapításunkat alátámasztja az a tény, hogy a magyar sajtótörténet tudományos alapozású enciklopédikus feldolgozása (*A magyar sajtó története.* Főszerkesztő SZABOLCSI Miklós. *I. 1705–1848.* Szerk. KÓKAY György. Bp. Akadémiai Kiadó. 1979.) – a kronologikus tárgyalás megfelelő helyén (Sajtónk a magyar jakobinus mozgalom bukása után 1795–1832) – meg sem említi a *Tydennik*et, amely a folyóiratok címmutatójában sem jelenik meg. Juraj Palkovič is kizárólag a *Presspurské Noviny* kapcsán, illetve a *Tatranka* szerkesztőjeként kerül szóba. A hiányt észleli SZIKLAY László a műről írott recenziójában (MKsz 1980. 192.) Uő: *A szlovák irodalom története* (Bp. 1962. Akadémiai kiadó. 885 l.) című monográfiájában behatóan foglalkozik Palkovič irodalomtörténeti jelentőségével (191–195.), de a *Tydennik*ről csak rövid jellemzést ad. Palkovič életútját, irodalmi-pedagógiai-szerkesztői tevékenységét, nyelvi szemléletét tudományos alapossággal elemzi VYVIJALOVÁ, Mária *Juraj Palkovič 1769–1850* (Bratislava, 1968. Vyd. SAV. 409 l.) című monográfiájában. A cseh sajtótörténészek közül részletesebben foglalkozik a *Tydennik*kel KLIMEŠ, Vladimir: *Počatky českého a slovenského novinarstvi* (Praha, 1955. Orbis. 192 l.) című munkája. Szlovák áttekintő elemzés PIŠUT, Milan–ROSENBAUM, Karol–KOCHOL, Viktor: *Literatura narodné-obrodenia.* Bratislava, 1960. Vyd. SAV. 492 l. /Dejiny slovenskej literatury II./ A magyar történészek és sajtótörténészek közül rövidebben-hosszabban foglalkozik a *Tydennik*kel és Juraj Palkovičcsal ARATÓ Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája.* Bp. 1983. Akadémiai kiadó. 74–77. DEZSÉNYI Béla: *Az időszaki sajtó története a Dunatáj országaiban.* Bp. 1947. Gergely. 71 l. /Documenta Danubiana 2./ SZALATNAI Rezső: *A szlovák irodalom története.* Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 127 l. SZIKLAY László: *A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei.* = MKsz 1981. 25–26. VAJLOK Sándor: *Szlovákok és magyarok.* = Katolikus Szemle 1938. 535–543. VIGH Károly: *A tizenkilencedik század szlovák hírlaptörténete.* Bp. 1945. Atheneum. 76.

korlátozások miatt a 18–19. század fordulóján Magyarországon az időszaki lapkiadás mélypontot ért el. 1805-ben az ország területén csak négy (három német és egy latin nyelvű) lapot adtak ki, a Kultsár István szerkesztette *Hazai Tudósítások* megjelenése is csak 1806 júliusára datálható. A hazai szlovákság olvasási igényeit kielégítő – cseh nyelvű – lapok sorában a *Tydennik* idősorrendben – a *Presspurské Noviny* (1783) és a *Staré Noviny Literniho Umeni* (1786) után – már a harmadik volt.

A *Tydennik* 1812 júliusa és 1818 júniusa között Pozsonyban, a korabeli viszonyokhoz képest figyelemreméltó rendszerességgel, hetente jelent meg. Zsurnalisztikai profilját jól jellemzi az a megállapítás, hogy a lap „teljes mértékben a modern újságírási kívánalmaknak akart megfelelni: fürge és éber hírszolgálata mellett mindvégig olvasói szükségletét, műveltségének fokozását tartotta szem előtt. Ezért tudott többet adni, mint a hírek egyszerű foglalatát, olvasóival közvetlen kapcsolatot teremtett.[2] A beköszöntő számban adott program részletesen szól Palkovič szerkesztési elveiről és népnevelői célkitűzéseiről, amelyeket ez a fáradhatatlan, lelkes polihisztor a lap megindítását megelőző évtized alkotó irodalmári és oktatói tevékenysége során érlelt ki.

A szlovák evangélikus szegényparaszti családban Rimabányán (Rimavska Bana) 1769. február 27-én született Juraj Palkovič alapfokú ismereteit szülőfalujában, majd a magyar többségű Osgyán és a német ajkú Dobsina iskoláiban szerezte meg. 1786–1790 között a nagyhírű, a Ratio Educationis szellemében, tudós tanárok vezetésével működő soproni evangélikus líceumban tanult, filozófiából, történelemből, fizikából, matematikából, teológiából és keleti nyelvekből vizsgázott. 1792–1794 között több magyarországi diáktársával együtt a jénai egyetemen folytatott filozófiai, teológiai és nyelvi tanulmányokat. Hazatérve két évig a losonci gimnáziumban tanított, majd négy éven át főúri családok gyermekei mellett házitanítói minőségben a Pest megyei Acsán, Vácon és a Zala megyei Sümeg-Rendeken működött. Eközben módjában volt Ausztriában, Dél-Németországban és Franciaországban tanulmányutakat is tenni. Ebből az időből származik barátsága két tekintélyes irodalmár személyiséggel, Kis Jánossal, a későbbi evangélikus szuperintendenssel és Bohuslav Tabliccal, a szlovák irodalom történetének első teoretikusával, a neves költővel, műfordítóval, irodalomtörténésszel. Ez utóbbival, Ján Ribay, korának ismert nyelvtudósa és szótárszerkesztője ösztönzésére javaslatot dolgozott ki a „cseh–szlovák" nyelv és irodalom oktatásának a szlovákok lakta városok, elsősorban Pozsony iskoláiban való bevezetésére. Ennek eredményeképpen, irodalmári tevékenységére is tekintettel (1801-ben adta ki *Muza za slovenskch hor* – A szlovák hegyek múzsája – című versgyűjteményét), 1803-ban kinevezést kapott a pozsonyi evangélikus gimnázium (amely 1811-től a líceum nevet viselte) akkor felállított szlovák nyelvi tanszékére. Ennek professzoraként 43 éven át a fiatalok több nemzedékét nevelte korszerű műveltségre, racionalista humanizmusra és – bár konzervatív szemléletben – a szlovákok nyelvi, irodalmi és nemzeti kultúrájának értékelésére.

[2] SZIKLAY L.: *i. m.* 193.

De éppen ennek a konzervativizmusnak következménye volt, hogy Palkovič személyiségének, irodalmi oeuvrejének, lapszerkesztői tevékenységének megítélésénél már kortársai is fenntartásokkal éltek, és idővel a szlovák nemzeti érzés felkeltése körüli kétségtelen érdemei is homályba kerültek. Ennek fő oka az volt, hogy a 18–19. század fordulóján több kiváló szlovák értelmiséggel együtt még az ún. „bibliai" cseh irodalmi nyelv bázisán kívánt a szlovákok számára irodalmi nyelvet kifejleszteni. A 19. század első két évtizedében, tehát a *Tydennik* szerkesztése időszakában is, a szlovák irodalmi nyelv problémája még cseppfolyós állapotban volt. A nyugat-szlovák népnyelvre alapító első összefüggő koncepció, Anton Bernolák hatkötetes nagyszótára is csak szerzője halála után, 1825–27-ben jelent meg. Jellemző, hogy Palkovič katedráját a „cseh–szlovák" nyelv és irodalom műhelyének nevezte. Ezt a kifejezést azonban nem egy egységes cseh–szlovák népiség propagálásának szándékával használta – ez a fogalom csak a század második felében merült fel –, hanem azzal csak azt akarta hangsúlyozni, hogy az általa használt bibličtina az élő cseh nyelv fejlődésétől független szlovák kategória, a szlovák nyelv fejlesztésének bázisa. Amint az említett verseskötete előszavában írta, tudatosan keverte a bibličtinába a szlovák szavakat, mivel nem cseheknek, hanem szlovákoknak ír. Ezért is tiltakozik az abban az időben lezajló Jungmann-féle cseh nyelvújítás eredményeinek átvétele ellen. Két évtizedig dolgozott cseh–német–latin nagyszótárán, de ennek 1820-ban történt megjelenésével a cseh–szlovák nyelvfejlesztési irányzat véget is ért, mert erre az időre a szlovák értelmiség körében már meghatározó irányzattá vált a beszélt szlovák nyelven alapuló irodalom művelése. Palkovič azonban elvhű egyéniség volt, aki későbbi irodalmi tevékenysége és második folyóirata, a *Tatranka* szerkesztése során is kitartott a cseh nyelvi bázis használata mellett, még olyan időszakban is, amikor a szlovák irodalmi nyelv körüli harc már végleg eldőlt. Ezt a magatartását viszont az élő szlovák nyelv kiművelésére törekvő fiatalabb irodalmárok maradiságnak minősítették, Palkovič írói és szerkesztői tevékenységét leértékelték, sőt – átmenetileg a 18. századi eszmék konzerválására irányuló törekvésnek minősítve – egész fellépésének retrográd jelleget tulajdonítottak. Tanítványai, a szlovák romantika újabb nemzedéke, már tőle függetlenül munkálkodott a háta mögött megalakított Literárna jednota nevű irodalmi társaságban. Palkovičnak a szlovák irodalom kibontakozását segítő szerepét jószerével csak egy negyed százada állította helyes megvilágításba egy, a nyelvújítói szemléletét és teljes életművét elemző tudományos monográfia, amely egyben személyét is mint a szlovák kultúra fejlesztésének haladó szellemű, következetes és sokoldalú előharcosát rehabilitálta.[3]

E monográfia Palkovič négy évtizedes aktív kulturális alkotó-szervező tevékenységében három szakaszt különít el. Az első, főleg tanszékcentrikus szakasz professzori kinevezésétől a *Tydennik* megindulásáig terjed (1803–1812), a másodikat lényegileg a *Tydennik* szerkesztési munkája tölti ki (1812–1818), az 1846-ig tartó

[3] VYVIJALOVÁ: *i. m.*

harmadik időszakban Palkovič pedagógusi, szerkesztői és irodalmári tevékenysége eléggé összefonódva jelenik meg.

Az első szakaszban Palkovič a tanszék oktatási rendjét saját nyelvfejlesztési koncepciójának megfelelően alakította ki. Felváltva egyik évben a cseh nyelv grammatikáját, a másik évben a szintaxisát adta elő, emellett külön cseh–szlovák irodalomtörténeti kollégiumot is tartott. A cseh–szlovák nyelv stilisztikájának bevezetéseként próza- és verselemzést is végeztetett. Megismertette tanítványaival a főbb szláv nyelvek, az orosz, a lengyel, a szerb alapelemeit is. Működése kezdetétől a latint használta oktatási nyelvként, és emellett kortársai kifogásai ellenére sokáig kitartott. De ebben az időszakban írt Palkovič több módszertani tanulmányt, nyelvművelő cikket, törvényszöveg-kommentárt, egy háromfelvonásos népi komédiát és lefordította szlovákra a Bibliát. 1804-ben megkezdte a külön méltatást is megérdemlő *Kalendár,* a legszélesebb rétegekhez szóló, a legváltozatosabb témakörökkel foglalkozó, ismeretterjesztő-népnevelő naptár-évkönyve kiadását is. Emellett már ebben az időszakban hozzákezdett tervezett hetilapja, a *Tydennik* megjelentetésének előkészítéséhez. Először 1804 második felében adott be kérelmet a bécsi Magyar Kancelláriához lapkiadás engedélyezése, illetve a még 1783-ban Tállyai Dánielnek a *Presspurské Noviny* kiadására adott engedély megújítása iránt. Ebben az ügyben felvette a kapcsolatot az akkoriban magas tisztségeket betöltő gróf Széchényi Ferenccel, akit a nemzetiségek kiművelésére irányuló törekvések megértő támogatójának tartottak. Ezt és két további kérelmét a Kancellária ugyan elutasította, de annak negatív véleményezése ellenére – feltehetőleg az uralkodó környezetéhez tartozó befolyásos barátai közbenjárására – az 1811. november 11-i „legfelsőbb elhatározás" megadta az engedélyt Palkovičnak a lap kiadására, azzal a feltétellel, hogy a lapot előzetes cenzúra alá bocsátja és azzal a megkötéssel, hogy politikai híreket nem közöl.

Az engedély kiadásánál szerepe lehetett annak is, hogy Palkovič a kérelemhez mellékelt lapkiadási programjában – amit a megjelent lap első számában is ismertetett – a kormányzat akkori célkitűzéseibe is beilleszthető ismeretterjesztési feladatokat is megfogalmazott. Palkovič programja jelentős részében – amint látni fogjuk – célkitűzései közé sorolja a műveltség jelentőségének és tekintélyének elismertetését, a célszerű munkamódszerek hasznosságának bizonyítását, és ennek érdekében a technikai újítások széles körű bemutatását.

* * *

Ilyen előzmények után a lap első száma 1812 júliusában jelent meg. Palkovič a *Tydenniket* terjedelmes és széles koncepciójú előszóval vezeti be, amely az egész számot kitölti.[4] Hangsúlyozza benne a műveltség fontosságát és a francia racionalizmus által befolyásolt felvilágosítói öntudattal (amelyet luteránus teológusi szemlélete mindenesetre halványabbra színezett) világosan kinyilvánítja, hogy

[4] Tydennik, I. 1812. 1. III–X.

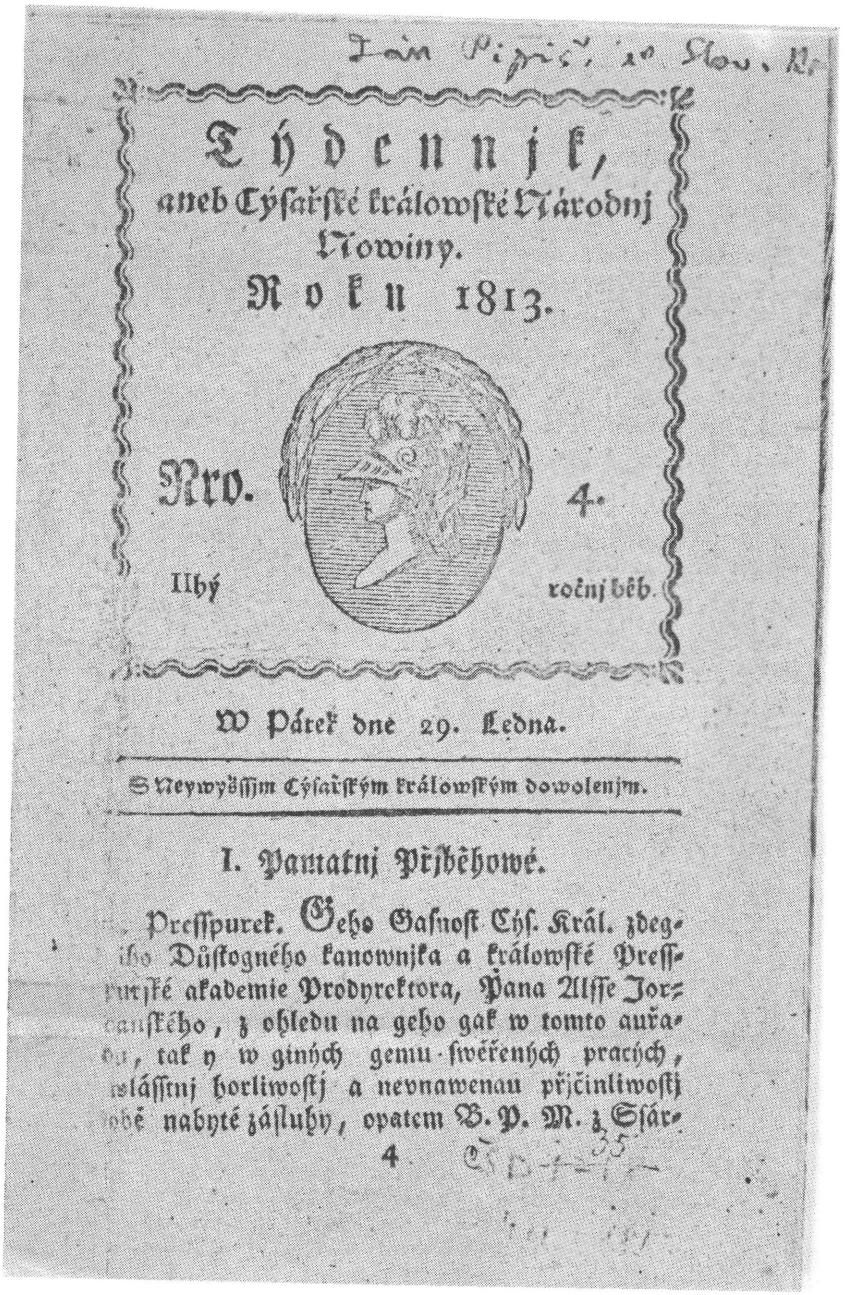

Týdennjk,
aneb Cýsařské králowské Národnj
Nowiny.
Roku 1813.

Nro. 4.

IIhý ročnj běh.

W Pátek dne 29. Ledna.

S Neywyšssjm Cýsařským králowským dowolenjm.

I. Pamatnj Přjběhowé.

Presspurek. Geho Gasnost Cýs. Král. zdeg-
ého Důstogného kanownjka a králowské Press-
purské akademie Prodyrektora, Pana Alsse Jor-
danského, z ohledu na geho gak w tomto auřa-
du, tak y w giných gemu swěřených pracých,
wlásstnj horliwostj a nevnawenau přjčinliwostj
obě nabyté zásluhy, opatem B. P. M. z Ssár-

4

A Tydennik címlapja

„az összes emberi dolgok között a legdrágább és legmegfizethetetlenebb a műveltség, az okosság, a legkülönbözőbb ismeretek birtoklása, az elme kiművelése. Ez olyan bizonyos és kétségbevonhatatlan igazság, hogy nincs ember, aki ezt figyelmen kívül tudná hagyni... Mindennap látjuk, hogy közönséges emberek is rendelkeznek azzal az előnnyel, amit a józan ész használata biztosít. A bölcsesség magasabb foka nagyobb és gazdagabb világ feltárását teszi lehetővé, biztosítja, a teljes egész áttekintését és mindenképpen előtérbe kerül az, akinek esze és szíve ki van művelve".

Kiemeli, hogy a hatalom és a gazdagság múlandó, míg a műveltség mindig megtartja értékét. Palkovič ugyan kifejezetten nem utal rá, de érdemben – és ezt munkásságának cseh méltatói fontosnak is tartják – a cseh és a szlovák népet ebből a szempontból teljes egységben szemléli. Így érthető meg büszkeségének hangsúlyozása népének gazdag kulturális tradíciója és magas műveltsége miatt, amely szerinte népe kiválóságának bizonyítéka. De realista szemléletével természetesen észleli a hazai szlovákság jelentős részének műveltségbeli hiányosságait és lelkesen buzdítja olvasóit ennek felszámolására:

„Minden szlovák számára kötelesség, hogy azt a népet, amelyhez tartozik, írásaival művelje, annál is inkább, mert ebben a tekintetben saját népe elhanyagolt és sokkal kevésbé rendelkezik jó könyvekkel, mint más népek."

Az előszóban Palkovič megfogalmazza másik eszmei célkitűzését, népe nyelve kiművelésére irányuló törekvését is. Személyes írói ambícióit érintve, megvallja:

„Egy különleges további ok is ösztönzött aktív tevékenységre és tudományos munkára, és ez a mi szlovák nyelvünk felemelése, megőrzése, kiművelése. Annál a népnél, amelynek nyelve nincs kiművelve, amelynek szókincse szegényes, nem lehet a tudományt és a tudást fejleszteni és felvirágoztatni. Nép saját hazai nyelv nélkül nem tekinthető nemzetnek. Nyelvével együtt viszont elveszítheti nemzetiségét is."

Mivel Palkovič a „hazai nyelvet" a bibličtina „elszlovákosításával" kívánta felemelni, itt is logikus részéről a gondolatkapcsolás, hogy a történelmi példákon a cseh nyelv kiválóságát, régi irodalma nagyságát szemlélteti (korának cseh irodalmát majd a lap hasábjain propagálja). Végül is a *Tydennik* céljaként a valóságos felvilágosodás szolgálatát, az ősök példájának követését, a hazai nyelv iránti tiszteletet és szeretet elmélyítését jelöli ki. Nyilvánvalóan az irodalom terjesztésének eddigi kedvezőtlen tapasztalatai alapján azonban indokoltnak tartja az előfizetők és az olvasók lelkére kötni:

„Fogadjátok a lapot hálás szívvel és igyekezzetek azt minden módon támogatni, hogy hálátlansággal ne találkozzon és ne legyen kénytelen az olvasók hiánya miatt elsorvadni, mint ahogyan nehezen tudott már eljutni létrejöttéhez is. Ne feledjétek, hogy más népeknek nagy számban vannak hasonló és mindenféle más lapjaik is, mi pedig alig tudtunk eljutni idáig."

Palkovič szerkesztői tevékenységének egyik meghatározó vonása, hogy a lap közleményeinek túlnyomó részét minden bizonnyal maga a szerkesztő vetette papírra. Bár kifejezetten Palkovič nevével szignált cikket keveset találunk, nincs utalás arra

sem, hogy Palkovič szerkesztőtársat vagy megbízott rovatvezetőket foglalkoztatott volna. A más lapokból átvett vagy a recenziókat tartalmazó közleményektől eltekintve ritkán találkozunk más szerző vagy tudósító nevével. Viszont a hivatkozásokból is megállapítható, hogy a lapnak számos helyi tudósítója volt az országnak Pozsonytól távoleső szlováklakta helységeiben, Bácskában, Bánátban, Békésben, a Szerémségben, sőt Cseh- és Morvaországban is. Levelezői a legkülönbözőbb rétegekből kerültek ki, voltak közöttük lelkészek, tanárok, tanítók, falusi értelmiségiek, gazdálkodók, községi bírók. Palkovič bizonyára líceumi tanítványai közül is többet beszervezett tudósítójának. Közülük a legnevesebb alighanem František Palacky, a csehek későbbi nagy történetírója volt. A közleményekből egyértelműen megállapítható az is, hogy Palkovič a hazai lapokon (*Magyar Kurír, Hazai és Külföldi Tudósítások, Tudományos Gyűjtemény, Pesther Zeitung, Pressburger Zeitung, Ephemerides Statistico-Politicae)* kívül rendszeresen figyelemmel kísérte a nevesebb középeurópai újságokat és folyóiratokat, többek között a *Pražské Novinyt*, a *Brnenské Novinyt*, a *Wiener Zeitung*ot, a *Wiener Allgemeine Literatur Zeitung*ot, a *Der Deutsche Beobachter*t, az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ot, a *Frankfurter Merkur*t, valamint berlini, müncheni, velencei, belgrádi lapokat, alkalmanként a francia *Moniteur*t, a *Journal de Paris*-t és a *Times*t is. Feltehetőleg a francia és angol lapokat is Palkovič személyesen szemlézte. A sajtótörténészek nem tudták kideríteni, hogy Palkovičnak módjában volt-e külföldi lapokra előfizetni, vagy azokat csak szemlézésre kölcsön kapta gazdag és befolyásos barátaitól. Bár a sok helyen működő, különböző foglalkozású, műveltségű, társadalmi helyzetű tudósítók forrásainak ellenőrzése nyilvánvalóan nehezen volt megoldható, a lap ritkán közölt hamisnak bizonyult hírt. Ha ez mégis előfordult, Palkovič az olvasók elnézését kérve, a legközelebbi számban helyesbített.

Szerkesztői tudatossága abban is megnyilvánult, hogy – más lapokhoz, pl. a jogelődjének tekintett *Presspurské Novinyhez* viszonyítva – anyagát áttekinthetőbb rendszerben igyekezett feltárni. A *Tydennik* rovatai állandóak, elnevezésük alig változik, a híreknek az egyes rovatokba való besorolása kellő körültekintéssel történik. A *Tydennik* a Palkovič által megadott program szerint az általános érdekű, kiemelkedő események ismertetésén kívül közleményeket hoz az alábbi tárgykörökből: 1. Gazdasági kérdések, ideértve a természetrajzot, a fizikát, a mechanikát, mindenféle ipari ismeretet, a kereskedelmet, a szántóföldi és rétgazdálkodást, az állattenyésztést, a méhészetet. Ismerteti mindazon új felfedezéseket, amelyek eddig leírásra nem kerültek, a szlovákok tudomására nem jutottak. 2. A gyermekek okos és helyes nevelése, tekintettel testi és szellemi képességeikre, mindazon módszerek bemutatása, amelyek lehetővé teszik a jó erkölcsre, tisztességre, munkakészségre, engedelmességre, az öregek és a felettesek tiszteletére való nevelésüket. 3. A közintézményekre és a közrendre vonatkozó ismeretek a falvakban és a városokban, az „úgynevezett rendészet", pl. tűz keletkezése esetén a vagyon megőrzésének rendje. 4. Irodalmi beszámoló új könyvekről, folyóiratokról, cikkekről, tájékoztatás arról, hogy ezek hol és kiknél szerezhetők be és általában arról, mi történik a tudományos

világban, az iskoláknál, az egyházban. 5. Mindenféle publikáció, nyilatkozat, értesítés, hirdetmény, bejelentés, királyi privilégiumok, az országgyűlésen elfogadott törvények, az alsó- és felsőfokú hatóságok rendeletei, általános kegyelmezés stb.

* * *

Bár, mint a fentiekből is kitűnik, Palkovič pedagógiai, irodalmári és lapszerkesztői minőségben egyértelműen a hazai szlovákság kultúrális felemelésére, nemzeti tudatának erősítésére, a szlovák nyelv saját értelmezésében vett kiművelésére kötelezte el magát, jelentősnek tűnik az a megállapítás, hogy Palkovič e tevékenységét a vizsgált időszakban a történelmi Magyarország kritikus szemléletű, de lojális polgáraként, a rendi állam közjogi-közigazgatási apparátusa respektálásával, a magyar funkcionáriusok, a magyar irodalmárok és a magyar nyelv iránti tisztelet kimutatásával, tehát legtöbb kortársához hasonlóan elődeinek „hungarus" (Uhor) patriotizmusától még el nem szakadva fejtette ki. Ugyanakkor igyekezett lapjában kifejezésre juttatni a dinasztia iránti hűségét is. Ez kitűnik, többek között abból is, hogy Naplóleon bukása alkalmából közli Juraj Rohonin hlozsaneci lelkész 36 szakaszos versét, amelyet szerzője még 1809-ben, a birodalom számára vészterhes időben írt. Rohonin ekkor felhívta a szlovákokat, ha ugyan kinyilvánítják is a nagy szláv családhoz való tartozásukat, de azért viseltessenek hűséggel a Habsburgok iránt, akik annak idején megvédték az országot a törökök ellen. A vers Napóleont mint Európa elnyomóját aposztrofálja és felhívja a szlovákokat, hogy küzdjenek ellene.[5]

Palkovičnak a magyarsághoz és a magyar nyelvhez való viszonyát jól szemlélteti az a cikk, amely teljes terjedelmében, szó szerinti fordításban közli Rumy Károly Györgynek, az iglói születésű, német anyanyelvű, de magyarul is publikáló sokoldalú irodalmárnak, akkoriban a soproni evangélikus líceum tanárának és a kor egyik legtoleránsabb nemzetiségi politikusának a *Wiener Allgemeine Literatur Zeitung* 1813. április 4-i számában a *Tydennik* 1812-es évfolyamáról megjelent értékelő tanulmányát.[6] Rumy mint a magyar irodalom ismerője és a magyarországi nemzetiségi nyelvek fejlődésének elfogulatlan szemlélője cikkében síkra szállt a szlovákok azon jogáért, hogy saját nyelvükön művelődhessenek. Ez szerinte semmiképpen nincs a magyar nyelv fejlődésének kárára. Természetjogi követelménynek tekinti, hogy mindegyik nemzetiség a saját nyelvén fejlessze műveltségét. Így indokoltnak látja a szlovák nemzeti tudatú értelmiség kezdeményezését is, hogy saját nemzetiségük kultúrájának emelését anyanyelvükön és nem a magyar vagy német nyelv használatával szorgalmazza. Éppen ezért veszélyes jelenségnek tartja a magyar nyelv használatának azzal az indokkal való propagálását, hogy a nemzetiségi nyelvek fejlesztése kárt okozna a magyar irodalomnak, amelynek az ország törvényei elsőbbséget biztosítanak. Rumy cikkében az elfogultság vádjának elhárítása céljából kifejezetten hangsúlyozza, hogy ő a magyar nyelv kedvelője és csak elvi okokból párt-

[5] Tydennik, III. 1814. 12. 181–186.
[6] Tydennik, II. 1813. 23. 420–424.

fogolja a szlovákok nyelvfejlesztési törekvéseit. A teljes cikk kommentár nélküli közlésével Palkovič feltételezhetően saját szemléletét kívánta kifejezésre juttatni.

Palkovič hungarus beállítottságára utaló adalék lehet az is, hogy még 1804-ben *Známost vlasti* (Honismeret) címmel verses földrajzkönyvet szerkesztett, amelyben a szlovák anyanyelvű kisiskolásokkal ismertette meg a történelmi Magyarország tájait és városait. A magyar irodalmárok közül egész életében szoros barátságot tartott Kis Jánossal (1770–1846), a Kazinczy Ferenc köréhez tartozó nyelvújító költővel és műfordítóval, a későbbi evangélikus szuperintendenssel, akinek életrajzát is megírta. (Palkovič személye viszont Kis János önéletírásában is szóba kerül.) Sümegrendeki nevelősködése során érintkezésbe került Kisfaludy Sándorral, akinek emlékét élete végéig őrizte. Élete során sokat fordított magyarból, többek között a pozsonyi országgyűléseken hozott törvénycikkek szövegét. A *Tydennik* hasábjain rendszeresen megemlékezett a magyar kulturális eseményekről és magyar könyvek megjelenéséről. Nem sokkal a lap megindulása után cikket közöl a pesti Magyar Nemzeti Múzeumról. Ismerteti az országgyűlés 1808: VIII. törvénycikkét „a nemzeti múzeum felállításáról és a magyar nyelv művelését előmozdító más intézkedésekről", méltatja az intézmény kulturális jelentőségét, utal – a múzeum mellett – a magyar nyelv fejlődését segítő más kezdeményezésekre is.[7] Megemlékezik Jankovich Miklósnak azon nagyvonalú elhatározásáról, hogy értékes könyv-, kézirat- és éremgyűjteményét a Nemzeti Múzeum tulajdonába kívánja adni. Véleménye szerint e szándék megvalósítása erősíteni fogja a magyarok nemzeti szellemét és ezért követésre méltó példa a szlovákok számára is. Ennek kapcsán utal a pénzbeli adományok fontosságára a kulturális emlékek megóvása szempontjából.[8] A magyar nyelven megjelent irodalom ismertetése során sem mulasztja el a megfelelő tanulságok levonását. Ezt teszi például Pethe Ferenc *Nemzeti Gazda* című gazdasági hetilapjának bemutatásánál, abból az alkalomból, hogy szerkesztője 1817-ben a kiadás helyét Bécsből Pestre telepítette át. A lap közhasznú voltának elismerése és az előfizetési felhívás közlése kapcsán kiemeli, hogy e hetilap kiadása „Magyarország összes lakosának becsületére válik, a magyarok lelkesedése és hazaszeretete más népek számára is követendő példa."[9] Talán Palkovič hungarus beállítottsága nyilvánul meg abban is, hogy líceumi tanárként magyar, német és szlovák tanítványai számára latin nyelven tartotta meg előadásait.

* * *

A politikai jellegű hírek közlésének megtiltása az elfogulatlan tájékoztatásra törekvő, toleráns szellemiségű Palkovič számára komoly problémát jelenthetett. De az őt jellemző józan körültekintéssel és újságírói leleményességgel megtalálta a módját annak, hogy kerülő úton, az elhallgatandó belföldi hírek tartalmával kapcsolatba hozható események kommentár nélküli tény-közlésével burkolt tájékoz-

[7] Tydennik, I. 1812. 8. 141–142.
[8] Tydennik, VI. 1817. 5. 79.
[9] Tydennik, V. 1816. 4. 79.

— 141 —

O založenj národnjho muzeum a giných prostředků prospěchu řeči Vherské.

Artykul VIII.

Potom gakž Geho C. K. Wywýssenosť Pan Palatyn zemský o zwelebenj a sstěstj královstwj tohoto wždycky snažně pečugjcý, způsob neb plán wyzdwiženj muzeum národnjho do stolic rozeslal, tjm a horliwostj o fedrowánj řeči Vherské a wůbec národnj literatury (vměnj liternjho) pohnutj mnozý giž k tomu cýli nemalé summy darowali. A poněwadž Geho C. K. Wywýssenosť giž y o mjsto a slussné stawenj pečowati ráčj, knjže pak Ant. Kražalkowič z Diaraku bywalau wysokého včenj Pesstanského botanyckau zahradu k tomuto inssstytutu darował; pročež SS. a RR. na tom se snesli, aby Geho Gasnosti C. K. o milostiwau ochranu a fedrowánj geho, Pana pak Palatyna zemského o to prosyli, aby gesstě y před neyprw přjsstjm sněmem o wwedenj inssstytutu toho pečowati, k wzdělánj stawenj přikročiti dáti, y giné k tomu prostředky sobě poručené mjti ráčil. Wsseckỳ také giž darowané penjze aby se spolu sebraly, a skrze k tomu wstanowený auřad počet z nákladu Geho C. K. Wywýssenosti každoročně wydáwán, wýtah pak z něho do Stolic rozsýlán byl. Ostatně, na památku, gména těch stolic, kteréž to zřjzenj nadaly, na budaucým sněmu, s poznamenánjm darowané summy, do artykule se wložj.

Přjdawek k Wru 8.

Nemzeti múzeum felállításáról és a magyar nyelv művelését elősegítő más intézkedésekről szóló 1808.: VIII. törvénycikk

tatást adjon a figyelmes olvasónak a dolgok hazai állásáról. Ez akkoriban használható módszernek látszott a cenzúra éberségének kijátszására, a hatóságok formális beavatkozásának időleges elhárítására. Napjainkban, amikor már nem tudhatjuk, hogy a közölt híranyag mely részének volt Palkovič a kizárólagos szerzője és mely részek módosultak a cenzor beavatkozása nyomán, az a benyomásunk támadhat, hogy Palkovičnak látszólagos lojalitásával sikerült tilalmazott híreket is „becsempésznie" a *Tydennik*be. Valószínűleg ez lehetett a helyzet, amikor Palkovič viszonylag részletes tudósítást hozott Napóleonnak Elba szigetéről való visszatéréséről és „100 napos" uralmáról. A tudósítás mint „történelmi tényanyagot" jelenti, hogy a császár „a franciák földjére való álnok, pártütő és istentelen behatolása alkalmából merészkedett" olyan nyilatkozatot tenni, amely élesen támadja a többi uralkodót, akik hatalmukat a feudális rendszer szolgálatába állították és néhány személy vagy család érdekeit előnyben részesítik a nép érdekeivel szemben.[10] Hasonló beállításban számol be Palkovič 1814 végén a Bourbon restauráció utáni Franciaország és Anglia alkotmányos intézményeiről, különösen az angol parlamentarizmus működéséről. Itt is lényegében tényleíró közleményről van szó, de már a puszta közlés is arra indítja az olvasót, hogy összehasonlítsa a hazai viszonyokat ezen országok belpolitikai összképével és saját megítélése alapján jusson el arra a következtetésre, hogy valami másra van szükség, mint a Metternich által gyakorolt abszolutizmusra.[11] A sajtószabadság hiányára is emlékeztette Palkovič az olvasót olyan formában, hogy egyszerűen idézi az új francia alkotmánynak a szabad sajtóra vonatkozó rendelkezéseit.[12] Hasonló módon hívja fel a figyelmet a sajtó elnyomott helyzetére, amikor kommentár nélkül közli a hírt, amely szerint Sándor cár által az ún. „kongresszusi" Lengyelország számára engedélyezett alkotmány 10. és 11. pontja értelmében" a könyvek nyomása ebben a királyságban szabad lesz."[13] Ugyancsak ebben az évben az „egyházi és tudományos élet" rovatban kommentár nélkül adja közre a spanyolországi hírt, amely szerint „Ruiz Padron spanyol herceg a cortezben tartott beszédében követelte, hogy az inkvizíciónak örök időre tiltsák meg, hogy halálos vagy életfogytiglani ítéleteket hozhasson.[14] E tiszta tényközlés a *Tydennik* nagyobb részben evangélikus vallású olvasóit a vallásszabadság terén a protestánsokat érintő hátrányos kötöttségekre emlékeztethette. A katolikus írek egyenjogúsításuk érdekében folytatott harca az angol parlamentben például szolgálhatott az olvasók számára, hogy egy életképes kis nemzet is küzdhet az elnyomás alóli felszabadulásáért.[15]

De Palkovič minden ügyeskedése ellenére több esetben a lapban is felfedezhető a cenzor törlésének nyoma. A *Tydennik* IV. 1815. november 17-i számában Palkovič

[10] Tydennik, III. 1814. 12. 181–182.
[11] Tydennik, III. 1814. 13. 218–220.
[12] Tydennik, IV. 1815. 14. 215–216.
[13] Tydennik, V. 1816. 2. 30.
[14] Tydennik, V. 1816. 1. 11.
[15] Tydennik, II. 1813. 29. 528–531.

mentegetőzik, hogy „bizonyos fontos okokból" a lap csak fél íven tudott megjelenni. A cenzúra iratanyagából kitűnik, hogy Palkovič ez alkalommal az orosz cárnak egy lengyel követhez intézett emlékeztetőjét kívánta közölni, amely szerint a cár a lengyelek irányában gyakorolt megértő politikáját „más szláv eredetű népek" vonatkozásában is érvényesíteni kívánja. Megállapítható továbbá, hogy a cenzúra törölte az adóterhek miatt Franciaországban támadt felkelésről, a spanyol király által a liberális államfoglyoknak adott amnesztiáról, Murat, Napóleon tábornoka által szervezett felkelésről és Murat sorsáról szóló beszámolóit.[16]

* * *

Ami a *Tydennik* rovatok szerinti tartalmi tagolódását illeti, minden szám élén az „emlékezetes események" (később „emlékezetes közérdekű események", végül „közérdekű emlékezetes dolgok") rovata szerepelt. E rovat anyaga rendszerint a pozsonyi hírekkel kezdődött, ezt követték a szlováklakta területekről és az ország egyéb részeiből származó hírek, majd a többi Habsburg ország hírei, végül a nem egy esetben éppen hátsó gondolattal begyűjtött külföldi hírek. A szerkesztő gondosan figyelemmel kísért minden közérdekű hírt, ezen belül a hivatalok működésére, funkcionáriusok kinevezésére és leváltására, új jogszabályok megjelenésére vonatkozó közleményeket. Ebben a rovatban jelentek meg hírek és tudósítások a termés helyzetéről, a természeti csapásokról, a zord időjárásról, a szerencsétlenségekről és a bűnesetekről. Az ilyen jellegű eseményekről a külföldi lapok híreit is közvetíti. Itt szerepelnek közlemények az új találmányokról, rendszerint cím jellegű, tartósan ismétlődő sajátos fejléccel. Az „új találmányok" cím alatt tájékoztat pl. a lap a nyomdai gyorssajtóról a gép részletes leírásával.[17] Újságírói találékonysága az apróbb, gyakran csak helyi jelentőségű hírek kapcsán is érvényesíti népnevelői beállítottságát olyan értelemben, hogy él a lehetőséggel és a hírekhez nevelő célzatú tanulságot leszűrő kommentárt is ad.

Az emlékezetes eseményekről szóló híradás után rendszerint a gyermeknevelésel foglalkozó rovat következik. Ez arról tanúskodik, hogy Palkovič mint pedagógus különös figyelmet szentelt az új generáció nevelésének, mert ebben látja a nemzet jövőjének zálogát. E rovatban is részletesen és a tanulságok levonásával tárgyal pedagógiai kérdéseket és nem feledkezik meg a szülőknek adott tanácsokról sem.

Gyakran jelentkezett a lapban a „fizika" összefoglaló megnevezéssel jelölt rovat, ahol a szerkesztő a természettudományok széles területéről hozott közleményeket. E rovatban sem vonatkoztatott el a mindennapi élettől, hanem ellenkezőleg, eleven érzéket mutatott az aktuális szükségletek iránt.

Kiemelt helyet biztosított lapjában Palkovič a kulturális és irodalmi kérdéseknek. Az ide vonatkozó híreket eleinte az egyházi ügyeket érintő hírszolgálattal együtt az „egyházi és tudományos ügyek" rovatában közölte. Később azonban terjedelmes önálló rovatot szentel az irodalom témakörének, rendszerint a „legújabb

[16] Stefan Beigler cenzor jelentését idézi VYVIJALOVA: *i. m.* 176.
[17] Tydennik, VI. 1817. 5. 139.

cseh irodalom" rovatcímmel, amely mellett külön rovatban szerepelnek a „tudományos kérdések". Az irodalmi rovat rendszerint népszerűen megírt, de mindig értékes információt nyújt arról, mi történt az irodalomban. Nem szorítkozik kizárólag a korabeli publikációk ismertetésére, hanem tudatosan igyekszik olvasóit a régi irodalom, az irodalmi hangyományok megbecsülésére nevelni. E rovatban közöl pl. cikket a szlovák újságírás kezdeteiről, különösen a *Presspurské Noviny* történetéről.[18] Bőséges információt nyújt a lap a cseh irodalomról és a cseh írókról (Dobrovsky, Kramerius, Puchmájer, Jungmann stb.). Cikket hoz az orosz irodalomról is,[19] beszámol szerb könyvekről és általában a szlovák irodalmi életről. Jellemző, hogy Palkovič a cseh könyveket rendszerint szlovákként (slovensky) említi, viszont megállapítható, hogy a slovensky kifejezést gyakran a slovansky (szláv) értelemben használja. Palkovič a *Tydennik* hasábjain örömmel üdvözölte Šafariknak a *Tatranka Muza* című verseskötetét, azzal a megjegyzéssel, hogy „belőle még jelentős költő és szláv író lesz".[20] Ezután közli Šafariknak a „Giskra győzedelme" és az „Élet és halál" című híres költeményét. Bár Palkovičnak Ján Kollárral, a „szláv kölcsönösség" propagálójával való személyes kapcsolatára nincs adat, cseh kommentárok feltételezik, hogy Palkovič a *Tydennik*ben megjelent „Előadás a szlávokról és azok nyelvéről" című cikkében (amelyet eredetileg jénai tanulmányai idején a szlovák diákok egyesületében adott elő) hatást gyakorolhatott Kollár nézeteinek kialakulására is. Ebben igyekszik felkelteni a lelkesedést a nép nyelve, szláv népcsalád nagysága és ősi hagyományai iránt. Büszkeséggel emlékezik meg a szláv nyelvek elterjedtségéről, a cseh kultúra dicsőséges múltjáról, IV. Károlynak a cseh nyelvvel kapcsolatos intézkedéseiről, azokról a birodalmakról, ahol szlávok uralkodtak. De saját korát érintve, fájlalja a szlovák nyelv hanyatlását. „Az a nemzet – írja – , amelynek nyelve pusztul, annak pusztul a dicsősége, pusztul az emléke, elpusztul az egész társadalom és ezzel az egész nemzetiség." Idézi Herdert, aki szerint csak az anyanyelv használata teheti lehetővé, hogy megszülessen egy Homeros, egy Pindaros, egy Archilochos és jaj annak a nemzetnek, amelynek tudósai szégyellik az anyanyelvükkel való büszkélkedést.[21] Mindenesetre ez az a gondolat, amely később a húszas években megjelenik Kollár híres *Slávy dcerá*jában.

Az említetteken kívül az egészségügy és higiénia kérdései is olyan területek, amelyeknek Palkovič különös figyelmet szentel. Oktat az ésszerű életmód alapvető szabályaira, a józanságra, a tisztaságra, és mintaszerű módon propagálja az orvosi felfedezéseket. Buzgón ügyködik Palkovič a himlő elleni oltás népszerűsítéséért. A levont tanulságokat kiegészíti az olvasók leveleiből kiemelt részletekkel.[22]

[18] Tydennik, II. 1813. 1. 14.
[19] Tydennik, III. 1814. 2. 21.
[20] Tydennik, IV. 1815. 3. 40.
[21] Tydennik, VI. 1817. 1. 11.; PIŠUT: *i. m.* 88–89.
[22] Tydennik, II. 1813. 27. 496–498.

Programjához híven Palkovič sokat foglalkozik a gazdasági kérdésekkel, különösen a mezőgazdasági termelés fellendítésével. A termelés alacsony színvonalát elsősorban a szlovák parasztok elnyomott jobbágyi helyzetével hozza összefüggésbe, de a maga részéről gyakorlati segítségként az agrotechnika megjavításának lehetőségeit ajánlja a gazdálkodók figyelmébe azzal, hogy ily módon a fennálló korlátozások között is emelni tudják életszínvonalukat. Már az első évfolyamban terjedelmes szakcikket közöl (az ismeretlen szerző a szöveg alapján vélhetőleg dunántúli lakos lehetett) a földművelés megjavításáról. A cikk konkrét és részletes tanácsokat ad a szántóföldek megművelésének célszerű módjairól.[23] Hasonló cikkeket közöl a későbbiek folyamán a *Tydennik* a szőlészetről, az erdőgazdaságról, a rétgazdálkodásról. A nagybirtokosokat akarja ösztönözni a fejlett mezőgazdasági technika alkalmazására. 1817-ben hírt ad arról, hogy a wösendorfi császári birtokon már kísérletek folynak aratógépekkel.[24] A lap időnként terjedelmes brosúrákat ad ki mellékletként, amelyek a mezőgazdaság egyes szektoraival foglalkoznak, 1817-ben például a gyümölcsfák ültetésével és ápolásával.

De figyelte Palkovič a szlovák értelmiség szociális helyzetét is. Megbotránkozással ír a szlovák tanítóság nyomoráról. Utal egy korábbi röpiratra, amely szerint a tanítók „silányabban élnek, mint a pásztorok, akik marhákat legeltetnek".[25]

Bár programja témái között nem szerepelt, Palkovič időről időre a lap szórakoztatva oktató jellegének erősítésére is törekedett. A második évfolyamban próbálkozott afféle „tárcák" közlésével. A „vidám tanítások" címmel jelzett rovatban levelek, beszélgetések, panaszok tartalmához kapcsolódóan gyakorlati életviteli tanácsokat adott, félig komolyan, félig tréfásan rámutatva a „kendőzetlen igazságra". Az írásra való buzdítás céljából időnként helyet adott a kezdő poétáknak verseik közlésére. De olvasói okulására erkölcsi tanulságokat hordozó szemelvényeket is közölt, fordításban a klasszikus görög és latin szerzők műveiből, költeményeiből.[26]

* * *

Palkovičot jószándékú népnevelői célkitűzése, újságírói tisztessége, szakszerű tájékoztatásra törekvése, a hatósági előírások legalábbis formális teljesítése sem óvta meg a lapkiadást ellenőrző szervek zaklatásaitól és az ellenérdekelt sajtókörök áskálódásaitól. Ebből a szempontból Palkovič számára eleve veszélyforrást jelentett a többségében német nemzetiségű funkcionáriusok által irányított Pozsony városi magisztrátusának anyagi motivációjú ellenérzése. A város ugyanis mint a német nyelvű *Pressburger Zeitung* kiadója a konkurens irigységével szemlélte Palkovič működését és a színvonalas lap elterjedése kapcsán szlovák anyanyelvű olvasói elpártolásától tartott. A *Tydennik* elleni akciók egyik fő mozgatója kezdettől fogva Weber Simon Péter pozsonyi nyomdász volt, aki még korábban elvi engedélyt szer-

[23] Tydennik, IV. 1815. 19. 231.
[24] Tydennik, VI. 1817. 28. 581.
[25] Tydennik, V. 1816. 25. 379–380.
[26] Tydennik, II. 1813. 1. 14–15.

zett egy szlovák nyelvű lap kiadására és nyomdájában készült a német nyelvű lap is. Weber mint a városi magisztrátus tagja és a magyar nemzetiségű Nagy István, aki a magisztrátus megbízásából a *Tydennik* felügyeletét látta el, minden alkalmat megragadtak Palkovič lejáratására. A *Tydennik* támadásánál szerepe lehetett annak is, hogy a város őslakos német polgárai politikai-társadalmi pozícióikat féltették a feltörekvő szlovák értelmiségtől. A támadásra formális jogcímként az engedélyirat feltételeinek be nem tartását kifogásolták, Palkovičot politikai tartalmú cikkek közlése miatt több ízben fel is jelentették és az engedély visszavonását kezdeményezték. A betiltás veszélyének elhárítása céljából Palkovič 1815-ben kifejezetten kérelmezte az illetékeseknél, hogy fél íven politikai és katonai híreket is közölhessen. A pozsonyi magisztrátus meghallgatása után azonban a helytartótanács a kérelmet elutasította. Ugyanez volt a sorsa az 1817 végén beadott újabb kérelemnek is. Palkovičot kifejezetten meg is fenyegették, hogy politikai cikkek közlése esetén lapját betiltják.

De Palkovičot kritika érte a magyar nyelvű sajtó részéről is. Az 1817 júliusában Fejér György szerkesztésében megindult *Tudományos Gyűjtemény* cikkírója erélyes szavakkal rótta meg Palkovičot, mert a hetilapját alcímében „Császári Királyi Nemzeti Újság"-nak nevezte. A megrovás indokolásában keveredik az ébredő magyar nemzeti öntudat és az elnevezés logikájának vitatható volta. „Miért császári? És miért nemzeti?" „Hiszen – érvel a cikk írója – Magyarországnak a császárhoz semmi köze, és hogyan lehet a hazában biblikus cseh nyelven szerkesztett újság – nemzeti?"[27] Palkovič és a *Tudományos Gyűjtemény* összeütközése egyik első jele a hagyományos magyar és az ébredő szlovák patriotizmus a későbbiek során erősödő súrlódásainak, amit azonban Palkovič a maga részéről nem kívánt élezni. Mivel Trenka budai cenzor is javasolta a helytartótanácsnak a lap alcímének megváltoztatását, 1817. június 6-tól alcímként Tydennik aneb prešpurské slovenské noviny (Hetilap vagy pozsonyi szlovák újság) szerepelt. Figyelemreméltó, hogy az idézett támadás a *Tudományos Gyűjtemény* egyik decemberi számában jelent meg, amikor Palkovič már fél éve nem használta az inkriminált szöveget.

A *Tydennik* kiemelkedő zsurnalisztikai színvonala és az olvasóknál való közkedveltsége ellenére ugyanabban a betegségben szenvedett, mint elődei: kevés előfizetője volt és nem tudott a lap fenntartásához szükséges jövedelemre szert tenni. Az előfizetők száma 150–200 között mozgott. A *Tydennik* ára, más korabeli lapokhoz viszonyítva, meglehetősen alacsony volt. Az expedícióban való közvetlen megrendelés esetén Pozsonyban évi 10 aranyért árulták, postai kézbesítéssel az ország területén 12, Csehországban pedig 14 arany volt az előfizetés. Az előfizetések csekély száma arról tanúskodik, hogy a lap iránt érdeklődő szlovák polgárság gazdaságilag igen gyenge volt, a kisvárosi és a falusi értelmiség kulturális szükségleteire nem tu-

[27] E. P. N. P.: *Észrevételek a pozsonyi tót újság kisebbítő homlokírása ellen.* = Tudományos Gyűjtemény 1817. 117–124. Előzőleg hasonló jellegű támadás: (B. V. I. = Horvát István): *Néhány hibás vélemény...* = Tudományos Gyűjtemény 1817. III.

dott áldozni. Palkovič már 1817 végén bejelentette olvasóinak, hogy legfeljebb a nyomda és a papír költségeit tudja biztosítani. De a bélyegilletéknek 1818-ban bekövetkezett emelése a finanszírozás lehetőségét végleg kizárta. Mivel egyidejűleg meghiúsult Palkovič azon reménye is, hogy lehetővé teszik számára a politikai hírek közlését, 1818 júliusában a lap megjelenését megszüntette.

* * *

Palkovičnak minden nehézség ellenére sikerült a *Tydennik*et kora viszonyaihoz képest sokoldalú és haladó jellegű felvilágosító lappá alakítania, amely régies nyelvhasználata ellenére olyan egyszerű és világos nyelven íródott, hogy az alsóbb néposztályok olvasói is megérthették. Ebben bizonyára része volt annak is, hogy Palkovič lapját nyelvészeti erudícióval és filológusi precizitással szerkesztette. Népszerűségét az is motiválta, hogy Palkovič a lap tartalmát tudatosan az olvasók igényei szerint állította össze.

A *Tydennik* magas színvonaláról kortársai is tanúságot tettek. A *Wiener Allgemeine Literatur Zeitung* nyíltan megállapítja, hogy a *Tydennik*kel létrejött a régóta várt orgánum „a magyarországi szlovák lakosság népszerű felvilágosítására és a közhasznú tudnivalók terjesztésére".[28] Így fogták fel olvasói, köztük az egyszerű falusiak is, akik leveleikben elismeréssel szóltak a közlemények hasznosságáról. A *Tydennik*nek a szlovák lakosság körében élvezett közkedveltségét ismerte Ján Kollár is, aki egy évtizeddel később is úgy emlékezik vissza, hogy „Palkovič Tydennikjének fenntartói és olvasói egész műhelyek, szlovák községek, céhek előljárói, tanítók, szlovákok Gömörben, Kishontban, Kiskőrösön és máshol... A bíró és a jegyző az asztal mellett ülve felolvassa a tanácstagoknak, akik éber figyelemmel kísérik, mert ez a lap tiszta és szigorúan világos cseh nyelven íródott, bár politikai hírt nem közölt és erre engedélye nem lévén, nem is mert."[29] A *Tydennik*nek volt olvasója Cseh- és Morvaországban is. Ez kitűnik J. V. Sedlačeknek Palkovičhoz írott leveléből, aki a lap megszűnésének káros következményeiről tájékoztatja a szerkesztőt.[30] Jellemzőnek tekinthetjük azt a mottót, amelyet Palkovič minden évfolyam címlapjára felíratott: „Legyen mint hajnalcsillag a felhők között!" –, ami Palkovič értelmezésében azt jelentette, hogy a lap népe jobb hajnalának előjele, „csillagként mutatja az útirányt és fényével új munkára ösztönöz!"

Palkovičot a *Tydennik* megszűnése nem kedvetlenítette el. A lapjában is megfogalmazott célkitűzések szolgálatában még három évtizeden át tevékenykedett. Népművelő aktivitásának leglátványosabb termékei ebben az időszakban a továbbra is kiadott *Kalendár*-évkönyvek voltak, amelyeket katedrájának ismételt elfoglalása után még 1848-ig szerkesztett. 1832-ben Palkovič új lapot indított, a *Tatranka*t, egy negyedéves irodalmi közlönyt, amely rendszertelen megjelenéssel – három

[28] Wiener Allgemeine Literatur Zeitung 1813. 4. 557.

[29] *Hlasy o potrebe jednoty spisovného jazyka.* Praha, 1846. 117. Idézi VYVIJALOVA: *i. m.* 286.

[30] 1818. 7. 2. LANMP. Idézi VYVIJALOVA: *i. m.* 286.

gyűjtőkötetben összesen hét számmal – 1847-ig került kiadásra. 1846-ig folyamatosan oktatott a pozsonyi líceumi tanszékén.

Palkovič a fentiekben bemutatott újságírói, lapszerkesztői, felvilágosító-népnevelői és irodalmári tevékenysége, polihisztor műveltsége, szervezői aktivitása, demokratikus és toleráns szemlélete, gyakorlatiasan szociális beállítottsága folytán nemcsak a hazai szlovákságnak kiemelkedő alakja, hanem a magyar kultúr- és sajtótörténetnek is figyelmet és megbecsülést érdemlő személyisége volt.

KÁLMÁN KINDLOVITS

Ein vergessenes Nationalitätenwochenblatt aus dem zweiten Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts

(Tydennik 1812–1818)

Die inländische Pressegeschichte beschäftigte sich noch nicht eingehend mit der Geschichte dieses Wochenblattes, erschienen in tschechischer Sprache, daher gibt der Verfasser in seiner Abhandlung einen zusammenfassenden Überblick darüber. Das Blatt, welches mit der Tätigkeit von Juraj Palkovič eng verbunden war, wurde für die ungarländischen Slowaken redigiert, und erschien wöchentlich zu Pressburg. Der Redakteur trat noch für die tschechischsprachige Basis ein, daher wurde er von der jüngeren slowakischen Generation des Konservatismus angeklagt. Seine Bedeutung bekam nur in den letzteren Jahrzehnten eine richtige Beleuchtung. In seinem Blatt wollte er hauptsächlich im Interesse der Verbreitung der allgemeinen Kultur auftreten, und auch die Entwicklung der Sprache gehörte zu seinen Zielsetzungen. Er entfaltete seine Tätigkeit noch im Rahmen des „Hungarus"-Patriotismus; er war in Verbindung mit zahlreichen ungarischen Schriftstellern seiner Zeit, und benachrichtete ständig über das Erscheinen der ungarischsprachigen Werke. Der Verfasser analysiert ausführlich das inhaltliche Reichtum des Blattes, und berichtet von den Spuren der Zensur, gleichwie vom Empfang und vom Wiederhall der Zeitschrift.

JÓNÁS KÁROLY

A Magyar Országgyűlés könyvtárának vezetői 1952-ig

Almásy Pál, a képviselőház alelnöke 1849. június 26-án kinevezte Vasváry Károlyt „a képviselőház könyv- és alirattárnokává". A parlamenti könyvtár történetében tehát ő az első könyvtárnok, de csak névlegesen, hiszen a könyvtár a szabadságharc közeli bukása miatt nem tudott megszerveződni. Vasváry Károlynak már arra sem volt ideje, hogy állását elfoglalja. (A kinevezéséről szóló hírt a *Közlöny* 1849. június 28-i számában olvashatjuk.)

A képviselőház – hosszabb parlamenti szünet és évekig tartó szervezőmunka után – végül is az 1860-as évek végén állította fel azt a könyvtárt, melyet nevének többszörös megváltozását követően ma Országgyűlési Könyvtár néven ismerünk.

A könyvtár vezetése

A könyvtár politikai és szakfelügyeletét a képviselőház elnöke által vezetett könyvtári bizottság látta el, amely a képviselőháznak tartozott felelősséggel. A Ház a könyvtári bizottsággal és a könyvtárral kapcsolatos jogait a plenáris üléseken rendszeresen gyakorolta.

A könyvtár élén 1905-ig a könyvtárnok, 1905 és 1911 között a főkönyvtárnok, 1911-től a könyvtárigazgató állt, aki a könyvtár közvetlen vezetője volt. Feladatait hosszú távon a könyvtári bizottság és a Ház ülése által jóváhagyott ügyrend, esetenként pedig a bizottság, illetve a képviselőházi elnök utasításai határozták meg. Az 1909-es, 1937-es és 1948-as könyvtári ügyrend alapján a vezető a következő jog- és feladatkörök teljesítéséért volt felelős:

— gondoskodik a könyvtár megfelelő kezeléséről, „jókarban tartásáról", felelős a mulasztás miatt bekövetkezett károkért

— köteles felügyelni az olvasótermi hírlapok rendbentartását

— megrendeli a könyvtári bizottság által jóváhagyott könyveket és folyóiratokat

— szükség szerint, de legalább minden év decemberében összehívja a könyvtári bizottság ülését, amelyen jelentést tesz a megrendelésekről, a könyvtár gyarapításáról, használatáról, forgalmáról, a könyvtárt érintő eseményekről, és előterjeszti a könyvtár állapotáról a képviselőháznak évenként teendő jelentés szövegét

— a könyvtárra és a bizottság tárgyalásaira vonatkozó ügyiratokat fogalmazza, a bizottság intézkedéseitől függő ügyeket nyilvántartja és a bizottsági ülések napirendjére a Ház elnökének előterjesztést tesz

— köteles a bizottsági üléseken megjelenni és a könyvtár érdekeit előadóként képviselni
— intézkedik a könyvtár külön nyitvatartásáról, ha ezt bizottsági ülések idejére a képviselők kérik
— rendszeresen ellenőrzi az külső olvasókat
— intézkedik a kölcsönzési reklamálásokkal és az elveszett könyvekkel kapcsolatos ügyekben
— elrendeli a könyvek köttetését stb.

A könyvtár élén álló személy tehát közvetlenül vezeti az intézményt, és gyakorlatilag mindenért felelős. Van döntési, utasítási, javaslattevő, véleményezési, irányító és ellenőrzési jogköre, hatalma is, de ő maga is részt vesz a különböző könyvtári munkafolyamatok végzésében, és a feladatok végrehajtásáért felelősséggel tartozik a képviselőház könyvtári bizottságának, valamint a házelnöknek. Személye döntő fontosságú a könyvtár fejlesztésében, – közvetve – a törvényhozó munka színvonalának emelésében.

A könyvtár vezetői

Az alábbiakban a képviselőház (1920–1926 között Nemzetgyűlés, 1944–1945-ben Ideiglenes Nemzetgyűlés, 1945 és 1947 között ismét Nemzetgyűlés, 1947-től Országgyűlés) belső, zárt jellegű szakkönyvtárának vezetőit mutatjuk be 1952-ig, amikor a 2042/1952-es Minisztertanácsi határozat az akkor már Országgyűlési Könyvtár nevet viselő intézményt – a parlament szervezeti kereteitől elszakítva – a művelődési tárca (akkor: Népművelési Minisztérium) irányítása alatt nyilvános közkönyvtárrá tette.

Bassó Ármin könyvtárnok (1875–1884)

A könyvtár tényleges megalapítása után csak évekkel később került sor az első igazi könyvtárnok kinevezésére, aki „mindenes"-ként egy személyben az egész intézményért viselte a közvetlen felelősséget. Addig azonban még hiányzott az „igazi" (szakképzett) könyvtáros, 1873-ig ugyanis a levéltárnok, 1873-tól pedig a képviselőházhoz beosztott írnok, illetve napidíjas segéderők végezték el a könyvtári teendőket. Évek múlva, 1875-ben a képviselőház elnöke, Ghyczy Kálmán végre kinevezte a Képviselőházi Könyvtár első könyvtárnokát, Bassó Ármint.

Bassó Ármin 1834-ben született, könyvtárosi pályáját egyetemi tanulmányainak befejezése után a Nemzeti Múzeum könyvtárában kezdte meg gyakornokként 1871-ben. 1874. január 1-jén került a Képviselőház Könyvtárába, díjnokként. Mint „az országházi könyvtár első könyvtárnoka ... a könyvtár szervezése, rendezése, a tudomány mai színvonalán való fönntartása és lajstromozása körül érdemeket szer-

zett magának" – írta a *Magyar Könyvszemle* 1885-ben. A *Fővárosi Lapok* (1884. november 11.) is elismerően méltatta a könyvtárosi működését:

„Képzett és igen tevékeny tisztviselő volt. Neki köszönhető a képviselőházi könyvtár rendezése és rendbentartása. Néhány magánkönyvtárt is mintaszerűen állított fel." Bassó tevékenységéről és személyiségéről Mikszáth kedves sorai mondják el a legtöbbet. („A derék Bazsó" című nekrológ egyébként jeles írónk *Az én halottaim* című, 1925-ben kiadott kötetében is megjelent.) Az írás külön érdeme, hogy a könyvtár mindennapjait s a korabeli időszak levegőjét is érzékelteti. A következőkben idézünk néhányat a Bassó Árminnal kapcsolatos érdekes részletekből, amelyekből a képviselőket elmarasztaló irónia is észrevehetően felcsillant:

> „... egy napon felfödöztem egy magas, sovány embert, aki ... szerényen surrant el a folyosókon ... mintha már azelőtt is mindig itt láttam volna ... Ki ez? – kérdeztem sorba a képviselőktől. Senki sem tudta... Ebből aztán magamtól kitaláltam, hogy okvetlenül ennek kell a képviselőházi könyvtárnoknak lenni. Az volt – a derék Bazsó". Bassó „... nagy szeretettel sürgött-forgott szekrényei közt, ... nyájas, előzékeny modora miatt ... napról napra jobban tanultam megbecsülni a kedves szakembert, akinek egy millió könyvczím volt a fejében. Nagy figyelemmel kísérte az összes megjelent műveket a kontinensen, s valóságos lázban volt, amikor az új megrendelt műveket várta. Annak is örülni tudott, ha valamelyik képviselő hazahozta vagy hazaküldte a kölcsönvett könyveket... De a beteges, családtalan férfiúnak ebből az örömből is kevés jutott, a képviselő urak nagyon ritkán hoztak vissza könyveket, mert nagyon ritkán vittek el. Eleget búsította, hogy a könyvtárt nem igen látogatják. Ingerkedve csörgette sokszor a kulcsokat, hogy olvasót fogjon – de sikertelenül." „Mindenkihez jó volt a derék Bazsó, olyan jó, mint a falat kenyér, de legjobban mégis azokat a keveseket szerette, akik a könyvtárt használták... A legnagyobb dicséret az volt tőle, hogy valaki olvasott ember... "

Bassó volt tehát, aki a könyvtárral mellékesen foglalkozó levéltárnok, képzetlen írnokok, napidíjasok után szakavatott módon látta el a könyvtári feladatokat, lelkiismeretes ügybuzgósággal igyekezett rendet teremteni a könyvek elhelyezésében. A súlyos helyhiány miatt Bassó Árminnak igen nehéz dolga lehetett, ráadásul 1881-ig az egyre gyarapodó könyvtár tennivalóit gyakorlatilag egyedül végezte (ekkor kapott segítséget Küffer Béla segédkönyvtárnok személyében).

Tizenegy évig teljesített könyvtárnoki szolgálatot a Ház könyvtárában a „derék Bazsó", aki a maga szerény módján éppúgy harcolt az érdektelenség, a közöny ellen, mint amennyire hivatásának érezte a kultúra, az „olvasottság" terjesztését.

Bassó Ármin volt az, aki lerakta az alapjait a Képviselőházi Könyvtár működési rendjének és ma is használatos sajátos szakrendszerének. Ő volt, aki a könyvtár születése utáni nehéz években az intézmény fejlődése érdekében megtette a fontos kezdeti lépéseket, és hangyaszorgalommal, áldozatos munkával hozzájárult ahhoz, hogy a múlt század utolsó negyedében a törvényhozás könyvtára – szakmai körökben is – elismert szakkönyvtárrá vált.

Küffer Béla könyvtárnok (1884–1904)

A századforduló széles látókörű, tevékeny könyvtárosát az alábbiakban mutatjuk be. 1856. február 23-án született a Torontál megyei Szárcán. Középiskoláit Szegeden és Szarvason végezte. Ezt követően a budapesti tudományegyetem jogi karára iratkozott be 1876-ban, s itt szerzett államtudományi oklevelet. Az Országos Levéltárban töltött néhány hónap után 1881-ben került a Képviselőházi Könyvtárba, ahol mint segédkönyvtárnok Bassó egyedüli munkatársa lett. 1884 nevezetes év Küffer életpályáján: ekkor kapta meg Pesten a bölcsészdoktori oklevelet. Egy évvel később, 1885. október 12-én a nagy építész, Steindl Imre díjnyertes pályamunkája alapján megkezdték az állandó Országház építését, ami – Küffer örömére is – belátható közelségbe hozta a régi pesti képviselőház zsúfoltságából eredő lehetetlen könyvtári állapotok megszüntetését. 28 éves volt tehát, amikor ugyanebben az évben – Bassó hirtelen halála után – könyvtárnoknak nevezték ki, és a könyvtár vezetője lett. Nagy szakértelemmel és szorgalommal végezte munkáját: angol, német, francia, latin és olasz nyelvismerete nélkülözhetetlen volt a gyarapítási és az osztályozási tevékenységben. Ő képviselte a könyvtárt az Országos Múzeum- és Könyvtár-Bizottságban, sőt e bizottság törvényhatósági, községi és vándorkönyvtárak szervezésében szakértőként is alkalmazta.

Helyi és országos könyvtári tevékenysége mellett jogi és történelmi tudományos kutatásokat is folytatott, különösen a Mátyás-kori bíráskodással, Anonymusszal és Franciaország történetével foglalkozott. Tanulmányai a *Budapesti Szemlé*ben és a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé*ben jelentek meg; a *Pesti Hírlap*ba pedig vezércikkeket írt.

Küffer könyvtárvezetői működésének jelentősége több területen is kiemelkedő. Azt vallotta, hogy a Képviselőházi Könyvtár „a parlamenti harcok fegyvertára", s a törvényhozói munka színvonalának emeléséhez több és jobb könyvtári dokumentumra van szükség, tehát mindent, ami a képviselőknek fontos lehet, be kell szerezni. Ennek alapján javította a könyvtár gyarapítási tevékenységét, amely a nyomasztó helyhiány és zsúfoltság miatt egyáltalán nem volt könnyű feladat. Gondot fordított a katalógusok szerkesztésére, és az osztályozási rendszer fejlesztésében is jó eredményeket ért el. 1881-től részt vett a kötetkatalógusok gondozásában. Az első nagy kötetkatalógus *(A Képviselőház Könyvtárának katalógusa 1866–1893)* és annak pótkötettel való kiegészítése (1893–1899) elsősorban az ő nevéhez fűződik. E terjedelmes, több mint 1500 oldalas, részletes tárgyköri felosztással tagolt, pontos név- és tárgymutatóval ellátott összeállítás a századvégi könyvtár életében érdeklődést és pozitív visszhangot váltott ki: a színvonalas szerkesztést, a bevezetett újításokat a szakma egyértelmű elismeréssel fogadta. A kiadás előtt Küffer Béla európai tanulmányúton vizsgálta a parlamentek működését, s különös figyelmet fordított a porosz és a német birodalmi törvényhozásra. Útja során tapasztalatokat szerzett az egyes könyvtárak tevékenységéről, szakrendszeréről, és élénk érdeklődéssel tanulmányozta Otto Hartwignak, a hallei egyetemi könyvtár vezetőjének 1888-ban

megjelentetett könyvtári szakrendszerét (ez 20 főszakból állt: a főszakokat az ABC nagy-, az osztályokat kisbetűivel, az alszakokat római, a szakokat arab számokkal jelölte).

Ettől kezdve a Képviselőházi Könyvtár szakrendszere néhány hasonlóságot mutat a Hartwig-féle osztályozással, noha alapjait és felépítését tekintve – a gyűjtőköri és funkcióbeli különbségek, az eltérő belső sajátosságok, tapasztalatok és gyakorlat miatt – lényegileg más, önálló, egyedi szakrendszerré fejlődik. A szakkatalógus átfogó fejlesztése mellett Küffer 1882-től bevezette a cédulakatalógusokat (betűrendes és szakkatalógust) is.

Napjainkig ható tette a magyar parlamenti dokumentumok tervszerű gyűjtésének megindítása. Nem kis érdemei voltak ugyanis Küffer Béla könyvtárnoknak a képviselőház könyvtári bizottsága 1892-ben hozott ilyen értelmű határozatának végrehajtásában. A gyűjtési munka koncepciójának kialakításában, megszervezésében, irányításában, a pénzügyi támogatások kiharcolásában is oroszlánrészt vállalt. Mindez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a negyedszázados gyűjtési tevékenység során (amelyben kiemelt szerep jutott Takáts Sándor történetírónak, a képviselőház főlevéltárnokának) sikerült megszerezni a magyar parlamenti dokumentumok zömét – közöttük sok régi nyomtatványt, illetve kéziratot –, s ezzel megteremteni a Magyar parlamenti különgyűjtemény alapjait. A nemzetközi cserekapcsolatok kialakításában és folyamatos ügyintézésében is fáradságos munkát végzett.

Kiemelkedő szerepet vállalt 1894-ben a könyvtár kezelési szabályzatának összeállításában, megszerkesztésében. E munka során a könyvtár egész helyzetét, jövőjét, szervezeti működését, szerteágazó feladatait koncepcionálisan is újra kellett gondolni, s a könyvtár érdekeit olykor a bizottság és a házelnök elképzeléseivel szemben is megvédeni.

Szakszerű és nagy szellemi megterheléssel is járó munkát végzett a könyvtár költöztetésekor. Az új országház felépülése (1902-ben) lehetővé tette, hogy a Sándor utcai képviselőházban 30 évig helyhiánnyal küszködő könyvtár új, hivatásához méltó elhelyezést nyerjen. A felépülés előtti években már jóelőre szorgalmazta a könyvtár hosszú, történelmi távú működéséhez szükséges hely megteremtését, nemcsak a dokumentumok, hanem a könyvtári személyzet részére is. Az akkoriban is rendkívüli értéket jelentő kötetek (számuk elérte az 50 ezret) köttetése, becsomagolása, átszállítása, gondos elhelyezése, az értékek megóvása átlagon felüli figyelmet, körültekintést, felelősséget és fizikai igénybevételt rótt Küffer Bélára és segítőtársára, Fülöp Áronra, akik az egész akciót lelkiismeretesen irányították és ellenőrizték.

Összegezve Küffer Béla könyvtárvezetői tevékenységét, elmondhatjuk, hogy céltudatos, következetes, összehangolt munkával, a törvényhozói tevékenység igen alapos könyvtári támogatásával, a tudományosság és a szorgalom ötvözetével a Képviselőházi Könyvtárt „a szakkönyvtárak között mintakönyvtárrá" és „európai színvonalra emelte", ezzel – miként a könyvtári bizottság kéziratos jegyzőköny-

vében olvasható – „elévülhetetlen érdemeket szerzett". 1904-ben vonult nyugalomba, majd hosszú betegség után 1928. május 19-én halt meg – 72 évesen – Budapesten.

Fülöp Áron könyvtárnok (1904–1905), főkönyvtárnok (1905–1911), könyvtárigazgató (1911–1916)

1904-ben a könyvtárt két évtizeden át vezető Küffer Béla átadta helyét és funkcióját. Két évvel az Országházba költözés után Fülöp Áron került az intézmény élére. Személyében a könyvtár irányítását könyvtárnoki beosztásban egy költő vette át, aki ekkor már nyolc éve szolgálta a törvényhozás belső, zárt jellegű szakkönyvtárát. Fülöp Áron is a magyar könyvtárügy egyik század eleji jelentős képviselője, egyben az Országgyűlési Könyvtár első igazgatója volt.

1861. március 15-én Felső-Boldogasszonyfalván, Erdélyben született. Költői tehetsége már középiskolai tanulmányai során kibontakozott, sorban nyerte el az önképzőkör díjait. A budapesti egyetem bölcsészkarán szerzett diplomát, majd magyar és latin szakos gimnáziumi tanárként Hódmezővásárhelyen és Szatmárnémetiben tevékenykedett. 1884-ben díjat nyert a Magyar Tudományos Akadémia Nádasdy-pályázatán. Ettől kezdve költeményei a *Fővárosi Lapok*ban, az *Ország-Világ,* valamint a *Magyarország és a Nagyvilág* című folyóiratokban jelentek meg. Legfőbb munkája az *Attila fiai* című trilógia, amellyel befejezte a hun mondakör költői feldolgozását (ezt Arany János kezdte meg a Buda halálával). A trilógia részei: *Ellák* (1885), *Aladár* (Szatmár, 1892), *Csaba* (1908). *Attila* című költői elbeszélése 1909-ben jelent meg. Korábban adta ki *Debreceni Máron és a kióvi csata* című esztétikai tanulmányát (Szatmár, 1887), 1893-ban pedig a *Szatmári Hírlap* szerkesztője lett.

Irodalmi működése mellett könyvtárosi tevékenysége sem elhanyagolható, sőt a múlt század végétől ez válik elsődlegessé életében. 1896-ban került a Képviselőházi Könyvtárba: Szilágyi Dezső képviselőházi elnök pályázat útján vette fel segédkönyvtárnoknak. Latin nyelvismeretén kívül német és francia nyelvtudása is volt.

Jó képességei révén hamarosan Küffer Béla legjobb munkatársa lett, és részt vett a legfontosabb feladatok megvalósításában. A könyvtár összefoglaló katalóguskötetének (1866–1893) készítésébe tevékenyen bekapcsolódott, ő dolgozta fel a századfordulón kiadott pótkötet részére 1893 és 1899 között beérkezett és állományba vett dokumentumokat.

Szakszerű irányító, szervező és ellenőrző munkát végzett a könyvtárnak a régi pesti képviselőházból az új Országházba történő költöztetésében 1902 júliusában. Küffer Béla betegsége és nyugdíjaztatása (1904. november 1.) után ő lett a könyvtár első embere: előbb könyvtárnok, majd 1905-ben Justh Gyula képviselőházi elnök főkönyvtárnokká léptette elő.

Fülöp Áron nevéhez fűződik a költözés utáni új könyvtári rend kialakítása, a minden könyvtári területet átölelő rendezés hatalmas munkájának megindítása s hosszú ideig tartó irányítása. Mindehhez hozzátartozott, hogy a működés alapelveit, célkitűzéseit, módjait és eszközeit részletes, – kötelező érvényű szabályzatba foglalták. A könyvtárért felelős Fülöp Áron és a képviselőház könyvtári bizottsága két évig dolgozott a Képviselőházi Könyvtár ügyrendjének összeállításán. Többszöri újratárgyalás után a bizottság 1909. október 4-i ülésén fogadták el az ügyrendet, s ezt a képviselőházi ülésen hozott határozat is megerősítette. Ezzel párhuzamosan folyt a könyvtári rendszer legfontosabb összetevőinek, a katalógus-, szak- és raktározási rendszernek összehangolt – leltározással egybekötött – újjászervezése, átalakítása.

Fülöp Áron igazgatói működése idején olvadt bele a főrendiház ötezer kötetes könyvtára a Képviselőházi Könyvtárba, amely viszonzásként lehetővé tette a főrendiházi tagoknak is a könyvtár használatát.

A háború kirobbanása derékba törte az addigi fejlesztési tervek megvalósítását: az újjárendezési, katalógusszerkesztési, raktárrendezési munkák nem sokkal a befejezés előtt (a végső határidőt a könyvtár alapításának 50. évfordulójára, 1916-ra tűzték ki) leálltak. A munkatársak hadba vonultak, a könyvtár bezárt, a képviselők széthordták a könyveket, az elkészült cédulák elhányódtak, részben elvesztek, tönkrementek, a gyarapítás rendetlenül folyt: a hosszú, küzdelmes munkával megvalósított könyvtári rend szétzilálódott. A kialakult káosz miatt az eredmények jórészt megsemmisültek. Fülöp Áron, aki igazgatóként csupán öt évig volt a könyvtár vezetője (egyébként 11-ig), hosszabb betegeskedés után 1916. január 31-én nyugállományba vonult, és húsz évi könyvtári szolgálat után visszatért a szülőföldjére. Életének 60. évében ott halt meg, 1920. október 22-én.

Plechl Béla könyvtárigazgató (1916–1921)

Plechl Béla 1875-ben született egy nagybecskereki úri család sarjaként. Festőnek készült, de (szülei kívánságára) előbb elvégezte a jogot. A doktorátus megszerzése után Münchenbe ment festészetet tanulni. Tehetségében azonban nem hitt, és otthagyta a pályát. Nyugat-Európát bejárva kiválóan megtanult németül, angolul és franciául. 1903. március 1-jén segédkönyvtárnokként lépett a magyar képviselőház könyvtárának szolgálatába, ahol nagy szükség volt több nyelven beszélő tisztviselőkre: egyrészt az idegen nyelvű művek katalogizálásához, másrészt azért, mert a külföldi politikusok és államférfiak – látogatásaik alkalmával – a képviselőház épületét, könyvtárát is megtekintették, és politikai-kulturális kérdésekben a könyvtár munkatársaitól is kértek információkat. Plechl Béla nyelvismeretével, szorgalmával, széles körű tudományos tájékozottságával egyre nagyobb elismerést vívott ki. 1911-ben könyvtárnokká, a háború elején főkönyvtárnokká, 1916-ban pedig Fülöp Áron könyvtárigazgató nyugdíjba vonulása után őt nevezték ki igazgatónak.

Nagy műveltségű, sokat és sokfélét olvasó könyvtáros volt, amolyan professzorlélek, aki nem művek létrehozásában jeleskedett, hanem a befogadott tudományos ismereteket továbbadó, szétsugárzó önzetlen tevékenység volt az életeleme. A jogon kívül foglalkozott filozófiával, szociológiával, irodalommal, később pedig nyelvészettel is. Trócsányi Zoltán, több tudományág tevékeny és elismert művelője írta róla 1942-ben a *Magyar Könyvszemle*ben:

> „... jogász, általános nyelvész, bölcselő, mindent olvasó általános műveltségű könyvtárnok, aki a leggyorsabban vesz tudomást minden fontosabb új könyvről, a szellemtudományok egész területén, aki a képviselőházi könyvtárban és baráti körben valóságos ismeretterjesztő előadásokat tartott, művelt és hatott éveken keresztül, nyomtalanul maradt ki a magyar tudományos életből."

Könyvtárvezetői működéséről nincs sok adatunk. Igazgatói kinevezése 1916-ban a háború miatt névleges volt, hiszen a Honvédelmi Minisztériumba osztották be és évekig ott kellett szolgálatot teljesítenie.

Plechl Béla könyvtárigazgató ténylegesen csak 1918 végén, az események sodró áramában vette át a könyvtár irányítását az őt helyettesítő Nagy Miklós főkönyvtárnoktól. Az őszirózsás forradalom, az országgyűlés feloszlatása, a Károlyi-rendszer, a Tanácsköztársaság néhány hónapos uralmának gyökeres átszervezései, új és új helyzetek közepette, gyors intézkedésekkel kellett ellátnia a volt képviselőházi könyvtár vezetését, miközben a felügyeleti szervek, az irányítók és az utasítások állandóan változtak. Egyik hatalom sem távolította el az igazgatói székből: politikailag a háttérbe húzódva, a szakmai feladatok teljesítésére összpontosítva figyelmét, igyekezett betartani a változó utasításokat.

A Tanácsköztársaság bukása után is megmaradt a vezetői poszton. Tevékenységéről a képviselőház könyvtári bizottságának jegyzőkönyvei és az Országgyűlési Könyvtár irattárában fellelhető iratok alig tesznek említést.

1921. november 26-án, 46 éves korában halt meg Budapesten. Haláláról a könyvtári bizottság kéziratos jegyzőkönyve 1921. december 12-én emlékezett meg. Nagy Miklós, a könyvtár új vezetője „kegyeletes szavakban áldoz néhai Plechl Béla könyvtárigazgató emlékének, s kéri a könyvtári bizottságot, hogy a könyvtárt ért veszteség felett nyilvánítsa részvétét, és elhunyt kiváló főtisztviselőjének emlékét... örökítse meg". A bizottság elfogadta az indítványt, és jegyzőkönyvileg állított maradandó emléket Plechl Bélának, aki majdnem két évtizedig szolgált egy könyvtárban úgy, hogy tevékenységével a kiváló jelzőt méltán kiérdemelte. Kiválóságát, áldozatos könyvtári munkáját a haláláról tudósító napilapok is első helyen emelték ki: „A képviselőházi könyvtárnak tudós igazgatója, hosszú betegség után ... 46 éves korában meghalt a Szent Margit-kórházban... a könyvtárat nagy szakértelemmel és buzgalommal vezette s fejlesztette..." (Az Est 1921. november 29.): „Az elhunyt... csupán a könyveknek, a könyvtárnak és a tudománynak élő ember volt", aki a Képviselőházi Könyvtárt „szerető gondoskodással fejlesztette" (Budapesti Hírlap 1921. november 29.). Nem lehetett véletlen, hogy Palmer Kálmán nemzetgyűlési elnöki főtanácsos vezetésével az Országház egész tisztviselői kara tes-

tületileg jelent meg a temetésen, s „Nagy Miklós képviselőházi könyvtárigazgató megható szavakban búcsúztatta a ritka képzettségű tisztviselőt, a kitűnő kollégát" (Pesti Hírlap 1921. november 30.).

Nagy Miklós könyvtárigazgató (1921–1940)

A két világháború közötti könyvtárosnemzedék jelentős alakja, az Országgyűlési Könyvtárnak 34 évig volt munkatársa, és ebből 22 évet töltött könyvtárvezetői funkcióban.

1881. január 27-én született a Szolnok-Doboka megyei Désen. Középiskoláit Kolozsváron végezte, ezután a budapesti egyetem jogi és államtudományi karára iratkozott be, ahol államtudományi doktorátust szerzett. 1907. július 1-jén segédkönyvtárnokként a Képviselőházi Könyvtár tisztviselője lett. Ettől kezdve a könyvtár újrarendezésén dolgozott, ő is sokat tett a katalógus- és a raktározási rendszernek a kor követelményeihez igazodó, korszerű kialakításáért és összhangjuk megteremtéséért.

Az első világháború kitörése után a könyvtár súlyos helyzetbe került, emiatt Nagy Miklóst 1915 decemberében felmentették a katonai szolgálat alól, és visszatérhetett a képviselőházba: hosszú időn át egymaga, mindössze egy segéderővel látta el a könyvtár gondozását, mindennapi teendőit. 1917. július 1-jén könyvtárnok, 1918 májusában főkönyvtárnok lett, és Plechl Béla igazgató helyett 1918 végéig gyakorlatilag a könyvtár vezetője volt, majd Plechl Béla halála után 1921. december 3-án Gaál Gaszton, a nemzetgyűlés elnöke ténylegesen is Nagy Miklóst nevezte ki a könyvtár igazgatójává.

A könyvtárügy kiváló szakembere volt. Két évtizedes igazgatói tevékenysége során a Képviselőházi Könyvtárt tudományos színvonalon vezette és irányította, a könyvtár érdekeit valamennyi fórumon lankadatlanul képviselte: a könyvtári bizottság ülésein, ha a helyzet úgy kívánta, még a Ház elnökével szemben is. 1922-ben Nagy Miklós szorgalmazta és készítette elő a kötelespéldány törvényt, melyet az ő megfogalmazásában terjesztett a parlament elé Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter. E törvény tette lehetővé, hogy a Képviselőház Könyvtára (akkor: a Nemzetgyűlés Könyvtára) az Országos Széchényi Könyvtárral és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárával egyetemben ingyen kapja meg a Magyarországon kiadott könyveket és periodikus kiadványokat, s ezáltal a súlyos infláció okozta válságos pénzügyi helyzetben a felszabaduló pénzeszközöket külföldi dokumentumok vásárlására fordíthassa.

Ő harcolta ki, hogy a honatyák többet törődjenek a törvényhozás könyvtárával. Sikerült is elérnie, hogy az 1914-ben félbeszakadt, és a háború alatt teljesen összeomlott könyvtárrendezési munkálatok a húszas évek közepétől újra folytatódjanak, sőt ezeket állományrevízióval is összekötötte: az újjárendezés a harmincas évek elején véget ért. Ezzel befejeződött a könyvtár egymásra épülő katalógus- és raktá-

rozási rendszerének kialakítása. E munkákkal összhangban és egyidejűleg jelent meg 1929-ben és 1932-ben a könyvtár két vaskos kötetkatalógusa (*Közjog és közigazgatási jog*; *Közgazdasági és pénzügyi irodalom*), amelynek szerkesztője, irányítója ugyancsak Nagy Miklós volt.

A könyvtárrendezés hosszú, nehéz munkája mellett kézben tartotta a könyvtár működésének többi területét is, az állománygyarapítástól a kölcsönzésig, a képviselőknek nyújtott szolgáltatásoktól az állomány védelméig.

Bibliográfusi tevékenysége is számottevő. Összeállításában jelent meg 1913-ban és 1914-ben a Képviselőházi Könyvtár 1912. és 1913. évi gyarapodásának katalógusa is. A húszas években (1922-től 1929-ig) Tisza István volt miniszterelnökről és képviselőházi elnökről igen pontos és teljességre törekvő bibliográfiája, illetve repertóriuma jelent meg a *Tisza-évkönyv*ben, amelynek 1926-tól 1934-ig szerkesztője is volt. Érdekes bibliográfiai vállalkozásának tekinthetjük a már említett két, 1929-es és 1932-es katalóguskötetet is.

Számos tanulmánya, kritikája jelent meg a *Jogállam*, a *Budapesti Szemle*, a *Történeti Szemle*, a *Századok*, a *Magyar Szemle*, a *Magyar Élet*, a *Protestáns Szemle*, *A Magyar Törvényhozók Lapja*, a *Turul* stb. című folyóiratokban, különféle évkönyvekben. 1927. május 5-én az Akadémia levelező tagja lett.

1940-ben a képviselőház elnöki osztályfőnökévé nevezték ki és nyugdíjba vonult. 1949-ben – a Horthy-korszakban vállalt szerepe miatt – a Magyar Tudományos Akadémia tanácskozó tagjává minősítették vissza. Ezt követően, élete utolsó évtizedében, a Rákosi-korszak okozta sérelmek között visszavonultan, szegényes körülmények között élt.

81 éves korában, 1962. március 12-én halt meg Budapesten.

Könyvtári tevékenységének, életművének értékelése végén egyértelműen megállapíthatjuk: Nagy Miklós mint könyvtáros és bibliográfus elismerésre méltó munkát végzett: az Országgyűlési Könyvtárt egy egész korszakban, a két világháború között tudományos színvonalra emelte, s a gazdasági nehézségek ellenére ezen meg is tartotta.

Panka Károly könyvtárigazgató (1940)

1882. július 30-án született Pécskán, az akkori Arad megyében. Életének legfontosabb színhelyei Sárospatak, Kolozsvár és Budapest voltak. A pataki középiskolai évek jól megalapozták további pályáját. E szép és művelődéstörténeti szempontból is kiemelkedő várostól soha nem is szakadt el: budapesti évtizedei alatt is szoros kötelékek fűzték ide, nyugdíjba vonulása után pedig ide tért vissza, s itt élt haláláig.

Egyetemi tanulmányait Kolozsvárott végezte. Az államtudományi doktorátust is ott szerezte meg munkája mellett, 1910-ben.

Könyvtárosi pályafutásának, munkahelyének, közéleti tevékenységének legfőbb színtere a főváros volt, ahol több évtizedet töltött el. 1906. március 1-jén lett a Kép-

viselőházi Könyvtár dolgozója mint segédkönyvtárnok. 1910-től a háború kitöréséig ő is részt vett a könyvtár újrarendezési munkálataiban, a katalógus-, a szak- és a raktárrendszer együttes fejlesztésében, amelyben német és francia nyelvtudása igen hasznosnak bizonyult. A háború alatt ő is frontszolgálatot teljesített. 1921-ben már főkönyvtárnok, 1928. július 5-én pedig címzetes igazgató lett.

A 20-as évek katalógus- és raktárrendezési munkálataiban az igazgató egyik fő segítőtársa volt (a másik Trócsányi György). Nagy Miklós a képviselőház elnökéhez 1937. november 26-án írt felterjesztésében igen kedvező jellemzést adott az 55 éves Panka Károlyról: könyvtári szolgálatának kezdete (1906) óta „mindenkor szorgalmas, kötelességtudó, lelkiismeretes munkásnak bizonyult". Nagy Miklós nyugdíjba vonulását követően 1940. május 1-jétől nevezték ki a könyvtár vezetőjévé, de e tisztében csak rövid ideig tevékenykedett, hiszen 1941-től maga is nyugdíjba ment.

Tudományos kutatásainak, publikációinak tekintélyes része a könyvtári, bibliográfiai területhez kapcsolódik. Első könyvészeti munkája 1912-ben látott napvilágot, a Boszniára és Hercegovinára vonatkozó, 1601 és 1912 között megjelent magyar és külföldi művekről. A témakör irodalmának felkutatása összefügg a korabeli történelmi körülmények alakulásával. Egy évvel később adta ki *A választójogi irodalom könyvészete* című bibliográfiai összeállítást, amely jól bizonyítja jogászi felkészültségének és könyvtárosi alaposságának összekapcsolódását (Bp. 1913. 45 l.)

Az első világháború idején jelent meg A képviselőház könyvtárának története a *Magyar Könyvszemle* 1917-es kötetében. Az Országgyűlési Könyvtár történetéről ez volt az első szakszerű tanulmány. Jogi és történelmi tárgyú írásai többnyire a *Magyar Törvényhozók Lapjá*ban, a *Református Figyelő*ben és a *Városok Lapjá*ban jelentek meg. A két világháború között hosszú időn át töltötte be a Pataki Diákok Országos Szövetsége Budapesti Egyesületének elnöki és a Magyar Vadászok Országos Szövetségének alelnöki tisztségét.

Sokirányú érdeklődése és tevékenysége jól megfért a könyvtári feladatokkal. 1926-tól 1928-ig alapos munkát végzett – Nagy Miklós és Trócsányi György oldalán – az Országgyűlési Könyvtár katalógusa első kötetének *(Közjog és közigazgatási jog)* összeállításában: ez a kötet szakmai körökben osztatlan sikert aratott. A harmincas években a folyóiratok több ismertetését közölték az Országgyűlési Könyvtár működéséről. 1939-ben pedig *Deák Ferenc könyvtára* címmel „a haza bölcse" könyveiről írt érdekes, művelődéstörténetileg is fontos adalékokat tartalmazó cikket a *Magyar Könyvszemlé*be. 1940-ben – amikor már ő vezette az Országgyűlési Könyvtárt – a *Magyar Törvényhozók Lapja* tette közzé *A külföldi államok között fennálló könyvcsereviszony és annak történeti előzménye* című írását, amely a könyvek, hivatalos és parlamenti kiadványok nemzetközi cseréjének kialakulását, jó fél évszázados fejlődését s a könyvtárak életére gyakorolt hatását tárja fel a tőle megszokott alapossággal. Ugyanúgy otthon érezte magát a könyvtártörténeti, bibliográfiai, történelmi témákban, mint a városi közigazgatás vagy a vadászati jog területén, de irodalomtörténeti és természetrajzi „vizekre" is többször elkalandozott.

A második világháború félidejéhez közeledett, amikor Panka Károly – 1941-ben – átadta a könyvtárigazgatói széket Trócsányi Györgynek, nyugdíjba vonult, és Sárospatakra tért vissza.

88 éves korában, 1970. június 21-én halt meg Sárospatakon.

Trócsányi György könyvtárigazgató (1941–1945), főigazgató (1945–1949)

A nagy múltú és mai tudományos életünkben is fontos szerepet vivő Trócsányi-család tagjaként 1896. március 29-én született Sárospatakon. 1914 februárjában az Országgyűlés számvevőségén kezdett dolgozni, és közben jogi tanulmányokat folytatott. A munkát és a tanulást nem sokkal később egyszerre szakította meg a háború. A jogi egyetemet csak hatéves szünet után folytathatta: így 1922-ben szerzett államtudományi doktorátust. 1921 decemberében került a Képviselőházi Könyvtárba mint segédkönyvtárnok. Életének ezután következő időszakában a legnagyobb szerepet a könyvtárosi hivatás és munkaterület töltötte be. Ennek gyakorlása közben és mellette sokrétű szociológiai, politikaelméleti, szerkesztői munkásságot is folytatott. 1949-ben bekövetkezett nyugdíjazása után pedig nem lebecsülendő műfordítói tevékenységet végzett.

Az Országgyűlési Könyvtárban csaknem három évtizedet töltött el. 1923 és 1929 között könyvtárnokként dolgozott a Nagy Miklós igazgató által vezetett könyvtárban. Kiemelkedő nyelvtudását (német, francia, orosz, angol) főként a gyarapítási tevékenységben és a könyvek osztályozásában hasznosította: az ő feladata volt a külföldi jogi, történelmi, politikai, közgazdasági, statisztikai, szociológiai stb. művek beszerzése, amelyet a törvényhozási munka maximális támogatására törekedve, ám a sohasem elég dotáció összegének figyelembe vételével kellett szakszerűen és a képviselői igények kielégítése mellett végeznie.

1929–30-ban ösztöndíjasként Párizsban, majd Berlinben folytatott tanulmányokat, amelyeknek gazdag tapasztalatait a könyvtárban is értékesítette. A széles látókörű, könyvtártani és bibliográfiai kérdésekkel behatóan foglalkozó, szorgalmas tisztviselő a könyvtárügyek és a könyvtárpolitika elismert szaktekintélye lett, miként azt egy korabeli kiadású lexikonban olvashatjuk. 1937-ben a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Országos Egyesületében – melynek előbb rendes, a 30-as évek végétől pedig választmányi tagja volt – előadást tartott a dokumentációról, annak alapján, amit az első dokumentációs világkongresszuson (Párizs, 1937. augusztus 16–21.) tapasztalt. Tevékenyen közreműködött a Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetségének, az IFLA-nak parlamenti könyvtári albizottságában is, például a szövetség 1937. augusztus 24–25-i párizsi ülésén a Könyvtárosegyesület megbízásából ő képviselte Magyarországot. Ebben az évben jelent meg a *Parlamenti könyvtárak* című tanulmánya (Magyar Könyvszemle 1937. 2. sz.), amely itthon elsőként elemezte és rendszerezte e könyvtártípus általános feladatait, a magyar és európai parlamenti könyvtárak funkcióit, szerepét és helyét a könyvtárak között

(előadást is tartott róla a Könyvtárosok Egyesületének 1936. október 2-i közgyűlésén). Trócsányi a bibliográfiai kérdések elméleti és gyakorlati szakembere is volt: 1938-ban jelent meg a *Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Évkönyvé*ben a rendkívül alapos felkészültséget és bibliográfiai jártasságot tanúsító *Magyar nemzeti bibliográfia* című tanulmánya, amelyben az elhanyagolt és megoldásra váró nemzeti bibliográfiai ügyünknek részletes helyzetképét s a megoldás igényes program- és feladattervét vázolta fel.

Trócsányi Györgyöt 1941-től Nagy Miklós és Panka Károly igazgatók nyugdíjba vonulása után nevezték ki igazgatónak. Vezetőként is az Országgyűlési Könyvtár szakmai tudományos fejlesztését tartotta szem előtt, a háború alatt pedig saját jelenlétével is óvta a könyvállományt, amely könyvtárosi pályája során 100 ezerről 230 ezer kötetre növekedett. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke Zsedényi Béla 1945 júliusában nevezte ki főigazgatónak. A könyvtári bizottság ülésein többször síkraszállt a zárt jellegű könyvtár nyilvánossá tétele mellett, mert világosan látta, hogy ez a jövő útja.

1946-tól 1948-ig a *Könyvtári Évkönyv* szerkesztési munkálatait is végezte. (A parlamenti könyvtár évkönyvének kiadását ugyanis az első parlamenti könyvtáros, Vasvári Károly kinevezésének 100. évfordulójára tervezték.) Az évkönyv kefelenyomata el is készült, kiadására azonban már nem került sor: 1949 fagyossá vált politikai légkörében a kiemelkedő szakembert, a nagy tudású, átlag feletti intelligenciájú, rendkívüli olvasottságú és tájékozottságú könyvtárvezetőt nemsokára (márciustól) – érdemtelenül – nyugdíjazták (a régebbi munkatársakat is elküldték, a könyvtári bizottságot pedig – hosszú, dicsőséges múltja után – szinte észrevétlenül és dicstelenül elsüllyesztették).

Könyvtárosi hivatása mellett Trócsányi több más területen is tevékenykedett. A 30-as években és a 40-es évek elején szociológusként fejtett ki gazdag irodalmi munkásságot. Éveken át a Magyar Társadalomtudományi Társaság főtitkára volt, és e minőségében gyakran képviselte Magyarországot külföldön a nemzetközi szociológiai kongresszusokon (Bécs, Zürich, Genf, Párizs). Szociológiai és elméleti politikai tanulmányai, könyvismertetései főként a *Társadalomtudomány* című folyóiratban jelentek meg, amelynek 1942-től 44-ig társszerkesztője is volt. Számos szociológiai és politikaelméleti előadást tartott 1929 és 1941 között a Magyar Társadalomtudományi Társaságban, a Protestáns Irodalmi Társaságban, a Sol Clubban, valamint külföldön is (Párizsi Magyar Ház és nemzetközi kongresszusok).

Nyugdíjazása után, 1949 és 1961 között műfordítói tevékenységet folytatott. 1973. július 5-én halt meg Budapesten, 77 éves korában, „a régi könyvtáros-generáció egyik utolsó tagja"-ként (l. a Könyvtáros 1973. 9. számát). Könyvtárosi, könyvtárvezetői és egyéb, kulturális-tudományos tevékenységét nem feledhetjük el.

Beöthy Ottó könyvtárigazgató önálló vezetőként (1949–1950)

1904. május 22-én született Budapesten Salgó Ottó néven. (Édesapja Salgó Béla magánhivatalnok volt). Iskoláit is a fővárosban végezte. A gimnáziumi érettségi után közel három éven át műegyetemi tanulmányokat folytatott, később kereskedősegéd, majd könyvkereskedő a Grillnél. A II. világháború alatt munkaszolgálatosként Borba került, onnan 1944 őszén nagy erőfeszítések árán és szerencsével tudott megmenekülni.

1945. január végén hazatért Budapestre. Márciusban került a Parlament könyvtárába, ahol kinevezett igazgatóként helyettes vezető lett. 1946-ban – a híres családnév fenntartása érdekében – felesége miatt vette fel a Beöthy-nevet.

A háború után Beöthy is részt vállalt a könyvtár talpraállításában, 1949-ig Trócsányi György helyetteseként. Kiváló nyelvtudását (németül anyanyelvi szinten beszélt, perfekt volt az angol és a görög nyelvben, jól értett és fordított franciául, és elboldogult az orosszal is) a könyvtári munkában (szerzeményezés és szakozás) jól hasznosíthatta.

1947. május 23-ától ő volt az Országos Könyvtári Központ első elnöke is, majd Trócsányi György főigazgató menesztése után, 1949 márciusától igazgatóként ő a könyvtár tényleges vezetője.

A könyvtárvezetői posztot csak rövid ideig (alig több mint 1 évig) látta el. 1950 nyarán az ÁVH őrizetbe vette, és a szociáldemokrata perben őt is elítélték.

Felesége nem bírta sokáig a megpróbáltatásokat, és hamarosan meghalt. Őt Recskre vitték, innen 1953 nyarán, az első Nagy Imre-kormány hatalomra jutása után szabadult. Ártatlansága tudatában hamarosan, 1953. augusztus 22-én levélben, majd személyesen is, újra jelentkezett – az Országgyűlési Könyvtárban – szolgálattételre. Vértes György igazgató azonban 1953. augusztus 26-án írt levelében – a munkaviszony 1950. októberi megszűnésére hivatkozva – a visszavételt megtagadta. Jó ideig nem tudott elhelyezkedni, mert rehabilitálására csak 1956-ban került sor.

1957 nyarán több mint 1 évre a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem könyvtárának főigazgatója lett, majd 1958. szeptember 1-jétől Sík Endre külügyminiszter a Magyarok Világszövetségének főtitkárává nevezte ki. E funkciót 1968-ig, nyugdíjba vonulásáig látta el, de haláláig a szövetség elnökségi tagjaként tevékenykedett. Nyugdíjazása után a *New Hungarian Quarterly* és a *Világosság* című folyóiratok lektoraként dolgozott. Filozófiai tanulmányokat írt, Lukács György három kötetes Ontológiájához ő készítette a bibliográfiai egyeztetéseket és kiegészítéseket. 81 éves korában, 1985. március 1-jén halt meg Budapesten.

Daka Sándor főigazgató (1950–1951)

1905. március 17-én született, Bácstopolyán. Hosszabb ideig mint nyomdász dolgozott. Végzettség nélkül, szerény képességekkel – volt munkatársai emlékezete szerint a pártközpont révén – került a képességeit meghaladó pozícióba, az ország egyik legjelentősebb közgyűjteményének, az Országgyűlési Könyvtárnak vezetői székébe, 1950-ben. Beöthy letartóztatása után néhány hónappal, 1950. júniusában már ő a könyvtár főigazgatója.

Odahelyezése előtt szűnt meg hivatalosan is a könyvtári bizottság 1950 májusában. A nyilvánossá válás előkészítésének lázas munkájában – amelyet még Beöthy igazgatói működésének időszakában kezdtek el – a hozzáértés hiánya miatt, érdemben nem vett részt.

Az első nyilvánossá válás bevezetése 1950. szeptember 1-jén az ő idejében történt. Erről az 1950. augusztus 28-án különböző intézményeknek megküldött tájékoztatóban így írt:

> „... az Országgyűlési Könyvtárban a múlt év novembere óta tartó átalakítási, költözködési és rendezési munkák lényegileg befejeződtek és a könyvtár folyó év szeptember hó 1-jén korlátolt nyilvánossággal megnyílik". A „korlátolt" nyilvánosság azt jelentette, hogy „a könyvtár gazdag jogi, hazai és külföldi parlamenti, politikai, gazdasági, történelmi, politikai publicisztikai és évkönyv anyaga, valamint széles körű hazai és külföldi hírlaptára naponként 10 órától 20 óráig" csak az intézmények „írásbelileg felhatalmazott" megbízottjainak állt rendelkezésére.

Daka Sándor főigazgatót 1951 májusában – a szaporodó hiányosságok miatt – hirtelen felmentették, egy évig volt a könyvtár vezetője. A könyvtárból való távozása után – egyik régi munkatársa emlékei alapján írjuk le ezt – hamarosan meghalt.

Tordai György könyvtárvezető (1951–1952)

1920. május 26-án született Gyöngyösön. 1945 után Eger városában évekig rendőrkapitány volt. 1949. december 1-jén esti tagozatos, filozófia és politikai gazdaságtan szakos egyetemi hallgatóként került az Országgyűlési Könyvtárba. Alig másfél év múlva (ekkor IV. éves hallgató volt az egyetemen) már igazgató lett. Mindössze 3/4 évig volt a könyvtár vezetője: 1951 május 1-jétől mint megbízott, 1951. július 1-jétől kinevezett könyvtárvezetőként tevékenykedett.

Ebben az időben még az Országgyűlés, gyakorlatilag azonban az Elnöki Tanács Titkárságának felügyelete alatt intenzíven folyt a korlátozott nyilvánossággal működő intézmény teljeskörű nyilvánossá tételének előkészítése az Elnöki Tanács hivatalvezetője, Benk Vilmos és az Elnöki Tanács titkára, Szabó Piroska irányításával a Népművelési Minisztérium bevonásával. Tordai az új rendszer hívéként vett részt az előkészítő munkálatokban. Feszített munka után Tordai vezetésével 1951. (szeptember 1-je helyett) november 8-án nyílt meg az Országgyűlési Könyvtár tu-

dományos közkönyvtárként, az ország központi jogi és politikai könyvtáraként, de változatlanul az Országgyűlés–Elnöki Tanács égisze alatt. Ekkor még elsősorban a törvényhozás munkáját segítette.

1952 februárjában (Tordai egykori munkatársának visszaemlékezése szerint) egyik hozzátartozója bűncselekménye miatt leváltották a vezetői tisztségről. Nem sokkal később a frissen megalakult TIT könyvtárának igazgatója lett. Miután az egyetemet befejezte és filozófiai doktorátust szerzett, tanított a Bölcsészkaron, majd a Pedagógiai Főiskolán. 1956-tól 1962-ig egyetemen (tanszékvezetőként is) oktatott. Egy ideig az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa is volt. Jónéhány novellája, filozófiai tanulmánya, cikke jelent meg a különböző lapokban, folyóiratokban, ugyanakkor széles körű publicisztikai és népművelő tevékenységet is végzett.

1964. szeptember 1-jén hunyt el „tragikus hirtelenséggel" Budapesten, szívtrombózis következtében, 44 éves korában.

* * *

1952-ig kísértük figyelemmel az Országgyűlési Könyvtár életét a vezetési oldal bemutatásával. A közel 8 évtizednyi időszak alatt 10 vezetővel ismerkedtünk meg.

1952 májusában a könyvtárügyet és vele az Országgyűlési Könyvtár létét a 2042/1952. sz. Minisztertanácsi határozat alapjaiban megváltoztatta. Az új feladatok végrehajtását az Országgyűlési Könyvtár már nem a képviselők könyvtáraként, hanem nyilvános közkönyvtárként és tudományos szakkönyvtárként – az Országgyűlés fennhatóságát követően – a Népművelési Minisztérium felügyelete alatt folytatta... De ez már egy másik fejezet.*

KÁROLY JÓNÁS

The directors of the Library of the Hungarian Parliament before 1952

In his study the author introduces the leaders of one of the most famous Hungarian libraries. We can follow the outstanding representatives of the institution from its establishment to its opening for the public. The essay reveals the careers and the activities of the directors in detail between 1875 and 1952.

The study describes the life-work on ten librarians as well as the most important events of the library. The author, using the reports of the library commettee in manuscript, other parliamentary sources and facts of different handbooks, biographical encyclopaedia, gives a summary of the 80-year-history of the library as well.

This scientific essay also publishes for the first time the general tasks of the library direction and the concrete rights and duties of each leader.

* A forrásanyagot a képviselőház ügyrendjei, könyvtári bizottságának jegyzőkönyvei, az Országgyűlési Könyvtár irattári anyagai, korabeli általános és életrajzi lexikonok s részben a szerzőnek a könyvtár egykori vezetőiről szóló korábbi írásai szolgáltatták.

KÖZLEMÉNYEK

Privigyétől Rómáig. Mösch Lukács és Rátay Egyed kéziratos útleírásai. Végigpillantva szinte bármelyik XVII–XVIII. századi magyar piarista életútján, joggal érezzük, hogy életük egy-egy nagy utazás volt. A tartományfőnök és titkára tavasztól őszig állandóan úton voltak, rendházról rendházra járva,[1] de az egyszerű rendtagok is szinte évről évre más-más iskolában élték szerzetestanári életüket: tanultak, tanítottak, lelkipásztorkodtak.[2] A sűrű utazásokat a XVIII. század közepéig a rendházak szaporodása is gyakran szükségessé tette, de utazniuk kellett a rendtagoknak azon rendkormányzati fölfogás szerint is, amely az egyes közösségek belső békéjét a rendtagok gyakori áthelyezésével gondolta megmenthetőnek.[3]

Pedig az utazás egy piarista számára a rendi szabályok, főleg a summa paupertas, a teljes szegénység betartása miatt kezdetben sok nehézséget jelentett. Az 1637. és 1641. évi egyetemes káptalanok gyalogos utazást írtak elő, és csak betegeknek engedték meg, hogy hajón vagy szamárháton utazzanak. Az egy napra szóló útiköltség is meglehetősen kevés volt, nem elég arra, hogy az utazó piarista egészségéről kellőképpen gondoskodjék és szerzetesi állapotának megfelelően mozogjon a világiak között. Az is csak növelte a nehézségeket, hogy VIII. Kelemen egy dekrétuma értelmében szerzetes a rendházon kívül nem mehetett sehova egyedül.[4]

A század végére világossá vált, hogy ezek a szabályok – főleg a gyalog utazás kötelezettsége – a gyakorlatban nem mindig alkalmazhatók. Az 1698-ban készített új, az addigiakat összefoglaló rendi szabályzat, a Joannes Foci generális által készített *Synopsis* ugyan nem,[5] de az élet – a tényekből ítélve – túllépett rajtuk. Az újkor hajnalán élő emberek – még a szerzetesek – számára is egyre értékesebb lett az idő, ugyanakkor az immár Szicíliától Litvániáig terjeszkedő rend tartományai közötti kapcsolattartás igénye hosszabb és gyorsabb utazásokat igényelt,

[1] A tartományfőnöki utazások viszontagságainak érzékletes leírása: BALANYI György–BIRÓ Imre–BIRÓ Vencel–TOMEK Vince: *A magyar piarista rendtartomány története.* Bp. 1943. 81–82. Egy tartományfőnöki titkár beszámolója ugyanerről: KÁCSOR, Christianus: *Rationarium peregrinationis, ... P. Adolphus* [Nemcsényi] *a S. Benedicto... Sch. P. Praepositus per Hungariam et Transilvaniam Provincialis. 1751–1753.* (A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Budapest [a továbbiakban: PKL], Archivum vetus, Fontes pro historia Provinciae concinnanda 23.)

[2] BALANYI–BIRÓ I.–BIRÓ V.–TOMEK: *i. m.* 112–113.

[3] SÁNTHA György: *Maiora Ordinis Scholarum Piarum problemata in Capituli Generalibus annorum 1637 et 1641 agitata.* = Ephemerides Calasanctianae (42.) 1973. 68. (A továbbiakban: SÁNTHA: *Problemata.*)

[4] *Acta Capituli Generalis 1637.* = Archivum Scholarum Piarum XIII. 1954. 48. nr. 3.; *Acta Capituli Generalis 1641.* Uo. 61. nr. 4. 72. nr. 4.; SÁNTHA: *Problemata* 68–69.

[5] *Synopsis Constitutionum Religionis Cleric. Regular. Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum.* Romae, 1698. 123. ad 176.

mint azt az alapító, Kalazanci Szt. József az 1630-as években elképzelte. Maga Foci generális is négyfogatú szekéren kelt útra 1695-ben, amikor az Alpokon túli rendtartományok vizitációjára indult.[6]

Az utazási nehézségek azonban nem tudták megakadályozni a magyarországi piaristákat a rend római központjával való személyes kapcsolattartásban, amely a rendi szabályzatok és gyakorlat által kialakított rendszeres római utazásokkal járt — egészen 1781-ig, amikor II. József *nexus*-rendelete nyomán több mint száz évre megszakadt minden kapcsolat.

A magyar piaristák római utazásainak céljai közül talán a legfontosabb a tanulás volt, noha az állandó újabb alapítások miatt örökös létszámhiánnyal küzdő magyar rendtartománynak az 1730-as évekig nem állt módjában, hogy növendékeit Rómába küldje. Jól példázza a helyzetet már az első magyarországi iskola megalapítása is 1666-ban Privigyén, ahová Frankovicz Pál rektor mellé a lengyel rendtartomány három Rómába indult növendéke közül hívtak vissza egyet, Hanacius Ferencet, mivel morvaországi lévén, „Slavicum eleganter et suaviter fundebat idioma." Mivel Hanacius soha többet nem jutott el Rómába, egész életében mondogatta, hogy „Povero Francesco, Prividiae Romanesco!"[7]

Az első Rómában tanuló magyar piarista Bajthay Antal volt, aki a teológiát végezte ott 1736—1738 között. Őt követték pár év múlva Körver Elek és testvére, János, Conrádi Norbert és a peregrinusként 1745-ben Itáliát bejáró Hulini Jónás, akik Rómából a „piarista felvilágosodásnak" nevezett újszerű filozófiai felfogást hozták magukkal.[8] Miután itthon fontos rendi tisztségeket kaptak — a korán elhunyt Körver Elek és Hulini kivételével mindannyiuk volt tartományfőnök — ők küldték ki az 1750-es években a „második római generációt", Königsacker Józsefet (aki 1757-ben Firenzében és Pisában is járt), Paschgall Adolfot, Horányi Eleket, Keglevich Jánost, Schaffrath Lipótot, valamint Tomeján Sándort, aki azonban a többiekkel szemben nem teológiát, hanem építészetet hallgatott Rómában.[9]

A rendi szabályzat adott egy másik lehetőséget is arra, hogy magyar piaristák huzamosabban Rómában tartózkodjanak. A generális munkáját ugyanis négy asszisztens segítette, amely posztok egyikét a XVIII. század folyamán többször is magyarországi piarista töltötte be. Az első ilyen a szakolcai születésű szláv Frankovicz Pál volt, még a lengyel provincia tagjaként 1677—

[6] TOSTI, Osvaldo: *Visitatio Generalis et Apostolica Provinciarum et Ultramontanarum in Germania et Polonia. 1695.* = Archivum Scholarum Piarum XXXVIII. 1995. 15. „in carpento quadrijugo".

[7] FRIEDREICH Endre: *Hanácius Ferencz élete.* Veszprém, 1906. 22.

[8] BALANYI—BIRÓ I.—BIRÓ V.—TOMEK: *i. m.* 105—107.; GERENCSÉR István: *A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák.* = Regnum (5.) 1942—43. 339—342.; SÁNTHA György: *Influsso filosofico del P. Corsini in Ungheria.* = Richerche (42.) 1994. 203—206.; KOSÁRY Domokos: *L'influence de l'Italie sur l'education en Hongrie au milieu du XVIIIe siècle.* In: *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo.* Ed. Béla KÖPECZI et Péter SÁRKÖZY. Bp. 1982. 201—210.

[9] A Rómában élt magyar piaristák adatai: *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum.* Ed. Stephanus LÉH. Bp. s. a. VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt Magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221—1864.* Bp. 1941. 294—300. (Olaszországi magyar emlékek III.) csupán Bajthayról, Conrádiról és Horányiról tud. SÁRKÖZY Péter: *Et in Arcadia ego. (Magyarok és a XVIII. századi Itália.)* = ItK 1983. 245—246. rajtuk kívül még a Körver testvéreket említi. (Ennek a tanulmánynak ez a része megjelent a szerző újabb tanulmányában is: *Magyarok Rómában. Róma szerepe a 18. századi magyar kulturális megújulásban.* In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* II. Szerk. BÉKÉSI Imre stb. Bp.—Szeged, 1993. 865—875.)

1683 között,[10] majd már a magyar rendtartományból Dezericzky Ince (1742–1745),[11] Erdőss István (1746–1748), és a már említett Hulini Jónás (1767–1772) működtek, mint generális asszisztensek.

A huzamosabban Rómában tartózkodó piaristák nem hagytak maguk után útijegyzeteket. „Megülnek egy helyen, s bizony keveset írnak arról, amit éveken át látnak" – jellemezte ezt a magatartást Szauder József.[12] Ez alól egyedül Cörver János kivétel, azonban az ő szűkszavú itáliai naplórészlete nem tanulmányi éveiből, hanem 1750-ből származik, amikor Erdődy Kristófot kísérte európai (főként németországi) peregrinációján.[13]

Írtak viszont azok, akik számára a Rómába utazás egyszeri és ezért emlékezetre, följegyzésre méltó alkalom volt. Ilyen alkalom adódott azok számára, akik mint vocalis vehettek részt az egyetemes káptalanon. A rendi szabályok szerint ugyanis a rendi egyetemes káptalannak a generális, asszisztensei és a tartományfőnök mellett az egyes rendtartományok két-két választott képviselője, a vokálisok is résztvevői voltak. Több piarista számára ez jelentette az egyetlen lehetőséget, hogy legalább életében egyszer eljusson Rómába. Az alábbiakban két magyarországi vokális, Mösch Lukács és Rátay Egyed 1698-ban, illetve 1760-ban készült kéziratos útleírását mutatjuk be.

Mösch Lukács itinériuma

Bár Mösch Lukács (1651–1701) a kiváló matematikus, irodalmár és szónok, a magyar piarista rendtartomány „alapítója" Mainzban született, Rzeszówban lépett 1668-ban a piarista rendbe, tanított Privigyén, Podolinban, Bajmócon, járt sokfelé Lengyelországban, Csehországban, Ausztriában, Litvániában és 1686-ban jelen volt Buda ostrománál is, Rómába csak egyszer, 1698-ban jutott el, mint a német rendtartomány vokálisa.[14] Erről az útjáról latin nyelvű feljegyzéseket, itinériumot is készített, *Iter Prividiae Romam a die 27. februarii ad 13 aprilis 1698.* (Utazás Privigyéből Rómába 1698. február 27-től április 13-ig), illetve *Reditus Roma Prividiam per Etruriam, Tyrolim etc.* (Visszatérés Rómából Privigyére Etrurián, Tirolon stb. keresztül) címekkel a magyar tartományi levéltárnak abban a kötetében, amely többek között a rendtagok eltávozásait és visszaérkezéseit (adventus et discessus) rögzítette.[15] Ilyen „eltávozási naplóval" az 1637. évi egyetemes káptalan egyik határozata szerint minden piarista rendtartománynak rendelkeznie kellett.

[10] Vö. VERESS: *i. m.* 289.

[11] Hibás tehát Veress Endre állítása, mely szerint Dezericzky „tanulmányai kiegészítése végett" ment Rómába (VERESS: *i. m.* 295.), valamint Sárközy Péteré is, aki szerint „a magyar piarista rend épp azért választotta ki és küldte Rómába, hogy képviselje a magyar provinciát a Collegio Nazareno tanácsában." (*Régi és új peregrináció...* II. 868.)

[12] SZAUDER József: *Kiss István utazó könyvetskéje Velencéről, 1766-ban.* In: Uő: *Olasz irodalom – magyar irodalom.* Bp. 1963. 437.

[13] PKL, Archivum vetus, Manuscripta, For. 0–5/5. A napló Németországról részletesebben, a római, bolognai és velencei tartózkodásnak (ff. 40–41.) azonban főként csak anyagi vonatkozásairól ír.

[14] Mösch Lukácsról: FRIEDREICH: *i. m.* 103–109.; KILIÁN István: *Házikáplán, tábori lelkész, tanár, hadmérnök. Emlékezés Moesch Lukácsra.* = Vigilia 1986. 582–588. Nyomtatott műveiről az ismert magyar bibliográfiák mellett: PICANYOL, Leodegarius: *Rerum latinarum scriptores ex Ordine Scholarum Piarum.* Romae, 1956.

[15] Mösch Lukács római itinériuma: PKL, Fontes pro historia Provinciae comcinnanda 58., pars III. 11–26. A följegyzés létéről egyébként először Kilián István írt (KILIÁN: *i. h.* 584.), noha hivatkozása („a privigyei háztörténetben") nem teljesen pontos.

A vokálisságra Mösch Lukácsot az 1697 szeptemberében Nikolsburgban megtartott káptalan választotta meg, amelyre a magyarországi piaristák számára meglehetősen kritikus helyzetben került sor. Az 1692. évi egyetemes káptalan ugyanis Joannes Foci generálisra bízta az addig a lengyel provinciához tartozó „magyar rendházaknak a német rendtartománnyal való egyesítését",[16] aki ezt úgy oldotta meg, hogy 1692. május 16-án a három rendházat (Privigye, Breznóbánya és Pozsonyszentgyörgy) közvetlenül a generálisnak alárendelt commissariatusban egyesítette és ennek élére Mösch Lukácsot commissarius generalisszá nevezte ki.[17]

A magyarországi piaristák úgy gondolták, hogy ezzel gyakorlatilag létrejött önálló rendtartományuk: Mösch például elkészíttette a provincia bélyegzőjét, fölállította a tartományi levéltárat. A függetlenség azonban csak átmeneti volt. Rendi szervezeti okok miatt ugyanis Foci generális a magyar rendházakból 1695. március 26-án a német rendtartományhoz tartozó viceprovinciát alakított és Mösch Lukácsot ezúttal viceprovinciálissá nevezte ki. Az addigi magyar tartományi bélyegzőn a „PROV: HUNG:" elé egy „V" betűt kellett vésetni, a privigyei házi káptalan pedig 1697-ben hat pontból álló listán terjesztette kívánságait a német tartományi káptalan elé.[18]

A nikolsburgi tartományi káptalan — amelyen Mösch mellett Berzeviczy Valérián vokális vett részt[19] — a magyarországiak kéréseit elfogadta, sőt azt a gesztust is megtette, hogy az egyetemes káptalanra Placidus Fayer horni házfőnök mellett Mösch Lukácsot választotta vokálisnak. (Ennek lehetőségét egyébként a viceprovinciák jogi helyzetét megállapító generálisi dekrétum külön kiemelte.[20]) Így egyrészt a magyarországi piaristák nem maradtak képviselő nélkül az egyetemes káptalanon, másrészt ő lett a magyar viceprovinciából az első, aki eljutott Rómába.[21]

Az *Iter* tanúsága szerint Mösch 1698. február 27-én délután, magas hóban indult el Privigyéről Edmundus Eder rendtársával, aki valószínűleg Szentgyörgyig tartott vele. Március 2-án Nagyszombatba értek, ahol csatlakozott hozzájuk a szintén Rómába készülő Révay Adalbert vágújhelyi prépost és szeplaki apát is. Ezt onnan tudjuk, hogy Révay erről levélben értesítette Sennyei Lászlót, a bécsi jezsuita rendház (domus professionis) elöljáróját.[22] Másnap, március 3-án érkeztek meg a szentgyörgyi piarista rendházba, ahonnan Möscht a házfőnök, Bajar András (később utódja a viceprovinciálisságban) kísérte Nikolsburgig. Szentgyörgyről Pozsonyba térve

[16] *Acta Capituli Generalis 1692.* = Archivum Scholarum Piarum IV. 1939. 34.

[17] SÁNTHA, Georgius: *P. Joannes Foci a S. Petro, octavus Scholarum Piarum Praepositus Generalis.* = Ephemerides Calasanctianae (32.) 1963. 306. n. 268. (A továbbiakban: SÁNTHA: *Foci.*)

[18] Az átvésett bélyegző lenyomatai: PKL, Domus Prividiensis [V 113/16a.]. A hat pont: FRIEDREICH: *i. m.* 106–107.

[19] PKL, Fontes pro historia Provinciae concinnanda 58., pars III. 11.

[20] SÁNTHA: *Foci* 305.

[21] A lengyel rendtartományhoz tartozás idején több Magyarországon működő vagy magyarországi születésű piarista vett részt az egyetemes káptalanokon, így Giovanni Domenico Franco podolini házfőnök 1659-ben, a podolini születésű Krausz Mihály 1671-ben, 1677-ben és 1686-ban is, a fentebb említett Frankovicz Pál pedig 1665-ben, 1677-ben és 1683-ban.

[22] Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: EK Ms.) Ab 121. *(Diarium rectoratus Tyrnaviensis soc. Jesu p. Ladislai Sennyey Tyrnaviae, anno 1686., quo Buda recepta – 1702.)* f. 80r. „Accepi literas Tyrnavia, quod Adalbertus Revay 2da martii abiverit Tyrnavia Romam versus cum Patribus Piarum Scholarum." (Megjegyzendő, hogy az idézett kéziratnak a katalógusban szereplő címe nem fedi teljesen tartalmát, Sennyei 1686-tól haláláig, 1702-ig vezette naplóját, 1691-ig Nagyszombatban, 1691–1695 között Grazban, 1695–1699 között Bécsben, majd ismét Nagyszombatban (vö. LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu.* Pars III. Romae, 1988.)

meglátogatták jótevőiket, a privigyei piarista kollégiumot alapító Pálffy családot, majd tovább indulva a Pálffyak malackai kastélyában megszállva értek március 7-én este Nikolsburgba.

Március 9-én Mösch, Révay és Josephus Bruckner német tartományfőnök együtt indult Nikolsburgból Bécsbe, ahol csatlakozott hozzájuk Placidus Fayer horni házfőnök, a másik vokális is. A három piarista saját rendházukban, Révay pedig valószínűleg Sennyei Lászlónál szállt meg, aki már háromszor is járt Rómában. Amikor március 12-én Révay elbúcsúzott Sennyeitől,[23] a jezsuita jótanácsokkal bizonyosan ellátta a prépostot, de az sem kizárt, hogy még római útjairól készült kéziratát is odaadta. Ez lehet az egyik magyarázat arra, hogyan került a Sennyei-útinapló mai őrzési helyére, a római Biblioteca Nazionaléba.[24]

A négy pap március 13-án Landkutschében kelt útra Itália felé a szokásos útvonalon.[25] Március 21-én értek Villachba, ahol a bécsi kocsit elbocsátották és egy stájer szekeret béreltek, amely a helyenként három embernyi magas hóval borított tarvisiói hágón keresztül egészen az itáliai tengerpartig, Portogruaróig vitte őket. Itt tengerre szálltak és másfél napos hajózással, március 29-én, nagypénteken hajnali háromkor értek Velencébe, a Fehér Oroszlán fogadóba, amely már akkor is „híres nagy vendégfogadó" volt a „Rialto nagy utcában", amikor 1665-ben Bethlen Miklós szállott benne.[26] Hogy Velencében Mösch mit látott, csak sejthetjük, mivel az itinériumba nem a látottakat, hanem Velence rövid statisztikáját jegyezte be. A húsvétot mindenesetre itt töltötték, majd hétfőn reggel továbbhajóztak a Brenta folyón Páduába. Innen újból szekérrel Ferrarán és Ravennán keresztül utaztak Cesenába, ahol — útjuk során Bécs óta először — piarista rendházban szállhattak meg. Cesenától az Adriai tengerparton haladtak tovább. Április 7-én délben értek az anconai piarista rendházba, de még aznap este továbbmentek Loretóba, a barokk kor egyik legnevezetesebb zarándokhelyére, amelyet az Itáliában járó magyarok közül is sokan útba ejtettek, sőt a kultuszt haza is vitték. Mösch Lukács például útja során a malackai kastélyban már láthatott egy loretói kápolnát.[27] Április 8-án a délelőttöt a kegyhelyen töltötték, megnézték a Santa Casát, amelyről az *Iter*ben szokatlanul részletes leírás olvasható. Délután az utazók az Appennineken keresztül nyugatnak vették útjukat, Folignónál rátértek a Via Flaminiára, amelyen április 15-én Rómába értek.

Római tartózkodásáról Mösch Lukács sajnos nem írt az itinériumban, pedig mivel a káptalan csak 25-én kezdődött, még kilenc napja volt körülnézni a városban. A káptalan két legfontosabb eseménye az új rendi szabályzat, a *Synopsis* ideiglenes elfogadása[28] és a generálisválasztás volt. Utóbbira május 2-án került sor, ahol Mösch Lukácsot a választást lebonyolító káptalani titkár kisegítőjének (adiunctus secretarii capituli) választották. Mindhárom szavazásnál Benedictus Germano asszisztens 15, Joannes Foci pedig 13 szavazatot kapott, a többi kettő másik két káptalani tagra esett. Ezért mind Foci, mind Germano visszalépett, de visszalépésüket a káptalan nem fogadta el. Ezért Alexandro Falconieri, a rend bíboros protektora és a káptalan elnöke a pápa elé vitte az ügyet, aki elrendelte Foci generális megerősítését újabb hat évre. Az ezt tartalmazó *Religionis zelus*-kezdetű bréve május 7-én jelent meg és rögtön fölolvasták a káptalan előtt.[29] A magyar viceprovincia ügyéről a május 14-ig tartó káptalanon nem volt szó.

[23] EK Ms. Ab 121. f. 80r. „Valedixit mihi Adalbertus Revay erat abiturus."

[24] Jelzete: Biblioteca Nazionale, Fondo Gesuitico, No. 1635. „vörös száma": 3764. Feltételezésünk egyébként egybevág a kéziratot közlő Iványi Béla magyarázatával. (IVÁNYI Béla: *Báró Sennyei László nagyszombati rector római utazásai.* 1687., 1693., 1696. Bp. 1929.)

[25] EK Ms. Ab. 121. f. 80r. „Revay abivit Romam."

[26] *Bethlen Miklós önéletírása.* Sajtó alá rendezte V. WINDISCH Éva. Bp. 1955. I. 208.

[27] BÁLINT Sándor—BARNA Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* Bp. 1994. 34—35, 98—99.

[28] *Acta Capituli Generalis anno 1698 celebrati.* = Archivum Scholarum Piarum V. 1940. 6.

[29] Uo. 8—11.; SÁNTHA: *Foci* 357.

A káptalan végeztével az atyák nem széledtek szét rögtön. Mösch Lukács például följegyezte, hogy május 20-án kihallgatáson volt XII. Ince pápánál, majd május 22-én indult haza, ám ezúttal Sienán és Firenzén keresztül Tirol felé. Útitársai most is Placidus Fayer és a káptalanon generális asszisztenssé választott Josephus Bruckner voltak, valamint Joannes Mudron, aki 1695-től 1698-ig lengyel tartományfőnök volt, de ezelatt Rómában tartózkodott és most a generális Privigyére rendelte. A négy piarista szekere 26-án ért Sienába, ahol a Dómban „csodálatos, művészien kirakott márvány padlózat van, amely az Ószövetség jelenetet ábrázolja, ... a templom közepe táján pedig egy drága könyvtár, amelyben mindenekelőtt hatalmas kéziratos antifonálék vannak" — írta le Mösch Lukács a Libreria Piccolominit. Május 27-én este értek a káptalani atyák Firenzébe, ahol ismét rendjük házában szállhattak meg. Valószínűleg az is az ottani rendtársaknak volt köszönhető, hogy másnap a nagyhercegnél voltak audiencián, majd sorra nézték a város templomait és látnivalóit, amelyek közül Mösch feljegyzésében a hercegi kincstárat, a Campanile di Giottót, és a San Lorenzóban található, „legköltségesebb" Medici-mauzóleumot emelte ki. Az utóbbiban — csakúgy, mint a többi XVII. századi magyarországi utazót: Bethlen Mihályt, Sennyei Lászlót, Batthyány Kristófot — valószínűleg nem a Michelangelo alkotta Sagrestia Nuova, hanem inkább a század elején épített, különböző színű márványokkal díszített, valóban méregdrága Cappella dei Principi ragadta meg.[30] Május 29-én az utazók részt vettek a firenzei úrnapi körmeneten és csak este indultak tovább Bolognába, ahol június 1-jén egy délelőttöt töltöttek a város látnivalóival. Látták az egyetemet, Szent Domonkos sírját, „a ferdén faragott tornyokat, a dóm előtt álló koldusok sorát és sok szerzetest".

Bolognából nem a szokásos, Ferrarán és Padován keresztül vezető úton mentek tovább Trient felé, mert az mocsaras és vizes volt, hanem a Mantova és Verona felé, ahol csak néhol sáros utak és Mösch számára szokatlanul „nagy hőség" várták őket. Verona után átkeltek a velencei—tiroli határon és az Adige folyó völgyében haladtak „igen magas hegyek között, de termékeny völgyben", „rengeteg szőlő között" Trienten és Bozenen keresztül. Június 8-án átkeltek a Brenner-hágón, másnap pedig Innsbruckban időztek egy keveset. Onnan az Inn völgyében utaztak tovább hideg, esős időben. Átvágtak Bajorországon, majd Linznél érték el a Dunát június 15-én. Innen két napot hajóztak a megáradt folyón Kremsig. Június 18-án értek a horni piaristákhoz. Hornból június 23-án indultak tovább, de már Placidus Fayer nélkül, aki két calessát (könnyű, kétszemélyes kocsit) és Leopold atya személyében egy vezetőt bocsátott az utazók rendelkezésére. Június 25-én értek Nikolsburgba, ahonnan Mösch Lukácsot és Johannes Mudront egy Nikolsburgban teológiát tanuló, a magyar viceprovinciához tartozó, ringelsdorfi születésű, piarista, Czervenka Ignác kísérte tovább Bruckner provinciális saját utazószekerével. Ringelsdorf után, a Morva folyónál a szekér visszafordult, Möschék pedig átkeltek a nyilván megáradt folyón és mocsarain, majd estére Malackára értek. Itt Bajar Andrással találkoztak, aki azután Pozsonyba, Szentgyörgyre, majd Privigyére szállította őket.

Mösch Lukács *Iter*je és *Reditus*a semmiképpen nem irodalmi alkotás, sokkal inkább földrajzi-statisztikai. Alkalmi naplónak vagy vázlatnak biztosan nem nevezhető, hiszen a foliáns kötetet, amelybe íródott, nem vihette magával az útra. Vázlatos, útközben tett feljegyzései ugyan lehettek, de azoknak a részeknek, amelyekből erre következtethetnénk, valamely korabeli nyomtatott földrajzi munka vagy *guida* is lehetett a forrása. Műfajilag az ókori értelemben vett itinerariumhoz áll legközelebb, amely az útvonal szűkszavú térképet helyettesítő leírása volt, az állomások fölsorolásával és amelynek a XVI—XVIII. században is volt hagyománya, főként a

[30] Vö. BÁN Imre: *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség.* In: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc.* Szerk. BENDA Kálmán. Bp. 1980. 240.; KOVÁCS Sándor Iván: *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében.* In: Uő: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi.* Bp. 1988. 183.

szervezett postaforgalom megindulása után, amikor ilyen itineráriumok *(Kursbücher, road-books)* nyomtatásban is megjelentek.[31]

Az ismert magyarországi kéziratos útleírások között az *Iter-Reditus* legközelebbi műfaji társai a nagyszebeni Martin Brenner 1552-ben készült *Odoeporicum*ja[32] és Ladányi Zsigmond ferences tartományfőnök 1731. évi útleírása,[33] amelyek mind egy-egy itáliai útról, méghozzá annak végigjárt szakaszáról szólnak, tömör szűkszavúsággal. Mösch leírásáról is el lehet mondani ugyanazt, amit Kovács Sándor Iván állapított meg a Brenner-naplóról: „Egy-egy városra, látnivalóra alig áldoz néhány sornál többet, mégis a lényeget ragadja meg."[34] A Ladányi-itineráriumra ez nem igaz, hiszen az látnivalókról nem ír, készítésének célját tekintve viszont jobban hasonlít az *Iter-Reditus*ra. Ladányi ugyanis azt írja bevezetőjében: „az egész utazást az utódaim tájékoztatására... foglalom jegyzőkönyvbe". A ferences útinaplókat — még ha bővebbek is, mint Ladányié — elsősorban a rendi elöljárók készítették saját utódaik tájékoztatására. Céljuk a használhatóság volt és inkább az e szempontból fontos információkat tartalmazták, mint a városok, műalkotások és ereklyék leírását.[35]

Az utódok tájékoztatása végett írhatta le Mösch Lukács is útját a tartományi levéltár egyik kötetében. Statisztikát, elszámolást akart készíteni a megtett útról, ezért sorolta föl katalógusszerűen az érintett fontosabb városokat, állomáshelyeket és ezek távolságát mérföldben, utóbbiakat minden lap alján és az itinerárium végén gondosan összegezve. Statisztikus hajlamánál fogva, a teljesség kedvéért többször olyan útvonalakat is leírt, amelyeken nem mentek, de mehettek volna. („Via communis Ferraria Cesenam est sequens ... Sed alia via ivimus".) Az itinerárium végén pedig összefoglalta az utazásra költött összegeket, majd egy egész oldalas összeállítást adott a különböző birodalmi és itáliai pénznemekről.

Ebben a mérföld-katalógusban szerepelnek Mösch további feljegyzései, amelyekkel egy-két szóban, néha egy-két mondatban bemutatja a szóbanforgó tájakat, városokat. Ezek azonban inkább csak mellékes jegyzetek, amelyek pontosítani igyekszenek a szűkszavú leírást. Például magáról Rómáról, amelynek megismerésére pedig elég ideje lehetett, egy sort sem írt.

Főleg ebben tér el az említett, csak a bejárt útról beszámoló itineráriumoktól a műfaj egy másik darabja, az utazás során már feltűnt Sennyei László útleírása három római útjáról (1687., 1693., 1696.), amelyek végére egy Róma látnivalóit összefoglaló „függeléket" is illesztett.[36] Ha feltételezésünk igaz, akkor Mösch még olvashatta is ezt a kéziratot, amelyet Révay Adalbert vitt Rómába. Mindenesetre tény, hogy Sennyei és Mösch Lukács útleírásai között nagy a hasonlóság. Mindkettőjük följegyzéseiben szerepelnek a megtett mérföldek, a kiadások, sőt az itáliai

[31] STAGL, Justin: *Die Apodemik oder „Reisekunst" als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung.* In: *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornemlich im 16—18. Jh.* Hrsg. von Mohammed RASSEM—Justin STAGL. Paderborn—München—Zürich, 1980. 137., (Quellen und Abhandlungen zu Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik. 1.) HOLL Béla: *Pécsváradi Gábor és műve.* In: PÉCSVÁRADI Gábor: *Jeruzsálemi utazás.* Bp. 1983. 19.

[32] Közölte: VERESS: *i. m.* 478—483., valamint *Magyar utazási irodalom. 15—18. század.* Szerk.: KOVÁCS Sándor Iván—MONOK István. Bp. 1990. 169—176. (KULCSÁR Péter fordításában.)

[33] Közölte: KOVÁCS Béla: *Eger—Róma itinerarium 1731-ből.* = Archivum (9.) 1979. 100—107.

[34] KOVÁCS S. I.: *i. h.* 172.

[35] SZELESTEI N. László: *Magyarországi ferences tartományfőnökök külföldi útjai a XVII—XVIII. században.* In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* II. Szerk. BÉKÉSI Imre stb. Bp.—Szeged, 1993. 902.

[36] IVÁNYI: *i. m.*

pénzek értékéről készült összefoglalás is. Még útiköltségeiket is összehasonlíthatjuk: Sennyeinek 1687-ben 385, Möschéknek 1698-ban 395 aranyába került a Bécstől Rómáig tartó utazás.[37]

Az *Iter-Reditus* városrajzai sok műalkotást sorolnak föl, — ennek nyomait például a föntebb már idézett sienai és firenzei feljegyzésekből láthattuk — de a szerző általában nem találta fontosnak ezek különös részletezését. Az efféle feljegyzések egy része *guida*-ízű, könyvből vett adat (például a Velence hídjairól, szigeteiről, templomairól, kórházairól szóló számok vagy maguk a megtett távolságok,[38] más része láthatólag saját élményeken alapul. Azonban mindkét kategóriánál hiába keressük a műalkotások esztétikai szempontú leírását vagy akár a művészek megemlítését. Mösch — mint a kor emberei általában — a műalkotásokat elsősorban nem művészi alkotásként, hanem kultusztárgyként szemlélte.[39] Számára például a Riminiben található, római kori Ponte di Tiberio nem építőinek mérnöki tudása miatt volt nevezetes, hanem azért, mert Szt. Antal állítólag erről prédikált a halaknak. A karintiai Ossiach románkori monostoráról pedig szintén a hozzáfűződő legenda miatt ejtett szót. Ott található ugyanis annak a II. Boleszláv lengyel királynak sírja, aki a XI. században egyszerű bűnbánóként, ismeretlenül vezekelte le, hogy megölte Szt. Szaniszló krakkói püspököt. Nem meglepő, hogy Mösch Lukács, a Lengyelországban tanult irodalmár, aki 1693-ban megjelent *Vita Poeticá*jában két fejezetet is szentelt az epitáfium-írásnak, Boleszló király sírversét is beillesztette szűkszavú följegyzései közé.[40]

A művészeti emlékekkel egyformán — ha nem jobban — érdekelte a gazdaságföldrajz. Pontosan följegyezte például mettől meddig látott Itáliában szőlőket, leírta, hogy Mantova környékén rengeteg az eperfa „selyem előállításához, amelyet Európa különböző városaiba szállítanak", hogy a tiroli Hallban ezüstöt, rezet, ólmot és vasat bányásznak, vagy hogy a bajorországi Reichenhallban sót főznek ki a szomszédos hegyek vizéből, amelyet csatornákon vezetnek a hatalmas edényekbe.

Szívesen és viszonylag részletesen ír a határátkelési és útlevélügyekről is. Följegyzi hogyan kell az utazóknak Bécsben a magisztrátustól egészségügyi bizonylatot (fides sanitatis) kieszközölniük és bemutatniuk a velencei határon, Pontebbában, ahol „a Fella folyó elválasztja egymástól Itáliát és Németországot és a városnak a folyón innen fekvő egyik fele a németet, a másik fele az olasz nyelvet használja".

Az útvonal, amelyet Mösch Lukács és társai négy hónap alatt bejártak, tipikusnak nevezhető. Figyelemre méltó például, hogy ugyanezt az útvonalat választotta nemcsak — mint alább szó lesz róla — a piarista Rátay Egyed, hanem sok más magyarországi utazó is. Úgy látszik, hogy a Velence—Bologna—Loreto—Róma—Siena—Firenze—Bologna—Innsbruck útvonal — kisebb-nagyobb változtatásokkal — általános utazási séma lehetett a XVII—XVIII. századi közép-európai Róma-utazók között. Erre utazott Martin Brenner 1552-ben egy nápolyi kitérővel (utazását csak Padovától Padováig írta le), Nádasdy Ferenc 1665-ben[41] és Sennyei László

[37] IVÁNYI: *i. m.* 28.

[38] A távolságok forrása lehetett akármely nyomtatott itinerárium (Vö. STAGL: *i. h.* 155. n. 72.), de egy részük még magyarországi szerző könyvében is megtalálható: FRÖLICH Dávid: *Bibliotheca sey Cynosura peregrinantium.* Pars I—II. Ulm, 1643—44. (RMK III. 1628.) Lásd az „Index viarum duplex" (pars II., liber 4.) című fejezetet.

[39] BARNA Gábor: *Magyar zarándokok Európában. A római szentévi búcsúk és Magyarország.* In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* II. Szerk. BÉKÉSI Imre stb. Bp.—Szeged, 1993. 674—675.

[40] MÖSCH, Lucas a S. Edmundo: *Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta sive poesis tota vitalis, docens, canens, & ludens.* Tyrnaviae, 1693. (RMK II. 1750.) Vö. BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVII. században.* Bp. 1977. 76.

[41] MARCZALI Henrik: *Bezerédi Zsigmond naplója Nádasdy Ferenc római utazásáról.* = Történelmi Tár 1883. 348—358., valamint *Magyar utazási irodalom. 15—18. század.* Szerk.: KOVÁCS Sándor Iván—MONOK István. Bp. 1990. 478—489.

első római útján, 1687-ben. Fordítva, de ugyanezen az úton járták meg Itáliát 1694-ben Bethlen Mihály[42] és 1731-ben Ladányi Zsigmond is.

Rátay Egyed útinaplója

A magyarországi piaristák 1721-től már nem a német birodalmi területekkel alkottak közös rendtartományt, hanem önálló provinciájuk létesült az immár a töröktől visszafoglalt országban. 1695 és 1721 között Mösch Lukács volt az egyetlen magyarországi piarista, akit a német rendtartományból vokálisnak választottak, ám ezután a magyar tartományfőnök és két magyar vokális is részt vehetett a római egyetemes káptalanokon. A vokálisok mindig a legtekintélyesebb házak (Nyitra, Privigye, Debrecen) elöljárói és a legtudósabb rendtagok (Erdőss István, Bajthay Antal) közül kerültek ki. Így volt ez 1759-ben is, amikor a Nyitrán tartott VIII. tartományi káptalan október 3-án Cörver János provinciális mellé Orosz Zsigmond debreceni és Rátay Egyed váci házfőnököket választotta vokálissá.[43]

Rátay Egyed az 1760 márciusától júniusáig tartó római utazásról *Diarium itineris Romani P. AE. 1760.* (E. atya római utazásának naplója 1760.) címmel latin nyelvű útinaplót is készített egy kisalakú, vékony, fatáblás füzetbe.[44] A kézirat belső címlapjának hátán egy későbbi, ismeretlen kéz oldotta föl a „P. AE."-rövidítést és jegyezte föl az utazás résztvevőit: „a Szentháromságról nevezett Rátay Egyed atya, váci házfőnök, vokális az egyetemes káptalanra [utazása], az Őrangyalról nevezett Orosz Zsigmond atyával, debreceni házfőnökkel és Isten Anyjáról nevezett Cörver János tartományfőnökkel."

A *Diarium* szerzője Szegeden született 1716. október 20-án és János névre keresztelték. Szerzetesi nevét 1730. november 5-én vette föl, amikor Privigyén belépett a piarista rendbe, ahol 1732. november 5-én tett fogadalmat. 1733-ban Nyitrán, 1734-ben Szegeden tanította a principiát, majd filozófiát tanult 1735 és 1736 között Nyitrán és Nagykárolyban. Ezután néhány évet Pesten és Nyitrán tanított, majd megkezdte teológiai tanulmányait, amelyet szintén több helyen: Vácon, Szegeden és Nyitrán végzett. 1740-ben szentelték pappá. Tanári pályájának további állomásai Beszterce, Kecskemét, Debrecen, Nyitra, Veszprém, Szeged és ismét Beszterce voltak. 1741—1743 között a Schmiedegh, majd a Balassa családoknál volt házinevelő, 1752-ben pedig a veszprémi világi kisszeminárium regense volt. 1758-ban Cörver János provinciális mellett lett rendfőnöki titkár, majd 1759-ben Vácra került házfőnöknek. Váci házfőnöksége után 1761 és 1767 között szülővárosában, Szegeden töltötte be ugyanezt a tisztséget, majd 1767-ben Pesten (ahol egyben tartományi consultor is volt). Itt halt meg 55 éves korában, 1771. május 4-én.[45] Irodalmi alkotásokat nem ismerünk tőle: egyetlen fönnmaradt kéziratán, a *Diarium*on kívül csupán egy iskoladrámájáról tudunk, amelyet még fiatal tanár korában adatott elő Pesten, 1737-ben, Grassalkovich Antal tiszteletére *Immoderatus furoris impetus* címmel.[46]

Rátay Egyed szerzetesi életét tíz rendházban élte le, méghozzá úgy, hogy a legtöbb helyen többször is megfordult. Számára tehát az utazás megszokott — tartományfőnöki titkár korában

[42] *Bethlen Mihály útinaplója [1691—1695].* Szerk. JANKOVICS József—KULCSÁR Péter. Bp. 1981.

[43] PKL, Archivum vetus, Capitula provincialia, liber 1. 173.

[44] PKL, Archivum vetus, Manuscripta, For. 5/62. A kézirat létéről először Kovács Sándor Iván adott hírt: „egyelőre nem láthattuk, csak lelőhelyét sikerült tisztázni". (KOVÁCS S. I.: *i. h.* 169.)

[45] Rátay Egyed életrajzi adatai: *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum.* Ed. Stephanus LÉH. Bp. s. a.

[46] KILIÁN István (szerk.): *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig.* Bp. 1994. 482.

mindennapos, egyébként évről évre ismétlődő — esemény lehetett, ám Magyarországon kívül 1760-ig valószínűleg nem járt.

Egyik útitársa, Cörver János viszont — mint már említettük — többször is volt Itáliában, amely természetesen műveltségében és olvasmányaiban is tükröződött. 1756-ban készült *Catalogus Librorum Selectorum* című könyvjegyzékének[47] „Pro Geographica" című fejezetében a túlnyomórészt francia utazási, sőt utazáselméleti irodalom között Itáliáról szóló könyvek is találhatók: így a XVIII. század első fele népszerű útikönyvének, Maximilien Misson itáliai útleveleinek 1743-as párizsi kiadása,[48] a jezsuita Alessandro Donatus *Roma vetus ac recense*[49] és egy 1741-ben kiadott, többek között Piranesi-metszetekkel illusztrált kétkötetes olasz nyelvű római guida, amely — Cörver tulajdonosi bejegyzésével — ma is megtalálható a piaristák budapesti könyvtárában.[50] Ezeket Cörver valószínűleg még római diákévei alatt szerezhette be.

Rátay másik útitársa, Orosz Zsigmond, viszont többek között olaszországi „képes albumokat" gyűjtött. A piaristák budapesti könyvtárában legalább kettő, nagy, metszeteket tartalmazó kötet őrzi az ő tulajdonosi bejegyzését: egy 1699-ben Rómában kiadott *Romanae magnitudinis monumenta quae urbem illam orbis dominam velut redivivam exhibent posteritati*[51] és egy 1768-as évszámot viselő *Antichitta di Pozzuoli* című.[52] Utóbbit a bejegyzés szerint 1772-ben, Nápolyban vásárolta. Eszerint Orosz az 1772. évi egyetemes káptalant, amelyen már mint tartományfőnök vett részt, egy itáliai körúttal kapcsolta össze.

Bár a *Diarium*ból idézett bejegyzés nem említette az utazók között, mégis Rátay egy megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy Rómába menet Narniig velük tartott negyedikként a fiatal Keglevics János is, aki 1760–1761 között teológiai tanulmányokat folytatott Rómában.

Rátay Egyed *Diarium*a 1760. március 20-án kezdődik, amikor a négy piarista Bécsből útnak indult. Útvonaluk szinte végig megegyezett azzal, amelyen 62 évvel azelőtt Mösch Lukácsék utaztak. 28-án estére értek Tarvisióba, innen azonban nem Portogruaro felé, hanem a venetói síkság mellékútjain Mestre felé mentek Velencébe. (Venzonéban olasz vezetőt kellett fogadniuk, mert a szekeresük nem ismerte az utat.) Április 1-jén reggel, nagyhét keddjén mentek be Velencébe, ahol azonban nem a muranói piaristáknál, hanem a Canal Grande melletti, „ad Angelum Tromba" címzett fogadóban szálltak meg. Az itt töltött egy hét alatt persze többször is kilátogattak Muranóba, ahol Paulus Vilibaldi és Petrus Paulus Camilla fogadták őket. Ők mutatták meg a magyar rendtársaknak a muranói üvegmanufaktúrákat és az Arzenált, de talán a város többi részén is kalauzolták őket. Feltűnő, hogy Rátayék nem csak a velencei templomokat járták végig (mint például a szentföldi zarándokként 1766-ban itt járó ferences Kiss István,[53] hanem a legtöbb helyen a kolostorok legszebb termeit: könyvtárait, ebédlőit is meg-

[47] PKL, Archivum vetus, Manuscripta, For. 0–5./40.

[48] *Voyage d'Italie par Misson.* Paris, 1743. 12°. v. 4. A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Könyvtárában (a továbbiakban: PKK) a kötetet nem találtuk, csupán egy másik, 1691. évi hágai kiadását (PKK, 137/6/4a–b). Vö. STAGL: *i. h.* 151. n. 45.

[49] *Alexandri Donati Roma Vetus et Nova.* A PKK-ban nem találtuk, azonban Cörvernek minden bizonnyal az 1738. évi kiadás volt meg: DONATO, Alessandro: *Roma vetus ac recens utriusque aedificiis ad eruditam cognitionem expositis.* Romae, 1738. Vö. SCHUDT, Ludwig: *Le guide di Roma. Materialen zu einer Geschichte der römischen Topographie.* Wien–Augsburg, 1930. nr. 746.

[50] *Roma Antica e Moderna. Roma antica distinta per regioni, secondo l'esempio di Sesto Rufo, Vittore, e Nardini.* Tomo primo. — *Roma moderna distinta per rioni, e cavata dal Panvino, Panciroli, Nardini, e altri Autori.* Tomo secondo. Roma, 1741. (PKK, 138/2/3–4.) Vö. SCHUDT: *i. m.* nr. 225–226.

[51] PKK, 128/8/10.

[52] PKK, 128/8/5.

[53] KISS István: *Jeruzsálemi utazás.* Kiad. PÁSZTOR Lajos. Róma, 1958. 55–67.

mutatták nekik. Rátay külön megemlékezik a domonkosok (Gesuati-templom és SS. Giovanni e Paolo), a bencések (S. Giorgio), a szomaszkok (S. Maria della Salute) kolostorai, valamint a Foscari-palota „nagyszerű" könyvtárairól.[54] Részt vettek a látványos nagyheti szertartásokon és — más utazókhoz (például Kiss Istvánhoz) hasonlóan — ellátogattak a híres velencei árvaházak hangversenyeire. Az Ospedale degli Incurabiliben kedden egy concertus musicust és egy Misererét és, a Pietában pedig szerdán szintén Misererét hallgattak. Húsvétvasárnap Muranóban miséztek rendtársaiknál, majd hétfőn — csakúgy, mint Mösch Lukácsék — a Brenta folyón hajózva indultak tovább Padovába, ahova a két muranói atya is elkísérte őket.

Padova után „a pestihez hasonló" hajóhídon keltek át az Adige folyón, majd kikerülték Ferrarát, Bolognában viszont másfél napot időztek. Itt Rátay főként az egyetemi gyűjteményről és a domonkosok kolostoráról írt. Április 13-án értek a cesenai piaristákhoz, majd 16-án Anconába. (Közben Riminiben utolérte őket a szintén a káptalanra igyekvő Guido Nicht cseh tartományfőnök.) Anconában csupán Rátay és Orosz vették a fáradtságot, hogy fölgyalogoljanak a piarista rendházhoz, amelynek „refektóriuma nyomorúságos, de temploma jó". A délutánt azonban már a Rátay által is részletesen leírt Loretóban töltötték az utazók, ahonnan másnap indultak tovább. Április 20-án a narni piarista rendházban szálltak meg, majd 22-én érkeztek Rómába.

Mivel a káptalan csak 25-én kezdődött, Rátayéknak volt néhány napjuk körülnézni a városban, de a naplóból és a káptalan jegyzőkönyvéből[55] az is kiderül, hogy az ülések nem foglalták le a káptalani atyák minden idejét. Rátay a híresebb templomok mellett eljutott még a viszonylag távoli Tre Fontane-apátságba és fölmászott a Szt. Péter-bazilika kupolájába is. Járt a pápák vatikáni és quirinalisi palotájában (utóbbi kertjében „sokféle vízi szerkezet van, mint szökőkutak és vízzel hajtott orgona"), Alexander Albani bíboros villájában és a Barberiniek palotájában. A Barberini családnál volt ugyanis könyvtáros és nevelő 1741—1744 között Bajthay Antal.[56] Ebből az időből nyilván Cörver János is bejáratos volt a palotába.

A káptalan legfontosabb eseménye 1760-ban is a generálisválasztás volt. Eduardus Corsini utódjául május 2-án második szavazásra Josephus Maria Giuria generális asszisztenst választották meg. Szintén jelentős határozata volt a káptalannak május 7-én az, amely rendezte a generális asszisztensek megválasztásának kérdését.[57] Ezentúl a négy asszisztens közül egyet adott a római, egyet-egyet pedig az itáliai, a hispániai és az Alpokon túli rendtartományok körforgás szerint.[58] Május 13-án XIII. Kelemen pápa fogadta a káptalani atyákat, ahol a rendalapító Kalazanci József közeli szenttéavatását is megemlítette.[59]

Rómából Rátay Egyed május 23-án indult hazafelé Antonius Huber osztrák provinciálissal, Donatus Hoffman osztrák vokálissal és a „fiatal Stupan"-nal, akit Mária Terézia hivatalnokának,

[54] Érdemes itt idézni azt a jegyzéket, amelyet Cörver 1750. évi naplójában készített Velence látnivalóiról: „Venetiis observatu digna sunt: tumb ob picturas, tum ob fabricam: S. Bastiano, Scalzi, Tolentini, Carmine, la Salute, il Redentore, Giesuati, S. Giorgio, Gesuiti, Giov. et Paula, le Scuole grandi item S. Rocco, item S. Marco, demum Palazzo Morosini et Pisani, tutto il Canal Reggio, Canal della Zuecca, Canalazzo, tutto l'Arsenale ... S. Marco, il Palazzo del Doje." (PKL, Archivum vetus, Manuscripta, 0—5./5. f. 41v.)

[55] *Acta Capituli Generalis anno 1760 celebrati.* = Archivum Scholarum Piarum XI. 1952. 61—80. (A továbbiakban: *Acta Cap. 1760.*)

[56] MISKOLCZY István: *Bajtay J. Antal.* Bp. 1914. 9.

[57] *Acta Cap. 1760.* 68., 71.

[58] SÁNTHA, Georgius: *P. Eduardus Corsini a S. Silvestro Ordinis Scholarum Piarum Praepositus Generalis XIX. 1702—1765.* = Ephemerides Calasanctianae (39—40.) 1970—1971. 308.

[59] *Acta Cap. 1760.* 79.

Anton Stupannak akkor 17 éves Felix fiával (1743–1800) azonosíthatunk.[60] A naplóból ugyan nem derül ki világosan, de úgy látszik, hogy Cörver János és Orosz Zsigmond egy másik kocsival utazhatott, Tirolig Rátayékkal együtt, ám Bécsbe Cörver csak két nappal Rátay után érkezett. Rátayék útvonala – egy Párma–Milánó felé tett kitérő kivételével – ezúttal is megegyezett a Mösch Lukácsnál már látott útvonalsémával.

Május 28-án értek Firenzébe (Siena mellett csak elhaladtak), ahol másfél napot töltöttek. Bolognát elérve június 1-jén nyugatnak, Párma felé vették útjukat. Ott Huber osztrák provinciális és Felix Stupan József főherceg menyasszonyának, Pármai Izabellának köszöntésére ment, Rátayék viszont továbbindultak, de Huberék még Milánó előtt utolérték őket, így oda ismét együtt érkeztek. A milánói piarista alapítás nehéz körülményei miatt a vendégek nem a rendházban, hanem egy fogadóban szálltak meg. Másnap azonban a rendtársakkal együtt ebédeltek és vettek részt az úrnapi körmeneten. Emellett azonban úgy látszik más dolgokkal is foglalkozhattak, mert Rátay később arról is beszámol, hogy Orosz Zsigmondtól a Garda-tó mellett Milánóban vásárolt kendőket (strophia) loptak el.

Milánótól tehát a Garda-tó felé fordultak, ahol csodálkozva nézték „a tóból kifogott angolnák sokaságát", majd június 11-én értek Trientbe. A Brenner-hágó szokásos útvonalán utaztak Innsbruckba, majd Salzburgba. Onnan 19-én – miután megnézték a hellbrunni kastélynak a quirinalisiéhoz hasonló vízigépezeteit – indultak tovább Linz felé, majd már a Duna völgyében kocsiztak Bécsig, ahova június 25-én értek.

Rátay útleírása – mint címe is jelzi – minden bizonnyal az utazás közben készült alkalmi naplóként, tehát abban a műfajban, amely a magyar utazási irodalom legnagyobb részét alkotja.[61] A szöveg több helyen őrzi javítások, következetlenségek nyomát (például a firenzei Basilica di San Lorenzót kétszer is említi), befejezetlenségét pedig jelzi, hogy több név helye a szövegben üresen maradt. Írásakor legtöbbször valószínűleg még segédeszköz, nyomtatott útikönyv sem feküdhetett a szerző előtt, hiszen akkor például nem tévesztette volna össze a velencei Il Redentore-templomot a S. Maria della Salutéval vagy nem nevezte volna Szent Ignác-templomnak a római Il Gesút.

A napló leginkább az utazás során látott településeket és nevezetesnek talált épületeiket írja le, néha szinte katalógusszerűen, általában egy-két szóval jellemezve őket *(pulchra, amplus, elegans,* sőt *amplissimus* és *elegantissimus).* Az épületeken belüli műalkotásokra csak ritkán tér ki, de hogy nem ment el figyelmetlenül mellettük, az néhány említésből kiderül. A velencei szomaszkok kolostorában például örömmel fedez föl egy Pázmány Pétert ábrázoló festményt (amelyet egyébként a modern Pázmány-ikonográfia nem ismer),[62] de megemlíti például Tintoretto képeit a velencei Scuola di S. Roccóban, Bernini Szent Teréz-szobrát a római S. Maria Vittoria-templomban és Michelangelo Mózesét a S. Pietro in Vincoliban – természetesen a művészek neve nélkül. Műérzéke azonban nem sokban különbözött Mösch Lukácsétól. A Rátay által is „elegantissimus"-nak tartott Cappella dei Principi ismert példája mellett említhetjük példaként a firenzei Sanctissima Annunziata-templomot is, ahol figyelmét nem Andrea del Sartónak az előtérben látható, Mária életét bemutató freskósorozata kötötte le, hanem a bejárattól balra található csodatévő Mária-kép.

A naplóban kevés a személyes vagy kritikus megjegyzés, ráadásul azok legtöbbje is a szállás vagy az étkezés szűkszavú értékelése (miser), de néhány helyen mégis fölbukkannak benne a szerzőnek és útitársainak alakjai. Ilyen például az az eset, amikor Montefiasconéban a piarista atyák rossznak találják az ottani híres borokat. „Donatus atya elment, hogy jó bort szerezzen,

[60] WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.* 14. Teil. Wien, 1880. 203–204. Felix Stupan később maga is hivatali karriert futott be a Habsburg-kormányzatban.

[61] KOVÁCS S. I.: *i. h.* 148.

[62] VAYER Lajos: *Pázmány Péter ikonográfiája.* = Századok (69.) 1935. 273–320.

de kudarcot vallott." – jegyezte föl Rátay. Őt magát láthatólag különösen érdekelték a szerzetesség különböző válfajai (az útközben látott különböző kolostorokat és rendházakat szinte mindig följegyezte), de különösen saját rendjének viszonyai. Büszkén írja például, hogy Narniban abban a kápolnává alakított szobájában misézhetett, ahol Kalazanci Szt. József a rend Konstitúcióit írta és öntudatosan vallja magát piaristának akkor, amikor Fanóban jezsuitának nézik: „Látván, hogy a jezsuiták templomát látogatom, megkérdezett egy közülük a kórusról: jezsuita vagyok-e, de mivel azt válaszoltam, hogy piarista szerzetes vagyok, elvonult."

Függelék

A piarista egyetemes káptalanok résztvevői a Magyarországot magában foglaló rendtartományokból a XVII–XVIII. században

Rövidítések:
prov. = praepositus provincialis (tartományfőnök)
ass. gen. = assistens generalis
voc1., voc2. = vocalis 1. et 2. (vokálisok)
Forrás:
Series Actorum Capitulorum Generalium. = Archivum Scholarum Piarum I–XIV. (1936–1955.)

A NÉMET RENDTARTOMÁNYHOZ TARTOZÁS IDEJÉN

III. Egyetemes Káptalan 1659 májusában.
prov.: Honuphrius CONTI a SS. Sacramento
voc1.: Joannes Dominicus FRANCO a S. Cruce rector Podolinensis
voc2.: Carolus a S. Maria rector Litomissliensis

A LENGYEL RENDTARTOMÁNYHOZ TARTOZÁS IDEJÉN

IV. 1665 májusában.
prov.: Iacobus WECZIRKA a S. Barbara
voc1.: Venceslaus OPATOWSKI a SS. Sacramento rector Varsaviensis
voc2.: Paulus FRANKOVICZ a Nativitate B. M. V. rector Ressoviensis

V. 1671 májusában.
prov.: Venceslaus OPATOWSKI a SS. Sacramento
voc1.: Michael KRAUSZ a Visitatione rector Ressoviensis
voc2.: Adalbertus SIEWIERKOWICZ a S. Theresia rector Loviciensis

VI. 1677 májusában.
prov.: Paulus FRANKOVICZ a Nativitate B. M. V. (május 2-án megválasztották ass. gen-nak)
voc1.: Michael KRAUSZ a Visitatione rector Chelmensis
voc2.: Adalbertus SIEWIERKOWICZ a S. Theresia rector Loviciensis

VII. 1682 májusában.
ass. gen.: Paulus FRANKOVICZ a Nativitate B. M. V.
prov.: Adalbertus SIEWIERKOWICZ a S. Theresia
voc1.: Franciscus HALIKOWSKY a Jesu Maria rector Varsaviensis
voc2.: Ioachimus a Nativitate B. M. V.

VIII. 1686 májusában.
prov.: Franciscus HALIKOWSKY a Jesu Maria
voc1.: Michael KRAUSZ a Visitatione rector Podolinensis
voc2.: Augustinus a S. Joanne Bapt. rector Ressoviensis

IX. 1692 májusában.
prov.: Josephus VARZECHA a Matre Dei
voc1.: Joannes a Jesu Maria rector Varsaviensis
voc2.: Vincentius a S. Josepho

(Ez a káptalan tizediknek is tekinthető, mivel Joannes Foci generális egyetemes káptalannak tekintette az annak kritériumait el nem érő 1627. évi *congregatio generalis*t is, és ezért megváltoztatta a számozást. Így az 1698. évi káptalan a XI. számot kapta és ezentúl a mai napig ezt a számozást használják. Vö. GINER, Severino stb.: *Escuelas Pias. Ser e historia.* Salamanca, 1978. 283.)

A NÉMET RENDTARTOMÁNYHOZ TARTOZÁS IDEJÉN

XI. 1698 májusában.
prov.: Josephus BRUCKNER a S. Catharina (máj. 12-én ass. gen. lett)
voc1.: Lucas MÖSCH a S. Edmundo viceprovincialis Hungariae
voc2.: Placidus FAYER a S. Bernardo rector Hornensis

XII. 1700 májusában.
prov.: Placidus FAYER a S. Bernardo
voc1.: Bernardus BARTLICIUS a S. Philippo Nerio rector Cremsiriensis
voc2.: Clemens TENG a S. Philippo Nerio
(1706-ban a háború miatt nem volt egyetemes káptalan.)

XIII. 1712 májusában.
ass. gen.: Placidus FAYER a S. Bernardo
prov.: Ignatius KREIMEL a S. Jacobo
voc1.: Bernardus BARTLICIUS a S. Philippo Nerio rector Lipniciensis
voc2.: Josephus a S. Georgio rector Nicolsburgensis

XIV. 1718 májusában.
prov.: Innocentius BRAUNHOFFER a S. Clemente
voc1.: Ignatius KREIMEL a S. Jacobo rector Nicolsburgiensis
voc2.: Adolpus GROLL a S. Georgio

AZ ÖNÁLLÓ MAGYAR RENDTARTOMÁNY FÖNNÁLLÁSA ALATT

XV. 1724 májusában.
prov.: Leonardus ZAJKÁNYI a S. Eustachio
voc1.: Ladislaus KUBRÁNSZKY a S. Joanne Bapt. rector Nitriensis
voc2.: Georgius HRDOVICZ a S. Michaele rector S. Georgiensis

XVI. 1730 májusában.
prov.: Ladislaus KUBRÁNSZKY a S. Joanne Bapt.
voc1.: Wenceslaus SZOKOLCZY a Purificatione B. M. V. rector Nitriensis
voc2.: Ambrosius ROSINSZKY a S. Joanne Nep. rector Prividiensis

XVII. 1736 májusában.
prov.: Alexius SZLOPNYAY a Resurrectione
voc1.: Ladislaus KUBRÁNSZKY a S. Joanne rector Nitriensis
voc2.: Stephanus ERDŐSS a S. Ladislao

XVIII. 1742 májusában.
prov.: (nem volt jelen)
voc1.: Innocentius DEZERICZKY a S. Thoma rector Prividiensis (késve érkezett, két nappal a káptalan kezdete után a litván provinciálissal együtt, majd 1742. május 3-án ass. gen.-á választották.)
voc2.: (nem volt jelen)

XIX. 1748 májusában.
ass. gen.: Stephanus ERDŐSS a S. Ladislao
prov.: (nem volt jelen)
voc1.: Adolphus NEMCSÉNYI a S. Benedicto rector Nitriensis
voc2.: Gregorius TAPOLCSÁNYI a S. Ladislao rector Debrecinensis

XX. 1754 májusában.
prov.: Adolphus NEMCSÉNYI a S. Benedicto
voc1.: Gregorius TAPOLCSÁNYI a S. Ladislao rector Debrecinensis
voc2.: Antonius BAJTHAY a Matre Dei

XXI. 1760 májusában.
prov.: Joannes Nep. CÖRVER a Matre Dei
voc1.: Aegidius RATAY a S. Trinitate rector Vaciensis
voc2.: Sigismundus OROSZ ab Angelo Custode rector Debrecinensis
Congregatio sexennalis 1766-ban.
Jonas HULINI a S. Thoma Aquinate procurator provincialis, rector S. Georgiensis

XXII. 1772 májusában.
Jonas HULINI a S. Thoma Aquinate ex-ass. gen.
prov.: Sigismundus OROSZ ab Angelo Custode
voc1.: Jacobus Antonius VALERO a S. Thoma Aquinate rector Tatensis
voc2.: Cajetanus TUSCHLEITNER a S. Thoma Apost. rector Collegii Theresiani Vaciensi
Congregatio sexennalis 1778-ban.
„Provinciae Ultramontanae (Hungaria, Bohemia, Austria, Polonia) suis de causis nec per Provinciales, nec per Procuratores interfuere."

KOLTAI ANDRÁS

Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. IV. (Nemesek és polgárok könyvei.) Közleményemben az 1601–1650 közötti külföldi könyvek provenienciájáról teszek közzé adatokat, a kézírásos bejegyzéseken kívül számba vettem az ex libriseket is. Kronológiai sorrendet követek: megemlítek egy magyar donátort és egy külföldi possessort. A 17–20. században birtokolt könyveket az alábbi séma szerint ismertetem:

A possessor (donátor) neve.

A könyv rövid címleírása; utalás ritka voltára, a hatjegyű arab számok a raktári jelzetek.

A bejegyzés (ex libris) szövege. A kiolvashatatlan neveket, illetve a kétes olvasatokat [?] jelöli.

Jelen írásomban azok a nemesi, illetve polgári származású possessorok szerepelnek, akik nem folytattak irodalmi, fordítói, illetve tudományos munkásságot; csupán esetleg hivatalt viseltek, ügyvédi, vagy orvosi pályán működtek.[1]

Az értelmiségi és a diák possessorokat egy másik közleményben fogom tárgyalni.

Bokor György
(17. század első fele)

Antiphonarium Romanum de tempore et sanctis. Venezia, 1634. apud Cieras, sub signo Europae. (797.072)

„A[nn]o 1646 5 Marty Hoc Antiphonarium Georgius Bokor Arcis Sabariensis Prouisor Beatae Virginis Mariae deuotus filius deuoto Conuentui Remeticensi sub tutela et patrocinio Beatissimae Virginis Mariae in Coelum Assumptae Ordinis S[an]cti Francisci offert. M[anu] P[ropria]."

Remetinecen (Varasd megye) gróf Erdődy György és felesége 1646-ban alapított kolostort a mariánus ferenceseknek,[2] a könyvadomány hasznos volt az alapítás évében.

[1] Erre a különbségtételre FÜLÖP Géza alapvető munkájának egyes részei indítottak: vö. *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978. 178–183, 195–200, 250–253.; az értelmiségiek, a vidéki birtokosnemesség és a városi polgárság olvasmányairól.

[2] KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története 1711-ig.* Bp. 1922–1924. I. 243–244.

Bokor György nem volt nemes;[3] a sárvári várban — melyet többszöri elpusztulás után 1615-ben Nádasdy Pál építtetett újra kőből[4] — teljesített várnagyi szolgálatot.[5]

Csatáry Gergely Jeromos
(17. század)

Concordantiae Bibliorum ad antiquos et novos codices diligenter collectae et auctae. Köln, 1629. Boetzer. (781.294)

„Gregorij Hier.[onymi] Czatáry" (kézírásos bejegyzés a címlapon). „G.[regorij] H.[ieronymi] C.[zatáry] 1650" (supralibros).

Csatáry János hajdúkapitány 1605-ben nyert nemességet a Bocskai István által kiadott nemeslevélben.[6] A possessor ehhez a családhoz tartozhatott.

Paul Roxer
(17. század második fele — 18. század eleje)

HINTZIUS, Tobias: *Vernewert Epistel und Formular-Buch.* Frankfurt am Main, 1646. ny. n. (762.632)

„Paulus Roxer Anno 1671. Die 12 Junij."

A Roxerek — szepességi szász család, Késmárkon és környékén éltek, a polgárság patriciusi rétegéhez tartoztak. A leszármazásra vonatkozó adatok 1674-ig hézagosak a források megsemmisülése miatt. 1712-ben idősb Paul Roxer késmárki szenátor, 1717-ben azonos nevű fia — ugyancsak szenátor — kapott címeres levelet.[7]

Valószínűleg az apáé lehetett a levelező könyv, melynek címlapja elé és kolofonja után 30—30 üres lap van bekötve, pótlólagos bejegyzések számára.

Kosztolányi Lőrinc
(17. század második fele)

SMETIUS, Henricus: *Prosodia promptissima.* Lyon, 1626. ny. n. (762.628)

„Laurenti Kosztolányi Anno 1693."

Kempelen két Kosztolányi családot jegyez,[8] de csak az egyiknek a leszármazási táblázatát közli, melyen a possessor nem szerepel.

Gyulai Ferenc, váradi
(18. század első fele)

Kolligátumkötet.

ISSELBURGIUS, Henricus: *De jure protestantium orthodoxorum contra pontificem Romanum.* Bremen, 1616. Villerianus. (764.307)

[3] Vas vármegye nemesi családai között Bokor nevű nem szerepel: *Vas vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Szerk. BOROVSZKY Samu. Bp. 1989. (reprint kiadás)

[4] Uo. 94.

[5] BARTAL Antal: *A magyarországi latinság szótára.* Bp. 1901. 540. „Provisor castri = várnagy."

[6] HERPAY Gábor: *Nemes családok Hajdúvármegyében.* Debrecen, 1926. 119.

[7] KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családok.* I-XI. Bp. 1911—1912. (A továbbiakban: KEMPELEN) — itt: Uő.: *i. m.* IX. 159—160.

[8] KEMPELEN: *i. m.* VI. 165—173.

ISSELBURGIUS, Henricus: *De pulchritudine vera et salute ecclesiarum ac rerumpublicarum omniumque.* [Bremen], 1616. ny. n. (764.308)

„Francisci Gyulai de Warad. Comp.[aravit] Halae Salicae A[nn]o 1732. Auctio."

A possessor 1726-ban címerpecsétet használ,[9] a hallei egyetemen nem matrikulált.[10] Egy másik kolligátumkötetet is találtam az ő tulajdonából, azonos szövegű bejegyzéssel.[11]

Johann Georg Schüller von Schullenberg
(1700–1767)

SENECA, L.[ucius] Annaeus–SENECA M.[arcus] Annaeus: *Opera omnia.* Tom. I. Leyden, 1640. Elzevirius. (752.619)

„Justo Titulo possidet Joh.[annes] Georgius Schüller de Schullenberg (?) et Med.[icinae] Doc.[tor] Sacratissimae Reg.[inae] Hung.[ariae] et Boh.[emiae] Majest.[atis] Consiliar.[ius] et Senator Cibin.[iensis]."

A possessor Halléban, Jénában és Lipcsében peregrinált öt évig. 1726-ban avatták Halléban orvosdoktorrá; latin nyelvű disszertációját a hagymázról írta, a praeses a híres, polihisztor orvosprofesszor Michael Alberti (1682–1757) volt.

Schüller hazatért Nagyszebenbe, 1730-ban lett városi physicus, 1734-ben tanácstag. Tagja volt az erdélyi császári és királyi egészségügyi bizottságnak is, 1742 óta királyi tanácsos. Gazdag könyvtárat és természettudományi gyűjteményt hagyott hátra.[12]

Magyary Kossa István[13]
(1751–1797)

Borbély Gábor, roffi[14]
(1761–1830)

MELANDER, Otho: *Iocorum atque seriorum, tum novorum, tum selectorum atque memorabilium centuriae.* Frankfurt am Main, 1626. Hofmann. (752.966)

„In vera ac indubitatae fraternalis amicitiae contestationem dono obtulit (?) D.[omi]no Stephano Kossa de Magyar fratri carissimo Gabriel Borbély de Roff. Agria."

„Stephani Kossa de Nagy Magyar Anno MDCCLXXXIX."

A possessorok Heves megyében laktak, rokonok voltak.

Vörös Ferenc, farádi
(1766–?)

FLORUS, Lucius Annaeus: *Rerum a Romanis gestarum libri IIII.*
Antwerpen, 1607. Nutius. (753.001) Liber rarus!
Címeres, rézmetszetű ex libris; „Biblioth.[eca] Fr.[ancisci] Vörös De Farad" körirattal.

[9] KEMPELEN: *i. m.* IV. 422.

[10] JUNTKE, Fritz: *Matrikel der Martin Luther-Universität Halle–Wittenberg.* Halle, 1960. I. 1690–1730.

[11] OJTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik.* Debrecen, 1994. – A 339. és a 393. tételek.

[12] SEIVERT, Johann: *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihre Schriften.* Pressburg, 1795. 387–389.

[13] KEMPELEN: *i. m.* VII. 25.

[14] KEMPELEN: *i. m.* II. 348.

A 18. században hárman éltek ezen a néven.[15] Nyireő István ismeretlen forrás alapján 1766-ot adja meg a possessor születési évének.[16] Vörös Ferenc bibliofil voltát tanúsítja, hogy volt egy másik címeres ex librise is.[17]

Fáy János, fáji
(1773–1833)

BODINUS, Johannes: *De republica librorum breviarium.* Amsterdam, 1645. Janssonius. (753.665)
„Ex Collectione Joannis Fáy Senatoris Debrecinensis. Anno N.[ume]ro."
Ex libris; téglalap alakú, díszítetlen címke, a sorszám kitöltetlen. Fáy János ennek a könyvnek harmadik possessora volt az értelmiségi Perghold Lukács és Miller Jakab Ferdinánd után, utóbbiakra következő közleményemben visszatérek.
Fáy János könyv- és műgyűjtői tevékenységét részletesen ismertette Zoltai Lajos, aki szerint a polgármesteri hivatalt viselő Fáy kézirat- és könyvgyűjteménye a kortársak osztatlan elismerésében részesült. Sokat vásárolt, hogy könyvtárát gyarapítsa. Halála után hagyatékából a képeket és a pénzeket megszámolták, listázták, a könyveket nem vették számba. Könyvtára további sorsa bizonytalan.[18]

Vizkelety István
(18. század második fele)

[ORTELIUS, Abraham]: *Epitome theatri Orteliani, praecipuarum orbis regionum delineationes, minoribus tabulis expressas, brevioribusque declarationibus illustratas, continens.* Antwerpen, 1601. Vrientius. (761.600) Liber rarissimus![19]
„Stephanus Vizkelety 1782."
A possessor az 1780-as években a Dunántúli Itélő Tábla elnöke volt.[20]

Egry Sándor, botházi
(18. század második fele)

SMETIUS, Henricus: *Prosodia.* Amsterdam, 1630. Cloppenburg-Wachter. (762.667)
„Alexandri Egri de Botháza."
Egry a „szegények ügyvéde" volt, 1794-ben, Kolozs megyében.[21]

[15] NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I-XII. Pest, 1857–1865. (A továbbiakban: NAGY) — itt: Uő.: *i. m.* XII. 267–268.
[16] NYIREŐ István: *Régi magyar ex librisek 1521–1900.* Leíró katalógus. Bp. 1970. — A 88/a tétel.
[17] VARJÚ Elemér: *Magyar könyvgyűjtők ex librisei.* = MKsz 1895. 204.
[18] ZOLTAI Lajos: *Fáji Fáy János a könyv- és műgyűjtő debreceni polgármester 1773–1833.* Debrecen, 1936. 15. 1. (A Déri Múzeum Régészeti Osztályának ismeretterjesztő közleményei. 8.)
[19] Kilenc alapvető régi könyv katalógus — felsorolásuktól eltekintek — nem jegyzi a *Bibliotheca Belgica* sem.
[20] NAGY: *i. m.* XI. 231.
[21] NAGY: *i. m.* IV. 19.

Nyirő Sámuel
(18–19. század fordulója)

[Biblia] Hé Kainé Diathéké. Novum Testamentum. Amsterdam, 1639. Janssonius (753.340)
„Ex dono D.[omini] Clarissimi Michaelis Kiss possideo Samuel Nyirő 1800."
Az ajándékozót nem sikerült azonosítanom, a könyvet 1784-ben Hollandiában vette.
A Nyirő család Borsod, Zemplén és Szabolcs vármegyékben élt; Nagy Iván a családfát a 18. század végéig ismerteti, említ egy Sámuel nevű[22] leszármazottat — dátum nélkül — ez a keresztnév örökletes lehetett közöttük.

Tarnóczy János
(19. század első fele)

RAVISIUS, Joh.[annes] Textor: *Officina, sive theatrum histor.[icum] et poeticum.* Basel, 1626. ny. n. (762.629)
„Ioannes Tarnóczy Anno 1814 comparatus."
E néven hárman éltek Trencsén vármegyében a 19. század elején.[23]
A könyvben korábbi possessori nyom nem található.

Bozzay János
(19. század első fele)

[LEEWIS, Dionysius de Rickel] DIONYSIUS, Carthusianus: *Liber utilissimus de quatuor hominis novissimis.* Köln, 1626. Gualtherius. (752.617)
„Ex Libris Ioannis Bozzaij."
Esztergom vármegye alispánja volt 1836-tól.[24]

Viski István, felsőtöki
(19. század első fele)

CATO, Dionysius: *Disticha moralia.* Köln, 1612. Franck. (753.255)
Liber rarissimus!
A könyv szerzője, és maga a mű alig ismert, Jöcher szolgáltat róluk rövid információt.[25]
„Ex Libris Stephani Viski Vasarhellyini de Marisum 1825."
A Viski család címerpecsétje a Teleki Levéltárban volt, Marosvásárhelyt.[26]
Az elülső védőlap verzóján Viski írásával két latin szentencia és egy magyar vers található.

Horánszky József
(1830–1893)

SCALIGERUS, Julius Caesar: *Exotericarum exercitationum liber XV. De subtilitate ad Hieronymum Cardanum.* Hanau, 1620. Wechelus. (762.656)
„Ex Libris Josephi Horánszky."[27]

[22] NAGY: *i. m.* VIII. 190–191.
[23] NAGY: *i. m.* XI. 63.
[24] NAGY: *i. m.* I. 225.
[25] JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon.* Leipzig, 1750–1751. I. 1773.
[26] KEMPELEN: *i. m.* XI. 119.
[27] KEMPELEN: *i. m.* V. 82.

Sárváry Antal
(? – 1896)

KIRCHERUS, Christophorus: *Prosodia latina completa.* Basel, 1643. Genathus. (750.600)
„Antonii Sárváry."
A possessor hites ügyvéd.[28]

Susich Károly, horvátkécsai
(1854 – ?)

Kolligátumkötet.
THEOBALDUS, Zacharias: *Hussitenkrieg.* 1 – 3. Theil. Nürnberg, 1621 – 1624. Halbmayer. (764.021/1 – 3) Liber rarus!
Confessio Bohemica evangelica. Nürnberg, 1621. Halbmayer. (764.021/4)
„Ex Libris Regii Notarii Publici Caroli Susich De Horvátkécsa."
Címeres, rézmetszetű ex libris közirata.[29]
Susich Karánsebesen volt királyi közjegyző.[30]
A könyv ritka voltáról ismeretlen személyek kézírásos bejegyzései a címlapon.

Heinrich Wirz
(1609 – 1665)

Balogh Péter
(19. század második fele)

Historia persecutionum Ecclesiae Bohemicae. H. ny. n. 1648. (114.886)
„Henricus Wirz 1652."
Svájci polgár, a család Zürich katonai ágából, kézműves, közhivatalt is viselt.[31]
„Balogh Péter debr.[eceni] polgár adománya 1888 Márcz. 21."
A könyv Magyarországra kerüléséről nem találtam adatot; úgyszintén nem lehet tudni, kinek szólt Balogh Péter adománya?

Bócz József, köpeczi
(1898 – 1905)

PASOR, Georgius: *Lexicon Graeco-Latinum in Novum Testamentum Domini nostri Jesu Christi Testamentum.* Herborn, 1626. Corvinus-Maderspachius. (764.083)
„Köpeczi Bocz József."
Címeres, ovális, modern bélyegző lenyomata.

[28] NAGY: *i. m.* X. 78.
[29] A közleményemben megemlített valamennyi ex libris fényképe megtalálható *Exlibrisek a debreceni Egyetemi könyvtár XVII. századi külföldi könyveiben* című írásomban. = A Déri Múzeum Évk. Debrecen, 1994. S. a.
[30] KEMPELEN: *i. m.* IX. 4.
[31] *Historisch-Biographisches Lexicon der Schweiz.* Neuenburg, 1921 – 1934. VII. 570.

A könyv előző possessorát: Szent-Simoni Józsefet — aki Erdélyben élt — már tárgyaltam.[32] A mű ismeretlen úton került a kézdivásárhelyi rendőrkapitányhoz, Bócz Józsefhez, aki a paragrafusok „tömkelegéről" tett közzé útmutatót, 1899-ben.[33]

Fodor Zoltán, bodoki
(20. század)

APHTONIUS: *Progymnasmata.* Amsterdam, 1649. Elzevirius. (752.896)
„bodoki Fodor Zoltán Mezőtúr, 942"
A possessor családja nemességét II. Rákóczi Györgytől kapta 1650-ben, Kempelen családfát nem közöl.[34]
Munkámban nem törekedtem a birtokos és az armalista nemesek különválasztására.

OJTOZI ESZTER

Rendőrminiszteri jelentések I. Ferenchez Koppi Károly egyik munkájáról (1793). A 18. század utolsó évtizedeiben a politikai viszonyok változásaival gyakran módosuló — főként romló — cenzúraviszonyok olykor sajátos helyzetet teremtettek a könyv- és a folyóiratkiadásban. A korszak sajtó- és irodalomtörténetéből ismeretes például, hogy Batsányi *Magyar Museum*a második kötetének első száma már 1790 nyarán elkészült, de terjesztésére csak 1792-ben került sor. A közben lezajlott jelentős változások: II. József halála, majd II. Lipót rövid uralkodása után I. Ferenc trónrakerülése annyira módosította a cenzúraviszonyokat, hogy a folyóirat említett száma ellen (amely egyebek között Batsányi *A franciaországi változásokra* című versét is tartalmazta), noha a cenzúra 1790-ben engedélyezte, két évvel későbbi szétküldésekor mégis vizsgálatot indítottak, sőt elrendelték a fellelhető példányok elkobzását is.[1]

Hasonló, a könyv megjelenését követő három évvel későbbi intézkedés sújtotta Koppi Károly egy 1790-ben megjelent *Ius electionis quondam ab Hungaris exercitum, historia stirpis Arpadianae* című művét, amely a bevezetés szerint közvetlenül II. József halála után, június folyamán készült el.[2] A Koppival kapcsolatos szakirodalom — Szinnyei nyomán — megemlékezik arról, hogy e mű példányainak nagy részét elkobozták, de nem említi azt, hogy ez a megjelenés után három évvel, 1793-ban következhetett csak be.[3] Erről tanúskodnak azok az akták, amelyek a bécsi Verwaltungsarchivban találhatók, amelyek egyszersmind tükrözik a bécsi udvar hivatalos nézeteit Koppi e munkájáról.[4]

A *Ius electionis* című latin nyelven írt könyvecske fontos állomás a piarista történetíró és egyetemi tanár fejlődésében. Míg korábbi írásaiban — felvilágosult nézetei mellett is — az abszolút királyi hatalom korlátlanságát hirdette, ebben Rousseau *Contrat Social*jának hatására — az udvari történetírókkal: Benczur Józseffel, Kollár Ádámmal és főként Grossingerrel szemben — arra hivatkozik, hogy minden nemzetté szervezkedő nép — így a magyar is — szabad volt és a saját törvényeinek az uralkodók csak őrei lettek. És miként „pacta commenta" útján egyeztek meg Árpád törzsében, éppen így tettek más uralkodóházakkal is, vagyis a magyar ki-

[32] OJTOZI Eszter: *Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben I. (Református papok és tanárok könyvei.)* = MKsz 1994. 405.
[33] GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1939—1944. III. 575.
[34] KEMPELEN: *i. m.* IV. 149.
[1] KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei.* Bp. 1970. 447—448.
[2] HORVÁTH Ambrus: *Koppi Károly működése.* Szeged, 1940. 62.
[3] HORVÁTH: *i. m.* 6—7.
[4] Verwaltungsarchiv, Pergen Akten XXII/13. H 1, H 2.

rályság természetes megegyezéssel szállt át bármelyik uralkodóházra. Majd kimutatja a Crouy család Árpád-házi eredetét, hogy ezzel is bizonyítsa: a nemzet ha nem is gyakorolta mindig a választás jogát, azonban arról önként mondott le. Így történt ez a Habsburg-házzal is, tehát a Habsburgok nem örökletes jogú királyok.[5]

Az üggyel foglalkozó bécsi iratok gróf Saurau rendőrminiszter tollából származtak. Az 1793. augusztus 24-i dátummal az Udvarhoz küldött első feljegyzésében jelenti, hogy egy „tudós magyar" (akinek a nevét még ezúttal nem nevezi meg) értekezést írt egy bizonyos Crouy hercegről, aki II. Endre király leszármazottjaként él külföldön.[6] A jelentés írója azt is tudni véli, hogy a szerző Pray és Denis[7] segítségéhez is folyamodott, ők azonban „nemes felháborodással" visszautasították az ilyen „időszerűtlen" kutatásokban való részvételt. A rövid aktában ismételten hivatkozik Saurau rendőrminiszter arra, hogy bár önmagában jelentéktelen ügyről van szó, mégis kötelességének tartotta, hogy jelentést tegyen az uralkodónak róla, mert Magyarországon e mű is hatással lehet a „zavaros fejű" emberekre, hiszen ebben az országban elég sok szélhámos van, akik minden alkalmat felhasználnak a pártoskodásra és a zavarkeltésre.

Az uralkodó (I. Ferenc) azt a megjegyzést fűzte mindehhez, hogy ha valami újat megtud az ügyben, közölje vele a további híreket is.

Erre már három nap múlva sor került, mert augusztus 27-i dátummal újabb jelentés készült Koppi munkájáról. Ebben jelzi, hogy kézhez kapta a művet, melynek szerzőjét is megnevezi ezúttal, megállapítva róla, hogy egy tudós piarista, aki Horányi és Kovachich[8] segítségével írta meg a könyvét. Pirossal jelöli meg a mellékelt műben azt a helyet, ahol a szerző azt írja, hogy — a Habsburgokkal kötött szerződés miatt — nem tart igényt Árpád ezen leszármazottjának hazahívására. Ezért — mint írja — nem is lehet szemrehányást tenni a szerzőnek, legfeljebb haszontalannak nevezhető az írása, amely semmivel sem járul hozzá a magyar történelem helyesbítéséhez. Ugyanakkor ismételten hangsúlyozza: befolyása lehet mégis azokra a nyugtalan pártvezérekre, akik e mű által olyan eszméket terjesztenének el, amelyek csak újabb viszályok forrásai lennének.

De azt is rosszallja a feljelentés készítője, hogy az egész könyvet átjárja egy a nemzeti jogokért síkraszálló magyarnak a szelleme, aki nemzetét teljesen szabadnak tekinti, a királyban pedig mindössze egy szabadon választott uralkodót lát.[9]

Pirossal jelöli meg a bevezetésnek azt a helyét is, amely dicséri II. Lipótot, azonban ezt csak elődje — ti. II. József — rovására teszi, mert az új uralkodó a királyi méltóságot ismét visszaállította és Magyarországot visszaadta a magyaroknak.

Kitér Saurau gróf jelentése a 27—41. lapig terjedő részre is, és rosszallja, hogy a szerző itt behatóan foglalkozik Grossinger személyével és nézeteivel, noha az ellene folyó rendőri vizsgálat még nem fejeződött be. Igaz, engedélyezték, hogy az újságok a bűnügyek eredményeiről hírt adjanak, de e munkába nem lett volna szabad beiktatni egy ilyen kárörvendő kirohanást egy

[5] HORVÁTH: *i. m.* és ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Bp. é. n. 35.

[6] A kérdés irodalmából: SCHWARTNER Márton: *De gente Croviaca Hungariae regum stirpis Arpadianae hereditario successionis iuri non adversa.* — HORVÁTH: *i. m.* 62—70. — *A magyar jakobinusok iratai I.* Szerk. BENDA Kálmán. Bp. 1957. 88.

[7] Pray György történészről, az Egyetemi Könyvtár könyvtárosáról Karl Denisről a bécsi udvari könyvtár őréről van szó.

[8] Horányi Elek piarista író és Kovachich Márton György történetíró.

[9] „In dem ganzen Buche herrscht der Geist eines für die vermeyntlichen Nationalrechte schwärmerisch eingenommenen Ungars, der seine Nazion als *ganz frey,* un den König nur als ein *freywillig gewähltes Oberhaupt* betrachtet, wie es aus mehreren Stellen des Buches einsichtlich wird."

olyan szerző ellen, aki a magyar nemzetnek „néhány vélt jogát" közelebbről megvilágította.[10] Feltűnőnek találja azt is, hogy Koppi a 32. lapon Grossingert azért ítéli el, mert a magyarországi királyokat monarcháknak nevezte.

Gróf Sauraunak Grossinger iránti szimpátiája érthető, hiszen ő éppen a Koppi által vitatott *De iure publico Hungariae* című munkájában, többek között azt állította, hogy bármire is esküdtek meg a királyok a népnek, azok megtartására nem kötelezhetők, a szerződések pedig, amelyeket kötöttek, nem érvényesek. I. Ferenc abszolutizmusához is közel álltak e gondolatok, sokkal közelebb mint Koppi nézetei, melyek szerint „az uralkodóknak, akik e nemzettől kapott joggal uralkodnak, nincs szükségük hazug címekre, elferdített történetekre. A fejedelmi hatalmat más dolgok őrzik meg; mégpedig: „legum vigor et integritas, iura naturae et socialia, pacta conventa... et similia".[11]

A feljegyzés arról is tudósítja az uralkodót, és megjegyzendőnek találja, hogy ezt az oly „kedvezőtlen időben" megjelent és „haszontalan" vizsgálódást Kanz cenzor és Hoffinger titkár engedélyezte megjelenni, de míg az előbbi „imprimatur"-ra ítélte, az utóbbi csak „admittitur" minősítéssel látta el.

Végül bejelenti Saurau gróf, hogy beadványához csatolt egy levelet, melyet Abaúj vármegye a budai Helytartótanácshoz küldött és amelynek tartalmát Magyarországon mindenfelé eljuttatták. Abaúj vármegye ezen ismert cenzúra elleni tiltakozásáról[12] a rendőrfőnök úgy vélekedett, hogy a cenzúra megszigorítását kárhoztató irat — amivel kapcsolatban, elhallgatva azt a nem éppen lényegtelen körülményt, hogy a fentiekben tárgyalt mű még 1790-ben jelent meg, még azt is megjegyezte némi gúnnyal, hogy Koppi könyvének megjelenése nem igazolja e szigort — szerinte a protestantizmus és a nyugtalan vármegyék szellemét idézte. Saurau gróf szerint a megyei irat szerzői csak azért zajonganak, hogy a nagyobb méretű sajtószabadság által alkalmat nyerjenek bujtogató írásművek minél nagyobb számban való terjesztésére. Végül megjegyzi, hogy mindkét érintett tárgykör kívül esik a Polizei-Hofstelle hatáskörén: ezért korlátozta csak a fentiekre a kötelességszerűen készített jelentését. (Hamarosan tudomásul kellett vennie, hogy a cenzúra-ügyek is rendőri ügyekké válva, az ő hatáskörébe kerültek.)

Az akta alján olvasható megjegyzés szerint az uralkodó a számára megküldött brosúrával kapcsolatban a szükséges intézkedést megtette. Ez — mint ismeretes — Koppi munkája példányainak elkobzását jelentette.[13]

KÓKAY GYÖRGY

[10] „... die ganze Periode über Grossingere gehört nicht zum Gegenstände dieser Schrift, und ist ein hämischer Ausfall gegen einen Schriftseller, welcher manches vermeychtliche Rechte der ungarischen Nazion näher beleuchtet hat."

[11] HORVÁTH: *i. m.* 66.

[12] Abaúj vármegye e tiltakozása ismert a szakirodalomban, de gróf Saurau véleménye nélkül.

[13] „Die gesuchten Ausdrücke und gezwungenen Wendungen, mit welchen die Strenge der Bücher-Censur getadelt wird (wovon das oben angeführte Buch eben kein Beweis ist) verrathen den Geist des Protestantismus und der als äußerst unruhig bekannten unteren Komitate. Man schreiet es darauf anzulegen, durch mehrere Preßfreiheit nur die Gelegenheit zu erhalten, aufwieglerische Schriften mit mehr Bequemlichkeit zu verbreiten."

Csokonai Vitéz Mihály történeti-földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. II. Az anyag keletkezése és háttere.*

A. Keletkezéstörténet

A keletkezés idejével és indítékaival eddig csak Fekete Csaba foglalkozott. Említett tanulmányában ő Csokonai praeceptor korára (1794), tágabban 1792–1794 közé teszi az anyag keletkezésének idejét, helyét pedig természetesen Debrecenbe. Megállapítja, hogy Csurgón is segítségére lehetett a kész, leírt anyag.[1] Csak a K 669 kéziratkötegét vizsgálta, a K 679/I.-ből csupán az első kijegyzett könyv évszámát veszi figyelembe (1791).

A keletkezés indítékaira vonatkozóan három föltevése van:

1. „A Statisztika, História, Utazások, Politica és Geographia a természeti históriával együtt 4 esztendőktől fogva egyedül való foglalatosságom." 1801-ben írja ezt Csokonai, amikor bécsi hírlapszerkesztőnek ajánlkozik. A tanulmányíró nem tartja valószínűnek, hogy könyvekből kiírt adatokkal akarta volna beajánlani magát a költő.

2. Tervezhetett valamilyen furcsa versezetet a travesztiára könnyen kapható költő, de ezt sem bizonyítja semmi.

3. Iskolai használat szerinte magyarázhatja a tudományos vagy költői célra értelmetlen betűrendes átdolgozást is. A kitűzött témák megverselése általános gyakorlat volt, a megverselendő téma lehetett akár földrajzi is. Másrészt a tantárgy elsajátítását is színezhette az érdekes megközelítés, és kedvezett Csokonai lenyűgöző egyéniségének. Ő ezt a lehetőséget véli legvalószínűbbnek.

1. A kéziratkötegek létrejöttének sorrendje

Nincs konkrét utalás arra vonatkozóan, hogy a két kéziratcsomó, illetve azok kijegyzései eredetileg hogyan követték egymást. Fekete Csaba a K 669 nagyobb egységeire vonatkozóan a következőket állapította meg:[2]

„Cellarius, Cluverius és Hornius megnevezett műveiből kiírott adatok; gondos, nyugodt írással; – ez a legkorábbi réteg."

„Részben Csokonai, részben két diákkéz írásával további latin szövegrészek, a magyar szöveg üresen maradt helyeire másolva Beckmann, Hofmann és Luyts munkájából."

„A. A. A. – V. V. V. fejlécek alá sorolt, magyar nyelvű lexikális rész, Csokonai és egy harmadik diákkéz írásával; az előbbinél helyenként elkapkodottabb és valószínűleg későbbi."

Nehezen képzelhető el, hogy a lexikális rész későbbi legyen, mert mint említettem, úgy tűnik, hogy Hofmann lexikonából kimásoltatott latin szócikkek egy részének helye a magyar címszavakhoz igazodik. Fordítva ez nem igaz, mert a latin kijegyzés a megfelelő magyar szöveg *alatt* van, és nem tudta volna olyan pontosan kiszámolni a magyar szócikkek terjedelmét Csokonai, hisz Hübnertől és Szászkytól is írt hozzá. Ezért úgy gondolom, hogy Hofmann lexikonának másoltatását már a kész magyar szócikkek ismeretében végezte.

Beckmann munkájáról azt állapíthatjuk meg, hogy megfelelő részeit a Hofmanntól származó sorok alá íratta le Csokonai (a két másoló nem azonos), tehát valószínűleg későbbiek, sőt a magyar lexikonba is utólag kerültek be a szövegek fordításai (ugyanaz a kéz, aki latinul kimásolta).

Luyts könyvének kijegyzése nem követi a lexikális rész, illetve a Hofmann-szócikkek sorrendjét, és az üresen maradt részekre van másolva. Gyakran ugyanannak a lapnak „a" és „b" oldalát teljesen elfoglalja, tehát ezek lehetnek utólag betoldott lapok is. Valószínűleg ez a kötet legkésőbbi rétege.

* Az I. részt l.: MKsz 1996. 3. sz. 391–407.

[1] A keletkezésre vonatkozóan FEKETE Csaba: *i. m.* 77–78.

[2] Uő.: *i. m.* 71–72.

A következő probléma, hogy van-e kapcsolat a két kéziratcsomó között. Korábban már beszéltem a K 679/I. Hübner- és Szászky-kijegyzéseinek összefüggéséről a magyar nyelvű lexikonnal. Csak ezek kapcsolódnak a K 669-hez. A keletkezés sorrendjére vonatkozóan:

— A lexikális részben csak akkor találunk Hübner neve mellett oldalszámot, ha arról nincs kijegyezve a K 679/I.-be. Ez igazolhatná, hogy a kompiláció létrejöttekor már készen volt a Hübner-kijegyzés, de az is lehet, hogy Csokonai azokat a részeket akarta így jelölni, amelyek nem a Kanári-szigeteket tárgyaló fejezetből valók, a K 679/I.-be viszont csak az került be.

— Éppen a Szászkytól lefordított szöveg előtt találjuk a lexikon címszavainak egy részét — ráadásul a forrás megjelölése nélkül. Logikusabbnak tűnik, hogy a kész lexikon címszavai kerültek ide, mint az, hogy jegyzetelés közben vetett volna oda Csokonai néhányat a keletkező lexikon szócikkeiből betűrendben.

— A K 669 magyar nyelvű lexikális része valószínűleg korábban keletkezett, mint a K 679/I. följegyzései, mert nem került bele az a hatalmas mennyiségű információ, amit ezen kívül még közel harminc könyvből összeszedett a költő, sőt nem is utal rájuk (Hübnert és Szászkyt kivéve).

— A K 669 kijegyzéseinek forrásai 1735 előttiek, és ó-geográfiát tárgyalnak. A K 679/I. zömében 1780 utáni munkákat tartalmaz. A legkorábbi 1704-ben, többségük 1780 és 1800 között, a legkésőbbi pedig 1800-ban jelent meg, jellegüket tekintve modernebbek, mint az előbb említettek. Mindez valószínűsíti, hogy a K 679/I. kijegyzései későbbiek.

Hogy a kisebb egységeknek mi a sorrendje, azt ma igen nehéz megállapítani. Az évek során minden bizonnyal több lap összekeveredett. Nem igazít el a könyvek megjelenési ideje sem, hisz a K 679/I. első kijegyzésének forrását 1791-ben adták ki, de 1704-ből való könyvet is találunk közöttük. Segítségünkre lehetnek a nagyobb fogások, mert a bennük levő szövegek nagyjából egy időben keletkeztek, így az is könnyebben meghatározható, hogyan követik egymást. Mivel folyamatosan jegyzetelt Csokonai, sokszor található ugyanazon a lapon az egyik szöveg vége és a másik eleje, ilyenkor egyértelmű a sorrend.

2. A keletkezés ideje és helye

Ha az egész anyagot tekintjük, megállapíthatjuk, hogy folyamatos munkáról van szó, amit Debrecenben kezdett, de eltávozása után (1795) tovább folytatott Csokonai. A K 669 forrásai 1735 előttiek, és mind megtalálható a kollégiumi könyvtárban. Kéziratos bejegyzések igazolják, hogy már Csokonai idejében is ott voltak, hiszen ezek az 1767 előtti évekből valók. Feltételezhetjük tehát, hogy ezek a följegyzések valóban Debrecenben keletkeztek. A K 679/I. kéziratkötegével bonyolultabb a helyzet. Sok könyv megvan a kollégiumi könyvtárban, de nem lehet elkülöníteni olyan egységet, amely egyértelműen 1795 előtti lenne. Meissner Ferenc könyvkereskedése 1796 és 1799 között működött, tehát a kijegyzéseknek ez a része ebben az időben keletkezhetett. Fábri professzor Geográfiáját Csurgóról kérte a költő 1799-ben, sőt Gaál Lászlónak, Csokonai egyik diákjának csurgói visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a költő „gyönyörködött különösen a' természettani, földleírási, történeti és poétai munkákban. [...] éjtszaka éjfélig ő maga gyertya világnál olvasott extrahált. — mutatják jegyzetei mellyeket tsomóstúl bírunk. De meg magam láttam."[3] Tehát valószínűleg segédtanítósága alatt is folytatta a munkát.[4] A már Fekete Csaba által idézett, 1801-es levél szerint pedig a „Geographia a természeti históriával együtt 4 esztendőktől fogva egyedül való foglalatosságom." A legkésőbbi könyvek 1800-ban jelentek meg (Townson és Budai Ézsaiás munkái). Az 1801—1802-ben írott levelek-

[3] *Csokonai emlékek.* Kiad. VARGHA Balázs. Bp. 1960. 433.

[4] Ezt támasztja alá az 1799-ben Csurgón keletkezett Georgicon-fordítás kézirata is, amelynek első lapján a Kanári-szigetek fölsorolását találjuk.

ben többször említi Townsont, tehát ebben az időben jutott hozzá az útleírás francia fordítása. Az évszám igazolja, hogy még Debrecenbe való végleges visszatérése után is jegyzetelt.

B. A kijegyzések indítékai, a téma korabeli aktualitása

1. Csokonai mint diák és tanár

Csokonai földrajzi jellegű tájékozódásának hátterében a debreceni Kollégium áll, ahol 15 évet töltött (1780—1795). A földrajzot mint önálló tantárgyat Maróthi György vezette be, (1738—44 között tanított), aki működésével óriási föllendülés elindítója volt. A baseli egyetemen végezte tanulmányait, mely református jellege miatt mindig kedvelt volt a protestáns diákok körében; legtöbben a XVIII. században tanultak itt, mintegy kétszázan.[5] Külföldi tanulmányútja során — készülve a tanításra — nagyon sok könyvet vásárolt, amelyek hagyatékából a Kollégium könyvtárába kerültek.[6] A história és ékesszólás professzora lett, és a történelem oktatásához kezdettől hozzákapcsolta a geográfiát, amin ekkor még egyértelműen történelmi vagy politikai földrajzot értettek.[7] Államismét is tanított, tananyagában Hübner hatása érezhető. Az ó-geográfia oktatásához ókori szerzők műveit és a „nagy Cellárius" *(Notitiae...)*, az új-geográfiához pedig a „kis Cellarius" *(Geographia...)* mellett híres lexikonokat — többek között Iselin és Hübner munkáit használta. Csokonai diáksága idején Sinai Miklós tanított a Kollégiumban történelmet és földrajzot (1760—91). Módszereiben Maróthit követte, de az új-geográfiához már Tomka—Szászkyt *(Introductio...)* is fölvette. Az ó-geográfia oktatása a második osztályos declinistáknál kezdődött. Sinai utódja Budai Ézsaiás lett, aki 1785/86-ban Csokonai privatus praeceptora volt, majd göttingeni tanulmányaiból hazatérve, 1794-től a kollégium tanára. Az 1734-ben alapított „göttingai" egyetem haladó szellemisége miatt szintén nagyon kedvelt volt a diákság körében, akik könyvekkel megrakodva tértek haza. Az egyetem nagyon híres központja volt az utazási irodalom tanulmányozásának és kiértékelésének. Bizonyítja ezt, hogy sok kijegyzés forrása származik valamelyik itteni professzortól (Köhler, Schlözer, Büsching, Fabri és Meusel). Budai szintén az említett tankönyveket használta a földrajz oktatásához, 1801-ben pedig fölkérték egy magyar nyelvű ó- és új-geográfiai tankönyv megírására, ez azonban nem valósult meg.

Csokonainak mint a Kollégium diákjának volt tehát alkalma megismerni ezeket a műveket. Elképzelhető, hogy a magyar nyelvű lexikális rész kifejezetten iskolai feladatra készült, és fölkeltve a költő érdeklődését, további kijegyzésekre késztette. Praceptorként maga is tanított földrajzot. Bizonyítja ezt az 1794-es *Specimen Poetarum*, az általa tanított poétai osztály tananyagának jegyzéke. Ebben leírja, hogy az egyes tantárgyakból mire haladt az osztály. A földrajzról ezt olvashatjuk: „Geographiam antiquam percurrerunt" (Az antik földrajzon végighaladtak.).[8] 1799 májusától Csokonai a csurgói gimnázium segédtanítója. A visszaemlékezések és levelek valószínűsítik, hogy itt is tanított földrajzot. „Fábri Professzor Geographiáját" azért kéri, mert „rövid sistemát s oskolai kézikönyvet" akar készíteni a tanítványok számára. A tanításhoz segédanyagul szolgálhattak a kijegyzések és a betűrendbe szedett kompiláció. Mégis úgy gondolom, a kijegyzések anyagával, ha kezdetben nem is, de később mindenképp további földolgozási terve volt, mert nehezen képzelhető el, hogy ilyen sok könyvből annyi leírást és adatot kivonatolt csupán oktatási segédanyagként. Ehhez kicsiny hányaduk is elegendő lett volna. Nem kizárt

[5] Erről részletesen l. LENGYEL—TÓTH: *i. m.*

[6] Könyvtárának bemutatását l. ÖTVÖS János: *Maróthi György könyvtára.* = A debreceni KLTE könyvtárának Évk. 1955., Debrecen, 1956. A könyvek között volt pl. Cellarius, Pufendof és Iselin megnevezett munkája is.

[7] A földrajz tanításáról l. GONDÁNÉ: *i. m.* (Maróthi földrajzi előadásait két kötetben őrzi a Kollégium R 295/a—b.)

[8] MM: II. 785.

azonban egy anyanyelvű kézikönyv elkészítésének a terve, ahol a szigetek leírása, történelme és irodalmi vonatkozásai egyaránt fontos szerepet kaphattak volna, hiszen láttuk, hogy a témához nem talált magyar irodalmat. De ilyen szándéknak sincs nyoma az életműben.

2. A kivonatolás mint XIII–XIX. századi műfaj

A két bemutatott kéziratköteg kijegyzései közel negyven könyv meghatározott téma szerinti kivonatai. A magyar nyelvű lexikális rész esetében is erről van szó, csak ott Csokonai betűrendbe szedte az információkat. A kivonatolás „a lényeges információ kiemelésére specializálódott", és Penke Olga szerint a felvilágosodás korának divatos rövid műfaja volt. 1780 és 1830 között nincs olyan író, akinél ne találnánk meg ezt a műfajt valamilyen formában.[9] Létrejötte szorosan összefügg a felvilágosodás filozófiájával, amelyben az ismeretek összességének összegyűjtése a rendszerezés és továbbadás vágyával fonódik össze. Magyarországi történetét a magyar nyelvű olvasás megszerettetésének és a tudományok magyar nyelvű művelésének programjához kapcsolja. Jellegzetes példái között említi Molnár János *Magyar Könyvház* című vállalkozását, amelyből négy különböző helyen is olvashattunk kijegyzéseket. Ilyenek voltak első magyar nyelvű folyóirataink is, közülük legjellemzőbb példaként Péczeli (1750–1792) *Mindenes Gyűjtemény*ét említi, amelyet Péczeli halála után Csokonai folytatni akart: „Okaim erre ezek. Mert így a magam írásaimat, amellyek többnyire apró darabok, szintúgy kiadhatom, azonba a tudósoknak közé iktatott munkáival a könyvnek díszt, kedvességet és tekintetet adhatok... Új Mindenes Gyűjtemény lesz a neve..."[10] Penke Olga két típust különít el: az egyiket folyóiratokban, könyvekben megjelent munkák képviselik, másikat pedig a kéziratos „kiszedegetés" formája. Erről van szó Csokonai esetében. Az iskolai tanulmányok során saját használatra írt kivonatok is nagyon elterjedtek voltak, a költő kedvelte és művelte ezt Debrecenben, Csurgón pedig, Gaál László szerint, éjszakánként is szorgalmasan „extrahált". A két kéziratcsomó különös „extrahálás", azaz kivonatolás, mert nem könyvek tartalmát foglalta itt össze, hanem bármit talált, ami valamilyen módon kapcsolódott a Kanári-szigetekhez, azt „kiszedegette". Hogy milyen céllal gyűjtött össze ennyi följegyzést ugyanarra a témára vonatkozóan, arra sehol nem találunk magyarázatot, ezért csak föltevéseink lehetnek.

3. „Földrajzi eufória" – Aranykor-mítosz

Julow Viktor is észrevette Csokonai fokozott földrajzi érdeklődését: „jellemző rá valami ‚földrajzi eufória', a sokszínű világ, messze népek, soha nem ismert tájak átható nosztalgiája. Nyugtalan, forrongó érdeklődését ránk maradt nagy tömegű geográfiai jegyzete is mutatja. Képzelete néha egészen a hottentottákig, otahajtákig (tahiti-beliekig) és mindennemű ellenlábasokig is elkalandozik...[11] Egész életében végigkíséri ez a nosztalgia. Maga a költő a *Halotti versek*ben vall róla:

„Boldog! ki a tündér románok helyébe / Útazók írásit forgat a kezébe, [...] / Aki ásítozva űl toalettjéhez / S unalommal nyúl egy utazó könyvéhez, / Kis olvasás után emberré kezd lenni, / Földekről, népekről esméretet venni, / Rátalál helyére e nagy planétában, / S mi ő az emberi nemzetek láncában? / Azt érzi, hogy ott jár és ébren álmodik, / Egyre tanúl s múlat, henyél s okosodik." (III. rész, utolsó versszaka)

[9] PENKE Olga: *„A könyveknek veleje" – A felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830)*. Előadás a debreceni Felvilágosodás Konferencián, 1995.

[10] Széchényi Ferenc grófnak, Komárom, 1798. jan. 23.

[11] JULOV Viktor: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp. 1975. 115.

A *D[ebreceni] Magyar Psyche* tréfás újságparódiája mögött felsejlő hatalmas földrajzi ismeretanyag kapcsán Debreczeni Attila is utal a szóban forgó két kéziratcsomóra.[12] Már beszéltem a megfelelő helyen arról, hogy Raff neve és munkájának címe fölbukkan a szövegben, sőt „Coock Kapitány", „Porto Santo" és a „Fortunata Insulák" is, de csak szójátékként szerepelnek. Talán azt is érdemes megemlíteni – tekintve a kijegyzések tartalmát –, hogy a spanyolországi bort összehasonlítja a tokajival; más kapcsolat azonban nem mutatkozik a kijegyzésekkel.

Csokonai nagyfokú érdeklődését kétségtelenül XVIII. század nagy felfedező útjainak hatása is motiválja. Ez az időszak tekinthető a tengeri fölfedezések második nagy korszakának. A század egyik legnagyobb eseménye, hogy Cook felfedezi az ötödik földrészt, megdöntve ezzel a „Terra Australis" feltételezett létezését, és föltérképezi Ausztrália keleti partjait, a figyelem központjába helyezve ezzel a Csendes-óceán déltengeri szigeteit. A tengerentúli utazások eredményeként sorra születtek meg a néha valótlant is állító, rendkívül népszerű útleírások, amelyeket igyekeztek minél gyorsabban lefordítani különböző nyelvekre, vagy lefordítva kivonatolni – magyarul például Molnár János. A fordítások gyakran gyűjteményes kiadásokban jelentek meg, és sok a külföldön tanuló diákokkal került Magyarországra. Az európai ember számára kihívást jelentett a más népekkel, más kultúrákkal való találkozás, azok megismerése és elfogadása. A bennszülöttek kezdeti lenézése után megjelenik velük kapcsolatban a rousseau-i „homme naturel" (természeti ember), majd a „nemes vadember" fogalma. Ők lesznek az igazán szabad, ártatlan és boldog, a természettel összhangban élő ember szimbólumai. Különösen igaz ez az 1775 után föltűnő, rendkívül nagyhatású alakra, a szigetlakóra.[13] Külső megjelenésüket tekintve az antik szépségeszményt vélték a kutatók fölfedezni bennük, a déltengeri szigeteken pedig az Édent, a „földi Paradicsomot". Csokonai számára a szigetek a vágyott aranykort testesíthették meg. Életműve bizonyítja, hogy milyen fontos volt számára a tökéletes boldogság elérésének lehetőségét megteremtő aranykor világa. A Kanári-szigetek történelmi, irodalmi, mitológiai vonatkozásai, a hozzájuk fűzött legendák, a valaha virágzó, elsüllyedt Atlantisz, a szigetek rendkívüli termékenysége, az örökké nyíló virágokról szóló hírek éppen eléggé indokolják ezt. Az ókorban itt volt a világ legnyugatabbi pontja, ezért itt húzták meg az első Délkört, ide képzelték a Heszperidák kertjét, és Horatius ide helyezte az Elíziumi mezőket, a boldogult lelkek helyét. A Heszperidák kertje, amely a görög mitológiában az élet és halál dialektikáját jelképezte, Vörös Imre szerint a felvilágosodás költészetében „az Édenkert által szimbolizált ‚aranykor' eszméjét" testesítette meg.[14] Nem csoda hát, ha a költő érdeklődését megragadta a Kanári-szigetek világa.

4. A klíma-elmélet hatása

A déltengeri szigetek lakóinak tökéletes boldogságát, természetes szabadságát, paradicsomi világát sokan a kedvező éghajlattal és az ebből adódó fenséges természeti környezettel hozták összefüggésbe. Megfigyelték, hogy nem csupán gondtalanok, hanem „fiatalok maradnak a szigetlakók, hála a kedvező éghajlatnak [...] Bougainville [már Cook előtt érintette Tahiti szigetét], aki feltétlen és meggyőződéses híve volt Montesquieu miliőelméletének, teljesen a külső körülményeknek tulajdonította, hogy a szigetlakók a legcsekélyebb kellemetlenség nélkül érik el boldog öregkorukat."[15]

[12] DEBRECZENI Attila: *Csokonai az újrakezdések költője.* Debrecen, 1993. 176. (Erről a témáról bővebben szól „A természeti ember" című fejezetben, 174–177.)

[13] Erről részletesen l. BITTERLI, Urs: *„Vadak" és „civilizáltak".* Bp. 1982. (Különösen: 495–510.)

[14] VÖRÖS Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodáskori magyar irodalomban.* Bp. 1991. 82.

[15] BITTERLI, U.: *i. m.* 499.

Tahiti (Otahita) szigete, mint a természettel tökéletes összhangban élő nép világa, Csokonainál is fölbukkan. Leghosszabban a Dayka Gábor műveiről szóló bírálatában ír róla az egyik vers kapcsán: „A' jámbor Otahitát nem örömest hallom az Európai bigottság- és gonoszságra felhozva: a' Húronnal nem jöhet öszve egy aurea aetasban élő nép, [...] A' physica festéssel is, melly a' moralist, vagy a politikait színezi, nem jól jön öszve Otaheite' szigetének boldog Climája; melly, jóllehet a' Torrida Zona alatt esik, mégis sem Lakosait meg nem feketíti és apathizálja sem a' rekkenő hévségeket nem érezi. Örökös tavasz van annak Cocusos erdejiben [...]"[16] Aura aetasban, aranykorban élő népről beszél, akik éghajlati adottságaiknál fogva boldog Climában élnek. A felvilágosodás korában egész Európára nagy hatással volt a klímaelmélet, amelynek fő képviselője a francia Montesquieu. Szerinte az éghajlat határozza meg egy nemzet szellemét, sajátosságait, szükségleteit, törvényeit, szokásait. Követői azt vizsgálták, hogy mennyiben határozza meg egy nép sorsát, természetét, kultúráját a földrajzi elhelyezkedés és az éghajlat. Magyarországon is nagy érdeklődést keltett az elmélet. Budai Ézsaiás doktori értekezésének is ez áll központjában, arra keres magyarázatot, hogy a kultúra miért fejlődött ki Európa északi részén később, mint a délin. A fő okok között a kedvezőtlen természeti viszonyokat, zord éghajlatot, rossz talajt és földrajzi elzártságot is megemlíti. A *Közönséges História* kijegyzett részében is éppen a Climának az emberekre tett hatását bizonygatja. Csokonai is foglalkozott az elmélettel, életművében jelentős szerepe van (bizonyítják ezt a *Marosvásárhelyi gondolatok* és a *Halotti versek* is). Az érdeklődés megmutatkozhat az Atlanti-óceán déli szigeteire, azaz a Kanári-szigetekre vonatkozó följegyzésekben is, de úgy gondolom, itt nem ez jelenik meg hangsúlyozottan.

5. „A ferrói szent fa"

Érdekes kapcsolatot találunk ebben a témában Kölcseynek *A ferrói szent fa* című töredékben maradt elbeszélésével, amellyel kapcsolatban Szilágyi Márton részletesen szól Csokonai földrajzi följegyzéseinek ide vonatkozó részeiről.[17] A töredékben fölbukkan Atlantisz legendája is. Kölcsey forrása Bory de St. Vincent *Geschichte und Beschreibung der Kanarien-Inseln* című útleírásának német fordítása, amelyet 1804 áprilisában, tehát a Csokonai halála előtti évben adtak ki Weimarban. Kölcsey azzal kezdi a Kanári-szigetek bemutatását, hogy ezeket nevezték az ókorban boldog szigeteknek, illetve hogy a kanárimadarak révén váltak híressé. Ugyanezt Csokonai kijegyzéseiben, illetve bármelyik földrajzi kézikönyvben megtalálhatjuk. A történet Ferro szigetén játszódik a francia Bethencourt királysága idején, 1404-ben. Kölcsey hosszasan beszél az őslakók társadalmáról, szokásairól, a guancsok halottkultuszáról, majd Ferro nevének eredetével foglalkozik (Hero = sziklahasadék), sőt említi geográfiai jelentőségét, az első Délkört is. A vízhiányról és a szent fáról is beszél, ami csodálatos módon enyhíti a szárazságtól szenvedő lakosság szomját. Az elbeszélés egyik konfliktusa éppen abból adódik, hogy az őslakók el akarták rejteni a szent fát az idegenek elől, akik a szomjúság miatt már eltávozni készültek, de egy asszony elárulta a titkot, mert szerelmes lett egy francia katonába. A fa részletes leírását, csodálatos tulajdonságait, sőt ezt a történetet is megtaláljuk Csokonai kijegyzéseiben, sőt a magyar nyelvű lexikális részben kétszer is szerepel a *Santo* címszó, ahol a fa részletes leírása után elmondja a történetet két, lényegében azonos változatban (Hübner és Hofmann szerint):

„Ezt a' fát eldugták a' lakosok, és a' Spanyolok, a' kik ebbe a' szigetbe kiszálltak, már ismét el akartak költözni, mivel se patakot, se kútat nem láttak, se nem hallottak. Hanem egy asszony, a' ki a' Spanyolokkal jó alkuba volt, elárúlta a' titkot. Hübner Vollst."

[16] Csokonai levele Kazinczyhoz, 1803. febr. 20.

[17] Szilágyi Márton: *Kölcsey „A ferrói szent fa" című novellatöredékének forrása.* = ItK 1994. 2. sz. 228–246.

A másik címszónál: „A' Lakosok eltitkolták ezt a' Spanyoloktól, gondolván, hogy a víz' nemléte miatt elhagyják a' Szigetet: de egy Kurva jelentette ki a' titkot, 's úgy fenekelték meg itten magukat osztán a' Spanyolok. H. Ferri."

Tehát ismert motívumról, közszájon forgó történetről van szó, ami viszont nem csupán Kölcseynek, hanem már Csokonainak is fölkeltette az érdeklődését. Figyelemreméltó, amit Szilágyi Márton a töredékben maradt novella lehetséges értelmezéséről ír: a novella az *életfaképzet* irányába éppúgy fejlődhetett volna, mint a szimbolikus vagy allegorikus értelmezés irányába. A ferroi szent fa (esetleges életfa-szimbólum) esetében tehát közismert legendáról van szó, amely szintén fölkelthette a téma iránt egyébként is fogékony költő érdeklődését. Annál is inkább, mert ez a motívum is kapcsolatba hozható az Éden, az aranykor képzetével. Kölcsey műve is igazolja, hogy a téma egy író vagy költő számára sokféle földolgozási lehetőséget rejtett magában. A probléma az, hogy Csokonai életművében sehol nem találjuk nyomát a hatalmas mennyiségű kijegyzés földolgozásának.

A Kanári-szigetekre vonatkozó följegyzések keletkezésére vonatkozóan — a meglévő néhány információ alapján is — csak föltevéseink lehetnek. Egészen biztos, hogy folyamatos munkáról van szó, amit debreceni diákévei alatt kezdett el Csokonai — hogy pontosan mikor, nem tudjuk, de a szakirodalom szerint 1793–94 körül jelentkezik nála a „földrajzi eufória", és végigkíséri egész életében. Még Debrecenbe véglegesen visszatérve (1800) is hűségesen jegyezgeti az ide vonatkozó információkat. A fennmaradt, hatalmas mennyiségű anyagot közel negyven, többnyire történeti-földrajzi kézikönyvből „szedegette ki". Néhány szerzőre illetve művére utal egyéb írásaiban is, de ilyenkor sohasem közvetlenül erre a munkára vonatkoztatva említi őket. Földrajzi érdeklődése életműve alapján alátámasztható, de arról sehol nem tesz említést, hogy mélyebben foglalkozna konkrétan ezzel a témával, vagy nagyobb mennyiségű jegyzettel rendelkezne. A Kanári-szigetek többféle szempontból is fölkelthették a költő érdeklődését, de sehol nem beszél arról, hogy irodalmi vagy tudományos céllal egy magyar nyelvű lexikont készített, illetve összegyűjtötte volna a szépirodalmi vonatkozásokat, a történelmi, földrajzi, statisztikai adatokat, és sehol sem dolgozta föl azokat. Nem bizonyul elegendő magyarázatnak, hogy iskolai céllal készült ez az anyag, mert bár tényleg fölhasználhatta mint megverselendő témát vagy tanítási segédeszközt, ehhez elég lett volna a jegyzettömeg kis hányada is. Talán további terve volt az adatok összegyűjtése után azok rendszerezése — esetleg egy anyanyelvű kiadvány formájában, hiszen a kijegyzetelt források között nem találkozhattunk magyar nyelvűvel, ami a Kanári-szigetekkel bővebben foglalkozott volna. A rendszerezés azonban nem történt meg, így nyitott kérdés marad, hogy hol van ennek az anyagnak a helye Csokonai életművében. De hogy számottevő jelentősége van, az a jegyzetanyag hatalmas mennyisége és időbeli kiterjedtsége alapján bizonyosnak látszik — feltárásával és a felvetődő kérdések (valamint válaszok) megfogalmazásával az ezzel való szembenézést kívántuk elősegíteni.*

OROSZ BEÁTA

Az „őstörténész" Csokonai. Vajon idézőjelbe kell-e tennünk az *őstörténész* minősítést Csokonai esetében? Ha arra gondolunk, hogy az *Árpádiász*t, a honfoglalási eposzt megírni szándékozó *poétát* illetjük ezzel, akkor nemigen vonhatjuk kétségbe az idézőjel jogosultságát. Ha azonban szembesülünk azzal a poeta doctusszal, aki e nagy terv megvalósítására készült, ennek szentelve életét, már korántsem bizonyos, hogy indokolt az idézőjel. Csokonai olyan tájékozottságot árul el a magyar őstörténet problémáinak részleteiben, azok szakirodalmában, ami — még az irodalom és tudomány határvonalainak korabeli egybemosódottságát tudva is — több mint feltűnő.

* Köszönetet mondok Debreczeni Attilának, mert munkám során nagyon sokszor segítségemre volt, és Tóth Erikának, aki velem együtt dolgozott az adatok összegyűjtésén.

Persze nem újdonság Csokonai poeta doctus voltát emlegetni, s az ugyancsak ismeretes, hogy a költő kiterjedt kutatásokat folytatott a magyarság eredetével, honfoglalásával kapcsolatosan – a felhalmozott ismeretanyag részletekig hatoló számbavétele mindezek ellenére meghökkentő képet tár elénk, olyan impozáns „szakmai" felkészültségről vall.

Az alábbiakban Csokonainak az *Árpádiász* műhelymunkájaként végzett őstörténeti kutatásairól kívánunk részletes, elsősorban adatszerű áttekintést nyújtani. Nem foglalkozunk azon kérdésekkel, amelyeket a szakirodalom már – véleményünk szerint – megnyugtatóan tisztázott. Így csak jelezzük, hogy egyetértünk Szilágyi Ferenccel az Árpád-eposz tervezetének és elkészült 51 sorának datálási kérdéseiben: szemben Juhász Gézával, aki 1796-ra tette ezek kidolgozását, Szilágyi Ferenc bizonyította, hogy a terv legkorábban 1798–1799 körül merülhetett fel a költőben, a megírás pedig 1803 első felére tehető (vö. SZILÁGYI Ferenc: *Az Árpád-eposz keletkezéséről és forrásairól.* In: Uő.: *Csokonai művei nyomában.* Bp. 1981. 621–667.; a továbbiakban: SZILÁGYI: *CsMűv.*). Szilágyi Ferenc egyébként részletesen áttekintette az *Árpádiász* szakirodalmát, megvizsgálta a költő egyik feljegyzését *(A magyarok ősi vallásáról)* és azonosította forrását, továbbá igyekezett az eposztervnek a korabeli irodalommal való összefüggéseire is rámutatni. A magunk részéről az *Árpádiászt* a költő utolsó éveinek legfőbb integráló központjaként, a költő újonnan kialakított irodalmi programjának, a „nationalis poézis" jegyében fogant törekvéseinek a letéteményeseként értelmeztük, hozzátéve azonban, hogy ekkori költői kiteljesedése nem ebből az irányból sarjadt ki (vö. DEBRECZENI Attila: *Csokonai, az újrakezdések költője.* = Csokonai Könyvtár 1., Debrecen 1993. 137–139, 149–151.).

Az Árpád-eposz műhelymunkájának nyomaira elsősorban a költő levelezésében bukkanhatunk: 11 általa írott levélben tesz említést erről az 1801–1804 közötti időszakban (zárójelben megadjuk VARGHA Balázs népszerű szövegkiadásának az oldalszámait, *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája.* II. Bp. 1981., a kritikai kiadás eredményei alapján pontosítva a levelek adatait).

1. Görög Demeternek, 1801. február vége (421–423.)
2. Festetics Györgynek, 1801. április 10. körül (429–431.; július 7-i keltezéssel)
3. Széchényi Ferencnek, 1802. február 13. (446–447.)
4. Kultsár Istvánnak, 1802. augusztus második fele (464–465.; 1802-es keltezéssel)
5. Széchényi Ferencnek, 1802. szeptember 16. (455–462.)
6. Széchényi Ferencnénak, 1802. szeptember 18. (462–463.)
7. Johann Christian Engelnek, 1803. április 27. (487–488.)
8. Széchényi Ferencnek, 1803. május körül (483–484.; 1803-as keltezéssel)
9. [?Berzeviczy] Pálnak, 1803. május körül (489.)
10. Festetics Györgynek, 1803. július 17. (491–492.)
11. Kazinczy Ferencnek, 1804. július 14. (505–507.)

Ezekhez vehetjük még a költő két kéziratos jegyzetét (l. MTAK. K 755. 10b.; SZILÁGYI: *CsMűv.* 636–637.), valamint a *Lilla* és a *Dorottya* előbeszédeinek, továbbá az epopoeáról szóló értekezésnek a vonatkozó utalásait; ez utóbbi három írás 1803 első felében készült, tehát akkor, amikor minden valószínűség szerint a töredékes kidolgozás és a tervezet is.

Három levélben (a 3., 6. és 8. sorszámmal felsoroltakban) csak futólag említi a készülőben lévő Árpád-eposzt, mintegy ébren tartva főúri támogatói figyelmét saját személye és nagyralátó terve iránt. Ezeket leszámítva érdemi megnyilatkozásokat rejtenek a levelek. Az első kettő azért érdemel figyelmet, mert az *Árpádiász*nak az életműbe való ágyazottságáról vall: a lezárás és újrakezdés egybefonódó mozzanatait fogalmazza meg e nevezetes sorokban a költő, e gondolatokat fejti ki a *Lilla*-előbeszéd végén, valamint az epopoeáról szóló értekezés utalásában is (l. erről DEBRECZENI A.: *i. m.* 54, 138.). Az utolsó három levél (valamint a *Dorottya*-előbeszéd) már a munka előrehaladásáról számol be: a Festeticsnek és Kazinczynak írott levelekben az eposz részletes tervezetének kidolgozásáról és önállóan való kiadásának állásáról szól, a feltehetően Berzeviczy Pálnak írott pár sor, amely nem más, mint az elkészült 51 sorhoz és a tervezethez

csatolt kísérőlevél, személyes megnyilatkozás a műhöz való viszonyáról („Ezzel sietni kellene, hogy belé ne halnék").

Az eposz műhelymunkálataiba a maradék három levél (4., 5., 7.) és a két kéziratos jegyzet enged bepillantást. Szomorú érdekességük ezeknek a helyenként értekezés mélységű leveleknek, hogy mindegyik valamilyen praktikus célzattal íródott. A szakmai érdekű részek elsődleges vonatkozásukban a címzett elkápráztatását szolgálták, a műveltséganyaggal való zsonglőrködést minden esetben követte a kérés. Johann Christian Engel ebben az időben Csokonai *Anakreoni Dalok* című kötetét cenzúrázta Bécsben, a kérés e munka meggyorsítására irányult. Széchényi Ferenc ekkor alapította könyvtárát, hozzá állásért fordult a költő, Kultsár Istvánhoz pedig ezt megelőzően a Széchényihez vezető út előkészítése végett. Mindez persze semmit le nem von a címzett megnyerésének céljából elősorolt gazdag ismeretanyag értékéből és érdekességéből, mindössze annak villódzó kifejtését magyarázza némileg. A legbővebb a Széchényi Ferenchez szóló, 1802. szeptember 16-i levél, ennek utalásait felfejtvén haladunk előre a továbbiakban, az adott helyeken beidézve és tárgyalva a másik két levél vonatkozó részeit is. A leveleket a kéziratokból adjuk közre, a Széchényi-levél szövegébe szögletes zárójelbe tett számokat illesztettünk, melyekkel az utalásokat mintegy csoportokba rendezzük.

> Csak az *Árpád*ról és Őselejinknek megtelepedésekről írandó Heroica Epopoeam is négy esztendők elforgása alatt, sok olvasásra és vísgálásra adtak nékem okot; mellyből Nemzetünknek eredete, régi lakó helye, más nemzetekkel való atyafisága, és hajdani szokásai világosabb fényre jönnek. Ezeket öszveszedni, elrendelni, és historico-critica formában kiadni annyival interesszantabb volna, a' mennyivel jobban és többen kezdenek erről a' dologról még a' Külföldiekis gondolkodni, írni 's vetélkedni, és a' mint történni szokott külömbkülömbféle ('s néha képtelen) Systema-faragásokra vetemedni. [1] Olahus Rudbeckius, Upsaliai Professor, kezdte legelőször a' Magyaroknak a' Lapponokkal való Atyafiságát rebesgetni, mellyről idővel Sajnovits egész Könyvet írt. Őket követték Pray, Schwartner, Schlőtzer, Gatterer, maga Kant és tsak nem az egész Kűlföld. Újabb systemát vettek fel Hell, a' ki a Kareliaiakkal, Fischer, Büsching a' kik a' Wogulokkal, 's még ujabban Spittler a' ki a' Kalmukokkal tett atyafiasokká bennünket. [2] Ki nem tudja az idvezült Praynak, Desericiussal 's az ő halála után Cetto Benedekkel való visszálkodásait Nemzetünk' eredetéről 's régi lakóhelyéről? Pray felette sokat tulajdonított a' Deguignes' Chinai Történeteinek, ugyan annyit, vagy még többet Severini és Szekér Joákim. [3] Legrégibb Historicussaink t. i. a' Béla' Iró Deákja és Túróczi megelégednek azzal hogy bennünket a' Scytháktól (de ezt vagum nomennek mondja Cornides) származtatnak, és régi lakásunkat Dentria, Magaria 's Bascardiába tészik. [4] Ezek után indúl Palma és Katona; és ez az utolsó Úr hatalmasan vítatja a' mi Átfllával és a' Hunnusokkal való vérségünket, mellyet már Schlőtzer és Gebhárdi 's ő utánnok mások nem csak kétségessé hanem nevetségessé is tenni ígyekeztek. [5] Az akkorbéli Krónika-íróknál egy két helyetske fordúl elő tsak úgy szanaszétt a' Magyarokról; mint a' Napkeletiek közzűl Const[antinus] Porphyrog[enitusnál], Leonál, Otto Frisingensisnél, Luitprándusnál, Regínonál 's a' t. a' Napnyugotiak közűl etc. [6] Fordúl elő az ujabb íróknál is, millyenek, Plancarpinus, Rubruquis, Odoricus, Raynaldus, Aeneas Sylvius Piccolomini, Schall és mások: kik (legalább ebben a tekintetben) esméretlenek. [7] Legkevésbbé esméretesek pedig nálunk Nesztornak Orosz Kronikája, és Abulgazi Bayadur Khánnak Tatár (vagyis Mongol) Genealógiai Historiája. Ezeknek és több ehez hasonló Iróknak, a' kik t. i. nem egyenesen a' Magyarokról írnak, 's többnyire tsak nagy Collectiókban fordúlnak elő, mint a' Corpus Historiae Byzantinae, a' Muratori Scriptores Rerum Italicarum a' Pistorius Scriptores Rerum Germanicarum az Orosz Krónikák Schlőtzer által, a' Raynald Annales Ecclésiastici, a' Histoire Générale des Voyages, és annál fogva magános embereknek nem megszerzhetők, ezeknek, mondom, a' Magyarokat illető hellyeit igen jó volna egy csomóba szedni, hogy Tudóssaink is jobban esmérhetnék, megszerezhetnék, belőlök dolgozhatnának és valahára Nemzetünk eredetét, atyafiságát, és régiségeit (mellyeknek bizonytalan volta egy egész Natio-

nak kissebbségére szolgál) kidolgozhatnánk. Én már gondolkoztam róla, hogy ha környülállásim kedveznek, öszveszedem és kiadom illy Név alatt: Thesaurus Antiquitatum Hungaricarum sive Collectio Scriptorum omnis aevi, Lingvae et Nationis, quicunque de origine affinitate, patria, moribus, rebusque gestis Magyarorum ad mortem Ducis Arpadi quidpiam memoriae prodiderunt. Ez énnékem magamnak is felette szükséges volna, hogy Árpádomat annál hellyesebben elvégezhetném. Mert az akkori történetek, Geographia, Régiségek, Familiáknak, Váraknak és Városoknak eredeti, szokások, erkőltsök, vitézeknek személyes viseltt dolgaik 's a' t. még egybeszedve nintsenek. Míg pedig a' Documentumok mind keze alatt nem találtatnak az embernek szörnyű nehéz az illy homályos állapotokban boldogúlni. (a MTA Könyvtárának Kézirattára, K 3/24.)

[1]

A magyar nemzet eredetének és rokonságának kérdései jelentik az első csomópontot a gondolatmenetben, pontosabban a magyar–finnugor nyelvhasonítás eredményeinek a számbavétele. Az itt először említett *Olahus Rudbeckius, Upsaliai Professor,* vagyis ifj. Olof Rudbeck (1660–1740) svéd tudós *Specimen usus linguae gothicae* (Uppsala 1717) című munkájában veti fel a finn–magyar nyelvrokonság gondolatát (vö. ZSIRAI Miklós: *Finnugor rokonságunk.* Bp. 1937. 480.). Magyarországon Sajnovics János (1733–1785) műve terjesztette el szélesebb körben ezt az akkor újszerű tudományos felfedezést *(Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse,* Koppenhága 1770.; Nagyszombat 1772.; magyarul l. SAJNOVICS János: *Demonstratio.* Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa. Bp. 1994. Bibliotheca Regulyana 2.; vö. ZSIRAI M.: *i. m.* 492–497.). Pray György (1723–1801) a hun–magyar rokonság híve volt, ehhez illesztette Sajnovics művének megjelenése után a lapp–magyar nyelvrokonság gondolatát úgy, hogy a lappokat is a hunok leszármazottainak mondta *(Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum.* 1774.; vö. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1983. 575.; Pray őstörténeti munkásságáról részletesen l. VÁSÁRY István: *Az őstörténész Pray.* = ItK 1979. 287–292., a *Dissertatió*ra nézve: 290–291.).

A továbbiakban Csokonai a göttingai történésziskola képviselőit sorolja fel, akik ugyancsak elfogadták a finnugor–magyar rokonság gondolatát. Schwartner Márton (1759–1823) a tudományos statisztika megalapozója hazánkban, őstörténeti műve a *De gente Croviaca Hungariae regum stripis Arpadiane* (Pest 1791). August Ludwig Schlözer (1735–1809), a göttingaiak talán legnagyobb hatású képviselője *Allgemeine nordische Geschichte* (Göttinga 1771) című művében a magyarokkal is foglalkozott, s nagy hatással terjesztette a hazai tudósok körében a magyar nyelv északi rokonságának eszméjét (l. pl. RÉVAI Miklós: *A' Magyar Deákság* című, kéziratban maradt művének első részét, in: *Révai Miklós magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve.* Kiad. RUBINYI Mózes. Bp. 1912. 17–55. (Régi Magyar Könyvtár 29.), l. főleg: 42–55.; vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 518–520.; BÉKÉS Vera: *„Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság" – Egy tudománytörténeti mítosz nyomában* és KESZTYÜS Tibor: *Schlözer és a finnugor nyelvtudomány.* In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Szerk. KISS Jenő és SZÜTS László. Bp. 1991. 89–95. és 357–362.). Utalás található Schlözerre Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein, valamint Kultsár Istvánhoz írott levelében is (l. erről később). Gatterer, Johann Christoph (1727–1799) ugyancsak göttingai történetíró, világtörténeti összefoglalásai: *Handbuch der allgemeinen Weltgeschichte, I–II.* (Göttinga 1761–1764) és *Die Weltgeschichte in ihrem genzen Umfrange, I–II.* (Göttinga 1785–1787). A Kultsár István által fordított Gebhardi a Gatterer által szerkesztett *Historische Journal*ra is hivatkozik (1777. I. 38.; l. *Magyarország históriája.* Pest 1803. I. 233.).

Kant lapp–magyar rokonságra vonatkozó megállapítása *Az örök béke* című 1795-ös művében található: „Látunk ugyanis, egymástól messzire elvetve népeket, melyek nyelvük egységén származásuk egységét felismerhetően mutatják. Így a szamojédek a Jeges-tengernél egyrészt – és másrészt egy hasonló nyelvű nép, kétszáz mérföldnyire, az Altaj-hegységben. Közéjük tolakodott egy másik, lovas és így harcias, név szerint mongol faj – s törzsüknek egyik részét, távol a másiktól, a legkietlenebb jeges tájakra kergette. Oda azok bizonnyal saját hajlamukból nem

széledtek volna. Éppígy különítették el a *finnek*et Európa legészakibb vidékén, az úgynevezett *lappok*at, a most éppoly messzire eltávolodott, de nyelvük tekintetében velük rokon *magyarok*tól a közéjük behatolt gót és szarmát népek." (*Az örök béke.* Ford. BABITS Mihály. Bp. 1985. 42–43.) (A finnugrisztika szakirodalmában nem találkoztunk ezzel az adattal, Kant e művére, mint lehetséges forrásra, Rózsa Erzsébet irányította figyelmünket, akinek ezúton is köszönetet mondok.) Minthogy nem önálló műről, hanem egy apró utalásról van szó, feltehető esetleg, hogy Csokonai nem is az eredeti helyet ismerte, hanem csak valamely közvetítő forrás, hivatkozás útján volt értesülése Kant véleményéről.

Hell Miksa (1720–1792) csillagász volt, Sajnovics János az ő társaságában utazván figyelt fel a magyar és a lapp nyelv rokonságára. Történeti munkája, amely egy kronológiai kézkönyv (*Adjumentum memoriae manuale chronologico-genealogico-historicum),* 1750-ben jelent meg (vö. IFJ. BARTA Lajos: *Sajnovics János, Hell Miksa és a „magyar őstörténet".* = Nyelvtudományi Közlemények 1983. 287–303.) Fischer, Johann Eberhard (1697–1771) göttingai történetíró, Schölzer az ő nyomán vallotta a finnugor–magyar nyelvrokonság gondolatát (vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 519.; PÁPAY József: *A magyar nyelvhasonlítás története.* Bp. 1992. 10.; KESZTYÜS T.: *i. m.* 358.). Művei: *De origine Ungarorum* (Göttinga 1770) és *Sibirische Geschichte* (St. Petersburg 1768). Büsching, Anton Friedrich (1724–1793) sok kiadást megért műve, a *Neue Erdbeschreibung* volt az egyik inspirálója Sajnovicsnak (SAJNOVICS J.: *i. m.* D117–118.). Büsching művének I. kötetében, a *Das Königreich Ungarn* című részben történik utalás a vogulokkal való rokonságra, Csokonai az 1770-es hamburgi kiadást használta (ezt az adatot Orosz Beáta kutatta fel). Ludwig Timotheus Spittler (1752–1810) szintén göttingai történetíró, a költő itt *Entwurf der Geschichte der Europäischen Staaten* (Göttingen 1794) című művére utal, amelyet egyébként a hazai cenzúra elkobzásra javasolt (vö. *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból 1780–1867.* Kiad. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit. Bp. 1985. 325.).

[2]

Csokonai a továbbiakban egy nevezetes hazai tudós vitára utal, amely a nemzet eredetének és régi lakóhelyének meghatározása tárgyában folyt Pray György és két piarista szerzetes között. Desericius, vagyis Dezsericzky Ince József (1702–1763) ötkötetes nagy művének (*De initiis ac majoribus Hungarorum Commentaria...* 1748–1765.) megjelenése után adta ki Pray *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (Bécs 1761) című munkáját, amelyben több ponton cáfolta Dezsericzky nézeteit, pl. elutasította az őshazának Szerbia vidékére való helyezését. Dezsericzky, noha Pray mindig tisztelettel szólt róla, ezt megtámadtatásnak vélte, s kiadta *Dissertatio apologeticá*ját. „Dezsericzky védőiratát rögtön követte Pray válasza, az *Epistola responsoria,* melyre Dezsericzky második *Dissertatio apologeticá*jával felelt. Pray válasza sem késik *Supplementum ad Annales veters* című művének formájában, de ez a munkája már Dezsericzkyt csak sírjában érte." (VÁSÁRY I.: *i. h.* 290.; vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 147.). Utalás található Dezsericzkyre Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is (vö. még JUHÁSZ Vilmos: *Desericzky Imre élete és művei.* Bp. 1915.). Dezsericzky Pray Györggyel folytatott vitáját rendtársa, Cetto Benedek (1731–1799) folytatta. Dezsericzky halála után Cetto Benedek *„Parergos* című művében felel Praynak. Pray még egy *Epistola responsoriát* ír, mire Cetto rögtön két művel válaszol." (VÁSÁRY I.: *i. h.* 290.) Pray még további két vitairatban foglalkozott Cetto Benedek nézeteivel (1781., 1789.; vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 575.).

Pray a magyar őshaza Kínába való helyezésének gondolatát Deguignes' *Chinai Történeteiből,* vagyis Joseph de Guignes (1721–1800) francia sinológus művéből (*Histoire générale des Huns, Turcs, Mongols et autres Tartares occidentaux avant et depuis Jésus-Christ jusq'au présent I–IV.* Paris 1756–1758.) vette át (vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 575. és VÁSÁRY I.: *i. h.* 288.). E nézetet vallotta a két másik itt említett történetíró is. Severini, Ján (1716–1789) selmecbányai evangélikus rektor őstörténeti munkái „a felbomló Hungarus keretből már kilépő, külön szlovák történeti tudat kialakulását jelezték" (KOSÁRY D.: *i. m.* 574.; vö. még 361.). Művei: *Commentatio historica de veteribus incolis Hungariae Cis-Danubianae* (Sopron 1767); *Pannonia veterum monumentis*

illustrata cum Dacia Tibiscana (Lipcse 1770); *Dissertatio de modo inveniendi situs veterum Pannoniae oppidorum* (Pozsony 1781), Csokonai ezek közül feltehetőleg az utolsóra utal itt. Szekér Joákim (1752–1810) ferences tanár népszerű őstörténeti munkája (*Magyarok eredete,* 1791) a Deguignes-től Pray Györgyön keresztül átvett elemek eltorzulását mutatja, kiemelendő a magyarok dicsőségét (vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 584.).

[3]

Ezt követően a költő legfőbb forrására, Anonymusra tér rá, valamint az ennek kapcsán kibontakozott vitára. *Béla' Író Deákja,* vagyis Anonymus *Gesta Hungarorum*át először Johann Georg Schwandtner (1716–1791) adta ki *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* (Bécs 1746) című művében. Csokonai ismerte Mándi István csengeri birtokos 1799-ben, Debrecenben kiadott fordítását is (*Magyar Sunád,* l. *A hadi oskoláról* című vers jegyzetét; vö. SZILÁGYI: *CsMűv.* 631.), amit már ugyanabban az évben hirdetett a *Magyar Kurír* (I. 523.). Utalás található Anonymusra Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein, s hivatkozik rá több más levelében és versének jegyzetében is, így pl. az 1803 őszén Rhédeynek (feltehetően Rhédey Lajos gróf testvérének, Rhédey Ferencnek) írott levelében, valamint *A nemes magyarságnak felülésére* és *A borital mellett* című versek jegyzetében. Thuróczi János (1435–1888k.) *Chronica Hungarorum* című munkája ugyancsak megjelent Schwandtner kiadványában (l. fentebb). Utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is. Az ősi lakóhelyek, *Dentria, Magaria, Bascardia* kérdéseire nézve ugyanitt a következők olvashatók: „Turótzi: Scythiának egy részét nevezi Magyariának Baskiriának. 2. Dentiának, 3. Mogeriának."

Cornides Dániel (1732–1787) itt említett művéből (*Commentatio de religione veterum Hungarorum.* Bécs 1791) Csokonai kivonatot is készített, ez maradt fenn és ez szerepel a kiadásokban Toldy óta *A magyarok ősi vallása* címen (l. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája.* Bp. 1981. II. 293.; Szilágyi Ferenc mutatta ki eredetét, SZILÁGYI: *CsMűv.* 651–654.). Cornides művét egyébként az a Johann Christian Engel adta ki, akihez Csokonai levelet is írt 1803. április 27-én; a levél őstörténeti vonatkozású része így hangzik:

> ...már három vagy négy esztendeje, miólta a' históriai, geographiai, és antiquarium Documentumokat gyűjtögetem, a' Magyarok' régi hazájáról, 's más Nemzetekkel való Atyafiságáról, szokásaikról, és e' mostani Magyarországba lett megtelepedésekről; a' végre hogy Nemzetemet jövendőben egy Epopoeiával ajándékozhassam meg, mellynek titulussa: ÁRPÁD, *vagy a' Magyarok' kijövetele.* Ezen tzélomra kézi könyvemmé tettem a' Tekíntetes Úrnak azon kisded, de a' dologra nézve legnagyobb épületű *Disquisitióját,* mellyet a' b. e. *Cornides* Úr' *Tentamenjével de religione veterum Hungarorum,* kiadni méltóztatott. A' mi a' Kijövetelnek és Országfoglalásnak Históriáját illeti, abban egészen az *Anonymus Belae Regis Notariust* nyomozom.
>
> Most már képzelheti a' Tekíntetes Úr, melly nagy lehetett az én örömöm, és vágyakozásom, mikor a' Tekíntetes Úrnak a' *Cornidesiána Anonymi Defensió*ról való tudósítását ólvasni szerentsém vólt! Nevekedett bennem a' megelégedés, mikor azon Tudósításból azt is megértettem, hogy a' Tekíntetes Úrnak Originalis értekezései is benne lésznek. (OSzK. Levelestár)

Az említett *Disquisitio,* vagyis vizsgálat, Engel kísérő tanulmánya Cornides művének kiadásához. Ebben is Anonymus művének igazát bizonyította, szemben azokkal a kortárs történészekkel, akik vitatták a hun–magyar rokonságot. Engel másik kiadást is készített: *Vindicae anonymi Belae regis notarii* (Buda 1803), ennek hírlapbeli meghirdetésére vonatkozik Csokonai második utalása (*Cornidesiána Anonymi Defensio*). Engel tudósítása a *Magyar Kurír* 1803. április 5-i, 27. számában jelent meg (430–432), bővebb ismertetés is napvilágot látott németül, Schedius Lajos *Zeitschrift von und für Ungern* című lapjában (1803. II. 107.). A magyar nyelvű tudósításban írja Engel: „A könyv Summája oda megyen ki, hogy azon régi és betses Íróknak hitelessége azon sok ellen vetések ellen védelmeztessen, mellyeket nemcsak külföldi hanem honnyi Tudósok is tettenek." (431.)

E hazai tudósok közül Csokonai egyrészt Palma Károly Ferenc (1735–1787) jezsuita történetíróra, illetve az ő népszerűsítő magyar történeti munkájára (*Notitia rerum Hungaricarum.* Nagyszombat 1770–1771; 1775[2]; 1785[3], vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 576.), másrészt Katona István (1732–1811) jezsuita történetíró *Historia critica regum Hungariae stripis Arpadianae, 1–7.* (Buda 1779–1782) című forrásokat kritikai jegyzetekkel közlő művére utal (vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 576–577.).

[4]

A vitázó külhoni tudósok közül Csokonai Schlözert és Gebhárdit említi: mivel ez utóbbiról másutt részletesen is értekezik, célszerű külön tárgyalni. Ludwig Albrecht Gebhardi (1735–1802) hannoveri történész négykötetes nagy Magyarország-történetét (*Geschichte des Reiches Hungarn und damit verbundenen Staaten.* 1778–1781) Kultsár István fordította magyarra: *Magyarország históriája. Gebhardi Lajos Albert munkáiból magyarázta Hegyi József. Megigazította, és 1803-ig folytatta Kultsár István. 1–3.* (Pest 1803). Csokonai a levél megírásának idején még eredetiből ismerhette csak, hiszen a fordítás 1803-ban látott napvilágot. Meghirdetése viszont a *Magyar Hírmondó* 1802. július 20-i, 6. számának Toldalékában jelent meg (99–103.), éppen erre vonatkozik Csokonai Kultsár Istvánhoz szóló, 1802. augusztus második felében keletkezett levele, amelyben hosszabb eszmefuttatás olvasható a hun–magyar rokonság kérdéséről; a költő itt a *Hunnusok*ról szóló fejezetre, annak is főleg a jegyzeteire hivatkozik (KULTSÁR kiadásában: I. 230–276.).

> Azt mondja t. i. Gebhardi, hogy a' Magyarok tsak azért vették fel Őseiknek a' Hunnusokat, hogy a' magok Nemzetének Történet-Könyveit az Átilla' fényes tetteivel feltsitsézhessék! Én azt tartom, hogy Ns. Nemzetem ditsősségének nevelésére Átilla nem szűkséges: de még is úgy tartom, hogy Schlőtzer után, a' ki (én legalább úgy ítélek) egy a' nemzeti részvétellel legtelyesebb írók közűl, megbántanak bennünket némelly ujjabb 's az ujjításra viszketőbb német írók, a' midőn azt akarják imígy amúgy megvítatni, hogy a' Hunnusok és Magyarok nem egy nemzetből valók voltanak. Magam is ebbe a' vélekedésbe voltam, mikor 1799ben Csurgón a' Mr. Históriából Exament tettem; de azolta való olvasásim 's visgálódásim arra a' részre állítottak, a' mellyen az eddig való Külföldi és nemzeti Iróink voltanak. A' Németeknek minden erőssége tsak tagadó, állítót bennek egyet se láttam: nékünk pedig minden lerontott okaink mellett is megmarad kettő, t. i. 1/ Hazai régi Historicussaink, kik ha nem régibbek is Béla Király nevetlen IróDeákjánál, de történeteiket a' régi (még a' Tatár pusztítás előtt meglévő) Krónikáinkból szedték; és 2/ Egész Nemzetünknek hagyományja, melly a' legutolsó, legírástudatlanabb Parasztjainknál is megvan, a' mellyet ha históriai 's anthropologiai Crisisre vészünk, talán legcsalhatatlanabb bizonyság, 's Dátumok' nem létében, én előttem ugyan a' legtiszteletesebb. De hosszan ebbe a' dologba ereszkednem nem lehet; elborít a' Materia bő volta, 's ki fogy magából a' Levél. Szokása szerént tsak enyeleg és vagdalódzik *Schlőtzer,* mikor azt mondja az Északi Históriájában, hogy a' Magyaroknak tsak annyi közök van a' Hunnusokhoz, mint a' Frankoknak a' Zsidókhoz. NB. Az Öreg Úr tsak ollyan embere volt a' Magyaroknak, mint a' Frantziáknak, mellyet megmutatni nem volna nehéz. Az Árpád' Plánumán való gondolkodás, őseink idejebéli Régiségeknek öszvekeresése, az akkori dolgokra való olvasás, megesmértették velem a' Belföldieken kivűl Fischer, Spittler, Büsching 's a' t. találgatásait e' dolog felől. Engel és Katona Urak nékem igen tetszenek, noha olly nagy tudomány mellett mindenik tsinálhatott volna még többet is de tán tzéljok másra siettette őket. A' jó Pálma Úr is a' 3DIK Kiadásban már alá fekütt a' Német Crisisnek. Kár! — Óhajtanám a' Magyar Historiának attyát, ki nem érti ezen a' Néven az idvezűlt Prayt? a' legutolsó Munkájában e' felől látni, de még az kezembe nem akadhatott. Illyen bajos ám, Ns. Barátom! tudományos Hydropicában lenni 's forrástalan megyében nyavalyogni!! (a MTA Könyvtárának Kézirattára, K 3/19.)

Az Anonymust idéző rész mellett a másik fő érvként megnevezett nemzeti hagyomány részletesebben kifejtve olvasható az *Anakreoni Dalok*hoz írott jegyzetekben: „Magyarjaim! Literátorok! ne tsak a' külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a' rabotázó egyűgyű Magyart az ő erdeiben és az ő Scytha pusztáiban, hánnyátok fel a' gyarló énekes könyveket, a veszekedő Predikátziókat, a' szűr bibliopoliumon kiterített szennyes Romántzokat, hallgassátok figyelemmel a' danoló falusi leányt, és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád' Szerentsi táborára, akkor lelitek fel a' nemzetnek ama' mohos, de annál tiszteletesebb maradványit, a' mellyeket az olvasott és útazott uratskáknak társaságában haszontalan keresnétek."

A levél többi utalása megtalálható a Széchényihez írott levélben is, mindössze két szerző esetében van szó ezúttal másik műről: Schlözer *Északi Históriája* alatt az *Allgemeine nordische Geschichte* (Göttinga 1771) című műveket kell értenünk, Pray Györgynek pedig az utolsó munkáját, amely halála évében jelent meg (*Historia regum Hungariae, cum notitis praevis ad cognoscendum veterem regni statum pertinentibus. 1—3.* Buda 1801.; vö. KOSÁRY D.: *i. m.* 575.). Schlözernek a magyarokhoz való viszonyára nézve árulkodó az a mondat, amely *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (Göttinga 1795—1798) című művében szerepel: „Egy jelentéktelen, nyers ázsiai horda, akik csak német segítséggel lettek egy hatalmas, művelt európai nemzet". (Idézi KESZTYÜS Tibor: *i. h.* 360.)

[5]

A korabeli történeti viták ismertetése után tér rá Csokonai a honfoglalás korabeli források felsorolására, két csoportra, keletiekre és nyugatiakra osztva ezeket. Elsőként Const[antinus] Porphyrog[enitus] (905—959), vagyis VII. (Bíborbanszületett) Konstantin, bizánci császár (945—959) munkáját *(De administrando imperio)* említi, amelyről a mai történettudomány is azt mondja, hogy „a magyar őstörténet legtartalmasabb forrása" *(A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk. KRISTÓ Gyula. Szeged, 1995. 110.). Csokonai őstörténeti forrásjegyzékén a következők olvashatók erre nézve: „Const.: A Patzinaditák laknak az Atel és Jejik folyóvizei mellett, vélek határosok a' Magyarok. — És még a' X. Században a' Napnyugati Magyarok a' Napkeleti, Á'siai Magyarokkal az edgyességet fenn tartották, a' midőn kereskedők által azoknak izenni szoktak, és ugyan azok által feleletet is vettek sőt őket meg is látogatták" (a vonatkozó részek modern fordítása, részletes jegyzetekkel: *A honfoglalás korának írott forrásai...* 118, 125.). A Leo név VI. (Bölcs) Leó (866—912) bizánci császárra (886—912) utal, aki együtt harcolva a magyarokkal, tapasztalatokat gyűjtött harcmodorukról, s ezt leírta *Taktika* című hadtudományi munkájában (l. *A honfoglalás korának írott forrásai...* 101—109.).

A nyugatiak közül hármat említ a költő. Otto Frisingensis, vagyis Freisingi Ottó (1111/1114—1158) püspök, történetíró *Gesta Friderici imperatoris* című munkájában leírja 1147-es magyarországi útját; ez először Johannes Cuspinianus kiadásában jelent meg. (Strassburg 1515). Luitprándus, vagyis Luidprand (920k.—972), itáliai történetíró, cremonai püspök, *Antapodosis* (Bosszú) című művében ír a magyarokról (l. *A honfoglalás korának írott forrásai...* 211—218.). Regino (845k.—915) krónikaíró szerzetes, munkáját, a *Chronicon*t (Krónika) magyar krónikaírók is használták a későbbiekben (l. *A honfoglalás korának írott forrásai...* 194—200.).

[6]

A későbbi, de nem kortárs történetírók munkáit ugyancsak alaposan ismerte Csokonai, erre vall itteni felsorolása. Először említi *Plancarpinus*t, vagyis Jean du Plan Carpin (sz. 1220k.) francia utazót, aki beszámolót készített 1246-ban, a tatároknál tett útjáról (kiadta P. BERGERON: *Relation des voyages en Tartarie de Fr. Guilleaume de Rubruquis et de Fr. Jean Plan de Carpin.* Paris 1634.). Idézi Pray (vö. MOLNÁR János: *Magyar Könyv-ház.* X. 1798. 119.), valamint utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is. Bergeron kiadásában jelent meg a másodikként említett Rubruquis, vagyis Guiljelmus Rubruk ferences szerzetes munkája is. 1253—55-ös utazásáról visszatérve részletes beszámolót küldött a pápának tapasztalatairól, amelyben szó esik magyar őstörténeti vonatkozásokról is (l. GYÖRFFY György: *Napkelet felfedezése.* Bp. 1965. 118—220.). Utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is. Odoricus Raynaldus,

vagyis Odorico Rinaldi (1595–1671), olasz történész folytatta a Cesare Baronio által elkezdett *Annales Ecclesiastici* című sorozatot, ő adta ki az 1198–1565 közötti időszakot felölelő XIII–XXII. köteteket. Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa (1405–1464), 1462-től haláláig készítette végül félbemaradt *Historia rerum ubique gestarum locorumque descriptio* című munkáját, amely a magyar humanista történetírás (pl. Thuróczi) fontos forrása volt. Utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is. Schall, Johann Adam (1591–1669), német misszionarius hosszú ideig élt Kínában, ahol kínai nyelven (Thang-yo-wang néven) matematikai és asztronómiai műveket publikált. Itthon ismert munkája: *Historia narratio de Mission. S. J. apud Chinenses ex Literis R. P. Adami. Schall S. J.* (Viennae 1665), ezt idézi Dezsericzky is (vö. MOLNÁR János: *Magyar Könyv-ház.* VII. 1795. 307–308.). Utalás található rá Csokonai őstörténeti forrásjegyzékein is.

[7]

Végül, mint legkevésbé hozzáférhető, s így legkevésbé ismert forrásokat sorol fel egy orosz és egy arab forrást. Nesztor (1056–1114), orosz krónikaíró *Povesztyi vremennih let* című krónikájáról van szó először, amelyet Schlözer adott ki *Übersetzungen des russischen Chronisten Nestor bis zum Jahr 980* (Göttingen, I. 1802., II. 1809.) című művében. Csokonai őstörténeti forrásjegyzékén a következők olvashatók erre nézve: „Nestor: Muszka országban Kijovia mellett túl mentek a' Carpáton." *Abulgazi Bayadur Khánnak Tatár (vagyis Mongol) Genealógiai Históriája*: Abul-Gázi Bahadur (1603–1663), Horezm kánja (1645–1663), történetíró. Nemzetsége genealógiáját tárgyaló művei először franciául jelentek meg (*Histoire généalogique des Tartares I–II.* (Leyden 1726), majd 1780-ban németül. Csokonai őstörténeti forrásjegyzékén a következők olvashatók erre nézve: „Abulg.: A' Baskirokkal szomszédoknak tartja, és azt mondja hogy laknak a' Tanais, Volga és Ural mellett. És hogy az említett folyóvizeknél Astrahanyb[an] egy Kuma nevű folyóviznél, melly a' Caucasus szomszédságában foly és a' Casp[ium] Tengerb[e] megy, van egy város nyoma, melly még ma is Madsarnak, azaz Magyar[na]k neveztetik."

A magyarokról csak szórványosan megemlékező írások alig-alig hozzáférhetőek, lényegében csak gyűjteményes kiadásokban olvashatók, ezeket zárásképpen sorolja fel Csokonai, némileg megalapozva hamarosan elkövetkező kérését („Már csak ez az egy Czél is elmúlhatatlanná tészi az Árpád' Irójának egy Bibliothecánál való lakást."). A *Corpus Historiae Byzantinae* bizánci történetírók munkáit közreadó nagy gyűjtemény (*Corpus Scriptores Byzantinae Historiae.* 1–42. Paris 1648–1711). *Muratori Scriptores Rerum Italicarum:* Lodovico Antonio Muratori (1672–1750) olasz archeológus, történész nevezetes, 28 kötetből álló forráskiadványáról van szó: *Rerum italicarum scriptores praecipui ab anno 500 ad annum 1500* (Milano 1723–1738., 1751.). A *Pistorius Scriptores Rerum Germanicarum* megnevezéssel Johannes Pistorius (1546–1608) német teológus, történetíró háromkötetes forráskiadványára utal a költő: *Rerum Germanicarum veteres iam primum publicati scriptores* (Frankfurt 1583–1607). Az *Orosz Krónikák Schlőtzer által* és a *Raynald Annales Ecclésiastici* utalások fentebb már említett művekre vonatkoznak. Végül, a *Histoire Générale des Voyages* esetében Antoine François Prévost, abbé (1697–1763) 20 kötetes nagy gyűjteményéről van szó: *Histoire générale des voyages par mer et par terre qui ont été publiés jusqu'à présent dans les différentes langues* (Paris 1746–1759) (vö. BITTERLI, Urs: *„Vadak" és „civilizáltak".* Bp. 1982. 326–327. 595.)

A szakirodalmi szemle egy a honfoglalási eposzhoz kötődő tudós-terv bejelentésével zárul, nevezetesen, hogy összeszedi és egyben kiadja a magyarok eredetére vonatkozó mindeme forrásokat. Kellőképpen eruditus címet is fogalmaz, szándékai komolyságát demonstrálandó (*Thesaurus...*, vagyis magyarul: „A magyar régiségek kincsestára, avagy gyűjteménye minden korból, nyelvből, nemzetségből származó íróknak, akik a magyarok eredetéről, rokonságáról, lakóhelyéről, erkölcseiről vagy tetteiről — Árpád vezér haláláig — bármit is emlékezetükben megőriztek."). Mint oly sokszor Csokonai életében, a legmélyebb literátori-poétai invenció és a mindennapi kényszerből és a kínálkozó alkalom vonzásából fakadó taktikázás elválaszthatatlanul egybefonódik e levélben, s az egész *Árpádiász*-ügyben. Hogy milyen lett volna az eposz, ha elkészül,

nem tudjuk, mindössze annyi állapítható meg bizonnyal, hogy utolsó éveinek nagyon komolyan vett, elsőrendűnek tekintett poétai vállalkozása volt ez. Ehhez mérten készült rá, hihetetlen alapossággal tanulmányozva át a kérdésre vonatkozó mindazon forrásokat és irodalmakat, amelyek elérhetőek voltak számára. Hivatkozásai mögött ezúttal mindig tárgyismeret áll, nemcsak másodkézből átvett címeket sorol fel, mint az némely más alkalommal előfordul nála. Őstörténeti műveltsége korának legjobb színvonalán állt. A poeta doctus felkészült a műre, s meghatározta ideális eposzköltői állapotát is az „édes esméretlen magánosság"-ban: „már éppen hozzá kezdek vala szokni magánosságomhoz, a' mellyre magamat a' végre szántam, hogy tsendes olvasásom 's elmélkedésem által emberi Destinatiomhoz jobban közelíthessek, hogy Músáimnak áldott karjai közül a' Világi Nyughatatlankodás ki ne rántzigáljon, hogy jelesben Arpádról írandó Epopoeiámat annál jobban elkészíthetvén haldokló Nemzetemnek szájába egy végső hattyúi Éneket adhassak a' Duna' és Tisza' nádassai mellett, és hogy egy szóval Hazámnak, vagy legalább a' Maradéknak haszonra való nézés nélkül szolgálhassak" (Görög Demeternek, 1801. február).

DEBRECZENI ATTILA

Egy pedagógiai hetilap 1849-ből. Sem neveléstörténeti, sem sajtótörténeti szakirodalmunk nem foglalkozott jelentőségének megfelelően a szabadságharc alatt megjelent szaklapok közül a *Katholikus Iskolai Lap* című hetilap történetével. Az 1985-ben megjelent sajtótörténeti összefoglalás[1] a szakmai és ismeretterjesztő orgánumokról szóló fejezetében szól a korszak pedagógiai lapjairól. Pár sorban megemlékezik a *Religio és Nevelés,* a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* a *Nevelési Emléklapok,* és az Eötvös által tervezett, de soha meg nem valósult *Nevelési Szemle* című pedagógiai lapokról, de nem említi a *Katholikus Iskolai Lap*ot. Ugyanígy a legutóbb megjelent összefoglaló magyar neveléstörténeti kézikönyv[2] is alig néhány sort szentel a *Katholikus Iskolai Lap* ismertetésének.

Pedig a lap több szempontból is figyelmet, részletes tartalmi és történeti elemzést érdemel, mert bár rövid életű volt, ez a lap tekinthető az első hazai, kifejezetten pedagógiai szaklapnak. Elődei, az 1841-ben indult katolikus *Religio és Nevelés,* és az 1842-ben alapított *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* nem voltak pedagógiai szaklapok. Bár címükben szerepel a „nevelés" és az „iskola", alapvetően egyházi és vallási kérdések, a két felekezet által fenntartott iskolákkal kapcsolatos hírek határozták meg e hetilapok tematikáját. A különféle tanügyi eseményekről beszámolókat és dokumentumokat tartalmazó *Közlemények a Kisdedóvás és Elemi Nevelés Köréből* című, 1843-ban megindult orgánum, valamint a Tavasi Lajos által szerkesztett *Nevelési Emléklapok* (1846–1849), természetesen szintén nem tekinthetők pedagógiai szaklapoknak. Ezzel szemben a *Katholikus Iskolai Lap* túlnyomórészt elméleti pedagógiai kérdéseket tárgyaló neveléstudományi szaklap volt, e műfajban hazánkban az első.

1848. november 21-én a *Religio és Nevelés* című katolikus egyházi folyóirat címoldalán megjelent az *Előleges értesítés egy kath. iskolai lap megjelenése felől,* vagyis a tervezett lap előfizetési felhívása és programja.[3] (Az értesítés szerzője Somogyi Károly[4] katolikus pap, a *Religio és Ne-*

[1] *A magyar sajtó története II. 1848–1867.* Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985.

[2] *A magyar nevelés története. I.* Szerk. HORVÁTH Márton. Bp. 1988. 381–382.

[3] SOMOGYI Károly: *Előleges értesítés egy kath. iskolai lap megjelenése felől.* = Religio és Nevelés 1848. II. 62. sz. 481–484.

[4] Somogyi Károly életéről, működéséről tájékoztatást nyújtó írások: FERENCZY György: *Somogyi Károly élete.* = Magyar Sion 1888.; PÉTER László: *Somogyi Károly a szabadságharcban.* In. Uő.: *A szerette város.* Bp. 1986. 180–189.; SZŐKEFALVI NAGY Erzsébet: *Somogyi Károly és Danielik János.* Szeged, 1993.

velés korábbi szerkesztője, aki 1843. július 2-ától öt éven át szerkesztette a lapot, és aki 1848. július 2-án átadta a szerkesztést a három hónappal korábban maga mellé vett segédszerkesztőnek, Danielik Jánosnak.)

Somogyi az előfizetési felhívásban elsőként azt hangsúlyozza:

> „Nagy bátorság, ne mondjam vakmerőség kell hozzá, hogy egy illy, az irodalmi vállalatoknak nem kedvező időben, új, még pedig iskolai lap megindítására határozzam el magamat."[5]

1848. utolsó két hónapja valóban kevéssé volt alkalmas időszak olyan látszólag jelentéktelen ügyekkel való foglalkozásra, mint a nevelés. November 19-én a Kossuth által indított kormányalakítási tárgyalások megakadtak, december 13-án Windischgrätz hadseregének előőrsei átlépik a magyar határt, 22-én megjelenik Kossuth hadra hívó kiáltványa, 26-án Windischgrätz statáriumot hirdet a népfelkelők ellen, majd másnap elfoglalja Győrt. December 30-án Perczel tábornok súlyos vereséget szenved Mórnál Jellačićtól, 1848 utolsó napján pedig az országgyűlés dönt arról, hogy a hadihelyzetre való tekintettel a kormány Debrecenbe teszi át székhelyét. Somogyi azonban, mit sem törődve a súlyos helyzettel, úgy határoz, hogy új pedagógiai szaklapot indít „szülék, tanítók, lelkipásztorok, és bármilly ügybarátok" számára. A hetilapot olcsó áron, kis terjedelemben kívánja közrebocsátani. Az előfizetési felhívásban hangot ad annak a nézetének, hogy

> „Honunk politicai állapotjának bármilly alakulata mellett is fog a kath. egyház és nép közvetlen felügyelése alatt nagyszámú tanító- s nevelő intézet maradni, fog, és pedig nem kevesebb számmal újból is létesittetni, s ezek is jól képzett s kath. érzelmű tanító és nevelőket igényelnek, kik viszont méltán számolnak eggy olly organumra, hol nemcsak a szaktudományokhoz tartozó ismeretekbeni gyakorlást, hanem egyszersmind vallásos érzelmeiknek is folytonos ... táplálékot és lelkesítést nyerjenek."[6]

A fentiekből világosan kiderül, hogy Somogyi elsősorban a katolikus tanítóknak szánja lapját. Részletesen szól a megindítani kívánt lap tartalmáról is:

> „Tárgyai lesznek a lapnak mindazon, iskolaügyet és nevelést illető hivatalos és magán tudósítások, a magán és házi nevelésre vonatkozó érdekes czikkek szintúgy, mint a nyilvános tanítást, elemi, polgári, real és gymnasiumi iskolákat, vagy akár fennsőbb tanító- s nevelő-intézeteket érdeklők, amennyiben ezek a tanítóknak ugyan figyelmeztetésül, a szülék- s nevelőknek pedig otthoni közremunkálásuk tekintetéből hasznos tanulságul szolgálhatnak."[7]

Célja az, hogy az új lap rendszeres és pontos tájékoztatást adjon mind a pedagógusoknak, mind pedig a szülőknek a hazánkban működő alsó- és középfokú katolikus iskolák, tanítóképzők adatairól, tanulmányi rendjéről, az ott folyó oktatás tartalmáról és módszereiről. Emellett a hazai és külföldi legújabb elméleti pedagógiai törekvéseket és eredményeket is folyamatosan ismertetni akarja lapjában a szerkesztő.

A *Katholikus Iskolai Lap* első száma 1849. január 2-án jelent meg. Az új hetilap alcíme: *Oktatás- és neveléstani folyóirat.* A megjelent összesen 25 szám nem tartalmazott állandó rovatokat, de a szerkesztésben érvényesült bizonyos következetesség. Csaknem minden lapszámban olvashatunk egy hosszabb elméleti jellegű tanulmányt, a neveléstudomány valamely fontos kérdésével kapcsolatban. Közölt a hetilap oktatás- és nevelés-módszertani cikkeket, neveléstörténeti összefoglalásokat, a kortárs európai oktatásügy legújabb eseményeiről és eredményeiről számot adó írásokat, de nem utolsó sorban a korabeli olvasó tájékozódhatott a lapból a hazai tanügy aktuális híreiről is.

[5] SOMOGYI Károly: *i. h.* 481.
[6] SOMOGYI Károly: *i. h.* 482.
[7] SOMOGYI Károly: *i. h.* 484.

Az első szám — *Hivatásunk* című — vezércikkében Somogyi az igazi hazafiságról ír. Nézete szerint: „a hazafiúság magas érzete nélkül az ember igen szánandó teremtmény, egy elfajult korcs." Szükség is volt a tanítók felelősségének az igazi hazafiság elmélyítésében történő szerepét hangsúlyozni a vezércikkben. Az új lap megjelenése után három nappal, 1849. január 5-én Windischgrätz bevonult a fővárosba. Somogyi régi szerkesztőtársa, Danielik János, aki időközben megszerezte a *Religió és Nevelés* című lap tulajdonjogát is, szembefordult a szabadságharccal. Elítélte az uralkodóval való fegyveres összecsapást, császárhűségre szólította fel a magyar tanítókat, több cikkben Windischgrätzet mint szabadítót üdvözölte, olyan írásokat közölt, melyek a szabadságharc katonáinak a katolikus papok ellen elkövetett tetteit ecsetelték.

Ezzel szemben Somogyi Károly, bár nyílt politikai agitációt soha nem folytatott, mégis számos olyan cikknek adott helyet a *Katholikus Iskolai Lap* hasábjain, melyek a szabadságharc eszméi és céljai, a haladás mellett foglaltak állást. Az írások főként a népoktatás tartalmi megújításával, a tanítóképzéssel foglalkoztak, de olyan reformeszmék is megjelentek a lapban, mint a falusi írástudatlan felnőtt lakosság, a cselédek és a cigánygyermekek oktatásának fontossága, a nemzeti nevelés szükségessége, az iskolai pluralizmus ügye.

A lap első számaiban folytatásokban jelent meg Majer Istvánnak, az esztergomi tanítóképző igazgatójának lelkesítő hangú írása, *Föl népnevelők, a reform mezejére!* címmel. A szerző azt javasolja, hogy minden plébános, együttműködve az iskolamesterrel, figyelembe véve a helyi körülményeket, dolgozzon ki új iskolai tanrendszert, iskolai rendtartást, napirendet. Ezt vitassa meg a szülők képviselőivel. A közösen elfogadott új rendszert vezessék be a helyi iskolában. A pap minden negyedévben egy vasárnap prédikáljon a templomban a nevelés fontosságáról.

Majer István felhívja a falusi tanítók figyelmét arra, hogy a tanyákon élő, iskolába nem járó gyermekeket és a cigány gyermekeket is próbálják meg becsalogatni az iskolába. Jól ismerve a falusi és városi szegény gyermekek sorsát, életviszonyait, a szerző esti iskolák létrehozását javasolja:

> „Vannak falunkint kocza-gyermekek, dajkaleányok, pásztorsuhanczok, inasfiúk, gyáros gyerkőczkék, kiknek kedvökért esti tanoda tartandó a plebánián vagy az iskolában. Istennek nagy áldása az ily, többnyire elhagyott gyermekekre nézve az atyai gond és tanítás."[8]

Az esti iskolákat a felnőttkorú cselédek is látogassák. A falusi nép ismereteinek bővítése céljából hozzanak létre minden helységben „Vasárnapi Kört".

> „Ki nem tudja, hogy a nép az ünnepi délutánt többnyire helytelenül tölti? Pedig ezen idő fölvilágosításra leghelyesebben volna fordítható. Télen a nyilvános tanodába, nyáron az árnyas pázsitra a lelkész vagy a mester által a nép ... összegyűjtendő, hol a Kath. Néplap nyilván fölolvasható, úgy szinte gazdászati, műtani vagy mesterségi, történeti, élettani vagy egészségtani mulatva és gyakorlatilag tanító elbeszélések és fölolvasások tartandók lennének."[9]

Majer István egy általa kidolgozott, és igen korszerű elemeket tartalmazó tanrendszert és nevelésmódszertani útmutatást is közzétett a lapban, azzal a nem titkolt céllal, hogy az mintául szolgáljon a hazai népiskolák új rendjének megvalósításához. A szerző jól ismeri a hazai tanügyi viszonyokat, az előírások és a valóság különbségeit. A fennálló rendelkezések szerint a gyermekeknek 12 éves korukig kellene iskolába járniuk, de a szülők többsége csak legfeljebb 10 éves koráig küldi gyermekeit az iskolába. Éppen ezért Majer azt javasolja, hogy a tanítók úgy rendezzék el a tananyagot, hogy a gyermek minden alapvető ismeretet 10 éves koráig sajátítson el, a későbbiekben csak ismétlésre kerüljön sor. Majer az alapvető ismeretek közé sorolja az

[8] MAJER István: *Föl népnevelők, a reform mezejére!* = Katholikus Iskolai Lap 1849. január 16. 2. sz. 13.

[9] MAJER István: *i. h.* 14.

olvasás, írás, számolás, vallástan mellett a földrajz, a történelem, a fizika, a gazdászat sőt az egészségtan elemeinek megtanítását is.

> „Az egészségtant eddig általán nem tanították falusi iskoláinkban, s ennek hiányát nagyon is érezzük. A szegény nép felsőbb iskolákat nem látogatván, soha senkitől sem nyer rendszeres útmutatást egészségének fönntartására... Betegség esetében közembereink kuruzslókhoz folyamodnak, az orvost kerülik, ... a nyavalya terjed, a közerő fogy, fajunk hanyatlik. E roppant bajnak főoka, hogy népünk soha semmiféle rendszeres egészségtani útmutatást nem nyert."[10]

Ajánlja a kézműipar különféle ágainak oktatását a népiskolákban, és az elkészült termékek kiállítását is kívánatosnak tartja. Szól a fegyelemről, a jutalmazásról és büntetésről, a tanrend helyes beosztásáról, a vizsgák és bizonyítványok kérdéséről. Majer Istvánnak a hazai népiskolai gyakorlatból kiinduló elméletileg megalapozott reformjavaslatai nagy visszhangot váltottak ki a lap olvasói, főként a tanítók és tanítóképzőintézeti tanárok körében. A *Katholikus Iskolai Lap* szerkesztője a későbbi számokban több olyan írásnak is helyt adott, melyek Majer cikksorozatának egyes részleteire reagáltak.

Márki József, a pesti katolikus tanítóképző tanára helyesli Majer elképzeléseit, az egészségtan, a gazdasági ismeretek, a „kézműtan" népiskolai tantárgyként történő bevezetésében, egyetért vele különböző módszertani kérdésekben is.

A lap 9. számában Koczányi Ferenc *Az iskolai fegyelemről* című cikkében szintén Majer nézeteit támasztja alá. Különösen érdekesek és korszerűek a jutalmazás és büntetés problémaköréről szóló elméleti fejtegetései. Véleménye szerint

> „Mivel a jutalmak czélja mindenkor a tanulók javulása és tökélyesedése, következik, hogy a czéliránytalanokat okosan szükség mellőzni. Ilyenek volnának a különféle édességek, csemegék, pénz és egyebek, mellyeknél az anyagi érték túlnyomósággal bír."[11]

Mindezek helyett a szóbeli dicséretet, az „érdem-emlékeket", a tanodai ünnepélyeken való részvételt, és a hasonló jutalmakat tartja célravezetőnek. A büntetések megválasztásának kérdéseiről írva a szerző élesen elítéli azokat a büntetésfajtákat, melyek a

> „tanulók egészségének árthatnak, s mellyel természetöknél fogva a szemérmetességet, becsületérzést tompítják, a tanár méltóságát sérthetik."[12]

Ide sorolja a testi fenyítést, melyet teljesen elvet, de ugyanúgy elítéli, mint méltóságon aluli dolgot, a gyermekek játékszereinek elkobzását.

Hasonlóan Majer Istvánhoz és Márki Józsefhez, Koczányi is fontosnak tartja a népiskolai bizonyítványok félévenkénti kiadását, és ezek egységessé tételét javasolja.

A *Katholikus Iskolai Lap* több számában olvashatunk különböző szerzők tollából cikkeket a helybéli pap és a tanító szerepéről és felelősségéről a nép műveltségének megalapozásában. Sebestyén Vendel lelkész szomorú képet fest a korabeli állapotokról.[13] A képzetlen tanítók, a gyermekek nagy száma, az iskolák rossz állapota, csökkentik a tanítás hatékonyságát. Mindezek ellenére a szerzőnek az a véleménye, hogy a papok és tanítók sokat tehetnek saját erejükből is az iskolákért.

> „A nép erkölcsi irányzata, a közmíveltség ereje, mint a nép jóllétének és boldogításának hatalmas eszközei a mi kezeinkben vannak letéve. Boldogítsuk tehát a népet, reformáljuk iskoláinkat erőnkhöz képest, mit sem várván a még mindig

[10] MAJER István: *Föl népnevelők, a reform mezejére!* = Katholikus Iskolai Lap 1849. január 23. 3. sz. 26.

[11] KOCZÁNYI Ferenc: *Az iskolai fegyelemről.* = Katholikus Iskolai Lap 1849. március 6. 9. sz. 101.

[12] KOCZÁNYI Ferenc: *i. h.* 102.

[13] SEBESTYÉN Vendel: *Falusi iskolák.* = Katholikus Iskolai Lap 1849. február 13. 6. sz. 64–65.

> késlekedő országos rendelkezésre, mellyt a mílly hő vággyal várunk, szintolly tisztelettel fogadunk. Fönnálló iskoláinknak kiáltó szükségök van az ujjászületésre, nekünk pedig nemcsak szabadságunkban áll, hanem hivatásbeli kötelességünk is teljes erélyel munkálni azoknak ujjáalkotásán. Teremtsünk új szellemet, és adjunk új irányt nekik!"[14]

A tanítók felelősségét hangsúlyozza Szabó Imre pesti egyetemi tanár is *Bizodalmas levelek falusi mesterekhez* című cikksorozatában.

> „Ti mindenekelőtt tanítók vagytok, tanítói a nép gyermekeinek. Azon gyermekeké, kik otthon a szülői háznál keveset tanulnak, s ha egyszer az iskolán átvergődtek, rendesen semmit sem tanulnak. Hivatástok tehát magával hozza, hogy e gyermekeket szorgalmasan és lelkiismeretesen beavassátok mindazon ismeretekbe, mellyeket tudniok életsorsuk, és állapotukra nézve szükséges és hasznos."[15]

A felelősségteljes hivatás jól képzett, értelmes tanítókat kíván. A szerző véleménye azonban az, hogy kora tanítóinak többsége alkalmatlan az oktatásra. Szerinte nem elég, ha egy fiatal elvégzi a „mesterképző" tanfolyamát. A tanítás hivatás, és csak olyanoknak szabad tanítani, akik erre valóban alkalmasak. Egy tanítónak egész életén át folyamatosan képeznie kell magát, „a tökélletesedés útján" nem szabad megállnia, hanem „folytonos tanulás által mindig előbbre kell haladnia." A falu papjának és népének feladata a megfelelő tanító kiválasztása. A szerző elítéli a kor gyakorlatát, mely szerint az elsődleges szempont a tanító kiválasztásánál az, hogy jól énekel-e, el tudja-e látni a kántori teendőket. Mivel a „mesternek első és fő kötelessége a tanítás" a tanítóválasztásnál a jelölt tanítási képességeiről kell meggyőződni. Szabó Imre nyilvános próbatanítást kíván, melynek során a falu papja és a szülők képviselői meggyőződhetnek a tanítójelölt alkalmasságáról.

Szabó Imre cikkére reflektál Acsádi Jakab képezdei tanár a lap május 15-i számában.[16] Úgy véli, hogy az állami és egyházi tanítóképzőkből megfelelő képzettséggel és felkészültséggel kerülnek ki a tanítók, és csak elvétve akad köztük olyan, aki végül a gyakorlatban alkalmatlannak bizonyul a tanításra.

Több cikk foglalkozik a korabeli tankönyvek problémáival is. Sebestyén Vendel véleménye szerint „az újabbi tanításmód és tanrendszerek új tankönyveket tesznek szükségesekké."[17] Elemezve a korabeli olvasókönyveket, keserűen állapítja meg, hogy az azokban található olvasmányok „szárazak, untatóak". Nézete szerint olyan új olvasókönyveket kellene nagy számban forgalomba hozni, melyek természettani, egészségtani, gazdaságtani ismereteket közvetítenek a tanulóknak.

Beély Fidél, a bakonybéli bencés tanárképző tanára hosszú tanulmányt közöl *Az ifjúsági iratok árnyoldalai, czélja és minősége* címmel a lap február 6-i számában. Ez a cikk azért méltó figyelmünkre, mert ez az első olyan magyar nyelven megjelent írás, mely az ifjúsági irodalom kérdéseivel tudományos alapossággal foglalkozik. A szerző felismeri, hogy milyen nagy az ifjúsági irodalom pedagógiai jelentősége. Azt vallja, hogy ez a gyermekek életszemlélete, magatartása, de ismereteinek szerzése szempontjából is az egyik leghatékonyabb eszköz. Az olvasmányok érzelmeket keltenek a gyermekekben, eszményképeket nyújtanak nekik, élettapasztalatokat előlegeznek számukra, cselekvésre ösztönzik őket. Beély sorra veszi a gyermekek számára írott művek hiányosságait. Elítéli azokat a szerzőket, akik

> „csak a csudás, és bámulat- vagy iszonyattal eltöltő tüneményeket vadássza; vagy édes ömlengések — és érzelgő jellemzésekben merül el... minden valószínű-

[14] SEBESTYÉN Vendel: *i. h.* 64.

[15] SZABÓ Imre: *Bizodalmas levelek falusi mesterekhez.* = Katholikus Iskolai Lap 1849. február 27. 8. sz. 92.

[16] ACSÁDI Jakab: *A képezdék.* = Katholikus Iskolai Lap 1849. május 15. 19. sz. 221—224.

[17] SEBESTYÉN Vendel: *Tankönyveink.* = Katholikus Iskolai Lap 1849. március 20. 11. sz. 127—130.

séget fölülhaladó színezetekkel. Ilyen művek távol legyenek az ifjúságtól ... mert általuk csak a képzelőerőnek nyújtjuk a legveszélyesebb táplálékot; s erőszakosan vonjuk el őt a valódi világtól, mellynek viszonyai közt élnie kell."[18]

Nézete szerint a csak időtöltésre, unaloműzésre szánt írások feleslegesek. Olyan munkákat kell az ifjúság kezébe adni, melyek hasznosak. Ezért történeti- és útleírásokat, valamint ismeretterjesztő műveket ajánl. Az olvasmányoknak ki kell egészíteniük az iskolában megszerzett tudást, sőt olyanoknak kell lenniük, melyek a nevelés esetleges hiányosságait is képesek pótolni.

„A gonddal megválasztott ifjúsági iratnak, azon kívül, hogy mulatva oktassa, nevelje, s viszont oktatva s nevelve mulattassa az ifjúságot; az iskolát, a szülői házat és a nevelést is kell gyámolítania, mintegy pótolnia hézagait, mellyek tán itt-ott fönnmaradtak."[19]

A szerző különösen fontosnak tartja, csak szép és helyes magyar nyelven írott munkák kerüljenek a gyermekek kezébe.

„Szükséges, hogy az író anyai nyelvének egész birtokában legyen, s azt legparányibb részletei-, sajátságai-, elemeiben tökéletesen ismerje, mert az ifjúságnak örökkön csak a legnemesebbet, a szebbet, és ismét csak a legnemesebb és szebb alakban és idomban szabad és kell nyújtani."[20]

Somogyi, mint szerkesztő fontosnak tartotta, hogy a neveléstudomány minden ága képviselve legyen lapjában. Igen értékesek és forrásértékűek a *Katholikus Iskolai Lap* magyar neveléstörténeti cikkei, melyek hazánk népnevelésének történeti alakulását követik nyomon a kezdetektől a 15. századig. (A cikksorozat további részei már nem jelenhettek meg.) Ugyanígy egészen új kezdeményezésnek tekinthetők a korabeli európai oktatásügy helyzetét bemutató írások, valamint a kortárs külföldi pedagógiai szakirodalom értékelésével foglalkozó cikkek.

A lap utolsó öt száma már tükrözi a szabadságharc politikai eseményeit. Somogyi május 15-én közli lapjában, hogy Horváth Mihály csanádi püspököt nevezték ki vallás és közoktatásügyi miniszterré. Május 29-én a szerkesztő teljes egészében közzéteszi Horváth Mihály május 18-i radikális hangú debreceni felhívását a papsághoz, szabadságharc támogatására a lap *Tan- és Nevelésügyi Tudósítások* című rovatában.[21]

A felhívás a haza összes lelkészéhez szól, felekezeti különbségre való tekintet nélkül. Miután szenvedélyes hangon felsorolja a Habsburgoknak a magyar nemzet ellen elkövetett bűneit, a szabadságharc jogosságát hangsúlyozza, és felhívja a lelkészek és tanítók figyelmét arra, hogy Ferenc József orosz seregek segítségével akarja a magyar szabadságküzdelmet leverni.

„A mi ügyünk szent, a mi harczunk a jog, az igazság, az önvédelem harcza. És azért áldá meg Isten fegyvereinket, azért vezette hadainkat győzelemről diadalra. ... De ne higyjük, hogy dicső diadalaink már nyugalom párnájául szolgálhatnak. ... Külföldi hírlapokból szintúgy, mint honi hivatalos tudósításokból mind bizonyosabbá válik, hogy az atyáskodó császári család saját erejével nem győzhetvén le bennünket, barbár orosz zsoldosokat hoz be leigáztatásunkra, nemzeti létünk és szabadságunk legyilkolására."[22]

A vallás és közoktatásügyi miniszter arra buzdítja a lelkészeket, hogy álljanak a népfelkelés élére, győzzék meg a népet a szabadság megóvásának egyedüli lehetséges módjáról, a végsőkig tartó fegyveres ellenállásról.

[18] BEÉLY Fidél: *Az ifjúsági iratok árnyoldalai, czélja s minősége.* = Katholikus Iskolai Lap 1849. február 6. 5. sz. 50.

[19] BEÉLY Fidél: *i. h.* 51.

[20] BEÉLY Fidél: *i. h.* 53.

[21] HORVÁTH Mihály: *Ministeri rendelet.* = Katholikus Iskolai Lap 1849. május 29. 20. sz. 241–244.

[22] HORVÁTH Mihály: *i. h.* 242.

„... az egyházak főpásztorai és papjai, ünnepi öltözetben álljanak a nép élére, s ... buzdítsák a népet a vallási és polgári szabadság megoltalmazására. A nép vallása, hazája, szabadsága, tűzhelye védelmében megtörhetetlen, kitartó, minden áldozatra kész legyen, s a milliók egyesített ereje ellenállhatatlan hatalommal verje meg, irtsa ki, semmisítse meg a szabadság-gyilkosok zsoldos seregeit."[23]

Somogyi lapja teljes egészében közölte az orosz cár csapatai elleni megható és lelkesítő imádságot is.

Ugyanebben a számban kezdődött a *Nemzeti nevelésünk* című cikksorozat, mely ugyan név nélkül jelent meg, de bizonyos, hogy a szerkesztő állásfoglalását tükrözi. A cikk elején a szerző leszögezi, hogy nemzeti újjászületésünket önállóságunk és függetlenségünk kivívásának időpontjától, tehát 1849. április 14-től, a trónfosztás kimondásától kell számítani. A hazai nevelésügy új feladatok előtt áll. Ahhoz, hogy a magyar nemzet elfoglalhassa az őt megillető helyet az európai független államok sorában, az elsődleges feladat a tudományok, mesterségek területén való előrelépés, mert ez teszi lehetővé, hogy az ipar, és a kereskedelem fejlődhessen. Az oktatásügy fejlesztése tehát közös, állami és egyházi feladat, közügy.

„A tartós nemzeti jóllét, s a szabadságot jól és nemesen használni tudás sokoldalú míveltséget igényel, ... mit csak jó karba helyezett, kellő számban előállított iskolák képesek eszközölni. Egy önálló nemzet fiainak mindent és tökélletesen kitanulniok kell, mit a közjólét eszközlésére tudni, s mit ugyane czélra létesíteni szükséges. S valljon van-e, lehet-e egy nemzet életében főbb szükség, az erkölcsi és értelmi, műipari s művészeti kifejlődést eszközlő tanítás- és nevelésnél?"[24]

Somogyi Károly nézete szerint egy valóban nemzetinek nevezhető oktatási-nevelési rendszer csak akkor valósulhat meg, ha:

„Minden, bármily néven nevezendő, s bárki által szabadon állított s állítandó tanítás- és nevelési intézetek azonegy főczélra legyenek polgárilag irányozva, tudnillik a nemzeti jóllét- és míveltségnek minél nagyobb mértékbeni fölvirágoztatására."[25]

A kormányzat és az oktatás nyelve Magyarországon csak a magyar lehet, vallja a szerkesztő, de a nemzeti nevelés nem jelenti azt, hogy a hazánkban élő népek ne őrizhessék meg saját anyanyelvüket. Az elemi ismereteket minden gyermek tanulja a saját anyanyelvén. Az idegen ajkúak számára egyes körzetekben létre kell hozni anyanyelvi gimnáziumokat, ipariskolákat. A nemzeti nevelés szempontjából döntő a hazai történelem és földrajz oktatása. A haza múltjának és földjének ismerete kelti fel a polgárokban az igazi nemzeti érzelmeket.

A lap június 22-i számában Somogyi bejelenti, hogy új pedagógiai napilapot kíván indítani *Egyház és Iskola* címmel. Erre azonban már nem kerülhetett sor. Ekkor Haynau csapatai már közeledtek Pest felé. A *Katholikus Iskolai Lap* 25., 1849. június 30-i száma volt az utolsó. A szerkesztő sem a tervezett napilapot — mely hazánk első pedagógiai kérdésekkel foglalkozó napilapja lett volna — nem tudta kiadni, sem a *Katholikus Iskolai Lap*ot nem tudta folytatni a hadihelyzet és anyagi okok miatt. A kormány július 5-én elhagyta a fővárost. Érdekes megjegyzéseket olvashatunk ezekről a napokról Somogyi naplójegyzeteiben, melyeket Ferenczy György tett közzé a *Magyar Sion* 1888-as évfolyamában.

„Pénzem nem volt — írja Somogyi — de lehetett volna, ha az országos ínséget kizsákmányolni akartam volna. Még mielőtt a kormány elhagyta volna Pestet, július hó első napjaiban, Horváth Mihály kultuszminiszter négyezer forinttal kínált meg, az általam az újjászületés érdekében indítandó egyházi és iskolai lap költségeinek fedezésére ... De és, látva a terv kivitelének ily körülmények közti lehe-

[23] HORVÁTH Mihály: *i. h.* 243.
[24] *Nemzeti nevelésünk.* = Katholikus Iskolai Lap 1849. május 29. 20. sz. 234.
[25] *Nemzeti nevelésünk. i. h.* 236.

tetlenségét, az ajánlatot el nem fogadtam, nem akarván állam pénzével terhelni felelősségemet."[26]

Miután nagy vonalakban áttekintettük hazánk első pedagógiai szaklapjának történetét, összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a hetilap, bár csak 25 száma jelent meg 1849. január 2-a és június 30-a között, mégis nagy jelentőségű volt. Bár szerkesztője — katolikus papként — természetesen szem előtt tartotta a katolikus egyház tanügyi érdekeit, a polgári értelemben vett „tanszabadság" híve volt. Úgy vélte, hogy az állami és egyházi iskolák nem lehetnek ellenségei egymásnak. Az iskolafenntartók között alakuljon ki együttműködés és nemes verseny. Azt vallotta, hogy a közös célt, jól képzett és sokoldalúan művelt polgárok nevelését ki-ki a maga eszközeivel érje el. A szerkesztő szót emelt a nemzetiségek anyanyelvi oktatásának jogáért. Az oktatás- és nevelés korszerű elveit, módszereit a hazai és európai neveléstudomány új eredményeit népszerűsítette lapjában. Somogyi *Katholikus Iskolai Lap*jához hasonló, magas színvonalú, értékes pedagógiai szaklap csak tizennégy év múlva, 1863-ban indult meg hazánkban Márki József szerkesztésében.[27]

FEHÉR KATALIN

[26] FERENCZY György: *i. h.* 594.
[27] *Népnevelők Lapja.* Egyetemes magyar népnevelési heti közlöny. (1863–1918)

FIGYELŐ

Haiman György (1914—1996). Elhunyt Haiman György, a neves könyvművész, könyv- és tipográfia-történész, akinek számos tanulmánya és közleménye folyóiratunkat is gazdagította. A Kner család leszármazottjaként maga is követte a nemes hagyományokat: megismerkedett Gyomán a tipográfia és a könyvművészet gyakorlatával, egy ideig — 1946-tól 1967-ig — a Kner nyomda vezetőjeként tevékenykedett, majd az Iparművészeti Főiskola tanára lett. Tudományos munkássága szorosan kapcsolódott a könyv művészetéhez, illetve annak történeti kérdéseihez. (*A nyomtatott betű művészete.* Bp. 1942. — *A könyv műhelyében.* Bp. 1979.) Érdeklődése a nagy magyar tipográfus elődökhöz, főként Tótfalusi Kis Miklós felé fordult, és értékes, új eredményeket tárt fel vele kapcsolatban. (*Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és tipográfus.* Bp. 1972. — *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája.* Bp. 1978. — *Nicholas Kis, a Hungarian Punch-cutter and Printer.* Bp.—San Francisco, 1983.) Több munkája kapcsolódott a közvetlen elől, a Kner család tevékenységéhez is. (*A Kner-család és a magyar könyvművészet, 1882—1944.* Bp. 1979. — *A Kner-nyomda, kiadványainak tükrében. 1882—1944. I—II.* Bp. 1982. (Lévay Botondnéval) — *Kner Imre emléke.* Bp. 1990.) Tudományos kutatásainak eredményeiért, különösen az általa kidolgozott, illetve továbbfolytatott tipográfiatörténeti elemző módszereiért elnyerte 1973-ban a kandidátusi, 1993-ban pedig a tudományok doktora címet. Nemzetközi elismertségét bizonyítja az 1977-ben kapott Gutenberg-díj és számos külföldi publikáció is. Hazai megbecsülését jelzi többek között az 1974-ben elnyert Tótfalusi Kis Miklós-díj és az a megtiszteltetés, hogy a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia alapító tagja lett. Halála nagy veszteség szaktudományunk és mindazok számára, akik vele együtt aggódva figyelték könyveink egy része tipográfiai színvonalának hanyatlását.

Komlovszki Tibor (1929—1996). Munkája közben ragadta el a halál laptársunk szerkesztőjét, aki súlyos betegen is lelkiismeretesen gondozta az *Irodalomtörténeti Közlemények* utolsó számait. A magyar irodalomtudomány évszázados múltra visszatekintő folyóiratának mintegy negyven évfolyama Komlovszki Tibor közreműködésével jelent meg, aki már kevéssel egyetemi tanulmányai befejezése után, 1954-től kezdve bekapcsolódott a szerkesztőségi munkába, 1971 óta pedig — egy év megszakítással — egészen haláláig felelős szerkesztője volt. E szinte példátlanul hosszú kapcsolata a folyóirattal — amelynek szerkesztésében korábban még Császár Elemér is „csak" 28 évig vett részt — önmagában is tiszteletet parancsoló teljesítmény, különösen ha meggondoljuk, hogy 1954 és 1996 között mennyi változás következett be. Ragaszkodása ehhez a megtisztelő, de fáradságos és nem túl hálás feladathoz csak azzal magyarázható, hogy ő maga is szerette, sőt hivatásának tekintette e munkát — igaz, ehhez és általában az irodalom iránti vonzódáshoz nem kisebb mester, mint a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor gimnáziumban éppen ott-tanulása idején — 1946/47-ben — óraadó tanárként működő Németh László személyisége és magyar órái adtak ösztönzést. Természetesen arra is szükség volt, hogy őt is szeresse mindenki; szerzők és kollégák egyaránt. A szakmai közvélemény olyan szerkesztőt is-

mert meg benne, aki egyszerre volt igényes és segítőkész a kezdő szerzőkkel szemben, és akit nem befolyásolt az, hogy a kéziratot beküldő melyik „tábor"-hoz tartozott.

E sok évtizedes, lelkiismeretes szerkesztői munkássága viszonylag kevés időt hagyott számára saját kutatásaihoz és munkái megírásához, de így is jelentős kötetkiadások őrzik nevét (*Régi Magyar Költők Tára XVII. század. 8.* Bp. 1976. — *A régi magyar vers.* Bp. 1979. — *Magyar költők 17. század. — A kuruc kor költészete.* I—II. Bp. 1990. — *Janus Pannonius és Balassi Bálint válogatott költeményei.* Bp. 1994. — *A XVII. század költői.* (Válogatás.) Bp. 1995. — *Reneszánsz és barokk.* [Drámák.] Bp. 1996.), valamint *A Balassi-vers karaktere* (Bp. 1992.) című tanulmánykötete.

Emlékezetét e munkák mellett — barátain és tisztelőin kívül — megőrzik az *Irodalomtörténeti Közlemények* szinte könyvtárnyi kötetei is.

KÓKAY GYÖRGY

A komáromi sajtó kétszáz éve. A közös összefogás szép példájaként jelentette meg Komárom-Esztergom Megye Közgyűlése, valamint a Komárom (Komarno) és Környéke Közművelődési és Kiadási Alapítvány, továbbá a Komáromi (Komarno) Nyomda és Kiadó Kft. a *Castrum* könyvek második darabját: SZÉNÁSSY Árpád: *A komáromi hírlapírás kétszázéves története 1789—1989* című könyvét. A sorozatot szerkesztő Virág Jenő, — a *Limes* című tudományos szemle főszerkesztője — ismét szimbolikus értelmű latin kifejezést választott e remélhetően hasonló színvonalú művekkel bővülő sorozat címéül. Már most előre bocsájthatjuk: Szénássy kötete méltó darabja e sorozatnak. Átvitt értelemben erőssége mind a felvidéki magyar és szlovák — , mind a magyarországi lokálpatrióta szellemiségű kultúrának. Miként a *Limes* folyóirat pozsonyi tematikus száma, úgy Szénássy könyve is a történelmi együttélés sorsközösségének, a közös múlt megismertetésének azonos felelősségére, az összefogás szükségességére hívja fel, nemcsak a kulturális értékek iránt elkötelezettséget érzők figyelmét.

A szlovákiai Komáromban élő mérnök, helytörténész Szénássy Árpád az ottani Nyomda és Kiadó Kft. révén *Honismereti Kiskönyvtár* sorozatcímmel jelenteti meg felvidéki helységek történelmi és művészeti értékeit bemutató, magyar és szlovák nyelvű kis füzeteit. Szénássy ezen kívül több — , a történeti Komárom vármegyéhez kötődő személyiség életrajzát is megírta. Doktori értekezésében ezen régió — , a történelmi Komárom vármegye élelmiszeriparának múltját tárgyalta, majd két évszázad vonatkozó forrásait dolgozta fel tudományos alapossággal.

Nem előzmények nélkül való e kötet abban az értelemben sem, hogy szerzője már az 1970-es évek vége óta gyűjtötte a komáromi periodikák adatait: az első Csehszlovák Köztársaság (1919—1938) idején a Komáromban nyomtatott lapok adatait felsőfokú pozsonyi és prágai tanulmányai alatt, az ottani egyetemi könyvtárak állománya alapján állította össze. Az évforduló a teljesség feltárására inspirálta.

A komáromi hírlapírás kétszázéves története nem könnyű olvasmány, tudományos alapmű. Vele — több mint egy évtizedes kutatómunka, búvárkodás gyümölcseként — olyan könyvet vehetünk kézbe, amely a *Mindenes Gyűjtemény*, az első helyi magyar nyelvű sajtótermék megjelenésétől napjainkig teljességre törekvően mutatja be a Komáromhoz kötődő folyóiratokat, újságokat. Fontos rámutatni, hogy Szénássy a címben jelzettnél többet teljesít könyvében, mert bemutatja a Komáromban nyomtatott, de nem ott írt és szerkesztett sajtóanyagot is. Így a kötetet olvasó a sajtó- és nyomdászattörténet helyi és szélesebb összefüggéseit is nyomon követheti.

A repertórium számadatai imponálóak: több mint kétszáz cím sok ezer évfolyamának több százezer oldaláról van szó! A komáromi hagyományok e gazdag, és a megelőző monográfiákat is kiegészítő adattára korszakok szerint, ezen belül betűrendben lajstromozza anyagát. Megadja az egyes lapok kiadóját, szerkesztőjét, periodicitását, címváltozásait stb. — a fellelhető tényeknek megfelelően hosszabb, rövidebb ismertetést közöl róluk. Miként az egész könyv, úgy az

első fejezet végén közölt, de részletesebben tárgyalt, vagy ma már nem található, csak irodalmi utalásokból ismert lapok jegyzéke is a további kutatásokra serkent. Az összeállítás csak az elérhető teljességre tudott törekedni, mivel a szórványokból ma már nem lehet következtetni a kötet 327–331. lapjain felsorolt periodikumok valamennyi adatára.

Szénássy Árpád kötetét az tudja igazán értékelni, aki Rév-Komáromon kívül az egész régió múltját bármely szempontból, bárminő metszetben vizsgálja. Számukra e mű megkerülhetetlen, nélkülözhetetlen. Az analitikus feltárás valóságos aranybánya a legkülönbözőbb tudományterületek múltja iránt érdeklődők számára. Mint a komáromi nyomdászat múlt század második felében játszódó folyamatainak és összefüggéseinek valamelyes ismerője ezt alátámasztanám egy szubjektív, de jellemző példával.

A komáromi Siegler nyomda az 1850-es években számos természettudományi, elsősorban nyitrai vonatkozású könyvet nyomtatott. Ennek kapcsán, Siegler Mihály nyitrai ismeretsége révén 1856–57-ben az ő nyomdájukból került ki a Nyitrán szerkesztett *Magyarhoni Természetbarát* és német melléklapja a *Der Naturfreund Ungarns.* E rövid életű, az előfizetők pénzéből fenntartott szaklap 1850–71 között az egyetlen próbálkozás volt egy időszaki sajtótermék megjelentetésére Komáromban. Ennek jelentőségét növeli a Szénássy-kötet egyik lektorának, Batári Gyulának más helyütt tett megállapítása, amely szerint a szóban forgó lap a magyar természettudományi szaksajtó korai előfutára volt. Példa ez egyúttal Komárom szellemi vonzására is – a legsötétebb abszolutizmus idején.

Szénássy Árpád könyvének második fejezete tartalom és műfaj szerint rendszerezi az előző szerkezeti egységben leírt lapokat, továbbá személy- és földrajzi névmutatót, a nyomdák felsorolását, az újságok periodicitás szerinti mutatóját, időrendi táblázatot és irodalomjegyzéket közöl. E sokrétű mutatórendszer biztosítja a visszakereshetőségi igények több szempontú kielégítését. A könyv méltó folytatása annak a sorozatnak, amelynek elején a komáromi születésű sajtótörténész, a „gőzhangya", Szinnyei József munkássága áll, s amely sorozatban olyan további nagy nevek találhatók, mint Alapy Gyula, Baranyay József, Takáts Sándor, Gyulay Rudolf és mások. E nagy elődökhöz méltó művek megjelentetését örömmel várjuk a jövőben is.

HORVÁTH GÉZA

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1995-ben

Rövidítések:

Bibliotheca Apponyiana = Biblotheca Apponyiana. Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében. (Emlékülés és kiállítás Apponyi Sándor születésének 150. évfordulója alkalmából. Szerk.: W. SALGÓ Ágnes.) Bp. OSzK. 1995. 177 l.
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
MG = Magyar Grafika
MKsz = Magyar Könyvszemle
Tanulmányok = Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Bíró Gábor 70. születésnapja tiszteletére. Bp. 1995. (Eötvös Károly Megyei Könyvtár ny., Veszprém) 202 l.

Általános és elvi kérdések

W. SALGÓ Ágnes: Retrospektív katalogizálás Európában: a 15–19. század nyomtatott könyvei. (Az 1990. nov. 28–30. között Münchenben megtartott nemzetközi konferencia előadásai) = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 4. 641–645.

Bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok

ALVÁRI Csaba: Az Országos Műszaki Múzeum katalógustára = Tanulmányok 64–66.

BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig (szerk.), PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán (bev.), SOMORJAI Olga, BERCZELI A. Károlyné, PAVERCSIK Ilona (közrem.): Deutsche Theater in Pest und Ofen, 1770–1850. Normativer Titelkatalog und Dokumentation. Bp. 1995. 2 db, 1276 p.

BELLÁGH Rózsa: Keresztesi József és a Magyar Athenas toldaléka = MKsz 111. 1995. 1. 90–94.

BORSA Gedeon: Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok" első kötetéhez VII. = MKsz 111. 1995. 3. 287–304.

DEBRECZENI Kornélia, Sz.: Apponyi Sándor és felesége, Esterházy Alexandra élete és munkássága a korabeli sajtóban (Bibliográfia) = Bibliotheca Apponyiana 153–169.

Élet és Literatúra – Muzárion 1826–1833. Repertórium. Összeáll., tanulmányt írta FRIEDRICH Ildikó. Bp. 1991. 102 p.

FEHÉR Erzsébet: Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848. Bp.: OPKM, [1995.] 246 p.

HAIMAN György: Gutenberg-Jahrbuch 1994 (recenzió). [Benne a magyar szerzők tanulmányairól elsősorban] = MG 39. 1995. 1. 63–64.

JAKAB András—MESTER Béla: A Filozófiai Figyelő és mellékleteinek repertóriuma 1979—1993. = Filozófiai Figyelő 14. 1993. 226—274.

KISZELY Deborah: Discography of Ernő Dohnányi = Studia Musicologica 36. 1995. 1/2. 167—180.

KLINDA Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár ősnyomtatványai 2. = A FSZEK Évkönyve 23. 1988/1990. 32—37. [1. = uo. 13. 1968. 121—136.]

KÓKAY György: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve XXIII. 1988—1990., XXIV. 1991—1993. (Bp. 1994.) (Recenzió) = MKsz 111. 1995. 4. 463—464.

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1988. Szerk. DOBÓ Katalin. Bp. 1994. 673 p.

PAVERCSIK Ilona: Húszéves a Kniha = MKsz 111. 1995. 200—203.

PAVERCSIK Ilona: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1994-ben = MKsz 111. 1995. 4. 453—462.

SOLTÉSZ Zoltánné: Száz éve jelent meg az Országos Széchényi Könyvtár első ősnyomtatványkatalógusa = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 1995. 9. 37—41.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

BOZÓKI András: Censorship in the 1980s = The Hungarian Quarterly. Vol. 36. 1995. No 139 (Autumn 1995) 100—110.

GAZDA László: A reformkori országgyűléseknek a sajtószabadságért folytatott küzdelme (Recenzió Bényei Miklós könyvéről) = Erdélyi Tükör 7. 1995. 1. 24.

KÓKAY György: Decsey (!) Sámuel sajtóvétsége 1797-ben = MKsz 111. 1995. 3. 322—326.

Nyomdatörténet

Több évszázadot érintő művek

FRIGYIK Katalin: A Számmer nyomda története. [Kiállítási katalógus.] (Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum 1994. okt. 15.—dec. 11.) Székesfehérvár 1994. 48 p. ill. 1 t. (A Szent István Király Múzeum Közleményei D sorozat 229.)

HAIMAN György: Hess András — korok és kortársak tükrében = MG 39. 1995. 1. 51—53.

Mátyás királytól napjainkig. Kis magyar nyomdatörténet (Riport GARA Miklóssal. Riporter: GYŐRI Illés György) = Typographia 125. 1995. 5. 8.

15—16. század

HÚBERT Gabriella, H.: Egy elveszett 16. századi naptárvers másolata = MKsz 111. 1995. 3. 310—312.

SOLTÉSZ Zoltánné: Valentin Geyßler nürnbergi nyomdász 1552-ben kiadott magyar vonatkozású egyleveles krónikája = MKsz 111. 1995. 1. 15—24. ill.

SZELESTEI N. László: Magyar és német nyelvű kalendáriumtöredékek (1590—1593) = MKsz 111. 1995. 3. 304—310.

17. század

ECSEDY Judit, V.: A nagyszombati akadémiai nyomda első másfél évtizede (1648—1662) = MKsz 111. 1995. 4. 361—373.

HARGITTAY Emil: Pápai Páriz Ferenc—Csécsi János: Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum. Cibinii 1767. (facs. kiad.: Bp. 1995.) [40] 648, 404 p. [4] t. A függelékben Cs. J.: Observationes orthographico grammaticae... című tanulmány.

LUKÁCSY Sándor (bev.): Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv. Grác 1606. [Facs. kiad.] Bp. 1993. 30 p. ill. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 28.)

18—19. század

BOR Kálmán: Elfeledett nagyszombati cirill betűs nyomtatvány 1724-ből = MKsz 111. 1995. 3. 319—322.

DOMINKOVITS Péter: Egy elfeledett nyomdaalapítási kísérlet a reformkori Győrben = Kisalföldi Könyvtáros 1994. I. 13—17.

HAIMAN György: A Számmer család és nyomdáik = MG 39. 1995. 1. 10—12.

HORVÁTH J. József: Még egy selyemre nyomtatott tézislap = MKsz 111. 1995. 4. 436–438.

KIRÁLY Péter: National endeavours in Central and Eastern Europe as reflected in the publications of the University Press of Buda 1777–1848. Bp.: Alfa, 1993. 103 p. ill.

WEÖRES Sándor (tanulm.): Kalmár György: Summa. Az embernek épségben levő állapotjáról... Bp.: Pátria, 1993. 230 + 7 p. (Az 1772-es [helyesen 1770-es!] pozsonyi kiadás változatlan hasonmás kiadása)

20. század

CSAPÓ Mária: A nyomdaipar irányítása és államosítása 1949–1952 = Levéltári Közlemények 64. 1993. 1–2. 77–105.

ERDÉSZ Ádám: „Valóságos közigazgatási intézménnyé fejlődtünk" A Kner-Nyomda a magyar közigazgatásban = Magyar Közigazgatás 43. 1993. 9. 569–576.

KONCZ Pál: Imre Géza ajkai nyomdász és könyvkötő = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19–20. 1993–1994. 487–502.

ÖLVETI Gábor: Fejezetek a századforduló utáni debreceni nyomdák történetéből = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 21. 1994. 115–131.

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Adalékok Felsőgalla nyomdászatának történetéhez. = Adalékok Tatabánya (művelődés)történetéhez. Tatabánya 1994. 67–108. p. (Tatabányai Levéltári Füzetek 1.)

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Nyomdászok, könyv-, újság- és hírlapkereskedők Tatabányán – az iparlajstromok alapján. = Adalékok Tatabánya (művelődés)történetéhez. Tatabánya 1994. 151–161. p. (Tatabányai Levéltári Füzetek 1.)

Könyvművészet, illusztráció

BODÓCZKY István: Személyes beszámoló a Török Pál utcai archívumról (A Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola, Bp.) = Magyar Iparművészet 1995. 2. 38–42.

Buday György fametszetei. Szerk.: CSAPLÁR Ferenc. Kiállítás a Kassák Múzeumban, Budapest, 1995. december 10. Gyoma 1995. 31 p. ill.

CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Gróf Apponyi Sándor és a magyar történeti képes forrásanyag = Bibliotheca Apponyiana 25–36. ill.

DUKKON Ágnes: Az illusztráció szerepe a reneszánsz és a barokk kor naptáraiban = Irodalomtörténet, irodalomértés. ELTE Tanárképző Főiskola 1995. (Szerk. Cs. VARGA István, VILCSEK Béla) 231–241. p. ill.

GÁBOR Dénes: Szépmíves könyvművészünk [Kós Károly] = Erdélyi Tükör 7. 1995. 1. 12–15.

HAIMAN György: Gondolatok az idézőjelről = MG 39. 1995. 5. 46–49.

HAIMAN György: Kozma Lajos = Magyar Iparművészet 1995. 3. 53.

HAIMAN György: Magyar litográfia = MG 39. 1995. 1. 19–21.

HAIMAN György: Magyar litográfia 6. Faragó Géza kiállítási plakátja. Kromolitográfia 1910 körül = MG 39. 1995. 6. 22–23.

HAIMAN György: Magyar litográfia 5. Játékkártyák a 15–16. századból. Kromolitográfia 1902–1903. = MG 39. 1995. 5. 13.

HAIMAN György: Magyar litográfia 3. A követválasztásra bejött kortesek díszmenete, Pest 1847. okt. 17. = MG 39. 1995. 3. 23.

HAIMAN György: Magyar litográfia 4. Nécsey István: Illusztráció a Magyarország madaraihoz. Kromolitográfia = MG 39. 1995. 29–30.

HAIMAN György: Magyar litográfia 2. Szerelmey Miklós: Magyar hajdan és jelen (1847) című képes albumának kromolitográfiai címlapja = MG 39. 1995. 2. 42–43.

HAIMAN György: Magyar litográfia 1. Trentsenszky árvízképe a pesti Színház térről 1838 = MG 39. 1995. 1. 27.

HORVÁTH Csilla, B.: A Múzeum helytörténeti gyűjteményében lévő, Pécset ábrázoló képes levelezőlapok V. (Irgalmasok utcája) = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 38. 1993. 139.

JÁNOSKA Antal: Apró képek mesterei. Pillantás a játékkártyák világára = Magyar Iparművészet 1995. 5/6. 68–72. ill.

KARÁCSONYI Gréta (szerk.): Szerelem régi képes levelezőlapokon. (Bev. HORVÁTH Hilda) Bp.: Postacard 1994. 95 p. ill.

KASS János grafikái (Szerk.: ERMÉNYI Lajos, előszó: TANDI Lajos) Szeged 1992. [126] p. ill. [Bibliofil kiad.]

KASS János: Tipográfia és számítógép = Alföld 46. 1995. 1. 3–5.

KÉKI Béla: A latin nyomdabetű rajzának fejlődése Gutenberg óta (Sajtó alá rend., ill: SOMKUTI Gabriella). Miskolc: [Miskolci Bölcsész Egyesület] 1994. 46, [16] p. ill. (Bölcsész-könyvek 3.)

KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor: Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796 = MKsz 111. 1995. 2. 142–163. ill.

A Nagy Háború plakátjaiból – Plakate zum 1. Weltkrieg 1914–1918. Kiállítás Wien, Collegium Hungaricum 1994. június 9–29. Összeáll.: RÁKÓCZY Rozália. Bp. 1994. 53 p. ill.

PETERCSÁK Tivadar: A képes levelezőlap története. Miskolc – Eger: Dobó István Vármúzeum, 1994. 207 p. ill.

RÓZSA György: Vizkelety Béla litografált magyar királyképsorozata = MKsz 111. 1995. 1. 97–100. ill.

SZÁNTÓ Tibor: A tipográfia: a megismerés és a tájékoztatás használati eszköze és egyúttal látvány = MG 39. 1995. 1. 28–29.; 2. 52–63.; 3. 33–40.; 4. 30–38.; 5. 24–31.; 6. 32–41.

Tipo-grafika – Gyakorlat és elmélet. Haiman György tipográfiai és tipográfiatörténeti kiállítása az OSZK-ban 1995. márc. 10.–április 10-ig [rövid ismertetés] = MG 39. 1995. 2. 76.

Térképészet

BARTHA Lajos – PUSKÁS Katalin: A debreceni kollégium kéziratos glóbuszai (Előzetes beszámoló a rézmetsző deákok földgömbjeiről) = Geodézia és Kartográfia 47. 1995. 4. 216–222.

BRICHZIN, Hans: Megjegyzések az első nyomtatott Magyarország térképről (1522) = Cartographica Hungarica 1992. 1. 37–40. ill.

DEÁK Antal András: A Danubius Pannonico-Mysicus műhelytitkai = Tanulmányok 49–51. [Marsigli, Luigi Fernando művének rézmetszeteiről]

GRÓF László: Magyarország térképei az Ortelius atlaszokban = Cartographica Hungarica. 1992. 1. 26–35. ill.

HUSZÁR Éva: Heves megye ábrázolása térképnyomatokon 1491–1598 között = Cartographica Hungarica 1992. 2. 29–38. ill.

KERESZTESSY Csaba: Dóka Klára: Térképgyűjtemények az egyházi levéltárakban (Levéltári Módszertani Füzetek 15.) Bp.: MOL, 1992. 302 p. = Levéltári Közlemények 65. 1994. 1/2. 209–212.

MEURER, Peter H.: Eine Kriegskarte Ungarns von Dominicus Custos (Augsburg 1598) = Cartographica Hungarica 1992. 1. 22–24. ill.

PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 20. = Geodézia és kartográfia 47. 1995. 1. 61–62.

PLIHÁL Katalin: Magyarországról készült és 1528-ban megjelent térkép és készítője a források tükrében = Cartographica Hungarica 1992. 2. 11–14.

REICHERSTOFFER, Georg: Chorographia Transilvaniae, Chorographia Moldaviae. Ford. SZABADI István. Debrecen: KLTE, 1994. 139 p. (Series Fontium Latinorum Debreceniensis 1.)

REISZ T. Csaba: Lipszky János Pesten. Kísérlet Pest-Buda térképének kiadására 1802-ben = Történelmi Szemle 37. 1995. 2. 229–255.

STEGENA Lajos: Négyszázötven éve, Brassóban született atlasz a Rudimenta Cosmographica = Cartographica Hungarica 1992. 2. 15–18. ill.

SZÁNTAI Lajos: De Jode atlaszának Magyarország térképe = Cartographica Hungarica 1992. 2. 24–28. ill.

SZÁNTAI Lajos: Egy újrafelfedezett Magyarország falitérkép = Cartographica Hungarica 1992. 1. 2–5. ill.

SZATHMÁRY Tibor: Hazánk első ismert nyomtatott haditérképének vizsgálata társtérképeinek függvényében. 1–2. rész = Cartographica Hungarica 1992. 1. 6–19. ill.; 2. 2–10., ill.

Térképhungarika iránytű = Cartographica Hungarica 1992. 1. 44–51. ill.; 2. 46–53. ill., 1993. 3. 56–63. ill., 1994. 4. 58–63. ill.

Papír

BEDŐ József: Egy papírrégiséggyűjtő ars poeticája = Magyar Iparművészet 1995. 1. 31–34. ill.

KASTALY Beatrix: Európai kutatások az írott kulturális örökség védelmére = Papíripar 39. 1995. 3. 78–82.

KASTALY Beatrix: Időálló hazai nyomópapírok = MG 39. 1995. 3. 43–47.

KASTALY Beatrix: A papír időállóságával kapcsolatos kutatások a nemzetközi konferenciák tükrében = Papíripar 39. 1995. 6. 211–216.

PELLER Tamás Károly: Papírlapok javításának módszerei a restaurálásban. A papíröntés = Papíripar 39. 1995. 1/2. 43–46.

VARGA Nándor Lajos: Vízjegyek. Kézzel merített magyar vagy külföldi magyar vonatkozású papirosokon 1330-tól 1896-ig. Művészi kézirat [Bp.] 1970. reprintje (Bp. 1995, Balassi K.) 1–2. kötet közös tokban.

Kötéstörténet

BE�öTHYNÉ KOZOCSA Ildikó: Egy magyar karthauzi kolostor könyvkötéseinek szerkezeti vizsgálata = MKsz 111. 1995. 68–76. ill.

KONCZ Pál: A budai és pesti könyvkötők pecsétje 1729-ből = Turul 67. 1995. 3/4. 79. ill.

ROZSONDAI Marianne: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár történeti kötéseiről = FSZEK Évkönyve 23. 1988/1990. 26–31. I–XII.

SOLTÉSZ Zoltánné: Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possessorai = MKsz 111. 1995. 2. 131–141.

Kiadástörténet

Több évszázadot érintő művek

KAPRONCZAY Katalin: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793–1993) = Valóság 38. 1995. 8. 108–110.

POSTMA Ferenc: Hebräische Grammatiken in Ungarn, 1635–1992. Betrachtungen aus Anlass einer neuen Bestandsaufnahme von A. Strbik = MKsz 111. 1995. 3. 312–319.

RÁKÓCZI Katalin: Az első magyarországi német nyelvű kalendáriumok, almanachok és prognosztikonok orvostörténeti forrásértéke (16–17. század) = Tanulmányok 178–181.

SZILÁGYI Ferenc: Erdély ritkaságai. Kiadásra váró 17–18. századi szépirodalmi és filozófiai művek marosvásárhelyi és kolozsvári könyvtárakban = Studia nova (Károli Gáspár Református Egyetem I/1.) 1994. 1. 133–154.

17. század

BARTÓK István: A humanizmustól a klasszicizmus felé. Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásairól = MKsz 111. 1995. 4. 349–360.

BINDER Pál: Rákóczi György román bibliája = Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica. 2. A. Bp. 1995. 211–215.

BIRDAŞ, Emilian: Noul Testament de la Bălgrad = Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica. 2. A. Bp. 1995. 177–181.

FEHÉR Erzsébet: Lorántffy Zsuzsanna Bibliás könyve és román iskolája = Honismeret 23. 1995. 3. 23–25.

HELTAI János: „Szent Atyák Öröme". Medgyesi Pál és Vásárhelyi Dániel hitvitája = Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica. 2. A. Bp. 1995. 224–235.

HÚBERT Gabriella, H.: Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása? = MKsz 111. 1995. 2. 169–172.

MISKOLCZY Ambrus: Sub semnul reformei? (Cîteva probleme şi întrebări priviud ediţia a 2-a a Noului Testament de la Bălgrad din

anul 1648) = Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica. 2. A. Bp. 1995. 187–210.

RUDEANU, Ioan Octavian: Noul Testament de la Bălgrad şi teologia lui = Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica. 2. A. Bp. 1995. 182–186.

SZELESTEI N. László: Bocatius János 1611-ben Kassán megjelent műveiről = MKsz 111. 1995. 4. 427–431.

18. század

CSEPREGI Zoltán: Adalék a „Laubáni Biblia" megjelenési évének kérdéséhez = MKsz 111. 1995. 1. 87–90.

CSETRI Elek: Régi erdélyi méhészkönyvek = História 1995. 5/6. 53–55.

HOPP Lajos: A Törökországi Levelek első kiadása = MKsz 111. 1995. 1. 38–50.

KÓKAY György: „Olim omnis homo natus est liber". A Contrat social latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből = MKsz 111. 1995. 2. 176–178.

KUNTÁR Lajos: Szombathely leghíresebb könyve: Mikes Kelemen Törökországi levelek = MKsz 111. 1995. 2. 190–195.

19–20. század

ESZENYINÉ BORBÉLY Mária: A könyvkiadás változásai az 1980-as évek közepétől napjainkig = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 30. 1995. 1. 33–39.

GEOFFROY, René: Német nyelvű emigráns írók magyar kiadóknál 1933–1944 között megjelent munkái = MKsz 111. 1995. 1. 51–67.

INDALI György: Kisfaludy Károly és Helmeczy Mihály előfizetési felhívása a Jelenkor tárgyában a Budapest gyűjtemény aprónyomtatványai között = FSZEK Évkönyve 23. 1988/90. 45–52.

SZERAFINNÉ SZABOLCSI Ágnes: Az Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadói tevékenysége (1924–1944) = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 30. 1995. 1. 90–95.

VARGA Sándor: A magyar könyvkiadás és -kereskedelem: 1939–1944. = Könyvvilág 39. 1995. 4. 3.

Könyvkereskedelem

ESZENYI Miklós: Ferenczi Bernát és utóda. Egy könyvkereskedés története = Herman Ottó Múzeum Évkönyve 32. 1994. 535–543.

KŐSZEGFALVI Ferenc: A hódmezővásárhelyi könyvterjesztés kezdete és virágkora (Csengeri Ferenctől Weisz Lászlóig) = MKsz 111. 1995. 4. 416–426.

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Könyvkiadás, könyvterjesztés, olvasás Komárom és Esztergom vármegyében (1705–1849) = Esztergomi évlapok 1994. 91–106.

Sajtótörténet

Átfogó művek

BÉNYEI Miklós: A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon = MKsz 111. 1995. 3. 344–345. (Batári Gyula könyvéről recenzió)

DEBRECENI Anikó: Sajtó és politika a századfordulón. A „Felvidék" és az „Ung" lapok tükrében = Honismeret 23. 1995. 1. 75–82.

JEMNITZ János: A munkás- és szocialista sajtó történetéből = Nemzetközi munkásmozgalom története 20. 1994. 177–191.

SZABADVÁRY Ferenc: A Magyar Tudományos Akadémia természettudományos folyóirat kiadása = Tanulmányok 5–7.

18. század

BATÁRI Gyula: A tudományos folyóiratok kiadásának kezdetei Magyarországon = Természet Világa 126. 1995. 6. 268–271. ill.

CZIBULA Katalin: A pest-budai német sajtó színháztörténeti híradásai 1781–1790 között = MKsz 111. 1995. 1. 25–37.

FEJÉR László: Vízügyi vonatkozású cikkek a „Tudományos Gyűjtemény"-ben = Tanulmányok 32–34.

MÓRA László: A tudományos szaksajtó kezdetei hazánkban. Recenzió Batári Gyula: A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon 1721–1867. (Bp. 1994.) c.

könyvéről = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 1. 299–300.

19. század

BARTHA Lajos: Két elfelejtett természettudományi folyóirat (Természetbarát (1846–48), Urania (1884) = Tanulmányok 35–38.

BÉNYEI Miklós: A centralista Pesti Hírlap és Debrecen = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 21. 1994. 53–75.

BÉNYEI Miklós: Kossuth Lajos Pesti Hírlapja és Debrecen = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 20. 1993. 71–85.

FEHÉR Katalin: Reformkori sajtóviták a nők művelődésének kérdéseiről = MKsz 111. 1995. 3. 247–263.

HOFFER Tamás: Könyvtári vonatkozású cikkek a győri sajtóban 1892–1898 = Kisalföldi Könyvtáros 1994. 1. 45–50.

JOBST Ágnes: Fürdői Lapok – a balneológia szolgálatában = Orvosi Hetilap 136. 1995. 38. 2064–2067.

KIRÁLY Pál: A „legöregebb" magyar műszaki-gazdasági folyóirat [Erdészeti Lapok] = Tanulmányok 25–31.

KISS Réka: A Vadász és Versenylap (1857–1867) = Honismeret 23. 1995. 5. 80–84.

MÁTAY Mónika: Nemes nemzetálom, avagy a reformkori nyilvánosság jellegzetességei a Honderű című divatlap tükrében = Jelkép 1994. 2. 57–68.

A sajtó világa a Somogy tükrében 1866–1890. Összeáll. NAGY Zoltán. Kaposvár 1995. 94 p.

19–20. század

BEKE György: Magyar lapalapítás – román diktatúrában (A Brassói lapok századik születésnapja) = Új Horizont 23. 1995. 2. 44–48.

CSATH Béla: „Urban-féle" újság = Tanulmányok 22–24.

Emlékezés a 125 éves Bányászati és Kohászati Lapokra. Molnár László: 1893–1896. Benhe István: 1897–1900. = Bányászati és Kohászati Lapok; Bányászat 126. 1993. 3–4. 286–298, 418–425.

HALÁSZ Albert: Az alsólendvai sajtó és a néprajz 1889–1919. Bp. 1994. 286 p. ill.

HIDVÉGI Jenő: Orvostörténelem – az Orvosi Hetilapban = Orvosi Hetilap 136. 1995. 40. 2177–2180.

KOMORÓCZY Géza: Magyar sajtó erdejében zsidó fák, facsoportok: Scheiber Sándor magyar zsidó sajtóbibliográfiája elé = Szombat 5. 1993. 9. 23–28.

MÓRA László: [Száz] 100 éves a Magyar Kémiai Folyóirat = Évfordulóink 1995. 76–79. ill.

VÁMOS Éva Katalin: A Magyar Chemiai Folyóirat, mint a hazai kémia nemzetközi kapcsolódásainak tükre = Tanulmányok 14–18.

VÁMOS Éva: Százéves a Magyar Chemiai Folyóirat = Orvosi Hetilap 136. 1995. 26. 1401–1403.

VEKERDI László: Kötetbírálat és köszöntő a Természettudományi Közlöny 125. évében = Forrás 27. 1995. 5. 105–107.

VITÁLIS György: 125 éves Bányászati és Kohászati Lapok – 100 éves az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület = Hidrológiai Tájékoztató 1993. ápr. 10–15.

20. század

ANDRÁS Károly: Maritain és a Vigilia = Vigilia 60. 1995. 3. 166–171.

CSORBA Csaba: Az ausztráliai Magyar Múlt = Honismeret 23. 1995. 3. 87–89.

Debreceni Szemle. Válogatás az 1927–1944. évfolyamok anyagából. Szerk. GUNST Péter, ANGI János, BÉNYEI Tamás és PÓSÁN László. Debrecen 1993. 18 p. ill.

IZSA Jenő: A Magyar Katonai Szemle 1935–1944 között megjelent írásai tükrében = Akadémiai Közlemények (ZMKA) 202. 1994. 167–179.

KATONA SZABÓ István: 1956-ról Erdélyben. Tallózás az egykori sajtóból, feljegyzésekből = Erdélyi Magyarság 16. 1993. 6–9.

KEREKES Béla: Magyar Mezőgazdaság – 1967 = Gazdálkodás 37. 1993. 8. 61–67.

KUNTÁR Lajos: Húsz éves a Vasi Honismereti Közlemények = Honismeret 23. 1995. 3. 83–86.

LAK István: Múltunk és jelenünk (1–2.) = Vakok Világa 1993. szept. 8–12.; okt. 13–17.

LAK István: Múltunk és jelenünk – 40 év lapunk történetéből (3.) = Vakok Világa 1993. nov. 20–24.

A Lendület évei 1982–1987 (Szerk.: BALLA D. Károly és BERTICS Katalin). Bp. 1994. 51, [5] p. ill. (Galéria könyvtár 23.)

MÁRKUS Rozália: A brémai „Deutsche Presseforschung" tevékenysége = MKsz 111. 1995. 1. 102–106.

NAGY Csaba: Irodalmi Újság 1957–1989. Dokumentumok a lap történetéből. Bp. 1993. 263 p.

NAGY ZSUZSA: Fél évszázad krónikása. Adalékok az 50 éves Hajdú-Bihari Napló és elődjei történetéhez. Debrecen 1994. 65 p. ill.

NÉMETH G. Béla: Három jövőkép a Magyar Csillagban = Kortárs 39. 1995. 4. 66–72.

PALLÓ Gábor: Folyóiratrobbanás az 1950-es években = Tanulmányok 11–13.

PAPP-VÁRY Árpád: [negyven] 40 éves a Cartographia = Geodézia és Kartográfia 47. 1995. 2. 67–78.

PETŐ Ernő: A gyöngyösi sajtó 1945–1946 = Mátrai tanulmányok 1993. 153–165.

RÓZSA Mária: A „Pester Lloyd" ismeretlen utolsó számai az Osztrák Nemzeti Könyvtárban = MKsz 111. 1995. 2. 195–196.

SZABÓ Ferenc: A Vigilia indulása = Vigilia 60. 1995. 2. 92–98.

TERPLÁN Zénó: A „Technika" c. folyóirat a két világháború között = Tanulmányok 8–10.

TISZA István: Az 1930-as évek magyar nyelvű közlekedési folyóiratai = Közlekedési Múzeum Évkönyve 9. 1988/1992. 335–357.

VASY Géza: Irodalmi folyóirataink és az „Árgus" = Árgus 6. 1995. 2. 73–75.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő művek

BÁNHEGYI B. Miksa: Egy magyar kolostori könyvtár a reformkorban [Pannonhalma] = Esztergom évlapjai 1994. 129–142. ill.

HORVÁTH Alice: „Musis patriis-gratisque posteris". Öt múltszázadi könyvtár építéséről = Esztergom évlapjai 1994. 49–70. ill.

KOVÁCS Imre, P.: Híres iskolai könyvtárak. Gyűjtemények a pápai kincsesházban = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 1995. 2. 48–57.

SOLYMOSI László: A veszprémi Székesegyházi Könyvtár és kölcsönzői a középkor végén = Veszprémi Szemle 3. 1995. 1. 3–14.

VARGA András: A szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtára = Csongrád Megyei Könyvtáros 26. 1994. 1/4. 19–36.

18. század

FEKETE Csaba: Debreceni könyvtáros deákok 1700 előtt. = Könyv és Könyvtár 17. 1994. 95–107.

FEKETE Csaba: Jánki Péter munkássága a Kollégiumi Könyvtárban = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 69. 1991. (1993.) 309–331.

FÖLDVÁRI Sándor: Cirillbetűs szerkönyvek a magyar művelődéstörténetben = Honismeret 23. 1995. 2. 38–41.

19–20. század

DEÉ NAGY Anikó: A marosvásárhelyi Teleki Téka = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 2. 284–291.

JÓNÁS Károly: A magyar országgyűlés házelnökei a képviselőház könyvtári bizottságának élén (1887–1950) = Valóság 38. 1995. 8. 65–76.

JÓNÁS Károly: 125 éves az Országgyűlési Könyvtár = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 4. 611–620.

JÓNÁS Károly – VEREDY Katalin: Az Országgyűlési Könyvtár története, 1870–1995. Bp. 1995. 492 p. ill.

TÓTHNÉ KURÁN Julianna: Egy százéves könyvtárról. (Recenzió Kégli F.: 100 éves könyvtár Székesfehérváron. c. könyvéről) = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 1. 301–302.

TULOK Magdolna: A százéves Római Magyar Akadémia Fraknói-könyvtárának vi-

szontagságai = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 1. 67–73.

20. század

CSÉCS Teréz: A Xántus János Múzeum Szakkönyvtára = Kisalföldi Könyvtáros 1994. 2. 28–32.

FRANG József: A Marcali Járási Könyvtár története 1950–1966. Marcali 1994. 59 p. ill. (Somogyi Könyvtártörténeti Füzetek 1.)

FUTAKY László: Két évtized könyvtárfejlesztési törekvései Szabolcs-Szatmár megyében (1971–1990) = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 30. 1995. 4. 576–594.

HORVÁTH József: A Soproni Levéltár könyvtára = Kisalföldi Könyvtáros 1994. 1. 51–56.

JÁVORI Ferencné: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a Könyvtári Híradóban. (Könyvtári Híradó a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban) = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 1. 43–46.

KELEMEN Elemér: Neveléstörténet – OPKM = Magyar Pedagógia 94. 1994. 1/2. 113–126.

KÓKAY György: Az egyházi könyvtárak sorsa Magyarországon = Könyv és Könyvtár 1993. nov. 7–12.

KOROMPAI Gáborné: Az Egyetemi Könyvtár egyetemtörténeti gyűjteménye [Debrecen] = Könyv és Könyvtár 17. 1994. 111–117.

KOVÁCS Ilona: Az európai könyvtárak hungarika anyaga = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 2. 209–218.

MARTON János: A magyar tudományos könyvtárak lepusztulása az elmúlt 25 évben = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 42. 1995. 1. 3–7.

RÁCZ Ágnes: Új utakon a 45 éves Könyvtártudományi Szakkönyvtár = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 1. 23–35.

SÁNDOR Tibor: Hagyomány és megújulás. Helytörténeti-helyismereti tevékenység a Budapest Gyűjteményben = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 1995. 4. 30–36.

SZABÓ József, N.: Nemzetközi könyvtári kapcsolatok – folyóirat- és könyvakciók 1945–1946 = MKsz 111. 1995. 3. 275–286.

SZÉKELYNÉ KŐRÖSI Ilona: Megmentett görög könyvek = Honismeret 23. 1995. 6. 119.

Bibliofilia

16–17. század

DÉZSI János: Dudith András és könyvei = Csongrád Megyei Könyvtáros 26. 1994. 1/4. 37–48.

FARKAS Gábor: Egy lengyel humanista (Jan Dantyszek) könyve = MKsz 111. 1995. 1. 76–87. ill.

JOBST Ágnes: Medicina in ex libris (Apró nyomtatványok műszaki, természettudományos és orvostörténeti gyűjteményekben) = Tanulmányok 78–79.

JOBST Ágnes: Medicina in ex libris = Lege Artis Medicinae 5. 1995. 498–500 + 2 p. ill.

KLINDA Mária: Bejegyzések vizsgálata 1601 előtti nyomtatványainkban = FSZEK Évkönyve XXIV. 1991/1993. (Bp. 1994.) 86–91.

OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben [I.] = MKsz 111. 1995. 4. 432–436.

OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben II. (Katolikus szerzetesek és világi papok könyvei) = MKsz 111. 1995. 2. 172–176.

SARBAK Gábor: Hadnagy Bálint pálos szerzetes kézírása a budapesti Egyetemi Könyvtár 372-es számú ősnyomtatványában = MKsz 111. 1995. 2. 164–169.

SOLTÉSZ Zoltánné: Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik. Bp. 1994. (Recenzió) = MKsz 111. 1995. 4. 464–465.

18. század

HOPP Lajos: A bujdosó Rákóczi = MKsz 111. 1995. 3. 336–343.

KOÓS Judith: Ráday Gedeon könyv- és műgyűjteménye a XVIII. században. Aszód 1994. 180 p. ill. (Múzeumi füzetek 43.)

Koós Judith: Ráday Gedeon Könyv- és műgyűjteménye a 18. században (Kiállítás, Aszód 1994) = Magyar Iparművészet 1995. 1. 50–51.

Ojtozi Eszter: Egy Milton kötet Erdélyi János könyvtárából = Könyv és Könyvtár 17. 1994. 159.

19–20. század

Bakonyi Péter – Kiss Ferenc: Jelentkezik a Magyar Bibliofil Társaság = MG 39. 1995. 6. 75.

Beke Margit: Simor tudománypártolása és könyvgyűjteménye = Simor János emlékkönyv. Bp. 1992. 23–30. (Strigonium Antiquum 1.)

Bényei Miklós: Javaslat az erdélyi régiségek gyűjtésére – anno 1846 = Erdélyi Tükör 7. 1995. 3/4. 22–23.

Forrai Márta: A zalai Zichy család könyvtára = Esztergom évlapjai 1994. 75–82. ill.

Köpeczi Béla: Az Apponyi-gyűjtemény történeti forrásértéke = Bibliotheca Apponyiana 11–16. ill.

A Magyar Iparművészeti Főiskolán a Typografikai tanszék megalakulása óta készült kis példányszámú kiadványok. (Bibliográfia. Összeáll. Zápori Regenhart Krisztina) Bp. 1995. 76 [2] p. ill. (Borda Antikvárium könyvészeti kiadványai)

Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében. Emlékkiállítás Apponyi Sándor születésének 150. évfordulója alkalmából. Kiállítási katalógus, OSZK 1994. január 21. – április 21. Összeáll.: W. Salgó Ágnes = Bibliotheca Apponyiana 101–152.

Pifkó Péter: A mecénás Majer István = Esztergom évlapjai 1994. 83–90.

Salgó Ágnes, W.: Az Apponyi-gyűjtemény még publikálatlan tételei = Bibliotheca Apponyiana 37–45. ill.

Soltész Erzsébet: Apponyi Sándor Hungaricagyűjteménye és katalógusa = Bibliotheca Apponyiana 17–23.

Szállási Árpád: Az orvosi bibliofilia és Helischer József esztergomi könyvtára = Esztergom évlapjai 1994. 71–74.

Takács Mária: Dedikált könyvek Illyés Gyula könyvtárában = Dunatáj 18. 1995. 2/3. 9–13.

Olvasástörténet

Bárdos István: A Belvárosi Katolikus Olvasókör megalakulása és művelődése Esztergomban (1882–1950) = Új Forrás 27. 1995. 1. 37–43.

Csókás László: A magyar írói foglalkozás kezdeteiről = MKsz 111. 1995. 3. 238–246.

Gáspár Gabriella: Az olvasóközönség társadalmi összetétele a reformkort megelőző időszakban = Esztergom évlapjai 1994. 107–118.

Gömöri György: Magyarok a régi Oxfordban a kollégiumi számadáskönyvek és könyvtári vendégkönyvek alapján = ItK 99. 1995. 2. 190–198.

Monok István: Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város 16–17. századi olvasmányaiban (Ruszt, Sopron, Kőszeg) = Hungarológia 6. 1995. 231–244.

Monok István: Francia szerzők a magyar nemesség olvasmányaiban 1526–1671 (A 16–17. századi magyarországi könyvtár- és olvasmánytörténet forrásai) = Csongrád Megyei Könyvtáros 26. 1994. 1/4. 49–60.

Szelle Béla: A nép és az olvasás az önkényuralom időszakában = MKsz 111. 1995. 3. 264–274.

Tilcsik György: A reformkori Szombathely második olvasótársasága = A Societas Scientiarum Savariensis és előzményei. Szombathely 1994. 54–65.

Veszprémi Károlyné: A Győri Olvasó Egylet (Kaszinó) a Győri Közlöny és a Győri Hírlap tudósításainak tükrében = Kisalföldi Könyvtáros 1994. 1. 39–44.

A múlt könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

B. I.: Soproni Béla 1914–1995. = MG 39. 1995. 2. 44.

Emlékezés Lengyel Lajosra = MG 39. 1995. 4. 23–25.

FODOR Béla: Kelényi Béla Ottó (1897–1944) = FSZEK Évkönyve 23 1988/1990. 58–63.

GERENCSÉR Miklós – LAKATOS Éva: Búcsú Sinay Jenőtől = Kisalföldi Könyvtáros 1994. 2. 33–37.

KÁNTOR Zsolt: Stílus és műgond. Beszélgetés a nemrég elhunyt Petőcz Károllyal = MG 39. 1995. 3. 11–15.

KÉGLI Ferenc: Petrik Géza élete és munkássága = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 1995. 11. 41–50.

KATSÁNYI Sándor: Párhuzamos életrajzok. Gulyás Pál, Szabó Ervin és a korszerű közkönyvtár gondolatának kibontakozása = Könyvtári Figyelő 5. (41.) 1995. 2. 199–208.

MEZEI György: In memoriam dr Hiller István (1934–1993) = Könyv és Könyvtár 1994. jan., 41–43.

PÉTER Katalin: Benda Kálmán 1913–1994. = Levéltári Közlemények 5. 1994. 1/2. 258–260.

SOMKUTI Gabriella: Petrik Géza sírjánál = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 1995. 11. 51.

SÜLI-ZAKAR István: Milleker Rezső (1887. április 17.–1945. május 8.) = Debreceni Szemle 3. 1995. 2. 270–287.

SZELESTEI N. László: Tarnai Andor 1925–1994 = MKsz 111. 1995. 1. 101–102.

TÓTH Béla: Hatvani István (1718–1786) = Tanulmányok 182–189.

V. ECSEDY JUDIT

SZEMLE

Rózsa György: Kulturális örökség és információs társadalom. Bp. 1995. Argumentum. 84 l.

A 20. században az óriási technikai fejlődés kapcsán, az újabb és újabb technikai találmányok megszületését, majd gyors térhódítását követően a kultúra, különösen a humán kultúra művelői, ápolói és féltői egyre gyakrabban és következetesen emelték fel szavukat az egyoldalú technikai civilizáció veszélyei, a mechanikus gondolkodás és látásmód ellen, az emberi művelődés és kulturális magatartás múltbeli értékei, jelen állapota és jövőbeli folyamatos fejlődése érdekében. Voltak, akiket annyira aggódóvá és pesszimistává tett egy-egy fejlődési folyamat pillanatnyi tendenciája, egy-egy találmány térhódítása, s korábbi értékeket létrehozó rendszerekre kiszorítólag ható működése, hogy borúlátó válságelméleteket fogalmaztak meg, illetve: ha e modern találmányok, az új médiák hívei és eredményeik szószólói voltak, diadalmasan hirdették nagyszerűségüket és jósolták meg a korábbi, ezek által felváltott hagyományos eljárások bukását.

Talán legismertebb közülük — különösen az írásmesterségek művelői, a könyvek és információk gondozói körében — McLuhan kanadai szociológus teóriája, amelyet a televízió gyors amerikai térhódítása kapcsán A Gutenberg-galaxis (*The Gutenberg Galaxy.* 1962.) című művében fejtett ki. E szerint a televízió a maga nagyobb lehetőségeivel, a néző figyelmét és erőfeszítéseit kevésbé igénybe véve, mint teszi azt az írásos-nyomtatásos kommunikáció, kiszorítja, illetve erősen visszaveti az írásbeli kultúrát. Kétséges tehát, hogy van-e még jövője a nyomtatott betűnek, az írásbeli közlésmódnak. Az elektronikus közlési ipar, a tömegkommunikációs eszközök tömege szembefordul-e a humán műveltséggel, visszaszorítja-e azt? Lehetséges, hogy vége van a Gutenberg-galaxisnak, a gutenbergi korszaknak, a könyvnyomtatás kozmikus időszakának.

Azóta bizonyossá vált, hogy az egymást követő és felváltó közlésmódok és közlési eszközök nem szorítják ki, nem szüntetik meg az előzőket, hanem megtalálják és elfoglalják a maguk helyét és betöltik a maguk szerepét köztük, s ezzel a társadalmi kommunikációnak, a tömegközlésnek új rendszere alakul ki, amelyben az egyes tényezők kiegészítik egymást, felerősítik egymás kommunikációs hatását. Ez történt az írásos-nyomtatásos közlésmód és elektronikus kommunikáció különböző válfajai, köztük a televízió esetében is.

Azóta a kommunikációnak új forradalma következett be, az elektronikus információfeldolgozás, a számítógép forradalma. A számítógép az élet minden területén, a társadalom minden szektorában, munkahelyen és a családban, a közösségek és az egyének életében egyaránt helyet kért és kapott; lehetővé vált az érintkezés és a kapcsolatteremtés egyénekkel, kisebb és nagyobb közösséggel, a közellel és a távollal, a világ legtávolabbi részeivel, létrejött az információs társadalom, megszületett az információs szuper-autosztráda. Az ember forgalmazhat az egész világon, eljuthat mindenhová, bárhonnan megszerezhet minden információt, de csak információs hálózatokon, rendszereken, tulajdonképpen a számítógépen keresztül. Közvetlen személyi érintkezésformái nincsenek, társas-társadalmi életet nem él, csupán közvetett kapcsolatai vannak egy technikai eszközön, berendezésen keresztül. Kétségtelenül új, személytelen kapcsolat ez, új „minőség" a kommunikáció történetében — ember és ember párbeszéde helyett ember és gép dialógusa.

Hogy viszonylik mindez kulturális örökségünkhöz, mi a szerepük, mi legyen a funkciójuk kulturális hagyományainknak és mai kultúránknak az információs társadalomban, ezt vizsgálja Rózsa György — bocsássuk előre — igen fontos és elgondolkoztató és gondolatébresztő írásában. Nagy szükség van ilyen könyvre Magyarországon is, ahol a számítógépet az informatika elvakult hívei, köztük számos könyvtáros is célnak tekinti, s nem olyan hasznos eszköznek, amilyen eddig nem állt még a könyvtárosok, a bibliográfusok, az adatgyűjtők és adatközlők, az információfeldolgozók és közvetítők rendelkezésére. Ezzel a fontos eszközzel azonban a kulturális hagyományok és jelen kultúránk eredményeit tudjuk tárolni és feldolgozni, s ehhez ezeket meg kell ismernünk. Ismernünk kell ugyanakkor az ember—gép egyoldalú kapcsolatból adódó elszemélytelenedés és elmagányosodás veszélyeit, s az ennek a kiküszöbölésére irányuló teendőinket is. Tulajdonképpen minderre felhívja a figyelmet és sok tekintetben megoldásokat is javasol, útmutatást ad Rózsa György könyve.

A szerző a kultúrát nagyon széleskörűen, átfogón, komplex módon értelmezi. Nemcsak a műveltséget, a tudást sorolja e fogalomkörbe, hanem a hagyományok és szokások, a viselkedési formák, a moralitás, a nemzeti és nemzetközi identitások gazdag halmazának is tekinti, amely egyben közgazdasági kategória, a társadalmi-gazdasági fejlődés mozgatója és ösztönzője, hajtóereje. Tehát — szó szerint idézve Rózsa Györgyöt — „a kultúra az emberi tevékenység legáltalánosabb, legmagasabb szintű megnyilvánulása".

Ugyanakkor a kultúrát nem kezelik sehol a világon valóságos értéke szerint, a politikai és gazdasági kérdések mellett mindenütt háttérbe szorul, különösen a gazdasági nehézségekkel küzdő országokban, amilyenek a középeurópai régió államai is. De az információs társadalom egészében a történelemben még eddig nem tapasztalt piaci megfontolások befolyásolják a kultúra megítélését és megbecsülését (illetve meg-nem-becsülését).

Az egyének személyi kapcsolata a kultúrához, a művelődéshez, de általában a hagyományos társadalmi-társas élethez ugyancsak nem-kívánatos módon alakul. Az egyén elfordul a társas élettől, embertársaitól, nem folytat velük közvetlen párbeszédet, kulturális életet nem a színházban, a könyvtárban él, tanulmányait nem iskolában végzi, hanem mindezt otthonában a számítógép felhasználásával teszi, elszigetelődik, elmagányosodik, személyisége elszegényedik. Beszédstílusa romlik, kifejezőkészsége csökken, s mindez érződik írása stílusán és fogalmazási képességén is; az írásos közlésmód színvonala erősen hanyatlik az információs szupersztrádán.

Rózsa György tulajdonképpen fokozatosan az egész emberiséget, az emberi kultúrát, közelebbről a szóbeli kommunikációt és az „írásmesterségeket" fenyegető nagy veszély bekövetkezésének a lehetőségére hívja fel a figyelmet. Ugyanakkor ennek elhárítását az információs társadalom kétségtelen eredményeinek az emberiséget szolgáló továbbfejlesztésében és a kulturális örökség, a hagyományok megbecsülésében és felhasználásában, illetve e kettő szintézisében, egy az informatika vívmányaival áthatott humanista társadalom megteremtésében látja.

A kötetet Fejtő Ferenc elismerő, a szerző érdemeit méltató előszóval ajánlja az olvasók figyelmébe.

FÜLÖP GÉZA

Mészáros István: A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996—1996. Bp. 1996. Nemzeti Tankönyvkiadó. 313 l.

A lexikonok, bibliográfiák szükségességének felismerése után viszonylag hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy nálunk is készüljenek kronológiák azon tudományágakban, amelyeknél évszámokkal is megjelölhető az időrendi fejlődés. Így látott elsőként napvilágot — mindnyájunk örömére és hasznára — a Benda Kálmán szerkesztette magyar történeti kronológia, amelyet a világirodalom, illetve a világtörténet feldolgozása követett „évszámokban" Vajda György Mihály és Pál József, illetve Engel Pál összeállításában. Hasonlóan nagy és fontos vállalkozás Mészáros Istváné, aki jelen kötetével a magyar nevelés és a hazai iskolák történetét követte nyomon — évszámokban.

A kötetre nagy szüksége volt a neveléssel, a neveléstörténettel foglalkozóknak éppúgy, mint az oktatás- és iskolaügy sorsát szívén viselő közigazgatásbeli hivatalnokoknak, de az oktatásügy dolgaihoz hozzászólóknak is. A kötet aktualitását két körülmény adja: az első magyarországi iskola, a bencések Szent Márton hegyén épült iskolájának ezeréves évfordulója, amelynek létezését Mór pécsi püspöknek „puer scholasticus"-ként való említése hitelesíti, valamint az a bizonytalanság, amely napjainkban az iskolaügy átszervezése körül tapasztalható.

A nevelés- és iskolatörténeti kronológia első adata a Géza fejedelem alapította bencés kolostor iskolájának megindulása — 996, az utolsó pedig 1996. március 2-a, amikor hivatalosan elkezdődtek az ezeresztendős magyar iskola jubileumi rendezvényei. A „millecentennaris" iskolatörténetnek legfontosabb tényeire vonatkozó alapvető kronológiai adatokat kapjuk e munkában. A szerző is kiemelte a „legfontosabb", illetve az „alapvető" szavakat, kifejezve ezzel szándékát, illetve már eleve elhatárolta magát azoktól az igényektől, jámbor óhajoktól, amelyek egy részletesebb kronológiát vártak volna. Bizonyos — miként azt a szerző is tudja —, hogy számos, rendelkezésére álló anyagot dolgozhatott volna be kötetének első, pl. az 1700—1800-as évek fordulójával foglalkozó részébe (itt pl. a magyar művelődésben akkor igen nagy szerepet játszó protestáns kollégiumokra gondolok), amellyel nemcsak teljesebbé tehette volna történetüket, hanem a kötet aránytalanságát is megszüntethette volna. Mészáros István tudatosan vállalta ezt az aránytalanságot: mert amíg a korábbi évekkel kapcsolatban számos résztanulmánnyal, sőt monográfiákkal is rendelkezünk, addig a nevelés- és iskolatörténetben a „fordulat évének" tekinthető 1949 után bekövetkezett változásoknak ilyen átfogó, ugyanakkor a fontos részletekre is kiterjedő bemutatásával sehol nem találkozunk. Ez a tény indokolja azt, hogy amíg 950 év tárgyalása 111 lapon történik, addig az elmúlt majd ötven év feldolgozása 250 oldalt kap.

A kötet nagy érdeme — a teljességen, a tényekre támaszkodó, minden minősítéstől tartózkodó adatok és megállapítások megbízhatóságán túl, amely Mészáros István minden művének sajátsága —, hogy egy-egy adat mögött ott rejlik a történelem. Változásai azután végighullámzanak az egész magyar művelődésen. Egy példa erre: 1787. február 20-án kelt rendeletével II. József megkövetelte, hogy a közép- és felsőszintű iskolákban német legyen a tanítás nyelve, majd három évvel később II. Lipót minden addigi rendeletet visszaállított. Ugyanekkor szüntették meg a tanügyi ellenőrök működését, valamint a protestáns tanárok alkalmazását is, amelynek következményeként Kazinczy Ferenc, illetve Szenjóbi Szabó László elvesztette kenyerét, sodródva azután a hazai jakobinusok mozgalma felé. Így jelennek meg emberi sorsok a kötet száraz tényei mögött.

Ugyanígy tükrözik az 1951-es évektől napjainkig játszódó tanügyi történések a történelem változásait, a hazai élet zajlásait a „Miénk az iskola" mozgalomtól kezdve a sok vitát kavart NAT-on át a felsőoktatási intézmények számának növekedéséig. Az utóbbi években mutatkozó különbség, amint azt a kötet adatai mutatják, hogy megszínesedett a tanügyi világ: számos külföldi delegáció és kongresszus hazai munkájáról olvashatunk, de arról is, hogy a pedagógusok tiltakozó tömeggyűléseket tartottak, sőt kivonultak az utcára követeléseik érvényesítésére.

A terjedelmi aránytalansággal — mint arra utaltunk — kényszerűségből ugyan, de megbékél a régebbi korok iránt érdeklődő, megértve a szerző szempontjait. Kevésbé tudunk azonban egyetérteni azzal, amire Mészáros István is utal az előszóban, hogy „terjedelmi korlátok miatt" nem kerülhettek be kötetébe a határainkon túl, a Kárpát-medencében, illetve a nyugati országokban létrehozott, illetve máig működő magyar iskolák adatai, amelyek pedig szintén a magyar iskolatörténet szerves részét képezik. Fájlaljuk ezt a hiányt, mert amíg a hazai változásokat — igaz, fáradságos munkával, de a korabeli sajtó tanulmányozásával — végigkövethetjük, a szomszédainkban élő magyar nemzetiségek iskolarendszerének áttekintésére azonban semmilyen módon nem nyílik lehetőség. Egy másik példa: sokszor hallottunk a Burg Kastl-i, az egykori Nyugat-Németországban működő gimnáziumról, de semmit nem tudunk róla. Sokak óhaja

volna tehát, hogy a kiváló szerző egy külön kötetet szentelve ennek a kérdéskörnek, terjessze ki feldolgozói munkáját a határon túlra is, amelynek önálló kötetben való megjelenésére, ha másként nem, akkor alapítványi segítséggel, bizonyos hogy talál kiadót.

Mészáros István kötete — hasonlóan eddigi tevékenysége kiváló eredményeihez — nagymértékben gazdagította a hazai művelődéstörténeti ismereteket: levéltári és könyvtári kutatásaival, valamint a korábbi kötetek hasznosításával alapvető munkával gyarapította a nevelés- és iskolatörténetet, amelynek csak látszólag száraz adatai, rövid tényszerű közleményei mögött drámaian rajzolódik ki a hazai iskolaügy története. Különös erővel mutatkozik meg az a nagy változás, amelyik a „fordulat éve" után, majd a közelmúlt néhány esztendeje alatt iskoláinkban, művelődésünkben és társadalmunkban végbement. Minősítésüket majd az utókor iskolatörténészei, társadalomtudósai végzik el.

T. Erdélyi Ilona

Meschendörfer, Hans: Siebenbürgen auf alten Karten. Gundelsheim, 1996. Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde. VII, 149 l. és 5 tábla. (Historisch-Landeskundlicher Atlas von Siebenbürgen, Beiheft.)

Az erdélyi szászság Magyarország keretein belül több mint hét évszázadon át élt együtt szomszédaival. Az 1918. évet követően ennek az időnek egy tizede, tehát mindössze hét évtized alatt azután — azt csaknem teljesen egészében elhagyva — zömmel áttelepült Németországba. Ezzel gyakorlatilag feladta választott hazáját a Kárpát-medencében, de mégsem feledve azt.

Az etnikailag immár szinte megszűntnek minősülő népcsoport Németországban élő tagjai ugyanis élénk kapcsolatot tartanak fenn egykori szülőföldjükkel. Az általuk egykor ott teremtett kultúra emlékeinek fennmaradásáért rendkívül sokat tesznek, amihez megfelelő lehetőséget nyújt az immár egységes Németország gazdasági ereje. Különösen jól érzékelhető ez egykori erdélyi településeik jelentős épületeinek rendbetételében. Ezeket ugyanis az elmúlt évtizedek meglehetősen megviselték, ráadásul a földrengések is sok kárt okoztak bennük. Most a német állam és különböző alapítványok látványos módon hozzák sorra rendbe az egykor túlnyomó részben szászok által lakott városok fontosabb építményeit: templomokat, iskolákat stb.

De a múlt emlékeinek ez az ápolása a kultúra számos további területén is tapasztalható. Leszűkítve ennek vizsgálatát immár a *Magyar Könyvszemle* által képviselt könyvtörténetre, e téren is jelentős tevékenységet fejt ki a Heidelberg közelében fekvő Gundelsheimben székelő „Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde" (Erdélyi Honismereti Munkaközösség). A magát a korábban Erdélyben megjelent helytörténeti periodikumaik folytatásának tekintő folyóiratuk (*Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*) mellett rendszeresen jelentetnek meg önálló kiadványokat, ugyanebben a témakörben, amelyek egy része a *Magyar Könyvszemle* olvasóinak érdeklődésére is igényt tarthat.

Ennek kapcsán megemlíthető, hogy legutóbb lefordították németre a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia legrégebbi korszakát alkotó *Régi Magyarországi Nyomtatványok* elnevezésű kiadvány (RMNy) első kötetéből (1471—1600) valamennyi erdélyi kiadvány teljes ismertetését. Ez önálló kötetben látott napvilágot (*Alte Siebenbürgische Drucke*). Sajnos a határidők és pénzügyi lehetőségek nem adtak módot arra, hogy az 1973-ban napvilágot látott magyar kiadványhoz időközben megjelent kiegészítések, igazítások és pótlások abba bedolgozásra kerüljenek. Így is fontos lépés volt ez abban az irányban, hogy ez a hazai kiadvány, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia megjelenését követően nívódíjjal jutalmazott, anyanyelvünk sajnálatos elszigeteltségét áttörve az eddiginél jóval szélesebb körben váljék hozzáférhetővé.

Az egykori erdélyi szászok már említett németországi kiadványai közül az alábbiakban egy másik, ugyancsak legutóbb napvilágot látott kötet kerül ismertetésre. Ez a Münchenben élő, brassói származású Hans Meschendörfer munkája az Erdélyt ábrázoló három legrégibb térképről: „Lazarus/Tannstetter 1528 — Johannes Honterus 1532 — Wolfgang Lazi-

us 1552/56". Az igényes küllemben előállított kiadvány szöveges része mellett megtalálható ezeknek a térképeknek hasonmása is. Érdemes itt megjegyezni, hogy mindhárom ma csupán egyetlen példányban ismeretes. Közülük az első kettőt az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.

A legkorábbi, egész Magyarországot ábrázoló térképet 1528-ban nyomtatták Ingolstadtban. Meschendörfer ennek Erdélyt ábrázoló részét reprodukálta, de az egészet szemügyre vette. Foglalkozik a szerzőség meglehetősen bonyolult kérdésével, ahol is figyelmét elkerülték Plihál Katalin ezzel kapcsolatos újabb keletű írásai. (Feltehetően ebben — legalábbis részben — a magyar nyelv mások számára annyira elszigetelt volta lehet a „ludas".)

Meschendörfer munkája többségében Honterus 1532. évi, Bázelben készített és kizárólag Erdélyt, sőt ezen belül is elsősorban a szászok lakta vidékeket ábrázoló *Chorographia Transylvaniae*val foglalkozik. A szerzőnek a legapróbb részletekbe hatoló vizsgálódása valóban minden igényt kielégít. Az azonos méretű hasonmáson kívül kisebbített formátumban is közreadott változatban színekkel emelte ki a szászok által lakott területeket. Ezen felül ennek a térképnek 1546—1548 táján Brassóban készült második kiadását, amely csak töredékesen maradt fenn, a Honterus által végzett változtatások optikailag jól érzékelhető kiemelésével rekonstruálta.

Itt kell megemlíteni, hogy a Bázelben metszett térkép egyetlen ma ismert példányát az eredeti dúcokról 1539 tájt már Brassóba hazaköltözve vonta le feltehetően maga a szerző az ott újonnan alapított nyomdájában. A második, javított változata is ugyanott készült 1546—1548 tájt immár brassói papírra. Tehát mindkét térkép hazai kiadvány, mégsem került, illetve nem is fog bele kerülni a RMNy elnevezésű bibliográfiába, mert annak egyik gyűjtőköri feltétele: „legalább egy sornyi szedett szöveg". A *Chorographia Transilvaniae* ezzel szemben — beleértve a feliratokat és szöveges részeket is — kizárólag fametszet felhasználásával készült.

Honterus térképe valóban kimagasló jelentőségű Erdély kartográfiája történetében, akárcsak az ő személye a maga korában hazánkban. Alig akad hozzá hasonlóan sokoldalú humanista, aki a latinban és görögben való rendkívüli jártassága mellett önálló kiadványok megírásával érdemben foglalkozott joggal és teológiával, földrajzzal és zenével. Ráadásul a művészetben sem volt járatlan, hiszen könyvei igen színvonalas díszítéséhez és illusztrálásához a fametszeteket maga véste. De a napi élet gyakorlatától sem állott távol, hiszen munkái megjelentetésére nyomdát, majd ennek ellátására papírmalmot szervezett szülővárosában. Végül, de nem utoljára mederbe terelte kora nem ritkán túlfűtött vallási vitáját, és viszonylag zökkenőmentesen vezette át szinte teljes egészükben az erdélyi szászokat a lutheri reformációhoz. E nagyformátumú személyiségnek egyik „műhelyforgácsa" volt a maga nemében szinte egyedülálló *Chorographia Transilvaniae*.

Meschendörfer leírása a harmadik, Laziusféle és Magyarország egészét ábrázoló térképről minden tekintetben hiteles és kellő tájékoztatást nyújt. A szerző vizsgálódását nyilván nem korlátozta a mostani könyvében tárgyalt három térképre, hiszen kötetében (144. lap) kitűnő, családfa módjára készített összeállítás található a 16. században Magyarországról, illetve Erdélyről készült több mint félszáz különböző térkép kartográfiai összefüggéseiről.

BORSA GEDEON

1000 Jahre Buchmalerei in Göttweig. Sonderausstellung der Bibliothek des Stiftes Göttweig/Niederösterreich anläßlich des Milleniumsjahres 1996. 27. April bis 31. Oktober 1996. Text und Gestaltung: P. Dr. Gregor M. LECHNER OSB. Bad Vöslau, 1996. Druckhaus Grasl. 176 l.

A magyarok előtt már több mint egy évszázad óta ismert a göttweigi bencés apátság Hungaricumokat őrző könyvtára. A fáradhatatlan munkabírású P. Gregor Lechner OSB, a göttweigi Kunstsammlungen őre, művészettörténész, most a könyvfestészet emlékeiből adott közre egy válogatást, amelyben a hangsúly a középkoron van, bár a barokk után, még századunk első éveiből is akadt kiállíta-

nivaló. Az osztrák Stiftek színvonalas kiállítási katalógusaiban lévő kódexleírások elsősorban művészettörténészeknek szólnak, ez alól Lechner könyve sem kivétel. Göttweig szerencsés helyzetének köszönhető, hogy a bemutatott anyag sok fontos darabja vagy helyben készült (pl. több mint tíz kézirat a 12. századból), vagy valamivel — ám nem évszázadokkal — később került a bencések könyvtárába, néhány pedig a levéltárba. Feltűnhet a könyv címében említett „1000 Jahre Buchmalerei" annak ismeretében, hogy a Stift 1983-ban ünnepelte fennállásának 900. évfordulóját: ennek magyarázata, hogy a schwarzwaldi St. Blasien bencései, amikor 1094-ben átvették az ágostonos kanonokoktól az 1083-ban Altmann, passaui püspök által a Wachau keleti bejáratánál kies helyen alapított monostort, magukkal hozták könyveiket is.

A bevezető dolgozat sok egykorú szerzőtől vett idézet felhasználásával árnyalt képet ad a középkori kódexek világáról. A cassiodorusi „luxus pro Deo" felfogás értelmében készült liturgikus díszkéziratok sokszor e nemes szándék ellenére adható, vehető, pontosabban elvehető értéktárgyként viselkedtek. A számos középkori példát mellőzve elég legyen az 1925—1938 közötti időszakra utalni, amikor a nehéz gazdasági helyzet következtében az apátság több ciméliáját volt kénytelen pénzzé tenni: többek között így került 1935-ben az Országos Széchényi Könyvtárba hat Corvina. Az irodalomjegyzékben örömmel fedeztük fel Hajdú Helga 1931-es füzetét (*Lesen und Schreiben im Spätmittelalter,* Fünfkirchen 1931). A kiállított könyvek jegyzékét a katalógus leírásai követik, kiegészülve a kiállításnak helyet adó és tapétáikról zöld, kék és sárga szobáknak nevezett Fürstenzimmer elsősorban barokk festményeinek ismertetésével (ennek a résznek egyébként külön bibliográfiája van).

Hét csoportba osztja Lechner az anyagot: A — Biblica, B — Väterliteratur, Exegese, C — Liturgica, D — Gebetbücher, Stundenbücher, E — Profana, F — Scientia, G — Historia. Ezt egyszerűbben lett volna célszerű beosztani: a C és a D csoport egybevonása révén a helyére kerülhetne a D2-vel jelzett ferences breviarium, a Stundenbücher pedig nem mások, mint egyéni használatra szánt liturgikus könyvek. A Historia csoportban leírt *Bessel-Missale* (G10), bár tényleg fontos emléke a nagy apát, Gottfried Bessel (1714—1749) tevékenységének és a Stift történetének, azért mégiscsak a liturgikus emlékek közé tartozik. Hasonlóképpen az E és az F csoport is természetszerűleg egy egységet képezne: Aratos „profán" *Phainomena*ja (E1) korának „tudománya" volt, ugyanúgy mint a Scientia közé sorolt, asztronómiai és aritmetikai traktátusokat tartalmazó 15. századi miscellanea kézirat (F3), mint ahogy „tudomány" volt (és ma is az) a „profán" *Priscianus grammatiká*ja (E2). Egyébként a leírások minősége kárpótolja az olvasót a munka hevében nem egészen átgondolt csoportosítási következetlenségekért. Nem hagyhatjuk említés nélkül azt a három kéziratot, amelyek eredetileg a közelben fekvő Ranna pálos monostorában voltak, és csak a Pálos rend feloszlatása után kerültek jelenlegi őrzési helyükre: rannai pálos eredetű a katalógusban B17-es számú Cod. lat. 223. (*Speculum humanae salvationis*), ami a C7 pálos misekönyvvel együtt megfordult Rómer Flóris kezében még 1881-ben (*Könyvtári búvárlataim Altenburgban és Göttweigban.* = MKsz 1881.), és a C11-es pálos misekönyv.

Az egyes leírások az illető exponatum tartalmi ismertetésével kezdődnek, a díszítések (iniciálék) művészettörténeti értékelésével és az ebből fakadó, sokszor más emlékekkel való összehasonlításból adódó datálással és lokalizálással folytatódnak, majd egy rövidített kodikológiai leírás után a vonatkozó szakirodalommal végződnek. Minden egyes tételt egészoldalas, jó minőségű színes kép illusztrál, bár eredeti nagyságukat csak a Schriftspiegel/Schriftblock mérete alapján lehet elképzelni.

SARBAK GÁBOR

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kiadó
Tördelte a CompuScript KKT
Megjelent 11,8 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető Roznai Zoltán

TARTALOM

Pavercsik Ilona: David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről. II 429
Soltész Zoltánné: Neves possessorok újabban felismert kötetei 451
Kindlovits Kálmán: Egy elfeledett nemzetiségi hetilap a 19. század második évtizedéből. 461
Jónás Károly: A Magyar Országgyűlés könyvtárának vezetői 1952-ig 478

KÖZLEMÉNYEK

Koltai András: Privigyétől Rómáig. Mösch Lukács és Rátay Egyed kéziratos útleírásai .. 494
Ujtozi Eszter: Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. IV. (Nemesek és polgárok könyvei.) 508
Kókay György: Rendőrminiszteri jelentések I. Ferenchez Koppi Károly egyik munkájáról. (1793). 514
Orosz Beáta: Csokonai Vitéz Mihály történeti-földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. II. Az anyag keletkezése és háttere 517
Debreczeni Attila: Az „őstörténész" Csokonai 523
Fehér Katalin: Egy pedagógiai hetilap 1849-ből 532

FIGYELŐ

Haiman György (1914–1996) 540
Kókay György: Komlovszki Tibor (1929–1996) 540
Horváth Géza: A komáromi sajtó kétszáz éve 541

BIBLIOGRÁFIA

Ecsedy Judit: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1995-ben 543

SZEMLE

Kózsa György: Kultúrális örökség és információs társadalom. Bp. 1995. *(Fülöp Géza)* . 554
Mészáros István: A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája. 996–1996. Bp. 1996. *(T. Erdélyi Ilona)* 555
Reschendörfer, Hans: Siebenbürgen auf alten Karten. Gundelsheim, 1996. *(Borsa Gedeon)* 557
1000 Jahre Buchmalerei in Göttweig. Sonderausstellung der Bibliothek des Stiftes Göttweig/Niederösterreich anläßlich des Milleniumsjahres 1996. 27. April bis 31. Oktober 1996. Bad Vöslau, 1996. *(Sarbak Gábor)* 558

Ára: 204 Ft

SOMMAIRE

Pavercsik, Ilona: Les notes autographes de David Frölich sur ses oeuvres. II. 429
Soltész, Mme Zoltán: Les volumes récemment découverts des possesseurs célèbres..... 451
Kindlovits, Kálmán: Un hebdomadaire nationalitaire oublié dans la deuxième décennie du XIXe siècle..... 461
Jónás, Károly: Les directeurs de la Bibliothèque du Parlement Hongrois jusqu'à 1952 .. 478

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Koltai, András: De Privigye à Rome. Les relations de voyage manuscrites de Lukács Mösch et d'Egyed Rátay 494
Ojtozi, Eszter: Des notes de possesseurs dans les livres étrangers parus au XVIIe siècle de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen. IV. (Livres des nobles et des bourgeois.)..... 508
Kókay, György: Les rapports du ministre de la police à François I, empereur d'Autriche, sur l'un des ouvrages de Károly Koppi (1793)..... 514
Orosz, Beáta: Les extraits de livres de Mihály Csokonai Vitéz sur des sujets historiques et geographiques. II. L'origine et l'arrière-plan de la matière 517
Debreczeni, Attila: Csokonai, le „préhistorien" 523
Fehér, Katalin: Un hebdomadaire pédagogique de 1849..... 532

CHRONIQUE

Haiman, György (1914–1996)..... 540
Kókay, György: Tibor Komlovszki (1929–1996)..... 540
Horváth, Géza: Deux siècles de la presse de Komárom 541

BIBLIOGRAPHIE

V. Ecsedy, Judit: La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1995..... 543

REVUE

Rózsa, György: Héritage culturel et société d'information. Bp. 1995. *(Fülöp, Géza)*.... 554
Mészáros, István: La chronologie de l'histoire de l'éducation et des écoles hongroises. 996–1996. Bp. 1996. *(T. Erdélyi, Ilona)*..... 555
Meschendörfer, Hans: Siebenbürgen auf alten Karten. Gundelsheim, 1996. *(Borsa, Gedeon)* 557
1000 Jahre Buchmalerei in Göttweig. Sonderausstellung der Bibliothek des Stiftes Göttweig/Niederösterreich anläßlich des Milleniumsjahres 1996. 27. April bis 31. Oktober 1996. Bad Vöslau, 1996. *(Sarbak, Gábor)* 558